Науково-документальна
серія книг
«Реабілітовані історією»

Всім громадянам Одещини
двадцятого століття
присвячується

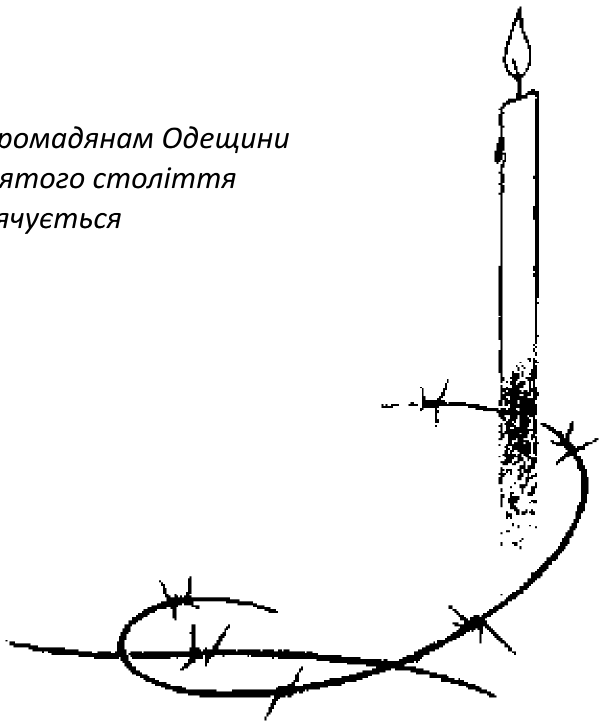

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

У ДВАДЦЯТИ СЕМИ ТОМАХ

Київ 2010

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Книга перша

Одеса 2010

УДК 94(477.74)«19»
ББК 63.3(4Укр-4Од)6-4
Р31

Серія «Реабілітовані історією» видається відповідно до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 року (№ 2256-XII) та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року (№ 530)

Рецензенти:
доктор філософських наук,
професор Одеського національного університету **І. М. Попова**
доктор історичних наук,
професор Одеського національного університету **В. М. Хмарський**

Авторський колектив:
Л. Г. Білоусова, О. Й. Бірштейн, О. Б. Бриндак, І. В. Бринош, О. В. Гонтар, В. М. Гридін, Л. В. Ковальчук, К. Б. Крушевська, В. В. Левченко, Н. І. Литвиненко, Г. Л. Малинова, Л. О. Мельниченко, М. І. Михайлуца, Г. О. Місюк, Е. П. Петровський, Г. О. Разумов, В. А. Савченко, О. І. Сирота, В. О. Смирнов, Д. О. Трибушний, В. О. Фабіанська, Б. Г. Херсонський

Р31 **Реабілітовані історією. Одеська область**: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. — 800 с. + вкл. 64 с.

ISBN 978-966-8692-38-3

Серійне видання «Реабілітовані історією. Одеська область» є складовою частиною всеукраїнської науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» і присвячено дослідженню історії репресій на Одещині за часів радянської влади. В першій книзі розглянуто основні тенденції репресивної політики у регіоні протягом 1918–1991 років, представлено численні архівні документи, спогади, біографічні нариси та статті про репресованих, інформацію щодо пошуку місць масових поховань розстріляних тощо. Фотодокументи розміщено чотирма вкладками між сторінками 112 і 113 (вступна стаття), 336 і 337 (додатки), 528 і 529 (документи), 736 і 737 (місця розстрілів і поховань).

В пам'ять про репресованих книга видається на благодійній основі та поширюється безкоштовно. Призначається для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців і широкого читацького загалу.

*Ця книга створювалась протягом багатьох років,
і на її шляху було дуже багато перешкод.
Глибоко вдячні всім, хто допомагав в їх подоланні.*

Виданню книги сприяли:

голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», академік НАН України **П. Т. Тронько**;
старші наукові співробітники Інституту історії НАН України **В. Ю. Васильєв** і **Р. Ю. Подкур**;
директор Галузевого державного архіву Служби безпеки України **В. М. В'ятрович** (до 2010 року), **С. А. Кокін** (з 2010 року);
начальник УСБУ в Одеській області **В. В. Шабловський** (до 2000 року);
начальник архіву УСБУ в Одеській області **В. І. Кравченко** (до 2001 року), **В. М. Романенко** (з 2010 року);
голова Одеської обласної державної адміністрації **С. Р. Гриневецький** (до 2005 року), **І. В. Плачков** (до 2007 року), **Е. Л. Матвійчук** (з 2010 року);
заступники голови ОДА **В. М. Степанов** (до 2010 року), **Н. А. Чегодар** (з 2010 року);
начальник Одеського головного фінансового управління **М. А. Зінченко**;
начальник управління у справах преси та інформації ОДА **В. В. Карлюк** (до 2005 року), **О. В. Мирошниченко** (з 2010 року);
Одеський міський голова **Е. І. Гурвіц** (до 2010 року), **О. О. Костусєв** (з 2010 року);
перший заступник Одеського міського голови **А. І. Ворохаєв** (до 2010 року), **С. О. Черненко** (з 2010 року);
начальник департаменту фінансів Одеської міської ради **С. М. Бедрега**;
директор департаменту бухгалтерського обліку Одеської міської ради **В. Г. Щеплоцька**;
директор Державного архіву Одеської області **І. І. Ніточко**;
заступники директора ДАОО **В. Ю. Алєксєєва** і **Л. Г. Білоусова**;
директор Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова **М. О. Подрєзова**;
завідувач кафедри історії України ОНУ імені І. І. Мечникова, професор **В. М. Хмарський**;
голова Одеської асоціації жертв політичних репресій **В. К. Друц**;
директор ГНО «Інститут етнічних досліджень» **О. М. Келєр**;
директор Ізмаїльської міської друкарні **А. М. Іванова** (до 2008 року), **С. О. Лянгузов** (з 2009 року), інженер-технолог **Н. Е. Зозуліна**.

Особлива подяка колишнім і сучасним співробітникам Одеського академцентру і Академічного центру «Наука та освіта», без самовідданої праці яких ця книга не могла б з'явитися. Це:

С. Г. Анашенкова	**Н. М. Гальченко**	**С. Г. Лобач**	**Г. О. Разумов**
С. В. Антипенко	**Л. Л. Ємчинова**	**О. Л. Ляшенко**	**П. В. Савкова**
Н. В. Антюхова	**Г. Б. Зозулевич**	**Л. О. Мельниченко**	**С. М. Семченко**
Г. Д. Беньковська	**С. Б. Кобринська**	**Г. О. Місюк**	**О. І. Сирота**
Г. Д. Богослав	**Д. О. Кобринський**	**Н. В. Мхатварі**	**Л. В. Тарасенко**
І. В. Бринош	**В. В. Левченко**	**Е. П. Петровський**	**О. В. Ткаченко**
Л. М. Варварова	**Л. В. Леонова**	**А. Т. Подлесна**	**Н. П. Угольникова**
Л. О. Велика	**О. М. Литвинов**	**І. Д. Поліщук**	**В. О. Фабіанська**
О. Н. Габуєва	**О. М. Лобач**	**Л. М. Приходько**	**Л. О. Шайкевич**

Щиро дякуємо всім. Дай Боже здоров'я і творчого натхнення!

Від редколегії

Проблеми дослідження історії репресій

Офіційна ідеологія, єдина масова партія, централізована та бюрократизована економіка, система тотального поліцейського контролю над суспільством, засобами інформації, армією, масові репресії для утримання такої системи — основні ознаки тоталітарної держави. Саме вони були провідними протягом усіх десятиліть панування більшовицької влади та існування Радянського Союзу, до складу якого входила Радянська Україна. Репресії трактувались офіційною пропагандою як об'єктивна необхідність, норма розбудови соціалістичної держави. Вони були притаманні більшовицькій владі, застосовувалися з перших днів її існування і стали засобом ідеологічного та фізичного впливу на населення країни. Репресивна політика здійснювалась не тільки заради насадження безконтрольної влади компартії і упокорення народу шляхом знищення мільйонів людей за «контрреволюцію», а й для організації примусової системи праці в концтаборах, спецпоселеннях, трударміях, колгоспах, «будівництвах століття» тощо як основи соціалістичного виробництва.

Мільйони жертв цієї системи з усіх верств суспільства, незалежно від статі, віку, національності, професії, — розстріляні, закатовані, померлі або покалічені в таборах та на засланні, пограбовані під гаслом розкуркулення, зараховані до «колишніх людей», примусово трудмобілізовані, репатрійовані, депортовані, заслані в спецтабори та на спецпоселення, засуджені за численними указами за порушення норм «соціалістичного способу життя і праці», адміністративно вислані, скалічені в психіатричних лікарнях, позбавлені громадянських та взагалі людських прав, загиблі від голодоморів 20-х, 30-х та 40-х років, і все це під грифом «цілком таємно» — це трагічна спадщина минулого століття. Тому 1917—1991 роки — період історії, який потребує глибокого та критичного дослідження, і мета його — поновлення історичної правди, переосмислення минулого, увічнення пам'яті про жертви радянського тоталітаризму та громадське покаяння.

Визначну роль у цьому процесі виконує Всеукраїнська державна програма видання багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Вона ініційована Інститутом історії України Національної академії наук України за участю Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Всеукраїнської спілки краєзнавців, Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал» імені Василя Стуса і затверджена постановами президії Верховної Ради України (№ 2256-XII від 6 квітня 1992 року) та Кабінету Міністрів України (№ 530 від 11 вересня 1992 року). Згідно з цією програмою, «багатотомне видання покликане служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, повернути їй незаслужено забуті імена державних діячів, інтелігентів, робітників, селян, вшанувати тих, хто боровся за свободу і незалежність України. Серія «Реабілітовані історією» повинна збагатити науку новим оригінальним фактичним матеріалом, ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів, відкрити широкі можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави. Водночас багатотомна серія стане своєрідним меморіалом тим, хто став жертвами однієї з найжорстокіших в історії людства політичних систем»[1].

[1] Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». — К., 1993. — С. 3.

За програмою в кожній з 24 областей України, Автономній Республіці Крим, у містах республіканського підпорядкування Києві та Севастополі видаються серії книг «Реабілітовані історією». Це сприяє дослідженню регіональних особливостей історичного процесу в Україні. Як зазначив академік НАН України, голова Головної редколегії серії «Реабілітовані історією» П. Т. Тронько: «Виняткова цінність локального дослідження обумовлена тим, що завдяки йому історичний процес простежується крізь призму місцевих досліджень, підкреслюючи конкретні риси історичної дійсності, а не підганяючи фактичний матеріал під загальноприйняту схему... У логічному поєднанні загального та місцевого матеріалу і полягає смисл достовірного конкретного дослідження»[1].

Згідно з програмою головними інформаційними джерелами цих досліджень мають бути архіви ЧК — ДПУ — НКВС — МДБ — КДБ, які зберігаються у Службі безпеки України і Федеральній службі безпеки Російської Федерації, документальні матеріали центральних та обласних державних архівів України (в тому числі колишніх партійних), архіви Міністерства внутрішніх справ та його обласних управлінь, Міністерства оборони, архіви судів та прокуратур (у тому числі військових), збірки документів, матеріали, надруковані в пресі, спогади в'язнів радянських таборів.

«Реабілітовані історією» — це узагальнююча метафорична назва. Вона визначає, що об'єктом досліджень і матеріалами, що вводяться цією серією до наукового обігу, мають бути не лише ті, що офіційно «дозволені» і частково розкриті у процесі офіційної реабілітації, а всі ті, що свідчать про трагічні сторінки історії, постійні та різноманітні масові репресії, про закономірності існування тоталітарної держави та її морально-психологічні, соціально-політичні, економічні наслідки, взагалі про злочини радянського тоталітаризму проти людяності і людства.

Першим етапом часткового розкриття історичної правди про масові репресії стала доповідь М. С. Хрущова про культ особи Сталіна на закритому засіданні XX з'їзду компартії Радянського Союзу в лютому 1956 року. Та розпочатий тоді процес реабілітації репресованих був дуже вибірковим і через декілька років практично завершився. Про історичні дослідження та об'єктивну оцінку минулого тоді не йшлося взагалі. Суспільство продовжувало сприймати репресії як державну необхідність, а репресованих — як злочинців.

Наступним етапом став указ президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи з відновлення справедливості щодо жертв репресій, що відбувалися в період 30—40-х і початку 50-х років» та указ Президента СРСР М. С. Горбачова від 13 серпня 1990 року «Про поновлення прав усіх жертв політичних репресій 20—50-х років» (тексти указів див. на стор. 525—526 та 527—528). У цих документах масові репресії засуджені як несумісні з нормами цивілізації, репресовані визнані жертвами державного злочину, але визначення радянської системи як тоталітарної в принципі і протягом усього періоду її існування не сталося. Головним чином політика репресій продовжувала пов'язуватися з особою Сталіна.

Якісно новою стадією осмислення та оцінки радянського тоталітаризму стали закони, прийняті в колишніх радянських республіках після розпаду СРСР. Так, в Законі України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» зазначено, що «мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і свавілля зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання... При судових та поза-

[1] Тронько П. Т. Українське краєзнавство в XX столітті (до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців). — К., 2002. — С. 12.

судових розправах грубо нехтувалися норми Конституції, покликаної охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства». Найважливіше те, що в документі зазначено: реабілітація жертв політичних репресій «повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необгрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими органами в будь-якій формі...»[1] (текст закону див. на стор. 528–532).

Але й цей документ (а також внесені до нього в 1992 році зміни та доповнення) не вирішив усіх проблем, — і він є недостатнім. Не всі категорії репресованих у ньому зазначені, не всі їхні права поновлені та захищені. Дуже важливою вадою цього закону є відсутність головного принципового положення: ***жодна інформація про репресії у СРСР не може залишатися «державною таємницею» незалежної України, всі документи радянських спецслужб, що свідчать про репресії, мають бути розсекречені і стати доступними для наукового дослідження.***

Перший крок у цьому напрямку було зроблено ще у 1991 році, невдовзі після прийняття Закону «Про реабілітацію...». 9 вересня 1991 року президія Верховної Ради України видала указ № 1525-XII «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», підписаний Л. М. Кравчуком[2]. У цьому документі зазначено, що в архівах КДБ «зберігаються документи, які мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян», тому вони мають бути передані з архівів КДБ на постійне зберігання Головному архівному управлінню та його установам на місцях — державним обласним архівам.

Частково процес передачі розпочався, але майже за 20 років передана лише незначна частина документів, вільного доступу до яких дослідники не мають і в державних архівах. Після трансформації КДБ у Службу безпеки України (СБУ) і створення Галузевого державного архіву СБУ (ГДА СБУ) частина архівних документів про репресії з регіональних управлінь передана до нього, у тому числі й з УСБУ в Одеській області.

Багато уваги приділялось проблемі радянських репресій при президенті України В. А. Ющенко. У 2005 році видані укази президента № 1087/2005 і 1644/2005 про відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, заходи з вшанування пам'яті постраждалих від комуністичного терору, створення Українського інституту національної пам'яті[3]. Службі безпеки України і Державному комітету архівів України вказано «надавати всіляке сприяння представникам громадських організацій, наукових установ та організацій, ученим у доступі в установленому порядку до відповідних архівних документів, що стосуються питань політичних репресій та голодоморів в Україні, а також опублікуванню таких документів». Тим же документом указано обласним державним адміністраціям за участю громадських організацій, які безпосередньо займаються вивченням проблем політичних репресій, впорядкувати поховання жертв політичних репресій, спорудити пам'ятники та встановити пам'ятні знаки, сприяти створенню музеїв і постійно діючих експозицій про історичні події, пов'язані з політичними репресіями та голодоморами в Україні.

У 2007 році видано указ № 431/2007 про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами «великого терору» 1937–1938 років, встановлення Дня пам'яті жертв політичних репре-

[1] Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 22. — С. 262; 1992. — № 32. — С. 456; № 49. — С. 9; http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=962-12.
[2] http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1525-12.
[3] http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1087%2F2005; http://www.president.gov.ua/documents/3546.html.

сій, здійснення відповідних наукових досліджень, видання книг, публікацію архівних документів про масові репресії, встановлення пам'ятних знаків, забезпечення формування музейних зібрань, залучення до збирання документальних матеріалів про репресії учнівської та студентської молоді тощо.

Особливе значення має указ президента № 37/2009 від 23 січня 2009 року «Про розсекречення, обнародування та дослідження архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»[1]. В ньому, зокрема, зазначено:

«1. Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України, Службі безпеки України, Службі зовнішньої розвідки України, Генеральній прокуратурі України, Державному комітету архівів України, Державному департаменту України з питань виконання покарань проаналізувати пов'язані з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні архівні документи, що нагромадилися за часи діяльності органів державної влади та управління колишніх Союзу РСР і Української РСР, та забезпечити зняття в установленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом скасування раніше наданого грифу секретності архівним документам або іншим матеріальним носіям такої інформації, якщо вони не становлять державної таємниці.

2. Кабінету Міністрів України забезпечити розроблення Українським інститутом національної пам'яті разом зі Службою безпеки України, за участю Національної академії наук України та затвердити план заходів з оприлюднення та вивчення розсекречених архівних документів на 2009–2011 роки, передбачивши, зокрема:

створення та функціонування архіву національної пам'яті — електронної бази архівних документів щодо подій, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні, а також діяльністю органів державної влади та управління колишніх Союзу РСР і Української РСР; <...>

видання, перевидання, розповсюдження відповідних тематичних наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів, а також здійснення заходів, пов'язаних із перекладом розсекречених архівних документів іноземними мовами для інформування світової громадськості через закордонні дипломатичні установи України.

3. Міністерству освіти і науки України за участю Національної академії наук України забезпечити всебічне та об'єктивне вивчення розсекречених архівних документів, проведення на їх основі наукових досліджень, підготовку та видання наукових та науково-популярних праць, а також використання результатів цих досліджень у навчальних програмах загальноосвітніх та вищих навчальних закладів.

4. Службі безпеки України разом із Державним комітетом архівів України сприяти представникам громадських організацій, наукових установ та організацій, вченим та громадянам у вільному доступі до розсекречених архівних документів, зокрема шляхом створення спеціальних інформаційно-довідкових центрів <...>». Цим же указом у структурі Служби безпеки України створено Департамент архівного забезпечення.

Велика робота з розсекречення документів щодо репресій проведена протягом останніх років Галузевим державним архівом СБУ. Зокрема, у 2009 році розсекречено фонд 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР» (огляд фонду див. на стор. 228–336), видано «Путівник по Галузевому державному архіву СБУ» (огляд путівника див. на стор. 218–227), відкрито інформаційно-довідковий зал з електронними копі-

[1] http://www.president.gov.ua/documents/8851.html.

ями вибірки архівних документів з історії репресій (Київ, вул. Ірининська, 4, телефон (044) 255-82-24). Такі ж зали з тим же інформаційним матеріалом відкриті в усіх обласних управліннях СБУ (в Одесі — вул. Єврейська, 43, телефон (048) 779-24-12). (Огляд матеріалів ІДЗ див. на стор. 337–338.) На початку 2010 року в ІДЗ установлена перша версія електронного банку даних «Український мартиролог ХХ століття» зі стандартними довідками на репресованих, чиї справи зберігаються в архівах СБУ (236 044 персоналії, у тому числі 24 543 за справами УСБУ в Одеській області).

У ГДА СБУ відкрито читальний зал (Київ, вул. Золотоворітська, 7, телефон (044) 256-94-06), але приміщення, в якому можуть працювати до десяти відвідувачів, явно замало для всієї України та іноземних дослідників. В обласних управліннях СБУ також мають працювати читальні зали, але з цим великі проблеми, як і з передачею архівних документів про репресії до державних архівів.

Безумовно, за останні роки зроблено багато, але залишається невирішеною головна проблема: ***законодавче забезпечення повного розсекречення архівних документів про репресії у СРСР***. Необхідні зміни у Законах України про архіви, про інформацію, про державну таємницю, про реабілітацію репресованих, про архіви Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства оборони тощо. І ці зміни мають бути внесені комплексно, у всі необхідні закони одночасно, щоб положення одного не входили у протиріччя з іншими. Потребують принципових змін і нормативні бази українських спецслужб та Державного комітету архівів України (накази, інструкції, розпорядження тощо), в яких регламентуються умови зберігання та доступу до архівних документів про репресії. На сьогоднішній день вони значною мірою зберігають радянські норми закритості інформації.

Без цих законодавчих і нормативних змін інформаційне поле досліджень залишається вибірковим і неповним. Значні масиви історичних джерел щодо масових політичних репресій, зокрема наказова база спецслужб, відомчі постанови та розпорядження, агентурні, оперативно-розшукові, наглядові справи, справи-формуляри, документи оперативного і підсобного обліку, оглядові, аналітичні, статистичні, звітні матеріали, особисті справи спецпоселенців, в'язнів, трудармійців, інтернованих, депортованих, репатріантів, визнаних з політичних мотивів психічно хворими, навіть чимала частина архівно-слідчих справ репресованих все ще знаходиться під грифом «цілком таємно», і доступу до них дослідники не мають.

Так, згідно з діючим Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», для збереження приватності, таємниці особистого життя, на персональні справи громадян встановлено термін закритості 75 років. І цю норму архівісти стали застосовувати до справ репресованих. Але справи репресованих не є «особистими», «приватними». Ці документи мають величезне суспільно-історичне значення, свідчать про злочини влади, держави, її каральних структур стосовно цих людей, і продовжувати приховування таких архівних матеріалів неприпустимо. Недосконалість нормативно-правової бази України щодо використання дослідниками архівних матеріалів про репресії у СРСР — предмет дискусій у засобах масової інформації, на «круглих столах» і наукових конференціях. В Україні XXI століття має діяти законодавчо закріплена і відображена у відомчих інструкціях ***норма відкритості всіх документів стосовно репресій у СРСР***.

Дослідження історії репресій на Одещині та увічнення пам'яті наших репресованих земляків ведеться з кінця 80-х років. Розпочали цю роботу члени товариства «Одеський Меморіал», за ініціативою яких керівництво УКДБ по Одеській області вже у 1991

році прийняло рішення про складання списків репресованих. Для організації наукової і просвітницької роботи у 1996 році було створено Одеський академічний центр МАН, у 2007 році Академічний центр «Наука та освіта», колектив яких веде науково-дослідницьку програму з історії репресій. На основі первинних списків, складених в УКДБ — УСБУ, та досліджень ОАЦ у 1997 році був виданий 1-й том «Одеського мартиролога» — книги пам'яті репресованих. Після його виходу Одеська обласна державна адміністрація запропонувала Академцентру взяти на себе виконання державної програми «Реабілітовані історією» і підготовку одеських книг цієї серії. 17 жовтня 1997 року було підписано відповідний договір і 19 березня 1998 року розпорядженням Одеської облдержадміністрації «Про організацію робіт за державною програмою „Реабілітовані історією“» затверджено склад обласної редколегії і положення про неї, підготовлені Академцентром. У 1999, 2001 і 2005 роках прийняті наступні розпорядження облдержадміністрації, в яких затверджено склад обласної комісії зі сприяння виданню серії книг «Реабілітовані історією», положення про неї та внесені кадрові зміни. До складу обласної редколегії входять науковці, архівісти, краєзнавці, журналісти, до складу комісії — представники державних та правоохоронних органів, члени громадських організацій.

Підготовка книг «Реабілітовані історією. Одеська область» ведеться паралельно з роботою над наступними томами «Одеського мартиролога», яка продовжується в межах державної програми «Реабілітовані історією». Ці видання є взаємодоповнюючими. У загальнодержавній серії зберігається єдина для всіх видань структура книг та подається алфавітний ряд стислих біографічних довідок про репресованих за однією категорією (підслідні) за архівно-слідчими справами УСБУ в Одеській області. У «Мартирологу» представлено різні категорії репресованих, різні архівні фонди і опис фонду припинених архівно-слідчих справ подається за хронологічним принципом з докладним описом кожної справи та документів, які до неї входять. Регіональна серія «Одеський мартиролог» має доповнювати книги загальнодержавної серії «Реабілітовані історією. Одеська область».

Основні проблеми, що стоять перед обласною редколегією та всіма дослідниками історії репресій на Одещині, це доступ до архівних джерел і умови роботи з ними.

Найбільш відомим джерелом з історії репресій є *архівно-слідчі справи*. На 2010 рік в Одесі вони розділені на декілька фондів і знаходяться в різних архівах:

— основний чи «нульовий» фонд (фонд «О»), приблизно на 6000 справ (у тому числі багатотомних), знаходиться в архіві УСБУ в Одеській області, частково відображений в електронній базі даних «Український мартиролог ХХ століття», що виставлена в ІДЗ УСБУ, доступу до самих справ дослідники не мають;

— фонд припинених справ (фонд «П»), приблизно на 14 000 справ (у тому числі багатотомних), знаходиться в архіві УСБУ в Одеській області, в основному відображений в електронній базі даних «Український мартиролог ХХ століття», що виставлена в ІДЗ УСБУ, доступ дослідників до справ обмежений і складний;

— справи фондів «О» та «П», вислані до ГДА СБУ, а в попередні роки до різних управлінь КДБ за місцем народження репресованих, близько 2000 справ (у тому числі багатотомних);

— фонд Р-8065 опис 2 (частина колишнього фонду «П», передана на державне зберігання), 13 389 одиниць зберігання (справ менше, бо багатотомні справи значаться під відповідною кількістю номерів), знаходиться у Державному архіві Одеської області (ДАОО), доступ дослідників обмежений.

На державне зберігання передано лише вибірку з фонду «П» — частина справ кінця 20-х — 40-х років з рішеннями позасудових органів: трійки, двійки, особливої на-

ради (але не всі такі справи, а лише ті, що не містять «державної таємниці»). З переданих справ вилучена частина «секретних» документів (агентурні зведення, меморандуми, доповіді оперативного нагляду, доноси тощо), частина вкладень з підшитих до справ конвертів, а також контрольно-наглядові справи (*рос.* — КНД), які є у багатьох архівно-слідчих справах. Усі ці документи — фактично частина більшості з переданих архівно-слідчих справ, — залишились в архіві УСБУ, і доступу до них немає.

На початок 2000-х років фонд «П» налічував понад 27 000 справ і продовжував поповнюватись. Протягом 2006–2008 років до ДАОО передано за описом 13 389 одиниць зберігання і підготовлено ще близько 3000. Однак наприкінці 2008 року за вказівкою ГДА СБУ процес передачі призупинено, а у 2010-му, після чергової зміни керівництва СБУ, отримано офіційне розпорядження припинити передачу архівно-слідчих справ до ДАОО взагалі.

Таким чином, на кінець 2010 року єдиного фонду архівно-слідчих справ репресованих Одещини з відкритим доступом до нього, можливістю досліджувати долі жертв репресій та увічнювати пам'ять про них немає.

У другій половині 90-х років, коли керівництво СБУ вимагало від обласних управлінь звітів про передачу архівних матеріалів на державне зберігання, з архіву одеського управління до ДАОО був вивезений *фонд фільтраційних матеріалів*. У нього входять: справи осіб, які у середині 40-х років при репатріації з європейських країн до СРСР були піддані фільтраційно-перевірочним процедурам (понад 27 500 справ), картотеки (понад 77 000 карток), трофейні документи з німецьких концтаборів тощо (фонд Р-8065, опис 1). Але у зв'язку з тим, що при передачі фонд не був оформлений співробітниками УСБУ відповідно до архівних правил, не описаний, не систематизований, робота з ним дослідників досі неможлива.

Одним з важливіших джерел для дослідження історії репресій у регіоні є *фонд протоколів позасудових органів, вироків військового трибуналу військ НКВС Одеської області, наказів, розпоряджень та актів про розстріл репресованих*. У кінці 90-х років Академцентр домігся можливості розпочати з ним роботу, але після чергової зміни керівництва УСБУ та архіву фонд був знову закритий. Після численних і багаторічних звертань, заяв, пояснень новому і наступному керівництву управління щодо важливості цього джерела для дослідження історії репресій на Одещині було прийнято кардинальне рішення: фонд цілком вислано до Києва. Зараз він знаходиться у ГДА СБУ (фонд 6, опис 3, 287 справ).

Величезна категорія репресованих — спецпоселенці/спецпереселенці. На Одещині вона частково представлена у *фонді 7 «Спецпоселенці»,* що зберігається в управлінні інформаційних технологій Головного управління МВС України в Одеській області. До нього входять справи осіб, висланих з Одещини переважно у другій половині 40-х років на спецпоселення у Сибір, на Урал, до Казахстану тощо (понад 26 000 справ), і картотека спецпоселенців (приблизно на 35 000 осіб). Після багаторічної переписки та переговорів з керівництвом одеського управління та Міністерства внутрішніх справ України Академцентр домігся дозволу на отримання довідок за справами спецпоселенців. Складають ці довідки співробітники ГУ МВС в Одеській області, оплачує їхню роботу Академцентр за рахунок бюджетного фінансування. Список спецпоселенців за картотекою фонду опубліковано у 4-му томі «Одеського мартиролога». Доступу до матеріалів фонду дослідники не мають.

І це лише три категорії репресованих — підслідні, спецпоселенці і піддані фільтрації. Дані ж по інших категоріях — засуджених судами і трибуналами, в'язнях концтаборів, засланих, депортованих, репатрійованих, розкуркулених, адміністративно

висланих, трудармійцях, в'язнях спеціальних психіатричних лікарень МВС тощо, що знаходяться у відомчих архівах Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Міністерства оборони, архівах судів та прокуратур, залишаються закритими.

Дуже складні в Одесі й умови роботи з архівними матеріалами.

Основне приміщення ДАОО (вул. Жуковського, 18) протягом десятиліть знаходиться в аварійному стані, і робота читального залу вкрай обмежена. У другому приміщенні ДАОО — колишньому партійному архіві (вул. Пироговська, 29), куди й передано частину справ з УСБУ в Одеській області, під читальний зал виділено кімнату, в якій можуть працювати не більше 6–8 відвідувачів. Це зовсім недостатньо для міста і області.

Великою проблемою залишається робота з фондами архіву УСБУ (вул. Єврейська, 43). За ініціативою Академцентра з 1996 року там розпочалась робота з архівно-слідчими справами фонду «П». Читального залу створено не було, але тодішнє керівництво управління й архіву визнавало цю роботу необхідною і підтримувало її. Після зміни керівництва на початку 2000-х років роботу було припинено. Для її поновлення Академцентр виконав поставлену умову: за власні кошти відремонтував кабінет у приміщенні УСБУ для створення в ньому читального зала архіву. Декілька років з проблемами та вадами читальний зал функціонував, та з початку 2008 року для дослідників він закритий. Кабінет зайняли співробітники УСБУ, які за програмою «Український мартиролог XX століття», ініційованою Українським інститутом національної пам'яті, почали складати типові довідки за цими ж архівно-слідчими справами. Пропозиції Академцентра працювати разом і використати підготовчу роботу, виконану за минулі роки, були відхилені. На початок 2010 року завдання за програмою «Український мартиролог» одеським управлінням СБУ виконані, читальний зал вільний, але для дослідників він залишається закритим: немає співробітників, які могли б забезпечувати його роботу. Після багаторазових звернень до керівництва управління прийнято паліативне рішення: коли в ІДЗ немає відвідувачів, що знайомляться з електронними матеріалами, там можна працювати з архівними справами. Але оскільки одеський ІДЗ розміщений у бюро перепусток УСБУ, умови для роботи відповідні.

Складною проблемою в останні роки стало ставлення до програми «Реабілітовані історією» Одеської обласної державної адміністрації. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 530 від 11 вересня 1992 року обласні державні адміністрації за рахунок місцевих бюджетів мали організувати фінансування й матеріально-технічне забезпечення підготовки серії книг «Реабілітовані історією» вже з 1992 року. Що було зроблено за програмою за перші п'ять років — невідомо. З 1998 року, коли Академцентр за пропозицією облдержадміністрації взяв на себе її виконання паралельно з продовженням роботи над «Одеським мартирологом», проблеми з фінансуванням дослідницьких робіт виникали при формуванні обласного бюджету щорічно. Але якщо в кінці 90-х — у першій половині 2000-х років вони поступово вирішувались, то після чергової зміни керівництва адміністрації і управління у справах преси та інформації (через яке йде фінансування програми) вони значно ускладнились. У 2008 році часткове фінансування було виділено лише у кінці року, а з 2009-го воно взагалі припинене. Довгий час колектив академцентрів працював у борг, але коли стало ясно, що можливості погасити заборгованість немає, роботу постійних працівників довелося припинити. Останні роки програма виконується на благодійній основі.

Але всупереч всім цим складним обставинам за останні роки обласною редколегією і науковим колективом Одеського академцентру МАН і Академічного центру «Наука та освіта» виконана велика робота. Крім численних статей та нарисів про репресованих у міській, обласній та республіканській пресі, участі у наукових конферен-

ціях, тематичних телевізійних програмах та «круглих столах», видані 2-й, 3-й і 4-й томи «Одеського мартиролога» (укладачі Л. В. Ковальчук і Г. О. Разумов), чотири книги: «Жизнь как сказка» Л. Б. Акінітової, «Из небытия» В. О. Фабіанської, «Біль минулого» І. В. Бриноша та Е. П. Петровського, «Голодний хліб. Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років у контексті історії репресій. Овідіопольський район» (укладачі С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук і Е. П. Петровський), «Методические рекомендации по описанию архивно-следственных дел» Л. В. Ковальчук. Захищена кандидатська дисертація Е. П. Петровського «Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках», подана до захисту кандидатська дисертація О. І. Сироти «Репресії національних меншин на Одещині у середині 1930-х років». Тематичні матеріали про репресії займають значну частину у захищених у 2009 році докторській дисертації М. І. Михайлуци «Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів» і кандидатській дисертації В. В. Левченка «Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930-ті роки)».

Пропонована увазі читачів перша книга «Реабілітовані історією. Одеська область» розпочинає серію, яка має складатися не менш ніж із семи томів. В основі її — матеріали фонду припинених справ архіву УСБУ в Одеській області. Довідки на репресованих складаються за тою частиною цього фонду, що передана у ДАОО, і тими справами, залишеними в УСБУ, які співробітники архіву вважають за доцільне видати науковцям. Повного доступу не лише до архівно-слідчих справ в цілому, але навіть до вже припинених, все ще немає. У вступній статті, документальному розділі та нарисах крім матеріалів архівно-слідчих справ використані документи з Галузевого державного архіву СБУ, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального архіву вищих органів влади і державного управління України та Державного архіву Одеської області. Документи з російських архівів, у першу чергу з Державного архіву Російської Федерації, передруковано з різних довідкових видань.

У наступних книгах серії «Реабілітовані історією. Одеська область» планується подати алфавітний ряд біографічних довідок репресованих (категорія підслідних) за архівно-слідчими справами фонду припинених справ архіву УСБУ в Одеській області, вибірки відповідних документів, наукові статті та біографічні нариси.

При наявності можливості продовжити цю роботу аналогічні довідки слід складати й публікувати за іншими категоріями репресованих: спецпоселенці (фонд особистих справ спецпоселенців у ГУ МВС України в Одеській області), розкуркулені та позбавленці (фонди виконавчих органів влади в Державному архіві Одеської області), репатріанти (фонд архівно-фільтраційних матеріалів у Державному архіві Одеської області) тощо.

Репресії, що їх зазнали наші земляки, незмірно більші, ніж здійснена реабілітація. І наш науковий, громадський і моральний обов'язок — максимально повно відновити історичну правду про ці злочини проти людства, розкриваючи все нові й нові «таємниці» минулого.

Л. В. КОВАЛЬЧУК,
кандидат філологічних наук,
доцент Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
керівник програм «Одеський мартиролог»
і «Реабілітовані історією. Одеська область»

Розділ І

РЕПРЕСІЇ НА ОДЕЩИНІ

Перший розділ — вступний, як до першої книги «Реабілітовані історією. Одеська область», так і до всієї серії в цілому. Головною його частиною є стаття з історії репресій на Одещині за часів радянської влади (стор. 17–217). У ній представлені усі періоди розвитку репресивної політики: початковий у 1918–1920-х роках, становлення репресивної системи як основи держаної політики у 20-ті — 30-ті, «великий терор» 1937–1938-го, переорієнтація з репресій всього суспільства на певні національні та соціальні групи населення на початку другої світової війни, розповсюдження нових видів масових репресій у 40-ві роки, трансформація репресивної політики і початок процесу реабілітації у 50-ті, зменшення кримінальних переслідувань та розвиток тотальної системи ідеологічного контролю у 60–80-ті роки. Об'єктом дослідження є історія репресій на Одещині, але для аналізу її закономірностей використана загальна інформація про репресивну політику в УРСР та СРСР.

Територія Одещини розглядається в її історичних межах, бо архівні матеріали щодо репресій у тих районах, що пізніше відійшли до Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської областей та Молдавії, значною мірою знаходяться в одеських архівах.

Вступна стаття про історію репресій на Одещині створювалась протягом багатьох років. Первинний, базовий варіант статті на основі існуючих публікацій, електронних ресурсів, фондів Державного архіву Одеської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, власних досліджень і монографій написаний кандидатом історичних наук доцентом В. А. Савченком у співавторстві з доктором історичних наук професором О. В. Гонтарем. Розділ «„Великий терор" на Одещині (1937–1938)» на основі фондів архіву УСБУ в Одеській області, Галузевого державного архіву СБУ, ДАОО, наукових публікацій і власних досліджень написаний кандидатом історичних наук доцентом Е. П. Петровським. Підрозділи про репресії служителів церкви, переслідування за віру у 20–40-ві роки написані доктором історичних наук професором М. І. Михайлуцею. Інформація про репресованих за всі періоди радянської влади на основі бази даних «Одеський мартиролог» (категорії підслідних та спецпоселенців) підготована керівниками програми «Одеський мартиролог» кандидатом філологічних наук доцентом Л. В. Ковальчук та Г. О. Разумовим. Загальну редакцію і доповнення статті здійснили Л. В Ковальчук та Е. П. Петровський, літературну редакцію — О. М. Лобач та О. Л. Ляшенко. У статті використані численні публікації з історії репресій одеських науковців — В. О. Фабіанської, Г. Л. Малинової, В. О. Смирнова та інших. Список використаної літератури та архівних джерел складений у послідовності наведення цитат та посилань (стор. 169–217).

Разом з тим слід відзначити, що ця робота не є завершальною і ніяким чином не вичерпує тему. Це лише загальний огляд подій, постановка проблеми, певний абрис історії репресій у регіоні, тези про різні види репресій і категорії репресованих, кожна з яких потребує подальшого заглибленого дослідження. Оглядовий характер роботи пов'язаний як з масштабністю та багатоаспектністю теми, так особливо й з тим, що більшість необхідних джерел залишаються закритими у відомчих архівах СБУ, МВС, прокуратури, судів, військових архівах тощо.

Спроба навести систематизовану інформацію за архівними фондами зроблена у додатках до статті, підготованих Л. В. Ковальчук: огляді путівника по ГДА СБУ, виданого у 2009 році (стор. 218–227), опису фонду 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР» ГДА СБУ з вибіркою даних щодо репресій на Одещині (стор. 228–336) та огляді матеріалів інформаційно-довідкових залів СБУ (стор. 337–338).

З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття

Завдяки наполегливій праці істориків та громадськості протягом останніх десятиліть значно поглибилося наукове осмислення політичних репресій доби комуністичного тоталітарного режиму в Україні. Опубліковані численні дослідження з цієї тематики, введені до наукового обігу нові документальні матеріали, зокрема з архівів колишніх радянських спецслужб, складені бібліографічні покажчики видань про політичні репресії. Протягом останніх років став помітним перехід від позитивістської методології у дослідженнях до спроб теоретичного осмислення феномену політичних репресій та державного терору *[1]*.

Сьогодні зрозуміло, що на різних етапах історії України за радянських часів репресії й терор постійно використовувалися державою, оскільки були необхідною умовою життєздатності комуністичної влади та засобом побудови нового суспільства. Слід також враховувати, що марксистська світоглядна схема, класовий підхід до аналізу суспільних явищ і процесів у поєднанні з ідеєю месіанської ролі всесвітньої пролетарської революції та вірою у безмежні можливості впливу сучасної держави на суспільство обумовлювали специфіку свідомості й мислення керівників комуністичної партії. Для марксистської ідеології природним було жорстке поєднання змін відносин власності з процесами «очищення політичної надбудови» радянського суспільства від «родимих плям» капіталізму. Тому терор був інструментом диктатури пролетаріату, елементом соціальних технологій, що мали на меті трансформувати суспільство у відповідності до вимог марксистсько-ленінської ідеології та уявлень радянських лідерів. Мова йшла про створення суспільства, яке б цивілізаційно відрізнялось від усього людства, а також формування «нової радянської людини».

Конструкції суспільного та державного устрою, що визріли у головах більшовицьких вождів, були антиприродними, тому насаджувалися й підтримувалися за допомогою брутальної ідеологічної обробки населення та масових репресій. Політичний курс керівництва компартії завжди являв собою певну суміш державного терору і правових дій. Після періодів масового терору, що загрожували підірвати життєві основи суспільної стабільності, наступало більш активне використання радянських правових регуляторів державної діяльності.

Так, після XX з'їзду комуністичної партії Радянського Союзу (лютий 1956 року) керівництво країни відмовилось від масових політичних репресій як основного засобу державного управління. Політичний терор тривав, але у післясталінський період репресії, скеровані проти всього населення, — головним чином ідеологічні та економічні. Суто ж політичні репресії цих десятиліть характеризуються не тільки вибірковим принципом і порівняною обмеженістю, але й чіткою спрямованістю проти дисидентів, віруючих та учасників національних рухів. З середини 50-х років XX століття в минуле відходять масові розстріли, примусові депортації народів, концтабори, але на зміну їм приходять психлікарні й політзони для інакомислячих, заборони на професії, «профілактика» у КДБ тощо *[2]*.

Репресії були численними, різноманітними за видами і тривали протягом усіх десятиліть існування радянської влади. Вони включали арешти, катування, системи

заручників і відповідачів, «розкуркулення» та інші форми контрибуції й конфіскації майна громадян, примусову колективізацію і голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років, заслання, адміністративні висилки й прикріплення до певного місця проживання, позбавлення громадянських прав, примусову мобілізацію до трудової армії, масові депортації, висилки за межі міст та УСРР–УРСР, за кордон, примусову репатріацію, «фільтрацію», тюремні ув'язнення та ув'язнення в спеціальних психіатричних лікарнях, примусову працю у концентраційних, виправно-трудових таборах та на спецпоселеннях, масові й одиночні розстріли тощо.

Супроводжувалися такі дії обмеженням політичних свобод громадян: закриттям газет і забороною неформальних зборів, політичною цензурою, ліквідацією політичних партій і некомуністичних громадських організацій, позбавленням або обмеженнями виборчого права, права вільного пересування, можливості отримання освіти, звільненням з посад за переконання, закриттям національних освітніх закладів і товариств, закриттям і руйнуванням церков та історичних пам'ятників тощо. Постійними були також репресії проти свободи совісті: протягом усього періоду існування радянської влади, майже 70 років, тривали обмеження прав віруючих усіх конфесій та віросповідань.

На Одещині масові політичні репресії застосовувалися проти представників усіх народів, що проживали в регіоні: німців, євреїв, молдаван, поляків, болгар, греків, вірмен та інших, але найбільше жертв було серед українців та росіян *[3]*.

Хронологічними межами репресій на Одещині є січень 1918 року (масовий терор після захоплення більшовиками влади в регіоні) і 1991 рік (переслідування представників демократичних і національних рухів компартійними органами і спецслужбами; розпад СРСР).

Територіальними межами розглянутої у статті проблематики є територія Одеської області, яка неодноразово змінювала свої межі та адміністративний поділ. У 1918–1919 роках відбувалось руйнування старої імперської територіально-адміністративної системи управління, утворювались нові губернії та повіти. На початок 1918 року окремі території сучасної Одеської області входили до різних губерній: Херсонської (Одеський, Тираспольський, Ананьївський повіти), Бессарабської (Аккерманський, Ізмаїльський повіти), Подільської (Балтський повіт). З 18 січня до 13 березня 1918 року в регіоні існувала Одеська радянська республіка на чолі з місцевою радою народних комісарів. Район Аккерманського та Ізмаїльського повітів (сучасна територія південно-західної Одещини) з початку 1918 до 1940 року перебував у складі Румунії.

28 січня 1920 року постановою Всеукраїнського ревкому колишня Херсонська губернія була поділена на Одеську й Херсонську. До складу Одеської губернії увійшли Одеський, Миколаївський, Єлисаветградський, Первомайський, Вознесенський, Дніпровський, Тираспольський повіти. У лютому 1920 року до Одеської губернії був приєднаний майже весь Балтський повіт Подільської губернії. Незабаром територія Одеської губернії була поділена на Одеську та Миколаївську губернії. Такий поділ існував до листопада 1922 року, коли Миколаївську губернію приєднали до Одеської губернії. У березні 1923 року в УСРР ліквідується система повітів, в Одеській губернії створюються шість округів. З утворенням у жовтні 1924 року Молдавської АРСР до неї відійшли п'ять міст Одеської губернії з навколишніми землями: Ананьїв, Балта, Григоріополь, Дубоссари, Тирасполь. У травні 1925 року запроваджується триступінчаста система управління «район — округ — центр», відповідно до якої існувало п'ять округів: Одеський, Первомайський, Зинов'євський, Миколаївський, Херсонський.

Від 1925 до 1939 року в межах сучасної Одеської області існували національні райони: три німецькі (Спартаківський, Карл-Лібкнехтовський, Зельцький) та один болгарський (Благоївський). На Одещині тоді існували й сільські національні ради: 72 німецькі, 32 російські, 26 єврейських, 15 молдавських, 15 болгарських, а також білоруська та шведська. У 1930 році ввели до дії двоступеневу систему управління «район — центр», яка проіснувала до початку 1932 року, коли в УСРР утворили п'ять областей. Зокрема, з 27 лютого 1932 року до складу новоутвореної Одеської області входили райони чотирьох колишніх округів: Одеського, Миколаївського, Зинов'євського та Херсонського. Останні через декілька років були трансформовані у самостійні області (22 вересня 1937 року створена Миколаївська область, 10 січня 1939 року — Кіровоградська, 30 березня 1944 року — Херсонська).

28 червня 1940 року до Бессарабії, що від 1918 року знаходилася у складі Румунії, увійшла Червона армія. Територію між Дністром та Прутом було відторгнуто від Румунії й приєднано до СРСР. У серпні 1940 року утворено Молдавську РСР; Ізмаїльський та Аккерманський повіти повернено до складу УРСР, спочатку як Аккерманську область (до грудня 1940 року), а пізніше — як Ізмаїльську область. Вона проіснувала до лютого 1954 року, коли її ввели до складу Одеської області. Відтоді Ананьївський, Котовський, Піщанський, Балтський, Чернянський, Валегоцулівський, Кодимський райони перебували у складі Одеської області. З того часу зберігається більш-менш стала структура територіально-адміністративного поділу області *[4]*.

1. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920)

Після захоплення влади в Петрограді, Москві та інших великих містах колишньої Російської імперії В. І. Ленін та інші керівники РСДРП(б) розпочали створення «держави-комуни», висунувши популярні в широких верствах суспільства гасла «Землі», «Хліба», «Миру». Нова держава мала засновуватися на принципово нових соціально-економічних засадах: з обмеженням, а в перспективі ліквідацією приватної власності і пануванням державної, з єдиною комуністичною ідеологією, з підкоренням особи колективу і пріоритетом інтересів держави відносно прав громадянина тощо.

Більшовицький переворот і політика компартії (на VII з'їзді у березні 1918 року партія більшовиків отримала назву комуністичної) викликали опір суспільства. Для зміцнення диктатури вождів, закладеної в організаційній структурі та ідеології партії, більшовики негайно розпочали захоплювання влади в радах і боротьбу з «контрреволюційними елементами». До них включали як дійсних супротивників і політичних опонентів, так численних громадян, які не мали відношення ані до революції, ані до контрреволюції. Коло таких вигаданих «ворогів» швидко розширювалося.

Одним з перших декретів радянської влади 20 грудня 1917 року була створена Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК, *рос.* — ВЧК). Ця абревіатура швидко стала синонімом радянської таємної політичної поліції, яка широко використовувалася компартією для здійснення державного терору *[5]*. (Далі в тексті статті використовуються російські абревіатури ВЧК та ЧК як більш вживані. — *Ред.*). За допомогою чекістів більшовики організували знищення політичних опонентів, яких огульно іменували «контрреволюціонерами». Основними принципами роботи ВЧК були жорсткий централізм, безумовне підпорядкування центру, контроль з боку партії більшовиків, підзвітність РНК та ВЦВК *[6]*. Для координації діяльності всіх органів ЧК з вересня

1918 року почав виходити спеціальний журнал «Еженедельник ЧК». У передовій статті першого номеру визначалась його головна задача: «Наш журнал має стати цілком виразником і провідником ідей та методів боротьби з ворогами, що проводить Всеросійська надзвичайна комісія; це дасть можливість всім комісіям на місцях більш одноманітно, планомірно, методично проводити боротьбу, знищення ідеологів, організаторів і керівників непримиримих класових ворогів пролетаріату і його диктатури... Зовсім очевидно, що закоренілі ідеологи ворожого пролетаріату класу та їхні поплічники, як люди, що не бажають добровільно підкоритися та примиритися з наближенням своєї нормальної смерті, — ці люди мають бути знищені силою пролетарської зброї, і було б наївно думати, що це станеться інакше» *[7]*. (Тут і далі в тексті статті російські цитати перекладені українською. — *Ред.*).

Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (ВУЧК) була офіційно створена декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 року *[8]*. 27 грудня прийнята урядова постанова «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії». Згідно з нею периферійні ЧК організовувались місцевими радами на правах відділів виконкомів *[9]*. Їм надавалося право здійснювати обшуки, арешти, вилучення, облави, накладати арешт на майно, вести слідство щодо приватних і посадових осіб та організацій, які підозрювалися в контрреволюції, шпигунстві й бандитизмі, приймати рішення у цих справах, робити адміністративні висилки, пропонувати виконкомам запроваджувати надзвичайний стан, ув'язнювати в концтабори, застосовувати вищу міру покарання *[10]*. Робота надзвичайок практично не регламентувалась, визначення «ворожості» особи цілком покладалося на розсуд чекістів, які мали право розстрілювати таких «ворогів революції» прямо на місці. Все це привело до небаченого рівня зловживань, про що свідчать сучасники *[11]*.

Губернські ЧК мали таку структуру: секретно-оперативний відділ, особливий відділ і загальний відділ. Перший складався з груп, що спеціалізувалися на справах політичних партій, справах з контрреволюції, спекуляції, посадових злочинів і бандитизму, а також до нього входили бюро розвідки, оперативна та реєстраційно-статистична частини. Особливий відділ мав активно-агентурну та інформаційну частини. У загальний відділ входили: господарча частина, комендатура, тюремний підвідділ та загальна канцелярія. На чолі губЧК стояла колегія. Були створені військова група як збройна сила і так звані політтрійки з числа чекістів, військових і представників партійних органів, які мали право винесення вищої міри покарання *[12]*. (Тексти нормативних документів про формування і діяльність місцевих надзвичайних комісій див. у II розділі на стор. 346–349. — *Ред.*).

1918-й На Одещині більшовики вперше захопили владу в січні 1918 року й утримували її до середини березня. Вони активно проводили пропаганду «знищення буржуазних класів» (у чому співпадали з анархістами і лівими есерами), широко практикували різноманітні експропріації, реквізиції, контрибуції, тобто грабіж мирних мешканців за наказом місцевої більшовицької влади. В ці ж місяці були започатковані спеціальні установи терору: Бюро по боротьбі з контрреволюцією, Комісія по боротьбі з румунською та українською контрреволюцією та інші *[13]*.

Настрій місцевих революціонерів відверто проявився у відозві військової секції Одеської Ради робітничих та солдатських депутатів, яка погрожувала населенню: «будемо вішати й розстрілювати всіх, хто насмілиться затримати шлях нестримного потоку революції» *[14]*. Загони революціонерів тероризували «колишніх людей» (царських офіцерів, представників буржуазії, дворянства, духовенства, чиновництва, державної адміністрації, чинів поліції тощо). Особливо відзначилися матроси кораблів Чорноморського військового флоту «Ростислав» і «Алмаз», які на початку 1918 року стояли на одеському рейді. Кораблі перетворилися на плавучі в'язниці, де страчували «підозрілих елементів», викидаючи трупи в море *[15]*.

Населення з жахом спостерігало за діями революціонерів. Незабаром професор О. П. Введенський написав у газеті «Родная страна»: «Усе мовчки підкорилося більшовикам... пристосовуючись до їхньої мови, моралі, понять... Та іншого виходу, власне, й не було. За найменший опір зараз же відправляли на «Алмаз», де без будь-якого суду і слідства розстрілювали, топили або спалювали у печах. Звідти, кажуть, ніхто не повертався. Однак якщо хто й повертався, то або увесь сивий, або доведений до божевілля. І через страх перед «Алмазом» все підкорялося більшовикам...» *[16]*.

Терор посилився з другої половини лютого 1918 року, коли владу в Одесі почав контролювати «червоний диктатор Півдня» — головнокомандувач Особливої революційної армії з боротьби проти румунської олігархії М. А. Муравйов. «Муравйовський» терор супроводжувався діяльністю спеціально створених для здійснення репресій воєнно-революційних трибуналів, розстрілом мирної демонстрації одеситів (загинуло 12 осіб), забороною свободи зборів, розгоном зібрань демократичної громадськості, арештами членів Міської Думи, генералів і офіцерів, представників буржуазії (близько 70 осіб); закриттям низки «буржуазних» газет, проведенням політичного фарсу — відкритого суду над меншовицькою газетою «Южный рабочий», контрибуцією в 10 мільйонів карбованців, яку мусила сплатити міська «буржуазія», закриттям церков, арештами й розстрілами духовенства *[17]*.

У другій половині березня 1918 року червоні частини та місцеві більшовики залишили Одесу й відступили з території України. В місті запанувала влада Української Народної Республіки (УНР). Злочини більшовиків були настільки кричущі, що громадськість Одеси за підтримки владних структур УНР створила спеціальну комісію для їх розслідування. З Одеської затоки підняли десятки покалічених тіл «контрреволюціонерів». За неповними підрахунками, червоний терор перших місяців радянської влади на Одещині забрав життя близько 500 осіб *[18]*. На жаль, події тих днів залишаються недостатньо вивченими внаслідок обмеженого кола документальних матеріалів, що збереглися в архівах.

1919-й Репресії наступного періоду встановлення радянської влади на Одещині охоплюють середину квітня — другу половину серпня 1919 року. Більшовики та частини Червоної армії прийшли з радянської Росії, де з вересня 1918 року здійснювався червоний терор як офіційна політика більшовицького уряду. (Текст наказу ВЧК про червоний терор див. у II розділі на стор. 346. — *Ред.*). Терор виправдовували необхідністю «забезпечити захист Радянської республіки від класових ворогів шляхом їхньої ізоляції у концентраційних таборах, де підлягають розстрілу всі особи, що мають відношення до білогвардійських організацій, змов і заколотів» *[19]*.

Привертає увагу надто широке трактування поняття «класовий ворог» у постанові РНК РРФСР від 5 вересня 1918 року, якою були задіяні механізми червоного терору. Визначення «класовий ворог» міг отримати будь-який громадянин — за походженням, професією, партійною приналежністю, родинними зв'язками, віруваннями, національністю, якщо ЧК підозрювала його в опорі владі.

Підстави для такого трактування містились у конституціях РРФСР, потім СРСР, що діяли в період між 1918 і 1936 роками. Там були зафіксовані категорії громадян, що заслуговували на позбавлення виборчих прав (тобто «політично ворожих» радянській владі): особи, що використовували найману працю; ті, хто жив на «нетрудові доходи»; приватні торговці, торговельні й комерційні посередники; служителі церкви; службовці й агенти колишньої поліції, корпусу жандармів, охоронних відділень та інші. У березні 1919 року за наполяганням голови ВЦВК Я. М. Свердлова III з'їзд КП(б)У в Харкові прийняв рішення, за яким конституція УСРР мала повторювати з незначними змінами конституцію радянської Росії. Відтак виборчих прав позбавлялися «панівні класи і наближені до них за своєю політичною позицією суспільні групи» *[20]*. Таке вільне трактування «позбавленців» перетворювало певні соціальні верстви населення на людей «другого сорту», які обмежувалися не тільки у політичних правах, а й у праві на освіту, житло, працю, медичне обслуговування та відпочинок.

Принагідно зауважимо, що вимога «революційної доцільності», яка закладалась у радянські конституційні акти 1920–1930-х років, супроводжувалась місцевою «законотворчістю». Наприклад, у першій половині 1919 року на підгрунті широкого впровадження різноманітних трудових мобілізацій в умовах воєнного часу на Одещині з'явилась нова категорія репресованих — «тилоополченці». До частин тилового ополчення Червоної армії зараховувалися так звані нетрудові елементи та куркулі; вони позбавлялися виборчих прав та підлягали різного роду обмеженням і дискримінації *[21]*.

Таким чином у 1919 році на Одещині запанував планомірний, бюрократизований державний терор, процес арештів і знищення багатьох тисяч людей «ворожих класів», який здійснювали місцеві ЧК, міліція, радянські та більшовицькі партійні органи. Так, член Одеського губкому КП(б)У Я. Б. Гамарник проголошував: «Ми повинні вирвати контрреволюцію з корінням... Ми не повинні зупинятися перед розстрілами... і ми будемо масами, пачками розстрілювати... І тому червоний терор повинен зараз йти по всьому революційному фронту» *[22]*. Особливу роль у терорі відіграв голова Одеської губЧК С. Ф. Реденс — колишній особистий секретар голови ВЧК РРФСР Ф. Е. Дзержинського, який працював в Одеській губернії у липні 1919-го і першій половині 1920 року.

Крім територіальних органів ЧК терор проти населення здійснювали транспортні ЧК та численні революційні трибунали. У квітні 1919 року більшовики повторили досвід 1918-го: розпуск Одеської міської думи, органів самоврядування у повітах, закриття більшості газет, придушення свободи слова, свободи зібрань та партій, масові конфіскації майна одеситів. Одеські чекісти заарештовували та розстрілювали за приналежність до різних організацій, в тому числі монархічних, «Російського народного союзу» тощо.

Від травня 1919 року у містах та селах Одещини запровадили інститут заручників і відповідачів. Практикувались облави на вулицях, у «будинках буржуазії», масові арешти «всіх підозрілих», які опинялись у становищі заручників. Більшу частину затриманих без суду й слідства відправляли у ДОПРи *(рос.)* — будинки громадських примусових робіт, тюрми.

Недослідженою у сучасній історичній науці залишається проблема створення концентраційних таборів на Одещині у 1919 році. Адже декретом ВЦВК від 15 квітня 1919 року і постановою ВЦВК від 17 травня 1919 року «Про табори примусових робіт» було передбачено створення концтаборів у кожній губернії і ув'язнення в них громадян за постановами ЧК, вироками революційних трибуналів, народних судів тощо *[23]*.

Через кілька тижнів після зайняття Одеси більшовиками почались розстріли. Поступово вони стали масовими й повсякденними. Жахливу атмосферу насильства у місті описав в «Окаянных днях» видатний російський письменник І. О. Бунін, який знаходився тоді в Одесі. Він занотував у щоденнику враження про розстріл 26 «чорносотенців»: «Надрукований поіменний список цих двадцяти шести, потім статейка про те, що «робота» в одеській надзвичайці «налагоджується» і що роботи «взагалі багато» *[24]*. Списки розстріляних публікувались в газетах по кілька разів на тиждень і розклеювалися на театральних тумбах у людних місцях. Іноді вони містили до сотні імен. Але за свідченнями сучасників навіть ці списки були неповними. Внаслідок дій більшовиків і чекістів у місті знову запанував страх. У книзі Авербуха «Одесская Чрезвычайка», виданій у 1920 році у Кишиневі, налічується до 2200 жертв червоного терору в Одесі за три місяці 1919 року *[25]*.

Репресивні дії посилилися після 7 травня 1919 року, коли командувач 6-ї Української дивізії Н. О. Григор'єв підняв повстання у тилу Червоної армії. Безпосереднім приводом для повстання стало те, що його бійці після захоплення Одеси дізналися про пограбування рідних сіл та масовий терор на Єлисаветградщині (сучасна Кіровоградська область), який здійснювали продзагони з Росії на чолі з членом ЦК РКП(б) Л. Б. Камєнєвим. До повстання григор'євців приєдналася Білоруська радянська бригада, яка розташовувалася в Одесі на Великому Фонтані. Глибинні причини повстання полягали у новій спробі керівництва РКП(б) здійснити комуністичний штурм. Селян масово примушували утворювати комуни, землю забирали під радгоспи та на потреби цукрових заводів, радянський уряд УСРР на чолі з Х. Г. Раковським відмовлявся розмовляти українською мовою, демонстрував зневажливе ставлення до селян як до «дрібнобуржуазних власників». На селі діяли озброєні продзагони, набрані з міських мешканців, які «викачували» хліб на потреби більшовицької влади та запроваджували економічний терор. Тільки в трьох повітах Одещини діяли 300 продзагонів, у складі яких 20 тисяч робітників вилучали у селян продовольство *[26]*.

Лідери компартії розуміли, що така політика провокує масове невдоволення селян, проте віддали перевагу посиленню терору. 10 травня 1919 року політбюро ЦК КП(б)У оголосило комдива Григор'єва поза законом і висунуло гасло «червоного терору» щодо українських політичних партій. З метою придушення «григор'євського заколоту» 12 травня до Одеси приїхав голова Революційної військової ради РРФСР Л. Троцький (Л. Д. Бронштейн). За його участі 14 травня в Одесі та Херсонській губернії оголосили «стан облоги» *[27]*.

Ці заходи не давали бажаного політичного та воєнного ефекту — селянські повстання та невдоволення городян набували все більшого масштабу. Армія генерала А. І. Денікіна скористалася невдоволенням української спільноти і розпочала наступ проти Червоної армії. Українці не бажали служити «червоним», бо їхні політичні керівники скомпрометували себе в очах суспільства. У відповідь влада запровадила насильницькі мобілізації, ухилення від яких загрожувало арештами й вироками ревтрибуналів, розстрілами дезертирів та «відмовників». Тоді невдоволення виявили робітники, яких більшовики вважали своєю соціальною базою. Наприкінці червня 1919 року відбувся страйк на Одеському судноремонтному заводі РОПІТу («Російського товариства пароплавства і торгівлі»). Страйкарі вимагали ліквідації «диктатури більшовиків» і припинення терору ЧК. Виступ перекинувся на залізничні майстерні, але страйкарів розігнали військові частини, після чого були проведені масові арешти робітників *[28]*.

Свідченням вкрай жорстокої політичної позиції вищих партійно-радянських посадовців УСРР є постанова Ради робітничо-селянської оборони України від 17 липня 1919 року. За цим документом губернські комітети оборони отримали надзвичайні повноваження: оголошувати окремі місцевості «у стані облоги», а організаторів і підбурювачів — поза законом, організовувати у повітах і районах тимчасові воєнно-польові революційні трибунали зі складу червоноармійських частин, застосовувати «кругову поруку», висилати родини повстанців і конфісковувати майно. Із селищ, «викритих у співучасті в повстаннях або у приховуванні повстанців», забирали заручників, яких розстрілювали у випадку загибелі комуністів (інститут заручників був введений більшовиками ще у 1918 році після вбивства голови Петроградської ЧК М. С. Урицького) *[29]*. За приховування селянами зброї село опинялось «у військовій блокаді», «червоним» частинам наказувалося розстрілювати всіх, у кого знайдуть зброю.

Терор набирав обертів, але більшовики не могли впоратись з повсталим селянством *[30]*. На Одещині загальне невдоволення більшовицькою владою охопило німецьких колоністів, які від 21 липня до 13 серпня 1919 року чинили організований опір продрозверстці й мобілізаціям, виступали за владу розігнаних більшовиками у січні 1918 року Установчих зборів. Центр повстання знаходився в колонії Грос-Лібенталь, загони створювалися в Мангеймі, Бадені, Зельцях, Страсбурзі. Повстанців підтримали українські, російські й болгарські селяни Татарки, Болгарівки, Аккаржі, Северинівки, Буялика *[31]*. Але цей виступ був жорстоко придушений частинами Червоної армії та загонами ЧК. Дії селян спричинили масовий терор проти родин повсталих. У деяких німецьких колоніях розстрілювали кожну п'яту людину як «відповідача за заколот» *[32]*. Швидкий суд вершили трійки ревтрибуналу, виїзні колегії губЧК, чекістські каральні загони. Голова Ради оборони Одеси І. Клименко згадував про ті події так: «Ліквідація була найрадикальніша, майно всіх тих, хто брав участь у повстанні, конфісковувалося» *[33]*.

Після приходу до Одеси армії Денікіна наприкінці серпня 1919 року було створено спеціальну слідчу комісію на чолі з генерал-майором О. Кисловим для розслідування злочинів ЧК. Вона діяла на підставі положення «Про Особливу комісію з розслідування злодіянь більшовиків», затвердженого 4 квітня 1919 року Головнокомандувачем збройними силами на Півдні Росії генерал-лейтенантом Денікіним. Головною задачею комісії було «виявлення перед всім культурним світом руйнівної діяльності організованого більшовизму» *[34]*. Денікінці надали документальні свідчення про жертви червоного терору, хоча й самі були причетні до кривавих розправ з політичними супротивниками. Зокрема, комісія склала список з 26 осіб, розстріляних червоними після зайняття Одеси у березні 1919 року, списки 87 розстріляних в ніч на 13-те і 27 липня, засвідчила розстріл всіх мешканців дому Галлі на Рішельєвській вулиці через те, що у підвалі була знайдена зброя (як виявилось пізніше — колекція офіцера, що покинув Одесу ще у 1917 році), розстріл 200 поляків-заручників, масові розстріли інтелігенції, відправку на примусові роботи 400 осіб за несплату контрибуцій тощо. Комісія виявила у підвалах одеської надзвичайки на Єкатерининській площі знаряддя катувань та багато трупів замучених, масові поховання розстріляних в Олександрівському парку та одеських каменоломнях *[35]*. Усього за оцінками комісії протягом чотирьох місяців панування комуністичного режиму були розстріляні або замучені органами ЧК й ревтрибуналами не менше двох тисяч мешканців Одеси і до десяти тисяч ув'язнені у тюрми і концтабори *[36]*. До цього списку треба додати загиблих у перестрілках, застрілених при спробі втечі, померлих у тюрмах, розстріляних за вироками судів тощо. Терор

на Одещині здійснювався не лише губЧК та її повітовими відділеннями, але й 26-ю та 31-ю особливими бригадами ЧК *[37]*. Найвідоміші з розстріляних червоними — шістдесятирічний генерал О. Ф. Рогоза (воєнний міністр гетьманату у 1918), генерал М. І. Ебелов (командувач Одеського військового округу в 1914–1917), генерали М. П. Бірюков та Л. Е. Гулькевич, колишні голова Першого департаменту судової палати М. І. Дем'янтович і прокурори окружного суду М. С. Баранов та Г. В. Чайковський, голова одеської організації «Монархічного союзу» І. І. Зайченко *[38]*. Матеріали щодо звірств ЧК у містах України, зокрема в Одесі, збирав також ЦК Російського Червоного Хреста. (Справ губЧК на всіх цих репресованих у фонді припинених справ (фонд «П») архіву УСБУ в Одеській області немає. В наявності лише 26 архівно-слідчих справ переважно особливого відділу III Української радянської червоної армії. Анотації цих справ див. у 3-му томі «Одеського мартиролога», стор. 104–174. — *Ред.*).

Впродовж десятиліть радянська історіографія заперечувала масові репресії більшовицької влади на Одещині у 1918 та 1919 роках. Проблема подальших наукових досліджень полягає в розширенні кола історичних джерел та їхньої інтерпретації на принципах історизму та об'єктивності всупереч ідеологічним уподобанням істориків.

1920-й Третій період встановлення радянської влади на Одещині розпочався у лютому 1920 року після поразки військ Денікіна. Спираючись на органи ЧК, більшовики запровадили тотальний терор як ефективний у їхньому розумінні засіб державного управління. (Про системні ознаки червоного терору див. статтю А. І. Уйомова *[39]*). Значну частину населення регіону позбавили виборчих прав та обмежили у правах на роботу, освіту, житло тощо. Знову були поновлені обмеження громадянських свобод, переслідування політичних опонентів, масові арешти та розстріли. У лютому в Березівці було створено Одеський губернський концтабір (проіснував до березня 1922 року). В Одесі концтабір розташували на Середньому Фонтані на території колишнього кадетського корпусу *[40]*.

Владу в регіоні здійснювали різні структури. Головним був губернський комітет КП(б)У на чолі з Я. Б. Гамарником та підвладні йому повітові парткоми. В органах місцевого самоврядування більшовики брутально захоплювали владу. Вибори до Одеської міськради першого скликання відбулись у березні 1920 року й супроводжувались відвертими фальсифікаціями та політичним тиском з боку більшовиків. Незважаючи на це, меншовики змогли провести до міської ради 16 депутатів, анархісти-комуністи — 6, праві есери — 4, єврейська партія «Поалей Ціон» — 2 депутати. Серед 499 депутатів була створена фракція лівих есерів-борьбистів, що нараховувала разом із співчуваючими 11,6 % депутатів, та фракція партії боротьбистів — 1,2 % депутатів. Але вже на першому пленарному засіданні більшовики, спираючись на більшість, виключили зі складу міськради меншовиків і правих есерів. Квітневий пленум міськради виключив з її складу членів партії лівих есерів-інтернаціоналістів (активістів), яку напередодні губревком визнав контрреволюційною. У квітні — червні 1920 року ці партії були вимушені повідомити про «самоліквідацію». Деякі з їхніх членів у індивідуальному порядку були прийняті до КП(б)У. Пізніше майже всі вони загинули від репресій. Подібні процеси узурпації влади відбулись також у районних радах міста. Так, на першому засіданні Молдаванської райради депутати-більшовики вигнали меншовиків з усіх радянських установ району *[41]*.

З червня 1920 року почали створюватися революційні комітети: губревком, Одеський, Ананьївський, Балтський повітові, а також близько 800 сільських ревкомів,

а з серпня — надзвичайні трійки у складі: голова ревкому, військовий комісар, голова продовольчого комітету. Головним завданням трійок було насильницьке виконання продрозверстки, вилучення «надлишків» землі у заможних селян, роззброєння селян.

Значну репресивну діяльність виконували військові частини та трибунали, в тому числі революційна військова рада 14-ї дивізії Червоної армії, особливий відділ 51-ї стрілецької дивізії, політвідділи військових частин, військовий революційний трибунал Одеської губернії, Одеський губернський революційний трибунал, губернський народний суд, губкомдезертир Одеської губернії, які мали необмежені права визначення міри покарання *[42]*.

Але головну роль в утриманні влади більшовиків відігравали органи ЧК. Постановою Всеукраїнського ревкому від 2 лютого 1920 року про введення системи червоного терору їм надавалося право майже безконтрольно застосовувати «щодо активних контрреволюціонерів на Україні» вищу міру покарання — розстріл *[43]*. Одночасно з цілеспрямованими репресіями проти потенційних противників режиму, ЧК практикувала також масові операції (обшуки, затримання, арешти) з широким використанням робітників проти «буржуазії». Завдання операцій полягали в: «1) залученні нетрудового елементу міста до примусових, суспільно-корисних робіт; 2) затриманні дезертирів військового і трудового фронтів; 3) виявленні і конфіскації грошей, іноземної валюти, золота і коштовностей і 4) обліку і конфіскації в буржуазії і нетрудового елементу майнових надлишків (одягу тощо)». Такі операції в 1920 році чекісти проводили в усіх губернських і повітових містах *[44]*.

У березні до Одеси прибуло 79 осіб з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова на посилення місцевої ЧК і була відновлена практика червоного терору *[45]*. Для боротьби з «контрреволюцією» політбюро ЦК РКП(б) направило в Україну Ф. Е. Дзержинського. У той час в Одесі знаходився відомий більшовик А. В. Луначарський, який написав листа В. І. Леніну з проханням, щоб «товариш Дзержинський приїхав до Одеси та підтримав своїм величезним авторитетом місцеву ЧК» *[46]*. Дзержинський прибув у перших числах червня. На жаль, документи щодо цього візиту поки що не віднайдені. Але згодом заступник Одеської губЧК П. І. Подзаходников підкреслював, що завдяки приїзду Дзержинського було ліквідовано численні контрреволюційні організації, які нараховували до кількасот членів *[47]*. Очолював тоді Одеську губЧК С. Ф. Реденс, надалі його змінив М. А. Дейч, який обіймав цю посаду до 1922 року *[48]*. Розташовувалася ОГЧК на вулиці Маразліевській, 40/42 і займала велику будівлю, що однією з сторін виходила на Канатну, 29. У підвалах і гаражі цього будинку здійснювались численні розстріли.

Структура губернської надзвичайки з 1920 року була такою: велика колегія, що складалася з голови комісії та основних працівників, яка мала право розгляду усіх справ та прийняття будь-яких репресивних рішень аж до розстрілу; мала колегія, у складі завідуючого секретно-оперативного відділу та двох уповноважених, яка мала право приймати рішення до 3 років позбавлення волі у концтаборах; та шість відділів (секретно-оперативний, спеціальний, особливий, адміністративний, загальний, інформаційно-реєстраційно-статистичний) *[49]*.

Одним із основних принципів роботи ЧК (як і надалі ДПУ) була узгодженість своїх дій з партійними органами. У спеціальному зверненні до чекістів ЦК РКП(б) наголошувало, що «ЧК створені, існують і працюють лише як прямі органи партії за її директивами і під її контролем» *[50]*. Усі операції ЧК узгоджувалися з місцевими парткомами, а інколи проводилися структурами КП(б)У (наприклад, звільнення з роботи

за політичними мотивами та інформування каральних органів). Надзвичайки і партійні комітети встановлювали спільні чергування. Комуністи, мобілізовані парткомами, були резервом надзвичайок на випадок необхідності придушення виступів чи проведення широкомасштабних операцій *[51]*. За вказівкою ЦК парткоми постійно проводили ротацію кадрів у губЧК з таким розрахунком, щоб *кожен* член партії, який підходить для такої роботи, попрацював у них не менше трьох місяців. Так відповідальність за репресії лягала на всіх партійців, залучених до роботи у каральних органах. Але й поза стінами надзвичайок усім членам і кандидатам у члени партії було наказано співпрацювати з ВУЧК без відриву від виробництва і виконувати відповідні завдання *[52]*. Це мало не лише політичні, але й організаційні причини. Так, у 1920 році черговий наряд Одеської губЧК з 15 осіб виконував до 50 ордерів (виїздів на обшуки, затримання, арешти) на день *[53]*. За такої інтенсивності надзвичайки потребували залучення до повсякденної репресивної діяльності рядових комуністів.

Особливу увагу губком КП(б)У та органи ЧК Одещини приділяли ліквідації ***повстанського і національного руху*** в регіоні, провокованого політикою терору воєнного комунізму, облавами та масовими арештами, обмеженням громадянських прав та приватної власності, реквізицією майна населення, примусовою трудовою повинністю та військовою мобілізацією, брутальною політикою продрозверстки та «розкуркуленням». Продзагони за допомогою місцевих активістів конфісковували та усуспільнювали майно заможних селян — «куркулів», що було відвертим грабунком. Оперативні групи ЧК роззброювали селян, вдаючись до вкрай жорстоких заходів — до арештів заручників і відповідачів, обстрілу й блокади окремих сіл *[54]*. У відповідь селянство Одещини приєднувалось до повстанських загонів під національними та соціалістичними гаслами.

У березні 1920 року проти радянської влади повстала німецька Мангеймська волость. Повстання підтримали села Ліпецьке, Маяки, Петрівка, Лисички, Троїцьке, Градениці. У квітні українські загони отаманів Заболотного і Пшонника захопили Ананьїв, Бірзулу і Балту. У червні спалахнуло повстання в німецьких колоніях Фестеровка, Єреміївка, Петерсталь, їх підтримало болгарське село Катаржино Петровірівської волості. Ці події викликали масовий терор проти населення, який здійснювали 26-та й 31-ша окремі бригади ЧК та кінні частини Котовського *[55]*. Тоді ж була знищена Кодимська повстанська організація, що об'єднувала учасників петлюрівського повстання 1919 року в районі станції Кодима і вела агітаційну роботу за відновлення УНР *[56]*. Але повстанські дії тривали.

5 червня радянські газети повідомили про викриття Одеською губЧК підпільної петлюрівської організації на чолі з колишнім командиром Дроздовського полку Добровольчої армії Гусаком-Гусаченком. Під приводом боротьби з Тютюнником Гусаченко нібито готував перехід сформованих ним збройних частин на бік Тютюнника. ЧК заарештувала брата Тютюнника Георгія, колишнього пристава Сквирського повіту капітана Москвіна, Чижевську-Волзьку та інших осіб. Окрім того, чекісти розкрили білогвардійську підпільну організацію, розстрілявши 10 її керівників *[57]*.

Влітку в Одесі було знищено 54 учасники врангелівсько-петлюрівської організації, в тому числі полковників Снітка, Кошинського, Домбровського *[58]*.

Ситуація для більшовиків ускладнювалась тим, що крім масового повстанського руху місцевого населення в губернії перебувало до 20 тисяч вояків *Української галицької армії (УГА)*, які після переходу на бік радянської влади були зорганізовані в 4-ту бригаду Червоної української галицької армії (ЧУГА) *[59]*. У січні 1920 року була створена Збірна станиця УГА в Одесі, що містилася у казармах на вулиці Маразліївській, де пе-

ребувала значна кількість вояків. Дві інші бригади ЧУГА захищали радянський фронт на Поділлі, в районі Летичева. 21–22 квітня вони підняли антирадянське повстання, яке більшовики негайно придушили, розстрілявши частину вояків й здійснивши масові арешти. У першу чергу зазнали репресій представники командування армії, курсанти Київської школи червоних старшин, запасні курені й тилові частини *[60]*.

Коли до Одеси надійшла інформація про повстання, голова Одеської губЧК Реденс наказав для профілактики заарештувати 640 галичан, які одужували в одеських шпиталях, у тому числі 240 старшин. Масові арешти вояків провели в Балті, Ананьєві, Бірзулі, Роздільній. Через кілька днів 500 ув'язнених вояків УГА загнали в ешелон на станції Одеса-Товарна нібито для відправки до Києва, оточили й обстріляли щільним вогнем. Загинуло понад 60 осіб *[61]*. Решту відправили до миколаївської в'язниці, а звідти — до Соловецького концтабору.

Частину колишніх вояків УГА Одеська губЧК пов'язала зі сфабрикованою слідчою справою № 2575, за якою від 30 травня до 8 червня 1920 року було заарештовано 157 осіб. Всіх звинуватили у приналежності до «підпільної петлюрівської організації, метою якої було знищення радянської влади шляхом повстання галичан, а також всього контрреволюційного елемента Одеси». Переважна більшість заарештованих тим чи іншим чином була пов'язана з діяльністю активного осередку українства — *одеської «Просвіти»*. Серед них — секретарі організації М. Ю. Кравець та К. Ф. Сіренко, члени правління О. М. Комарецька і П. Т. Климович. Оскільки значна кількість працівників Одеського союзу споживчих товариств «Споживспілка» були членами «Просвіти», багатьох з них також заарештували. З офіцерів УГА до справи залучили Б. П. Загайкевича, В. В. Попеля, О. В. Гарабача, Л. Й. Коника, А. С. Усаневича. 14 червня 1920 року на засіданні колегії Одеської губЧК під головуванням Реденса справа була розглянута з винесенням переважно розстрільних рішень *[62]*.

Репресії проти «Просвіти» на Одещині продовжувалися й надалі. Учениця академіка М. Є. Слабченка, учителька української мови та літератури однієї з одеських шкіл А. Г. Лавріненко згадувала: «Навесні 1921 року викладачі й усі присутні на лекціях «Просвіти» були заарештовані. Усю ніч їх протримали в ЧК, деяких залишили, решту відпустили. Мені просто пощастило: я хворіла на тиф і того дня у «Просвіті» не була. Саме тоді велике нещастя спіткало сім'ю моїх знайомих. Брата студентки Клави Грінченко, теж студента, заарештували й відразу розстріляли. А ранком працівники ЧК приходили додому і просили вибачення у матері — мовляв, помилилися, прийняли його за когось іншого. «Просвіта» була ліквідована» *[63]*.

Остаточно осередки «Просвіти» в радянській України були ліквідовані протягом 1922–1923 років. Надалі списки членів товариств використовувались органами ЧК при проведенні репресій проти української інтелігенції.

У 1920-му Одеська губЧК продовжувала переслідування *«колишніх людей»* та *білогвардійців*. Багатьох з них звинувачували у «контрреволюції», замахах на радянську владу чи інкримінували шпигунство на користь іноземних розвідок. У більшості випадків підозри були необгрунтованими, але майже кожного місяця фабрикувались справи та здійснювались масові арешти. Наприклад, у травні 1920 року позбавили волі близько 30 осіб у справі французького громадянина А. Леляна, в тому числі інженера Г. Марданова, Марданову-Желтоновську, Балаєва та інших. 6 керівників цієї «французької шпигунської організації» розстріляли *[64]*.

У червні ліквідували розвідувальну мережу Добровольчої армії "Азбука" — «врангелівську групу» з 46 осіб, з яких розстріляли 21 *[65]*. У липні одеські чекісти провели

арешти «учасників офіцерського білогвардійського підпілля» і групи одеських міліціонерів, які нібито мали зв'язок із грецьким консульством і виношували плани захоплення Одеси. Репресій зазнали близько 300 осіб, багатьох з яких розстріляли, у тому числі секретаря грецького консула Серафадиса, грека Равтопуло, поручика Голяске, кількох одеських міліціонерів та червоних командирів *[66]*. Тоді ж одеські чекісти сфабрикували справу «Польської організації військової» під керівництвом Новосельського. За справою заарештували близько 100 поляків, більшість з яких у серпні 1920 року розстріляли, в тому числі гімназистів віком 15–16 років. У жовтні арешти за справою «ПОВ» продовжились *[67]*.

У серпні — жовтні 1920 року ЧК ліквідувала підпільну білогвардійську групу, а в Одеському повіті — організацію «Союз відродження Росії». В Одесі було заарештовано 194 «змовники», з яких розстріляно не менше 100 осіб. Тоді ж за постановою бюро губЧК відбулися масові арешти колишніх офіцерів і військових чиновників з метою «профільтрувати й провести вилучення з усієї маси осіб політично недостатньо благонадійних». Заарештували 315 осіб і протягом місяця тримали в особливій в'язниці ЧК, після чого близько 100 з них відправили до концтаборів, а 90 — звільнили з посад *[68]*. Серед заарештованих були майбутні класики радянської літератури брати Валентин та Євген Катаєви *[69]*.

Наприкінці 1920 року органи ЧК здійснили жахливий злочин — провели масові розстріли полонених офіцерів і солдат білогвардійських армій Денікіна й Врангеля. Наступного року, незважаючи на оголошену амністію, всіх колишніх офіцерів і чиновників ЧК поставила на облік. Ті, хто служив у «елітних» корніловських, дроздовських, каппелєвських частинах, підлягали засланню на два роки, а співробітники каральних частин і контррозвідки — більш суворому покаранню аж до розстрілу *[70]*. Крім того, на початку 1920-х років сотні мешканців Одещини були розстріляні за звинуваченнями у «видачі й розстрілі комуністів», «участі у каральних загонах білогвардійців», «провокаторстві». Але, як свідчать, архівно-слідчі справи, заведені за такими звинуваченнями, підстав для них не було.

Від репресій більшовиків потерпала й *інтелігенція*. Репресії здійснювались переважно за приналежністю звинуваченого до певного соціального прошарку, що відкрито визнавали керівники ЧК. Голова Київської ЧК М. І. Лацис так інструктував своїх підлеглих: «Не шукайте у справі доказів обвинувачення: чи постав він проти Рад зброєю або словом. Першим вашим обов'язком є з'ясування, до якого класу він належить, якого він походження, яка його освіта і хто він за фахом. Саме це має вирішити долю звинуваченого» *[71]*. Так було і в Одесі. Серед репресованих періоду червоного терору багато вчителів, науковців, юристів, медиків, артистів, службовців. Окрім арештів, ув'язнень і розстрілів, протягом 1919–1920 років значна частина одеської інтелігенції лишилася роботи, зокрема через закриття Новоросійського університету, і була змушена виїхати за кордон. Так, покинули Одесу історик М. Г. Попруженко, професори П. М. Біциллі, М. П. Кондаков, Й. Л. Клаузнер, до Грузії виїхав одеський патофізіолог професор В. В. Воронін, до Криму — відомий історик І. А. Линниченко, професори Новоросійського університету: гістолог О. Ф. Маньковський, біохімік А. К. Медведєв, невропатологи і психіатри М. М. Попов та О. Е. Янишевський, фізіолог В. В. Зав'ялов, приват-доцент анатомії І. Ф. Шапшала. Деякі з них виїхали до Болгарії і працювали у Софійському університеті *[72]*.

Не менш важливим партійним завданням Одеської губЧК вже з початку 1920 року стала ліквідація недавніх союзників більшовиків у революційній боротьбі — *меншо-*

виків, *есерів* й *анархістів*. Одеських меншовиків звинуватили у «підтримці денікінців» і протягом кількох місяців арештовували. Оскільки вони користувались значною підтримкою робітників і впливом у профспілках, цими репресіями та звільненнями «неблагонадійних» з посад винищувались меншовицькі незалежні профспілки. Протягом 1920 — початку 1921 року більшість профспілкових лідерів з меншовиків та есерів були заарештовані. Більшовики затверджували свій вплив у одеських профспілках шляхом погроз, провокацій та репресій *[73]*.

У серпні 1920 року пройшли нові арешти активних членів партії меншовиків, за ґратами опинилися близько 30 осіб. Їх направляли до концтаборів, висилали до тоді ще меншовицької Грузії (після серпневих робітничих страйків 1920 року в УСРР політбюро ЦК КП(б)У затвердило відповідне рішення). Серед депортованих був лідер колишньої фракції меншовиків в Одеській міськраді І. С. Астров (Повес) *[74]*. У листопаді — грудні 1920 року була заарештована майже вся Одеська організація меншовиків — 83 особи. Через деякий час більшість з них звільнили, але 19 в'язнів вислали з міста *[75]*. У січні 1921 року політбюро ЦК КП(б)У вирішило вислати частину одеських меншовиків до РРФСР. Наступний удар меншовикам в Одесі нанесли у лютому 1921 року, коли заарештували 20 осіб.

Місцева організація есерів навесні 1920 року нараховувала 350 членів. Щоб її знищити, Одеський губревком визнав Українську партію лівих есерів-інтернаціоналістів «контрреволюційною організацією», після чого більшість її членів було репресовано, заарештували 140 членів партії есерів і робітників, що були до них прихильні *[76]*.

Дещо пізніше також зазнали репресій одеські анархісти, з якими більшовики до того часу підтримували політичні зв'язки. У грудні 1920 року на півдні УСРР відбулися тотальні арешти анархістів, зокрема була повністю заарештована група одеських «набатівців», чекісти ліквідували об'єднану анархістську організацію Одеси, Одеську федерацію анархістів-індивідуалістів, групу анархістів-синдикалістів *[77]*.

Таким чином, терор став невід'ємною частиною життя регіону. Одеські чекісти відзначались особливою лютттю та жорстокістю. «Кайдани, арешт у темному карцері, тілесне покарання різками та палицями; тортури у вигляді стиснення рук кліщами, підвішування тощо — все існувало в Одеській ЧК. Поміж знарядь катування зустрічаємо й «палиці товщиною у сантиметр», й «сплетену з ременів пліть», й інші» *[78]*. На вулицях Одеси проходили облави, під час яких заарештовували сотні мирних мешканців. Протягом 1920 року Одеською губЧК було заарештовано 10 225 осіб, відправлено до концентраційних таборів 1558, розстріляно за політичними статтями 1418. За кількістю ув'язнених і розстріляних «контрреволюціонерів» ОГЧК була безперечним лідером в Україні *[79]*.

(*Архівні джерела*. У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області абсолютної більшості справ цих людей немає. За 1920 рік зберігається менше 400 справ приблизно на 700 осіб. Анотації справ, заведених у лютому — квітні 1920 року див. у 3-му томі «Одеського мартиролога», стор. 175–516. Найважливішими архівними джерелами щодо репресій цього періоду є протоколи засідання комісії Одеської губЧК за 1920–1922 роки і алфавітні списки до цих протоколів — 11 томів загальною кількістю понад 3600 аркушів, а також річний звіт Одеської надзвичайки за 1920 рік «Підсумки і практика річної діяльності губЧК з 8 лютого 1920 до 8 лютого 1921 років», який містить узагальнену і систематизовану інформацію про організацію, структуру, кадри губернської ЧК. Дослідникам ці матеріали не видавались як «цілком таємні» і у 2005 році були вислані з архіву УСБУ в Одеській області до Києва у Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — *Ред.*).

2. Репресії на Одещині в роки нової економічної політики та під час її згортання (1921–1929)

Глибока економічна і політична криза, породжена політикою воєнного комунізму і червоного терору, змусила більшовиків тимчасово змінити тактику. З весни 1921 року на основі рішень X з'їзду РКП(б) почав здійснюватись перехід до нової економічної політики (непу). У березні ВЦВК затвердив декрет про заміну продрозверстки натуральним податком (продподатком) і дозволив обмін, купівлю і продаж сільськогосподарських продуктів у губерніях, які виконали продрозверстку 1920–1921 років. Але в Україні офіційне скасування продовольчої розверстки здійснилося лише після жнив 1921 року *[80]*. Травневими декретами частково було денаціоналізовано дрібну промисловість і дозволено приватну торгівлю. Прийнято вважати, що впровадження непу означало також певну лібералізацію громадського життя в країні. Однак В. І. Ленін щодо внутрішньої політики зазначав: «Потрібен ряд показових процесів із застосуванням жорстоких покарань...» *[81]*. Ці покарання були різноманітними.

Найпоширенішими видами державних репресій у 20-ті роки були позбавлення політичних прав, трудова мобілізація, «розкуркулення», адміністративна висилка та висилка за межі країни, примусова праця в таборах і на трудпоселеннях, позбавлення права проживання в певних місцевостях, прикріплення до певного місця проживання, ув'язнення на різні терміни в концентраційних таборах, тюрмах та політізоляторах, розстріли.

Головним репресивним органом залишалася ВЧК і вся її розгалужена структура. У лютому 1922 року ВЦВК ухвалив декрет про скасування ВЧК, за яким її функції покладалися на Державне політичне управління (ДПУ), яке входило до складу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). До його відання переходили особливі відділи, транспортні відділи, особливі частини військ. Очолювалося ДПУ народним комісаром внутрішніх справ або призначеним Раднаркомом його заступником. Завданням ДПУ була боротьба з контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом, охорона кордонів, а також виконання спеціальних доручень ВЦВК і РНК — фактично функції політичної поліції. На місцях створювалися відділи ДПУ при виконкомах. ДПУ та його місцеві органи наділялися правом проводити обшуки, арешти, розстріли. Здійснення адміністративних репресій покладалося на особливу комісію з висилання при НКВС та особливу нараду при колегії ДПУ *[82]*.

Офіційно основними напрямами діяльності ЧК — ДПУ були такі: збирання інформації про все, що могло впливати на політичне життя і головне — про ставлення різних верств населення до політики компартії; ретельний контроль за опозиційними партіями з метою ліквідації противників режиму; недопущення заколотів, повстань, будь-яких опозиційних виступів; боротьба з бандитизмом і всіма проявами політичної активності, що йменувалися «бандитизмом»; боротьба із саботажем, спекуляцією, посадовими злочинами; боротьба із злочинами в економічній сфері і різними формами економічної діяльності, що не відповідали офіційним настановам компартії у цій сфері; а також інші напрямки політичного нагляду, в тому числі контроль над поштово-телеграфною кореспонденцією. Основним засобом збирання інформації була робота з інформаторами та агентурою. У 20-ті роки відбулось становлення агентурно-інформаційного апарату радянських спецслужб, на початку 30-х було здійснено низку заходів по його зміцненню та удосконаленню і поступово мережа інформаторів і агентів охопила практично всі життєво важливі структури суспільства *[83]*.

У 1922 році був створений Головліт (Центральне управління у справах преси, з 1946 року — Головне управління у справах літератури та видавництва, з 1966 року — Головне управління по охороні державних таємниць у пресі). Впродовж усього періоду існування радянської влади він був головним органом державного контролю і цензури в галузі видавничої справи. Військово-політична цензура трансформувалася у відділи політичного контролю ДПУ. Чекісти вели перлюстрацію листів, поштової, телеграфної та радіокореспонденції, видавничої продукції. Без візи цензури друкарні не мали права нічого видавати *[84]*.

У листопаді 1923 року ДПУ при НКВС РРФСР за рішенням президії ЦВК СРСР було реорганізовано в Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР, що керувало місцевими органами ДПУ в республіках та областях. ОДПУ надавалося право без суду розстрілювати, ув'язнювати до концтаборів, направляти на трудові спецпоселення, адміністративно висилати осіб, визнаних «соціально небезпечними» чи «соціально шкідливими», з місцевостей, де вони мешкали, із забороною подальшого проживання в них, засилати на проживання у певні райони під відкритий нагляд місцевого органу ДПУ, або висилати їх за межі СРСР. Усі такі рішення приймала особлива нарада при колегії ОДПУ. Складалась особлива нарада з трьох членів колегії *[85]*. В Україні основну репресивну діяльність виконувало ДПУ УСРР.

Головним, найчастіше вживаним і широким щодо свого тлумачення залишалось звинувачення у «контрреволюції», міра покарання за яке була найвищою. Вже у першому Кримінальному кодексі УСРР, прийнятому в 1922 році, у розділі «Про контрреволюційні злочини» визначалось, що участь у будь-яких контрреволюційних організаціях чи у повстаннях, протидія «диктатурі робітничого класу та пролетарській революції», а також діяльності державних установ і підприємств, «організація терористичних актів проти представників радянської влади», «шпигунство» тощо караються розстрілом, а за пом'якшуючих обставин — позбавленням волі терміном не менше 5 років (статті 58–67 КК УСРР). Статті про антирадянську пропаганду й агітацію передбачали позбавлення волі терміном не нижчим за 3 роки із суворою ізоляцією, а за надзвичайних обставин — розстріл (статті 69–70 КК УСРР) *[86]*.

Після утворення Радянського союзу і прийняття у 1924 році Конституції СРСР Центральний виконавчий комітет затвердив «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Відповідно до них будувалося все радянське кримінальне законодавство (змінені лише в кінці 50-х років). «Основні засади» розрізняли дві категорії злочинів: так звані контрреволюційні — «спрямовані проти основ радянського ладу, встановленого в Союзі РСР волею робітників і селян, і тому визнані найнебезпечнішими» та всі інші злочини. Щодо першої категорії в законі визначалася межа, нижче якої суд не міг призначати міру покарання; для всіх інших злочинів у законі передбачалася лише вища межа. Політичні злочини зараховувалися до першої категорії, як вища міра покарання за них призначався розстріл *[87]*. У 20-ті роки «контрреволюційною» визнавалася «будь-яка дія, спрямована до повалення, підриву або послаблення радянської влади». Таке формулювання істотно розширювало відповідальність, а юридично не визначені терміни «підриву» та «послаблення» допускали доволі широке тлумачення й давали змогу визнавати контрреволюційними господарчі й посадові порушення закону, хоча звинувачені не мали на думці повалити, підірвати або послабити радянську владу *[88]*.

У 1927 році ЦВК СРСР затвердив для внесення до кодексів союзних республік положення «Про державні злочини». Перший розділ — «Про контрреволюційні злочини» був значно розширений і містив 14 статей (частина з них мали ще й свої підпункти). В окрему статтю виділялося «надання допомоги міжнародній буржуазії» (ст. 4), більш широко формулювалися статті з «контрреволюційної пропаганди та агітації» (ст. 10), «контрреволюційного саботажу» (ст. 14), «недонесення про підготовку або з приводу проведеного контрреволюційного злочину» (ст. 12).

Крім кримінальних, у СРСР вже з початку 20-х років широко використовувалися репресії в адміністративному порядку: різні форми примусової праці (трудової повинності), ізоляції, висилки, обмеження й позбавлення громадянських прав. Практикувалися три види адміністративної висилки з певної місцевості: із забороною проживання в інших означених пунктах, у «віддалені» райони (на Північ РРФСР, до Казахстану, Туркестану чи на Урал і до Сибіру), за кордон. Самовільне повернення до СРСР висланого за кордон каралося розстрілом. Процедури адміністративних висилок регулювалися численними державними та відомчими нормативними документами, в тому числі постановою ВЦВК «Про адміністративні висилки» від 10 серпня 1922 року, положеннями ВЦВК від 18 листопада 1923-го та 22 березня 1924 року тощо *[89]*.

Селянство

Найстрашнішим державним злочином початку непу став терор проти селянства, коли безпосередній політичний та економічний утиск спричинив *масовий голод 1921–1923 років*. З жовтня 1921 року голод, що вже лютував на Поволжі та Донбасі, поширився на південь України *[90]*. В Одеській губернії щодня вмирали сотні селян, а продзагони й загороджувальні загони продовжували конфіскувати хліб. Тим, хто не сплатить продподаток, погрожували розстрілом або принаймні шістьма роками ув'язнення у концтаборах. Було запроваджено колективну відповідальність мешканців села за приховування продовольства, ця міра розглядалася як «соціальний захист».

На Одещині поширилися арешти тих, хто скаржився на неправильне оподаткування, та розстріли за відмову від сплати продподатку. На всі вимоги селян звільнити їх від продподатку у зв'язку з посухою держава відповідала репресіями. Цілі села оголошувалися «ворогами радянської влади» і підпадали під тотальні репресії: обстріли артилерією, введення військових частин, розстріли й конфіскацію майна. Райони, що не сплатили продподаток, навесні 1922 року вважалися «чорними волостями», і в них проводилися масові репресії за принципом «кругової поруки» *[91]*.

Кількість жертв та постраждалих від цих репресій на Одещині величезна і, нажаль, не піддається повному аналізу з причин відсутності більшості документів того часу. Деякі з документальних матеріалів опубліковані у книгах «Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947», «Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій)» та інших *[92]*. (Тексти документів про голод початку 20-х років див. у II розділі на стор. 357–362. — *Ред.*).

Сучасні українські вчені вважають, що «терор голодом служив для придушення селянської опозиції, що на початку 20-х вилилася у збройні повстання — так званий куркульський бандитизм» *[93]*. Повстанський рух в Україні був дуже активним, поширеним у ці роки і мав різні витоки: національно-політичні (боротьба за відновлення Української народної республіки), соціально-політичні (виступи проти державної політики червоного терору), суто грабіжницькі (широке використання анархістських й більшовицьких гасел «грабуй награбоване» і «експропріація експропріаторів»). За офіційними даними на середину 1921 року в Україні існувало 83 діючі повстанські формування загальною кількістю 5820 чоловік; в Одеській губернії діяло 2 «банди» з 200 бійцями *[94]*.

У лютому 1921 року пленум ЦК КП(б)У вирішив виділити батальйони ЧК й особливі каральні частини для боротьби з повстанством (ЧОН) *[95]*. У повітах були організовані трійки для боротьби з «антирадянськими проявами». Трійки та загони ЧОН масово заарештовували селян, що не здавали продподаток, членів сільської кооперації, українофільські орієнтованих вчителів, членів осередків «Просвіти». Чекісти оголосили самостворену сільську кооперацію «лігвищем контрреволюції» і вже к середині 1921 року незалежні кооперативні організації були ліквідовані.

Під час збору продподатку відбулися виступи мешканців сіл Познанка та Аджалик Ананьївського повіту, які закінчилися масовим терором стосовно селян. Такі ж події відбувались й у інших повітах. Чекістські зведення щодо стану в Одеській губернії зазначали, що повстання придушуються з використанням військ *[96]*.

У червні 1921 року заарештували начальника штабу української повстанської групи Козловського, невдовзі після його арешту було відкрито справу «членів Одеської губернської структури Всеукраїнського Центрального Повстанського комітету» — «Повстанської п'ятірки». За справою «петлюрівського підпілля» в Одесі були репресовані колишні члени українських партій соціал-демократів, есерів, федералістів, самостійників (близько 50 осіб) *[97]*. У Вознесенську була ліквідована підпільна організацію на чолі з полковником Виноградовим *[98]*.

У вересні відбулися масові арешти «підпільників» у німецьких колоніях Одещини. Тих, хто брав участь у селянських заколотах, розстрілювали, сотнями відправляли за грати, конфісковували все майно і висилали до Уральської губернії. У листопаді — грудні по селах і дрібних населених пунктах Одещини було заарештовано понад півтисячі людей. На станції Бірзула викрито «петлюрівську організацію» з 168 осіб, у Березівці заарештовано 40 осіб (з них 21 страчено); репресії охопили всю губернію *[99]*.

Звинувачення в участі у «петлюрівському підпіллі» було використане також для репресій серед залізничників Одеського району. У 1921—1922 роках у Балті й Ананьєві за «петлюрівщину» було заарештовано близько 500 осіб (справа петлюрівської залізничної організації у Балті) *[100]*.

Навіть інформаційний бюлетень Одеської губЧК по Балтському повіту відзначив «безприкладну сваволю продзагонів... які зловживають своїми повноваженнями. У Валегоцулівському районі були випадки побиття й погроз розстрілом (селян для інсценування ставили до стінки)» *[101]*. Не менш жорстоко поводилися й військові. Заступник голови РНК УСРР і командуючий військами Радянської України та Криму М. В. Фрунзе у зверненні до голови РНК УСРР Х. Г. Раковського повідомляв: «Війська оточують села й обходять кожен будинок. На підставі цього відбувся вже ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей» *[102]*.

До кінця 1921 року тільки через застосування масових репресій продподаток на Одещині та Миколаївщині був зібраний на 80 %. Початок наступного року був ще страшнішим. «У неймовірно тяжких умовах існування, — говорилося в одному з бюлетенів ВУЧК, — зустрічає новий рік населення України. Класові протиріччя визначилися гостріше. Голод притупив усі почуття, якими ще недавно переймалися селяни» *[103]*. Продовольчий стан характеризувався як катастрофічний, голод набирав найжахливіших форм. Підвищився рівень смертності, поширився так званий голодний бандитизм, з'явились випадки канібалізму *[104]*.

Постанова РНК від 14 січня 1922 року занесла Одеську губернію до категорії «голодуючих» тільки частково. Але з цього моменту на офіційному рівні було визнано реальність голоду в Україні, і державні органи почали допомагати голодуючим. Проте допомогу отримало лише 10—15 % тих, хто потерпали від голоду, переважно міське населення. Значну роль у цій роботі відігравали місцеві комісії допомоги голодуючим і закордоні організації — АРА (American Rebuff Administration), «Джойнт», Місія Нансена та інші. Але партійними органами це сприймалось як «втручання у внутрішні справи держави» і «шпигунство». Так, наприклад, 9 березня 1922 року вийшла постанова політбюро ЦК РКП(б) про спеціальний нагляд за АРА, що мало здійснювати ДПУ *[105]*, відтоді розпочались репресії проти людей, що займалися допомогою голодуючим.

Навесні 1922 року Одеська губернія відправила голодуючим Поволжя 58 тисяч пудів збіжжя, і ця допомога тривала до травня місяця, коли на Одещині голодувало вже до 40 % населення, переважно сільського *[106]*. На кінець липня в Одеській губернії налічувалось вже 519 034 голодуючих, серед них 293 526 дітей *[107]*. Проте будь-який виступ проти такого становища розцінювався як прояв «антирадянських» і «повстанських» настроїв.

Протягом 1922 року в УСРР за ґратами опинилися близько 3 тисяч так званих повстанців та підпільників. У серпні в Одесі було заарештовано командувача повстанців Півдня України А. О. Гулія-Гуленка. Тоді ж ДПУ «викрило» чергову змову, новий «Український повстанком». У вересні в Одесі були розстріляні 25 петлюрівців *[108]*. Але повстанський рух в губернії продовжував існувати. Запеклу боротьбу з радянською владою продовжували загони отаманів Заболотного, Сірка-Коршуна, Пастирняка-Волинця та інші *[109]*.

У середині 1923 року закритий лист Одеського губкому КП(б)У спрямував діяльність Одеського ДПУ проти селянської опозиції, поставивши «особливе питання» про петлюрівське підпілля. У листі, зокрема, зазначалося: в межах Балтського округу обов'язково «повинні бути петлюрівські гнізда», «можна сказати напевно, вони є в достатній кількості» *[110]*.

Тільки з кінця 1924 року послабився пошук ворогів у сільських місцевостях УСРР. Проте намагання селян Одещини створити селянський союз для захисту своїх економічних інтересів наражалися на нові репресії. Так, у січні 1925 року у селі Кочкувате Балтського округу чекісти захопили групу «сільських есерів» з 12 осіб, що «формували» такий союз. У селі Буялик за справою «Всеросійського селянського земського союзу» ДПУ заарештувало 50 селян; такі ж події відбувалися у Тилігуло-Березанському районі. Виборча кампанія 1927 року супроводжувалася в повітах Одещини арештами «невдоволених». Поширювалось поняття «куркуль» та репресії проти заможних верств селянства. У 1928 році по селах знову розкрутили колективну справу «Всеросійського селянського земського союзу», за якою були репресовані десятки селян *[111]*.

Наприкінці 1927 року в СРСР розпочалася «хлібна криза». Вона була спровокована не тільки погодними умовами, а й державною політикою: «надзвичайні заходи» управління у сільському господарстві, «обмеження куркуля», система оподаткування призвели до штучного зменшення посівних площ. Криза викликала нову хвилю державного насильства. Вже у січні 1928-го шляхи вивозу продовольства з південноукраїнських сіл були перекриті міліцією. Загороджувальні загони відбирали хліб у селян, затримували «спекулянтів» — перекупників борошна, мірошників, вишукували та конфісковували сховища продуктів, брали заручників із селян. Водночас поширювалися репресії проти «куркулів». У відповідь дії селян набули певної масштабності і цілеспрямованості. Так, у селі Степанівка Березівського району Одеського округу група заможних селян на чолі з Івченком і Лукашком переконала односельців, що самоопо-

даткуванням радянська влада хоче «обібрати бідняків» і село проголосувало проти цієї міри. За таку «антирадянську агітацію» 9 селян було заарештовано ДПУ *[112]*.

У березні 1928 року через масову конфіскацію продовольства на Одещині знов починають з’являтися ознаки голоду. Документи свідчать, що у травні в Березівському, Овідіопольському, Комінтернівському районах голодувало вже до 70 % населення. А в серпні почалася каральна операція проти «куркулів» — з різних місцевостей Одещини була виселена значна частина заможних селян *[113]*.

Хлібозаготівельна кампанія початку 1929 року з її новими «хлібними труднощами» теж проходила у режимі «надзвичайщини», з насильницьким вибиванням хліба, обшуками, побиттями, конфіскаціями. Вона викликала протести навіть у бідноти, та ці протести вже «традиційно» закінчувалися репресіями.

Навесні 1929 року влада вдається до арештів боржників, опису і конфіскації їхнього майна. Справа ДПУ під оперативною назвою «Задираки» затягнула у вир репресій 32 мешканця губернії: їх звинуватили у «підготовці повстання в районі Березівки». Справа «Брати» була заведена проти 7 баптистів — селян села Основи Березівського району за поширення політичних чуток. Справа «Бідняки» викривала «куркульську групу» з 5 жителів села Роксолани *[114]*.

У березні в Одеському окрузі ДПУ заарештувало 47 осіб (списки передбачали арешт 73 осіб), з них «українських контрреволюціонерів» — 21, «біляків» — 13, «білополяків» — 5 *[115]*.

Навесні та влітку пройшли стихійні виступи селян проти місцевої міліції у селах Мардарівка Ананьївського району та Катаржино Цебриківського району, виступ жінок проти КНС та сваволі влади у селі Якимів Яр Одеського округу, виступ селян у селі Ближній хутір (Молдавська АСРР). Ці виступи призвели до масових арештів «зачинщиків» *[116]*.

У другій половині 1929 року внаслідок реквізиції продовольства голод охопив вже Фрунзівський та Березівський райони Одеського округу. Звіти ДПУ свідчать, що селяни там після «надзвичайної» хлібозаготівлі змушені були харчуватися падаллю та м’ясом ховрашків *[117]*.

Таким чином, продрозверстка і непомірні продподатки, кампанії «розкуркулення», реквізиції хліба й інших сільськогосподарських продуктів і вивезення їх за межі УСРР зумовили голод на селі та серйозні продовольчі ускладнення в містах як на початку десятиліття, у 1921—1923 роках, так і в його кінці, у 1928—1929 роках *[118]*.

Репресії 20-х років проти мешканців міст Одещини також тривали протягом усього десятиліття і мали свої тенденції.

У 1921 році Одеська губЧК за кількістю арештів була «лідером» по Україні — в середньому по 1154 особи в місяць. А у 1922 році середньомісячна кількість арештів, проведених Одеським губвідділом ДПУ, становила 443 *[119]*. Спад червоного терору в місті став помітним вже з другої половини 1921 року: розстріли перестали бути масовими і постійними. Разом з тим інші види репресій (примусова праця, адміністративні висилки, заслання, позбавлення виборчих прав, звільнення з роботи за політичні переконання тощо) застосовувалися дуже широко.

Робітники

Двадцяті роки відзначилися державним терором проти *незалежного робітничого руху*.

Навесні 1921 року керівництво Одеси й губернії було стурбоване різким спалахом робітничого руху: страйками, «робітничими волинками», поширенням опозиційних настроїв серед робітничого класу. Страйки лякали не тільки своїм розмахом, але й тим, що мали помітне політичне забарвлення. Влада розганяла страйкарів за допомогою військ і ЧК. За рішенням Одеського губкому почалися арешти робітників — «викорінення злісних елементів на заводах».

Заворушення серед робітників призвело до співробітництва ЧК та одержавлених профспілок. Інколи ЧК дозволяла профспілковому керівництву проводити на заводах арешти «самостійно» *[120]*.

У жовтні 1921 року Одеська конференція об’єднання працівників швейної промисловості «Губодяг» провела до складу завкомів п’ятьох анархістів і двох меншовиків. Однак ця «самостійність» закінчилася арештами новообраних *[121]*.

15—19 грудня 1921 року південь України охопив масштабний страйк залізничників (Одеса, станція Роздільна). Страйковий рух на українських залізницях не згасав протягом усієї першої половини 1922 року: відбулися 82 страйки *[122]*, але репресії й звільнення серед залізничників поступово послабили його.

Одним з важливих приводів до масових виступів був голод. В оперативних зведеннях Одеської губЧК зазначалось, що на тлі 140 тисяч голодуючих (серед яких 50 тисяч дітей) зріє страйковий рух. Обурення населення викликало й те, що у робітничих кварталах міста тижнями не прибиралися трупи померлих від виснаження *[123]*.

У січні 1922 року страйки портових вантажників у Одесі спричинили нові масові арешти й звільнення. Те ж саме повторилося у квітні, коли страйк був утихомирений арештами й виселенням з міста 50 портових робітників. У серпні нова «справа вантажників-страйкарів» закінчилася арештом і депортацією ще 10 опозиційно налаштованих робітників і звільненням кількох десятків «бунтарів» *[124]*.

Внаслідок цих подій політбюро ЦК КП(б)У наказало заборонити меншовикам працювати у профспілкових органах. Розпочалася кампанія по зміцненню профспілок, тобто «чистка» профспілкового апарату: склад губпрофради було оновлено на 70 % *[125]*.

У другій половині 1922 та 1923 році для подолання страйкових настроїв влада стала широко застосовувати штрафи, позбавлення продовольчого пайка «за непослух», масові звільнення «невдоволених». У березні 1923 року в Одеській губернії зазнали арештів залізничники, які під час масового голоду в українських селах намагалися блокувати експорт хліба на Захід. Страйк був придушений за допомогою залізничних батальйонів та частин Червоної армії. 4—7 липня знову страйкували вантажники Одеського порту (ДПУ заарештувало близько 50 вантажників). Паралельно оперативні працівники Одеського ДПУ заарештували «антирадянську групу» на митниці, членів якої було вислано з міста *[126]*.

Навесні 1924 року робітничий рух у місті почав активізуватися, але влада новими арештами намагалась запобігти цьому. У березні були заарештовані робітники-меншовики, які готували страйки. 15 травня відбулися збори безробітних на Одеській біржі праці, у яких взяли участь майже 4 тисячі осіб. Ці збори перетворилися на масову маніфестацію й призвели до зіткнення з міліцією. 18 травня, після спаду протистояння, було заарештовано близько 20 «агітаторів» та «лідерів руху» на чолі з робітницею С. П. Вайнштейн *[127]*.

1929 року напередодні 1 травня сталися «попереджувальні» арешти одеських робітників та безробітних за підготовку альтернативної травневої демонстрації *[128]*. Разом з тим ЦК КП(б)У пропонував місцевим каральним органам робітників без найсерйозніших підстав не заарештовувати.

Інтелігенція

Постійні й різноманітні репресії у двадцяті роки були спрямовані проти інтелігенції, службовців, військових, приватників. З введенням непу тимчасовий вимушений відступ у економіці супроводжувався нещадним придушенням будь-яких опозиційних виступів, численними заходами запобігання та викорінювання громадського руху та інакомислення в країні.

З початку 1921 року до початку 1924-го тривала «чистка» інтелігенції міста. Перша хвиля перевірок, що прийшлася на 1921 рік, охопила 50 % інтелігенції та 40 % службовців. На всіх підозрілих ДПУ заводило агентурні справи. Професура як «політично неблагонадійна» була у чекістів на особливому обліку *[129]*.

У лютому — березні 1922 року професори Москви, Петрограда, інших російських університетських міст, в Україні — Києва, Одеси, Кам'янець-Подільського відкрито виступили проти нового «Положення про вузи», яке скасовувало автономію вищої школи. Запроваджувалися посади політкомісарів, що формально несли відповідальність за стан навчального процесу, а фактично наглядали за політичною благонадійністю викладачів і студентів *[130]*. У відповідь голова РНК Росії В. І. Ленін рекомендував «...звільнити 20—40 професорів обов'язково. Обміркувати, підготувати і ударити сильно» *[131]*.

Того ж року розпочалася кампанія примусового вислання за кордон опозиційно налаштованих представників інтелігенції. Філософи, економісти, соціологи, фахівці інших галузей широко й аргументовано критикували в пресі політику ВКП(б) і ленінську інтерпретацію ідей марксизму. Більшовики спочатку розгорнули полеміку з ідейними супротивниками, але незабаром керівництво країни погодилося з пропозицією Леніна випроваджувати неугодних «увічливенько» у країни «буржуазної демократії» *[132]*. 8 червня 1922 року за постановою політбюро ЦК РКП(б) «Про антирадянські угруповання поміж інтелігенції» була створена комісія «для остаточного розгляду списка верхівок ворожнечих інтелігентських угруповань, які підлягають висланню», а також «для прийняття рішень про закриття видань та органів друку, що не відповідають напрямку радянської політики», для розробки заходів фільтрації студентів за походженням та політичною благонадійністю тощо *[133]*. Основна робота з підготовки та проведення вислання була покладена на ДПУ, зокрема 4-те відділення секретного відділу, що відповідало за «роботу з інтелігенцією». У липні Ленін вимагав прискорити операцію, «...вислати за кордон безжалісно... декілька сот подібних панів... Очистимо Росію надовго... Арештовувати без об'яви мотивів — виїзжайте, панове!» *[134]*. 10 серпня політбюро ЦК РКП(б) затвердило списки наукових та громадських діячів Москви, Петрограда і УСРР (Харків, Київ, Одеса та інші міста), які підлягали висланню. Основну репресивну операцію провели у нічні часи 16—18 серпня 1922 року. Були ув'язнені у тюрми чи залишені під домашнім арештом, а восени вислані понад 200 видатних представників вітчизняної інтелігенції *[135]*.

З України планувалося вислати 77 вчених, в тому числі 47 професорів і викладачів вузів. В ніч з 17 на 18 серпня по всіх містах були проведені заплановані арешти наукової інтелігенції. В Одесі тоді були заарештовані 17 науковців, серед них професори Ф. Г. Александров (мовознавець), Б. П. Бабкін (фізіолог), Є. Л. Буницький і Ю. Г. Рабінович (математики), Д. Д. Крилов і А. Ф. Дуван-Хаджи (медики), П. А. Михайлов, О. С. Мулюкін і К. Є. Храневич (правники), А. В. Флоровський (історик) та інші. У вересні — жовтні вони були вислані до Константинополя та Варни, пізніше працювали у Софійському, Празькому університетах, вищих навчальних закладах США та Канади *[136]*.

У 1923 році з Одеси були вислані ще 7 професорів і викладачів вузів та заарештовані 10 лікарів, які нібито знаходилися під впливом есерів. Загалом за 1923—1924 рік по Одеській губернії було кинуто за ґрати понад 200 представників інтелігенції, частина заарештованих вислана за межі УСРР *[137]*.

Своєрідне потепління стосунків інтелігенції і влади почалося після смерті Леніна, з середини 1924 року, і тривало до 1926-го. Цей час деякі історики вважають доволі «ліберальним». Разом з тим ДПУ активно проводило агентурні розробки одеської інтелігенції і, зокрема, професури. Найбільшу опозиційність радянській владі вбачали серед викладачів та професорів Одеського сільськогосподарського інституту, яких у зведеннях ДПУ називали «правими», «великоросійськими», «чорносотеними». Одеський інститут народної освіти характеризувався як «гніздо українських націоналістів». У медичному інституті вбачали «професорську опозицію», яка негативно впливала на суспільну думку. Міфічне «підпілля» було викрито у хімічному технікумі. Багато викладачів було заарештовано *[138]*.

В середині 20-х років ситуація ще більше погіршилася, стали активно впроваджуватися так звані трудові мобілізації — головним чином «колишніх людей», «старої» інтелігенції, дрібних службовців, непманів і до списку кримінальних злочинів додається «трудове дезертирство» *[139]*. У червні 1927 року була прийнята постанова політбюро РКП(б) «Про дії у зв'язку з білогвардійськими виступами», яка передбачала «повний розгром» ліберальної інтелігенції, повальні обшуки й арешти. ДПУ надавалося право винесення розстрільних рішень; при ОДПУ почали діяти «надзвичайні суди» — штампувати «контрреволюційні» справи. Тоді були заарештовані численні представники одеської інтелігенції.

З середини 1927 року почалася «чистка» вищих навчальних закладів Одеси від прихильників Л. Троцького. Було звільнено багато співробітників медичного інституту та інституту народного господарства. У 1928 році після «Шахтинської справи» — гучного процесу проти інженерів-спеціалістів були сфальсифіковані процеси і в Одеській губернії. У 1929-му відбулися нові арешти вчителів та викладачів інститутів (Ш. М. Герман, Ю. В. Клименко, А. Ф. Навроцький та інші); за постановою особливої наради при колегії ОДПУ вони були на 3 роки ув'язнені у табори або відправлені у заслання *[140]*.

Звільненню з роботи підлягали всі, хто не розділяв «лінії РКП(б)». У першу чергу звільняли колишніх членів «антирадянських» партій (до 40 % тих, хто проходив «чистку»). Стосувалося це і «підозрілого студентства». Починаючи з серпня 1921 року до кінця року з одеських вузів було виключено до 30 % студентів. Перевірки набули громадського характеру. На зборах партійних груп проголошувалась доповідь про завдання перевірки, студентам роздавали анкети із запитаннями про соціальну і партійну приналежність, про ставлення до навчання і майбутньої професії, партгрупи ознайомлювалися з кожним студентом персонально, з'ясовували думку про нього студентів і викладачів, а потім ухвалювали рішення. Восени 1922 року репресій зазнали студенти одеської політехніки — члени партій меншовиків, есерів, анархістів, сіоністів. Студентів медичного інституту звинуватили у проведенні політичних зборів і також виключили. Сотні студентів були виключені з інституту народного господарства *[141]*. Органи ДПУ ліквідували студкоми (колективи пролетарського студентства), що нібито вели діяльність у «вузько шовіністичному, українському дусі». Організаторів студкомів виключили з вузів. Тоді ж в інститутах міста було створено «фільтрувальні комісії», які разом із представниками ДПУ відповідали за «класовий» набір студентів.

У середині 20-х у вузівських колах поширилися арешти викладачів і студентів за обвинуваченнями в активній меншовицькій діяльності. По 3 роки заслання отримали студентки медичного й педагогічного інститутів Б. І. Черткова та Є. Д. Вайсбурд, «на виправлення» у концтабір відправили студента політехнічного інституту Я. І. Ромова та інших *[142]*. Найбільша «чистка» одеського студентства від «антирадянських елементів» відбулася восени 1924 року. Тоді з Одеського політехнічного інституту було відраховано 210 студентів, з Одеського медичного інституту — 200, з Одеського інституту народного господарства — 113, з Одеського сільськогосподарського інституту — 52 *[143]*.

Тривали арешти студентів і в наступні роки. У жовтні 1927-го за справою міфічної «дружини Русь» були репресовані три студенти Інституту народної освіти *[144]*. У квітні 1928-го заарештовано й вислано до Сибіру студентів Я. К. Албула і П. М. Шандру — організаторів опозиційної групи в Одеському медичному інституті *[145]*. У 1929 році сфабрикована справа студента того ж інституту «колишнього петлюрівця» Д. І. Андрієвського, за обвинуваченнями у «антирадянських розмовах» і «поширенні чуток» він був на 3 роки ув'язнений у концтабір *[146]*.

Торкнулись репресії й учнівської молоді. Так, Одеський окружний відділ ДПУ УСРР завів справу на учня кооперативної школи Б. Ямпольського за організацію угруповання «Інтернаціональна спілка молоді». У програмі спілки значилося, що компартія своєю неправильною політикою розорює селянство, погіршує становище робітничого класу, сприяє посиленню національних антагонізмів, і, взагалі, в країні утворився режим, за якого нищиться будь-яка самостійність, а виховання молоді спрямоване на підготовку рабів партійної диктатури. У своїх листівках ІНСМОЛ закликав до «духовного розкріпачення молоді з-під примусового ярма компартії і виховання людей, здатних будувати соціалізм» *[147]*. У 1928 році були засуджені до ув'язнення у концтабори 6 мешканців села Катаржино Цебриківського району, в тому числі школярі О. Попов і М. Савчук. Створення ними «Спілки молоді» та критика негативних явищ на селі було кваліфіковано Одеським окружним судом як «участь у контрреволюційній організації» *[148]*.

«Колишні люди»

З «політичною підозрою» ДПУ ставилося й до *службовців*, *«колишніх людей»* і *військових*, особливо якщо ті не були членами правлячої партії. Дзержинський пропонував місцевим ДПУ збільшити кількість розстрілів «за посадові злочини на господарському фронті». Постійні «чистки» радянських установ призвели до звільнення з роботи тільки за 1921 рік 1227 осіб (з них «антирадянських елементів» — 311, «чужих елементів» — 376) *[149]*.

У 1921–1922 роках ВУЧК ліквідувала ряд організацій в Україні, якими керував Всеросійський комітет «Народного союзу захисту батьківщини і свободи» на чолі з Б. В. Савінковим. У липні 1921 року була розгорнута справа «Чорноморського обласного союзу захисту батьківщини і свободи», що призвело до арештів близько 60 осіб тільки по Одесі. На початку наступного року ліквідовані ще декілька «савінковських організацій», однією з них була одеська група колишнього жандармського полковника Лося. За цією справою проходили арешти також у Балті й Бірзулі *[150]*. До неї додалися «куркульсько-офіцерська організація» у селі Білозірка Балтського району, справа «антибільшовицької армії» та «врангелівського підпілля» полковників Євстаф'єва, Гукасова та ротмістра Татіщина, які готували збройне повстання. Усього в місті було заарештовано до 500 осіб, 63 з них розстріляно *[151]*. Документи ЧК — ДПУ фіксують «остаточний» розгром «врангелівського підпілля» в Одесі у грудні 1921 року. У звіті

ВУЧК за 1921 рік вказано також справу військової «польської шпигунської організації» в Одесі й «прилеглих районах», понад 100 осіб за цією справою були розстріляні, решта опинилися в концтаборах *[152]*. У 1922-му з Одеси у центральні області Росії та до Сибіру були вислані колишні царські та білогвардійські офіцери. Постраждали й воєнні спеціалісти, які служили у Червоній армії.

У вересні 1924 року була проведена всеукраїнська операція проти «дворянсько-буржуазних, контрреволюційних верств». Перед ДПУ УСРР стояла задача вилучити «всілякий підозрілий елемент, яким є петлюрівці, члени українських антирадянських партій, колишні білі офіцери, емігранти, які виявляли антирадянський ухил, члени Союзу російського народу, колишні жандарми, поліцейські, монархісти, кадети і взагалі особи, помічені в антирадянській діяльності...» *[153]*. Усього в Україні в ході цієї операції заарештували 1292 особи, здійснивши 911 трусів, в тому числі по Одеській губернії — 180 і 120 відповідно. Частину арештованих вислали в адміністративному порядку за межі України із забороною проживання у шести великих міських центрах — «мінус 6», а більшість віддали до суду *[154]*. У 1925 році за справою «Романовці-шантажисти» в Одесі було репресовано 16 осіб, за справою «Трансформатор» — 14 *[155]*. З вересня того року тривала депортація з Одещини колишніх дворян та їхніх дітей, дітей царських чиновників і офіцерів, а також конфіскація земельних ділянок у колишніх поміщиків, які на той час вже стали селянами-одноосібниками. Влітку 1926-го сфабрикована «справа монархістів», за якою були звинувачені у поширенні чуток і заарештовані десятки одеситів.

На початку 1927 року Одеське ДПУ завело справу «Десятки». За нею як соціально небезпечні були заарештовані колишні члени масонських лож і спіритичних гуртків, так звані містики (ті, хто цікавився окультизмом). Обвинуваченим інкримінували «поширення контрреволюційних чуток» і «підготовку «десяток» на випадок інтервенції для організації вибухів та підпалів». Насправді ж репресовані за справою «Десятки» були членами одеського теософського гуртка «Голубая собака»: М. О. Ярошенко, В. О. Сомов, О. О. Кузнєцов, В. Гуревич, О. Скальковський, В. Стефанов та інші. Вони вважалися «соціально небезпечними елементами» через те, що були дворянами і колишніми офіцерами. За цією справою було заарештовано 10 осіб, більшість з них відправили на 3 роки на Соловки *[156]*.

У квітні в Одесі заарештували «офіцерську групу» з 11 осіб за звинуваченням у «підготовці радянських суден для втечі за кордон». У червні відбулася чергова низка арештів колишніх офіцерів та городових. 110 осіб було вислано до Сибіру й на Соловки, серед них — колишні полковники Смоленко і Мейсієр та інші, але переважно то були вчителі, службовці, робітники. У липні заарештовано ще 43 «колишніх людини», серед них — капітани Чорноморського морського пароплавства Панов, Петров-Токарєв, Іванов *[157]*. За «поширення чуток» тоді ж репресовані генерал О. М. Ерделі, колишній член Міської Думи Я. Пономаренко, а також О. М. Мішурін, М. Д. Знайко, Ф. Ф. Іванова та інші *[158]*. У жовтні за звинуваченням у «підтримці зв'язку з Заходом, поширенні листівок і віршів антирадянського змісту» чекісти заарештували групу «монархістів», серед яких були брати Зелінські (один з них — колишній полковник), М. А. Зубенко, В. О. Рязанов та інші *[159]*. Напередодні жовтневих свят постраждали ще 20 одеських «монархістів» (11 офіцерів, 7 колишніх царських адміністраторів, у тому числі член Державної Думи О. В. Борзенко та інші) *[160]*.

У жовтні 1928 року ДПУ завершило слідство «про шкідництво» у Головній Чорноморській конторі Радторгфлоту. За справою було репресовано десятеро морських спеціалістів. Консультанта у морських справах 78-річного Я. О. Лефтера, головного

інженера Чорноморської контори Є. Д. Піскорського, а також ще вісьмох спеціалістів звинуватили в участі у контрреволюційній організації, яка нібито існувала в Одесі на базі колишнього РОПІТу, а також у саботажі й шкідництві (затягуванні ремонту пароплавів, випуску суден у рейси без попереднього ремонту тощо) *[161]*.

Ті роки на Одещині стали «врожайними» і щодо «шпигуноманії». За 1927 рік чекісти рапортували про «викриття» 10 румунських шпигунів, 7 польських, по одному німецькому та італійському. У червні були заарештовані як «англійські шпигуни» 12 робітників Індо-Європейського телеграфу *[162]*.

У 1928 році поширилися арешти за румунське та польське «шпигунство». У жовтні одеські чекісти «розкрили» нову мережу румунських шпигунів у селі Незавертайлівка. Їм приписувалося створення монархічного осередку з колишніх царських офіцерів. Немає підстав заперечувати існування на Одещині агентів західних розвідок, але арешт сотень шпигунів за неповні два роки спонукає замислитися над їхньою обгрунтованістю.

Періодичних репресій зазнавали *представники приватного капіталу*. У зв'язку з «кризою збуту» наприкінці 1923 року на Одещині виловлювали «спекулянтів» і «валютників», які підлягали засланню на Північ. У 1924 році влада провела «атаку проти приватного капіталу»: була закрита низка приватних підприємств. У 1925 році політичний тиск на приватників тимчасово послабився. З 1926-го починається процес поступового виселення з Одеси, Балти, Ананьєва та інших міст родин непманів та конфіскація їхнього майна. З середини 1927 року приватний капітал зазнав нових обмежень. За економічними справами «Ширма», «Утильсбор», «Руссотюк» та інших в Одесі було заарештовано десятки приватних підприємців. У грудні масових репресій зазнали приватники, що займалися продажем хліба: їх звинуватили у «спекуляції, що призводила до зриву хлібного ринку».

У 1929 році ДПУ провело кампанію, яку одесити влучно прозвали «золотухою»: арешти непманів, артільників та приватників з закриттям їхніх підприємств та конфіскацією майна. У такий спосіб влада намагалася зібрати золото для поповнення державного бюджету і подолання грошової кризи. Так, у ніч з 27 на 28 грудня 1929 року в Одесі пройшли арешти «збирачів та приховувачів» розмінної монети і масові реквізиції — вилучення грошей та коштовностей у непманів та кустарів, що супроводжувалися облавами та описом майна і більше скидалися на розбійне пограбування. Під час реквізицій конфісковували не тільки золото й коштовності, а навіть білизну, ковдри, дитячий одяг *[163]*.

Партійна опозиція

Одним з найбільш активних напрямків репресивної політики двадцятих років був *партійний*. Саме через репресії (арешти, ув'язнення до концтаборів і політізоляторів, заслання, адміністративні висилки, розстріли) більшовики знищували опозицію, як в самій ВКП(б), так і приналежну до інших партій. Керівництво компартії поставило перед ВЧК завдання не допустити політичний неп. І вже на початку 1921 року ВЧК направило на місця два циркулярні листи «Про партію соціалістів-революціонерів (правих і центру)» та «Про партію соціал-демократів (меншовиків)». У них було вказано, що партію есерів необхідно «повністю знищити і ліквідувати», а партію меншовиків «викривати, дискредитувати за посадові злочини і паралізувати» *[164]*.

В Одесі партійна боротьба і репресії саме за цією ознакою були постійними і дуже поширеними. У 1921 році дискусія про профспілки виявила, що у партійному керівництві Одеської губернії переважну більшість становлять опоненти ленінської платформи: троцькісти, децисти, робоча опозиція. Тоді в Одесу з інспекційною місією знов прибув член ЦК РКП(б) Ф. Е. Дзержинський і розпочав «чистку» місцевої партійної організації й заміну всієї губернської верхівки. Змінені були керівники губкому КП(б)У, губвиконкому, губпрофради. Прихильників опозиційних поглядів позбавляли «відповідальної» роботи, а то й партбілетів. З лав КП(б)У на Одещині тоді було виключено майже 44,6 % членів (найвищий відсоток по УСРР) *[165]*.

З березня 1921 року почався найтрагічніший етап у стосунках влади й опозиції. Кронштадтське повстання наштовхнуло більшовиків на думку про повну ліквідацію всіх політичних партій. 14 березня з'явився секретний циркуляр ЦК КП(б)У, що вимагав очистити від есерів та меншовиків усі радянські установи. Циркулярний лист секретаріату ЦК КП(б)У губкомам партії (квітень 1921) наказував «зруйнувати всі політичні організації, ліквідувати їхні клуби, приміщення», «піддавати нещадному вилученню усіх функціонерів, які виступали проти радянської влади на заводах, у союзах, кооперативах» *[166]*. До запеклих ворогів радянської влади крім меншовиків та есерів тоді зарахували українських есерів та українських есдеків. Невдовзі з'явився циркулярний лист щодо анархістів з рекомендацією застосування до них аналогічних заходів *[167]*. ЧК одержала право позбавляти опозиціонерів свободи за ознакою партійної приналежності, без подання справи до суду. Партії соціалістичної орієнтації зазнавали гонінь за критику влади та навіть помірну опозицію.

На XII Всеросійській конференції РКП(б) у серпні 1922 року було прийнято спеціальну резолюцію «Про антирадянські партії і течії», де зазначалося, що супротивники ще не «розчавлені», але застосовуючи правильну тактику, РКП(б) зможе в найкоротший строк остаточно ліквідувати ці партії, «як політичний фактор». Ця резолюція дала санкції на політичні репресії всіх партій, визнавши такі дії «революційно обумовленими і доцільними» *[168]*. Планувалося провести енергійну газетну кампанію, посилити цензуру, провести чистки кооперативів і профспілок, висилки опозиційних громадських діячів, посилити нагляд за вищими навчальними закладами, використовувати фільтрацію при прийомі до них за критеріями класового походження і політичної свідомості, заборонити будь-які збори і з'їзди, не санкціоновані владою, проводити тактику розколу партійних груп *[169]*.

Реалізація цієї програми покладалася на каральні органи, а для керівництва і координації роботи при губкомах більшовиків були створені спеціальні трійки — комісії по боротьбі з антирадянськими партіями; невдовзі такі ж трійки у складі голови парткому, голови виконкому та начальника політвідділу було створено й у повітах *[170]*. За їхніми рішеннями здійснювалася фільтрація та висилання інтелігенції, чистка профспілок і кооперативів, цензура видань і театрів *[171]*.

Найбільш популярною мірою покарання опозиції були висилки, що здійснювались також за рішеннями цих комісій. Так, лише за одним рішенням одеської губернської комісії по боротьбі з антирадянськими партіями від 5 жовтня 1922 року було вислано з міста 26 правих есерів, 7 соціал-демократів і сіоністів, 19 професорів *[172]*. Часто проводилися чистки. Так, 17 жовтня на засіданні цієї ж комісії з питань чистки кооперації було винесено рішення про звільнення з посад 4 меншовиків, 2 есерів, 3 петлюрівців, 2 кадетів тощо — усього 19 осіб *[173]*.

Передумовою боротьби з опозицією був облік місцевими органами ДПУ всього «антирадянського елементу». Йому підлягали всі, хто коли-небудь «засвітився» у політичній чи національно-культурницькій роботі, а також усі виключені з лав КП(б)У та

комсомолу. Паралельно вівся облік робітників, які мали відношення до опозиції. Існувала єдина схема обліку, але кожна група чи фракція розроблялися окремо. Уся зведена інформація передавалась до ОДПУ. На кожного активіста опозиції заводилась окрема справа. У спеціальній «анкеті члена антирадянської партії», яка заповнювалась поступово, по мірі накопичення матеріалу, за 22 пунктами збиралася повна інформація про громадянина — від прізвища, адреси, національності, місця роботи тощо — до відомостей про тих, хто рекомендував його на роботу, про кількість людей, що його відвідують, про поведінку на зборах, про частоту відряджень і вплив серед колективу. Вказувалось навіть під яким приводом з цією особою краще встановлювати контакт.

Чи не найважливішим методом діяльності каральних органів була робота з агентурою. Агентурний нагляд мав дві форми — зовнішній (візуальне спостереження) та внутрішній (інформатори та агенти). Після масових арештів 1921—1922 років і переходу опозиції у підпілля активізувалося саме внутрішнє спостереження. Для вербування агентів ДПУ використовувало найрізноманітніші методи, в тому числі залякування, шантаж, матеріальну зацікавленість, ідейні розходження в лавах організацій і навіть арешти. З десятків заарештованих знаходилось декілька, хто погоджувався на співробітництво з ДПУ. Одним з головних завдань каральних органів була дезорганізація, деморалізація і розкладання опозиції, провокування ідейного, а з часом і організаційного її розколу. В ході оперативної роботи ДПУ знищувало осередки опозиції, техніку, зв'язки, ліквідовувало її лідерів. Для попередження участі опозиції у виборах чи для запобігання її виступів під час свят органи ДПУ проводили арешти політичних противників комуністів та звільнення з роботи людей, які насмілилися критикувати політику правлячої партії. У своїх доповідях в центр одеське політуправління неодноразово наводило подібні факти. Уся кореспонденція осіб, що стояли на обліку в ДПУ підлягала перлюстрації — переглядалася, а при необхідності вилучалася. Пізніше поширилася практика прослуховування телефонів. Справи членів «антирадянських» партій розглядались ревтрибуналами, а також двійками чи трійками у складі керівників партійного, радянського органів та ДПУ; до суду справа не передавалась за відсутністю компрометуючих матеріалів, які могли би слугувати для відкритого суду доказом вини підслідних, а також тому, що відкриті слухання могли зашкодити агентурі *[174]*.

З 1920 року почалось знищення найбільш численної та впливової в Одесі *меншовицької партії* — РСДРП(м). Після арешту у серпні загальноукраїнської конференції РСДРП, одеська організація також зазнала переслідувань *[175]*. Згідно доповіді політвідділу у грудні 1920-го і у січні 1921 року було заарештовано відповідно 84 та 40 меншовиків, 32 вислано *[176]*. Навесні 1921 року на виконання секретного циркуляру внаслідок трьох масових арештів за ґратами опинились 124 члени РСДРП(м), з них 32 були вислані з Одеси, 50 просиділи 3 місяці у в'язниці *[177]*. У травні політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання про одеських меншовиків і вирішило усунути їх з рад, кооперації та профспілок. Наприкінці жовтня того ж року були проведені «попереджувальні» арешти меншовиків (на 10 діб) і закриття клубу РСДРП(м). У листопаді ЧК припинила друкування «Бюллетеня» — органу одеських меншовиків. У відповідь на це в грудні 1921 року в Одесі підпільно вийшов часопис під назвою «Под бережной охраной», де розповідалося про репресії щодо меншовиків *[178]*.

З весни 1922-го меншовиків-опозиціонерів почали засилати до Архангельського спецтабору. У серпні з України були виселені 35 активістів РСДРП(м), в тому числі представники одеської організації. Серед репресованих того року одеських меншовиків — активіст профспілкового руху М. І. Трейгер *[179]*. У вересні на пленумі Одеського губкому КП(б)У дещо передчасно було проголошено, що організації меншовиків і есерів у місті остаточно розгромлені.

На початку 1923 року ЦК КП(б)У вирішив посилити репресії проти членів опозиційних політичних партій, спостереження за «ліберальними елементами» з інтелігенції та організувати нові концтабори *[180]*. Березнева постанова політбюро ЦК РКП(б) пропонувала провести «широкий процес» над залишками РСДРП(м). ДПУ надавалося право проведення у державному масштабі масових операцій щодо меншовиків, Бунду та Поалей-Ціон, право заслання опозиціонерів до Наримського, Печорського країв та Південного Туркестану.

У квітні місцеві владні структури одержали циркулярного листа ЦК РКП(б) до всіх губкомів і обкомів партії «Про заходи боротьби з меншовиками», у якому зазначалося, що партія меншовиків залишається єдиною організацією, яка за допомогою нелегального апарату намагається розгорнути роботу по всій території Союзу РСР і наказувалося «негайно й остаточно провести ліквідацію організацій РСДРП» *[181]*. Операція по ліквідації «антирадянських» партій була проведена по всій Україні в ніч з 12 на 13 квітня 1923 року. В Одесі планувався арешт 143 меншовиків, але спочатку було заарештовано 55 членів РСДРП *[182]*. Серед них були лідери партії: Г. В. Кон (секретар), Ю. А. Ашпіз, Н. С. Гальперін, М. Г. Зейлінгер, Д. Трахтенберг, Н. П. Брейтман, С. Кржижановський, С. Б. Шапіро, Я. К. Гімельфарб. Одним з завдань операції було вербування секретних співробітників з числа заарештованих для подальшого контролю за організацією. Значна увага також приділялась роботі по дезорганізації та дискредитації опозиції. Заарештованих схиляли до публічного каяття в обмін на звільнення та відновлення на роботі. В результаті 23 арештанти погодились опублікувати в газеті заяву про вихід з РСДРП. У червні було позбавлено волі ще 30 меншовиків та проведено 60 обшуків. В результаті у місцевій пресі з'явились заяви ще 25 колишніх меншовиків про вихід з партії *[183]*. У вересні — жовтні арешти продовжились. Одночасно ДПУ почало сприяти організації груп саморозпуску меншовиків *[184]*. У листопаді була прийнята чергова постанова політбюро ЦК КП(б)У про посилення роботи по розкладанню колишніх меншовиків, у якій підкреслено, що особливу увагу слід приділити київським та одеським меншовикам *[185]*.

19 січня 1924 року одеським губкомом КП(б)У та губернським політуправлінням було скликано губернську конференцію місцевої організації колишніх меншовиків, яка визнала власне банкрутство. Тексти доповідей на конференції майже один в один повторюють тексти цілком таємних циркулярів щодо меншовиків ДПУ своїм губернським відділам *[186]*. У лютому Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків ухвалив самоліквідацію партійних осередків та позбавив закордонну делегацію повноважень представляти українських меншовиків *[187]*. Незгідні з цим рішенням місцеві організації були репресовані протягом року.

З Одеси вислали 24 членів партії і конфіскували архів РСДРП(м) *[188]*. У грудні 1924 року в місті були заарештовані ще 12 членів РСДРП(м). Останні меншовики в Одесі були ізольовані під час «всесоюзної акції вилучення» опозиції — у березні 1925 року.

Одеський осередок молодіжного союзу РСДРП(м) — соцмолу (Соціал-демократичний союз робітничої молоді) на момент початку руйнування опозиції нараховував майже 200 членів, був найбільший за чисельністю в Україні і мав свій друкований орган — бюлетень «Пролетарская молодежь». Одеські члени соцмолу називали себе «майбутніми борцями за чисту демократію» *[189]*.

У квітні 1922 року ДПУ заарештувало 10, у травні — 25 соціал-демократів, а перед виборами та жовтневими святами — ще 60 меншовиків і соцмолівців. У 1923 році одеські соцмолівці, на відміну від своїх старших товаришів, продовжували вести гуртківську роботу та періодично випускали листівки *[190]*. Поштовхом для остаточного розгрому молодіжних організацій РСДРП по всій Україні став арешт у серпні — вересні 1923 року учасників установчого з'їзду Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді (соцмолу), який проходив в Ірпіні під Києвом. Всі учасники з'їзду були вислані до Соловецького табору на 3 роки, а по їхнім матеріалам пройшли ліквідації місцевих організацій *[191]*. Вирішального удару залишкам одеського соцмолу ДПУ завдало 8 березня 1924 року, коли було заарештовано ще 24 соцмолівця, вилучено друкарські машинки, архів, папір, шрифти і протоколи організації *[192]*.

В результаті масових операцій ДПУ залишки організацій РСДРП(м) і соцмолу були знищені. Але влада продовжувала переслідувати колишніх меншовиків й надалі. Так, у ніч на 1 березня 1929 року, ДПУ здійснило операцію в Одесі, взявши під варту 14 колишніх членів партії: С. В. Листенгартена, І. Житомирського, С. М. Роткопа та інших *[193]*.

Діяльністю *есерів* на півдні України керувало Крайове південне бюро ПСР (Крайовий обком), що знаходилося в Одесі. Його друкованим органом була газета «Знамя труда» *[194]*. Активісти партії і члени Крайового обкому, починаючи з 1920 року, неодноразово потрапляли до радянських каральних органів. Зокрема М. Агабеков (член Бюро 1921–1922 років, колишній делегат Всеросійських Установчих зборів) та С. М. Панов (слюсар Одеських залізничних майстерень, у 1919–1920-му — голова профспілки залізничників Одеси). За організацію страйків та агітацію Панов просидів у в'язниці з липня 1920 до травня 1922 року, був звільнений за вироком Губревтрибуналу, в грудні 1922-го засланий до Туркестану, а в 1937 році розстріляний за постановою трійки при УНКВС по Одеській області *[195]*.

Зазнали репресій і рядові члени партії. У листопаді 1920 року Одеська губЧК заарештувала 50 есерів, в лютому та березні 1921 року — 35. У квітні «вилучили» ще 80 есерів (планувалося заарештувати 130), із них 25 осіб було вислано з міста, решту незабаром звільнили, хоча й залишили під наглядом ЧК. У травні заарештували 10 членів ПСР та 10 співчуваючих-робітників, у серпні — ще 40. У листопаді «у зв'язку з виступами Тютюнника і річницею Жовтневої революції» чекісти забрали близько 100 членів ПСР та співчуваючих, серед яких, як свідчила відкрита заява есерів у пресі, було 14 дітей і 6 підлітків. У грудні арешти відновилися, і за ґратами опинилися ще 28 есерів *[196]*. На відміну від меншовиків більшість есерів не звільняли, а ув'язнювали у концтабори чи відправляли у заслання. Але після чергової операції проти них есери реорганізовувалися, обирали нові комітети і намагалися продовжувати видавничу діяльність *[197]*.

У березні 1922 року був заарештований голова обкому ПСР Каплан, який раніше вже просидів у радянських в'язницях 10 місяців у 1920–1921 роках. Каплан, Агабеков, Ріхтер і ще 22 активісти згодом були вислані до Сибіру. У травні 50 членів одеської організації ПСР як «злісних ворогів» відправили до політізоляторів і концтаборів. Після політичного процесу над лідерами ПСР у Москві влітку 1922 року в Одесі також була проведена антиесерівська кампанія і заарештовано 29 осіб, 17 з яких мали бути вислані *[198]*. У листопаді затримали ще 5 осіб. Тоді одеські есери встигли випустити листівку під назвою «Злобное бессилие», в якій повідомлялося про репресії проти членів ПСР. На початку 1923 року Одеський губернський ревтрибунал засудив вісімнадцятирічну студентку Інституту народного господарства Н. Х. Шейнберг на півтора року позбавлення волі за зберігання есерівської літератури *[199]*.

18 березня 1923 року у Москві відбувся з'їзд, що проголосив самоліквідацію ПСР та відмовив закордонному ЦК у праві репрезентувати партію. Тоді ж одеське ДПУ провело чергову кампанію по ліквідації залишків партії есерів. Начальник губернського відділу ДПУ Л. М. Заковський планував репресувати 300 есерів і меншовиків. Але такої великої кількості представників цих партій на той час у місті вже не було, й заарештували 150 осіб, з яких більше половини становили члени ПСР *[200]*. У повному складі було заарештовано Південне крайове бюро, багато членів партії, ліквідовані дві друкарні *[201]*. Але тоді влада ще дотримувалася видимості законності — провину треба було довести. І оскільки більшість ув'язнених відмовилися давати свідчення, після перевірки справ зі 150 заарештованих за ґратами залишився лише 21 *[202]*. Та 12 квітня знову було заарештовано 50 членів одеської організації ПСР (в тому числі нові члени Південного бюро), на початку червня — 9, у серпні — 59 (майже всі, хто залишався на волі). Тоді ж Одеський губком КП(б)У за допомогою ДПУ заходився організовувати кампанію з «саморозпуску» організації правих есерів, яка нанесла чималої шкоди їхньому авторитету *[203]*. Одеська організація есерів самоліквідувалась у вересні, у жовтні — київська. Таким чином до осені 1923 року партія есерів в Україні була фактично знищена *[204]*.

Щодо лівої фракції ПСР — організації «Народ», — вже у 1921–1922 роках арешти припинили її діяльність *[205]*. У 1922–1923-му в Одесі у глибокому підпіллі існувала невелика група лівих есерів-інтернаціоналістів. Спроба ініціативної групи сформувати Крайовий секретаріат партії лівих есерів-інтернаціоналістів у січні 1924 року була придушена арештами.

Цілеспрямовані арешти членів одеського осередку партії лівих есерів (борьбистів) — синдикалістів (ПЛСР-С) розпочалися у 1921 році. Лідери ПЛСР-С вимагали від Одеського губкому КП(б)У і Одеського ДПУ легалізувати партію, припинити переслідування її членів, дозволити працювати партійному клубу в Одесі, видавати легальний партійний бюлетень. Але влада відхилила всі ці прохання-вимоги, а клуб ПЛСР-С імені Б. Донського в Одесі був закритий. У 1923 році відбулася остаточна ліквідація міського осередку партії, за ґратами опинилися 6 його керівників — Судов, Шелонін, Кулик, Шварц (Шварцман), Орленко-Уманов, Чернов і ще 14 активістів *[206]*.

Після повстання в Кронштадті активізувались репресії й проти *анархістів*. До травня 1921 року в Одесі було заарештовано близько 100 анархістів. У листопаді пройшли нові арешти членів партії, зокрема С. Меккеля, Л. Саф'яна, Ф. Александровича, В. Дубіна (Криклівіна) *[207]*. У 1922 році один з лідерів одеських анархістів С. Меккель (каторжанин, анархіст з 1906 року), ув'язнений в концтаборі, був там побитий, пограбований і зазнав знущань з боку керівництва табору. Цей інцидент викликав протести анархістів всієї України та відповідне посилення репресій проти них *[208]*.

У жовтні 1923 року в Одесі відбувся суд над анархістом М. Кальком, якого звинуватили в «організації підпільних загонів з метою скинення влади». У травні — липні 1924 року було заарештовано 75 одеських анархістів — приводом стали агентурні звіти ДПУ — губкому КП(б)У про нібито заплановані анархістами Одещини терористичні акти та вибухи на залізниці *[209]*.

Наприкінці 1924 року на обліку ДПУ по Одеській губернії перебували 50 анархістів. Тоді готувалася висилка всіх анархістів, які ще залишалися в Одесі; ця акція відбулася на початку 1925 року. У жовтні 1927-го у відповідь на арешт ще двох анархістів у місті з'явилися листівки — звертання до робітників із закликом почати рух за звіль-

нення анархістів; у них нагадувалося про гучну справу американських робітників-революціонерів Н. Сакко і Б. Ванцетті. Невдовзі в Одесі у справі «анархістського опору» була затримана відома активістка О. Таратута й ще декілька осіб; це були останні арешти анархістів на Одещині *[210]*.

Репресії проти *сіоністів* почалися 1920 року, коли були закриті єврейські видання. У 1920–1922 роках були розформовані єврейські загони самооборони, частина їхніх членів репресована *[211]*.

У першій половині 20-х років на Одещині існували місцеві осередки двох сіоністських партій: сіоністської соціалістичної (ССП), що виникла у 1920 році, і партії сіоністів-трудовиків (СТП), що виникла у 1922 році. Групи ССП існували в Березівці і Балті; вона мала й свою молодіжну організацію — сіоністсько-соціалістичний союз молоді (ССЮФ). Партія сіоністів-трудовиків теж мала свою молодіжну ланку — організацію сіоністської молоді (ОСМ). ЦК СТП (мерказ) перебував в Одесі, осередки СТП й ОСМ були в усіх населених пунктах Одещини, де мешкали значні групи євреїв.

Влітку 1922 року стався арешт членів III з'їзду сіоністів і судовий процес над сіоністами в Києві. Вони були засуджені до двох років примусової праці *[212]*. З цього часу сіоністи стають об'єктом репресій, арештів і обшуків. Наприкінці 1923 — початку 1924 року в Одесі затримали 107 сіоністів, ще 116 — по Одеській губернії; невдовзі 80 з них було вислано до Палестини *[213]*.

Репресії влади були спрямовані й проти громадських сіоністських організацій. Молодіжно-спортивна організація «Маккабі» з квітня 1922 року зазнала арештів організаторів; у серпні було ухвалене офіційне рішення влади про її розпуск.

У середині 1922 року ВУЧК вирішила розігнати ще одну молодіжну сіоністську організацію — «Гехалуц» (в Одесі «Гехалуц» мав 1,5 тисячі членів), її активістів заарештували. Далі «Гехалуц» в Одесі зазнавав репресій у березні 1923 року (близько 50 заарештованих); у квітні, липні, серпні та листопаді 1926 (до 100 заарештованих), у березні — квітні 1927, грудні 1928, жовтні 1929 та січні 1930 року. За останній період було репресовано близько 150 членів організації *[214]*.

З березня 1923 року зазнавали утиску члени одеського угруповання студентського сіоністського союзу молоді «Гістадрут». У грудні 1925 — січні 1926 року заарештували усе керівництво «Гістадрут», «Гашомер», ССЮФ, СТП; більшість з них були відправлені у заслання на Північ на 3 роки. До весни 1930 року сіоністські організації на Одещині були повністю ліквідовані *[215]*.

Найбільш активно боротьба з сіонізмом проводилася в Україні наприкінці 20-х років. У директивному листі Генеральної прокуратури республіки до окружних прокурорів та прокурора МАСРР щодо сіоністського руху від 17 січня 1927 року вказано, що «...періодично будуть повторюватися масові операції для вилучення найбільш активних елементів й вислання їх за межі УСРР. (Передача цих справ до суду не припускається)... вислання застосовувати до більш-менш значних діячів сіоністських партій... рядових та пасивних членів організацій можливо по місцевих умовах арештувати (арешти іноді необхідно розглядати як метод дезорганізації та зруйнування місцевих організацій), але ж до вислання їх не представляти, обмежуючись короткочасним утриманням під вартою» *[216]*. У секретній доповіді прокурора УСРР Л. Крайнього «Про роботу ДПУ і Прокуратури по боротьбі із сіоністським рухом» відзначено, що наприкінці 1925 року сіоністський рух в Україні досяг своєї кульмінації, чисельність членів сіоністських партій досягала 30 000 осіб, виходили періодичні видання, проводилися масові виступи (наприклад, в Одесі у вуличній демонстрації сіоністів брали участь

понад 500 осіб). Але вже у 1926 році зусиллями каральних органів сіоністський рух був дезорганізований, розкладений і деморалізований, на 1 листопада на обліку ДПУ перебувало до 14 000 осіб. Відзначалося, що для остаточного розгрому необхідно ще більш посилити репресії *[217]*.

Серед репресованих в Одесі за приналежність до сіоністських організацій М. Я. Бердичевський, Б. М. Гербер, Ш. М. Гершенгорн, А. Й. Гітгарц, Д. М. Глейзін, І. С. Глузман, М. Г. Файнбойм, Я. С. Фінкельштейн, М. Б. Хаіт та багато-багато інших *[218]*. (Спогади репресованих про перебування у тюрмах та на засланні див. у II розділі на стор. 366–367. — *Ред.*).

З неформальних об'єднань варто згадати арешт у 1923 році членів гуртка «Виховання нації» (Осетюк-Миколаєв, Пізняк, Дудліср) *[219]*.

У 1924 році після оприлюднення постанови президії виконкому Комінтерну про розпуск *Української комуністичної партії (УКП)* арешти й висилки з УСРР стали застосовуватися і до її членів. У серпні 1927 року відбулася масова операція ДПУ проти колишніх членів УКП — переселенців з Волині на Одещину (Цебриківський район).

У 1927–1929 роках Одеське ДПУ розгорнуло репресії проти *троцькістів*. В Одесі були розпущені парторганізації взуттєвих фабрик № 3, 5, 6, у яких був помітний «троцькістський ухил». Троцькістів почали масово виключати з КП(б)У та арештовувати.

У день святкування 10-ї річниці революції троцькістська фракція планувала організувати самостійні колони в загальноміській демонстрації, підготувати опозиційні плакати і гасла (у тому числі «Звільніть Троцького!»), вивісити портрети лідерів опозиції, провести виступи на урочистих зборах з вимогами повернення із заслання опозиціонерів і припинення репресій *[220]*. 31 жовтня активісти одеських троцькістів були заарештовані. 2 листопада ДПУ ліквідувало новостворений тимчасовий троцькістський центр. У ході операції було знищено 800 листівок, конфісковано розмножувальну техніку. На знак протесту заарештовані оголосили голодування, намагались підпалити солому з тюремних матраців. Незважаючи на репресії, 8 листопада троцькісти організували вуличний мітинг на Молдаванці, який зібрав близько 300 осіб. Для його розгону власті мобілізували членів партії, карний розшук, міліцію. Організаторів мітингу заарештували. Був ув'язнений і член Всеукраїнського троцькістського центру Хотимський *[221]*.

Лютий 1928 року відзначився новими арештами та висилкою на Урал, у Казахстан і Татарську республіку активу одеських троцькістів: В. Мар'яновського, М. В. Дубровіна-Глєбова, П. Брикіна, Г. Брідермана, С. Руднера, І. Максимова, І. Грузарка, Тарасова. У вересні були заарештовані ще 15 осіб: А. Н. Файнберг, Ф. Л. Крижановський, Е. М. Співаков-Ломов, Ю. М. Єршон, Г. Б. Редько, С. Я. Крапивський, Я. А. Вітман, О. Б. Старт та інші *[222]*. Тоді ж почалася чергова «чистка» профспілок Одещини від троцькістів.

У 1929 році репресії проти опозиціонерів продовжилися і набули характер масових операцій. Приводом до цього послужила активність троцькістів у передвиборній кампанії в Ради. Наприкінці січня в Одесі заарештували 45 осіб. В цілому по Україні намічалися арешти 120 осіб *[223]*.

Духовенство

Постійних репресій зазнавало й *духовенство* Одещини — служителі різних релігій та конфесій. Влада вбачала в них духовну опозицію, представників «релігійної контрреволюції» і, одночасно, власників величезних майнових цінностей. Це спричинило особливу жорстокість репресій. (Текст листа В. І. Леніна членам політбюро ЦК РКП(б) див. у II розділі на стор. 354–357. — *Ред.*).

З середини 1921 року в УСРР розпочалася кампанія з вилучення церковних скарбів (золоті й срібні лампади, свічники, чаші, митри з дорогоцінним камінням, панагії, хрести) і конфіскації церковних споруд. Так, у травні 1922 року на Одещині було вилучено: з 58 синагог 20 пудів срібла, з православних церков 100 пудів срібла, 77,5 золотника золота, 3 тисячі каратів алмазів та діамантів *[224]*.

По всій території України під час кампанії спостерігався активний опір селянства і масові заворушення; також активно селяни протестували проти закриття монастирів і церков. Опір призвів до посилення репресій як проти мирян, так і проти кліру. Розгрому зазнали церкви, синагоги, кірхи, костьоли, монастирі, молитовні, у сутичках влади з віруючими загинуло багато священиків, ченців і монахів. За гальмування дій комісії з вилучення церковних цінностей, приховування коштовностей відправляли до революційного трибуналу.

Навесні 1922 року у Москві й Петрограді були заарештовані майже всі члени Священного Синоду, Вищої Церковної Ради Російської православної церкви, десятки священиків та благочинних. 11 осіб засудили до розстрілу, 27 — до різних термінів ув'язнення. Заарештовані були також патріарх Тихон та багато митрополитів. Патріаршого екзарха України митрополита Михаїла арештували через рік, у лютому 1923-го, а згодом й інших ієреїв: архієпископа Вінницького Інокентія, архієпископа Чернігівського Пахомія, архієпископа Вінницького і Житомирського Філарета *[225]*.

На Одещині у ці два роки були притягнуті до карної відповідальності за «контрреволюцію», «антирадянську агітацію» та «опір вилученню коштовностей» єпископ Тихон (Т. В. Русинов), настоятель Ботанічної церкви Одеси отець Олександр (О. П. Введенський), священики отець Філіп (П. Ф. Гірканов), отець Стефан (С. В. Лобачевський), отець Ігнатій (І. А. Бріль), отець Іван (І. В. Бойко), іподиякон Миколай (М. Е. Стефанов), диякон Є. К. Кайзер та інші *[226]*. У наступні роки багато з них було заарештовано повторно.

На початку 1926 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило репресії проти керівництва української автокефальної церкви та римо-католицької церкви *[227]*. Постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 травня 1926 року був ув'язнений на 3 роки у табори архієпископ Одеський і Херсонський Прокопій (П. С. Титов); згодом за рішенням того ж позасудового органу від 14 грудня 1931 року він був засланий на 3 роки до Казахстану *[228]*.

Серед репресованих у 20-ті роки на Одещині священнослужителів настоятелі Ільїнської церкви Д. В. Білявський, Олексіївської церкви В. А. Іванов, римо-католицької церкви І. І. Фурх, священики Г. К. Лисяк, Т. Д. Лютий, О. А. Кожин, М. І. Матвієвич, П. В. Міньковський, А. Й. Скальський, П. І. Карпенко, О. В. Меримерін, П. І. Хомицький, С. М. Шевазуцький та багато інших *[229]*.

З 1927 року активізувалися репресії протестантів і сектантів, кількість яких на Одещині перевищувала 30 тисяч осіб. Половина з них належала до баптистів, менонітів та євангелістів. ДПУ звинуватило ці общини у «зв'язках із західними центрами». У 1929 році до в'язниць потрапила переважна більшість церковнослужителів-баптистів і багато віруючих. За постановами позасудових органів їх ув'язнювали у концтабори за «антирадянську агітацію». Постраждали також духобори, шалапути, хлисти, молокани — внаслідок того, що виступали проти служби в армії, сплати податків та отримання паспортів *[230]*.

Друга половина 1929 року означилася введенням тотального державного контролю за всіма церковними справами. Після урядової постанови від 8 квітня 1929 року «Про релігійні об'єднання» влада взяла курс на повне викорінення релігії в СРСР. Почалося масове закриття церков, костьолів, синагог. На Одещині було заборонено 132 релігійні громади різних конфесій (у самому місті — 31). Найбільше постраждали Березівський та німецькі національні райони, де залишилося по 1–2 культові споруди на район *[231]*. За наступні роки було двічі переформульовано статтю Конституції про свободу совісті — у травні 1929 і в 1936 році, внаслідок чого ця свобода була зведена нанівець.

«Позбавленці»

Одним з постійних й найбільш поширених видів репресій у 20-ті роки було *позбавлення громадянських прав*, і в першу чергу виборчих. Інститут позбавлення прав був юридично закріплений Конституцією РРФСР 1918 року, в Україні — Конституцією 1919 року. Аналогічна категорія була й у конституціях інших союзних республік. Положення про «позбавленців» дублювали, уточнювали, деталізували виборчі закони, які приймалися до кожних виборів. Вони передбачали безапеляційне позбавлення виборчих прав членів імператорського дому, що царював у Росії, людей, які прямо або опосередковано керували діяльністю поліції, жандармерії, каральних органів царського режиму й різних урядів (денікінського, колчаківського, врангелівського, петлюрівського, гетьманського, махновського, муссаватистського, грузинсько-меншовицького тощо), міністрів, товаришів міністрів, генерал-губернаторів, губернаторів, віце-губернаторів, градоначальників, губернських і повітових очільників дворянства, чиновників особливих доручень при губернаторах, прокурорів судових палат, земських начальників, членів селянських присутствій, справників, службовців і агентів поліції, охоронних відділень, тюремного управління й тому подібних осіб, точний перелік яких установлювався інструкцією Центрального виборчого комітету. До числа «позбавленців» зараховувалися ченці й черниці, священнослужителі й духовенство всіх культів, члени правлінь релігійних громад, дружини осіб всіх перерахованих категорій; особи, визнані судом злісними дезертирами армії й флоту, протягом трьох років після винесення судом відповідного вироку; особи, вислані в адміністративному порядку як контрреволюційний і соціально-небезпечний елемент, на час їхнього заслання *[232]*.

З переходом до непу ряди «позбавленців» поповнили люди, які займалися підприємницькою діяльністю. У жовтні 1921 року Всеукраїнський ЦВК прийняв закон про виборчі права громадян, відповідно до якого втрачали права голосу особи, зайняті торгівлею, промислами, орендою. Наявність і ступінь експлуатації чужої праці при цьому значення не мали й імперативно малися на увазі. Хоча в багатьох документах відзначалося: «особи, що вдаються до найманої праці з метою отримання зиску», начебто зиск вже передбачав експлуатацію.

Існувала залежність між розмірами міського поселення й кількістю «позбавленців». Пропорційно найбільше їх було в невеликих містах, містечках, селищах, де часом повністю був відсутній фабрично-заводський контингент, але широко були представлені торговці, крамарі, дрібні підприємці, власники приватних майстерень, які зараховувалися до визискувачів і підпадали під статтю про позбавлення прав.

До числа «позбавленців» з 1921 року потрапила значна група кустарно-ремісничого населення. Положенням ВУЦВК від 6 липня 1921 року про вибори в міські Ради робітничих і червоноармійських депутатів від участі у виборах відсторонювалися «особи, що не є за якимись причинами членами профспілок». Кустарі, які до 1921 року мали право бути членами профспілок, з переходом до непу його втратили. У процесі пере-

реєстрації профспілок йшло масове виключення з їхнього числа некооперованих кустарів, які в Україні автоматично втрачали права голосу. Із правової точки зору ця міра суперечила Конституції УСРР 1919 року, але важливішим важалося те, що вона значно зменшить соціальну базу в дрібнобуржуазних (читай, соціалістичних) партій під час виборів у Ради *[233]*.

Інститут позбавлення прав використовувався як один з ефективних заходів для підриву соціальної бази політичних партій, які на початку 20-х років ще брали участь у виборах до місцевих органів влади. З його допомогою правляча комуністична партія, що встановила однопартійну систему в країні, виключала із процедури виборів значні верстви населення, які потенційно могли голосувати проти більшовиків. Так вибори до Одеської міської Ради, що мали відбутися у другій половині 1921 року, були затримані й відбулися лише у серпні 1922 року. Представники меншовиків та інших політичних партій, окрім комуністичної, не потрапили до виборчих списків як члени «нелегальних партій». З того часу Одеська Рада остаточно стала однопартійною *[234]*.

У 1924 році після смерті Леніна в умовах жорсткої боротьби за владу між різними угрупованнями правлячої комуністичної партії було здійснено спробу надати Радам хоча б якусь видимість влади. Одним з елементів пропагандистської кампанії «оживлення Рад» стали певні зміни у виборчому процесі. Положення ВУЦВК і РНК УСРР від 10 вересня 1924 року «Про виборчі права громадян і порядок проведення виборів» розширило контингент виборців, а кількість «позбавленців» мала зменшитися за рахунок так званого неорганізованого населення — кустарів і ремісників, які тимчасово одержали право голосу. У 1924 році в Одесі особи, позбавлені виборчих прав, становили 8,6 % електорату; у 1925–1926-му офіційна цифра громадян, позбавлених виборчих прав, зменшилася до 5,6 % виборців; аналогічно в Херсоні з 10,1 % до 5,9 %, в Єлисаветграді з 14,2 % до 4,9 % *[235]*. Але реальна кількість «позбавленців» значно перевищувала офіційні цифри. Наприклад, у Березівському районі в 1925 році у виборах не брали участі 565 осіб, а в 1927 році — вже 1433; у Шевченківському районі — відповідно 415 і 1809; у німецьких колоніях — кожен п’ятий мешканець *[236]*.

Механізм позбавлення виборчих прав був примітивним. Списки «позбавленців» складалися ким завгодно: ВЧК — ОДПУ, міліцією, фінансовими органами, передавалися потім виборчим комісіям і мали характер остаточного вердикту. Суди в рішенні питання про позбавлення права голосу виборця, як правило, не брали участь. Вони розглядали ці питання лише попутно при порушенні кримінальних справ. При такій формально-анкетній процедурі неминучі були суб'єктивізм, елементарні помилки й зловживання.

Новий виборчий закон 1926 року знову розширив категорію «позбавленців»: до неї потрапили не тільки «куркулі» й «непмани», а й середняки, частина службовців та інтелігенції. За цим законом виборчих прав позбавлялися хлібороби, що використовували найману працю, купували та перепродавали худобу й харчі або здавали худобу в оренду, власники та орендарі промислових підприємств, а також кустарі та особи, які займалися кредитуванням *[237]*.

Позбавлений виборчих прав громадянин ставав ізгоєм, йому і його дітям не було доступу ані до вищої освіти та працевлаштування, ані взагалі до будь-яких легальних засобів існування, — він опинявся «поза законом». «Позбавленця» звільняли з роботи, викидали з профспілки, підвищували податки, могли позбавити родину власного житла, а в 1930-ті роки — позбавляли продуктових карток, усіх членів родини автоматично обмежували в правах, дітей виключали зі шкіл і вузів.

У 1929 році виборчих прав була позбавлена ще більша кількість верств населення: на селі відсоток «позбавленців» збільшився до 4,1 %, у містах — до 9 %. Конституції СРСР та Української СРР називали 7 категорій осіб, на які розповсюджувалося позбавлення виборчих прав. Сюди зарахували тих, хто «жив на нетрудові доходи», тобто використовував найману працю будь-коли раніш — ще до революції, священнослужителів, колишніх поліцаїв, жандармів охоронних відділень, осіб, що керували цими органами при добільшовицьких режимах, чиновництво урядів років громадянської війни та евакуйованих разом з тимчасовими урядами (так званих втікачів від Червоної армії), членів царської родини, а також висланих в адміністративному порядку і членів родин осіб, позбавлених виборчих прав *[238]*.

Інструкція про вибори до Рад від 3 жовтня 1930 року додавала до числа «позбавленців» приватних торговців, перекупників, комерційних посередників, спекулянтів, баришників, лихварів, що орендують землю «з метою торговельної та промислової експлуатації», — але обумовлювалося, що поразка у виборчих правах не повинна торкатися дітей «позбавленців», які по досягненні повноліття займаються «самостійною суспільно корисною працею» *[239]*.

Формально інститут позбавлення громадян виборчих прав був скасований із прийняттям у грудні 1936 року Конституції СРСР. Але фактично обмеження та позбавлення громадянських (в тому числі виборчих) прав широко застосовувалося в Радянському Союзі протягом всіх років його існування як додаткова репресія до інших видів: розкуркулення, ув’язнення, заслання, трудової мобілізації тощо.

Репресії 20-х років проводилися не тільки за соціальною, політичною, релігійною ознаками, а й за *національною*. З перших років існування радянської влади ЧК принаділася висилати з УСРР іноземців, чий «спосіб життя був несумісний із принципами й укладом» радянської країни *[240]*. У цей період, незважаючи на офіційне проголошення принципів інтернаціоналізму, бере початок формування ворожого ставлення до представників окремих національностей як до суцільних шпигунів, зрадників та неблагонадійних. На багатонаціональній Одещині цей процес набув особливого поширення. У 20-ті роки значно постраждали від репресій єврейська, німецька, польська громади.

Активно винищувалося єврейство Одещини. Типовими звинуваченнями були приналежність до сіоністських організацій, релігійні переконання, колишня участь у опозиційних партіях (меншовиків, есерів, анархістів тощо), а також приватновласницька діяльність *[241]*.

Численні німецькі колоністи півдня України теж вважалися «підозрілим елементом». У 1924–1925 роках на Одещині відбулися арешти членів ЦК Спілки німців-колоністів Чорноморського краю, масові арешти в німецьких колоніях. До карної відповідальності притягли віце-голову спілки, редактора газети «Ферейнбот» Г. І. Гауберхера, членів спілки Ф. І. Вельфе, В. І. Гольцварта, М. М. Голоха, обвинувативши їх у тому, що вони «вели точний облік жертв більшовизму» *[242]*. З кінця 1928 року посилилися репресії в німецьких національних районах Одещини. Арештовували цілими родинами. За звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності» були ув’язнені у концтабори численні мешканці сіл Зельці, Мангейм, Марієнталь, Цебриково, Чорногорка та інших *[243]*. Одну з численних справ ДПУ створило проти німців-колоністів села Мангейм, провина яких була у «листуванні з Заходом» і в тому, що селяни «брали участь у повстанні 1919 року» *[244]*.

В Одесі продовжувалися арешти поляків. Частими звинуваченнями були листування з родичами у Польщі, «антирадянська агітація» та приналежністю до «Польської організації військової», якої вже давно не існувало *[245]*. Розпочаті ще у 1920 році, фальсифіковані справи «ПОВ» будуть й надалі періодично виникати і ставати приводом для нових масових репресій, причому не тільки поляків, а й громадян інших національностей.

(*Архівні джерела.* Більшості справ репресованих у ці роки мешканців Одещини немає. У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області за 1921—1929 роки зберігається менше 680 справ приблизно на 1800 осіб. Частина цих справ досі вважається «секретною» і для дослідження недоступна, як і справи основного фонду цього архіву. Близько 300 припинених справ 1921—1929 років з репресивними рішеннями позасудових органів (колегій ЧК — ДПУ, трійок, особливих нарад при колегіях ДПУ) та реабілітаційними рішеннями суду чи прокуратури передано з архіву УСБУ до Державного архіву Одеської області (фонд Р-8065, опис 2). Важливими джерелами щодо оперативної діяльності Одеської ЧК — ДПУ по знищенню партійної опозиції та українського національно-визвольного руху 20-х років є багатотомні справи архіву УСБУ в Одеській області № 35 «Історія одеської організації РСДРП» і № 37 «Українська контрреволюція». Працювати з ними мав змогу лише колишній співробітник УСБУ О. Б. Бриндак. Його статтю див. у ІІІ розділі на стор. 547—553. Іншим дослідникам ці матеріали не видавались як «цілком таємні». У 2005 році справи № 35 і 37 разом з іншими документами фонду оперативно-розшукових матеріалів передані з архіву УСБУ в Одеській області до Києва у ГДА СБУ. — *Ред.*).

З другої половини двадцятих років наростають тенденції до згортання непу й супутніх йому певних демократичних віянь. Після розгрому внутрішньопартійної опозиції, з кінця 20-х, на руїнах непу бурхливо розквітає культ Сталіна — безапеляційне лідерство «вождя» у вирішенні питань внутрішньої й зовнішньої політики радянської країни. Активно проводяться кампанії «пошуку ворогів», в судовій та позасудовій репресивній практиці широко застосовується 54-та стаття Кримінального кодексу УСРР — проти «державних злочинців» і «контрреволюціонерів», що визначає мірою покарання розстріл і різні терміни позбавлення волі у концентраційних таборах та на засланні *[246]*. (Текст 54-ї статті КК УСРР див. у ІІ розділі на стор. 362—365. — *Ред.*).

3. Репресії на Одещині за часів колективізації та індустріалізації (1930–1936)

Згортання непу і перехід до так званого великого стрибка відзначилися значним розширенням та удосконаленням репресивної системи. Цілеспрямовану каральну діяльність здійснювали органи ОДПУ — НКВС, міліції, карного розшуку, прокуратури, суду, а також розгалужена структура ГУЛАГу *(рос.)* — Головного управління таборів, до відома якого входили численні концентраційні табори та спецпоселення (трудпоселення) по всій території СРСР.

Розростається та спеціалізується судова система. Крім районних, міських, окружних (пізніше — обласних) судів, Верховних судів УСРР і СРСР, військових трибуналів різних рівнів, створюються спеціальні транспортні суди. 27 листопада 1930 року в СРСР були запроваджені залізничні лінійні суди, до підсудності яких належали «всі справи по контрреволюційних злочинах, пов'язаних із роботою залізничного транспорту» *[247]*. 7 червня 1934 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про організацію водних транспортних судів для розгляду справ «по державних злочинах (контрреволюційних та особливо небезпечних злочинах) на водному транспорті» *[248]*. Крім того, у різні роки на транспорті діяли військові трибунали. Скасовані транспортні суди були лише у лютому 1957 року *[249]*.

Саме в цей період було знижено віковий ценз на репресії. З 1932 року за деякі види злочинів була введена карна відповідальність починаючи з 12-річного віку. Це був Закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності», три пункти якого передбачали вищу міру покарання за справами про розкрадання вантажів на транспорті, колгоспного й кооперативного майна та за справами «про охорону колгоспів і колгоспників від насильства і погроз від куркульських та інших антисуспільних елементів» *[250]*. Порушників цього закону держава розглядала як «ворогів народу». Будь-який опір насильницькому об'єднанню у колгоспи прирівнювався до державного злочину і карався позбавленням волі у концентраційному таборі на 5—10 років. Крім того, заборонялося застосовувати амністію до осіб, засуджених на підставі цього закону. Ця заборона була скасована тільки у вересні 1953 року.

8 червня 1934 року ЦВК СРСР доповнив Положення «Про державні злочини» статтями про зраду батьківщини (шпигунство, видача військової або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча за кордон). Ці статті передбачали розстріл з конфіскацією майна, а за пом'якшувальних обставин — 10 років позбавлення волі. У випадку втечі за кордон військовослужбовця повнолітні члени його родини каралися позбавленням волі на 5—10 років з конфіскацією майна або підлягали позбавленню виборчих прав і засланню «у віддалені райони Сибіру» на 5 років *[251]*. Таким чином карній відповідальності підлягали особи, не винні у протиправних діях. Того ж року до радянського кримінального законодавства були введені статті про відповідальність за гомосексуалізм (ст. 122 УК УСРР) *[252]*.

Репресії здійснювались не лише за статтями Кримінального кодексу, а й за узагальненими, юридично не обґрунтованими визначеннями. У першій половині 30-х років у масовий обіг увійшли страшні абревіатури: СОЭ *(рос.)* — соціально-небезпечний елемент, СВЭ *(рос.)* — соціально-шкідливий елемент, АСЭ *(рос.)* — антирадянський елемент. Ці позначення, чи так звані літерні статті, також передбачали різні види тяжких покарань *[253]*.

10 липня 1934 року постановою ЦВК СРСР і РНК СРСР був утворений загальносоюзний Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), а ОДПУ як самостійний орган ліквідовано *[254]*. Тією ж постановою утворено Головне управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР, роботою якого керував особисто нарком внутрішніх справ Г. Г. Ягода. Справи по державних злочинах, розслідуваних НКВС і його місцевими органами, підлягали розгляду у Верховному суді СРСР, у республіканських Верховних судах, а також у крайових та обласних судах. Справи про зраду батьківщини, шпигунство, терор, диверсії направлялися на розгляд військової колегії Верховного суду СРСР і військових трибуналів округів. Смертні вироки, винесені військовими трибуналами округів і місцевих судів, набували законної сили після затвердження Верховним судом СРСР — вищої судової інстанції, рішення якої залежали від волі ЦК ВКП(б). Справи, за якими доказів було явно недостатньо для винесення на розгляд судових інстанцій, передавались до позасудових органів — особливої наради при колегії ДПУ (пізніше — НКВС) УСРР і особливої наради при колегії ОДПУ (пізніше —

НКВС СРСР), так званих судових трійок і оперативних трійок. Ці органи могли самостійно призначати вищу міру «соціального захисту» — розстріл.

5 листопада 1934 року була прийнята постанова ЦВК і РНК СРСР «Про Особливу нараду при НКВС СРСР». Особлива нарада наділялася правом «застосовувати до осіб, визнаних суспільно небезпечними», розстріли, ув'язнення у виправно-трудові табори, адміністративну висилку та заслання, висилку іноземних підданих за межі СРСР *[255]*.

Після вбивства 1 грудня 1934 року члена політбюро ЦК ВКП(б) і члена президії ЦВК СРСР С. М. Кірова, було ухвалено постанову ЦВК і РНК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Відповідно до цієї постанови вносилися зміни у КПК СРСР і союзних республік щодо розгляду справ про терористичні організації та теракти: слідство скорочувалося до 10 діб, обвинувальний висновок оголошувався за годину до розгляду справи в суді, судове засідання велося без участі сторін, без касаційних оскаржень і прохань про помилування, вирок про вищу міру покарання виконувався негайно після винесення *[256]*. 8 грудня 1934 року Прокурор СРСР і Голова Верховного суду СРСР підписали директиву, яка містила перелік посадових осіб, замах на чиє життя і здоров'я кваліфікувався як терористичний акт *[257]*.

Судова практика військової колегії Верховного суду СРСР мало чим відрізнялася від позасудових розправ трійок, колегій при ДПУ (НКВС) та особливої наради. Військова колегія складалася також з трьох осіб, справа «розглядалась» протягом 10–20 хвилин, без участі сторін звинувачення та захисту, можливості навести докази на своє виправдання підсудний не мав, вирок був визначений вже до судового засідання.

Така судова та позасудова каральна система призначалася для максимального прискорення й спрощення судочинства і процедури прийняття репресивного рішення. Радянське законодавство і процесуальна практика засновувалися на презумпції винності громадянина перед державою.

Постанова ВУЦВК від 9 грудня 1934 року «Про внесення змін у кримінально-процесуальний кодекс УСРР» врахувала всі ці положення, які стали підґрунтям тотального терору в Україні (скасовані лише у вересні 1953 року) *[258]*.

Селянство

На початку 30-х років найбільш масовими й жорстокими видами репресій стали *примусова колективізація, «розкуркулення» (фактично розселянення), масова висилка селянства та породжений такою політикою голодомор*. Держава проводила політику цілеспрямованого знищення селянства.

Кампанія насильницької колективізації в УСРР розгорталася за вказівками ВКП(б) та РНК СРСР, КП(б)У та РНК УСРР. Ще з кінця 20-х років за відмову від виконання державних повинностей заможних селян позбавляли волі терміном від 1 до 2 років з конфіскацією майна. Початок першої хвилі колективізації, «розкуркулення» та висилки на Одещині, як і по всій країні, припадає на грудень 1929 року і триває до березня 1930-го. За цей короткий час у регіоні було «розкуркулено» (в дійсності пограбовано і розорено) десятки тисяч селян. Тільки у Комінтернівському районі під першу хвилю потрапило понад 200 селян *[259]*. 8 січня 1930 року окружний земельний відділ прийняв постанову № 3/35 і розіслав її з грифом «цілком таємно» всім райвиконкомам: «...Згідно з постановою РНК УСРР від 13 грудня 1929 року (протокол № 45-950, п. 3) ухвалено організувати переселення з прикордонних округів УСРР на фонди Сибіру осіб, що їх визнано суспільно-небезпечними для перебування у межах прикордонної смуги» *[260]*. Райземвідділам було доручено організувати роботу по виявленню

«суспільно-небезпечних осіб», зібрати на них компромат, взяти на облік членів їхніх сімей, майновий стан тощо. А вже до кінця лютого 1930 року кількість відправлених на спецпоселення з Одеського округу, враховуючи жінок і дітей, перевищила 5 тисяч осіб. У Молдавській автономній радянській республіці було розорено 3 тисячі господарств, депортовано на схід 2 тисячі селянських родин (до 10 тисяч осіб) *[261]*.

Діяльність каральних органів скеровувалася постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» *[262]*. 2 лютого керівництво ОДПУ видало секретний наказ № 44/21 щодо організованої ліквідації куркульства, згідно з яким на місцях створювалися оперативні трійки ОДПУ для позасудового розгляду справ *[263]*. (Текст наказу див. у ІІ розділі на стор. 368–371. — *Ред.*).

Каральні функції мали виконувати також представники партійних, державних і колгоспних органів. 1 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й по боротьбі з куркульством»: крайовим (обласним) виконавчим комітетам і урядам автономних республік надавалося право здійснювати в районах суцільної колективізації «всі необхідні заходи боротьби з куркульством, до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)» *[264]*. Ця постанова надавала також і місцевим органам влади право конфіскації майна «куркулів», накладення на них невиправданих штрафів та виселення. Будинки висланих та вилучене майно передавалося у власність сільських рад та колгоспів. Так, наприклад, в інформаційному зведенні Колгоспцентру СРСР від 25 лютого 1930 року повідомлялось, що у Березівському районі Одеської області передано колгоспам 165, а наймитам 105 куркульських домівок, колгоспам — 750 голів великої рогатої худоби, тисячі одиниць сільгоспінвентаря, вилучені тисячі центнерів хліба. В Овідіопольському районі в ході цієї кампанії у селян було відібрано майна, худоби, інвентаря на суму 315 989 карбованців і все це також передано колгоспам *[265]*.

Визначення «куркуль», під яке на практиці підводили всіх невдоволених діями влади або підозрюваних у нелояльності, розподілялося на три категорії. До першої зараховувався «контрреволюційний куркульський актив», що підлягав утриманню у таборах або розстрілу; до другої — «інші елементи куркульського активу», яких належало висилати у «віддалені місцевості»; до третьої — ті, кого після вилучення їхнього майна залишали в районах проживання. Перша категорія підлягала негайному арешту, їхні справи надходили до ДПУ; більшість з них отримували від 3 до 5 років таборів, найбільш «соціально небезпечні» підлягали вищій мірі покарання — розстрілу; члени їхніх родин висилались у північні та інші віддалені райони СРСР. Другу категорію направляли у заслання на Урал, до Сибіру, Архангельської області, Казахстану; з виселених сімей утворювали спецпоселення «куркулів 2-ї категорії». Третю категорію переселяли на інші, гірші землі у межах свого району. Репресивні заходи щодо осіб 1-ї та 2-ї категорій політбюро розпорядилося провести у лютому — травні 1930 року, встановивши такі «ліміти» по СРСР: близько 60 тисяч осіб направити до таборів, 150 тисяч — виселити у «віддалені» райони. Оскільки родини репресованих також підлягали відправленню на поселення, мова йшла приблизно про мільйон осіб *[266]*.

Для розгляду справ за першою категорією повноважні представництва ОДПУ на місцях створювали трійки у складі представників ОДПУ, членів крайового комітету ВКП(б) і прокуратури, а для керівництва виселенням — оперативні трійки *[267]*. Документи, що регламентували проведення цієї масової каральної операції, значною мі-

рою послужили моделлю для наступних державних терористичних акцій, зокрема для «великого терору» 1937–1938 років.

У перші два тижні після Лютневої постанови по Україні було заарештовано дві третини селян, зарахованих до 1-ї категорії. Друга хвиля арештів припадає також на 1930 рік, третя — на середину 1931 року *[268]*. Кампанія розкуркулювання проводилася вкрай жорстоко, з масовим насильством і застосуванням зброї *[269]*.

Були й інші категорії репресованих, наприклад «твердозавданці» та «експертники», по яких передбачалося додаткове обкладення та додатковий термін сплати попередніх «завдань», — а вже невиконання їх призводило до «розкуркулювання».

У 1930 році з'являється також така маловивчена категорія репресованих як «тилоополченці», що припинила своє існування у 1937 році. «Тилоополченці» були позбавлені виборчих прав і виселені; з них формували частини для примусової праці в специфічній, мілітаризованій формі *[270]*.

Контингент спецпереселенців поповнювався за рахунок «куркулів», приватних торговців, кустарів, їхніх дітей та утриманців, «релігійників», а також громадян, позбавлених виборчих прав по суду й адміністративно засланих. («Релігійниками» називали тих, хто відмовлявся від проходження військової служби внаслідок релігійних переконань). На грудень 1931 року з УСРР налічувалося близько 64 тисяч родин спецпереселенців *[271]*.

На Одещині масові селянські виступи та жіночі бунти як відповідь на «розкуркулення» почалися у січні — лютому 1930 року і охопили практично всі райони. Відзначаються бунти в селах Богданово, Новоселівка, Цибуковське, Денисівка, Василівка, Градениці, у МАСРР — в селах Коротне, Чобручі, Незавертайлівка тощо.

26–28 лютого 1930 року у селах Яськи та Троїцьке стався стихійний виступ 1–1,5 тисяч селян, озброєних вилами та рушницями. Повстанці перекрили шляхи та побудували барикади навколо сіл *[272]*. Виступи проти влади фіксувалися по селах Зельцького, Благоївського, Фрунзівського, Фрідріх-Енгельсівського районів (Зельці, Кандель, Захарівка тощо). Юрби озброєних вилами, косами, рушницями селян громили колгоспи та сільради. Частина заколотників зробила спробу перетнути радянсько-румунський кордон. Закінчувалися такі повстання масовими арештами селян (справи по селах Біляївського, Любашівського, Овідіопольського районів, справа мешканців села Гидерім МАСРР тощо) *[273]*.

Друга хвиля повстань пройшла у березні. Делегація селян села Дальник (тисяча осіб) з портретами Леніна поїхала до Одеси протестувати проти «темпів колективізації», але на в'їзді до міста делегацію розігнали, а 30 «зачинщиків» кинули до в'язниці. Проти повсталих грецького села Свердлово Одеського округу вислали загін міліції та ДПУ. Під час сутички було вбито одного селянина, поранено 6, заарештовано понад 80 *[274]*.

Тривали арешти «куркульських угруповань» у місті Балта, у Крутянському та Красноокнянському районах МАСРР. У селі Маяки (Жовтневий район Одещини) було заарештовано «за агітацію» 25 осіб, у Северинівці (Комінтернівський район) —10; у селі Рацулове (Тарасо-Шевченківський район) за «контрреволюційні збори жінок» — 40. Хто не вступав до колгоспу — оголошувався «ворогом радянської влади», найнебезпечнішою для режиму категорією населення. Для утримання величезної маси подібних «ворогів» у кожному окрузі споруджувалися табори. Терор правив за найважливіший метод створення колгоспів, крім насильства, він виконував функцію залякування селян (справи сіл Гниляково Одеського району, Новоселівка Березівського району, Мангейм, Кандель і Ельзас Фрідріх-Енгельсівського району, Свердлово Благоївського

району, Троїцьке Біляївського району тощо) *[275]*. У результаті таких дій на весну 1930 року у 17 районах Одеського округу було «розкуркулено» 3890 господарств (88,2 %), вилучено 42 тисячі га землі (89,2 %), 6031 голова великої рогатої худоби (96 %). Загальна вартість конфіскованого майна склала 5 млн. карбованців *[276]*. Станом на 12 березня з Одеського округу було виселено 5561 «розкуркулених» та членів їхніх родин *[277]*. Березень 1930 року відзначився арештами «контрреволюційного елемента» також і в прикордонній смузі радянсько-румунського кордону.

Саме жертви операції по знищенню «куркульства» становили основну частину репресованих 1930–1931 років. Вже з 1 січня до 1 жовтня 1930 року по 1-й категорії в СРСР було заарештовано близько 283 тисяч селян — початкові плани були перевиконані в кілька разів. Для виселених по 2-й категорії сотень тисяч людей бракувало елементарних ресурсів. Жахливі умови поселень викликали масову смертність. За даними ОДПУ, в 1930–1931 роках на спецпоселення були відправлені 2 мільйони осіб, сотні тисяч заарештовані і ув'язнені до концтаборів, понад 30 тисяч розстріляні. Масові депортації й арешти селян визначили як загальну ситуацію в країні, так і новий напрямок розвитку ГУЛАГу — створення мережі таборів і спецпоселень *[278]*.

На початку 30-х років однією з поширених розстрільних статей Кримінального кодексу стає стаття «за терор». Бійку з головою колгоспу або іншим представником влади політколегія (парткомісія) кваліфікувала як прояв класового терору. Цю статтю здебільшого застосовували до селян, які виступали проти колективізації. За саботаж чи погрози на адресу колгоспних активістів селянин міг отримати 10 років таборів, а за участь у так званих куркульських угрупованнях — розстріл. У жовтні 1930 року на Одещині були створені міжрайонна прокуратура та міжрайонний суд. Серед справ, що були розглянуті цим судовим органом протягом наступного півріччя 41 % був пов'язаний з терористичними актами; 12,5 % — з підпаленнями; 24,2 % — з контрреволюційною агітацією; 16,8 % — з бандитизмом; 4,6 % — зі зловживанням владою. Основними супротивниками суцільної колективізації були заможні селяни та підприємці-непмани — 80,9 % засуджених. З них до розстрілу було приречено 19,3 %, до позбавлення волі терміном від 5 до 10 років — 32,3 %, від 1 до 5 років — 24,9 %, умовно засуджено — 4,6 %, до примусових робіт — 4,8 %, виправдано — 4,2 % *[279]*.

Продовжувались антиселянські репресії на Одещині й у наступні роки. Особливо вони посилились у грудні 1932-го, коли до Одеси прибув член політбюро ЦК ВКП(б) Л. М. Каганович для активізації виконання планів хлібозаготівель. Основними методами хлібозаготівлі стали повальні обшуки, арешти, розстріли й депортація селян, виселення цілих селищ.

Руйнівні для сільського господарства заходи партійного і радянського керівництва країни спричинили *голодомор 1932–1933 років*. В українській історичній літературі затвердилася думка, що це був різновид терору проти непокірливих народів, які в період національно-визвольних змагань 1917–1920 років вели боротьбу за свою незалежність, проти неприйнятної політичної та економічної системи і поліцейського режиму СРСР *[280]*.

За попередніми даними під час голодомору 1932–1933 років в Україні загинуло від 4 до 6 мільйонів населення; кілька мільйонів селян та городян зробилися інвалідами. Під приводом виконання плану хлібозаготівель у селян конфісковували не тільки збіжжя, а й усі продукти харчування, які знаходили в господарстві. Мешканці одного із сіл Одещини в розпачі повідомляли: «вони забрали все зерно, картоплю, буряк до останнього кілограма» *[281]*. Для виконання плану застосовували грабунки й без-

чинства. Так, у селі Лиса Гора Арбузинського району в ході хлібозаготівель відбувалися масові арешти селян, яких саджали у льохи, виводили роздягнених на мороз і поливали там водою, саджали в бочку з набитими у середину цвяхами і возили на підводі по селу, руйнували їхні домівки, доводили до самогубства *[282]*. Голод супроводжували страшні епідемії. У голодуючих районах панувала злочинність, доходило навіть до людожерства. Із сіл у міста, де хліб видавали по картках, потягнулися юрби селян та осиротілих дітей *[283]*.

Одночасно практикувався новий різновид переслідувань — «товарна репресія» проти окремих населених пунктів. У листопаді 1932 року Одеський обком партії затвердив обіжник, у якому вимагав: «за зрив планів хлібозаготівель терміново припинити підвіз товарів і цілком припинити кооперативну й державну торгівлю... терміново вивезти з сільських крамниць всі товари на бази райспоживспілки, бази опечатати» — до повного виконання плану хлібозаготівель вказаним селам *[284]*.

В той же час центральний орган компартії України газета «Вісті» критикувала Одеський обком партії за рішення використати зібрану пшеницю насамперед на потреби місцевого громадського харчування. «Це неправильно й помилково, — писала газета, — бо це рішення відсуває на задній план здачу хліба державі й пересуває проблему громадського харчування на перше місце... і тому служить інтересам ворогів нашої пролетарської держави» *[285]*.

Через брак джерел повну картину голоду на Одещині встановити важко, однак окремі документи й спогади свідків доводять, що ситуація тут докорінно не відрізнялася від становища у решті регіонів УСРР. Деякі попередні цифри свідчать: у Зинов'євському районі протягом лише січня — лютого 1933 року померло від голоду 157 осіб, 1624 перебували у надзвичайно тяжкому стані, у Первомайському районі за цей же час загинуло близько 178 осіб, у селі Ясиново-2 Любашівського району померло 168 дорослих і 137 дітей, термінової допомоги потребували 910 селян, у селі Полонецькому Савранського району загинули 733 особи, у селі Красногірка Голованівського району — 42, у селі Єгорівка Роздільнянського району — 460. Випадки людожерства були зафіксовані у Велико-Олександрівському, Любашівському, Кривоозерському та інших районах *[286]*. Значно постраждали німецькі села Одещини.

За підрахунками американського дослідника С. Максудова дефіцит покоління, яке народилося в Одеській області у 1929–1933 роках, становить 24 414 осіб, або 18,9 %. Вчені М. Царинник, Л. Луцюк і Б. Кордан зі США дійшли висновку, що втрати населення в регіоні становили 15–20 %, хоча голод охопив Одещину нерівномірно *[287]*. Значним внеском у дослідження цього злочину стали «Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область», збірка «Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947», видані у 2007–2008 роках Державним архівом Одеської області, книги про голод в окремих районах Одещини *[288]*. (Тексти документів про голод 1932–1933 років та дії влади, що його спричинили, див. у II розділі на стор. 391–394. — *Ред.*).

Символом державного терору того періоду стала постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 року про захист соціалістичної власності, яка отримала у народі назву «закон про п'ять колосків»: за розкрадання колгоспного й кооперативного майна передбачався розстріл з конфіскацією особистого майна із заміною, при пом'якшуючих обставинах, позбавленням волі на термін не нижчий 10 років з конфіскацією всього майна (при «систематичних» розкраданнях передбачався тільки розстріл) *[289]*. (Текст постанови див. у II розділі на стор. 391. — *Ред.*).

Зразки ретельного дотримання вимог цього «закону» стали жахливим супутником голодомору. Його провідники нехтували елементарними вимогами життя, а покарання були позбавлені будь-якої логіки. За збирання колосків знесилених голодом колгоспників зачиняли у в'язницях, де вони помирали від голоду. Одеський обласний суд у грудні 1932 року виніс розстрільний вирок за «контрреволюційні дії» 55-річному селянину Майбороді, у якого під час обшуку знайшли 40 кілограмів буряка, 3 літри самогону і самогонний апарат. У Арбузинському районі голова райвиконкому Крижицький заарештував колгоспників, що збирали хліб на власних ділянках. В селі Тузли за колоски була заарештована 14-річна дитина, у якої помер батько, та літня жінка — за зірваний кущ картоплі. 5 років позбавлення волі дали колгоспникам у Комінтернівському районі тільки за намір поцупити колоски. За зрізані або підібрані колоски, привласнення декількох снопів пшениці або жита загрожувало покарання ув'язненням у виправно-трудові табори на термін від 2 до 8 років *[290]*.

1932 роком датована й постанова ЦВК і РНК СРСР про боротьбу зі спекуляцією та порушеннями закону при продажі хліба на ринках *[291]*. Звинувачення у «спекуляції» були спрямовані в першу чергу проти селян, що не здають зерно, та городян — приватних підприємців.

Цей документ також активно застосовувався для тотальних репресій під час масового голоду, коли люди торгували чим могли, щоб вижити. Але така «спекуляція» жорстоко каралася.

Наприкінці жовтня 1932 року в Україні розпочала роботу «надзвичайна комісія» на чолі з В. М. Молотовим. Вона посилила репресії проти колгоспного активу, партійних і радянських працівників. ЦК КП(б)У почав публікувати списки партійців, директорів радгоспів, голів колгоспів та уповноважених по хлібозаготівлях, яких виключали з партії й арештовували за невиконання плану хлібозаготівель. За даними ДПУ УСРР «...протягом 4 місяців після початку хлібозаготівель до 15 листопада було заарештовано за хлібозаготівельними справами 11 тисяч осіб. З 15 листопада до 15 грудня — 16 тисяч осіб, у тому числі 435 партійців, 2260 осіб з колгоспного апарату, у тому числі 409 голів і 441 бухгалтер та рахівник, а також 107 голів сільрад. До розстрілу трійкою приречено 108, на розгляді ще 100 осіб...» *[292]*.

Намагання деяких голів колгоспів і низових партійних працівників врятувати вмираючих селян та приховати залишки продовольства від конфіскації кваліфікувалося владою як «саботаж» і жорстоко каралося. Обкоми КП(б)У розпускали такі парторганізації і репресували цілком правління колгоспів. Керівництву колгоспів окрім саботажу інкримінували шкідництво, псування або розкрадання суспільного майна, розтрати, зрив хлібозаготівлі. Багато голів колгоспів та членів правлінь Одещини були тоді розстріляні *[293]*.

Притягнення комуністів до карної відповідальності за невиконання директив центру щодо вивозу хліба з голодуючих сіл набуло масового характеру. Варіювалися лише формулювання звинувачень. Наприклад, голова колгоспу імені Шевченка села Федорівка Бірзульського району Пилипчук був притягнутий до судової відповідальності за «виступи проти хлібозаготівлі»; голова сільради села Климентьєво того ж району Шентелудь, його заступник Слободенюк, секретар сільради Швець та інші — за «саботаж». Голова колгоспу імені Сталіна села Гавіноси Окнянського району Кириця, полевод Бартієвський та інші — за «зрив сівби»; керівництво колгоспу «Авангард» села Дубово Окнянського району — за «агітацію проти колгоспів» та «спекуляцію»; голова колгоспу імені Яковлева села Шершенці Кодимського району Малиновський,

бухгалтер Кищ та завгосп Бичковський — за «саботаж плану хлібозаготівель» *[294]*. Вирок суду за такими звинуваченнями як правило був — «розстріляти».

Чинилися репресії й проти заготівельників, що не спромоглися виконати план, забрати останній хліб у голодуючих. Таких заготівельників офіційно іменували «саботажниками» і за «недоздачу» хліба карали п'ятирічним позбавленням волі.

Арешти, самосуди та інші насильства чинили не тільки органи ДПУ, а й секретарі партосередків, голови сільрад та колгоспів, сільські активісти, районні радянські чиновники й навіть завідувачі агітмашин. Так, у селі Пташине Любашівського району голова сільради за крадіжку колосків заарештував колгоспницю, у якої від голоду померла дитина *[295]*. У селі Піщани Балтського району голова колгоспу з 250 колгоспників оштрафував 133, конфіскувавши частину їхнього майна *[296]*. Партбюро Тилігуло-Березанського району вимагало надання головам сільрад офіційного права на арешти. У Жовтневому районі арешти здійснювалися за ініціативою секретаря райпарткому Немірського та керівників політвідділів МТС та радгоспів. Місцева влада самочинно «мобілізовувала» одноосібне населення на збір колгоспного врожаю. В окремих районах за рішенням про «трудову повинність» усіх одноосібників виганяли працювати на колгоспні лани. Практикувалося оточення загонами міліції кінотеатрів, ринків, — захоплених людей примусово відправляли збирати врожай. Колгоспників також виводили на польові роботи під охороною *[297]*.

Кількість репресованих визначалася рознарядкою. Одеський обком вимагав висилати не менш як по одному «найбільш злісному селу» з кожного району, організувати певну кількість (по 20) політичних справ, що «підведуть обвинувачених під розстріл, для організації показових процесів» *[298]*. Одеський обласний відділ ДПУ у 1932 році організував численні групові справи по «сільській контрреволюції», за якими було репресовано понад тисячу селян. Серед них мешканці села Семенополь Цебриківського району, села Черново Андрієво-Іванівського району, села Гавіноси Красноокнянського району і багато інших *[299]*.

Під гаслом «підняття темпів сільського господарства» влада використовувала для залякування населення виселення на Північ з конфіскацією майна. У січні 1933 року вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про виселення з Одеської області куркульських елементів», в якій приймалася пропозиція Кагановича та Балицького про висилку 500 родин «куркульського петлюрівського елемента» за зрив хлібозаготівлі *[300]*. Тоді з великих сіл (Криве Озеро, Ясинове, Дмитрієвка та інших) було виселено по 50 родин. Пізніше з Одещини додатково виселили ще 700 родин *[301]*.

Одеська область посідала одне з чільних місць по кількості судових репресій «у боротьбі з розкраданням хліба». Спецзведення до ЦК КП(б)У подавались кожні п'ять днів. В архівах збереглися відомості про судові переслідування за «нездачу або недоздачу хліба», за його «розкрадання», «спекуляцію», «контрреволюційний саботаж» тощо. Так за другу п'ятиденку січня 1933 року по Одеській області було засуджено до позбавлення волі терміном до 5 років 238 осіб, за третю п'ятиденку — 228; за другу п'ятиденку лютого — 181 і т. д. *[302]*.

У січні — лютому 1933 року по селах Одещини прокотилася хвиля селянських «голодних» повстань, переважно у вигляді «баб'ячих бунтів»; за ними тягнувся шлейф репресій. Селян висилали цілими родинами, частину непокірних ув'язнювали у концтабори, сільських керівників, що зволікали з реквізиціями, виключали з партії і також ув'язнювали на різні терміни.

Навесні 1933 року розгорнулися нові репресії, пов'язані з посівною кампанією та охороною врожаю. Широко практикувалося незаконне утримання під арештом, побиття, конвоювання на роботи, інсценування розстрілу. Коли селяни Любашівського району виконали план хлібозаготівлі тільки на 51,2 %, влада оголосила «зачистку» району як «бази банди Заболотного та Андрієвського», що означало масові арешти селян за події 12-річної давнини *[303]*. Масові арешти пройшли й у селі Новогеоргіївка Ананьївського району: несплатників податків (понад 40 осіб) 9 діб протримали без їжі у холодному сараї *[304]*. За несплату податків (хлібозаготівлі) село-колгосп заносилося на «чорну дошку» і з нього висилали до Сибіру додатково 30–50 колгоспників. Масово були репресовані селяни Зельцького, Любашівського, Тираспольського, Кодимського та інших районів Одещини *[305]*.

З кінця 1932 року своєрідною репресією для селян стала заборона на пересування. У період найбільших страждань селянства України була впроваджена паспортна система з обов'язковою пропискою паспортів. Спеціальним рішенням було заборонено видавати паспорти селянам, за винятком прикордонних районів.

У січні 1933 року в розпал голоду були прийняті «заходи щодо боротьби з масовими виїздами з України»: створені «рухливі групи» та заслони, «кордони» міліції та ДПУ. Агітаторів «втеч» заарештовували, «пасивних утікачів» — «фільтрували» і повертали вмирати до своїх осель. Затримували їх і під час облав у містах. Тоді ДПУ зареєструвало «втечу» з сіл Одеської області понад 5 тисяч одинаків та селянських родин. Взимку 1933-го на південних залізницях було затримано десятки тисяч селян, частину з них заарештовували, більшість змушували повертатися додому на голодну смерть. Арештами каралося навіть «розповсюдження чуток про голод». Найбільше в репресіях проти голодуючих і «куркулів» відзначилися структури ДПУ, що були наділені функціями судових органів.

У лютому 1933-го політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про організацію «трудових поселень» з виселених «антирадянських елементів», куди окрім «куркулів» і селян, звинувачених у саботажі хлібозаготівель, планувалося направляти міських мешканців, затриманих під час паспортизації та депортації з прикордонної смуги *[306]*. Усього протягом 1933 року у трудові поселення було відправлено по СРСР близько 270 тисяч осіб *[307]*.

Усі ці заходи значно підірвали сільське господарство країни і призвели до серйозних продовольчих проблем. Стан справ змусив вище партійне керівництво тимчасово відмовитися від політики масових репресій на селі. 8 травня 1933 року вийшла інструкція РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про припинення масових виселень, розвантаження місць позбавлення волі, зменшення та впорядкування арештів. Арешти дозволялося проводити тільки ДПУ та прокуратурі; виселення допускалося лише «індивідуальне» — активних «контрреволюціонерів», у межах встановлених лімітів — 12 тисяч господарств по всій країні. У середині 1933 року пролунала сталінська «критика» арештів без усякої підстави. Тоді ж було прийнято урядове рішення про заміну покарання засудженим на термін до 3 років позбавлення волі примусовою працею до одного року, а надлишок терміну вважати умовним. Приречені на 3–5 років направлялися до трудових поселень, понад 5 років — до таборів ОДПУ. Можна вважати, що з того часу приблизно на три роки антиселянський державний терор дещо послабився. Однак і у 1934 році практикувалися арешти голів колгоспів «за зниження врожайності», в тому числі й на Одещині.

Восени 1933 року, щоб пожвавити вимерлі села, Всесоюзний переселенський комітет переселив на територію Одеської області 15 тисяч вихідців із Середньої Азії та 6750 господарств із Росії та Білорусії, приблизно 35 тисяч чоловік *[308]*. За перший квартал 1934 року до Одеської області прибули ще 5 тисяч переселенців.

У липні 1935-го, політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення «Про зняття судимості з колгоспників». Ця постанова торкалася інтересів сотень тисяч селян, хоч вона й не поширювалася на засуджених за «контрреволюційні злочини» та на засуджених на термін понад 5 років. До березня 1936 року судимість була знята з 556 790 колгоспників, крім того, в УСРР 212 199 селян були звільнені від судимості за рішенням республіканського уряду *[309]*.

На початку 1936 року вийшла постанова політбюро ЦК ВКП(б) про перегляд справ деяких категорій засуджених за «законом про п'ять колосків» (постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 року про захист соціалістичної власності). До липня перегляд цих справ завершився. Усього було перевірено близько 115 тисяч справ, у 90 тисячах випадків застосування постанови було визнане помилковим; з місць ув'язнення було звільнено 37,5 тисяч осіб *[310]*.

Поновлювались права й дітей репресованих. Із грудня 1935 року дозволялося приймати до вищих навчальних закладів і технікумів дітей осіб, позбавлених виборчих прав, для них були зняті також обмеження щодо служби в Червоній армії.

Службовці

У першій половині 30-х років репресії проти мешканців міст Одещини також мали свої закономірності.

Інтенсивно проводилися репресії проти *інтелігенції*, *службовців*, *військових*. Нових масштабів набули гоніння на підозрюваних в інакомисленні та «перекручуванні лінії партії». Підстави для звинувачень надавали численні «чистки» та перевірки, які поширювали в суспільстві страх і спричиняли потік наклепів. Наймасштабнішою була «генеральна чистка кадрів» у 1929—1931 роках, коли з різних рівнів державного апарату СРСР беззаконно звільнили до 15 % службовців *[311]*.

З часів «Шахтинського процесу» 1928 року тривала репресивна кампанія проти «спеців» — фахівців різних галузей виробництва. По всій країні були заарештовані тисячі фахівців, фабрикувалися справи «шкідницьких центрів» на підприємствах. Черговим ударом по інтелігенції стали справи «Одеської філії Промпартії» та «Українського інженерного центру» 1931 року. Серед репресованих — інженери і техніки заводу імені Жовтневої революції *[312]*.

«Чистка від сторонніх елементів» (куркулів, підкуркульників, спеців) проходила в цей період і в Червоній армії. Репресії проти воєнспеців у 1930—1931 роках вилилися в одну з найбільш масштабних групових справ так званої всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна» *[313]*.

У 1931 році за справою «одеської військово-офіцерської організації» були заарештовані декілька десятків колишніх офіцерів російської та білої армій, звинувачених у «підготовці збройного повстання». Серед них гвардії полковник П. Є. Зеленін, який викладав військові дисципліни у вищих навчальних закладах Одеси, полковник В. О. Бернадський, колишній директор Одеського кадетського корпусу, викладач військових дисциплін в інституті зерна та борошна, штабс-капітани М. Є. Брам та Є. В. Александров і багато інших *[314]*. (Текст обвинувального висновку за справою див. у II розділі на стор. 373–390. — *Ред.*). Більшість з них були розстріляні та ув'язнені у концтабори. На деяких, у тому числі відомого професора-офтальмолога В. П. Філатова,

справи були виділені в окреме провадження і потім припинені. У його справі йдеться також про професорів і викладачів одеських інститутів Ніколаї, Балашова, Костяміна, Корнмана, Куковерова *[315]*.

Початок 30-х років в Одесі відзначився масовими арештами науковців, митців, педагогів і студентів вищих навчальних закладів, вчителів міських і сільських шкіл. Серед покараних 3–6 роками ув'язнення, заслання на Північ, у Сибір чи забороною проживання в певних місцевостях за «антирадянську агітацію» чи «участь у контрреволюційних організаціях» були професор української літератури Одеського ІНО В. Я. Герасименко, доцент Одеського університету В. Д. Борщевський, викладачі політехнічного інституту Г. Б. Цомакіон, Фізхіммата Л. М. Дорохольський, інституту соцвиховання В. Г. Мануляк-Хотимирівський та багато інших *[316]*. У цей період були репресовані багато викладачів з ІНО, ОДМІ, ОДСГІ *[317]*.

У спогадах вчительки А. Г. Лавріненко читаємо: «Були заарештовані студенти історичного і філологічного факультетів, серед них мій знайомий філолог Леонід Григорович Грищенко. Як довго його там тримали, не пам'ятаю. Знаю тільки, що під час арешту забрали рукопис готової кандидатської дисертації про творчість Марка Кропивницького. Вона зникла в надрах ДПУ». Самому Грищенкові вдалося врятуватися, і він помер своєю смертю вже після війни *[318]*. По 3 роки концтаборів чи заслання отримали у 1930 році студенти інституту народного господарства та сільськогосподарського інституту Ф. М. Мандрика, Т. Х. Лютинський, Н. Ю. Ляшевська та інші *[319]*.

Серед репресованих у ці роки вчителів Одещини можна назвати М. Д. Ралєва (секретар одеської секції наукового товариства УАН), К. Ф. Арсенія, П. В. Сикірінського, В. О. Базілевича, О. І. Боргачову-Голінковську і багатьох інших *[320]*.

У березні 1931 року за звинуваченням в участі в «українській контрреволюційній організації» був заарештований відомий географ, краєзнавець — науковий співробітник Одеської державної бібліотеки Ф. Є. Петрунь, після року перебування під слідством підлягав висланню з Одеси *[321]*.

У січні 1934-го за ґратами опинився відомий археолог — директор Одеського історико-археологічного музею М. Ф. Болтенко; за звинуваченням у «шпигунстві на користь Японії» він отримав 5 років таборів на Далекому Сході *[322]*.

Значних репресій зазнали *приватні підприємці*. Одним з важливих передвісників згортання непу стали надмірні податки і штрафи, запроваджені вже з 1928 року. Непманів розглядали як саботажників, шкідників та контрреволюціонерів. Але у знищенні залишків приватного капіталу і дрібних власників влада не обмежилася тільки економічними заходами, широко використовувались кримінальні переслідування. Операції проти кустарів і приватників мотивувалися як вилучення міського «злочинного, соціально небезпечного та паразитичного елемента». З точки зору більшовицької ідеології то був спецконтингент, стосовно якого дискримінаційні й обмежувальні дії сприймалися як повсякденність. «Декласовані, нетрудові елементи» позбавлялися виборчих прав і в примусовому порядку підлягали «трудовому перевихованню». 25 листопада 1932 року було прийнято постанову політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів» *[323]*. Це призвело до нових масштабів репресій, у великих міських центрах встановлювалася сувора режимна система, за якою «нетрудові елементи» підлягали арешту. З них формувалося «тилоополчення» для праці у промисловості.

Однією з форм фізичних та моральних репресій стала перевантаженість в'язниць, що вела до високого рівня смертності в'язнів. На початку 30-х років в тюрмах Оде-

щини водночас знаходилося 20–25 тисяч в'язнів — по 3 на кожний квадратний метр. У 1932–1933 роках для розвантаження в'язниць 12,5 тисячі одеських в'язнів та 500 в'язнів з МАСРР було відправлено до таборів Півночі *[324]*.

У 1933–1934 роках за ґратами опинилися близько 100 одеських «спекулянтів» та «тіньовиків» — працівників обласних трестів громадського харчування, «Укрмлин», «Рибтрест», «Коопхліб», частина житлобудівських і залізничних чиновників *[325]*.

Нова паспортизація, що розпочалася у січні 1935 року, перетворилася на чергові заходи з виявлення «класово-ворожих, паразитичних, контрреволюційних елементів», «перекинчиків», «позбавленців», «куркулів та розкуркулених і членів їхніх родин», «вкладників банків на суми понад 30 тисяч карбованців». Зазначеним категоріям громадян не видавалися паспорти нового зразка і загрожувало виселення з великих та режимних міст, прикордонних районів. Було запроваджено інститут прописки, за порушення прав прописки присуджували 3 роки таборів *[326]*. Ця паспортизація накладалася на операцію по виселенню з великих міст «колишніх людей»: колишніх титулованих осіб, поміщиків, буржуазії, чиновників і царських офіцерів, жандармів, священиків.

В Одесі як у режимному місті перша така «чистка» пройшла ще у січні — березні 1934 року, а в 1935-му пройшли нові, більш масштабні заходи: висилка громадян, яким було відмовлено в обміні паспортів, «злісних порушників» паспортного режиму та «колишніх людей» *[327]*. Загалом в ході операції з «очищення 28 міст СРСР» було репресовано понад 100 тисяч громадян.

Торкнувся терор й *робітників міських державних підприємств*, хоча й не в таких масштабах, як селян, інтелігенції, службовців і приватників. У травні 1930 року затримували робітників, що виступали проти «продовольчих ускладнень», та учасників «волинок» (прихованих страйків) на одеських заводах імені Січневого повстання, Жовтневої революції та на джутовій фабриці. У серпні стався масовий арешт робітниць джутової фабрики за організацію і проведення економічного страйку та спробу провести у місті протестну демонстрацію *[328]*.

Репресії за національною ознакою

Одночасно з соціальним, важливого значення в 30-ті роки набув *національний аспект репресій*, коли громадяни багатонаціональної Одещини обвинувачувалися у «приналежності до контрреволюційних націоналістичних організацій» (українських, німецьких, польських, болгарських, румунських тощо) та «шпигунстві» на користь інших держав.

Масовий терор проти *українства* почався з середини 1929 року, коли під гаслом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» влада ліквідувала Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) *[329]*. У 1931-му сфабрикували процес «Українського національного центру» (УНЦ) проти 50 осіб, переважно представників інтелігенції *[330]*.

Влітку 1929 року в Києві за справою «Спілки визволення України» (СВУ) почалися арешти у середовищі академічної української еліти. Цифра заарештованих поступово досягла 480. У березні — квітні 1930 року у Харкові відбувся грандіозний відкритий судовий процес над членами СВУ, щоденні звіти публікувалися в усіх газетах. На Одещині за справою СВУ опинилися за ґратами близько 50 осіб. Відомий одеський історик, професор Одеського ІНО академік М. Є. Слабченко проходив у справі як одна з провідних фігур — «керівник одеської філії СВУ»; його засудили до 6 років таборів, але поневіряння по в'язницях, таборах, спецпоселеннях для нього закінчилися тільки наприкінці

1946 року. В 1947-му йому дозволили повернутися в УРСР з забороною проживати у великих містах. Він оселився у місті Первомайськ Миколаївської області і влаштувався викладати іноземні мови у середній школі. Проте через два роки його вигнали з роботи як «ідеологічно шкідливий елемент». Разом з батьком за справою СВУ був засуджений син — Тарас Слабченко, теж історик; у 1937 році його заарештували повторно й розстріляли *[331]*. (Текст оглядової довідки за архівно-слідчою справою Т. М. Слабченка див. у ІІ розділі на стор. 515–517, нарис — у ІІІ розділі на стор. 565–568. — *Ред.*).

Однією з масштабніших справ цього періоду, сфабрикованих Одеським окрвідділом ДПУ, була справа «Союзу порятунку батьківщини від комунізму». Наприкінці 1932-го — на початку 1933 років за звинуваченнями в участі у цій організації було заарештовано понад 100 мешканців Одеси, сіл різних районів Одещини і Молдавської АСРР. У документах ДПУ значилась розгалужена мережа цієї «підпільної контрреволюційної організації» — повстанські осередки в Одесі, Миколаєві, Первомайську, селах Біляївського, Балтського, Вознесенського, Первомайського й інших районів. Метою організації слідчі ДПУ визначили «повалення радянської влади шляхом збройного повстання», створення її ще у 1927 році приписали мешканцю Одеси службовцю Ф. А. Смайжису, колишньому члену РСДРП, а військове керівництво — техніку Одеського торгового порту К. О. Зайцеву, у минулому командиру і комісару батальйону особливого призначення Одеської губЧК. До центрального комітету організації, який нібито діяв з 1930 року, крім Смайжиса і Зайцева, записали співробітника Споживспілки І. Ф. Огіря (колишнього командира загону у Махно), голову сільради А. О. Куца (колишнього члена РСДРП) та рахівника Укрсільгоспбуду Д. Й. Чуприну-Куприна (колишнього лівого есера). Після недовгого слідства, в ході якого застосовувалися тортури й різні засоби фізичного і морального тиску, значна частина заарештованих навесні 1933 року за рішенням судової трійки при Колегії ДПУ УСРР була розстріляна, інші — ув'язнені у концтабори терміном від 3 до 10 років чи відправлені у заслання *[332]*.

За подібними обвинуваченнями ДПУ створювало не лише групові, а й багато персональних справ.

Так, у причетності до «української контрреволюційної організації» був звинувачений професор Одеського водного інституту Т. М. Василишин та у 1933 році ув'язнений на 3 роки у концтабори *[333]*.

Викладача університету М. А. Чайковського оголосили керівником міфічної «Української військової організації» (УВО) в Одеській області і в тому ж 1933 році ув'язнили у табори на 10 років *[334]*. До Одеси він переселився з Галичини; з 1929 року став спадкоємцем відомого одеського математика С. Й. Шатуновського у викладанні алгебраїчних дисциплін в одеських вищих навчальних закладах; тут йому доручили організувати новий інститут — Фізхіммат і очолити в ньому кафедри математичного аналізу, алгебри та методики.

Професор кафедри історії України Одеського університету А. П. Клочко і його дружина педагог-україніст О. Л. Грушевська обвинувачувалися у націоналістичних настроях; під час арешту в 1935 році йому згадали колишнє членство у «контрреволюційній» партії боротьбистів і засудили до 10 років таборів з подальшим позбавленням в правах на 5 років і конфіскацією майна *[335]*. Дружина була звільнена з в'язниці за станом здоров'я *[336]*. (Нарис про Грушевську див. у ІІІ розділі на стор. 597–599. — *Ред.*).

Того ж 1935 року заарештували українського письменника Леся Гоміна (О. Д. Королевич), і за звинуваченням у «контрреволюційній ідеології його творів» засудили до 3 років таборів з подальшою поразкою в правах на 2 роки *[337]*.

Постійні репресії спіткали й *німців* Одещини. Як і українців, їх обвинувачували в участі у різних націоналістичних, контрреволюційних, терористичних організаціях і часто в шпигунстві на користь Німеччини.

У липні 1932 року на хвилі шпигуноманії влада вирішила посилити спостереження за фахівцями-німцями у оборонних галузях промисловості та Червоній армії. У циркулярі ОДПУ «Про боротьбу з розвідувальною і шкідницько-диверсійною роботою німецьких фашистів проти СРСР» визначалися напрямки підривної діяльності радянських німців: «посилення відкритої фашистської пропаганди» (тобто висловлення німцями невдоволення умовами і оплатою праці), створення національних гуртків, поширення «фашистської» літератури, листування з родичами з Німеччини тощо *[338]*.

На важливих промислових об'єктах і на залізничному транспорті органи держбезпеки зобов'язані були ставити німців на облік. Щодо Червоної армії — національне або соціальне походження могло стати підставою для звільнення військовослужбовця.

З приходом до влади у Німеччині Гітлера в СРСР різко посилилось негативне ставлення до етнічних німців, що мешкали в Росії ще з XVIII століття. У 1933 році була розкручена справа «німецької шпигунської мережі». Шпигунським центром на півдні УСРР оголосили представництво німецької пароплавної фірми «Гапаг», що знаходилося в Одесі *[339]*. Відтоді почалися масові арешти німців як «шпигунів».

У 1933–1934-му пройшли масові арешти «фашистської агентури» у німецьких національних районах Одещини та в МАСРР. «Агентурою» таврували селян, що отримували з Німеччини — від громадських організацій «Союз закордонних німців», «Браття у злиднях», «Центральний комітет німців Чорномор'я» та приватних осіб — грошову або продовольчу допомогу під час голодомору 1932–1933 років. Дипломати, іноземні фахівці, представники церкви привозили гроші, а потім активісти німецьких організацій розподіляли їх серед найнужденніших. У деяких районах подібну допомогу одержували до 60 % населення; вона спочатку проходила через Держбанк, звідти — до торгсину. В Одеську область та МАСРР з Німеччини було переведено понад 100 тисяч карбованців золотом для голодуючих німців, але через численні перешкоди далеко не всі вони були отримані нужденними. Крім того, громадяни Німеччини вкладали до конвертів з приватними листами до родичів в Україні по 20–40 марок або городнє насіння. З урахуванням широко розповсюдженої перлюстрації закордонної кореспонденції, яку проводило НКВС, і ці листи, і допомога рідко досягали своїх адресатів.

Звернення етнічних німців з УСРР у листах до Німеччини про надання допомоги охопило до 40 % німецького населення. Ця допомога була оголошена владою «гітлерівською», листи про голодомор в УСРР — «провокацією», а отримувачів автоматично зараховували у «члени фашистської організації» *[340]*. Розповсюджувачі та отримувачі матеріальної допомоги зазнавали арештів. У національних німецьких районах у жовтні — листопаді 1933 року були інсценовані відкриті політичні судові процеси і офіційна інформація про покарання старанно поширювалася. Тоді були заарештовані 85 німців-«активістів», у тому числі пастори та церковні проповідники. Були репресовані й робітники Одеського торгсину «за допомогу в отриманні грошових переказів з Німеччини», а саме — за те, що сповіщали адресатів про переказані для них грошові кошти *[341]*.

Після масових арештів «агітаторів та кореспондентів» (а особливо тих, хто надсилав до Німеччини листи з інформацією про голод та фото голодуючих) колгоспники вважали за краще відмовлятися від небезпечної допомоги *[342]*. (Статтю про репресії німців за одержання допомоги з-за кордону див. у III розділі на стор. 600–605. — *Ред.*).

22 травня 1934 року голова ДПУ УСРР В. А. Балицький віддав наказ про «рішучу чистку партійних, радянських, вчительських, кооперативних кадрів у німецьких районах», який ще більше посилив терор проти етнічних німців України. Тільки за рік по СРСР було заарештовано близько 4 тисяч німців *[343]*.

У 1934 році розгрому зазнало німецьке відділення Одеського педагогічного інституту («німецький педін», створений на базі німецького робітничого факультету ІНО у 1931 році). Керівниками «німецької контрреволюційної організації» з подання чекістів стали професори педіну Роберт Міквиц та Альфред Штрем, завідувач відділу Центральної наукової бібліотеки Одеси та співробітник археологічного музею Герберт Штейнвандт, учасниками — науковий співробітник Франц Мазур-Мазов і ще 9 викладачів-німців з одеських вузів і шкіл: Ф. П. Адлер, В. М. Фріц, А. І. Райх, Е. Г. Бейтельспахер, С. Й. Унгемах, О. Я. Цвиккер, Г. І. Бахман, Е. Л. Тромпетер і рахівник заводу «Червоний сигнал» А. Е. Фіхтнер. Всі вони отримали від 3 до 5 років таборів чи заслання. А в 1937–1938 роках в'язням збільшили терміни перебування у таборах до 10 років і провели додаткові арешти. Кількість притягнених за цією справою досягла 100 осіб, з них 19 було страчено *[344]*. Протягом 1930-х років як «контрреволюціонери» та «німецькі шпигуни» були репресовані майже всі викладачі німецького педагогічного інституту. (Нарис про репресії викладачів педіну див. у III розділі на стор. 590–596. — *Ред.*).

Репресії торкнулися й тих, хто «мав зв'язки» з німецьким консулом в Одесі Паулем Роттом. Такі «зв'язки» ставали головним звинуваченням у справах про «шпигунство» і справах «німецьких повстанських організацій». На початку 1934 року за контакти з німецьким консульством був ув'язнений на 10 років у табори одеський священик, німець, патер Шуберт *[345]*, заарештований громадянин Німеччини інженер Верман, який працював в Одесі *[346]*. У Зельцькому районі був репресований редактор місцевої газети — угорський політемігрант комуніст Дунаєць, у Спартаківському районі — голова сільради Вальгуні, завідувач відділом наросвіти А. П. Цотнік та багато інших *[347]*. Широкий розголос у 1935–1936 роках мали справи «групи Шилле» (9 осіб), «групи Тільмена» (6 осіб), справа журналіста Франка. Звинувачені за цими справами були засуджені до 5–10 років таборів *[348]*.

Заарештованих за «німецькими справами» звинувачували у «підготовці створення нацистської партії в Україні», «штурмових загонів та повстанських осередків», «Союзу бойових молодих німців», «підготовці допомоги Німеччині у випадку війни з СРСР» тощо. За 1934 рік на Одещині було «розкрито та ліквідовано» 23 повстанські осередки серед колоністів *[349]*.

З 1935 року ОДПУ по всіх німецьких національних районах СРСР розробляло справу «Арійці», а у 1936 році — справу «Коричневе павутиння». Протягом цих двох років у СРСР були «розкриті» сотні терористичних німецьких організацій, але реальних фактів участі радянських німців в актах саботажу, шкідництва або інших контрреволюційних злочинах так і не було доведено.

У квітні 1935 року в Карл-Лібкнехтовському районі пройшла показова «справа ксьондзів-фашистів». За поданням НКВС УСРР вигадані лідери організації — прелат Крушинський і патер Лоран, а також ще три настоятелі німецьких церков мали бути засуджені до 10 років таборів *[350]*.

У травні 1935 року на місця був направлений циркуляр ОДПУ «Про німецьку фашистську організацію в СРСР». Основні обвинувачення в ньому висувалися проти представників радянської інтелігенції — викладачів вищих і середніх навчальних закладів, літературних працівників видавництв. У відповідь Одеський обласний відділ

ДПУ рапортував про ліквідацію «німецько-фашистської контрреволюційної організації», що начебто займалася диверсіями і готувала «збройне повстання проти радянської влади» *[351]*.

Починаючи з 1929 року, поширилися звинувачення у «шпигунстві», «націоналізмі» і «замахах на радянську владу» проти *поляків*, що проживали у СРСР, в тому числі й тих польських комуністів, які займали керівні посади. У 1933 році знову відбулися арешти за справою «Польської організації військової» («ПОВ»). У наступні роки репресії проти поляків, а також проти представників комуністичної партії Польщі (КПП) та комуністичної партії Західної України (КПЗУ) ще більше посилились. Близько 35 % заарештованих у цілому по СРСР за «шпигунство» звинувачувалися у приналежності до польських розвідорганів *[352]*.

УНКВС по Одеській області звітувало, що за «польську націоналістичну контрреволюцію» у 1934 році було репресовано 52 особи, у 1935–1936 роках — ще 27, з них 12 як «контрреволюційних церковників» *[353]*. Черговий раз було «викрито і ліквідовано» філію «ПОВ» на Одещині, учасники якої «готували збройний виступ і низку диверсійних актів». Осередки організації нібито знаходились в Одеському порту, на залізничному транспорті, на заводах імені Марті, «Січневого повстання», «Кіномеханпром», на джутовій фабриці, у водному й індустріальному інститутах, у Польському клубі, в Інтерклубі, у польських школах. Заарештовано 46 учасників організації *[354]*. 1936 року органи УНКВС по Одеській області провели арешти поляків за агентурними справами «Клерикали», «Сокольці» та «Сан-Франциско». Репресованим інкримінували звинувачення в проведенні контрреволюційної роботи серед віруючих, зв'язок із польським (Харків), німецьким та італійським (Одеса) консульствами, нелегальний перехід кордону, сприяння звільненню із концтаборів раніше репресованих осіб тощо *[355]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області цих справ немає. — *Ред.*).

Тяжка доля в СРСР спіткала й політемігрантів, значна частина яких була членами комуністичних і соціалістичних партій у своїх країнах, переслідувалась за політичні погляди і емігрувала до СРСР як до «першої країни трудящих». У середині 30-х років багатьох з них звинуватили у «шпигунстві» і примусово вислали з СРСР (у тому числі 32 політемігрантів, що знайшли притулок в Одесі). А з перших місяців 1936 року почались «чистки» у середовищі політемігрантів, зокрема польських комуністів, та їхні арешти *[356]*.

У березні 1936 року постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи, що запобігають проникненню до СРСР шпигунських, терористичних і диверсійних елементів» у Міжнародної організації допомоги борцям революції (*рос.* — МОПР) було відібране право видавати членам закордонних комуністичних партій дозвіл на в'їзд до СРСР. У постанові відзначалося, що «на території СРСР скупчилася велика кількість політемігрантів, частина з яких є прямими агентами розвідувальних і поліцейських органів капіталістичних держав» *[357]*. Постановою встановлювався суворий паспортний режим у 100-кілометровій прикордонній смузі.

На початку 1930-х років в УСРР прокотилися арешти підданих Туреччини, Греції, Болгарії; їх висилали з СРСР або давали по 3 роки таборів. У 1931 році були санкціоновані масові переселення мешканців із прикордонної смуги УСРР, у наступні роки — «планові» арешти «чуждих елементів» у прикордонній смузі Придністров'я, арешти радянських румун і греків в Одеській області і Молдавській АСРР — як румунських і грецьких «шпигунів» *[358]*.

В умовах поширення репресій активізувалася діяльність радянської цензури — Головліту і його місцевих підрозділів. Так, у листопаді 1934 року була виділена група партійців «для організації вилучення націоналістичної літератури в бібліотеках і книгарнях», наслідком діяльності якої було вилучення і знищення тисяч книжок з бібліотек Одещини *[359]*.

Продовжувалися репресії *за партійною ознакою*. Їх зазнавали як колишні представники різних партій, так і члени ВКП(б). У листопаді 1932 року сталінське керівництво оголосило чергову «чистку» партійних лав. Внаслідок цього за 1932–1933 роки по СРСР з ВКП(б) було виключено понад 400 тисяч членів — кожен шостий комуніст. Значно скоротила «чистка» й лави КП(б)У.

З 1934 року по СРСР поширюється звинувачення у троцькізмі. Наркомом внутрішніх справ УСРР В. А. Балицьким було підписано списки «колишніх троцькістів», які мали бути вислані з великих промислових міст. В Одесі вже з січня 1935 року починається висилка у заслання до Сибіру та Якутії на 3–4 роки учасників внутрішньопартійної опозиції 20-х років. У 1936 році постановою політбюро ЦК ВКП(б) троцькістів Одеси виключили з компартії та відправили до концтаборів; у місті пройшли арешти за справою «Обласного троцькістського центру». Були заарештовані десятки партійців, що вже неодноразово зазнавали репресій за цим же звинуваченням у минулі роки, відбули терміни ув'язнення, заслання та позбавлення прав і тепер за постановою особливої наради при НКВС СРСР були знову ув'язнені у табори на 3–5 років *[360]*. (Детальніше див. на стор. 75–80. — *Ред.*)

Духовенство

Антирелігійний терор у СРСР посилився після прийняття у 1929 році постанови «Про релігійні об'єднання» і зміни статей у Конституції СРСР, за якими заборонялися як релігійна пропаганда поза церквами, так і релігійні громадські організації.

На початку 1931 року Одеський оперативний сектор ДПУ УСРР «викрив» церковну контрреволюційну організацію. До справи були залучені не тільки особи з середовища духовенства, а й миряни. За сфабрикованими звинуваченнями «антирадянська діяльність і антирадянська агітація», «намір насильницького скинення радянської влади» було заарештовано 22 православних священнослужителя (дехто — вдруге або втретє) та двоє мирян — активістів православних парафій *[361]*.

Зародження так званої першої церковної контрреволюційної організації ДПУ відносило до 1921–1922 років і її головою вважало керівника Союзу парафіяльних рад усіх церков Одеси О. І. Любимського, членами — настоятелів одеських церков С. В. Лобачевського, П. М. Лук'янова, О. Поповича, М. І. Попова, М. Г. Стоянова, О. М. Луценка, М. О. Муретова, В. Шаворського. На початку 20-х років вони зазнали перших репресій.

У 1931 році їх знову заарештували і разом з ними багато інших людей. З усієї маси одеського духовенства, що нараховувало понад 100 осіб, до міфічної організації було занесено близько 30 священиків «тихонівської» орієнтації. Керівниками «організації» чекісти зробили О. І. Любимського, О. П. Введенського, П. М. Лук'янова. До виконавчого органу зарахували С. В. Лобачевського, Ф. Ф. Флорю, О. М. Луценка, П. Ф. Гірканова, М. П. Користіна, І. С. Крижановського, М. М. Мочульського, М. О. Муретова, М. Г. Стоянова, Г. М. Федорова, В. П. Дубієвича, В. Ф. Ширяєва, О. Ф. Кринова, В. Ф. Чемену, І. А. Бріля, В. В. Кристальова, Г. О. Александрова, М. І. Матвієвича, М. М. Буділовського, Є. Ф. Крігсмана. Їх звинувачували в організації «виступів

проти радянської влади в Одесі» 1925 року в Успенській церкві і 1926 року в Олексіївській церкві, — причиною тодішніх виступів було втручання адміністративного відділу окрвиконкому в питання церковного самоврядування. Священиків пов'язали з «військово-офіцерською організацією» через колишніх військових священиків В. В. Кристальова і М. М. Покровського і колишнього білого офіцера Є. Ф. Крігсмана.

Професора богослов'я О. П. Введенського місяцями тримали в одиночній камері, протягом 13 діб йому не давали спати, заарештували дружину, однак він не визнав себе винним. Слідство тривало сім місяців. Обвинувальний висновок «Про Одеську церковну контрреволюційну організацію» склав 33 аркуші. Окрвідділ ДПУ в клопотанні перед трійкою при колегії ДПУ УСРР для Введенського та Любимського просив застосування вищої міри покарання — розстрілу, для інших — різних термінів ув'язнення і висилки на Північ. Проте настільки очевидною була надуманість обвинувачення, що стосовно переважної більшості священиків заходи покарання були значно пом'якшені.

Відповідно до постанови особливої наради при колегії ОДПУ від 3 листопада 1931 року, Введенський, Любимський, Дубієвич, Крижановський, Крігсман, Буділовський, Користін, Бріль, Флоря, Чемена та Мочульський були ув'язнені у концентраційні табори на 3 роки; Лобачевський, Лук'янов, Муретов, Луценко, Александров, Матвієвич, Кринов, Кристальов, Стоянов, Федоров і Покровський вислані до Казахстану на 3 роки; Ширяєв та Гірканов отримали по 3 роки концтаборів умовно і були звільнені з-під варти *[362]*.

У березні 1932 року за рішенням Одеської міськради закрили й розібрали на каміння Михайлівський собор у Одесі. Така ж доля спіткала багато одеських православних церков. Масове закриття храмів викинуло на вулицю багатьох священиків, залишивши їх без засобів існування.

Однією з особливостей антицерковних репресій була організація цілеспрямованої боротьби з тими, хто відмовся наслідувати офіційну політику російської православної церкви на примирення із владою. Так, постійному переслідуванню піддавалася Істинно-православна церква (ІПЦ). У 1931 році ДПУ сфабрикувало справу ІПЦ, за якою арештувало 136 громадян, у тому числі 2 єпископів, 52 священиків, 19 ченців, 6 псаломщиків. Їх звинуватили у створенні в кінці 20-х років антирадянської організації, яка ставила за мету «повалення радянської влади шляхом збройного повстання». Центр повстання начебто знаходився у Ленінграді, а в Україні розташовувалися філії. З Одеської філії були притягнуті до карної відповідальності 49 священнослужителів і віруючих. Керівниками філії слідство зробило Г. Г. Селецького і В. Г. Юрченка. Священика Селецького звинуватили у поширенні забороненої релігійної літератури, зокрема «Заповіту» В. Зеленцова і «Послання Антонія Храповицького». Ігумену Юрченку інкримінували проведення таємних молитовних зборів та об'єднання «націоналістичного елемента». Провину всіх заарештованих вбачали в бойкотуванні заходів радянської влади, пропаганді її загибелі, антиколгоспній агітації селян тощо. За рішенням особливої наради при колегії ДПУ УСРР вони були ув'язнені у концтабори на терміни від 3 до 10 років і вислані на спецпоселення *[363]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області цієї справи немає. — *Ред.*).

У січні 1935 року Одеське ДПУ продовжило справу ІПЦ. Заарештованим Л. В. Салькову, Ф. С. Поспєлову, В. Г. Іванову, Г. І. Балухатіну і С. Я. Коху (останній не був служителем церкви) інкримінувалися «злочинні дії, які мали вираження у створенні церковної контрреволюційної групи Істинної Православної Церкви і проведенні антирадянської агітації». Організатором визнали Салькова. Він вважався послідовником впливового одеського священика — отця Іони Атаманського, від нього отримав благословення піти в монастир, на подвиг «странництва» і проповідництва. Ще 1927 року Сальков був ув'язнений на 3 роки на Соловках за звинуваченням в антирадянській агітації, а в 1930 році його вислали на 3 роки до Вологодської області. У 1935 році слідство тривало майже 8 місяців. Справу було направлено до Москви з клопотанням про ув'язнення звинувачених до таборів на 5 років. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 13 вересня 1935 року Л. В. Сальков отримав 5 років таборів, В. Г. Іванов та Г. І. Балухатін — по 3 роки, С. Я. Кох і Ф. С. Поспєлов були відправлені на 3 роки у заслання до Казахстану *[364]*.

Того ж року репресії проти священнослужителів прокотилися по Одеській області, охопивши переважно північні райони: Ананьївський, Балтський, Бірзульський, Кодимський. Так у травні 1935 року спецколегія Головного суду МАСРР приговорила 11 осіб, головним чином священиків та благочинних до різних термінів ув'язнення. Є. В. Латул, І. Л. Новицький та інші були визнані винними в тому, що «зорганізувалися в контрреволюційну групу, проводили нелегальні зборища на квартирах, висловлювали невдоволення радянською владою, розповідали анекдоти, агітували колгоспників проти закриття церков». Слідчі змусили Латула визнати себе винним у тому, що у 1919–1921 роках він був пов'язаний з керівниками петлюрівсько-повстанської організації Орловським та Обжиляном. Новицький «зізнався», що у ті ж самі роки був пов'язаний з бандами Лиха та Левченка, а Маціевський нібито у проповідях закликав до підтримки гетьманщини та надавав допомогу гетьманським каральним загонам. Священики Є. В. Латул та І. Л. Новицький були засуджені до розстрілу (потім заміненому на 10 років ув'язнення у таборах), священикам О. Д. Молчановському і Н. Д. Никитенку дали по 8 років, священику Л. К. Парабіну, благочинним І. К. Марцишевському і В. Г. Корчевському — по 6 років; священиків О. В. Меримеріна, П. І. Марцишевського і Я. А. Марцишевського засудили до 5 років ув'язнення у таборах, а колишнього монаха київського монастиря І. М. Нечипоренка — до 3 років *[365]*.

У серпні 1936 року за «антирадянську діяльність» та «зв'язок з Папою Римським» був заарештований митрополит Анатолій (А. Г. Грисюк). На початку 20-х років, в період його перебування ректором Казанської духовної семінарії та єпископом у Самарі його тричі заарештовували, у 1923 році вислали до Туркменії. Після звільнення приїхав до Одеси і з 1928 року служив в Одеській єпархії. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 21 січня 1937 року він був ув'язнений на 5 років у табори і помер в Ухто-Печерському таборі НКВС 23 січня 1938 року *[366]*.

Зазнали репресій і представники інших християнських конфесій та інших релігій.

Таким чином, у 1930–1936 роках репресивна політика радянської влади посилюється і охоплює всі верстви суспільства. Вибіркові цифри лише судових переслідувань свідчать:

Протягом 1930 року в УСРР за «політичними» статтями було покарано по суду 260 тисяч осіб, протягом 1932 року — вже 350 тисяч (заарештовано було набагато більше) *[367]*. Тільки за грудень 1932 року Одеським обласним судом та Вищим судом МАСРР було приречено до розстрілу 214 осіб за 133 справами (абсолютна більшість серед них — «куркулі»). Протягом січня 1933 року розстріл був затверджений на 115 осіб; протягом лютого по Одеській області та МАСРР було затверджено 188 розстрільних вироків *[368]*.

На січень 1934 року по СРСР понад 510 тисяч ув'язнених перебували в таборах ОДПУ, приблизно стільки ж — у колоніях Наркомату юстиції та у в'язницях і понад мільйон осіб — у трудових поселеннях. Крім цього сотні тисяч громадян були засуджені до примусових робіт. Але кількість нових арештів, у порівнянні з попередніми роками, зменшилась. Початок року навіть позначився частковою «реабілітацією політичних». Відбулося помітне зниження активності органів держбезпеки: кількість засуджених за справами, розслідуваними ОДПУ, склала близько 79 тисяч — у порівнянні з 240 тисячами 1933 року *[369]*. Послабилися гоніння на інтелігенцію, спрощувалася процедура відновлення у громадянських правах засланих селян. Але вже з другої половини 1934 року і особливо після вбивства С. М. Кірова кількість арештів знову зростає.

У 1935 році спостерігається різке збільшення кількості справ за статтею «антирадянська агітація». Під цю статтю підводилися навіть розмови про смерть Кірова. З 193 тисяч осіб, заарештованих НКВС СРСР у цьому році, кожен п'ятий був притягнутий саме за цією статтею, — то були рядові громадяни, що не мали жодного стосунку до опозиції. За агітацію ж і наклепи «у зв'язку з вбивством Кірова» загалом по СРСР було репресовано близько 10 тисяч осіб, за «терористичні наміри і контрреволюційні наклепи на керівників партії і уряду» — 3376 осіб, за приналежність до «антирадянських» партій — 3623 *[370]*.

1936 рік також позначається великою кількістю репресованих. Так, в Одеській області лише спецколегія Верховного суду УСРР засудила 368 осіб (за 256 справами), в МАСРР — 83 (за 81 справою). Основними звинуваченнями були: «контрреволюційна агітація», «участь у контрреволюційній організації», «фашистська допомога» тощо *[371]*. На відміну від періоду 1930–1934 серед засуджених був великий відсоток робітників — 20–23 % та службовців — 30–32 %.

(*Архівні джерела.* Більшості справ репресованих у ці роки мешканців Одещини немає. У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області за 1930–1936 роки зберігається менше 1600 справ приблизно на 4000 осіб. Частина цих справ досі вважається «секретною» і для дослідження недоступна, як і справи основного фонду цього архіву. Близько 1700 припинених справ 1930–1936 років з репресивними рішеннями позасудових органів (трійок, особливих нарад при колегіях ДПУ — НКВС) та реабілітаційними рішеннями суду чи прокуратури передано з архіву УСБУ до Державного архіву Одеської області (фонд Р-8065, опис 2). У фонді 7 «Спецпоселенці» архіву ГУ МВС України в Одеській області справ 30-х років практично немає. Можливо, зберігаються у місцях заслання — в Казахстані, Сибіру, на Уралі тощо. Можливо, знищені «по скінченні терміну зберігання». Протоколи трійки при УНКВС по Одеській області за липень 1935-го — грудень 1936 року, накази та акти про розстріл за 1924-й — першу половину 1937 року вислані у 2006 році з архіву УСБУ в Одеській області до Києва у Галузевий державний архів СБУ (фонд 6, опис 3, справи 132–133, 172–177). Звітна статистична інформація Одеського окрвідділу ДПУ УРСР — УНКВС по Одеській області знаходиться у фонді 42 цього ж архіву. — *Ред.*).

4. «Великий терор» на Одещині (1937–1938)

Апогей проведення державою масових політичних репресій 1937–1938 років вже багато років іменують періодом «великого терору». Проте відомо, що спалах масових репресій був коротший за ці два роки. Нарощування темпу репресій проходило в декілька етапів. Різке їх посилення відбулося наприкінці 1936 року після телеграми Й. В.

Сталіна і А. О. Жданова членам політбюро ЦК ВКП(б), у якій зазначалося, що НКВС запізнився у справі викриття ворогів на чотири роки *[372]*. Репресії переросли в масові після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому — березні 1937 року, який, на думку С. В. Кульчицького, поклав початок «великому терору» *[373]*. Стрижнем подій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року «Про антирадянські елементи» та поява оперативних наказів № 00439 від 25 липня і № 00447 від 30 липня 1937 року, які поклали початок масовим операціям *[374]*. (Тексти наказів див. у ІІ розділі на стор. 406–412. — *Ред.*).

Розглядаючи репресії органів НКВС проти населення Одещини можна виділити три періоди:

— з кінця 1936-го до кінця липня 1937 року;
— з серпня 1937-го до середини листопада 1938 року (саме період «великого терору»);
— з другої половини листопада до кінця грудня 1938 року і продовження тих самих тенденцій репресивної політики у 1939 році.

Репресії *першої половини 1937 року* стали розвитком репресивної політики каральних органів, розпочатої після судового процесу «Об'єднаного троцькістсько-зинов'євського терористичного центру» (серпень 1936). Розстріл 16 підсудних (Зинов'єв, Камєнєв, Смирнов та інші) за «проведення антирадянської шпигунської шкідницької і терористичної діяльності, причетність до вбивства С. М. Кірова, підготовку до ліквідації інших керівників партії і уряду» став також сигналом по посилення політичних репресій в УРСР, у тому числі і в Одеській області. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 29 вересня 1936 року троцькістсько-зинов'євські елементи розглядались вже не як «передовий політичний загін міжнародної буржуазії», а як «розвідники, шпигуни, диверсанти і агенти фашистської буржуазії в Європі». Передбачалося розправитися не лише з тими, хто вже був заарештований, а й з підслідними і тими, хто раніше був на засланні *[375]*. Незадовго до цього політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Г. Г. Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду М. І. Єжова.

Пошуки і викриття «ворогів народу» почалися як на республіканському, так і на обласних рівнях. Рішення політбюро ЦК КП(б)У наголошувало: «Особливі умови України вимагають ще більш посилити вимоги до КП(б)У в справі підняття революційної пильності. ЦК ще раз нагадує всім парторганізаціям, що не може бути місця в лавах нашої партії гнилому лібералізму до ворогів революції, підлих троцькістсько-зинов'євських, націоналістичних білобандитів» *[376]*.

Серед перших репресували голову Держплану УРСР Ю. М. Коцюбинського та низку відомих партійних і державних працівників. Їх звинуватили у співробітництві з троцькістсько-зинов'євським центром, створенні блоку з українськими націоналістами, агентами польських і німецьких фашистів з метою вбивства Й. В. Сталіна і його соратників — С. В. Косіора і П. П. Постишева *[377]*.

В Одесі й області почалися арешти за справою «Обласного троцькістського центру». Вони супроводжувалися масовим нагнітанням істерії в суспільстві. На шпальтах газет усе частіше з'являлися заклики до підвищення пильності, до нищівної боротьби проти «заклятих ворогів». Ця тема стає провідною на зборах колективів підприємств і організацій, а в партійні і державні органи спрямовується масовий потік заяв і доносів із закликами перевірити підозрілих. Так, на зборах колективу Одеської харчосмакової фабрики було названо 43 прізвища підозрюваних *[378]*.

Як повідомляла газета «Чорноморська комуна», на Одеському заводі імені Січневого повстання була розкрита троцькістська організація. Втративши партійну пильність, керівництво заводського партійного комітету залишилось глухим до численних сигналів, що викривали ворогів народу — троцькістів та їхніх прибічників. Усе це створювало ворогам народу сприятливий ґрунт для антирадянської контрреволюційної діяльності на заводі. Газета закликала знищити і «вирвати з корінням гніздо троцькістів» *[379]*. 8 лютого 1937 року ця ж газета вимагала викрити «вороже кубло» у тресті «Одеський трамвай». Директор тресту І. А. Шапіро нібито руйнував трамвайне господарство міста, і газета вимагала вищої міри покарання для нього (у вересні 1937 року Шапіро був розстріляний) *[380]*.

У цей час в Одеській області пройшла чергова «чистка» партійців. Додатково виключили з партії 540 осіб, які вже встигли отримати нові партбілети. Приводом ставали спогади у біографіях про троцькістське минуле або будь-яке відношення до опозиції *[381]*.

Ситуація в Одеській області була тісно пов'язана із подіями в Києві, а вони змінювались швидко. У січні 1937 року було прийнято постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У» і шквал критики спрямовано проти П. П. Постишева, який очолював ці партійні органи. Водночас вказувалось, що «засміченість» має місце і в інших обкомах КП(б)У.

Управління НКВС по Одеській області вдалося до розгрому «троцькістських кубел». Підозри і обвинувачення у троцькізмі перш за все падали на керівників міста і області. Загальна ситуація почала втрачати логіку після перших же арештів і розширення кола учасників організації, що їх заарештовані називали на допитах. Кожен новий арешт супроводжувався виключенням з партії, для чого скликалися позачергові збори партійних комісій, де з грізними промовами виступали колишні колеги і друзі заарештованих. Кожен з них у виступі прагнув звести до мінімуму свої контакти з репресованим, критикував, ганьбив і бідкався: як могло статись, що вся парторганізація протягом довгих років не змогла розгледіти в ньому троцькіста, дворушника і ворога. Атмосфера істерії поглиблювалася з дня на день і панувала практично протягом двох років, супроводжуючись цькуванням жертв у найвідразливіших формах.

Фабрикація слідчими НКВС «контрреволюційної троцькістської терористичної організації на Україні» почалася ще з 1936 року. Центральними фігурами одеської «троцькістської організації», з яких почали формувати склад її учасників і чиї свідчення лягли в основу арештів інших осіб як у першій половині 1937 року, так і особливо в період «великого терору», стали Й. Л. Брагинський, В. С. Вельчак і О. М. Манюрін-Броварський (у березні 1937 року всі вони були розстріляні за вироками військової колегії Верховного суду СРСР) *[382]*.

Директора радгоспу імені Кірова Вельчака змусили «зізнатися», що ще у 1926 році його нібито притягнула до участі в троцькістському підпіллі колишня дружина Лева Троцького О. Л. Бронштейн-Соколовська і за дорученням члена українського троцькістського центру Й. О. Гольденберга він був відряджений до Одеси для створення троцькістських груп, що «готували терористичні акти проти керівників ВКП(б) і радянського уряду» *[383]*.

Але найбільш розгорнуті свідчення слідчим вдалося отримати від завідуючого відділом пропаганди і агітації Одеського обкому КП(б)У Манюріна-Броварського, який «зізнався», що був завербований в організацію колишнім секретарем обкому О. Г. Соколовим, який згодом працював секретарем Харківського міськкому, доки його не зняли з посади за покривання троцькістської групи. Через свідчення Манюріна одеську організацію пов'язали з представниками всеукраїнського центру. Серед них — колишні завідуючий культпропом КП(б)У М. М. Кіллерог, помічник секретаря ЦК КП(б)У Я. Д. Лейбман, голова союзу письменників А. Г. Сенченко *[384]*.

З обласної «троцькістської організації» Манюрін назвав другого секретаря обкому Ф. Я. Голуба, який нібито давав вказівки для проведення роботи іншим її членам: заступнику завідувача відділу пропаганди і агітації обкому Й. Л. Брагинському, завідувачу культпропвідділу міськкому Ю. В. Тульському, облпрокурору А. Н. Туріну, ректору Одеського університету І. П. Шмідту, завідувачу сільськогосподарського відділу обкому П. Х. Іванченку, завідувачу одеського облвнуторгу Г. А. Зусману, директору Укрконсервтресту О. С. Брейтману. (Голуб, Брагинський, Тульський, Іванченко, Зусман, Брейтман репресовані у 1936–1937 роках *[385]*, Турін покінчив життя самогубством, Шмідт був змушений виїхати до Москви).

Головним напрямком діяльності «обласної троцькістської організації» слідчі визначили «шкідництво у промисловості і сільському господарстві». Шкідництво у сільському господарстві «контролював» Іванченко, головним чином у сфері яровизації зернових культур, бавовни і картоплі по методу академіка Т. Д. Лисенка. У промисловості «контроль за шкідництвом» здійснював Брейтман шляхом підтримки уповільнення збору помідорів, щоб консервна промисловість відчувала нестачу сировини. На думку слідчих стахановський рух «гальмувався» на підприємствах Одеси (завод імені Жовтневої революції, станкобудівний завод імені Леніна), у Миколаєві (завод імені Андре Марті), Херсоні (завод імені Петровського), Кірово (завод «Червона зірка») *[386]*.

За сценарієм справи організацію і керівництво одеською групою, яка займалася підготовкою терористичних актів над лідерами партії і уряду, слідчі НКВС відвели колишньому заступнику директора Одеського харчотресту П. В. Калашникову. Починаючи з 1926 року нібито відбувалося формування кола учасників групи і обговорювався план дій. Наприкінці 1936-го — початку 1937 року як учасників групи заарештували начальника відділу кадрів обласного управління легкої промисловості І. В. Жаринова, начальника житлового будівельного управління міськради М. Г. Кафеджи, начальника торгівельного управління Головного північного морського шляху Р. С. Мамедова, уповноваженого по заготівлях у Жовтневому районі Одеської області Я. П. Скляренка та багатьох інших. Усі вони у березні — квітні 1937 року були страчені або ув'язнені на великі терміни до концтаборів *[387]*.

За зв'язок з цією групою 7 лютого 1937 року заарештували помічника директора Одеського консервного інституту О. Т. Бербеко. Того ж дня його виключили з лав партії, а згодом вивели зі складу членів ЦВК МАРСР шостого скликання *[388]*. Наступного дня заарештували завідувача відділу культпропу міськкому КП(б)У Ю. В. Тульського, звинуватившими у влаштуванні на роботу «троцькістських кадрів» за завданням секретаря Одеського міськкому КП(б)У Бричкіна *[389]*. Самого ж С. О. Бричкіна заарештували 19 липня *[390]*.

16 лютого 1937 року заарештували другого секретаря обкому КП(б)У Ф. Я. Голуба. Того ж дня слідчі влаштували йому очну ставку з Манюріним. Голуб категорично заперечував звинувачення у керівництві «обласною троцькістською організацією» і намагався навести докази неправдивості свідчень проти нього *[391]*. Незважаючи на зусилля слідчих, протягом п'яти місяців він не давав зізнавальних свідчень і лише після того як його допитав особисто нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський «визнав», що належав до троцькістсько-терористичної організації *[392]*. У своїй заяві від

18 липня 1937 року на ім'я Леплевського він назвав 36 учасників вигаданої організації. У протоколі допиту від 22 липня він знову перелічив учасників організації; щоправда, ряд прізвищ були іншими. Скоріше за все це був протокол, складений самими слідчими НКВС, які не надто переймались ідентичністю свідчень допитуваних під час фабрикації справи. Більшість названих осіб на той час вже були заарештовані.

Лютнево-березневий 1937 року пленум ЦК ВКП(б) засвідчив, що кривава хвиля «чисток» і викриттів лише розпочалася і незабаром буде розгорнута в небачених раніше масштабах. У своєму виступі на пленумі М. І. Єжов суворо критикував «відомчий» підхід у діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, заважало виявленню «шкідників» і «шпигунів» *[393]*.

Арешти за звинуваченням у приналежності до троцькістської організації зростали в геометричній прогресії і охопили всю посадову вертикаль керівництва Одеси та області. Практично кожен з тих, хто потрапляв до лабетів НКВС, називав нових учасників, і слідчі все далі розкручували маховик репресій у цьому напрямку. Були заарештовані: керівник облконтори Держсортфонду В. А. Сахно (11 квітня), відповідальний редактор газети «Чорноморська комуна» Ю. С. Дубов (27 квітня), завідувач особливого сектора і помічник першого секретаря обкому М. М. Гольдштейн (2 липня), завідувач сільськогосподарського відділу обкому П. Х. Іванченко (5 липня), завідувач місцьпрому Одеської міськради Б. Л. Любинський (6 липня) та інші *[394]*.

Після пленуму ЦК ВКП(б) почався розгром так званих правих груп. За звітними матеріалами органів НКВС, у першій половині 1937 року в Києві, Харкові, Одесі заарештували 21 учасника контрреволюційного підпілля «правих». Голова Одеської облпрофради С. І. Погрібний та начальник облмісцпрому П. В. Бурлаков були заарештовані відповідно 11 та 12 квітня *[395]*. Через незначний проміжок часу до них приєднались завідувач бюро соцстраху облпрофради О. І. Молукало (25 травня), завідувач облкомунвідділу М. Є. Волковой (2 червня), директор історико-археологічного музею Т. М. Внуков (26 червня), голова міської ради М. М. Букалов (27 червня), завідувач парткадрів обкому партії С. Ф. Самойленко (29 липня) *[396]*.

Заарештованих на початку року директора харчового тресту І. Й. Юзевича та керуючого облконторою «Укрзаготшкіра» Д. А. Біднера згодом також примусили визнати себе учасниками організації «правих» *[397]*.

«Обласну організацію троцькістів» звинуватили у налагодженні зв'язку з організаціями «правих» і «українських націоналістів», який в Одесі нібито координував Голуб. При розгортанні репресій назву сфабрикованої організації змінили на правотроцькістську, і більшість заарештованих у червні — липні 1937 року отримували звинувачення в приналежності саме до неї. Зв'язок з «націоналістами» буцімто здійснювався через завідувача кафедри історії України Одеського університету І. І. Погорілого (заарештований 13 серпня) *[398]*.

Долю всіх цих людей вирішила військова колегія Верховного суду СРСР. У липні 1937 року Бурлаков, Дубов і Погрібний були розстріляні, Біднер і Юзевич засуджені до 10 років ув'язнення у таборах. У вересні 1937 року розстріляні Бербеко, Бричкін, Букалов, Внуков, Волковой, Голуб, Гольдштейн, Іванченко, Любинський, Молукало, Погорілий, Самойленко, Сахно, Тульський *[399]*.

Відбулися арешти серед керівництва і працівників райкомів Одеси та області, облвиконкому, обкому й міськкому ЛКСМУ, облземуправління, контори «Заготзерно», облвно, облздраввідділу, облуправління у справах мистецтва, Одеської залізниці, багатьох інших установ та організацій.

Показовою є справа директора Одеського обласного історичного архіву О. І. Багрова-Дишлового. Заарештований ще у серпні 1936 року за «звичним» обвинуваченням в антирадянській агітації, у 1937 році він був уже зарахований до троцькістів і в червні 1937 року ув'язнений на 5 років до Північно-Східного табору НКВС. А восени того ж року за викликом НКВС УРСР його повернули з бухти Ногаєво для дослідування справи, і в грудні 1937 року він помер у київській тюрмі *[400]*.

Крім численних арештів перша половина 1937 року позначилася ще й нагнітанням політичної істерії в суспільстві, розгортанням шпигуноманії і ворогоманії, посиленням панічного страху за своє майбутнє і долю близьких людей. Часто арештам передували розробка по агентурній лінії, накопичення маси доносів і скарг в органах НКВС, шельмування по партійній лінії, погромні статті у пресі. В умовах ескалації масових репресій окремі особи, що зазнали гонінь, політичних звинувачень, наклепів і проробок, не витримували тиску і, знаючи, що їх чекає в недалекому майбутньому, закінчували життя самогубством. У такий спосіб вони намагались довести свою невинність, адже боротьба з брехнею у вигляді звернень до вищих інстанцій, виступів на зборах, спростування наклепів вже нічого не давала.

12 лютого 1937 року, після піврічного цькування, вкоротив собі віку відсторонений прокурором СРСР від посади облпрокурора А. Н. Турін (Тальчинський). У передсмертному листі на ім'я першого секретаря обкому партії Є. І. Вегера він писав: «Я був, напевно, надто непокірливим прокурором... Ще раз заявляю, що я чесний більшовик і ніколи антипартійно не мислив». Через кілька днів його приклад наслідувала його дружина С. Чарова, залишивши круглими сиротами трьох дітей *[401]*.

Не в змозі перенести цькування та розуміючи, що боротьба безглузда, 15 лютого 1937 року покінчив життя самогубством разом із дружиною заступник голови облвиконкому С. А. Карга. У передсмертному листі він пояснював свій вчинок необ'єктивністю розгляду його справи і неможливістю довести свою невинність, зазначивши, що «не може перенести політичної ганьби і морального знищення, тому вирішив померти сам» *[402]*.

Подібна ситуація склалася і з завідувачем обласного відділу народної освіти З. С. Фіалковським. 7 червня 1937 року він зник з міста, а наступного дня до обкому партії і обласного управління НКВС надійшли два його передсмертні звернення. Перше з них мало кілька рядків: «Тов. Вегер! Я втратив політичну довіру. Жити без неї неможливо. Ви мене не знаєте, але ворогом я ніколи не був. Дуже прошу Вас, якщо це можливо, допомогти моєму синові Рему і дружині». Матеріали архівної справи-формуляру № 18768 за 1937 рік свідчать, що його арешт мав відбутися найближчими днями. Але не бажаючи потрапити до лабетів НКВС він пішов з життя. Тіло Фіалковського знайшли 9 липня поблизу села Свердлово Благоївського (нині Комінтернівського) району; поряд лежав пістолет, яким і було вчинено самогубство *[403]*. (Архівна справа-формуляр на З. С. Фіалковського недоступна, можливо, вже знищена. Дані наведені за матеріалами справи наступного завідувача облвно Й. Р. Брусиловського, заарештованого у серпні 1937 року і розстріляного у вересні. — *Ред.*).

Навколо першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегера, що з 1933 року очолював керівництво області, почали згущуватись хмари. Фабрикуючи матеріали, слідчі НКВС сподівалися поставити його разом з Голубом на чолі «правотроцькістської» організації. Під час виборів керівників установ прилюдно висловлювались не просто сумніви чи критичні зауваження, а відверті наклепи. Саме така ситуація, зокрема, склалася при обговоренні кандидатур, висунутих на керівні посади на

ХІІІ з'їзді КП(б)У, що проходив 27 травня — 3 червня 1937 року. Через місяць після з'їзду, 3–4 липня, пленум ЦК КП(б)У виключив з партії і вивів зі складу членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У як «викритих ворогів народу» і як «не гідних звання членів ЦК» низку представників партійно-державної номенклатури. Серед них були перший секретар Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегер, секретар міськкому КП(б)У С. О. Бричкін, завідувач торговельного відділу обкому КП(б)У Д. Калиновський.

25 червня 1937 року без постанови і санкції на арешт Вегер був заарештований. Через два тижні він написав заяву на ім'я Єжова, яка стала початком слідства за його справою. У заяві Вегер зізнавався в тому, що є керівником «контрреволюційної право-троцькістської організації в Одеській області», куди був завербований у 1936 році командуючим військами Київського військового округу І. Е. Якіром. Крім Брейтмана, Манюріна, Голуба, Сахна, Дубова та інших він нібито особисто залучив до організації С. А. Каргу, С. І. Погрібного, В. Лянного, І. С. Ісаєва. У «справі Вегера» підшиті десятки сторінок його власноручних свідчень, але вони не підписані і в багатьох випадках містять суперечливу інформацію. 27 листопада 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР засудила Вегера до розстрілу, який було здійснено того ж дня *[404]*. (Справи Є. І. Вегера у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області немає. Можливо передана до центральних архівів КДБ СРСР. Інформація наведена за копією оглядової довідки, складеної за справою Вегера у 1950-ті роки і підшитої до багатьох справ репресованих працівників обкому КП(б)У. Текст довідки див. у ІІ розділі на стор. 510–512. — *Ред.*).

Репресії першої половини 1937 року не обмежувалися арештами «членів право-троцькістської організації». Продовжувалися репресії за звинуваченням в «антирадянській агітації», «шкідництві», участі у «націоналістичних організаціях», «шпигунстві» тощо. Згідно із статистичною звітністю органів НКВС, за цей період в УРСР була заарештована 10 901 особа. Одеське управління НКВС у ці місяці заарештувало 828 осіб, НКВС Молдавської АРСР — 94 *[405]*.

Початок періоду *«великого терору»* і здійснення масових операцій, спрямованих на знищення окремих груп і категорій населення, поклало рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року (пункт 94 «Про антирадянські елементи» протоколу № 51). У ньому політбюро пропонувало всім обласним, крайовим та республіканським парторганізаціям та органам НКВС «взяти на облік усіх куркулів і кримінальників, які повернулися на батьківщину, щоб найворожіші з них були негайно заарештовані і розстріляні в порядку адміністративного проводження їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все ж ворожі елементи, були б переписані і вислані в райони за вказівкою НКВС». Протягом п'яти днів пропонувалось «надати до ЦК ВКП(б) склад трійок, а також кількість осіб, які підлягають розстрілу і кількість осіб, які мають бути вислані» *[406]*. 4 липня 1937 року телеграмою за № 11926 за підписом М. І. Єжова ця директива була направлена всім республіканським, крайовим та обласним управлінням НКВС *[407]*.

Було створено трійки для розгляду справ репресованих у позасудовому порядку. Обласне управління НКВС перевіряло якість та повноту матеріалів, зібраних на намічених до арешту осіб. Стосовно куркулів слідство мали проводити органи УДБ, а стосовно кримінальників — міліція. Термін для ведення слідства визначався у сім діб, також окреслювався перелік документів, необхідних для заведення справи. Передбачалося за узгодженням з Москвою розробити єдину форму слідчих справ, протоколів трійок та документів звітності про хід операції. Враховуючи значну територію Української

РСР, в колишніх окружних центрах та інших пунктах за п'ять днів до початку операції створювалися міжрайонні оперативні групи на чолі з відповідальними представниками УНКВС. У тодішній Одеській області вони розташовувались у містах: Одеса, Миколаїв, Кірово, Первомайськ, а в Молдавській АРСР — у Тирасполі й Балті *[408]*.

Масові операції НКВС

Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР за № 00447 від 30 липня 1937 року *«Про операцію по репресіях колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів»* передбачав початок операції з вилученням їх одночасно по всій країні. В УРСР вона мала розпочатись 5 серпня 1937 року *[409]*. Незадовго до початку куркульсько-кримінальної операції М. І. Єжовим був підписаний наказ № 00439, який передбачав масові арешти радянських німців *[410]*. Саме ці два накази поклали початок масовим операціям. Деякі дослідники зазначають, що вакханалія арештів у республіці почалася 1 серпня *[411]*. Але, порівнюючи за архівно-слідчими справами дати арештів, можна стверджувати, що спалах репресій на Одещині припадає вже на 27 липня. Наведемо попередні кількісні дані арештів за 10 днів цього періоду: 22 липня — 16 осіб, 23 липня — 23 особи, 24 липня — 9 осіб, 25 липня — 20 осіб, 26 липня — 18 осіб, 27 липня — 164 особи, 28 липня — 120 осіб, 29 липня — 103 особи, 30 липня — 122 особи, 31 липня — 71 особа. Як бачимо, кількість арештів після 26 липня зросла майже вдесятеро. (Підрахунки за базою даних «Одеський мартиролог: категорія підслідних» на 33 909 репресованих. — *Ред.*).

Відповідно до наказу № 00447 Одеська область отримала ліміти на репресії по 1-й категорії — 1000 осіб і по 2-й — 3500 осіб *[412]*. Під час проведення операції керівництво НКВС УРСР кілька разів зверталось із клопотанням до НКВС СРСР про збільшення загальних лімітів по республіці і завжди їх отримувало. Ініціативу виявляло й обласне керівництво НКВС. У результаті загальна цифра ліміту по Одещині досягла 8200 осіб, з яких 3200 мали бути репресовані по 1-й категорії і 5000 — по 2-й *[413]*.

Але й ця цифра була «перевиконана». За оперативною звітністю УНКВС по Одеській області, у порядку наказу № 00447 з початку операції до 30 червня 1938 року було репресовано 11 684 особи, з них 5766 — колишні куркулі, 1835 — кримінальні злочинці, 4083 — інші контрреволюційні елементи. Із загальної кількості репресованих рішення про розстріл було прийнято відносно 6312 громадян, з них 3167 — колишні куркулі, 765 — кримінальні злочинці, 2380 — інші контрреволюційні елементи *[414]*.

Головний удар під час цієї операції був спрямований проти селян, чий майновий стан як до, так і після 1917 року був вищий за бідняцький. Частину з них і справді становили так звані колишні куркулі, які повернулись додому після вислання. Більшість з них влаштувалися працювати до колгоспів і фактично змирилися зі своїм новим статусом. Дехто так і залишився одноосібником, дехто перебрався до міст та райцентрів. Але значну частину заарештованих становили селяни, що вже кілька років працювали у колгоспах та радгоспах і жодного відношення до «куркулів» не мали. Підставою для арешту ставали побутові висловлювання, колишнє позбавлення виборчих прав, родинні зв'язки, часом зведення особистих рахунків та бажання привласнити майно арештованого. Постраждала вся Одещина, але найбільше за попередніми даними — Балтський, Біляївський, Ананьївський, Зельцький, Котовський, Спартаківський, Цебриківський, Роздільнянський райони *[415]*.

Багато заарештованих у порядку наказу № 00447 отримували звинувачення в участі у повстаннях проти радянської влади, що відбувалися на півдні України, починаючи

з 1917—1918 років, і тривали до 1923-го. У той час повстале селянство було однією з головних сил визвольних змагань. На Одещині період активних селянських антибільшовицьких виступів припадає на весну і літо 1919 року *[416]*. Після придушення повстань влада кілька разів оголошувала амністію; зокрема 2 листопада 1927 року в СРСР був прийнятий закон «Про амністію учасникам повстань», який зняв усю відповідальність з учасників колишніх виступів проти радянської влади. Проте у 1937—1938-му органи НКВС не звертали уваги на закон і заарештовували велику кількість людей саме за таким звинуваченням. На Одещині найбільше колишніх повстанців постраждало у селах Грос-Лібенталь, Кляйн-Лібенталь, Зельці, Великий Буялик, Катаржино та деяких інших *[417]*. Разом з тим у порядку виконання наказу були сфабриковані справи за приналежність у минулому до петлюрівців, денікінців, гетьманців, білих, есерів, до «банд» Махна, Пшеничного, Іванова, Хмари, Заболотного, учасників «волинок» проти колективізації тощо. Серед репресованих саме за такими звинуваченнями селяни Балтського району Л. П. Білокінь, А. Ф. Осадчий, Т. К. Соколовський, В. М. Скроцький, мешканці Одеси Ю. І. Бердичевський, К. Д. Дмитрієв, Г. М. Кирильцев, І. Й. Синькевич, Й. П. Янковський і багато-багато інших *[418]*.

Головною інстанцією в регіоні, що приймала репресивні рішення, як за оперативним наказом № 00447, так і за іншими, була трійка при УНКВС по Одеській області. Перший і другий протоколи її засідання датовані вже 8 серпня; підписані начальником управління полковником Федоровим (голова трійки), секретарем Одеського обкому КП(б)У Євтушенком і лейтенантом держбезпеки Спектором (відповідальний секретар трійки). На засіданні були присутні прокурор Одеської області Макаренко та заступник начальника УНКВС капітан держбезпеки Бабич. За цими двома протоколами 94 особи було розстріляно і 44 ув'язнено у табори на 8—10 років. 9 серпня за тими ж підписами репресовано ще 137 осіб; 10 серпня — 76; 11 серпня — 109; 13 серпня — 91; 15 серпня — 96; 19 серпня — 168; 21 серпня — 141; 23 серпня — 160; 26 серпня — 151; 27 серпня — 166; 28 серпня — 294; 31 серпня — 191; 1 вересня — 391... *[419]*. Щодня не менше двох протоколів: один розстрільний, другий — з рішеннями про ув'язнення у табори. І так з невеликими перервами — аж до листопада 1938 року.

У 1937 році до складу трійки входили ще почергово секретар обкому партії Кондаков, прокурори Мєлєшков, Воробйов, лейтенант держбезпеки Фішман. У 1938-му крім них — начальники УНКВС капітани держбезпеки Гречухін і Кисєльов, начальник ДТВ ГУДБ НКВС Одеської дороги капітан держбезпеки Івановський, перший секретар обкому партії Тєлєшев, прокурори Сердюк і Крюков. Рішення у справах, представлених до НКВС міліцією, у 1938 році приймала трійка у складі начальника обласного управління РСМ НКВС капітана міліції Балбасенка (голова трійки), заступника начальника Роммера, прокурорів Бойко, Медведя, сержанта міліції Сомова (секретар трійки).

Загальна кількість репресованих за протоколами одеської трійки поки що остаточно не встановлена: не всі протоколи наявні, не всі доступні. Але за попередніми підрахунками це не менше 13 тисяч розстріляних та ув'язнених у тюрми і табори протягом серпня 1937-го — листопада 1938 років *[420]*.

Інтенсивно «працювала» й особлива трійка НКВС Молдавської АРСР. З серпня 1937-го до жовтня 1938 року оформлені близько 90 протоколів цього репресивного органу. На початку до його складу входили нарком внутрішніх справ МАРСР старший лейтенант держбезпеки Роголь (голова), секретар Молдавського обкому КП(б)У Тодрес, прокурор МАРСР Колодій, молодший лейтенант держбезпеки Докуцький (секретар). Пізніше почергово: наркоми внутрішніх справ МАРСР капітан держбезпеки Приходько, старші лейтенанти держбезпеки Ривлін, Малишев і Лютий, секретар Молдавського обкому КП(б)У Борисов, секретарі трійки — молодший лейтенант держбезпеки Мельничук та інспектор НКВС МАРСР Роніс. За рішеннями молдавської трійки розстріляні чи ув'язненні у далекі табори понад 5 тисяч мешканців Ананьївського, Балтського, Краснооknянського, Кодимського, Котовського, Чернянського та інших районів Одещини, що входили тоді до складу Молдавської АРСР *[421]*. І це далеко не повні дані, тому що значна частина молдавських протоколів до УНКВС по Одеській області не надійшла чи не збереглася. У 2006 році весь фонд протоколів засідань позасудових органів та документації про масові розстріли репресованих передано з Одеси до Києва у Галузевий державний архів СБУ України (оформлений у фонд 6, опис 3). (Тексти документів за «антикуркульською» операцією див. на стор. 424—436).

Значна кількість мешканців Одещини репресована у ці роки іншими позасудовими органами — особливою нарадою при наркомі внутрішніх справ СРСР і так званою двійкою: рішеннями наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурора СРСР А. Я. Вишинського. Ці протоколи досі зберігаються в архіві Федеральної служби безпеки Російської федерації. Частина матеріалів стосовно Одещини, яка у 1960-ті роки була передана з Москви до УКДБ по Одеській області, зараз, як і протоколи трійки, знаходиться у ГДА СБУ *[422]*.

Низка оперативних наказів НКВС була спрямована проти окремих національностей: німців, поляків, румун, греків тощо. Перший з них навіть передував наказу про репресії колишніх «куркулів». Це був оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР за № 00439 від 25 липня 1937 року *«Про операцію по репресіях німецьких підданих, що підозрюються у шпигунстві проти СРСР» [423]*. У першу чергу він передбачав арешти німецьких громадян, що мешкали в СРСР і на момент початку операції або в минулому працювали в оборонній промисловості та на залізниці. Але дія наказу розповсюджувалася й значно ширше. Належало також заарештовувати радянських громадян і підданих інших держав незалежно від місця роботи, якщо вони виявлялися у процесі слідства «німецькими агентами-шпигунами, диверсантами і терористами».

На Одещині, де здавна існували німецькі поселення, ця операція проводилася дуже широко. УНКВС стало інтенсивно створювати різноманітні «фашистські організації», до яких у першу чергу зараховувало представників німецького населення. Вже у вересні 1937 року начальник УНКВС по Одеській області Федоров доповідав: «лише за останні три місяці (червень — серпень) в області викрито 49 фашистських, диверсійних і повстанських організацій, по яких заарештовано понад 800 осіб, і з цієї кількості 580 — по трьох національних районах» *[424]*.

Існування в області німецьких національних районів — Зельцького, Спартаківського та Карл-Лібкнехтовського додавало арештам масовості. Крім того більшість господарств німців-колоністів були заможними, і це зумовило їхні масові арешти у ході куркульсько-кримінальної операції. Значна кількість німецьких справ — групові, на десятки заарештованих. Наприклад, за двома з численних справ Спартаківського району заарештовано відповідно 97 і 38 колоністів, за однією зі справ Зельцького району — 43 німці, за однією з одеських справ — 39 *[425]*. Серед найчастіше інкримінованих злочинів можна виділити участь в антирадянських повстаннях часів громадянської війни та опір колективізації.

Також заарештували переважну більшість німців, що обіймали в області керівні посади. Тільки за літо 1937 року репресували 34 керівника районних організацій ВКП(б),

19 директорів і понад 50 вчителів німецьких шкіл. Восени органи НКВС розгромили Одеський педагогічний технікум; далі обком КП(б)У прийняв спеціальну постанову про роботу німецького пединституту, зазначивши необхідність його очищення від «класово ворожих елементів». Припинили своє існування німецький відділ обласної комуністичної сільськогосподарської школи та німецький сектор медичного інституту.

Ще у 1936 році на всю Україну прогриміло «викриття» організації «Національний союз німців на Україні» (НСНУ), яка нібито діяла в Хортицькому педагогічному технікумі і мала свої філії у різних регіонах республіки. Слідчі стверджували, що керівники НСНУ М. Г. Білик і К. К. Гойєр «для проведення ворожої роботи» організували в Одесі німецький національний союз «Культурферейн», а одна з філій організації діяла у Карл-Лібкнехтовському районі Одещини *[426]*. Вказаних осіб зробили також керівниками «німецької фашистської шпигунсько-диверсійної організації на залізничному транспорті і в промисловості України», яка поширила свій вплив на Донецьку, Дніпропетровську, Одеську та Харківську області. У 1937 році УНКВС по Одеській області звинуватило у приналежності до «Національного союзу німців на Україні» завідувача нацменвідділу облвиконкому Г. Г. Ремпеля, який нібито проводив контрреволюційну роботу за завданням колишніх секретаря Карл-Лібкнехтовського райвиконкому Й. Ф. Гафтеля і секретаря Одеського облвиконкому С. Т. Кадушина та особисто завербував керівників Зельцького району — заступника директора МТС Я. І. Больда і завідувача земельного відділу А. Я. Фіхтнера. Ремпель, Больд і Фіхтнер розстріляні восени 1937 року *[427]*.

Однією з багатьох сфабрикованих УНКВС була справа «Німецької контрреволюційної фашистської шпигунсько-диверсійної організації на Одеській залізниці» на чолі з пастором лютеранської церкви Ф. Д. Штейнвандом. До 30 липня 1937 року за однією зі справ цієї міфічної організації заарештували 30 осіб. Всі вони були пов'язані з лютеранською церквою, працювали на залізниці або мешкали поблизу неї. Географія їхньої діяльності нібито охоплювала територію шести районів та Одесу. В цілому за справами «учасників» цієї організації та їхніх «поплічників» органи НКВС репресували не менше 180 мешканців Одеської області *[428]*.

Більшість «викритих німецьких формувань» УНКВС пов'язувало з німецькою розвідкою, яка буцімто протягом багатьох років створювала на Одещині власну агентуру, до якої залучала людей різних національностей. Як одного з численних «агентів німецької розвідки» заарештували наукового співробітника Одеського обласного архіву українця О. О. Рябініна-Скляревського *[429]*. Контрреволюційні організації, за версією слідчих, були суворо законспіровані й мали розгалужені зв'язки між собою. Так, інспектора Зельцької контори «Заготзерно» Я. І. Меллема визнали «агентом» іноземної розвідки і керівником «німецької контрреволюційної фашистської організації», яка налічувала лише за однією справою 43 члени *[430]*. Начальник Зельцького РВ НКВС Л. С. Леонтьєв-Межерицький, захоплений «викривальною» роботою, заарештував на додаток 22 члени «молодіжного штурмового загону» як структурної частини цієї організації *[431]*. Влітку 1938 року УНКВС по Одеській області повідомляло про ліквідацію у Спартаківському, Цебриківському, Карл-Лібкнехтовському і Зельцькому районах та в Одесі 13 штурмових загонів у складі 800 осіб, з яких усі активні учасники були заарештовані. Звітували також про ліквідацію шпигунсько-диверсійних груп на великих заводах Одеси *[432]*.

Для заарештованих німців одним з найпоширеніших ставало звинувачення у шпигунстві. У першу чергу, за логікою слідчих, шпигунами були громадяни Німеччини та особи, які мали зв'язки з німецькими консульствами. Працівників консульств зробили фактично лідерами за кількістю завербованих шпигунів. Наприкінці 1937 року було прийняте рішення про закриття п'яти з семи існуючих в СРСР німецьких консульств, у тому числі в Одесі *[433]*.

Репресивні рішення в ході «німецької операції» приймались усіма репресивними органами: трійкою, двійкою, особливою нарадою при НКВС СРСР. Так, вже в перших протоколах засідання трійки при УНКВС по Одеській області значне місце посідають саме німці (за протоколами № 1 і № 2 від 8 серпня 1937 року серед 94 розстріляних, 64 — німці, серед 21 ув'язненого на 8–10 років у табори, 14 —німці) *[434]*. Багато німців Одещини було репресовано (переважно розстріляно) згідно з рішеннями наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР (за попередніми підрахунками понад 800 осіб) *[435]*. Загальна кількість мешканців Одещини, постраждалих в ході «німецької операції», через брак архівних джерел ще не встановлена.

За оперативним наказом НКВС № 00485 від 11 серпня 1937 року розпочалася *«польська операція»*. Вона передбачала ліквідацію місцевих осередків «Польської організації військової» та перш за все — її диверсійно-шпигунських та повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, у радгоспах та колгоспах, а також всіх перекинчиків, політемігрантів і колишніх військовополонених *[436]*. (Текст наказу див. у II розділі на стор. 412–414. — *Ред.*).

Управління НКВС по Одеській області отримало вказівку «негайно заарештувати 44 особи, які проходили за матеріалами як учасники польської військової організації (ПОВ), викрити їх шпигунсько-диверсійну діяльність та виявити всі ділові зв'язки» *[437]*. Вже у серпні УНКВС заарештувало за однією зі справ 24 особи, серед яких були не лише поляки, а й українці, росіяни, німець і чех *[438]*.

У ході виконання «польської операції» арешти здійснювались навіть за поданими заводськими спецвідділами списками, в яких в одній з граф викладали наявні «компрометуючі матеріали». Особи «з соціально-чуждим минулим» включались до них, не зважаючи на відсутність будь-якого компромату. Згідно з наказами № 00439 і № 00485 у першу чергу до списків потрапляли німці й поляки. Оперативники НКВС приїздили на підприємства, через відділи кадрів виявляли їхні прізвища, за допомогою партійних керівників фабрикували на цих людей компрометуючі матеріали (погано працюють, чим-небудь незадоволені, критично висловлюються) і примушували секретарів партійної, профспілкової, комсомольської організацій та адміністрацію писати на таких співробітників викривальні характеристики, вказуючи, що ті налаштовані проти радянської влади, поширюють антирадянські чутки тощо *[439]*. Під час масових операцій використовувалися навіть телефонні книги, оскільки картотек, де вівся б облік за національністю, у НКВС СРСР і наркоматів союзних республік не було *[440]*.

Варто визнати слушною думку російських дослідників М. В. Петрова і А. Б. Рогінського, що наказ № 00485 став зразком для директив НКВС у всіх наступних, розпочатих після серпня 1937 року національних операціях — румунській, латиській, фінській та інших *[441]*.

На Одещині більшість репресованих за наказом № 00485 становили зазвичай рядові працівники промислових підприємств, залізничники, селяни-колгоспники, домогосподарки. Їх звинувачували у шпигунстві в усіх сферах (особливо військовій), організації диверсій, шкідництві в усіх галузях народного господарства, терорі, участі в повстанських осередках і підготовці збройного повстання на випадок війни, а також в антирадянській агітації *[442]*.

За звинуваченням у приналежності до «ПОВ» навесні 1938 року лише за однією зі справ репресували 67 працівників підприємств Одеси (заводу імені Січневого по-

встання, заводу імені Петровського, деревооброблювального заводу, заводу імені Марті, джутової фабрики, Одеської залізниці тощо) *[443]*. Матеріали справи налічують 16 томів, хоча, як згодом з'ясувалось, слідчі не мали жодних компрометуючих матеріалів і доказів вини людей, з яких 64 було розстріляно. Серед заарештованих, крім поляків, були українці, росіяни, молдавани, єврей, болгарин, грек, білорус, вірменин, литовець, естонець та італієць. При перегляді справи у 1957 році колишній перший секретар заводу імені Січневого повстання Марков свідчив, що про існування «Польської військової організації» ані парткому, ані дирекції нічого відомо не було. А в ухвалі військового трибуналу Одеського військового округу від 24 травня 1957 року зазначено, що серед 67 репресованих відносно трьох матеріалів слідства взагалі не було виявлено (С. М. Фетисов, М. Д. Залинська, Г. І. Білий) *[444]*.

Коли не вистачало поляків, до них приписували заарештованих за наказом № 00485 представників інших національностей. Литовця Й. М. Креча у довідці, направленій на розгляд двійки, визначено таким чином: «Креч є поляком-націоналістом, який прагне виїхати у Польщу, вихваляв Польщу і Пілсудського, відкрито виступав на захист релігії. Зізнався». Його розстріляли 10 січня 1938 року в порядку виконання наказу № 00485 *[445]*.

У звіті про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Одеській області й підлеглих йому органів вказано, що за період від 1 червня до 31 грудня 1937 року по області всього було заарештовано 13 936 осіб, з них за обвинуваченням у польській контрреволюції і шпигунстві — 1276 *[446]*. Інші дані наведені у звіті III відділу УДБ УНКВС по Одеській області «Цифрові дані про підсумки проведених операцій по поляках, німцях, румунах, латишах і греках» станом на 28 грудня 1937 року. Там зазначено, що всього по «польській операції» заарештовано 1452 особи. За національним складом: поляків — 917, галичан — 147, місцевих українців — 195, росіян — 41, євреїв — 80, інших національностей — 72. Із загальної кількості заарештованих репресовано: політемігрантів — 18, перекинчиків — 213, легіонерів і військовослужбовців польської армії — 50, костельного активу — 171, контрабандистів і переправщиків — 58, за зв'язки з консульствами — 154, колишніх агентів — 6. У звіті також зазначено, що в результаті слідства виявлено: шпигунів — 245, диверсантів — 61, терористів — 23, членів «ПОВ» і учасників націоналістичних організацій — 324, явок розвідки і переправщиків — 115. Із загальної кількості заарештованих за місцем роботи і сферою зайнятості: на транспорті — 295, в органах зв'язку — 17, в оборонній промисловості — 28, в інших галузях промисловості — 222, в радянських і господарських закладах — 296, на селі — 594, у Червоній армії — 12, в міліції — 1. Щоправда у цьому розділі звіту є похибка: вказано, що загальна кількість заарештованих становить 1452 особи, однак, підсумовуючи дані розділу, маємо 1465 осіб *[447]*.

Значна частина справ проти представників польського населення була порушена УДБ НКВС Молдавської АРСР і його районними відділами. Так, у доповідній записці про ліквідацію в Молдавії «контрреволюційного шпигунсько-диверсійного повстанського підпілля» відзначено, що загалом за «польською лінією» було заарештовано 399 осіб, з яких 1937 року — 245 і 1938-го — 154. В основному арешти проводились на території Котовського, Рибницького, Кам'янського і Кодимського районів, де компактно проживало польське населення *[448]*.

У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області виявлені справи на 803 поляків, репресованих протягом 1937–1938 років (частина з цих справ передана до Державного архіву Одеської області). У звітних же таблицях УНКВС по Одеській області вказано, що у 1937 році заарештовано 1088 поляків і за першу половину 1938-го — 251 (усього — 1339) *[449]*. А попередні підрахунки за протоколами засідань наркому внутрішніх справ СРСР і прокурору СРСР свідчать, що лише цим репресивним органом згідно з наказом № 00485 було репресовано (переважно розстріляно) понад 1340 мешканців Одещини *[450]*. За даними, опублікованими О. Рубльовим і В. Репринцевим, загалом упродовж цього періоду по «польській лінії» в Україні було заарештовано 56 516 осіб (із них — 44 467 поляків), серед яких 39 644 особи (70 %) розстріляно або ув'язнено на різні терміни у табори *[451]*. Розбіжність всіх цих цифр свідчить, що значна кількість архівних матеріалів ще не розкрита й не оприлюднена, тому наведені дані є попередніми і потребують подальших досліджень.

20 вересня 1937 року було підписано оперативний наказ НКВС № 00593 щодо репресування так званих *харбінців* — колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Маньчжоу-Го, що «осіли на залізничному транспорті та в промисловості Союзу» *[452]*. (Текст наказу див. у II розділі на стор. 418–420. — *Ред.*). Операцію передбачалося провести з 1 жовтня по 25 грудня 1937 року. «Харбінська операція» була складовою загальної кампанії «великої чистки», однак на Одещині її масштаби значно поступалися операціям по німцях і поляках. Серед репресованих уродженці Харбіну студентка Одеського університету З. І. Юдіна-Філіпова, робітники Одеського музичного комбінату брати В. Д. Максименко і М. Д. Максименко та інші. Їх звинуватили у «шпигунстві» та «зраді батьківщини» і за рішеннями особливої наради при НКВС СРСР ув'язнили на 10 років у табори *[453]*. В окремих справах зазначено, що людину репресовано за наказом «по харбінцях». Як приклад наведемо справу завідувача електростанції на станції Кучурган В. П. Никонова. Його арештували у серпні за звинуваченням у зв'язках з білоемігрантами та антирадянській агітації, а після появи оперативного наказу додали «шпигунство на користь японської розвідки» та за рішенням наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР розстріляли «у порядку наказу № 00593» *[454]*. Протоколом двійки за № 109 від 25 листопада 1937 року прийнято рішення про розстріл ще 7 мешканців Одещини *[455]*. На січень 1938 року у звітних даних УНКВС по Одеській області значаться розстріляними за «харбінською операцією» 37 осіб та ув'язненими 18 *[456]*.

Низку національних репресивних кампаній доповнила *«румунська операція»* — її великий розмах на Одещині зумовила безпосередня близькість кордону Румунії, розділення Бессарабії демаркаційною лінією на «радянську» та «румунську» і постійні порушення кордону, як з одного боку, так і з іншого. Обвинувачення у шпигунській та диверсійній діяльності на користь Румунії були постійними протягом усього періоду «великого терору», але найбільш інтенсивно вони стали застосовуватися після виходу оперативного наказу НКВС № 00693 від 23 жовтня 1937 року, який визначав арешт усіх перекинчиків, незалежно від мотивів і обставин переходу на територію СРСР. Пропонувалось перекинчиків, які «залишились невикритими, ув'язнювати у тюрми ГУДБ або табори через подання слідчих справ на особливу нараду. Перекинчиків цієї категорії під час перебування їх у тюрмах або таборах піддавати найретельнішій агентурній розробці з метою виявлення їхньої приналежності до іноземних розвідок» *[457]*. (Текст наказу див. у II розділі на стор. 420–421. — *Ред.*).

Згідно зі звітними даними УНКВС по Одеській області, «за румунською лінією» заарештували 900 осіб, серед яких більшість були представниками не румунської національності *[458]*. Звинувачення в ході «румунської операції» головним чином стосувались шпигунства, підготовки диверсій, антирадянської агітації та перетину кор-

дону. Значна кількість репресивних рішень у справах мешканців Одещини, обвинувачених у «шпигунстві на користь Румунії», за поданням УНКВС по Одеській області та Одеського морського прикордонного загону НКВС прийнята наркомом внутрішніх справ СРСР і прокурором СРСР (переважно розстріл): за попередніми підрахунками — понад 650 осіб *[459]*. Частину справ було направлено на розгляд особливої наради при НКВС СРСР, яка приймала переважно рішення про ув'язнення у табори. Так, наприклад, виконроб Г. А. Соколов за «письмовий зв'язок з Румунією» та домогосподарка Ц. Д. Толпіна за «утримання явочної квартири румунських розвідорганів» були ув'язнені на 10 років, а 20-річний рибалка В. Є. Лебедєв як перекинчик отримав 5 років таборів *[460]*. Але найбільш інтенсивно за «зв'язки з Румунією» карала особлива трійка НКВС Молдавської АРСР. Серед понад 5 тисяч репресованих за рішеннями молдавської трійки значну частину становлять саме звинуваченні у цьому «злочині» *[461]*.

30 листопада 1937 року нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов направив всім наркомам внутрішніх справ республік та начальникам УНКВС шифротелеграму за № 49990, яка ознаменувала початок *«латиської операції»* *[462]*. (Текст шифротелеграми див. у ІІ розділі на стор. 421–422. — *Ред.*). Вона мала бути проведена за типом «польської операції» і не обмежувалася арештами і стратами. Відомі випадки масового звільнення з роботи. Так, у березні 1938 року політбюро ЦК ВКП(б) постановило «очистити» оборонну промисловість від німців, поляків, естонців, латишів, а в червні того ж року з армії та флоту стали виганяти «всіх військовослужбовців іноземного походження» *[463]*.

На Одещині «агентами латиської розвідки» виявились інженерно-технічні працівники промислових підприємств, робітники, політемігранти. Більшість латишів було заарештовано протягом грудня 1937 року, особливо інтенсивно на початку місяця. Серед заарештованих працівники ЧМП — заступник начальника пароплавства П. Л. Мастін, інженер-економіст М. А. Калнін, помічник капітана теплоходу «Грузія» П. І. Капрал, судовий механік В. Г. Андерсон та інші. Їх звинуватили в участі у «латиській контрреволюційній націоналістичній шпигунській організації» і за рішеннями наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР та особливої наради при НКВС СРСР у січні — лютому 1938 року розстріляли чи ув'язнили на 10 років у табори *[464]*.

Тоді ж були репресовані й інші латиші — колишній директор треста «Одесмаслопром» К. Д. Бліцау, конструктор-технолог заводу імені П. Старостіна Р. І. Макул, директор Одеського соєвого заводу Й. А. Воног, механік теплоходу «Абхазія» Р. К. Лаздинь, бухгалтер 2-го хлібозаводу М. Я. Штейнберг, командир 15-го авіазагону Й. А. Пурпиш, кочегар заводу «Червоний Профінтерн» Ф. І. Пукшміс, бригадир прибиральників трамвайного парку Ф. І. Кареллі та багато інших *[465]*. В Одесі репресували також керівництво і членів латиської секції Інтернаціонального клубу. Усього за протоколами лише одного з позасудових органів — двійки виявлено 85 мешканців Одещини, репресованих за обвинуваченням у «шпигунській та диверсійній діяльності на користь Латвії» *[466]*.

Однією з найбільш втаємничених можна назвати *«грецьку операцію»*. Відомо, що вона здійснювалась за директивою наркома внутрішніх справ СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 року, яка у вигляді поштотелеграми поступила у всі республіканські, крайові і обласні управління НКВС. Але текст цієї директиви в збірках розсекречених документів не публікувався і на 2006 рік офіційно вона залишалася «цілком таємною» *[467]*. (Наводимо її за книгою І. Джухи «Греческая операция. История репрессий против греков в СССР» (СПб., 2006). Текст директиви див. у ІІ розділі на стор. 422–423. — *Ред.*).

Вирішення проблеми відсутності тексту цього циркуляру за допомогою архівно-слідчих справ порушив С. І. Білокінь *[468]*. Він звернув увагу на те, що арешти представників цієї національності припадають на незначний проміжок часу, а винесення рішень для більшості з них датоване одним днем. Ця інформація підтверджується і матеріалами фонду припинених справ архіву УСБУ в Одеській області. По них виявлені 380 греків, які зазнали репресій у 1937 році. За період з 15 по 29 грудня були заарештовані 332 мешканця області, причому 215 з них — 15–18 грудня. У розпалі «грецької операції» 17 грудня була заарештовано двадцятирічна грекиня Г. Є. Влізмас за звинуваченням у зв'язках з грецькими та італійськими моряками, шпигунстві і недонесенні на подругу. Слідство «розтягнули» на вісім місяців, а на початку вересня було прийнято постанову про припинення справи у зв'язку зі смертю обвинуваченої 24 серпня 1938 року в лікарні в'язниці «від туберкульозу легень ІІІ ступеня відкритої форми» *[469]*. Можна припустити, що смерть молодої дівчини навряд чи сталася без причетності слідчих.

Інші справи свідчать, що більшість репресивних рішень приймалась протягом 1–2 місяців. Їх виносили двійка та особлива нарада при НКВС СРСР. Перший позасудовий орган призначав майже завжди вищу міру покарання, другий — 10 років таборів. Попередні підрахунки за електронною базою даних «Одеський мартиролог: категорія підслідних», складеною на основі справ фонду «П» архіву УСБУ, показують, що 7 лютого 1938 року відносно греків Одещини прийнято 85 репресивних рішень, 11 лютого — 105, 22 лютого — 96. А протоколи лише двійки свідчать, що у ході «грецької операції» було репресовано понад 400 мешканців Одещини і значна частина цих справ в одеських архівах відсутня *[470]*.

Репресії греків продовжувались й навесні 1938 року. Так, у рішенні бюро Одеського міськкому КП(б)У від 29 квітня 1938 року «Про реорганізацію нацменшкіл Одеси» зазначалося, що грецька школа № 46 знаходиться на території грецької церкви, де проводиться контрреволюційна робота, що має вплив на школу. Хоча школа налічувала лише 7 класів з 48 учнями, тут було виявлено 4 «вороги народу» серед педагогічного складу та репресовано 70 % батьків учнів *[471]*.

Подібне дослідження можна зробити і стосовно представників *болгарської* національності. 4–5 березня 1938 року органи НКВС заарештували 78 осіб, переважно мешканців сіл Благоєво і Кубанка Благоївського району та села Катаржино Цебриківського району Одеської області, де компактно проживало болгарське населення. Із 4 по 9 жовтня трійка при УНКВС по Одеській області винесла розстрільне рішення у справах 69 болгар. Фактично всіх їх звинувачували за стандартом: у куркульському минулому, участі в повстанні, релігійній діяльності, виступах проти колективізації та антирадянській агітації *[472]*. Отже, за допомогою архівно-слідчих справ у подібних випадках є реальна можливість визначати спрямованість «етнічних чисток», час їх проведення та масштаби.

У ході національних операцій значна кількість болгарських політемігрантів зазнала репресій за справою «болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації», що нібито існувала в УРСР. У січні — березні 1938 року слідчі Харківського, Одеського та Дніпропетровського обласних управлінь НКВС під контролем київських та московських колег сфабрикували цю справу на основі агентурних розробок «Балканці» та протоколів допитів болгарських партійних і радянських функціонерів. «Керівниками» організації НКВС зробило Б. М. Малчева, М. П. Фуклєва, С. І. Міцева, В. В. Радєва та інших. Керівний центр буцімто знаходився у Харкові, а осередки — у Харкові, Одесі, Вільшанському і Благоївському районах Одеської об-

ласті, у Катаржинській болгарській сільраді Цебриківського району Одеської області, а також у Коларівському районі Дніпропетровської області.

Значна кількість болгар Одещини була заарештована вже у другій половині 1937 року, але тоді їм інкримінувались шкідництво, троцькізм, антирадянська агітація, шпигунство тощо. Декого було заарештовано як члена «болгарської троцькістської терористичної організації», сфабрикованої у вересні 1937 року Цебриківським РВ НКВС. Лише на початку 1938 року до всіх цих звинувачень додали ще й участь у «болгарській націоналістичній диверсійно-терористичній повстанській організації». Щоправда, для декого з репресованих це було посмертно, оскільки в 1937 році їх вже розстріляли. За цією справою репресували понад 200 представників болгарської інтелігенції, переважно політемігрантів *[473]*. (Статтю про репресії болгарських політемігрантів див. у ІІІ розділі на стор. 647–653. — *Ред.*).

У лютому 1938 року органи НКВС провели *«вірменську операцію»*. За неповними даними одеських архівно-слідчих справ лише 4–5 лютого було заарештовано 44 представники вірменської національності. Слідчі НКВС сфабрикували «контрреволюційну терористичну дашнакську організацію», яка нібито мала на меті боротьбу проти радянської влади, готувала теракти і проводила шпигунську роботу на користь іноземних держав. Її «керівником» зробили доцента пединституту А. К. Багдасар'янца, а кількість «учасників» сягнула за декілька десятків. Лише за однією зі справ проходять 18 осіб, репресованих як члени дашнакської організації. Один з заарештованих — А. І. Петросянц помер у в'язниці у квітні, всі інші були розстріляні на початку травня. Через декілька днів за таким же звинуваченням розстріляні ще троє вірмен *[474]*.

Жахливу сторінку репресій на Одещині доповнили арешти *членів родин репресованих*. Вже на початку періоду «великого терору» 15 серпня 1937 року нарком внутрішніх справ СРСР М. І. Єжов підписав оперативний наказ за № 00486 *[475]*. За цим наказом репресіям підлягали члени сімей «зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених військовою колегією та військовим трибуналом за 1-ю та 2-ю категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 року». (Повністю текст наказу див. у ІІ розділі на стор. 414–418. — *Ред.*). У статистичній звітності органи НКВС про цю групу репресованих відомостей не подавали, їх заносили до графи «колишні люди» разом з показниками щодо віднесених сюди ще понад двадцяти груп репресованих. За документами з 1 січня 1937 по 30 червня 1938 року УНКВС по Одеській області заарештувало як «членів сімей репресованих» 163 особи *[476]*. Архівно-слідчі справи свідчать, що ця цифра надто занижена.

Наркоми внутрішніх справ республік та начальники УНКВС країв і областей санкціонували арешт і обшук дружин «зрадників батьківщини» і визначали заходи стосовно дітей, батьків та інших родичів. Після арешту і обшуку дружин відправляли під конвоєм до в'язниці, майно конфісковували, квартири опечатували. На кожну заарештовану дружину і «соціально небезпечну» дитину старшу за 15 років порушувалася слідча справа. У більшості випадків слідчий, що вів справу, обмежувався одним-двома фіксованими протоколами допитів і, навіть без визнання провини, складав обвинувальний висновок, який передбачав направлення справи на розгляд особливої наради. Дружинам репресованих частіше за все звинувачень не висували. За постановою особливої наради при НКВС СРСР дружин «зрадників батьківщини» ув'язнювали у виправно-трудові табори не менш ніж на 5–8 років, а дітей відправляли до таборів, виправно-трудових колоній НКВС або до дитячих будинків особливого режиму *[477]*.

Після того як у справі чоловіка приймалося репресивне рішення, наставала черга дружини. У багатьох випадках слідчих дій як таких не велося, а про свої «злочини» вони дізнавалися вже в таборах. Залежно від того, хто вів справу, дружини зазнавали катувань, знущань, принижень, розлучення з дітьми. Прикладам проявів сваволі з боку каральних органів щодо членів сімей репресованих немає меж. Вони вражають відвертим цинізмом, жорстокістю, а то й садизмом у відношенні до жінок, чиїх чоловіків зробили «ворогами народу». Дружина репресованого інструктора відділу апеляцій обкому КП(б)У П. З. Кібальчича (ув'язненого на 8 років у табори) у заяві писала: «23 січня 1938 року, через два тижні після арешту чоловіка, мене, тоді вагітну, з трьома малолітніми дітьми викинули на вулицю взимку. Чотири дні ми клякли на вулиці, поки нам не надали для житла приміщення комори» *[478]*.

Лише наприкінці 1938 року наказ № 00486 було змінено. Але сутність змін торкалася лише процедури арештів і кількості людей, які мали бути репресовані: не всі члени родини, а ті, хто «був у курсі... контрреволюційної роботи» репресованого «зрадника батьківщини», чи має «антирадянські настрої». Разом з тим визначалась необхідність провести серед членів родин репресованих широке вербування нових інформаторів для НКВС *[479]*. (Повністю текст наказу див. у ІІ розділі на стор. 424. — *Ред.*).

«Контрреволюційні організації»

Одночасно з масовими репресіями, що здійснювались відповідно до оперативних наказів і шифротелеграм НКВС, протягом другої половини 1937-го й у 1938 роках продовжились і активізувались репресії всіх верств населення за традиційними звинуваченнями: приналежність до різних «контрреволюційних організацій» і «контрреволюційних партій», «антирадянська агітація», «шпигунство», «шкідництво» тощо.

Однією з найбільш масштабних на Одещині в ті роки була справа *«контрреволюційної української націоналістичної організації»* (слідча справа № 46243) *[480]*. У процесі слідства назву було змінено на «контрреволюційну військово-націоналістичну організацію». Початок її фабрикації припадає на весну 1937 року, а найбільша кількість арештів — на початок масових операцій. У серпні та на початку вересня управлінням НКВС по Одеській області за цією справою були заарештовані начальник облуправління у справах мистецтва М. Ф. Шостацький та його заступник Д. І. Солтус, колишній перший проректор у наукових справах ОДУ і науковий співробітник Музею революції П. О. Самулевич, завідувач кафедри історії України ОДУ І. І. Погорілий, заступник директора Вищої комуністичної сільськогосподарської школи імені Кагановича П. С. Дмитрашек, директор Одеського обласного будинку колективістів С. Л. Будівський, голова Сталінської райради Є. Т. Остапенко-Бовкун, доцент українського пединституту В. І. Бойко, директор Українського театру Ф. Р. Гопак, співробітники районних відділів народної освіти Г. П. Портной, Г. О. Алексеєнко та інші. У вересні і жовтні 1937 року матеріали на кожного арештованого виділили в окреме провадження, і всі вони за вироком військової колегії Верховного суду СРСР були розстріляні, крім Будівського, засудженого до 10 років виправно-трудових таборів *[481]*. (Доповідну записку про «націоналістичне підпілля» див. у ІІ розділі на стор. 436–438, нарис про Погорілого — у ІІІ розділі на стор. 613–618. — *Ред.*).

Протягом кінця 1937 та 1938 року за справою було заарештовано ще кілька десятків осіб, головним чином викладачів вищих закладів освіти, працівників культурних та освітянських установ, у минулому пов'язаних з українським національним рухом. Зокрема до їх числа потрапили директор медичного інституту І. О. Щербина, заступник дирек-

тора українського педінституту І. Н. Буцай, викладач медінституту С. М. Чебаненко та інші *[482]*. За планами організаторів готувався грандіозний процес над інтелігенцією, що працювала у вищих навчальних закладах. Тільки з Одеського педагогічного інституту до цієї справи було притягнуто 26 співробітників *[483]*. Головним стало звинувачення у бажанні створити збройним шляхом «самостійну буржуазно-націоналістичну державу фашистського типу» і у використанні індивідуального терору (хоча жодний військовий за цією справою не проходив). Крім того, на «членів» організації навісили тісну співпрацю з «учасниками правотроцькістської організації». Протягом 1938 року за вироками військової колегії Верховного суду СРСР всі вони були розстріляні.

За рішенням трійки при УНКВС по Одеській області у грудні 1937 року були також визнані винними в участі у «контрреволюційній українській націоналістичній організації» й розстріляні вчитель В. М. Базилевський, його дружина Л. Ф. Базилевська-Гейслер, залізничники І. П. Брижак, Л. Т. Бурдина, М. І. Дем'янюк, Т. В. Жоган і ще 16 осіб, інші дев'ятеро — ув'язнені на 10 років у табори *[484]*.

Грандіозним був задум працівників НКВС щодо фабрикації на Одещині у 1938 році філіалу всеукраїнської організації «Молода генерація». Її назва і склад учасників фігурують у багатьох протоколах допитів представників української інтелігенції, кількох осіб заарештували саме за «участь» у ній, — зокрема викладачів Одеського українського педагогічного інституту Н. І. Букатевича, В. Л. Метельського, А. М. Пашковського, Т. Г. Силенка, аспіранта того ж інституту Ф. Я. Блажевського та лаборанта Одеського інституту інженерів зв'язку В. Л. Корочанського. Останній у 1938 році був розстріляний, інші в кінці 1939 року ув'язнені у табори чи вислані на 3–5 років *[485]*. Як розповсюджувачі «соціально шкідливої, ідеологічно невитриманої і забороненої літератури», пов'язані з учасниками «Молодої генерації» були також заарештовані викладач педіну Є. М. Уманська, торговець книгами І. М. Грушецький і фотограф А. Б. Шварцман *[486]*. Вилучені при арешті в Уманської 105 книжок слідчі спалили, вважаючи дореволюційні романи і твори класиків російської літератури «виданнями дореволюційного періоду, ідеологічно шкідливими і просоченими старим монархічним духом» *[487]*. У процесі слідства Грушецький помер у в'язниці, а справи двох інших обвинувачених у 1939 році припинили за недоведенням злочину. Розгорнути масштабні арешти по організації «Молода генерація» слідчим з невідомих причин не вдалося, хоча про ліквідацію її підпільного комітету в Полтавській та Одеській областях доповідав 1 липня 1938 року керівництву НКВС СРСР нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський *[488]*.

З початком масових операцій також різко зросла кількість арештів *«учасників правотроцькістської організації»* на Одещині. Як було відзначено вище, протягом першої половини 1937 року заарештували більшість керівного складу області, відповідальних працівників державних та партійних установ. У другій половині року лави репресованих поповнили працівники обкому КП(б)У, зокрема завідувач промтранспортного відділу Й. Н. Пивоваров, інструктор І. А. Мамаєв, завідувач агітпропвідділу Ю. З. Шехтман, завідувач сільгоспвідділу К. К. Герасименко, інструктор П. І. Горяїнов, завідувач сільгоспвідділу Г. В. Гостієв, завідувач облікового сектору М. В. Гальперін, інструктор пропвідділу П. П. Скліфас, завідувач сектору апеляцій О. С. Булигін, завідувач відділу науки і школи Г. Ф. Бучко, інструктор сільгоспвідділу І. Т. Голофієвський, завідувач оргвідділу О. І. Іванцов та інші працівники обкому, міськкому та райкомів партії. Були також заарештовані голова Одеської міськради О. Ф. Довбиш та його заступник Л. М. Гай-Комар, звільнений незадовго до арешту голова облвиконкому

П. Д. Бойко, виконуючий обов'язки секретаря облвиконкому О. С. Барабаш, завідувач оргвідділу С. С. Моросовський, начальник Одеської залізниці Л. Р. Мілх, сотні інших керівників *[489]*. Багато хто не витримував методів слідства і називав нові прізвища «членів правотроцькістської організації» (у справі Мілха наведено понад 200 прізвищ). За таких умов репресії й далі набирали обертів.

Більшість з названих були розстріляні того ж року: Барабаш, Бойко, Бучко, Гай-Комар, Герасименко, Горяїнов, Довбиш, Мамаєв, Пивоваров і Шехтман. У першій половині 1938 року розстріляли Гальперіна, Гостієва, Іванцова та Мілха. Моросовського ув'язнили на 10 років, Скліфас помер у тюрмі. І лише Булигін та Голофієвський були звільнені, щоправда, тільки у 1939 році.

Широких масштабів набули репресивні заходи і звинувачення у приналежності до «правотроцькістської організації» в середовищі комсомольських працівників Одещини. Наприкінці липня 1937 року «ворогами народу» були оголошені та заарештовані майже всі найвищі керівники ЛКСМУ, у тому числі перший та другий секретарі ЦК С. І. Андрєєв та М. І. Клінков. Така ж доля спіткала більшість тодішніх членів Центрального комітету комсомолу УРСР, зокрема перших секретарів Одеського обкому В. С. Матвєєва та міськкому Г. П. Хоруженко (розстріляні у вересні 1937 року) *[490]*. Загалом зі складу пленуму ЦК ЛКСМУ були виведені 26 осіб, майже всіх їх розстріляли. У своєму виступі на серпневому 1937 року пленумі ЦК ЛКСМУ його перший секретар О. В. Косарєв повідомив: «Існувала українська троцькістсько-права група молоді. Очолювалася вона Андрєєвим і Клінковим. Входили: Ф. Козодьоров, В. Матвєєв, Ф. Дубінін, В. Рожнов, С. Єрохін... Ця група троцькістсько-правої молоді на Україні підтримувала стосунки з контрреволюційними українськими націоналістами і була тісно пов'язана з Галицьким і Якіром» *[491]*. Групі інкримінувалась також спільна контрреволюційна робота з другим секретарем ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвичем, першим секретарем Одеського обкому партії Є. І. Вегером та іншими «викритими ворогами».

Після IV пленуму ЦК ВЛКСМ і до кінця 1937 року в УРСР було викинуто з апаратів обкомів та райкомів комсомолу 561 члена як «ворогів народу» та 830 — «за зв'язки з ворогами народу» або «за втрату політичної пильності». Тільки за липень — вересень з комсомолу УРСР виключили 12 534 особи як «ворожі елементи» і 6229 осіб як «дворушників-троцькістів» *[492]*. У жовтні після обласної звітно-виборчої кампанії з 55 членів Одеського обкому старого складу залишилося тільки 3. На зборах обласного й міського партійного активу 26 січня 1938 року секретар Одеського обкому комсомолу Чорненький повідомив, що за четвертий квартал 1937 року було виключено понад 500 комсомольців, а за три останні місяці в обком надійшло 246 апеляцій від них *[493]*.

Протягом 1937–1938 років «чистка» повторювалася кілька разів. Арешти охоплювали всі галузі господарства, на деяких посадах люди змінювались вже вдруге, втретє тощо. Досить часто нове керівництво установ та організацій, призначене замість репресованого, невдовзі також заарештовувалося за тими ж звинуваченнями.

Так, Одеська область у ці роки змінила почергово чотирьох партійних керівників. На посаді першого секретаря обкому КП(б)У перебували: Є. І. Вегер, Д. М. Євтушенко, М. І. Кондаков, Г. Г. Тєлєшев. Призначення останнього є ще одним свідченням спорідненості партійних та каральних органів: з 1921 року Тєлєшев постійно працював у ЧК — ДПУ — НКВС, у 1938 очолював УНКВС по Харківській області і з цієї посади — для посилення боротьби з «ворогами народу» в Одесі — був переведений на посаду першого секретаря Одеського обкому і міськкому КП(б)У, яку обіймав з 4 травня 1938 по січень 1939 року *[494]*.

Керівництво УНКВС по Одеській області змінювалось п'ять разів: О. Б. Розанов (Розенбардт) (до 14 червня 1937), Г. А. Гришин (Клювгант) (т. в. о. до 20 липня 1937), М. М. Федоров (до 26 лютого 1938), Д. Д. Гречухін (до 28 травня 1938), П. П. Кисельов (до 15 листопада 1938). Усі вони в подальшому були репресовані, щоправда, в більшості випадків вже після переведення на іншу посаду *[495]*.

Ситуацію з частою зміною керівництва протягом періоду «великого терору», головним чином через фактор репресій, можна простежити на багатьох прикладах. Так, в Одеському обласному відділі народної освіти за один неповний рік змінилося п'ять завідувачів: І. С. Ісаєв, З. С. Фіалковський, Й. Р. Брусиловський, Н. П. Коваленко, І. Д. Ігнатенко *[496]*. Троє з них були розстріляні у 1937 році, Фіалковський покінчив життя самогубством, Ігнатенко загинув у 1941 році під час оборони Одеси. А керівництво наукової бібліотеки Одеського університету, як пише у своїх спогадах одеський історик С. Я. Боровой, в часи апогею масових репресій змінювалося сім разів; інколи новий директор не встигав навіть познайомитись зі штатом працівників, як за кілька днів заарештовувався *[497]*. Це руйнувало всі сфери буття — господарство, науку, освіту, управління тощо. Разом з тим офіційна ідеологія трактувала ці катастрофічні процеси протилежним чином і вимагала ще більшого посилення терору. Так, завідувач міського ВНО Литвиненко на обласній нараді працівників освіти з підсумків роботи за 1937/38 навчальний рік закликав: «Зараз треба проявити особливу пильність серед учительства, треба на весь зріст поставити питання про викорчовування контрреволюційних елементів, українських, молдавських, польських націоналістів, бухарінців й іншу сволоту з наших шкіл — це ще в нас не зроблено і зараз треба на всю широчінь це питання поставити, це стосується усіх ланок...» *[498]*.

Сценарій «великого терору» передбачав наявність розгалуженої мережі «підпільних груп» у містах та районах області, потребував охопити репресіями велику територію і значну кількість людей. Тому заарештованих рядових працівників радянських державних і партійних органів звинувачували у зв'язках зі своїм керівництвом або вже репресованими колегами і на підставі цього додавали до різних сфабрикованих організацій, у тому числі до «правотроцькістської організації».

У 1938 році репресії за цим звинуваченням продовжувалися.

На початку року арешти охопили майже весь склад працівників комісії партійного контролю Одещини (КПК). Компрометуючі матеріали на них збирались управлінням НКВС в агентурній справі під назвою «Недоторкані», хоча, як згодом з'ясувалось, жодних підстав для звинувачень і подальших арештів не було. Методами фізичного впливу слідчим вдалося примусити працівників КПК обмовити себе і колег. Більшість звинувачених назвали своїм вербувальником колишнього працівника КПК Носова, який раніше виїхав до Москви. Але слідчі не поцікавились ані його адресою, яку всі знали, ані тим, чим він там займався і чи був притягнутий до відповідальності. З 10 заарештованих членів КПК 7 розстріляли, Ф. П. Васюренка засудили до 15 років ув'язнення, Г. О. Александрова внаслідок тортур відправили до психіатричної лікарні і лише слідство за справою С. Я. Шпака завершилось у 1939 році його звільненням *[499]*.

У 1938 році до звинувачення у «правотроцькізмі», як правило, додавалася терористична діяльність, спрямована на влаштування терористичних актів проти керівництва партії і уряду, на шкідництво в сфері промисловості, комунального господарства, житлового фонду, постачанні міста продовольством тощо. Так, з призначенням на посаду першого секретаря обкому партії Тєлєшева «правотроцькістська організація» нібито планувала його вбивство (про це зокрема йдеться у документах справи голови Одеської міськради І. К. Черниці, заарештованого у 1938 році, підданного страшним тортурам і звільненого «за недоведенням обвинувачення» лише у 1940 році *[500]*). У багатьох випадках до цього додавали ще й шпигунство на користь іноземної держави (наприклад, справа секретаря Одеського міськкому КП(б)У М. М. Вовчаренка, розстріляного у жовтні 1938 року *[501]*).

У цілому на Одещині члени «правотроцькістської організації» становили у 1937–1938 роках найбільш численну групу з усіх заарештованих за звинуваченням у приналежності до антирадянських партій: 677 осіб з 1128 *[502]*. Крім цього, УНКВС по Одеській області фабрикувало справи на есерів, меншовиків, боротьбистів, сіоністів, анархістів, всупереч тому, що у минулі роки ці партії фактично було знищено, а їхні члени репресовані та змушені публічно заявити про свій вихід з них.

Розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР № 83798 від 1 вересня 1937 року зобов'язувало «негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського *есерівського підпілля*, ліквідувати всі агентурні справи по есерах... Піддати арешту всіх колишніх членів ЦК, губернських, окружних, повітових комісій ПСР. Заарештувати всіх есерів, що повернулися із заслання та таборів» *[503]*.

Вже 8 вересня Одеським морським прикордонним загоном було арештовано 9 осіб, які в минулому належали до партії есерів. Оскільки приводом для арештів ставали справи-формуляри на колишніх членів партії есерів, то пов'язати їх в одну організацію через багато років після розпуску партії було складно, і тому арешти проводили переважно за одиночними справами.

У 1938 році слідчі почали фабрикацію «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Одними з перших за цією справою заарештували викладача історії університету М. М. Петринського та викладача історії педінституту Л. Г. Стрижака, які в минулому належали до партії есерів. Організацію нібито заснував ще у 1933 році завідувач кабінету історії медінституту, колишній лівий есер В. О. Арнаутов. Під тиском слідчих Петринський «зізнався», що завербував до організації лікаря обласної лікувальної комісії й викладача медінституту Ю. Н. Каплана, а той, у свою чергу, «зізнався», що завербував викладача історії, колишнього есера заступника завідуючого магазином «Водторгпит» У.-Л. Б. Вічика. Протягом 1938 року всі вони були розстріляні *[504]*.

Як керівника есерівської організації заарештували М. І. Гордієвського — професора педагогіки і стародавньої історії. Його примусили підписати протоколи допитів з десятками прізвищ уявних учасників різних «контрреволюційних організацій». Слідчі приписали Гордієвському та «його організації» зв'язок із «правотроцькістською організацією», українськими націоналістами, меншовиками, боротьбистами, російськими есерами, білогвардійською організацією РОВС, а також проведення шпигунської діяльності, створення повстанських загонів, встановлення зв'язку з Польщею і польською військовою організацією, зв'язок з іноземними консульствами через Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців. У жовтні 1938 року він був розстріляний *[505]*. Наслідком «викриття організації Гордієвського» стали репресії проти багатьох діячів культурно-просвітницького руху Одеси. (Нарис про Гордієвського див. у ІІІ розділі на стор. 631–639. — *Ред.*).

Фабрикацію есерівської організації слідчі здійснили і на районному рівні. У селі Плоске (нині Великомихайлівський район Одеської області) заарештували 26 осіб, які нібито належали до «шпигунсько-повстанської есерівсько-селянської організації». У цьому ж селі за іншими справами було заарештовано ще 53 особи *[506]*.

Згодом була також вигадана справа «Блоку українського націоналістичного, сіоністського і есерівського підпілля». Звинуваченим намагались приписати діяльність по відтворенню есерівської партії, партійних осередків, об’єднанню старих есерівських кадрів, створенню угруповань антирадянських елементів, організації осередків на периферії для подальшого комплектування повстанських формувань і активних виступів проти радянської влади.

Паралельно з есерівською слідчі сфабрикували *«контрреволюційну меншовицьку організацію»*, яка нібито діяла в Одесі з 1934 року. Наприкінці 1937-го і на початку 1938 року було заарештовано і об’єднано за двома груповими справами 19 осіб, які в минулому належали до меншовицької партії. Багато з них у 20-ті роки вже перебували у в’язницях або на засланні, дехто притягався до відповідальності неодноразово. Допити проводились у лютому та березні 1938 року, коли слідчі активно «формували» організацію, її склад, мету та завдання. Її керівником примусили визнати себе відомого вченого і громадського діяча — завідувача кафедри фізичної географії Одеського університету та викладача педінституту професора О. О. Сухова. У протоколі допиту на 64 аркушах він «зізнався», що організація мала на меті «знищення радянської влади та встановлення буржуазно-демократичного ладу на території України, проведення підривної роботи, шкідництва, диверсій, терористичних актів, розпалювання невдоволення серед населення, влаштування аварій» *[507]*. Наприкінці 1939 року за постановою особливої наради при НКВС СРСР його було ув’язнено на 5 років у табори. (Нарис про Сухова див. у III розділі на стор. 569–576. — *Ред.*). Серед названих ним та іншими заарештованими був заступник директора консерваторії, професор педінституту Й. Я. Чернявський, якого звинуватили у приналежності до «контрреволюційної бундівської організації» і розстріляли у жовтні 1938 року за постановою трійки при УНКВС по Одеській області *[508]*.

Розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР за № 83724 від 30 серпня 1937 та за № 83731 від 28 грудня 1937 року передбачало початок операцій по *боротьбистах* та *сіоністському активу [509]*. У боротьбу за «викриття» сіоністської організації активно включився НКВС Молдавської АРСР. У доповідній записці від 13 серпня 1938 року нарком внутрішніх справ І. Т. Широкий зазначав, що організація на чолі з колишнім наркомздравом МАРСР Я. Ходосом охопила сім районів, була пов’язана з націоналістичним центром та проводила шпигунську діяльність на користь англійської, німецької та румунської розвідок. Він повідомляв, що за справою заарештовано і засуджено 193 особи, ще 56 осіб заарештовані і 40 осіб намічаються до арешту. Слідство велося у напрямку викриття нового, «паралельного центру» *[510]*. Один з центрів «контрреволюційної сіоністської організації» нібито знаходився у Красноокнянському районі. Його учасники проводили нелегальні зібрання, на яких обговорювали організаційні питання і методи боротьби з радянською владою, проведення сіоністської націоналістичної агітації, розпалення міграційних настроїв щодо виїзду євреїв з СРСР у Палестину. Лише у цьому районі як учасників організації було репресовано 26 осіб. Аналогічну справу на 9 євреїв сфабрикувало Березівське РВ НКВС; через два місяці всі вони були розстріляні *[511]*.

Таким же чином Одеське УНКВС створило *«контрреволюційну анархістську організацію»*. За однією зі слідчих справ репресували 12 осіб, з яких 5 у минулому вже заарештовувались як анархісти. Жодного свідка у справі допитано не було, а її фігурантам інкримінували проведення анархістської пропаганди, розповсюдження літератури

та дискредитацію заходів партії і радянської влади. За рішенням трійки при УНКВС по Одеській області всіх обвинувачених розстріляли у травні 1938 року *[512]*.

Різноманітні «контрреволюційні організації» НКВС створювало у всіх верствах населення, включаючи до них представників різних професій.

Масштабними були репресії в армії і оборонній промисловості. 29 березня 1937 року політбюро КП(б)У прийняло рішення про звільнення з лав РСЧА і переведення на роботу в господарські наркомати всіх осіб командного складу, які колись були виключені з комуністичної партії за політичними мотивами. Арешти воєначальників, що почалися ще у 1936 році, завершилися «розкриттям» контрреволюційних організацій *[513]*. Влітку 1937 року на Одещині була розкрита *«військова троцькістсько-фашистська змова»*. Арешти проходили серед командного складу Червоної армії, а слідство пов’язувало діяльність місцевих командирів із «шпигунами та змовниками» Якіром і Тухачевським. Були репресовані керівники з’єднань, дивізій та корпусів, що знаходилися на Одещині, особливо 95-ї стрілецької дивізії у Котовську *[514]*.

За подібним сценарієм у 1938 році в УНКВС по Одеській області була створена справа *«контрреволюційної військово-офіцерської організації»*, за якою були заарештовані начальник бойової підготовки Одеської облради ТСОавіахіму В. В. Дряхлов, начальник штабу ППО Іллічівського району С. М. Івлієв, ветеринарний лікар м’ясоконтрольної станції Г. І. Дробишев, завідувач кафедри фармацевтичного інституту С. І. Семенюк. Вербувальником та ініціатором створення організації нібито був колишній генерал царської і білої армій, реемігрант із Болгарії в СРСР Г. В. Сорокін. Після першого арешту в 1935 році він був звільнений; під час другого арешту в 1938 році його змусили визнати зв’язок з білогвардійською організацією РОВС за кордоном і те, що він з 1926 по 1936 рік нібито завербував 28 колишніх офіцерів царської армії. Як учасник організації був також репресований викладач робфаку будівельного інституту та школи № 105 Г. І. Бобовников. Того ж року всіх їх було розстріляно *[515]*.

У 1938 році на Одещині тривали репресії *колишніх червоних партизан*, вказівку на арешти яких надіслали з НКВС УРСР. На 1 липня у справі «антирадянської військово-повстанської партизанської організації», сформованої з учасників «правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного підпілля» було заарештовано 81 особу. Їх звинуватили у «підготовці широкої диверсії на Чорноморському узбережжі, направленої на знищення берегових артбатарей Одеського укріп. району» *[516]*. При перегляді цієї справи були залучені матеріали розслідувань 1939–1940 років про посадові злочини співробітників Одеського УНКВС. Серед них рапорт колишнього помічника начальника II відділу УДБ О. Ф. Бутовича на ім’я особоуповноваженого НКВС УРСР, який свідчив, що начальник відділу УНКВС В. П. Калюжний дав завдання начальнику 5-го відділення Львову почати арешти «червоних партизан» і ув’язнити не менш як 100 осіб, хоча жодних антирадянських проявів з їхнього боку не було *[517]*. Керівником було названо директора наукової бібліотеки І. К. Дьячишина (в минулому активного учасника громадянської війни, нагородженого двома орденами Червоного Прапора), а як учасників арештували десятки колишніх партизан, що раніше воювали за радянську владу. Спочатку слідство вів IV відділ на чолі з Калюжним. Після того як всі спроби отримати від заарештованих зізнання в закладанні мінних полів на узбережжі Чорного моря виявились марними, справу передали до III відділу *[518]*. Восени 1938 року за постановами трійки при УНКВС по Одеській області І. К. Дьячишин, М. А. Галеско, К. Н. Сечкін, І. Д. Сарро, П. Н. Скалет та інші були розстріляні, у грудні Г. П. Решетняк помер

у тюремній лікарні, а в середені 1939 року було визнано що «справа червоних партизан» є цілковитою фальсифікацією і більшість ув'язнених звільнили *[519]*.

Контрреволюційні організації НКВС «знаходив» і серед *служителів церкви* і *віруючих*. У роки «великого терору» їх репресували не лише за традиційним обвинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді», але і як членів сфабрикованих «контрреволюційних церковних організацій».

Так, протягом лютого — квітня 1938 року IV відділ УНКВС по Одеській області заарештував 29 громадян за звинуваченням у приналежності до «контрреволюційної фашистської церковної організації». Учасники нібито займались «антирадянською повстанською агітацією і шпигунською діяльністю» на чолі з митрополитами Спаським і Грисюком (репресовані у 1936—1937 роках) та створювали для цього осередки в Одесі і області, збираючи та передаючи шпигунські відомості білогвардійській організації за кордоном. Серед розстріляних за рішенням трійки від 20 квітня 1938 року — 18 священиків і дияконів (діючих та колишніх): єпископ Тихон (Т. В. Русинов), протоієреї Г. М. Іващенко, Н. А. Блошенко, С. К. Лабунський, В. Ф. Ширяєв, священики І. В. Бойко, М. С. Горбунов, Л. К. Гінкулов, П. Ф. Гірканов, П. П. Жуковський, І. Д. Загоровський, І. Т. Риляков, І. Г. Охлоповський, П. К. Троценко, П. П. Малий, І. І. Чалий та інші, а також диякони, монахи, псаломщики, церковні сторожі, віруючі *[520]*.

Аналогічна «церковна справа» семи священиків була сфабрикована в період з 23 квітня по 6 травня 1938 року, а її «учасників» пов'язали з попередньою організацією і звинуватили у намірі «повалити радянську владу насильницьким шляхом у період інтервенції та відновити державу фашистського типу». 30 травня 1938 року Ф. К. Дєньга, О. Ю. Андріанов, М. М. Рожновський, П. Г. Івлієв, Д. М. Папе, І. І. Сорокін і К. Д. Жиров за постановою трійки при УНКВС в Одеській області були розстріляні *[521]*.

Більшість служителів кліру, репресованих за цими та іншими справами, в минулі роки вже неодноразово зазнавали переслідувань за релігійну діяльність: перебували під слідством, були ув'язнені у тюрми і табори чи вислані, позбавлені громадянських прав тощо. Різниця полягала в мірі покарання. У 1937—1938 роках нею, як правило, ставав розстріл.

Не лише православні, а й служителі інших конфесій та релігій активно знищувались.

У березні — квітні 1938 року були заарештовані єврейські релігійні діячі Одещини: проповідник Шмуль Дембін, кантори Тойва Гойхман і Давид Перкіс, голова релігійної громади Яків-Зельман Римар, рабин Волько Дербаремдінер та багато інших. Їх звинуватили у сіонізмі, контрреволюції, антирадянській агітації та за рішеннями трійки при УНКВС по Одеській області розстріляли *[522]*.

Серед репресованих були також баптисти, лютерани, суботники, євангелісти, адвентисти та інші. Крім релігійної діяльності, до звинувачень додавалась антирадянська агітація, участь у контрреволюційних організаціях або в минулому — у повстаннях проти радянської влади, зв'язки з іноземними консульствами тощо. Арешти грунтувались також на обвинуваченні в активній релігійній діяльності, яка полягала у проведенні обрядів і молебнів, виступів проти закриття церков, молитовних домів, обговорень проблем ставлення влади до релігії. Вони спрямовувались передусім проти священиків, дияконів, ксьондзів, пасторів, рабинів, церковних старост, монахів, сектантських активістів, але й пересічні миряни часто арештовувалися саме за віру та дотримання релігійних обрядів. Управління НКВС по Одеській області звітувало, що за 1937 рік було репресовано 452 служителі релігійного культу, а за шість місяців 1938 року — 69 осіб, названих у звіті сектантами *[523]*.

Сваволя партійно-репресивних органів та повне ігнорування існуючих законів і норм Кримінального кодексу проявилися, зокрема, у прийнятті позасудовими органами двох рішень відносно однієї й тієї ж людини: спочатку 8—10 років таборів, а через декілька місяців без перегляду справи, без проведення додаткового слідства і висунення нових обвинувачень — розстріл. Різке збільшення розстрільних рішень з кінця лютого 1938 року було пов'язано з виконанням постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 31 січня 1938 року «Про антирадянські елементи» і затверджених «додаткових лімітів». Так, за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 5 березня 1938 року (протокол № 113) прийняті рішення про розстріл 193 чоловіків і жінок, які у жовтні — грудні 1937 року за рішенням цієї ж трійки мали бути ув'язнені у табори, але навесні наступного року все ще знаходились в одеській в'язниці *[524]*. Аналогічно за постановою особливої трійки НКВС Молдавської АРСР від 28 лютого 1938 року прийняті рішення про розстріл 85 осіб, які у 1937 році цією ж трійкою були ув'язнені у табори, але продовжували знаходитись у тираспольській в'язниці *[525]*. Серед цих двічі репресованих колгоспники А. А. Бабінець, В. К. Банєвський, Д. І. Лабушняк, робітники Н. А. Булат, П. І. Гербиченко, М. Г. Ільницький та багато-багато інших *[526]*.

Треба зазначити, що в роки «великого терору» масові репресії здійснювались не лише позасудовими органами НКВС (трійками, двійками, особливими нарадами), чия діяльність і не передбачала дотримання юридичної процедури розгляду справи, надання слова звинуваченому, аналізу матеріалів слідства, вислуховування сторін обвинувачення та захисту і вирішення проблеми невинності особи, притягнутої до відповідальності, чи міри покарання при порушенні нею норм діючого законодавства. Ігнорування норм судочинства для цих органів було нормою. За такими ж «правилами» діяли військова колегія Верховного суду СРСР та військові трибунали різних рівнів. Різниця полягала лише в тому, що рішення позасудових органів приймалися, як правило, заочно, а в судовому засіданні підсудний міг бути присутнім, але це не заважало військовій колегії та трибуналам приймати такі ж безпідставні рішення, як і трійки. Вироки військової колегії Верховного суду СРСР були визначені ще до винесення справи на її розгляд. У НКВС складалися списки на розстріл (переважна більшість), на ув'язнення на 10 років та на ув'язнення на 8—5 років. Ці списки подавались до політбюро ЦК ВКП(б) та після їхнього затвердження поступали до Верховного суду СРСР «на виконання». Виявлені 383 списки (з 27 лютого 1937 року до 29 вересня 1938 року) на понад 43 700 осіб. Підпис Й. В. Сталіна — на 357 списках, В. М. Молотова — на 372, Л. М. Кагановича — на 188, К. Є. Ворошилова — на 185, А. О. Жданова — на 176, А. І. Мікояна — на 8, С. В. Косіора — на 5, М. І. Єжова — на 8 *[527]*.

Паралельно з Верховним судом та трибуналами продовжувалась діяльність інших судових інстанцій. За статистикою НКВС УРСР співвідношення справ, винесених на розгляд судових та позасудових органів у роки «великого терору» свідчить про абсолютну перевагу останніх, для яких не треба було навіть імітувати доказовість вини підслідного (див. таблиці 4 і 8 на стор. 110, 113–114. — *Ред.*). Але певна частина справ, у яких докази «контрреволюційної діяльності» обвинуваченого вдавалося добре сфальсифікувати, розглядалась у судах. Одна з тенденцій судової діяльності того часу полягає в тому, що якщо у 1936-му та на початку 1937 років розгляд значної частини справ завершувався виправдувальним вироком, поверненням справи на дослідування чи відносною м'якістю у визначенні міри покарання, то вже з осені 1937 року вироки стали значно більш жорстокими і мало відрізнялись від рішень позасудових органів. Щоправда за груповими справами вироки могли диференціюватися. Наприклад,

справа доцента німецького педагогічного інституту В. Г. Дельвендаля, чи справа п'яти співробітників водного інституту *[528]*. Заарештовані вони були з грудня 1936-го по квітень 1937 року, звинувачені в «антирадянській агітації» та «пособництві троцькістам» і після 8–9 місяців слідства їхні справи були передані до судових інстанцій. 3 вересня 1937 року Одеський обласний суд засудив Дельвендаля до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах і 5 років позбавлення прав *[529]*. 14 жовтня 1937 року воднотранспортний суд Чорноморського басейну засудив ректора Одеського інституту інженерів водного транспорту М. Д. Демидова до 20 років таборів і 5 років позбавлення прав, заступника начальника політвідділу Чорноморського пароплавства Й. А. Вайнера до 10 років таборів і 5 років позбавлення прав, секретаря парткому водного інституту С. З. Богомолова до 7 років таборів і 3 років позбавлення прав, а студента цього ж інституту М. Я. Берлагу і аспіранта С. Х. Дацьковського відповідно до 3 і 4 років таборів та позбавлення прав на 2 і 3 роки *[530]*. У лютому 1942 року Демидов помер у Північно-Східному таборі НКВС.

Методи слідства

Однією з найболючіших проблем при дослідженні історії «великого терору» є зізнання більшості арештованих у найнеймовірніших злочинах, яких у дійсності вони не чинили, та визнавальні свідчення. Причини цього різноманітні і потребують спеціальних досліджень психологів, соціологів, політологів. Але одна з важливіших і ганебніших для радянської держави — масове *застосування тортур, різних методів фізичного, морального та психічного тиску* на арештованих, витримати які людина не здатна. Законодавчо це було заборонено. Так, у Кримінально-процесуальному кодексі УРСР в статті 134 записано: «слідчий не має права домагатися показань або визнання обвинуваченого насильством, погрозами й іншими подібними заходами» *[531]*. Але кодекси, закони і, навіть, Конституція завжди належали до формальних радянських документів. Вони лише номінально фіксували громадянські та процесуальні права людини, на практиці ж застосовувалися численні підзаконні акти — секретні постанови, директиви і вказівки ВКП(б), накази і розпорядження НКВС тощо.

Фізичні методи впливу на заарештованих використовувались співробітниками радянських правоохоронних органів як до, так і після періоду «великого терору», однак саме в цей час вони набули найбільш жахливих і потворних форм, до того ж у величезних масштабах *[532]*. І сталося це не лише через сваволю, безконтрольність, самочинство чи садизм співробітників НКВС, а й за узгодженням з партійним керівництвом. Про це, зокрема, свідчить секретна директива Сталіна від 10 січня 1939 року, направлена в ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми партії: «ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування фізичного тиску в практиці НКВС було допущено з 1937 року відповідно до дозволу ЦК ВКП(б). Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив у відношенні до представників соціалістичного пролетаріату, і причому застосовують його в найпотворніших формах. Питається, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманна у відношенні до затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників? ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватись і надалі, як виключення, по відношенню до явних нерозззброєних ворогів народу, як абсолютно правильний і доцільний метод» *[533]*. Щоправда, застосовувався він не «як виключення», а як систематичний і постійний. Це давало можливість зламати волю обвинувачених, домагатись від них визнання вини в не скоєних злочинах і все нових і нових прізвищ «злочинців». І таке «визнання» у 1930-ті роки перетворилося на «царицю доказів». Теоретичну основу цьому створив академік, прокурор СРСР А. Я. Вишинський *[534]*. Це значно спростило роботу НКВС. На основі зізнавальних свідчень обвинувачених фабрикувались групові справи; натомість інші слідчі дії — допити свідків, очні ставки, експертизи — майже не застосовувались або проводились суто формально.

Перші згадки про незаконні методи проведення оперативно-слідчих дій в офіційних документах почали з'являтися вже на початку 1939 року. Пов'язано це було з процесами зміни вищого керівництва НКВС та арештами співробітників наркомату. Так, наприклад, заарештований у квітні 1939 року колишній начальник відділення УНКВС по Одеській області М. М. Тягін свідчив: «Порушення революційної законності мало місце як в усьому управлінні, так і в II відділі. Порушувались норми Кримінально-процесуального кодексу. Фізичні методи впливу застосовувались вже під час першої операції, але з дозволу начальника УНКВС» *[535]*. Як загальний стиль роботи всіх відділень і відділів управління НКВС у цей період застосовувались «стійки» і «конвеєр», тобто така система допиту, коли арештований допитувався безперервно кількома слідчими по черзі аж до втрати ним свідомості.

27 січня 1939 року сімнадцять репресованих комуністів, що утримувалися у дніпропетровській в'язниці, направили звернення до комісії партійного контролю ЦК ВКП(б) про тортури та знущання, які застосовувалися в ході слідства в УНКВС по Одеській, Вінницькій, Дніпропетровській та інших областях України. Зокрема, вони писали «В Одеському обласному відділі НКВС комуніста Насакіна Тимофія Микитича примусили на допитах сидіти безперервно без руху, їжі та сну 130 годин на стільці та протягом 80 годин стояти на ногах. Слідчий Черняк, знущаючись над ним, оплювував йому обличчя, бив по обличчю, кричав у вуха, при співучасті слідчого Шнайдера, в результаті чого у Насакіна пошкоджених слух» *[536]*. У листі наводились численні приклади садизму, властивого й іншим співробітникам НКВС. (Витяги з документу див. у II розділі на стор. 465–467. — *Ред.*). За цим зверненням було проведено розслідування, декілька з енкаведистів засуджені, деякі звільнені з НКВС чи переведені на інші посади *[537]*.

Прояви брутальної сваволі і широко застосовані при проведенні попереднього слідства методи насильства свідчать про жорстокість, аморальність, зневагу до людської гідності і життя, які були притаманні органам НКВС. Розповіді тих репресованих, хто вижив і у 1950-ті роки давав свідчення про свій арешт, слідство, ув'язнення, сповнені жахливих свідоцтв про знущання і тортури, які їм довелося пережити в застінках НКВС. Так, головний інженер першого одеського пивоварного заводу П. Х. Сушон (заарештований у квітні 1938 року) в 1956 році свідчив про хід слідства у справі: «Слідчий Афонін протягом перших трьох діб безперервно тримав мене на ногах. Ці три доби мені не давали ні їжі, ні води. Я втрачав свідомість і падав, але мене починали бити, плювати в обличчя. Слідчий Майський бив мене каблуками в спину і живіт. У побитті брав участь також слідчий Берензон. Мене обливали водою і знову ставили на ноги. Через три доби мені дали пару годин відпочити, а після цього слідчий Афонін почав умовляти, щоб я визнав себе винним в контрреволюційних злочинах, тоді поїду на північ будувати заводи, а інакше вони доб'ють мене, свободи я вже не побачу і піду в могилу. Я продовжував заперечувати свою вину, і тортури, побиття та приниження знову продовжились» *[538]*. Лише на восьмий день катувань заарештований підписав те, що вимагали від нього слідчі. (Після 16 місяців перебування у в'язниці Сушон звільнений у вересні 1939 року).

Подібні факти застосування методу «стійок» і «конвеєру» зустрічаються в матеріалах й інших архівно-слідчих справ *[539]*. Директор українського пединституту А. О. Луньонок, заарештований у червні 1938 року, також зазнав «революційного» методу дізнання, незважаючи на відсутність ноги, ампутованої ще у 1917 році. Протягом двох місяців його щодня після тортур відвозили у в'язницю в непритомному стані *[540]*. (Після 19 місяців перебування у в'язниці Луньонок звільнений у січні 1940 року). Моральне і фізичне виснаження арештованих досягалось і шляхом безперервних викликів на допити. Завідуючого педагогічною частиною педіну Г. К. Клочка протягом усього слідства забирали на новий допит одразу після доставки у в'язницю, практично не даючи спати *[541]*. (У жовтні 1938 року Клочка ув'язнено на 12 років у табори).

Заарештованих, які не давали зізнань, по кілька місяців тримали в одиночних камерах. Перед допитом або відправкою у в'язницю їх саджали у так звані «шафи», де вони практично без руху годинами чекали подальших дій слідчих *[542]*. Тортурами можна вважати і багатогодинні перебування заарештованих в літній час у зачиненому автомобілі, так званому «собачнику», який доставляв їх з в'язниці до управління НКВС на допит *[543]*.

Прокурора Одеси М. З. Літинського слідчий Цирульницький двічі роздягав до нижньої білизни і водив до підвалу на розстріл, вимагаючи підписати зізнання в участі у контрреволюційній організації. В останній момент Літинський обіцяв це зробити, його повертали до кабінету слідчого, а після чергової відмови тортури продовжувались. Цирульницькому допомагали вахтери. (У вересні 1937 року Літинський ув'язнений на 10 років у табори) *[544]*. Практикували не давати заарештованому води, попередньо нагодувавши його солоною їжею. Влаштовували провокації: за дверима кабінету, де проходив допит, інсценували голос матері, яка благала сина підписати протокол *[545]*.

Репресований у 1938 році член парткології КПК при ЦК ВКП(б) С. Я. Шпак свідчив: «Слідчий Абрамович плював мені в рот, Мошковський у цьому був помічником Абрамовича. Це було для мене найбільш принизливим і знущальним ставленням. Мене змушували сидіти на краю стільця до тих пір, поки не опухали руки і ноги. Також морили голодом і не давали спати по кілька діб» *[546]*. (Після 15 місяців перебування у в'язниці Шпак звільнений у вересні 1939 року).

Постійним явищем було використання слідчими нецензурної лайки, принижень, погроз арештувати рідних, часто заарештованих називали фашистами. Тягін вимагав: «Ти єврей, значить пиши, що ти сіоніст, інакше примушу писати, що ти шпигун». Його помічник Скопіс, катуючи в'язнів, твердив: «Будемо бити, доки не станеш контрреволюціонером» *[547]*. Слідчий Афонін привчав заарештованих не казати «ні». Щоразу, коли лунало «ні», їх починали жорстоко бити Майський, Берензон або інші працівники НКВС, яких спеціально для цього викликав Афонін *[548]*. Абрамович погрожував в'язням, які відмовлялись підписувати протокол допиту: «Подивимось, якщо тебе поведуть в підвал на розстріл, ти будеш готовий писати зізнання своєю кров'ю, але тоді буде пізно» *[549]*. Слідчий Кордун казав допитуваним: «Ворог ви чи ні, звідси вам не повернутись — органи не помиляються. Тих, хто повернувся, ви не бачили і не побачите» *[550]*. Як приклади наводились імена затриманих, що померли під час слідства.

Професор Й. Я. Чернявський писав у заяві на ім'я Сталіна 17 вересня 1938 року, що на допитах в Одеському УНКВС його били стільцем по голові, по статевих органах, тримали 18 годин на ногах без сну і їжі, били головою об стіну, плювали в обличчя, тримали п'ять днів в карцері *[551]*. (Чернявський розстріляний у жовтні 1938 року). Завідувач відділу культури газети «Чорноморська комуна» М. С. Едельман на допиті в 1938 році свідчив, що, крім побиття, слідчі кричали йому в обидва вуха через паперові рупори, гасили об його вуха цигарки, скидали гарячий попіл за комір *[552]*. (Після року перебування у в'язниці Едельман звільнений у серпні 1939 року).

Про тортури і знущання на допитах в УНКВС по Одеській області розповідали свідки під час розгляду в суді справ працівників НКВС. За словами директора обласної заготліссемконтори О. О. Маулевич, слідчий Городокин змусив її стояти цілу добу на колінах, а коли на другу добу вона не змогла підвестись, то її за волосся стягували по гвинтових сходах з четвертого поверху. Двічі слідчий вивозив її на кладовище *[553]*. (Після 4 років і 5 місяців перебування у в'язницях Одеси, Новосибірську, Томську Маулевич звільнена у листопаді 1942 року). Коли партслідчого Л. С. Каліховського викликали як свідка в управління НКВС на очну ставку з Г. О. Александровим (який до арешту також працював у КПК партслідчим), останній вже був настільки побитий, що не міг навіть розмовляти *[554]*. (Після 8 місяців перебування у в'язниці Александрова відправлено до психіатричної лікарні). Підслідних били кулаками, палицями, кастетами; садовили на кілок, вставлений в сидіння м'якого стільця. Начальник IV відділу В. П. Калюжний вимагав від підлеглих допитувати заарештованих так, щоб було чути в його кабінеті, який знаходився за 12–15 кімнат від місця допиту. Хоча більшість слідчих працювали так, що було чути не лише в кабінеті Калюжного, а й за квартал від управління *[555]*.

Окремі працівники НКВС вирізнялись винятковим садизмом. У травні 1939 року репресований М. З. Закгейм свідчив: «Підійшовши, Тягін почав мене бити кулаками почергово то в одне вухо, то в інше, і водночас дав наказ «Боксеру» (прізвисько одного з стажерів. — *Ред.*) бити в живіт, вказавши на виразку шлунку. Коли я від цих побоїв впав на підлогу без свідомості, мене кілька разів піднімали на руки і кидали об стіну з такою силою, що я наче м'яч відкочувався до іншої стіни. А коли я остаточно впав, вони почали топтати мене каблуками чобіт до повної втрати свідомості» *[556]*. (Після року перебування у в'язниці Закгейм звільнений у березні 1939 року). Слідчий Орловський бив заарештованих носком чобота по статевих органах так, що їхня білизна закривавлювалася *[557]*.

Завідувача радторгвідділу обкому КП(б)У М. Б. Баргера після арешту о четвертій годині ночі вже через дві години викликали на допит. Перше, що зробив слідчий Кордун — це вдарив його по обличчю і обплював. Протягом двох годин через кожні 15 хвилин він повторював такі дії без висування жодних звинувачень, твердячи: «з ворогами будемо обходитись по ворожому» *[558]*. Після першого допиту шістнадцять днів поспіль Баргера били і вимагали зізнатись у контрреволюційній діяльності. На допомогу собі Кордун викликав слідчих Савіна, Абрамовича, Берензона та інших. Крім побиття використовувалась провокація у вигляді пред'явлення фіктивного ордеру на арешт дружини або інсценування з набоєм, який нібито спеціально призначений для Баргера, і оцінювання його життя у вісім копійок — вартість набою). Після 16 днів тортур вартові приносили його на допит і відносили назад у камеру на руках. Дійшовши вкрай важкого фізичного і морального стану, він написав під диктовку слідчого наклепи на себе й інших фігурантів справи *[559]*. (Після 16 місяців перебування у в'язниці Баргер звільнений у листопаді 1939 року). Заарештований за цією ж справою завідувач обласного фінвідділу І. Х. Сенкевич, який також під тиском слідчих написав зізнання в участі у «антирадянській терористичній організації правих», свідчив, як його били і тримали у карцері вже у 1939 році за те що він відмовився від своїх зізнань *[560]*. (Після 16 місяців перебування у в'язниці Сенкевич звільнений у листопаді 1939 року).

Вже згадувана дружина репресованого співробітника обкому КП(б)У Ф. Ю. Кібальчич писала в заяві: «...Прізвище слідчого, який вів справу чоловіка, Кордун. Мене викликали на допит і по-звірячому побили. При побитті у мене був вибитий 21 зуб, і через певний час я народила, але дитина народилася заздалегідь, була слабкою і, проживши недовго, померла від виснаження» *[561]*.

В Одеському УНКВС слідчі часто використовували кімнату № 110, яку натоплювали наче парильню і закривали там заарештованих, попередньо тепло їх одягнувши в хутро із закриттям навіть обличчя. Після кількох годин, проведених в стоячому положенні, люди починали втрачати свідомість і падати. Цього чекали слідчі і, увірвавшись до кімнати, починали бити нещасного, вимагаючи зізнання *[562]*. Інколи подібну процедуру проводили з використанням розпеченого калорифера, проти якого саджали тепло одягнену людину, чекаючи аналогічного ефекту *[563]*.

Співробітник НКВС УРСР В. Ф. Сальников, який працював в Одеському управлінні з квітня 1938 року, на допиті в якості свідка у 1955 році розповідав: «Фізичні і психічні методи впливу в УНКВС по Одеській області широко застосовувались всіма слідчими, і не лише в процесі слідства, а й після його закінчення, безпосередньо перед судом. Таким чином вони домагалися, що обвинувачені підтверджували в суді свої свідчення, дані ними на попередньому слідстві» *[564]*.

Систематичне застосування працівниками НКВС найжорстокіших методів фізичного впливу для здобуття зізнань призводило до каліцтв і навіть смерті підслідних. У П. Х. Сушона на допитах було пошкоджено хребетний стовп, лівий тазостегновий суглоб, відірвалась права нирка, і пересуватись він міг лише за допомогою милиць *[565]*. Покалічений на допитах був і рибалка колгоспу імені Шмідта С. Ф. Лозовський *[566]*. (Після року перебування у в'язниці Лозовський звільнений у лютому 1939 року). В ході слідства в період «великого терору» багато людей померли в одеській і тираспольській тюрмах, серед них начальник управління обласного фінвідділу М. Т. Єремченко, інспектор пожежної охорони С. Ю. Білодід, колгоспник Й. Й. Ейдер, охоронець заводу «Червоний Профінтерн» М. Т. Продіус, селянин Я. Я. Ротт, машиніст депо Одеса-Товарна П. К. Ставінський, заступник начальника «Дортехпостач» Одеської залізниці М. В. Утєшев, пенсіонер О. А. Цаплюк та інші *[567]*.

Про порушення норм КПК УРСР у процесі слідства і застосування слідчими фізичних методів впливу деякі з арештованих намагались довести до відома керівництва УНКВС, прокуратури, обкому КП(б)У, писали заяви в комісію партійного контролю, а також на ім'я керівників партії і уряду. Вони й гадки не мали, що ці заяви потрапляють до рук тих, на кого вони скаржаться. Інформацію зі скарг слідчі використовували, щоб посилити тиск на заарештованих, ставлячи їх перед фактом марності такого заняття *[568]*. Лише в поодиноких випадках вдавалося щось передати за стіни управління НКВС. (Свідчення про протиправні дії колишніх співробітників НКВС див. у ІІ розділі на стор. 442–467. Значна кількість матеріалів про тортури і знущання, що практикувалися в одеському управлінні НКВС міститься в архівно-слідчій справі № 6004-п на 6 колишніх співробітників УНКВС по Одеській області, репресованих у 1938 році за «контрреволюційну діяльність» та «участь у троцькістській групі», звільнених у 1939 році у зв'язку з припиненням їхньої справи і реабілітованих у 1991-му *[569]*; з 2009 року ця справа знову закрита, вважається «секретною» і дослідникам не видається. — *Ред.*).

У другій половині 1938 року наслідки репресій в усіх сферах життя ставали все більш нестерпними. Вважаючи, що репресії досягли поставленої мети, Сталін взяв курс на зміну внутрішньої політики. 17 листопада була прийнята спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якій ішлося про значні недоліки та перекручення в роботі органів НКВС. Зокрема у ній вказано: «Часто арештований не допитується протягом місяця після арешту, іноді й більше. При допитах заарештованих протоколи допиту не завжди ведуться. Не рідко мають місце випадки, коли свідчення заарештованого записуються слідчим у вигляді нотаток, а потім, через довгий час (декада, місяць і навіть більше) складається загальний протокол, причому абсолютно не виконуються вимоги статті 138 КПК про дослівну, по можливості, фіксацію свідчень заарештованого. Дуже часто протокол допиту не складається доти, доки арештований не зізнається у здійснених злочинах» *[570]*. Постанова відміняла надзвичайні заходи щодо порядку розгляду політичних справ. Органам НКВС і прокуратури заборонялось проведення масових операцій, пов'язаних з огульними арештами і виселенням великих груп людей по «лімітах», дозволялося проводити арешти лише з санкції суду або прокурора. У центрі і на місцях ліквідовувались трійки, а справи належало передавати на розгляд судів або особливих нарад при НКВС СРСР.

Тоді ж було змінено вище керівництво НКВС. 25 листопада 1938 року М. І. Єжов був звільнений з посади народного комісара внутрішніх справ СРСР і «головним» чекістом став Л. П. Берія. У газетах, проте, ця звістка була опублікована лише 8 грудня. З приходом Берії розпочалося «встановлення законності». Вже 26 листопада за його підписом був виданий наказ за № 00762 «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року», в якому йшлося про припинення масових операцій, відміну оперативних наказів, циркулярів, указів та інструкцій НКВС СРСР, за якими здійснювався «великий терор», вказувалося, що справи переважно мають направлятися в суди, а до особливої наради при НКВС СРСР лише у виключних випадках *[571]*. А в спеціальній телеграмі, направленій керівникам місцевих управлінь НКВС 22 грудня, новий нарком внутрішніх справ додатково роз'яснив, що всі рішення про розстріл, прийняті до 17 листопада 1938 року, підлягають скасуванню *[572]*.

Відбулось певне послаблення репресивної політики. Так, за неповними даними фонду припинених справ архіву УСБУ в Одеській області, за період з 17 листопада до 31 грудня 1938 року було заарештовано лише 18 осіб. Жоден з репресованих не отримав вищої міри покарання, а частину навіть звільнили впродовж 1939 року. Проте згодом стала очевидною показовість та обмеженість цього процесу, а кількість репресованих знову різко зросла *[573]*.

Отже, протягом 1937–1938 років суспільство пережило три фази репресивної політики радянської влади. Перший етап позначився багатовекторною підготовкою до проведення масових репресій і поступовим розкручуванням репресивного механізму. Простежується втягування в орбіту репресій все більшої кількості керівництва різних установ та організацій Одещини, які після арештів називали своїми співучасниками колег і знайомих, полегшуючи тим самим завдання слідчих із розширення соціальної бази репресій. Водночас відбувалося формування і налагодження органами НКВС усіх компонентів «масових операцій». Початок їм поклало видання наказів НКВС СРСР № 00439 та № 00447. Небачене раніше інтенсивне наростання репресій продовжувалося до середини листопада 1938 року і призвело до знищення лише на Одещині тисяч громадян, чиє існування влада визнала непотрібним і шкідливим для майбутнього суспільства. Організоване припинення «великого терору» не означало кінця репресій; вони продовжились, проте в менших масштабах.

(*Архівні джерела.* Більшість справ 1937–1938 років з репресивними рішеннями позасудових органів (трійок, двійки, особливої наради при НКВС) та реабілітацій-

ними рішеннями суду чи прокуратури передана з архіву УСБУ до Державного архіву Одеської області: понад 9000 справ приблизно на 11 500 осіб (фонд Р-8065, опис 2). У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області на 2009 рік залишається близько 3500 справ періоду «великого терору» (переважно з вироками судових органів) приблизно на 4200 осіб. Частина цих справ досі вважається «секретною» і для дослідження недоступна, як і справи основного фонду цього архіву. Протоколи трійки при УНКВС по Одеській області за 1937—1938 роки, протоколи особливої трійки НКВС Молдавської АРСР, протоколи засідань наркому внутрішніх справ СРСР і прокурору СРСР з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини, накази та акти про розстріл вислані у 2006 році з архіву УСБУ в Одеській області до Києва у Галузевий державний архів СБУ (фонд 6, опис 3, справи 12—131, 134—171, 178—205). Звітна статистична інформація УНКВС по Одеській області знаходиться у фонді 42 цього ж архіву. — *Ред.*).

Наводимо деякі статистичні відомості щодо репресій на Одещині у 1937—1938 роках з Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Таблиця 1. **Національний склад репресованих Одеської області за даними ГДА СБУ**
(Ф. 42. Спр. 35. Арк. 195, 200, 201)

№ п/п	Національність	1937	1 половина 1938	Всього
1	австрійці	–	6	6
2	азербайджанці	2	–	2
3	англійці	–	–	–
4	білоруси	61	33	94
5	болгари	132	383	515
6	буряти	2	–	2
7	вірмени	4	39	43
8	галичани	4	15	19
9	греки	358	267	625
10	грузини	6	5	11
11	естонці	6	9	15
12	євреї	535	462	997
13	іранці	2	76	78
14	італійці	1	11	12
15	караїми	–	1	1
16	киргизи	2	–	2
17	китайці	–	2	2
18	корейці	–	4	4
19	латиші	24	86	110
20	литовці	4	27	31
21	монголи	–	4	4
22	німці	2380	878	3258
23	поляки	1088	251	1339
24	росіяни	1118	931	2049
25	румуни	340	126	466
26	серби	1	9	10
27	словаки	–	–	–
28	татари	2	–	2
29	туркмени	3	1	4
30	угорці	1	5	6
31	узбеки	17	–	17
32	українці	6598	3044	9642
33	фіни	1	1	2
34	французи	–	1	1
35	чехи	3	8	11
36	чорногорці	–	2	2
37	японці	–	1	1
38	не визначено	–	20	20
	Всього	*12695*	*6708*	*19403*

Таблиця 2. **Соціальний склад репресованих Одеської області за даними ГДА СБУ**
(Ф. 42. Спр. 35. Арк. 195, 201)

№ п/п	Соціально-професійні групи	1937	1 половина 1938	Всього
1	колишні куркулі	5102	2535	7637
2	«колишні люди»	1643	1109	2752
3	декласований елемент	2152	498	2650

4	служителі релігійних культів	452	170	622
5	кустарі	224	119	343
6	домогосподарки, утриманці, пенсіонери	180	90	270
7	службовці	1498	1220	2718
8	селяни-одноосібники	205	37	242
9	колгоспники	809	461	1270
10	робітники	326	340	666
11	червоноармійці і молодший командний склад РСЧА, ПЗ і ЗО НКВС	47	7	54
12	командний склад РСЧА, ПЗ і ЗО НКВС	28	62	90
13	працівники НКВС	29	60	89
	всього	*12695*	*6708*	*19403*
	з них:			
	колишні члени ВКП(б)	529	245	774
	колишні члени ВЛКСМ	36	6	42

Таблиця 3. **Основні обвинувачення репресованих Одеської області за даними ГДА СБУ** (Ф. 42. Спр. 35. Арк. 195, 201)

№ п/п	Обвинувачення	1937	1 половина 1938	Всього
1	троцькісти	446	178	624
2	праві	33	19	52
3	есери	119	128	247
4	меншовики, анархісти, інші	97	97	194
5	члени українських контрреволюційних організацій	1652	2159	3811
6	члени сіоністських та інших контрреволюційних організацій	66	194	260
7	фашисти	1276	717	1993
8	церковники, сектанти	663	269	932
9	білогвардійці	351	634	985

10	по польській лінії (згідно з оперативним наказом)	1167	302	1469
11	по харбінській лінії (згідно з оперативним наказом)	66	65	131
12	по німецькій лінії (згідно з оперативним наказом)	830	756	1586
13	по румунській лінії (згідно з оперативним наказом)	653	247	900
14	по латиській лінії	3	87	90
15	по фінській, естонській, афганській лініях	–	6	6
16	по грецькій лінії	190	229	419
17	по іранській лінії	–	69	69
18	по болгарській лінії	2	273	275
19	по італійській, чеській, англійській, французькій лініях	11	96	107
20	колишні куркулі (за наказом № 00447)	4292	1474	5766
21	кримінальники (за наказом № 00447)	1577	258	1835
22	інші контрреволюційні елементи (за наказом № 00447)	2806	1277	4083
23	германське шпигунство	282	161	443
24	японське шпигунство	76	66	142
25	польське шпигунство	270	271	541
26	латиське, естонське, фінське шпигунство	2	75	77
27	румунське шпигунство	381	198	579
28	італійське шпигунство	36	28	64
29	грецьке шпигунство	25	50	75
30	болгарське шпигунство	32	30	62
31	турецьке шпигунство	5	не вказано	5
32	чеське шпигунство	5	не вказано	5
33	англійське, французьке, італійське, іспанське, іранське та інше шпигунство	23	130	153
34	зрада батьківщини	41	15	29

35	терор	629	563	1192
36	диверсія	289	426	715
37	шкідництво	852	551	1403
38	повстанська контрреволюційна діяльність	2389	3736	6125
39	контрреволюційна агітація	4764	407	5171
40	інші злочини	2594	329	2923

Багатьох репресованих обвинувачували у декількох злочинах, тому загальна кількість обвинувачених більше загальної кількості репресованих.

Таблиця 4. **Статистика винесених репресивних рішень по Одеській області за даними ГДА СБУ** (Ф. 42. Спр. 35. Арк. 196, 203)

Назва репресивного органу	1937		1 половина 1938		Разом	
	всього	до ВМП	всього	до ВМП	всього	до ВМП
Військова колегія Верховного суду СРСР	233	192	49	45	282	237
Військові трибунали	121	23	–	–	121	23
Спецколегія обласного суду	319	24	17	–	336	24
Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР	242	–	17	–	259	–
Трійки НКВС — УНКВС	8675	3309	3009	3003	11684	6312
Нарком внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР	2715	1847	297	170	3012	2017
Народні суди	80	–	–	–	80	–
Всього	*12385*	*5395*	*3389*	*3218*	*15774*	*8613*

Таблиця 5. **Національний склад репресованих Молдавської АРСР за даними ГДА СБУ** (Ф. 42. Спр. 35. Арк. 157, 166)

№ п/п	Національність	1937	І половина 1938	Всього
1	білоруси	3	8	11
2	болгари	13	–	13
3	вірмени	1	6	7
4	галичани	64	–	64
5	греки	9	–	9
6	естонці	–	1	1
7	євреї	247	275	522
8	латиші	13	9	22
9	литовці	1	2	3
10	молдовани	1478	804	2282
11	німці	382	393	775
12	поляки	163	167	330
13	росіяни	430	333	763
14	румуни	40	15	55
15	українці	1684	976	2660
16	фіни	–	1	1
17	чехи	5	–	5
18	не визначено	55	134	189
	всього	*4588*	*3124*	*7712*

Таблиця 6. **Основні обвинувачення репресованих Молдавської АРСР за даними ГДА СБУ** (Ф. 42. Спр. 35. Арк. 157, 159, 166)

№ п/п	Обвинувачення	1937	І половина 1938	Всього
1	троцькісти	50	71	121
2	есери	21	76	97
3	меншовики	1	–	1
4	члени українських контрреволюційних організацій	8	175	183
5	члени сіоністських та інших контрреволюційних організацій	7	190	197
6	фашисти	–	5	5
7	церковники, сектанти	256	13	269
8	білогвардійці	–	31	31

9	по польській лінії (згідно з оперативним наказом)	245	154	399
10	по харбінській лінії (згідно з оперативним наказом)	3	2	5
11	по німецькій лінії (згідно з оперативним наказом)	310	365	675
12	по румунській лінії (згідно з оперативним наказом)	1524	901	2425
13	по латиській лінії	13	8	21
14	по фінській лінії	–	1	1
15	по грецькій лінії	7	5	12
16	по болгарській лінії	–	103	103
17	колишні куркулі (за наказом № 00447)	1189	235	1424
18	кримінальники (за наказом № 00447)	398	2	400
19	інші контрреволюційні елементи (за наказом № 00447)	125	698	823
20	германське шпигунство	110	67	177
21	японське шпигунство	3	2	5
22	польське шпигунство	150	84	234
23	латиське, литовське, фінське шпигунство	13	10	23
24	румунське шпигунство	1548	826	2374
25	грецьке шпигунство	7	5	12
26	чеське шпигунство	–	13	13
27	зрада батьківщини	5	20	25
28	терор	50	17	67
29	диверсія	5	3	8
30	шкідництво	9	22	31
31	повстанська контрреволюційна діяльність	1547	1802	3349
32	контрреволюційна агітація	554	58	612
33	інші злочини	580	195	775

№ 1. Документи зі справи Михайла Ісайовича Ебелова — начальника Одеського військового округу в 1914–1917 роках. Заарештований 7 травня 1919 року, розстріляний 13 липня 1919 року.
Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 12250-п. 17 арк. Інформацію про М. І. Ебелова див. на с. 25, 171. Повністю справа описана у 3-му томі «Одеського мартиролога», с. 139–144.

№ 2. Протоколи Одеської губернської надзвичайної комісії за 1920–1921 роки та алфавітні книги до них.
ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 281 (у 5 томах), 282–287. Інформацію про фонд див. на с. 30.

Л. Й. Коник

Л. В. Скубенко

В. І. Попов

К. Ф. Сіренко

Протокол

Заседания Комиссии Одесской Губернской Чрезвычайно-Следственной Комиссии

от ... 1920 г.

Слушали	Постановили	Отметка об исполнении

Слушали	Постановили	Отметка об исполнении

К. Т. Литвиненко

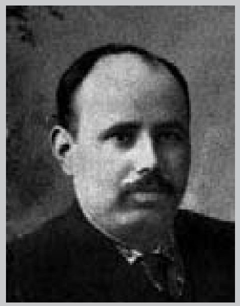

А. К. Верига-Даровський

В. П. Фесінг

Л. Л. Нікулін

№ 3. Початок протоколу Одеської губЧК від 14 червня 1920 року з репресивними рішеннями за справою 2575 «підпільної петлюрівської організації» та фотографії з архівно-слідчих справ репресованих.
ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. Арк. 226–231 зв. Інформацію про справу № 2575 див. на с. 28, 172.

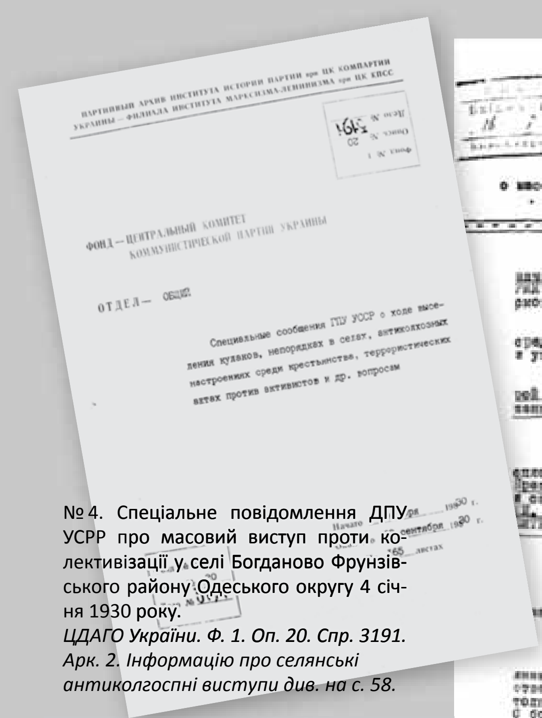

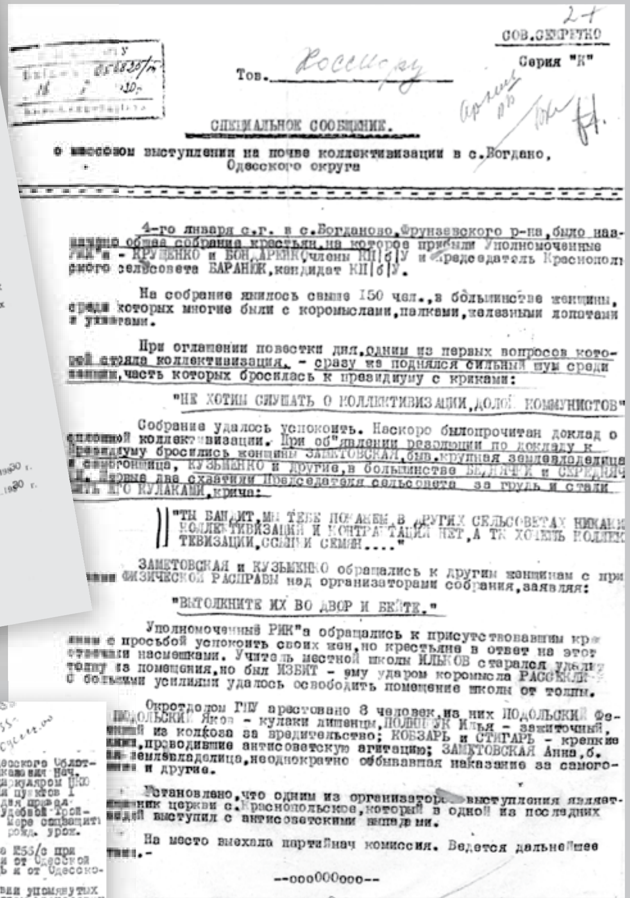

СОВ.СЕКРЕТНО
Серия "К"

Тов. Россиеру

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ.

о массовом выступлении на почве коллективизации в с.Богдано, Одесского округа

4-го января с.г. в с.Богданово, Фрунзевского р-на, было назначено общее собрание крестьян, на которое прибыли Уполномоченные РИК'а – КРУПЕНКО и БОНДАРЕНКО (члены КП[б]У и председатель Краснопольского сельсовета БАРАНЮК, кандидат КП[б]У.

На собрание явилось свыше 150 чел., в большинстве женщины, среди которых многие были с коромыслами, палками, железными лопатами и ухватами.

При оглашении повестки дня, одним из первых вопросов которой стояла коллективизация, – сразу же поднялся сильный шум среди женщин, часть которых бросилась к президиуму с криками:

"НЕ ХОТИМ СЛУШАТЬ О КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ДОЛОЙ КОММУНИСТОВ"

Собрание удалось успокоить. Наскоро был прочитан доклад о сплошной коллективизации. При об'явлении резолюции по докладу к президиуму бросились женщины ЗАМЕТОВСКАЯ, быв. крупная землевладелица и самогонщица, КУЗЬМЕНКО и другие, в большинстве БЕДНЯЧКИ и СЕРЕДНЯЧКИ. Первые два схватили Председателя сельсовета за грудь и стали бить его кулаками, крича:

"ТЫ БАНДИТ, МЫ ТЕБЕ ПОКАЖЕМ, В ДРУГИХ СЕЛЬСОВЕТАХ НИКАКОЙ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И КОНТРАКТАЦИИ НЕТ, А ТЫ ХОЧЕШЬ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ, ССЫЛКИ СЕМЕЙ...."

ЗАМЕТОВСКАЯ и КУЗЬМЕНКО обращались к другим женщинам с призывом ФИЗИЧЕСКОЙ РАСПРАВЫ над организаторами собрания, заявляя:

"ВЫТОЛКНИТЕ ИХ ВО ДВОР И БЕЙТЕ."

Уполномоченный РИК'а обращались к присутствовавшим крестьянам с просьбой успокоить своих жен, но крестьяне в ответ на этот [illegible] насмешками. Учитель местной школы ИЛЬКОВ старался удалить толпу из помещения, но был ИЗБИТ – ему ударом коромысла РАССЕКЛИ [illegible]. С большими усилиями удалось освободить помещение школы от толпы.

Окротделом ГПУ арестовано 8 человек, из них ПОДОЛЬСКИЙ Федор, ПОДОЛЬСКИЙ Яков – кулаки лишенцы, ПОЛИЩУК Илья – зажиточный, [illegible] из колхоза за вредительство; КОБЗАРЬ и СТИГАРЬ – крепкие [illegible], проводившие антисоветскую агитацию; ЗАМЕТОВСКАЯ Анна, б. [illegible] землевладелица, неоднократно отбывавшая наказание за самогоноварение и другие.

Установлено, что одним из организаторов выступления является [illegible] церкви с. Краснопольское, который в одной из последних [illegible] выступил с антисоветскими выпадами.

На место выехала партийная комиссия. Ведется дальнейшее [illegible].-

--oooOOOooo--

№ 4. Спеціальне повідомлення ДПУ УСРР про масовий виступ проти колективізації у селі Богданово Фрунзівського району Одеського округу 4 січня 1930 року.
ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3191. Арк. 2. Інформацію про селянські антиколгоспні виступи див. на с. 58.

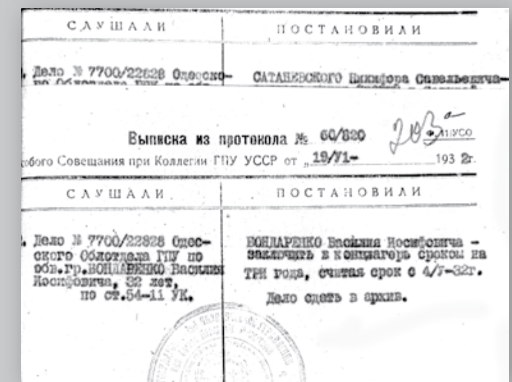

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Дело № 7700/22828 Одесско[го] Облотдела ГПУ по [illegible]	САТАНЕВСКОГО Никифора Савельевича [illegible]

Выписка из протокола № 66/880
[Особ]ого Совещания при Коллегии ГПУ УССР от 19/VI-1932 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Дело № 7700/22828 Одесского Облотдела ГПУ по обв. гр. БОНДАРЕНКО Василия Иосифовича, 32 лет, по ст. 54-11 УК.	БОНДАРЕНКО Василия Иосифовича – заключить в концлагерь сроком на ТРИ года, считая срок с 4/V-32 г. Дело сдать в архив.

1 — С. Д. Мальновецький, 2 — Д. І. Подурець,
3 — С. М. Кізик, 4 — І. Я. Найденко,
5 — Н. С. Сатаневський, 6 — В. Й. Бондаренко

№ 5. Документи з групових справ селян Цебриківського району Одеської області, розкуркулених у 1930 році та заарештованих у 1932-му. Звинувачені в участі у повстанській контрреволюційній організації, що нібито готувала збройне повстання проти радянської влади з метою створення української народно-демократичної республіки. За постановами особливої наради при колегії ДПУ УСРР та судової трійки при колегії ДПУ УСРР А. О. Миколюк 30 березня 1933 року розстріляний, інші — ув'язнені на 3–5 років у концтабори чи вислані у заслання до Північного краю.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 12583. 213 арк. Спр. 12825. 199 арк.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
[Особ]ого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от 9 марта 1937 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Дело № 24562 о ШНАЙДЕРМАН [Шл]еме Срулевиче, 1897 г.р. [б.] чл. КПбУ.	ШНАЙДЕРМАН [illegible]
Дело № [illegible] Иосифе [illegible]	СТОЛЯР Иосифа Моисеевича за к.-р. троцкистскую деятельность – заключить в исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, сч. срок с 2.XI-36 г. Дело сдать в архив.
Дело № [illegible] Абраме Х[аскелевиче] [illegible]	ВАЙНРУБ Абрама Хаскелевича за к.-р. троцкистскую деятельность – заключить в исправтрудлагерь, сроком на ПЯТЬ лет, сч. срок с 17.IX.36 года. Дело сдать в архив.

Отв. Секретарь Особого Совещания

А. М. Бакальчук
Й. М. Столяр
Р. І. Лапідус
Ф. Л. Банчик
В. Б. Мессель
М. Д. Бруславський
Ш. С. Шнайдерман
А. Л. Пісчанський
В. М. Воскобойников
Г. Я. Руран
А. Х. Вайнруб
Г. Ц. Гройсберг
П. А. Самгородецький

№ 6. Документи зі справи 17 одеських робітників та службовців, арештованих у 1936 році за звинуваченням у троцькізмі; переважно члени ВКП(б), працівники 2-ї одеської державної взуттєвої фабрики. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 9 березня 1937 року ув'язнені на 3–5 років у виправно-трудові табори. Більшість повторно репресовані за цим же обвинуваченням у 1949–1950 роках.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 3587–3593. Інформацію про «троцькістські справи» 1935–1937 років див. на с. 71, 75–80, про повторні репресії за цим же обвинуваченням — на с. 137. Документ № 31: довідка 3-го відділу УНКВС по Одеській області про ліквідувані на початку 1937 року троцькістські справи — на с. 396–397, документ № 59: указ про направлення на спецпоселення після відбуття терміну покарання у таборах — на с. 472.

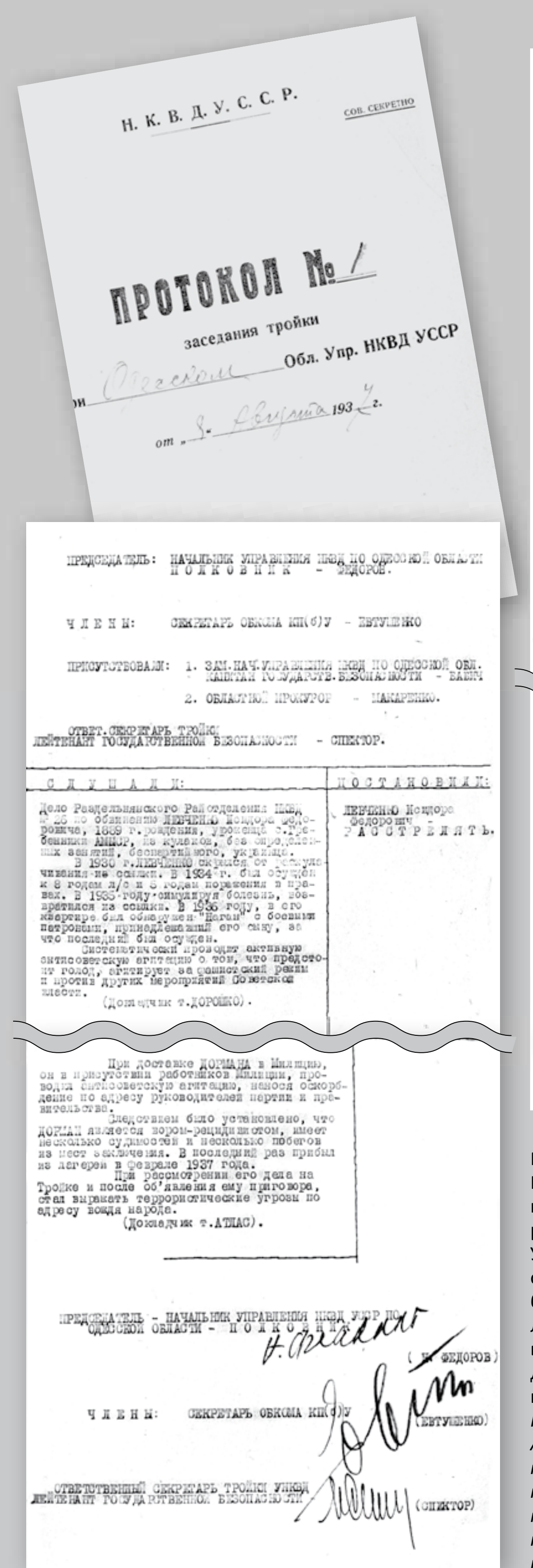

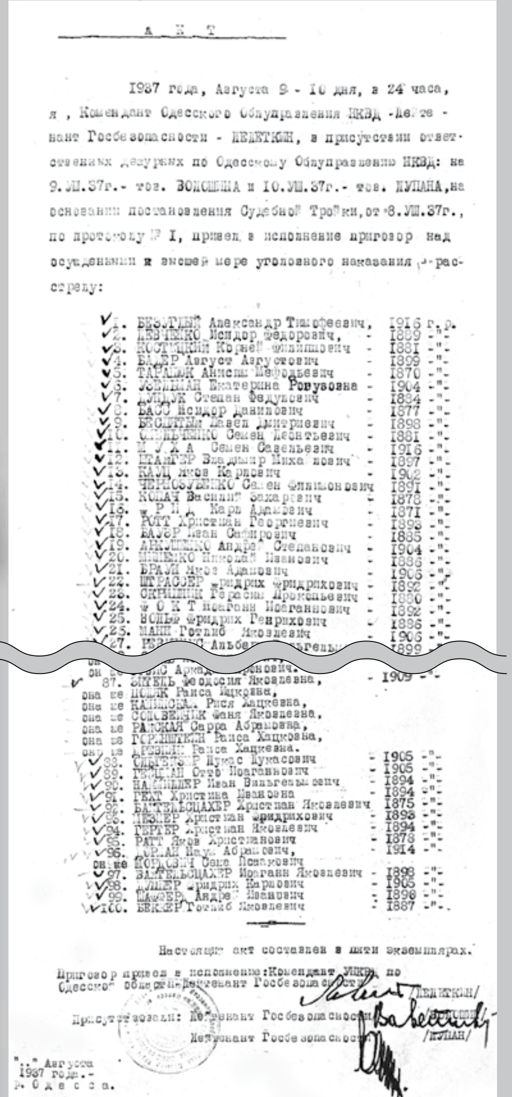

№ 7. Початок «великого терору» на Одещині.
Протокол № 1 засідання трійки при УНКВС по Одеській області від 8 серпня 1937 року з рішеннями про розстріл 100 репресованих. Члени трійки: начальник УНКВС по Одеській області М. М. Федоров, секретар обкому КП(б)У Д. М. Євтушенко та лейтенант держбезпеки М. Г. Спектор. Перший акт про масові розстріли, здійснені в Одесі 9 і 10 серпня 1937 року на основі цього протоколу комендантом УНКВС лейтенантом держбезпеки Л. І. Лелеткіним у присутності чергових по управлінню П. С. Волошина та О. І. Лупана.
ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 135. Арк. 1–39; Спр. 12. Арк. 1–39; Спр. 182. Арк. 6–8. Інформацію про одеський фонд протоколів позасудових органів та актів про розстріл див. на с. 82–83; про період «великого терору» на Одещині — на с. 80–114. Статтю про пошук місць розстрілів та масових могильників див. на с. 723–736.

№ 8. Національні операції періоду «великого терору» на Одещині. Протокол № 42 засідання наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова та прокурора СРСР А. Я. Вишинського від 23 вересня 1937 року за матеріалами, наданими УНКВС по Одеській області за «польською операцією» (згідно з наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року). Прийняті рішення про розстріл 61 репресованого та ув'язнення на 8–10 років у табори — 18.
ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 128. Арк. 96–99. Інформацію про масові операції на Одещині згідно з наказами НКВС СРСР див. на с. 81–91, про «польську операцію» — на с. 85–87, 190. Тексти оперативних наказів і директив НКВС про масові операції див. на с. 406–424.

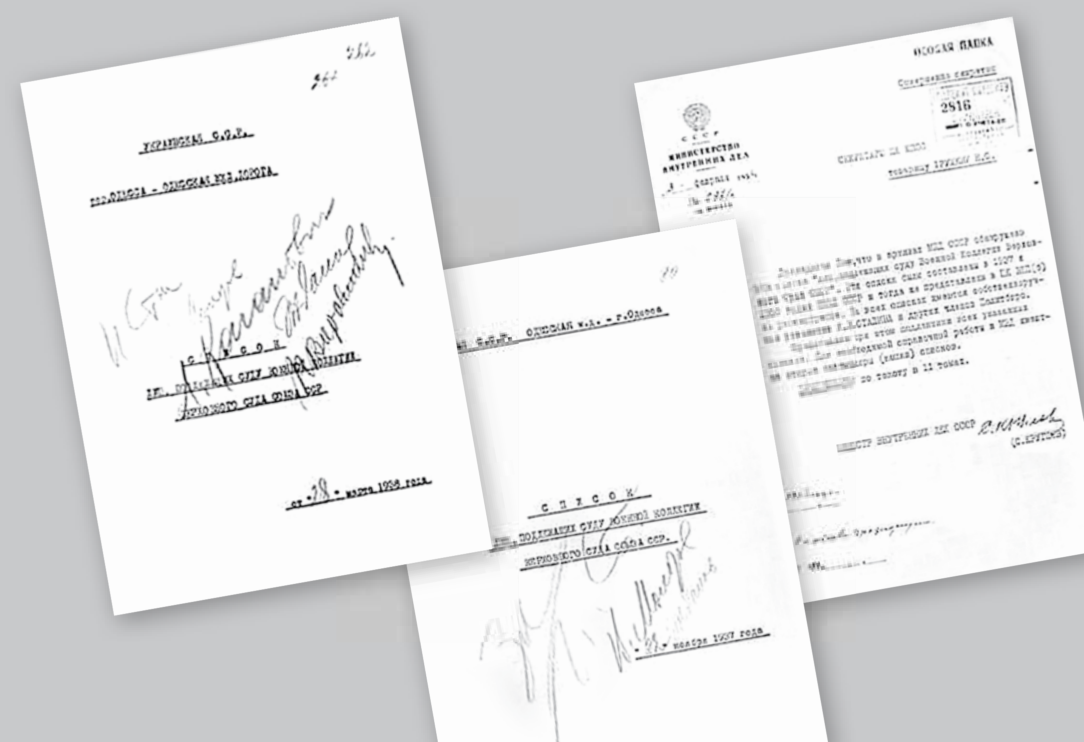

№ 9. Зі списків репресованих, складених у 1937–1938 роках НКВС СРСР для передачі до Верховного суду СРСР з визначеною мірою покарання (1-а категорія — розстріл, 2-а категорія — 8–10 років таборів) та наданих до політбюро ЦК ВКП(б) на затвердження. Підписані Й. В. Сталіним, В. М. Молотовим, Л. М. Кагановичем та іншими членами політбюро. За цими списками було засуджено понад 44 000 громадян СРСР та інших держав, з них близько 39 000 розстріляно. Серед цих репресованих близько 500 мешканців Одещини, у тому числі понад 415 осіб засуджено до розстрілу.

Архів Президента Російської Федерації. Ф. 3. Оп. 24. Спр. 409–419. Інформацію про «розстрільні списки» див. на с. 99 та на сайті Міжнародного товариства «Меморіал»: http://stalin.memo.ru/index.htm

Перелік списків по Українській РСР, представлених НКВС СРСР на затвердження до політбюро ЦК ВКП(б), в яких зазначені мешканці Одещини

Дата надання списку	Кількість мешканців Одещини		№ справи та аркуш
	за 1-ю категорією	за 2-ю категорією	
27 лютого 1937 року	5	—	спр. 409, арк. 12
14 червня 1937 року	5	—	спр. 409, арк. 177
25 червня 1937 року	8	4	спр. 409, арк. 208, 210
26 червня 1937 року	2	—	спр. 410, арк. 41
25 серпня 1937 року	83	14	спр. 410, арк. 298–300, 278
26 вересня 1937 року	28	7	спр. 411, арк. 152–153, 162
21 жовтня 1937 року	23	—	спр. 412, арк. 58–59
13 листопада 1937 року	28	1	спр. 412, арк. 191–192, 215
22 листопада 1937 року	16	10	спр. 413, арк. 96, 91, 97
7 грудня 1937 року	41	9	спр. 413, арк. 134–135, 141, 155, 157
3 січня 1938 року	18	—	спр. 414, арк. 53–54
_ березня 1938 року	19	2	спр. 415, арк. 124, 129, 132
28 березня 1938 року	28	3	спр. 415, арк. 267, 269, 270
19 квітня 1938 року	19	2	спр. 416, арк. 119–120, 123
10 червня 1938 року	2	—	спр. 417, арк. 21
12 вересня 1938 року	91	27	спр. 418, арк. 75–78, 97, 91

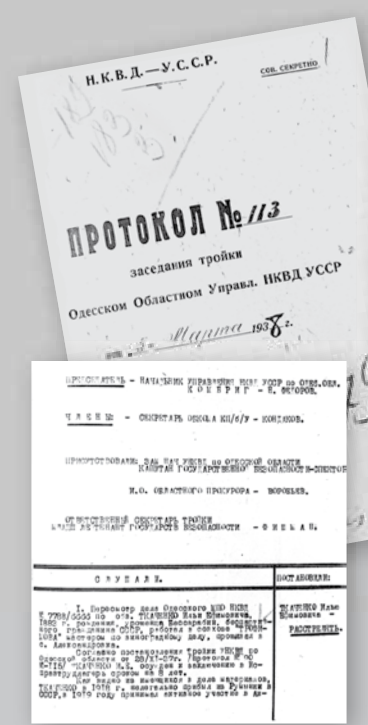

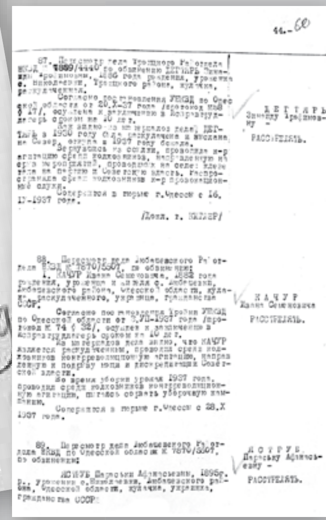

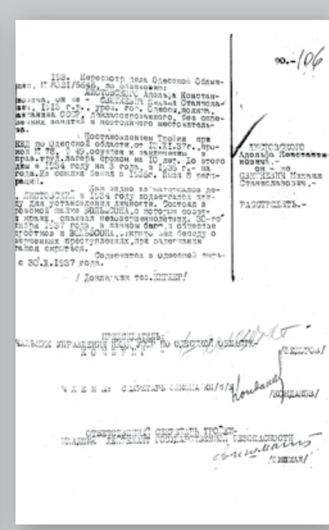

№ 10. Протокол № 113 засідання трійки при УНКВС по Одеській області від 5 березня 1938 року з постановами про розстріл репресованих, відносно яких у вересні — грудні 1937 року цією ж трійкою були прийняті рішення про ув'язнення на 8–10 років у табори. Без пред'явлення будь-яких нових обвинувачень.

ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 70. 106 арк.

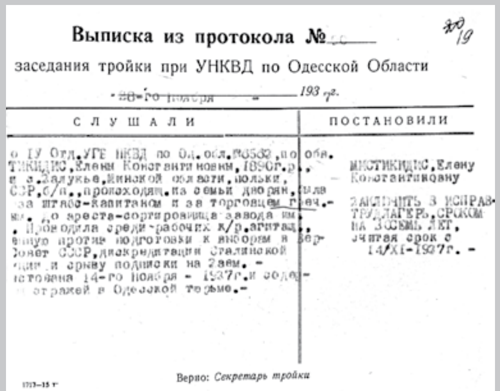

Выписка из протокола №

заседания тройки при УНКВД по Одесской Области

~~28-го ноября~~ 193 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
...ТИКИДИС, Елену Константиновну, 1890 г. р., ... Залукье, Минской области, польки, ...СССР, б/п., происходящ. из семьи дворян, ... за штабс-капитаном и за торговцем греч... До ареста-сортировщица завода им. ... Проводила среди рабочих к/р. агитац... против подготовки к выборам в Вер... Совет СССР, дискредитации Сталинской ... и срыву подписки на заем. – ...стована 14-го ноября – 1937 г. и содер... стражей в Одесской тюрьме. –	МИСТИКИДИС, Елену Константиновну ЗАКЛЮЧИТЬ В ИСПРАВТРУДЛАГЕРЬ, СРОКОМ НА ВОСЕМЬ ЛЕТ, считая срок с 14/XI-1937 г. –

Верно: Секретарь тройки

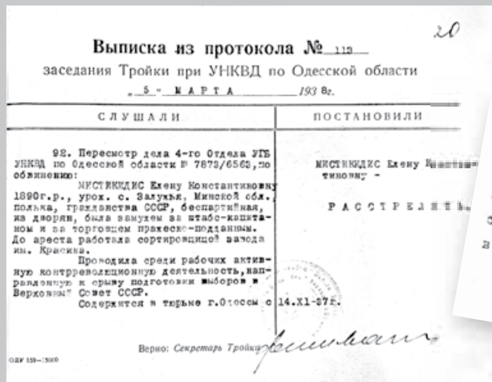

Выписка из протокола № 113

заседания Тройки при УНКВД по Одесской области

„5" МАРТА 1938 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
92. Пересмотр дела 4-го Отдела УГБ УНКВД по Одесской области № 7873/6563, по обвинению: МИСТИКИДИС Елену Константиновну 1890 г. р., урож. с. Залукья, Минской обл., полька, гражданства СССР, беспартийная, из дворян, была замужем за штабс-капитаном и за торговцем греческо-подданным. До ареста работала сортировщицей завода им. Красина. Проводила среди рабочих активную контрреволюционную деятельность, направленную к срыву подготовки выборов в Верховный Совет СССР. Содержится в тюрьме г. Одессы с 14.XI-37 г.	МИСТИКИДИС Елену Константиновну – РАССТРЕЛЯТЬ.

Верно: Секретарь Тройки

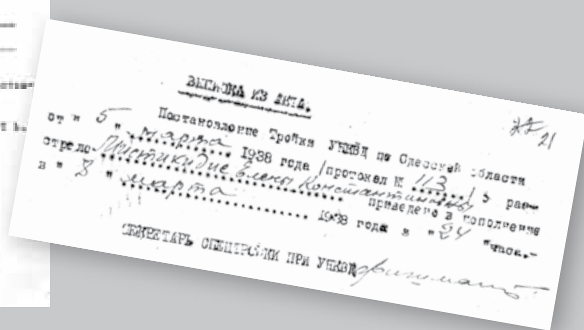

№ 11. Документи зі справи О. К. Містакідіс, розстріляної 8 березня 1938 року згідно з протоколом № 113. Олена Костянтинівна Містакідіс, 47 років, з дворян, з 1934 року — робітниця одеського лакофарбового заводу імені Красіна, у 1937 році заарештована за «контрреволюційну агітацію проти Сталінської Конституції» (висловлювалася про відсутність свободи слова у СРСР). За постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 28 листопада 1937 року мала бути ув'язнена на 8 років у табори.

(Містакідіс — чіткий підпис репресованої на всіх документах, таке ж написання її прізвища у характеристиці, складеній на заводі за вимогою УНКВС. У всіх документах слідчої справи та у висновку про реабілітацію її прізвище вказано з помилкою).

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9772. 23 арк. Інформацію про перегляд трійками НКВС у лютому — березні 1938 року своїх попередніх рішень про ув'язнення репресованих та прийняття щодо цих людей розстрільних рішень див. на с. 99.

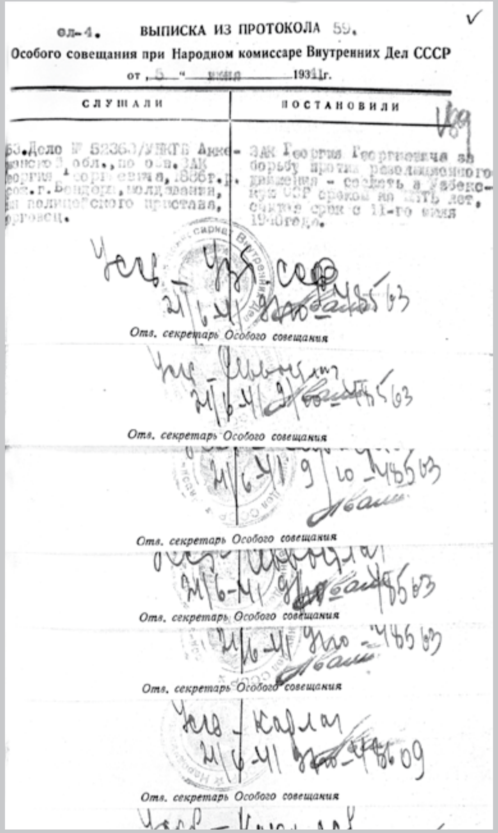

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА 59.
Особого совещания при Народном комиссаре Внутренних Дел СССР
от 5 июня 1941 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
53. Дело № 5236/УНКГБ Аккерманской обл. по обв. ЗАК Георгия Георгиевича, 1886 г. р., сын полицейского пристава, торговец.	ЗАК Георгия Георгиевича за борьбу против революционного движения — сослать в Узбекскую ССР сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 11-го июля 1940 года.

Отв. секретарь Особого совещания

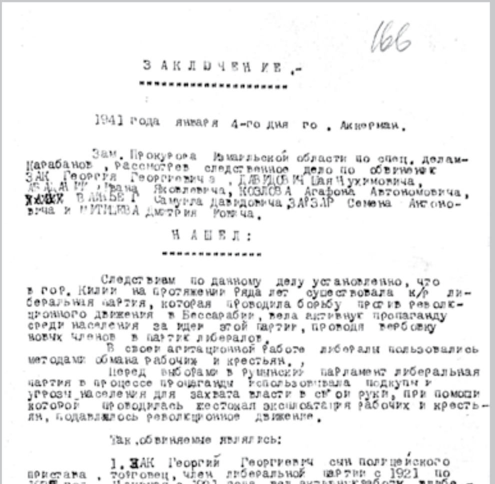

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.-

1941 года января 4-го дня гор. Аккерман.

Зам. Прокурора Измаильской области по спец. делам Карабанов, рассмотрев следственное дело по обвинению ЗАК Георгия Георгиевича, ДАВИДОВИЧ Шая Нухимовича, АВАДАНИ Ивана Яковлевича, КОЗЛОВА Агафона Автономовича, ВАЙНБЕРГ Шмуля Давидовича, ЗАРЗАР Семена Ананьевича и МИТИШЕВА Дмитрия Ивановича,

НАШЕЛ:

Следствием по данному делу установлено, что в гор. Килии на протяжении ряда лет существовала к/р либеральная партия, которая проводила борьбу против революционного движения в Бессарабии, вела активную пропаганду среди населения за идеи этой партии, проводя вербовку новых членов в партию либералов.

В своей агитационной работе либералы пользовались методами обмана рабочих и крестьян.

Перед выборами в румынский парламент либеральная партия в процессе пропаганды использовывала подкупы и угрозы населения для захвата власти в свои руки, при помощи которой проводилась жестокая эксплоатация рабочих и крестьян, подавлялось революционное движение.

Так, обвиняемые являлись:

1. ЗАК Георгий Георгиевич сын полицейского пристава, торговец, член либеральной партии с 1921 по 1938 год. Начиная с 1921 года вел активную работу ...

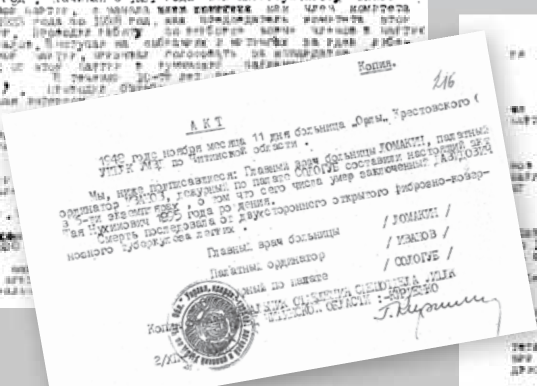

АКТ

1942 года ноября месяца 11 дня больница ...

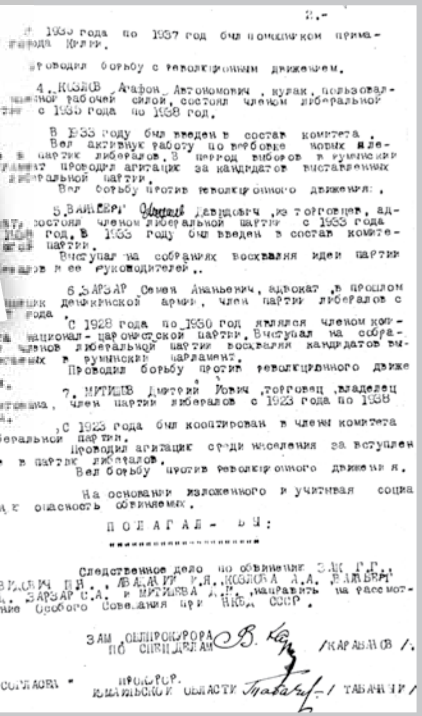

2.

1933 года по 1937 год был помощником примаря города Килии.

Проводил борьбу с революционным движением.

4. КОЗЛОВ Агафон Автономович, кулак, пользовался наемной рабочей силой, состоял членом либеральной партии с 1933 года по 1938 год.

В 1933 году был введен в состав комитета. Вел активную работу по вербовке новых членов в партию либералов. В период выборов в румынский парламент проводил агитацию за кандидатов выставленных либеральной партией.

Вел борьбу против революционного движения.

5. ВАЙНБЕРГ Шмуль Давидович, торговец, адвокат, состоял членом либеральной партии с 1933 года по 1938 год. В 1933 году был введен в состав комитета.

Выступал на собраниях восхваляя идеи партии и ее руководителей.

6. ЗАРЗАР Семен Ананьевич, адвокат, в прошлом ... член партии либералов с ... года.

С 1928 года по 1930 год являлся членом ... партии. Выступал на собраниях членов либеральной партии восхваляя кандидатов выдвинутых в румынский парламент.

Проводил борьбу против революционного движения.

7. МИТИШЕВ Дмитрий Иович, торговец, владелец ..., член партии либералов с 1923 года по 1938 год.

С 1923 года был кооптирован в члены комитета либеральной партии.

Проводил агитацию среди населения за вступление в партию либералов.

Вел борьбу против революционного движения.

На основании изложенного и учитывая социальную опасность обвиняемых,

ПОЛАГАЛ - БЫ:

Следственное дело по обвинению ЗАК Г.Г., ДАВИДОВИЧ Ш.Н., АВАДАНИ И.Я., КОЗЛОВА А.А., ВАЙНБЕРГ Ш.Д., ЗАРЗАР С.А. и МИТИШЕВА Д.И. направить на рассмотрение Особого Совещания при НКВД СССР.

ЗАМ. ОБЛПРОКУРОРА ПО СПЕЦДЕЛАМ /КАРАБАНОВ/

СОГЛАСЕН: ПРОКУРОР ИЗМАИЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ /ТАБАНИН/

№ 12. Документи зі справи мешканців міста Кілія Ізмаїльської області. Г. Г. Зак, Ш. Н. Давидович, І. Я. Авадані, А. А. Козлов, Ш. Д. Вайнберг, С. А. Зарзар та Д. І. Мітішов заарештовані у липні 1940 року за приналежність у 30-ті роки до румунської ліберальної партії. За постановою особливої наради при НКВС СРСР ув'язнені у табори на 8 років та вислані до Узбекистану і Казахстану на 5 років. Наприкінці 40-х років за цим же звинуваченням репресовані вдруге.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9756. 235 арк.
Інформацію про репресії у Південній Бессарабії після її приєднання до СРСР у 1940 році див. на с. 117–118, про повторні репресії за одним й тим же звинуваченням — на с. 137, 472.

№ 13. Документи зі справи Івана Семеновича Рикова, робітника, члена партії анархістів, протягом 20–30-х років тричі репресованого органами ДПУ — НКВС. Вбитий на Колимі 23 лютого 1942 року при спробі втечі з табору.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9769. 48 арк.

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА
Особого Совещания при Народном Комиссаре Внутренних Дел СССР
от 29 марта 1938 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
61. Дело №46015/УССР о РЫКОВЕ Иване Семеновиче, 1887 г. р., б. анархист.	РЫКОВА Ивана Семеновича — за к-р. деятельность — заключить в исправтрудлагерь, сроком на ВОСЕМЬ лет, считая срок с 21/IV-37 г. Дело сдать в архив.

Отв. Секретарь Особого Совещания

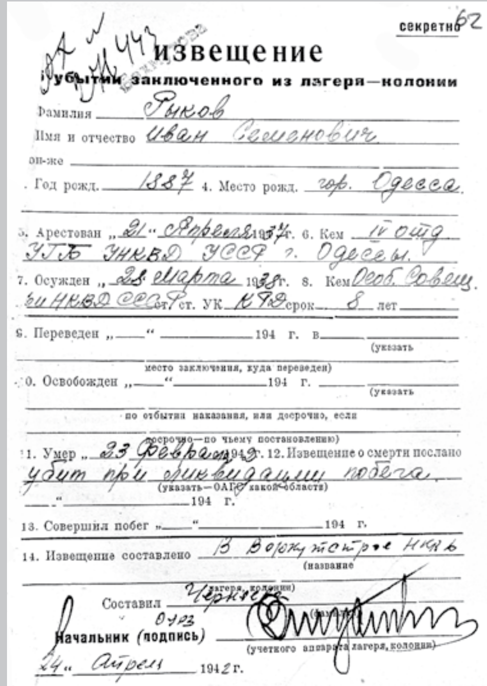

ИЗВЕЩЕНИЕ
о убытии заключенного из лагеря-колонии

Фамилия Рыков
Имя и отчество Иван Семенович
1887 г. рожд. 4. Место рожд. гор. Одесса
5. Арестован 21 Апреля 1937 6. Кем IV отд. УГБ УНКВД УССР г. Одессы
7. Осужден 29 Марта 1938 8. Кем Особ. Совещ. НКВД СССР ст. УК КРД срок 8 лет
9. Переведен „ “ 194 г. в
10. Освобожден „ “ 194 г.
11. Умер 23 Февраля 1942 12. Извещение о смерти послано убит при ликвидации побега
13. Совершил побег „ “ 194 г.
14. Извещение составлено В Воркутстрое НКВД
Составил
Начальник (подпись)
24 Апреля 1942 г.

Інформацію про репресії першої половини 40-х років див. на с. 114–123, документ № 68 — довідку про смертність в'язнів у таборах ГУЛАГу — на с. 514–515.

№ 14. Документи зі справи Миколи Костянтиновича Касаджика, селянина села Балбоки Ізмаїльської області. Заарештований у липні 1941 року та етапований до Красноярського табору НКВС (Новосибірська область). Документи на арешт до УНКВС Новосибірської області не поступили, тому звинувачений в «антирадянській агітації у таборі» та ув'язнений на 8 років. 10 лютого 1943 року у 36-річному віці помер у таборі від пелагри.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9769. 48 арк.

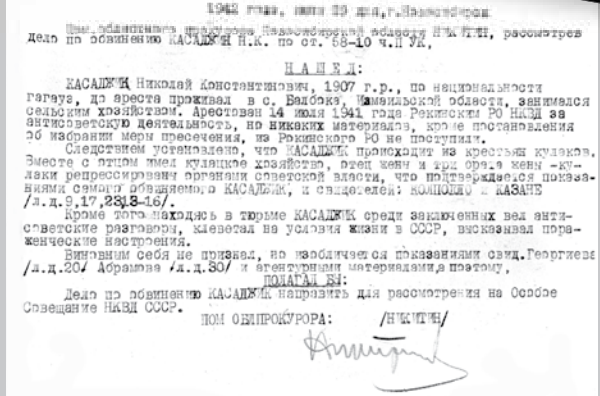

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1942 года, июня 29 дня, г. Новосибирск

Дело по обвинению КАСАДЖИК Н.К. по ст. 58-10 ч.II УК.

НАШЕЛ:

КАСАДЖИК Николай Константинович, 1907 г.р., по национальности гагауз, до ареста проживал в с. Балбоки, Измаильской области, занимался сельским хозяйством. Арестован 14 июля 1941 года Рокинским РО НКВД за антисоветскую деятельность, но никаких материалов, кроме постановления об избрании меры пресечения, из Рокинского РО не поступило.

Кроме того находясь в тюрьме КАСАДЖИК среди заключенных вел антисоветские разговоры, клеветал на условия жизни в СССР, высказывал пораженческие настроения.

Виновным себя не признал, но изобличается показаниями свид. ...

ПОЛАГАЛ БЫ:

Дело по обвинению КАСАДЖИК направить для рассмотрения на Особое Совещание НКВД СССР.

ПОМ ОБЛПРОКУРОРА: /НИКИТИН/

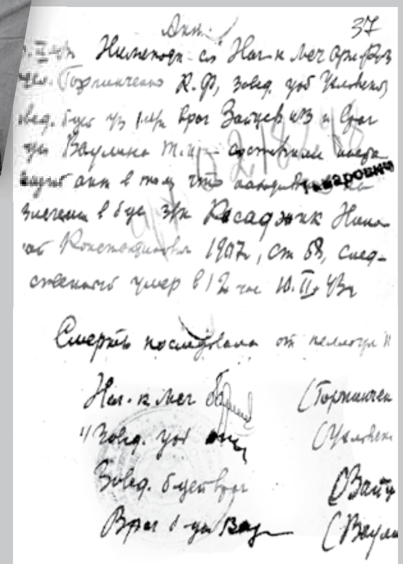

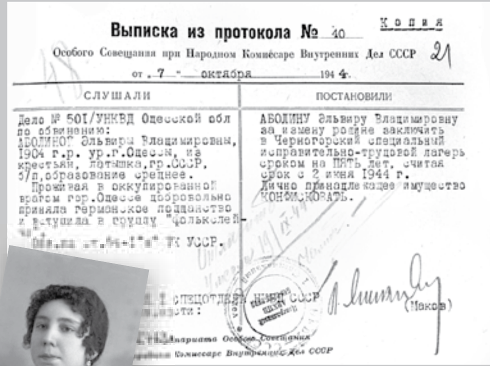

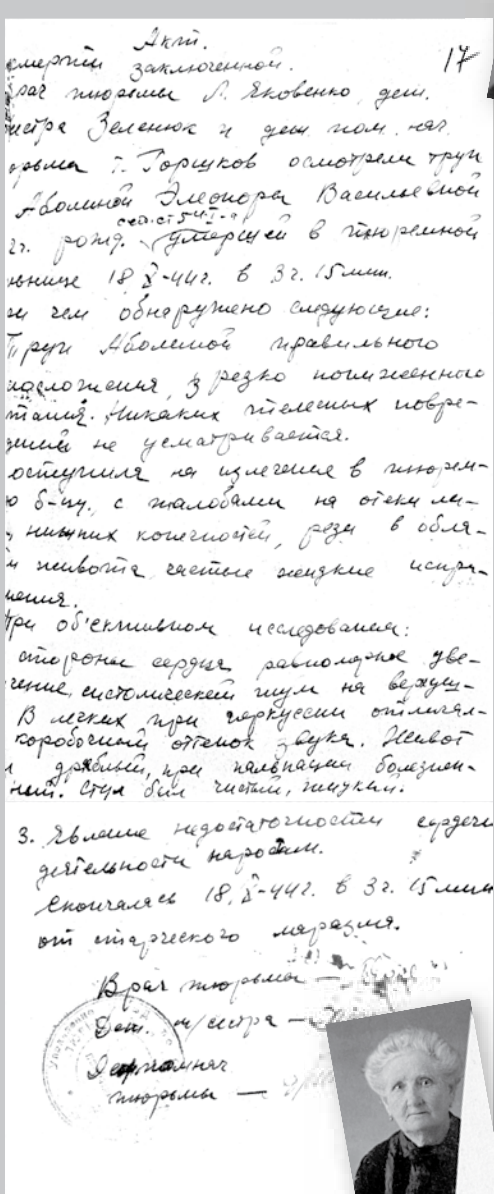

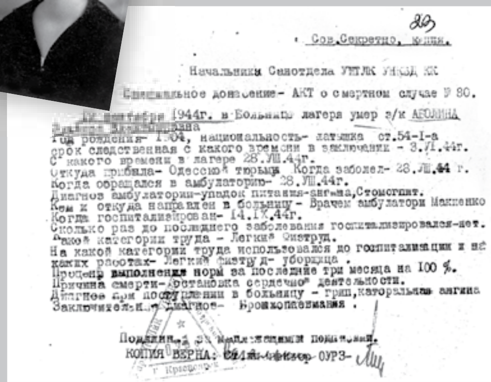

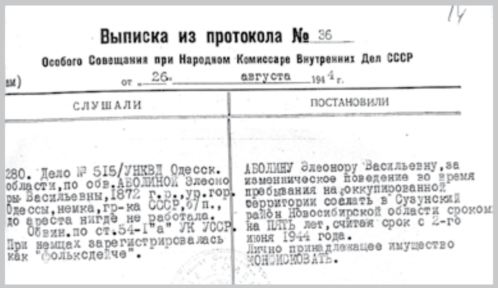

№ 15. Документи про репресії мешканців Одеси за отримання ними в роки Великої Вітчизняної війни від окупаційної влади свідоцтв фольксдойч.
Іван Генріхович Нагель, 64 років, уродженець села Спартак того ж району Одеської області, рахівник одеського заводу імені Леніна. Заарештований 4 жовтня 1944 року разом з дружиною — Ганною Федорівною Нагель (ур. Навроцька), 55 років. За постановою особливої наради при НКВС СРСР обидва вислані на 5 років до Сузунського району Новосибірської області, з конфіскацією майна.
Одеситки Елеонора Василівні Аболіна, 72 років, та її дочка Ельвіра Володимирівна Аболіна, 40 років, заарештовані у червні 1944 року. Того ж року обидві померли: дочка — 19 вересня в таборі у Красноярську, мати — 18 жовтня в одеській тюрмі.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7948. 52 арк.; Спр. 2305. 64 арк.; Спр. 12798. 18 арк. Інформацію про репресії фольксдойч див. на с. 128, нарис про родину Аболіних — у книзі В. О. Фабіанської «Из небытия», с. 129–133.

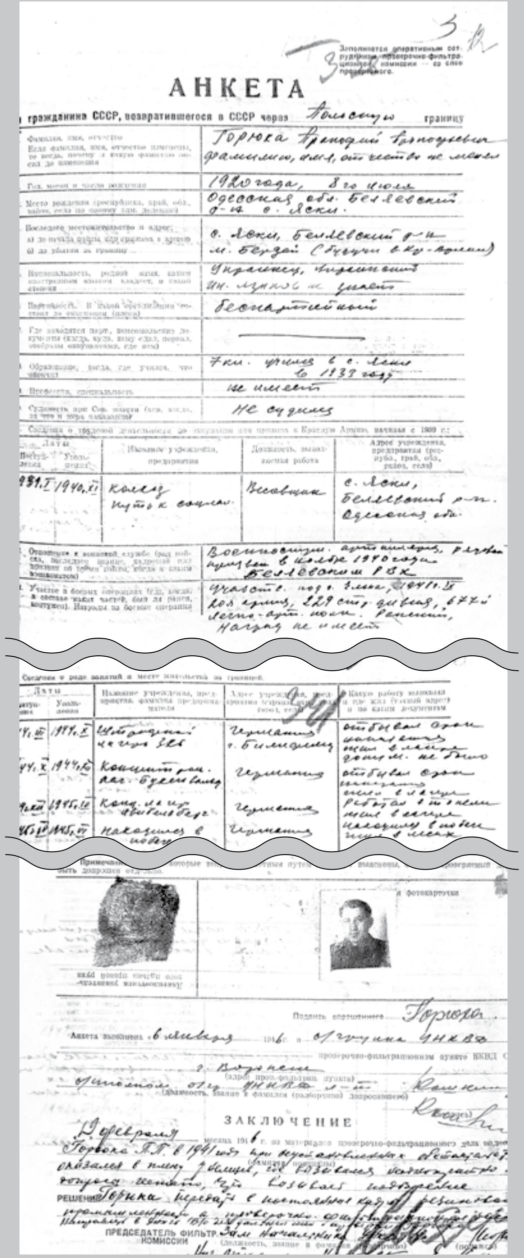

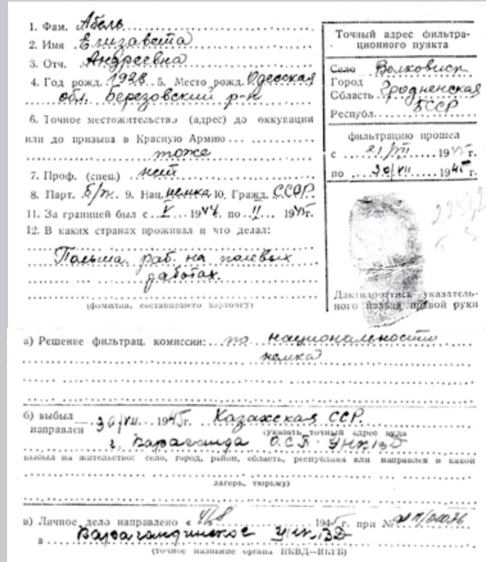

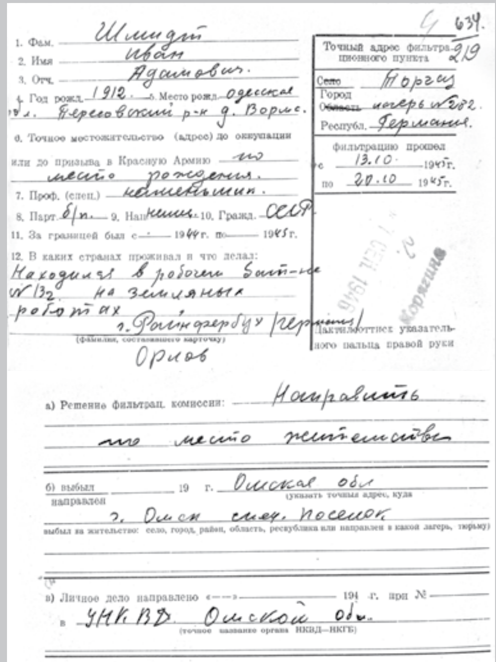

№ 16. Документи з фонду фільтраційних матеріалів УНКВС по Одеській області відносно громадян СРСР, які в роки другої світової війни опинились за кордоном і після її завершення підлягали репатріації. За рішеннями фільтраційних комісій частина репатріантів повернулась додому (під нагляд органів НКВС — МДБ), частина зазнала різних видів репресій.
Так, мешканці Одещини 25-річний Прокопій Прокопійович Горюха, рядовий Червоної армії, який у 1941 році потрапив до німецького полону і був ув'язнений у Бухенвальду, після перебування у радянському фільтраційному таборі направлений на будівництво заводу № 511 у Воронезькій області; 17-річна Єлизавета Андріївна Абель, яка у 1944 році була вивезена до Польщі та працювала на селі — направлена на спецпоселення до Казахстану; 33-річний Іван Адамович Шмідт, який у 1944 році був забраний у робітничий батальйон та працював на земляних роботах у Німеччині — на спецпоселення до Омської області.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 1. Спр. 10915-Д. 16 арк. та фільтраційна картотека. Інформацію про перевірочно-фільтраційні процедури, здійснювані у 1944–1952 роках органами НКВС — МДБ СРСР, див. на с. 128–130.

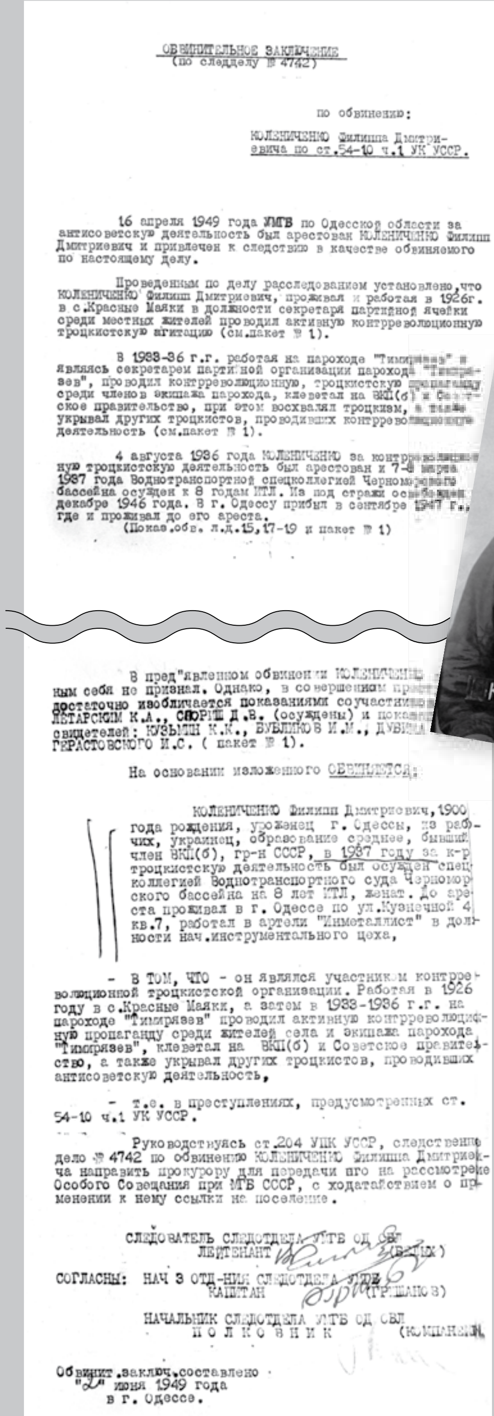

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ
(по следделу № 4742)

по обвинению:

КОЛЕНИЧЕНКО Филиппа Дмитриевича по ст.54-10 ч.1 УК УССР.

16 апреля 1949 года УМГБ по Одесской области за антисоветскую деятельность был арестован КОЛЕНИЧЕНКО Филипп Дмитриевич и привлечен к следствию в качестве обвиняемого по настоящему делу.

Проведенным по делу расследованием установлено, что КОЛЕНИЧЕНКО Филипп Дмитриевич, проживая и работая в 1926г. в с.Красные Маяки в должности секретаря партийной ячейки среди местных жителей проводил активную контрреволюционную троцкистскую агитацию (см.пакет № 1).

В 1933-36 г.г. работая на пароходе "Тимирязев" и являясь секретарем партийной организации парохода "Тимирязев", проводил контрреволюционную, троцкистскую пропаганду среди членов экипажа парохода, клеветал на ВКП(б) и Советское правительство, при этом восхвалял троцкизм, а также укрывал других троцкистов, проводивших контрреволюционную деятельность (см.пакет № 1).

4 августа 1936 года КОЛЕНИЧЕНКО за контрреволюционную троцкистскую деятельность был арестован и 7-8 марта 1937 года Воднотранспортной спецколлегией Черноморского бассейна осужден к 8 годам ИТЛ. Из под стражи освобожден декабре 1946 года. В г. Одессу прибыл в сентябре 1947 г., где и проживал до его ареста.

(Показ.обв. л.д.15,17-19 и пакет № 1)

В пред"явленном обвинении КОЛЕНИЧЕНКО ным себя не признал. Однако, в совершении пре достаточно изобличается показаниями соучастник ЛЕТАРСКИМ К.А., СПОРІШ Д.В. (осуждены) и показ свидетелей: КУЗЬМИН К.К., БУБЛИКОВ И.М., ДУБИН ГЕРАСТОВСКОГО И.С. (пакет № 1).

На основании изложенного ОБВИНЯЕТСЯ:

КОЛЕНИЧЕНКО Филипп Дмитриевич, 1900 года рождения, уроженец г. Одессы, из рабочих, украинец, образование среднее, бывший член ВКП(б), гр-н СССР, в 1937 году за к-р троцкистскую деятельность был осужден спецколлегией Воднотранспортного суда Черноморского бассейна на 8 лет ИТЛ, женат. До ареста проживал в г. Одессе по ул.Кузнечной 4 кв.7, работал в артели "Инметаллист" в должности нач.инструментального цеха,

- В ТОМ, ЧТО - он являлся участником контрреволюционной троцкистской организации. Работая в 1926 году в с.Красные Маяки, а затем в 1933-1936 г.г. на пароходе "Тимирязев" проводил активную контрреволюционную пропаганду среди жителей села и экипажа парохода "Тимирязев", клеветал на ВКП(б) и Советское правительство, а также укрывал других троцкистов, проводивших антисоветскую деятельность,

- т.е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54-10 ч.1 УК УССР.

Руководствуясь ст.204 УПК УССР, следственное дело № 4742 по обвинению КОЛЕНИЧЕНКО Филиппа Дмитриевича направить прокурору для передачи его на рассмотрение Особого Совещания при МГБ СССР, с ходатайством о применении к нему ссылки на поселение.

СЛЕДОВАТЕЛЬ СЛЕДОТДЕЛА УМГБ ОД ОБЛ
ЛЕЙТЕНАНТ (ВЕДИХ)

СОГЛАСНЫ: НАЧ 3 ОТД-НИЯ СЛЕДОТДЕЛА УМГБ
КАПИТАН (ГРИШАНОВ)

НАЧАЛЬНИК СЛЕДОТДЕЛА УМГБ ОД ОБЛ
ПОЛКОВНИК (КОМПАНЕЕЦ)

Обвинит.заключ.составлено
"2" июня 1949 года
в г. Одессе.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ № 05-2257-54

[redacted]-ТРАНСПОРТНАЯ КОЛЛЕГИЯ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР

В составе: Председательствующего Астахова П.А.
членов: Наумова Н.А. и Шевченко Н.К.

рассмотрев в заседании от 19 мая 1954 года кассацион. протест Генерального Прокурора Союза ССР

Постановление Особого Совещания при МГБ СССР от 31 августа 1949 г. согласно которому Колениченко Филипп Дмитриевич 1900 г. рождения сослан на поселение в Красноярский край

...ченко Н.К. и
...прокурора тов. Масленникова
протест

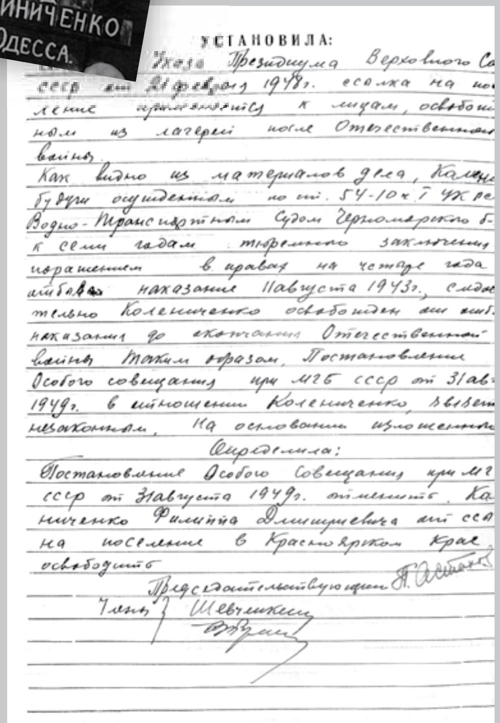

УСТАНОВИЛА:

Указ Президиума Верховного Со[вета] СССР от 21 февраля 1948 г. ссылка на по[се]ление применялась к лицам, освобо[жден]ным из лагерей после Отечественной войны.

Как видно из материалов дела, Кален[иченко] будучи осужденным по ст. 54-10 ч.1 УК ре[с] Водно-Транспортным Судом Черноморского б[ассейна] к семи годам тюремного заключения, поражением в правах на четыре года отбывал наказание 11 августа 1943 г., следовательно Колениченко освобожден от отб. наказания до окончания Отечественной войны. Таким образом, Постановление Особого совещания при МГБ СССР от 31 ав[густа] 1949 г. в отношении Колениченко, вынес[ено] незаконным. На основании изложенного

Определила:

Постановление Особого Совещания при МГ[Б] СССР от 31 августа 1949 г. отменить. Ка[ле]ниченко Филиппа Дмитриевича от сс[ылки] на поселение в Красноярском крае освободить

Председательствующий П. Астахов
Члены Шевченко

№ 17. Документи зі справи Пилипа Дмитровича Калиниченка, репресованого за «троцькістську діяльність» у 1936 році та повторно за цим же звинуваченням у 1949 році.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 4. 56 арк. Інформацію про повторні репресії за одним й тим же обвинуваченням див. на с. 137, документ № 59 — указ про направлення на спецпоселення після відбуття терміну покарання у таборах — на с. 472.

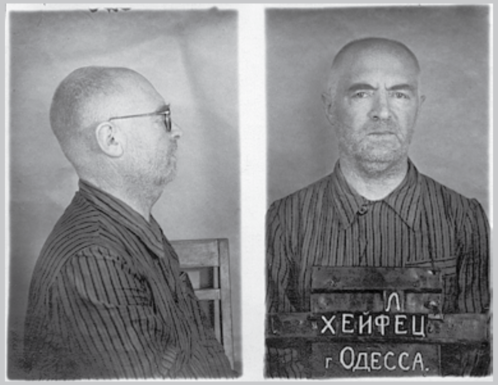

№ 18. Документи зі справи єврейських письменників та представників творчої інтелігенції Одеси, репресованих у 1950 році за обвинуваченням у «шпигунстві та участі в антирадянській єврейській націоналістичній групі». За постановою особливої наради при МДБ СРСР від 14 квітня 1951 року ув'язнені на 10–15 років у табори. Звільнені у 1956 році за постановою центральної комісії з перегляду справ засуджених.
Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 8898-п (у 7 томах). Інформацію про репресії кінця 40-х — початку 50-х років, у тому числі за звинуваченнями у «єврейському націоналізмі», див. на с. 137–139; нарис про Ноте Лур'є — на с. 693–697.

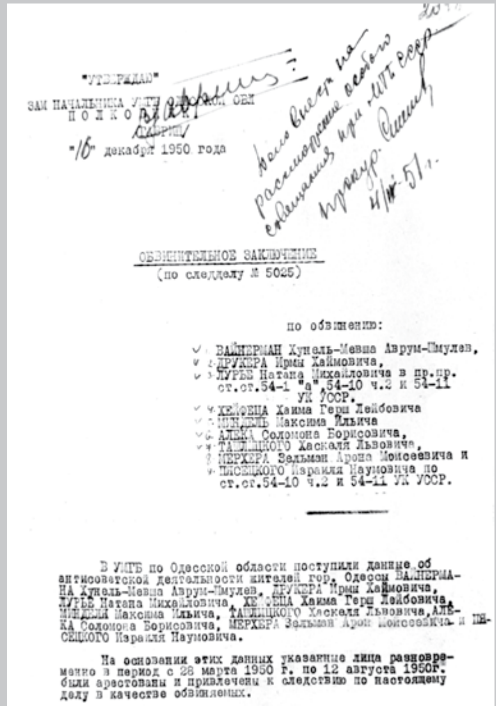

"УТВЕРЖДАЮ"
ЗАМ НАЧАЛЬНИКА УМГБ ОДЕССКОЙ ОБЛ
ПОЛКОВНИК
/ГАВРИШ/
"16" декабря 1950 года

Дело внести на рассмотрение особого совещания при МГБ СССР
Прокур. ...
4/III-51 г.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ
(по следделу № 5025)

по обвинению:

ВАЙНЕРМАН Хунель-Мевша Аврум-Шмулев,
ДРУКЕРА Ирмы Хаймовича,
ЛУРЬЕ Натана Михайловича в пр.пр. ст.ст.54-1 "а",54-10 ч.2 и 54-11 УК УССР.
ХЕЙФЕЦА Хаима Герш Лейбовича
МИНДЕЛЬ Максима Ильича
АЛЕКА Соломона Борисовича,
ТАШЛИЦКОГО Хаскаля Львовича,
МЕРХЕРА Зельман Арона Моисеевича и
ПИСЕЦКОГО Израиля Наумовича по ст.ст.54-10 ч.2 и 54-11 УК УССР.

В УМГБ по Одесской области поступили данные об антисоветской деятельности жителей гор. Одессы ВАЙНЕРМАНА Хунель-Мевша Аврум-Шмулев, ДРУКЕРА Ирмы Хаймовича, ЛУРЬЕ Натана Михайловича, ХЕЙФЕЦА Хаима Герш Лейбовича, МИНДЕЛЯ Максима Ильича, ТАШЛИЦКОГО Хаскеля Львовича, АЛЕКА Соломона Борисовича, МЕРХЕРА Зельман Арон Моисеевича и ПИСЕЦКОГО Израиля Наумовича.

На основании этих данных указанные лица разновременно в период с 28 марта 1950 г. по 12 августа 1950г. были арестованы и привлечены к следствию по настоящему делу в качестве обвиняемых.

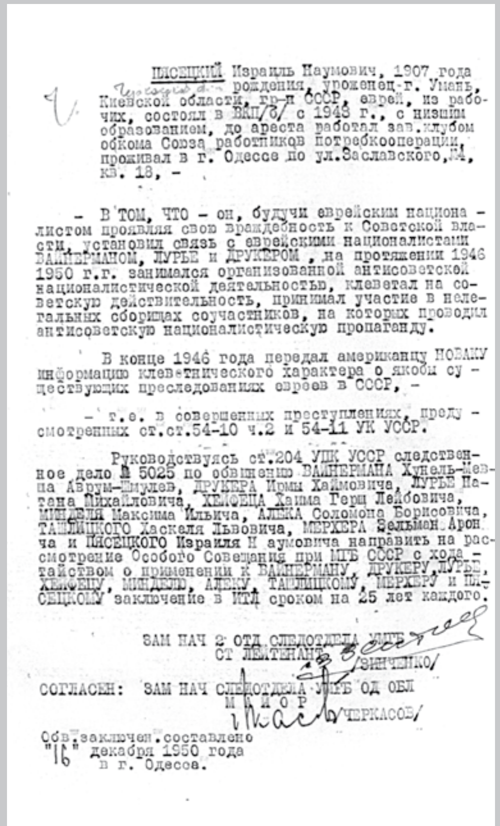

ПИСЕЦКИЙ Израиль Наумович, 1907 года рождения, уроженец г. Умань, Киевской области, гр-н СССР, еврей, из рабочих, состоял в ВКП/б/ с 1943 г., с низшим образованием, до ареста работал зав.клубом обкома Союза работников потребкооперации, проживал в г. Одессе по ул.Заславского, 14, кв. 18, -

- В ТОМ, ЧТО - он, будучи еврейским националистом проявляя свою враждебность к Советской власти, установил связь с еврейскими националистами ВАЙНЕРМАНОМ, ЛУРЬЕ и ДРУКЕРОМ, на протяжении 1946 1950 г.г. занимался организованной антисоветской националистической деятельностью, клеветал на советскую действительность, принимал участие в нелегальных сборищах соучастников, на которых проводил антисоветскую националистическую пропаганду.

В конце 1946 года передал американцу НОВАКУ информацию клеветнического характера о якобы существующих преследованиях евреев в СССР, -

- т.е. в совершенных преступлениях, предусмотренных ст.ст.54-10 ч.2 и 54-11 УК УССР.

Руководствуясь ст.204 УПК УССР следственное дело № 5025 по обвинению ВАЙНЕРМАНА Хунель-Мевша Аврум-Шмулев, ДРУКЕРА Ирмы Хаймовича, ЛУРЬЕ Натана Михайловича, ХЕЙФЕЦА Хаима Герш Лейбовича, МИНДЕЛЯ Максима Ильича, АЛЕКА Соломона Борисовича, ТАШЛИЦКОГО Хаскеля Львовича, МЕРХЕРА Зельман Арончи и ПИСЕЦКОГО Израиля Наумовича направить на рассмотрение Особого Совещания при МГБ СССР с ходатайством о применении к ВАЙНЕРМАНУ, ДРУКЕРУ, ЛУРЬЕ, ХЕЙФЕЦУ, МИНДЕЛЮ, АЛЕКУ, ТАШЛИЦКОМУ, МЕРХЕРУ и ПИСЕЦКОМУ заключение в ИТЛ сроком на 25 лет каждого.

ЗАМ НАЧ 2 ОТД СЛЕДОТДЕЛА УМГБ
СТ ЛЕЙТЕНАНТ /ЗИНЧЕНКО/

СОГЛАСЕН: ЗАМ НАЧ СЛЕДОТДЕЛА УМГБ ОД ОБЛ
МАЙОР /ЧЕРКАСОВ/

Обв.заключен.составлено
"16" декабря 1950 года
в г. Одесса.

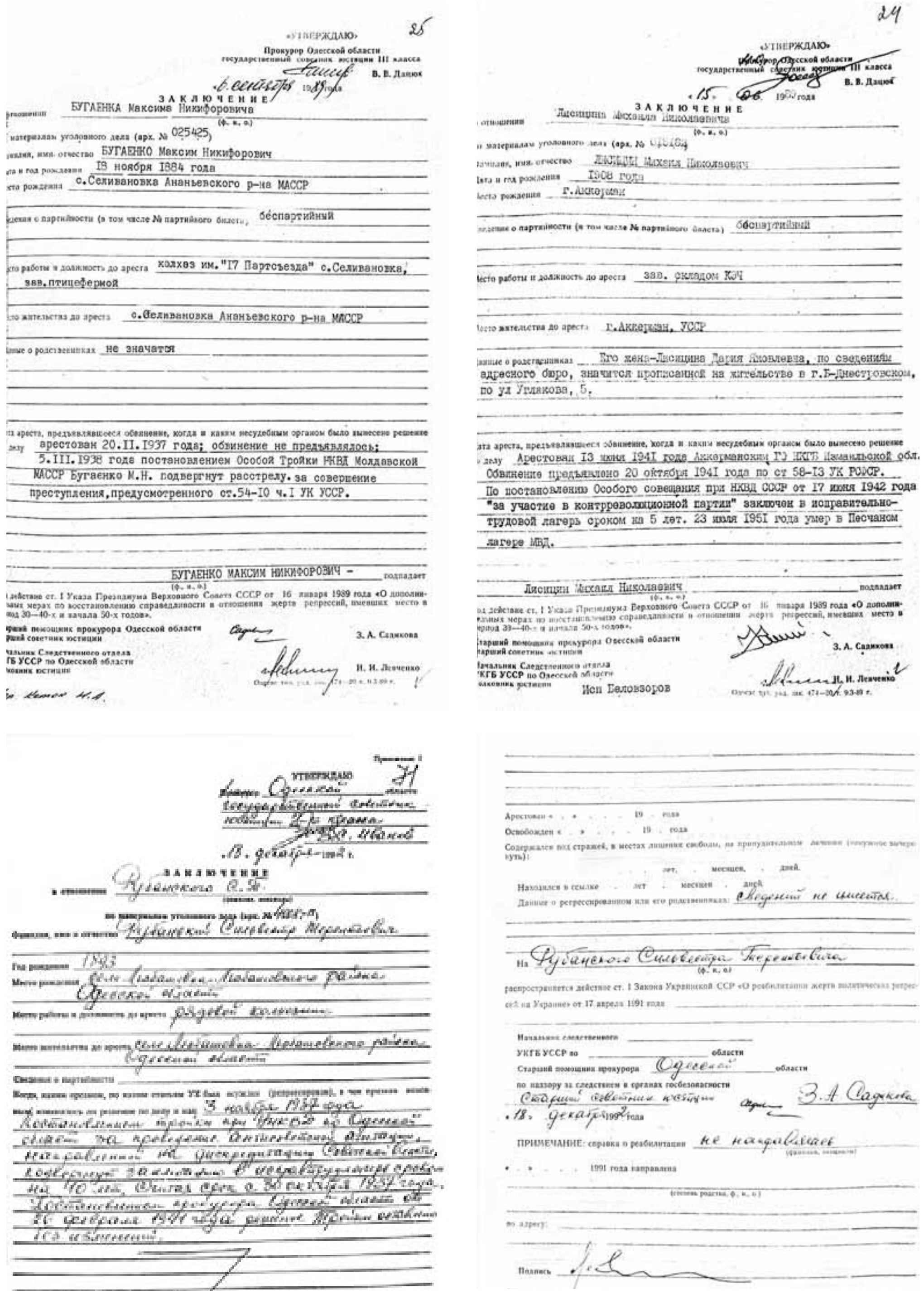

«УТВЕРЖДАЮ»
Прокурор Одесской области
государственный советник юстиции III класса
В. В. Данюк

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении БУГАЕНКА Максима Никифоровича (ф. и. о.)

по материалам уголовного дела (арх. № 025425)

Фамилия, имя, отчество БУГАЕНКО Максим Никифорович

Дата и год рождения 18 ноября 1884 года

Место рождения с.Селивановка Ананьевского р-на МАССР

Сведения о партийности (в том числе № партийного билета) беспартийный

Место работы и должность до ареста колхоз им."17 Партсъезда" с.Селивановка, зав.птицефермой

Место жительства до ареста с.Селивановка Ананьевского р-на МАССР

Данные о родственниках не значатся

Дата ареста, предъявлявшееся обвинение, когда и каким несудебным органом было вынесено решение по делу арестован 20.II.1937 года; обвинение не предъявлялось; 5.III.1938 года постановлением Особой Тройки НКВД Молдавской МАССР Бугаенко М.Н. подвергнут расстрелу за совершение преступления, предусмотренного ст.54-10 ч.I УК УССР.

БУГАЕНКО МАКСИМ НИКИФОРОВИЧ – (ф. и. о.) подпадает под действие ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

Старший помощник прокурора Одесской области старший советник юстиции З. А. Садкова

Начальник Следственного отдела УКГБ УССР по Одесской области полковник юстиции И. И. Левченко

«УТВЕРЖДАЮ»
Прокурор Одесской области
государственный советник юстиции III класса
В. В. Дацюк

«15» 06. 19.. года

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

в отношении Лисицина Михаила Николаевича (ф. и. о.)

Фамилия, имя, отчество ЛИСИЦИН Михаил Николаевич

Дата и год рождения 1908 года

Место рождения г.Аккерман

Сведения о партийности (в том числе № партийного билета) беспартийный

Место работы и должность до ареста зав. складом КЭЧ

Место жительства до ареста г.Аккерман, УССР

Данные о родственниках Его жена-Лисицина Дария Яковлевна, по сведениям адресного бюро, значится прописанной на жительство в г.Б-Днестровском, по ул Углякова, 5.

Дата ареста, предъявлявшееся обвинение, когда и каким несудебным органом было вынесено решение по делу Арестован 13 июня 1941 года Аккерманским ГО НКГБ Измаильской обл. Обвинение предъявлено 20 октября 1941 года по ст 58-13 УК РСФСР. По постановлению Особого совещания при НКВД СССР от 17 июня 1942 года "за участие в контрреволюционной партии" заключен в исправительно-трудовой лагерь сроком на 5 лет. 23 июля 1951 года умер в Песчаном лагере МВД.

Лисицин Михаил Николаевич (ф. и. о.) подпадает под действие ст. I Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 года «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов».

Старший помощник прокурора Одесской области старший советник юстиции З. А. Садкова

Начальник Следственного отдела УКГБ УССР по Одесской области полковник юстиции И. И. Левченко

Исп Беловзоров

УТВЕРЖДАЮ

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Арестован « » 19 года
Освобожден « » 19 года
Содержался под стражей, в местах лишения свободы, на принудительном лечении (ненужное зачеркнуть): лет, месяцев, дней.
Находился в ссылке лет месяцев дней
Данные о репрессированном или его родственниках:

распространяется действие ст. 1 Закона Украинской ССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 года

Начальник следственного УКГБ УССР по области
Старший помощник прокурора области
по надзору за следствием в органах госбезопасности

ПРИМЕЧАНИЕ: справка о реабилитации

« » 1991 года направлена

(степень родства, ф., и., о.)

по адресу:

Подпись

№ 19. Типові документи 90-х років з висновками прокуратури про реабілітацію. Зверху — на основі указу Верховної ради СРСР від 16 січня 1989 року. Знизу — на основі закону України від 17 квітня 1991 року.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9911. Арк. 25; Спр. 10059. Арк. 24; Спр. 10307. Арк. 71–71 зв. Інформацію про етапи процесу реабілітації див. на с. 142–145, 167; тексти указів, постанов, законів про реабілітацію — у II розділі на с. 525–544.

Багатьох репресованих обвинувачували у декількох злочинах, тому загальна кількість обвинувачених більше загальної кількості репресованих.

Таблиця 7. **Соціальний склад репресованих Молдавської АРСР за даними ГДА СБУ**
(Ф. 42. Спр. 35. Арк. 157, 166)

№ п/п	Соціально-професійні групи	1937	І половина 1938	Всього
1	колишні куркулі	1233	630	1863
2	«колишні люди»	125	1577	1702
3	декласований елемент	424	19	443
4	служителі релігійних культів	257	132	389
5	кустарі	39	38	77
6	домогосподарки, утриманці, пенсіонери	234	85	319
7	службовці	729	296	1025
8	селяни-одноосібники	166	110	276
9	колгоспники	1174	140	1314
10	робітники	136	36	172
11	червоноармійці і молодший командний склад РСЧА, ПЗ і ЗО НКВС	37	–	37
12	командний склад РСЧА, ПЗ і ЗО НКВС	28	33	61
13	працівники НКВС	6	28	34
	всього	*4588*	*3124*	*7712*
	з них:			
	колишні члени ВКП(б)	125	99	224
	колишні члени ВЛКСМ	19	7	26

Таблиця 8. **Статистика винесених репресивних рішень по Молдавській АРСР за даними ГДА СБУ** (Ф. 42. Спр. 35. Арк. 160, 162)

Назва репресивного органу	1937		1 половина 1938		Разом	
	всього	до ВМП	всього	до ВМП	всього	до ВМП
Військова колегія Верховного суду СРСР	11	10	–	–	11	10
Військові трибунали	49	9	20	2	69	11

Спецколегія	98	8	67	2	165	10
Особлива нарада при наркомі внутрішніх справ СРСР	13	–	21	–	34	–
Особлива трійка НКВС	2300	900	1349	1339	3649	2239
Нарком внутрішніх справ СРСР і прокурор СРСР	1418	931	376	183	1794	1114
Всього	*3889*	*1858*	*1833*	*1526*	*5722*	*3384*

У фонді статистичної звітності ГДА СБУ даних за другу половину 1938 року не виявлено.

5. Репресії на Одещині напередодні і на початку Другої світової війни та «політичні чистки» на приєднаній території Південної Бессарабії (1939–1941)

У 1939 році і на початку 1940-го у репресивній політиці СРСР продовжувалися тенденції, розпочаті наприкінці 1938 року. Масові операції закінчилися так само організовано, як і почалися і за задумом партійного і радянського керівництва країни зміна наркому внутрішніх справ була покликана створити видимість відновлення законності. Відповідальність за події «великого терору», масштаби репресій і «порушення соціалістичної законності» переклали на ворогів, зрадників, шпигунів і шкідників, які нібито проникли до НКВС, а репресивна політика як така знову була виправдана й визнана об'єктивно необхідною в радянському суспільстві. Нове керівництво НКВС взялося за «викриття» і «ліквідацію» злочинів попереднього, і вже наприкінці 1938 року розпочалася «чистка» апарату наркомату. Протягом 1939 року з органів держбезпеки звільнили 7372 співробітника (22,9 % від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВС СРСР), 937 з них заарештували як найбільш одіозних провідників масового терору *[574]*.

Серед засуджених у кінці 30-х — першій половині 40-х років колишні співробітники УНКВС по Одеській області: начальники управління О. Б. Розанов (розстріл), Г. А. Гришин (розстріл), М. М. Федоров (розстріл), Д. Д. Гречухін (розстріл), П. П. Кисєльов (розстріл); заступники начальника управління Є. М. Макієвський (розстріл), С. І. Гапонов (10 років ВТТ); начальники відділів, відділень та їхні заступники Й. Ю. Рибаков (розстріл), Я. В. Зіслін (розстріл), В. П. Калюжний (розстріл, замінений 10 роками ВТТ), Б. І. Раєв, Д. Б. Кордун, Ю. І. Абрамович, Я. І. Берензон (по 10 років ВТТ), Ю. Г. Залкінд (8 років ВТТ), М. М. Тягін і В. А. Мошковський (по 7 років ВТТ), О. Г. Шнайдер (6 років ВТТ); оперуповноважені М. М. Айзман (розстріл) і А. Ю. Гнесін (7 років ВТТ), начальник одеської тюрми № 1 Я. М. Шаміс (10 років ВТТ), начальник Зельцького РВ НКВС Л. С. Леонтьєв-Межерицький (10 років ВТТ). У всіх вироках зазначено «без поразки в правах», про конфіскацію майна не йдеться. Після початку війни стосовно деяких засуджених було прийнято рішення про «недоцільність» утримання їх під вартою, і вони були направлені до армії. (Тексти документів зі справ засуджених співробітників УНКВС по Одеській області див. у II розділі на стор. 442–465. — *Ред.*).

Разом з тим НКВС і прокуратура почали перегляд справ за заявами репресованих у 1937–1938 роках та їхніх рідних. Офіційним дозволом на це стала директива наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР за № 2079 від 26 грудня 1938 року *[575]*. Але оскільки переглядали справи часто ті ж, хто їх вів, у більшості випадків звинувачення «підтверджувались» і припинення справи визналось «недоцільним». Позитивні рішення приймались значно рідше і були скоріше винятком, ніж закономірністю. Наприклад, справа В. Ф. Савицького, який за постановою особливої наради при НКВС СРСР з 1937 року відбував десятирічний термін ув'язнення у Тайшецькому таборі, у квітні 1939-го подав скаргу до прокуратури СРСР, і через рік нового слідства, передопиту свідків, пошуку нового компромату, все ж таки за рішенням тієї ж особливої наради у 1940 році був звільнений *[576]*. Або ж справа Є. З. Бількеса і М. Л. Руднєва, які у 1937 році за «контрреволюційну агітацію» були засуджені Одеським обласним судом до ув'язнення у табори, перший — на 5 років, другий — на 3, з подальшою поразкою в правах відповідно на 3 і 2 роки; відбували покарання у сибірських таборах. У 1939 році за їхніми скаргами справу було переглянуто і припинено Верховним судом СРСР за недоведеністю звинувачення; звільнені наприкінці 1939 року *[577]*. За звинуваченням в «антирадянській агітації» М. І. Неділько і М. С. Поздняков у 1937 році були засуджені військовим трибуналом до 7 років таборів з подальшою поразкою в правах на 3 роки; відбували покарання у Північно-Східному таборі. У 1940 році справу припинено військовою колегією Верховного суду СРСР за недоведеністю звинувачення, обидва в'язні звільнені *[578]*. Переглядались і деякі з розстрільних справ. Так, у 1941 році за постановою особливої наради при НКВС була припинена справа П. С. Початвця, розстріляного у січні 1938 року за зв'язки з родичами, що мешкали у Польщі *[579]*.

Підлягали перегляду також справи, попереднє слідство у яких не було завершене або рішення, прийняті трійками, двійками та особливою нарадою, ще не були здійснені і репресовані продовжували перебувати у в'язницях за місцем ведення слідства. У результаті частину справ було припинено за недоведеністю складу злочину самими органами НКВС, у тому числі особливою нарадою при НКВС СРСР, органами прокуратури та судовими інстанціями всіх рівнів, включаючи Верховний суд СРСР, який почав переглядати і скасовувати деякі вироки, винесені раніше за політичними справами.

Наприклад, справа К. І. Папаянакі, заарештованого наприкінці 1937 року. Протягом 1938 року про нього не згадували, після його заяв і скарг через рік розпочали слідство, у квітні 1939 року Одеський обласний суд визнав звинувачення в антирадянській агітації не доведеним, але виніс вирок про вислання на 5 років за межі УРСР «як соціально-небезпечної особи» з подальшою поразкою в правах на 5 років. Після його касаційної скарги у серпні 1939 Верховний суд УРСР скасував цей вирок і постановив звільнити Папаянакі. Ймовірно, він був звільнений, але документи, що засвідчують це, у справі відсутні *[580]*. Або справи М. П. Обозного та М. Я. Бендже, заарештованих наприкінці 1937 року за звинуваченням у «шпигунстві на користь Латвії». Про них також забули, а через рік поновили слідство (відносно першого вже за новим обвинуваченням — розповів у тюрмі політичний анекдот). Весною 1939 року Одеський обласний суд засудив Обозного за таку «антирадянську агітацію» на 5 років ув'язнення у табори з подальшою поразкою в правах на 3 роки, але через рік внаслідок його касаційних скарг Верховний суд СРСР припинив справу. У 1940 році Обозного звільнили та повернутися до сім'ї він не міг, оскільки як судимий не мав права на прописку в Одесі.

Бендже засудили на 1 рік і 3 місяці позбавлення волі без поразки в правах, та, зарахувавши строк попереднього ув'язнення, звільнили вже у 1939 році. Після його касаційних скарг Верховний суд УРСР вирок суду відмінив і припинив справу за відсутністю складу злочину *[581]*. Або справа А. М. Червонюка, розкуркуленого у 1930 році, заарештованого влітку 1937-го і також забутого у в'язниці. Слідство у справі було проведено лише через два роки після його арешту і матеріали передані до суду. У вересні 1939 року Одеський обласний суд виніс вирок про позбавлення його волі на 2 роки з подальшою поразкою в правах на 2 роки та звільнив як такого, що вже відбув термін покарання *[582]*. Показовою є також справа В. І. Гопак, заарештованої у 1937 році як дружина розстріляного «ворога народу». У квітні 1938 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити її на 5 років у табори, але завдяки тому, що у постанові невірно був вказаний рік народження, рішення не було виконане. Наприкінці 1938 року справу повернули на дослідування та переоформлення у відповідності до наказу НКВС СРСР № 00762, а у січні 1939 року за постановою УНКВС по Одеській області припинили за недоведеністю обвинувачення, і Гопак була звільнена *[583]*.

Разом з тим, є справи, розпочаті в період «великого терору», і завершені репресивним рішенням вже у роки першої хвилі так званої реабілітації. Наприклад, Е. Н. Родкіна як «троцькістка» була заарештована наприкінці 1937-го, у 1938-му за постановою особливої наради мала бути відправлена на 8 років у табори, та на початок 1939-го все ще перебувала в одеській тюрмі. Після нового слідства наприкінці року за постановою тієї ж особливої наради її було ув'язнено на 5 років у Карагандинський табір, після завершення строку залишено у таборі до кінця війни, а звільнено лише у середині 1946 року. Втім, через три роки за тим самим обвинуваченням, що й у 1937 році Родкіну було вислано на довічне поселення в Акмолінську область *[584]*. Ще один «троцькіст» — П. П. Скліфас, також заарештований у 1937 році, протягом 1938–1939 років знаходився під слідством і за постановою особливої наради, прийнятої у червні 1940 року мав бути ув'язнений на 5 років і відправлений до Воркуто-Печерського табору. Але рішення виконане не було, тому що «з'ясувалось», що ще у квітні того року він помер в одеській тюрмі *[585]*. Або справа «члена правотроцькістської організації» І. М. Борисова, розпочата навесні 1938-го і в кінці року направлена до суду; протягом двох років матеріали справи чотири рази поверталась судом на дослідування, доки її не направили до особливої наради при НКВС СРСР. У вересні 1940 року цей репресивний позасудовий орган прийняв рішення про ув'язнення обвинуваченого на 8 років і відправку його до Ухто-Іжемського табору НКВС *[586]*.

Таким чином, репресивна тенденція і в ці роки залишалась домінуючою у зіставленні з реабілітаційною. Загальне співвідношення реабілітаційних рішень 1939–1940 років і репресивних рішень, прийнятих у роки «великого терору», нерозмірне: репресували тисячі, припиняли справи і звільнювали одиниці, причому після довгого і процесуально складного перегляду справи.

Навесні 1940 року процес перегляду більшості справ було припинено. Потік скарг і заяв від репресованих та їхніх рідних став настільки великим, що було вирішено зупинити його в принципі. 23 квітня наказ наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР за № 0165 заборонив перегляд справ трійок. На цьому процес «берієвської реабілітації» був завершений *[587]*. А влітку 1940 року розпочався новий етап активізації репресій. Певною мірою він був пов'язаний з політикою радянського керівництва на початку Другої світової війни, наміром захопити нові території, переговорами з фашистською Німеччиною, «пактом Молотова — Ріббентропа», укладеним 23 серпня 1939 року і секретними протоколами до нього, угодою Радянського Союзу і нацистської Німеччини «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 року і секретними протоколами до неї. Згідно з цими документами узгоджувався розподіл сфер впливу СРСР та Німеччини у Східній Європі і зайняття ними територій третіх країн.

Репресії у Бессарабії

У вересні 1939 року Червона армія окупувала східні райони Польщі, щоб приєднати до СРСР Західну Україну та Західну Білорусію, а у червні 1940 року перетнула кордон з Румунією, щоб приєднати Бессарабію та Північну Буковину. Одразу ж на цих територіях було розгорнуто кампанію суцільної «чистки», яка продовжувалась до початку Великої Вітчизняної війни. Так, у Південній Бессарабії (на її теренах було створено Ізмаїльську область у складі УРСР) арешти «контрреволюційних і націоналістичних елементів» тривали до липня 1941 року. Спочатку «знешкоджували» тих, хто становив «соціально-політичну опору румунського режиму»: колишніх румунських військових, поліцейських, державних чиновників, політиків, крупних підприємців, фінансистів, священиків, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів, юристів тощо. Їх звинувачували у тому, що за румунського володарювання вони нібито були активними членами «контрреволюційних фашистських партій» («кузистів», «цараністів» або «Фронту національного відродження») і пропагували антикомуністичні ідеї. Незабаром репресії за такими звинуваченнями поширилися на селян, службовців, ремісників. Таким чином, сталінський режим карав за погляди та діяльність на території, що не була підсудною законам СРСР; люди страждали за своє минуле життя в іншій державі та в інші історичні часи.

Репресивна радянська машина й тут застосувала неодноразово вже випробуваний метод групових процесів. Одним з перших став процес над членами румунської націонал-християнської партії («кузистів»), розпочатий у липні 1940 року. (В Ізмаїльському повіті ця партія була створена у вересні 1937 року, у січні наступного прийшла до влади, а вже у лютому була розпущена). Опергрупою НКВС були заарештовані професор Ізмаїльської духовної семінарії, колишній заступник голови Ізмаїльського повітового комітету партії Г. П. Мунтяну, шкільний вчитель, колишній голова повітової молодіжної організації І. С. Георгіу та один з активістів партії С. В. Георгієв. Вони обвинувачувались у тому, що як члени партії «кузистів», «проводили політику реакційної буржуазії, скеровану проти інтересів робітників і селян». За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 3 червня 1941 року Мунтяну і Георгіу отримали по 8 років таборів, а Георгієв — 5 років *[588]*. За приналежність у минулому до партії «кузистів» зазнали репресій і багато інших мешканців Бессарабії.

Паралельно зі справами «кузистів» у липні 1940 року було проведено арешти колишніх членів націонал-цараністської партії (діяла в Румунії з 1926 по 1937 роки, розпущена у 1938-му). Так, у Болграді лише за однією справою були заарештовані 12 осіб, які в минулому входили до міського комітету цієї партії на чолі з шкільним вчителем Х. Х. Христофоровим. Їх звинуватили у приналежності до партії та проведенні «активної боротьби з революційним рухом і комуністичною партією...» та за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 року всіх ув'язнили на 8 років у табори *[589]*.

Члени інших партій, які існували у Румунії протягом 1920–1930-х років, були також репресовані після встановлення у Бессарабії радянської влади.

Ще одним приводом для переслідувань були наміри румунських підданих легально виїхати до Румунії. Їм чинили різноманітні перешкоди, а коли вони звертались до вищих інстанцій — репресували. Так, на Ізмаїльщині група таких людей (близько 90 осіб) після довгих митарств направила колективну телеграму на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд на батьківщину. Переважну більшість серед них становили румуни і молдавани, хоча були й болгари, й українці. У результаті ініціатори цієї телеграми колишні священики В. М. Спанакі і Х. П. Бейлікчі у грудні 1940 року були заарештовані за звинуваченням у тому, що «спільно проводили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду». Після початку Великої Вітчизняної війни вони були вислані етапом на Урал, де у травні 1942 року за рішенням особливої наради при НКВС СРСР ув'язнені на 10 років у табори *[590]*. (Статтю про репресії служителів церкви у Бессарабії в першій половині 40-х років див. у III розділі на стор. 665–674. — *Ред.*).

Навесні і на початку літа 1941 року розпочався новий етап масових репресій мешканців приєднаних територій. Про це свідчать інструкція НКВС/НКДБ СРСР від 24 квітня 1941 року та постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 травня 1941 року «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях УРСР». Згідно із цими документами відбулися масові арешти і заслання на спецпоселення «у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна... членів родин учасників контрреволюційних організацій» *[591]*. Ця хвиля депортацій і репресій припала на період з 22 травня по 20 червня 1941 року. Виселенню підлягали такі категорії осіб: учасники контрреволюційних партій і антирадянських націоналістичних організацій; колишні жандарми, охоронці, поліціанти; поміщики, крупні торговці, фабриканти, чиновники буржуазних державних апаратів; колишні офіцери і білогвардійці, у тому числі офіцери царської армії; члени родин учасників контрреволюційних націоналістичних організацій, засуджених до вищої міри покарання. Депортації оголошувалися заходами боротьби з контрреволюційними виступами, бандитизмом, розкраданням соціалістичної власності, контрабандою, зберіганням вогнепальної зброї. «Глави родин» направлялися до таборів, а члени родин — на спецпоселення *[592]*.

Апогей операції «по вилученню антирадянського елементу», спрямованої проти мешканців Молдавської РСР, Чернівецької та Ізмаїльської областей УРСР прийшовся на ніч з 12 на 13 червня 1941 року. Тоді мали бути репресовані 32 423 особи, в тому числі заарештовані 6250 і виселені 26 173 *[593]*. Тисячі мешканців Бессарабії були відправлені до Казахської РСР, в Омську, Новосибірську, Свердловську, Кіровську області Російської РФСР. У перші місяці Вітчизняної війни в ході евакуації справи на багатьох з них були загублені, тому в таборах і на спецпоселеннях заводилися нові справи і самі репресовані мали давати свідчення про причини свого арешту чи виселення. Часто вели такі справи слідчі з УНКВС по Одеській області, які були евакуйовані в тил СРСР. Значна частина бессарабців, репресованих у ході цієї операції, загинула в таборах і на спецпоселеннях, навіть не дочекавшись рішення у своїх справах. Так, на Уралі в Івдельському таборі НКВС у серпні — грудні 1941 року померли виселені з Ізмаїльської області селяни Д. А. Базажі, І. П. Гелос, А. В. Георгіца, Є. Г. Дімітріу, О. І. Курмій та багато-багато інших *[594]*. (Повідомлення НКВС СРСР про хід операції див. у II розділі на стор. 468. — *Ред.*).

На початку 40-х років тривали репресії й на інших теренах Одещини. Крім традиційних звинувачень у «контрреволюційній діяльності», «антирадянській агітації», «шкідництві», «шпигунстві», новим приводом для арештів і засуджень стали укази президії Верховної Ради СРСР від 26 червня та 10 серпня 1940 року про «укріплення трудової дисципліни» у зв'язку з введенням восьмигодинного робочого дня та семиденного робочого тижня. Маса робітників промислових підприємств була засуджена в ході цієї господарчо-політичної кампанії як «порушники трудової дисципліни». Під загрозою тюремного ув'язнення від 2 до 4 місяців ніхто не смів відмовлятися від надурочної праці або звільнятися з власної ініціативи. Адміністрації підприємств надавалося право кваліфікувати 20-хвилинне запізнення на роботу як прогул — це спричиняло умовний осуд до 6 місяців виправно-трудових робіт з утриманням чверті заробітку на користь держави. Ще за кілька місяців промислові наркомати одержали право переміщати інженерно-технічних працівників, адміністративний персонал, кваліфікованих робітників з одного підприємства на інше, у різні регіони країни і без попередньої згоди на це самих працівників *[595]*. Щоб досягти максимального ефекту залякування, на підприємствах і в установах було організовано кілька сотень виїзних показових судових процесів. У 1940 році було встановлено групову відповідальність директорів, головних інженерів, начальників відділів технічного контролю за випуск недоброякісної або некомплектної продукції, з покаранням від 5 до 8 років *[596]*. Відбувалася також «чистка» великих промислових міст і прикордонних територій від «небезпечних елементів». Засуджувалися тисячі людей: так лише за указом від 26 червня 1940 року протягом січня — березня 1941 року по Україні було засуджено 19 902 особи *[597]*.

1941–1944

Велика Вітчизняна війна, що почалася 22 червня 1941 року, стала кривавим випробуванням для народів СРСР. За страждання та загибель мільйонів людей несуть відповідальність не тільки націонал-соціалістичний режим Німеччини або румунський диктаторський окупаційний режим маршала Антонеску на території Одещини, а й вітчизняні владні, законодавчі та каральні структури.

З початком війни радянська репресивна політика зазнала певних змін. З одного боку, для перемоги над ворогом була необхідна єдність, згуртованість народу, концентрація сил, патріотичний запал, готовність на величезні жертви як на фронті, так і в тилу, тому офіційна пропаганда мала вселяти саме ці ідеї і перенести головний акцент з міфічного внутрішнього ворога на реального зовнішнього. З іншого боку, воєнна ситуація сприяла новому посиленню жорсткості репресивних заходів, спрощенню юридичних процедур, росту сваволі репресивних органів та збільшенню масштабів репресій. Як на фронті, так і в тилу діяли закони військового часу, за якими людське життя було повністю знецінене.

Повноваження репресивно-каральних органів суттєво розширились. Вже 22 червня 1941 року указом президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» на всій території країни різнопланові функції органів державної влади в галузях оборони, забезпечення державної безпеки і громадського порядку, боротьби з «контрреволюцією» та «зрадниками батьківщини» зосереджувалися в руках військових Рад фронтів, армій та округів, які наділялись виключними правами *[598]*.

В армії головними репресивними органами стали особливі відділи, з квітня 1943 року — відділи контррозвідки «Смерш» («Смерть шпигунам», підпорядковані НКВС, діяли до 1951 року), що мали безмежні повноваження на арешти за найменшою підозрою чи наклепом та ведення слідства із застосуванням насильницьких методів, а також військові трибунали (армійські, флотські, залізничні, військ НКВС тощо), які фактично були тими ж трійками і часто виносили розстрільні вироки. Організація

і функціонування судової системи значною мірою визначалися Положенням про військові трибунали в місцевостях, які знаходились «на воєнному стані». Кримінально-процесуальне законодавство зазнало чергових змін у бік спрощення. Процедура ведення слідства, порядок розгляду справ та й власне судове засідання максимально примітивізувалися. Санкції прокурора на притягнення людини до відповідальності часто не вимагалося. Органи дізнання та слідства були безконтрольними у своїх діях, а їхня компетенція значно розширювалася. Справи, які були віднесені до розряду особливо небезпечних державних злочинів (зрада, шпигунство, співпраця з окупантами тощо), розглядалися виключно військовими трибуналами військ НКВС *[599]*.

Загальна кількість радянських громадян, репресованих цими органами, все ще залишається невідомою, оскільки військові архіви є ще більш закритими і утаємниченими, ніж навіть архіви НКВС — КДБ. Але деякі зі справ військових трибуналів, що знаходяться в архіві УСБУ в Одеській області свідчать про повну сваволю цих органів. Так, у 1941 році найчастішим вироком військових трибуналів у групових справах військовослужбовців, які в перші місяці війни потрапили в оточення, зникли безвісті чи не змогли евакуюватися з відступаючими частинами Червоної армії, був розстріл. Щоправда, в більшості випадків він виносився заочно, в подальшому засуджені довгі роки значилися у всесоюзному розшуку і понести кару могли вже після війни, коли розстріл замінювався на 15–25 років ув'язнення *[600]*. Але багато вироків було здійснено одразу. Так, у липні — жовтні 1941 року за вироками військових трибуналів були звинувачені у «зраді батьківщини» і розстріляні військовослужбовці В. І. Архіпов, В. Ф. Каліверда, М. М. Крекнін, М. М. Мукан, Д. П. Подакін, І. К. Стратієнко, Є. Я. Цапенко та багато-багато інших *[601]*. У наступні роки вироки про вищу міру покарання також розглядалися прискорено і здійснювалися в найкоротші терміни *[602]*. 1943 року був прийнятий указ президії Верховної Ради СРСР «Про міри покарання зрадників Батьківщини і про введення для цих осіб, як міри покарання, каторжних робіт», за яким Верховному суду СРСР надавалося право застосовувати щодо засуджених до смертної кари каторжні роботи терміном від 15 до 25 років *[603]*. Але велика кількість людей в перші роки війни була вже розстріляна.

Ще один вид радянських репресій воєнних часів — штрафні батальйони. Вони використовувались як «гарматне м'ясо» та живий щит. Ті, хто потрапляв до них, фактично були приречені на смерть. Документи щодо штрафбатів і загороджувальних загонів (що діяли з липня 1942 року) також ще не доступні дослідникам *[604]*.

Багато громадян (як військових, так і цивільних) були репресовані згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 року «Про відповідальність за розповсюдження у воєнний час неправдивих чуток, що збуджують тривогу серед населення». Такі справи розглядалися військовими трибуналами і засуджені підлягали ув'язненню у табори і тюрми *[605]*. Так, військовим трибуналом військ НКВС Одеської області у серпні — вересні 1941 року за «антирадянську агітацію» були засуджені пекар П. І. Волков (8 років ВТТ), завідуючий складом П. А. Волошко (2 роки ВТТ), колгоспник К. І. Пазик (5 років ВТТ), робітники Л. П. Автонасов (4 роки ВТТ) та І. Д. Решетняк (2 роки позбавлення волі), праля М. П. Хоменко (7 років ВТТ) та багато інших *[606]*.

Паралельно з військовими трибуналами у роки війни репресивну діяльність здійснювали суди різних рівнів і особлива нарада при НКВС СРСР. Так, Одеський обласний суд у перші місяці війни за «антирадянську і контрреволюційну діяльність» засудив шоферів Д. Ф. Артеменка і А. П. Шевченка (обидва — розстріл), рахівника Г. М. Григор'єва (розстріл), за груповими справами робітників молокозаводу А. А. Курдасова, А. І. Майбороду, М. А. Сучкова (по 10 років ВТТ) і працівників автомобільного технікуму охоронців С. І. Ковальчука, Я. К. Корчинського, К. М. Петрищева, П. Л. Чернятьєва та пенсіонера А. І. Цуканова (всі — розстріл), прибиральниць П. Д. Котлярову і У. М. Слюсар (по 10 років ВТТ), студента В. І. Олійника (3 роки ВТТ) і багато інших *[607]*. Новосибірський обласний суд у 1941–1942 роках засудив евакуйованих мешканців Одещини: санітарку В. К. Манєжну (8 років ВТТ), робітників К. К. Анастасіу та А. І. Коубу (по 10 років ВТТ), колгоспника П. І. Юзика (7 років ВТТ), домогосподарку О. Г. Мороз (10 років ВТТ), службовця В. М. Ковтуна (10 років ВТТ) та інших *[608]*.

Значна кількість репресивних рішень у воєнні роки була прийнята особливою нарадою при НКВС СРСР. Серед розстріляних за рішенням особливої наради бухгалтер І. С. Тоя, токар Д. Г. Заводовський, селяни Г. В. Маринов, К. К. Станческу і В. Г. Стойчев, вчитель П. Г. Подоспєєв; серед ув'язнених на 10 років у табори — артист Одеського оперного театру С. О. Жалобинський, друкар Р. Р. Блюм, касири І. Г. Авдієнко і Л. І. Коноплъов, технік Г. В. Котович та багато інших *[609]*.

Одними з найбільш постраждалих від репресій на Одещині у 40-ві роки є *радянські німці*. З перших днів війни їх почали превентивно арештовувати за компрометуючими матеріалами, що зберігалися в архівах НКВС. Згодом приводом для арешту стала вже лише національність. До окупації Одеси і потім в евакуації репресували тисячі німців, серед них викладача Одеської консерваторії Т. Д. Ріхтера (розстріл), вчителя Спартаківської школи Ф. Т. Гейзлера (10 років ВТТ), студентів Одеського медичного інституту І. Г. Бальцера (розстріл) та А. К. Візнера (10 років ВТТ), червоноармійця Ф. В. Рілінга (розстріл), домогосподарку Е. В. Чахотіну (розстріл), теслю військового шпиталю К. М. Кайзера (5 років ВТТ), бухгалтера Т. К. Майєра (розстріл), мешканців Цебриківського району братів Сигле (розстріл), робітників Г. Я. Алердінса та С. С. Уля (по 10 років ВТТ), маляра М. Р. Фелькера (10 років ВТТ); за груповою справою — 15 колгоспників села Спартак Овідіопольського району (10 розстріляні, решта ув'язнені у табори на терміни 20–25 років) та багатьох інших *[610]*.

З початку липня 1941 року розгорнулася масова депортація радянських німців з України до Сибіру, без суду й слідства, обмежуючи права рівноправних громадян радянської країни на вибір місця проживання та праці, на вільне пересування. Згідно із довідкою відділу спецпереселень НКВС СРСР від 1 жовтня 1941 року з Одеської області за липень — вересень мали бути вислані на спецпоселення 6000 німців *[611]*.

Ще одним видом масових репресій 1940-х років була мобілізація до трудових армій. Вона існувала й у минулі десятиліття, але саме в роки війни набула масового і найбільш жорстокого характеру. Трудові армії головним чином складалися з етнічних радянських німців, які у складі трудзагонів, колон і бригад працювали на промислових об'єктах Уралу та Сибіру. Крім німців туди мобілізовували ще й румун і греків — як громадян «національності супротивника». Трудармії поєднували в собі елементи військової служби, гулагівського режиму і виробничої діяльності: трудармійців утримували у спеціальних таборах, фактично в статусі в'язнів *[612]*.

Жахливою дійсністю початку війни стало «розвантаження» в'язниць — розстріли в'язнів у районах, що могли перейти до супротивника. Повні дані про кількість вбитих невідомі, ймовірно масові розстріли не документувались і напередодні здачі міст німецьким військам було не до складання актів про розстріл репресованих, але існують документи про сам факт таких злочинів. У середині 1990-х років в архіві Центрального управління СБУ були виявлені списки на 6643 громадян, які в липні 1941-го утримувались у тюрмах НКВС декількох українських міст, в тому числі в Ізмаїлі, і акти про

розстріл більшості з них *[613]*. Дані по Одесі в цих списках відсутні, але за свідченнями очевидців розстріли в'язнів напередодні окупації міста відбувалися й в одеських тюрмах. Можна припустити, що тоді ж були страчені 659 румун, полонених на Південному фронті влітку — восени 1941 року *[614]*.

16 жовтня 1941 року після 73 днів оборони Одеса була здана німецько-румунським військам.

Після евакуації в тил СРСР мешканці Одещини також зазнали численних репресій. Одним з масових репресивних заходів по відношенню до радянських громадян, що знаходилися в тилу, став указ президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 року «Про відповідальність робітників і службовців військової промисловості, які самовільно залишили підприємство». Згідно із цим документом всі робітники і службовці, незалежно від статі, віку, стану здоров'я, вважалися на період війни мобілізованими і жорстко закріплювалися для постійної роботи за тими підприємствами, на яких вони працювали. Самовільне залишення робочого місця розглядалося як дезертирство і винні каралися ув'язненням на термін від 5 до 8 років. Вироки за такими справами приймали військові трибунали *[615]*. Так, у довідці Прокуратури СРСР вказано, що лише у 1942 році за цим указом було засуджено 173 061 особу, а за указом від 26 червня 1940 року (про «укріплення трудової дисципліни») за 2,5 роки було засуджено 4 948 779 осіб *[616]*. Разом з тим відзначалось, що ці заходи недостатні, кількість порушень трудової дисципліни збільшується, і для боротьби з ними постановою РНК СРСР від 18 жовтня 1942 року було введено додаткову репресивну міру — зниження норми видачі хліба. При картковій системі постачання і пануючому в країні голоду цей захід виявився більш результативним, аніж навіть судові репресії *[617]*.

Ще одним з розповсюджених видів репресій стало покарання членів родин військовослужбовців, засуджених за «зраду батьківщини» чи полонених. Практика репресування членів родин військовополонених була запроваджена вже з липня 1941 року — їх висилали до Сибіру та Казахстану. А 24 червня 1942 року секретною постановою Державного комітету оборони було встановлено порядок репресій сімей «зрадників батьківщини», засуджених до вищої міри покарання. Незалежно від того, було розстрільний вирок здійснено, чи винесено заочно, родина засудженого мала бути покарана. Членами родини вважалися батько, мати, чоловік або дружина, діти, брати і сестри — якщо вони мешкали разом із засудженим або були в нього на утриманні. Згодом на підставі цієї постанови була видана низка директив, що розширювали коло осіб, родини яких підлягали репресіям *[618]*. Так, за постановами особливої наради при НКВС СРСР у 1943—1945 роках були вислані на 5 років до Казахстану дружини засуджених червоноармійців домогосподарки Н. Л. Петриченко, К. Я. Фомей, медсестра О. М. Матвєєва, селянки Є. Л. Ковтун, Ф. Г. Панасюк, А. Л. Христенко, М. Ф. Шишман, робітниця В. М. Казакевич-Декусар та багато інших *[619]*. Часто разом з репресованими дружинами висилали і дітей. Кару несли й інші родичі, яких позбавляли продуктових карток та інших невеликих пільг, на які мали право члени родини військовослужбовця.

У цілому в роки війни ще більше посилилась типова для радянської історії закономірність — здійснювати масові репресії на основі підзаконних актів — указів, постанов, директив, вказівок центральних партійних, радянських та каральних органів. Одними з таких документів стали указ президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року і директива ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 11 травня 1943 року, які встановлювали кримінальну відповідальність за «співпрацю з окупантами» і надавали органам

НКВС — НКДБ найширші повноваження у пошуку «зрадників», боротьбі зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю іноземних розвідок, боротьбі з антирадянськими елементами і проявами шкідництва в народному господарстві та суспільному житті *[620]*. Значною мірою ці документи санкціонували масові репресії проти людей, яким довелось пережити окупацію.

(*Архівні джерела*. Архів УНКВС по Одеській області на початку війни був вивезений до Актюбінську, потім більшість справ репресованих передана до Москви, а в кінці 50-х років за наказом КДБ СРСР про направлення справ за місцем народження репресованих частина архівно-слідчих справ повернулась до Одеси. На 2009 рік у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області знаходиться близько 2300 справ за 1939—1943 роки (переважно з вироками судових органів) приблизно на 3000 осіб. Частина цих справ досі вважається «секретною» і для дослідження недоступна, як і справи основного фонду цього архіву. Близько 1200 припинених справ 1939—1943 років з репресивними рішеннями позасудових органів (двійки, особливої наради при НКВС) та реабілітаційними рішеннями суду чи прокуратури передано з архіву УСБУ до Державного архіву Одеської області (фонд Р-8065, опис 2). Декілька томів з копіями вироків військових трибуналів за ці ж роки, наказами та актами про розстріл вислані у 2006 році з архіву УСБУ в Одеській області до Києва у Галузевий державний архів СБУ (фонд 6, опис 3, справи 206—208). Звітна статистична інформація УНКВС по Одеській області знаходиться у фонді 42 цього ж архіву. — *Ред.*).

6. Репресії на Одещині наприкінці Другої світової війни та в повоєнні роки (1944–1953)

З березня 1944 року розпочалось визволення Одещини, 10 квітня війська 3-го Українського фронту увійшли в Одесу, і до кінця серпня 1944 року територія Одеської та Ізмаїльської областей були звільнені від німецько-румунської окупації. Але радість перемоги і визволення були затьмарені новими репресіями. З перших же днів відновлення радянської влади почалися арешти і переслідування. Перебування в роки війни на окупованій території стало фактором «неблагонадійності», а робота при окупантах в різних установах, організаціях, на підприємствах — приводом для звинувачення у «пособництві» і «зраді батьківщини». На довгі роки це тавро лягло на мільйони радянських людей, і на їхню долю стала впливати графа щодо перебування на окупованій території, яка з'явилась у різноманітних кадрових анкетах.

«Зрада батьківщини»

Серед репресованих у середині 40-х років мешканців Одещини представники всіх професій, національностей, соціальних і вікових груп. Представники одеської інтелігенції, які при румунах відкрито критикували радянську владу, партизани і підпільники, які боролися з окупантами і ризикували життям заради її відновлення, пересічні обивателі, лояльні до будь-якої влади, — кожний міг бути огульно звинувачений в антирадянській діяльності, зраді, пособництві, притягнутий до відповідальності як злочинець, пройти тривале слідство, допити, в'язницю, табір.

Одним з важливих приводів для масових репресій цього періоду стали документи окупаційних органів влади, частину яких відступаючі німецько-румунські війська не встигли ані вивезти, ані знищити. Так, за списками румунської поліції були репресовані сотні одеських комуністів і комсомольців, які при окупації під загрозою репресій

вимушені були реєструватися в поліцейських дільницях *[621]*. Як «поплічники ворога» були репресовані численні приватні підприємці (ресторатори, крамарі, кравці, кулінари, власники кав'ярень, вар'єте, синематографів, крамниць, майстерень тощо), які в роки війни для отримання дозволу на відкриття свого підприємства вимушені були давати підписку про співробітництво з окупаційною владою. Більшість з цих людей донині не реабілітовані, вони продовжують вважатися «зрадниками», їхні справи не переглянуті і не припинені, значна частина цих справ зберігається в основному фонді архівних кримінальних справ УСБУ в Одеській області і все ще недоступна для дослідження. Кількість цих справ також «секретна». Частина архівних документів періоду окупації зберігається у Державному архіві Одеської області *[622]*.

Поширенню репресій сприяло й доносительство, різноманітні викривальні заяви, що після зміни влади направлялись громадянами у партійні та правоохоронні інстанції у великій кількості. Офіційна пропаганда агітувала за такі дії, подавала їх як патріотичні, як прояв відданості радянській державі, і в умовах, коли під огульну підозру підпадали всі, кому довелось вижити під час окупації, донос на іншого ставав одним з засобів засвідчити свою благонадійність і запобігти власному арешту. Разом з тим, заново створена атмосфера тотальної підозри і пошуку «ворогів», «шпигунів», «зрадників» сприяла зведенню особистих рахунків. Донос міг допомогти усуненню суперника як в особистому житті, так і в службових справах, і, навіть, поліпшенню житлових умов, особливо тяжких в період повоєнної розрухи. Так, в архівно-слідчих справах 1944–1945 років часто зустрічаються свідчення сусідів по комунальній квартирі, у яких явно присутнє бажання сказати те, що бажає слідчий і обмовити заарештованого, щоб позбутися його. Адже сім'ю репресованого зазвичай викидали з квартири, і тоді сусіди могли претендувати на його жилплощу.

Не менш важливим джерелом для пошуку «ворогів народу» стала місцева преса окупаційного періоду: часописи «Молва», «Одесса», «Колокол», «Одесская газета». Значна частина обвинувачень спиралась на публікації цих видань, у яких нерідко наводились приклади тоталітарної сутності комуністичного режиму, свідчення про масові репресії 20–30-х років, критичні висловлювання про довоєнний час. Кожна з таких публікацій розцінювалась як «антирадянська агітація і пропаганда» і ті, чий підпис стояв під ними, вважалися «злочинцями», незалежно від того, писали вони такі матеріали, чи це було зроблено за них. Частим звинуваченням була також причетність до так званого Антикомуністичного інституту, відкритого румунською окупаційною владою у 1943 році, і читання там публічних лекцій.

Так, за «співробітництво з окупантами» і критику радянського ладу були репресовані численні представники одеської *інтелігенції*. Серед них відомі вчені і викладачі вищих навчальних закладів: завідувач кафедри астрономії Одеського університету, директор Одеської обсерваторії, член-кореспондент АН СРСР, довоєнний депутат обласної ради К. Д. Покровський (через півроку слідства помер в тюрмі у листопаді 1944 року); завідувач кафедри класичної філології Одеського університету, заслужений діяч науки УРСР Б. В. Варнеке (через три місяці слідства помер в тюрмі у липні 1944 року); доктор філологічних наук, професор Одеського університету В. Ф. Лазурський (через чотири місяці ув'язнення звільнений у вересні 1944 року, помер у травні 1947-го); юрист, викладач Одеського мукомольного інституту С. Ф. Білодід і доцент-літературознавець Одеського педагогічного інституту, професор художнього училища М. П. Соколов (обидва у 1944 році засуджені військовим трибуналом до 10 років таборів і 5 років поразки в правах) *[623]*; завідувач кафедри гістології Одеського медичного

інституту професор М. М. Заєвлошин (у 1945 році засуджений військовим трибуналом до 15 років каторжних робіт і 5 років поразки в правах); ректор Одеського університету, професор медицини, хірург П. Г. Часовников і проректор Одеського університету, вчений-ботанік Г. Й. Потапенко (обидва у 1944 році виїхали до Румунії, у 1946-му заарештовані радянськими військами і засуджені військовим трибуналом до 10 років таборів з подальшою поразкою в правах: один на 5 років, другий на 3); професор, завідувач кафедр економічної географії Одеського педагогічного інституту і Одеського університету К. К. Стамеров та його дружина — балерина оперного театру Є. Ф. Стамерова (Бардашевська) (у 1947 році заарештовані у Бухаресті та засуджені військовим трибуналом: він до 10 років таборів і 5 років поразки в правах, вона, відповідно, до 8 і 3 років) *[624]*. (Нарис про Часовникова див. у III розділі на стор. 688–692. — *Ред.*).

Репресій зазнали й журналісти і письменники, які при окупації публікувались в одеських періодичних виданнях. Деякі з них у березні — квітні 1944 року також виїхали до Румунії, але після її зайняття радянськими військами були заарештовані, етаповані до СРСР і засуджені. Серед них поет і репортер газети «Молва» О. О. Номікос з дружиною Г. В. Чуйко (він за вироком військового трибуналу був приречений до страти, чекав її понад три місяці, після чого по касації розстріл був замінений на 15 років каторжних робіт; вирок дружині — 10 років ВТТ), літературний критик і поет О. Жданович (10 років ВТТ), журналіст Є. А. Борисевич (Євген Адамов) (10 років ВТТ), засновник і редактор часопису «Колокол» Г. І. Яницький, репортер і секретар редакції Г. І. Арендарь, журналіст і літератор Б. А. Лук'янов (всі по 10 років ВТТ) *[625]*. (Справ О. Ждановича та Є. А. Борисевича у фонді «П» архіву УСБУ немає, можливо знаходяться в основному фонді, що все ще залишається «секретним». — *Ред.*).

Багато театральних діячів, які продовжували працювати в роки окупації, також були репресовані за «зраду батьківщини» і «пособництво». Так, видатного оперного співака, соліста Одеського оперного театру М. П. Савченка заарештували за доносом вже у травні 1944 року, але завдяки його популярності і заступництву високопосадових осіб через чотири місяці ув'язнення звільнили *[626]*. (Нарис про Савченка див. у III розділі на стор. 684–687. — *Ред.*).

Трагічніше склалася доля інших репресованих діячів культури. Композитор і викладач Одеської консерваторії Г. М. Фоменко та диригент Одеського оперного театру і директор консерваторії М. М. Чернятинський були засуджені у 1945 році до 10 років таборів і 5 років поразки в правах; у 1951 році Фоменко помер в ув'язненні *[627]*.

Великою втратою для одеської театральної громадськості був арешт актора і режисера В. М. Вронського. У роки окупації Одеси він організував приватний російський театр Драми і Комедії, був його директором і головним режисером, дав роботу 50 акторам. Працював також у міській мерії — завідував відділом мистецтв. У березні 1944 року Вронський виїхав до Румунії, але у жовтні був затриманий у містечку Ліблінг відділом радянської контррозвідки «Смерш». Його звинуватили у шпигунстві та антирадянський агітації, оскільки він друкував статті у часописах «Колокол» і «Одесская газета» з антисталінськими заявами та поставив у своєму театрі п'єсу «Божий одуванчик», де розповідалося про звірства ЧК. Військовий трибунал військ НКВС Одеської області засудив 62-річного Вронського до 10 років таборів і 5 років поразки в правах. Відбував покарання в колонії у Миколаївській області, де на початку 1952 року помер *[628]*.

Тоді ж був репресований відомий спортсмен, чемпіон СРСР по велоспорту, колишній заступник голови Одеської обласної ради спортивного товариства «Динамо» М. І. Рибальченко. У 1944 році за вироком військового трибуналу військ НКВС

Одеської області він також був засуджений до 10 років таборів і 5 років поразки в правах. Відбував покарання у Комі АРСР, звільнений у 1954 році *[629]*.

Страшна доля спіткала багатьох мешканців регіону, які боролись з окупантами, і в першу чергу одеських *підпільників*. Замість вшанування за свою героїчну діяльність, постійний ризик життям, тортури, пережиті у румунській сигуранці, багато з них потрапляли тепер вже до радянських каральних органів і мусили доводити, що вони не зрадники. Деякі не реабілітовані й донині. Так, дуже показовою є справа членів одеського партизанського загону В. О. Молодцова-Бадаєва старшого радиста Є. Глушкова, після війни розстріляного у підвалах Луб'янки, та лікаря А. Ф. Янке, засудженої до 25 років таборів *[630]*. (З 2008 року справа знову «закрита» і дослідникам не видається. — *Ред.*). У 1945 році як «зрадника батьківщини» розстріляли і колишнього голову одеського підпільного обкому компартії О. П. Петровського, щоправда в 60-ті роки справа була припинена «за недоведеністю злочину» *[631]*. (Нарис про Петровського див. у ІІІ розділі на стор. 675–683. — *Ред.*). На різні терміни ув'язнення у табори були засуджені у 1944 році члени підпільних груп, що існували при окупації в Одеському університеті та в торговому порту: викладачі В. В. Короповський (8 років), Б. І. Точидловський (10 років) і студент В. В. Бориневич (8 років), інженери О. Т. Веккер (10 років), О. К. Дубовська (10 років) і М. М. Євстратенко (8 років), всі — з подальшою поразкою в правах на 3–5 років. Після багатьох касаційних звернень і повернення справи на дослідування у 1947 році вона припинена «за недоведеністю злочину» і засуджені звільнені з таборів *[632]*.

Були репресовані численні мешканці Одещини, що допомагали підпільникам і зазнали за це арешту при окупації. З точки зору радянських репресивних органів це також заслуговувало на покарання. Так, три подруги, студентки одеських вузів Т. П. Бассарська, П. М. Мілюкова і С. Д. Ткаченко були у 1945 році засуджені за таку «зраду батьківщини» до 10 років таборів і 5 років поразки в правах. Через півроку справа переглянута, припинена за «недоцільністю» і дівчата звільнені з таборів *[633]*.

Боротьбу з німецько-румунськими окупантами на Одещині вели й *члени ОУН (бандерівці та мельниківці) і УПА*. У 1944–1946 роках вони також були репресовані і разом з ними багато людей, які фактично не мали відношення до цих організацій. За попередніми даними в Одеській області у ці роки за справами «українського націоналістичного підпілля» було заарештовано 120 осіб, у 1945 році до страти було засуджено 5 «націоналістів», до каторги — 19 *[634]*.

Перші арешти за справами «учасників ОУН» сталися вже у квітні і травні 1944 року. Основні звинувачення — розповсюдження націоналістичної літератури і листівок. За кілька місяців військовим трибуналом військ НКВС Одеської області були засуджені за груповим справами:

— троє студентів Одеського університету: Л. С. Башкирова (7 років ВТТ), Г. В. Івіо (10 років ВТТ) та І. І. Павлов (7 років ВТТ), всі — з подальшою поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна *[635]*;
— вчитель 27-ї школи П. І. Соколенко (розстріл, замінений на 20 років каторжних робіт) і четверо студентів одеських вузів і технікумів: Н. А. Вихристенко (10 років ВТТ), Р. Л. Гавдзинська (20 років каторжних робіт), Л. М. Залеско і Л. П. Соколенко (по 25 років каторжних робіт, замінені на 15 років); всі — з подальшою поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна *[636]*;
— п'ятеро одеситів до розстрілу: штурман дальнього плавання М. Й. Гуменний, інженер-технолог І. В. Ткач, міліціонер І. М. Магар, директор кавової фабрики М. Х. Іваненко та його заступник П. В. Вітряний; четверо до 20 років каторжних робіт: головний диспетчер порту В. В. Бойко, викладач Одеського вищого мореходного училища А. М. Владиченко, завуч 110-ї школи В. К. Брижицький, бухгалтер М. Г. Бонько; всі — з конфіскацією майна, в'язні — з подальшою поразкою в правах на 5 років *[637]*.

У липні і серпні 1944 року були заарештовані як активісти ОУН і через півроку засуджені мешканці Одещини:

— Ф. К. Крикун (розстріл) і М. К. Крикун (20 років каторжних робіт) *[638]*;
— С. Й. Караванський (25 років ВТТ), М. Г. Гдешинський (20 років ВТТ), М. Г. Коваль (10 років ВТТ), всі — з подальшою поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна. (Слідчої справи у фонді «П» архіву УСБУ немає. — *Ред.*).

У 1945–1946 роках репресії за цими ж звинуваченнями тривали: червоноармієць М. І. Бівзюк засуджений до 15 років таборів, завідуючий майстернями джутової фабрики ім. Хворостина Ю. П. Пітенко і викладач ремісничого училища Г. Є. Плеве — до 10 років таборів; всі — з подальшою поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна *[639]*.

На визволеній від окупантів Одещині тюремна доля чекала й на *священиків*, які залишились на окупованій території та отримали приходи з рук румунської православної Місії в Трансністрії (Misiunea ortodoxâ românâ in Transnistria). Ця місія була направлена патріархом Румунії Никодимом під орудою митрополита Віссаріона (Пую) і мала на меті приєднати православну церкву Одещини і всієї Трансністрії до складу Румунської автокефальної православної церкви (РАПЦ) *[640]*.

Ідея залучити російську православну церкву до виконання державницьких задач з'явилась в роки Другої світової війни і у радянського керівництва, що привело до певних змін у політиці відносно церкви. У 1943 році при Раді міністрів СРСР була сформована Рада у справах релігій і культів (*рос.* — СДРК). З таборів і заслання почали відпускати церковних діячів, схильних до співробітництва з радянською владою. Чиновники та чекісти зайнялися «прирученням» церкви і руйнуванням її зсередини. Православне священство стало повертатися до служби у церквах Одещини, заміняючи тих, хто служив при окупації і був заарештований після відновлення радянської влади.

Так, вже у 1944–1945 роках, одразу після визволення Одещини, за «співробітництво з окупантами», «антирадянську агітацію» та «шпигунство» було заарештовано 184 священнослужителя *[641]*. Серед них настоятель церкви Різдва Христова М. М. Добровольський (8 років ВТТ), священики кафедрального собору Св. Іллі Г. А. Хреновський (10 років ВТТ) і П. І. Шкарупін (8 років ВТТ), священик церкви Григорія Богослова Г. П. Гдешинський (10 років ВТТ), протоієрей Входо-Ієрусалимської церкви М. Г. Остапчук (10 років ВТТ), настоятель чоловічого монастиря в Балті З. С. Черкез (10 років ВТТ), сільські священики О. Г. Арвентьєв (10 років ВТТ), Г. В. Кожухар (15 років ВТТ), С. Л. Навалов (15 років ВТТ), О. Т. Пасічник (10 років ВТТ) та багато інших. Усі з подальшою поразкою в правах на 3–5 років і конфіскацією майна. Більшість засуджених були похилого віку і з ув'язнення вже не повернулись *[642]*. (Статтю про репресії служителів церкви у 40-х роках див. у ІІІ розділі на стор. 665–674. — *Ред.*).

У другій половині 40-х років репресії проти російської православної церкви на півдні України призупинилися. Амністовані були частково і лідери баптистів та євангельських християн. З підконтрольних владі сектантів була сформована Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів (*рос.* — ВСЕХБ). Водночас посилилися репресії проти священства інших конфесій (католиків, уніатів, українських автокефалів) та лідерів сектантських рухів. У квітні 1945 року за ґратами опинилися католицькі свя-

щеники, що в роки окупації служили в одеському костьолі: француз Жан Ніколя — ассумпціоніст, монах-католик, який проповідував у східному обряді (8 років ВТТ) та італієць П'єтро Леоні — єзуїт, військовий капелан (10 років ВТТ) *[643]*. У наступні роки були репресовані священик-старообрядець С. С. Дєтков (5 років ВТТ), за приналежність до єговістів — домогосподарка Є. І. Гордієнко (6 років ВТТ), до баптистів — колгоспник І. Д. Єребакан (10 років ВТТ), до євангелістів — колгоспниця К. П. Осипова (5 років ВТТ) і багато інших *[644]*.

Однією з найбільш постраждалих категорій мешканців Одещини були так звані *фольксдойч* — етнічні німці та члени їхніх родин, які в роки війни за розпорядженням окупаційної влади отримали тимчасові посвідчення (Volkstumsausweis) про приналежність до цієї категорії. У березні і на початку квітня 1944 року вони були зобов'язані виїхати з Одещини разом з відступаючими німецько-румунськими військами. Але багато з них залишилися чи втекли під час евакуації до Румунії і Німеччини і повернулись до Одеси та рідних сіл. З перших же днів поновлення радянської влади всі вони підлягали «перевірці» органами НКВС і приналежність до фольксдойч, наявність відповідного окупаційного посвідчення ставали приводом для арешту, звинувачення у «зраді батьківщини», «сприянні становленню фашистського режиму», «співпраці з окупантами». При наявності у справі хоч якихось матеріалів про «сприяння окупантам», її направляли на розгляд військового трибуналу військ НКВС, при їхній відсутності — до особливої наради при наркомі внутрішніх справ (пізніше — при міністрі державної безпеки) СРСР. Так, серед засуджених у 1944—1946 роках за вироком трибуналу військ НКВС Одеської області до 10 років таборів з подальшим позбавленням в правах були слюсар А. І. Гунт, службовець Е. Ф. Зальцвельд, домогосподарки Г. Е. Літхенгауз, М. Й. Зубрицька-Ресслер, О. А. Лошиць і багато інших *[645]*. За постановою особливої наради ув'язнені на 5—8 років у спеціальний Чорногорський табір НКВС чи вислані до Казахстану, Новосибірської області чи Красноярського краю селяни Й. А. Вайхель, Х. В. Вернер, І. А. Гульм, К. М. Феч, домогосподарки Е. Вас. Аболіна, Л. Х. Анер, Л. Д. Беккер, К. Ф. Горнштейн, викладачі університету Т. Г. Аухтер і Н. Ф. Штюрц, вчителька німецької мови М. К. Гейнце, асистент медіну А. Ф. Лазур, викладач ремісничого училища В. С. Мерц, бухгалтер райжитсоюзу Е. Вл. Аболіна, рахівник заводу І. Г. Нагель і сотні інших ні в чому не винних людей *[646]*. Багато з них були літніми людьми і з ув'язнення вже не повернулися. У цілому по Україні протягом 1945—1948 років за попередніми даними було вислано у віддалені райони СРСР понад 3600 фольксдойч і членів їхніх сімей *[647]*.

«Фільтрація»

Ще одним різновидом масових репресій середини 1940-х — 1950-х років були так звані *перевірочно-фільтраційні процедури*. Вони існували і в 30-ті роки, але під час Другої світової війни — у процесі визволення територій СРСР, руху радянської армії на захід, звільнення з нацистських концтаборів радянських полонених та повернення їх на батьківщину і в повоєнні роки — у процесі формування країн соціалістичного табору, повернення з еміграції колишніх російських громадян, переходу радянського кордону громадянами інших країн фільтраційні заходи набули особливого поширення. За постановою Державного комітету оборони (*рос.* — ГКО) від 24 серпня 1944 року була створена система перевірочно-фільтраційних пунктів (ПФП) *[648]*. У жовтні того ж року сформоване Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини та окупованих нею країн на чолі з генерал-полковником Ф. І. Голіковим (постанови Раднаркому СРСР № 1344-402с від 6 жовтня 1944 року і № 1482-456с від 23 жовтня 1944 року) *[649]*. Головним завданням цього відомства стала повна репатріація радянських громадян — військовополонених і цивільних, які були вивезені на примусові роботи до Німеччини та інших країн, а також виїхали з відступаючою німецькою армією. Мільйони цих людей розглядались як потенційні вороги радянської держави, тому для здійснення їхньої перевірки створювались спеціальні перевірочно-фільтраційні пункти і табори. Влітку 1945 року на території СРСР вже діяли 43 спеціальні та 26 перевірочно-фільтраційні табори, ще 74 були створені у Німеччині та інших країнах Європи *[650]*. Наказом наркому внутрішніх справ СРСР від 22 січня 1946 року перевірочно-фільтраційні табори НКВС були передані до складу таборів ГУЛАГу *[651]*.

Усіх «підозрілих», що підлягали перевірці і мали бути «профільтровані» поділили на три категорії: перша — радянські громадяни, що потрапили у полон, оточення, концтабори або на примусові роботи на окупованій радянській території або території інших країн (військовополонені, оточенці, остарбайтери); друга — колишні радянські громадяни, що емігрували за кордон і згодом добровільно або примусово були репатрійовані до СРСР (реемігранти, у тому числі фольксдойч); третя — іноземні громадяни, що перетнули кордон і виявили бажання жити у СРСР (перекинчики) *[652]*.

Переважну більшість становили репатріанти першої категорії — військовополонені та остарбайтери. Внаслідок згоди союзників задовольнити вимогу СРСР щодо насильної депортації колишніх військовослужбовців Червоної армії та цивільних громадян мільйони людей, які побували у німецькому полоні, концтаборах і на примусових роботах, після звільнення потрапили до радянських каральних органів. Самий факт перебування у полоні, незалежно від обставин, за яких це трапилось, розцінювався як злочин. НКВС, НКДБ, «Смерш» перевіряли кожного, хто прибував з-за кордону.

До березня 1946 року, коли була здебільшого завершена репатріація військовополонених до СРСР, їх налічувалося в цілому близько 1 534 тисяч *[653]*. Процедура їхньої перевірки була визначена постановою Державного комітету оборони № 6884с від 4 листопада 1944 року «Про порядок направлення колишніх військовополонених військовослужбовців Червоної армії, що поступили після їхнього звільнення радянськими і союзними військами» *[654]*.

Військовополонених рядового та сержантського складу органи «Смерш» перевіряли в армійських спеціальних перевірочних пунктах та направляли до фронтових запасних частин, а після закінчення війни — до робітничих батальйонів Наркомату оборони. Там вони перебували на казарменому стані, що мало відрізнявся від табірного. Головним чином ці батальйони були задіяні на вугільних копальнях, на підприємствах чорної металургії і лісозаготівлях. Після 2—3 місяців перевірки їх переводили на однакове з вільнонайманими положення з наданням загальногромадянських трудових прав і пільг, але без права залишити визначене місце роботи. Після виходу указу президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 року, що оголосив амністію для військовополонених рядового та сержантського складу, які за віком підлягали демобілізації, репресії послабилися, але обмеження в правах залишились: замість паспорта вони мали спеціальні посвідчення, їм заборонялося жити у 39 містах Радянського Союзу (в тому числі Одесі) та ряді областей і республік, їх брали на оперативний облік в органах НКВС і кожні два місяці вони були зобов'язані реєструватися в місцевих органах внутрішніх справ, відповідно, вони мали серйозні ускладнення з житлом, роботою, можливістю жити разом із сім'єю тощо *[655]*.

Військовополонених офіцерів, громадян, що служили у німецьких спецформуваннях, а також усіх, кого зараховували до «підозрілих», направляли до спеціальних таборів НКВС *[656]*. Тих, кого слідство визнавало винним, передавали до військових трибуналів. Така доля спіткала багатьох мешканців Одещини, які на початку війни були мобілізовані у Червону армію, потрапили в оточення, полон і вижили у німецьких концтаборах. Так, за вироком військового трибуналу засуджені до 10 років ув'язнення вже у радянські табори з подальшою поразкою в правах на 3–5 років лікар Д. Р. Арканов, скульптор М. В. Блажков, пожежник А. П. Воловников, столяр Г. Є. Друзенко, інженер-технолог С. І. Сидоренко, шофер О. Л. Статкевич та багато інших *[657]*.

«Фільтрації» підлягали й остарбайтери (східні робітники), евакуйовані фольксдойч та інші репатріанти з числа цивільних осіб, вивезених гітлерівцями з окупованих територій до Німеччини та інших країн на примусові роботи чи у концтабори. Після визволення на них чекали радянські перевірочно-фільтраційні пункти і табори, в яких вони утримувалися від кількох діб до 7–8 місяців, знаходячись під слідством. На допитах і очних ставках вони мали доводити, що не співробітничали з ворогом. І хоча для декого ця принизлива процедура закінчувалася отриманням жаданої довідки для повернення додому, їх, як колишніх «поплічників ворога», ставили на оперативний облік в органах НКВС — МДБ вже за місцем постійного проживання і вони продовжували жити і працювати під дамокловим мечем страху та ймовірності подальших репресій. Значну частину «профільтрованих» відправляли не до місця довоєнного проживання, а на «будівництва комунізму»: на Донбас, Кузбас, Урал, Далекий Схід, Сибір — з формулюванням «направити у промисловість». Таким чином людей без обмеження терміну «прикріпляли» до певного підприємства або шахти без права зміни місця роботи і проживання; їх обмежували у громадянських правах або взагалі позбавляли таких прав, і перш за все — права на свободу пересування. Багатьох же цивільних в'язнів нацистських концтаборів, остарбайтерів, фольксдойч та інших репатріантів висилали на спецпоселення *[658]*. За неповними даними протягом 1945–1947 років з України лише німців-репатріантів було виселено 6255 осіб *[659]*. Загальна по СРСР кількість німців-репатріантів, направлених на спецпоселення, перевищувала 208 тисяч осіб *[660]*.

Масова репатріація завершилась у вересні — жовтні 1945 року. На цей час було повернено понад 5 мільйонів осіб. Протягом наступних років продовжувалась насильна депортація колишніх радянських громадян з зон окупації та зарубіжних країн. На 1 січня 1952 року було повернено до СРСР 5 457 856 осіб, з них 44,7 % із зони, що контролювалась радянськими військами, 55,3 % прийнято від англо-американців та прибуло з інших країн *[661]*.

Одним з головних персоніфікованих архівних джерел щодо цієї категорії репресованих є фонди фільтраційних матеріалів (картотеки, справи, довідки тощо). В Одесі це фонд Р-8065 опис 1 Державного архіву Одеської області, який у кінці 90-х років було передано з обласного управління СБУ. За попередніми даними він містить відомості про понад 60 тисяч людей, яким довелось пережити ці репресії. Це далеко не повні дані, які потребують подальшого дослідження.

Військовополонені та інтерновані

Ще однією масовою категорією репресованих у воєнні та повоєнні роки були військовополонені та інтерновані (цивільні громадяни різних країн, вивезені до СРСР на примусові роботи). За неповними підрахунками їхня загальна кількість перевищувала 4 мільйони осіб *[662]*. За даними німецького Червоного Хреста (НЧХ) в Україні у середині 1945 року функціонувало 220–240 таборів військовополонених та інтернованих (ймовірно, разом з фронтовими й прифронтовими збірними таборами і пунктами), в Одесі — табори № 7159, 3586, 6461, 6462 *[663]*. За даними радянських архівів в Одесі з 1944 до 1950 року існували табір військовополонених та інтернованих № 159 і спецгоспіталь № 3986, у яких знаходились громадяни понад 20 держав, переважно німці, мадьяри, поляки, австрійці, чехи, румуни тощо *[664]*. Загальна кількість ув'язнених все ще залишається «секретною», але за матеріалами НЧХ в Одесі померло близько 6000 військовополонених, переважна більшість у 1944–1945 роках *[665]*. Відомо також про масову загибель від епідемії дизентерії та голоду у серпні — вересні 1944-го військовополонених румун та німців у Ренійському таборі № 38, де в декількох братських могилах знаходяться останки 1714 осіб *[666]*.

Центральне управління табору № 159 розміщувалось в Одесі на вулиці Троїцькій, 8 (у будинку на розі вулиці Канатної), відділення табору також знаходились на розі вулиць Середня та Косвена, 45, вулиць Малоаркадійська та Ботанічна тощо. Центральна територія табору № 159, спецгоспіталь № 3986 та цвинтар для масових захоронень померлих розташовувались на Шкодовій (Крекинг) горі — велика височина у північно-східній частині міста (зараз тут знаходиться нафтоперегонний завод фірми «Лукойл» та помешкання робітників НПЗ) *[667]*.

Військовополонені та інтерновані використовувались на відбудові Одеського порту та портового господарства, на будівництві промислових підприємств — заводу радіально-свердлильних верстатів («Мікрон»), заводу важкого машинобудівництва імені Січневого повстання, верстатобудівельного заводу імені Кірова, судноремонтного заводу імені А. Марті, електростанцій, житлового масиву Суднобудівників, на будівництві житлових будинків в центрі Одеси тощо *[668]*.

Наприкінці 40-х років частина в'язнів була звільнена та вислана на батьківщину, але більшість загинула в Одесі. У 1944–1945 роках німецьких та румунських військовополонених ховали на Молдаванці (зараз сквер імені Гамова), на II Християнському цвинтарі, навіть в одеських дворах. З січня 1946-го до січня 1951 року померлих військовополонених та інтернованих ховали на колишньому III хімічному цвинтарі (вулиця Промислова, 35). За списком, складеним ГУМВС в Одеській області, там поховано 769 осіб *[669]*. За деякими непрямими даними цей список далеко не повний. Крім того, співробітники НКВС використовували територію цвинтара також для розстрілів репресованих радянських громадян *[670]*.

«Указники»

Репресії другої половини 40-х років були породжені не лише пошуками «зрадників», «шпигунів» і воєнних злочинців (як дійсних, так і вигаданих). Значної мірою новий етап репресивної політики був пов'язаний з умовами повоєнного часу — розрухою, голодом, бідністю народу-визволителя і необхідністю відбудовувати господарство країни. Головним засобом для цього влада знову обрала *адміністративний примус (з кримінальним покаранням за невиконання)* і традиційно регламентувала такі дії підзаконними актами.

Продовжувалися репресії за «трудовими» указами, виданими на початку 40-х років проти «порушників трудової дисципліни» і «дезорганізаторів виробництва». Так, згідно із довідкою Прокуратури СРСР на 1 січня 1946 року кількість засуджених за цими указами по країні становила понад 9 мільйонів осіб *[671]*. Лише з початку 50-х років почав діяти новий указ, що передбачав заміну судової відповідальності за такі «злочини» мірами «дисциплінарного і суспільного впливу»; він започатковував створення на підприємствах так званих товариських судів *[672]*.

У найтяжчому становищі знову опинилося село: бракувало працівників, техніки, худоби. На все, аж до городини і фруктових дерев, було накладено податок. За роботу у колгоспі не платили, а зараховували трудодні, на які в кінці року видавали невелику кількість зерна, селяни похилого віку не отримували пенсій. Паспортів селяни не мали, змінити місце проживання та роботи не могли, виїжджати з села без дозволу не мали права і були фактично закріпачені. Усі рішення, у тому числі суто агрономічні, приймалися партійним керівництвом. Тому повсякденна тяжка селянська праця перетворювалася у «битву за врожай», результат якої через некомпетентність «керівних вказівок» часто був жалюгідним. Разом з тим за найменший непослух, дрібну провину або помилку селяни, і в першу чергу голови колгоспу, несли карну відповідальність. Так, у 1945 році на Одещині було звільнено з посад та засуджено майже 74 % голів колгоспів, у 1946 році — близько 65 %. За 1946 та перший квартал 1947 року судові органи республіки розглянули 1681 таку справу (в тому числі 111 по Одеській області). У цілому по УРСР за 1947 рік було репресовано 1312 голів колгоспів. Того ж року по республіці пройшла «чистка» сільських партійних органів — було знято з посад 60 % керівників місцевих партійних осередків *[673]*.

Але головним приводом для масових репресій на селі знову, як і на початку 20-х і 30-х років, стали хлібозаготівлі. Колгоспи здавали державі фактично все зерно, включаючи посівний матеріал, за безцінь, а потім частину необхідного їм насіння купували за значно вищу ціну. З цією метою у держави бралися кредити, продовольчі позики, які не могли бути повернені. Норми хлібоздачі встановлювались волюнтаристськи, без аналізу реальних можливостей сільського господарства, і це унеможливлювало їхнє виконання. А невиконання, приховування збіжжя, опір хлібозаготівельним загонам, витрати понад 15 % хліба на внутрішні потреби господарств каралися як «державний злочин». Так, на 7 років ув'язнення був засуджений голова колгоспу «Червоний котовець» Роздільнянського району Одеської області лише за те, що віддав колгоспникам як аванс зерно, намолочене в перші дні збирання, ще не здавши на той час нічого державі *[674]*. В Ізмаїльській області протягом 1946 року зі 129 голів колгоспів змінилося 35, голову колгоспу імені 1-го Травня Болградського району Михайлова було позбавлено волі на 4 роки за «розбазарювання зерна й зрив хлібозаготівель».

За кількістю притягнутих до кримінальної відповідальності голів колгоспів за порушення графіка виконання хлібопоставок одне з перших місць займала Одеська область *[675]*. Постійних репресій зазнавали й колгоспники, звинувачені в «антирадянській агітації» проти непомірної хлібозаготівлі та інших колгоспних заходів. До 3–10 років таборів засуджені за це селяни О. І. Бишко, М. Ф. Власюк, Г. Н. Войтенко, О. П. Гербей, І. А. Кобзар, П. Г. Мандриченко, Є. К. Скала, К. М. Ткаченко та багато інших *[676]*.

Така політика відносно села призвела до *третього голодомору, який стався у 1946–1947 роках*. Загальна кількість мешканців Одещини, загиблих від голоду, дистрофії, виснаження, різноманітних шлункових захворювань невідома — офіційно ця трагедія не визнавалась і повна статистика померлих і постраждалих не велась. Але у сучасних публікаціях збираються свідчення про ті події *[677]*. Під час голоду значна частина селян не мали змоги повністю виконати норми хлібозаготівлі та здати всі податки, тому під керівництвом місцевих організацій КП(б)У створювалися спеціальні бригади комсомольців та сільських активістів для обшуків та арештів таких громадян і конфіскації їхнього майна. Це приводило до ще більшого посилення голоду, поширення дистрофії й тифу. Смертність в Одеській та Ізмаїльській областях і ті роки перевищувала народжуваність, були зафіксовані випадки канібалізму. Разом з тим голодуюча Одещина повинна була здавати щоденно 380 тисяч пудів зерна *[678]*.

Свідоцтва про створений і утаємничений державою голод зберігаються у листах селян, перлюстрованих органами МДБ. Так, у грудні 1946 року А. Архипенко із села Широке Ізмаїльської області писав на адресу польової пошти № 53884: «Батько такий худий, що страшно дивитися, їсти зовсім нічого. Щодня люди вмирають з голоду, щоденно возять покійників». П. Рябоконь із села Спаського Татарбунарського району повідомляв сину на адресу польової пошти № 70920: «У нас зовсім нічим харчуватися, і не знаю, як ми цю зиму переживемо. Я, як інвалід II групи, одержую всього 90 крб. на місяць, що я можу з них купити, коли пуд кукурудзи коштує 300–400 крб. І ніде її купити. Скільки живу на світі, я не памятаю такого голоду, як у нас тепер». Жителька села Плоске Великомихайлівського району Одеської області Н. Двоєнкіна писала до чоловіка, що служив у Червоній армії: «Милий, допоможи нам, а то я пухну з голоду з усіма своїми дітьми». Колгоспниця з села Фестерово Біляївського району Одеської області Кушнір писала своєму брату-офіцеру: «Немає більше сил жити і дивитись, як пухнуть мої крихітки від голоду. Я вибилась із сил і боюся, що це життя доведе мене до крайньої межі. Допоможи чим можеш» *[679]*.

Голод був масовим. 8 січня 1947 року міністр державної безпеки УРСР С. Р. Савченко доповідав міністру державної безпеки СРСР В. С. Абакумову, що в Біляївському, Овідіопольському, Благоївському, Жовтневому, Гайворонському, Комінтернівському та інших районах Одеської області через недоїдання й виснаження серед колгоспників зафіксована велика кількість опухань і смертельних випадків. У селах Біляївка і Градениці у зв'язку з відсутністю продуктів харчування 57 сімей колгоспників загальною чисельністю 180 осіб хворі на дистрофію, п'ятеро померли. У селах Дальник, Роксолани, Кароліно-Бугаз, Олександрівка Овідіопольского району понад 100 сімей колгоспників зазнають гострих продовольчих труднощів... У 8 сільрадах Одеського приміського району виявлено ознаки опухання 90 колгоспників... У 38 колгоспах Іванівського району Одеської області колгоспники отримали на трудодень від 25 до 100 грамів зерна, а в 11 колгоспах хліб на трудодні зовсім не видавався... У Благоївському районі у зв'язку з відсутністю продуктів харчування зареєстровано велику кількість опухлих дітей, а в селі Адамівка — більше 30 % дітей шкільного віку через відсутність хліба перервали навчання *[680]*.

Неповна статистика голодомору свідчить: станом на 20 червня 1947 року в Ізмаїльській області хворіло на дистрофію 60 857 осіб, померло від неї 20 604, в Одеській області — відповідно 54 402 осіб і 1781 *[681]*. Смертність населення значною мірою перевищила приріст народжуваних. Так, за січень 1947 року в Ізмаїльській області померли 4533 особи (через дистрофію — 1568), народились — 1258 *[682]*.

Внаслідок голоду сталися випадки канібалізму, в тому числі в селах Ізмаїльської області Каїри (Саратський район), Котловина (Ренійський район), Василівка і Лощинівка (Болградський район), у містечку Красні Окни Одеської області. У період з січня до червня 1947 року по Україні було зареєстровано 130 випадків людоїдства, за що 132 особи були притягнуті до кримінальної відповідальності як за кримінальний злочин. Почастішали випадки трупоїдства (у тому числі в селі Червоноармійське Болградського району, Каїри Саратського району, Лиманське Ренійського району) *[683]*.

Через голод почастішали крадіжки колгоспного збіжжя і указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна» була посилена міра покарання: від 7 до 25 ро-

ків позбавлення волі у виправно-трудових таборах за крадіжки як у колгоспах і радгоспах, так і у містах *[684]*. Під дію цього указу потрапили сотні украй зубожілих внаслідок війни та повоєнного голоду мешканців регіону, у тому числі пограбовані селяни, безпритульні, осиротілі діти. У доповідній записці Прокуратури УРСР від 16 липня 1947 року про судові репресії під час збирання врожаю й заготівель сільгосппродукції, направленій до ЦК КП(б)У, повідомлялося, що порушено 1727 кримінальних справ про крадіжку колосків і зерна на полі й при перевезенні хліба, у тому числі 139 справ по Одеській області і 24 — по Ізмаїльській. Селянка Н. Леско з Чернянського району за крадіжку 3 кг колосків засуджена до 8 років позбавлення волі *[685]*. А станом на 21 липня за такими ж звинуваченнями на Одещині було порушено вже 179 справ, за якими притягнуто 287 осіб, заарештовано 223 *[686]*. Серед засуджених у 1946–1947 роках жінки і малолітні діти, що йшли з ними до етапу, становили близько 50 % *[687]*.

Навесні 1947 року маса бездомних та бездоглядних дітей, чимало з яких були сиротами, заполонили міста України. Щоб вижити, вони займались крадіжками, шахрайством, коїли численні правопорушення. І несли за це карну відповідальність нарівні з дорослими.

Восени становище з продовольством ще більш погіршилось. У доповідній записці від 4 жовтня 1947 року заступника голови Ради міністрів УРСР до ЦК КП(б)У «Про необхідність допомоги населенню Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей» говорилося, що число осіб, які гостро потребують продовольчої допомоги, досягло 342 тисяч. Загальна кількість нужденних серед сільського населення Ізмаїльської області склала 95,2 тисячі (у тому числі 50 тисяч дітей), Одеської — відповідно 66,5 тисяч і 35 тисяч *[688]*. Це спричинило новий ріст злочинності та масові репресії проти жертв голодомору. Підсумки такої державної політики були підведені у доповідній записці міністра юстиції СРСР К. П. Горшеніна, поданій Сталіну в червні 1950 року. В ній вказано, що якщо протягом 1946 року (до виходу указу від 4 червня 1947 року) за розкрадання державного і громадського майна було засуджено по СРСР 378,5 тисячі осіб, то після його виходу (протягом 1947-го — початку 1950 року) — 1072,1 тисячі *[689]*.

Депортації

Одночасно з ув'язненням у тюрми, табори, колонії, проведенням фільтрації і різноманітних «чисток», у 40-ві роки (як і в попередні десятиліття) влада широко використовувала ще один вид репресій, який також здійснювався на основі підзаконних актів — *виселення (переселення) на спеціальні поселення, масові депортації*. Відправка на спецпоселення відбувалась переважно за соціально-політичним принципом: проводились «зачистки» територій від «куркулів», безробітних, порушників трудової дисципліни, колишніх військовополонених і репатріантів, що пройшли фільтрацію, колишніх в'язнів, що відбули покарання тощо. Як правило, членів їхніх сімей також відправляли на спецпоселення, причому в інше місце, розлучаючи з головою родини. Депортації ж проводились переважно за етнічним принципом: були масово виселені німці, поляки, західні українці, молдавани, румуни, калмики, кабардинці, балкарці, чеченці, інгуші, кримські татари, турки, болгари, курди, в кінці 40-х — литовці, латиші, естонці, грузини, вірмени, греки тощо. Їх виселяли цілими родинами, селами, хуторами *[690]*. Рішення ЦК ВКП(б), постанови Раднаркому СРСР, укази Верховної Ради СРСР щодо депортацій знаходились у повному протиріччі з Конституцією СРСР, яка декларувала рівноправність громадян незалежно від їхньої національної приналежності.

Приводами для депортацій були огульні звинувачення народів у співробітництві з ворогом, у боротьбі проти радянської влади, «зачистки» територій від «неросійських народів у зв'язку з невірою у їхню благонадійність», виселення «чуждих», «сумнівних», «державно-небезпечних» елементів. Загальна кількість примусово переселених склала 3,5 мільйона осіб *[691]*. Здійснювали ці репресії органи НКДБ — МДБ і МВС СРСР. Усі спецпоселенці ставилися на облік, прикріплювались до сільських господарств, лісозаготівель, шахт, промислових підприємств, знаходились під постійним наглядом спецкомендатур МДБ. Робітничі колони, батальйони («трудові армії») поповнювалися депортованими, які являли собою дешеву робочу силу і широко використовувались у різних сферах народного господарству.

На кінець 1948 року по СРСР у сільському господарстві працювали 1 014 270 працездатних спецпоселенців, у вугільній промисловості — 212 194, у лісовій та паперовій промисловості — 180 405, у металургійній — 33 309, у золотовидобувній промисловості та на інших підприємствах і будівництвах Міністерства внутрішніх справ — 96 619, на залізничному будівництві Міністерства шляхів сполучення — 14 320, у рибній промисловості — 7862, у торгівельних організаціях — 7805, у промисловості будівельних матеріалів — 7634, у хімічній промисловості — 4000, в інших галузях господарства — 752 812 спецпоселенців *[692]*.

У зв'язку з тим, що переселяли маси людей у малоосвоєні регіони Сибіру, Уралу, Казахстану, Киргизії, Узбекистану, у північні райони Російської Федерації (Комі АРСР, Карело-Фінська АРСР, Вологодська область), де у незвичному і складному кліматі вони мали багато і тяжко працювати, не маючи жодних умов для життя і при постійній нестачі продуктів харчування, значна частина виселених гинула, особливо старі й діти. Фактично, спецпоселенці були приречені на вимирання. Так, за дослідженнями професора М. Ф. Бугая лише серед трудмобілізованих німців динаміка народжуваності та смертності протягом повоєнних років була такою: у 1945 році народились 1914 дітей, померли 6930 осіб; у 1946-му відповідно 4236 і 8915; у 1947-му — 7314 і 12573; у 1948-му — 12 309 і 17 679 *[693]*.

Режим проживання спецпереселенців (трудпоселенців, спецпоселенців) з 20-х років визначався інструкціями, вказівками, директивами, наказами ДПУ — НКВС. Прийнята на початку 1945 року постанова Раднаркому СРСР № 35 «Про правове положення спецпереселенця» та затверджене урядом Положення про спецкомендатури НКВС не полегшили стан репресованих, а жорстко регламентували всі сторони їхнього життя, «трудового використання» і процедури нагляду за ними, а також визначили міри покарання за кожне порушення цього регламенту *[694]*.

Крім того, на спецпоселенців розповсюджувалась дія указу президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». Згідно із цим указом спецпоселення було довічним, без визначеного терміну та права повернення до попереднього місця проживання. За втечу з поселення призначалася міра покарання — 20 років каторжних робіт, за сприяння втікачу чи приховування його — 5 років позбавлення волі *[695]*. І навіть коли в кінці 50-х років політика щодо деяких категорій спецпоселенців змінилась, і у 1958–1960 роках їх було знято з обліку, повертатися на батьківщину і претендувати на компенсацію за майно, конфісковане в них (фактично, вкрадене) при виселенні, вони не мали права *[696]*. (Тексти документів щодо депортацій і спецпоселень 40-х років див. у ІІ розділі на стор. 470–473. — *Ред.*).

Одним з головних персоніфікованих архівних джерел щодо цієї категорії репресованих є фонди особових справ спецпоселенців, які зберігаються в архівах МВС і досі вважаються «секретними». В Одесі це фонд 7 «Спецпоселенці» архівного відділу управління інформаційних технологій ГУМВС України в Одеській області, який налічує понад 26 000 одиниць зберігання. В абсолютній більшості справ містяться дані про членів родини спецпоселенця, виселених разом з ним (від 2 до 8–10 осіб). Тому за попередніми підрахунками приблизна кількість персоналій репресованих, відомості про яких є в цьому фонді, становить близько 100 000 осіб. І це далеко не повні дані про примусово виселених мешканців Одещини, тому що більшість особових справ спецпоселенців все ще залишається на місцях колишніх поселень в архівах місцевих управлінь і відділень МВС Росії та країн Середньої Азії. Первинний список спецпоселенців, виселених з Одещини, опублікований у 4-му томі «Одеського мартиролога» *[697]*. Основними регіонами, до яких їх вивозили, були Казахстан (Акмолінська, Актюбінська, Карагандинська, Семипалатинська області) та Росія (Комі АРСР, Архангельська, Іркутська, Кемеровська, Пермська, Свердловська, Новосибірська, Томська області, Хабаровський край тощо).

Огульним звинуваченням проти депортованих народів була «співпраця з окупантами». З Одещини за цим звинуваченням були виселені на спецпоселення тисячі німців, у тому числі репатріантів. Серед них родини Абель, Пфейфер, Ротман з Березівського району *[698]*; Бішоф, Веймер, Вагнер, Люц з Овідіопольського району *[699]*; Бауман, Бекк, Венінгер з Роздільнянського району *[700]*; Козель, Ляхенмайєр, Майєр, Ротенбергер з Цебриківського району *[701]* та багато-багато інших.

У 1948 і 1949 роках Радою міністрів СРСР були прийняті секретні постанови про виселення з Ізмаїльської області і Молдавської РСР колишніх поміщиків, куркулів, крупних торговців та їхніх сімей з конфіскацією майна. Тоді у Сибір і Казахстан на довічне спецпоселення було відправлено понад 40 тисяч мешканців Ізмаїльщини (близько 12 тисяч сімей, переважно молдавських, болгарських, румунських) *[702]*. Серед них родини Карагеоргій, Миндра, Потложа, Фотя з Ренійського району *[703]*; Бригадеу і Стойкових з Арцизького району *[704]*; Смокових і Стефанових з Суворовського району *[705]*, Каражеляскових і Матчиних з Тарутинського району *[706]*, Ганчевих, Дерменжі і Демірових з Болградського району *[707]* та багато-багато інших.

У 1949 році за рішенням МДБ СРСР з Чорноморського узбережжя за підозрою у «шпигунстві» і «контрабанді» були масово виселені до Казахстану греки і турки. На 1 серпня з Одеської, Ізмаїльської, Миколаївської та Херсонської областей було вислано 267 грецьких родин (395 осіб) і 33 турецькі родини (53 особи); то були переважно колишні грецькі і турецькі піддані *[708]*. Серед них родини одеських греків Апостолі, Вурос, Георгопуло, Луріс, Морфессі, Скарлато, Феодорі *[709]*; ізмаїльських греків Арменопуло, Георгіаді, Кірієрі, Кукопулос, Лікіордопулос *[710]*, аккерманських греків Кацарос, Хапсаліс, Целоуті *[711]*, турецькі родини Ахундових, Чолак-Огли *[712]* та інші.

У 1948 році вийшли укази про виселення у віддаленні райони СРСР осіб, які «злісно ухиляються від трудової діяльності і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» *[713]*. За цими указами з міст Одеської області на Північ було вислано близько тисячі громадян *[714]*. В першу чергу укази були спрямовані проти селян, які не хотіли працювати в колгоспах за трудодні. Згідно із довідкою МДБ СРСР вже за перші чотири місяці дії лютневого указу по Україні було прийнято понад 8 тисяч вироків про виселення і майже 20 тисяч селян були попереджені про можливість подальшого виселення *[715]*. Усього по СРСР на 1 вересня 1948 року на спецпоселення було

відправлено 21 970 засуджених «указників», за якими виїхали 8899 членів родин, всього — 30 869 осіб *[716]*.

У кінці 40-х років багатомільйонна армія спецпоселенців поповнилася в'язнями таборів, у яких завершився термін покарання та «повторниками».

У прямому протиріччі з духом і буквою закону вийшов 21 лютого 1948 року черговий репресивний указ президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців по закінченню покарання на поселення у віддалені місцевості СРСР» *[717]*. Без жодних підстав людей, що вже відбули покарання за нескоєні злочини, карали вдруге. До «особливо небезпечних державних злочинців» були зараховані «шпигуни, диверсанти, терористи, троцькісти, праві, меншовики, есери, анархісти, націоналісти, білоемігранти та учасники інших антирадянських організацій і груп та особи, що являють небезпеку за своїми зв'язками і ворожою діяльністю». Під дію цього указу підпали як ті репресовані, чий термін ув'язнення завершувався (безпосередньо з тюрем і таборів їх відправляли етапом на безстрокове спецпоселення), так і ті, хто вже встиг відбути свій термін, був звільнений після завершення війни і повернувся додому. Їх знову заарештовували, заводили нові справи, у яких повторювалось обвинувачення з попередніх, слідство обмежувалось формальними питаннями до арештованих про «факти» минулого, обвинувальний висновок також дублювався і за рішенням особливої наради при МДБ СРСР такі «злочинці» відправлялись на довічне спецпоселення. Протягом півтора року дії указу про повторне покарання по СРСР були репресовані 21 825 осіб *[718]*. Серед них і мешканці Одещини: робітники А. І. Добровольська-Амбатьєло, Х. Й. Ейхельберг, А. Г. Капульський, механік П. Д. Калініченко, бухгалтер Г. А. Високий, торговець І. Р. Школьников, колгоспник І. К. Гук, працівник радгоспу Г. М. Карнаух та багато інших *[719]*.

В результаті такої державної політики на початок 50-х років більша частина репресованих була притягнута до кримінальної відповідальності і відбувала покарання не на підставі статей Кримінального кодексу, а на основі підзаконних актів: указів президії Верховної Ради СРСР, постанов Кабінету міністрів СРСР, наказів НКВС — НКДБ — МДБ і МВС СРСР, інших відомчих документів. Більшість цих нормативних документів було засекречено й у відкритій пресі не публікувалося.

«Антирадянська агітація», «зрада батьківщини», «космополітизм»

Разом з тим, в кінці 40-х — на початку 50-х років продовжувалися переслідування, арешти та покарання за традиційними репресивними *статтями Кримінального кодексу*, в першу чергу — ст. 54 КК УРСР (і аналогічною ст. 58 КК РРФСР).

Одним з найбільш поширених було звинувачення в «антирадянській агітації» (ст. 54-10 КК УРСР). Так, за різні побутові висловлювання, кваліфіковані як «поширення антирадянських чуток», «антирадянська агітація і пропаганда», були засуджені судами Одеської та Ізмаїльської області до 10 років таборів з подальшою поразкою в правах викладач кредитного технікуму Г. І. Войткевич, швець взуттєвої фабрики Т. А. Пархáнович, священик І. А. Сосін, диякон П. Г. Сербін, вантажник С. М. Тутик, майстер-ковбасник Ч. Ф. Назаревич, художники Г. А. Третьяченко і О. І. Шепченко, студент філологічного факультету Одеського університету П. Є. Жаринов, вчителі І. Я. Дьяченко і Г. А. Кеммель, стрілочник станції Одеса-Товарна Л. О. Єфимов, механік експериментальних майстерень університету І. С. Леонов, бухгалтер Л. О. Владинов та багато інших *[720]*.

За звинуваченнями у «шпигунстві», «зраді батьківщини», «контрреволюційній діяльності» (ст. 54-1, 54-6 КК УРСР) були ув'язнені у табори на різні терміни за постановами особливої наради при МДБ СРСР водій І. І. Горбань (25 років), викладач О. М. Єрмаков (25 років), солдат В. Ф. Кравчук (10 років), будівельник А. І. Лузгін (10 років), помічник капітана В. Д. Малявін (25 років), працівник радгоспу Я. І. Масляний (15 років) *[721]*, іспанські моряки Р. Р. Ернандес, Х. Е. Нуньєс і Ф. Х. Рахель (по 10 років), студент Одеського інституту інженерів морського флоту С. Ф. Каган (5 років), бухгалтер Г. Й. Малиновська (10 років) та багато інших *[722]*. (Останні справи також мали бути передані до ДАОО, але все ще знаходяться в УСБУ. — *Ред.*).

Значна частина репресивних рішень у ті роки була прийнята військовими трибуналами і лінійними судами. Саме цими органами за універсальними звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності», «терористичних намірах», «зраді батьківщини», «антирадянській агітації» (ст. 54-1, 54-8, 54-10 КК УРСР) були засуджені до різних термінів ув'язнення у табори з подальшою поразкою в правах та конфіскацією майна робітник Г. М. Смілянович (25 років), солдат А. І. Тронча (7 років), столяр П. О. Кузьмин (25 років), співачка В. Г. Білоусова-Лещенко (25 років), студент Одеського інституту інженерів морського флоту О. Т. Альферович (25 років), судовий механік О. С. Левін (10 років) та багато інших *[723]*. У січні 1950 року президія Верховної Ради СРСР санкціонувала відновлення страти за політичні злочини, тобто щодо «зрадників батьківщини, шпигунів і підривників-диверсантів». Згідно з офіційними відомостями за 1950 — першу половину 1953 року за політичними мотивами було страчено близько 4 тисяч осіб *[724]*. Серед них засуджені військовим трибуналом Одеського військового округу за «співробітництво з американською розвідкою» до розстрілу репатріанти з Китаю художник Б. Ф. Михальов і робітник С. В. Соколов, за «антирадянську діяльність» селяни П. Н. Жуковський і В. В. Кириченко та інші *[725]*.

Відзначною рисою терору повоєнного часу стала його *державно-антисемітська складова*. І хоча гоніння щодо євреїв спостерігалися вже з часів установлення радянської влади, особливо протягом 20–30-х років, відтепер репресії такого роду набули універсального характеру, юдофобія піднялася на рівень державної політики. Протягом повоєнного періоду радянські євреї були поступово позбавлені всіх інститутів національної культури (шкіл, преси, кіно, театру, синагог тощо). Колишній заступник міністра державної безпеки М. Рюмін визнавав, що з кінця 1947 року у роботі його відомства «почала виразно виявлятися тенденція розглядати осіб єврейської національності як потенційних ворогів радянської влади» *[726]*.

У січні 1948 року співробітниками МДБ за таємною директивою Сталіна було організовано вбивство відомого актора, лідера єврейського культурного руху, голови Єврейського антифашистського комітету Соломона Міхоелса *[727]*. У лютому за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) були розпущені об'єднання єврейських письменників і закриті єврейські альманахи. Наступним рішенням політбюро від 20 листопада 1948 року було ліквідовано Єврейський антифашистський комітет (ЄАК) як такий, що є «центром антирадянської пропаганди і регулярно подає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки» *[728]*. Це послужило сигналом до початку масових гонінь на представників єврейської творчої інтелігенції, оголошених «буржуазними націоналістами» і «безрідними космополітами», та остаточного розгрому закладів єврейської культури в СРСР. Викритих «космополітів» звільняли з роботи, звинувачували у «єврейському націоналізмі (сіонізмі) і шпигунстві на користь іноземних розвідок», засуджували, висилали у віддалені райони СРСР. Поняття «космополіт» поступово перетворювалось на синонім слова «єврей», таким чином офіційна ідеологія створювала атмосферу підозри по відношенню до всього єврейства й звинувачення у антипатріотизмі цілого народу. У 1949–1952 роках зробилася очевидною тенденція відторгнення євреїв від радянської культури взагалі: обмеження доступу до вищої освіти, дискримінація у питаннях кар'єри у будь-якій політичній сфері діяльності (КПРС, органи МВС та державної безпеки, армія тощо), негласні обмеження в інших професійних сферах за горезвісним анкетним «п'ятим пунктом» (національність).

У березні 1950 — січні 1951 року по Одещині прокотилася хвиля репресій проти «сіоністів» і «космополітів». У місті почалися арешти єврейських письменників та інших представників єврейської інтелігенції — як «шпигунів США», «космополітів», «буржуазних націоналістів — сіоністів», «популяризаторів американської буржуазної літератури». До їх числа потрапили поети та члени ЄАК Айзик Губерман (голова Одеського відділення Союзу радянських письменників) і Ханан Вайнерман, письменники Ірма Друкер і Ноте (Натан) Лур'є. Їм інкримінувалася організація «націоналістичних сіоністських збіговиськ під виглядом літературних вечорів», «антирадянська агітація» та «зв'язок з американською розвідкою». За цією ж справою проходили й інші єврейські діячі культури і освіти Одещини: викладач будівельного технікуму, історик Х.-Г. Л. Хейфец, директор школи робітничої молоді, літератор М. І. Міндель, вчитель і музикант Х. Л. Ташлицький, художник, викладач архітектурно-художнього училища З.-А. М. Мерхер, актор і завідувач клуба І. Н. Пясецький, журналіст і голова артілі С. Б. Алек. За постановою особливої наради при МДБ СРСР всі вони отримали по 10–15 років таборів. Відбували ув'язнення в Магадані, Норільську, Комсомольську-на-Амурі, Явасі. Наприкінці 1955 року Центральна комісія з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини прийняла рішення про припинення їхньої справи та звільнення ув'язнених з таборів *[729]*. (Нарис про Лур'є див. у ІІІ розділі на стор. 693–697. — *Ред.*).

У 1951 році були заарештовані шестеро студентів третього курсу юридичного факультету Одеського університету за справою «молодіжної групи єврейських націоналістів». Одеський обласний суд визнав їх винними і засудив до ув'язнення у табори: В. М. Гарцмана, Й. М. Хорола, Б. М. Щуравецького — на 25 років, Л. О. Монастирського, А. І. Фланцбаума і А. М. Шнейдерова — на 10 років, всіх з подальшою поразкою в правах на 5 років. Відбували у таборах Комі АРСР, Казахстану та Сибіру. У 1954–1956 роках справа переглянута і припинена за постановами МВС УРСР та комісії президії Верховної Ради СРСР з перегляду справ репресованих *[730]*.

1952 року антиєврейська істерія у СРСР і відповідно в УРСР досягла апогею. У серпні 13 колишніх керівників і членів ЄАК були страчені в Москві за вироком військової колегії Верховного суду СРСР, що базувався на міфічних звинуваченнях у «безрідному космополітизмі», «низькопоклонстві перед Заходом», «єврейському націоналізмі і сіонізмі», «шпигунстві на користь іноземних розвідок» тощо *[731]*. Восени почалися арешти керівників Кремлівської лікарні і медиків, що лікували вищу партійно-радянську номенклатуру («справа лікарів»). Їх звинувачували не тільки у шкідництві при лікуванні, а й у шпигунстві на користь американської та англійської спецслужб, підготовці терористичних актів проти Сталіна та членів політбюро. По республіках СРСР прокотилися безпідставні звільнення, цькування та арешти лікарів-євреїв. Цілеспрямовані репресії проти єврейства продовжилися й наступного року *[732]*.

Навесні 1953 року зі смертю Сталіна закінчилась найбільш жахлива епоха в історії радянського суспільства — епоха ленінсько-сталінського терору, що тривав з незначними послабленнями понад 35 років. Загальна кількість жертв цього періоду все ще не встановлена, його переосмислення та переоцінка все ще не завершені *[733]*.

За даними КДБ СРСР, опублікованими на початку 1990 року, загалом по Союзу протягом 1930—1953 років було винесено *3 778 234* вироки і постанови за контрреволюційні та державні злочини, з них 786 098 — розстрільні *[734]*. Ця цифра надто занижена. В архівних документах, опублікованих у 2004 році в серії книг «История сталинского ГУЛАГа», фігурують інші дані:

підслідні ВЧК — ОДПУ — НКВС — МДБ СРСР

— у довідках спецвідділу МВС СРСР, складених у грудні 1953 року вказано, що протягом 1921—1938 років цими органами були заарештовані *4 835 937* осіб (з них засуджено — 2 944 879, у тому числі до розстрілу — 745 220), протягом 1939-го — першої половини 1953 року засуджено за контрреволюційні злочини *1 115 427* осіб (до розстрілу 54 235) *[735]*. (Загальна кількість арештованих за 1939—1953 роки не вказана. — *Ред.*);

засуджені судовими органами

— у довідці про засуджених спецсудами СРСР та судовими органами союзних республік за 1940-й — першу половину 1955 року вказано *35 829 866* осіб; додатково Верховним судом СРСР за 1937-й — першу половину 1955 року — *33 984 974* особи *[736]*;

— у довідці про засуджених судами різних рівнів лише за указами президії Верховної Ради СРСР у 1937—1956 роках вказані *38 601 300* осіб *[737]*;

в'язні ГУЛАГу СРСР

— у доповідній записці про контингент таборів НКВС станом на кінець 1934 року вказано *747 000* в'язнів *[738]*;

— у довідках про склад ув'язнених у таборах НКВС вказано станом
на 1 жовтня 1938 року — *1 255 244* особи *[739]*;
на 1 січня 1939 року — *1 289 491* особа *[740]*, додатково у тюрмах і колоніях — 700 392 *[741]*, разом — *1 989 883* особи;
на 1 березня 1940 року у таборах і колоніях — *1 668 200* осіб *[742]*;
на 1 липня 1942 року у таборах і колоніях — *1 530 000* осіб *[743]*;
на 1 листопада 1946 року у таборах, колоніях, фільтраційних таборах — *1 801 376* осіб *[744]*;
на 21 грудня 1947 року у таборах і колоніях — *2 202 000* осіб *[745]*;
на 1 жовтня 1948 року — *2 209 289* осіб *[746]*;
на 1 грудня 1949 року — *2 550 275* осіб *[747]*;
на 1 грудня 1950 року — *2 559 570* осіб *[748]*;
на 1 січня 1954 року — *2 468 524* особи *[749]*;

— у довідці про склад ув'язнених у робочих колонах станом на травень 1945 року вказано *118 700* осіб, у тому числі 92 000 німців, 4500 болгар, 4000 румун та молдаван, 3200 греків *[750]*;

— у доповіді про роботу ГУЛАГу за роки Великої Вітчизняної війни вказано, що на 1 липня 1944 року існують 56 виправно-трудових таборів, 69 республіканських, крайових, обласних управлінь та відділів таборів і колоній, 910 окремих табірних підрозділів, 424 виправно-трудових колоній, 1549 міських та районних інспекцій виправно-трудових робіт; штатна чисельність співробітників — 85 000 (без воєнізованої охорони) *[751]*;

— в акті ГУЛАГу за 2 березня 1952 року вказано, що існують 105 виправно-трудових таборів, 9 особливих таборів, 97 республіканських, крайових, обласних управлінь та відділів таборів і колоній, 1171 окремих табірних підрозділів *[752]*;

померлі в таборах і колоніях

— у довідці про кількість померлих у таборах ОДПУ за 1933 рік вказано загалом *67 297* осіб *[753]*;

— у довідці про кількість померлих у таборах НКВС СРСР протягом 1934—1941 роках вказано загалом *382 855* осіб *[754]*;

— у довідці про кількість померлих у таборах і колоніях НКВС СРСР за 1943 рік вказано *278 963* особи *[755]*;

— у довідці про кількість померлих в будинках дитини таборів і колоній МВС СРСР протягом 1947—1957 років вказано загалом *25 727* дітей *[756]*;

трудпоселенці — спецпереселенці — спецпоселенці, заслані, вислані

— у доповіді про виселення «куркулів» другої категорії станом на травень 1930 року вказано *521 235* осіб (101 902 сім'ї) *[757]*;

— у довідці про кількість трудпоселенців станом на квітень 1938 року вказано загалом *1 430 908* осіб (387 846 сімей) *[758]*;

— у доповідній записці про трудпоселенців станом на 1 липня 1940 року вказано *988 346 осіб* (260 639 сімей) *[759]*;

— у доповідній записці про спецпереселенців-обложенців з Західної України та Білорусії станом на квітень 1940 року вказано *139 596* осіб *[760]*;

— у доповідній записці про німців-спецпереселенців станом на листопад 1941 року вказано *868 588* осіб *[761]*;

— у доповідній записці про трудпоселенців станом на 1 січня 1942 року вказано *936 547* осіб (265 682 сім'ї), у тому числі *305 597* дітей до 14 років *[762]*;

— у довідці про спецпереселенців з Криму станом на 1 липня 1944 року вказано *225 009* осіб *[763]*;

— у доповіді про роботу відділу спеціальних поселень НКВС СРСР станом на вересень 1944 року вказано, що на його «обслуговуванні» знаходяться *2 225 000* спецпереселенців, більшість з яких знаходиться у Казахстані, Новосибірській області, Узбекистані, Красноярському краї, Киргизії та Омській області *[764]*;
на 1 жовтня 1945 року — *2 230 500* спецпереселенців *[765]*;
на 1 липня 1946 року — *2 380 800* осіб *[766]*;
на 1 квітня 1949 року — *2 307 410* осіб *[767]*;
на квітень 1951 року — *2 493 729* осіб (689 257 сімей) *[768]*;

— у довідці про кількість спецпоселенців, заслано-поселенців, засланих та висланих станом на 1 січня 1952 року вказано *2 815 850* осіб *[769]*; на 1 липня 1953 року — *2 826 419* осіб *[770]*.

(Вибірку статистичних даних по УРСР та, зокрема, по Одещині див. у додатках до вступної статті на стор. 228—336. — *Ред.*).

Але й це лише фрагментарні, проміжні дані про кількість окремих категорій репресованих за певний період, чи на певну дату. Загальна картина державних репресій 1917—1953 років набагато перевищує ці цифри.

Виявити всіх репресованих — страчених, розстріляних, закатованих, загиблих у ході слідства, у тюрмі, на етапі, у таборі, на каторзі, у засланні, померлих від голоду, покалічених; в'язнів таборів, колоній, тюрем, каторжан, засланців, трудпоселенців,

спецпоселенців, адміністративно висланих, депортованих, «розкуркулених», трудармійців, позбавленців, тих, хто пройшов різноманітні «чистки», перевірки, «фільтрації» тощо; усіх, чиї долі зруйнувала соціалістична держава — практично неможливо. Бо репресованим було все радянське суспільство. Країна ГУЛАГ.

Але необхідно розкрити всі архівні матеріали з історії репресій, виявити і дослідити всі види репресій і категорії репресованих, щоб назвати всіх постраждалих, чиї імена збереглися в архівних документах. *За всі періоди існування радянської влади.*

7. Репресивна та реабілітаційна політика доби «хрущовської відлиги» і системної кризи тоталітарного ладу. Репресії на Одещині (середина 1950-х — кінець 1980-х)

Важливою тенденцією розвитку радянської політичної системи після смерті Й. В. Сталіна стала боротьба за владу серед вищого партійного і державного керівництва країни. Кожен з його оточення був причетний до державного терору і нагальна необхідність відмежуватися від цієї одіозної спадщини, знищити докази своєї причетності та використати факти, які б скомпрометували політичних конкурентів, визначала особливу увагу до проблем репресій та реабілітації. Різні політичні діячі намагалися досягти популярності, зміцнити власні позиції у владі та розправитися з супротивниками та конкурентами шляхом вибіркового засудження колишніх злочинів режиму, часткової реабілітації постраждалих та одночасно репресії тих, хто найбільше асоціювався з політикою масового терору. Так реабілітаційна та репресивна політика стали важливими важелями у боротьбі за владу.

Голова Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленков, разом зі своїм заступником і міністром іноземних справ В. М. Молотовим, головою президії Верховної Ради СРСР К. Є. Ворошиловим та головою Госснабу СРСР Л. М. Кагановичем, виступали проти радикальної зміни соціально-політичного курсу та будь-яких зазіхань на авторитет Сталіна. Іншу позицію зайняв міністр внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія. Вже 13 березня 1953 року він видав наказ про перегляд найбільш сумнівних з точки зору законності слідчих справ, у тому числі справи «кремлівських лікарів», «мінгрельської націоналістичної групи» та інші *[771]*. 15 березня Верховна Рада СРСР прийняла закон про об'єднання Міністерства державної безпеки та Міністерства внутрішніх справ (головних репресивних органів) у єдине міністерство — МВС СРСР, очолюване Берією *[772]*.

27 березня був прийнятий указ президії Верховної Ради СРСР «Про амністію», наступного дня опублікований у газетах «Правда» та «Известия». Згідно з цим указом амністія передбачалась для декількох категорій політв'язнів: тих, що мали термін ув'язнення до 5 років, чоловіків старших за 55 років, жінок старших за 50 років, вагітних жінок та таких, що мали дітей до 10 років *[773]*. 28 березня був виданий наказ МВС, Мінюсту та Прокуратури СРСР № 08/012/85с про порядок виконання указу про амністію *[774]*. Відповідно до цих документів із в'язниць і таборів передбачалося звільнення близько 1 204 тисяч осіб і припинення слідства у відношенні ще 401 тисячі заарештованих *[775]*. Разом з тим, амністія не розповсюджувалася на «притягнутих до відповідальності за контрреволюційні злочини». Тому звільнено було головним чином кримінальників і лише незначну кількість політичних в'язнів. Крім того, амністія не означала реабілітацію, тобто визнання безпідставності та злочинності здійсненої репресії, і не відновлювала громадянські права репресованих.

3 квітня за доповіддю Берії президія ЦК КПРС прийняла постанову про «повну реабілітацію та звільнення з-під варти лікарів та членів їхніх сімей, заарештованих за так званою справою лікарів-убивць. У цьому ж документі йшлося про притягнення до карної відповідальності працівників колишнього МДБ СРСР, які сфабрикували цю справу та «грубо перекручували радянські закони» *[776]*.

4 квітня вийшов наказ міністра внутрішніх справ СРСР «Про заборону застосування до заарештованих будь-яких засобів примусу і фізичного впливу», що забороняв катування та знущання під час допитів. Цей наказ фактично відмінив негласне, але цілком офіційне схвалення практики катування в'язнів, яке сталінське керівництво дало органам держбезпеки у липні 1937 року. Було наказано знищити у Лефортовській та внутрішніх тюрмах держбезпеки знаряддя катувань та ліквідувати підрозділи, що спеціалізувалися на побитті в'язнів *[777]*.

9 травня спеціальною постановою президія ЦК КПРС визнала «порочною сформовану практику ставлення до анонімних заяв, коли вони беруться до уваги як документи, що заслуговують на довіру, чим широко користуються наклепники» *[778]*.

А у червні Л. П. Берія був заарештований за звинуваченням у намірі «узурпувати владу в країні» і 23 грудня 1953 року за вироком Верховного суду СРСР страчений *[779]*. Головну роль в його усуненні зіграв М. С. Хрущов, який на той час займав посаду секретаря ЦК КПРС, і у своїй боротьбі за владу також використовував репресивно-реабілітаційні важелі. Так, 13 липня він провів через президію ЦК постанову про звільнення з-під варти та реабілітацію 54 генералів та адміралів, засуджених при Сталіні. На цьому наполягав маршал Г. К. Жуков та інші вищі військові, які підтримали усунення Берії.

1 вересня 1953 року указом президії Верховної Ради СРСР було скасовано один з головних позасудових каральних органів сталінської епохи — особливу нараду при МВС СРСР, а через шість днів М. С. Хрущов домігся свого обрання першим секретарем ЦК КПРС.

Скасування особливої наради, що раніше існувала при колегії ОДПУ, при НКВС і МДБ СРСР, стало знаковою подією у політичній історії країни. У преамбулі указу відзначалося, що це зроблено з метою «подальшого укріплення соціалістичної законності та підвищення ролі радянського правосуддя». Прокуратурі СРСР та Верховному суду СРСР доручався перегляд справ репресованих позасудовими органами: колегією ОДПУ, трійками НКВС — УНКВС, особливою нарадою при НКВС — МДБ — МВС СРСР. Щоправда з важливим застереженням, що надзвичайно ускладнювало і сповільнювало процес реабілітації: перш ніж справа потрапляла до прокуратури чи суду, попередній висновок щодо доцільності її припинення і реабілітації репресованого мав бути складений у самому МВС СРСР *[780]*. Значна частина таких висновків була негативною, що гальмувало реабілітаційний процес і не завжди прокуратура та суд були в змозі подолати позицію Міністерства внутрішніх справ.

Разом з тим, кількість репресованих за рішеннями лише особливої наради при НКВС СРСР була дуже великою. У доповідній записці міністра внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглова, направленій у грудні 1953 року Хрущову йдеться про 442 531 репресованого за постановами особливої наради, у тому числі 10 101 страчені, 360 921 ув'язнені, 67 539 заслані та вислані, 3970 — отримали інші міри покарання *[781]*. Ще більш значною була кількість людей, постраждалих від інших позасудових органів, у першу чергу трійок, що найбільш інтенсивно діяли на місцях — у кожній республіці, краї та області СРСР.

Складність та суперечливість двох тенденцій: реабілітаційної та репресивної проявлялась і в подальші роки.

У березні 1954 року знову було створено самостійний орган політичного нагляду і терору — Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР з розгалуженою системою управлінь і відділень — республіканських, крайових, обласних, міських, районних. Під контролем ЦК КПРС, поряд з розвідувальною роботою у зарубіжних країнах, КДБ мав здійснювати ретельний «конституційний нагляд» усередині СРСР з метою «запобігання шпигунській, диверсійній, терористичній та іншій підривній роботі, ворожій діяльності усякого роду антирадянських елементів». Головою КДБ СРСР був призначений колишній нарком внутрішніх справ УРСР І. О. Сєров (очолював союзний комітет держбезпеки до 1958 року), головою КДБ УРСР — В. Ф. Нікітченко (очолював республіканський комітет до липня 1970 року) *[782]*.

А у травні 1954 року почали діяти центральна й місцеві комісії з перегляду справ осіб, репресованих протягом 1934–1953 років за «контрреволюційні злочини», що утримувалися у таборах, колоніях, тюрмах та знаходились у засланні на поселенні. Головою центральної комісії був призначений прибічник М. С. Хрущова Генеральний прокурор СРСР Р. А. Руденко. З цього часу реабілітація, що починалась як перегляд лише окремих і виняткових справ, поступово стала поширюватись і перетворюватись у загальний процес. Почався період, який за символічною назвою повісті І. Г. Еренбурга, опублікованої саме цього року, отримав назву «відлига» (*рос.* — «оттепель») чи «хрущовська відлига» *[783]*. (З певними відступами та «заморозками» він тривав до 1964 року, коли в результаті кремлівських інтриг М. С. Хрущов був усунутий від влади і пост першого секретаря ЦК КПРС зайняв Л. І. Брежнєв).

Але публічне викриття злочинів сталінщини все ще було неможливим. Так, коли у грудні 1954 року у Ленінграді відбувався процес над колишніми керівниками МДБ СРСР — міністром держбезпеки В. С. Абакумовим, начальником слідчої частини А. Г. Леоновим, його заступниками М. Т. Лихачовим і В. І. Комаровим та іншими, їхні посилання на особисті вказівки Сталіна зразу ж переривались головуючим, на п'ятий день судове засідання взагалі припинили. Так і не розповівши про злодіяння Сталіна та його оточення, обвинувачені у справі були страчені *[784]*.

Про це ж свідчить і таємна директива голови КДБ СРСР за № 00108сс, прийнята 24 серпня 1955 року, за якою на запити родичів розстріляних за «контрреволюційну діяльність» державні органи повинні були офіційно повідомляти: «засуджений до 10 років ВТТ і помер у місцях позбавлення волі» *[785]*. Вона діяла до кінця 80-х років, і мала приховати гігантські масштаби політичних вбивств, вчинених у минулі десятиліття. (Текст директиви див. у ІІ розділі на стор. 509–510. — *Ред.*).

Разом з тим тривав процес подальшого звільнення репресованих. 17 вересня 1955 року президія Верховної Ради СРСР видала указ «Про амністію радянських громадян, що співпрацювали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Унікальна особливість цього указу полягала в тому, що амністії — вперше й востаннє за всі роки здійснення в СРСР політичних репресій — підлягали особи, засуджені за статтями 58-1, 58-3, 58-4, 58-6, 58-10, 58-12 КК РРФСР (відповідно розділи 54-ї статті КК УРСР) *[786]*. Але й тут було серйозне обмеження: амністії підлягали не всі такі політв'язні, а тільки ті з них, які «через легкодушність або з несвідомості виявилися залучені до співпраці з окупантами» *[787]*.

У березні 1956 року було прийнято указ президії Верховної Ради СРСР про скасування указу 1948 року про повторну репресію людей, що вже відбули термін покарання, та відправлення їх на довічне заслання *[788]*. Більшість «повторників», що вижили, були звільнені (щоправда, без права повернення до місць постійного проживання та без відшкодування за конфісковане майно). Безстрокове поселення закінчилося для понад 60 тисяч двічі репресованих *[789]*.

У цілому, протягом 1953–1956 років було скасовано значну частину репресивних указів та постанов 30–40-х років, що складали нормативну базу для політичних репресій. Вперше за всі роки радянське керівництво спробувало відмовитись від одного з найважливіших важелів управління суспільством — від кримінально-правового примусу. Були прийняті законодавчі акти про скасування карної відповідальності колгоспників за невироблення обов'язкового мінімуму трудоднів, ухилення від мобілізації на сільськогосподарські роботи, самовільний проїзд у товарних поїздах, прогул та самовільне полишення підприємств і установ, а також інші аналогічні «злочини». Пом'якшувалася або замінювалася заходами адміністративного й дисциплінарного порядку карна відповідальність за деякі посадові, господарські, побутові та інші злочини *[790]*.

Продовжувався процес реабілітації. Протягом 1955–1957 років президія Верховної Ради СРСР видала низку указів про підсудність справ щодо державних злочинів і порядок перегляду справ репресованих — укази від 19 серпня 1955 року, 24 березня і 28 липня 1956 року, 7 липня, 7-го і 28 серпня 1957 року тощо *[791]*. На основі цих актів реабілітована значна кількість репресованих 30–40-х років. Серед них розстріляні і ув'язнені мешканці Одещини: викладачі А. П. Автономов, К. О. Дорнгоф, І. І. Жуков, В. М. Матвієвич, О. Г. Пустинін, М. А. Рубан, І. І. Ядвичук, священики М. М. Рожновський, І. І. Сорокін, бухгалтер М. Д. Герасименко, інженер А. М. Вандервельде, службовець управління Чорноморської гідравліки А. Г. Лаубе, слюсар К. В. Унгерт, військовослужбовці П. Ю. Жосан, І. З. Громов та багато-багато інших *[792]*.

На початок 1956 року було реабілітовано багато партійних, радянських, військових керівників, видатних діячів культури. Але загальна кількість репресованих за десятиліття радянської влади була такою величезною, а бюрократична процедура реабілітації настільки складною та заплутаною, що мільйони справ все ще не були переглянуті, репресивні рішення — не скасовані і маса ні в чому не винних людей залишалася в'язнями ГУЛАГу. На цьому етапі було реабілітовано лише 7679 осіб, у той час як тільки за 58-ю статтею КК РРФСР та відповідними статтями інших республіканських кодексів протягом 1933–1952 років були приречені до страти 742 304 репресованих *[793]*, загальна ж кількість репресованих (ув'язнених, засланих, спецпоселенців, трудармійців тощо) взагалі не відома.

У лютому 1956 року відбувся XX з'їзд КПРС, на закритому засіданні якого перший секретар ЦК компартії М. С. Хрущов зробив доповідь про культ особи Сталіна. Вперше масові репресії були публічно визнані як державний злочин, щоправда причина їх вбачалася не у сутності політичного режиму як такого, а лише в особі Сталіна. У резолюції з'їзду було визнано необхідність подолання культу особи Сталіна та поновлення «ленінських норм партійного життя і розвитку внутрішньопартійної демократії» *[794]*. У розвитку рішень з'їзду була опублікована спеціальна постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 року «Про подолання культу особи та його наслідків» *[795]*.

Тоді ж почалась реорганізація системи ГУЛАГу. Протягом усіх десятиліть радянської влади табори використовувалися для жорстокої експлуатації безкоштовної праці в'язнів. Саме вони стали головним засобом здійснення «великих будівництв комунізму». Але рівень продуктивності підконвойної праці був дуже низьким, табірна еко-

номіка мала збитковий характер, була екстенсивною і призводила до масової загибелі людей і варварського знищення природи *[796]*. У 50-ті роки економічні показники ГУЛАГу ще більше погіршилися, і разом зі зменшенням кількості в'язнів, почалося зменшення кількості таборів. Та загальне число репресованих все ще залишалося великим. Так, за довідкою спецвідділу Головного управління виправно-трудових колоній МВС СРСР, на початок 1954 року чисельність в'язнів таборів становила 873 950 осіб, а на початок 1959 року — 388 114 *[797]*.

Починаючи з 1956 року «політичних» в'язнів намагались ізолювати від кримінальних у декількох великих таборах. На 1959 рік таких таборів залишалося три: Мордовські (Дубравний табір), Тайшетські (Озерний табір) та жіноча зона у Кемерово. У 1961 році два останні були ліквідовані, а всі засуджені за «особливо небезпечні державні злочини» — звезені у Мордовію. Існуючі там близько 20 табірних відділень та декілька десятків табірних пунктів до літа 1972 року були єдиним політичним табором у СРСР *[798]*.

Політичні репресії не закінчилися ані зі смертю Сталіна, ані після XX з'їзду. Арешти, слідство у кримінальних справах, ув'язнення у тюрми і табори перестали бути масовим явищем, але в інших масштабах та інших формах політичні репресії залишилися і були такими ж ідеологізованими, централізованими та протиправними. Тенденція до зменшення сфери кримінально-правового примусу не отримала розвитку. Керівництво країни продовжувало вважати кримінальне покарання ефективним засобом вирішення багатьох соціально-економічних задач. Про це свідчить, наприклад, указ президії Верховної Ради СРСР «Про прилучення до праці циган, що займаються бродяжництвом» від 5 жовтня 1956 року, який встановлював карну відповідальність у вигляді вислання, поєднаного із примусовими роботами, на термін до 5 років для повнолітніх циган, що ухиляються від суспільно-корисної праці і займаються бродяжництвом *[799]*. Пізніше була законодавчо встановлена карна відповідальність за невиконання планів і завдань з поставок продукції (1958), за приписки та перекручування звітності про виконання планів (1961), за злочинно недбале використання або зберігання сільськогосподарської техніки (1962), інші різновиди посадової та господарчої відповідальності *[800]*. 4 травня 1961 року президія Верховної Ради РРФСР прийняла указ «Про посилення боротьби з особами, що ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Аналогічний указ 12 червня 1961 року був прийнятий президією Верховної Ради УРСР, а вже 29 червня вийшов Закон УРСР про затвердження цього указу. Протягом 60–70-х років він тричі доповнювався і розширював сферу відповідальності *[801]*. Цей так званий закон про боротьбу з неробами (повіями, «стилягами», алкоголіками, бомжами тощо) також активно використовувався для переслідування інакомислячих і дисидентів з творчої інтелігенції, як в Україні, так і в СРСР в цілому. Їх засуджували і висилали у віддалені місцевості на термін до 5 років *[802]*.

Для провадження репресій не менш важливим фактором ніж економічний і в періоди правління М. С. Хрущова та Л. І. Брежнєва залишався політико-ідеологічний. Радянське керівництво часто використовувало силові методи у зовнішній політиці, військову силу проти опозиційних виступів у країнах так званого соціалістичного табору і жорстко контролювало відношення громадян до таких дій. Радянський народ мав завжди «гаряче підтримувати» політику влади. Вже через кілька місяців після XX з'їзду КПРС були прийняті рішення, які націлювали партійні організації і силові структури на всіляку протидію опозиційним настроям серед різних верств населення. І коли у жовтні 1956 року в Угорщину були введені радянські війська для придушення масових народних виступів проти правлячого режиму і ці жандармські дії викликали протест у СРСР, сталися численні арешти. Санкцію на них дав лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 року «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах та припинення вилазок антирадянських ворожих елементів» *[803]*. Тоді за контрреволюційними статтями по СРСР було засуджено 2948 осіб, з них 1796 за «антирадянську агітацію та пропаганду» *[804]*. У 1968–1969 роках пройшла серія арештів та судових процесів у зв'язку з протестами громадян проти вторгнення військ Варшавського договору у Чехословаччину для придушення «празької весни» і спроб «побудови соціалізму з людським обличчям». Такою ж була реакція влади на виступи проти війни в Афганістані, розпочатої радянським керівництвом у 1979 році, локальних війн у Південно-Східній Азії, Африці, на Близькому Сході, підтримки маріонеткових режимів тощо. Будь-який прояв самостійної думки чи оцінки, що не збігалася з офіційною позицією, інакомислення, вважалися «політичною неблагонадійністю». Головним інструментом репресивних органів у боротьбі з такими проявами було звинувачення в «антирадянській агітації та пропаганді», «наклепах на радянський державний та суспільний лад», «ідеологічних диверсіях» тощо.

У свідомості радянських людей переслідування за політичними мотивами у 50–80-ті роки міцно пов'язані з діяльністю КДБ (Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР). Відповідно до рішень ЦК КПРС, що визначав головні завдання органів держбезпеки, у їхній структурі діяли управління для «боротьби з антирадянським підпіллям, націоналістичними формуваннями і ворожими елементами», відділ перлюстрації телеграфної та поштової кореспонденції, управління по боротьбі з ідеологічними диверсіями тощо. У той же час КДБ, хоча і був структурою політичного розшуку, вже не мав ні судових, ні позасудових функцій. Указ президії Верховної Ради СРСР 1956 року визначав, що всі справи про державні злочини, скоєні цивільними особами, окрім справ про шпигунство, підсудні судовій системі на підставі Кримінального кодексу і численних підзаконних актів *[805]*.

Кримінальне законодавство

Значні зміни у кримінальному законодавстві взагалі та у нормативній базі політичних репресій зокрема відбулись 25 грудня 1958 року, коли було затверджено Основи кримінального законодавства СРСР та радянських республік, прийнято Закони СРСР «Про карну відповідальність за державні злочини», «Про скасування позбавлення виборчих прав по суду», «Про карну відповідальність за воєнні злочини».

Нові Основи кримінального законодавства мали убезпечити від масових порушень законності, притаманних минулим періодам радянської історії. Так, карну відповідальність мали нести тільки особи, винні у *здійсненні* злочину (стаття 3), тобто виключалися переслідування за такими формулюваннями як «соціально-небезпечний елемент», «соціально-небезпечний за антирадянськими зв'язками», за минулу діяльність тощо. Було зазначено, що кара застосовується *лише за вироком суду*, тобто не можуть більше здійснюватись позасудові репресії. Виключалися такі види покарання, як позбавлення прав, ув'язнення у виправно-трудових таборах у віддалених місцевостях СРСР тощо. Максимальний термін позбавлення волі установлювався у 15 років і тільки за особливо тяжкі злочини (до яких, до речі, належали «особливо небезпечні державні злочини»).

Разом з тим, всупереч новим Основам кримінального законодавства, які у статті 6 передбачали, що закон, за яким кара може бути пом'якшена, має зворотну силу, Верховна Рада СРСР постановила не поширювати це положення на людей, вже засудже-

них за так звані особливо небезпечні державні злочини. Це означало, що політв'язні, які отримали 25 років таборів за сталінськими указами, продовжували відбувати цей строк, не зважаючи на те, що юридично таких термінів позбавлення волі вже не існувало, а самі укази були відмінені. На 1 січня 1960 року термін понад 15 років мали 68 760 осіб (11,8 % від загальної кількості в'язнів). За особливо небезпечні державні злочини тоді ж відбували покарання 9596 ув'язнених *[806]*.

У законодавстві про політичні злочини також відбулися важливі зміни. Зникло поняття «контрреволюційні злочини», зменшилась кількість складів державних злочинів, пом'якшилися міри покарання. Але залишалися нормативні акти щодо питань позбавлення радянського громадянства, інструкції щодо переслідувань за віру, які могли ставати підставою для нових політичних репресій.

У 1960 році в республіках СРСР були прийняті нові Кримінальні кодекси, які набули чинності на початку наступного року: в Російській Федерації — 1 січня 1961 року, в Україні — 1 квітня 1961 року *[807]*. Відповідно до КК РРФСР у перший розділ КК УРСР «Особливо небезпечні державні злочини» увійшли статті: 56 — «зрада батьківщини», 57 — «шпигунство», 58 — «терористичний акт», 60 — «диверсія», 61 — «шкідництво», 62 — «антирадянська агітація і пропаганда», 64 — «організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а також участь в антирадянській організації».

У наступні роки в Україні для політичних репресій найчастіше застосовувалася стаття 62 КК УРСР, що замінила статтю 54-10 (відповідно у КК РРФСР стаття 70 замість статті 58-10). За «антирадянську агітацію і пропаганду», спрямовану на «підрив радянської влади», розповсюдження «свідомо наклепницьких вигадок», що «ганьблять» радянський державний та суспільний лад, виготовлення та зберігання «антирадянської» літератури передбачалося позбавлення волі до 7 років чи заслання до 5 років. За повторні дії — до 10 років таборів. У наступні роки ця стаття доповнювалась і репресії посилювались. Людей перетворювали на кримінальних злочинців і притягували до відповідальності за «антирадянські вигуки» і побутові висловлювання. Справи про антирадянську агітацію часто виникали через висловлювання у нетверезому стані у громадських місцях, у міліції (до 1957 року відгуки про службову і суспільну діяльність міліції розглядалися як антирадянська агітація). Частина справ про антирадянську агітацію були порушені у відношенні душевнохворих і призвели до застосування заходів судово-медичного характеру: направлення до психіатричних лікарень для примусового лікування. Розширювалась карна відповідальність й за іншими статтями. Так, у 1962 році в окремі статті було виділено недонесення про державні злочини і приховування державних злочинів (статті 88-1, 88-2 КК РРФСР) *[808]*, (відповідно статті 186, 187 КК УРСР).

16 вересня 1966 року КК РРФСР поповнився статтями 190-1, 190-2, 190-3, направленими проти виступів правозахисників (відповідно статті 187-1, 187-2, 187-3 КК УРСР). Позбавленням волі до 3 років каралось «поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження у письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту» (стаття 187-1), наруга над прапором та гербом СРСР чи союзних республік (стаття 187-2) та «організація або активна участь у групових діях, що порушують громадський порядок» (стаття 187-3) *[809]*. Загальна кількість засуджених за статтею 190-1 і аналогічними статтями республіканських кодексів протягом 1967–1987 років становила 1661 особу (за іншими джерелами — 1609) *[810]*. Друга частина цієї

статті використовувалася проти тих, хто зривав радянські прапори та вивішував національні, у тому числі український жовто-блакитний прапор. Третя частина — проти організаторів та учасників вуличних демонстрацій та мітингів *[811]*. В Україні боротьба з інакомисленням спиралася на статті 62, 187-1, 138, 209 КК УРСР *[812]*.

Викорінюючи вільнодумство, волелюбство, інакомислення, правлячий режим не обмежувався судом та законом. Для розправи з неугодними особами використовувались адміністративне заслання, виселення з країни та інші міри, не передбачені жодними законами. Основою для політичних репресій могли бути нормативні акти з позбавлення радянського громадянства, інструкції Міністерства охорони здоров'я СРСР, що давали психіатрам право примусової госпіталізації осіб, «які становлять суспільну небезпеку», навіть без згоди рідних чи близьких хворого, різні негласні рішення «директивних органів» *[813]*.

Головна роль у боротьбі з «політичними» відводилася позасудовим засобам впливу: адміністративним, партійно-комсомольським, «профілактичним» у КДБ. Щодо груп «політичного ризику» мала проводитись «ідейно-виховна робота». «Профілактика» являла собою широкий спектр засобів позасудового впливу, починаючи від бесід і закінчуючи звільненням з місця роботи або виключенням з вищих навчальних закладів без права на відновлення.

Керівництво країни пропонувало органам держбезпеки без нагальної потреби не застосовувати судові репресії до молоді та людей «робітничих» біографій. Часто-густо «профілактика» проводилася навіть за вже відкритими справами про молодіжні організації та осередки, за справами про поширення листівок. До молоді пропонувалося застосовувати умовний осуд і позасудові заходи впливу — виключення з інституту, із ВЛКСМ. Передання справ на молодих людей із КДБ на розгляд громадських організацій зробилося одним з важливих пропагандистських прийомів. У грудні 1972 року був прийнятий указ президії Верховної Ради СРСР, за яким органам дізнання дозволялося виносити особам, яким інкримінуються «суспільно небезпечні дії», офіційне «застереження», що у випадку продовження подібних «дій» вони можуть бути притягнуті до карної відповідальності *[814]*.

У 60–80-ті роки КДБ частіше обмежувалося саме такими «м'якими» репресіями — засобами психологічного впливу (залякування й тиску) на суспільство. Людей попереджували про можливість «вжиття заходів» у випадках поширення неофіційної літератури, політичних анекдотів і чуток, при спробі виїхати за кордон тощо; схиляли до секретного співробітництва зі спецслужбами, інформаторства і доносительства. Страх перед всесиллям КДБ був настільки великий, що навіть такі «ненав'язливі» попередження травмували фізичне і психічне здоров'я підозрюваних, і це також було одним із різновидів репресій. Через кабінети КДБ пройшли численні мешканці Одещини; більшість з них навіть зараз боїться згадувати про це. А заведені на них тоді агентурні справи та справи-формуляри й досі недоступні для дослідження, а можливо вже й знищені — ця інформація залишається закритою.

Протягом останніх десятиліть існування радянської влади «профілактика» застосовувалася у все більш зростаючих масштабах (відомо, наприклад, що лише у 1967 році в СРСР вона була застосована до 12 155 осіб *[815]*). За підрахунками дослідників кількість осіб, проти яких у ці роки були порушені кримінальні справи з обвинуваченням в «антирадянській пропаганді», в цілому співвідноситься з кількістю «профілактованих» по цій же «лінії» приблизно як 5:95. Натомість арешти «інакомислячих» тривали до кінця 1986 року, коли «перебудова» почала відчуватися і у політичній сфері *[816]*.

(Див. про це у спогадах Б. Г. Херсонського «Памяти семидесятых» у ІІІ розділі на стор. 706–720. — *Ред.*).

В Україні за період з 1967 по червень 1971 року за «антирадянську агітацію» та поширення «наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад» органами республіканського КДБ було «профілактовано» понад 6 тисяч громадян *[817]*. Як свідчать документи, переважна їх більшість була пов'язана з самвидавом *[818]*. За цей же проміжок часу до карної відповідальності за «антирадянську агітацію та пропаганду» (ст. 62) притягалось 87 громадян. З них: робітників — 27, службовців — 30, колгоспників — 2, учнів — 3, ніде не працюючих — 9, ув'язнених — 16 *[819]*. За «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад» (ст. 187-1) було засуджено 137 громадян *[820]*.

Політичні репресії другої половини 50-х — 80-х років — це головним чином арешти і «профілактика» за:

— «антирадянську агітацію і пропаганду», участь у «антирадянських організаціях»,
— дисидентство, розповсюдження самвидаву і поширення висловлювань політичного змісту, які розходилися з офіційною доктриною,
— за сповідування ідей національної самобутності та незалежності,
— за релігійні переконання і приналежність до релігійно-сектантських груп,
— за еміграційні настрої.

«Антирадянська агітація» і дисидентський рух

За даними КДБ СРСР, у період 1957–1985 судові органи засудили за *«антирадянську агітацію і пропаганду»* та *«поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад»* 8124 особи *[821]*. Найбільша кількість засуджених припадає на 1957 рік. Тоді за 58-ю статтею РРФСР та аналогічними статтями інших республіканських кодексів по СРСР репресували близько 5000 осіб (для порівняння у 1956-му — близько 400). Серед засуджених за політичними статтями 14,4 % становили раніше засуджені за контрреволюційні злочини (усього повторно засуджених — 39,4 %), 28 % — за висловлювання, 57 % — за листівки, 13 % — за анонімні листи, 19 % — за підписані листи, 3 % — за зберігання і поширення антирадянської літератури *[822]*.

Активну репресивну діяльність здійснював КДБ УРСР. Спираючись на численні інструкції та рекомендації КДБ СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного суду СРСР, республіканських органів, керівництво КДБ УРСР відрапортувало про ліквідацію лише за період з 1954 по 1959 роки 183 націоналістичних та інших антирадянських організацій і груп, притягнення до карної відповідальності 1879 осіб, вжиття профілактичних заходів щодо 1300 громадян. Як особливе досягнення розцінювалось викриття 46 антирадянських груп з числа інтелігенції та молоді, які нібито діяли у Київській, Харківській, Одеській, Вінницькій та інших областях і налічували 245 учасників *[823]*.

На Одещині у 1954–1959 роках за звинуваченням у «антирадянській агітації та пропаганді» (ст. 54-10 КК УРСР) були засуджені Одеським та Ізмаїльським обласними судами до 3–10 років ув'язнення у табори колгоспники І. Ф. Адам і С. Г. Ангелов, робітники І. Г. Гельман, М. Г. Райз, М. Е. Співак, секретар редакції В. П. Кривець, вчитель Бакшанської середньої школи П. А. Плешко, художник Г. Д. Мисевич, робітники одеських заводів і порту А. Л. Суроєдов, Г. М. Аполонов, С. П. Макаров, О. Я. Каширін, М. А. Богданов-Арсеньєв, Г. М. Соловйов, О. Ю. Васьковець, М. М. Невірковець,

швець Л. М. Кривонос, коректор В. М. Гридін та багато-багато інших *[824]*. (Спогади Гридіна див. у ІІІ розділі на стор. 701–705. — *Ред.*).

З 1959 року також активно використовувалися статті про «антирадянську агітацію» та «наклепи на радянський державний і суспільний лад» Закону СРСР «Про карну відповідальність за державні злочини». Серед засуджених на цій підставі до 7–8 років ув'язнення мешканців Одещини — працівники заводу імені Жовтневої революції М. Г. Надель і О. В. Данилкін, селянин Н. В. Желєзняк та інші *[825]*.

Показовою є справа членів екіпажу танкера «Туапсе», які під час рейсу до Китаю були взяті у полон чанкайшистами і після тривалих поневірянь по світу добровільно повернулися до СРСР. Тут вони були заарештовані та у 1959 році засуджені на основі Закону «Про карну відповідальність за державні злочини»: Л. Ф. Анфілов і В. Д. Бенкович — до 15 років ВТТ, П. В. Гвоздик і М. В. Зібров — до 12 *[826]*. (Цієї справи у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області немає. Можливо, залишається в основному фонді, закритому для дослідження. Текст постанови пленуму Верховного суду СРСР про припинення справи у 1990 році див. у ІІ розділі на стор. 523–525. — *Ред.*).

У 60-ті роки боротьба з «антирадянщиною» тривала. КДБ СРСР своїм наказом за № 00175 від 28 липня 1962 року «Про посилення боротьби органів держбезпеки з ворожими проявами антирадянських елементів» вказував на наявність ще значної кількості антирадянських угруповань і численні випадки розповсюдження антирадянської літератури. Виходячи з цього, КДБ УРСР розробив спеціальні заходи з протидії ворожим елементам, затверджені постановою президії ЦК КПУ від 11 жовтня 1962 року *[827]*.

Разом із тим, масштаби репресій за «антирадянську агітацію» зменшувалися і у 1959–1964 роках обмежилися декількома сотнями осіб на всіх теренах СРСР. Ці «скромні» показники зберігалися у брежнєвську епоху, а в певний період «розрядки» відношень між СРСР та країнами західної демократії (1976–1979) навіть знижувалися. Згідно з відомостями Міністерства юстиції СРСР, загальна кількість засуджених у 1976–1979 роках за «політичними» статтями Кримінального кодексу становила 110–170 осіб; при цьому кількість тих, кого репресували за дисидентськими статтями («антирадянська агітація і пропаганда» та «поширення наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад»), не перевищувала 70 осіб *[828]*.

У травні 1967 року на посаду голови КДБ СРСР був призначений Ю. В. Андропов, за якого курс на викорінення інакомислення з порушенням прав людини набув нової сили.

Координаторами роботи, спрямованої проти інакомислення, залишались центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності до постанови ЦК КПРС від 17 червня 1967 року п'яте управління КДБ СРСР та п'яті управління/відділи у територіальних органах держбезпеки *[829]*. Очолив п'яте управління КДБ СРСР П. Бобков, який незмінно служив в органах держбезпеки з 1945 по 1991 роки.

Кожен з відділів п'ятого управління працював на певному напрямку. 1-й відділ, очолюваний генералом І. Абрамовим, займався інтелігенцією і органами друку. 3-й відділ спеціалізувався на молоді, а їхні колеги з 4-го опікувалися церковними справами. Спеціальні підрозділи орієнтувалися на «націоналістів», «анонімників» тощо *[830]*.

У розв'язанні покладених на нього завдань п'яте управління КДБ СРСР та його республіканські і місцеві органи повсякчасно використовували велику групу «секретних співробітників» — «сторожів», «спостерігачів» і «консультантів» (які здійснювали нагляд за колегами і станом справ на підприємствах, установах, закладах тощо),

«агентів» і «особливо цінних агентів» (які були здатні впливати на осіб, які перебували в агентурних розробках), «резидентів», а також «добровільних помічників» *[831]*.

Жорсткий контроль здійснювався не лише за конкретними діями і намірами окремих представників опозиційних сил, а й навіть над думками і настроями, що побутували серед населення. Виконуючи доручення політичного керівництва по «викоріненню антирадянського елементу», органи держбезпеки широко використовували розгалужену агентурну мережу, яка охоплювала практично всі підприємства, організації, установи, населені пункти і здійснювала тотальний контроль за настроями населення *[832]*. За донесеннями агентури порушувались кримінальні справи, проводилися обшуки, «профілактика», арешти, слідство.

Зокрема, суворо каралися спроби власної оцінки подій і явищ в суспільному житті, діяльності керівних органів партії і держави, викладені в численних скаргах і заявах на адресу ЦК КПРС, президії Верховної Ради СРСР, Ради міністрів СРСР, республіканських та місцевих організацій *[833]*. Тривалі терміни ув'язнення отримали також чимало громадян України, які намагалися привернути увагу суспільства до найбільш гострих і наболілих питань шляхом розповсюдження листівок і прокламацій *[834]*.

У другій половині 60-х років посилився ідеологічний контроль над засобами масової інформації та закладами культури. Повертаючись до сталінської традиції ЦК КПРС прийняв 7 січня 1969 року постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів друкованої преси, радіо, телебачення... за ідейно-політичний рівень друкованих матеріалів та репертуару». Значно посилилась роль цензури. Офіційна культивація методу «соціалістичного реалізму» визвала появу «андеграунду» та «катакомбної культури» *[835]*.

На Одещині у 60-ті роки репресії за «антирадянську діяльність» були постійними. Одним з приводів стали грудневі події 1960 року на Молдаванці. Це був стихійний бунт мешканців промислового району Одеси проти сваволі влади, спровокований місцевою міліцією. Міліціонери знущалися над беззахисним солдатом, що був на підпитку, перехожі стали на його захист і почалась бійка. Вуличні заворушення охопили велику територію, на допомогу міліції викликали війська, і після придушення бунту понад 20 мешканців Молдаванки було заарештовано та засуджено як ініціаторів та організаторів подій, хоча більшість навіть не брали в них участі *[836]*.

Ще одним прикладом є справа організації «Демократичний союз соціалістів», утвореної на Одещині в 1962 році. Першопричиною всіх негараздів, які мали місце в СРСР її члени вважали диктатуру КПРС. У листівках, розповсюджених ними у Ленінграді, Харкові, Києві, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Одесі, Челябінську, Свердловську та інших містах, ставились питання про необхідність посилення ролі Рад, які перетворились в придатки партійних комітетів, своєчасність встановлення обмежень у термінах перебування на виборних посадах, доцільність ухвалення законів, що гарантували б справжню свободу слова, діяльність будь-яких політичних і громадських організацій, створення умов для функціонування профспілок. За це були засуджені до 5–7 років ув'язнення у табори директор середньої вечірньої школи села Серпневе Одеської області М. Драгош, вчителі цієї ж школи М. Тарнавський та І. Чердинцев, студенти В. Постолатій, С. Чемиртан, М. Кучеряну *[837]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області цієї справи також немає. Можливо, залишається в основному фонді, закритому для дослідження. — *Ред.*).

Також недоступні справи журналіста Д. Й. Найдиса та вантажника М. Л. Борща, засуджених за звинуваченням у «наклепах на радянський державний і суспільний лад» (ст. 187-1). Перший у 1968 році за поширення самостійно виготовленої листівки з інформацією про державний антисемітизм у СРСР ув'язнений на 3 роки, другий у 1969 році — на 1,5 роки *[838]*.

За «антирадянську агітацію та пропаганду» (ст. 62 КК УРСР) у 60-ті роки були засуджені Одеським обласним судом до 3–7 років позбавлення волі аспірант педагогічного інституту А. Ю. Вільнер, працівник радгоспу Я. В. Різой, інспектор-методист інституту удосконалення вчителів А. М. Горяїнов, бригадир Головчорноморбуду П. І. Отченашенко, старший матрос теплоходу «Адмірал Нахімов» М. О. Кузнєцов та інші *[839]*. 17-річний робітник проектної контори міського житлового управління А. М. Аверічев за виготовлення листівок з «наклепами на радянський лад» був «профілактований» працівниками УКДБ *[840]*. Привернули увагу КДБ і організатори зустрічі студентів філологічного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова з талановитим українським поетом Василем Стусом, на якій відбулася розмова про долю української мови, культури, життєвий і творчий шлях тих, хто присвятив себе служінню Україні *[841]*.

У 70–80-ті роки посилилися репресії проти *дисидентів-правозахисників* — громадян, які відкрито висловлювали незгоду з загальноприйнятими нормами життя в країні та підтверджували свою позицію певними громадськими діями. Їхня вина полягала в тому, що вони відмовлялись від нав'язаних тоталітарним режимом та загальноприйнятих правил існування в СРСР, які потребували повсюдного, одностайного та практично повсякденного підтвердження громадянами своєї лояльності владі, як на роботі, так і у побуті. Порушення цих норм, прояви інакомислення, поширення самвидаву та інші форми громадської непокори призводили до звільнення з роботи, виключення з партії, «профілактики» в органах КДБ, відправки до психіатричної лікарні, ув'язнення *[842]*.

У дисидентському русі можна виділити три основні напрямки:

— Громадянські рухи («політики»). Наймасштабнішим був правозахисний рух. Його базовими цінностями стала концепція прав людини і відмова від насильства як інструмента вирішення суспільних проблем; захист прав людини, її основних громадянських та політичних свобод, захист відкритий, легальними засобами, у межах діючих законів. Ідеї правозахисників були частиною не стільки політичного, скільки інтелектуального і культурного життя країни.

— Релігійні течії: євангельські християни-баптисти, вірні та вільні адвентисти сьомого дня, п'ятидесятники тощо.

— Національні рухи українців, литовців, латишів, естонців, євреїв, вірмен, грузин, кримських татар тощо *[843]*.

Основним друкованим органом дисидентського руху став «самвидавський» машинописний бюлетень «Хроника текущих событий», перший номер якого вийшов 30 квітня 1968 року в Москві і представив дані про правозахисний, релігійний та національні рухи в СРСР; одна з рубрик була про репресії в Україні. Головним укладачем перших випусків бюлетеню стала поет та перекладач Н. Є. Горбанєвська. У січні 1969 року вона підготувала збірку документів про демонстрацію протесту проти введення військ Варшавського договору до Чехословаччини, що відбулася 25 серпня 1968 року на Красній площі і шестеро учасників якої були засуджені до позбавлення волі *[844]*. (Бюлетень виходив з 1968-го до 1983 року, усього було підготовлено 65 випусків. Після арешту Горбанєвської у складанні бюлетеня активну участь брали Ю. О. Шиханович, П. І. Якір, В. О. Красин, С. А. Ковальов, О. П. Лавут та інші. Всі вони також зазнали пере-

слідувань, у 70–80-ті роки були заарештовані, ув'язнені у табори, психіатричні лікарні чи відправлені у заслання. (Частина випусків бюлетеня «Хроника текущих событий» представлена на сайті Міжнародного товариства «Меморіал»: www.memo.ru *[845]*.)

В Україні таким важливим органом дисидентського руху був позацензурний суспільно-політичний часопис «Український вісник». Започаткований у 1970 році В. М. Чорноволом, який став його автором, редактором і видавцем, виходив у Львові до початку 1972 року (випуски 1–6). В «Українському віснику» оприлюднювалися факти порушення свободи слова і прав людини, надавалась інформація про судові й позасудові репресії, становище українських політв'язнів, акції протесту, публікувались твори самвидаву — дослідження з історії, літературознавчі роботи, вірші, проза. Авторами творів були В. Симоненко, В. Стус, І. Світличний, В. Романюк, В. Чорновіл, І. Дзюба, С. Караванський та інші. У підготовці часопису брали участь Я. Кендзьор, М. Косів, В. Мороз, Ю. Шухевич, М. Плахотнюк, Н. Строката, Н. Світлична, А. Пашко. Після арешту більшості з них у січні 1972 року видання часопису намагались поновити у Києві Є. Пронюк, В. Овсієнко, В. Лісовий та І. Гайдук, але також були заарештовані. Звільнившись з ув'язнення, В. Чорновіл разом з М. Горинем, П. Скочком і В. Барладяну у серпні 1987 року відновив видання «Українського вісника» як першого в Україні опозиційного до влади легального літературно-художнього та суспільно-політичного часопису (до березня 1989 року вийшли 7–14-й випуски). Останні номери були вже органами Української гельсінкської групи *[846]*.

На основі виготовлення та розповсюдження самвидавської літератури відбувалась консолідація однодумців, спроби створення єдиного фронту опозиції. При цьому головні цілі всього руху дисиденти формулювали як «демократизацію країни шляхом формування в людях демократичних та наукових переконань, опір сталінізму, самозахист від репресій, боротьбу з екстремізмом будь-якого виду» *[847]*.

Визнаним лідером та ідеологом правозахисного руху в кінці 60-х років став академік А. Д. Сахаров. У 1968 році він написав публіцистичне есе «Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе», у якому проаналізував глобальні проблеми другої половини XX століття — перспективи екологічної катастрофи, небезпеку ядерного взаємознищення, проблеми економічної нерівності. Найважливішими засобами вирішення цих питань Сахаров вважав концепцію інтелектуальної свободи та інформаційної відкритості суспільства, дотримання прав людини у планетарному масштабі. Есе завершувалось переліком відомих автору випадків грубого порушення прав людини у СРСР та закликом до негайного виправлення положення у цій сфері. Він осмислив громадський рух 60-х років як реакцію суспільства на «відстрочену модернізацію», що не сталася після Другої світової війни, а за Хрущова здійснену половинчасто та однобічно. Нова політична філософія, запропонована А. Д. Сахаровим, була звернена не лише до радянського суспільства, а й до всього людства. Есе стало «самвидавським бестселером», було видано закордоном і принесло автору всесвітню славу *[848]*.

У березні 1971 року А. Д. Сахаров направив на ім'я генерального секретаря КПРС Л. І. Брежнєва «Памятную записку», яка стала програмою дисидентського руху в СРСР. Головними в ній були наступні положення: проведення амністії політв'язнів; забезпечення гласності суду за політичними справами; заборона використання психіатрії у політичних цілях; розробка та гласне обговорення закону про засоби масової інформації; вільна публікація статистичних та соціологічних даних; поновлення прав народів, виселених при Сталіні; надання громадянам СРСР безумовного права на виїзд та повернення у країну; заява про відмову застосування першими зброї масового знищення; розблокування шляхом компромісів з Заходом ситуації на Близькому Сході, навколо Західного Берліну та у В'єтнамі; розвиток у всіх сферах життя радянського суспільства гласності, демократії, економічного та політичного плюралізму. 21 лютого 1973 року секретаріат ЦК КПРС прийняв рішення «Про виключення імені академіка Сахарова з офіційних публікацій радянської преси» *[849]*.

Сценарій генерального наступу на інакомислення і боротьби із самвидавом містився у постановах ЦК КПРС (від 28 червня 1971 року) та ЦК КПУ (від 27 липня 1971 року), пов'язаних з протидією нелегальному розповсюдженню «антирадянських та інших шкідливих матеріалів» *[850]*. А вже 9 серпня 1971 року КДБ УРСР було порушено кримінальну справу № 42 за фактом виготовлення та поширення «Українського вісника». Внаслідок проведених оперативно-розшукових заходів у поле зору органів держбезпеки потрапило певне коло осіб з Києва, Львова, Одеси, інших міст *[851]*.

В Україні розгул реакції, політрепресій, придушення інакомислення в першій половині 70-х років значною мірою був пов'язаний з діяльністю секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчука та його наступника О. С. Капти. Ще більш посилились органічні складові комуністичного режиму: монополія на істину, нестримне прагнення повчати, що слід говорити, а що ні, політико-ідеологічний шантаж, моральний терор, підтримуваний системою доносительства і репресивно-каральних органів *[852]*. У центральних і місцевих організаціях, установах, творчих спілках, громадських формуваннях запроваджувались чистки, і за найменші відступи від «генеральної лінії» застосовувались покарання у службовому і партійному порядку. У вересні 1973 року Маланчук звернувся до політбюро ЦК КПУ з листом «Про деякі питання роботи з творчою інтелігенцією республіки», який являв собою класичний зразок партійного керівництва творчою інтелігенцією *[853]*. У ньому пропонувалося провести суттєві кадрові зміни у керівництві творчих Спілок, громадських організацій, висунути на ключові посади «ідейно зрілих літераторів і митців», налагодити чітку систему марксистсько-ленінського навчання творчих працівників, активно стимулювати висвітлення в літературі і мистецтві тем дружби народів СРСР, союзу робітничого класу і селянства. Республіканська партійна організація перебрала на себе і репресивні функції. Здійснюючи ідеологічне обгрунтування репресій, вона одночасно безжально викорінювала будь-які прояви інакодумства, карала непокірних у партійному, комсомольському, службовому порядках, позбавляла особистість можливості зайняти своє місце в суспільному житті *[854]*.

«Чистки» було проведено не лише в наукових і культурних установах, вони поширилися на сільську інтелігенцію, а згодом на партійні і радянські кадри. У боротьбі репресивних органів з «українським буржуазним націоналізмом» послідовно викорінювалася національна свідомість українців.

Але попри жорсткий ідеологічний та правовий пресинг, монопольне право на істину з боку партійно-державних структур, українська інтелігенція робила реальні спроби дати об'єктивну оцінку політичним, економічним, культурним процесам. Формами інтелектуального опору стали спроби осмислення тогочасного становища України в складі СРСР, поширення через самвидав найбільш важливих документів, створення організаційних структур для відкритої боротьби з існуючим державним та суспільним ладом, створення оригінальних публіцистичних, прозових, поетичних творів, у яких викривалися серйозні деформації радянського суспільства, розгортання петиційної кампанії, ствердження нерегламентованих культурних ініціатив тощо *[855]*. Тому у до-

повідних КДБ СРСР Україна постійно називалася як одна з найбільш неблагонадійних у цьому плані республік *[856]*.

Початок 70-х років був кризовим для всього дисидентського руху. Численні обшуки, арешти, допити, суди пройшли в багатьох містах СРСР. Збільшилась кількість таборів. У липні 1972 року частина політ'язнів була вивезена з Мордовії до Пермської області і розміщена у трьох табірних зонах, розташованих у Чусівському районі. Крім мордовських та пермських таборів політв'язнів до середини 70-х років направляли до Володимирської тюрми, а потім тюрми у місті Чистопіль у Татарській АРСР. Засуджені за статтями КК, які не були віднесені до «особливо небезпечних державних злочинів», відбували покарання у загальнокарних таборах *[857]*. Широко використовувалась у політичних цілях психіатрія. Багатьох дисидентів направляли на експертизу до Всесоюзного науково-дослідного інституту загальної і судової психіатрії імені професора В. П. Сербського. За 1972–1976 роки там було визнано психічно хворими 73 % обвинувачених за статтею 70 КК РРФСР та 70 % обвинувачених за статтею 190-1 КК РРФСР *[858]*.

Тимчасово було припинено видання «Хроники текущих событий», та з весни 1974 року її випуск поновили. Того ж року було створено радянське відділення «Міжнародної амністії» і започатковано традицію Дня політв'язня СРСР. Вперше він був відзначений 30 жовтня 1974 року, коли в'язні мордовських та пермських таборів, засуджені за статтями 70 і 72 КК РРФСР за «антирадянську агітацію» та «антидержавницьку діяльність» оголосили голодування та відмовились виходити на роботу, вимагаючи надання їм статусу політв'язня. У бюлетені самвидаву «Хроника текущих событий» повідомлялось, що серед вимог голодуючих також було: «відокремити від політв'язнів воєнних злочинців та кримінальників; відмінити примусову працю та обов'язкове виконання норми; відмінити обмеження у листуванні, в тому числі з закордоном; відмінити обмеження у посилках та передачах; виділити медичну службу з підпорядкування МВС; забезпечити політв'язням повноцінне медичне обслуговування за участю лікарів-спеціалістів, в тому числі іноземних; збільшити кількість побачень з рідними; дозволити побачення з друзями; забезпечити можливість творчої праці літераторам, вченим, художникам; дозволити реєстрацію шлюбів; дозволити розмовляти рідною мовою у таборах і на побаченнях» *[859]*. В'язні розуміли утопічність цих вимог, але відстоювали їх, тому що боролись за свободу, права людини та її гідність.

Голодуваннями протесту й заявами також відзначали у таборах 12 січня — День українського політв'язня (в пам'ять про арешти 1972 року), 5 вересня — День пам'яті жертв червоного терору (декрет Совнаркому 1918 року), 10 грудня — День прав людини *[860]*.

З середини 70-х років на внутрішню і зовнішню політику СРСР певною мірою почали впливати зміни міжнародного становища. Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, а також залежність СРСР від західних технологій, експорту продовольства тощо, обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини, змусили його маневрувати на світовій арені. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, зокрема підписання Гельсінкської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінкського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини.

У травні 1976 року у СРСР була створена московська Гельсінкська група на чолі з Ю. Ф. Орловим, яка ставила за мету сприяння виконанню Гельсінкських угод. Головним у своїй діяльності група вбачала збирання та аналіз всіх можливих матеріалів про порушення прав людини, гарантованих гуманітарними статтями Гельсінкських угод та інформування про них урядів країн-учасниць. За шість років групою було підготовлено та випущено 194 таких оглядових документи. МГГ встановила міцні зв'язки з релігійними та національними рухами, які раніше існували відокремлено. 9 листопада 1976 року була заснована українська Гельсінкська група, яка посіла важливе місце в українському національному русі. Вона поставила за мету ознайомлювати громадськість із Загальною декларацією прав людини ООН, сприяти розширенню контактів між народами і вільному обміну інформацією. Учасники групи принципово дотримувались легальних форм боротьби з існуючим у СРСР ладом, організовували петиційні кампанії, виступали на захист політв'язнів, оприлюднювали факти порушень прав людини *[861]*. У кінці 1976-го — на початку 1977 років на базі національних рухів були створені литовська, грузинська та вірменська групи. Але Гельсінкський рух, його лідери і учасники викликали жорсткий опір правлячого режиму. Протягом наступного десятиліття вони зазнавали постійних репресій *[862]*. Оцінюючи їхню діяльність, голова КДБ СРСР у своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 року зазначав, що Гельсінкські групи переслідують «...провокаційну мету, поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Наради по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск у питаннях реалізації Гельсінкських угод... Члени «групи» здійснюють збір матеріалів... про «порушення основних прав радянських громадян, переслідування за інакодумство» тощо». Одночасно з цим, Ю. В. Андропов запевняв вище політичне керівництво в тому, що «...Комітетом державної безпеки вживаються заходи з компрометації та припинення ворожої діяльності» таких груп *[863]*.

Особливу небезпеку несли в собі масові операції радянських спецслужб, здійснювані при підготовці до важливих громадсько-політичних заходів або значних міжнародних подій. Так наприклад, у 1979 році, напередодні XXII Олімпійських ігор в Москві органи КДБ і МВС масово виселяли чи запроторювали до психіатричних лікарень «неблагонадійних», намагалися всіляко скомпрометувати інакомислячих та правозахисників. На них відверто фабрикувалися справи не лише за політичними статтями (наприклад, ст. 62 КК УРСР), але й за кримінальними: ст. 188-1 (опір працівнику міліції при виконанні обов'язків по охороні громадського порядку); ст. 117 (згвалтування); ст. 222-3 (зберігання холодної зброї); ст. 229 (виготовлення, зберігання або збут наркотичних речовин); ст. 196 (порушення паспортного режиму) тощо. Усе це дало підставу В. Чорноволу заявити, що «...КДБ в останній період почав практикувати інакший бузувірський спосіб для ізоляції і дискредитації політичної опозиції, перетворюючи інакодумців у хуліганів, гвалтівників, розкрадачів, наркоманів тощо. Особливо старається в цьому український КДБ, штучно перетворивши у кримінальників майже весь другий склад Української Гельсінкської групи» *[864]*.

У кінці 1979-го — на початку 1980-х років були заарештовані та засуджені практично всі діячі правозахисних, релігійних та національних організацій. У січні 1980 року у заслання до міста Горький відправили А. Д. Сахарова. Так був дезорганізований дисидентський рух. Однак «Хроника текущих событий» продовжувала виходити, створювались нові незалежні громадські групи та об'єднання. Змінився соціальний склад дисидентського руху і до середини 80-х років у ньому були представлені практично всі соціальні верстви населення. За свідченням Л. М. Алексєєвої, починаючи з 1976 року серед арештованих за політичними мотивами понад 40 % припадало на робітників *[865]*.

В останні десятиліття радянської влади репресивні органи у боротьбі за ідеологічне всевладдя над громадською свідомістю поширили застосування *«каральної медицини»:* небажаних опонентів піддавали психіатричній експертизі, ізолювали у спецлікарнях для примусового «лікування», яке руйнувало їхню психіку та знищувало як особистість. Такий різновид репресій, як судових, так і позасудових, став одним з найвитонченіших засобів придушення інакомислення *[866].*

Каральна психіатрія не є винаходом цього періоду. Примусове лікування та ізоляція «бунтарів» у психіатричних лікарнях активно застосовувались у СРСР і в 20–30-ті роки, хоча й не отримали такого розголосу. До 1945 року функції медичних в'язниць виконували окремі відділки звичайних психіатричних лікарень системи Народного комісаріату охорони здоров'я. Однак вже у перші повоєнні роки на базі відповідних лікувальних закладів Ленінграду і Казані розгорнули свою діяльність спеціальні психіатричні лікарні системи МВС СРСР *[867].* У 40–50-ті роки в'язнями цих лікарень були мешканці Одещини Ф. А. Дмитренко, П. М. Кобзаренко, Г. Є. Синіцин, О. Г. Бартащук, П. Г. Байдан, О. Л. Ісерзон, Є. С. Сверчков, О. В. Мул та інші *[868].*

У 60–70-ті роки кількість таких закладів було збільшено, створено спеціальні психіатричні лікарні у Дніпропетровську, Черняховську (Калінінградська область), Орлі, селищі Сичівка Смоленської області, у Талгарі (Алматинська область), Благовіщенську тощо *[869].* Приводом для цього стала доповідна записка, подана у 1967 році до ЦК КПРС головою КДБ СРСР Ю. В. Андроповим, Генеральним прокурором СРСР Р. А. Руденком, міністром внутрішніх справ СРСР М. О. Щолоковим і першим заступником міністра охорони здоров'я СРСР Даниловим про розширення мережі лікувальних закладів для психічно хворих. Аналогічну ініціативу проявив голова КДБ УРСР В. Ф. Нікітченко, який у 1970 році подав доповідну записку до ЦК КПУ про розширення мережі психіатричних закладів і створення «спеціальних трудових колоній для психічно хворих громадян, схильних до здійснення небезпечних антигромадських вчинків». На його думку це мало сприяти скороченню «розповсюдження злісних антирадянських документів, вчинення хуліганських написів у громадських місцях, зменшенню кількості листів, направлених у різні інстанції» *[870].* Але й за існуючої системи цей різновид репресій широко застосовувався. Так, лише з 1967-го по перше півріччя 1971 року за «антирадянську пропаганду та агітацію», «розповсюдження наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад» у судовому та позасудовому порядку через правоохоронні та медичні органи було примусово госпіталізовано 249 громадян *[871].* Режим у таких спецлікарнях був тюремним, знаходження там не мало визначеного терміну і залежало виключно від лікарів, які, як правило, були офіцерами МВС, «лікування» мало примусовий характер, використовувались препарати, що викликали сильний біль та поступово руйнували особистість в'язня *[872].*

Вже у 1971 році на Всесвітньому конгресі з психіатрії у Мексиці радянська психіатрична школа зазнала критики з боку провідних вчених зарубіжних країн. У січні 1976 року в Женеві за участю 56 відомих психіатрів було засновано «Ініціативний комітет проти зловживань психіатрією у політичних цілях». У відповідь у СРСР під безпосереднім керівництвом другого секретаря ЦК КПРС М. А. Суслова, що відповідав за ідеологічну політику, та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. В. Андропова був розроблений «План заходів з протидії здійснюваній на заході антирадянській кампанії з приводу «використання психіатрії в СРСР у політичних цілях» *[873].* Використання ж «каральної психіатрії» тривало. Тому у 1979 році членство СРСР у Всесвітній асоціації психіатрів було припинено *[874].*

На Одещині у 70–80-ті роки продовжувалися репресії за «антирадянську агітацію», «поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад», за дисидентство, інакомислення, розповсюдження самвидаву. Офіційна інформація щодо цих репресій досі не оприлюднена і відповідні документи закриті в архівах обласних управлінь СБУ та МВС. Але деякі факти завдяки Одеській асоціації репресованих і обласній та міській комісіям з питань поновлення прав реабілітованих відомі і опубліковані у збірці «Мы из ГУЛАГа».

Так, у 1969 році за поширення самвидаву була звільнена з роботи в Одеському державному університеті О. Г. Крупко. У 1970 році за таким же звинуваченням до 3 років позбавлення волі засуджена бібліотекар Р. Палатник *[875].*

У 1971 році звільнена з роботи і невдовзі заарештована лікар-мікробіолог Н. А. Строката. За декілька місяців до неї заарештовані хірург О. Й. Притика і поет, викладач української мови О. С. Різників. Всі троє за груповою справою звинувачені в українській націоналістичній діяльності, поширенні самвидаву і «антирадянській агітації та пропаганді» (ст. 62-1 КК УРСР) *[876].* У грудні 1971 року було створено «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської» — перша в Україні суто правозахисна організація. Заяву комітету підписали Л. Тимчук (Одеса), І. Стасів-Калинець і В. Чорновіл (Львів), В. Стус (Київ), П. Якір (Москва). У заяві зазначалось, що комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські та політичні права. Метою він ставив ознайомлювати офіційні установи та громадськість з обставинами справи, наглядати за дотриманням законності в ході слідства та суду, збирати підписи на захист заарештованої. Окрім заяви, комітет устиг оприлюднити бюлетень «Хто така Н. А. Строката (Караванська)». Однак вже через 22 дні розпочався так званий «генеральний погром» — тотальна хвиля репресій проти шістдесятників. Майже всі члени комітету опинилися за ґратами *[877].* А через кілька місяців — 19 травня 1972 року Одеський обласний суд присудив до ув'язнення у виправно-трудові табори: Притику — до 2 років, Строкату — до 4 років, Різниченка (Різників) — до 5 років і 6 місяців *[878].* Після звільнення О. С. Різників брав активну участь у національному громадському русі, написав багато поетичних, прозаїчних та публіцистичних творів *[879].* Чоловік Н. А. Строкатої — відомий діяч українського визвольного руху С. Й. Караванський, засуджений у 1945 році, у 1961-му був достроково звільнений, а у 1969-му за «антирадянську агітацію» знову заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення. У 1979 році звільнений та висланий разом з дружиною з СРСР *[880].*

У 1974 році звільнена з роботи, виключена з КПРС та «профілактована» у КДБ вчителька Г. В. Голумбієвська. Приводом для цього стали її розповіді на уроках літератури про твори М. П. Булгакова і О. І. Солженіцина *[881].*

У 1975 році за сфальсифікованою кримінальною справою «про хуліганство» засуджений до 1 року примусових робіт матрос Л. М. Тимчук. Дійсною причиною переслідувань, неодноразових обшуків і «профілактик» була його активна участь у петиційних кампаніях шестидесятників, відкритих листах до партійних і владних органів, виступах на захист демократії та прав людини *[882].*

Велике значення для розвитку свободомислення в Одесі мало створення у першій половині 70-х років бібліотеки самвидаву. Її укладачем став студент Одеського інституту народного господарства В. В. Ігрунов. Він привозив з Москви випуски «Хроники текущих событий», фотографічні плівки, мікрофільми і фотокопії виданих за кордоном книг О. І. Солженіцина, А. Г. Авторханова, Б. Л. Пастернака, О. Е. Мандельштама, Дж. Оруелла, А. Камю, Р. Конквеста та багатьох інших авторів, чиї твори були за-

боронені в СРСР. Організовував копіювання цих творів і поширював їх. (Про діяльність бібліотеки див. у передмові В. В. Ігрунова до збірки «Антология самиздата», на його сайті http://antology.igrunov.ru, а також у III розділі у спогадах Б. Г. Херсонського на стор. 708–710. — *Ред.*) *[883]*. У 1975 році Ігрунов був заарештований за звинуваченнями у «антирадянській діяльності» та поширенні самвидаву. Він заявив, що не вважає свою діяльність ані антирадянською, ані протизаконною, відмовився брати участь у слідстві, на допитах свідчень не давав і ухвалою Одеського обласного суду від 13 березня 1976 року був направлений на примусове лікування до Одеської психіатричної лікарні *[884]*. (Огляд судових матеріалів див. у II розділі на стор. 520–523. Архівно-слідча справа Ігрунова вважається «секретною» і дослідникам не видається. — *Ред.*). Надалі роботу одеської бібліотеки самвидаву продовжив студент фізичного факультету ОДУ П. О. Бутов, але через декілька років він також був заарештований.

Свідком у справі Ігрунова проходив студент історичного факультету ОДУ Г. О. Павловський, який пізніше виїхав до Москви і там у 1982 році за участь у правозахисному русі був засуджений до 5 років заслання *[885]*.

У 1976 році за звинуваченням у «наклепах на радянський лад» та розповсюдженні самвидаву засуджений до 3 років позбавлення волі студент Одеського інституту зв'язку В. М. Гончаров *[886]*. Двічі — у 1977 та 1980 роках за тими ж звинуваченнями засуджений лаборант ОДУ В. В. Барладяну, обидва рази — до 3 років позбавлення волі *[887]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області справ Гончарова і Барладяну немає. Можливо, залишаються в основному фонді, закритому для дослідження. — *Ред.*).

У 1979 році за численними звинуваченнями в «антирадянській діяльності» (ст. 62-1, 208, 70, 67-1 УК УРСР) заарештований М. В. Монаков — шкільний вчитель праці з Іллічівська, фундатор «Робітничої партії». За вироком Одеського обласного суду ув'язнений на 5 років у виправно-трудові табори *[888]*.

У 1979 і 1980 роках за «наклепи на радянський лад» і розповсюдження самвидаву направлені на примусове психіатричне лікування інженер «Сільгосптехніки» П. О. Грабовенко та колишня вчителька (звільнена з роботи з ідеологічних причин), на момент арешту — робітниця заводу ковально-пресових автоматів Г. В. Михайленко. Його направлено до лікарні загального типу, її — до Казанської спеціальної психіатричної лікарні МВС СРСР, у якій Михайленко перебувала до 1988 року *[889]*.

У 1980–1985 роках за тими ж звинуваченнями засуджені до позбавлення волі на 3 роки кожний О. Г. Коденчук, Г. Т. Казанцева (Генчу), О. Д. Матусевич, В. П. Цибулін, М. І. Непомнящий *[890]*.

У 1982 році за організацію подальшої роботи бібліотеки самвидаву і поширення «забороненої» літератури заарештований фізик-теоретик П. О. Бутов, який на той час працював у «Райсільгоспенерго» Одеської області. Через півроку засуджений за ст. 62-1 КК УРСР до 5 років ув'язнення у табори посиленого режиму і 2 роки заслання *[891]*.

Того ж року за «антирадянську діяльність» заарештована поет І. Б. Ратушинська. За вироком Київського обласного суду від 1 березня 1983 року позбавлена волі на 7 років. У 1986-му достроково звільнена, позбавлена радянського громадянства; виїхала на лікування до Європи *[892]*.

Репресії за віру

Одним з постійних напрямків репресивної політики у СРСР було переслідування за релігійні переконання, репресії проти *свободи совісті та віросповідання*, проти духовенства і прихожан різних церков, а також членів різноманітних сект. Тривали вони й у 50–80-ті роки.

У Кримінальному кодексі УРСР існували дві статті, що стали головним інструментом боротьби з віруючими: стаття 209 — «посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів» і стаття 138 — «порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» *[893]* (відповідно статті 227 і 142 КК РРФСР). Перша застосовувалася проти духовенства і лідерів релігійних громад, друга — проти тих, хто волів дати дітям релігійне виховання. Використовувались й загальні кримінальні звинувачення: у хуліганстві, паразитичному способі життя тощо. Комітет держбезпеки намагався замаскувати цим політичний характер таких репресій.

При Раді міністрів СРСР, республіканських і крайових Радах міністрів діяли Ради у справах релігій, які разом з відповідними партійними відділами та спецслужбами жорстко контролювали релігійну діяльність у країні.

З кінця 50-х років вище політичне керівництво України, уряд республіки, Рада у справах релігій при Раді міністрів УРСР здійснювали планомірну роботу з обмеження впливу на віруючих найбільш поширених релігійних конфесій і течій. Нормативними документами для цього стали постанови ЦК КПРС від 13 січня 1960 року та ЦК КПУ від 19 березня 1960 року «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культи» і відповідні укази президії Верховної Ради РРФСР від 4 травня 1961 року та президії Верховної Ради УРСР від 12 липня 1961 року. Були прийняті й інші законодавчі і нормативні акти, спрямовані на повне підпорядкування релігійних громад державним органам, скорочення духовних навчальних закладів, чисельності священнослужителів тощо. На 4-й відділ п'ятого управління КДБ покладалось завдання з дискредитації релігійних діячів, організацію різних провокацій, ініціювання розкольницьких тенденцій. Спираючись на розгалужену агентурну мережу КДБ висловлювало свої рекомендації уповноваженим у справах релігій *[894]*.

Тривала боротьба держави з церквою й у наступні десятиліття. У 1971 році була прийнята постанова ЦК КПРС про посилення атеїстичного виховання та удосконалення контролю за діяльністю релігійних громад. 9 жовтня 1973 року — постанова ЦК КПУ «Про заходи щодо посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами» *[895]*.

В Україні найбільш масовою і впливовою залишалась російська православна церква (РПЦ). І хоча її керівництво було повністю підпорядковане партійним і владним структурам та контролювалося спецслужбами, репресії проти РПЦ тривали. Так, у 1959–1961 роках у республіці було ліквідовано 26 монастирів, у тому числі Михайлівський жіночий монастир в Одесі та Різдвяний жіночий монастир у селі Олександрівка Іванівського району Одеської області *[896]*. У 1960 році на Одещині було знято з реєстрації 42 релігійні громади і закриті церкви, в 11 священиків відібрано реєстрацію і заборонено їм проводити церковні служби *[897]*.

У 70-ті роки обмеження діяльності РПЦ продовжувалося. Так, в інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР по УРСР К. Литвина за 1973 рік вказано, що лише того року по республіці знято з реєстрації 236 громад, 533 приходи фактично не діяли через відсутність священиків, а в 385 служби проводилися лише 5–10 разів на рік. 20 віруючих притягнуті до карної відповідальності, понад 300 — до адміністративної. Практикувалося накладання штрафів на віруючих за присутність їхніх дітей на молитовних зборах і за надання приміщення для проведення таких зборів. Віруючих звільняли з роботи та виключали з навчальних закладів. Згідно з постановою Ради у справах релігій від 17 квітня 1973 року «Про стан контролю за діяльністю православних монастирів в Українській РСР» уповноважені по

областях разом з місцевими органами влади здійснювали заходи з обмеження паломництва, послаблення впливу монастирів на місцеве населення та посилення паспортного режиму *[898]*.

Постійних переслідувань зазнавала римо-католицька церква. Якщо у 1948 році в Україні налічувалось 246 римо-католицьких громад, то на початок сімдесятих років їхня кількість не перевищувала 100. Відповідним чином скоротилась чисельність ксьондзів — з 79 до 45 *[899]*. В Одесі у 70-ті роки існувала лише одна римо-католицька громада.

Українська греко-католицька церква понад 40 років діяла в підпіллі *[900]*.

Другою за кількістю віруючих в Україні була протестантська церква євангельських християн-баптистів (ЄХБ), яка також зазнавала постійних репресій. У 1944–1965 роках із метою узяти під контроль баптистів в Україні були закриті понад 800 громад і чисельність баптистів штучно скоротилася з 180 тисяч до 120 тисяч осіб. Прихильники самостійності церкви ЄХБ вели боротьбу водночас із церковною й світською владою. Не маючи змоги зібрати загальний з'їзд громади, вони створили окрему церкву, обравши керівний орган — Раду церков Євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ) *[901]*. Це стало приводом для нових переслідувань. Громади баптистів, що відмовлялися від державної реєстрації, не мали будинків для моління. Молитовні збори у приватних помешканнях брутально розганялися міліцією і дружинниками, з побиттям віруючих. Пресвітери і керівники громад зазнавали арештів за проведення релігійних зборів; заарештовували й хазяїна помешкання, де відбувалося богослужіння. Стандартними звинуваченнями у таких випадках були «хуліганство», «опір міліції», «дармоїдство». Хапали й тих, хто займався релігійним вихованням дітей своїх одновірців. За участь у релігійних зборах поза молитовним будинком рядових членів громад систематично обкладали штрафами, що часто перевищували місячний прибуток.

26 березня 1966 року було прийнято указ президії Верховної Ради УРСР, який передбачав карну відповідальність за дії, що порушували законодавство про релігійні культи *[902]*. За даними РЦ ЄХБ лише у 1966 році на основі цього указу по Україні було притягнуто до відповідальності близько 40 баптистів, які отримали різні терміни ув'язнення. Серед них були й мешканці Одещини В. Павленко, М. Шевченко, С. Соловйов, засуджені на 3-річне ув'язнення у таборах *[903]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області їхніх справ немає. Можливо, залишаються в основному фонді, закритому для дослідження. — *Ред.*).

Репресії євангельських християн-баптистів тривали й наступного року, з червня 1966 по квітень 1967 року по Україні до карної відповідальності було притягнуто 55, до адміністративної — 502 особи. Але ці заходи призвели до зворотного наслідку: авторитет Ради церков ЄХБ підвищився, після арешту перших членів Ради було обрано новий склад РЦ, який видав і розповсюдив нові випуски журналу «Братские листки», провів міжреспубліканські наради своїх прихильників, активізував Раду родичів в'язнів, надсилав звернення до урядових органів і в ООН. На кінець 60-х років прибічників РЦ ЄХБ по Україні нараховувалось понад 5 тисяч *[904]*.

Активно діяла РЦ ЄХБ й на Одещині. Так, у доповідній записці завідувача відділу пропаганди і агітації Одеського обкому КП України Л. О. Ануфрієва бюро Одеського обкому зазначено, що на вересень 1968 року на території області існували 43 групи прибічників РЦ ЄХБ, до яких входили близько 1000 осіб *[905]*. Тоді ж сталися арешти християн-баптистів Одеси, Ізмаїла, селищ Усатове й Шевченкове. А в 1969 році у суді Центрального району Одеси відбувся процес над ними. На лаві підсудних опинилися пресвітери та проповідники О. А. Паламарчук, П. А. Купріянов, Є. К. Родославов,

О. М. Шевченко, І. М. Остапенко, Ф. Є. Дубовий, Г. І. Ковтун, М. Ф. Крутько, М. Г. Онищенко. У провину їм ставилося поширення нелегальних видань, участь у нелегальних міжобласній Раді церков ЄХБ та Всеукраїнській раді ЄХБ. Усі підсудні були покарані позбавленням волі терміном від 1 до 5 років таборів *[906]*. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області цієї справи також немає. Можливо, залишається в основному фонді, закритому для дослідження. Текст судового вироку див. у II розділі на стор. 517–520. — *Ред.*).

Активісти ЄХБ постійно знаходились під загрозою арешту. Більшість з них відбули по декілька табірних термінів і перебували у статусі нелегалів. У 1981 році були знову заарештовані всі члени РЦ ЄХБ, крім Крючкова, який з 1971 року переховувався. Нові вироки — до 5 років таборів суворого режиму, для декого з подальшим засланням *[907]*. Протягом 1981–1982 років в Україні засуджено 28 євангельських християн-баптистів *[908]*. На травень 1982 року у тюрмах і таборах знаходилося 158 баптистів, що становило половину всіх на той час репресованих у СРСР за віру *[909]*.

Постійним переслідуванням піддавались прибічники церкви єговістів, які внаслідок знаходження їхнього духовного центру у Брукліні (США) розглядалися радянськими спецслужбами не інакше як «агентура зовнішніх розвідок». За неповними даними у 60–70-ті роки в Україні нараховувалось понад 10 тисяч єговістів. Частішали судові процеси, пов'язані з притягненням до судової відповідальності молодих єговістів, які відмовлялись служити у Радянській армії, організаторів молитовних зібрань тощо *[910]*. На Одещині ще у 50-ті роки за приналежність до єговістів були засуджені до ув'язнення у табори терміном від 10 до 25 років тринадцять селян, уродженців Галичини, переселених у 1949–1950 роках до Жовтневого району Одеської області *[911]*.

Вкрай несприятливі умови склалися в цей період і для прибічників юдаїзму. В Україні масово знімалися з реєстрації юдейські громади. Якщо у 1959 році в республіці діяла 41 громада, то на кінець 1962 року їх залишилось тільки 15, причому молитовні будинки (синагоги) мали лише 13 з них *[912]*. На протидію цьому зростала кількість незареєстрованих об'єднань (міньянів). На початок 1968 року в Україні функціонувало 20 синагог і 52 міньяни *[913]*.

Антисемітизм та еміграційний рух

Важливим приводом для переслідувань і репресій була участь у *національних рухах*. На Одещині, крім українського (про який йшлося вище), активно розвивався єврейський національний рух. Його консолідацію та піднесення в цілому по Україні можна розглядати як закономірну реакцію єврейства на ті відкриті або приховані антисемітські кампанії, які постійно проводились у СРСР, наявну дискримінацію євреїв і як наслідок цього — «хронічну» юдофобію серед населення *[914]*.

Постійно велась ідеологічна антиізраїльська кампанія. У газетах, на радіо і телебаченні викривалась «антинародна сутність» та «агресивна політика» держави Ізраїль. Воєнні події на Близькому Сході в жовтні 1973 року призвели до значного посилення такої пропаганди. Але у громадян це викликало зворотну реакцію. Наприклад, в Одесі досить поширеними серед єврейського населення були такі твердження: «...Ми нічого не можемо стверджувати, оскільки довгі роки не маємо правдивої інформації. Народу правду ніколи не говорять і подають лише те, що вигідно уряду, партії» (В. М. Шіссель, 1930 року народження, викладач) *[915]*; «...Ці події неминуче викличуть велику кількість статей в нашій пресі, спрямовану проти держави Ізраїль, із засудженням його політики, а це мимоволі викличе негативне ставлення до євреїв у політично ма-

лограмотної частини нашого населення і буде сприяти побутовому антисемітизму» (Ю. Й. Лодиженський, 1931 року народження, майстер Одеського заводу «Ремпобуттехніка»); «...Вважаю заяву уряду про події на Близькому Сході підбурницькою, бо вона сприяє розширенню антисемітизму в СРСР» (Б. І. Кружков, 1946 року народження, художник) *[916]*.

У єврейському національному русі найбільш впливовими були течії «культурників» і «еміграційників». Основною метою перших було засвоєння радянськими євреями івриту та єврейської культури, організація єврейської вищої та середньої національної освіти, створення мережі культурних закладів, поширення юдейських релігійних громад. Другі здебільшого ставили вимоги реалізації прав євреїв на еміграцію *[917]*. Учасники обох течій зазнавали постійного переслідування з боку органів влади.

З кінця 60-х років в різних містах СРСР почали створюватись «ульпани» — курси, гуртки з вивчення івриту, ознайомлення з кращими зразками єврейської культури та мистецтва. А вже на початку 1970 року їхня діяльність була розцінена головою КДБ СРСР Ю. В. Андроповим як один з найнебезпечніших антирадянських проявів (лист до ЦК КПРС від 30 квітня 1970 року) *[918]*. Тому «єврейському відділу» п'ятого управління КДБ було доручено відслідковувати їхню діяльність, а організатори та відвідувачі ульпанів зазнавали утисків і переслідувань. Це змушувало їх дотримуватись певної конспірації.

В Одесі один з гуртків з вивчення івриту, традиції, єврейської культури об'єднувався навколо родини Непомнящих, Якова Левіна та інших. У квартирі Непомнящих часто збиралися активісти єврейського національного руху, вивчали мову, обговорювали найбільш злободенні проблеми, обмінювалися літературою. Щоб припинити цю діяльність, їх викликали до КДБ, проводили «профілактичні» бесіди, погрожували арештами. На початку 80-х років розпочались обшуки, затримання учасників гуртка, вилучення книг, касет, предметів культу. У серпні 1984 року Я. Левін був заарештований, а вже у листопаді засуджений до 3 років ув'язнення у виправно-трудових таборах саме за національну культурницьку діяльність *[919]*. За тими ж обвинуваченнями і на такий же термін був засуджений М. І. Непомнящий. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області їхніх справ немає. Можливо, залишаються в основному фонді, закритому для дослідження. — *Ред.*). Про переслідування та утиски російського єврейства у середині 80-х років в Одесі, про формування особистості і становлення національної самосвідомості у протидії жорстоким обставинам розповідається у документальній книзі Д. Шехтера «В краю чужом» *[920]*. Автор згадує про одеських «відмовників» та їхнє протистояння владі, про допити і «профілактику» в обласному управлінні КДБ (розташованому на вулиці Єврейській, 43), начальника «єврейського відділу» УКДБ полковника Я. Г. Краснова, про постійні обшуки та вилучення книг і культових предметів, провокації, затримання, знущання, про «в'язнів Сіону», арешт Я. Меша та багатьох інших, суди над Я. Левіним і М. Непомнящим, табірні зони у Дзержинську на Донбасі та у Симферополі, де вони відбували свої терміни, про численні перешкоди, які мали подолати бажаючі виїхати до Ізраїлю та про істину віру, яка допомагала все витримати і знайти себе.

Еміграція була складною проблемою для всього радянського суспільства, а для євреїв особливо. У радянському законодавстві не передбачалося заборони на виїзд з країни, але й не було декларoване таке право — там просто не згадувалося про це. Таким чином, навіть за радянськими мірками жодних юридичних підстав для репресій проти бажаючих емігрувати, тим більш — для порушення кримінальних справ, не було. Але

репресії проти цих людей почалися ще наприкінці 50-х років і безпосереднім приводом для цього була саме їхня боротьба за свободу еміграції з Радянського Союзу.

Протягом тривалого часу радянські владні структури повністю зневажали положення Загальної декларації прав людини (1948 року), в якій закріплювалось право кожної людини «залишати будь-яку країну, включаючи свою власну і повертатися в свою країну». Схвалений у 1966 році Організацією Об'єднаних Націй Міжнародний пакт про громадянські і політичні права був з рядом застережень ратифікований президією Верховної Ради СРСР лише 18 вересня 1973 року, а введений в дію 23 березня 1976 року *[921]*.

Нехтуючи нормами міжнародного права, керівництво СРСР та союзних республік вбачало в еміграції не стільки демографічний чи економічний аспекти, скільки ідеологічний. Виїзд з країни, що уособлювала собою за тогочасними догматами «історичну перспективу людства», «торжество соціалістичної демократії», «найбільш повне і справедливе розв'язання національного питання», сприймалося не інакше як зрада батьківщини, наслідок різного роду диверсій світового імперіалізму і сіонізму. Саме тому всіляка протидія еміграції розглядалася в числі найбільш важливих завдань. Особливо гостро стояла проблема еміграції в Україні, де єврейська діаспора була однією з найбільш численних. У другій половині 60-х років заяви про виїзд подали 5762 євреї, що проживали в Україні *[922]*.

Прагнучи за будь-яку ціну зупинити потік еміграції, ЦК КПРС і ЦК КП України, союзний та республіканський уряди прийняли ряд постанов, що ускладнювали процес виїзду з країни, ставили на шляху потенційних емігрантів ряд суттєвих, а інколи й нездоланних перешкод. Серед них: постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР від 22 вересня 1970 року, якою затверджувалося положення про виїзд за кордон та в'їзд до СРСР; постанови ЦК КПУ від 21 січня 1968 року «Про практику розгляду в органах внутрішніх справ УРСР клопотань про виїзд за кордон у приватних справах», від 4 лютого 1970 року «Про стан та заходи з поліпшення організації в республіці туристських поїздок за кордон» тощо *[923]*.

10 червня 1971 року політбюро ЦК КПРС затвердило за пропозицією першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста розпорядження Ради міністрів СРСР, у якому відмінявся достроковий викуп облігацій державних займів у громадян, що від'їжджали на постійне місце проживання за кордон, обумовлений інструкцією Міністерства фінансів СРСР від 30 травня 1958 року *[924]*. Керівник республіканської партійної організації у своєму листі до ЦК КПРС від 26 березня 1971 року пропонував навіть скасувати постанову Ради міністрів СРСР № 1040 від 13 вересня 1958 року, яка передбачала виплату наперед емігрантам шестимісячної пенсії *[925]*.

Заходи політичного керівництва країни, спрямовані на протидію еміграційним настроям, через свою репресивну сутність призводили до постійного росту кількості бажаючих покинути СРСР. Таким був результат прийняття постанов ЦК КПРС «Про заходи щодо посилення боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму» (від 18 лютого 1971 року), «Про дальші заходи з боротьби з антирадянською і антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму» (від 1 лютого 1972 року), «Плану основних пропагандистських і контрпропагандистських заходів у зв'язку з черговою антирадянською кампанією міжнародного сіонізму», затвердженого секретаріатом ЦК КПРС 7 вересня 1972 року тощо. Важливе місце у цих документах відводилось КДБ СРСР, його республіканським і обласним структурам.

Виходячи з постанов вищого політичного керівництва, секретар ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчук та завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК А. Мяловицький

15 серпня 1973 року прямо пропонували доручити Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Комітету державної безпеки УРСР «посилити роботу з викриття і притягнення до карної відповідальності активних пропагандистів руху за виїзд євреїв з СРСР, емісарів зарубіжних сіоністських центрів» *[926]*.

Більшість з прийнятих заходів йшли не лише в розріз з міжнародними правовими актами, а й суперечили конституційним принципам, проголошеним радянською державою. Так, указ президії Верховної Ради СРСР від 3 серпня 1972 року про відшкодування від'їжджаючими за кордон державних затрат на навчання не узгоджувався з конституційним правом громадян СРСР на безкоштовну освіту *[927]*.

Незважаючи на це, еміграційні настрої росли. У 70-ті роки виник рух за виїзд з СРСР «за ізраїльськими візами». З моменту одержання перших виїзних віз почала швидко збільшуватися кількість заяв на виїзд до Ізраїлю для возз'єднання сімей. Процедура передбачала відмову від громадянства СРСР. Але дозвіл на виїзд можна було очікувати роками, а тих, хто подавав заяву на виїзд уражали в соціальному статусі: шельмували на зборах, звільняли з роботи, виключали з навчальних закладів, всіляко цькували на суспільному рівні. У відповідь вони, виборюючи свої права, посилалися на той факт, що радянський уряд підписав Заключний Гельсінкський Акт про права людини, де питанню про возз'єднання сімей присвячений окремий чітко сформульований пункт. «Органи», у свою чергу, фабрикували обвинувачення на кшталт «поширення самвидаву», «опір владі», «дармоїдство», «хуліганство».

Проте еміграційний рух поширювався. Якщо за другу половину 60-х років своє бажання виїхати з України виявило близько 6 тисяч євреїв, то лише у 1970–1973 роках кількість поданих на виїзд заяв перевищувала 11 тисяч *[928]*. В кінці 70-х років цей показник ще більше зріс: у 1978 році відділами віз та реєстрацій було прийнято 20 851 заяву на виїзд, у 1979 — 26 706 *[929]*. Найбільше число бажаючих емігрувати з СРСР в кінці 70-х років було зареєстровано у Києві (8,1 тисяч), Одеській (понад 6 тисяч), Чернівецькій (1,8 тисяч), Львівській (1,5 тисяч) областях *[930]*.

Всупереч нормам міжнародного права багатьом громадянам з різних, здебільшого суб'єктивних причин було відмовлено в праві на виїзд з СРСР. І кількість таких «відмовників» постійно зростала: у 1968 році було відмовлено в праві на еміграцію 28 євреям, у 1969 році — 1079, у 1970-му — 1439 *[931]*. В кінці 70-х років кількість відхилених заяв вже становила по областях від 30 до 60 відсотків від загального числа порушених клопотань. Так, в Херсонській області було відхилено 59 % заяв, Запорізькій — 48 %, Харківській — 35,5 %, Одеській — 34,5 % *[932]*.

«Відмовники» відіграли велику роль у піднесенні активності єврейського національного руху. Основними формами протесту «відмовників» були петиції до органів влади, демонстрації, мітинги, відмова від радянського громадянства й здача паспортів, звернення до міжнародних організацій та іноземних засобів масової інформації, голодування. Так, у березні 1982 року до голодування групи київських єврейських активістів приєднались одеські «відмовники» — В. Певзнер, О. Кушнір, О. Прудков, Ю. Котик, М. Тонконогий, Ю. Штерн, Я. Меш, Ю. Шварц *[933]*. Правоохоронні органи переслідували учасників акцій протесту, накладали на них штрафи, піддавали адміністративним покаранням, збуджували проти них кримінальні справи. (Документи про ці переслідування в архівах СБУ та МВС все ще залишаються закритими. Всього за 1954-й — 1980-ті роки у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області зберігається менше 70 справ приблизно на 80 осіб. Практично всі ці справи досі вважаються «секретними» і для дослідження недоступні, як і справи основного фонду цього архіву. — *Ред.*).

У 1970–1980-ті роки країна знаходилась у стані системної кризи і повної стагнації економіки. Система зжила себе і не мала можливостей подальшого розвитку, навіть за рахунок чергового посилення репресивної політики. Це, зокрема, виявилося й у геронтологічних проблемах радянського керівництва, неспроможного до кардинальних змін принципів управління країною і низки смертей вищих посадових осіб — генеральних секретарів ЦК КПРС Л. І. Брежнєва (1982), Ю. В. Андропова (1984), К. У. Черненка (1985).

У 1985 році посаду генсека зайняв М. С. Горбачов, який спробував провести реформування КПРС та радянської системи в цілому. Період його правління (1985–1991) отримав назву «перебудова», ознаменувався введенням нових для радянського суспільства принципів демократизації і гласності та масовим звільненням політв'язнів.

Було поновлено процес реабілітації. Основою для цього стали укази президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року «Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30–40-х і початку 50-х років» та Президента СРСР від 13 серпня 1990 року «Про відновлення прав всіх жертв політичних репресій 20–50-х років». (Тексти документів див. у II розділі на стор. 525–528. — *Ред.*). Тисячі мешканців Одещини, чиї справи зберігаються в УСБУ в Одеській області чи передані звідти до Державного архіву Одеської області, реабілітовані саме за цими указами. Цей етап реабілітації відзначений у спеціальному дослідженні, проведеному Верховним судом України *[934]*.

Почався процес відновлення прав репресованих народів, жертв масових депортацій. 14 листопада 1989 року прийнята Декларація Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильне переселення, та забезпечення їхніх прав». 7 березня 1991 року вийшла постанова Верховної Ради СРСР, що відмінила незаконні акти про депортацію. 26 квітня 1991 року прийнятий Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих народів» *[935]*.

Велику роботу з перегляду справ репресованих вела Прокуратура СРСР. В результаті прокурорського нагляду частина справ, в тому числі й за політичними статтями, була припинена і репресовані звільнені з ув'язнення та заслання *[936]*.

Разом з тим політичний тиск на суспільство з боку влади не припинявся, він тільки набував нових форм відповідно до поступового розвитку демократичних процесів у колишній тоталітарній імперії. Результатом такої політики закономірно стала активізація національних рухів народів СРСР за незалежність, в тому числі й в Україні, що викликало негативну реакцію союзного керівництва. Тому нормативна база політичних репресій продовжувала розширюватись. Вже у роки «перебудови» 8 квітня 1989 року у Закон СРСР «Про карну відповідальність за держані злочини» були внесені характерні доповнення. Одіозну статтю «Антирадянська агітація і пропаганда» замінили статтею «Заклики до повалення чи зміни радянського державного та суспільного ладу», за якою передбачалося позбавлення волі терміном до 10 років. Нова стаття карала за суто розпливчасті «заклики до здійснення злочинів проти держави», які знов таки можна було трактувати доволі широко. Гострі міжетнічні і національні конфлікти, що захлиснули країну, змусили радянське керівництво ввести також додаткову статтю «Порушення національної і расової рівноправності» з тим же терміном ув'язнення. Важливим доповненням стала стаття «Образа чи дискредитація державних органів та громадських організацій», за допомогою якої правлячі партійно-державні структури прагнули убезпечити себе від критики громадськості *[937]*.

Прикладами протидії владних структур Одещини процесу демократизації суспільства наприкінці 80-х і на початку 90-х років є історія створення одеського товари-

ства «Меморіал» і одеського відділення Народного руху України. Так, у 1989 році напередодні проведення установчої конференції «Меморіалу» за вказівкою обкому КПУ до організації терміново вступила значна кількість представників комуністичної номенклатури. Цей «партійний десант» мав вплинути на хід конференції, прийняття статуту, політичних резолюцій, вибори керівних органів. Процедура офіційної реєстрації «Одеського Меморіалу» також була досить складною і довгою, головним чином тому, що організація формувалась не лише як історико-просвітницька та благодійна, але і як правозахисна. Не менш складно проходило й заснування одеського відділення Народного руху України. Легально провести у місті установчі збори можливості не було, тому активісти Руху мали виїхати для цього до Кишинева. Декілька років одеський Рух не мав свого приміщення і його приймальня знаходилась у приміщенні «Одеського Меморіалу» у провулку Чайковського, 10. Демонстрації одеського Руху, всупереч конституційним свободам, неодноразово розганялися міліцейськими загонами; дехто з активістів обласної організації зазнав утисків з боку УКДБ по Одеській області та місцевих організацій КПРС. На мітингах демократичних громадських організацій неодноразово виникали провокації, сплановані спецслужбами. Одеський обком компартії України і обласне управління КДБ застосовували різні засоби для розколу цих організацій. Але вони продовжували працювати.

У березні 1990 року Третій з'їзд народних депутатів СРСР вніс зміни до Конституції, вилучивши з неї знамениту шосту статтю про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії в радянському суспільстві. Це стало невідворотним ударом по політичній системі Радянського Союзу, почався розвал КПРС, СРСР і поява на теренах соціалістичної тоталітарної країни нових пострадянських держав.

Знаковим результатом горбачовської «перебудови» було становлення особистості і початок процесу формування демократичних інститутів і структур громадянського суспільства та правової держави. Однак ці процеси в сучасній Україні, як і в Росії та інших пострадянських державах, проходять складно і суперечливо. Більшовицьку «спадщину» все ще не подолано.

Узагальнюючи все сказане, виділимо основні етапи історії радянських репресій на Одещині.

Перший етап (1918–1920) — період громадянської війни і становлення радянської влади. Тотальний терор проти військово-політичних супротивників, представників старої еліти («колишніх людей»), заможного селянства.

Другий етап (1921–1929) — період непу. Ліквідація політичної опозиції, багатопартійної системи, придушення селянського та робітничого опору, позбавлення значної частини населення громадянських прав.

Третій етап (1930–1936) — період колективізації та індустріалізації. Ліквідація «непманів», «розкуркулення», масове переселення, голодомор, знищення національно свідомої інтелігенції. Проведення індустріалізації за рахунок використання дармової робочої сили в'язнів концтаборів, засланих і спецпереселенців.

Четвертий етап (1937–1938) — період «великого терору».

П'ятий етап (1939–1941) — початок Другої світової війни. Приєднання Південної Бессарабії і масові репресії на її території. Терор німецького населення, пошук «шпигунів», трудармія.

Шостий етап (1944–1953) — завершальний етап Другої світової війни та повоєнний період. Репресії населення, що знаходилось під окупацією, пошук «шпигунів»

та «поплічників фашистів». Репресії репатрійованих військовополонених, «фольксдойч», «остарбайтерів». Масові депортації. Репресії проти «українських націоналістів», «космополітів» і «сіоністів».

Сьомий етап (1954–1990) — початок реабілітаційного процесу і репресії доби «хрущовської відлиги» та системної кризи тоталітарного ладу. Перехід від масових політичних репресій до індивідуальних: проти дисидентів, «націоналістів», релігійників, «відмовників».

Політика терору і масових репресій, обрана більшовиками, виявилась неспроможною. Намагання комуністичних ідеологів за будь-яку ціну насильницьким шляхом створити «нове суспільство» і «нову людину» привели до катастрофічних результатів у всіх сферах життя — соціально-політичній, морально-психологічній, економічній, екологічній. І зараз перед українським суспільством стоїть складне завдання: подолати наслідки тоталітарного минулого та сформувати розвинуте і політично структуроване громадянське суспільство. Лише це зможе забезпечити здійснення свобод та прав особистості і демократичний розвиток держави.

***Доктор історичних наук, професор О. В. ГОНТАР** (5 і 6-й розділи),*
***кандидат історичних наук, доцент В. А. САВЧЕНКО** (1, 2 і 3-й розділи),*
***кандидат історичних наук, доцент Е. П. ПЕТРОВСЬКИЙ** (4 і 7-й розділи)*

Джерела та література

1. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін.; Відповід. ред. В. А. Смолій. — К., 2002; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. — К., 1994; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999; Білокінь С. І. Нові студії з історії більшовизму: Ч. I–III. — К., 2006; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті роки): Бібліографічний покажчик / Упорядн. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. — Київ — Житомир, 2007; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Автори-упорядники Є. К. Бабич, В. В. Патока. — К., 2007.
2. Кульчицький С. В. Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2006. — Вип. 10. — С. 49–85; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 1950-х — 1980-ті роки). — К., 2000; Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. — М., 1992; http://www.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm
3. Зведені процентні дані про репресованих (на основі бази даних «Одеський мартиролог: категорія підслідних» на 33909 осіб) // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 96.
4. Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. — 1975 г.) // Археологические и архео-

графические исследования на территории Южной Украины. — Киев — Одесса, 1976. — С. 71–91.
5. Лубянка: Органы ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ. 1917–1991. Справочник / Под ред. акад. А. Яковлева. — М., 2003. — С. 15; Из истории ВЧК 1917–1921 гг.: Сборник документов / Ред. кол. Г. А. Белов, А. Н. Куренков, А. И. Логинова и др. — М., 1958. — С. 78.
6. Красная книга ВЧК: Сборник документов: В 2 т. / Науч. ред. А. С. Велидов. — М., 1989. — Т. 1. — С. 10–13.
7. Еженедельник ЧК. — 22 сентября 1918 года. — № 1. — С. 3, 8.
8. На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917–1922 годы: Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 29–30.
9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 8; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — С. 29.
10. На защите революции... — С. 88–90.
11. Письма В. Г. Короленко Х. Г. Раковскому // Вопросы истории. — 1990. — № 10. — С. 3–44; Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сборник документов / Сост.: А. В. Квашонкин, О. В. Хлевнюк и др. — М., 1996. — С. 80, 83.
12. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 32.
13. Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 295; Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-3829. — Оп. 1. — Спр. 33 [Бюро по боротьбі з контрреволюцією при Одеській Раді робітничих депутатів].
14. Провинциальная ЧК. Спецвыпуск журнала «Клио». — Харьков, 1994. — С. 10.
15. Одесский листок. — Одесса. — 1918. — 20 марта. — С. 1.
16. Родная страна. — Одесса. — 1918. — 21 марта. — № 41.
17. Процесс «Южного рабочего» в Революционном Трибунале: Стенографический отчет. — Одесса, 1918; Коновалов В. Г. Подвиг «Алмаза». — Одесса, 1989. — С. 166–168; Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны. — М., 2000. — С. 59.
18. Мельгунов С. П. Красный террор в России. — М., 1990. — С. 46; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Одесса в эпоху войн и революций. 1914–1920. — Одесса, 2008. — С. 84.
19. Литвин А. Красный и белый террор в России 1918–1922. — М., 2004. — С. 56.
20. Известия. — Одесса. — 1919. — 6 августа.
21. Документи трагічної історії України 1917–1927 років. — К., 1999. — С. 31.
22. Шкляев И. Н. История Одесской губЧК. 1917–1922 гг. — Одесса, 2002. — С. 50.
23. Постановление ВЦИК о лагерях принудительных работ от 15 апреля 1919 года // ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918–1960: Документы / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М., 2000. — С. 15–16; Історичний розвиток пенітенціарної системи України // http://kvs.gov.ua/history.html
24. Бунин И. Окаянные дни. — Одесса, 1991. — С. 32.
25. Мельгунов С. П. Вказ. праця. — С. 49–50.
26. Известия. — Одесса. — 1919. — 18 мая.
27. Гражданская война на Украине. 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов. В 3 т., 4 кн. — К., 1967. — Т. 2. — С. 32–34; Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. — М., 1967. — С. 163.
28. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Одесса 1900–1920. Люди... События... Факты... — Одесса, 2004. — С. 429.
29. Мельгунов С. П. Вказ. праця. — С. 20–32.

30. Документи трагічної історії... — С. 165.
31. Котляр Ю. Німецьке та болгарське населення Півдня України у повстанському русі селян (1918–1920 роки) // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 3. — Одесса, 2007. — С. 100–107.
32. Історія Одеси... — С. 310–311; Шкляев И. Н. Мятеж // Аккерманские хроники. — Белгород-Днестровский, 1997. — 204–211; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 53–54; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 191–197.
33. Известия. — Одесса. — 1919. — 19 августа. — С. 1.
34. Положение «Об Особой комиссии по расследованию злодеяний большевиков, состоящей при Главнокомандующем вооруженными силами на Юге Росии // Красный террор в годы гражданской войны: по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. — Лондон, 1992. — С. 9–11.
35. Там само. — С. 244–245, 255, 264–265, 273, 283-288.
36. Малахов В. П., Степаненко Б. А. Вказ. праця. — С. 432.
37. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ праця. — С. 181.
38. Списки розстріляних в Одесі у липні 1919 року // Красный террор в годы гражданской войны: по материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. — Лондон, 1992. — С. 283–288; Повідомлення про розстріл за постановою Одеської губЧК в ніч на 12 липня 1919 року 27 «колишніх людей», опубліковане в одеській газеті // Барбашин Н. В. Обретение истины. — Одесса, 2003. — С. 75–77; Головань В. И. Одесский военный округ и его командующие (1862–1918). — Одесса, 1998. — С. 42–44.
39. Уемов А. И. Красный террор как система // Одесский мартиролог... — Т. 3. — С. 795–808.
40. ДАОО. — Ф. Р-73 [Одеський губернський концентраційний табір]; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 72; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ праця. — С. 303.
41. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 13; Спр. 39. — Арк. 2; Войтович А. Е., Гонтар О. В. Вибори до Одеської ради в 20-ті роки // Одесі — 200: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. — Ч. 1. — Одеса, 1994. — С. 76–78; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 282–283.
42. Бюллетень Одесского губернского статистического бюро. — Одесса, 1920. — № 1–7; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 71.
43. Собрание узаконений УССР (СУ УССР). — 1919–1920. — Ст. 12.
44. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 78; А главное — верность: Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Одещины. — Одесса, 1987; Зинько Ф. Коечто из истории Одесской ЧК. — Одесса, 1998.
45. Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков, 1990. — С. 247.
46. Литературное наследство. В. И. Ленин и А. В. Луначарский. Переписка, доклады, документы. — Т. 80. — М., 1971. — С. 460.
47. Золотарьов В. ЧК — ДПУ — НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). — Харків, 2003. — С. 27.
48. ДАОО. — Ф. Р-3160 [Одеська губернська надзвичайна комісія]; Ф. Р-599. — Оп. 1. — Спр. 193 [Накази Одеської губЧК]; Ф. Р-2106. — Оп. 1. — Спр. 10 [ОГЧСК — ОГЧК].
49. Итоги и практика годичной деятельности губЧК с 8 февраля 1920 года по 8 февраля 1921 года. — Одесса, 1921. — С. 16, 17; Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття. — Одеса, 1998. — С. 76.

50. На защите революции... — С. 43; Протоколы пленумов ЦК РКП(б) // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 7. — С. 151.
51. Итоги и практика годичной деятельности губЧК... — С. 15; Бриндак О. Б. Вказ. праця... — С. 78.
52. На защите революции... — С. 137, 187, 351.
53. Итоги и практика годичной деятельности губЧК... — С. 15; Бриндак О. Б. Вказ. праця... — С. 78.
54. Отчет Центрального управления ЧК при Совнаркоме Украины за 1920 г. // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1994. — № 1. — С. 10; Так начиналось: раскулаченные и лишенные права голоса на Одесщине. 1920–1926 / Сост. С. Г. Матвеева. — Одесса, 2007; Борисов В. И. Из практики продовольственной разверстки в Одесской губернии в 1920 году // Одесі — 200... — С. 71–73.
55. Широкая рабочая конференция // Коммунист. — Одесса. — 1920. — № 161 (18 октября). — С. 10.
56. На защите революции... — С. 239.
57. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 76.
58. На защите революции... — С. 234, 235.
59. Янчук О. Український військовий рух на Одещині в першій половині ХХ століття. — Одеса, 1998. — С. 36; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 296–297.
60. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції. 1917–1921: В 3 т. — Т. 2: Кам'янецька доба — Зимовий похід. — Мюнхен, 1951. — С. 240; Филипенко А. Українська Галицька армія і «одеська трагедія» // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 1. — Одесса, 2006. — С. 80–89.
61. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 161; Отчет Центрального управления ЧК при Совнаркоме Украины за 1920 г. // З архівів ВУЧК... — 1994. — № 1. — С. 10.
62. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27004-п [М. Ю. Кравець]; Спр. 27082-п [К. Ф. Сіренко]; Спр. 26977-п [О. М. Комарецька]; Спр. 27008-п [П. Т. Климович]; Спр. 26980-п [Б. П. Загайкевич]; Спр. 27016-п [В. В. Попель, П. П. Сурмач]; Спр. 27243-п [О. В. Гарабач, Л. Й. Коник, О. Г. Розе, Ю. Г. Розе, А. С. Усаневич, І. М. Церр]; Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918–1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2006. — Вип. 17. — С. 374–382.
63. Лавріненко А. Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство // Сучасність. — 1992. — № 11. — С. 159.
64. Известия. — Николаев. — 1920. — 24 июня; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 77.
65. Державний архів Російської федерації (ДА РФ). — Ф. 446. — Оп. 2. — Спр. 51 [Документи «Азбуки»]; Спр. 97; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26959-п [О. М. Ливінська, М. Д. Ливінський, С. Д. Ливінський, Л. Ф. Фіалковська]; Шульгин В. В. Дни. 1920. — М., 1989; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 75–76; Брыгин Н. Азбука // Вечерняя Одесса. — 1983. — 27, 28 декабря.
66. Отчет Центрального управления ЧК при Совнаркоме Украины за 1920 г. // З архівів... — 1994. — № 1. — С. 7, 10; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 77.
67. Отчет Центрального управления ЧК... — С. 10–11; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 14759-п [19 осіб]; На защите революции... — С. 338; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 76–77.
68. Лущик С. З. К истории террора в Одессе: судьбы офицеров (по материалам ГАОО) // Архів. Документ. Історія. Сучасність / Праці Державного архіву Одеської області. — Одесса, 2001. — Т. IV. — С. 120.

69. Лущик С. Реальный комментарий к повести В. Катаева «Уже написан Вертер». — Одесса, 1999. — С. 79.
70. Литвин А. Вказ. праця. — С. 393.
71. Семененко В. И. Слепая верность: из истории Всеукраинской ЧК // Провинциальная ЧК... — С. 50.
72. Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. У 4 т. / Відпов. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2005; Левченко В. В. Новоросійський університет (1917–1920): трансформація структури та управління // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 3. — С. 134–137; Левченко В. В. Судьбы ученых Одессы на рубеже эпох (1917–1922) // Проблемы славяноведения: Сб. научных статей и материалов. — Брянск, 2009. — Вып. 11. — С. 134–146.
73. Мовчан О. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України // Український історичний журнал. — 1993. — № 2–3. — С. 44; Кокін С. Політичні репресії проти есерів і меншовиків в Україні в 1920 р. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 1994. — Вип. 3. — С. 13.
74. Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 284–285.
75. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 13 [Зведення інформаційного відділу ЦК КП(б)У про політичне й економічне становище на місцях]; Спр. 15 [Зведення інформаційно-інструкторського підвідділу губревкома про політичний і економічний стан губернії]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12006-п [І. С. Астров, В. М. Коробков]; Спр. 5522-п [21 особа].
76. Известия. — Одесса. — 1920. — 18 апреля. — С. 1; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12117-п [28 осіб]; Спр. 5616-п [А. І. Подчинок]; Спр. 27182-п [О. А. Гудван]; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 285–286.
77. Савченко В. А. Политика советского государства по отношению к анархистскому движению на Украине в 1917–1921 гг. / Дисс... канд. ист. наук. — Одесса, 1990. — С. 132; Савченко В. Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны (1917–1920 годы) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 3. — С. 71–99; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12080-п [35 осіб]; Спр. 12144-п [Г. М. Авдієнко, В. Л. Банцлебен, П. С. Бєлов, С. В. Биковський, А. Г. Вітман, О. Е. Кізі, Г. І. Козик, В. А. Куніцин, К. М. Луканов, Й. М. Мишко, А. М. Пашечникова, В. Ф. Прохоров, І. С. Таранець]; Спр. 13690-п [О. К. Беззаботнов, Я. М. Кондаков, П. І. Рогожин].
78. Мельгунов С. П. Вказ. праця. — С. 121.
79. Итоги и практика годичной деятельности губЧК...; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 72; ДАОО. — Ф. Р-107. — Оп. 1. — Спр. 62; Файтельберг-Бланк В. Р., Савченко В. А. Вказ. праця. — С. 301–302.
80. Мовчан О. Терор голодом в Україні в 1921–1923 рр. // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листопада 2000 року: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — Київ — Нью-Йорк, 2003. — С. 75; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Голова ред. ради В. А. Смолій. — К., 2003. — С. 221.
81. Ленін В. І. ПЗТ. — Т. 43. — С. 409.
82. В. И. Ленин и ВЧК. — М., 1970. — С. 618; Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2 т. — М., 1986. — Т. 2. — С. 161; Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 7–8.
83. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 50–51; ГПУ УССР. Секретно-оперативное управление. Директива-инструкция по

агентурной работе. — Харьков, 1930; ВЧК — ГПУ / Сост. Ю. Фельштинский. — Бенсон (Вермонт), 1989.
84. Литвин А. Вказ. праця. — С. 400; Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні // Шаповал Ю. Вказ. праця. — С. 158–207.
85. Лубянка: Сталин и ВЧК — ГПУ — ОГПУ — НКВД. Январь 1922 — декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Яковлева. — М., 2003; Боева Л. А. Деятельность ВЧК — ОГПУ по формированию лояльности граждан к политическому режиму 1921–1924 гг. — М., 2003. — С. 28–29.
86. Уголовный кодекс УССР в редакции 1922 года с изменениями и дополнениями по 1 июня 1924 года. — Харьков, 1924. — С. 22–26.
87. Иванова Г. М. Законодательная база советской репрессивной политики // Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. — М., 2002. — С. 65.
88. Головистикова А. Н. История отмены применения смертной казни в Российском государстве // Адвокат. — 2005. — № 10. — С. 34.
89. Постановление ВЦИК «Об административной высылке» от 10 августа 1922 года // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 90–91. (Архив Президента Российской Федерации (АП РФ). Ф. 3. Оп. 58. Д. 175. Л. 71); Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР 1917–1952. — М., 1953. — С. 147; Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. — М., 2001; Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 64.
90. Голод 1921–1923 рр. в Україні: Зб. док. і матеріалів / Упорядн. О. М. Мовчан, А. П. Огінська, Л. В. Яковлева; Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1993; Сербин Р. Голод 1921–1923 років і українська преса в Канаді: Джерела з новітньої історії України. — Торонто — Київ, 1992.
91. Мовчан О. Терор голодом в Україні в 1921–1923 рр... — С. 78–79.
92. Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження. Спогади. Документи / Авт.-упоряд. Л. Білоусова, Д. Бадера та ін. — Одеса, 2007. — (Праці Державного архіву Одеської області. Том XVIII); Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / Авт.-укл. С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса, 2008.
93. Голод... — С. 220.
94. ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 49. — Арк. 1; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 189.
95. Документи трагічної історії... — С. 338–339.
96. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 203 [Зведення, огляди, бюлетені губернської надзвичайної комісії про політичне й економічне становище в губернії]; Спр. 207 [Зведення й огляди губернської надзвичайної комісії з боротьби з бандитизмом].
97. Кокін С. Без строку давності // З архівів ВУЧК... — 2000. — № 2/4. — С. 41–49.
98. ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.
99. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 203 [Зведення, огляди, бюлетені губернської надзвичайної комісії про політичне й економічне становище в губернії]; Спр. 207 [Зведення й огляди губернської надзвичайної комісії з боротьби з бандитизмом]; Спр. 209 [Бюлетені, зведення, повідомлення командування військових частин про боротьбу з бандитизмом і охорону державного кордону]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27250-п [47 осіб]*.
100. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 203 [Зведення, огляди, бюлетені губернської надзвичайної комісії про політичне й економічне становище в губернії]; Спр. 393 [Інформаційні зведення, бюлетені й огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії].

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

101. Голод... — С. 230.
102. Там само. — С. 236.
103. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 192.
104. ДАОО. — Ф. Р-702. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк 22–23; Спр. 102а. — Арк. 1–23; Голодомори в Україні: Одеська область... — С. 169–171; 185–195; Котляр Ю. Канібалізм під час голоду 1921–1923 років в Україні: історико-психологічний аналіз // Геноцид українського народу... — С. 131–136.
105. Лубянка: Сталин... — С. 23.
106. Голод... — С. 226, 238–239.
107. ДАОО. — Ф. Р-702. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк 58; Голодомори в Україні: Одеська область... — С. 168.
108. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12311-п [А. О. Гулій-Гуленко, Г. П. Дік, І. І. Любинський]; Известия. — Одесса. — 1922. — 22 сентября; 2, 7 декабря.
109. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 193–194; Антіпов Ю. Останні повстанські загони на Одещині (1922–1924 роки) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 89–107.
110. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 583 [Протоколи закритих засідань бюро Одеського губкому КП(б)У].
111. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12701-п [74 особи]; Спр. 9358-п [21 особа].
112. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Фонд друкованих видань (Ф. Д. В.). — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 150–151.
113. Голод... — С. 280.
114. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2208. — Арк. 123–126.
115. Там само. — Арк. 47–52.
116. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2988. — Арк. 5, 80, 163.
117. Там само. — Арк. 224, 227.
118. Голод... — С. 294–295.
119. ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 53; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 96.
120. Мовчан О. М. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.). — К., 2004. — С. 224.
121. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 204 [Циркуляри ЦК КП України, губЧК про діяльність органів ЧК. Виписки із протоколів засідань губЧК].
122. Там само. — Спр. 391. — Арк. 15–16.
123. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 80.
124. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 393 [Інформаційні зведення, бюлетені й огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії].
125. Мовчан О. М. Українські профспілки... — С. 65, 85.
126. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 584 [Інформаційні звіти й закриті листи губкому в ЦК КП(б)У и ЦК РКП(б) про політичний і економічний стан губернії]; Мовчан О. М. Українські профспілки... — С. 215.
127. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 894. — Арк. 15–40, 106–115; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27336-п [С. П. Вайнштейн].
128. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2436 [Т. С. Яворський].
129. Антипов Ю. Интеллигенция Одессы в «угаре нэпа» // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 1. — С. 91.
130. VII Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенографічний звіт. — Харків, 1922. — С. 21; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 92.

131. В. І. Ленін — Л. Б. Камєнєву і Й. В. Сталіну // Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 54. — С. 177.
132. Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму // Там само. — Т. 45. — С. 30.
133. Постановление политбюро ЦК РКП(б) «Об антисоветских группировках среди интеллигенции» от 8 июня 1922 года // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 78–79. (АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 175. Л. 6–6 об.).
134. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 544–545.
135. Артизов А. Н. «Очистим Россию надолго». К истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 67–69. (АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 175. Л. 35–44.).
136. Архівні документи про вислання інтелігенції у 1922 році опубліковані в електронному альманасі «Россия. ХХ век. Документы» (2002, № 8) і на сайті Міжнародного фонду «Демократія» / фонд О. М. Яковлева (http://www.idf.ru); Высылка вместо расстрела: Депортация интеллигенции в документах ВЧК — ГПУ. 1921–1923. — М., 2005; ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 390. — Арк. 75; Касьянов Г. В. Інтелігенція радянської України 20-х — 30-х рр. — К., 1992. — С. 54; Гусєв В. І. Депортація української інтелігенції за кордон у 1922 р. // Історія України. — 2000. — № 18; Данилов А. «Изъятие» интеллигенции // «2000». — 2008. — 11–17 января; Левченко В. В. Одесские ученые — пассажиры «философского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 5. — Одесса, 2008. — С. 162–182.
137. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 106–107; Касьянов Г. В. Інтелігенція радянської України... — С. 54.
138. Антипов Ю. Вказ. праця. — С. 93–97.
139. Фабианская В. А. «Бывшие люди» // Фабианская В. А. Из небытия: Очерки о репрессиях 20–50-х годов. — Одесса, 2003. — С. 7–19.
140. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12882 [Ш. М. Герман]; Спр. 11537 [Є. Є. Доровський, Ю. В. Клименко, О. В. Конраді, К. Ф. Леванський, Г. Д. Мисевич, К. Й. Келейников]; Спр. 11218 [А. Ф. Навроцький]; Гонтар А., Юрченко Л. Сталінські репресії проти професорсько-викладацького складу та студентства Одещини в 20–30-ті роки // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». Ч. ІІ. — К., 1995. — С. 316–318.
141. ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 349. — Арк. 114; ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 393 [Інформаційні зведення, бюлетені й огляди ОГЧК про політико-економічний стан губернії].
142. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24836-п [Є. Д. Вайсбурд, І. Х. Копп, Б. І. Черткова]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12872 [Я. І. Ромов (Ісааков)].
143. Антипов Ю. Вказ. праця. — С. 98; ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 893 [Політико-економічні огляди Одеської губернії губвідділу ДПУ, спецзведення про безробіття тощо].
144. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1037 [Спецзведення та доповіді ОДПУ про настрої населення у зв'язку з розбіжностями в партії; про одеську організацію «Поалей-Ціон»; про антирадянські виступи білоемігрантів тощо].
145. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 5. — Арк. 65; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27373-п [Я. К. Албул, П. М. Шандра]; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 159.
146. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24285-п [Д. І. Андрієвський]; Обвинительное заключение по делу Д. И. Андриевского // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 555–557.

147. ГДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 450.
148. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25612-п [І. М. Маджар, Г. К. Палазов, М. Г. Палазов, І. Г. Попов, М. А. Попов, О. І. Попов, М. М. Савчук, Ф. Ф. Сербін, І. С. Стоянов, Ф. Ф. Шаглій]; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 162.
149. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 279 [Списки затверджених й виключених членів і кандидатів у члени КП(б)У під час партійних чисток].
150. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 254. — Арк. 52; Отчет полугодичной деятельности ГПУ // З архівів ВУЧК... — 1997. — № 1/2. — С. 347; Отчет Одесской губернской чрезвычайной комиссии к IV Губернскому съезду Советов. — Одесса, 1921. — С. 20–27.
151. Русская военная эмиграция. — М., 2002. — Т. 1. — С. 78; На защите революции... — С. 297–298.
152. Документи трагічної історії... — С. 407.
153. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 106.
154. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 386; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 106.
155. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 434. — Арк. 27–28; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 109.
156. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2468 [В. О. Сомов].
157. Там само. — Спр. 1737 [В. В. Петров-Токарєв].
158. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 14251-п [О. М. Ерделі].
159. Там само. — Спр. 27248-п [О. Д. Анцута, О. Л. Болбас, О. Л. Житков, К. А. Зелінський, Ю. А. Зелінський, М. А. Зубенко, О. С. Ковалюков, Т. А. Козуб, Є. В. Лічковаха, М. М. Лялін, В. О. Петровський, С. І. Покровський, О. А. Темнохут, В. О. Фарцов]; ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 113.
160. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1035. — Арк. 125.
161. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 256. — Арк. 4, 7, 391; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 172.
162. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12310-п [О. М. Бернадський, В. І. Валуєв, Е. П. Варшавська, О. С. Ісакович, Р. А. Келлер, Н. А. Кованько, О. А. Майор, М. А. Новгородський, В. А. Сухенький, Й. А. Шапіро, Ф. Й. Шеффер, П. Ю. Шпренк]; Спр. 28589-п [О. М. Бернадський, О. С. Ісакович, О. А. Майор, М. А. Новгородський, Ф. Й. Шеффер, П. Ю. Шпренк]; Постановление по делу сотрудников Индо-Европейского телеграфа... // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 515–531.
163. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2212а. — Арк. 209–221; Спецсводка Одесского окротдела ГПУ о массовом изъятии денег и ценностей... // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 557–566.
164. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 11.
165. Дорошенко М. Партійні чистки як засіб ліквідації опозиції в КП(б)У в 20–30-ті рр. ХХ ст. // Геноцид українського народу... — С. 141.
166. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 197 [Циркуляри ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У з питань проведення партійних чисток, роботи серед комсомольців, міліціонерів, репатріації полонених і біженців з Польщі, діяльності партійних фракцій у профспілках, внутріпартійної роботи тощо].
167. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 133; Савченко В. Анархистское подполье в Одессе в 20–30-е гг. XX века // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 7. — Одесса, 2009. — С. 114.
168. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1953. — Ч. 1 (1898–1925 гг.). — М., 1953. — С. 670–674.

169. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 390. — Арк. 105.
170. Там само. — Арк. 64, 55.
171. Там само. — Арк. 111.
172. Там само. — Арк. 74.
173. Там само. — Арк. 80.
174. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 81–87. [Джерела: Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 4, ч. 2, арк. 2789; Спр. 35, т. 1, ч. 6, арк. 1302; Спр. 37, т. 3; Спр. 35, т. 1, ч. 6, арк. 1–1245; Інформаційний лист про стан і перспективи опозиційного руху, 1928, № 30, с. 68–70; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 30].
175. На защите революции... — С. 251.
176. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 122. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
177. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 7. — Арк. 86; На защите революции... — С. 343.
178. ДАОО. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 3; Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 122. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
179. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 13687-п [М. І. Трейгер].
180. Документи трагічної історії... — С. 469.
181. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1642. — Арк. 2; Там само. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 7; ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 193. — Арк. 76; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 304.
182. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 123. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
183. Там само. — С. 123–124. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3; ДАОО, ф. П-39, оп. 1, спр. 5, арк. 43–45].
184. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 605. — Арк. 20–25; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12022-п [120 осіб]; Спр. 25430-п [30 осіб]; ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 414. — Т. 10. — Арк. 1.
185. З матеріалів «Окремої папки» // З архівів ВУЧК... — 1994. — № 1. — С. 29.
186. ДАОО. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 20; Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 124–125.
187. Басманов М. И., Гусев К. В., Полушкина В. А. Сотрудничество и борьба: из опыта отношений КПСС с непролетарскими партиями. — М., 1988. — С. 248.
188. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 724.
189. Там само. — Арк. 683.
190. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 122, 125. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
191. Кокін С. А., Мовчан О. М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920–1924 рр. — К., 1993. — С. 51.
192. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 126. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
193. ГДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 20; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1897 [С. В. Листенгартен, М. Г. Лупинська, Г. М. Шмоткін]; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 311.
194. Знамя труда. — 1920. — Ноябрь. — № 19–20.
195. ДАОО. — Ф. Р-1774. — Оп. 1. — Спр. 512. — Арк. 3–16; Там само. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2985–2987 [16 осіб]; Анотація справи С. М. Панова // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 408–409; Малинова Г. Л. Непобежденный // Малинова Г. Л. Из-под завесы тайны... — Одесса, 2002. — С. 241–251.
196. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 203 [Зведення, огляди, бюлетені губЧК].
197. Бриндак О. Б. Вказ. праця. — С. 129–130. [Архів УСБУ в Одеській області, спр. 37, т. 3].
198. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 390 [Циркуляри та зведення ЦК КП(б)У, губкому та комісії з боротьби з антирадянськими партіями та сіоністами. Витяги з протоколів засідання губЧК].

199. ДАОО. — Ф. Р-1774. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 5–20; Анотація справи Н. Х. Шейнберг // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 428–429; ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 583. — Арк. 8.
200. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 583. — Арк. 13, 16; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12168-п [80 осіб].
201. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 26.
202. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 583. — Арк. 16.
203. Кокін С. А., Мовчан О. М. Вказ. праця. — С. 49; ДАОО. — Ф. П-39. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 45–61.
204. Гимпельсон Е. Как образовалась однопартийная система // Молодой коммунист. — 1990. — № 1. — С. 66.
205. Кокін С. А., Мовчан О. М. Вказ. праця. — С. 5.
206. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 605 [Переписка з ДПУ про стан прикордоної смуги, про діяльність Одеської організації РСДРП, Південного крайового бюро ПСР, ПЛСР, про анархістів тощо].
207. Шкляев И. Н. История Одесской губЧК... — С. 82.
208. Савченко В. Анархистское подполье... — С. 114–118.
209. Известия Одесского губкома КП(б)У, Губисполкома и Губпрофсовета. — 1923. — 21 октября.
210. Савченко В. Анархистское подполье... — С. 123–127.
211. Беренштейн Л. Е. Евреи и политические репрессии в СССР. 20-е — 80-е гг. XX ст. — К., 1996. — С. 23–43.
212. Осипова И. И. Хасиды: «Спасая свой народ...»: История хасидского подполья в годы большевистского террора (по материалам отчетов ОГПУ — НКВД — МГБ и следственных дел заключенных). — М., 2002. — С. 51.
213. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 893 [Політико-економічні огляди Одеської губернії губвідділу ДПУ, спецзведення про безробіття тощо].
214. Мы начинали еще в России (воспоминания) / Сост. И. Эрез. — [Б. м.]: Библиотека-Алия, 1983. — С. 395–399; Найман О. Розгром єврейських організацій в Радянській Україні // Сучасність. — 1997. — № 12. — С. 94–104.
215. Беренштейн Л. Е. Вказ. праця. — С. 43, 46.
216. Директивний лист Генеральної прокуратури УСРР до окружних прокурорів та прокурора МАСРР щодо сіоністського руху від 17 січня 1927 року // Шаповал Ю. Україна XX століття... — С. 77.
217. Доповідь прокурора УСРР Л. Крайнього «Про роботу ДПУ і Прокуратури по боротьбі із сіоністським рухом», 1927 рік // Там само. — С. 78–92.
218. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12029-п [М. Я. Бердичевський]; Спр. 12037-п [Б. М. Гербер]; Спр. 12078-п [Ш. М. Гершенгорн]; Спр. 12039-п [А. Й. Гітгарц]; Спр. 12190-п [Д. М. Глейзін]; Спр. 12303-п [І. С. Глузман]; Спр. 5713-п [М. Г. Файнбойм]; Спр. 5663-п [Я. С. Фінкельштейн]; Спр. 5664-п [М. Б. Хаїт].
219. Кокін С. Без строку давності // З архівів ВУЧК... — 2000. — № 2/4. — С. 50.
220. ГДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 176.
221. Там само. — С. 132, 175, 176; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 373.
222. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24664-п [Е. М. Співаков-Ломов]; Спр. 27283-п [С. Я. Крапивський]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1402 [М. В. Дубровін-Глєбов]; Спр. 5920 [А. Н. Файнберг]; Спр. 12888–12889 [О. Б. Старт]; ГДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 28; Докладная записка Одесского окротдела

ГПУ о работе троцкистской организации Одессы // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 553–555.
223. ГДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 99, 120–122, 295; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 375–376.
224. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. — К., 1996. — С. 114, 133, 135.
225. Там само. — С. 135.
226. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). — Одеса, 2008. — С. 59.
227. Документи трагічної історії... — С. 571.
228. Новосвященномученик церкви катакомбной архиепископ Прокопий (Титов) Одесский и Херсонский // http://www.catacomb.org.ua/modules.php?name=Pages&go=page&pid=1167; Войналович В. А. Репресивно-каральні заходи радянської влади як засіб утвердження політики державного атеїзму в Україні у 20–30-х роках // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920–1950-ті роки. — Київ — Миколаїв, 2000. — С. 46.
229. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26910-п [В. А. Іванов, П. В. Міньковський]; Спр. 27323-п [І. І. Фурх]; Спр. 14656-п [Т. Д. Лютий]; Спр. 7816-п [М. І. Матвієвич]; Спр. 12042-п [А. Й. Скальський]; Спр. 26382-п [П. І. Хомицький]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2030 [Д. В. Белявський]; Спр. 1156 [Г. К. Лисяк]; Спр. 2072 [О. А. Кожин]; Спр. 9346 [П. І. Карпенко, О. В. Меримерін]; Спр. 8400 [С. М. Шевазуцький].
230. История евангельских христиан-баптистов в СССР. — М., 1989. — С. 220–222.
231. ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 8. — Спр. 124. — Арк. 67.
232. Вся Украина на 1924–1925 год. Адресная и справочная книга. — Одесса, 1925. — С. 47, 53–54.
233. Гонтар А. В. Лишенцы // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 732–733.
234. ДАОО. — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 390. — Арк. 75–76.
235. Там само. — Ф. Р-99. — Оп. 1. — Спр. 216; Спр. 318; Підсумки виборчої кампанії 1925/1926 рр. — Харків, 1926. — С. 28.
236. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 1031. — Арк. 126.
237. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и крестьянского правительства. — От. I. — 1926 (26 ноября). — № 75. — С. 577; Так начиналось: раскулаченные и лишенные права голоса на Одесщине...
238. Федорова Н. А. Лишенцы 1920-х годов: советское сословие отверженных // Журнал исследований социальной политики. — Т. 5. — № 4. — М., 2007.
239. Сборник законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР. — № 50. — 18 октября 1930 г. — С. 952–960.
240. Литвин А. Вказ. праця. — С. 393.
241. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12080-п [35 осіб]; Спр. 12022-п [120 осіб]; Спр. 12152-п [20 осіб].
242. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 110.
243. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2426 [А. Л. Бартле, Я. В. Бартле, Г. Г. Маркварт, Й. Г. Маркварт, М. В. Мозер, М. А. Ротекер, В. В. Узельман, Ф. Й. Феллер, А. Г. Шер, С. І. Шмідт, В. М. Янер]; Спр. 12919 [В. Я. Гікк, А. Я. Келлер, Г. К. Краузе, К. Г. Краузе, Е. І. Краузе, В. П. Широцький]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27350-п [Г. Й. Дексгеймер, Й. С. Дексгеймер, Л. Й. Дексгеймер]; Спр. 13027-п [А. Й. Вірт, Ф. А. Вірт, А. Д. Цимерман, Д. Д. Цимерман]; Спр. 13117-п [В. Г. Вундер, Е. Г. Вундер, Г. Х. Каст, Х. А. Натан].

244. Бринош І. В., Петровський Е. П. Колишні повстанці // Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого. — Одеса, 2006. — С. 32–34.
245. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24363-п [В. Й. Васютинська, П. Ф. Дровальський, А. В. Конрад, Ф. П. Шинявський]; Спр. 27252-п [А. І. Рогусь, Я. Т. Яницький]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4456 [Я. С. Баль, С. І. Ковальчук, К. М. Петрищев, Р. А. Свіжак].
246. Кримінальний кодекс УСРР в редакції 1927 року. — Харків, 1927. — С. 21–25.
247. История советской прокуратуры в важнейших документах. — М., 1952. — С. 441.
248. Там само. — С. 518.
249. Гришанин И. Ф. К итогам работы пленума Верховного суда СССР в 1957 г. // Правоведение. — 1958. — № 2. — С. 9–18 (http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1128487).
250. Свод Законов СССР. — 1932. — № 62. — Ст. 360.
251. История советского уголовного права. — М., 2003. — С. 319.
252. Гейгес А., Суворова Т. Любовь вне плана. — М., 1990. — С. 155.
253. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу. — В 2 частях. — М., 1991 (http://antisoviet.narod.ru/rossi_gulag.pdf, с. 28–30); Меленберг А. Словарь ГУЛАГа // http://www.novayagazeta.ru/data/2008/gulag04/06.html
254. Примітки: п. 168 — про утворення загальносоюзного Народного комісаріату внутрішніх справ та особливої наради при НКВС // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 682; Свод законов СССР. — 1934. — № 36. — Ст. 283; Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918–1946 рр. // З архівів ВУЧК... — 2000. — № 2/4 (13/15) — С. 335–361; 2001. — № 2 (17). — С. 281–315.
255. Мозохин О. Б. Правовые полномочия Особого совещания в России и СССР / www.pseudology.org/Documets/Osob_Soveschanie1881_1953.htm
256. История советского уголовного права. — М., 1947; Свод законов СССР. — 1934. — № 64. — Ст. 439.
257. Фельштинский Ю. Наше отечество (опыт политической истории). — Ч. II. — М., 1991. — С. 28.
258. Борьба с преступностью в Украинской ССР. — К., 1967. — Т. 2. — С. 641–642.
259. Гончарук Г. Комінтернівське: історія і сучасність. — Одеса, 2002. — С. 46.
260. ДАОО. — Ф. Р-1103. — Оп. 1. — Спр. 504. — Арк. 2.
261. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3191. — Арк. 10–15.
262. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание: Документы и материалы: В 5 т. 1927–1939. — Т. 2: 1930 год. — М., 2000. — С. 126–130.
263. Из приказа ОГПУ № 44/21 о мероприятиях по ликвидации кулачества как класса // История сталинского ГУЛАГа: В 7 т. — Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. — М., 2004. — С. 97–100, 717.
264. ДА РФ. — Ф. Р-5446. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 27.
265. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2208. — Арк. 234; Там само. — Ф. Р-1103. — Оп. 1. — Спр. 504. — Арк. 26; Самойлов Ф. Документы Государственного архива Одесской области о методах осуществления коллективизации в Одесском регионе // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 7. — С. 155–156.
266. Хлевнюк О. В. Государственный террор в 1930-е годы // Книга для учителя...— С. 120.
267. Из приказа ОГПУ № 44/21 о мероприятиях по ликвидации кулачества как класса // История сталинского ГУЛАГ... — Т. 5. — С. 99.
268. Кульчицький С. В. Опір селянства суцільній колективізації // Український історичний журнал. — 2004. — № 2. — С. 31–47.

269. ДАОО. — Ф. П-7. — Оп. 1. — Спр. 2454 [Спецзведення й пошто-телеграми ОДПУ про суцільну колективізацію, виселення куркулів, безробіття, настрої населення тощо].
270. Красильников С. А., Миненков Д. Д. Тыловое ополчение как элемент системы принудительного труда: этап становления // Гуманитарные науки в Сибири. — 2001. — № 2. — С. 41–46.
271. Земсков В. Н. Судьба «кулацкой ссылки» // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 119; Ивницкий Н. А. Судьба раскулаченных в СССР. — М., 2004.
272. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3191. — Арк. 26, 60, 127.
273. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 18868-п [16 осіб]; Спр. 27345-п [25 осіб]; Спр. 14560-п [13 осіб].
274. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3195. — Арк. 13–14; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24020-п [84 особи]; Інформація І. А. Мержеєвського про події у селі Свердлово // Одесский мартиролог... — Т. 3. — С. 550–552.
275. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12945-п [16 осіб]; Спр. 24011-п [18 осіб]; Спр. 24020-п [84 особи]; Спр. 17930-п [85 осіб]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4548 [21 особа]; Спр. 4489 [28 осіб]; Спр. 11262 [28 осіб].
276. Очерки истории Одесской областной партийной организации. — Одесса, 1981. — С. 271, 274; Самойлов Ф. Вказ. праця. — С. 160.
277. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3190. — Арк. 61; Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 20.
278. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2 кн. / Отв. ред. Н. Н. Покровский. — М., 2005. — (Серия «Архивы Кремля»).
279. ДАОО. — Ф. Р-1209. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 63, 66; Самойлов Ф. Вказ. праця. — С. 160.
280. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Зб. док. і матер. / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький. — К., 1993; Упокорення голодом: Зб. док. / Упоряд. М. Ю. Мухіна. — К., 1993; Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. — К., 1990; Голодомори в підрадянській Україні / Редкол.: О. М. Веселова та ін.; Ін-т історії України НАН України. — Київ; Львів; Нью-Йорк, 2003; Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки...; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; Інститут історії НАН України. — К., 2007; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ — НКВД. — К., 2008.
281. Голодомори в підрадянській Україні... — С. 36.
282. Фроюк Н. М. Голодомор 1932–1933 років та його соціально-економічні наслідки в Одесі та на Одещині // Одесі — 200... — С. 33.
283. Там само. — С. 34.
284. Малинова Г. Л. Голод, которого не было (партийные документы о голодоморе) // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 271; Голодомори в підрадянській Україні... — С. 139.
285. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 296.
286. Фроюк Н. М. Вказ. праця. — С. 33–34.
287. Там само. — С. 35; The Foreign Office and the Famine, British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933. — Kingston, Ont, New York. — 1988.
288. Національна Книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / Авт.-упоряд. Л. Г. Білоусова (керівник), М. Г. Батуріна, А. Є. Бух, О. В. Мартиненко, Г. М. Паніван. — Ч. І. — Одеса, 2008; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження. Спогади. Документи / Авт.-упоряд. Л. Білоусова, Д. Бадера, П. Бондарчук та ін. — Одеса, 2007. — (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XVIII); Правда про Голодомор на Одещині. Березівський район / Упоряд. І. І. Ніточко. — Одеса, 2008. — (Праці Державного архіву Одеської області. Т. XXI); Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район / Авт.-укл. С. С. Аргатюк, Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. — Одеса, 2008; Кушнір В. Г., Петрова Н. О., Поломарьов В. М. У скорботних 1932–1933 роках (Миколаївський район Одеської області). — Одеса, 2008; Голодомор: говорять свідки трагедії. — Кодима, 2007; Голодомор 1932–1933 років. Свідчення очевидців м. Котовськ. Одеська область. — Одеса, 2008. — Кн. 1; Ярещенко О. Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (на матеріалах Півдня України). — Одеса, 2008; Шнабель-Тихомирова О. Я. Через усі кола пекла. Книга-пам'ять. — Одеса. — 2000.
289. Лубянка: Сталин... — С. 321–324; Зеленин И. Е. «Закон о пяти колосках»: разработка и осуществление // Вопросы истории. — 1998. — № 1. — С. 114–123.
290. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6353 [Спецзведення Наркомату юстиції УСРР на імя генерального секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора про боротьбу органів юстиції за хліб (судових процесах у звязку з нездачею хліба державі). 1933 рік.].
291. Лубянка: Сталин... — С. 324–326.
292. Шаповал Ю. Україна XX століття... — С. 68; Російський Центр збереження і використання документації новітньої історії (РЦЗВДНІ). — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 215. — Арк. 11.
293. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ДПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933) // З архівів ВУЧК... — 2001. — № 2 (17). — С. 477–495; Малинова Г. Л. Голод, которого не было... — С. 270.
294. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5487. — Арк. 56–57.
295. Там само. — Спр. 6353. — Арк. 25.
296. Там само. — Спр. 6390. — Арк. 105.
297. Там само. — Арк. 86–89.
298. Там само. — Спр. 5487. — Арк. 5.
299. ДАОО. — Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12583 [6 осіб]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 22905-п [7 осіб]; Спр. 24804-п [4 особи].
300. Лубянка: Сталин... — С. 390.
301. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6350. — Арк. 34, 38.
302. Там само. — Спр. 6353. — Арк. 9, 154.
303. Там само. — Спр. 6350. — Арк. 36.
304. Там само. — Арк. 164–167.
305. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26834-п [35 осіб]; Спр. 24015-п [32 особи]; Спр. 24138-п [17 осіб]; Спр. 26520-п [15 осіб]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 8681 [18 осіб]; Спр. 11706 [21 особа].
306. Лубянка: Сталин... — С. 399.
307. Хлевнюк О. В. Вказ. праця. — С. 124.
308. Фроюк Н. М. Вказ. праця. — С. 35; Винниченко І. І. Вказ праця. — С. 24.
309. Хлевнюк О. В. Вказ. праця. — С. 130.
310. Там само; ДА РФ. — Ф. Р-5446. — Оп. 18а. — Спр. 896. — Арк. 52.
311. Урсу Д. «...особо засорен враждебным элементом» // Одесский университет. — 1995 (12 мая). — С. 5; Одеський університет в 30-ті роки // Демократична дія. — 1995. — № 2. — С. 20–22; Григор’єва Т. Ф. З родини робітника-муляра // Репресоване краєзнавство (30-ті роки). — К., 1991. — С. 35.
312. Гонтар О. В. Сталінські репресії проти одеської інтелігенції // Інтелігенція й влада: Зб. наук. робіт. — Вип. 1. — Ч. 1. — Одеса, 2002. — С. 119–125; Архів УСБУ в Одеській об-

ласті. — Ф. П. — Спр. 14020-п [Д. В. Александров, Г. І. Кононов, П. Д. Склонний, М. В. Комар].
313. Справа всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна» // З архівів ВУЧК... — 2002. — Спецвипуски № 1, 2.
314. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 97. — Арк. 1–109.
315. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 435-п [В. П. Філатов]; Документы по делу профессора В. П. Филатова // Одесский мартиролог... — Т. 2. — С. 598–609; Смирнов В. А. Допросы академика В. П. Филатова // Смирнов В. А. Реквием ХХ века. — Одесса, 2003. — Ч. 3. — С. 97–107.
316. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 11602 [В. Я. Герасименко]; Спр. 12771 [В. Д. Борщевський]; Спр. 7961 [В. В. Біанкі, І. Х. Герліх, М. Г. Говоровський, Ю. М. Макєєв, Г. Б. Цомакіон]; Спр. 7475 [Л. М. Дорохольський]; Спр. 9295 [В. Г. Мануляк-Хотимирівський]; Левченко В. В. Володимир Якович Герасименко: доля та науково-педагогічна діяльність історика української літератури // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2007. — № 8 (45). — С. 203–214.
317. Історія Одеського університету за 100 років. — К., 1968. — С. 84.
318. Лавріненко А. Вказ. праця. — С. 165.
319. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12868 [Ф. М. Мандрика]; Спр. 11536 [Я. Б. Брехман, Б. С. Зебегрет, Г. М. Канер, Н. Ю. Ляшевська, М. Б. Парад, С. М. Файнер].
320. Там само. — Спр. 11226–11227 [К. Ф. Арсеній, Т. В. Вихристюк, Л. Г. Грищенко, А. К. Лужанський, М. Д. Ралєв, П. В. Сикірінський]; Спр. 7674 [В. О. Базілевич]; Спр. 8905 [О. І. Боргачова-Голінковська]; Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Репресивна політика сталінізму: Архівні документи свідчать. — Одеса, 2006.
321. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 14238-п [Ф. Є. Петрунь]; Федор Евстафьевич Петрунь (1894–1963). Биобиблиографический указатель. — Одесса, 1981.
322. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12604 [М. Ф. Болтенко]; Гонтар О. В., Юрченко Л. Г. Сталінські репресії проти професорсько-викладацького складу й студентства Одещини в 30-ті рр. // VII Всеукраїнська наукова конференція. Історичне краєзнавство в Україні: традиції й сучасність. — Ч. 2. — Одеса, 1995. — С. 315; Смирнов В. А. Раскопки цивилизации // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Одесса, 2007. — Ч. 4. — С. 59–88; Нестуля О. О. Реабілітація прийшла посмертно (М. Ф. Болтенко) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 146–154.
323. Лубянка: Сталин... — С. 339–340.
324. Беренштейн Л. Е. Вказ. праця. — С. 540.
325. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6586. — Арк. 12–14.
326. Там само. — Спр. 6779. — Арк. 4.
327. Там само. — Арк. 11–14.
328. Там само. — Спр. 3547. — Арк. 30–34.
329. Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Шаповал Ю. Україна ХХ століття... — С. 130–141.
330. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). — К., 1999. — С. 75–86.
331. ГДА СБУ. — ФП. — Спр. 67098. — Т. 152–155, 225; Репресоване «відродження» / Упорядн. О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник. — К., 1993; Заруба В. М. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. — Дніпропетровськ, 2004; Архієрейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему крізь архівні джерела // З архівів ВУЧК... — 2000. — № 2/4. — С. 16–54; Винниченко І. І. Вказ праця. — С. 28.

332. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24079-п [117 осіб]; Фесик О. В. «Союз спасення родины от коммунизма» // Записки історичного факультету / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 1999. — Вип. 9. — С. 147–152.
333. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25613-п [Т. М. Василишин]; Смирнов В. А. Дело Тимофея Михайловича Василишина // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 4. — 272–288.
334. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1068 [М. А. Чайковський]; Малинова Г. Л. «...я был вторым, кто читал математику по-украински...» // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 260–266.
335. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 10682-п [Г. К. Гончаренко, П. К. Гончаренко, М. В. Гржибовський, О. О. Калюжний, А. П. Клочко, А. П. Миколюк, П. В. Очеретник, Г. В. Тамердіаров]; Смирнов В. А. Реквием ХХ века. — Ч. 3. — С. 131–134, 247, 249, 253; Історія Одеси... — С. 327.
336. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8548-п [О. Л. Грушевська].
337. Там само. — Спр. 148-п [Лесь Гомін, він же О. Д. Королевич].
338. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. — М., 1998. — С. 11.
339. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6396 [Брошура особливого відділу ОДПУ СРСР «Работа германской разведки и контрразведки в СССР»].
340. Лубянка: Сталин... — С. 527–529, 816–817.
341. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6426. — Арк. 22–23.
342. Сирота О. І. Репресивна діяльність органів ДПУ — НКВС щодо отримувачів іноземної допомоги серед німецького населення Півдня УСРР (1934–1935 роки) // Перспективи. — Серія: філософія, історія, політологія. — 2006. — № 4 (36). — С. 119–124.
343. Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против советских немцев. Наказанный народ. — М., 1999. — С. 35–36 (http://www.memo.ru/history/nem/index.htm).
344. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 15879-п [Ф. П. Адлер, Г. І. Бахман, Е. Г. Бейтельспахер, Р. К. Міквиц, А. І. Райх, Е. Л. Тромпетер, С. Й. Унгемах, А. Е. Фіхтнер, В. М. Фріц, О. Я. Цвиккер, Г. Д. Штейнвандт, А. М. Штрем]; Малинова Г. Л. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института (1934) // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса, 1997. — Т. 1. — С. 710–720; Малинова Г. Л. Как судили науку; Одесский немецкий педагогический институт: люди и судьбы // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 59–125; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6426 [Доповідні записки ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) щодо активізації антирадянської роботи у німецьких районах УСРР <...>].
345. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12525 [П. Ф. Шуберт].
346. Лубянка: Сталин... — С. 498.
347. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6426. — Арк. 21–22; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12041 [А. П. Цотнік].
348. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6996. — Арк. 16–17; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27764-п [Г. І. Доблер, І. М. Келлер, М. Я. Крафт, Ф. Ф. Мозер, А. І. Шилле, Л. А. Шилле, А. А. Шумахер, Я. В. Шумахер]; Охотин Н., Рогинский А. Вказ. праця. — С. 38–40.
349. Охотин Н., Рогинский А. Вказ. праця. — С. 67–68 (http://www.memo.ru/history/nem/index.htm).
350. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6777. — Арк. 49. (У фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області справи Крушинського та Лорана немає. — *Ред.*).

351. «Просим освободить из тюремного заключения» / Сост. В. Гончаров, В. Нехотин. — М., 1998. — С. 185–187.
352. Кропачев С. А. Десять лет, изменившие страну. — Красноярск, 2006. — С. 49.
353. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 87. — Арк. 120.
354. Там само. — Арк. 120–121.
355. Там само. — Арк. 121.
356. Хаустов В. Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков середины 1930-х гг. // www.memo.ru/HISTORY/Polacy/CHAUCORR.htm; Петров Н. В., Рогинский А. Б. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан. — М., 1997. — С. 22–23 (http://www.memo.ru/HISTORY/Polacy/00485art.htm); Сирота О. І. Трагічні долі болгарських емігрантів в УСРР у 1935–1936 роках (по матеріалах одеських справ) // Перспективи. — Серія: філософія, історія, політологія. — 2006. — № 3 (35). — С. 104–109.
357. Лубянка: Сталин... — С. 739.
358. Кропачев С. А. Массовые политические репрессии в СССР накануне Великой Отечественной войны // Голос минувшего. — 2005. — № 1–2. — С. 29–30; Сирота О. І. Політичні репресії щодо грецької національної меншини на Одещині у 1934–1937 роках // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 1 (79). — С. 171–182.
359. Зеленов М. В. Библиотечные чистки в 1932–1937 гг. в Советской России // www.opentextnn.ru/censorship/russia/sov/libraries/books/zelenov/?id=1218
360. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 7478–7482 [І. П. Брандман, С. М. Гольдшмідт, С. Ю. Натанзон (Сальников), Г. Б. Редько, Л. І. Слонимський, А. В. Шварцман, І. Л. Щербеліс]; Спр. 3587 [17 осіб]; Спр. 1375–1376 [12 осіб]; Сирота О. Справа «троцькістської підпільної дворушницької групи» на одеській тютюновій фабриці // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 7. — С. 164–178.
361. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5908–5912 [24 особи].
362. Там само. — Спр. 5911. — Арк. 1012; Малинова Г. Дело церковной контрреволюционной организации (1931) // Одесский мартиролог... — Т. 1. — С. 697–709. Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 71–79.
363. ГДА СБУ. — Ф. Д. В. — Спр. 386, 387, 388, 392; Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні... — С. 269–270; Войналович В. А. Справа «Істинно-православної церкви» на Одещині // Одесі — 200... — С. 78–80.
364. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 11066 [Г. І. Балухатін, В. Г. Іванов, С. Я. Кох, Ф. С. Поспєлов, Л. В. Сальков].
365. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27431-п [В. Г. Корчевський, Є. В. Латул, І. К. Марцишевський, П. І. Марцишевський, Я. А. Марцишевський, О. В. Меримерін, О. Д. Молчановський, І. М. Нечипоренко, Н. Д. Никитенко, І. Л. Новицький, Л. К. Парабін]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 81–82.
366. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 7053 [А. Г. Грисюк]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 357–358.
367. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5487 [Протоколи засідання політкомісії з розгляду слідчих справ. Доповідні записки обкомів партії, РНК УСРР, Наркомюсту УСРР, Верховного суду УСРР до ЦК КП(б)У щодо результатів розгляду судами справ <...>. 1932 рік.].
368. Там само. — Спр. 6391 [Довідки прокурора Найвищого суда УСРР до ЦК КП(б)У щодо кількості розглянутих судом справ і соціального складу засуджених. 1933 рік].
369. Земсков В. Н. Заключенные в 1930-е годы: социально-демографические проблемы // Отечественная история. — 1997. — № 4. — С. 56–58.

370. Лубянка: Сталин... — С. 744.
371. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6996. — Арк. 5, 8.
372. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 96.
373. Кульчицький С. В. Таємниця тридцять сьомого року (Проблема джерел) // Бахмутський шлях. — 2001. — № 3–4. — С. 125.
374. Оперативный приказ НКВД СССР № 00439 «Об операции по репрессированию германских подданных, подозреваемых в шпионаже против СССР» // История сталинского ГУЛАГа: В 7 т. — Т. 1: Массовые репрессии в СССР. — М., 2004. — С. 267–268; Из оперативного приказа НКВД СССР № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и др. антисоветских элементов» // Там само. — С. 268–275.
375. О так называемом «Параллельном антисоветском троцкистском центре». Справка КПК при ЦК КПСС, ИМЛ при ЦК КПСС, Прокуратуры СССР, КГБ СССР // Известия КПСС. — 1989. — № 9. — С. 39.
376. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 439 [Протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У за квітень — червень 1937 року].
377. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. — К., 1990. — С. 38.
378. Чорноморська комуна. — 1936. — 17 жовтня.
379. Там само. — 1937. — 6 лютого.
380. Там само. — 8 лютого; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7133-п [І. А. Шапіро].
381. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. — К., 2000. — С. 172.
382. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5188-п [Й. Л. Брагинський]; Спр. 10157-п [В. С. Вельчак]; Спр. 4540-п [О. М. Манюрін-Броварський].
383. Там само. — Спр. 10157-п [В. С. Вельчак]. — Т. 1. — Арк. 110, 122, 123.
384. Там само. — Спр. 4540-п [О. М. Манюрін-Броварський]. — Арк. 23 зв., 24.
385. Там само. — Спр. 5394-п [Ф. Я. Голуб]; Спр. 5188-п [Й. Л. Брагинський]; Спр. 5498-п [Ю. В. Тульський]; Спр. 5343-п [П. Х. Іванченко]; Спр. 5052-п [Г. А. Зусман]; Спр. 4475-п [О. С. Брейтман]; Смирнов В. А. Всеобщий «дефицит» // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 4. — С. 361–381.
386. Там само. — Спр. 4540-п [О. М. Манюрін-Броварський]. — Арк. 55–55 зв.
387. Там само. — Спр. 6464-п [І. В. Жаринов]; Спр. 7154-п [М. Г. Кафеджи]; Спр. 9392-п [Р. С. Мамедов]; Спр. 10969-п [Я. П. Скляренко].
388. Там само. — Спр. 6541-п [О. Т. Бербеко]. — Арк. 5, 19, 21.
389. Там само. — Спр. 5498-п [Ю. В. Тульський]. — Арк. 5, 47.
390. Там само. — Спр. 6488-п [С. О. Бричкін].
391. Там само. — Спр. 5394-п [Ф. Я. Голуб].
392. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 23.
393. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова та ін. — К., 2002. — С. 455.
394. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7111-п [В. А. Сахно]; Спр. 6032-п [Ю. С. Дубов]; Спр. 5482-п [М. М. Гольдштейн]; Спр. 5343-п [П. Х. Іванченко]; Спр. 10980-п [Б. Л. Любинський].
395. Там само. — Спр. 5187-п [С. І. Погрібний]; Спр. 5389-п [П. В. Бурлаков]; ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 21–22.
396. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5721-п [О. І. Молукало]; Спр. 5514-п [М. Є. Волковой]; Спр. 9161-п [Т. М. Внуков]; Спр. 6053-п [М. М. Букалов]; Спр. 11325-п

[С. Ф. Самойленко]; Смирнов В. А. «Революционная» номенклатура // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 3. — С. 131–145.
397. Там само. — Спр. 4537-п [І. Й. Юзевич]; Спр. 4822-п [Д. А. Біднер].
398. Там само. — Спр. 5503-п [І. І. Погорілий]; Петровський Е. П. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 380–388; Смирнов В. А. Расстрел заведующего кафедрой истории Украины ОГУ Ивана Погорелого // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 4. — С. 300–326.
399. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 205. — Арк. 283–286.
400. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5412 [О. І. Багров-Дишловий]; Малинова Г. Л. Имя, возвращенное истории // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 232–240.
401. Фабианская В. А. Вказ праця. — С. 72–73.
402. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 10230-п [М. Т. Переяслов]. — Арк. 75; Спр. 7131-п [О. П. Вірський, І. С. Ісаєв, Н. С. Канєвський]. — Т. 4. — Арк. 5–6.
403. Там само. — Спр. 5194-п [Й. Р. Брусиловський]. — Арк. 69–71.
404. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5321-п [П. М. Починщиков]. — Арк. 143–144.
405. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 19–20.
406. Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики (Информация комиссии по рассекречиванию архивов при Президенте Российской Федерации) // Труд. — 1992. — 4 июня. — С. 1.
407. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 22.
408. Там само. — Арк. 14; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. — Донецьк, 2003. — С. 92.
409. Из оперативного приказа НКВД СССР № 00447... — С. 269.
410. Оперативный приказ НКВД СССР № 00439... — С. 267–268; Ленинградский мартиролог. 1937–1938 / Ред. А. Я. Разумов. — СПб, 1996. — Т. 2. — С. 452–453.
411. Політичний терор і тероризм в Україні... — С. 465; Шаповал Ю. Політичний терор в Україні: 30–50-ті роки // Шаповал Ю. Україна ХХ століття... — С. 42; Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 98; Шитюк М. М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті роки ХХ століття) // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 95.
412. Из оперативного приказа НКВД СССР № 00447... — С. 271.
413. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 2. — Спр. 312. — Арк. 26; Бажан О., Лошицький О. Апогей «Великого терору» на Одещині (1937–1938 роки) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 3. — С. 163–174.
414. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 195–203.
415. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. — Дис... канд. іст. наук. — К., 2006. — С. 254.
416. Котляр Ю. В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917–1925). — Миколаїв — Одеса, 2003. — С. 53.
417. Бринош І. В., Петровський Е. П. Колишні повстанці // Бринош І. В., Петровський Е. П. Вказ. праця. — С. 32–39.
418. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 10575 [Л. П. Білокінь]; Спр. 527 [А. Ф. Осадчий]; Спр. 1358 [Т. К. Соколовський]; Спр. 2901 [В. М. Скроцький]; Спр. 1093 [Ю. І. Бердичевський]; Спр. 12539 [К. Д. Дмитрієв]; Спр. 284 [Г. М. Кирильцев]; Спр. 2898 [Й. П. Янковський]; Спр. 602 [П. І. Кісс]; Спр. 1618 [М. Д. Малиновський]; Спр. 1632 [О. Є. Резнюк]; Спр. 1665 [В. А. Марущенко]; Спр. 762 [С. І. Ахчіяні]; Спр. 10256 [І. Г. Волєв];

Спр. 213 [С. М. Голота]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 3973-п [І. Й. Синькевич].
419. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 12–22.
420. Там само. — Спр. 12–127.
421. Там само. — Спр. 167–171.
422. Там само. — Спр. 128–134.
423. Оперативный приказ НКВД СССР № 00439... — С. 267–268.
424. Німці в Україні. 20–30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упоряд. Яковлева Л. В. та ін. — К., 1994. — С. 195; ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 83. — Арк. 4–5.
425. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2473–2481 [97 осіб]; Спр. 2812–2813 [38 осіб]; Спр. 2520–2523 [43 особи]; Спр. 5398–5400 [39 осіб].
426. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 99–100; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 9573-п [К. Ф. Вайгуні, М. М. Гольцгофер, Й. Й. Дюрмайєр, К. М. Іванчич, М. Г. Сеннер, Ф. Ф. Тальнер, А.-Ф. Й. Шрокк]; Сирота О. І. Справа Одеської філії «Національного союзу німців на Україні» (1935–1936 рр.) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 6. — Одесса, 2008. — С. 111–129.
427. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6933-п [Г. Г. Ремпель]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2520–2523 [43 особи].
428. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 11879-п [Ф. Д. Штейнванд]; Спр. 24019-п [30 осіб]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3768 [Г. Я. Штольц]; Спр. 5620 [В. Р. Штольц]; Спр. 8920 [Г. П. Рот, П. П. Рот]; Спр. 9524 [Е. В. Окснер]; Петровський Е. П. З історії національних репресій 1937 року на півдні України: справа «німецької організації на Одеській залізниці» // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. — 2005. — № 6 (18). — С. 143–155; Бринош І. В., Петровський Е. П. Міф, створений НКВС // Бринош І. В., Петровський Е. П. Вказ. праця. — С. 52–67.
429. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5150 [О. О. Рябінін-Скляревський]; Малинова Г. Л. Между Марсом и Клио // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 209–224.
430. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2520–2523 [43 особи]; Бринош І. В. Справа «Німецької контрреволюційної організації» на Одещині. 1937 рік. (За матеріалами архіву УСБУ в Одеській області) // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. — Одеса, 2002. — Вип. 12. — С. 546–552.
431. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2525 [22 особи].
432. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 59.
433. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7085. — Арк. 1.
434. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 1–53.
435. Вибірка копій протоколів засідань наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурору СРСР А. Я. Вишинського з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини згідно з наказом № 00439 (німецька операція) // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 128. — Арк. 9–18 [№ 5 від 18.10.37 на 97 осіб]; Арк. 40–50 [№ 9 від 18.10.37 на 98 осіб]; Арк. 60–65 [№ 12 від 26.10.37 на 50 осіб]; Арк. 92–94 [№ 38 від 15.11.37 на 8 осіб]; Арк. 101–110 [№ 47 від 17.11.37 на 99 осіб]; Арк. 112–120 [№ 54 від 25.11.37 на 80 осіб]; Арк. 154–168 [№ 72 від 6.12.37 на 130 осіб]; Арк. 213–222 [№ 91 від 16.12.37 на 97 осіб]; Спр. 130. — Арк. 150–152 [№ 219 від 5.02.38 на 8 осіб]; Арк. 154–162 [№ 223 від 5.02.38 на 69 осіб]; Арк. 176–182 [№ 294 від 27.03.38 на 54 особи]; Спр. 131. — Арк. 83–87 [№ 350 від 14.05.38 на 22 особи]; Арк. 89–91 [№ 368 від 31.05.38 на 4 особи].
436. Оперативный приказ НКВД СССР № 00485 «Об операции по репрессированию членов Польской военной организации (ПОВ) в СССР» // История сталинского ГУЛАГа... —

Т. 1. — С. 275–277; Петров Н. В., Рогинский А. Б. «Польская операция» НКВД. 1937–1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан / Исторические сборники «Мемориала». — Вып. 1. — М., 1997. — С. 22–43.
437. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 30.
438. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 9438-п [24 особи].
439. Ченцов В. В. Трагические судьбы... — С. 129–130.
440. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) Джерелознавче дослідження. — К., 1999. — С. 292.
441. Петров Н. В., Рогинский А. Б. «Польская операция» НКВД... — С. 33.
442. Петровський Е. Репресії періоду «Великого терору» 1937–1938 рр. на Одещині: «Польська лінія» // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Зб. наук. праць ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 квітня 2009 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. — Одеса, 2009. — С. 254–260; Фабианская В. А. Польское дело // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 55–61.
443. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7127-п [67 осіб].
444. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4383 [Г. І. Попович]. — Арк. 27–30 [копія ухвали військового трибуналу від 24 травня 1957 року за справою «ПОВ»]; Смирнов В. А. «Польская организация войсковая» // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Одесса, 2003. — Ч. 2. — С. 180–201.
445. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3894 [Й. М. Креч]. — Арк. 30.
446. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 30. — Спр. 87. — Арк. 143.
447. Там само. — Арк. 193–195.
448. Там само. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 142.
449. Там само. — Арк. 195, 200; Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи... — С. 267–268.
450. Вибірка копій протоколів засідань наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурору СРСР А. Я. Вишинського з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини згідно з наказом № 00485 (польська операція) // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 128. — Арк. 52–57 [№ 12 від 13.09.37 на 99 осіб]; Арк. 95–99 [№ 42 від 23.09.37 на 82 особи]; Арк. 188–191 [№ 82 від 4.10.37 на 50 осіб]; Арк. 246–251 [№ 121 від 14.10.37 на 50 осіб]; Арк. 253–259 [№ 171 від 26.10.37 на 63 особи]; Арк. 261–267 [№ 267 від 5.11.37 на 82 особи]; Арк. 269–277 [№ 168 від 5.11.37 на 100 осіб]; Арк. 279–288 [№ 344 від 17.11.37 на 100 осіб]; Спр. 129. — Арк. 20–24 [№ 211 від 29.10.37 на 34 особи]; Арк. 26–28 [№ 284 від 6.11.37 на 10 осіб]; Арк. 30–34 [№ 420 від 26.11.37 на 40 осіб]; Спр. 130. — Арк. 192–216 [№ 747 від 10.01.38 на 199 осіб]; Арк. 246–266 [№ 748 від 10.01.38 на 234 особи]; Арк. 288–292 [№ 909 від 7.02.38 на 33 особи]; Спр. 131. — Арк. 93–95 [№ 979 від 20.02.38 на 13 осіб]; Арк. 97–99 [№ 998 від 21.02.38 на 12 осіб]; Арк. 101–104 [№ 1031 від 9.03.38 на 17 осіб]; Арк. 106–109 [№ 1121 від 29.04.38 на 23 особи]; Арк. 111–115 [№ 1138 від 14.05.38 на 33 особи]; Арк. 117–120 [№ 1145 від 16.05.38 на 22 особи]; Арк. 122–124, [№ 1174 від 31.05.38 на 13 осіб]; Арк. 126–130 [№ 1183 від 31.05.38 на 33 особи].
451. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // З архівів ВУЧК... — 1995. — № 1/2. — С. 146.
452. Оперативный приказ НКВД СССР № 00593 «Об операции по репрессированию бывших служащих Китайско-Восточной железной дороги и реэмигрантов Маньчжоу-Го» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 281–283.
453. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1308 [З. І. Юдіна-Філіпова]; Спр. 1657 [С. І. Бржозовський]; Спр. 4421 [В. Д. Максименко і М. Д. Максименко].
454. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1703 [В. П. Никонов].
455. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 129. — Арк. 16–18.

456. Там само. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 105. — Арк. 10.
457. Оперативный приказ НКВД СССР № 00693 «Об операции по репрессированию перебежчиков — нарушителей госграницы СССР» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 284–285.
458. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 195, 200.
459. Вибірка копій протоколів засідань наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурору СРСР А. Я. Вишинського з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини по «румунській операції» // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 128. — Арк. 2–7 [№ 2 від 8.10.37 на 92 особи]; Арк. 20–22 [№ 8 від 20.10.37 на 9 осіб]; Арк. 25–27 [№ 51 від 8.12.37 на 21 особу]; Арк. 29–34 [№ 70 від 21.12.37 на 40 осіб]; Арк. 67–70 [№ 16 від 26.10.37 на 27 осіб]; Арк. 72–79 [№ 55 від 10.12.37 на 68 осіб]; Арк. 81–90 [№ 64 від 17.12.37 на 70 осіб]; Арк. 122–129 [№ 23 від 9.11.37 на 64 особи]; Арк. 131–138 [№ 32 від 14.11.37 на 99 осіб]; Спр. 129. — Арк. 2–4 [№ 17 від 29.10.37 на 7 осіб]; Арк. 6–8 [№ 42 від 25.11.37 на 13 осіб]; Спр. 130. — Арк. 109–112 [№ 96 від 13.01.38 на 19 осіб]; Арк. 114–116 [№ 108 від 18.01.38 на 8 осіб]; Арк. 138–142 [№ 162 від 28.03.38 на 37 осіб]; Спр. 131. — Арк. 14–16 [№ 85 від 2.01.38 на 15 осіб]; Арк. 38–39 [№ 148 від 20.02.38 на 4 особи]; Арк. 41–42 [№ 152 від 22.02.38 на 3 особи]; Арк. 44–47 [№ 157 від 9.03.38 на 15 осіб]; Арк. 53–55 [№ 172 від 14.05.38 на 8 осіб]; Арк. 57–59 [№ 173 від 16.05.38 на 14 осіб]; Арк. 61–63 [№ 178 від 31.05.38 на 10 осіб]; Арк. 65–67 [№ 179 від 1.06.38 на 11 осіб].
460. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1591 [Г. А. Соколов]; Спр. 1675 [А. Х. Толпін, Ц. Д. Толпіна, Б. Ю. Яковлев-Левіт]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26207-п [В. Є. Лебедєв].
461. ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 167–171.
462. Шифротелеграмма НКВД СССР № 49990 о проведении операции по репрессированию латышей // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 285–286; Шитюк М. М. Масові репресії на території Миколаївщини (30-ті роки XX століття) // Український історичний журнал. — 1998. — № 1. — С. 96.
463. 30 октября: Бюллетень Международного историко-просветительского, правозащитного и благотворительного общества «Мемориал». — М., 2000. — № 4.
464. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 100 [П. Л. Мастін]; Спр. 1664 [М. А. Калнін]; Спр. 2694 [П. І. Капрал]; Спр. 7213 [В. Г. Андерсон].
465. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1647 [К. Д. Бліцау]; Спр. 12217 [Р. І. Макул]; Спр. 9001 [Р. К. Лаздинь]; Спр. 1694 [М. Я. Штейнберг]; Спр. 1092 [Й. А. Пурпиш]; Спр. 792 [Ф. І. Пукшміс]; Спр. 1695 [Ф. І. Кареллі]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7113-п [Й. А. Воног].
466. Вибірка копій протоколів засідань наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурору СРСР А. Я. Вишинського з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини по «латиській операції» // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 130. — Арк. 2–6 [№ 23 від 7.01.38 на 35 осіб]; Арк. 118–123 [№ 115 від 5.02.38 на 48 осіб]; Спр. 131. — Арк. 35–36 [№ 144 від 16.02.38 на 2 особи].
467. Джуха И. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. — Санкт-Петербург, 2006. — С. 51–52.
468. Білокінь С. І. Культурно-національне життя України 1917–41 років і державний масовий терор // Україна: національна ідея. — К., 2003. — С. 677.
469. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 4029-п [Г. Є. Влізмас].
470. Вибірка копій протоколів засідань наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова і прокурору СРСР А. Я. Вишинського з репресивними рішеннями щодо мешканців Одещини по «грецькій операції» // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 130. — Арк. 17–25 [№ 24

від 31.01.38 на 98 осіб]; Арк. 35–52 [№ 45 від 7.02.38 на 200 осіб]; Арк. 71–81 [№ 54 від 11.02.38 на 99 осіб]; Арк. 96–99 [№ 62 від 15.02.38 на 17 осіб]; Спр. 131. — Арк. 11–12 [№ 81 від 21.02.38 на 5 осіб].
471. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1391. — Арк. 3.
472. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи... — С. 83.
473. Бринош І. В., Петровський Е. П. «Контрреволюційні революціонери»; Жертви «болгарської операції» НКВС // Бринош І. В., Петровський Е. П. Вказ. праця. — С. 89–141.
474. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8866-п [А. К. Багдасар'янц]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1507 [С. І. Вартанов, П. М. Казаджан, Е. К. Куркчан, М. А. Мангикян, М. М. Манук'ян, М. С. Мартиросян, К. П. Мелоян, О. М. Мілітонян, Б. А. Мурадьян, Г. А. Ованесов (Аванесян), Е. К. Озанян, Х. К. Осипов, А. І. Петросьянц, А. П. Пілоянц, Ц. В. Саркисьян, О. С. Степанов, А. А. Тер-Петросьянц, С. С. Тумасьян]; Спр. 5641 [А. А. Абалов, К. Григорьян, П. С. Тер-Погосьян].
475. Оперативный приказ НКВД СССР № 00486 «О репрессировании жен и размещении детей осужденных “изменников Родины”» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 277–281; Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 377–384.
476. Підрахунки за звітними таблицями УНКВС по Одеській області // ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 195, 200.
477. Стецовский Ю. И. История советских репрессий. — [Б. м.], 1997. — Т. 1. — С. 437.
478. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1235 [П. З. Кібальчич]. — Арк. 93.
479. Оперативный приказ НКВД СССР № 00689 «Об изменении оперативного приказа НКВД СССР № 00486 о порядке ареста жен изменников Родины» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 287–288.
480. Петровський Е. П. Українці як об'єкт репресій органів НКВС на Одещині в 1937–1938 рр. // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 4. — С. 108–121.
481. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6542-п [М. Ф. Шостацький]; Спр. 7078-п [Д. І. Солтус]; Спр. 6839-п [П. О. Самулевич]; Спр. 5503-п [І. І. Погорілий]; Спр. 6615-п [П. С. Дмитрашек]; Спр. 7940-п [С. Л. Будівський]; Спр. 5190-п [Є. Т. Остапенко-Бовкун]; Спр. 9439-п [В. І. Бойко]; Спр. 10216-п [Ф. Р. Гопак]; Спр. 7129-п [Г. П. Портний]; (справи Г. О. Алексеєнко у фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області немає. — *Ред.*); Смирнов В. А. Сабля деникинца и пуля сотрудника НКВД; Расстрел по поводу суффикса «унк» // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 3. — С. 108–130; 240–254.
482. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5905-п [І. О. Щербина]; Спр. 11347-п [І. Н. Буцай]; Спр. 10415-п [С. М. Чебаненко].
483. Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 328.
484. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1438–1440 [31 особа]; Малинова Г. Л. Дело «стрелочников» // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 161–179.
485. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3803–3808 [Ф. Я. Блажевський, Н. І. Букатевич, В. Л. Корочанський, В. Л. Метельський, А. М. Пашковський, Т. Г. Силенко].
486. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8323-п [Є. М. Уманська]; Спр. 939-п [І. М. Грушецький]; Спр. 8325-п [А. Б. Шварцман].
487. Там само. — Спр. 8323-п. — Арк. 8.
488. Лошицький О. «Лабораторія»-2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК... — 2000. — № 2/4 (13/15). — С. 153.
489. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 4539-п [Й. Н. Пивоваров]; Спр. 5496-п [І. А. Мамаєв]; Спр. 5257-п [Ю. З. Шехтман]; Спр. 9497-п [К. К. Герасименко]; Спр. 6017-п [П. І. Горяїнов]; Спр. 8884-п [Г. В. Гостієв]; Спр. 5485-п [М. В. Гальперін]; Спр. 7419-п [О. С. Булигін]; Спр. 7460-п [І. Т. Голофієвський]; Спр. 7130-п [О. І. Іванцов]; Спр. 6539-п [О. Ф. Довбиш]; Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]; Спр. 5328-п [П. Д. Бойко]; Спр. 10981-п [О. С. Барабаш]; Спр. 5899-п [С. С. Моросовський]; Спр. 10419-п [Л. Р. Мілх]. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1096 [П. П. Скліфас]; Спр. 1080 [Г. Ф. Бучко]; Фабианская В. А. Выдвиженка // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 68–71.
490. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6020-п [В. С. Матвєєв]; Спр. 5744-п [Г. П. Хоруженко].
491. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939). — К., 2001. — С. 235.
492. Яремчук Д. А. Лихі комсомольські долі: Політичні репресії в середовищі комсомолу і молоді України в 30-ті рр. // Трибуна. — 1996. — № 3–4. — С. 36.
493. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7280. — Арк. 115.
494. Золотарьов В. А. Вказ. праця. — С. 302–303; Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934–1941: Справочник / Под ред. Н. Г. Охотина и А. Б. Рогинского. — М., 1999. — С. 402; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5497-п [М. І. Кондаков].
495. Петров Н. В., Скоркин К. В. Вказ. праця. — С. 364, 156–157, 418, 155–156, 231.
496. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7131-п [О. П. Вірський, І. С. Ісаєв, Н. С. Канєвський]; Спр. 5194-п [Й. Р. Брусиловський]; Спр. 6931-п [Н. П. Коваленко]; Петровський Е. П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії // Одесский мартиролог... — Т. 3. — С. 827–842; Смирнов В. А. Расстрел редактора «Черноморской коммуны» // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 3. — С. 323–346.
497. Боровой С. Воспоминания. — М. — Иерусалим, 1993. — С. 153–155.
498. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937–1938 рр.) // Розбудова держави. — 1994. — № 6. — С. 47.
499. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5652-п [Ф. П. Васюренко]; Спр. 7778-п [Г. О. Александров]; Спр. 6868-п [С. Я. Шпак].
500. Там само. — Спр. 9780-п [І. К. Черниця]. — Т. 1. — Арк. 304–305.
501. Там само. — Спр. 7937-п [М. М. Вовчаренко]. — Арк. 397–399.
502. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 195, 200.
503. Там само. — Спр. 312. — Арк. 38.
504. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1153 [М. М. Петринський, Л. Г. Стрижак]; Спр. 2773 [Ю. Н. Каплан]; Спр. 1641 [У.-Л. Б. Вічик]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5175-п [В. О. Арнаутов]; Смирнов В. А. Расстрел историка Н. Н. Петринского // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Одесса, 2001. — Ч. 1. — С. 25–39; Малинова Г. Л. Расправа с педагогом // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 251–259.
505. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25243-п [М. І. Гордієвський]; Левченко В. В., Петровський Е. П. «Арештувати як українського есера... (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) // З архівів ВУЧК... — 2008. — № 1/2 (30/31). — С. 415–432.
506. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4073 [Л. В. Дубіна]. — Арк. 25–32 [оглядові довідки].
507. Там само. — Спр. 4887 [О. О. Сухов]. — Арк. 106–107; Смирнов В. А. Непредсказуемое прошлое // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 283–341; Петровський Е. П. Професор Одеського університету О. О. Сухов (1881–1944): нові дані про останні роки життя // З архівів ВУЧК... — 2004. — № 1/2. — С. 315–325; Левченко В. В., Петровський Е. П. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (До 70-річчя з часів трагічних подій) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 6. — С. 207–226.

508. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1452 [Й. Я. Чернявський].
509. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 38.
510. Там само. — Спр. 35. — Арк. 150.
511. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12920 [Ш. М. Барер, М. М. Левак, Л. Ш. Гройсман, Р. Г. Меєрович, Ш. М. Тяжеловський, І. Д. Цитрон, Х. І. Рабіч, З. Г. Абрамович, Б. Х. Скляревич].
512. Там само. — Спр. 5915–5916 [П. П. Борисевич-Волін, Г. П. Жостовт, І. А. Рабінович, О. Б. Купершанський, М. Е-Н. Канєвський, О. І. Покровський, П. А. Сілічев, В. П. Іосилевич, Г. А. Газалабов, Л. М. Москаленко, Л. А. Полєвий, І. П. Ракузо].
513. Сувениров О. Трагедия РККА. 1937–1938. — М., 1998.
514. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3824 [М. Л. Водзинський]; Спр. 4066 [П. І. Стрельцов]; Спр. 12611 [П. Л. Скубаков]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7540-п [В. С. Гапоненко]; Спр. 7569-п [І. М. Лабудзинський]; Спр. 12351-п [С. М. Мілеровський-Вайнштейн]; Спр. 14217-п [П. В. Кравченко]; Фабианская В. А. Однополчане маршала // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 62–67.
515. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5460 [Г. І. Дробишев, В. В. Дряхлов, С. М. Івлієв, С. І. Семенюк]; Спр. 3515 [Г. І. Бобовников]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 126-п; Спр. 27522-п [Г. В. Сорокін].
516. ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 105. — Арк. 68–76; Бажан О., Лошицький О. Вказ. праця. — С. 173.
517. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8866-п [А. К. Багдасар’янц]. — Арк. 218; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1889 [А. С. Іосіф’ян, Х. Л. Хачатурян, А. М. Тер-Вартанов, К. О. Широзян]. — Арк. 268 [з рапорту колишнього помічника начальника 2-го відділу УДБ Бутовича на ім’я особоуповноваженого НКВС УРСР від 11 березня 1939 року].
518. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 174 [з матеріалів суду над колишнім начальником IV відділу УНКВС по Одеській області В. П. Калюжним]. (Витяг з протоколу судового засідання див. у II розділі на стор. 445–459. — *Ред.*).
519. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1165 [І. К. Дьячишин]. — Арк. 375–378; Спр. 218 [М. А. Галеско]; Спр. 1230 [К. Н. Сечкін]; Спр. 7073 [І. Д. Сарро]; Спр. 11689 [П. Н. Скалет]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 525-п [Г. П. Решетняк]; Смирнов В. А. Красные партизаны // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 88–123.
520. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3328–3333 [29 осіб]; Малинова Г. Л. Как судили религию — II // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 145–156; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 86–88.
521. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2856 [О. Ю. Андріанов, Ф. К. Дєньга, К. Д. Жиров, П. Г. Івлієв, Д. М. Папе, М. М. Рожновський, І. І. Сорокін]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 88–89.
522. Там само. — Спр. 9840 [Ш. А. Дембін]; Спр. 10892 [Т. Ф. Гойхман]; Спр. 9389 [В. Л. Дербаремдінер, Д. Ш. Перкіс]; Спр. 11670 [Я.-З. З. Римар]; Осипова И. И. Вказ. праця; Малинова Г. Л. Растрелянное духовенство // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 156–161.
523. ГДА СБУ. — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 195, 200.
524. Там само. — Ф. 6. — Оп. 3. — Спр. 70.
525. Там само. — Спр. 169.
526. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 6183 [А. А. Бабінець]; Спр. 3306 [В. К. Банєвський]; Спр. 4944 [Д. І. Лабушняк]; Спр. 3286 [Н. А. Булат]; Спр. 2339 [П. І. Гербиченко]; Спр. 6172 [М. Г. Ільницький].

527. АП РФ. — Ф. 3. — Оп. 24. — Спр. 409–419; Сталинские расстрельные списки // Компакт-диск «Жертвы политического террора в СССР». — 3-е изд. — М., 2004 (http://stalin.memo.ru/index.htm).
528. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24899-п [В. Г. Дельвендаль]; Спр. 5369-п [М. Я. Берлага, С. З. Богомолов, Й. А. Вайнер, С. Х. Дацьковський, М. Д. Демидов].
529. Там само. — Спр. 24899-п. — Арк. 225–227.
530. Там само. — Спр. 5369-п. — Т. 5. — Арк. 185–192 зв.
531. Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Офіційний текст зі змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 року. — К., 1940. — С. 84.
532. Петровський Е. П. Методи слідства в період масових репресій 1937–1938 років на Одещині (на матеріалах архіву УСБУ) // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 1. — С. 101–119; Шуйський І. Використання радянськими репресивними органами методів морального та фізичного впливу на громадян у процесі розслідування політичних справ у 30-ті роки XX ст. // Геноцид українського народу... — С. 398–408.
533. Бетеев В. И., Панов В. Д. Оправданию не подлежит. — М., 1989. — С. 13; Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов [Сборник] / Сост. И. В. Курилов и др. — М., 1991. — С. 40–41.
534. Инквизитор: Сталинский прокурор Вышинский / Сост. и общ. ред. О. Е. Кутафина. — М., 1992. — С. 255.
535. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8866-п [А. К. Багдасар’янц]. — Арк. 218.
536. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 7480 [І. П. Брандман, С. М. Гольдшмідт, С. Ю. Натанзон (Сальников), Г. Б. Редько, Л. І. Слонимський, А. В. Шварцман, І. Л. Щербеліс]. — Арк. 113 [з копії оглядової довідки за матеріалами розслідування по заяві 17 засуджених, що утримувалися у дніпропетровській в’язниці]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5333-п [Т. М. Насакін].
537. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 7480. — Арк. 113–116 [копія оглядової довідки за матеріалами розслідування по заяві 17 засуджених, що утримувалися у дніпропетровській в’язниці].
538. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5866-п [П. Х. Сушон]; Спр. 7131-п. — Т. 4. — Арк. 37–38 [з протоколу допиту Сушона в 1956 році].
539. Там само. — Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]. — Арк. 119.
540. Там само. — Спр. 7455-п [А. О. Луньонок]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2367 [М. М. Койнаш]. — Арк. 53 зв. — 54 [з протоколу допиту Луньонка в 1955 році].
541. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5667-п [Г. К. Клочко]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2367 [М. М. Койнаш]. — Арк. 56 [з протоколу допиту Клочка в 1955 році].
542. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7131-п [О. П. Вірський, І. С. Ісаєв, Н. С. Канєвський]. — Т. 4. — Арк. 39 [з протоколу допиту П. Х. Сушона в 1956 році].
543. Там само. — Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 187 [свідчення С. Я. Шпака на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
544. Там само. — Спр. 5114-п [М. З. Літинський]; Фабианская В. А. Укрощение строптивых // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 72–80.
545. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]. — Арк. 125 зв. [з протоколу допиту М. З. Літинського в 1955 році].
546. Там само. — Спр. 6868-п [С. Я. Шпак]; Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 187 [свідчення Шпака на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
547. Там само. — Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]. — Арк. 119–120 [із заяви М. З. Закгейма].

548. Там само. — Спр. 7131-п [О. П. Вірський, І. С. Ісаєв, Н. С. Канєвський]. — Т. 4. — Арк. 38 [з протоколу допиту П. Х. Сушона в 1956 році].
549. Там само. — Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 187 [свідчення С. Я. Шпака на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
550. Там само.
551. Там само. — Спр. 5321-п [П. М. Починщиков]. — Арк. 157 [з висновку прокуратури по матеріалах перевірки у 1955 році архівно-слідчих справ репресованих]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1452 [Й. Я. Чернявський].
552. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6862-п [М. С. Едельман, М. М. Картман, А. С. Клюненко, Л. Н. Комаров-Кофман, М. М. Майфельд, Г. Г. Смаглюк, І. Я. Теплицький, Й. С. Черкаський]; Спр. 5321-п [П. М. Починщиков]. — Арк. 157 [з висновку прокуратури по матеріалах перевірки у 1955 році архівно-слідчих справ репресованих].
553. Там само. — Спр. 8317-п [О. О. Маулевич]; Спр. 5321-п [П. М. Починщиков]. — Арк. 157 [з висновку прокуратури по матеріалах перевірки у 1955 році архівно-слідчих справ репресованих].
554. Там само. — Спр. 7778-п [Г. О. Александров]; Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 177 [свідчення Л. С. Каліховського на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
555. Там само. — Спр. 6053-п [М. М. Букалов]. — Ч. ІІ. — Арк. 66–67 [з протоколу допиту колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. Ф. Сальникова у 1955 році].
556. Там само. — Спр. 6004-п [Б. Ю. Борисов, П. М. Житомирський, М. З. Закгейм, М. Й. Каганер, А. М. Серебряков-Ступницький, А. Д. Шабс]*; Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]. — Арк. 119 [із заяви М. З. Закгейма].
557. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5460 [Г. І. Дробишев, П. В. Дряхлов, С. М. Івлієв, С. І. Семенюк]. — Арк. 101.
558. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6915-п [О. У. Банковський, М. Б. Баргер, М. Т. Биков, Ф. П. Бугрименко, Т. П. Єремєєва, М. Т. Єремченко, Ф. М. Поліванов, І. Х. Сенкевич, І. Т. Суслов, І. Є. Ткаченко, К. А. Харченко, М. Й. Шильман]; Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 193 [свідчення М. Б. Баргера на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
559. Там само.
560. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6915-п. — Т. 4. — Арк. 910–913 [з протоколу допиту І. Х. Сенкевича].
561. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1235 [П. З. Кібальчич]. — Арк. 93.
562. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7076-п [Л. М. Гай-Комар]. — Арк. 119 [із заяви М. З. Закгейма].
563. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4887 [О. О. Сухов]. — Арк. 449.
564. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5321-п [П. М. Починщиков]. — Арк. 157 [з висновку прокуратури по матеріалах перевірки у 1955 році архівно-слідчих справ репресованих].
565. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5866-п [П. Х. Сушон]; Спр. 7131-п [О. П. Вірський, І. С. Ісаєв, Н. С. Канєвський]. — Т. 4. — Арк. 38 [з протоколу допиту П. Х. Сушона в 1956 році].
566. Там само. — Спр. 706-п [С. Ф. Лозовський].

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

567. Там само. — Спр. 6915-п [О. У. Банковський, М. Б. Баргер, М. Т. Биков, Ф. П. Бугрименко, Т. П. Єремєєва, М. Т. Єремченко, Ф. М. Поліванов, І. Х. Сенкевич, І. Т. Суслов, І. Є. Ткаченко, К. А. Харченко, М. Й. Шильман]; Спр. 619-п [С. Ю. Білодід]; Спр. 24443-п [Й. Й. Ейдер]; Спр. 24649-п [М. Т. Продіус]; Спр. 475-п [Я. Я. Ротт]; Спр. 2262-п [П. К. Ставінський]; Спр. 2311-п [М. В. Утєшев]; Спр. 2354-п [О. А. Цаплюк].
568. Там само. — Спр. 7151-п [Ф. О. Вирвихвіст]. — Арк. 187 [свідчення С. Я. Шпака на засіданні військового трибуналу військ НКВС Київського округу по справі колишнього співробітника УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного].
569. Там само. — Спр. 6004-п [Б. Ю. Борисов, П. М. Житомирський, М. З. Закгейм, М. Й. Каганер, А. М. Серебряков-Ступницький, А. Д. Шабс]*.
570. Из постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1939 года «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 306; Стецовский Ю. И. Вказ. праця. — С. 194.
571. Приказ НКВД СССР № 00762 от 26 ноября 1938 года «О порядке осуществления постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 года» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 309–312.
572. Тепляков А. Г. Процедура: Исполнение смертных приговоров в 1920–1930-х годах. — М., 2007. — С. 20; Трагедия советской деревни... — Т. 5. — Кн. 2: 1938–1939. — М., 2006. — С. 571.
573. Хронологія репресій (на підставі бази даних «Одеський мартиролог: категорія підслідних» на 33 909 осіб) // Одесский мартиролог... — Т. 3. — С. 88–89.
574. Петров Н. В., Скоркин К. В. Вказ. праця. — С. 501.
575. Ватлин А. Ю. Архивно-следственные дела УНКВД Московской области как источник по истории «массовых операций» 1937–1938 гг. // Материалы к семинарам-тренингам: Сборник материалов для участников партнерской сети проекта «Возвращенные имена» / Сост. и вступ. статья В. М. Кириллова. — Н. Тагил, 2002. — С. 207.
576. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 820 [В. Ф. Савицький].
577. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8421-п [Є. З. Більксес, М. Л. Руднєв].
578. Там само. — Спр. 7538-п [М. І. Неділько, М. С. Поздняков].
579. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2617 [П. С. Почаївець].
580. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 272-п [К. І. Папаянакі].
581. Там само. — Спр. 677-п [М. П. Обозний]; Спр. 684-п [М. Я. Бендже].
582. Там само. — Спр. 3470-п [А. М. Червонюк].
583. Там само. — Спр. 672-п [В. І. Гопак].
584. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 942 [Е. Н. Родкіна].
585. Там само. — Спр. 1096 [П. П. Скліфас].
586. Там само. — Спр. 5738 [І. М. Борисов].
587. Ватлин А. Ю. Вказ. праця. — С. 207.
588. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12148 [С. В. Георгієв, І. С. Георгіу, Г. П. Мунтяну]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 92–93.
589. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3584–3586 [В. І. Агура, П. М. Болгаров, О. Т. Гладков, Г. І. Дімов, І. Д. Желязков, Х. С. Калєв, Б. П. Камбуров, І. М. Каракулаков, М. В. Княжевич, М. П. Тетрадов, П. В. Фрунзе, Х. Х. Христофоров].
590. Там само. — Спр. 6612 [Х. П. Бейлікчі, В. М. Спанакі]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 99–100.
591. Инструкция НКВД/НКГБ СССР от 24 апреля 1941 года «О порядке ссылки в отдаленные северные районы СССР членов семей лиц, находящихся на нелегальном положении

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

и осужденных участников контрреволюционных организаций украинских, белорусских и польских националистов»; Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР № 1299-52сс от 14 мая 1941 года «Об изъятии контрреволюционных организаций в западных областях УССР» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 391–393. (ГА РФ. Ф. Р-9401. Оп. 2. Д. 1. Л. 284–288; Ф. Р-5446. Оп. 1в. Д. 534. Л. 104–105).
592. Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае — июне 1941 года // www.memo.ru/HISTORY/
593. Докладная записка заместителя наркома госбезопасности СССР Б. З. Кобулова И. В. Сталину, В. М. Молотову и Л. П. Берии о ходе операции по изъятию антисоветского элемента в Молдавской ССР, Черновицкой и Измаильской областях УССР от 13 июня 1941 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 401; Пассат В. И. Трудные страницы истории Молдовы. 1940–1950-е. — М., 1994.
594. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 77-п [Д. А. Базажі]; Спр. 31-п [І. П. Гелос]; Спр. 42-п [А. В. Георгіца]; Спр. 76-п [Є. Г. Дімітріу]; Спр. 52-п [О. І. Курмій].
595. Докладные записки Прокуратуры СРСР о выполнении указов президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 года «О переходе на восьмичасовый рабочий день и семидневную рабочую неделю и о запрете самовольно покидать рабочими и служащими предприятия и учреждения» и от 10 августа 1940 года «Об ответственности за мелкие кражи на предприятии и за хулиганство» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 408–423. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 348; Д. 245; Д. 541; Д. 336).
596. Кара-Мурза С. История советского государства и права. — М., 1998. — С. 241.
597. Из докладной записки начальника уголовно-судебного отдела М. Ф. Золотова, сотрудника Прокуратуры СССР Фаркина прокурору СССР В. М. Бочкову о судебных репрессиях, согласно указа президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 417. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 336. Л. 47–63).
598. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. — Т. II. — Кн. 1: Начало. 22 июня — 31 августа 1941 года. — М., 2000. — С. 8–10; История советского уголовного права / А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов и др. — М., 2003. — С. 404.
599. Обухов В. В. Организация и компетенция военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны // Вопросы совершенствования правоохранительных органов внутренних дел. — Ч. 1. — М., 2003. — С. 17–18.
600. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 1506-п [Л. В. Бухнєв, І. П. Клєвцов, В. Г. Маканов, П. Т. Слободянюк, П. Т. Франчук, П. О. Цицирига, С. Г. Чайковський]; Спр. 1869-п [М. Я. Балан, П. Ф. Гуторов, Г. А. Циганок]; Спр. 2409-п [В. С. Український]; Спр. 10820-п [М. Т. Вдовиченко, І. І. Дацко, І. Ф. Захарченко, В. О. Здоровченко, В. Ф. Китик, І. І. Милосердний, Д. С. Ніколаєнко, В. А. Смоквин, І. П. Ткач].
601. Там само. — Спр. 28718-п [В. І. Архіпов]; Спр. 28947-п [В. Ф. Каліверда]; Спр. 28825-п [М. М. Крекнін]; Спр. 28956-п [М. М. Мукан]; Спр. 27729-п [Д. П. Подакін]; Спр. 25731-п [І. К. Стратієнко]; Спр. 28648-п [Є. Я. Цапенко].
602. Докладная записка прокурора СССР В. М. Бочкова, первого заместителя наркома внутренних дел С. Н. Круглова, председателя военной коллегии Верховного суда СССР В. В. Ульриха Л. П. Берии об ускорении рассмотрения приговоров к высшей мере наказания и их исполнения // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 433. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 968. Л. 120).
603. Советское право в период Великой Отечественной войны. — М., 1948. — Ч. II. — С. 51; Тимофеев В. Г. Уголовно-исполнительная система России: цифры, факты и события. — Чебоксары, 1999. — С. 56.

604. Пыхалов И. Правда о заградительных отрядах // Спецназ России. — 2004. — № 6 (93); Дайнес В. О. Шрафбаты и заградотряды Красной армии. — М., 2008. — С. 22–29; Пыхалов И. Заградотряды: вымысел и реальность // http://www.contr-tv.ru/print/354/
605. Докладная записка заместителя прокурора СССР Г. Н. Сафонова Г. М. Маленкову, заместителю председателя СНК СССР А. Я. Вышинскому о результатах выполнения указа президиума Верховного Совета СССР от 6 июля 1941 года «Об ответственности за распространение в военное время ложных слухов, возбуждающих тревогу среди населения» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 428–430. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 968. Л. 8–9).
606. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26000-п [П. І. Волков]; Спр. 4093-п [П. А. Волошко]; Спр. 3558-п [К. І. Пазик]; Спр. 25982-п [Л. П. Автонасов]; Спр. 4044-п [І. Д. Решетняк]; Спр. 6175-п [М. П. Хоменко].
607. Там само. — Спр. 24579-п [Д. Ф. Артеменко]; Спр. 26832-п [А. П. Шевченко]; Спр. 26836-п [Г. М. Григор'єв]; Спр. 5516-п [А. А. Курдасов, А. І. Майборода, М. А. Сучков]; Спр. 26351-п [С. І. Ковальчук, Я. К. Корчинський, П. Д. Котлярова, В. І. Олійник, К. М. Петрищев, У. М. Слюсар, А. І. Цуканов, П. Л. Чернятьєв].
608. Там само. — Спр. 26418-п [В. К. Манєжна]; Спр. 28655-п [К. К. Анастасіу]; Спр. 26421-п [А. І. Коубу]; Спр. 25647-п [П. І. Юзик]; Спр. 25291-п [О. Г. Мороз]; Спр. 28653-п [В. М. Ковтун].
609. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12404 [І. С. Тоя]; Спр. 9450 [Д. Г. Заводовський]; Спр. 9410 [Г. В. Маринов]; Спр. 6614 [К. К. Станческу]; Спр. 6807 [В. Г. Стойчев]; Спр. 12996 [П. Г. Подоспєєв]; Спр. 875 [С. О. Жалобинський]; Спр. 6023 [Р. Р. Блюм]; Спр. 834 [І. Г. Авдієнко]; Спр. 11961 [Л. І. Коноплььов]; Спр. 6121 [Г. В. Котович].
610. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 12298-п [Т. Д. Ріхтер]; Спр. 15284-п [Ф. Т. Гейзлер]; Спр. 26831-п [І. Г. Бальцер]; Спр. 15501-п [А. К. Візнер], Спр. 15577-п [Ф. В. Рілінг]; Спр. 15591-п [Е. В. Чахотіна]; Спр. 15886-п [К. М. Кайзер]; Спр. 26799-п [Т. К. Майєр]; Спр. 16223-п [Г. Г. Сигле, Р. Г. Сигле]; Спр. 25328-п [Г. Я. Алердінс]; Спр. 16082-п [С. С. Уль]; Спр. 26422-п [М. Р. Фелькер]; Спр. 15640-п [15 осіб]; Смирнов В. А. Теофил и Святослав Рихтеры // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 220–232.
611. Справка о переселении немцев из Украинской ССР // «Мобилизовать немцев в рабочие колонны...» И. Сталин: Сборник документов (1940-е годы). — М., 1998. — С. 34.
612. Там само. — С. 8–13; Кириллов В. М., Разинков С. Л. Массовые источники по депортации, спецпоселению и трудовой мобилизации советских немцев и опыт создания электронной базы данных // Материалы к семинарам-тренингам... — С. 89–135.
613. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК... — 1994. — № 1. — С. 191.
614. Одесская область в Великой Отечественной войне (1941–1945 годы): Документы и материалы. — Одесса, 1970. — С. 147; Юнгмайстер А. В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области. 1944–1951 годы. (Взгляд изнутри). — Одесса, 2007. — С. 15.
615. Примітки: п. 90 — текст указу від 26 грудня 1941 року // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 665; Ведомости Верховного Совета СССР. — 1942. — № 2 (12 января).
616. Из справки Прокуратуры СССР В. М. Молотову, Г. М. Маленкову, А. Я. Вышинскому о количестве осужденных по указам от 26 июня 1940 года и 26 декабря 1941 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 446. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 3147. Л. 5–10.)
617. Там само. — С. 447.
618. Постановления и распоряжения Государственного комитета обороны за 1941–1945 годы // www.rusarchives.ru (Бюллетень рассекреченных документов Федеральных государственных архивов. — № 6).
619. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5644 [Н. Л. Петриченко]; Спр. 12190 [К. Я. Фомей]; Спр. 11170 [О. М. Матвєєва]; Спр. 11175 [Є. Л. Ковтун]; Спр. 11179 [Ф. Г. Пана-

сюк]; Спр. 11171 [А. Л. Христенко]; Спр. 11172 [М. Ф. Шишман]; Спр. 11180 [В. М. Казакевич-Декусар].
620. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За редакцією В. Т. Маляренка. — К., 1997. — С. 146–147; История советского уголовного права / А. А. Герцензон, Ш. С. Грингауз, Н. Д. Дурманов и др. — М., 2003. — С. 425; Мельніков А. В. Правове положення місцевого населення Кримського півострова у 1941–1945 рр. за німецько-фашистським і радянським законодавством // Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 63. — С. 119–121.
621. Одесская область в Великой Отечественной войне (1941–1945 годы)...; Черкасов А. Оккупация Одессы. Год 1941-й. — Одесса, 2007.
622. ДАОО. — Ф. Р-2242 [Головна регістратура губернаторства Трансністрія]; Ф. Р-2249 [Дирекція культури губернаторства Трансністрія, м. Одеса]; Ф. Р-2270 [Румунська православна місія, м. Одеса]; Ф. Р-2295с [Фольксдойче міттельштелле «СС» зондеркоманда «Р» БК-XXV, м. Одеса]; Ф. Р-2349 [Генеральний інспекторат жандармерії губернаторства Трансністрія, м. Одеса; Відділ румунської воєнної пропаганди]; Ф. Р-2350 [Інспекторат в'язниць губернаторства Трансністрія, м. Одеса]; Ф. Р-2351–2354 [Префектура поліції, м. Одеса]; Ф. Р-3363 [Відділ друку губернаторства Трансністрія, м. Одеса]; Ф. Р-3366 [Друкарня губернаторства Трансністрія, м. Одеса]; Ф. Р-3964 [Редакція газети «Молва» — орган дирекції культури губернаторства Трансністрія, м. Одеса]; Ф. Р-4093 [Редакція газети «Одесская газета» — орган примарії Одеського муніципалітету, м. Одеса].
623. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26277-п [С. Ф. Білодід, Б. В. Варнеке, В. Ф. Лазурський, К. Д. Покровський, М. П. Соколов]; Спр. 14019-п [В. Ф. Лазурський]; Спр. 5777-п [М. П. Соколов]; Малинова Г. Трудная тема // Одесский мартиролог... — Т. 2. — Одесса, 1999. — С. 750–772; Смирнов В. А. Покровский, Варнеке, Соколов и другие: изменники или жертвы трагедии?; Арест профессора Владимира Лазурского // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 159–179, 189–197.
624. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24709-п [М. М. Заєвлошин]; Спр. 24648-п [П. Г. Часовников]; Спр. 27257-п [Г. Й. Потапенко]; Спр. 1140-п [Г. Й. Потапенко]; Спр. 28537-п [К. К. Стамеров і Є. Ф. Стамерова (Бардашевська)]; Смирнов В. А. Профессор Михаил Николаевич Заевлошин; Дело Стамеровых; Осужденный ректор университета (П. Г. Часовников); Цветы за решеткой (Г. И. Потапенко) // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 65–73, С. 74–87; Ч. 1. — С. 150–158, 198–205.
625. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 28470-п [О. О. Номікос і Г. В. Чуйко]; Спр. 26823-п [Г. Й. Арендарь, Б. А. Лук'янов, Г. І. Яницький]; Гридин В. М. В ГУЛАГе — литературная Одесса // Дороги за колючую проволоку: Сборник воспоминаний, очерков о людях ГУЛАГа и о правозащитном движении в Одессе / Серия «Одесского Мемориала». — Вып. 3. — Одесса, 1996. — С. 141–183; Смирнов В. А. Судьба поэта Ореста Номикоса и его жены Г. В. Чуйко; Репрессированный журнал «Колокол» // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 111–122; 103–110.
626. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8592-п [М. П. Савченко]; Смирнов В. А. «О дайте, дайте мне свободу...» Слово о премьере оперного театра Н. П. Савченко // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 140–149.
627. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25165-п [Г. М. Фоменко]; Спр. 25559-п [М. М. Чернятинський]; Смирнов В. А. Осужденные Н. Н. Чернятинский и. Г. Н. Фоменко // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 241–255.
628. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 27834-п [В. М. Вронський]; Смирнов В. А. Артист и режисер русского театра Василий Вронский // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 1. — С. 123–132.

629. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 6511-п [М. І. Рибальченко]; Рыбальченко М. И. Чемпион на каторге // Дороги за колючую проволоку... — С. 85–106; Мы из ГУЛАГа / Серия «Одесского Мемориала». — Вып. 7. — Одесса, 1999. — С. 97.
630. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 1162-п [А. Ф. Янке]; Фабианская В. А. Еще о бадаевцах // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 102–114.
631. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 15566-п [О. П. Петровський]; Фабианская В. А. Двойная игра // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 81–101.
632. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8614-п [В. В. Бориневич, О. Т. Веккер, О. К. Дубовська, М. М. Євстратенко, В. В. Короповський, Б. І. Точидловський].
633. Там само. — Спр. 3064-п [Т. П. Бассарська, П. М. Мілюкова, С. Д. Ткаченко]; Фабианская В. А. Падчерицы Родины // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 115–125.
634. Горбуров Є. Г. Рух опору на півдні України в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр. — К., 2002. — С. 156–157; Бачинський А. Д. З боротьби ОУН—УПА проти фашистських загарбників у степовій Україні в роки Другої світової війни. 1942–1944 рр. // Південна Україна під час Другої світової війни (1939–1945). — Одеса, 1993. — Вип. 1. — С. 69–71; Одеса і українці. — Одеса, 1997; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К., 2005; Горбуров Є. Г., Шитюк М. М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля півдня України в роки німецько-румунської окупації. — К., 2003; Вінцковський Т. С., Нікульча І. Я. Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. — 2007. — № 5. — С. 123–134.
635. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 7774-п [Л. С. Башкирова, Г. В. Івіо, І. І. Павлов]; Павлов И. И. Потерянное поколение: Воспоминания узника тюрем Одессы и Киева, лагерей и ссылки на Колыме и в Магадане. — Одесса, 2002; Фабианская В. А. Анка // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 126–128.
636. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24998-п [Н. А. Вихристенко, Р. Л. Гавдзинська, Л. М. Залеско, Л. О. Соколенко, П. І. Соколенко].
637. Там само. — Спр. 25307-п [В. В. Бойко, М. Г. Бонько, В. К. Брижицький, П. В. Вітряний, А. М. Владиченко, М. Й. Гуменний, М. Х. Іваненко, І. М. Магар, І. В. Ткач].
638. Там само. — Спр. 28253-п [М. К. Крикун, Ф. К. Крикун].
639. Там само. — Спр. 28251-п [М. І. Бівзюк]; Спр. 28173-п [Ю. П. Пітенко]; Спр. 6331-п [Г. Є. Плеве]; Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Вказ. праця. — С. 132.
640. Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 130–131.
641. Бажан О. Г. Одеська область у дзеркалі радянських спецслужб // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я / Гол. ред. А. В. Шабашов. — Одеса, 2007. — Вип. 1. — С. 243.
642. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 1715-п [М. М. Добровольський]; Спр. 8960-п [Г. А. Хреновський]; Спр. 25157-п [П. І. Шкарупін]; Спр. 25641-п [Г. П. Гдешинський]; Спр. 8489-п [М. Г. Остапчук]; Спр. 8650-п [З. С. Черкез]; Спр. 25253-п [О. Г. Арвентьев]; Спр. 28022-п [Г. В. Кожухар]; Спр. 28174-п [С. Л. Навалов]; Спр. 9048-п [О. Т. Пасічник]; Михайлуца М. І. Вказ. праця. — С. 286–292.
643. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12333 [П. А. Леоні, Ж. М. Ніколя].
644. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 28866-п [С. С. Дєтков]; Спр. 25377-п [Є. І. Гордієнко]; Спр. 26456-п [І. Д. Єребакан]; Спр. 25188-п [К. П. Осипова].
645. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 26122-п [А. І. Гунт]; Спр. 25301-п [Е. Ф. Зальцвельд]; Спр. 22313-п [Г. Е. Літхенгауз]; Спр. 26119-п [М. Й. Зубрицька-Ресслер]; Спр. 3010-п [О. А. Лошиць].
646. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 9409 [Й. А. Вайхель]; Спр. 8502 [Х. В. Вернер]; Спр. 6636 [І. А. Гульм]; Спр. 1159 [К. М. Феч]; Спр. 12798 [Е. Вас. Аболіна]; Спр. 4632

[Л. Х. Анер]; Спр. 8452 [Л. Д. Беккер]; Спр. 6640 [К. Ф. Горнштейн]; Спр. 6793 [Т. Г. Аухтер]; Спр. 11121 [Н. Ф. Штюрц]; Спр. 1571 [М. К. Гейнце]; Спр. 12200 [А. Ф. Лазур]; Спр. 12866 [В. С. Мерц]; Спр. 2305 [Е. Вл. Аболіна]; Спр. 7948 [І. Г. Нагель]; Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітяни Одещини — жертви репресій тоталітаризму. — Одеса, 1995. — С. 37, 93, 46, 65, 68–69; Фабианская В. А. Мать и дочь // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 129–133.
647. Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України). — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 76–77; Спр. 51. — Арк. 96; Винниченко І. Вказ. праця. — С. 71, 124.
648. Молодова И. Ю. Проверочно-фильтрационные дела в Госархиве документов новейшей истории Калужской области // Отечественные архивы. — 2003. — № 1. — С. 49.
649. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. — М., 2002. — С. 334.
650. Великая Отечественная война. 1941–1945: Военно-исторические очерки. — М., 1999. — Кн. 4: Народ и война. — С. 191.
651. Молодова И. Ю. Вказ. праця. — С. 50.
652. Сорокина Л. Г., Вертилецкая Е. В. Проблемы создания базы данных фильтрационно-проверочных дел УФСБ Свердловской области // Материалы к семинарам-тренингам... — С. 286–288.
653. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан // Скепсис / www.scepsis.ru/library/id_1234.html
654. Полян П. М. Вказ. праця. — С. 337.
655. Земсков В. Репатриация перемещенных советских граждан...
656. Полян П. М. Вказ. праця. — С. 359.
657. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 15992-п [Д. Р. Арканов]; Спр. 24607-п [М. В. Блажков]; Спр. 28238-п [А. П. Воловников]; Спр. 28239-п [Г. Є. Друзенко]; Спр. 15437-п [С. І. Сидоренко]; Спр. 28280-п [О. Л. Статкевич]; Фабианская В. А. Свободный художник // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 137–145.
658. Директива НКВД СССР № 181 от 11 октября 1945 года о взятии на учет и оперативно-чекистском обслуживании репатриированных советских граждан немецкой национальности // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 5. — С. 473–474. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 217. Л. 6–6 об.); Одолинская Н. Ф. Советские каторжанки / Серия «Одесского Мемориала». — Вып. 6. — Одесса, 1998.
659. ГДА МВС України. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 76–77; Спр. 51. — Арк. 96; Винниченко І. Вказ. праця. — С. 71, 124.
660. Полян П. М. Вказ. праця. — С. 538; Земсков В. Н. Спецпоселенцы (1930–1959 годы) // Население России в 1920–1950-е годы: численность, потери, миграции. — М., 1994. — С. 145–194.
661. Полян П. М. Вказ. праця. — С. 506, 509; Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годов // История СССР. — 1990. — № 4. — С. 26–41; Земсков В. Н. Репатриации советских граждан в 1945–1946 годах. Опираясь на документы // Россия. XXI. — 1993. — № 5. — С. 74–81.
662. Чайковский А. С. Плен. За свои и чужие грехи. Военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 годы. — К., 2002. — С. 134; Карнер С. Архипелаг ГУПВИ. Плен и интернирование в Советском Союзе: 1941–1956. — М., 2002; Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / Под ред. М. М. Загорулько. — М., 2000.
663. Deutsches Rotes Kreuz (DRK). — München, 1958. — S. 165.
664. Російський державний військовий архів. — НКВС СРСР, ГУПВІ. — Арх. № 2116960 «Спецгоспіталь № 3986».

665. DRK... — Teil II. — S. 161; Юнгмайстер А. В. Вказ. праця. — С. 86–87.
666. Юнгмайстер А. В. Вказ. праця. — С. 19–20.
667. Там само. — С. 31–32, 107–108.
668. Там само. — С. 76–77.
669. Там само. — С. 15, 9, 144–147.
670. Там само. — С. 103–104.
671. Из докладной записки заместителя прокурора СССР Г. Н. Сафонова И. В. Сталину о количестве осужденных по «трудовым» указам от 26 июня 1940 года и 26 декабря 1941 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 546. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 37. Д. 3147. Л. 1–4).
672. Указ президиума Верховного Совета СССР «О замене судебной ответственности рабочих и служащих за прогул, кроме случав неоднократного и длительного прогула, мерами дисциплинарного воздействия» от 14 июля 1951 года. (Без опубликования в печати) // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 551–552. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 57. Д. 348. Л. 15–17).
673. Нікілєв О. Кадрова політика тоталітарної держави в українському селі як прояв інтелектуального геноциду (середина 40-х — перша половина 50-х років XX ст.) // Геноцид українського народу... — С. 529–536; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4806. — Арк. 31–43.
674. Чорноморська комуна. — 1946. — 20 липня.
675. Веселова О. М. Одеська та Ізмаїльська області в лабетах голоду 1946–1947 років // Одесі — 200... — С. 88.
676. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25108-п [О. І. Бишко]; Спр. 25537-п [М. Ф. Власюк, І. А. Кобзар]; Спр. 6087-п [Г. Н. Войтенко]; Спр. 26309-п [О. П. Гербей]; Спр. 25072-п [П. Г. Мандриченко]; Спр. 8790 п [Є. К. Скала]; Спр. 16031-п [К. М. Ткаченко].
677. Голод в Україні. 1946–1947: Документи і матеріали / Упоряд. О. М. Веселова. — Київ — Нью-Йорк, 1996; Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. — Нью-Йорк, 2000; Горбуров К. Є. Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. — Миколаїв, 2006; Голодомори в Україні: Одеська область. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947...; Голодний хліб (Голод 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій)...; Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні // Український історичний журнал. — 2006. — № 6. — С. 98–124.
678. Веселова О. М. Одеська та Ізмаїльська області в лабетах голоду... — С. 89.
679. ГДА СБУ. — Колекція документів. — Арк. 130, 202; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 69–70.
680. ГДА СБУ. — Колекція документів. — Арк. 202–204; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 70, 188–190.
681. ГДА МВС України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 138; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 70–71, 226.
682. ГДА МВС України. — Ф. 10. — Спр. 46. — Арк. 21; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 72.
683. ГДА СБУ. — Колекція документів. — Арк. 215–217, 266–267, 301–302; ГДА МВС України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 39–42; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 70–72, 74–75, 193–194, 198–200, 215–216, 222.
684. Примітки: п. 148 — з тексту указу від 4 червня 1947 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 677; Уголовный кодекс РСФСР. — М., 1950. — С. 142–143.
685. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4948. — Арк. 6–7; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 232–236.

686. ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 4358. — Арк. 51.
687. Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 63.
688. ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 4311. — Арк. 8; Горбуров К. Є. Вказ. праця. — С. 82.
689. Из докладной записки министра юстиции СССР К. П. Горшенина И. В. Сталину о применении указа президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества» от 4 июня 1947 года в 1947–1950 годах // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 564. (ГА РФ. Ф. Р-5446. Оп. 86а. Д. 8073. Л. 3–12).
690. Нормативні документи щодо депортації народів у 1940-ві роки // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 455–544; Депортовані: кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів. — К., 2003.
691. Бугай Н. Ф., Коцонис А. Н. «Обязать НКВД СССР... выселить греков» (о депортации греков в 1930–1950-е годы. — М., 1999. — С. 34–35, 40.
692. «Мобилизовать немцев... — С. 11–12. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 579. Л. 285).
693. Там само. — С. 13; Бугай Н. Ф. Немцы в структуре производительных сил СССР: трудовые армии, рабочие колонны, батальоны (40-е годы) // Немецкий российский этнос: вехи истории. — М., 1994. — С. 89; Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) // Український історичний журнал. — 1990. — № 10. — С. 32–38.
694. Приказ Прокуратуры СССР № 39с от 13 февраля 1945 года с объявлением постановления СНК СССР «О правовом положении спецпереселенцев» и Положения о спецкомендатурах НКВД // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 5. — С. 447–449. (ГА РФ. Ф. Р-8131. Оп. 38. Д. 235. Л. 9–12; Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 263. Л. 1; Ф. Р-5446. Оп. 48. Д. 3205. Л. 25–28).
695. Указ президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за побеги из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны» от 26 ноября 1948 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 585–586. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 450. Л. 87).
696. Земсков В. Спецпоселенцы в СССР. 1930–1960. — М., 2003. — С. 152–154.
697. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Т. 4. — Одесса, 2006. — С. 67–881.
698. Архів ГУМВС в Одеській області. — Ф. 7. — Спр. 3643–3648 [А. Ф. Абель, К. Я. Абель, І. Я. Абель, М. Ф. Абель, О. Ф. Абель, Ф. І. Абель]; Спр. 6080–6081, 7179 [Є. А. Пфейфер, Ан. Я. Пфейфер, Ад. Я. Пфейфер]; Спр. 4405 [І. І. Ротман].
699. Там само. — Спр. 3433–3437 [Г. Г. Бішоф, М. І. Бішоф, Ф. Р. Бішоф, М. Р. Бішоф, І. І. Бішоф], 3440 [М. Ф. Бішева], 3441 [Й. Й. Бішоф], 3444 [Є. Г. Бішоф]; Спр. 3454 [М. М. Веймер], 3456 [І. М. Веймер]; Спр. 3465 [Е. В. Вагнер]; Спр. 2106–2110 [Ф. Г. Люц, Г. П. Люц, М. П. Люц, М. Н. Люц, Р. Г. Люц].
700. Там само. — Спр. 3576–3578 [К. М. Бауман, П. Л. Бауман, Л. Л. Бауман]; Спр. 3720–3722 [Л. Л. Бекк, М. А. Бекк, М. І. Бекк]; Спр. 3461 [К. П. Венінгер], Спр. 3544 [К. І. Венінгер].
701. Там само. — Спр. 4339–4341 [А. Г. Козель, Г. Г. Козель, Л. Г. Козель]; Спр. 4251–4256 [К. Ф. Ляхенмайєр, М. Я. Ляхенмайєр, Р. А. Лахенмаєр, Ф. Я. Лахенмаєр, Е. Я. Лахенмаєр, Я. Г. Лахенмаєр]; Спр. 4458–4465 [Г. Ф. Майєр, К. Г. Майєр, К. І. Майєр, Леон. Г. Майєр, Ліл. Г. Майєр, Л. Е. Майєр, Ем. Г. Майєр, Ер. Г. Майєр]; Спр. 4404 [Л. І. Ротенбергер].
702. Приказ МВД СССР № 001198 «О мероприятиях по выполнению постановления Совета министров СССР № 3785-1538с от 6 октября 1948 года о выселении из Измаильской области УССР части кулаков» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 515–516. (ГА РФ. Ф. Р-9401. Оп. 12. Д. 207. Т. 2. 1948 г.); Постановление Совета министров СССР № 1290-467сс «О выселении с территории Молдавской ССР кулаков, бывших помещиков, крупных торговцев, активных пособников немецких оккупантов, лиц, сотрудничавших с немецкими и румынскими органами полиции, участников профашистских партий и организаций, белогвардейцев, участников нелегальных сект, а также семей всех вышеперечисленных категорий» от 6 апреля 1949 года // Там само. — С. 522–524. (АП РФ. Ф. 93. Коллекция постановлений и распоряжений Совета министров СССР за 1949 год); Марару И. Геноцид, совершенный оккупационным советским режимом в 40-е гг. // Матеріали міжнародної конференції колишніх в'язнів комуністичного режиму. — К., 2001. — С. 132.
703. Архів ГУМВС в Одеській області. — Ф. 7. — Спр. 32–33 [М. М. Карагеоргій, М. О. Карагеоргій]; Спр. 18–20 [Г. В. Миндра, В. М. Миндра, С. І. Миндра]; Спр. 10 [О. О. Потложа], Спр. 568 [К. О. Потложа]; Спр. 49–51 [П. Д. Фотя, М. І. Фотя, Д. М. Фотя].
704. Там само. — Спр. 209 [Г. Г. Бригадеу], Спр. 336–337 [Л. З. Бригадеу, Г. Д. Бригадеу]; Спр. 126–129 [Ф. І. Стойкова, І. П. Стойков, З. І. Стойкова, П. М. Стойков].
705. Там само. — Спр. 132–135, 137 [З. С. Смокова, С. Д. Смоков, М. М. Смокова, І. Д. Смоков, Д. І. Смоков]; Спр. 136, 138–139 [В. В. Стефанова, С. І. Стефанов, Ф. К. Стефанова].
706. Там само. — Спр. 155–157 [Г. С. Каражелясков, П. І. Каражеляскова, С. Г. Каражелясков]; Спр. 238–240 [Я. Я. Матчин, П. І. Матчина, Я. П. Матчин].
707. Там само. — Спр. 163–164 [С. І. Ганчева, Д. В. Ганчев]; Спр. 169–170 [М. Г. Дерменжі, І. І. Дерменжі]; Спр. 176–180 [М. І. Демірова, І. О. Деміров, Г. О. Деміров, Є. О. Демірова, О. І. Деміров].
708. Сталинские депортации. 1928–1953 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. — М., 2005. — С. 797; ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 52. — Спр. 3. — Т. 19. — Арк. 1–2; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії, документи, матеріали, карти / Ред. кол. В. Смолій, В. Бар'яхтар та інші. — К., 2000. — С. 96.
709. Архів ГУМВС в Одеській області. — Ф. 7. — Спр. 3 [О. А. Апостолі, В. А. Апостолі, З. А. Апостолі, М. Є. Апостолі]; Спр. 34 [М. М. Вурос], Спр. 240 [О. М. Вурос]; Спр. 46 [М. Г. Георгопуло, О. Г. Георгопуло], Спр. 25140 [К. Г. Георгопуло]; Спр. 113–114 [Л. Г. Луріс, М. Г. Луріс]; Спр. 127 [А. Д. Морфессі, Є. П. Морфессі], Спр. 23774 [З. Д. Морфессі]; Спр. 175 [В. К. Скарлато, М. Д. Скарлато], Спр. 179 [К. П. Скарлато, М. М. Скарлато, П. К. Скарлато]; Спр. 192–195 [М. С. Феодорі, М. О. Феодорі, І. С. Феодорі, М. О. Феодорі], 235 [Т. С. Феодорі]; Голобородько И. Национальность: грек. Виновен! — Одесса, 2005.
710. Архів ГУМВС в Одеській області. — Ф. 7. — Спр. 6 [О. О. Арменопуло, Є. О. Арменопуло, М. С. Арменопуло, М. О. Арменопуло], 26 [Л. В. Арменопуло]; Спр. 48 [М. О. Георгіаді]; Спр. 70 [М. М. Кірієрі]; Спр. 71 [А. П. Кукопулос, Є. Т. Кукопулос, Т. Х. Кукопулос]; Спр. 115 [Є. М. Лікіордопулос, М. П. Лікіордопулос].
711. Там само. — Спр. 232 [О. М. Кацарос, К. Д. Кацарос]; Спр. 45 [А. М. Хапсаліс, А. С. Хапсаліс, Г. С. Хапсаліс, К. С. Хапсаліс, С. А. Хапсаліс, С. С. Хапсаліс, Е. С. Хапсаліс]; Спр. 218 [Г. І. Целоуті, І. Д. Целоуті, М. Д. Целоуті].
712. Там само. — Спр. 25 [М. Є. Ахундов]; Спр. 236 [М. Г. Чолак-Огли].
713. Указ президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года «О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни». (Не подлежит публикации) // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 572–573. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 345. Л. 55–56); Указ президиума Верховного Совета СССР от

2 июня 1948 года «О выселении в отдаленные районы лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни». (Не подлежит опубликованию) // Там само. — С. 573–574. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 379. Л. 30–31).
714. ДА РФ. — Ф. 9479. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 104; Винниченко І. І. Вказ. праця. — С. 74.
715. Докладная записка министра государственной безопасности СССР В. С. Абакумова И. В. Сталину... об осуществлении указа президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года «О выселении из Украинской ССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный паразитический образ жизни» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 574. (ЦА ФСБ РФ. Ф. 4. Оп. 6. Д. 15. Л. 259–268).
716. Докладная записка начальника ОСП ГУЛАГ В. В. Шияна заместителю министра внутренних дел СССР В. С. Рясному о результатах выселения в отдаленные районы страны лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 5. — С. 565. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 386. Л. 260–261).
717. Указ президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР». (Не подлежит публикации) // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 570. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 345. Л. 53–54).
718. Докладная записка министра государственной безопасности СССР В. С. Абакумова в Совет министров СССР о направлении в ссылку на поселение особо опасных государственных преступников, освобожденных по отбытии наказания из тюрем и ИТЛ // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 571. (ЦА ФСБ РФ. Ф. 4. Оп. 7. Д. 18. Л. 393–394).
719. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1568 [А. І. Добровольська-Амбатьєло]; Спр. 12471 [Х. Й. Ейхельберг]; Спр. 3869–3871 [А. Г. Капульський]; Спр. 4 [П. Д. Калініченко]; Спр. 4793 [Г. А. Високий]; Спр. 6455 [І. Р. Школьников]; Спр. 7821–7822 [І. К. Гук]; Спр. 6 [Г. М. Карнаух]; Фабианская В. А. Дело о шпионаже // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 48–54.
720. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24524-п [Г. І. Войткевич]; Спр. 8568-п [Т. А. Парханович]; Спр. 26742-п [І. А. Сосін]; Спр. 24822-п [П. Г. Сербін]; Спр. 26367-п [С. М. Тутик]; Спр. 26742-п [Ч. Ф. Назаревич]; Спр. 15852-п [Г. А. Третьяченко]; Спр. 14994-п [О. І. Шепченко]; Спр. 15770-п [П. Є. Жаринов]; Спр. 25213-п [І. Я. Дьяченко]; Спр. 22687-п [Г. А. Кеммель]; Спр. 26149-п [Л. О. Єфимов]; Спр. 24474-п [І. С. Леонов]; Спр. 15858-п [Л. О. Владинов].
721. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3215 [І. І. Горбань]; Спр. 13035 [О. М. Єрмаков]; Спр. 4339 [В. Ф. Кравчук]; Спр. 12829 [А. І. Лузгін]; Спр. 5926 [В. Д. Малявін]; Спр. 1097 [Я. І. Масляний].
722. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24075-п [Р. Р. Ернандес]; Спр. 11562-п [Х. Е. Нуньєс, Ф. Х. Рахель]; Спр. 24345-п [С. Ф. Каган]; Спр. 24409-п [Г. Й. Малиновська]; Фабианская В. А. На перепутьях истории // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 146–151.
723. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 28886-п [Г. М. Смілянович]; Спр. 25485-п [А. І. Тронча]; Спр. 28883-п [П. О. Кузьмин]; Спр. 15641-п [В. Г. Білоусова-Лещенко]; Спр. 25518-п [О. Т. Альферович]; Спр. 24422-п [О. С. Левін]; Смирнов В. А. «Прощай, мой табор, пою в последний раз!» (по материалам дела В. Г. Белоусовой-Лещенко) // Смирнов В. А. Вказ. праця. — Ч. 2. — С. 31–52; Малинова Г. Л. Дневник ценою в 25 лет (по материалам дела А. Т. Альферовича) // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — С. 298–312.
724. Земсков В. Политические репрессии в СССР (1917–1990) // Россия XXI. — 1994. — № 1–2. — С. 110.

725. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25143-п [Б. Ф. Михальов (він же О. І. Іванов), С. В. Соколов]; Спр. 7832-п [П. Н. Жуковський, В. В. Кириченко].
726. Яковлев А. По мощам и елей. — М., 1995. — С. 101.
727. Костырченко Г. В. Лихолетье войны и закат сталинизма // Книга для учителя... — С. 174; Шаповал Ю. Боротьба проти «безрідного космополітизму» і справа Єврейського антифашистського комітету // Шаповал Ю. Україна XX століття... — С. 210–211.
728. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського антифашистського комітету // З архівів ВУЧК... — 1998. — № 3/4. — С. 6–20; Реабилитация. Политические процессы 30–50-х гг. / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. — М., 1991. — С. 323.
729. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8898-п [С. Б. Алек, Х.-М. А.-Ш. Вайнерман, І. Х. Друкер, Н. М. Лур'є, З.-А. М. Мерхер, М. І. Міндель, І. Н. Пясецький, Х. Л. Ташлицький, Х.-Г. Л. Хейфец]; ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4917–4919 [А. Ш. Губерман, С. А. Кіт, Й. М. Міндлін, Х. Н. Нісенцвейг]; Інформація МДБ УРСР до МДБ СРСР про арешт групи єврейських письменників в Одеській області та про слідство у їхній справі // З архівів ВУЧК... — 1998. — № 3/4. — С. 72–82; Фабианская В. А. Воспитание муз // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 152–158.
730. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24351-п [В. М. Гарцман, Л. О. Монастирський, А. І. Фланцбаум, Й. М. Хорол, А. М. Шнейдеров, Б. М. Щуравецький].
731. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Вказ. праця. — С. 16; Клопер Р. 12 августа 1952 года // З архівів ВУЧК... — 1998. — № 3/4. — С. 350–356; Неправедный суд. Последний сталинский расстрел. Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского антифашистского комитета / Отв. ред. В. П. Наумов. — М., 1994.
732. Фабианская В. А. Поминки по вождю // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 159–164.
733. Волкогонов Г. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопросы истории. — 1990. — № 3; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки). — К., 1995.
734. В Комитете государственной безопасности // Известия. — 1990. — 14 февраля. — С. 3.
735. Справки спецотдела МВД СССР о количестве арестованных и осужденных органами ВЧК — ОГПУ — НКВД — МГБ СССР в 1930–1953 годах // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 608–609. (ГА РФ. Ф. Р-9401. Оп. 1. Д. 4157. Л. 201–203).
736. Статистические сведения отдела по подготовке ходатайств о помиловании при президиуме Верховного Совета СССР о числе лиц, осужденных специальными судами СССР (военными трибуналами, транспортными и лагерными судами) и судебными органами союзных республик за период с 1940 года по первую половину 1955 года // Там само. — С. 610. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 89. Д. 4408. Л. 8–9); Статистические данные отдела судебной статистики Верховного суда СССР о числе осужденных по Союзу ССР за 1937–1954 годы и первое полугодие 1955 года // Там само. — С. 613. (ГА РФ. Ф. Р-7523. Оп. 89. Д. 4408. Л. 18–19).
737. Из статистического сборника Верховного суда СССР «Статистика судимости в СССР за 1937–1956 годы»: сведения о числе репрессированных... в соответствии с указами президиума Верховного Совета СССР (1. Общее число осужденных за 1937–1956 годы по СССР) // Там само. — С. 619. (ГА РФ. Ф. Р-9492. Оп. 6. Д. 14. Л. 6–19).
738. Докладная записка заместителя наркома внутренних дел СССР Я. С. Агранова председателю СНК СССР В. М. Молотову о снабжаемом контингенте лагерей НКВД. 1934 год // История сталинского ГУЛАГа: В 7 т. — Т. 4: Население ГУЛАГа: численность и условия содержания. — М., 2004. — С. 63–64. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1913. Л. 59–60).
739. Из справки ГУЛАГ и учетно-распределительного отдела ГУЛАГ о составе заключенных, содержащихся в лагерях НКВД... по состоянию на 1 октября 1938 года // Там само. — С. 72. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1140. Л. 140–141).

740. Справка 2-го отдела ГУЛАГ о численности и составе заключенных в лагерях НКВД на 1 января 1939 года // Там само. — С. 75. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1140. Л. 189–195).
741. Справка учетно-распределительного отдела ГУЛАГ о численности и составе заключенных в тюрьмах и колониях ОМЗ на 1 января 1939 года // Там само. — С. 73. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1140. Л. 162–163).
742. Из справки заместителя начальника ГУЛАГ А. П. Лепилова о количестве лагерей и колоний, численности и составе заключенных... 1940 год // Там само. — С. 79. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 28. Л. 1–7, 124).
743. Справка ГУЛАГ и ОУРЗ ГУЛАГ о численности и составе заключенных в лагерях и колониях на 1 июля 1942 года // Там само. — С. 85. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1181. Л. 6).
744. Справка ОУРЗ ГУЛАГ о численности заключенных на 1 ноября 1946 года // Там само. — С. 109. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1259. Л. 38).
745. Из докладной записки начальника 2-го управления ГУЛАГ И. И. Матевосова начальнику ГУЛАГ Г. П. Добрынину о работе отделов управления за IV квартал 1947 года // Там само. — С. 112. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 339. Л. 60, 64–65).
746. Справка спецотдела 2-го управления ГУЛАГ об изменении численности и состава заключенных в лагерях и колониях МВД СССР за 1948 год // Там само. — С. 114. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1310. Л. 2).
747. Из справки начальника ГУЛАГ Г. П. Добрынина о наличии, движении, трудовом использовании и смертности заключенных, содержащихся в ИТЛ и колониях МВД СССР за декабрь 1949 года // Там само. — С. 117. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1322. Л. 101, 103).
748. Из справки 2-го управления ГУЛАГ о наличии, движении, трудовом использовании заключенных, содержащихся в лагерях и колониях МВД СССР за декабрь 1950 года // Там само. — С. 119. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1344. Л. 52, 54).
749. Справка спецотдела 2-го управления ГУЛАГ об изменении численности и состава заключенных в лагерях и колониях МВД СССР за 1953 год // Там само. — С. 129. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1310. Л. 34).
750. Справка ОУРЗ ГУЛАГ о национальном составе заключенных в рабочих колонах. Май 1945 года // Там само. — С. 101–102. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1227. Л. 19).
751. Из доклада начальника ГУЛАГ В. Г. Наседкина Л. П. Берии о работе Главного управления исправительно-трудовых лагерей и колоний НКВД СССР за годы Великой Отечественной войны // Там само. — С. 93–94. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 326. Л. 205–207).
752. Из акта о передаче Г. П. Добрыниным И. Ф. Долгих Главного управления исправительно-трудовых лагерей и колоний // Там само. — С. 122–123. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 112. Л. 15–18).
753. Из справки санитарного отдела ГУЛАГ о смертности заключенных по лагерям ОГПУ за 1933 год // Там само. — С. 477. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2740. Л. 8).
754. Справка ОУРЗ ГУЛАГ о среднегодовой численности заключенных и смертности в лагерях НКВД СССР в 1934–1941 годах // Там само. — С. 504. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1181. Л. 2).
755. Из справки ГУЛАГ о количестве умерших заключенных в исправительно-трудовых лагерях и колониях НКВД СССР за 1943 год // Там само. — С. 512. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1181. Л. 26–29).
756. Справка медицинского отдела ГУИТК МВД СССР о среднегодовом количестве детей в домах ребенка ИТЛ — УИТК — ОИТК МВД — УВД, их смертности за 1947–1957 годы // Там само. — С. 572. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 2893. Л. 30).
757. Из доклада начальника оперативной группы ПП ОГПУ Пузицкого в ПП ОГПУ об итогах работы по выселению кулачества второй категории. Май 1930 года // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 5. — С. 111. (ГА РФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Д. 1943. Л. 6–48).

758. Справка о числе трудовых поселков, количестве трудовых поселенцев и неуставных артелей. Апрель 1938 года // Там само. — С. 247–248. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 47. Л. 28).
759. Докладная записка начальника 1-го отделения ОТП УИТК и ТП ГУЛАГ Афанасьевой в НКВД СССР о состоянии трудовой ссылки за первое полугодие 1940 года // Там само. — С. 296. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 62. Л. 6–12).
760. Докладная записка начальника ОТП ГУЛАГ М. В. Конрадова наркому внутренних дел СССР Л. П. Берии о приеме и расселении спецпереселенцев-осадников из западных областей УССР и БССР по различным краям и областям СССР. Апрель 1940 года // Там само. — С. 273. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 61. Л. 27–33).
761. Докладная записка начальника отдела спецпоселений НКВД СССР И. В. Иванова в НКВД СССР о ходе расселения немцев-спецпереселенцев. Ноябрь 1941 года // Там само. — С. 325. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 83. Л. 177–184).
762. Докладная записка заместителя начальника ГУЛАГ Г. С. Завгороднего наркому внутренних дел СССР С. Н. Круглову о состоянии трудовой ссылки по данным ОТСП ГУЛАГ на 1 января 1942 года // Там само. — С. 334. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 76. Л. 16–27).
763. Справка отдела спецпоселений НКВД СССР о количестве выселенных из Крыма спецпереселенцев. Июль 1944 года // Там само. — С. 423. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 141. Л. 78–79).
764. Доклад начальника отдела спецпоселений НКВД СССР М. В. Кузнецова о работе отдела специальных поселений НКВД СССР. Сентябрь 1944 года // Там само. — С. 439. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 160. Л. 150–161).
765. Доклад начальника отдела спецпоселений НКВД СССР М. В. Кузнецова о проделанной работе за период с марта 1944 года по январь 1946 года // Там само. — С. 474. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 157. Л. 106–113).
766. Справка отдела спецпоселений МВД СССР в МВД СССР о работе по обслуживанию спецпереселенцев. Июль 1946 года // Там само. — С. 500. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 217. Л. 310–312).
767. Докладная записка МВД СССР И. В. Сталину о проделанной работе в январе — феврале 1949 года по усилению режима в местах расселения выселенцев и спецпоселенцев, организации учета, обязательного трудоиспользования и укрепления административного надзора в местах поселения. Апрель 1949 года // Там само. — С. 614. (ГА РФ. Ф. Р-9401. Оп. 2. Д. 234. Л. 349–355).
768. Докладная записка начальника 9-го управления МГБ СССР С. В. Кожевникова и. о. министра госбезопасности СССР С. И. Огольцову о количестве спецпоселенцев в районах страны и сроках их выселения. Апрель 1951 года // Там само. — С. 665. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 527. Л. 178–193).
769. Справка 9-го управления МГБ СССР в министерство о количестве спецпоселенцев, находящихся в республиках, краях и областях под надзором органов МГБ, и дислокации оперативно-розыскных отрядов и войсковых подразделений внутренних войск МГБ СССР. Январь 1952 года // Там само. — С. 674. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 597. Л. 13–15).
770. Справка о количестве спецпоселенцев, ссыльно-поселенцев, ссыльных и высланных, находящихся под надзором органов МВД в республиках, краях и областях по состоянию на 1 июля 1953 года // Там само. — С. 712. (ГА РФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 642. Л. 224–227).
771. Костырченко Г. В. Вказ. праця. — С. 173.
772. Примітки: п. 302 — про об'єднання МДБ СРСР та МВС СРСР // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 5. — С. 773.

773. Примітки: п. 160 — про указ від 27 березня 1953 року // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 681.
774. ДА РФ. — Ф. Р-9401. — Оп. 1. — Спр. 1329. — Арк. 17–20.
775. Петросова А. Кого освободил Берия // Столетие / http://stoletie.ru/territoriya_istorii/; Костырченко Г. В. Вказ. праця. — С. 173.
776. Костырченко Г. В. Вказ. праця. — С. 173.
777. Там само. — С. 174.
778. Там само.
779. Там само; Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / Сост. В. Наумов и Ю. Сигачев. — М., 1999. — С. 17–69; Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 — февраль 1956. — М., 2000. — С. 16–19, 40.
780. Указ президиума Верховного Совета СССР от 1 сентября 1953 года «Об упразднении Особого совещания при министре внутренних дел СССР» // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 1. — С. 598.
781. Докладная записка министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова, Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко первому секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву о пересмотре дел в отношении лиц, осужденных особым совещанием в 1934–1953 годах // Там само. — С. 599.
782. Мироненко О. Піднесення радянської моделі конституційної юстиції в УРСР та СРСР (кінець 40-х — початок 80-х років) // Вісник Конституційного суду України. — 2007. — № 1. — С. 66–67, 79.
783. Эренбург И. Г. Оттепель // Оттепель. 1953–1956. Страницы русской советской литературы. — М., 1989. — С. 126–250.
784. Костырченко Г. В. Вказ. праця. — С. 175.
785. Реабилитация: как это было... — С. 116, 117, 254–255; Попов В. Г. Государственный террор в советской России. 1923–1953 (источники и интерпретация) // Отечественные архивы. — 1992. — № 3. — С. 28.
786. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 74.
787. Ведомости Верховного Совета СССР. — 1955. — № 17. — Стлб. 345.
788. Указ президиума Верховного Совета СССР от 10 марта 1956 года «Об отмене указа президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля 1948 года «О направлении особо опасных государственных преступников по отбытии наказания в ссылку на поселение в отдаленные местности СССР» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1996. — Ч. 1. — С. 395–396; http://www.lawmix.ru/docs_cccp.php?id=6857
789. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 74.
790. Там само.
791. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. — К., 1997.
792. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2850–2851 [А. П. Автономов, В. Я. Єфименко, І. І. Жуков, В. М. Матвієвич, М. Т. Мосіондз, О. Л. Пашкевич, О. Г. Пустинін, З. Я. Созонов, В. С. Твердохлібенко, В. С. Цуркан, М. О. Шапошников, І. Ф. Юшко, О. Є. Якубенко]; Спр. 2837 [К. О. Дорнгоф]; Спр. 2838 [М. А. Рубан, І. І. Ядвичук]; Спр. 2856 [О. Ю. Андріанов, Ф. К. Дєньга, К. Д. Жиров, П. Г. Івлієв, Д. М. Папе, М. М. Рожновський, І. І. Сорокін]; Спр. 2839 [М. Д. Герасименко]; Спр. 2842 [А. Г. Лаубе]; Спр. 2843 [К. В. Унгерт]; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 10160-п [А. М. Вандервельде]; Спр. 26205-п [П. Ю. Жосан]; Спр. 26217-п [І. З. Громов].
793. Костырченко Г. В. Вказ. праця. — С. 176.

794. XX съезд КПСС. Стенографический отчет. Т. 1–2. — М., 1956; Доклад Н. С. Хрущева XX съезду КПСС. 25 февраля 1956 года // Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950–1980-е. — М., 2005. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 360–374 (http://www.hrono.ru/dokum/doklad20.html); Шаповал Ю. Закрита доповідь М. Хрущова на XX зїзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки // Шаповал Ю. Україна XX століття... — С. 252–265.
795. О преодолении культа личности и его последствий. Постановление ЦК КПСС от 30 июня 1956 года. — М., 1956; Антология мировой правовой мысли. — Т. 5: Россия, конец XIX — XX вв. / Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М., 1999.
796. Иванова Г. М. Жизнь и борьба за колючей проволокой // Книга для учителя... — С. 191–192; Сахаров А. Д. Мир, прогресс, права человека. — Л., 1990. — С. 78.
797. Справка спецотдела ГУИТК МВД СССР // История сталинского ГУЛАГа... — Т. 4. — С. 134.
798. Даниэль А. Ю. Диссидентская активность и правозащитное движение // Книга для учителя... — С. 254.
799. Ведомости Верховного Совета СССР. — 1956. — № 21. — Стлб. 450.
800. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 74–75.
801. Указ президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 року «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 25. — Ст. 292; Закон УРСР від 29 червня 1961 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя» // Там само. — 1961. — № 28. — Ст. 337; Указ президії Верховної Ради УРСР від 15 вересня 1962 року «Про доповнення Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 року...» // Там само. — 1962. — № 37. — Ст. 462; Закон УРСР від 26 грудня 1962 року «Про затвердження...» // Там само. — 1963. — № 1. — Ст. 22; Указ президії Верховної Ради УРСР від 24 січня 1967 року «Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 року...» // Там само. — 1967. — № 5— Ст. 64; Закон УРСР від 12 квітня 1967 року «Про затвердження...» // Там само. — 1967. — № 15. — Ст. 138; Указ президії Верховної Ради УРСР від 18 березня 1970 року «Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1961 року...» // Там само. — 1970. — № 15. — Ст. 100; Закон УРСР від 8 липня 1970 року «Про затвердження...» // Там само. — 1970. — № 29. — Ст. 208; http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=140-09
802. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 77; Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 230.
803. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4256. — Арк. 128–131; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух. Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті роки). — К., 2000. — С. 139.
804. Паповян Е., Паповян А. Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики. 1957–1958 годы // Корни травы. — М., 1996. — С. 65.
805. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1953–1991). Ч. 2: Законодательство РСФСР. — Казань, 1995. — С. 43.
806. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 75; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. — М., 2000. — С. 443, 444.
807. Постанова Верховної Ради УРСР від 28 грудня 1960 року «Про затвердження Кримінального кодексу УРСР» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 14.
808. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 76.
809. Відомости Верховної Ради УРСР. — 1966. — № 44. — Стлб. 273; Кримінальний кодекс Української РСР. — К., 1975. — С. 87–88.

810. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 253.
811. Там само.
812. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 231.
813. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 77; Безбородов А. Б., Мейер М. М., Пивовар Е. И. Материалы по истории диссидентского и правозащитного движения в СССР 1950–1980-х годов. — М., 1994. — С. 34.
814. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 252.
815. Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ) [колишній архів загального відділу КПРС]. — Ф. 89. — Пер. 51. — Спр. 3. — Арк. 8.
816. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 252.
817. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 75.
818. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух.... — С. 78.
819. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 76.
820. Там само. — Арк. 78; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 187–188.
821. Козлов В. А. Крамола: инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневе. 1958–1982 годы // Отечественная история. — 2003. — № 4. — С. 95.
822. Там само. — С. 101–104.
823. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 85. — Арк. 248; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 142.
824. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 28977-п [І. Ф. Адам, С. Г. Ангелов]*; Спр. 26822-п [І. Г. Гельман, М. Г. Райз, М. Е. Співак]*; Спр. 26800-п [В. П. Кривець]*; Спр. 23566-п [П. А. Плешко]*; Спр. 25606-п [Г. Д. Мисевич]*; Спр. 24675-п [А. Л. Суроєдов]*; Спр. 25237-п [Г. М. Аполонов]*; Спр. 25607-п [С. П. Макаров]*; Спр. 25235-п [О. Я. Каширін]*; Спр. 25611-п [М. А. Богданов-Арсеньєв, Г. М. Соловйов]*; Спр. 25717-п [О. Ю. Васьковець, М. М. Невірковець]*; Спр. 11625-п [Л. М. Кривонос]*; Спр. 24171-п [В. М. Гридін]*; Фабианская В. А. Наследники; Сказание о строителе коммунизма; Арсеньевы // Фабианская В. А. Вказ. праця. — С. 165–169; 170–173; 43–47.
825. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25976-п [М. Г. Надель]*; Спр. 25977-п [О. В. Данилкін]*; Спр. 24950-п [Н. В. Желєзняк]*.
826. Постановление пленума Верховного суда СССР от 20 июня 1990 года // Мы из ГУЛАГа... — С. 312–315.
827. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 109. — Арк. 428; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 143.
828. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 251–252.
829. РДАНІ. — Ф. 89. — Пер. 6. — Спр. 30. — Арк. 1; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 154.
830. Альбац Е. Мина замедленного действия. Политический портрет КГБ. — М., 1992. — С. 36–40.
831. Там само. — С. 54; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 186.
832. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 149.
833. Там само. — С. 144.
834. Там само. — С. 150.
835. Кириллов В. М. История репрессий и правозащитное движение в России. — Екатеринбург, 1999. — С. 98.
836. Архів Одеського апеляційного суду. — Спр. 2–28. 1960; Спр. 2–76. 1960; Сирота В. А. Декабрьские события на Молдаванке // Дороги за колючую проволоку... — С. 184–202; Савченко В., Файтельберг-Бланк В. Декабрьские (1960 год) «беспорядки» на Молдаванке // Юго-Запад. Одессика... — Вып. 4. — С. 122–139; Гридин В. М. Заключенные хрущевского ГУЛАГа (середина 50-х — начало 60-х годов) // Одесский мартиролог... — Т. 1. — С. 730–731.
837. РДАНІ. — Ф. 5. — Оп. 36. — Спр. 454. — Арк. 110; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 128; Рождественский С. Р. Материалы к истории самодеятельных политических объединений в СССР после 1945 года // Память. — Вып. 5. — С. 277–280; Хроника текущих событий. — 1972. — Вып. 23 // www.memo.ru/history/diss/chr
838. Мы из ГУЛАГа... — С. 261, 24; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 319; Найдис Д. Дело о клевете // Дороги за колючую проволоку... — С. 203–221.
839. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24819-п [А. Ю. Вільнер]*; Спр. 16106-п [Я. В. Різой]*; Спр. 28930-п [А. М. Горяїнов]*; Спр. 26571-п [П. І. Отченашенко]*; Спр. 24499-п [М. О. Кузнєцов]*.
840. Там само. — Спр. 15875-п [А. М. Аверічев]*; Малинова Г. Л. От великого до смешного // Малинова Г. Л. Вказ. праця. — 312–320.
841. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6160. — Арк. 153–154; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 33.
842. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. — М., 1992; Безбородов А. Б., Мейер М. М., Пивовар Е. И. Вказ. праця.
843. Власть и оппозиция. — М., 1995. — С. 237.
844. Там само. — С. 242, 243.
845. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 237–238.
846. Зайцев Ю. Український вісник // http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/drukar/Dovidn/Ukr_Visnyk.htm; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). — Харків, 2003. — С. 99; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. — К., 1995. — С. 117–120.
847. Власть и оппозиция... — С. 257.
848. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 236–237.
849. Власть и оппозиция... — С. 266.
850. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 1024. — Арк. 68–70.
851. ГДА СБУ. — Ф. П. — Спр. 67826-ФП. — Т. 3. — Арк. 53; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 198–199.
852. Шаповал Ю. Невже це було нещодавно? (про деякі партійні документи 60–70-х років) // Шаповал Ю. Україна XX століття... — С. 266–280.
853. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 869. — Арк. 2–9.
854. Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1994; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 177–183.
855. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 43.
856. Там само. — С. 86.
857. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 254.
858. Власть и оппозиция... — С. 271.
859. 30 октября... — 2001. — № 18. — С. 8.
860. Українська Гельсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упорядн. О. Зінкевич, В. Овсієнко. — К., 2006. — С. 33–34.
861. Кривдіна І. Б. Гельсінкський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 — початок 90-х років). — Автореф. дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2001;

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

Заплотинська О. О. Інтелектуальний нонконформізм в Україні в 60–70-х рр. ХХ ст. (Історико-культурний аспект). — Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2006; Українська Гельсінкська група...; Касьянов Г. Незгодні... — С. 160–176.
862. Кириллов В. М. История репрессий... — С. 104–105; Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 241–242.
863. РДАНІ. — Ф. 89. — Пер. 39. — Спр. 4. — Арк. 1–3; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 132–134.
864. Українська Гельсінкська група 1978–1982: Документи і матеріали. — Торонто — Балтимор, 1983. — С. 853; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 206–207.
865. Власть и оппозиция... — С. 272.
866. Подрабинек А. Карательная медицина. — Нью-Йорк, 1979; Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие: Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия. — К., 1995.
867. ГДА МВС України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 257. — Арк. 258; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 216.
868. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П.; Спр. 2939-п [Ф. А. Дмитренко]*; Спр. 3022-п [П. М. Кобзаренко, Г. Є. Сініцин]*; Спр. 3174-п [О. Г. Бартащук]*; Спр. 1733-п [П. Г. Байдан]*; Спр. 1229-п [О. Л. Ісерзон]*; Спр. 15704-п [Є. С. Сверчков]*; Мы из ГУЛАГа... — С. 78.
869. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 255.
870. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 370. — Арк. 5, 11.
871. Там само. — Спр. 546. — Арк 79; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 217–220.
872. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 256.
873. РЦЗВДНІ. — Ф. 89. — Пер. 37. — Спр. 50. — Арк. 22–23; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 227–228.
874. Даниэль А. Ю. Вказ. праця. — С. 256.
875. Мы из ГУЛАГа... — С. 261; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 320, 117–118, 132; Бажан О. Г. Одеса в історії українського правозахисного руху 60–80-х років // Одесі — 200... — С. 92.
876. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24994-п [О. Й. Притика, О. С. Різниченко, Н. А. Строката]*.
877. Українська Гельсінкська група... — С. 28–29; Бажан О. Г. Одеса в історії українського правозахисного руху... — С. 91; Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х — 1980-ті роки) // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. — Т. 1: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров. — Харків, 2001. — С. 24; http://archive.khpg.org.ua/index.php?id=1204026181
878. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24994-п [О. Й. Притика, О. С. Різниченко, Н. А. Строката]*.
879. Різниченко О. Наодинці з Богом: Поезії. — Бровари, 1998; Різниченко О. Промінь з Одеси: Поема. Документи. Спогади про шістдесяті роки в Одесі і про Ніну Строкату-Караванську. — Одеса, 2000; Одеська хвиля. Документи, твори, спогади в'язнів сумління / Упоряд. П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта. — Одеса, 2006; «Я винен тим, що українець»: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківом. Документи / Вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева. — Львів, 2007.

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

880. Мы из ГУЛАГа... — С. 263.
881. Там само. — С. 261–262; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 322.
882. Мы из ГУЛАГа... — С. 260–261; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 316–317, 325–326.
883. Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950–1980-е. — М., 2005, (http://antology.igrunov.ru).
884. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 16166-п [В. В. Ігрунов]*; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 324.
885. Мы из ГУЛАГа... — С. 262; Ильницкая О. С. В разломе (1970-е годы) // Одесский мартиролог... — Т. 1. — С. 734–748.
886. Мы из ГУЛАГа... — С. 266; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 330.
887. Мы из ГУЛАГа... — С. 266; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 331; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух... — С. 209.
888. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24673-п [М. В. Монаков]*.
889. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 16230-п [П. О. Грабовенко]*; Спр. 16260-п [Г. В. Михайленко]*; Мы из ГУЛАГа... — С. 266–267; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 334.
890. Мы из ГУЛАГа... — С. 59, 138, 141; Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24718-п [О. Д. Матусевич]*; Спр. 24412-п [В. П. Цибулін]*. (Справ Коденчука, Казанцевої і Непомнящего у фонді «П» справ архіву УСБУ в Одеській області немає. Можливо, залишаються в основному фонді, закритому для дослідження. — *Ред.*).
891. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24444-п [П. О. Бутов]*; Мы из ГУЛАГа... — С. 267; Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 335.
892. Мы из ГУЛАГа... — С. 267.
893. Кримінальний кодекс Української РСР. — К., 1975. — С. 98–99, 65.
894. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті роки. — К., 2000. — С. 57, 194–195, 209; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005; Бондарчук П. Релігійна політика в Україні (середина 1960–1980-х років) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. — К., 2006. — Вип. 15. — С. 411–422; Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х — середина 1980-х років) // Український історичний збірник. — 2008. — Вип. 11. — С. 294–316.
895. Бондаренко Н. Церква п'ятидесятників в УРСР у 1970-ті — першу половину 1980-х років // Проблеми історії України XIX — початку XX століття. — К., 1997. — Вип. XV. — С. 277.
896. Войналович В. А. Чорні дні «чорного» духовенства: Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної кампанії другої половини 50-х — першої половини 60-х років // З архівів ВУЧК... — 1995. — № 1/2. — С. 214, 215, 216.
897. ЦДАГО України. — Ф. 11. — Оп. 18. — Спр. 122. — Арк. 175–177.
898. Там само. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 2–30; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 249–291.
899. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 823. — Арк. 9; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 58.
900. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 92.
901. ДА РФ. — Ф. 6991с. — Оп. 4. — Спр. 176. — Арк. 130.
902. ЦДАВО України. — Ф. 288. — Оп. 9. — Спр. 2938. — Арк. 64.

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

903. Там само. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 72. — Арк. 18–19; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 73.
904. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6291. — Арк. 26; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 74.
905. ДАОО. — Ф. П-11. — Оп. 19. — Спр. 655. — Арк. 45–53.
906. Приговор народного суда Центрального района Одессы от 31 марта 1969 года // Мы из ГУЛАГа... — С. 298–311.
907. Захаров Б. Вказ праця. — С. 44; Музей дисидентського руху // http://archive.khpg.org.ua/index.php
908. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 298.
909. Алексеева Л. Вказ. праця. — С. 160; Протестантизм в Україні. — К., 2002. — С. 160–170.
910. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 89–91.
911. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25314-п [М. В. Івашко, О. М. Нижник, П. Ю. Нижник, К. В. Олексин, П. З. Семанюк, Ю. Д. Семанюк, В. Д. Сікора, П. М. Сікора, М. О. Харчій, А. Т. Юсипів, П. Ю. Юсипів]*; Спр. 25320-п [М. М. Лесів, П. З. Семанюк, П. Т. Харчій]*.
912. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 231.
913. Там само. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 186. — Арк. 65; Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою... — С. 60–61.
914. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 353.
915. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6313. — Арк. 53–54.
916. Там само. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 878. — Арк. 35; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 359–360.
917. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 363.
918. РДАНІ. — Ф. 89. — Пер. 37. — Спр. 21. — Арк. 1–2.
919. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 377; Остроушенко С. «...Бомбардировать мозги!» // Знамя коммунизма. — 1985. — 8 августа.
920. Шехтер Д. В краю чужом. — Одесса, 2001.
921. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 355–356.
922. ГДА МВС України. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 288. — Арк. 56; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 387.
923. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 356–357.
924. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 546. — Арк. 2.
925. Там само. — Арк. 1.
926. Там само. — Спр. 890. — Арк. 41–42; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 364–365.
927. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 357.
928. ГДА МВС України. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 18.
929. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 3519. — Арк. 85.
930. Там само. — Арк. 1; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 362.
931. ГДА МВС України. — Ф. 54. — Оп. 1. — Спр. 350. — Арк. 11.
932. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 10. — Спр. 3519. — Арк. 1; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 363–364.
933. Вести из СССР. — Кн. 1. — С. 387–388; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні... — С. 368.
934. Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. — К., 1997.

* На 2009 рік справа вважається «секретною» і для дослідження не видається.

935. Декларация Верховного Совета СССР от 14 ноября 1989 года «О признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав»; Закон Российской СФСР от 26 апреля 1991 года «О реабилитации репрессированных народов» // Бугай Н. Ф., Коцонис А. Н. Вказ. праця. — С. 133, 135–138.
936. 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог. Март 1953-го — 1991 / Сост. О. В. Эдельман. Под ред. В. А. Козлова и С. В. Мироненко. — М., 1999. — (Серия «Россия. XX век. Документы»).
937. Иванова Г. М. Законодательная база... — С. 77–78.

ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

12 січня	**День українського політв'язня**	Відзначається в пам'ять про арешти українських правозахисників і дисидентів у січні 1972 року. Започаткований у 1975 році українськими в'язнями політтаборів за ініціативою В'ячеслава Чорновола
3-я неділя травня	**День пам'яті жертв політичних репресій в Україні**	Встановлений у 2007 році указом Президента України В. А. Ющенка в пам'ять про жертви масових політичних репресій 1937–1938 років
5 серпня	**День пам'яті жертв великого терору 1937–1938 років**	Відзначається в день початку масових операцій за оперативними наказами НКВС СРСР, що призвели до загибелі мільйонів людей
5 вересня	**День пам'яті жертв червоного терору**	Відзначається в день прийняття у 1918 році декрету Ради народних комісарів «Про червоний терор»
30 жовтня	**День політв'язня СРСР**	Відзначається з 1974 року, коли в'язні мордовських та пермських таборів, засуджені за «антирадянську агітацію» та «антидержавницьку діяльність» оголосили голодування, вимагаючи надання їм статусу політв'язня
26 листопада	**День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій**	Встановлений у 2007 році указом Президента України В. А. Ющенка в пам'ять про жертви голодоморів та політичних репресій.
10 грудня	**День прав людини**	Відзначається в день прийняття у 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН Загальної декларації прав людини

Додаток 1

Огляд путівника по Галузевому державному архіву Служби безпеки України

Галузевий державний архів Служби безпеки України: Путівник / ГДА СБУ. Автори-упоряд.: В. Даниленко (відп. упоряд.), О. Іщук, С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут. — Харків: Права людини, 2009. — 136 с.

Зміст

Державний архів СБУ створено постановою Кабінету міністрів України від 1 квітня 1994 року № 206. З 1998 року архів працює у спеціалізованій споруді за адресою: Київ, вул. Золотоворітська, 7. У 2002 року перейменований у Галузевий державний архів СБУ.

Територіально документи ГДА СБУ зберігаються в Києві та у регіональних органах СБУ. На виконання указу президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 року органами СБУ до центральних та обласних державних архівів передано понад 1,5 млн справ, у тому числі 1 млн 373 тис. так званих фільтраційних та 169 тис. архівних кримінальних справ. У Києві нині нараховується понад 109 тис. одиниць зберігання документів ЧК — КДБ, у регіонах — понад 735 тис.

Документи ГДА СБУ знаходяться у 85 фондах.

У радянську добу в результаті спотвореного розуміння суспільно-політичного значення засекреченої інформації, побоювань у викритті злочинних дій проти народу в архівних підрозділах за окремими наказами періодично знищувались важливі документи. За наказом голови КДБ при Раді міністрів СРСР № 00511 (1954 рік) знищена значна частина оперативних та слідчих документів 20–50-х років. В період хрущовської «відлиги» і наступні роки спалені числені справи-формуляри, агентурні та оперативно-розшукові справи, документи оперативних архівів 40–80-х років, зокрема п'ятого управління КДБ УРСР. За наказом КДБ СРСР № 00150 (1990 рік) знищення документів продовжувалось і в 90-ті роки.

У системі ГДА СБУ працюють читальні зали, які на загальних підставах відвідують громадяни України й іноземних держав. Допуск для роботи у читальному залі надається згідно з поданими особистими заявами громадян або звернень установ і організацій на ім'я керівництва архіву або СБ України.

(З розділу «Історія, структура та діяльність архіву», стор. 9–32)

Перелік фондів ГДА СБУ

(з краткою анотацією, позначенням розділу/підрозділу та сторінок у Путівнику)

Фонд 1. **2-ге Управління МГБ — КГБ УРСР** [контррозвідувальне]

2126 одиниць постійного зберігання; 1943–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематична картотека, історична довідка.

Фонд містить директиви, вказівки, орієнтування НКГБ — КГБ СРСР і УРСР, адресовані підпорядкованим органам держбезпеки з питань організації контррозвідувальної роботи; доповідні записки, спецповідомлення про результати роботи і оперативну обстановку в районах контррозвідувального обслуговування; контрольно-наглядові справи; довідки про оперативні контингенти, про спецслужби закордонних держав, документи контррозвідувального вивчення виїзду радянських громадян за кордон тощо. *(2.3, стор. 47–48).*

Фонд 2. **Управління боротьби з бандитизмом МВД, Управління 2-Н та 4-те Управління МГБ — КГБ УРСР**

2802 одиниці зберігання; 1940–1965 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематична картотека, історична довідка.

Фонд містить директиви, вказівки, орієнтування МГБ СРСР, адресовані МГБ УРСР, з питань організації боротьби з ОУН та УПА; доповідні записки, спецповідомлення, поточна звітність МГБ УРСР до ЦК КП(б)У та РМ УРСР про обстановку в республіці, ре-

зультати роботи по лінії Управління 2-Н, на яке покладалось завдання боротьби з рухом опору ОУН і УПА; щоденні, щомісячні, щоквартальні та щорічні звіти обласних управлінь НКГБ — МГБ — КГБ про боротьбу з українським визвольним рухом у 1944–1954 роках; оперативні розробки членів Центрального та регіональних проводів ОУН; матеріали радіоігор органів МГБ з закордонними центрами ОУН; документи про переселення членів сімей учасників підпілля тощо. *(3, стор. 79–82).*

Фонд 3. **5-те Управління МГБ — КГБ УРСР** (оперативне)

225 одиниць постійного зберігання; 1935–1959 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематична картотека, історичні довідки.

Фонд містить справи з документами про оперативну перевірку, розробку і розслідування стосовно осіб, причетних до зради радянських підпільних організацій; циркуляри і директивні настанови МГБ — КГБ СРСР і УРСР, спецповідомлення про надзвичайні події у промисловості, на транспорті, в сільському господарстві та їх розслідування; доповідні записки, інформаційні повідомлення, довідки при оперативну обстановку в Україні на селі у передвоєнні роки і після закінчення Другої світової війни; справи з матеріалами листування МГБ УРСР про боротьбу з «антирадянськими елементами» в середовищі церковників і сектантів тощо. *(2.6, стор. 51–53).*

Фонд 4. **7-ме Управління МГБ — КГБ УРСР**

126 одиниць постійного зберігання; 1944–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, історична довідка.

Фонд містить огляди та збірники з прикладами організації постів візуального спостереження та ідентифікації осіб; річні плани та звіти про роботу 7-го Управління КГБ УРСР (1989–1991 роки), яке займалось зовнішнім спостереженням. *(2.9, стор. 55).*

Фонд 5. **Кримінальні справи на нереабілітованих осіб**

12 502 справи у 14 804 томах; 1919–1991 роки. Довідковий апарат: алфавітна картотека.

У фонді зберігаються справи на осіб, які проходили службу в царській поліції, карателів денікінської армії, повстанців, шпигунів, зрадників, а також діячів ОУН і УПА. *(4.2, стор. 91–92).*

Фонд 6. **Кримінальні справи на реабілітованих осіб**

12 802 справи у 21 061 томах; 1919–1991 роки. Довідковий апарат: описи, алфавітна картотека, історична довідка.

У фонді зберігаються справи членів уряду УНР і учасників українського визвольного руху, «Шахтинська справа» (1928 рік), справа на «Спілку визволення України» (1929–1930 роки), справа на «Польську організацію військову» (1932–1934 роки), справа на «Контрреволюційну троцькістську організацію на Україні» (1934–1935 роки), численні персональні та групові справи за всі періоди радянської влади. *(4.1, стор. 84–90).*

Фонд 7. **Слідча частина МГБ та Слідчий відділ КГБ УРСР**

108 одиниць постійного зберігання; 1945–1991 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

Фонд складається з документів загального та таємного діловодства слідчої частини ВУЧК — ГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ УСРР — УРСР (1921–1954 роки) і слідчого відділу КГБ при РМ УРСР (1954–1991 роки). У фонді зберігаються документи про розшук і встановлення свідків звинувачень для Нюрнберзького процесу проти військових злочинців (1945 рік); документи про діяльність ОУН, УПА (1946–1949 роки); листування за кримінальними справами стосовно визначних радянських державних і партійних діячів, а також відомих письменників (1953–1959 роки); документи організації «Міжнародна амністія» (1974 рік) тощо *(2.20, стор. 70–72).*

Фонд 8. **Відділ кадрів та Управління кадрів КГБ УРСР**

775 одиниць постійного зберігання; 1936–1991 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

Фонд містить списки обліку, звіти про особовий склад, біографічні довідки співробітників органів державної безпеки УСРР — УРСР; накази, листування, журнали обліку тощо. *(2.22, стор. 74–77).*

Фонд 9. **Нормативно-розпорядчі документи ЧК — КГБ**

971 одиниця постійного зберігання; 1921–1991 роки. Довідковий апарат: журнал обліку, тематична картотека, історична довідка.

Фонд містить накази, вказівки, розпорядження та матеріали колегій і нарад республіканських органів державної безпеки. 1919-го — першої половини 1930-х років вибірково, з 1937 року наявні всі види нормативно-правових і розпорядчих документів. *(1, стор. 34–37).*

Фонд 10. **10-й відділ КГБ УРСР** (обліково-архівний)

536 одиниць постійного зберігання; 1939–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематична картотека, історична довідка.

У фонді зберігаються директиви МГБ СРСР — УРСР (1939–1956); документи про організацію роботи в обліково-архівному відділі КГБ УРСР та обліково-архівних підрозділах УКГБ областей республіки (1954–1988 роки); документи науково-технічної розробки архівних документальних матеріалів (1970–1986 роки); документи про реабілітацію та увічнення пам'яті (1989–1991 роки); акти про знищення справ (переважно агентурних) на виконання наказів НКВД СРСР № 0065 (1944 рік), МВД СРСР № 181 (1953 рік), КГБ СРСР № 00511 (1954 рік), КГБ СРСР № 00150 (1990 рік) тощо. *(2.13, стор. 58–60).*

Фонд 12. **Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки**

41 202 справи у 118 842 томах; 1918–1991 роки. Довідковий апарат: журнал реєстрації, історична довідка.

Фонд складають особові справи на колишніх співробітників органів безпеки (ВУЧК — КГБ) з 1918 року, військовослужбовців понадстрокової служби та вільнонайманих працівників, термін зберігання яких становить 80 років. *(8, стор. 103).*

Фонд 13. **Колекція друкованих видань КГБ УРСР**

2052 одиниці зберігання; 1920–1992 роки. Довідковий апарат: журнал реєстрації, тематична картотека, історична довідка.

У фонді зберігаються обвинувальні висновки щодо «контрреволюційних організацій» у СРСР та УРСР; літерні справи «Болгарія», «Німецька колонія», «Корейська колонія», «Румунська колонія», «Французька колонія», «Японська колонія»; доповідні записки у справі «Польської організації військової»; документи про переслідування єврейських організацій; документи комісій про масові розстріли і поховання 1937–1938 років у різних регіонах України; документи про боротьбу з ОУН і УПА; періодичні видання КГБ СРСР та КГБ УРСР; навчально-методична література з оперативно-розшукової діяльності; добірки матеріалів з історії ВУЧК — ГПУ — НКВД — МГБ — КГБ СРСР та УРСР; довідкові видання тощо. *(10, стор. 105–109).*

Фонд 16. **Секретаріат ГПУ — КГБ УРСР**

2293 одиниці постійного зберігання; 1930–1991 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, тематична картотека, історична довідка.

Документи фонду належать переважно до чотирьох періодів:

1930–1941 роки (протоколи нарад при НКВД УРСР, вказівки і орієнтування з оперативних питань, листування з питань оперативно-слідчої роботи, доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення про боротьбу з контрреволюційними організаціями, протоколи допитів членів антирадянських організацій, обвинувальні висновки за справами тощо);

1941–1945 роки (постанови та розпорядження Раднаркому УРСР, директиви та вказівки НКВД СРСР і НКВД УРСР по лініях роботи, листування, доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення, документи про роботу опергруп НКВД тощо);

1945–1955 роки (постанови та розпорядження РНК — РМ УРСР, директиви та вказівки НКГБ — МГБ — КГБ СРСР та УРСР по лініях роботи, протоколи та стенограми нарад керівного складу МГБ, доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення, особисте листування керівництва тощо);

1954–1991 роки (плани роботи КГБ при РМ УРСР на рік, протоколи засідань колегії КГБ, доповідні, інформаційні та спецповідомлення, листування; документи про узагальнення досвіду агентурно-оперативної роботи КГБ УРСР). *(2.1, стор. 38–44).*

Фонд 17. **Інспекція при Голові МГБ — КГБ УРСР**

260 одиниць постійного зберігання; 1947–1991 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

Інспекція створена для керівництва територіальними органами і посилення контролю за їхньою діяльністю. У фонді зберігаються документи оперативної звітності, документи про підсумки агентурно-оперативної та слідчої роботи КГБ УРСР, документи нарад, документи з узагальнення практики профілактичної роботи тощо. *(2.2, стор. 44–46).*

Фонд 20. **Слідчий ізолятор КГБ УРСР**

55 одиниць постійного зберігання; 1940–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, історична довідка.

У фонді зберігаються директивні вказівки НКВД — НКГБ — КГБ СРСР та УРСР начальникам тюремних відділів; документація внутрішніх тюрем; акти, довідки, доповідні записки про результати роботи слідчого ізолятора КГБ УРСР; журнали обліку заяв и скаргув’язнених тощо. *(2.21, стор. 72–73).*

Фонд 21. **Управління КГБ СРСР на Південно-Західній залізниці**

21 одиниця постійного зберігання; 1943–1958 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, історична довідка.

У фонді зберігаються директивні вказівки КГБ СРСР транспортним органам; доповідні записки і спецповідомлення Управління; журнали реєстрації слідчих справ (1943–1952); журнали реєстрації справ оперативного обліку, облікових і літерних справ (1952–1958) тощо. *(2.18, стор. 67–68).*

Фонд 22. **Відділ КГБ СРСР у Дніпровському річковому басейні**

183 одиниці постійного зберігання; 1944–1959 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

У фонді зберігаються накази по особовому складу водного відділу, відділу охорони НКГБ — КГБ у Дніпровському річковому басейні; доповідні записки, спецповідомлення звітність про оперативну та слідчу роботу водного відділу тощо. *(2.19, стор. 68–70).*

Фонд 23. **Особливі відділи КГБ СРСР за родами військ Київського військового округу**

1052 одиниці постійного зберігання; 1942–1992 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

У фонді зберігаються:

— розпорядчо-директивні документи: директиви відділу контррозвідки НКВД — МГБ СРСР підлеглим підрозділам; накази, директиви начальника особливого відділу МВД — КГБ при РМ СРСР при КВО тощо;

— інформаційно-довідкові документи: доповідні, спецповідомлення, інформаційні повідомлення особливого відділу; доповідні про агентурно-оперативну роботу; річні статистичні звіти про оперативно-слідчу роботу; статистичні звіти про агентурно-оперативну роботу тощо;

— матеріали з питань діяльності особливого відділу КГБ при РМ СРСР по КВО: річні плани роботи; штатно-посадова розстановка; контрольно-наглядові справи; документи про закордонну роботу; вказівки, рекомендації та роз’яснення щодо оперативної діяльності особливого відділу тощо;

— документи агентурно-оперативної діяльності особливого відділу МГБ — МВД СРСР по КВО: особові та робочі справи оперативних джерел; справи оперативного обліку; справи-формуляри; літерні справи тощо;

— документи особливого відділу НКВД СРСР по Харківському військовому округу (1943–1945 роки). *(2.17, стор. 63–66).*

Фонд 24. **Розвідвідділи КГБ СРСР Західного прикордонного округу**

148 одиниць постійного зберігання; 1959–1983 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

Фонд містить рішення колегій КГБ СРСР — УРСР; рішення військових рад; керівні вказівки; річні звіти, матеріали з їх контролю і перевірки; доповідні про оперативну обстановку; огляди, листування; документи про іноземних громадян, «які становлять оперативний інтерес»; документи щодо протидії ідеологічним акціям закордонних антирадянських центрів тощо. *(2.14, стор. 60–62).*

Фонд 25. **Управління «З» КГБ УРСР**

7 одиниць тимчасового зберігання; 1979–1989 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

У 1967 році у КГБ при РМ СРСР створене 5-те управління (з відповідними підрозділами на місцях) для контррозвідувальної роботи із боротьби з ідеологічними диверсіями противника. У вересні 1989 року трансформовані в Управління (відділи) по захисту радянського конституційного ладу з завданням зривати акції іноземних спецслужб, спрямовані на створення антидержавних угруповань; попереджати масові заворушення, протиправні групові дії тощо.

У фонді зберігаються пропозиції, заяви, скарги та документальні матеріали за їх перевіркою; журнали обліку заяв, листів та рапортів. *(2.7, стор. 53).*

Фонд 26. **4-й та 6-й відділи КГБ УРСР**

24 одиниці постійного зберігання; 1966–1971 роки. Довідковий апарат: здавальний опис.

4-й відділ виконував інформаційно-аналітичну роботу із забезпечення оперативної діяльності органів держбезпеки; 6-й відділ був створений у грудні 1967 року як науково-дослідний підрозділ для розробки та впровадження в оперативну практику наукових основ ведення боротьби з підривною діяльністю противника, проіснував до травня 1971 року.

Фонд містить документи з дослідження проблем «Зрадницька діяльність українських буржуазних націоналістів», «Організація оперативних ігор із закордонними центрами українських буржуазних націоналістів», «Наукова організація праці оперативних працівників контррозвідувальних підрозділів»; документи з дослідження стану, обліку, обробки та накопичення оперативної інформації за ознаками шпигунської діяльності тощо. *(2.12, стор. 58).*

Фонд 27. **Особливий відділ КГБ СРСР по Західному прикордонному округу**

322 одиниці постійного зберігання; 1966–1992 роки. Довідковий апарат: здавальні описи.

У фонді зберігаються накази, вказівки начальника особливого відділу; доповідні записки, спецповідомлення, звіти, матеріали про оперативно-службову діяльність; плани роботи, оглядові довідки, аналітичні матеріали тощо. *(2.15, стор. 62).*

Фонд 28. **9-та служба КГБ УРСР** [охорона керівників компартії і радянського уряду]

26 одиниць постійного зберігання; 1970–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, історична довідка.

У фонді зберігаються документи про організацію оперативної та охоронної діяльності 9-ї служби; плани оперативної діяльності та звіти про їхнє виконання; документи про профілактичну роботу на об'єктах і дільницях, що обслуговуються 9-ю службою; акти про знищення документів тощо. *(2.10, стор. 55–57).*

Фонд 29. **4-те Управління КГБ УРСР** (контррозвідувальна робота на транспорті)

33 одиниці постійного зберігання; 1961–1987 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематичні картотеки, історична довідка.

У фонді зберігаються плани оперативно-службої діяльності; звіти, доповідні записки; контрольно-наглядові справи щодо оперативної діяльності на об'єктах залізничного траспорту тощо. *(2.5, стор. 50–51).*

Фонд 31. **6-те Управління КГБ УРСР** (захисту об'єктів науки та промисловості)

21 одиниця постійного зберігання; 1983–1987 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, тематичні картотеки, історична довідка.

На 6-те управління покладалися функції оперативного захисту об'єктів науки та промисловості від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, захисту таємниць, викриття та попередження диверсійно-терористичної діяльності.

У фонді зберігаються справи з річними планами роботи та звітами про їх виконання; справи з довідками й аналітичними документами за напрямками оперативної діяльності, зокрема на Чорнобильській АЕС тощо *(2.8, стор. 53–54).*

Фонд 32. **Інформаційно-аналітична служба КГБ УРСР**
(створена наказом КГБ СРСР від 22 червня 1980 року № 0045)

33 одиниці постійного зберігання; 1970–1991 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

У фонді зберігаються справи з документами про організацію інформаційно-аналітичної роботи, контроль та нагляд за її станом у підрозділах КГБ УРСР тощо. *(2.11, стор. 57).*

Фонд 33. **3-тє Управління КГБ УРСР**

70 одиниць постійного зберігання; 1983–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи.

На 3-тє управління і його підрозділи в областях покладалося завдання захисту МВД, військових комісаріатів, комітетів ДТСААФ, штабів цивільної оборони від проникнення агентури противника, забезпечення контролю за збереженням державної та військової таємниці тощо.

У фонді зберігаються справи з доповідними записками, інформаційними повідомленнями про обстановку та надзвичайні події; справи з узагальненими і аналітичними матеріалами; справи з річними і квартальними планами, а також звіти і статистичні зведення про результати їхнього виконання; листування з органами державного управління; заяви, скарги, пропозиції громадян, співробітників органів держбезпеки та матеріали їхньої перевірки тощо. *(2.4, стор. 48–50).*

Фонд 34. **Особливий відділ КГБ УРСР Управління внутрішніх військ в Українській та Молдавській РСР**

32 одиниці постійного зберігання; 1984–1989 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

У фонді зберігаються річні плани роботи та звіти про підсумки агентурно-оперативної діяльності; доповідні, спеціальні й інформаційні повідомлення для управління внутрішніх військ МВД СРСР та партійних і державних органів тощо. *(2.16, стор. 62–63).*

Фонд 35. **Військово-медичні підрозділи**

35 одиниць постійного зберігання; 1979–1997 роки. Довідковий апарат: здавальний опис, історична довідка.

Постійно існують у системі органів держбезпеки з 1918 року. З 1954 року до медичного відділу входять лікувально-профілактичне, планово-фінансове відділення та центральна військово-медична комісія. Клінічна лікарня КГБ УРСР у 1972 році реорганізована у госпіталь КГБ при РМ УРСР. *(9, стор. 104).*

Фонд 42. **Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР**

320 одиниць постійного зберігання; 1927–1991 роки. Довідковий апарат: журнал обліку, тематична картотека, історична довідка.

Фонд містить статистичні звіти про слідчу і оперативно-слідчу роботу ГПУ УСРР (із 1927 року); відомості про результати оперативно-слідчої роботи обласних УНКВД (із 1936 року); відомості та листування про хід операції «з вилучення куркулів» (1937 рік); відомості про оперативну роботу НКВД УРСР з додатком про кількісний і соціальний склад репресованих (1936–1938 роки); документи про виселення із прикордонної смуги сімей репресованих (із 1938 року); обліково-статистичні документи по лінії «української контрреволюції» (1938 рік); відомості про кількість заарештованих «контрреволюціонерів» у західних областях УРСР (1939–1941 роки); директиви та звітність про виселення сімей нелегалів ОУН та інших у західних областях УРСР (1941 рік); відомості про агентурно-слідчу роботу НКГБ — НКВД УРСР за період 1941–1945 років; відомості про кількість вязнів таборів НКВД УРСР (1943–1945 роки); відомості про осіб, що проходять за оперативними розробками (із 1946 року); справа «Трійка» (1951 рік); відомості про виконання директив МГБ СРСР (за 1953 рік); відомості про кількість звільнених репресованих (1953 рік); відомості про кількість репресованих учасників ОУН і УПА (1944–1953 роки); статистичні дані про кількість татар, висланих із Криму 1944 року; відомості та доповідні про профілактичну роботу органів КГБ при РМ УРСР (із 1960 року); списки заарештованих органами КГБ при УРСР у 1954–1961 роках; довідка із зведеними статистичними даними про кількість репресованих органами ГПУ — КГБ УРСР із 1921 по 1954 роки тощо. *(6, стор. 98–100).*

Фонд 60. **Особові та робочі справи агентів радянських спецслужб**

1686 справ у 3284 томах; 1922–1991 роки. Довідковий апарат: журнали реєстрації архівних особових і робочих справ агентів, тематичні картотеки, історична довідка.

У фонді зберігаються справи агентів, які використовувались органами держбезпеки в оперативних заходах у 1920–1930-х роках, які брали участь в оперативних комбінаціях проти спецслужб іноземних держав, у виявленні та розробці іноземців, що приїздили в Україну як дипломати, журналісти, спеціалісти та підозрювались у приналежності до спецслужб; справи на агентів, які використовувались органами держбезпеки в припиненні діяльності політичної опозиції, а також агентів — іноземних громадян; накази, вказівки, директиви НКВД — НКГБ СРСР та УРСР з питань організації оперативно-службової діяльності четвертих (зафронтових) підрозділів (створені у 1942 році для організації розвідувальної, диверсійно-підривної та контррозвідувальної діяльності на окупованій території); доповідні записки і спецповідомлення про результати роботи четвертих підрозділів НКВД — НКГБ УРСР; матеріали про діяльність партизанських загонів, створених НКВД; документи про діяльність агентурно-бойових груп МГБ, які боролися з українським визвольним рухом; справи на агентів, які брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА тощо. *(7, стор. 101–102).*

Фонд 61. **Колекція кінофотодокументів КГБ УРСР**

205 одиниць постійного зберігання мікрофільмів документів; 1959–1967 роки. 43 одиниці постійного зберігання кінодокументів 1972 року. Довідковий апарат: журнал реєстрації, анотація змісту трофейних німецьких документів, список мікрофільмів, відзнятих у Центральному архів КГБ при РМ СРСР (ЦА КГБ СРСР).

У складі колекції мікрофільми трофейних німецьких документів періоду Другої світової війни, придбаних в Американської асоціації істориків у 1959 році; мікрофільми звітних

документів ВЧК — ВУЧК, Катеринославської, Кримської, Одеської і Подільської губернських надзвичайних комісій 1917–1921 років, зняті у ЦА КГБ СРСР у 1966–1967 роках та документальні фільми «Люди и маски» и «Национализм без маски». *(12, стор. 111–115).*

***Фонд 65.* Справи оперативного обліку КГБ УРСР**

1950 справ у 3537 томах; 1922–1991 роки. Довідковий апарат: журнали реєстрації архівних справ оперативного обліку і архівних літерних справ, тематичні картотеки, оглядові довідки, історична довідка.

На початок 2000 року у фонді зберігалось 2584 архівні справи оперативного обліку, у тому числі 1227 справ у 1991 томі на осіб, знятих з оперативного обліку.

У фонді зберігаються справи оперативного обліку, заведені за наступними напрямками:

— робота органів держбезпеки з виявлення та припинення підривної діяльності закордонних спецслужб: через працівників дипломатичних представництв, науковий і культурний обмін, гуманітарні організації; через спецагентуру; припинення контрабанди і валютних операцій;

— документи про український національний рух 20–30-х років: агентурні справи, справи оперативної розробки на діячів української національної державності 1927–1920 років, ватажків повстанського руху; справи-формуляри на діячів культури, науки, мистецтва;

— документи про український національний рух у 1939–1945 роках і повоєнний період: агентурні справи, справи оперативної розробки на керівників УПА та підпілля ОУН; справи на різні ланки ОУН і УПА; справи оперативного розшуку на учасників антирадянських організацій у 1939–1960 роках; агентурні справи, справи оперативної розробки на керівників Української греко-католицької церкви.

Окрему групу складають 91 літерна справа у 227 томах з матеріалами про:

— розвідувальні та контррозвідувальні, диверсійні й каральні органи нацистської Німеччини, її союзників та пособників на окупованій території УРСР;

— розвідувальні та контррозвідувальні органи США, Англії, ФРН, Франції, Італії, Ізраїлю, інших держав;

— вжиті заходи щодо захисту економіки країни. *(5, стор. 93–97).*

***Фонд 68.* Колекція друкованих видань СБ України**

702 одиниці зберігання; 1944–1991 роки. Довідковий апарат: журнал реєстрації, тематична картотека, історична довідка.

У фонді зберігаються наукова та навчальна література з історії діяльності радянських органів держбезпеки; тематичні збірники документів; копії доповідних записок, звітів, оглядів, орієнтувань, аналітичних матеріалів та інших документів про оперативну обстановку в Україні, надзвичайні події, результати проведених оперативно-розшукових заходів, розслідування окремих кримінальних справ; довідники та бібліографічні видання; матеріали німецького розслідування 1943 року стосовно жертв масових репресій і поховань 1937–1941 років на території Вінниці; матеріали про розстріли євреїв у роки Другої світової війни; видання та документи з історії ОУН і УПА тощо. *(11, стор. 110).*

***Фонд 70.* Вищі курси удосконалення керівного й оперативного складу КГБ СРСР у м. Києві**

481 одиниця постійного зберігання; 1944–1991 роки. Довідковий апарат: здавальні описи, історична довідка.

У фонді зберігаються доповідні записки, звіти і довідки про роботу Вищих курсів КГБ СРСР за 1980–1991 роки; довідки про історію вищих курсів КГБ СРСР (м. Київ) станом на 1986 рік — пояснювальні записки, подання; протоколи засідань навчальної ради; плани навчальної, методичної і науково-дослідної роботи; штатні розклади і списки постійного і змінного складу школи-курсів за 1949–1991 роки; бухгалтерська і статистична звітність; журнали обліку кінофотодокументів і предметів спецтехніки тощо. *(2.23, стор. 77–78).*

Фонди, не зазначені в переліку, не укомплектовані або містять архівні документи Служби безпеки України 1992–2005 років.

Контакти

Адреса: Україна, 01034, м. Київ, вул. Золотоворітська, 7
Транспорт: ст. метро «Золоті ворота»
Для кореспонденції: 01034, м. Київ, вул. Володимирська, 35
Сторінка на веб-сайті Служби безпеки України: www.ssu.gov.ua/strukture/dep13/html
E-mail: arhivsbu@ssu.gov.ua
Директор архіву — В'ятрович Володимир Михайлович*
Заступники директора — Шпак Аліна Володимирівна, Кокін Сергій Анатолійович
Час роботи: щоденно з 9.00 до 18.00, крім вихідних та святкових днів
Телефон для довідок: (044) 256-92-96
Факс: (044) 253-13-86
Читальний зал працює щоденно з 10.00 до 17.00, крім суботи та неділі
Телефон для довідок: (044) 256-94-06
Інформаційно-довідковий зал: м. Київ, вул. Ірининська, 4, телефон: (044) 255-82-24, працює з 14.00 до 17.00, крім вихідних та святкових днів.

Затверджено до друку Науково-методичною радою Галузевого державного архіву СБУ, протокол № 2 від 26 травня 2009 року
Відповідальний за випуск науково-довідкового видання Євген Захаров
Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи. Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група:
http://khpg.org
http://library.khpg.org
http://archive.khpg.org

Електронну версію «Путівника по ГДА СБУ» розміщено за адресою:
http://library.khpg.org/index.php?id=1261634362

* У березні 2010 року звільнений з посади за публічне висловлення незгоди з позицією новопризначеного голови СБУ В. І. Хорошковського щодо неактуальності подальшого розсекречення архівів радянських спецслужб. Начальником ГДА СБУ призначений С. А. Кокін.

Додаток 2

З матеріалів фонду 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР» Галузевого державного архіву Служби безпеки України

(розсекречений у 2009 році)

Загальну інформацію про фонд 42 ГДА СБУ див. на стор. 225.

Журнал обліку складається з двох томів:

Т. 1. Журнал № 36/23 реєстрації архівних справ з відомостями про результати агентурно-оперативної та слідчої роботи (1927–1983 роки).

Т. 2. Журнал № 36/23 (інвентарний) реєстрації архівних справ з матеріалами оперативно-статистичної звітності КДБ УРСР (1983–1990 роки).

Результати історико-статистичного дослідження, проведеного за матеріалами фонду 42, опубліковані в монографії В. М. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті роки). — Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. — 624 с.

У цих додатках наводиться перелік справ за описами фонду, вибіркові дані стосовно Одещини (в її історичних межах) у співвідношенні із загальноукраїнською репресивною статистикою, а також фрагменти текстів деяких документів фонду. Після оглядової інформації чи тексту документа вказаний номер справи фонду 42 і відповідні аркуші. Кількість репресованих Одещини, вказана у цих документах, значно вища цифрових даних, наведених у вступній статті за матеріалами фонду припинених справ УСБУ в Одеській області. Це свідчить про недостатність інформації про репресії, що міститься в цьому фонді, нагальну потребу продовжувати пошук першоджерел і наполягати на відкритті всіх архівних фондів спецслужб колишнього СРСР стосовно репресій.

Інформація в додатках розташована в хронологічному порядку. Матеріали до четвертого кварталу 1927 року в цьому фонді відсутні.

1927 (справа 1)

Згідно з таблицями обліку слідчих справ у четвертому кварталі 1927 року в Одеському відділі ДПУ УСРР у провадженні знаходилось 255 справ на 465 осіб (з них 300 арештованих); у Молдавському відділі — 141 справа на 184 особи (87 арештованих); у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 62 справи на 98 осіб (34 арештованих).

Основні звинувачення: біла та українська контрреволюція, румунське, польське та інше шпигунство, анархізм, сіонізм, порушення кордону, зловживання службовим положенням, спекуляція тощо. Одеський відділ відзначений як такий, що дав високі показники.

Соціальний склад арештованих по Україні: 10 % робітників, 20 % селян, 27 % службовців, 11 % одноосібників та кустарів, 16 % безробітних тощо.

Національний склад арештованих по Україні: 56 % українців, 17 % росіян, 16 % євреїв, 4,6 % поляків тощо.

В огляді вказано, що у грудні 1927 року розпочата кампанія боротьби з порушеннями економічного регулювання (правил про торгівлю та заготовки, встановлених регулюючими органами), ажіотажем тощо.

Спр. 1 «Статотчет по следственной работе за четвертый квартал 1927 года». Арк. 1–14, 18, 22, 47, 63, 82.

1928 (справи 2, 3)

Згідно з таблицями обліку слідчих справ у 1928 році в Одеському відділі ДПУ УСРР у провадженні знаходилось 564 справи на 1125 осіб (з них 910 арештованих); у Молдавському відділі — 439 справ на 723 особи (602 арештованих); у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 196 справ на 310 осіб (149 арештованих).

Основні звинувачення: біла, сільська, українська та румунська контрреволюція, троцькізм, сіонізм, порушення кордону, зловживання службовим положенням, спекуляція тощо.

Спр. 2 «Статотчет по следственной работе за 1928 год». Арк. 3–5, 12, 13, 62–64, 118.

Згідно з таблицями обліку політично неблагонадійного елементу в 1928 році в Одеському відділі ДПУ УСРР знаходилось 2163 такі особи (з них 763 заарештовано); у Молдавському відділі — 1453 особи (562 заарештовано); у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 189 осіб (134 заарештовано). (Таблицю за 1928 рік див. на стор. 230–233.)

У порівнянні з 1927 роком кількість арештованих і тих, хто знаходився під наглядом значно зросла, особливо за звинуваченнями в контрреволюційній та антирадянській діяльності, посадових злочинах, ажіотажі.

Значну кількість репресованих було направлено в адміністративне заслання (удвічі більше, ніж у 1927 році).

Спр. 3 «Статистическая книга № 10 учета работы органов Государственного политического управления УССР за 1928 год». Арк. 2–15, 38, 41, 112.

1929 (справи 4–6)

Згідно з таблицями обліку політично неблагонадійного елементу у першому кварталі 1929 року в Одеському відділі ДПУ УСРР знаходилось 2316 таких осіб (з них 328 заарештовано); у Молдавському відділі — 1312 осіб (177 заарештовано), у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 211 осіб (60 заарештовано).

У порівнянні з 1928 роком збільшилась кількість репресованих за всіма категоріями: ті, хто знаходився під наглядом, арештовані, осуджені, розстріляні, в'язні, відправлені до адміністративного заслання.

Найбільш поширеними звинуваченнями були участь у антирадянських політичних партіях, контрреволюція (особливо українська) та контрабанда.

Спр. 4 «Статистическая книга № 11 учета работы органов ГПУ УССР за первый квартал 1929 года». Арк. 2–6, 33, 36, 107.

У другому кварталі 1929 року в Одеському відділі ДПУ УСРР під наглядом знаходилось 2436 політично неблагонадійних (з них 374 заарештовано); у Молдавському відділі — 1406 осіб (97 заарештовано), у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 220 осіб (57 заарештовано).

Серед адміністративно засланих найбільш поширеними звинуваченнями були українська та сільська контрреволюція, приналежність до духовенства. Серед осуджених — українська та сільська контрреволюція і службові злочини. Розстріляно найбільше за українську контрреволюцію та шпигунство.

Спр. 5 «Статистическая книга № 12 учета работы органов ГПУ УССР за второй квартал 1929 года». Арк. 2–5, 33, 36, 107.

У третьому кварталі 1929 року в Одеському відділі ДПУ УСРР під наглядом знаходилось 2534 політично неблагонадійних (з них 270 заарештовано); у Молдавському відділі — 1507 осіб (183 заарештовано), у дорожньо-транспортному відділі Одеської залізниці — 225 осіб (44 заарештовано).

Кількість репресованих за всіма категоріями продовжувала збільшуватись. Основними звинуваченнями залишились ті ж самі.

Спр. 6 «Статистическая книга № 13 учета работы органов ГПУ УССР за третий квартал 1929 года». Арк. 2–5, 33, 36, 107. [Дані щодо четвертого кварталу і загалом за 1929 рік у фонді 42 відсутні].

Сводная таблица учета работы Одесского окружного отдела ГПУ УССР за 1928 год

Отделы ГПУ	Окраска учета	Учет политнеблагонадежного элемента: состояло	прибыло	убыло	состоит: всего	актив	пассив	выясненные	легалисты	разыскиваемые	массовая	Привлеч. по делам следствия и дознания: с арестом	без ареста	Из числа привлеченных состояло на учете	Подвергнуто административной высылке	Агентурные дела: состояло	вновь заведено	реализовано	прекращено	передано в др. органы	состоит	из них групповых	Следственные дела: состояло	вновь заведено	передано в суд и прокурат.	передано в особое совещ.	передано в другие органы	прекращено	состоит	из них групповых
Учет работы по линии СО	Меньшевики	107	45	12	140	9	33	–	99	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Анархисты	58	15	11	62	20	13	1	10	13	–	1	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1	–	–	–	–
	Левые эсеры	55	7	2	60	–	10	–	45	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Правые эсеры	79	5	7	77	3	13	–	41	20	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Левые сионисты	79	17	12	84	49	27	3	1	4	–	10	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	2	–	–	2	–
	Правые сионисты	70	13	6	77	49	27	–	1	–	–	5	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	2	–	–	–	–
	ЕКРП и ЕКРСМ	6	2	–	8	7	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	ПНС (кадеты) и трудовики	58	25	2	81	32	49	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Дашнаки	18	6	1	23	5	8	–	9	1	–	16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–	–	–	16	–	–
	Бывш. коммунисты	12	89	91	10	10	–	–	–	–	–	37	–	–	26	–	–	–	–	–	–	–	1	37	–	31	1	4	2	–
	Укр. контрреволюц. общества и партии	109	38	25	122	54	47	2	19	–	–	17	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	16	–	8	–	8	–	–
	Русские общества	127	76	71	132	39	93	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
	Духовенство и сектантство	108	30	101	37	37	–	–	–	–	–	13	1	–	13	–	–	–	–	–	–	–	2	8	2	6	–	2	–	–
	Провокаторы, охранка, жандармы	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–
	Прочие	–	18	2	16	3	13	–	–	–	–	21	2	–	11	–	1	–	–	–	1	–	–	11	3	4	1	3	–	–
	Всего	886	386	343	929	317	334	6	225	47	–	120	3	–	60	–	1	–	–	–	1	–	5	95	5	54	2	35	4	–

Отделы ГПУ	Окраска учета	Учет политнеблагонадежного элемента: состояло	прибыло	убыло	состоит: всего	актив	пассив	выясненные	легалисты	разыскиваемые	массовая	Привлеч. по делам следствия и дознания: с арестом	без ареста	Из числа привлеченных состояло на учете	Подвергнуто административной высылке	Агентурные дела: состояло	вновь заведено	реализовано	прекращено	передано в др. органы	состоит	из них групповых	Следственные дела: состояло	вновь заведено	передано в суд и прокурат.	передано в особое совещ.	передано в другие органы	прекращено	состоит	из них групповых
Учет работы по линии КРО	Контрреволюция украинская	93	30	25	98	44	54	–	–	–	–	17	–	–	4	2	–	2	–	–	–	–	1	6	–	5	1	1	–	–
	Контрреволюция белая	390	161	310	241	75	166	–	–	–	–	59	1	–	18	5	–	1	–	–	4	–	26	23	8	20	4	15	2	–
	Шпионаж польский	40	4	17	27	26	1	–	–	–	–	7	1	–	5	4	–	–	2	–	2	–	2	7	–	3	1	4	1	–
	Шпионаж румынский	30	30	23	37	35	2	–	–	–	–	34	4	–	13	3	5	2	1	–	5	–	8	14	12	3	2	3	2	–
	Шпионаж прочий	115	44	50	109	88	21	–	–	–	–	11	–	–	3	7	–	–	1	–	6	–	1	7	–	2	3	2	1	–
	Диверсия	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–
	Политический бандитизм	–	10	–	10	5	5	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Уголовный бандитизм	–	–	–	–			–	–	–	–	3	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	1	2	1	–	1	1	–	–
	Иностранные колонии	76	24	9	91	62	29	–	–	–	–	6	–	–	15	–	1	1	–	–	–	–	–	6	1	3	–	1	1	–
	Нелегальный переход границы	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	68	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	50	21	3	7	18	3	–
	Прочие	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	2	3	–	–	2	–	–
	Всего	744	303	434	613	335	278	–	–	–	–	208	9	–	60	21	6	6	4	–	17	–	44	118	47	39	19	47	10	–

Отделы ГПУ	Окраска учета	Учет политнеблагонадежного элемента: состояло	Учет политнеблагонадежного элемента: прибыло	Учет политнеблагонадежного элемента: убыло	состоит: всего	состоит: актив	состоит: пассив	состоит: выясненные	состоит: легалисты	состоит: разыскиваемые	состоит: массовая	Привлеч. по делам следствия и дознания: с арестом	Привлеч. по делам следствия и дознания: без ареста	Из числа привлеченных состояло на учете	Подвергнуто административной высылке	Агентурные дела: состояло	Агентурные дела: вновь заведено	Агентурные дела: реализовано	Агентурные дела: прекращено	Агентурные дела: передано в др. органы	Агентурные дела: состоит	Агентурные дела: из них групповых	Следственные дела: состояло	Следственные дела: вновь заведено	Следственные дела: передано в суд и прокурат.	Следственные дела: передано в особое совещ.	Следственные дела: передано в другие органы	Следственные дела: прекращено	Следственные дела: состоит	Следственные дела: из них групповых
По линии ИНФО	Крестьянские союзы	–	1	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Борьба с мероприятиями советской власти на селе	–	32	–	32	32	–	–	–	–	–	28	12	–	9	–	3	–	–	–	3	–	–	13	3	9	–	–	1	–
	Бузотеры	–	12	–	12	12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Террор и политическое хулиганство	–	8	4	4	4	–	–	–	–	–	11	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	2	1	–	–	–	1	–
	Злостная антисоветская агитация	–	19	–	19	19	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	1	–	1	–	–	–	–
	Б/н элемент	–	–	–	–		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Служебно-должностные преступления	–	1	–	1	1	–	–	–	–	–	14	1	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	8	5	–	1	1	1	–
	Прочие	–	11	–	11	11	–	–	–	–	–	6	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1	–
	Всего	–	84	4	80	80	–	–	–	–	–	60	14	–	9	–	10	–	–	–	10	–	–	25	9	10	1	1	4	–
По линии ЭКУ	Экономический шпионаж и контррев.	–	5	–	5	5	–	–	–	–	–	8	2	–	–	–	1	–	–	–	1	–	1	3	1	–	1	1	1	–
	Аварии	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–
	Служебно-должностные преступления	–	5	2	3	3	–	–	–	–	–	164	38	–	–	–	3	–	–	–	3	–	15	58	62	–	2	1	8	–
	Хищения	–	2	–	2	2	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	1	–	–	–	1	–	–	2	2	–	–	–	–	–
	Спекуляция и ажиотаж	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	87	6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19	71	74	–	–	12	4	–

Отделы ГПУ	Окраска учета	Учет политнеблагонадежного элемента: состояло	Учет политнеблагонадежного элемента: прибыло	Учет политнеблагонадежного элемента: убыло	состоит: всего	состоит: актив	состоит: пассив	состоит: выясненные	состоит: легалисты	состоит: разыскиваемые	состоит: массовая	Привлеч. по делам следствия и дознания: с арестом	Привлеч. по делам следствия и дознания: без ареста	Из числа привлеченных состояло на учете	Подвергнуто административной высылке	Агентурные дела: состояло	Агентурные дела: вновь заведено	Агентурные дела: реализовано	Агентурные дела: прекращено	Агентурные дела: передано в др. органы	Агентурные дела: состоит	Агентурные дела: из них групповых	Следственные дела: состояло	Следственные дела: вновь заведено	Следственные дела: передано в суд и прокурат.	Следственные дела: передано в особое совещ.	Следственные дела: передано в другие органы	Следственные дела: прекращено	Следственные дела: состоит	Следственные дела: из них групповых
По линии ЭКУ	Фальшивомонетчики	–	1	–	1	–	1	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–
	Спекуляция валютой	–	34	10	24	24	–	–	–	–	–	23	12	–	3	–	–	–	–	–	–	–	1	17	–	8	2	1	7	–
	Прочие	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	24	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	11	5	5	–	1	10	–	–
	Всего	–	47	12	35	34	1	–	–	–	–	313	65	–	3	–	5	–	–	–	5	–	47	158	146	8	6	25	20	–
	УПО: контрабанда	244	226	33	437	249	188	–	–	–	–	28	8	–	22	–	36	1	5	–	30	–	6	25	3	20	–	1	7	–
	ОПК: служебно-должностные	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	3	–	–	–	–	–
	АОУ: служебно-должностные	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8	7	–	–	–	1	–
	Спецотдел — нарушение мобилизационных работ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Перебежчики	113	63	107	69	–	–	–	–	–	69	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Административно высланные	10	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Прочие	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	23	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	9	19	4	1	3	20	–	–
	Воры-рецидивисты (арестованные милицией)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	104	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Всего	1997	1109	943	2163	1015	801	6	225	47	69	763	106	–	258	21	58	7	9	–	63	–	111	451	224	132	31	129	46	–

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 3. Арк. 41.

1930 (справа 7)

Навесні 1930 року в порядку очищення прикордонної смуги виселено:

— з Одеського округу 930 осіб, у тому числі 671 куркуля та 259 різного антирадянського елементу;

— з Молдавської АСРР — 997 осіб, відповідно 901 та 96.

Усього по Україні з 11 округів виселено 13 186 осіб.

Спр. 7 «Цифровые справки об оперативно-следственной работе за 1930 год». Арк. 14.

1931 (справа 8)

Згідно з довідками ДПУ УСРР протягом 1928, 1929, 1930 і весни 1931 року всього було репресовано 49 754 куркуля, у тому числі за обвинуваченнями:

— сільська контрреволюція — 34 885 осіб,

— українська контрреволюція — 4933 осіб,

— сільський терор — 2635 осіб,

— біла контрреволюція — 1770 осіб.

У 1928 році репресовано 1462 особи, у 1929-му — 8139, з них за рішеннями особливої наради при ДПУ УСРР ув'язнено до концтаборів та відправлено у заслання 1103 особи. У 1930 році репресовано 26 898 осіб, з них — 1033 розстріляно, 4858 ув'язнено до концтаборів, 8430 вислано. Протягом січня — травня 1931 року репресовано 13 255 осіб, з них за рішеннями судової трійки та особливої наради при ДПУ УСРР — 328 розстріляно, 1083 ув'язнено до концтаборів, 3320 вислано. (Згідно з іншою довідкою у 1930 році репресовано 19 143 особи, а за перше півріччя 1931-го — 14 033).

За справою «Весна» через судову трійку та колегію ОДПУ пройшло 2014 репресованих, у тому числі 305 військовослужбовців та 1709 цивільних. З них 573 розстріляно, 1080 ув'язнено, 206 вислано.

Спр. 8 «Статистические сведения о результатах оперативно-следственной работы за 1931 год». Арк. 51, 51 зв., 52, 57, 60–62.

1932 (справа 9)

Згідно з довідками, цифровими відомостями та аналітичними даними ДПУ УСРР:

— на 5 грудня 1932 року в Одеській області оштрафовано за невиконання плану хлібозаготівлі 720 господарств (у тому числі 25 колгоспних та 695 одноосібних); у МАСРР 143 господарства (у тому числі 130 колгоспних та 13 одноосібних);

— з 1 по 20 грудня 1932 року в Одеській області по операції заарештовано 1276 осіб, передано до суду 461 особу, залишалось на 20 грудня заарештованих 1259 осіб, у МАСРР відповідно 336, 143 та 323;

— з 1 листопаду по 20 грудня 1932 року в Одеській області у зв'язку з хлібозаготівлею заарештовано 75 членів ВКП(б) та кандидатів до ВКП(б) (серед них 41 голова колгоспу), у МАСРР 24 особи (серед них 7 голів колгоспу);

— на 20 грудня 1932 року в Одеському обласному відділі ДПУ знаходилось у провадженні 636 справ на 1259 осіб, за останню декаду грудня заведено 527 нових справ і заарештовано 772 особи;

— на 1 грудня 1932 року в Одеському обласному відділі ДПУ по операції знаходилось у провадженні 318 справ на 578 осіб, у Молдавському обласному відділі ДПУ — 145 справ на 223 особи; протягом грудня на Одещині заведено 1141 нову справу і заарештовано 1803 особи, у Молдавії — 187 справ на 287 осіб;

— у грудні 1932 року за закінченими справами на Одещині засуджено 102 особи, у Молдавії — 33, більшість — до ув'язнення у концтабори;

— за першу декаду січня 1933 року Одеським обласним відділом ДПУ заведено 1129 нових справ, за якими заарештовано 1677 осіб (найвищий показник в Україні);

— з 1 по 27 грудня 1932 року судова трійка при Колегії ДПУ УСРР розглянула представлені Одеським обласним відділом ДПУ справи на 117 осіб і прийняла рішення про розстріл 11, ув'язнення до таборів терміном 5–10 років 84, заслання 20; Молдавським облвідділом ДПУ відповідно 35 репресованих (6 розстріляних, 24 ув'язнених, 5 висланих);

— з 1 липня по 1 листопада 1932 року Одеським обласним відділом ДПУ заарештовано 2968 осіб, у тому числі 962 службовці, 639 кустарів і торговців, 256 робітників, 218 колгоспників, 298 середняків та куркулів;

— з 1 січня по 1 жовтня 1932 року на селі Одеським облвідділом ДПУ заарештовано 2486 осіб, Молдавським облвідділом ДПУ 767 осіб, прикордонними загонами 2011 осіб;

— з 1 січня по 1 листопада 1932 року на селі Одеським облвідділом ДПУ заарештовано 3631 особу, Молдавським облвідділом ДПУ 974 особи, прикордонними загонами 2985 осіб;

— протягом 1932 року за нелегальний перехід кордону Одеським облвідділом ДПУ заарештовано 370 осіб, Молдавським облвідділом ДПУ 595 осіб;

— на 1 грудня 1932 року в Одеському облвідділі ДПУ знаходиться 1159 заарештованих, у Молдавському облвідділі ДПУ 481 особа.

Спр. 9 «Цифровые сведения за 1932 год». Арк. 21, 67, 70–86, 90, 99, 106, 110–114, 136–151, 164–166, 185–192, 210.

1933 (справи 10–12)

Перелік обвинувачень по відділах ДПУ у звітних таблицях за 1933 рік.

Особливий відділ:

1. Контрреволюція, повстанство (біла, козача, українська)
2. Активна контрреволюційна молодь
3. Терор
4. Бандитизм (політичний, кримінальний)
5. Диверсія
6. Шпигунство (німецьке, французьке, англійське, польське, японське, чеське, румунське)
7. Іноземні колонії (німецька, французька, польська, чеська тощо)
8. Східна національна контрреволюція (націоналістична контрреволюція, мусульманське духовенство, буддійське духовенство)
9. Армійські категорії обліку (шкідництво, антирадянський елемент, службові, посадові, військові злочини, напади на склади, аварії, диверсії)
10. Інші категорії обліку (нелегальний перехід кордону тощо)

Секретно-політичний відділ:

11. Антирадянські політичні партії (анархісти, меншовики і бунд, праві есери, ліві есери і максималісти, ТПК (Кондратьєвська та Масловська), праві партії, сіоністи тощо)
12. Антирадянські політичні національні партії (грузинські меншовики, дашнаки, мусаватисти, національні українські та білоруські антирадянські партії — есери, соціал-демократи тощо)
13. Антирадянські контрреволюційні елементи (троцькісти, децисти, мясниковці, шляпниковці тощо)
14. Колишні члени ВКП(б) та ВЛКСМ, що ведуть антирадянську та контрреволюційну роботу
15. Церковно-сектантська контрреволюція (духовенство, церковні миряни, сектанти)
16. Колишні чини жандармерії, поліції та члени монархічних і чорносотених партій та союзів
17. Антирадянська інтелігенція
18. Антирадянська контрреволюційна молодь (міська, сільська)
19. Терор (політичних партій, сільський, контрреволюційної молоді, міський та у промисловості)

20. Сільська контрреволюція
21. Антирадянські елементи міста (серед осіб без певних занять, членів сімей і колишніх людей)
22. Антирадянські елементи в державному апараті
23. Антирадянські елементи на виробництві
24. Розкрадання соціалістичної власності
25. Інші

Економічне управління:
26. Економічна контрреволюція (шкідництво та шпигунство)
27. Розкрадання соціалістичної власності
28. Шкідництво в колгоспах та радгоспах
29. Службові посадові злочини (зловживання владою і халатність, розтрата і підробка, хабарництво)
30. Безгосподарність
31. Ажіотаж і спекуляція
32. Фальшивомонетництво
33. Валютчики
34. Інші

Головне управління прикордонних загонів:
35. Контрабанда (товарна, валютна)
36. Переправи (при відсутності контрабанди)
37. Службово-посадові, військові та інші злочини осіб прикордоної охорони (шпигунство особового складу, антирадянські елементи з числа особового складу, військові злочини прикордонної охорони ОДПУ)
38. Інші

Транспортний відділ
39. Аварії та катастрофи
40. Розкрадання
41. Інші

Спеціальні відділення
42. Посадові злочини
43. Побутові злочини

Спр. 10 «Статистические сведения о результатах оперативно-следственной работы за весь 1933 год». Арк. 8.

У доповідній записці голови ДПУ УСРР Балицького заступнику голови ОДПУ Ягоді від 4 квітня 1933 року вказано, що на основі агентурно-слідчих матеріалів 15 березня проведена операція з очищення прикордонної смуги, розкрито «організоване польсько-петлюрівське повстанське підпілля», яке «готувало збройний виступ» весною 1933 року, арештовані «петлюрівський та білогвардійський елемент». У відповідності до плану операцією «охоплено 140 районів прикордонної смуги та прикордонні Київська, Вінницька, Одеська та Молдавська області». Заарештовано 10 769 осіб.

Серед прикладів «ліквідованих справ з повстанства» в Одеській області: справа *«Німці-фашисти»* у Карл-Лібкнехтовському німецькому національному районі, «розкрита велика контрреволюційна повстанська організація», керівники — колишній офіцер Козаковський та куркуль Штеклер; справа *«Тевтонці»* у Зельцькому німецькому національному районі, заарештовані німці-колоністи, що «готували збройне повстання проти радянської влади», керівники — Узельман, Кіфель і Роттекер; справа *«Радіо»* в Одесі, заарештовані син генерала Мацевича, артисти Россатов, Желобинський та інші, які «обговорювали підготовку терористичного акту над товаришем Сталіним».

Згідно з таблицями обліку Одеським облвідділом ДПУ з 15 березня по 20 травня заарештовано за операцією 577 осіб.

Спр. 11 «Декадные сведения об оперативных мероприятиях погранотрядов ОГПУ по очистке пограничной полосы УССР с 15 марта 1933 по 20 мая 1933 года». Арк. 3, 14, 19, 27, 37, 42, 45, 46–63 (доповідна записка про операцію з очистки прикорданної смуги).

Вироки судів Народного комісаріату юстиції, винесені у 1933 році за справами, представленими Одеським облвідділом ДПУ

Період	Винесено вироків	Розстріл	Позбавлення волі	Примусові роботи	Заслання	Умовний вирок	Штраф, громадський осуд	Виправдання
І квартал	876	41	701	35	13	7	7	72
Квітень	341	3	245	51	2	5	2	33
Травень	272	15	209	25	–	3	2	18
Червень	109	1	82	12	1	1	–	12
Липень	974	19	686	119	–	23	5	122
Серпень	421	10	261	67	1	32	1	49
Вересень	84	1	56	12	–	1	4	10
Жовтень	129	3	97	14	–	–	3	12
Листопад	118	3	70	28	–	–	3	14
Грудень	106	5	62	19	–	2	4	14
Усього	3430	101	2469	382	17	74	31	356

Найбільше репресованих за розкрадання та крадіжки хліба, саботаж, зрив сівби та супротив хлібозаготівлі, спекуляцію хлібом, сільську контрреволюцію, посадові злочини.

Спр. 12 «Цифровые сведения о решениях судов НКЮ по делам органов ГПУ УССР за 1933 год». Арк. 54–72.

1934 (справи 13, 14)

Згідно з таблицями обліку за перший — третій квартали 1934 року Одеського облвідділу ДПУ, Молдавського облвідділу ДПУ, Одеського прикордонного загону та морського транспортного загону за другий квартал під слідством знаходилось понад 4500 осіб, з них:
— розстріляно 4 особи
— ув'язнено без суду до концтаборів понад 200 осіб (4,44 %)
— адміністративно вислані близько 100 осіб (2,22 %)
— передано до суду справи на понад 3150 осіб (70 %)
— звільнено понад 730 осіб (16,2 %).

Найчастіші звинувачення у службово-посадових злочинах, розкраданні соціалістичної власності та шкідництві. Основна активність каральних органів розвивалась у цьому році в економічній, а не ідеологічній площині. Показово, що хоча у звітних таблицях ще зберігається перелік різних партій і фракцій, але ці графи, як правило, пусті — багатопартійність та політична опозиція вже знищені.

Більшість репресованих — селяни (1980 осіб, 44 %) та радянські службовці (1032 осіб, 22,9 %), по прикордонному загону у більшості репресованих соціальна приналежність не визначена (55 осіб).

За національним складом: українців — 2593 (57,6 %), євреїв — 633 (14,06 %), росіян — 343 (7,6 %), молдаван — 264 (5,86 %), німців — 255 (5,66 %), поляків — 64 (1,42 %), болгар — 38 (0,84 %).

За віком: 31–40 років — 1667 осіб (37,04 %), 41–55 років — 990 осіб (22 %), 25–30 років — 879 осіб (19,5 %), до 24 років — 691 особа (15,35 %), понад 55 років — 132 особи (2,9 %).

Спр. 13 «Цифровые сведения о результатах оперативно-следственной работы за первый — третий кварталы 1934 года». Арк. 12–14, 47, 58–61, 77–78, 93–94, 108–111, 152–153.

Згідно з таблицями обліку за друге півріччя 1934 року Молдавського облвідділу ДПУ до прокуратури передано 60 справ на 128 осіб, у суди — 48 справ на 98 осіб.

Спр. 14 «Сводки об оперативно-следственной работе за 1934 год (с 1.VII по 31.XII)». Арк. 1, 7.

1935 (справа 15)

У звіті про оперативно-слідчу роботу НКВС УСРР за 1935 рік вказано, що у порівнянні з 1934 роком зменшилась загальна кількість слідчих справ та заарештованих (у 1934 році — заведено 29 016 справ на 52 279 осіб (з них 30 322 особи заарештовано), за 1935 рік — 21 746 справ на 37 035 осіб (з них 24 934 заарештовано). Зменшення відбулось за рахунок службово-посадових злочинів, крадіжок, хуліганства, спекуляції, нелегального переходу кордону. Разом з тим кількість справ по контрреволюційних злочинах значно зросла: за цими звинуваченнями заарештовано 13 183 особи проти 8474 у 1934 році. Найчастіші обвинувачення: троцькізм, контрреволюція (німецька, українська, польська, російська тощо), антирадянська агітація, шпигунство.

В Одеському регіоні притягнуто до кримінальної відповідальності 6539 осіб, з них 4231 заарештовано (сумарні дані УНКВС по Одеській області, УНКВС по Молдавській АСРР, Одеського прикордонного загону, дорожньо-транспортного відділу НКВС по Південно-Західній залізниці, водного відділу НКВС по Чорноморському басейну). (Для порівняння: у базі даних «Одеський мартиролог», створеній на основі неповних даних фонду припинених справ УСБУ в Одеській області, за 1935 рік є відомості лише про 527 репресованих. — *Ред.*).

Завершені органами НКВС УСРР у 1935 році слідчі справи на 37 991 особу передані до суду й прокуратури (71,4 %), на особливу нараду при НКВС СРСР (5,2 %), трійки при облуправліннях НКВС (4,1 %), до міліції та інших органів НКВС (3,4 %); справи на висланих за кордон, повернутих до місця заслання, табору тощо (2,7 %), припинені справи (13,2 %). За судовими вироками, рішеннями прокуратури та позасудових органів переважна більшість обвинувачених ув'язнені у табори. Як найгірші за показниками роботи у звіті названі УНКВС по Чернігівській та по Одеській областях: майже половина справ УНКВС по Одеській області, направлених до суду та прокуратури, завершилась незначним або умовним покаранням, чи виправдувальним вироком. (Цифрові дані по Одеському регіону див на стор. 239).

Спр. 15 «Отчетность об оперативно-следственной работе за 1935 год». Арк. 1–4, 5, 6–17, 29–37.

1936 (справи 16–26)

Згідно з таблицями обліку у 1936 році:

Управлінням НКВС по Одеській області

— заведено 1257 справ, за якими притягнуто до відповідальності 2028 осіб, з яких 1517 заарештовано; найчастіші звинувачення: троцькізм (573 арештованих, за іншими документами — 631, що проходили за 464 справами), службові злочини (338), антирадянська агітація (287), розкрадання (133), соціально-небезпечні елементи (104), німецька контрреволюція та шпигунство (94 арештованих, за іншими документами — 124, що проходили за 56 справами);

— завершено 1321 справу на 2381 особу, передано до суду та прокуратури 869 справ на 1695 осіб, до особливої наради при НКВС СРСР 176 справ на 247 осіб, до обласної трійки 35 одиночних справ, в інші органи 71 одиночну справу, припинено 333 справи на 114 осіб;

Общие цифровые данные об оперативно-следственной работе органов НКВД УССР за 1935 год (выборка по Одесскому региону)

Совершенно секретно

Органы НКВД	Всего прибыло			Из общего числа											
				секретно-политический отдел			особый отдел			экономический отдел			транспортный отдел		
	заведено дел	привлечено	из них арестовано	заведено дел	привлечено	из них арестовано	заведено дел	привлечено	из них арестовано	заведено дел	привлечено	из них арестовано	заведено дел	привлечено	из них арестовано
УНКВД по Одесской области	1764	3487	2352	863	1687	1205	324	511	462	334	869	466	194	342	198
УНКВД по АМССР	410	624	509	131	243	186	236	291	276	30	64	38	–	–	–
Одесский погран-отряд	87	134	120	–	–	–	78	122	111	–	–	–	–	–	–

Органы НКВД	Убыло						Результаты дел, рассмотренных судами и прокуратурой			Результаты дел, рассмотр. особым совещан.		Результаты дел, рассмотр. тройками		Всего осуждено	Всего освобождено и оправдано
	всего	перечислено			выбыло в др. организации и по другим причинам	прекращено									
		за судом и прокуратурой	за особым совещанием	за областными тройками			осуждено	оправдано	прекращено прокуратурой	осуждено	освобождено	осуждено	освобождено		
УНКВД по Одесской области	3597	2741	301	16	93	455	1263	219	218	300	4	14	–	1577	896
УНКВД по АМССР	671	361	71	–	135	104	227	25	23	82	–	–	–	309	152
Одесский погран-отряд	152	36	11	–	74	31	23	4	6	13	–	–	–	36	41

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 15. Арк. 10.

— судові рішення за розглянутими справами наведені далі у зведеній таблиці;

— за постановами особливої наради при НКВС СРСР, яка розглянула 114 справ на 171 обвинуваченого у троцькіській контрреволюції, 137 ув'язнені у табори на 5 років, 33 — на 3 роки, 1 відправлений у заслання;

— за постановами трійки при УНКВС по Одеській області 17 ув'язнені у табори на 5 років, 18 — на 3 роки.

Управлінням НКВС по Молдавській АРСР

— заведено 205 справ, за якими притягнуто до відповідальності 337 осіб, з яких 272 заарештовано; найчастіші звинувачення: нелегальний перехід кордону (65), антирадянська агітація (50), троцькізм (33);

— завершено 272 справи на 415 осіб, передано до суду та прокуратури 169 справ на 271 особу, до особливої наради при НКВС СРСР 24 справи на 26 осіб, в інші органи 78 одиночних справ, припинено 40 справ на 16 осіб;

Одеським прикордонним загоном:

— заведено 55 справ, за якими притягнуто до відповідальності 67 осіб, з яких 65 заарештовано; найчастіше звинувачення: нелегальний перехід кордону (42);

— завершено 65 справ на 79 осіб, передано до суду та прокуратури 12 справ на 14 осіб, до особливої наради при НКВС СРСР 3 одиночні справи, в інші органи 56 одиночних справ, припинено 6 одиночних справ.

Вироки судів Народного комісаріату юстиції, винесені у 1936 році за справами, представленими УНКВС по Одеській області, УНКВС по Молдавській АРСР, Одеським прикордонним загоном

Органи НКВС	Розглянуто справ	Кількість підсудних	Розстріл	3 роки таборів	5 років таборів	10 років таборів	Примусові роботи	Заслання	Умовний вирок	Штраф, громадський осуд, тощо	Виправдання
УНКВС по Одеській області	502	1006	16	235	261	206	140	1	21	11	115
УНКВС по МАРСР	136	236	3*	69	66	40	6	3	12	6	29
Одеський прикордонний загін	4	4	–	2	2	–	–	–	–	–	–
Усього	642	1246	19	306	329	246	146	4	33	17	144

Спр. 16 «Отчетность об оперативно-следственной работе за 1936 год». Арк. 1–20, 80, 95–100.

Згідно з таблицями обліку в УНКВС по Одеській області у 1936 році було заведено:

— на 1 січня — 422 агентурні справи на 1929 осіб і 9917 справ-формулярів;

— на 1 квітня — 440 агентурних справ на 1990 осіб і 10 171 справу-формуляр;

— на 1 липня — 453 агентурні справи на 1982 осіб і 10 054 справи-формуляри;

— на 1 серпня — 460 агентурних справ на 1988 осіб і 9363 справи-формуляри;

— на 1 вересня — 465 агентурних справ на 2014 осіб і 9394 справи-формуляри;

— на 1 жовтня — 488 агентурних справ на 2106 осіб і 9491 справу-формуляр;

— на 1 листопада — 511 агентурних справ на 2202 осіб і 9504 справи-формуляри;

— на 1 грудня — 505 агентурних справ на 2172 осіб і 9469 справ-формулярів;

* Двом засудженим розстріл замінено на 10 років ув'язнення у табори.

— на 1 січня 1937 року — 513 агентурних справ на 2202 осіб і 9451 справу-формуляр.

Спр. 17 «Сведения о движении дел оперучета за первый квартал 1936 года». Арк. 69–81.
Спр. 18 «Сведения о движении дел оперучета за второй квартал 1936 года». Арк. 40, 47, 48.
Спр. 19 «Сведения о движении дел оперучета за июль 1936 года». Арк. 39–45.
Спр. 20 «Сведения о движении дел оперучета за август 1936 года». Арк. 35–40.
Спр. 21 «Сведения о движении дел оперучета за сентябрь 1936 года». Арк. 39–41.
Спр. 22 «Сведения о движении дел оперучета за октябрь 1936 года». Арк. 34–38.
Спр. 23 «Сведения о движении дел оперучета за ноябрь 1936 года». Арк. 40–47.
Спр. 24 «Сведения о движении дел оперучета за декабрь 1936 года». Арк. 34–39.
Спр. 25 «Сведения о движении дел оперучета за первое полугодие, третий и четвертый кварталы 1936 года». Арк. 17–19.

Из приказа народного комиссара внутренних дел УССР «О результатах следственной работы за первый квартал 1936 года» от 10 мая 1936 года

В I квартале 1936 года в органах УГБ НКВД УССР при уменьшении общего числа обвиняемых по следственным делам и арестованным удельный вес дел по контрреволюционным преступлениям во всей оперативно-следственной работе значительно возрос. <...> При общем количестве обвиняемых 5032 человека привлечено к ответственности по контрреволюционным преступлениям — 1953 человека, из них арестовано 1755 человек. <...> Абсолютное число привлеченных за контрреволюционные преступления уменьшилось незначительно. Благодаря этому процент привлеченных за контрреволюционные преступления возрос с 31 % в IV квартале 1935 года до 38,8 % в I квартале 1936 года. <...>

По отдельным органам привлеченные по контрреволюционным преступлениям составляют к общему количеству подследственных: <...> УНКВД по АМССР — 72,7 %, <...> УНКВД по Одесской области — 40,2 %, <...> Одесский погранотряд — 20,0 %. <...> Таким образом, несмотря на то, что в органах Управления государственной безопасности дела по борьбе с контрреволюцией занимают основное место, в ряде органов слишком много дел, не имеющих прямого отношения к контрреволюции. Некоторые начальники и руководящие работники забывают, что Управление государственной безопасности в первую очередь — орган борьбы с контрреволюцией, что нашей основной задачей является наносить удары по контрреволюции, диверсии и шпионажу.

Среди остальных дел, проведенных органами УГБ, значительную часть составляют дела по служебно-должностным преступлениям и хищениям <...>

Органами Управления государственной безопасности в этом же квартале закончено 3667 дел на 6382 человека.

В судебные органы (прокуратуру, суд) и особое совещание НКВД из этого количества направлено 78,7 % всех дел. В отношении 1065 человек, т. е. 16,7 % всего количества лиц, о которых дела закончены, уголовное преследование было прекращено. Между тем из этого числа 524 человека во время ведения следствия находились под стражей. Совершенно недопустимый процент прекращенных дел в IV квартале 1935 года (14,1 %) в I квартале 1936 года не только не уменьшился, а возрос до 16,7 %.

По отдельным органам прекращено дел <...> УНКВД по АМССР — 22,4 %, <...> УНКВД по Одесской области — 16,7 %. <...> Таким образом, значительная часть следственных дел велась впустую, несмотря на то, что по этим делам 50 % привлеченных к ответственности находились под стражей.

К этому необходимо учесть и результаты рассмотрения дел судебными органами. Последними оправдано и прекращено уголовное преследование в отношении 874 человек (15,2 % к общему количеству направленных на их рассмотрение), приговорено к принудительным работам и другим мерам наказания, не связанным с лишением свободы — 996 человек (17,5 %).

Эти показатели работы наших органов свидетельствуют о том, что в ряде случаев работа идет по старинке, действуют еще по методу «сначала арестовать, потом разобраться».

<...>

Все это требует коренного изменения в работе, тщательного усвоения директив партии и правительства о революционной законности, более тщательной подготовки и проработки материалов при заведении следственного дела и избрания меры пресечения. <...>

Приказываю: <...>

2. В дальнейшей работе обеспечить эффективное проведение следствия и снижение количества прекращаемых дел.

3. Установить порядок прекращения уголовного преследования и освобождения из-под стражи для НКВД УССР — только по санкции моей или моего заместителя, в областных управлениях — только с санкции начальника или заместителя начальника облуправления.

4. По каждому случаю необоснованного ареста, прекращения уголовного преследования по вине оперативных работников — привлекать последних к ответственности, согласно приказа НКВД СССР № 00321 1935 года.

5. Начальникам органов представлять мне объяснения по каждому прекращенному ими делу, из числа направляемых НКВД УССР на доследование. <...>

Народный комиссар внутренних дел УССР,
комиссар государственной безопасности 1-го ранга В. Балицкий

Цифрові дані про арешти та інші форми притягнення до відповідальності за перший — третій квартали 1936 року у справі відсутні.

За звітністю четвертого кварталу 1936 року Одеського та Молдавського управлінь НКВС усього репресовано 571 особу. Абсолютна більшість звинувачені у контрреволюційній агітації, троцькізмі та румунському шпигунстві.

Спр. 26 «Статистические сведения о результатах оперативно-следственной работы сводные по НКВД УССР за четвертый квартал 1936 года». Арк. 120–123, 136–141.

Згідно зі звітними даними за весь 1936 рік УНКВС по Одеській області та УНКВС Молдавської АРСР було притягнуто до відповідальності 2365 осіб, з них заарештовано 1789 (без даних Одеського морського прикордонного загону та ДТВ НКВС Одеської залізниці).

Витяги зі звіту про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1936 рік див. у II розділі на стор. 397–406. — *Ред.*

Спр. 26а «Отчет об оперативно-следственной работе органов НКВД УССР за 1936 год». 24 арк.

1937 (справи 27–33)

Згідно з таблицями обліку за 1937 рік у 26-му (Одеському) морському прикордонному загоні НКВС було заведено:

— на 1 квітня — 22 агентурні справи на 98 осіб і 49 справ-формулярів
— на 1 травня — 20 агентурних справ на 94 осіб і 51 справа-формуляр
— на 1 червня — 23 агентурні справи на 103 осіб і 53 справи-формуляри
— на 1 липня — 18 агентурних справ на 81 особу і 54 справи-формуляри

Спр. 27 «Сведения об оперативно-следственной работе погранотрядов за апрель — июнь и второе полугодие 1937 года». Арк. 34–37, 65–68, 97–100.

Згідно з таблицями обліку за 1937 рік в УНКВС по Одеській області було заведено:

— на 1 січня — 513 агентурних справ на 2202 осіб і 9490 справ-формулярів
— на 1 квітня — 603 агентурні справи на 2558 осіб і 10 159 справ-формулярів
— на 1 липня — 607 агентурних справ на 2507 осіб і 10 166 справ-формулярів
— на 1 серпня — 621 агентурну справу на 2573 осіб і 10 221 справу-формуляр

— на 1 вересня — 583 агентурні справи на 2408 осіб і 10 228 справ-формулярів
— на 1 жовтня — 505 агентурних справ на 2097 осіб і 9549 справ-формулярів
— на 1 листопада — 321 агентурну справу на 1331 особу і 6006 справ-формулярів
— на 1 грудня — 303 агентурні справи на 1240 осіб і 5835 справ-формулярів
— на 1 січня 1938 року — 291 агентурну справу на 1198 осіб і 5792 справи-формуляри

Спр. 28 «Сведения о движении дел оперучета за первый — третий кварталы 1937 года». Арк. 37–40, 91–97, 109–110.

Спр. 29 «Сведения о движении дел оперучета за июль — август 1937 года». Арк. 36–43, 83–86, 122–128.

Спр. 30 «Сведения о движении дел оперучета за октябрь — декабрь 1937 года». Арк. 22–29, 54–56, 83–89, 105–115.

Перелік обвинувачень у звітних таблицях НКВС УРСР за 1937 рік:

За політичним забарвленням:
троцькісти
праві
децисти, шляпниковці, м’ясниковці
есери
меншовики
анархісти
кадети
монархісти
ТКП
члени націоналістичних контрреволюційних організацій
  українських
  білоруських
  грузинських
  вірменських
  тюркcько-татарських
  паніcламістських і панмонгольських
  фіно-карельських
  сіоністських
фашисти
церковники і сектанти
білогвардійці

Згідно з наказами № 00485, 00503 тощо:
за польською лінією
за харбінською лінією
за німецькою лінією
за румунською лінією
за фінською лінією
за латиською лінією
за естонською лінією
за грецькою лінією
за іранською лінією
за афганською лінією
за болгарською лінією

Згідно з наказом № 00447:
колишні куркулі
кримінальники
інший контрреволюційний елемент

За характером злочину:
шпигунство
  німецьке
  японське
  польське
  латвійське
  фінське
  естонське
  румунське
зрада батьківщини
терор
диверсія
шкідництво
повстанська контрреволюційна діяльність
контрреволюційна агітація
інші злочини

Згідно з таблицями обліку за 1937 рік *УНКВС по Одеській області* було заарештовано 12 695 осіб, репресивні рішення прийняті відносно 12 385 осіб, з яких 5395 розстріляно (43,56 %), 6886 ув’язнено до тюрем і таборів (55,6 %), 31 вислано з СРСР чи направлено у заслання (0,25 %), 58 звільнено (0,47 %)

Переважна більшість репресовані за операцією згідно з наказом НКВС № 00447 (8675 осіб), а також за звинуваченнями у контрреволюційній агітації (4764 осіб), за національними операціями: польською (1167 осіб), німецькою (830 осіб), румунською (653 особи), грецькою (190 осіб) тощо, усього — 2911 осіб, звинуваченнями в повстанській контррево-

люційній діяльності (2389 осіб), участі в українських націоналістичних контрреволюційних організаціях (1642 особи), фашизмі (1276 осіб), шпигунстві (1137 осіб). Багатьох арештовували одночасно за кількома звинуваченнями.

За соціальним станом більшість репресованих — селяни (5426 осіб, 42,74 %), а також так звані колишні люди (3694 особи, 29,1 %) і декласовані (2152 особи, 16,95 %).

За національним складом більшість репресованих — українці (6598 осіб, 51,97 %), а також німці (2380 осіб, 18,74 %), росіяни (1118 осіб, 8,8 %), поляки (1088 осіб, 8,57 %), євреї (535 осіб, 4,21 %).

Згідно з таблицями обліку за 1937 рік *УНКВС Молдавської АРСР* було заарештовано 4588 осіб, репресивні рішення прийняті відносно 3889 осіб, з яких 1858 розстріляно (47,77 %), 2016 ув'язнено у табори (43,94 %), 10 звільнено (0,26 %)

Переважна більшість репресовані за національними операціями: румунською (1524), німецькою (310), польською (245) тощо, усього — 2079 осіб, а також за звинуваченнями у шпигунстві (1838 осіб), операцією згідно з наказом НКВС № 00447 (1712 осіб), звинуваченням у повстанській контрреволюційній діяльності (1547 осіб). Багатьох арештовували одночасно за кількома звинуваченнями.

За соціальним станом більшість репресованих — колишні люди (1971 особа, 42,96 %), а також селяни (1336 осіб, 29,12 %) і декласовані (380 осіб, 8,28 %).

За національним складом більшість репресованих — українці (1684 особи, 36,7 %), а також росіяни (430 осіб, 9,37 %), німці (382 особи, 8,33 %), євреї (247 осіб, 5,38 %). (Молдавани окремою графою у таблиці не виділені).

Спр. 31 «Статистические отчеты об оперативно-следственной работе за 1937 год». Арк. 155–156, 165–166, 171–172.

Спр. 31а «Справка об оперативно-следственной работе за 1937 год». 14 арк.

Вибірку планових та звітних документів за масовою операцією НКВС УРСР згідно з наказом НКВС СРСР № 00447, у тому числі оперативні плани з вилучення куркулів та кримінальників за 1-ю та 2-ю категоріями, довідки органів НКВС за серпень — грудень 1937 року про хід операції, листування начальників УНКВС, НКВС УРСР і НКВС СРСР щодо збільшення лімітів на репресованих тощо див. у ІІ розділі на стор. 424–436. — *Ред.*

Спр. 32 «Сведения и переписка о ходе операции по изъятию кулачества за 1937 год [операция по приказу № 00447]». 149 арк.

Згідно з довідками НКВС УРСР з 1 червня 1937 року до 4 січня 1938 року всього заарештовано 177 350 осіб (на 10 січня — 180 350). Репресивні рішення прийняті відносно 130 685 осіб, у тому числі 67 855 розстрільні (на 10 січня відповідно — 131 711 і 68 600). Проведено 72 відкритих процеса, у ході яких засуджено 399 осіб, у тому числі 238 до розстрілу. Репресовані 7181 дружина зрадників батьківщини. На 4 січня 1938 року у провадженні залишались справи на 15 899 осіб (на 10 січня — 14 967).

Рішеннями трійки при УНКВС по Одеській області за червень — грудень 1937 року репресовано 9650 осіб: з них по місту — 4194, по селу — 5456;

у тому числі українців — 6162, німців — 1492, росіян — 749, євреїв — 228, болгар — 178, поляків — 85, греків — 23 тощо;

за звинуваченнями в українському націоналізмі — 1156, у німецькій контрреволюції — 1554, у польській контрреволюції — 83, як церковники та сектанти — 628.

Рішеннями особливої трійки НКВС МАРСР за цей же період репресовано 2300 осіб: з них 257 мешканців міст республіки, 2043 — селян;

у тому числі українців — 1166, молдаван — 754, росіян — 210, німців — 93, євреїв — 37, поляків — 32 тощо;

за звинуваченнями в українському націоналізмі — 8, у німецькій контрреволюції — 76, у польській контрреволюції — 18, як церковники та сектанти — 256.

Цифровые данные об оперативно-следственной работе УНКВД по Одесской области

(Приложение к отчету об оперативно-следственной работе органов НКВД УССР за время с 1 июня 1937 года по 10 января 1938 года)

1. Всего арестовано с 1 июня 1937 г. по 10 января 1938 г. — 14 061 чел.

Число арестованных разбивается по линиям:
— троцкистов и правых — 559 чел.;
— участников военно-фашистского заговора — 27 чел.;
— украинских националистов — 1352 чел.;
— по польской к/р и шпионажу — 1276 чел.;
— по немецкой к/р и шпионажу — 2320 чел.;
— по румынской к/р и шпионажу — 790 чел.;
— по японской к/р и шпионажу — 116 чел.;
— по греческой к/р — 532 чел.;
— по латышской к/р — 85 чел.;
— по болгарской к/р и шпионажу — 203 чел.;
— по церковно-сектантской к/р — 643 чел.;
— по кулацкой операции — 5577 чел.;
— жен изменников родины — 434 чел.;
— членов других а/с партий — 122 чел.;
— прочие преступления — 25 чел.

2. Всего осуждено с 1 июня 1937 г. по 10 января 1938 г. — 12 393 чел.: по 1-й категории — 5270, по 2-й категории — 7105, за пределы СССР — 18.

а) Осуждено военной коллегией — 252 чел.: по 1-й категории — 210, по 2-й категории — 42. Из них: троцкистов, правых и украинских националистов — 233 (по 1-й категории — 192, по 2-й категории — 41); участников военно-фашистского заговора — 19 (по 1-й категории — 18, по 2-й категории — 1).

б) Осуждено военными трибуналами, спецколлегией и Особым совещанием — 610 чел.: по 1-й категории — 27, по 2-й категории — 583. Из них: троцкистов, правых и украинских националистов — 250: по 1-й категории — 20, по 2-й категории — 230.

в) Осуждено НКВД СССР по справкам:

Осуждено	Всего	1-я категория	2-я категория	За пределы СССР
Поляков	589	421	168	–
Немцев	662	575	69	18
Румын	575	350	225	–
Харбинцев	55	37	18	–
Всего	1881	1383	480	18

Кроме того, осуждено тройками: поляков — 85 чел., немцев — 1554 чел.

Числится за НКВД нерассмотренных справок: по полякам — 567, по немцам — 77, по латышам — 83, по грекам — 200, по румынам — 1, по харбинцам — 1. Всего: 929 чел.

3. По кулакам.

Осуждено по представленным лимитам — 9650 чел. Из них: по 1-й категории — 3650 чел., по 2-й категории — 6000 чел. Репрессированные по кулацкой операции изъяты: по городу — 4194 чел., по селу — 5456 чел.

Всего проведено 8 открытых процессов. По ним осуждено 39 чел.: по 1-й категории — 18, по 2-й категории — 21. Из них:

а) по вредительству в сельском хозяйстве — 13 (осуждено по 1-й категории — 8, по 2-й категории — 5);

б) по вредительству в животноводстве — 9 (осуждено по 1-й категории — 4, по 2-й категории — 5);

в) по вредительству в системе «Заготзерно» и комитете заготовок — 17 (осуждено по 1-й категории — 6, по 2-й категории — 11).

4. Осуждено жен изменников родины — 71 чел.

5. Осталось в следственном производстве на 10 января 1938 г. — 638 чел. Из них:

— троцкистов и правых — 94 чел.;
— участников военно-фашистских заговоров — 4 чел.;
— украинских националистов — 3 чел.;
— по польской к/р и шпионажу — 6 чел.;
— по греческой к/р и шпионажу — 136 чел.;
— по немецкой к/р и шпионажу — 14 чел.;
— по латышской к/р и шпионажу — 2 чел.;
— по румынской к/р и шпионажу — 20 чел.;
— по японской к/р и шпионажу — 2 чел.;
— по церковно-сектантской к/р — 21 чел.;
— жен изменников родины — 107 чел.;
— сионистов — 16 чел.;
— прочие преступления — 213 чел.

Начальник 8-го отдела УГБ НКВД УССР лейтенант госбезопасности Мунвез

У справі є аналогічні довідки НКВС Молдавській АРСР та ДТВ ГУДБ НКВС Одеської залізниці за червень — грудень 1937 року.

Спр. 33 «Докладные записки об оперативно-следственной работе органов ДТО и всех органов УГБ НКВД УССР с июня по декабрь 1937 года». Арк. 17–20, 27–48, 69–71, 85–88, 89, 90–91.

1938 (справи 34–39)

Згідно з відомостями про оперативно-слідчу роботу НКВС Молдавської АРСР за перше півріччя 1938 року заарештовано 2179 осіб, з них 665 українців, 483 молдаванина, 340 німців, 258 євреїв тощо. Більшість звинувачені в румунському шпигунстві — 759 осіб, у німецькій контрреволюції — 311, сіонізмі — 185 тощо. Особлива трійка НКВС МАРСР розглянула за цей період 185 справ і прийняла репресивні рішення відносно 935 осіб, з яких 927 рішень — розстрільні.

Спр. 34 «Сведения об оперативно-следственной работе за первое полугодие 1938 года». Арк. 63–69.

Згідно зі статистичними таблицями УНКВС по Одеській області:

— з 1 жовтня по 31 грудня 1936 року заарештовано 429 осіб, порушені справи відносно ще 75 осіб. Серед заарештованих 227 українців, 100 євреїв, 42 росіянина тощо; за соціальним станом — 102 колишні людини, 81 службовець, 53 колишні куркулі тощо. Головні обвинувачення — контрреволюційна агітація (213 осіб) і троцькізм (169 осіб). За цей період прийняті репресивні рішення відносно 268 осіб, з них 3 — до розстрілу, 76 — до 5 років в'язниці, 71 — до 5 років таборів тощо. Більшість рішень прийняті судами різних рівнів (243 вироки);

— з 1 січня по 31 грудня 1937 року заарештовано 12 695 осіб. Серед них 6598 українців, 2380 німців, 1118 росіян, 1088 поляків, 535 євреїв, 358 греків тощо; за соціальним станом — 5102 колишні куркулі, 2152 декласовані, 1643 колишні людини, 1498 службовців, 809 колгоспників тощо. Головні обвинувачення — згідно з наказом № 00447 (4292 куркулі, 1577 кримінальників, 2806 інших), згідно з національними наказами (1167 за польською лінією, 830 за німецькою, 653 за румунською тощо), контрреволюційна агітація (4764 особи), повстанська контрреволюційна діяльність (2389 осіб), участь в українських націоналістичних контрреволюційних організаціях (1652 особи), фашисти (1276 осіб) тощо. За цей період прийняті репресивні рішення відносно 12 385 осіб, з них 5395 — до розстрілу, 6444 — до 10 років таборів тощо. Абсолютну більшість рішень прийняли позасудові органи: трійка (8675), двійка (2715), особлива нарада (242);

— з 1 січня по 30 червня 1938 року заарештовано 6708 осіб. Серед них 3044 українці, 931 росіянин, 878 німців, 462 євреї, 383 болгарина, 267 греків, 251 поляк тощо; за соціальним станом — 2601 колишня людина, 2542 колишні куркулі, 502 декласованих, 453 службовця тощо. Головні обвинувачення — згідно з наказом № 00447 (1474 куркулі, 258 кримінальників, 1277 інших), згідно з національними наказами (756 за німецькою лінією, 302 за польською, 273 за болгарською, 247 за румунською, 229 за грецькою тощо), повстанська контрреволюційна діяльність (3736 осіб), участь в українських націоналістичних контрреволюційних організаціях (2159 осіб), фашисти (717 осіб), контрреволюційна агітація (407 осіб) тощо. За цей період прийняті репресивні рішення відносно 3389 осіб, з них 3218 — до розстрілу, 141 — до 10 років таборів тощо. Абсолютну більшість рішень прийняли позасудові органи: трійка (3009) і двійка (297).

Згідно зі статистичними таблицями НКВС МАРСР протягом 1937 року репресивні рішення були прийняті відносно 3889 осіб, з них 1858 рішень — розстрільні, 1933 — 10 років таборів. За перше півріччя 1938 року — 1833 репресивні рішення: відповідно 1526 і 226.

У доповідній записці наркома внутрішніх справ НКВС МАРСР Широкого до НКВС СРСР вказано, що з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року арештовано 7779 осіб, у тому числі за четвертий квартал 1936-го — 67, за 1937-й — 4588, за 6 місяців 1938-го — 3124. Основні лінії: румунська — 2458 осіб, німецька — 675, польська — 399, українська — 183.

Сопроводительная записка заместителя начальника УНКВД по Одесской области Вихирева в спецотдел НКВД УССР от 28 августа 1938 года

Совершенно секретно

Начальнику 1-го спецотдела НКВД УССР
старшему лейтенанту государственной безопасности
тов. Назаренко
г. Киев

При этом возвращаю после исправления статистические таблицы об арестованных и осужденных Управлением НКВД по Одесской области за время с 1 октября 1937 года по 1 июля 1938 года.

Одновременно сообщаю, что репрессированные, из числа социально близких нам людей (служащие, рабочие, колхозники), идут в основном за счет арестованных участников повстанческих (украинских, немецких) контрреволюционных формирований, шпионов, националистов, как-то:

За 1937 год из числа арестованных служащих: шпионов — 95, участников повстанческих организаций — 140, националистов — 87, участников прочих к/р формирований — 153.

Рабочих: шпионов — 39, националистов — 22, участников повстанческих организаций — 26, участников прочих к/р формирований — 42.

Колхозников: шпионов — 8, участников повстанческих формирований — 178, националистов — 70, прочих — 4.

Из числа арестованных в 1938 г. служащих: шпионов — 76, участников повстанческих организаций — 279, прочих участников к/р формирований — 92.

Рабочих: шпионов — 21, участников повстанческих к/р организаций — 11, националистов — 5, участников прочих к/р формирований — 24.

Колхозников: шпионов — 6, участников повстанческих к/р формирований — 22, националистов — 3, участников прочих к/р формирований — 1.

Приложение: 6 таблиц.

Зам. начальника управления НКВД по Одесской области
старший лейтенант государственной безопасности Вихирев

Спр. 35 «Сведения об оперативной работе с 1 октября 1936 года по 1 июля 1938 года». Арк. 1–4, 137–151, 152, 153–157, 158, 159–160, 161, 162–166, 187–198, 199, 200–205, 283–286, 287, 288–300.

Згідно з довідкою, складеною в обліково-архівному відділі КДБ УРСР у 1964 році на основі документів справи 35, в Україні:

— у 1937 році було заарештовано 77 794 особи (у тому числі 26 350 службовців, 18 362 колгоспника, 13 154 робітника, 5219 без певних занять, 3407 куркулів тощо);

— у 1938 році було заарештовано 108 006 осіб (у тому числі 29 436 службовців, 28 144 колгоспника, 13 136 робітників, 17 282 куркуля, 6263 без певних занять тощо);

— протягом 1936–1938 років прийнято репресивні рішення відносно 211 503 осіб, у тому числі 122 414 рішення про вищу міру покарання;

— протягом 1935–1941 років прийнято репресивні рішення відносно 249 062 осіб, у тому числі 127 917 рішень про вищу міру покарання; з них по Одеській області прийнято 18 912 репресивних рішень, у тому числі 8633 розстрільні.

Спр. 35а «Цифровые сведения за 1935–1938 годы. Составлялись в 1964 году». Арк. 1–11.

Згідно з відомостями про оперативно-слідчу роботу НКВС УРСР з 28 грудня 1937 року по 28 січня 1938 року по Україні було заарештовано 16 601 особу, завершені і передані до прокуратури, судових та позасудових органів справи на 20 123 підслідних; у лютому 1938 року лише за національними операціями по Україні було заарештовано 8384 особи.

Спр. 36 «Сведения об оперативно-следственной работе за 1938 год». Арк. 2–3, 13.

Объяснительная записка к отчету об оперативной работе НКВД УССР за время с 1 октября 1936 года по 1 июля 1938 года, направленная наркомом внутренних дел УССР Успенским заместителю наркома внутренних дел СССР Фриновскому в сентябре 1938 года

Совершенно секретно

Оперативную деятельность органов НКВД на Украине нужно разбить на три периода. Первый период охватывает конец 1936 года и первое полугодие 1937 года. В этот период у руководства органов НКВД на Украине находился враг народа Балицкий. Им было сделано все для того, чтобы сохранить от разгрома основные кадры антисоветских формирований на Украине. Балицкий организованно проводил неприкрытое сопротивление выполнению оперативных приказов НКВД СССР. Привожу несколько основных показателей, характеризующих оперативную работу этого периода.

По всей Украине за первое полугодие 1937 года было заведено только 6572 следственных дела и арестовано 10 901 человек. А в соответственный период 1938 года арестовано 89 025 человек. В первой половине 1937 года аресты производились главным образом за малозначительные преступления, и благодаря этому не затрагивались кадры серьезных антисоветских формирований. Из 10 901 репрессированных 2491 человек арестован за уголовные и должностные преступления. 1040 человек арестовано за антисоветскую агитацию. 5022 арестовано как одиночки. За это полугодие арестовано 1471 троцкистов-одиночек. Не было вскрыто ни одной троцкистской организации. По троцкистам арестовывали лишь тех людей, виновность которых устанавливалась не органами НКВД, а низовыми партийными организациями, требовавшими ареста. И эти аресты производились лишь только потому, что не арестовывать уже было нельзя. Естественно, что при таком положении троцкистское подполье на Украине во всех своих звеньях оказалось совершенно не разгромленным.

Саботировалась также и работа по борьбе с иностранными разведывательными органами и антисоветской деятельностью украинских антисоветских националистических формирований. За первую половину 1937 года по организациям и группам, инспирированным иностранными разведывательными органами, было изъято только лишь 706 человек. По украинским националистическим формированиям по всем областям Украины и центру было арестовано 851 человек. За полугодие 1937 года Донецким УНКВД арестовано 989 человек, Харьковским — 1097, Одесским — 828, Черниговским — 419 и НКВД МАССР — 94.

Весьма характерны данные о приговорах по делам, проведенным в первом полугодии 1937 года. Из общего числа арестованных 10 091 человек осуждено к высшей мере наказания лишь 264 человека, что составляет 3,4 % (за первое полугодие 1938 года из осужденных 38 190 человек приговорено к высшей мере 37 158 человек, что составляет 97,2 %). Значительное число арестованных осуждено на незначительные сроки; свыше 400 человек оправдано.

В результате антисоветской деятельности и саботажа в оперативной работе, организованной врагом народа Балицким на Украине оперативный удар отведен от основных очагов антисоветских формирований, и работа аппарата НКВД по существу была пущена на холостой ход.

Второй период работы органов НКВД Украины принципиально ничем не отличен от первого и относится ко второй половине 1937 года. Продолжателем предательской деятельности Балицкого в органах НКВД на Украине, как известно, явился изменник Леплевский. Последний, не имея возможности продолжать открытый саботаж борьбы с контрреволюцией, избрал для своей антисоветской деятельности в органах НКВД иную тактику. Эта тактика характеризовалась массовыми, огульными, необоснованными арестами со ставкой на то, чтобы в операции не затронуть организующие центры антисоветских формирований на Украине. Создавая большую шумиху вокруг массовых арестов и внешнюю видимость активной борьбы с контрреволюцией, Леплевский сдерживал разгром руководящих центров украинских антисоветских формирований.

В результате подобной тактики во втором полугодии 1937 года количество арестованных, по сравнению с первым полугодием, резко возрастает. Арестовано 148 872 человека. Анализ операции второй половины 1937 года показывает, что основной упор опять-таки был взят на рядовой антисоветский элемент и одиночек. Из арестованных во втором полугодии 148 872 человека было арестовано по одиночным делам 40 318 человек. Это составляет 25 % всех арестованных. Если к этому прибавить, что из общего числа арестованных 40 000 человек арестовано за малозначительные преступления, должностные, уголовные и прочие, то становится совершенно ясным, что аппарат НКВД Украины продолжает работать с прежним направлением оперативного удара, рассчитанным на сохранение основных кадров антисоветских формирований. Если в этот период и были вскрыты правотроцкистские и националистические организации, то это было сделано по материалам Вашего и тов. Бельского приезда на Украину. Леплевский сорвал всю работу по дальнейшему разгрому этих организаций, сделав все для того, чтобы смазать дела и не дать им надлежащего разворота.

Коренной перелом в оперативной деятельности органов НКВД на Украине произошел на основе непосредственных указаний народного комиссара внутренних дел Союза ССР — генерального комиссара государственной безопасности тов. Ежова по разгрому антисоветского подполья, данных им во время его приезда на Украину в 1938 г. (февраль). На базе этих указаний прежде всего была проведена чистка аппарата органов НКВД от антисоветской заговорщицкой организации и шпионов иностранных разведывательных органов, насажденных в аппарате Балицким и Леплевским.

За 1938 год в аппарате НКВД УССР было арестовано 261 предателей участников правотроцкистской организации, других антисоветских формирований и шпионов иностранных разведывательных органов. В составе арестованных значительное количество работников, занимавших ответственные руководящие посты на оперативной работе. Одновременно основной упор в работе был взят на полный разгром антисоветских формирований правотроцкистской и националистической организаций, а также на вскрытие важнейших организующих центров других организаций из украинского антисоветского подполья.

В результате в 1938 году был разоблачен как главный руководитель всех антисоветских сил на Украине враг народа Станислав Косиор, который, будучи глубоко законспирирован, на протяжении ряда лет организовывал и направлял антисоветскую деятельность всех вражеских формирований.

Косиор, будучи связан с правотроцкистским центром в Москве, возглавлял правотроцкистский центр и одновременно направлял на работу всех контрреволюционных формирований буржуазных националистов, военно-фашистских заговорщиков, эсеров и меньшевиков, плоть до белогвардейско-монархического офицерского подполья. Эту работу Косиор проводил в полном контакте и по прямым заданиям польского и германского главштабов, выполняя их основное поручение — подготовить поражение Советского Союза и создать условия для захвата Советской Украины немцами и поляками. Пробравшись в руководство ЦК КП(б)У, Косиор широко использовал свое положение для расстановки сил антисоветского подполья с таким расчетом, чтобы на узловых пунктах партийного, советского и хозяйственного аппаратов поставить участников организации, обеспечив их соответствующими резервными кадрами на случай провала.

После ареста Косиора нами был начат глубокий разгром троцкистского подполья на Украине. Было вскрыто новое руководящее ядро правотроцкистского подполья, созданное Косиором, в составе Тягнибеды, Марчака, Трофима Чубаря, Сухомлина, Казимира Косиора, после разгрома верхушки правотроцкистской организации в 1937 году. Были вскрыты 11 областных правотроцкистских центров, 136 районных правотроцкистских и 149 кулацко-повстанческих отрядов, созданных в районах правотроцкистскими организациями. В 1938 г. изъято кадровых участников правотроцкистской организации (без низовки) — 2852 человека, в том числе значительное количество лиц, пролезших в партийный и советский аппарат как центральных органов Украины, так и в областях.

Руководство повстанческой низовкой и комплектование кадров осуществлялось организацией из бывших партизан, действовавшей под руководством правотроцкистской организации. Деятельность антисоветской партизанской организации протекала под руководством всеукраинского антисоветского партизанского штаба. Этот штаб возглавлялся бывшим председателем всеукраинской партизанской комиссии Войцеховским. Арестовано 1200 человек руководящего состава антисоветской правотроцкистской партизанской организации. В процессе следствия было установлено, что правотроцкистская организация вела антисоветскую работу в непосредственном контакте с эсеровско-ровсовским подпольем, возглавлявшимся впервые вскрытым на Украине ЦК русских эсеров на Украине, действовавшим под руководством бывшего члена ЦК партии левых эсеров Карелина по директивам союзного ЦК эсеров и зарубежных эсеровских центров. ЦК эсеров непосредственно было связано с штабом РОВСа, руководившимся арестованными нами генерал-майорами Сорокиным и Ивановым и полковником Кудрявцевым. На Украине ликвидировано 10 областных ровсовско-эсеровских штабов, 452 повстанческо-диверсионных отряда с 9995 участниками, преимущественно служившими в белой армии.

Правотроцкистский центр контактировал работу с меньшевистским, бундовским и сионистским подпольем на Украине. Арестовано 498 кадровых участников меньшевистских организаций, 1279 участников сионистского подполья, ликвидированы бундовские комитеты в Киеве, Харькове, Одессе, Днепропетровске, Виннице и МАССР.

В 1938 году были ликвидированы основные кадры участников военно-фашистского заговора на Украине, полностью уцелевшие после вскрытия руководящего центра этого заговора, в лице Якира, Дубового и Амелина в 1937 году. Ликвидированы группы военно-фашистских заговорщиков среди комсостава в 11 корпусах, 25 дивизиях, 21 бригаде и в 4 укрепрайонах КОВО и ХВО. Арестовано 2209 заговорщиков в РККА.

Также проведена ликвидация кадров широкого подполья украинского националистического центра, руководители которого Любченко, Затонский, Порайко и Хвыля были арестованы в 1937 году, но кадры этой организации Леплевским были умышленно не

тронуты. В процессе следствия было установлено, что в украинский националистический центр входили ликвидированные нами подпольный ЦК УСД, УКП И УПСР через созданный ими так называемый блок украинских демократических партий. Националистическим центром во всех областях Украины была широко развернута повстанческая деятельность через созданные этим центром повстанческие комитеты. Арестовано участников националистического подполья 24 233 человека.

С арестом Косиора была начата широкая ликвидация Польской организации войсковой на Украине. Следствием установлено, что Косиор являлся руководителем «команды глувной» (главная комендатура) Польской организации войсковой. Под его руководством были созданы «команды окренговы» (окружные комендатуры), ликвидированные в Каменец-Подольском, Виннице, Днепропетровске, Житомире, Одессе и Харькове. Этими комендатурами создавались на местах «боювки» (боевые отряды) с заданием развернуть диверсионную работу в тылу Красной армии в военный период. «ПОВ» были созданы организации также и в штабах КОВО И ХВО и в 18 воинских соединениях. На Украине за 1938 год арестовано 12 366 членов «ПОВ».

За отчетный период органами НКВД Украины ликвидировано значительное количество националистических, фашистских организаций, созданных эмиссарами польской, германской, румынской и другими разведками. Арестовано участников этих организаций по линии польской — 18 192 человека; германской — 9317 человек; румынской — 2073; латвийской — 803; японской — 550 и греческой — 1978 человек.

На Украине ликвидировано польских фашистских организаций — 486; немецко-фашистских организаций — 201 и румынских — 28. В составе участников этих фашистских организаций арестовано значительное количество шпионов польской, германской, латвийской и других иностранных разведок, связанных с иностранными консульствами в Киеве, Одессе, Харькове и их резидентами. В Запорожье, Харькове, Одессе и других пунктах обнаружены нелегальные радиостанции и технические пункты германской разведки. При ликвидации этих пунктов были изъяты коротковолновые двухсторонние передатчики, телеграфные аппараты, часовые механизмы к адским машинам, мощные трансформаторы, зеркальные рефлекторы большой светоотражательной силы, аппаратура для пеленгаций и взрывов, лаборатории тайнописи и т. д.

В процессе ликвидации антисоветского подполья на Украине, главным образом при разгроме повстанческих формирований, выявлено и изъято значительное количество оружия. В 76 тайных складах изъято 39 605 единиц боевого нарезного огнестрельного оружия, 442 332 штуки патронов и 3245 килограммов взрывчатых веществ. В том числе изъяты: пулеметов — 21, гранатометов — 4, винтовок — 10 134, обрезов — 7728, револьверов — 21 682.

По проведенным в 1938 г. делам осуждено участников организации (исключая арестованных в 1937 г.) — 38 190. Из 38 190 человек осуждено к высшей мере наказания — 37 158 арестованных.

Находится на рассмотрении в НКВД СССР в порядке приказа № 00485 1937 года дел на 28 822 арестованных. На рассмотрении Особого совещания НКВД СССР дел на 1001 арестованного. Утверждено к рассмотрению на Военную коллегию Верховного Суда Союза ССР дел на 1180 арестованных. Числится за спецколлегией и Военным трибуналом дел на 4430 арестованных. Заканчивается дел для направления на слушание в судебные инстанции на 22 452 арестованных.

Народный комиссар внутренних дел УССР,
комиссар государственной безопасности 3-го ранга Успенский

Спр. 36а «Объяснительная записка к отчету об итогах оперативной работы НКВД УССР с 1 октября 1936 года по 1 июля 1938 года». Арк. 1–21.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів УДБ НКВС УРСР на 1 березня 1938 року на централізованому обліку перебувало 41 272

особи. Протягом березня мережа поповнилась 619 особами (у тому числі 458 завербованих) та виключено 755 осіб. Усього на 1 квітня нараховувалось 40 904 агентів, резидентів та інформаторів (у тому числі 2268 в УНКВС по Одеській області та 759 у НКВС МАРСР).

Згідно з таблицями обліку на 1 травня 1938 року в УНКВС по Одеській області лічилось 2270 агентів, резидентів та інформаторів, а у НКВС МАРСР — 759.

Спр. 37 «Сведения о движении агентурной сети за апрель 1938 года». Арк. 31, 34, 35, 41–47.

Згідно з інформаційними таблицями з території Молдавії у квітні 1938 року підлягали виселенню 19 549 членів сімей засуджених та біженців за кордон (5993 родини), для чого потребувалось 490 вагонів, 84 співробітника міліції та НКВС, 489 військових для охорони та 1948 сільських активістів.

Тексти оперативного плану та звітні документи про виселення сімей репресованих з Молдавії та з прикордонних районів Одеської області у квітні 1938 року див. у ІІ розділі на стор. 438–442. — *Ред.*

Спр. 38 «Материалы по выселению из погранполосы и районов УССР семей репрессированных за 1938 год». Арк. 43–53, 65–78.

На початку 1938 року були проведені операції з ліквідації контрреволюційних повстанських організацій. Згідно з відомостями НКВС УРСР з 15 січня по 14 березня 1938 року УНКВС по Одеській області в ході білогвардійської операції заарештовано 424 особи, у тому числі 231 з командного складу білих армій, в ході петлюрівської операції — 198 осіб, у тому числі 61 з командного складу, в ході махновської операції — 24 особи. Ліквідовано 19 організацій. За цей же період НКВС Молдавської АРСР заарештовано 53 члена білогвардійських організацій, 48 членів петлюрівських організацій і 1 махновець.

У доповідній записці УНКВС по Одеській області «Про викриті контрреволюційні повстанські формування» та меморандумі 3-го відділу УНКВС, направлених до УДБ НКВС СРСР 6 березня 1938 року вказано, що з початку операції по білогвардійським, українським та махновським кадрам арештовано 514 осіб; представлені справи «Штабісти», «Портовики», «Варна», «Уніати», «Спірити», «Повстанці» тощо.

У справі є схема українського антирадянського націоналістичного центру, керованого польським і германським головними штабами та їхніми розвідками, з розгалуженою системою обласних і районних повстанських комітетів. Підписана наркомом внутрішніх справ УРСР Успенським.

Спр. 39 «Учетно-статистические материалы 5-го отделения 3-го отдела УГБ НКВД УССР по линии украинской контрреволюции за 1938 год». Арк. 15–60, 132–142, 149–154.

1939 (справи 40–42)

Документи, пов'язані з завершенням періоду «великого терору», зміною керівництва НКВС та заходами на виконання постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 року і наказу НКВС № 00762 від 26 листопада 1938 року. (Про постанову та наказ див. у вступній статті на стор. 104–105, про «чистку» апарату НКВС — на стор. 114. — *Ред.*).

15 грудня 1938 року нарком внутрішніх справ УРСР Кобулов доповідав наркому внутрішніх справ СРСР Берії про перші виконані заходи:

— більша частина оперативного складу НКВС залучена до слідчої роботи для найшвидкішого завершення слідчих справ на заарештованих;

— справи, розглянуті особливою нарадою при НКВС СРСР та обласними трійками, рішення за якими не були виконані до отримання наказу № 00762, прийняті на дослідування та відправлення за підсудністю;

— усього за НКВС УРСР 23 435 арештованих, з них 6000 — за невиконаними рішеннями особливої наради і трійок;

— по Одеській області 2175 осіб, по Молдавській АРСР — 994.

23 грудня 1938 року НКВС УРСР направило в обласні управління секретне розпорядження про прискорення дій на виконання наказу № 00762. У ньому вказано, що жодне управління не виконало план завершення слідчих справ і значну частину справ передали до районних відділень (УНКВС по Одеській області завершило справи лише на 62 арештованих, 511 справ передало у райони; Молдавське НКВС не завершило жодної справи).

У довідці про роботу військових трибуналів з 1 грудня 1938 по 20 січня 1939 року зокрема вказано, що УНКВС по Одеській області направило на розгляд військового трибуналу лише 78 справ на 93 особи, розглянуто лише 3 справи, вирок: трьох обвинувачених розстріляти, одного звільнити, вирок про звільнення опротестований; НКВС МАРСР направило на розгляд військового трибуналу лише 10 справ на 12 осіб, розглянута лише одна справа, вирок: 10 років позбавлення волі.

Из справки о следственной работе органов НКВД УССР за время с 17 ноября 1938 года по 10 февраля 1939 года

Совершенно секретно

1. На 17 ноября 1938 года находилось в следственном производстве органов НКВД Украины дела на 15 143 арестованных.

В целях осуществления постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 г. по следствию, во всех областных и наиболее крупных горотделах НКВД Украины были созданы специальные следственные группы. Работа следственных групп за период с 17 ноября 1938 г. по 10 февраля 1939 г. характеризуется следующими данными.

По количеству арестованных:

Органы НКВД	Числилось арестованных на 17.11.1938	Закончено дел на арестованных	Осталось арестованных на 11.02.1939
УНКВД по Одесской области	341	1106	1030
НКВД МАССР	197	188	972
Всего по НКВД УССР	15143	10130	14794

2. За указанный период времени, кроме имевшихся в наличии следственных дел, в соответствии с приказом НКВД СССР № 00762, возвратились в УНКВД дела на осужденных тройками, действовавшими при УНКВД и Особым совещанием при НКВД СССР, всего на 10 808 арестованных.

3. Из числа законченных следственных дел направлено (по количеству арестованных):

Органы НКВД	Всего закончено на арестованных	Из них передано в прокуратуру для направления				Освобождены с прекращением дел	Отправлены в НКВД СССР
		в военную коллегию Верховн. суда	в военный трибунал	в областные суды	в Особое совещание		
УНКВД по Одесской области	1106	–	191	651	81	178	5
НКВД МАССР	188	–	19	50	–	119	–
Всего по НКВД УССР	10130	14	1798	4468	345	3441	49

5. Особо следует отметить медленность прохождения законченных дел в прокуратуре и судебных инстанциях. Абсолютное большинство законченных дел до сих пор находится на просмотре в органах прокуратуры. Аналогичное положение наблюдается с рассмотрением дел в судебных инстанциях.

По УНКВД Одесской области из 106 дел, направленных на рассмотрение Военного трибунала, рассмотрено только 9, а областным судом из 505 только 28.

6. Отмечен ряд случаев, когда прокуроры не только не оказывают помощи местным органам НКВД в следственной работе, но зачастую отдельные работники прокуратуры вносят дезорганизацию в следственную работу. Например, Одесской прокуратурой освобожден из-под стражи арестованный Ржепишевский, нелегально перешедший в 1932 году границу в СССР, являющийся сыном пристава, давший показания о шпионаже — только потому, что заявил о том, что якобы к нему применялись неправильные методы следствия. По аналогичным причинам был освобожден арестованный Нишенко, сын кулака (отец осужден за повстанческую деятельность).

Помощник военного прокурора Новиков при допросе арестованного Шпака дал возможность последнему клеветать на работников НКВД. В ответ на соответствующее замечание следователя Новиков предложил из комнаты выйти и при дальнейшем допросе зафиксировал в протокол о якобы поголовном избиении всех арестованных. При окончании допроса Новиков обещал арестованного из-под стражи освободить. (Про справу колишнього члена партколегії КПК С. Я. Шпака див. у вступній статті на стор. 94 і 102, витяги з його свідоцтв на судовому засіданні — у II розділі на стор. 451–453. — *Ред.*). Аналогичный факт имел место и с арестованным Теплицким (участник правотроцкистской организации).

Новиков специально занимается сбором компрометирующих материалов на сотрудников НКВД путем допроса арестованных.

По НКВД МАССР было возвращено на доследование дело по обвинению Васильева только по его заявлению о неправильных методах следствия, в то время как Васильев в антисоветской деятельности изобличен показаниями 12 свидетелей.

В январе 1939 года НКВД МАССР было направлено 21 дело на румынских перебежчиков, из которых заслушано только 2 дела, причем обвиняемый Соколовский, перешедший границу в декабре 1938 года, при подозрительных обстоятельствах осужден к одному году заключения в ИТЛ, а обвиняемый Абрадже, перешедший границу в августе 1938 года под видом дезертира, осужден на полтора года ИТЛ.

7. При проверке тюрем выявлено большое количество арестованных, осужденных тройками УНКВД, в большинстве в 1937 году, которые числились как отбывающие наказание и которым решение троек объявлено не было. Таких арестованных выявлено 1112 человек. В подавляющем большинстве это старики, больные и даже инвалиды, совершенно неспособные к физическому труду даже на легкой работе.

Зам. начальника 1-го спецотдела НКВД УССР
младший лейтенант госбезопасности Смирнов
14 февраля 1939 года
Киев

Згідно з довідкою 1-го спецвідділу НКВС УРСР з 17 листопада 1938 року по 25 квітня 1939 року по Україні звільнено 10 909 арештованих, у тому числі за постановами НКВС — 9782 особи (з них в Одеській області — 407, у МАРСР — 477), за постановами прокуратури — 512 осіб (з них в Одеській області — 13, в МАРСР — 19), за вироками судів — 615 осіб (з них в Одеській області — 83, в МАРСР — 20).

Згідно з довідкою УРКМ НКВС УРСР про результати перегляду справ трійки станом на 1 травня 1939 року по Україні виявлено 13 911 в'язнів (з них в Одеській області — 1038, в МАРСР — 475), розглянуто справи на 6208 осіб (з них в Одеській області — 775, в МАРСР — 350), направлено до судів справи на 1842 осіб (з них в Одеській області — 199, в МАРСР — 73), звільнено — 4366 осіб (з них в Одеській області — 576, в МАРСР — 277), залишилось не розглянутих справ на 7703 осіб (з них в Одеській області — 263, в МАРСР — 125).

Из справки о недочетах в следственной работе по НКВД УССР по состоянию на 1 июня 1939 года

Совершенно секретно

По данным о следственной работе за апрель — май 1939 года видно, что окончание старых следственных дел по УНКВД затягивается.

По отдельным УНКВД по данным за май 1939 года количество дел, находящихся в следственном производстве, по сравнению с апрелем уменьшилось на незначительное количество, а по некоторым УНКВД наоборот увеличилось.

Увеличение количества следственных привлеченных идет в основном за счет возвращенных дел на доследование из прокуратуры и судов. По Украине в апреле с. г. было возвращено всего дел на 970 привлеченных, а в мае на 1111 привлеченных, это показывает, что законченные дела следствием качественно не дорабатываются, что и вызывает огромное количество дел, возвращаемых прокуратурой и судами. Количество этих дел по отдельным УНКВД намного превышает количество дел, направляемых в прокуратуру, что видно из следующей таблицы.

Органы НКВД	Апрель		Май	
	количество дел, направленных в прокуратуру	количество дел, возвращенных на доследование	количество дел, направленных в прокуратуру	количество дел, возвращенных на доследование
УНКВД по Одесской области	137	128	47	141
НКВД МАССР	113	33	160	90
Всего по НКВД УССР	2238	970	1030	1111

Следственные дела, присылаемые из УНКВД для направления на Особое совещание, по своему содержанию низкого качества. Из просмотренных за апрель — май 1939 года следственной частью НКВД УССР 300 дел, с целью дачи заключений для направления на Особое совещание, более 100 дел возвращено в УНКВД на доследование.

Кроме того, систематически нарушается циркуляр НКВД СССР № 233. В следственных делах отсутствуют акты медицинского освидетельствования арестованного, справки о дактилоскопировании, справки о прежней судимости, акты описи имущества. К делам не прикладывается необходимое количество повесток к Особому совещанию, копии обвинительных заключений, учетных карточек и т. д. Это создает излишнюю задержку следственных дел в НКВД УССР. Дана директива всем начальникам УНКВД (№ 2333/сн — 7/VI 1939 г.), отмечающая безобразное положение со следствием, ослабление следственной работы, с предложением окончания всех старых следственных дел к 1 июля с. г.

Учет арестованных

До сих пор по многим УНКВД нет точного учета арестованных, числящихся за УНКВД. Отдельными проверками в той или иной тюрьме устанавливаются арестованные, дела которых сданы в архивы как на осужденных к ВМН с приобщением к делам выписок из решений троек или НКВД СССР об осуждении к ВМН и актов или справок о приведении этих решений в исполнение, а также арестованные, дел по обвинению которых в УНКВД вовсе не находится.

Такое состояние с учетом арестованных послужило основанием к изданию приказа по НКВД УССР (7 июня 1939 г.) о поголовной проверке всех арестованных по всем тюрьмам Украины.

Случаи неосновательных обращений дел к доследованию и прекращению дел

Как со стороны прокуратуры, так и со стороны судебных органов имеют место случаи неосновательных обращений дел к доследованию и прекращению дел или оправданию подсудимых.

Дело по обвинению Дацко И. Ф. В марте 1938 г. в МАССР была вскрыта шпионская сетка румынской разведки. По делу было арестовано 16 человек. Все они сознались в шпионской работе в пользу Румынии и были осуждены. Участник этой резидентуры Бурдило С. П. показал, что ему известен, как участник шпионской организации, проживающий в Киеве бывший офицер Дацко И. Ф., к которому систематически ездили участники к/р организации. На основании этих показаний Дацко был арестован. По делу установлено, что брат Дацко — Георгий осужден как румынский разведчик к ВМН. Второй брат — Павел осужден в 1931 г. как шпион на 10 лет. Установлено также, что Дацко с братом Георгием имел тесную связь. Кроме того, установлена антисоветская деятельность Дацко, направленная на срыв стахановского движения и ударничества (допрошены и проведены очные ставки со свидетелями). Дацко в 1907 г. окончил школу подпрапорщиков, в этом чине служил в царской армии до 1917 г., в период занятия Киева к/р войсками, Дацко служил в войсках Центральной рады.

С нашим заключением о направлении дела на Особое совещание военная прокуратура не согласилась и предложила дело прекратить, Дацко из-под стражи освободить. (Дело направлено на Особое совещание НКВД СССР с нашим протестом).

Дело по обвинению Ржепишевского. По делу установлено, что Ржепишевский с 1918 г. являлся активным членом партии анархистов. Три раза нелегально переходил границу, где имел связь с эмигрантами. Также установлено, что Ржепишевский имел связь с резидентами иностранной разведки. Одесская облпрокуратура требует дело прекратить, Ржепишевского из-под стражи освободить.

Имели место случаи, когда при направлении дел к доследованию предлагалось допросить участников антисоветских организаций, находящихся на свободе или осужденных к ВМУН, причем в делах имелись об этом справки.

Зам. начальника 5-го спецотдела НКВД УССР
младший лейтенант госбезопасности Смирнов
Июнь 1939 года

Згідно з таблицями обліку за 1939 рік велись розробки агентурних справ:

Період	В УНКВС по Одеській області	В НКВС МАРСР
У березні	258 справ на 1106 осіб	81 справа на 471 особу
На 25 травня	270 справ на 1179 осіб	85 справ на 495 осіб
На 1 серпня	275 справ на 1203 особи	88 справ на 521 особу
На 1 вересня	276 справ на 1201 особу	89 справ на 534 осіб

Згідно з цифровими відомостями про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1939 рік:

— на 1 січня 1939 року — 21 251 арештований (без даних західних областей);

— прибуло за рік — 12 803 арештованих (з них арештовано у 1939 році — 2458 осіб, прибуло за справами, повerненими на дослідування з прокуратури і судів — 9059 осіб, прибуло з інших органів НКВС — 1286 осіб);

— звільнено за припиненими справами в ході слідства — 12 015 осіб;

— репресивні рішення прийняті відносно 10 648 осіб (з них до розстрілу — 128, до розстрілу з заміною позбавленням волі — 24, до тюремного ув'язнення — 286, до ув'язнення у ВТТ понад 5 років — 2069, до 5 років — 4112, інші міри покарання — 751, звільнено — 3278);

— на 1 січня 1940 року розроблялось за агентурними справами і справами-формулярами 50 792 особи (з них в Одеській області — 5930, в МАРСР — 1056);

— протягом 1939 року УНКВС по Одеській області було заарештовано 67 осіб, НКВС МАРСР — 69 осіб.

Спр. 40 «Докладные записки об оперативно-следственной работе с 17 ноября 1938 года по 1 июля 1939 года. Сведения о движении агентурной сети за март — сентябрь 1939 года. Справка об оперативно-следственной работе за 1939 год». Арк. 1–55, 59, 68–71, 78–89, 103–105, 119–120.

Згідно з цифровими відомостями про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1939 рік:

серед 2458 арештованих:

— 467 службовців, 362 колгоспника, 317 куркулів, колишніх поміщиків, офіцерів тощо, 256 робітників, 225 одноосібників, 126 декласованих елементів, 117 військовослужбовців, 60 священиків;

— 1645 українців, 305 росіян, 181 єврей, 172 поляки тощо.

На 1 січня 1940 року лічилось за НКВС УРСР 1282 арештованих.

Згідно з довідкою про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Одеській області за 1939 рік завершено 37 справ на 45 осіб, лічилось на 1 січня 1940 року 47 арештованих.

Судові органи та особлива нарада протягом 1939 року прийняли рішення відносно 788 звинувачених за справами УНКВС по Одеській області, з них до розстрілу — 4, до тюремного ув'язнення — 36, до ув'язнення у ВТТ понад 5 років — 70, до 5 років — 356, інші міри покарання — 58, звільнено — 264.

Спр. 41 «Статистические отчеты об оперативно-следственной работе НКВД УССР (сводная по всем органам НКВД УССР и сводные отдельно по УНКВД) за 1939 год». Арк. 1–5, 53–54, 58–65.

Згідно з цифровими відомостями на 1 січня 1940 року за справами-формулярами й агентурними справами по НКВС УРСР усього знаходились у розробці 48 851 особа, з них 5930 — в УНКВС по Одеській області та 1056 — у НКВС Молдавської АРСР.

Спр. 42 «Сведения о движении формулярного учета и агентурных дел по состоянию на 1 января 1940 года». Арк. 1, 21–25, 31.

1940 (справи 43–44)

Спр. 43 «Сведения об агентурно-оперативной и следственной работе за 1940 год» знищена за актом № 3 від 13 березня 1970 року.

Згідно з цифровими відомостями, довідками і діаграмами про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1940 рік (без даних західних областей):

— на 1 січня — 1335 арештованих; головні звинувачення — антирадянська агітація та нелегальний перехід кордону; за справами-формулярами і агентурними справами усього знаходились у розробці 51 034 особи;

— судові органи та особлива нарада у січні 1940 року прийняли рішення відносно 298 звинувачених, з них до розстрілу — 30, до тюремного ув'язнення — 21, до ув'язнення у ВТТ понад 5 років — 33, до 5 років — 82, інші міри покарання — 17, звільнено — 114;

— на 1 лютого — 1323 арештованих;

— на 20 січня — 4446 агентів, 1979 резидентів, 40 039 інформаторів, 893 конспіративні квартири (з них по Одеській області відповідно: 202, 31, 692, 31; по МАРСР: 92, 92, 1091, 21);

— з 1 січня по 25 травня завербовано — 327 агентів, 37 резидентів, 1343 інформатори, 57 конспіративних квартир, вибуло — 105 агентів та інформаторів;

— з 1 червня по 1 січня 1941 року завербовано — 20 447 агентів, резидентів та інформаторів, виключено — 5535 (з них по Одеській області відповідно: 1830 і 305);

— протягом 1940 року заведено 950 агентурних справ на 4212 осіб і 8388 справ-формулярів, заарештовано за цими справами 1176 осіб, припинені справи на 15 536 осіб (з них по Одеській області заведено справ на 872, заарештовано 39, припинено 2966);

— на 1 січня 1941 року — за справами-формулярами і агентурними справами усього знаходились у розробці 46 190 осіб;

— з 1 червня по 1 січня 1941 року УНКВС по Ізмаїльській області завербовано 1160 агентів, резидентів та інформаторів, виключено 28; заведено справи-формуляри та агентурні справи на 484 осіб, заарештовано за цими справами 18 осіб, припинені справи на 9 осіб.

Згідно з довідками про рух арештованих та діаграмами про вербовку сексотів і розробку справ-формулярів і агентурних справ за 1940 рік:

Усього НКВС УРСР заарештовано:

— по західних областях — 41 271 особа, з них розстріляно — 236, ув'язнено — 4794, померло — 166, виправдано — 85, звільнено з припиненням справи в процесі слідства — 3859;

— по східних областях — 3950 осіб, з них розстріляно — 51, ув'язнено — 1529, померло — 7, виправдано — 55, звільнено з припиненням справи в процесі слідства — 322; прибуло арештованих з УНКВС західних областей — 16 453 (у тому числі УНКВС по Одеській області заарештовано — 548 осіб, з них розстріляно — 2, ув'язнено — 228, померло — 2, виправдано — 4, звільнено з припиненням справи в процесі слідства — 145; прибуло арештованих з УНКВС західних областей — 1298).

На 1 грудня 1940 року перебувало у секретній мережі НКВС УРСР:

— по західних областях — 2997 агентів, 22 160 інформаторів; з червня по грудень завербовано — 14 605 осіб;

— по східних областях — 5579 агентів, 60 821 інформатор; з червня по грудень завербовано — 16 330 осіб.

На 1 грудня 1940 року знаходилось в розробці:

— по західних областях — 1797 агентурних справ на 11 521 особу і 11 875 справ-формулярів, з червня по грудень заведено 1199 агентурних справ на 7883 особи і 8097 справ-формулярів, заарештовано за цими справами 2066 осіб;

— по східних областях — 2315 агентурних справ на 11 686 осіб і 34 140 справ-формулярів, з червня по грудень заведено 463 агентурні справи на 2007 осіб і 3553 справи-формуляри, заарештовано за цими справами 675 осіб.

Спр. 44 «Сведения об оперативно-следственной работе за 1940 год». Арк. 1–4, 118–119, 161, 162, 162а–176, 177–179, 180–181, 182–183, 184;

Спр. 44а «Цифровые сведения об оперативно-следственной работе органов НКВД УССР за 1940 год». Т. 4. Арк. 1–35 (центральний апарат та східні області);

№ 44б «Цифровые сведения об оперативно-следственной работе органов НКВД УССР за 1940 год». Т. 8. Арк. 1–15 (західні області).

1941 (справи 45–48)

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів УДБ НКВС УРСР на 1 січня 1941 року в східних областях на централізованому обліку перебувало 69 164 особи. Протягом лютого мережа поповнилась 3968 особами (у тому числі 3160 завербованих, з них 200 по Одеській області) та виключено 1633 особи (з них 88 по Одеській області).

На 1 лютого нараховувалось 71 499 агентів, резидентів та інформаторів і 1822 конспіративні квартири;

— на 1 березня — 73 842 агенти, резиденти та інформатори і 1906 конспіративних квартир;

— на 1 квітня — 65 851 агент, резидент та інформатор (з них 4695 в Одеській області) і 1824 конспіративні квартири;

— на 1 травня — 63 509 агентів, резидентів та інформаторів;

— на 1 червня — 59 811 агентів, резидентів та інформаторів і 1887 конспіративних квартир.

У західних областях на 1 квітня 1941 року лічилось 30 233 агента, резидента та інформатора (з них 2138 в Ізмаїльській області).

Спр. 45 «Статистические сведения о движении агентурной сети за 1941 год». Арк. 1–33.

Згідно з довідками та зведеннями НКВС УРСР:

— за 1940 та січень — лютий 1941 року у західних областях заарештовано 6119 учасників українських контрреволюційних організацій;

— за 1940 та січень — лютий 1941 року всього по Україні за зраду батьківщини та шпигунство на користь Румунії заарештовано 546 осіб;

— на 1 лютого 1941 року всього по Україні лічилось 268 висланих та 17 осіб під гласним наглядом за місцем постійного мешкання;

— на 1 березня 1941 року всього по Україні лічилось 260 висланих та 8 осіб під гласним наглядом за місцем постійного мешкання;

— на 1 лютого 1941 року у східних областях за приналежність до українських контрреволюційних організацій заарештовано 90 осіб, знаходилось на обліку, розроблялось за агентурними справами, справами-формулярами та обліковими справами 8883 особи;

— на 1 лютого 1941 року у східних областях за приналежність до польських контрреволюційних організацій заарештовано 149 осіб, знаходилось на обліку, розроблялось за агентурними справами, справами-формулярами та обліковими справами 2141 особа.

Спр. 46 «Сведения о количестве арестованных участников украинских контрреволюционных организаций, белых, изменников родины и шпионов в западных областях УССР за 1939–1941 годы». Арк. 1, 2, 36, 39, 42, 61.

Директиви НКВС СРСР про виконання постанов радянського уряду про зачищення приєднаних територій західної України та західної Білорусії:

— постанови РНК СРСР від 5 грудня 1939 року за № 2010-558сс про виселення сімей осадників та їх родичів, що мешкали на території західних областей України та Білорусії;

— постанови про виселення у квітні 1940 року до Казахської РСР на 10 років всіх членів сімей заарештованих колишніх офіцерів польської армії, поліцейських, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів та крупних чиновників колишнього польського державного апарату, які знаходились у таборах військовополонених та у в'язницях західних областей України та Білорусії;

— постанови про виселення у квітні 1940 року до Казахської РСР та Узбецької РСР на 5 років всіх повій, що були зареєстровані польською поліцією;

— постанови про виселення у квітні 1940 року до Німеччини всіх біженців, які висловили таке бажання;

— постанови РНК СРСР від 2 березня 1940 року за № 289127сс про виселення у червні 1940 року до північних районів СРСР всіх біженців, які висловили бажання виїхати до Німеччини, але не були прийняті німецьким урядом.

Спр. 47 «Директивы и отчетность по выселению семей нелегалов ОУН и польской контрреволюции и осужденных к ВМН за 1941 год». Арк. 1–22.

Згідно з таблицями обліку НКВС УРСР у східних областях республіки за 1941 рік:

— на 1 лютого знаходилось на оперативному обліку 3986 осіб, з них проходило за агентурними справами — 493, за справами-формулярами — 1360, за обліковими справами — 2134;

— на 1 березня знаходилось на оперативному обліку 4156 осіб, з них проходило за агентурними справами — 531, за справами-формулярами — 1371, за обліковими справами — 2254;

— на 1 березня заарештовано та притягнено до відповідальності 2548 осіб;

— на 1 квітня усього під вартою — 5599 осіб, у тому числі під слідством — 1788, за справами, переданими до особливої наради при НКВС СРСР — 2148, за прокуратурою — 379, за судами — 466, касаційних — 818; найчастіші звинувачення: антирадянський елемент та нелегальний перехід кордону;

— за березень завершені й передані до судових і позасудових органів слідчі справи на 1160 осіб;

— за березень прийняті репресивні рішення відносно 740 осіб (у тому числі до розстрілу — 17, позбавлення волі — 697);

— на 1 травня заарештовано та притягнено до відповідальності 1434 особи;

— на 1 червня всього під вартою — 4744 особи, у тому числі під слідством — 1325, за справами, переданими до особливої наради при НКВС СРСР — 1685, за прокуратурою — 235, за судами — 469, касаційних — 1030; абсолютна більшість — антирадянські елементи;

— за травень завершені й передані до судових і позасудових органів слідчі справи на 480 осіб;

— за травень прийняті репресивні рішення відносно 740 осіб (у тому числі до розстрілу — 15, позбавлення волі — 665).

Спр. 48 «Статистические сведения об оперативно-следственной и агентурной работе за 1941 год». Арк. 28–32, 59–62. (Додаток: діаграма на 8 арк.).

1942 (справа 49)

Згідно з довідками НКВС УРСР у 1942 році:

— на 1 квітня під вартою знаходилося 352 особи за касаційними справами;

— на 1 травня у тюрмах знаходилося 5815 ув’язнених (у тому числі 1468 засуджених, 4093 підслідних);

— на 1 червня у тюрмах Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей знаходилося 4398 ув’язнених (у тому числі 986 засуджених, 3303 підслідних);

— на 1 липня у тюрмах знаходилося 2906 ув’язнених (у тому числі 773 засуджених, 1999 підслідних).

Вказівки щодо виконання директив НКВС СРСР за № 197 та № 2516/2 про виселення з травня місяця зі звільнених територій членів сімей зрадників батьківщини, шпигунів, поплічників окупантів тощо, а також радянських німців:

— на 25 травня взято на облік 903 сім’ї зрадників на 3294 особи, з них 1199 жінок та 1964 дітей до 16 років;

— на 30 травня оформлено облікових справ на 1311 сімей зрадників на 4726 особи, з них 1734 жінки та 2813 дітей до 16 років (Ворошиловградська, Харківська, Сталінська області).

Спр. 49 «Сведения об агентурно-оперативной и следственной работе за 1942 год». Арк. 62–70.

1943 (справи 50–52)

Відомості по Ворошиловградській, Харківській, Сталінській та Сумській областям.

Спр. 50 «Сведения об оперативно-следственной работе за первое полугодие 1943 года».

Згідно з цифровими відомостями щодо оперативно-слідчої роботи органів НКВС УРСР за перше півріччя 1943 року:

— притягнено до відповідальності 8691 особу, з них заарештовано — 8589; у тому числі українців — 5023, росіян — 1533; основне звинувачення — зрада та пособництво ворогу;

— розглянуто судами та особливою нарадою при НКВС СРСР справи на 1113 осіб, з них розстріляно — 193, ув’язнені до таборів — 827.

За друге півріччя 1943 року в 11 звільнених від ворога областях притягнено до відповідальності 15 661 особа, з них заарештовано — 14 152.

Спр. 51 «Сведения об оперативно-следственной работе (сводный отчет по НКГБ УССР) за 1943 год». Арк. 15–17, 39–40.

Згідно з таблицями обліку, довідками та зведеннями НКВС УРСР за перше півріччя 1943 року:

— на 1 червня арештовано 8223 особи, у тому числі 3198 зрадників батьківщини; з них 1996 службовців, 1768 колгоспників, 1321 робітник; 7726 арештованих етаповано у тюрми тилових областей СРСР;

— на 1 червня завербовано 173 агента, 986 інформаторів, на 2659 осіб заведено агентурні справи, справи-формуляри та облікові справи;

— у липні за агентурними справами і справами-формулярами розроблялась 1251 особа.

Спр. 52 «Сведения по форме № 2 по УНКГБ УССР о движении оперучетов за 1943 год». Арк. 8.

Спр. 52а. «Итоговая сводка об оперативно-следственной работе органов НКВД Украины. По состоянию на 1 мая 1943 года». г. Калач. Арк. 1–5.

Спр 52б. «Итоговая сводка об оперативно-следственной работе органов НКВД Украины. По состоянию на 1 июня 1943 года». Арк. 1–3.

1944 (справи 53–56)

Згідно з цифровими відомостями про результати оперативно-слідчої роботи УНКДБ по Одеській області за 1944 рік (з квітня по грудень):

— під слідством перебувало 2789 осіб, з них 2362 заарештовані на Одещині, решта — передані з інших органів; основні звинувачення — зрада та пособництво ворогу й антирадянська агітація;

— серед арештованих 1579 українців, 409 росіян, 405 молдаван і румун (у тому числі 44 підданих Румунії); 363 колгоспника, 540 службовців, 104 військовослужбовця, 33 православні священики, більшість — з неорганізованого населення;

— розглянуто судами та особливою нарадою при НКВС СРСР справи на 1059 осіб, з них розстріляно — 24, повішаний — 1, відправлено на каторжні роботи — 433, ув’язнені до тюрем і таборів — 580.

Спр. 53 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов КГБ УССР за 1944 год». Арк. 40, 41.

Из статистического обзора оперативно-следственной работы органов НКГБ УССР с момента освобождения Украины по 1 января 1945 года

Отдел «А» НКГБ УССР

Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

Общие данные

С момента освобождения Украины органами НКГБ УССР было арестовано 53 695 человек, из них за 1943 год — 22 741 человек, за 1944 год — 30 954 человека.

Кроме того, прибыло по делам, переданным из других органов, 5319 человек.

Количество арестованных по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	1943	1-е полугодие 1944	2-е полугодие 1944
Одесской	2362	–	1303	1059
Измаильской	454	–	–	454

Характер преступлений арестованных по УССР:

	Всего	1943	1-е полугодие 1944	2-е полугодие 1944	% к общ. колич. арестованных
За предательство и пособничество	33626	17122	10316	6188	62,5
За участие в повстанческих организациях (ОУН — УПА)	7773	146	3049	4578	14,6
Агентуры иностранных разведок	5939	2267	2070	1602	11,1
За переход на сторону врага	2555	1655	478	421	4,7
За антисоветскую агитацию	1692	637	478	577	3,1
За изменнические намерения	487	217	24	246	0,9
За участие в а/с организациях	300	77	66	157	0,5
За дезертирство	321	183	52	86	0,6
За террор и террористические намерения	92	10	14	68	0,2
За вредительство и саботаж	84	17	6	61	0,2
За должностные преступления	71	14	17	40	0,2
За воинские преступления	59	4	20	35	0,1
За диверсии	41	4	13	24	0,1
За разные преступления	655	387	78	190	1,2

Количество арестованных агентов иностранных разведок по странам:

Агенты	Всего	1943	1-е полугодие 1944	2-е полугодие 1944
Германии	5271	2267	1763	1241
Румынии	655	–	303	352
Венгрии	7	–	1	6
Италии	3	–	3	–
Чехословакии	2	–	–	2
Польши	1	–	–	1

Указываются УНКГБ, арестовавшие наибольшее и наименьшее количество лиц соответствующих категорий.

Среди УНКГБ, арестовавших наибольшее количество агентов иностранных разведок:

УНКГБ областей	Всего	% к общему количеству
Одесской	550	23,2
Измаильской	67	12,6

Среди УНКГБ, арестовавших наименьшее количество участников повстанческих организаций (ОУН — УПА):

УНКГБ областей	Всего	% к общему количеству
Одесской	123	5,2

Среди УНКГБ, арестовавших наибольшее количество предателей и пособников немецким оккупантам:

УНКГБ областей	Всего	% к общему количеству
Измаильской	367	80,8
Одесской	1501	63,5

Об антисоветских организациях и группах

За 1944 год органами УНКГБ УССР было ликвидировано 1576 антисоветских организаций и групп, по ним арестовано 6695 чел. (21,6% общего количества арестованных за 1944 год).

Среди УНКГБ, ликвидировавших наименьшее количество а/с организаций и групп:

УНКГБ областей	Количество ликвидированных организаций и групп	Количество арестованных участников а/с организаций и групп	% к общему количеству арестованных
Измаильской	**2**	**10**	**2,2**
Одесской	**21**	**127**	**5,3**

Результаты следствия и судебного рассмотрения

Всего направлено для рассмотрения в прокуратуру и суды дел на 39 282 человека, из них возвращено дел на доследование на 3818 человек (9,7 %). Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Прошло по делам, направленным по подсудности	Прошло по делам, возвращенным на доследование	% возвращенных на доследование
Измаильской	89	2	2,2
Одесской	1849	185	8,5

Освобождено в процессе следствия 3799 человек, из них: по делам, переданным из органов НКВД, «СМЕРШ», заградотрядов и прокуратуры, 491 человек (13,0 %).

Освобожденные в процессе следствия по УНКГБ:

УНКГБ областей	Освобождено		Из них по делам, переданным из других органов
	1943	1944	
Измаильской	–	22	–
Одесской	–	193	23

Кроме того, убыло по делам, переданным в другие органы, 12 457 человек. Из них: в 1943 году — 7925 человек, в том числе эвакуировано в тыловые тюрьмы СССР 6439 чело-

век и направлено в спецлагеря НКВД 1171 человек; в 1944 году — 4582 человека, в том числе направлено в спецлагеря НКВД 2365 человек.

За весь период из общего количества направленных по подсудности осуждено 26 771 человек (68,2 %), оправдано 611 человек (1,6 %).

Количество осужденных по мерам наказания: к ВМН — 1732 человека (6,5 %); к каторге — 9941 человек (37,1 %); к лишению свободы — 14 095 человек (52,7 %); к другим мерам — 1003 человека (3,7 %).

Осужденные и оправданные по УНКГБ:

УНКГБ областей	Приговорено			Оправдано	% оправданных
	к ВМН	к каторге	к лишению свободы		
Измаильской	–	4	4	1	10,0*
Одесской	25	433	574	21	2,0

На 1 января 1945 года числится в следствии 6571 человек. Из них по срокам:

УНКГБ областей	Осталось в следствии	До 2 мес.	От 2 до 3 мес.	От 3 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Измаильской	323	43	139	141	–
Одесской	385	117	68	122	78

На 1 января 1945 года числится за прокуратурой, судами и кассационных 7492 человека. Из них по срокам:

УНКГБ областей	Всего	До 2 мес.	От 2 до 3 мес.	От 3 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Измаильской	82	–	18	64	–
Одесской	661	287	140	225	9

Агентурная работа

По ликвидированным агентурным разработкам арестовано 5729 человек, что составляет 10,6 % общего количества арестованных, из них за 1943 год — 380 человек (1,6 %), за 1944 год — 5349 человек (17,2 %).

УНКГБ, арестовавшие наибольшее количество по ликвидированным разработкам:

УНКГБ областей	Всего	1943	1-е полугодие 1944	2-е полугодие 1944	% к общему количеству арестованных
Одесской	316	–	98	218	15,2

УНКГБ, арестовавшие наименьшее количество по ликвидированным разработкам:

УНКГБ областей	Всего	1943	1-е полугодие 1944	2-е полугодие 1944	% к общему количеству арестованных
Измаильской	18	–	–	18	3,9

Обзор составлен по статистическим отчетам органов НКГБ УССР за 1943–1944 годы.

* Рядок підкреслено червоним олівцем і поставлений знак запитання.

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник госбезопасности Подобедов.
24 февраля 1945 г.

Спр. 53а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов НКГБ УССР за 1944 год». Арк. 1–16.

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами на обліках НКДБ УРСР у 1944 році знаходилось:

— на 1 січня на оперативному — 4485 осіб;

— на 1 лютого на оперативному — 5945, на підсобному — 8910;

— на 1 травня на оперативному — 11 268;

— на 1 червня на оперативному — 12 362, на підсобному — 27 774 (у тому числі по Одеській області відповідно — 130 і 55);

— на 1 липня на оперативному — 14 099 осіб, на підсобному — 35 065 (у тому числі по Одеській області відповідно — 304 і 109);

— на 1 серпня в розробці знаходилось 700 агентурних справ на 3492 особи, 7730 одиночних справ-формулярів, 2037 наглядових справ, 31 205 осіб перебувало на підсобному обліку;

— на 1 жовтня в розробці знаходилось 916 агентурних справ на 5123 особи, 9393 одиночних справ-формулярів, 3241 наглядова справа, 86 678 осіб перебувало на підсобному обліку (у тому числі по Одеській області — 68 агентурних справ на 275 осіб, 367 справ-формулярів, 59 наглядових справ, 1101 особа на підсобному обліку);

— на 1 грудня на оперативному обліку — 24 963 особи, на підсобному — 106 070 (у тому числі по Одеській області відповідно — 979 і 1460, по Ізмаїльській області — 90 і 1362);

Згідно з довідкою відділу «А» НКДБ УРСР станом на 1 грудня 1944 року заарештовано 28 877 осіб, з них за агентурними розробками — 4697 (16,2 %), у тому числі по Одеській області — 268 з 2206 (12,1 %) і по Ізмаїльській області — 10 з 429 (2,3 %).

Спр. 54 «Сведения по форме № 2 (сводные по НКГБ УССР) за 1944 год». Арк. 1, 12, 15, 17–18, 20, 21, 24, 28, 30, 31, 33, 35.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів НКДБ УРСР на 1 грудня 1944 року на централізованому обліку перебувало 74 956 осіб. Протягом грудня мережа поповнилась 8122 особами (у тому числі 7110 завербованих), вибуло 1292 особи. Усього на 1 січня 1945 року нараховувалось 81 786 таємних співробітників, у тому числі 6389 агентів, 3058 резидентів та 72 339 інформаторів.

Спр. 55 «Сведения по форме № 3 о движении агентурно-осведомительной сети (сводные по НКГБ УССР) за 1944 год». Арк. 24.

Згідно з шифровкою, направленою 30 серпня 1944 року наркомом державної безпеки УРСР Савченком до НКДБ СРСР, у внутрішніх тюрмах НКДБ УРСР та обласних управлінь НКДБ УРСР перебував 191 заарештований поляк — громадянин СРСР.

Додатково у довідці вказано, що з 1 липня 1943 року по 1 вересня 1944 року в Україні заарештовано 607 поляків, з них учасників польських націоналістичних організацій — 181, знаходяться у внутрішніх тюрмах — 126 учасників цих організацій. У тому числі в Одесі — 23.

Спр. 56 «Сведения о поляках — гражданах СССР, содержащихся во внутренних тюрьмах НКГБ УССР на 28 августа 1944 года». Арк. 1–6.

1945 (справи 57–61)

Згідно з узагальненими цифровими відомостями по НКДБ УРСР за 1945 рік:

— усього заарештовано — 30 495 осіб (з них в Одеській області — 779, Ізмаїльській — 338); основні звинувачення — зрада та пособництво німецьким окупантам та участь в антирадянських організаціях;

— направлено за підсудністю справи на 28 345 звинувачених, засуджено — 28 136 осіб (з них в Одеській області відповідно — 918 і 1194, Ізмаїльській — 567 і 474);

Згідно з цифровими відомостями по УНКДБ по Одеській області за 1945 рік:

— усього заарештовано — 779 осіб; основне звинувачення — зрада та пособництво німецько-румунським окупантам;

— серед арештованих 415 українців, 158 росіян, 68 молдаван і румун (у тому числі 4 підданих Румунії), 57 німців (у тому числі 11 підданих Німеччини); 179 селян-одноосібників, 67 службовців;

— розглянуто судами та особливою нарадою при НКДБ СРСР справи на 1253 осіб, з них розстріляно — 44, відправлено на каторжні роботи — 375, ув'язнено у тюрми і табори — 762.

Згідно з цифровими відомостями по УНКДБ по Ізмаїльській області за 1945 рік:

— усього заарештовано — 338 осіб; основне звинувачення — зрада та пособництво німецько-румунським окупантам;

— серед арештованих 80 українців, 71 росіянин, 72 молдаванина і румуна (у тому числі 4 підданих Румунії); 198 колгоспників, 184 службовця, 218 декласованих;

— розглянуто судами та особливою нарадою при НКДБ СРСР справи на 493 осіб, з них розстріляно — 4, відправлено на каторжні роботи — 204, ув'язнено у тюрми і табори — 266.

Спр. 57 «Сведения о результатах оперативно-следственной работы НКГБ УССР за 1945 год (годовые)». Арк. 3, 32–34, 50–52.

Из статистического обзора оперативно-следственной работы органов НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года

Отдел «А» НКГБ УССР

Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

Общие данные об арестованных

На 1 января 1945 года в органах НКГБ УССР числилось в следствии 6663 человека.

С 1 января 1945 г. по 1 января 1946 года арестовано 30 340 человек. Из них: в первом полугодии — 17 533 человека, во втором полугодии — 12 807 человек.

Кроме того, прибыло по делам, переданным из других органов, 1719 человек. Из них: в первом полугодии — 720 человек, во втором полугодии — 999 человек.

Убито оперативно-чекистскими группами НКГБ за 1945 год участников ОУН — УПА 15 650 человек. Из них: в первом полугодии — 12 479 человек, во втором полугодии — 3171 человек.

Количество арестованных по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	779	382	397
Измаильской	338	175	163

Об арестах по агентурным разработкам

С 1 января 1945 года по 1 января 1946 года органами НКГБ УССР по агентурным разработкам арестовано 11 037 человек, что составляет 36,4 % общего количества арестованных за указанный период. Из них:

	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
По агентурным делам	3809	1822	1987
По делам-формулярам	6819	2834	3985
По учетно-наблюдательным делам	409	232	177

Арестованные по разработкам лица по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	По агентурным делам	По делам-формулярам	По учетно-наблюдат. делам	% к общему количеству арестованных
Одесской	388	60	327	1	48,5
Измаильской	130	62	67	1	38,5

Характер преступлений арестованных:

	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему количеству арестованных
За участие в повстанческих организациях	12692	8373	4319	41,8
в том числе:				
участников ОУН–УПА	11194	6991	4203	
участников АК, ПЭП	1487	1372	115	
За предательство и пособничество	11401	5531	5870	37,6
Агентура иностранных разведок	2528	1242	1286	8,3
в том числе:				
по предательству	2235	1096	1139	
по шпионажу	283	138	145	
по диверсии	4	2	2	
по террору	3	3	–	
по антисоветской агитации	3	3	–	
За антисоветскую агитацию	1718	1148	570	5,7
За участие в а/с организациях	570	266	304	1,9
За переход на сторону врага	262	147	115	0,8
За изменнические намерения	162	145	17	0,5
За террор и террорист. намерения	93	63	30	0,3
За вредительство и саботаж	75	29	46	0,3
За диверсии	21	13	8	0,1
За разные преступления	818	576	242	2,7

Арестованные агенты иностранных разведок по странам:

Агенты	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Германии	2133	1066	1067
Румынии	278	142	136
Венгрии	101	24	77
Англии	8	4	4

Италии	3	2	1
Польши	3	2	1
Ватикана	2	2	–

Социальный состав арестованных:

	Всего арестовано	% к общему количеству арестованных
Рабочие:		
Промышленные и транспортные	1922	6,3
Сезонные сельскохозяйственные и прочие	1294	4,3
Колхозники	3796	12,5
Единоличники	9570	31,6
Городская интеллигенция		
Инженерно-технический состав	259	0,9
Профессорско-преподавательский состав вузов, школ, научные сотрудники	197	0,6
Работники искусств	120	0,4
Врачи и средний медперсонал	101	0,3
Руководящий состав учреждений и предприятий	228	0,8
Прочие служащие	1808	6,0
Сельская интеллигенция		
Агрономы, зоотехники, ветеринары и другие специалисты сельского хозяйства	337	1,1
Учителя	521	1,7
Врачи	38	0,1
Служащие районных и сельских учрежд. и предприятий	2215	7,3
Учащиеся высшей и средней школы	446	1,5
Военнослужащие		
Офицеры	17	–
Сержанты и рядовой состав	476	1,6
Оперсостав НКГБ	92	0,3
Оперсостав НКВД, милиции	8	–
Кустари	244	0,8
Пенсионеры и инвалиды	46	0,2
Домашние хозяйки	389	1,3
Деклассированный элемент	4371	14,4
Служители культа	524	1,7
Бывшие кулаки, помещики, торговцы, офицеры и т. п.	1315	4,3
Перебежчики из-за кордона	6	–

Количество арестованных агентов иностранных разведок и карательных органов по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	Из них обвиняются в шпионаже	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему количеству арестованных
Одесской	148	19	76	72	19,0
Измаильской	50	7	23	27	14,7

Количество арестованных участников повстанческих организаций (ОУН—УПА) по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему количеству арестованных
Одесской	8	5	3	1,0

Количество арестованных предателей и пособников немецким оккупантам по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему количеству арестованных
Одесской	427	200	227	54,8
Измаильской	188	108	80	55,6

Об антисоветских организациях и группах

За 1945 год органами НКГБ УССР было ликвидировано антисоветских организаций и групп 2201, по ним было арестовано 8825 человек. Кроме того, арестовано по ранее ликвидированным организациям и группам 2560 человек.

Количество ликвидированных организаций и групп по УНКГБ:

УНКГБ областей	Количество ликвидиров. организаций и групп	Количество арестованных участников организ. и групп	Арестовано по ранее ликвидир. организациям и группам	% к общему количеству арестованных
Измаильской	43	138	7	42,9
Одесской	21	68	29	12,5

О ликвидированных организациях ОУН — УПА

За 1945 год органами НКГБ было ликвидировано 1298 организаций ОУН — УПА, по ним арестовано 5333 человека. Кроме того, арестовано по ранее ликвидированным организациям ОУН — УПА 2054 человека. Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Количество ликвидир. организаций	Количество арестованных участников	Арестовано по ранее ликвидир. организациям	% к общему количеству арестованных
Одесской	–	–	9	1,2

Результаты следствия

За 1945 год для рассмотрения в прокуратуру и суды направлено дел на 28 802 человека.

За тот же период возвращено на доследование дел на 2728 человек (7,5 %). Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего направлено по подсудности	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	Возвращено на доследование	% возвращ. на доследование
Одесской	1047	600	447	231	13,5
Измаильской	574	412	162	96	14,7

За период с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года освобождено в процессе следствия 2160 человек, из них по делам, поступившим из органов НКВД, «СМЕРШ» и прокуратуры, 112 человек (5,2 %).

Освобожденные в процессе следствия по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего освобождено	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	Из них по делам, поступившим из других органов
Измаильской	55	37	18	7
Одесской	84	63	21	12

Кроме того, убыло по делам, переданным в другие органы, 4462 человека.

На 1 января 1946 года числится в следствии 5407 человек. Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего числится в следствии	До 2 мес.	От 2 до 4 мес.	От 4 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Одесской	181	143	19	3	16
Измаильской	68	45	21	2	–

Судебная работа

За 1945 год осуждено 27 900 человек (97,6 %), оправдано 687 человек (2,4 %).

Осужденные приговорены к следующим мерам наказания:

Мера наказания	Всего осуждено	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему количеству осужденных
К ВМН	931	760	171	3,3
К каторге	10275	6591	3684	36,8
К лишению свободы	16487	7871	8616	59,1
К другим мерам	207	103	104	0,8

Осужденные и оправданные по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего осуждено	Приговорено			Оправдано	% оправданных
		к ВМН	к каторге	к лишению свободы		
Одесской	1194	44	375	762	59	4,7
Измаильской	474	4	204	266	19	3,8

На 1 января 1946 года числится за прокуратурой, судами и кассационных 3643 человека. Из них:

УНКГБ областей	Всего	До 2 мес.	От 2 до 3 мес.	От 3 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Одесской	104	103	1	–	–
Измаильской	49	38	2	6	3

Обзор составлен по статистическим отчетам органов НКГБ УССР.

Начальник отдела «А» НКГБ УССР подполковник Подобедов

16 января 1946 г.

Спр. 57а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года». Арк. 1–15.

Из статистического обзора о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года

Отдел «А» НКГБ УССР

Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

Общие данные

На 1 января 1945 года в органах НКГБ УССР по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам разрабатывалось 24 388 человек и состояло на подсобном учете 115 989 человек. С 1 января 1945 года по 1 января 1946 года по вновь заведенным делам взято в разработку 34 520 человек. Из них:

	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
По агентурным делам	7297	5947
По делам-формулярам	8160	10710
По учетно-наблюдательным делам	1527	879

За этот же период по делам, находившимся на временном хранении в архиве, возобновлена разработка 577 человек. Из них:

	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
По агентурным делам	34	10
По делам-формулярам	305	90
По учетно-наблюдательным делам	119	19

Кроме того, поступило из других органов агентурных разработок на 1555 человек.

Вновь взятые в разработку лица по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	1323	523	800
Измаильской	515	291	224

Вновь взятые в разработку лица по окраске учета:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему колич. взятых в разработку
Принадлежность к буржуазно-националистич. организациям и группам	14798	8171	6627	42,9

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	% к общему колич. взятых в разработку
в том числе:				
украинским	13895	7491	6404	
польским	846	658	188	
другим	57	22	35	
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	8580	3658	4922	24,9
Агентура иностранных разведок и их пособники	5972	2842	3130	17,3
в том числе:				
Германии	4704	2319	2385	
Румынии	690	386	304	
Польши	172	92	80	
Венгрии	96	10	86	
Англии	48	11	37	
США	17	5	12	
других стран	245	19	226	
Антисоветская агитация	2855	1323	1532	8,3
Принадлежность к религиозным а/с организациям и группам	1420	616	804	4,1
Принадлежность к а/с формированиям фашистского и буржуазно-демократического толка	328	88	240	0,9
Диверсии, вредительство и саботаж	320	131	189	0,4
Принадлежность к повстанческим организациям и группам	127	107	20	0,2
Принадлежность к бывшим политпартиям, организациям и группам	69	23	46	0,1
Террор и террористич. намерения	36	22	14	–
Прочие преступления	15	3	12	–

Об агентурных делах

За 1945 год органами НКГБ УССР вновь заведено 1950 агентурных дел на 13 244 лица.

УНКГБ областей	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	50/243*	20/112	30/131
Измаильской	25/130	15/85	10/45

*Перше число — кількість справ, друге — кількість осіб, що проходять за ними.

О предварительных агентурных разработках

На 1 января 1945 года в органах НКГБ УССР находилось в разработке 5972 предварительные агентурные разработки. За 1945 год:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Вновь заведено	19591	9081	10510
Переведено в агентурную разработку	3762	1631	2131
Переведено на подсобный учет	6545	3147	3398
Прекращено	2883	1558	1325

Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Вновь заведено	Передано в агентурные разработки	Переведено на подсобный учет	Прекращено
Одесской	2000	385	730	243
Измаильской	745	138	270	210

О разработке и оперативном учете агентуры иностранных разведок

За 1945 год органами НКГБ УССР взято в разработку по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам по подозрению к агентуре иностранных разведок 5972 человека, что составляет 17,3 % к общему количеству лиц, вновь взятых в разработку за указанный период.

Взятые в разработку лица по подозрению в принадлежности к агентуре иностранных разведок по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	371	139	232
Измаильской	158	91	67

О разработке и оперативном учете украинских националистов

За 1945 год органами НКГБ УССР взято в разработку по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам по подозрению в принадлежности к украинским националистам 13 895 человек, что составляет 40,3 % к общему количеству лиц, вновь взятых в разработку за указанный период.

Взятые в разработку лица по подозрению в принадлежности к украинским националистам по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	70	26	44
Измаильской	6	3	3

О разработке и оперативном учете изменников родине, предателей и пособников немецко-фашистским оккупантам

За 1945 год органами НКГБ УССР взято в разработку по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам по подозрению в измене Родине, предателей и пособников немецко-фашистским оккупантам 8582 человека, что составляет 24,9 % к общему количеству лиц, вновь взятых в разработку за указанный период. Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Одесской	512	214	298
Измаильской	132	78	54

Об арестах по агентурным разработкам

За 1945 год органами НКГБ УССР по разработкам арестовано 11 037 человек, что составляет 18,7 % к общему количеству лиц, находившихся в разработке. Из них:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
По агентурным делам	3809	1822	1987
По делам-формулярам	6819	2834	3985
По учетно-наблюдательным делам	409	232	177

Арестованные по разработкам лица по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего арестовано	По агентурным делам	По делам-формулярам	По учетно-наблюдат. делам	% к общему количеству находившихся в разработке
Измаильской	130	62	67	1	20,0
Одесской	388	60	327	1	18,3

На 1 января 1946 года органами НКГБ УССР разрабатывается 45 437 человек. Из них: по 2617 агентурным делам — 15 700 чел., по делам-формулярам — 23 805 чел., по учетно-наблюдательным делам — 5932 чел.

Кроме того, числится в разработке 12 630 предварительных агентурных разработок и состоит на подсобном учете 215 775 человек.

Разрабатываемые и состоящие на подсобном учете лица и числящиеся в производстве предварительные агентурные разработки по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего разрабатывается	Агентурных дел и по ним лиц	По делам-формулярам	По учетно-наблюдат. делам	Числится предварит. агентурных разработок	Состоит на подсобном учете
Одесской	1666	86/398	1248	20	1499	14099
Измаильской	474	23/94	360	20	153	3675

Разрабатываемые лица по окраске учета:

	Всего	% к общему количеству находящихся в разработке
Принадлежность к буржуазно-националистическим организациям и группам	16861	37,1
в том числе:		
украинским	16176	
польским	603	
другим	82	
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	10948	24,1
Агентура иностранных разведок и их пособники	9825	21,6
в том числе:		
Германии	8371	
Румынии	868	
Венгрии	210	
Польши	184	
Англии	56	
Америки	10	
других стран	126	
Антисоветская агитация	4727	10,4
Принадлежность к религиозным а/с организациям и группам	1878	4,1
Диверсии, вредительство и саботаж	413	0,9
Принадлежность к а/с формированиям фашистского и буржуазно-демократического толка	308	0,7
Принадлежность к бывшим политпартиям, организ. и группам	227	0,5
Принадлежность к повстанческим организациям и группам	110	0,3
Террор и террористические намерения	59	0,1
Прочие преступления	81	0,2

Находящиеся в разработке агентурные дела по срокам их ведения:

	Агентурных дел	По ним лиц
До 6 мес.	1094	6434
От 6 мес. до 1 года	766	4767
От 1 года до 2 лет	715	4301
Свыше 2 лет	42	198

Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	До 6 мес.	От 6 мес. до 1 года	От 1 года до 2 лет	Свыше 2 лет
Одесской	86/398	41/227	40/132	5/39	–
Измаильской	23/94	9/30	10/48	4/16	–

Находящиеся в разработке дела-формуляры и учетно-наблюдательные дела по срокам их ведения: до 6 месяцев — 11 897; от 6 месяцев до 1 года — 7443; от 1 года до 2 лет — 8413; свыше 2 лет — 1984. Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	До 6 мес.	От 6 мес. до 1 года	От 1 года до 2 лет	Свыше 2 лет
Одесской	1268	921	320	27	–
Измаильской	380	144	167	63	6

Числящиеся в разработке предварительные агентурные разработки по срокам их ведения: до 3 месяцев — 8055; свыше 3 месяцев — 4575.

Из них по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего	До 3 мес.	Свыше 3 мес.
Одесской	1499	1035	464
Измаильской	153	126	27

Обзор составлен по статистическим отчетам органов НКГБ УССР.

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник Подобедов
16 января 1946 г.
Киев

Из справки о ходе пересмотра согласно приказу НКГБ СССР №0065-44 реэвакуированных агентурных разработок, заведенных до войны, по состоянию на 1 января 1946 года

Совершенно секретно

УНКГБ	Подлежало пересмотру	Пересмотрено	Осталось пересмотреть	% пересмотренных
Измаильской области	3299	3299	–	100
Одесской области	4949	4774	175	96,5
Всего по Украине	132326	88486	43840	66,8

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник Подобедов
16 января 1946 г.
Киев

Спр. 57б «Статистический обзор о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года». Арк. 1–15.

Из сведений об агентурно-осведомительной сети органов НКГБ УССР за период с момента освобождения Украины по 1 мая 1945 года

Совершенно секретно

С момента освобождения Украины органами НКГБ УССР было приобретено агентуры 109 431 человек, из них:

	Всего	Восстановлена связь	Вновь завербовано	% вновь завербованной агентуры
Резидентов	4188	578	3610	86,2
Агентов	8476	1657	6819	80,7
Осведомителей	96767	11439	85328	89,2
Всего	109431	13674	95757	87,5

По УНКГБ:

УНКГБ	Всего приобр. агентов	В том числе						% вновь завербов. агентуры
		восстановлена связь			вновь завербовано			
		резидентов	агентов	осведом.	резидентов	агентов	осведом.	
Измаильской области	1890	12	69	535	21	52	1201	67,5
Одесской области	4405	28	93	377	145	155	3607	88,0

За указанный период исключено 7454 человека, из них: резидентов — 221 чел., агентов — 557 чел., осведомителей — 6676 чел.

На 1 мая 1945 года числится агентурно-осведомительной сети 100 234 человека, из них по УНКГБ:

УНКГБ	Всего	По категориям			
		резидентов	агентов	осведомителей	содержателей конспират. квартир
Измаильской области	1705	36	118	1529	22
Одесской области	4169	181	231	3729	28
Всего по Украине	100234	4079	7798	87134	1223

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник Подобедов
16 января 1946 г.

Спр. 57в «[Сведения об агентурно-осведомительной сети] С момента освобождения по 1 мая 1945 года». Арк. 1–2.

Из сведений о движении агентурно-осведомительной сети органов НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года

Отдел «А» НКГБ УССР
Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

На 1 января 1945 года в органах НКГБ УССР числилось в агентурно-осведомительной сети 81 786 человек. С 1 января 1945 по 1 января 1946 года приобретено агентуры 61 901 человек, из них:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Агентов	4633	578	3610
Резидентов	2693	1657	6819
Осведомителей	49630	11439	85328
Содержателей к/к	903	551	352
Всего	57859	32922	24937

Восстановлена связь:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Агентов	479	276	203
Резидентов	237	130	107
Осведомителей	3278	1843	1435
Содержателей к/к	48	30	18
Всего	4042	2279	1763

Кроме того, поступило из других органов агентуры 6093 человека.

Вновь завербованная агентура по УНКГБ:

УНКГБ областей	Всего завербовано	Агентов	Резидентов	Осведомит.	Содержателей конспират. квартир
Одесской	2193*	71	141	1946	35
Измаильской	1422	76	69	1243	34

За 1945 год выбыло из агентурно-осведомительной сети 25 058 человек, из них:

	Всего	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии
Агентов	795	397	398
Резидентов	348	176	172
Осведомителей	9401	4805	4596
Содержателей к/к	117	53	64
Всего	10661	5431	5230

Исключенная агентура по мотивам ее исключения:

Мотивы исключения	Состояло в сети				
	до 3 мес.	от 3 до 6 мес.	от 6 мес. до 1 года	от 1 года до 2 лет	свыше 2 лет
За двурушничество	39	111	188	72	47
За расконспирацию	27	60	125	62	23
За дезинформацию	12	31	41	29	4
По неработоспособности	188	1103	3065	2076	635
За невозможностью дальнейшего использования	154	404	1177	658	330
Всего	420**	1709**	4596	2897	1039

На 1 января 1946 года числится в агентурно-осведомительной сети 124 722 человека. Из них по УНКГБ:

* Число обведено червоним олівцем і поруч написано: «Мало».

** Число обведено червоним олівцем і поставлено знак запитання.

УНКГБ	Всего	Агентов	Резидентов	Осведомит.	Содержателей конспират. квартир
Одесской области	5014	287	255	4426	46
Измаильской области	2213	156	96	1918	43
Всего по Украине	124722	9733	5711	107638	1640

Начальник отдела «А» НКГБ УССР подполковник Подобедов
16 января 1946 г.

Из справки о ходе пересмотра согласно приказу НКГБ СССР № 00370 от 6 декабря 1943 года реэвакуированных личных дел агентуры, действующей до войны, по состоянию на 1 января 1946 года

Совершенно секретно

УНКГБ	Подлежало пересмотру	Пересмотрено	Осталось пересмотреть	% пересмотренных
Измаильской области	1992	1992	–	100
Одесской области	2646	2000	646	75,6
Всего по Украине	72688	55642	17146	76,8

Начальник отдела «А» НКГБ УССР подполковник Подобедов
16 января 1946 г.

Спр. 57г «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов НКГБ УССР за время с 1 января 1945 года по 1 января 1946 года». Арк. 1–6.

Из статистического обзора работы органов НКГБ УССР по реорганизации оперативного учета и состояние оперативного учета на 1 апреля 1945 года

Отдел «А» НКГБ УССР
Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

В органах НКГБ УССР к моменту получения приказа НКГБ СССР № 0065 от 18 февраля 1944 года о реорганизации оперативного учета имелись следующие категории агентурных разработок, подлежащих пересмотру:

а) разработки, заведенные на освобожденной территории до получения приказа НКГБ СССР № 0065 1944 года;

б) разработки, заведенные до войны, находившиеся на временном хранении в Актюбинске и возвращенные к месту дислокации УНКГБ;

в) архивные агентурные разработки, находящиеся на хранении в архивах отделов «А» НКГБ — УНКГБ УССР.

В первую очередь УНКГБ Украины приступили к реорганизации учета и пересмотру действующих агентурных разработок, заведенных по освобождении территории от немецко-фашистских захватчиков.

Результаты пересмотра действующих агентурных разработок, заведенных на освобожденной территории

В соответствии с приказом НКГБ СССР № 0065 работа по пересмотру агентурных разработок, заведенных после освобождения областей Украины, была начата с мая месяца 1944 года и в основном закончена 1 сентября 1944 года.

Общие итоги реорганизации оперативного учета и пересмотра агентурных разработок характеризуются следующими показателями:

Числилось во всех органах НКГБ в агентурной разработке к началу реорганизации оперативного учета 22 969 человек (100 %). Из них:

Осталось после пересмотра в агентурной разработке и на оперативном учете 16 432 человека (71,6 %).

Сдано дел в архив за отсутствием данных к разработке на 1877 человек (8,2 %).

Снято с учета вовсе за отсутствием компрометирующих материалов 398 чел. (1,7 %).

Переведено дел в предварительную агентурную разработку для проверки материалов на 502 человека (2,2 %).

Передано дел в другие органы, в связи с выездом объектов разработки, на 742 человека (3,2 %).

Перепроверяются материалы на 3018 человек (13,1 %).

Среди УНКГБ, снявших с оперативного учета наименьшее количество лиц (в процентном отношении), УНКГБ Одесской области: здесь числилось на оперативном учете до пересмотра агентурных разработок 582 человека, из них осталось на оперативном учете после пересмотра 562 человека, т. е. сняты 3 %.

После пересмотра числившихся в производстве органов НКГБ агентурных дел количество их сократилось с 821 дела на 4805 человек до 574 дел на 3385 человек, т. е. на 30 %.

Среди УНКГБ, прекративших наименьшее количество агентурных дел (в процентном отношении), УНКГБ Одесской области: здесь было в производстве до пересмотра 61 агентурное дело на 226 человек, из них осталось в производстве после пересмотра 59 дел на 222 человека, т. е. прекращено 4 % дел.

Итоги пересмотра агентурных разработок, заведенных до оккупации территории Украины немецкими захватчиками

По мере освобождения территории Украины от немецко-фашистских захватчиков началась реэвакуация оперативных материалов к местам дислокации УНКГБ областей.

Оперативные материалы УНКГБ левобережной Украины были реэвакуированы из города Актюбинска в период апреля — июля месяца 1944 года непосредственно к местам дислокации УНКГБ. Материалы остальных областей из города Актюбинска были реэвакуированы в город Киев в июле месяце 1944 года и передача их УНКГБ производилась до декабря месяца 1944 года по мере создания условия для работы над ними на местах, в связи с чем к пересмотру агентурных разработок, заведенных до войны, УНКГБ приступили в разное время.

Результаты пересмотра по состоянию на 1 апреля 1945 года:

	Агентурных дел	Дел-формуляров	Учетных дел	% пересмотр. дел
Всего подлежало пересмотру во всех органах НКГБ УССР	1784	23324	62496	100,0
Пересмотрено	479	8877	21360	35,1
Из числа пересмотренных:				
Оставлено в прежней форме разработки	184	2298	–	8,1
Переведено в дела-формуляры	–	–	56	0,2
В учетно-наблюдательные дела	–	385	2404	9,2
Предварительные агентурные разработки	8	20	239	0,8
Взято на подсобный учет по сборнику компрматериалов	1	461	3475	13,0
Снято с оперативного учета вовсе	7	331	945	4,2
Сдано в архив отдела «А»	248	4663	13314	59,3
Передано в другие органы	31	719	927	5,2
Осталось пересмотреть	1305	14447	41133	64,9

Среди УНКГБ, пересмотревших наименьшее количество агентурных разработок, УНКГБ Одесской области: числилось на оперативном учете агентурных разработок до пересмотра 5049 дел; из них пересмотрено на 1 апреля 1945 года 550 дел, что составляет 11 %.

Изменения в состоянии оперативного учета в органах НКГБ УССР за период с августа 1944 года по апрель 1945 года

	Состояло на оперативном учете, *человек*		Рост, %
	на 1.08.1944	на 1.04.1945	
По агентурным делам	3566 (684 дела)	10479 (1712 дел)	+ 193,9
По делам-формулярам	7521	15118	+ 101,0
По учетно-наблюдат. делам	2124 а	5250	+ 147,2
Итого	13211	30847	+ 133,5
На подсобном учете	32660	150705	+ 361,4
Всего	45871	181552	+ 295,8

По УНКГБ областей	На 1.08.1944					На 1.04.1945				
	агентурных дел и по ним лиц	дел-формуляров	учетно-наблюд. дел	на подсобном учете	всего числилось на оперативном учете	агентур ных дел и по ним лиц	дел-формуляров	учетно-наблюд. дел	на подсобном учете	всего числилось на оперативном учете
Измаильской	–	–	–	–	–	12/59	161	39	2795	3054
Одесской	54/180	221	–	109	510	92/364	601	51	5938	6954

Итоги пересмотра архивного агентурного фонда отделов «А» УНКГБ

Пересмотром архивного агентурного фонда на 1 апреля 1945 года занимаются только 8 областей из 16 областей, имеющих агентурный архив. Архивы УНКГБ западных областей (Волынской, Дрогобычской, Измаильской, Львовской, Ровенской, Станиславской, Тернопольской, Черновицкой) хранятся в архиве отдела «А» НКГБ УССР.

Всего подлежит пересмотру по 8 УНКГБ 156 957 дел (100,0 %).

Из них пересмотрено на 1 апреля 1945 года 23 986 дел (15,3 %).

Из числа пересмотренных: включено в действующие — 514 дел (2,1 %); снято с оперативного учета — 8603 дела (35,9 %); осталось в архиве без изменений — 13 476 дел (56,2 %); передано другим органам — 1393 дела (5,8 %); осталось пересмотреть на 1 апреля 1945 года — 132 971 дело (84,7 %).

Данные по УНКГБ Одесской области: подлежит пересмотру 25 283 агентурные разработки; пересмотрено на 1 апреля 1945 года 137 агентурных разработок (0,5 %); из числа пересмотренных оставлено в архиве без изменений — 86 дел (62,8 %), передано другим органам — 51 дело (37,2 %).

Изменения по окраске оперативного учета за период с августа 1944 года по апрель 1945 года

	Всего разрабатывалось органами НКГБ УССР по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам		% увеличения
	на 1.08.1944	на 1.04.1945	
Принадлежность к буржуазно-националистическим организациям и группам	2382	10076	323,0
в том числе:			
украинским	2288	9498	315,1
польским	91	524	475,8
другим	3	54	1700,0
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	4557	8261	81,3
Агентура иностранных разведок и их пособники	4402	7857	78,5
в том числе:			
Германии	4099	7011	71,0
Румынии	251	673	168,1
Польши	30	104	246,6
лругих стран	22	69	213,7
Антисоветская агитация	1212	2821	132,8
Принадлежность к религиозным а/с организациям и группам	465	1141	145,3
Диверсии, вредительство и саботаж	43	220	411,6
Принадлежность к бывшим полит. партиям, организациям и группам	43	138	220,9
Принадлежность к повстанческим организациям и группам	17	140	723,5
Принадлежность к а/с формированиям фашистского и буржуазно-демократического толка	13	71	446,1
Террор и террористические намерения	3	48	1500,0
Прочие преступления	74	74	–

Среди УНКГБ, которыми за период с августа 1944 года по апрель 1945 года было вновь взято на оперативный учет по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам наибольшее количество лиц, значится УНКГБ Одесской области (941 лицо), а наименьшее — УНКГБ Измаильской области (290 лиц).

Об агентурных делах

Органами НКГБ УССР за период с августа 1944 года по апрель 1945 года вновь заведено 1196 агентурных дел на 9079 лиц.

Среди УНКГБ, которые за указанный период завели наибольшее количество агентурных дел, значится УНКГБ Одесской области (45 дел на 260 лиц), а наименьшее — УНКГБ Измаильской области (12 дел на 73 лица).

О разработках и оперативном учете агентуры иностранных разведок

За период с августа 1944 года по апрель 1945 года органами НКГБ УССР взято в разработку по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам по подозрению в принадлежности к агентуре иностранных разведок 4824 человека, что составляет 20,6 % к общему количеству лиц, вновь взятых на оперативный учет за указанный период.

Из них по УНКГБ Одесской области — 295 (в графе «Наибольшее количество»), по УНКГБ Измаильской области — 88 (в графе «Наименьшее количество»).

По состоянию на 1 апреля 1945 года в разработке органов НКГБ УССР по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам числилось по подозрению в принадлежности к агентуре иностранных разведок 7857 человек, или 25,4 % общей численности разрабатываемых лиц. Из них по УНКГБ Одесской области — 360 (в графе «Наибольшее количество»), Измаильской области — 88 (в графе «Наименьшее количество»).

О разработках и оперативном учете украинских националистов

За период с августа 1944 года по апрель 1945 года органами НКГБ УССР взято в разработку по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам по подозрению в принадлежности к украинским националистам 8598 человек, что составляет 36,6 % к общему количеству лиц, вновь взятых на оперативный учет за указанный период.

Среди взятых в разработку по подозрению в принадлежности к украинским националистам лиц по УНКГБ Одесской области числилось 80 человек, УНКГБ Измаильской области — 2 человека (в графе «Наименьшее количество»).

По состоянию на 1 апреля 1945 года в разработке органов НКГБ УССР по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам числилось по подозрению в принадлежности к украинским националистам 9498 человек, или 30,7 % общей численности разрабатываемых лиц. Из них по УНКГБ Одесской области — 95 человек, УНКГБ Измаильской области — 1 человек (в графе «Наименьшее количество»).

Об арестах по агентурным разработкам

За период с августа 1944 года по апрель 1945 года органами НКГБ УССР арестовано по агентурным делам, делам-формулярам и учетно-наблюдательным делам 5775 человек, что составляет 15,8 % к общему количеству лиц, находившихся в разработке. Из них по УНКГБ и окраске учета:

	УНКГБ Измаильской области	УНКГБ Одесской области	Всего по Украине
Всего арестовано	27	263	5775
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	21	130	2063

Принадлежность к буржуазно-националистическим, повстанческим и фашистским организациям и группам	–	14	1996
Агентура иностранных разведок и их пособники	5	100	1235
Антисоветская агитация	1	18	312
Принадлежность к религиозным антисоветским организациям и группам	–	–	147
Диверсия, вредительство и саботаж	–	1	15
Террор и террористические намерения	–	–	7
% к общему количеству лиц, находившихся в разработке	9,3	18,1	15,8

Обзор составлен на основании цифровых справок об итогах реорганизации оперативного учета и статистическим отчетам по форме № 2 органов НКГБ УССР за 1944–1945 годы.

Начальник отдела «А» НКГБ УССР подполковник госбезопасности Подобедов
30 апреля 1945 г.

Спр. 57д «Статистический обзор работы органов НКГБ УССР по реорганизации оперативного учета и состояние оперативного учета на 1 апреля 1945 года». Арк. 1–15.

Спр. 58 «Сведения об агентурно-следственной работе органов НКВД УССР за 1941–1945 годы (за период Отечественной войны)».

Матеріали табору НКВС № 310 за 1945 рік. Вказано, що згідно з п. 10 директиви НКВС — НКДБ СРСР № 40/42 від 15 березня 1945 року облік арештованих органами НКДБ УРСР, БРСР та Прибалтійських республік, що вивезені до таборів для ведення слідства, покладений на відділи «А» НКДБ — УНКДБ за місцем розташування табору. Наведена інструкція щодо ведення обліку.

Телеграфная сводка № 1-б на 16 ноября 1945 года

Совершенно секретно
Начальнику отдела «А» НКГБ УССР подполковнику тов. Подобедову

Всего прибыло следственных арестованных — 559
Осуждено — нет
Освобождено по прекращенным делам — 331
Убыло по делам, переданным в другие органы — 24
Умерло — 48
Бежало — 2
Числится за прокуратурой — нет
Числится за особым совещанием при НКВД СССР — 141
Числится следственных заключенных на последнее число отчетного периода — 13
Имеется 11 человек ОТО, на которых нет дел.

Зам. начальника управления НКГБ по ВО
подполковник Шляпников
№ 28/9640
Ноябрь 1945 г.
г. Паркоммуна

Спр. 59 «Дело № 1 со статистической отчетностью по форме № 1 о количестве содержащихся арестованных по лагерю НКВД УССР № 310 (Краснодон) за 1945 год».

Из сведений о количестве арестованных, освобожденных и направленных в спецлагеря НКВД по НКГБ УССР за время с 1 июля 1943 года по 25 ноября 1944 года

Совершенно секретно

УНКГБ	Всего арестованных	Прибыло из других органов	Освобожд. в процессе следствия	Освобожд. прокуратурой и судом	% освобожд. к количеству арестованных	Направлено в спецлагеря НКВД
Измаильской области	429	24	11	–	2,4	–
Одесской области	2206	233	174	13	7,0	118
Всего по Украине	43029	5087	3427	529	8,2	3124

Начальник отдела «А» НКГБ УССР подполковник госбезопасности Подобедов
21 декабря 1944 г.

Кількість арештованих та затриманих УНКДБ по Одеській області, відправлених до спецтаборів НКВС з обвинуваченнями «сільський староста», «поліцейський», «член ОУН», «колишній військовополонений», «поплічник», «зрадник», «підозрілий у шпигунстві»:

1944 рік: у липні 38 осіб, у серпні 19, у вересні 31, у жовтні 50, у листопаді 11, у грудні 14;

1945 рік: у січні 13 осіб, у лютому 6, у березні 11, у квітні 6, у травні 5, у червні 25;

УНКДБ по Ізмаїльській області у 1945 році відправило до спецтабору: у січні 14 осіб, у лютому 26, у березні 10, у квітні 14, у травні 4, у червні 1, у липні 2, у вересні 1, у жовтні 2.

Спр. 60 «Сведения о количестве арестованных и задержанных, направленных в спецлагерь НКВД УССР за 1943–1945 годы». Арк. 20–38.

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами НКДБ УРСР у 1945 році:

— на 1 квітня в розробці знаходилось 1712 агентурних справ на 10 479 осіб, 15 118 одиночних справ-формулярів, 5250 обліково-наглядових справ, 8785 попередніх агентурних розробок;

— на 1 травня — 1867 агентурних справ на 11 509 осіб, 15 964 одиночних справ-формулярів, 5414 обліково-наглядових справ, 8933 попередні агентурні розробки, 156 168 осіб перебувало на підсобному обліку;

— протягом липня заведено 134 агентурні справи, 1438/322 справ-формулярів, 209 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 2839 осіб, з них заарештовано 911/3, усього в розробці знаходилось 39 337 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 9108 осіб і на підсобному обліку 183 210 осіб;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 2 агентурні справи, 108/14 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 131 особа, з них заарештовано 34/1, усього в розробці знаходилось 1201 особа, додатково в попередній агентурній розробці 1115 осіб і на підсобному обліку 7967 осіб;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 3 агентурні справи, 26 справ-формулярів, 2 обліково-наглядових справи, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 39 осіб, з них заарештовано 14, усього в розробці знаходилось 387 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 260 осіб і на підсобному обліку 2714 осіб;

— протягом серпня заведено 144 агентурні справи, 1583/423 справ-формулярів, 156 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 3074 особи, з них заарештовано 825/22, усього в розробці знаходилось 41 961 особа, додатково в попередній агентурній розробці 9827 осіб і на підсобному обліку 194 025 осіб;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 3 агентурні справи, 74/28 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 110 осіб, з них заарештовано 37/1, усього в розробці знаходилось 1258 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 1263 особи і на підсобному обліку 8907 осіб;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 1 агентурну справу, 29/32 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 67 осіб, з них заарештовано 3, усього в розробці знаходилось 444 особи, додатково в попередній агентурній розробці 274 особи і на підсобному обліку 2714 осіб;

— протягом вересня заведено 156 агентурних справ, 1710/474 справ-формулярів, 108 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 3193 особи, з них заарештовано 874/24, усього в розробці знаходилось 44 558 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 10 561 особа і на підсобному обліку 176 460 осіб;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 8 агентурних справ, 110/69 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 206 осіб, з них заарештовано 40/1, усього в розробці знаходилось 1416 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 1313 осіб і на підсобному обліку 9521 особа;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 3 агентурні справи, 16/28 справ-формулярів, 1 обліково-наглядова справа, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 58 осіб, з них заарештовано 16, усього в розробці знаходилось 481 особа, додатково в попередній агентурній розробці 257 осіб і на підсобному обліку 398 осіб;

— протягом жовтня заведено 149 агентурних справ, 2087/265 справ-формулярів, 177 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 3390 осіб, з них заарештовано 1030/43, усього в розробці знаходилось 46 635 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 11 225 осіб і на підсобному обліку 209 291 особа;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 7 агентурних справ, 158/16 справ-формулярів, 1 обліково-наглядова справа, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 208 осіб, з них заарештовано 32/1, усього в розробці знаходилось 1591 особа, додатково в попередній агентурній розробці 1340 осіб і на підсобному обліку 9896 осіб;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 2 агентурні справи, 38/5 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 55 осіб, з них заарештовано 15, усього в розробці знаходилось 515 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 237 осіб і на підсобному обліку 2475 осіб;

— протягом листопаду заведено 174 агентурні справи, 1884/278 справ-формулярів, 88 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 3315 осіб, з них заарештовано 1259/42, усього в розробці знаходилось 48 731 особа, додатково в попередній агентурній розробці 11 809 осіб і на підсобному обліку 224 357 осіб;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 5 агентурних справ, 86/8 справ-формулярів, 1 обліково-наглядова справа, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 127 осіб, з них заарештовано 71/2, усього в розробці знаходилось 1674 особи, додатково в попередній агентурній розробці 1385 осіб і на підсобному обліку 11 857 осіб;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 31/10 справ-формулярів, за ними взято в розробку та на оперативний облік 41 особу, з них заарештовано 9, усього в розробці знаходилось 556 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 207 осіб і на підсобному обліку 2764 особи;

— протягом грудня заведено 206 агентурних справ, 2090/560 справ-формулярів, 175 обліково-наглядових справ, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 4177 осіб, з них заарештовано 1278/47, усього в розробці знаходилось 51 459 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 12 801 особа і на підсобному обліку 216 828 осіб;

у тому числі УНКДБ по Одеській області заведено 5 агентурних справ, 131/27 справ-формулярів, за цими справами взято в розробку та на оперативний облік 180 осіб, з них заарештовано 55/4, усього в розробці знаходилось 1828 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 1499 осіб і на підсобному обліку 14 099 осіб;

УНКДБ по Ізмаїльській області заведено 1 агентурну справу, 36/16 справ-формулярів, за ними взято в розробку та на оперативний облік 55 осіб, з них заарештовано 40, усього в розробці знаходилось 569 осіб, додатково в попередній агентурній розробці 153 особи і на підсобному обліку 3675 осіб.

Згідно зі зведеннями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі в органах НКДБ УРСР у 1945 році налічувалось:

	На 1.01	**На 1.02**	**На 1.06**	**На 1.07**	**На 1.08**	**На 1.09**	**На 1.10**	**На 1.11**	**На 1.12**	**На 31.12**
Агентів	6378	6705	8167	8429	8687	8848	9050	9372	9503	9733
у тому числі:										
УНКДБ по Одеській обл.				251	248	262	266	276	277	287
УНКДБ по Ізмаїльській обл.				142	147	144	147	149	150	156
Резидентів	3060	3303	4335	4573	4792	4999	5162	5341	5530	5711
у тому числі:										
УНКДБ по Одеській обл.				204	205	225	237	240	251	255
УНКДБ по Ізмаїльській обл.				67	75	80	85	91	94	96
Інформаторів	71485	75701	89860	92303	94385	97017	99560	102925	105304	107638
у тому числі:										
УНКДБ по Одеській обл.				3828	3910	4051	4164	4273	4338	4426
УНКДБ по Ізмаїльській обл.				1691	1766	1786	1871	1917	1942	1918
Утримувачів конспіративних квартир	863	955	1282	1356	1405	1459	1520	1564	1609	1640
у тому числі:										
УНКДБ по Одеській обл.				32	35	39	44	44	44	46
УНКДБ по Ізмаїльській обл.				34	35	37	37	39	42	43
Усього	81786	86664	103644	106661	109269	112323	115292	119202	121946	124722
у тому числі:										
УНКДБ по Одеській обл.				4315	4398	4577	4711	4833	4910	5014
УНКДБ по Ізмаїльській обл.				1934	2023	2047	2140	2196	2228	2213

Из справки НКГБ УССР для комиссии НКГБ СССР

Совершенно секретно

С момента освобождения Украины по 1 июля 1945 года органами НКГБ УССР восстановлена связь с агентурой в количестве 14 339 человек. Среди них резидентов — 614, агентов — 1746, осведомителей — 11 979.

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник госбезопасности Подобедов
6 июля 1945 г.

Справка о вербовке агентурно-осведомительной сети с момента освобождения Украины по 1 июля 1945 года

Совершенно секретно

	Всего	1943	1944	1945
Агентов	7736	757	4381	2598
Резидентов	4131	151	2426	1554
Осведомителей	93495	8604	56672	28219
Конспиративных квартир	636	–	85	551
Всего	105998	9512	63564	32922

Начальник отдела «А» НКГБ УССР
подполковник госбезопасности Подобедов
6 июля 1945 г.

Спр. 61 «Сведения об оперативном учете и движении агентурной сети за 1945 год». Арк. 6, 12, 15, 18, 21, 23, 26, 27, 34, 35, 38–52.

1946 (справи 62–64)

Згідно з цифровими відомостями про результати оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1946 рік:

— на 1 січня залишалось під слідством 5475 осіб, протягом 1946 року заарештовано та прибуло з інших органів 25 831 особа; серед них мешканців міст — 4202, селян — 17 823; основні звинувачення: зрада та пособництво німецьким окупантам, повстанство, участь в українських буржуазно-націоналістичних організаціях;

— судові та позасудові органи прийняли рішення відносно 26 242 осіб (з них до розстрілу — 339, на каторжні роботи — 4540, позбавлені волі в тюрмах і таборах — 20 040).

У тому числі УМДБ по Одеській області:

— на 1 січня 1946 року залишалось під слідством 181 особа, протягом року заарештовано та прибуло з інших органів 622 особи; серед заарештованих мешканців міст — 158, селян — 369; українців — 354, росіян — 85, молдаван та румун — 48;

— судові та позасудові органи прийняли рішення відносно 665 осіб (з них до розстрілу — 12, на каторжні роботи — 82, позбавлені волі в тюрмах і таборах — 510).

У тому числі УМДБ по Ізмаїльській області:

— на 1 січня 1946 року залишалось під слідством 68 осіб, протягом року заарештовано та прибуло з інших органів 299 осіб; серед заарештованих мешканців міст — 32, селян — 178; молдаван та румун — 64, українців — 49, росіян — 43;

— судові та позасудові органи прийняли рішення відносно 246 осіб (з них на каторжні роботи — 21, позбавлені волі в тюрмах і таборах — 213).

Спр. 62 «Сведения о результатах оперативно-следственной работы за 1946 год». Т. 1. Арк. 21, 22, 33, 34.

Згідно з директивою МДБ СРСР № 61 від 20 жовтня 1947 року були складені уточнені статистичні відомості щодо арештованих за 1946 рік.

Усього МДБ УРСР заарештовано 21 982 особи, з них у ході слідства звільнено 1890. За антирадянську діяльність заарештовано 19 446, у тому числі за повстанство та політичний бандитизм — 8249, зраду та пособництво німецьким окупантам — 8625.

УМДБ по Одеській області за 1946 рік заарештовано 527 осіб, з них у ході слідства звільнено 55. За антирадянську діяльність заарештовано 457, у тому числі зраду та пособництво німецьким окупантам — 342. Серед заарештованих українців — 316, росіян — 68, молдаван та румун — 42; колгоспників — 160, інтелігенції — 103, декласованих — 94.

УМДБ по Ізмаїльській області за 1946 рік заарештовано 209 осіб, з них у ході слідства звільнено 16. За антирадянську діяльність заарештовано 183, у тому числі зраду та пособництво німецьким окупантам — 119. Серед заарештованих молдаван та румун — 49, українців — 42, росіян — 41; селян-одноосібників — 64, колишніх куркулів, поміщиків, фабрикантів, торговців, чиновників, офіцерів — 58.

Спр. 62 «Цифровые сведения по форме № 1 «В» об арестованных (уточненные данные) за 1946 год». Т. 2. Арк. 1–6, 39–42, 58–60.

Из отчета об итогах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с января 1943 года по 1 января 1947 года

Отдел «А» МГБ УССР

Общие данные:

	Всего	1943	1944	1945	1946
Арестовано	115012	24073	34941	32214	23784
Из них прибыло по делам, переданным из других органов	8797	1332	3987	1719	1759
Убито оперативно-чекистскими группами МГБ участников ОУН — УПА	33431	–	13659	15650	4122
Ликвидировано организаций и групп	5452	сведений нет	1576	2201	1675
По ним арестовано	35547	сведений нет	9782	15688	10077
Прошло по делам, направленным по подсудности	94218	5419	33863	28345	26591
Из них возвращено на доследование	7939	303	3515	2087	2034
Освобождено в процессе следствия	7736	777	3022	2180	1757
Из них по делам, поступившим из других органов	817	45	611	112	49
Освобождено:					
по оперативным соображениям	584	36	178	209	161
по амнистии	275	–	4	228	43
в порядке приказа НКВД, НКГБ, НКЮ и прокурора СССР № 001068/00326/0073/212сс от 31.08.1944 г. (амнистия по полякам)	189	–	–	152	37
в связи с тяжелым заболеванием	69	3	15	25	26

за давностью совершенного преступления	3	–	–	–	3
за маловажностью состава преступлен. и нецелесообразностью предания суду	255	10	116	59	70
за недостаточностью собранных по делу доказательств для предания суду	5627	509	2419	1400	1299
за отсутствием состава преступления	733	219	289	107	118
за несовершеннолетием	1	–	1	–	–
Передано в другие органы	17846	7925	4532	4505	884
из них:					
эвакуировано в тыловые области	7807	6439	–	1368	–
направлено в спецлагеря	4466	1171	2365	930	–
Осуждено	80201	2542	24238	28136	25285
из них:					
к ВМН	3034	245	1488	962	339
к каторге	24811	138	9805	10328	4540
к лишению свободы	51494	2068	12755	16631	20040
к другим мерам	862	91	190	215	366
Прекращено и оправдано прокуратурой и судами	2360	87	524	792	957
из них:					
по амнистии	100	–	2	84	14
в связи с тяжелым заболеванием и за смертью обвиняемого	233	4	74	116	39
за маловажностью состава преступлен. и нецелесообразностью предания суду	106	4	16	31	56
за недостаточностью собранных по делу доказательств для предания суду	1395	56	334	418	587
за отсутствием состава преступления	526	24	98	143	261
		На 1.01 1944	**На 1.01 1945**	**На 1.01 1946**	**На 1.01 1947**
Числилось в следствии		10164	6751	5484	1845
Числилось за прокурором, судами и кассационных		2211	7492	3673	3243

Количество арестованных по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	1119	–	478	385	256
Одесской области	4061	–	2604	894	563
Всего по Украине	115012	24073	34941	32214	23784

Арестованные по агентурным разработкам лица по УМГБ:

УМГБ	Всего	С января 1943 по июль 1944	1944 (июль — декабрь)	1945	1946
Измаильской области	279	–	18	130	131
Одесской области	1124	98	218	398	410
Всего по Украине	27369	2514	3327	11300	10228

Характер преступлений арестованных:

	Всего	1943	1944	1945	1946
Повстанчество	29308	133	7680	12704	8791
в том числе:					
участники ОУН — УПА	27521	133	7405	11217	8766
участники АК, ПЗП и другие	1786	–	275	1487	25
Агентура иностранных разведок	10076	2267	3672	2563	1574
в том числе:					
по предательству	6598	560	2373	2255	1410
по шпионажу	3399	1707	1256	298	138
по диверсии	28	–	21	4	3
по террору	9	–	4	3	2
по а/с агитации	42	–	18	3	21
Террор и террористические намерения	297	10	82	95	110
Диверсии	70	4	37	21	8
Вредительство и саботаж	172	17	67	75	13
Участие в а/с организациях	1147	90	170	579	308
Предательство и пособничество немецким оккупантам	53455	17122	16504	11452	8377
Переход на сторону врага	3006	1656	899	262	189
Изменнические намерения	665	217	270	162	16
Антисоветская агитация	4197	637	1055	1732	773
Разные преступления	3822	588	518	850	1866
Всего	106215	22741	30954	30495	22025

Социальный состав арестованных:

	Всего	1943	1944	1945	1946
Рабочие					
Промышленные и транспортные	7780	3316	1471	1928	1065
Сезонные сельскохозяйственные и прочие	5593	1547	1545	1296	1205
Колхозники	20292	7120	6066	3797	3309

Единоличники	24831	257	7080	9570	7924
Служащие					
Инженерно-технический состав	908	187	313	276	132
Профессорско-преподавательский состав, научные работники	2826	577	1160	731	358
Работники искусств	405	90	138	121	56
Врачи и средний медперсонал	523	94	231	142	56
Агрономы и другие специалисты сельского хозяйства	1146	228	433	340	145
Руководящий состав учреждений и предприятий	1463	574	562	236	91
Прочие служащие	14026	3683	4241	4058	2044
Учащиеся высшей и средней школ	1318	144	302	456	416
Военнослужащие					
Офицеры	192	54	109	19	10
Сержанты и рядовой состав	3378	1298	1158	484	438
Оперсостав МГБ	329	49	91	103	86
Оперсостав МВД, милиции	124	75	21	9	19
Кустари	681	75	239	244	123
Бывшие кулаки, помещики, торговцы и т. д.	5395	1108	1547	1848	892
Деклассированный элемент	9584	1176	731	4391	3286
Прочие (домохозяйки, пенсионеры и т. п.)	5421	1089	3516	446	370
Всего	106215	22741	30954	30495	22025

Всего арестовано агентуры иностранных разведок и карательных органов 10 076 человек, в том числе агентуры американской разведки — 44 человека, английской — 30 человек.

Количество арестованных агентов иностранных разведок и карательных органов по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	146	–	67	50	29
Одесской области	775	–	550	148	77
Всего по Украине	10076	2267	3672	2563	1574

Количество арестованных органами МГБ УССР участников ОУН — УПА — 27 521 человек, количество убитых — 33 431 человек.

Количество арестованных участников ОУН — УПА по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Одесской области	120	–	97	8	15
Всего по Украине	27521	133	7405	11217	8766

Количество арестованных органами МГБ УССР предателей и пособников немецким оккупантам — 53 455 человек.

Количество арестованных предателей и пособников немецким оккупантам по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	669	–	367	188	114
Одесской области	2260	–	1501	427	332
Всего по Украине	53455	17122	16504	11452	8377

Количество ликвидированных антисоветских организаций и групп и арестованные по ним участники по УМГБ:

УМГБ	Всего	1944	1945	1946
Измаильской области	47/163[*]	2/10	43/145	2/8
Одесской области	54/327	21/172	21/107	12/48
Всего по Украине	5452/35554	1576/9782	2201/15688	1675/10084

Примечание: сведений о ликвидации организаций и групп в 1943 году в отделе «А» МГБ УССР не имеется.

Результаты оперативно-следственной работы органов МГБ УССР:
Прошло по законченным делам 101 954 человека.
Осуждено 80 201 человек.
Возвращены на доследование дела на 7939 человек.
Освобождено в процессе следствия и оправдано 10 096 человек.

Количество обвиняемых, направленных по подсудности и возвращенных на доследование (выборка по Одесскому региону)

УМГБ	Всего			1943		1944		1945		1946	
	направлено по подсудности	возвращено на доследование	% возвращенных на доследование	направлено по подсудности	возвращено на доследование	направлено по подсудности	возвращено на доследование	направлено по подсудности	возвращено на доследование	направлено по подсудности	возвращено на доследование
Измаильской обл.	962	130	13,5	–	–	89	2	567	86	306	42
Одесской области	3468	346	10,0	–	–	1849	185	918	102	701	59
Всего по Украине	94218	7939	8,5	5419	303	33863	3515	28345	2087	26591	2034

[*] Перше число — кількість організацій та груп, друге — кількість учасників.

Освобожденные в процессе следствия по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	98	–	22	55	21
Одесской области	312	–	193	84	35
Всего по Украине	7736	777	3022	2180	1757

Осужденные, прекращенные и оправданные по УМГБ:

УМГБ	Осуждено					Прекращено и оправдано
	всего	к ВМН	к каторге	к лишению свободы	к другим мерам	
Измаильской области	717	4	229	484	–	34
Одесской области	2847	81	888	1854	24	135
Всего по Украине	80201	3034	24811	51494	862	2360

Числящиеся в следствии на 1 января 1947 года обвиняемые по УМГБ:

УМГБ	Всего	До 2 мес.	От 2 до 3 мес.	От 3 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Измаильской области	26	19	–	3	4
Одесской области	40	22	3	5	10
Всего по Украине	1845	1332	139	183	191

Характер преступлений арестованных, числящихся в следствии на 1 января 1947 года:

	Всего	% к общему количеству
Повстанчество	810	44,0
в том числе:		
участники ОУН — УПА	742	
участники АК, ПЗП и другие	20	
Агентура иностранных разведок	149	8,1
в том числе по шпионажу	27	
Террор и террористические намерения	31	1,7
Диверсии	1	0,1
Вредительство и саботаж	3	0,2
Предательство и пособничество немецким оккупантам	577	31,2
Переход на сторону врага	22	1,2
Изменнические намерения	5	0,3
Участники а/с организаций	12	0,7
Антисоветская агитация	72	3,9
Нелегальный переход границы	59	3,2
Разные преступления	104	5,4
Всего	1845	100,0

Числящиеся на 1 января 1947 года за прокуратурой, судами и кассационных по УМГБ:

УМГБ	Всего	До 2 мес.	От 2 до 3 мес.	От 3 до 6 мес.	Свыше 6 мес.
Измаильской области	77	63	7	7	–
Одесской области	161	117	15	22	7
Всего по Украине	3243	2655	302	251	35

Начальник отдела «А» МГБ УССР полковник Подобедов
14 февраля 1947 г.

Спр. 62а «Цифровые итоги оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с января 1943 года по 1 января 1947 года». Арк. 1–17.

Из статистического обзора оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1946 года по 1 января 1947 года

Отдел «А» МГБ УССР
Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

Общие данные

Общее количество арестованных органами МГБ УССР в 1946 году по сравнению с 1945 годом уменьшилось на 27,9 %: в 1945 году было арестовано 30 340 человек, а в 1946 году — 21 864 человека (меньше на 8476 человек). В первом полугодии 1945 года было арестовано 17 533 человека, во втором — 12 807. В первом полугодии 1946 года было арестовано 15 472 человека, во втором — 6392.

Убито оперативно-чекистскими группами МГБ участников ОУН — УПА: в 1945 году — 15 650 человек, в 1946 году — 4122 человека (меньше на 11 528 человек). Из них в первом полугодии 1945 года — 12 479 человек, во втором — 3171; в первом полугодии 1946 года — 2994 человека, во втором —1128.

Аресты по УМГБ (по убывающей шкале):

УМГБ	1946	1-е полугодие 1946	2-е полугодие 1946	1945
Одесской области	527	365	162	779
Измаильской области	210	116	94	338
Всего по Украине	21864	15472	6392	30340

Разбивка арестованных по основаниям к аресту

Аресты в 1946 году были произведены по следующим основаниям: по агентурным разработкам — 10 132 человека; по первичным агентурным материалам — 4685 человек; по следственным материалам — 3855 человек; по заявлениям граждан, официальным и другим материалам — 3192 человека. Из них по УМГБ:

УМГБ	Всего арестовано	По агент. разработкам	По первичн. агент. материалам	По следств. материалам	По заявлениям граждан, офиц. и др. материалам	% к общему колич. арестов. по агентурным разработкам
Одесской области	527	410	64	40	13	77,7

УМГБ	Всего арестовано	По агент. разра-боткам	По первичн. агент. мате-риалам	По следств. матери-алам	По заявлениям граждан, офиц. и др. материалам	% к общему колич. арестов. по агентурным разработкам
Измаиль-ской обл.	210	131	29	24	26	62,4
Всего по Украине	21864	10132	4685	3855	3192	46,3

Количество арестованных по характеру преступлений:

	1946		1945	
	всего	% к общему колич. аре-стованных	всего	% к общему колич. аре-стованных
За повстанчество	9243	42,3	12692	41,8
в том числе участники ОУН — УПА	8737		11194	
За предательство и пособничество	8328	38,1	11401	37,6
Агентура иностранных разведок	1549	7,1	2528	8,3
в том числе:				
по предательству	1391		2235	
по шпионажу	132		283	
по террору	2		3	
по диверсии	3		4	
по а/с агитации	21		3	
За разные антисоветские высказывания	643	2,8	1616	5,5
За переход на сторону врага	187	0,9	262	0,8
За бегство и переход за границу	2	–	5	–
За изменнические намерения	16	0,1	157	0,5
За террор и террористические намерения	120	0,6	93	0,3
За диверсии	9	–	21	0,1
За вредительство и саботаж	13	–	75	0,3
За антисоветскую агитацию, направленную к свержению, подрыву или ослаблению советской власти	288	1,3	570	1,9
За антисоветскую агитацию с террористическими и повстанческими тенденциями	24	0,1	23	–
За изготовление и распространение а/с листовок и анонимок	96	0,5	79	0,2
За разные преступления	1346	6,2	818	2,7
Всего	21864	100,0	30340	100,0

Социальный состав арестованных:

	1946		1945	
	всего	% к общему колич. аре-стованных	всего	% к общему колич. аре-стованных
Рабочие				
Промышленные и транспортные	1061	4,9	1922	6,3
Сезонные сельскохозяйственные и проч.	1199	5,5	1294	4,3
Колхозники	3307	15,1	3796	12,5
Единоличники	7924	36,2	9570	31,6
Городская интеллигенция				
Инженерно-технический состав	126	0,6	259	0,9
Профессорско-преподавательский состав вузов и школ, научные работники	77	0,5	197	0,6
Работники искусств	48	0,2	120	0,4
Врачи и средний медперсонал	34	0,1	101	0,3
Руководящий состав учреждений и предприятий	89	0,4	228	0,8
Прочие служащие	864	4,0	1808	6,0
Сельская интеллигенция				
Агрономы, зоотехники, ветеринары и др. специалисты сельского хозяйства	143	0,7	337	1,1
Учителя	266	1,2	521	1,7
Врачи	19	0,1	38	0,1
Служащие районных и сельских учреждений и предприятий	1141	5,2	2215	7,3
Учащиеся высшей и средней школы	403	1,9	446	1,5
Военнослужащие				
Офицеры	10	–	17	–
Сержанты и рядовой состав	429	2,0	476	1,6
Оперативный состав МГБ	81	0,4	92	0,3
Оперативный состав МВД, милиции	16	–	8	–
Кустари	123	0,6	244	0,8
Пенсионеры и инвалиды	22	0,1	46	0,2
Домашние хозяйки	169	0,7	389	1,3
Служители культа	160	0,6	524	1,7
Деклассированный элемент	3251	14,9	4371	14,4
Бывшие кулаки, помещики, торговцы, офицеры и т. д.	892	4,1	1315	4,3
Перебежчики из-за кордона	10	–	6	–
Всего	21864	100,0	30340	100,0

Об арестах агентов иностранных разведок

В общем количестве арестованных органами МГБ УССР за 1946 год агенты иностранных разведок составляют 1549 человек, или 7,1 %. В 1945 году было арестовано 2528 агентов иностранных разведок. Количество арестованных агентов иностранных разведок по странам:

Агенты	1946		1945	
	всего	из них обвиняемых в шпионаже	всего	из них обвиняемых в шпионаже
Германии	1263	73	2133	224
Румынии	156	12	278	20
Венгрии	54	3	101	30
США	44	30	–	–
Англии	19	10	8	5
Швейцарии	8	–	–	–
Италии	2	1	3	–
Японии	1	1	–	–
Франции	1	1	–	–
Польши	1	1	3	2
Ватикана	–	–	2	2
Всего	1549	132	2528	283

Арестованные за принадлежность к агентуре разведок Англии и США по УМГБ:

УМГБ	1946		1945	
	Агентура Англии	Агентура США	Агентура Англии	Агентура США
Одесской области	1	–	2	–
Всего по Украине	19	44	8	–

Количество арестованных агентов иностранных разведок по УМГБ:

УМГБ	1946		1945	
	всего	% к общему колич. арестованных	всего	% к общему колич. арестованных
Одесской области	77	14,6	148	19,0
Измаильской области	29	13,8	50	14,7
Всего по Украине	1549	7,1	2528	8,3

Об арестах участников ОУН — УПА

В общем количестве арестованных органами МГБ УССР за 1946 год участники ОУН — УПА составляют 8737 человек, или 40,0 %. В 1945 году было арестовано 11194 человека — участников ОУН – УПА. Количество арестованных участников ОУН — УПА по УМГБ:

УМГБ	1946		1945	
	всего	% к общему колич. арестованных	всего	% к общему колич. арестованных
Одесской области	15	2,8	8	1,0
Всего по Украине	8737	40,0	11194	36,9

Об арестах предателей и пособников немецким оккупантам

В общем количестве арестованных органами МГБ УССР за 1946 год предатели и пособники немецким оккупантам составляют 8328 человек, или 38,1 %. В 1945 году было арестовано 11 401 человек — предатели и пособники.

Количество арестованных предателей и пособников немецким оккупантам по УМГБ:

УМГБ	1946		1945	
	всего	% к общему колич. арестованных	всего	% к общему колич. арестованных
Одесской области	332	64,4	427	54,8
Измаильской области	114	54,3	188	55,6
Всего по Украине	8328	38,1	11401	37,6

О ликвидированных антисоветских организациях и группах

За 1946 год органами МГБ УССР было ликвидировано 402 антисоветских организации, по ним арестовано 2698 человек, и 1273 антисоветских групп, по ним арестовано 4000 человек. Кроме того, арестовано по ранее ликвидированным организациям и группам — 3327 человек. В 1945 году было ликвидировано 2201 антисоветская организация и группа, арестовано 11 385 участников. Из них по УМГБ:

УМГБ	1946				1945	
	ликвидир. орг-ций / арестовано участников	ликвидир. групп / арестовано участников	арестовано по ранее ликвид. организ. и группам	% к общему колич. арестованных	ликвидир. орг-ций и групп / арестовано участников	% к общему колич. арестованных
Одесской области	1/2	11/29	17	9,1	21/97	12,5
Измаильской обл.	1/5	1/3	–	3,8	43/145	42,9
Всего по Украине	402/2698	1273/4000	3327	45,9	2201/11385	37,5

Результаты следствия

За 1946 год для рассмотрения в прокуратуру и суды направлено дел на 26 342 человека. За этот же период возвращено на доследование дел на 2014 человек (6,4 %). В 1945 году было направлено дел на 28 802 человека, возвращено на доследование дел на 2728 человек (7,5 %). Из них по УМГБ:

УМГБ	1946			1945		
	направлено по подсудности	возвращено на доследование	% возвращ. на доследование	направлено по подсудности	возвращено на доследование	% возвращ. на доследование
Одесской области	701	59	6,5	1047	231	13,5
Измаильской области	306	42	11,4	364	96	14,7
Всего по Украине	26342	2014	6,4	28802	2728	7,5

Об освобожденных в процессе следствия

За 1946 год органами МГБ УССР освобождено в процессе следствия 1739 человек, из них по делам, поступившим из органов НКВД, «СМЕРШ» и прокуратуры — 80 человек (4,6 %). В 1945 году было освобождено 2160 человек, из них по делам, поступившим из органов НКВД, «СМЕРШ» и прокуратуры, — 113 человек (5,2 %).

Освобожденные в процессе следствия по УМГБ:

УМГБ	1946			1945		
	всего освобождено	из них по делам, поступивш. из др. органов	% освобожд. к числу законч. дел	всего освобождено	из них по делам, поступивш. из др. органов	% освобожд. к числу законч. дел
Одесской области	35	–	4,8	84	12	7,4
Измаильской области	21	3	6,4	55	7	10,7
Всего по Украине	1739	80	6,1	2160	113	7,0

Судебная работа

За 1946 год осуждено 25 046 человек (96,4 %), оправдано 948 человек (3,6 %). В 1945 году было осуждено 27 900 человек (97,6 %), оправдано 687 человек (2,4 %).

Осужденные по мерам наказания разбиваются:

	1946		1945	
	всего осуждено	% к общему колич. осужденных	всего осуждено	% к общему колич. осужденных
К ВМН	323	1,3	931	3,3
К каторге	4521	18,0	10275	36,8
К лишению свободы	19848	79,3	16487	59,1
К другим мерам	354	1,4	207	0,8

Количество осужденных в 1946 году по УМГБ:

УМГБ	Осуждено				
	всего	к ВМН	к каторге	к лишению свободы	к другим мерам
Одесской области	615	12	80	512	11
Измаильской области	234	–	21	213	–
Всего по Украине	25046	323	4521	19848	354

Освобожденные прокуратурой и оправданные судами:

УМГБ	1946			1945		
	всего осуждено	освобождено и оправдано	% к числу рассмотр. дел	всего осуждено	освобождено и оправдано	% к числу рассмотр. дел
Измаильской обл.	234	12	4,9	474	19	3,8
Одесской области	615	50	7,5	1194	59	4,7
Всего по Украине	25046	948	3,6	27900	687	2,4

На 1 января 1947 года числится в следствии 1781 человек. На 1 января 1946 года числилось в следствии 5407 человек.

Числящиеся в следствии на 1 января 1947 года по УМГБ:

УМГБ	Числится на 1.01.1947	Период			Числилось на 1.01.1946
		до 2 мес.	от 2 до 6 мес.	свыше 6 мес.	
Одесской области	40	22	8	10	181
Измаильской области	26	19	3	4	68
Всего по Украине	1781	1308	294	179	5407

На 1 января 1947 года числится за прокуратурой, судами и кассационных 3183 человека. На 1 января 1946 года числилось за прокуратурой, судами и кассационных 3643 человека.

Числящиеся на 1 января 1947 года за прокуратурой, судами и кассационные по УМГБ:

УМГБ	Числится на 1.01.1947	Период			Числилось на 1.01.1946
		до 2 мес.	от 2 до 6 мес.	свыше 6 мес.	
Одесской области	161	117	37	7	104
Измаильской области	77	63	14	–	49
Всего по Украине	3183	2610	538	35	3643

Обзор составлен по статистическим отчетам органов МГБ УССР.

Начальник отдела «А» МГБ УССР полковник Подобедов
6 февраля 1947 г.

Спр. 62б «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1946 года по 1 января 1947 года». Арк. 1–17.

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1946 року в розробці знаходилось 2646 агентурних справ на 15 885 осіб, 24 291 одиночна справа-формуляр, 6142 обліково-наглядові справи, 5141 агентурно-розшукова справа, усього — справи на 51 459 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 66 947 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 14 447 осіб і на підсобному обліку 262 328 осіб:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 86 агентурних справ на 398 осіб, 1248 одиночних справ-формулярів, 20 обліково-наглядових справ, 162 агентурно-розшукові справи, усього — справи на 1828 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 2910 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 1790 осіб і на підсобному обліку 22 151 особа;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 23 агентурні справи на 94 особи, 360 одиночних справ-формулярів, 20 обліково-наглядових справ, 95 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 569 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 725 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 172 особи і на підсобному обліку 7663 особи.

Основні звинувачення — у приналежності до буржуазно-націоналістичних (переважно українських) організацій та груп (21 491 особа чи 32,8 %), зрадницьких намірах, зраді та пособництві німецьким окупантам (19 148 осіб, чи 29,2 %) і приналежності до агентури іноземних розвідок (13 920 осіб чи 21,2 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у приналежності до агентури іноземних розвідок (643 особи в Одеській області і 112 — в Ізмаїльській) та зраді і пособництві німецьким окупантам (583 особи в Одеській області і 112 — в Ізмаїльській).

Спр. 63 «Сведения по форме № 2 учета лиц, проходящих по агентурным разработкам, а также состоящих на подсобном учете за 1946 год». Арк. 1, 12, 18.

Спр. 63б «Статистический обзор о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1946 года по 1 января 1947 года». 17 арк.

Из отчета о цифровых итогах оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с момента освобождения Украины — января 1943 года по 1 января 1947 года

Отдел «А» МГБ УССР
Совершенно секретно

Общие данные:

	Всего	С янв. 1943 по июль 1944	1944 (июль — дек.)	1945	1946
По вновь заведенным агентурным делам, делам-формулярам, учетно-наблюдательным и агентурно-разыскным делам взято в разработку лиц	103593	16860	14658	37336	34739
из них:					
агентурных дел	5030	870	691	1973	1496
по ним лиц	32906	5251	5350	13348	8957
дел-формуляров	57269	11609	6892	19137	19631
учетно-наблюдательных дел	6426	–	2416	2529	1481
агентурно-разыскных дел	6992	–	–	2322	4670
Поступило из других органов разработок на лиц	6456	466	614	1661	3715
Арестовано по агентурным разработкам	27369	2514	3327	11300	10228
из них:					
агентурных дел	1535	87	59	403	986
по ним лиц	9997	813	1135	3834	4215
дел-формуляров	15999	1701	2055	6872	5371
учетно-наблюдательных дел	742	–	137	412	193
агентурно-разыскных дел	631	–	–	182	449
Прекращена разработка лиц за неподтверждением материалов и малозначимостью	4419	174	304	826	3115
из них:					
по агентурным делам	1404	61	67	358	918

дел-формуляров	1974	113	220	226	1415
учетно-наблюдательных дел	990	–	17	235	738
агентурно-разыскных дел	51	–	–	7	44
Передано в др. органы разработок на лиц	6692	464	468	1905	3855
из них:					
дел-формуляров	3840	317	284	1086	2153
учетно-наблюдательных дел	723	–	67	305	351
агентурно-разыскных дел	637	–	–	63	574
Заведено предварительных агентурных разработок	55534	–	7149	20095	28290
из них:					
переведено в агентурные разработки	10433	–	472	3860	6101
переведено на подсобный учет	21099	–	741	6604	13754
прекращено	11320	–	138	3041	8141
		На 1.07.1944	**На 1.01.1945**	**На 1.01.1946**	**На 1.01.1947**
Числилось в разработке лиц		14099	24762	51459	66947
из них:					
агентурных дел		771	1285	2646	2610
по ним лиц		4502	7831	15885	15116
дел-формуляров		9597	12451	24291	35520
учетно-наблюдательных дел		–	4480	6142	6438
агентурно-разыскных дел		–	–	5141	9873
Предварительных агентурных разработок		–	5972	12801	14447
Состояло на подсобном учете		35065	114353	216098	262328

Вновь взятые в разработку лица по УМГБ:

УМГБ	Всего	С января 1943 по июль 1944	1944 (июль — декабрь)	1945	1946
Измаильской области	1145	–	157	606	382
Одесской области	4378	408	650	1485	1835
Всего по Украине	103593	16860	14658	37336	34739

Заведенные агентурные дела и взятые в разработку по ним лица по УМГБ:

УМГБ	Всего	С января 1943 по июль 1944	1944 (июль — декабрь)	1945	1946
Измаильской области	54/261*	–	7/41	25/130	22/90
Одесской области	156/776	41/199	28/162	50/243	37/172
Всего по Украине	5030/32906	870/5251	691/5350	1973/13348	1496/8957

*Перше число — кількість агентурних справ, друге — кількість осіб, що проходять за ними.

Взятые в разработку лица по окраске учета:

	Всего	С янв. 1943 по июль 1944	1944 (июль — дек.)	1945	1946
Агентура иностранных разведок и их пособники	22574	5856	3246	6644	6828
в том числе:					
Германии	18568	5639	2771	5274	4884
Румынии	2055	199	435	784	637
Польши	250	5	26	174	45
Венгрии	255	–	–	97	158
Англии	384	1	1	48	334
США	611	1	2	18	590
других стран	451	10	11	250	180
Принадлежность к буржуазно-националистич. организ. и группам	36187	3035	5518	15213	12421
в том числе:					
украинским	34427	2949	5076	14299	12103
польским	1522	80	420	849	173
другим	238	6	22	65	145
Террор и террористические намерения	144	4	35	38	67
Диверсии, вредительство и саботаж	625	38	66	329	192
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	30628	5740	4093	10105	10690
Принадлежность к бывшим полит-партиям, организациям и группам	187	15	16	73	83
Принадлежность к а/с формированиям фашистского и буржуазно-демократического толка	642	45	38	338	221
Принадлежность к религиозным а/с организациям и группам	4005	447	509	1457	1592
Принадлежность к повстанческим организациям и группам	315	31	127	127	30
Антисоветская агитация	7954	1398	1001	2955	2600
Прочие преступления	332	251	9	57	15
Всего	103593	16860	14658	37336	34739

Взятые в разработку лица по подозрению в принадлежности к агентуре иностранных разведок по УМГБ:

УМГБ	Всего	С янв. 1943 по июль 1944	1944 (июль — дек.)	1945	1946
Измаильской области	391	–	56	223	112
Одесской области	1452	188	221	400	643
Всего по Украине	22574	5856	3246	6644	6828

Взятые в разработку лица по подозрению в принадлежности к украинским националистам по УМГБ:

УМГБ	Всего	С янв. 1943 по июль 1944	1944 (июль — дек.)	1945	1946
Измаильской области	14	–	1	7	6
Одесской области	271	70	58	74	69
Всего по Украине	34427	2949	5076	14299	12103

Взятые в разработку лица по подозрению в измене родине, предательстве и пособничестве немецко-фашистским оккупантам по УМГБ:

УМГБ	Всего	С янв. 1943 по июль 1944	1944 (июль — дек.)	1945	1946
Измаильской области	344	–	75	157	112
Одесской области	1623	129	287	624	583
Всего по Украине	30628	5740	4093	10105	10690

Заведенные предварительные агентурные разработки по УМГБ:

УМГБ	Всего	1944 (июль — дек.)	1945	1946
Измаильской области	1453	59	745	649
Одесской области	6772	1017	2000	3755
Всего по Украине	55534	7149	20095	28290

Числящиеся в разработке на 1 января 1947 года по УМГБ:

УМГБ	Всего разрабатывается	Агентурных дел / по ним лиц	По делам-формулярам	По учетно-наблюдат. делам	По агентурно-разыскным делам
Измаильской области	725	21/79	491	29	126
Одесской области	2910	74/361	2110	65	374
Всего по Украине	66947	2610/15116	35520	6438	9873

Разрабатываемые лица по окраске учета:

	Всего	% к общему количеству находящихся в разработке
Агентура иностранных разведок и их пособники	14203	21,2
в том числе:		
Германии	11314	
Румынии	1270	
Венгрии	274	

США	582	
Англии	331	
Польши	116	
других стран	316	
Принадлежность к буржуазно-националистическим организациям и группам	21973	32,8
в том числе:		
украинским	21362	
польским	366	
другим	245	
Террор и террористические намерения	72	0,1
Диверсии, вредительство, саботаж	542	0,8
Изменнические намерения, предательство и пособничество немецким оккупантам	19404	29,0
Принадлежность к бывшим политпартиям, организ. и группам	363	0,5
Принадлежность к а/с формированиям фашистского и буржуазно-демократического толка	466	0,7
Принадлежность к религиозным а/с организациям и группам	2934	4,4
Принадлежность к повстанческим организациям и группам	98	0,2
Антисоветская агитация	6721	10,0
Прочие преступления	171	0,3
Всего	66947	100,0

Числящиеся на 1 января 1947 года в предварительных агентурных разработках и состоящие на подсобном учете по УМГБ:

УМГБ	Числится предварительных агентурных разработок	Состоит на подсобном учете
Измаильской области	172	7663
Одесской области	1790	22151
Всего по Украине	14447	262328

Начальник отдела «А» МГБ УССР полковник Подобедов
14 февраля 1947 г.

Спр. 63а «Цифровые итоги оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с момента освобождения Украины — января 1943 года по 1 января 1947 года». Арк. 1–13.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторськікй мережі органів МДБ УРСР за 1946 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	9598	107597	5844	1683	124722
МДБ УРСР на кінець року	10236	126561	7953	2177	146927
УМДБ по Одеській області на початок року	308	4397	257	52	5014
УМДБ по Одеській області на кінець року	359	5037	439	114	5949
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	171	1895	99	48	2213
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	216	2208	135	74	2633

Спр. 64 «Сведения по форме № 3 о движении агентурно-осведомительной сети за 1946 год». Арк. 1, 2, 4, 17.

Из цифровых сведений о движении и численности агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с момента освобождения Украины — января 1943 года по 1 января 1947 года

Отдел «А» МГБ УССР
Совершенно секретно

Общие данные:

Агентура	Всего	1943	1944	1945	1946
Вновь завербовано	182120	11675	63594	57859	48992
из них:					
агентов	12735	991	4381	4633	2730
осведомителей	159328	10511	56672	49630	42515
резидентов	8057	173	2426	2693	2765
содержателей конспират. квартир	2000	–	115	903	982
		На 1.01.1944	**На 1.01.1945**	**На 1.01.1946**	**На 1.01.1947**
Состояло в сети		13912	81786	124722	146927
из них:					
агентов		1217	6389	9733	10236
осведомителей		12423	72339	107638	126561
резидентов		272	3058	5711	7953
содержателей конспират. квартир		–	–	1640	2177

Вновь завербованная агентура по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	2799	–	605	1422	772
Одесской области	7006	–	2961	2193	1852
Всего по Украине	182120	11675	63594	57859	48992

Агентура, с которой восстановлена связь по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	774	–	502	217	55
Одесской области	823	–	410	204	209
Всего по Украине	20735	2476	9616	4042	4601

Выбывшая из сети агентура по УМГБ:

УМГБ	Всего	1943	1944	1945	1946
Измаильской области	1345	–	19	679	647
Одесской области	2991	25	237	1027	1702
Всего по Украине	79435	781	11010	25058	42586

Исключенная из сети агентура по мотивам ее исключения по УМГБ:

УМГБ	Всего	За двурушничество	За расконспирацию	За дезинформацию	По неработоспособности	За невозможностью использов.
Измаильской области	543	10	33	7	349	144
Одесской области	1408	45	20	15	1251	77
Всего по Украине	39336	1284	817	386	27609	9240

Числящаяся на 1 января 1947 года агентурно-осведомительная сеть по УМГБ:

УМГБ	Всего	Агентов	Резидентов	Осведомителей	Содержателей конспират. кварт.
Измаильской области	2633	216	135	2208	74
Одесской области	5949	359	439	5037	114
Всего по Украине	146927	10236	7953	126561	2177

На 1 января 1947 года имеется резидентур 6246, в них сведены осведомления 31 068 человек. Из них по УМГБ:

УМГБ	Резидентов	Осведомлений	Резидентур	В них сведено осведомлений	% осведомлений, свед. в резидентуры
Измаильской области	135	2208	93	535	24,2
Одесской области	439	5037	284	1218	24,2
Всего по Украине	7953	126561	6246	31068	24,0

Начальник отдела «А» МГБ УССР полковник Подобедов
14 февраля 1947 г.

Спр. 64а «Цифровые сведения о движении и численности агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с момента освобождения Украины — января 1943 года по 1 января 1947 года». Арк. 1–9.

Из сведений о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1946 года по 1 января 1947 года

Отдел «А» МГБ УССР
Совершенно секретно. Хранить наравне с шифром

Общее количество приобретенной агентуры органами МГБ УССР в 1946 году по сравнению с 1945 годом уменьшилось на 13,4 %; в 1945 году было приобретено агентуры 61 901 человек, в 1946 году — 53 593 человека (меньше на 8308 человек).

Из общего количества приобретенной агентуры в 1945 и 1946 годах было приобретено:

Вновь завербовано	1946	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	1945
Агентов	2730	1655	1075	4633
Резидентов	2765	1495	1270	2693
Осведомителей	42515	25612	16903	49630
Содержателей конспират. квартир	982	574	408	903
Всего	48992	29336	19656	57859

Восстановлена связь	1946	В 1-м полугодии	Во 2-м полугодии	1945
Агентов	350	215	135	479
Резидентов	236	135	101	237
Осведомителей	3954	2136	1818	3278
Содержателей конспират. квартир	61	24	37	48
Всего	4601	2510	2091	4042

Кроме того, поступило из других органов агентуры: в 1946 году — 11 198 человек, в 1945 году — 6093 человека.

Вновь завербованная агентура по УМГБ:

УМГБ	Всего заверб. в 1946	Агентов	Резидентов	Осведомителей	Содержателей конспир. кварт.	Всего заверб. в 1945
Измаильской области	772	63	61	613	35	1422
Одесской области	1852	64	192	1524	72	2193
Всего по Украине	48992	2730	2765	42515	982	57859

Выбыло из агентурно-осведомительной сети: в 1946 году — 42 586 человек, в 1945 году — 25 058 человек.

Мотивы исключения: двурушничество, расконспирация, дезинформация, неработоспособность, невозможность дальнейшего использования. Из числа исключенной в 1946 году агентуры арестовано 608 человек.

На 1 января 1947 года числится в агентурно-осведомительной сети 146 927 человек. На 1 января 1946 года числилось 124 722 человека. Из них по УМГБ:

УМГБ	Числится на 1.01.1947	Агентов	Резидентов	Осведомителей	Содержателей конспир. кварт.	Числилось на 1.01.1946
Измаильской области	2633	216	135	2208	74	2213
Одесской области	5949	359	439	5037	114	5014
Всего по Украине	146927	10236	7953	126561	2177	124722

Начальник отдела «А» МГБ УССР полковник Подобедов
6 февраля 1947 г.

Спр. 64б «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1946 года по 1 января 1947 года». Арк. 1–6.

1947 (справи 65–68)

Згідно зі статистичними відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1947 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 30 241 особа (у тому числі залишилось підслідних з 1946 року — 1835, заарештовано протягом 1947 року — 23 441, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм та зрада і пособництво німецьким окупантам. Ліквідовано 1755 антирадянських організацій та груп, заарештовано 7265 учасників цих угруповань, додатково заарештовано 3649 осіб за раніше ліквідованими організаціями та групами. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 19 306 осіб (у тому числі розстріл — 133, позбавлення волі — 18 750). На 1 січня 1948 року під слідством за антирадянську діяльність залишалось 2931 особа, за прокуратурою, судами та касаційних — 5734.

УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності — 453 особи (з них заарештовано в 1947 році — 422 особи; основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам (177 осіб) та антирадянські висловлювання; серед заарештованих — 278 українців, 67 росіян, 47 молдаван і румун; 134 колгоспника, 79 службовців, 52 репатріанта і військовополонених. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 378 осіб (у тому числі розстріл — 2, каторжні роботи — 31, позбавлення волі — 344). На 1 січня 1948 року під слідством за антирадянську діяльність залишалось 73 особи, за прокуратурою, судами та касаційних — 156.

УМДБ по Ізмаїльській області всього притягнуто до відповідальності — 426 осіб (з них заарештовано в 1947 році — 257); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам (93 особи) та антирадянський елемент; серед заарештованих — 80 українців, 64 росіянина, 41 молдаванин і румун, 40 болгар; 101 селянин-одноосібник, 66 службовців, 32 репатріанти і військовополонені. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 337 осіб (у тому числі розстріл — 1, каторжні роботи — 16, позбавлення волі — 316). На 1 січня 1948 року під слідством за антирадянську діяльність залишалось 37 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 73.

Спр. 65 «Статистические сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1947 год». Т. 1. Арк. 1, 72, 73, 77. Т. 2. Арк. 8–12. Т. 3: «Статистические сведения по форме № 1-В об арестованных за 1947 год (уточненные сведения)». Арк. 1–3, 33–36, 60–62.

Спр. 65а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1947 года по 1 января 1948 года». 22 арк.

Згідно зі зведенням щодо арештованих та засуджених за антирадянську діяльність на селі по УМДБ східних областей з 1 січня по 1 жовтня 1947 року всього заарештовано 3265 осіб, засуджено 2162 особи, найбільше — ті, що служили у німецьких адміністративних органах, репатріанти та колишні куркулі.

Спр. 66 «Сводные статистические отчеты об арестованных и осужденных за антисоветскую деятельность на селе по МГБ УССР за 1947 год». Арк. 1.

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1947 року в розробці знаходилось 2610 агентурних справ на 15 116 осіб, 35 520 одиночних справ-формулярів, 6438 обліково-наглядових справ, 9873 агентурно-розшукові справи, усього — справи на 66 947 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 85 032 особи; додатково в попередній агентурній розробці 21 125 осіб і на підсобному обліку 274 807 осіб:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 74 агентурні справи на 361 особу, 2110 одиночних справ-формулярів, 65 обліково-наглядових справ, 374 агентурно-розшукові справи, усього — справи на 2910 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 4153 особи; додатково в попередній агентурній розробці 2061 особа і на підсобному обліку 26 243 особи;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 21 агентурна справа на 79 осіб, 491 одиночна справа-формуляр, 29 обліково-наглядових справ, 126 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 725 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 992 особи; додатково в попередній агентурній розробці 272 особи і на підсобному обліку 1402 особи.

Основні звинувачення — у зрадницьких намірах, зраді та пособництві німецьким окупантам (25 787 осіб, чи 30,3 %), приналежності до буржуазно-націоналістичних (переважно українських) партій, організацій та груп (25 640 осіб чи 30,3 %) і до агентури іноземних розвідок (19 537 осіб чи 23,3 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у приналежності до агентури іноземних розвідок (617 осіб в Одеській області і 138 — в Ізмаїльській) та зраді і пособництві німецьким окупантам (406 осіб в Одеській області і 149 — в Ізмаїльській).

Спр. 67 «Статистические сведения по форме № 2 о количестве лиц, разрабатываемых по агентурным разработкам за 1947 год». Арк. 1, 11, 17.

Спр. 67а «Статистический обзор о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1947 года по 1 января 1948 года». 24 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1947 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	10241	126343	8091	2252	146927
МДБ УРСР на кінець року	13135	149673	10064	3080	175952
УМДБ по Одеській області на початок року	366	5023	440	120	5949
УМДБ по Одеській області на кінець року	502	5972	565	197	7236
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	235	2166	152	80	2633
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	322	2521	184	122	3149

Спр. 68 «Статистические сведения по форме № 3 о численности агентурно-осведомительной сети за 1947 год». Арк. 1, 11, 18, 19.

Спр. 68а «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1947 года по 1 января 1948 года». 12 арк.

1948 (справи 69–71)

Згідно зі статистичними відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1948 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 27 779 осіб (у тому числі залишилось підслідних з 1947 року — 3027, заарештовано протягом 1948 року — 22 423, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм та зрада і пособництво німецьким окупантам. Ліквідовано 1431 антирадянських організацій та груп, заарештовано 6305 учасників цих угруповань, додатково заарештовано 3298 осіб за раніше ліквідованими організаціями. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 22 042 осіб (у тому числі позбавлення волі — 21 728). На 1 січня 1949 року під слідством залишалось 5127 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 5734.

УМДБ по Одеській області усього притягнуто до відповідальності — 529 осіб (з них заарештовано в 1948 році — 427); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам (217 осіб) та антирадянські висловлювання; серед заарештованих — 276 українців, 66 росіян, 24 молдаван і румун; 121 колгоспник, 91 службовець, 102 особи нетрудового елементу; 58 репатріантів та військовополонених. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 538 осіб (у тому числі позбавлення волі — 533). На 1 січня 1949 року під слідством залишалось 39 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 70.

УМДБ по Ізмаїльській області усього притягнуто до відповідальності — 269 осіб (з них заарештовано в 1948 році — 183); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам (68 осіб) та антирадянський елемент; серед заарештованих — 56 українців, 38 росіян, 40 молдаван; 53 колгоспника і селян-одноосібників, 50 осіб нетрудового елементу; 13 репатріантів та військовополонених. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 230 осіб (у тому числі позбавлення волі — 229). На 1 січня 1949 року під слідством залишалось 40 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 50 осіб.

Спр. 69 «Статистические сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1948 год» (сводные годовые отчеты). Т. 1. Арк. 3, 79–84. Т. 2. Арк. 23–28. Т. 3: «Статистический отчет по форме № 1-В за 1948 год (уточненные сведения)». Арк. 1–3, 36–38, 55–57.
Спр. 69а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1948 года по 1 января 1949 года». 21 арк.

Згідно з таблицями, відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1948 року в розробці знаходилось 2698 агентурних справ на 18 921 особу, 44 451 одинична справа-формуляр, 6904 обліково-наглядові справи, 19 756 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 85 032 особи; на кінець року в розробці знаходилось 106 325 осіб; додатково в попередній агентурній розробці — 23 353 особи і на підсобному обліку — 302 187 осіб:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 73 агентурні справи на 304 осіб, 2604 одиничні справи-формуляри, 337 обліково-наглядових справ, 908 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 4153 особи; на кінець року в розробці знаходилось 5348 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 1679 осіб і на підсобному обліку 32 214 осіб;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 26 агентурних справ на 86 осіб, 666 одиночних справ-формулярів, 32 обліково-наглядові справи, 208 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 992 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 1276 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 177 осіб і на підсобному обліку 2677 осіб.

Основні звинувачення — у зрадницьких намірах, зраді та пособництві німецьким окупантам (32 611 осіб, чи 30,6 %), приналежності до буржуазно-націоналістичних (переважно українських) партій, організацій та груп (29 207 осіб чи 27,4 %) і агентури іноземних розвідок (23 807 осіб чи 22,4 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у приналежності до агентури іноземних розвідок (1898 осіб в Одеській області і 451 — в Ізмаїльській) та зраді і пособництві німецьким окупантам (1403 особи в Одеській області і 340 — в Ізмаїльській).

Спр. 70 «Статистические сведения по форме № 2 о движении лиц, проходящих по агентурным разработкам за 1948 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 1–3, 14, 20.
Спр. 70а «Статистический обзор о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1948 года по 1 января 1949 года». 26 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1948 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	13392	149210	10156	3194	175952
МДБ УРСР на кінець року	15055	151413	11050	3826	181344
УМДБ по Одеській області на початок року	516	5952	567	201	7236
УМДБ по Одеській області на кінець року	603	6419	679	236	7937
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	333	2499	193	128	3153
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	435	2365	210	177	3187

Спр. 71 «Статистические сведения по форме № 3 о движении агентурно-осведомительной сети по МГБ УССР за 1948 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 3, 15, 21, 22.
Спр. 71а «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1948 года по 1 января 1949 года». 14 арк.

1949 (справи 72–74)

Згідно зі статистичними відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1949 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 23 982 особи (у тому числі залишилось підслідних з 1948 року — 5228, заарештовано протягом 1949 року — 16 490, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм та зрада і пособництво німецьким окупантам. Ліквідовано 1100 антирадянських організацій та груп, заарештовано 4640 учасників цих угруповань, додатково заарештовано 2308 осіб за раніше ліквідованими організаціями. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 20 296 осіб (у тому числі позбавлення волі — 19 138). На 1 січня 1950 року під слідством залишалось 2900 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 1588.

УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності — 381 особа (з них заарештовано у 1949 році — 318); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та антирадянська агітація; серед заарештованих — 188 українців, 38 росіян, 43 євреї, 26 молдаван і румун; 90 колгоспників, 82 робітника, 78 службовців, 44 особи нетрудового елементу; 32 репатріанти та військовополонені. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 301 особи (у тому числі позбавлення волі — 238). На 1 січня 1950 року під слідством залишалась 61 особа, за прокуратурою, судами та касаційних — 49.

УМДБ по Ізмаїльській області всього притягнуто до відповідальності — 263 особи (з них заарештовано у 1949 році — 190); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та антирадянська агітація; серед заарештованих — 73 українці, 46 росіян, 31 болгарин, 24 молдаван та румун; 47 колгоспників і селян-одноосібників, 68 осіб нетрудового елементу; 11 репатріантів та військовополонених. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 211 осіб (у тому числі позбавлення волі — 203). На 1 січня 1950 року під слідством залишалось 30 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 40 осіб.

Спр. 72 «Статистические сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1949 год» (сводные годовые отчеты). Т. 1. Арк. 4, 80–85. Т. 2. Арк. 9–14. Т. 3 «Цифровые сведения по форме № 1-В об арестованных за 1949 год (уточненные данные)». Арк. 31–32, 51–52.

Спр. 72а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1949 года по 1 января 1950 года». 22 арк.

Згідно з таблицями, відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1949 року в розробці знаходилось 2538 агентурних справ на 12 065 осіб, 56 670 одиночних справ-формулярів, 8690 обліково-наглядових справ, 28 900 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 106 325 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 127 467 осіб; додатково в попередній агентурній розробці — 28 617 осіб і на підсобному обліку — 330 437 осіб:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 64 агентурні справи на 276 осіб, 3057 одиночних справ-формулярів, 880 обліково-наглядових справ, 1135 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 5348 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 6025 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 2236 осіб і на підсобному обліку 38 725 осіб;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 24 агентурні справи на 79 осіб, 844 одиночні справи-формуляри, 40 обліково-наглядових справ, 313 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 1276 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 1712 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 153 особи і на підсобному обліку 2853 особи.

Основні звинувачення — у зрадницьких намірах, зраді та пособництві німецьким окупантам (40 678 осіб, чи 31,1 %), приналежності до українських націоналістів (32 627 осіб чи 25,6 %) і агентури іноземних розвідок (27 343 особи чи 21,4 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у приналежності до агентури іноземних розвідок (2038 осіб в Одеській області і 546 — в Ізмаїльській) та зраді і пособництві німецьким окупантам (1584 особи в Одеській області і 544 — в Ізмаїльській).

Спр. 73 «Статистические сведения по форме № 2 о движении лиц, проходящих по агентурным разработкам органов МГБ УССР за 1949 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 4, 18, 27.

Спр. 73а «Статистический обзор о состоянии оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1949 года по 1 января 1950 года». 22 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1949 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	15215	151093	11138	3898	181344
МДБ УРСР на кінець року	16021	158097	11831	4512	190461
УМДБ по Одеській області на початок року	607	6409	682	239	7937
УМДБ по Одеській області на кінець року	659	6678	733	277	8347
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	441	2355	210	181	3187
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	493	2436	207	198	3334

Спр. 74 «Статистические сведения по форме № 3 о движении агентурно-осведомительной сети по МГБ УССР за 1949 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 3, 27, 34.

Спр. 74а «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1949 года по 1 января 1950 года». 14 арк.

1950 (справи 75–77)

Згідно зі статистичними відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1950 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 21 997 осіб (у тому числі залишилось підслідних з 1949 року — 2985, заарештовано протягом 1950 року — 17 449, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм та зрада і пособництво німецьким окупантам. Ліквідовано 1450 антирадянських організацій та груп, заарештовано 6863 учасника цих угруповань, додатково заарештовано 3101 особу за раніше ліквідованими організаціями. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 16 616 осіб (у тому числі позбавлення волі — 15 758). На 1 січня 1951 року під слідством залишалось 2684 особи, за прокуратурою, судами та касаційних — 3189.

УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності — 322 особи (з них заарештовано у 1950 році — 261); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та релігійний антирадянський елемент; серед заарештованих — 145 українців, 45 росіян, 33 євреї; 68 осіб нетрудового елементу, 67 представників міської та сільської інтелігенції, 58 робітників, 50 колгоспників; 23 репатріанти та військовополонені. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 272 осіб (у тому числі позбавлення волі — 220). На 1 січня 1951 року під слідством залишалась 61 особа, за прокуратурою, судами та касаційних — 49.

УМДБ по Ізмаїльській області всього притягнуто до відповідальності — 240 осіб (з них заарештовано у 1950 році — 188); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та антирадянська агітація; серед заарештованих — 49 українців, 46 росіян, 40 чехів, 31 молдаванин та румун; 77 осіб нетрудового елементу, 39 представників міської та сільської інтелігенції, 29 колгоспників та селян-одноосібників; 15 репатріантів та військовополонених. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 194 осіб (у тому числі позбавлення волі — 193). На 1 січня 1951 року під слідством залишалось 30 осіб, за прокуратурою, судами та касаційних — 36.

Спр. 75 «Статистические сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1950 год (сводные годовые отчеты)». Т. 1. Арк. 1, 157–162. Т. 2. Арк. 7–13. Т. 3: «Статистические сведения по форме № 1-В об арестованных за 1950 год (уточненные сведения)». Арк. 2, 30–32, 49–50.

Спр. 75а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1950 по 1 января 1951 года». 23 арк.

Згідно з таблицями, відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1950 року в розробці знаходилось 2496 агентурних справ на 11 650 осіб, 66 634 одиночних справ-формулярів, 9876 обліково-наглядових справ, 39 307

агентурно-розшукових справ, усього — справи на 127 467 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 139 390 осіб; додатково в попередній агентурній розробці — 31 232 особи і на підсобному обліку — 343 021 особа:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 55 агентурних справ на 232 особи, 3387 одиночних справ-формулярів, 1058 обліково-наглядових справ, 1348 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 6025 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 6575 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 2592 особи і на підсобному обліку 41 287 осіб;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 21 агентурна справа на 76 осіб, 996 одиночних справ-формулярів, 73 обліково-наглядові справи, 567 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 1712 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 2016 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 152 особи і на підсобному обліку 2948 осіб.

Основні звинувачення — у пособництві німецьким окупантам (38 389 осіб, чи 27,6 %), приналежності до агентури іноземних розвідок (28 797 осіб чи 26,6 %) і до українських націоналістів (36 181 особа чи 25,9 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у приналежності до агентури іноземних розвідок (2187 осіб в Одеській області і 636 — в Ізмаїльській) та пособництві німецьким окупантам (1327 осіб в Одеській області і 560 — в Ізмаїльській).

Спр. 76 «Статистические сведения по форме № 2 о движении лиц, проходящих по агентурным разработкам за 1950 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 3, 13, 21.
Спр. 76а «Статистический обзор состояния оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1950 по 1 января 1951 года». 22 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1950 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	16063	157910	11922	4566	190461
МДБ УРСР на кінець року	17247	174383	12225	4898	208753
УМДБ по Одеській області на початок року	662	6672	735	278	8347
УМДБ по Одеській області на кінець року	799	7255	734	315	9103
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	495	2428	208	203	3334
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	532	3268	236	217	4253

Спр. 77 «Статистические сведения по форме № 3 о движении агентурно-осведомительной сети по МГБ УССР за 1950 год (сводные годовые отчеты)». Арк. 3, 12, 19.
Спр. 77а «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1950 года по 1 января 1951 года)». 11 арк.

1951 (справи 78–81)

Згідно з цифровими відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1951 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 13 673 осіб (у тому числі залишилось підслідних з 1950 року — 2684, заарештовано протягом 1951 року — 9164, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм та зрада і пособництво німецьким окупантам. Ліквідовано 328 антирадянських організацій та груп, заарештовано 2529 учасників цих угруповань. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 13 417 осіб (у тому числі розстріл — 287, позбавлення волі — 12 468). На 1 січня 1952 року під слідством залишалось 1123 особи, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 1721.

УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності 280 осіб (з них заарештовано у 1951 році — 178); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та антирадянська агітація; серед заарештованих — 91 українець, 26 росіян, 25 євреїв; 58 робітників, 36 колгоспників, 36 осіб нетрудового елементу, 25 представників міської та сільської інтелігенції. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 241 особи (у тому числі розстріл — 3, позбавлення волі — 217). На 1 січня 1952 року під слідством залишалось 14 осіб, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 49.

УМДБ по Ізмаїльській області всього притягнуто до відповідальності — 167 осіб (з них заарештовано у 1951 році — 111); основні звинувачення — релігійний та інший антирадянський елемент, антирадянська агітація, зрада і пособництво німецьким окупантам; серед заарештованих — 35 українців, 22 росіянина, 22 болгарина, 16 молдаван; 47 осіб нетрудового елементу, 23 колгоспника, 18 представників міської та сільської інтелігенції. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 161 особи (у тому числі розстріл — 2, позбавлення волі — 156). На 1 січня 1952 року під слідством залишалось 9 осіб, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 14.

Спр. 78 «Цифровые сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1951 год». Т. 1. Арк. 4, 78–83. Т. 2. Арк. 146–151. Т. 3: «Статистический отчет по форме № 1 за 1950 год (уточненные сведения)». Арк. 2, 34–35, 52–53.
Спр. 78а «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1951 по 1 января 1952 года». 18 арк.

Згідно з таблицями, відомостями про рух осіб, що розроблялись за агентурними й іншими оперативними справами та статистичним оглядом стану оперативного обліку органів МДБ УРСР на 1 січня 1951 року в розробці знаходилось 2229 агентурних справ на 10 056 осіб, 75 860 одиночних справ-формулярів, 11 149 обліково-наглядових справ, 42 325 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 139 390 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 143 816 осіб; додатково в попередній агентурній розробці — 31 514 осіб і на підсобному обліку — 354 934 особи:

— у тому числі в УМДБ по Одеській області на початок року в розробці знаходилось 55 агентурних справ на 218 осіб, 3717 одиночних справ-формулярів, 1116 обліково-наглядових справ, 1524 агентурно-розшукових справ, усього — справи на 6575 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 6876 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 2845 осіб і на підсобному обліку 42 873 особи;

— у тому числі в УМДБ по Ізмаїльській області на початок року в розробці знаходилось 14 агентурних справ на 59 осіб, 1094 одиночні справи-формуляри, 119 обліково-наглядових справ, 744 агентурно-розшукові справи, усього — справи на 2016 осіб; на кінець року в розробці знаходилось 2020 осіб; додатково в попередній агентурній розробці 196 осіб і на підсобному обліку 2959 осіб.

Основні звинувачення — у пособництві німецьким окупантам (40 080 осіб, чи 28,8 %), приналежності до українських націоналістів (36 102 особи чи 25,2 %) і агентури іноземних розвідок (26 754 особи чи 18,6 %). На Одещині — найбільше підозрюваних у пособництві німецьким окупантам (1446 осіб в Одеській області і 562 — в Ізмаїльській) і приналежності до агентури іноземних розвідок (1349 осіб в Одеській області і 186 — в Ізмаїльській).

Спр. 79 «Цифровые сведения по форме № 2 о движении лиц, проходящих по агентурным разработкам, а также состоящих на подсобном учете в органах МГБ УССР за 1951 год». Арк. 3, 13, 19.
Спр. 79а «Статистический обзор состояния оперативного учета антисоветских элементов, разрабатываемых органами МГБ УССР с 1 января 1951 по 1 января 1952 года». 18 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1951 рік:

Органи МДБ	Агентів	Інформаторів	Резидентів	Утримувачів конспірат. квартир	Усього
МДБ УРСР на початок року	17330	174054	12366	5003	208753
МДБ УРСР на кінець року	15346	122454	8690	4996	151486
УМДБ по Одеській області на початок року	800	7247	739	317	9103
УМДБ по Одеській області на кінець року	590	3354	389	279	4612
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	534	3249	247	223	4253
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	378	2094	180	184	2836

Спр. 80 «Цифровые сведения по форме № 3 о численности и движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР за 1951 год». Арк. 4, 15, 21.
Спр. 80а «Сведения о движении агентурно-осведомительной сети органов МГБ УССР с 1 января 1951 года по 1 января 1952 года». 11 арк.

Документи про виселення у квітні 1951 року з західних областей України (Тернопільської, Рівненської, Волинської, Львівської, Дрогобицької, Чернівецької та Закарпатської) 3495 сімей куркулів, і єговістів та колишніх військовослужбовців армії Андерса.

Спр. 81 «Дело „Тройка"». Начато 7 марта 1951 года. Закончено 10 апреля 1951 года». Т. 1–2.

1952 (справи 82–85)

Згідно з цифровими відомостями та оглядом оперативно-слідчої роботи органів МДБ УРСР за 1952 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 5842 особи (у тому числі залишилось підслідних з 1951 року — 1123, заарештовано протягом 1952 року — 3939, решта — прибули з інших органів МДБ); основні звинувачення — повстанство і політбандитизм, зрада і пособництво німецьким окупантам, антирадянська агітація. Ліквідовано 132 антирадянські організації та групи, заарештовано 1078 учасників цих угруповань. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 5919 осіб (у тому числі розстріл — 322, 25 років позбавлення волі — 3897, інші міри покарання — 1700). На 1 січня 1953 року під слідством залишалось 368 осіб, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 548.

УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності — 91 особа (з них заарештовано у 1952 році — 61); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам та антирадянська агітація; серед заарештованих — 34 українця, 7 росіян; 17 робітників, 13 колгоспників, 11 представників міської та сільської інтелігенції. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 86 осіб (у тому числі розстріл — 5, 25 років позбавлення волі — 59, інші міри покарання — 27). На 1 січня 1953 року під слідством залишалось 7 осіб, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 21.

УМДБ по Ізмаїльській області всього притягнуто до відповідальності — 54 особи (з них заарештовано у 1952 році — 45); основні звинувачення — релігійний та інший антирадянський елемент і антирадянська агітація; серед заарештованих — 16 українців, 11 росіян, 8 молдаван, 7 болгар; 17 осіб нетрудового елементу, 17 колгоспників та сільськогосподарських робітників. Рішення судових та позасудових органів прийняті відносно 62 осіб (у тому числі розстріл — 2, 25 років позбавлення волі — 34, інші міри покарання — 30). На 1 січня 1953 року під слідством залишалась 1 особа, за особливою нарадою, прокуратурою, судами та касаційних — 1.

Спр. 82 «Статистическая отчетность по форме № 1 об оперативно-следственной работе по УМГБ УССР за 1952 год (годовые отчеты)». Т. 1. Арк. 1, 70–75. Т. 2. Арк. 128–133.
Спр. 82а «Цифровые сведения о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1952 по 1 января 1953 года»: «Статистический обзор оперативно-следственной работы органов МГБ УССР с 1 января 1952 по 1 января 1953 года». 12 арк.; Додаток 1: «Аналитическая справка по результатам выполнения приказов МГБ СССР № 0015 и № 0022 от 10 января 1952 года органами МГБ УССР». 7 арк. (Про скорочення секретної мережі, агентурного апарату та передання до архіву справ оперативного обліку); Додаток 2: «Аналитическая справка по результатам агентурно-оперативной работы УМГБ УССР за 1952 год». 15 арк.

Згідно з відомостями за весь 1952 рік у розробці залишилось 69 268 осіб, переведено до інших форм розробки 4389 осіб, здано до архіву на тимчасове зберігання справи на 6685 осіб, здано до архіву у зв'язку з припиненням розробки справи на 58 325 осіб. Картотека підсобного обліку переглянута і ліквідована (на початок 1952 року на підсобному обліку знаходилось 355 132 особи), збірки компрометуючих матеріалів здані до відомчих архівів. Переглянуті первинні компрометуючі матеріали на 28 474 особи, з них переведено до агентурної розробки 2875 осіб.

В УМДБ по Одеській області на 1 січня 1952 року в розробці знаходилось 6876 осіб, у результаті перегляду справ на кінець року залишилось 2272 особи, припинені справи відносно 3948 осіб; переглянуто первинні компрометуючі матеріали на 2788 осіб, з них переведено до агентурної розробки 137 осіб.

В УМДБ по Ізмаїльській області на 1 січня 1952 року в розробці знаходилось 2020 осіб, у результаті перегляду справ на кінець року залишилось 800 осіб, припинені справи відносно 1167 осіб; переглянуто первинні компрометуючі матеріали на 230 осіб, з них переведено до агентурної розробки 25 осіб.

Спр. 83 «Сведения об изменениях в оперативном учете органов МГБ УССР в связи с пересмотром дел агентурной разработки согласно приказу МГБ СССР № 0022 от 10 января 1952 года» (сводная МГБ — УМГБ УССР). Арк. 61, 80–81.
Спр. 83а «Сведения об изменениях в оперативном учете органов МГБ УССР в связи с пересмотром дел агентурной разработки согласно приказу МГБ СССР № 0022 от 10 января 1952 года и о ходе оперативной проверки поступивших в органы МГБ УССР первичных компрометирующих материалов (сигналов) с 1 января 1952 по 1 января 1953 года». 10 арк.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурно-інформаторської мережі органів МДБ УРСР за 1952 рік:

Органи МДБ	Спеціальних агентів	Агентів	Резидентів	Усього
МДБ УРСР на початок року	34	128926	8310	137270
МДБ УРСР на кінець року	96	51734	2072	53902
УМДБ по Одеській області на початок року	5	3752	376	4133
УМДБ по Одеській області на кінець року	5	1934	25	1964
УМДБ по Ізмаїльській області на початок року	–	1711	147	1858
УМДБ по Ізмаїльській області на кінець року	–	639	43	682

УМДБ по Ізмаїльській області (по лінії прикордонної охорони МДБ) на початок року	–	760	34	794
УМДБ по Ізмаїльській області (по лінії прикордонної охорони МДБ) на кінець року	–	732	28	760

Спр. 84 «Статистическая отчетность по форме № 3 о движении агентурной сети органов МГБ УССР за 1952 год (годовые отчеты)». Арк. 3, 25, 26, 38, 39.
Спр. 84а «Сведения о движении агентурной сети органов МГБ УССР с 1 сентября 1951 года по 1 января 1953 года». 9 арк.

Документи 1951 і 1952 років про німецьке спецпоселення у місті Дніпродзержинську Дніпропетровської області, створене згідно з наказом МВС СРСР № 00165 за 1949 рік. На середину 1951 року там знаходилось 22 сім'ї загальною кількістю 301 особа. Дорослі спецпоселенці працювали на будівництві МВС СРСР.

Спр. 85 «Отчетные доклады и сведения по спецкомендатуре МГБ при УС 940 МВД СССР в г. Днепродзержинске за 1952 год».

1953 (справи 86–92)

Спр. 86 «Сведения по форме № 1 о результатах следственной работы органов МГБ УССР за 1953 год».
Спр. 86а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1953 год». 23 арк.
Спр. 87 «Сведения по форме № 2 о движении агентурных разработок органов МГБ УССР за 1953 год».
Спр. 88 «Сведения по форме № 3 о движении агентурной сети органов МГБ УССР за 1953 год».
Спр. 88а «Обобщающие документы о проверке особняков, конспиративных квартир и явочных квартир». 21 арк.
Спр. 89 «Сведения о выполнении директивы МГБ СССР № 147 от 27 июня 1947 года по состоянию на 1 июля 1953 года».
Спр. 89а «Справка...». 10 арк.
Спр. 90 «Сведения о выполнении директивы МГБ СССР и прокуратуры СССР № 66/24сс от 26 октября 1948 года по состоянию на 1 июля 1953 года».
Спр. 90а «Справка...». 15 арк.
Спр. 91 «Сведения о выполнении директивы МГБ СССР № 53 от 17 августа 1949 года по состоянию на 1 марта 1953 года».
Спр. 91а «Цифровые сведения на 1 июля 1951 года». 9 арк.
Спр. 92 «Сведения о количестве освобожденных из тюрем, ИТК, КПЗ, ссыльных и высланных. 1953 год».

1954 (справи 93–98)

Спр. 93 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1954 год».
Спр. 93а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1954 год».
Спр. 94 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении дел агентурной разработки органов МГБ УССР за 1954 год».
Спр. 95 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентурной сети органов МГБ УССР за 1954 год».
Спр. 96 «Сведения о численности и движении заключенных за 1953–1954 годы».
Спр. 97 «Сведения о количестве арестованных, осужденных, убитых и высланных бандитов, участников ОУН и их пособников по западным областям УССР за 1944–1953 годы».
Спр. 98 «Акты и докладные записки по устранению недостатков в использовании конспиративных и явочных квартир за 1953–1954 годы» знищена за актом від 16 січня 1964 року.

1955 (справи 99–101)

Спр. 99 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1955 год».
Спр. 99а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1955 год». 34 арк.
Спр. 100 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении агентурных разработок органов МГБ УССР за 1955 год».
Спр. 101 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентурной сети органов МГБ УССР за 1955 год».

1956 (справи 102–106)

Спр. 102 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1956 год».
Спр. 102а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1956 год». 13 арк.
Спр. 102б «Статистические данные...». 18 арк.
Спр. 102в «Сообщение о количестве высланных татар из Крыма в 1944 году».
Спр. 103 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении агентурных разработок органов МГБ УССР за 1956 год».
Спр. 104 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры органов МГБ УССР за 1956 год».
Спр. 105 «Акты об уничтожении справок о результатах оперативно-следственной и агентурной работы за 1950–1956 годы».
Спр. 106 «Сведения о количестве пересмотренных уголовных дел областными комиссиями за 1954–1956 годы» знищена за актом від 16 січня 1964 року.

1957 (справи 107–109)

Спр. 107 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1957 год».
Спр. 107а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1957 год». 13 арк.
Спр. 108 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении агентурных разработок органов МГБ УССР за 1957 год».
Спр. 109 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры органов МГБ УССР за 1957 год».

1958 (справи 110–134)

Спр. 110–122 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы за январь — декабрь 1958 года» знищені за актом від 19 серпня 1961 року.
Спр. 123 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за весь 1958 год».
Спр. 123а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1958 год». 18 арк.
Спр. 124–127 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении агентурных разработок за 1–4-й кварталы 1958 года» знищені за актом від 19 серпня 1961 року.
Спр. 128 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении агентурных разработок органов МГБ УССР за весь 1958 год».
Спр. 129–132 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры за 1–4-й кварталы 1958 года» знищені за актом від 19 серпня 1961 року.
Спр. 133 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры органов МГБ УССР за весь 1958 год».

Спр. 134 «Дополнительные сведения по всем формам отчетности (составлены в июле 1958 года для совещания)».

1959 (справи 135–153)

Спр. 135–144 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы за январь — август, 1-е полугодие, 3-й квартал 1959 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 145 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за весь 1959 год».

Спр. 145а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1959 год». 9 арк.

Спр. 146–148 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении дел агентурных разработок за 1–3-й кварталы 1959 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 149 «Сведения по форме № 2 о наличии и движении дел агентурных разработок органов МГБ УССР за весь 1959 год».

Спр. 150–152 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры за 1–3-й кварталы 1959 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 153 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры органов МГБ УССР за весь 1959 год».

1960 (справи 154–167)

Спр. 154–156 «Сведения по форме № 1 о результатах оперативно-следственной работы за 1–3-й кварталы 1960 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 157–159 «Сведения по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы за 1–3-й кварталы 1960 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 160–162 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры за 1–3-й кварталы 1960 года» знищені за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 163 «Сведения о профилактической работе за 1–3-й кварталы 1960 года» знищена за актом від 16 січня 1964 року.

Спр. 164 «Сведения по форме № 1 о результатах следственной работы органов МГБ УССР за весь 1960 год».

Спр. 164а «Справка о результатах оперативно-следственной работы органов МГБ УССР за 1960 год». 8 арк.

Спр. 165 «Сведения по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов МГБ УССР за весь 1960 год».

Спр. 166 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентуры органов МГБ УССР за весь 1960 год».

Спр. 167 «Сведения о профилактической работе органов МГБ УССР за 1960 год».

1961 (справи 168–180)

Спр. 168, 172, 175 «Сведения по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1961 года» знищені за актом від 9 січня 1965 року.

Спр. 169, 173, 176 «Сведения по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1961 года» знищені за актом від 9 січня 1965 року.

Спр. 170, 174, 177 «Сведения по форме № 3 о численности и движении агентурной сети органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1961 года» знищені за актом від 9 січня 1965 року.

У 60-ті роки органами КДБ широко проводилась так звана профілактична робота. Згідно з відомостями за перший квартал 1961 року всього по УРСР було профілактовано 499 осіб (у тому числі 5 у Одеській області). З них: 180 робітників (в Одесі — 3), 90 колгоспників, 69 представників інтелігенції (в Одесі — 2), 42 студенти та учні; 144 особи до 25 років (в Одесі — 2).

Приводи для профілактики: зрадницькі наміри, антирадянські та політично шкідливі висловлення, розповсюдження анонімних документів антирадянського та наклепницького характеру, націоналістичні прояви, небажані зв'язки з іноземцями з капіталістичних країн, спроби створення ідеологічно шкідливих та антирадянських груп, підготування нелегального переходу державного кордону і найчастіше — учасники церковно-сектантського підпілля.

Види профілактики: загальні збори робітників, службовців, колгоспників, учнів тощо, товариські суди, через агентуру та довірених осіб і найчастіше — виклики до КДБ.

Спр. 171 «Отчетность о профилактической работе органов КГБ при СМ УССР за первый квартал 1961 года». Арк. 2, 17 [справу не знищено у зв'язку з тим, що пізнішої звітності за 1961 рік щодо профілактичної роботи немає].

Згідно зі статистичними відомостями про результати слідчої роботи органів КДБ УРСР за 1961 рік усього по Україні було притягнуто за кримінальними справами 343 особи (у тому числі залишилось підслідних з 1950 року — 32, заарештовано протягом 1961 року— 263, решта — прибули з інших органів КДБ); основні звинувачення — зрада і пособництво німецьким окупантам і антирадянська агітація. УМДБ по Одеській області всього притягнуто до відповідальності — 19 осіб (з них заарештовано у 1961 році — 11). Засуджена одна особа: 5 років позбавлення волі.

У списку з 60 вищих навчальних закладів, що були закінчені арештованими КДБ УРСР за період з березня 1954 року по грудень 1961 року чотири одеські вузи: державний університет, будівельний інститут, інженерно-економічний інститут та консерваторія. З кожного вузу по одному заарештованому. Усього по Україні — 111 осіб, з них 19 осіб з університетською освітою, 14 — з педагогічною, 16 — з технічною, 11 — з економічною, 12 — з духовною.

Из списка арестованных органами КГБ УССР за период с марта 1954 года по декабрь 1961 года, имеющих высшее образование

16. **Королев Владимир Кузьмич,** 1897 года рождения, гр-н СССР, русский, окончил в 1933 году Одесский строительный институт, работал инженером в облстройтресте стройуправления № 1 города Донецка, арестован 10 мая 1954 года УКГБ Донецкой области, предательство.

28. **Будь-Добрый Анатолий Сергеевич,** 1897 года рождения, гр-н СССР, украинец, окончил в 1922 году Одесскую консерваторию, до ареста работал руководителем домрового оркестра, арестован 9 марта 1957 года УКГБ Закарпатской области за антисоветскую агитацию.

32. **Лященко Федор Кириллович,** 1899 года рождения, гр-н СССР, украинец, окончил Одесский инженерно-экономический институт (когда сведений нет), до ареста работал начальником планового отдела судоверфи Ждановского рыбокомбината, арестован 27 июля 1954 года УКГБ Киевской области за измену родине.

64. **Потеряев Евгений Ананьевич,** 1893 года рождения, гр-н СССР, русский, до ареста работал заведующим отделением гигиены санэпидстанции города Одессы, арестован 22 апреля 1954 года УКГБ Одесской области, за изготовление и распространение анонимных антисоветских писем.

65. **Кривец Василий Афанасьевич,** 1915 года рождения, гр-н СССР, украинец, до ареста работал литературным работником газеты «Колхозник Крымщины» Одесской области, арестован 13 апреля 1955 года УКГБ Одесской области, за предательство и распространение антисоветской националистической литературы.

66. **Плешко Афанасий Андреевич,** 1915 года рождения, гр-н СССР, украинец, до ареста работал преподавателем средней школы села Бакша Одесской области, арестован 23 февраля 1957 года УКГБ Одесской области, за изготовление и распространение антисоветских писем.

67. **Гридин Владимир Михайлович,** 1924 года рождения, гр-н СССР, русский, до ареста работал резчиком на заводе им. Калинина города Одессы, арестован 20 ноября 1958 года УКГБ Одесской области, за изготовление и распространение антисоветских писем.

68. **Попов Михаил Васильевич,** 1904 года рождения, гр-н СССР, русский, до ареста без определенных занятий, арестован 30 апреля 1959 года УКГБ Одесской области, за изготовление и распространение антисоветских анонимных писем.

70. **Вильнер Арнольд Ефимович,** 1931 года рождения, гр-н СССР, русский, окончил в 1954 году Одесский госуниверситет, до ареста работал преподавателем института им. Ушинского в городе Одессе, арестован 1 декабря 1961 года УКГБ Одесской области, за изготовление антисоветских писем.

Начальник учетно-архивного отдела КГБ УССР
подполковник Дарабан
6 апреля 1962 года

У справі знаходяться відомості про кількість заарештованих органами МДБ — КДБ УРСР з 1 березня 1954 року до 1 січня 1962 року:

УМГБ	Всего арестовано	Из них по социальному составу						По национальности					
		рабочие	колхозники	инженерно-технич. состав	профессорско-преп. состав вузов и школ	[прочие служащие]	уголовники и лица без опред. занятий	русские	украинцы	молдаване	евреи	немцы	[иные национальности]
Одесской области	112	52	24	2	2	15	17	29	39	8	6	22	8
Всего по Украине	2818	1067	533	56	45	493	624	414	2036	34	71	50	213

Найчастіші звинувачення — у зрадницькій і каральній діяльності, антирадянській агітації та пропаганді, виготовленні та розповсюдженні антирадянських листівок і листів, а також у сектантстві.

Спр. 178 «Дело № 11 со статистической отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1961 год». Арк. 2, 45, 46, 80–99, 110–111.

Згідно з довідкою про результати агентурно-оперативної та слідчої роботи органів КДБ УРСР за 1961 рік:

— завербовано та поновлено зв'язки з 1501 агентом, 55 резидентами, 197 утримувачами явочних квартир;

— виключено з агентурної мережі 3645 осіб;

— взято на облік за агентурними розробками 158 осіб, за розшуковими справами 43 особи, за наглядовими справами 525 осіб;

— розшукано держаних злочинців 394 особи;

— заарештовано та притягнуто без арешту 274 особи;

— засуджено 143 особи, з них: до смертної кари — 20, до різних термінів позбавлення волі — 118, до заслання — 1, умовно — 2, інші міри — 2; на примусове лікування направлено 12 осіб.

Станом на 1 січня 1962 року:

— агентурна мережа органів КДБ України складається з 21 104 агентів, 528 резидентів та 2808 утримувачів явочних квартир, усього — 24 440 осіб (у тому числі 2565 в Одеській області);

— під слідством знаходяться 119 осіб; за справами агентурної розробки проходять 1067 осіб, за розшуковими справами — 1640, за наглядовими справами — 1570; у тому числі 191 особа на оперативному обліці в Одеській області.

Спр. 178а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1961 год». Арк. 1–11.

Спр. 179 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за весь 1961 год».

Спр. 180 «Статистическая отчетность по форме № 3 о движении агентурной сети органов КГБ УССР за весь 1961 год».

1962 (справи 181–192)

Спр. 181, 184, 187 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1962 года» знищені за актом від 7 квітня 1966 року.

Спр. 182, 185, 188 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1962 года» знищені за актом від 7 квітня 1966 року.

Спр. 183, 186, 189 «Статистическая отчетность по форме № 3 о движении агентурной сети органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1962 года» знищені за актом від 7 квітня 1966 року.

Спр. 190 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1962 год».

Спр. 190а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1962 год». 11 арк.

Спр. 191 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за весь 1962 год».

Спр. 192 «Статистическая отчетность по форме № 3 о движении агентурной сети органов КГБ УССР за весь 1962 год».

1963 (справи 193–204)

Спр. 193, 196, 199 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1963 года» знищені за актами від 1 жовтня і 30 вересня 1966 року.

Спр. 194, 197, 200 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы, наличии и движении оперативных учетов органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1963 года» знищені за актами від 1 жовтня і 30 вересня 1966 року.

Спр. 195, 198, 201 «Статистическая отчетность по форме № 3 о наличии и движении агентурной сети органов КГБ УССР за 1–3-й кварталы 1963 года» знищені за актами від 1 жовтня і 30 вересня 1966 року.

Спр. 202 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1963 год».

Спр. 202а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1963 год». 12 арк.

Спр. 203 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за весь 1963 год».

Спр. 204 «Статистическая отчетность по форме № 3 о движении агентурной сети органов КГБ УССР за весь 1963 год».

1964 (справи 205–214)

Спр. 205, 206, 209 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1964 года» знищені за актом від 1 жовтня 1968 року.

Спр. 207 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1964 года» знищена за актом від 1 жовтня 1968 року.

Спр. 208 «Статистическая отчетность по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1964 года» знищена за актом від 1 жовтня 1968 року.

Спр. 210 «Статистическая отчетность по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1964 год».

Спр. 210а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1964 год». 10 арк.
Спр. 211 «Статистическая отчетность по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за весь 1964 год».
Спр. 212 «Статистическая отчетность по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1964 год».
Спр. 213 «Дело № 22 с перепиской о проверке по учету агентуры и с препроводительными к учетным карточкам и архивным личным делам агентуры. 1964 год. Т. 1» помилково записана, див. журнал реєстрації з секретного діловодства № 46.
Спр. 214 «Дело № 22 с препроводительными к учетным карточкам и архивным личным делам агентуры. 1964 год» помилково записана, див. журнал реєстрації з секретного діловодства № 48.

1965 (справи 215–222)

Спр. 215–217 «Дело № 14 с отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1965 года» знищені за актом від 1 жовтня 1968 року.
Спр. 218 «Дело № 15 с отчетностью по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1965 года» знищена за актом від 1 жовтня 1968 року.
Спр. 219 «Дело № 16 с отчетностью по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1965 года» знищена за актом від 1 жовтня 1968 року.
Спр. 220 «Дело № 14 с отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1965 год».
Спр. 220а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1965 год». 9 арк.
Спр. 221 «Дело № 15 с отчетностью по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за весь 1965 год».
Спр. 222 «Дело № 16 с отчетностью по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1965 год».

1966 (справи 223–231)

Спр. 223, 224, 227 «Дело № 14 с отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1966 года» знищені за актом від 19 січня 1970 року.
Спр. 225 «Дело № 15 с отчетностью по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1966 года» знищена за актом від 19 січня 1970 року.
Спр. 226 «Дело № 16 с отчетностью по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1966 года» знищена за актом від 19 січня 1970 року.
Спр. 228 «Дело № 14 со статистической отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1966 год».
Спр. 228а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1966 год». 14 арк.
Спр. 229 «Дело № 15 со статистической отчетностью по форме № 2 о наличии и движении дел оперативных учетов органов КГБ УССР за весь 1966 год».
Спр. 230 «Дело № 20 с отчетами и докладными записками о профилактической работе за 1966 год».
Спр. 231 «Дело № 16 со статистической отчетностью по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1966 год».

1967 (справи 232–240)

Спр. 232, 233, 236 «Дело № 14 с отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–3-й кварталы 1967 года» знищені за актом від 13 березня 1972 року.

Спр. 234 «Дело № 15 с отчетностью по форме № 2 о результатах агентурно-оперативной работы органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1967 года» знищена за актом від 13 березня 1972 року.
Спр. 235 «Дело № 16 с отчетностью по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1-е полугодие 1967 года» знищена за актом від 13 березня 1972 року.
Спр. 237 «Дело № 14 со статистической отчетностью по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1967 год».
Спр. 237а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1967 год». 20 арк.
Спр. 238 «Дело № 15 со статистической отчетностью по форме № 2 о наличии и движении дел оперативных учетов органов КГБ УССР за весь 1967 год».
Спр. 239 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1967 год».
Спр. 240 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1967 год». 145 арк.

1968 (справи 241–244)

Спр. 241 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1968 год». Т. 4. 50 арк. ***[Т. 1–3 знищені за актом № 5 від 13 березня 1973 року]***
Спр. 241а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1968 год». 27 арк.
Спр. 242 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за весь 1968 год». Т. 2. ***[Т. 1 знищений за актом № 5 від 13 березня 1973 року]***
Спр. 243 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1968 год». Т. 2. ***[Т. 1 знищений за актом № 5 від 13 березня 1973 року]***
Спр. 244 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1968 год».

1969 (справи 245–247)

Спр. 244а «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1969 год».
Спр. 245 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1969 год». Т. 4. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***
Спр. 245а «Справка о результатах агентурно-оперативной и следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1969 год». 18 арк.
Спр. 246 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за весь 1969 год». Т. 2. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***
Спр. 247 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за весь 1969 год». Т. 2. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

1970 (справи 248–251)

Спр. 248 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1–4-й кварталы 1970 года». Т. 4. 77 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***
Спр. 248а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1970 год». 21 арк.

Спр. 249 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за 1970 год». Т. 2. 82 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 250 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1970 год». Т. 2. 27 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 251 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1970 год». 158 арк.

1971 (справи 252–255)

Спр. 252 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1971 год». Т. 4. 78 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 252а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1971 год». 22 арк.

Спр. 253 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1971 год». Т. 2. 82 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 254 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1971 год». Т. 2. 27 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 255 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1971 год». 194 арк.

1972 (справи 256–259)

Спр. 256 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1972 год». Т. 4. 67 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 256а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1972 год». 25 арк.

Спр. 257 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1972 год». Т. 2. 81 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 258 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1972 год». Т. 2. 28 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 259 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1972 год».

1973 (справи 260–263)

Спр. 260 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1973 год». Т. 4. 74 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 260а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1973 год». 29 арк.

Спр. 261 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1973 год». Т. 2. 81 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 262 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1973 год». Т. 2. 27 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 263 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1973 год». 235 арк.

1974 (справи 264–267)

Спр. 264 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1974 год». Т. 4. 63 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 264а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1974 год». 29 арк.

Спр. 265 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1974 год». Т. 2. 81 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 266 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1974 год». Т. 2. 136 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 266а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1974 год». 12 арк.

Спр. 267 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1974 год».

1975 (справи 268–271)

Спр. 268 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1975 год». Т. 4. 58 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 268а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1975 год». 25 арк.

Спр. 269 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1975 год». Т. 2. 96 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

269а «Справки о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1975 год». 31 арк.

Спр. 270 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1975 год». Т. 2. 151 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 270а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1975 год». 11 арк.

Спр. 271 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1975 год». 229 арк.

1976 (справи 272–275)

Спр. 272 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1976 год». Т. 4. 37 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 272а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1976 год». 29 арк.

Спр. 273 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1976 год». Т. 2. 111 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

273а «Справка о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1976 год». 7 арк.

Спр. 274 «Дело № 16 с цифровыми сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1976 год». Т. 2. 218 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 274а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1976 год». 16 арк.

Спр. 275 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1976 год». 245 арк.

1977 (справи 276–279)

Спр. 276 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за 1977 год». Т. 4. 43 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 276а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1977 год». 29 арк.

Спр. 277 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1977 год». Т. 2. 115 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

277а «Справка о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1977 год». 6 арк.

Спр. 278 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1977 год». Т. 2. 368 арк. Т. 3. 364 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 278а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1977 год». 35 арк.

Спр. 279 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1977 год». 237 арк.

1978 (справи 280–283)

Спр. 280 «Дело № 14 с цифровыми сведениями о результатах следственной работы органов КГБ при СМ УССР за весь 1978 год». Т. 4. 37 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 280а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1978 год». 32 арк.

Спр. 281 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ при СМ УССР за 1978 год». Т. 2. 112 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 282 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1978 год». Т. 2. 420 арк. Т. 3. 400 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/1-1513 від 25 вересня 1981 року]***

Спр. 282а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ при СМ УССР за 1978 год». 32 арк.

Спр. 283 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1978 год». 222 арк.

1979 (справи 284–287)

Спр. 284 «Дело № 14 со статистическими сведениями о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1979 год». Т. 4. 38 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 284а «Справки о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1979 год». 32 арк., 25 арк.

Спр. 285 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ УССР за 1979 год». Т. 2. 113 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 286 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1979 год». Т. 2. 201 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 286а «Справки о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1979 год». 24 арк.

Спр. 287 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1979 год». 208 арк.

1980 (справи 288–291)

Спр. 288 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1980 год». Т. 4. 42 арк. ***[Т. 1–3 знищені за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 288а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1980 год». 32 арк.

Спр. 289 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ УССР за 1980 год». Т. 2. 115 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 290 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1980 год». Т. 2. 166 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 230 від 23 лютого 1984 року]***

Спр. 290а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1980 год». 11 арк.

Спр. 291 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1980 год». 195 арк.

1981 (справи 292–295)

Спр. 292 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1981 год». Т. 4. 43 арк. ***[Т. 1–3 і довідка знищені за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року]***

Спр. 293 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ УССР за 1981 год». Т. 2. 119 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року]***

Спр. 294 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1981 год». Т. 2. 162 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року]***

Спр. 294а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1981 год». 32 арк.

Спр. 295 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1981 год». 195 арк.

1982 (справи 296–299)

Спр. 296 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1982 год». Т. 4. 42 арк. 42 арк. ***[Т. 1–3 та дві довідки знищені за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року]***

Спр. 297 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении оперативных учетов органов КГБ УССР за 1982 год». Т. 2. 119 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року].***

Спр. 298 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1982 год». Т. 2. 158 арк. ***[Т. 1 знищений за відбірним списком № 10/3-898 від 19 травня 1986 року]***

Спр. 298а «Справка о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1982 год». 31 арк.

Спр. 299 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР и объяснительные записки к сведениям за 1982 год». 197 арк.

1983 (справи 300, 301)

Спр. 300 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1983 год». Т. 4. 41 арк. ***[Підстави знищення т. 1–3 не вказані]***

Спр. 301 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за 1983 год». Т. 2. 115 арк. ***[Підстави знищення т. 1 не вказані]***

1984 (справи 302, 303)

Спр. 302 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1984 год». 27 арк.

Спр. 303 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за 1984 год». 127 арк.

1985 (справи 304–307)

Спр. 304 «Дело № 14 со статистическими сведениями по форме № 1 о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1985 год». 27 арк.

Спр. 305 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за 1985 год». 122 арк.

Спр. 306 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1983–1985 годы». 84 арк.

Спр. 306а «Справка сводная о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1983 год». 33 арк.

Спр. 306б «Справка сводная о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1984 год». 31 арк.

Спр. 306в «Справка сводная о численности и движении агентуры органов КГБ УССР за 1985 год». 32 арк.

Згідно з відомостями УКДБ по Одеській області зазнали профілактики:

— у 1983 році 103 особи, з них: 35 робітників, 6 колгоспників, 41 представник інтелігенції, 6 студентів та учнів; 16 осіб до 25 років; 36 осіб були викликані для бесіди до УКДБ, 32 проброблялись на загальних зборах;

— у 1984 році 156 осіб, з них: 66 робітників, 14 колгоспників, 50 представник інтелігенції, 6 студентів та учнів; 22 особи до 25 років; 55 осіб були викликані для бесіди до УКДБ, 46 проброблялись на загальних зборах;

— у 1985 році 41 особа, з них: 15 робітників, 2 колгоспника, 18 представник інтелігенції, 2 студенти та учні; 8 осіб до 25 років; 24 особи були викликані для бесіди до УКДБ, 8 проброблялись на загальних зборах.

Звітні документи підписані начальником УКДБ по Одеській області генерал-майором Крикуновим та начальником 10-го відділення підполковником Орловим.

Спр. 307 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР за 1983–1985 годы». Арк. 1, 18, 46, 74.

1986 (справи 308–311)

Спр. 308 «Дело № 14 с годовыми статистическими отчетами о следственной работе органов КГБ УССР за 1986 год». 27 арк.

Спр. 308а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1986 год». 31 арк.

Спр. 309 «Дело № 15 со статистическими сведениями по форме № 2 о наличии и движении дел оперативного учета органов КГБ УССР за 1986 год». 122 арк.

Спр. 310 «Дело № 16 со статистическими сведениями по форме № 3 о численности и движении дел агентуры органов КГБ УССР за 1986 год». 28 арк.

Спр. 311 «Дело № 20 со статистическими сведениями о профилактической работе органов КГБ УССР за 1986 год». 28 арк.

Спр. 312 «Дело № 17 с перепиской по вопросам статистической отчетности КГБ УССР за 1967–1971 годы». Т. 94. 298 арк.

Спр. 312а «Справки со статистическими данными по массовым репрессиям на Украине в 1937–1938 годах со списком некоторых лиц». 99 арк.

Спр. 313 «Дело № 17 с перепиской по вопросам статистической отчетности КГБ УССР за 1971–1972 годы». Т. 104. 215 арк.

Спр. 314 «Дело № 17 с перепиской по вопросам статистической отчетности КГБ УССР за 1972 год». Т. 108. 98 арк.

Спр. 315 «Дело № 17 с перепиской по вопросам статистической отчетности КГБ УССР за 1973–1976 годы». Т. 136. 339 арк.

Спр. 316 «Дело № 17 с перепиской по вопросам статистической отчетности КГБ УССР за 1977–1980 годы». Т. 149. 213 арк.*

1987 (справи 317–320)

Спр. 317 «Дело № 14 с годовыми статистическими отчетами о результатах следственной работы органов КГБ УССР за 1987 год». 27 арк.

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за справами оперативного обліку УКДБ по Одеській області у 1987 році в розробці знаходилось 117 осіб, з них: 61 агент іноземної розвідки, націоналісти, церковники тощо.

Спр. 318 «Дело № 15 с годовыми статистическими отчетами о наличии и движении дел оперативного учета и количестве лиц, состоящих на оперучете в КГБ УССР за 1987 год». Арк. 60–65, 112.

Згідно з відомостями про кількість та рух агентурної мережі органів КДБ УРСР за 1987 рік:

— на початок року: 78 765 агентів, 2099 резидентів, усього 80 864 особи; у тому числі в УКДБ по Одеській області відповідно: 6266 і 215, усього — 6481 особа;

— на кінець року: 74 711 агентів, 2072 резиденти, усього 76 783 особи; у тому числі в УКДБ по Одеській області відповідно: 5926 і 210, усього — 6136 осіб;

Крім того, на кінець року: 61 утримувач конспіративних квартир (з них 13 на Одещині) та 9208 утримувачів явочних квартир (з них 570 на Одещині).

Спр. 319 «Дело № 16 с годовыми статистическими отчетами о наличии и движении дел агентуры и количестве лиц, состоящих в агентурном аппарате органов КГБ УССР за 1987 год». Арк. 1, 18.

Згідно з довідками про результати слідчої та профілактичної роботи органів КДБ УРСР за 1987 рік:

— за 36 кримінальними справами притягнуто до відповідальності 40 осіб, 18 з них заарештовані (на Одещині: 7 справ на 6 осіб); особливо небезпечні державні злочини: зрада батьківщини у формі каральної діяльності в період окупації, антирадянська агітація та пропаганда; розголошення державної та воєної таємниці, контрабанда, незаконий виїзд (перехід) за кордон, порушення правил про валютні операції;

— по завершених кримінальних справах вилучено та накладено арешт на суму 95 797 карбованців, у том числі цінностей та грошей на сумму 4864 карбованця (у 1986 году відповідно — 268 741 крб., 109 767 крб.);

— засуджено 3 особи до смертної кари, 13 осіб до різних термінів позбавлення волі; 3 особи направлено на примусове лікування;

— профілактовано 742 особи (у 1986 році — 2322): офіційне попередження об'явлено 5, профілактовано на загальних зборах 74, профілактовано через представників громадськості 95, через агентуру та довірених осіб 303, в органах держбезпеки 231, через ЗМІ, громадські суди 34; з них УКДБ по Одеській області профілактовано 166 осіб (у 1986 році — 304);

— на оперативному та контрольному обліку на 1 січня 1987 року знаходилось 5610 осіб (на Одещині — 381), на 1 січня 1988 року — 3535 осіб (на Одещині — 87), знаходилось у провадженні 1904 справи оперативного нагляду і 23 справи оперативного розшуку**.

* Справи № 312–316 переведені з фонду особових справ агентури як такі, що зберігались там необґрунтовано, згідно з вказівкою керівництва 10-го відділу КДБ УРСР та актом № 10/3-1209 від 18 серпня 1988 року.

** В кінці справи дописано, що в КДБ УРСР у 1987 році взято на оперативний облік 1597 осіб, знято протягом року 52 470, знаходиться на оперобліку на 1 січня 1988 року 232 540. Без розбивки на види обліку, пояснення розбіжності з офіційною звітною цифрою 3535 осіб та без підпису.

Підписані довідки начальником 10-го відділу КДБ УРСР полковником А. В. Гринько.

Спр. 319а «Справка о результатах следственной, профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1987 год». Арк. 1–31.

Спр. 320 «Дело № 20 с годовыми статистическими отчетами о профилактической работе органов КГБ УССР за 1987 год». Арк. 1, 15.

1988 (справи 321–322)

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за справами оперативного обліку УКДБ по Одеській області на 1 січня 1988 року в розробці знаходились справи на 117 осіб, у тому числі: три оперативні розробки на групи осіб (8 підозрюваних), 79 оперативних розробок на окремих осіб; за справами оперативного розшуку у всесоюзному розшуку перебувало 22 особи та у місцевому розшуку — 8 осіб. На кінець року в розробці знаходились 123 особи, з них: 67 агентів іноземної розвідки, націоналісти, церковники тощо.

На початок року в оперативній перевірці перебувало 54 особи, під оперативним наглядом — 120, у розшуку — 4, на кінець року — відповідно 33, 57 і 5.

Згідно з вказівкою КДБ УРСР від 4 липня 1988 року № 35с УКДБ по Одеській області звітувало про кількість осіб, поставлених на оперативний облік та знятих з нього у 1988 році: на початок року перебувало на обліку 7014 осіб, у тому числі 4959 громадян СРСР і 2055 іноземних громадян та осіб без громадянства; на кінець року відповідно 4755: 2768 і 1987. Довідка підписана начальником УКДБ по Одеській області полковником Л. Д. Калиновичем та начальником 10-го відділення підполковником А. А. Дмитрієвим.

Спр. 321 «Дело № 15 с годовыми статистическими отчетами о наличии и движении дел оперативного учета и количестве лиц, состоящих на оперучете в органах КГБ УССР за 1988 год». Арк. 85–90.

Зі статистичних звітів УКДБ по Одеській області за 1988 рік

1. Слідча робота. На початок року у провадженні знаходилось 3 слідчі справи на 8 осіб, протягом року порушено ще 4 справи на 13 осіб.

2. Наявність агентури. На початок року залишалось 5926 агентів та 210 резидентів (усього — 6136 осіб), протягом року завербовано 270 агентів та 41 резидент, вибуло 1193 агенти і 40 резидентів. На кінець року перебувало 5085 агентів, 211 резидентів (усього — 5296 осіб) та 539 утримувачів явочних та конспіративних квартир.

3. Профілактична робота. Зазнали профілактики 12 осіб, з них: 7 робітників та 4 представника інтелігенції; 4 особи були викликані для бесіди до УКДБ.

Спр. 322 «Дело № 16 с годовыми статистическими отчетами о численности и движении агентуры, следственной и профилактической работе органов КГБ УССР за 1988 год». Арк. 45–47.

Згідно з довідками про результати слідчої та профілактичної роботи органів КДБ УРСР за 1988 рік:

— за 38 кримінальними справами притягнуто до відповідальності 41 особу, 18 з них заарештовані (на Одещині: 5 справ на 10 осіб);

— по завершених кримінальних справах вилучено та накладено арешт на суму 547 791 карбованець, у том числі цінностей та грошей на сумму 386 824 карбованця;

— засуджено 3 особи до смертної кари, 4 особи до різних термінів позбавлення волі; 2 особи направлено на примусове лікування;

— профілактовано 164 особи: офіційне попередження об’явлено 1, профілактовано на загальних зборах 20, профілактовано через представників громадськості 16, через агентуру та довірених осіб 73, в органах держбезпеки 50, через засоби масової інформації, громадські суди 4; з них УКДБ по Одеській області профілактовано 25 осіб;

— на оперативному та контрольному обліку на 1 січня 1989 року знаходилось 2787 осіб (на Одещині — 213), у провадженні — 1409 справ оперативного нагляду і 15 справ оперативного розшуку.

— на 1 січня 1989 року: 68 869 агентів, 1924 резидента, 9079 утримувачів явочних та конспіративних квартир.

Підписані довідки начальником 10-го відділу КДБ УРСР полковником А. В. Гринько.

Спр. 322а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1988 год». Арк. 1–30.

1989 (справи 323–324)

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за справами оперативного обліку УКДБ по Одеській області на 1 січня 1989 року в розробці знаходились справи на 123 осіб, у тому числі: дві оперативні розробки на групи осіб (6 підозрюваних), 90 оперативних розробок на окремих осіб; за справами оперативного розшуку у всесоюзному розшуку перебувала 21 особа та у місцевому розшуку — 6 осіб. На кінець року в розробці знаходились 131 особа, з них 76 агентів іноземної розвідки.

На початок року в оперативній перевірці перебували 33 особи, під оперативним наглядом — 57, у розшуку — 5, на кінець року — відповідно 29, 43 і 5.

Згідно з вказівкою КДБ УРСР від 4 липня 1988 року № 35с УКДБ по Одеській області звітувало, що на кінець 1989 року на оперативному обліку перебувало 4715 осіб, у тому числі 2670 громадян СРСР і 2045 іноземних громадян та осіб без громадянства.

Спр. 323 «Дело № 15 с годовыми статистическими отчетами о движении дел оперативного учета и количестве лиц, состоящих на оперучете в органах КГБ УССР за 1989 год». Арк. 74–78.

Зі статистичних звітів УКДБ по Одеській області за 1989 рік

1. Слідча робота. Протягом року порушено 8 справ на 8 осіб, припинено 6 справ на 6 осіб.

2. Наявність агентури. На початок року залишалось 5085 агентів та 211 резидентів (усього — 5296 осіб), протягом року завербовано 341 агент і 17 резидентів, вибуло 338 агентів і 30 резидентів. На кінець року перебувало 5133 агента, 202 резидента (усього — 5335 осіб) та 538 утримувачів явочних та конспіративних квартир.

3. Профілактична робота. Зазнали профілактики 3 особи: 1 колгоспник, 1 представник інтелігенції, 1 студент.

Спр. 324 «Дело № 16 с годовыми статистическими отчетами о численности и движении агентуры, следственной и профилактической работе органов КГБ УССР за 1989 год». Арк. 40–42.

Згідно з довідками про результати слідчої та профілактичної роботи органів КДБ УРСР за 1989 рік:

— за 26 кримінальними справами притягнуто до відповідальності 24 особи, 14 з них заарештовані (на Одещині: 9 справ на 8 осіб);

— по завершених кримінальних справах вилучено та накладено арешт на суму 238 412 карбованців, у том числі цінностей та грошей на сумму 188 062 карбованця;

— засуджено 1 особу до смертної кари, 10 осіб до різних термінів позбавлення волі; 1 особу направлено на примусове лікування;

— профілактовано 66 осіб: на загальних зборах 12, через представників громадськості 11, через агентуру та довірених осіб 23, в органах держбезпеки 16, через засоби масової інформації, громадські суди 4; з них УКДБ по Одеській області профілактовано 12 осіб;

— на оперативному та контрольному обліку на 1 січня 1990 року знаходилось 2556 осіб (на Одещині — 107), у провадженні — 1021 справа оперативного нагляду і 18 справ оперативного розшуку.

— на 1 січня 1990 року: 67 505 агентів, 1812 резидентів, 8887 утримувачів явочних та коспіративних квартир.

Підписані довідки начальником 10-го відділу КДБ УРСР підполковником О. М. Пшеніковим.

Спр. 324а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1989 год». Арк. 1–27.

1990 (справи 325–326)

Згідно з таблицями і відомостями про рух осіб, що розроблялись за справами оперативного обліку УКДБ по Одеській області на 1 січня 1990 року в розробці знаходились справи на 131 особу, у тому числі: три оперативні розробки на групи осіб (8 підозрюваних), 99 оперативних розробок на окремих осіб; за справами оперативного розшуку у всесоюзному розшуку перебували 20 осіб та у місцевому розшуку — 4 особи. На кінець року в розробці знаходились 125 осіб, з них 74 агенти іноземної розвідки.

На початок року в оперативній перевірці перебували 29 осіб, під оперативним наглядом — 43, у розшуку — 5, на кінець року — відповідно 28, 15 і 7.

Згідно з вказівкою КДБ УРСР від 4 липня 1988 року № 35с УКДБ по Одеській області звітувало, що на кінець 1990 року на оперативному обліку перебувало 1492 особи, у тому числі 468 громадян СРСР і 1024 іноземних громадян та осіб без громадянства. Довідка підписана начальником УКДБ по Одеській області полковником Л. Д. Калиновичем та начальником 10-го відділення підполковником А. А. Столєтовим.

Спр. 325 «Дело № 15 с годовыми статистическими отчетами о движении дел оперативного учета и количестве лиц, состоящих на оперативном учете в органах КГБ УССР за 1990 год». Арк. 72–76.

Зі статистичних звітів УКДБ по Одеській області за 1990 рік

1. Слідча робота. На початок року залишалась у провадженні 1 справа на 1 особу, протягом року порушено 4 справи на 3 особи.

2. Наявність агентури. На початок року залишалось 5133 агенти і 202 резиденти (усього 5335 осіб), протягом року завербовано 283 агентів і 15 резидентів, вибуло 370 агентів і 21 резидент. На кінець року перебувало 5046 агентів, 196 резидентів (усього — 5242 особи) та 511 утримувачів явочних та конспіративних квартир.

Спр. 326 «Дело № 16 с годовыми статистическими отчетами о численности и движении агентуры, следственной и профилактической работе органов КГБ УССР за 1990 год». Арк. 39–40.

Згідно з довідками про результати слідчої та профілактичної роботи органів КДБ УРСР за 1990 рік:

— за 71 кримінальною справою притягнуто до відповідальності 61 особу, 30 з них заарештовані (на Одещині: 4 справи на 6 осіб);

— по завершених кримінальних справах вилучено та накладено арешт на суму 3 980 440 карбованців, у том числі цінностей та грошей на сумму 3 580 395 карбованців;

— засуджено 1 особу до смертної кари, 32 особи до різних термінів позбавлення волі; 2 особи направлені на примусове лікування;

— профілактовано 40 осіб: на загальних зборах 1, через представників громадськості 9, через агентуру та довірених осіб 16, в органах держбезпеки 13, через засоби масової інформації, громадські суди 1; з них УКДБ по Одеській області профілактовано 2 особи;

— на оперативному та контрольному обліку на 1 січня 1991 року знаходилось 2295 осіб (на Одещині — 108);

— на 1 січня 1991 року: 61 554 агенти, 1599 резидентів, 8401 утримувач явочних та конспіративних квартир.

Підписані довідки начальником 10-го відділу КДБ УРСР полковником О. М. Пшенніковим.

Спр. 326а «Справка о результатах следственной и профилактической работы, наличии и движении дел оперативного учета и агентуры в органах КГБ УССР за 1990 год». Арк. 1–27.

Спр. 327 «Отчетность о выполнении Указа Президиума Верховного Совета СССР от 27 апреля 1953 г. «Об амнистии». 1953 год». 75 арк. [Переведено з УСБУ в Херсонській обл.].

Спр. 328 «Статистические данные об оперативно-следственной работе за 1933–1935 годы». 45 арк. [Переведено з УСБУ у Вінницькій обл.].

№ 20. Сторінки з «Путівника по Галузевому державному архіву Служби безпеки України» (ГДА СБУ, Київ, вул. Золотоворітська, 7).
Повний опис путівника див. на с. 218–227. Електронну версію розміщено за адресою: http://library.khpg.org/index.php?id=1261634362

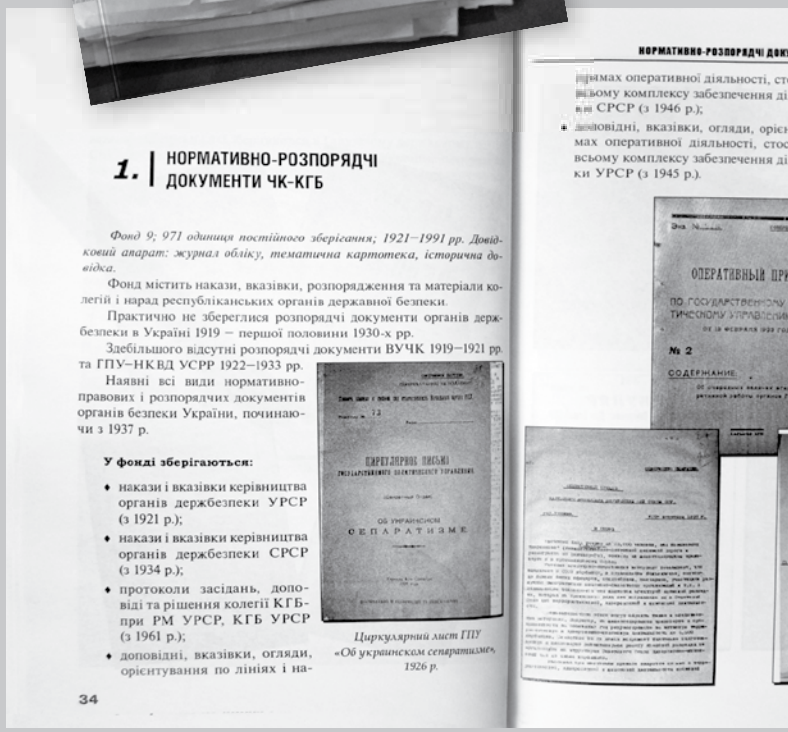

З документів фонду 42 «Оперативно-статистична звітність КДБ УРСР»
Галузевого державного архіву Служби безпеки України

14

СВОДНАЯ ТАБЛИЦА

Форма № 23.
стр. . . . .

Учета работы всех органов ~~окротдела~~ ГПУ УССР за весь ~~квартал~~ 1928 г.

Движение / Окраски учета	Учет политнеблагонад. элемента: Состояло	Прибыло	Убыло	Состоит	Из них: Актив	Пассив	Выявленные	Легалисты	Розыскиваемые	Массовая	Привлечено по делам следствия и дознания: С арест.	Без ареста	Из числа привлеч. состояло на учете	Подвергнуто админ. высылке	Агентурные дела: Состояло	Вновь заведено	Реализовано	Прекращено	Передано в др. органы	Состоит	Из них групповых	Следственные дела: Состояло	Вновь заведено	Передано в суд и прокуратуру	Передано в особое совещание	Передано в др. органы	Прекращено	Состоит	Из них групповых
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
Учет работы по линии СО																													
Меньшевики	1619	981	454	2146	132	669	114	1154	77	—	4	-	-	-	—	9	-	5	1	3	—	2	4	-	3	1	2	-	-
Анархисты	577	474	231	820	248	318	127	77	50	—	46	-	-	5	—	30	3	1	1	25	3	4	23	-	4	3	17	3	-
Левые С.-Р.	691	194	128	757	35	280	38	373	31	-	8	-	-	-	—	1	1	-	-	-	—	-	8	-	-	3	5	-	-
Правые С.-Р.	1062	492	223	1331	35	445	134	555	102	—	16	-	-	10	1	1	1	-	-	1	1	-	16	-	-	-	16	-	-
Левые сионисты	1880	997	434	2443	611	1041	104	692	42	—	55	-	-	21	—	3	-	-	1	2	—	15	43	-	21	1	30	6	-
Правые сионисты	1650	1335	484	2481	653	1153	117	620	32	—	52	1	-	19	—	-	-	-	-	-	-	21	93	1	23	2	33	5	-
ЕКРП и ЕКРСМ	150	83	46	193	87	64	3	31	1	—	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	—	-	-	-	-	-	-	-	-
ПНС (К. Д.) и [illegible]	383	116	49	450	72	236	78	-	14	—	—	-	-	-	-	1	-	1	—	—	—	-	-	-	-	-	-	-	-
Дашнаки	35	63	13	145	31	44	51	10	9	-	65	7	-	17	-	-	-	-	-	-	-	-	59	-	18	1	35	5	-
Бывшие коммунисты	270	794	601	463	328	129	5	-	1	-	215	8	-	131	—	18	1	2	3	12	1	4	176	14	139	1	11	20	-
Укр. общ. и парт.	2237	2179	888	3688	1486	1401	436	243	8	-	413	29	-	151	—	54	10	4	3	37	10	20	176	10	47	3	65	51	1
Русск. общест.	1301	1319	454	2166	689	1139	338	-	-	-	19	5	-	11	—	13	4	2	-	7	3	2	11	1	3	1	4	4	-
Духов. и сектанство	2328	773	335	2766	2764	2	-	-	-	-	282	63	-	158	—	4	-	-	-	4	-	94	197	32	86	10	110	53	-
Провок. охр. жанд.	—	-	-	-	-	-	-	-	-	-	53	54	-	-	8	15	1	—	3	19	1	43	82	56	8	11	25	25	-
Прочие	—	484	54	430	160	261	9	-	-	-	1184	207	-	61	-	2	-	-	-	2	-	19	509	237	87	13	167	57	4
ИТОГО	14223	12390	4454	20159	2341	7141	1594	3716	367	—	2412	352		584	10	151	21	15	13	112	19	224	1400	351	504	50	520	199	5
Учет работы по линии КРО																													
К-Р Украинская	2176	3619	1026	4769	2601	2143	-	-	25	-	932	90	-	233	58	184	36	42	20	144	19	75	475	76	205	28	143	98	4
К-Р белая	4526	4857	1512	5975	2434	3555	-	-	46	—	444	62	-	147	99	65	13	34	15	102	9	143	262	75	102	25	128	81	2
Шпионаж польский	978	1334	634	1678	1380	337	-	-	21	—	825	31	-	224	127	240	49	43	48	227	11	112	410	78	176	86	92	90	4
Шпионаж румынск.	315	488	164	639	533	104	-	-	2	—	270	17	-	31	51	46	9	10	7	71	11	26	107	50	26	13	24	20	-
Шпионаж прочий	433	524	287	670	538	130	-	-	2	-	85	2		12	40	52	7	18	11	56	2	2	65	6	8	19	19	15	-
Диверсия	—	62	-	62	61	1	-	-	-	-	282	36	-	-	13	13	2	6	3	15	-	31	121	37	15	10	35	55	2
Полит. бандитизм	—	1043	-	1043	233	800	-	-	5	-	51	12	-	86	1	4	1	-	-	4	—	11	34	7	13	3	17	5	-
Угол. бандитизм	—	41	14	27	27	-	-	-	-	-	821	64	-	68	6	14	8	2	-	10	-	28	273	119	40	39	47	56	2
Инколонии	1550	1256	426	2380	1487	892	-	-	1	—	86	9	-	42	5	15	1	5	1	13	4	12	95	6	21	6	13	11	-
Нел. пер. гран.	—	-	-	-	-	-	-	-	-	-	982	97	-	-	—	-	-	-	-	-	—	113	378	121	51	200	524	95	-
Прочие	—	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	—	-	-	-	-	-	—	-	-	-	-	-	-	-	—
ИТОГО	9978	11225	4059	17143	9089	7852	-	-	102	-	4838	420	-	843	400	633	126	160	105	642	56	553	2670	575	667	429	1036	526	14
По линии ИНФО																													
Крест. союзы	—	256	13	261	261	-	-	-	-	-	1	-	-		—	9	—	3	-	6	1	-	1	-	-	-	-	1	-
Борьба с мер. совв. на селе	—	2235	134	2085	2085	-	-	-	-	-	617	120	-	110	—	106	9	5	-	92	21	-	324	81	102	2	28	111	1
Бузотеры	137	436	70	503	447	56	-	-	-	-	130	16	-	16	-	17	-	1	-	16	1	5	89	43	21	4	14	10	-
Терор и политхулиг.	—	134	11	123	123	-	-	-	-	-	517	107	-		—	10	1	-	-	9	2	-	165	40	18	3	5	99	6
~~[illegible]~~ [illegible]	—	759	29	730	730	-	-	-	-	-	66	21	-	4	—	24	4	2	-	18	1		46	8	18	-	8	12	-
Б-Н элемент	—	15	-	15	15	-	-	-	-	-	-	-	-		—	-	-	-	-	-	—	-	-	-	-	-	-	-	-
Сл. должностные	—	163	19	144	144	-	-	-	-	-	241	134			—	30	4	4	-	22	3	-	162	110	-	9	6	37	-
Прочие	—	318	22	296	296	-	-	-	-	-	-	-	-		—	2	-	1	-	1	1	—	-	-	-	-	-	-	-
ИТОГО	137	4344	324	4157	4101	56	-	-	-	-	1608	408		130	—	198	18	16	-	164	30	3	787	282	151	18	61	270	7
По линии ЭКУ																													
Эконом. шп. и К-Р	—	1030	32	998	967	31	-	-	-	-	332	46	-	7	1	99	4	2	2	92	8	2	99	25	13	31	16	16	-
Аварии	—	28	2	26	26	-	-	-	-	-	174	558	-		—	4	-	1	-	3	-	17	334	280	-	17	50	34	-
Служ.-должн. прест.	—	1969	221	1748	1619	129	-	-	-	-	2316	368			53	699	170	49	17	516	8	336	2744	2070	3	575	905	289	5
Хищения	—	59	4	55	55	-	-	-	-	-	1460	157	-		4	31	5	1	-	29	1	105	1474	150	23	123	139	137	-
Спекул. и ажиот.	—	718	92	626	520	106	-	-	-	-	3007	905	-	170	—	75	9	2	-	64	6	238	2074	1601	151	33	326	196	3
Фальшивом.	—	156	14	142	90	52	-	-	-	-	165	49	-	16	1	33	4	3	2	25	1	22	77	53	6	8	85	7	-
Спекул. валютой	—	867	68	799	493	306	-	-	-	-	599	40	-	102	—	14	2	1	-	11	1	23	265	22	143	9	55	59	-
Прочие	—	713	43	670	540	130	-	-	-	-	-	-	-		—	17	1	2	-	14	1	-	-	-	-	-	-	-	-
ИТОГО	—	5540	476	5064	4310	754	—	—	-	-	7351	6741		295	59	972	195	61	21	754	26	743	7064	4998	382	496	1219	748	8
УПО контрабанда	7448	1682	1394	7736	2218	5518	—	-	-	-	731	232	-	493	—	247	36	50	1	160	31	115	583	154	397	48	80	69	-
ОПК Служ. должн.	—	276	46	230	173	57	-	-	-	-	72	84	-		—	17	5	2	-	10	5	6	80	66	1	4	10	5	-
АОУ служ. должн.	—	—	-	-	—	-	-	-	-	-	80	99	-		—	—	—	-	-	—	-	17	127	84	1	18	31	10	-
Спецотд.—нар. моб. раб.	—	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	129	-		—	-	-	-	-	-	-	30	101	80	-	7	33	11	-
Перебежчики	2941	795	1470	2266	-	-	-	-	-	2266	-	-	-		—	-	-	-	-	-	-	—	-	-	-	-	-	-	—
Адм. высланные	1550	[illegible]	1780	2445	-	-	-	-	-	2445	-	-	-		—	-	-	-	-	-	-	—	-	-	-	-	-	-	-
Прочие	2139	684	1257	1566	434	1132	-	-	-	-	2051	2148		161	2	12	1	1	1	11	-	306	3379	2091	122	908	865	298	-
Мил. воры рецидив.	—	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3636	—	—	—	—	-	-	-	—	-	-	-	-	-	-	-
ВСЕГО	38446	35510	11920	60776	28228	23040	1594	3716	469	4711	19119	10608	-	6142	471	2230	402	305	141	1853	167	1997	16281	8881	2133	1978	2755	2136	34

№ 21. Зведена таблиця обліку роботи органів ДПУ УСРР за 1928 рік. На обліку знаходилось 60 776 політично неблагонадійних осіб, з них 2163 — в Одеському окружному відділі ДПУ.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 14. Інформацію за справою див. на с. 229.

31 51

С П Р А В К А

О ПРИВЛЕЧЕННЫХ ОРГАНАМИ ГПУ УССР КУЛАКАХ ЗА 1928-1931-Г г о д.

1. Всего за 1928,1929,1930 и Январь-май 1931 года органами ГПУ УССР было привлечено к ответственности - 49.754 кулака.

2. В течении 1928 года было привлечено 1.462 человека, в том числе: по отдельным окраскам:

Анархисты........1 чел.
Укр.к-р обществ. 12 "
Церковники 9 "
БЧПА - 1 "
Сельская к-р 803 "
Укр.к-р 67 "
Белая к-р 35 "
Польский шпион. 52 "
Румынск.шпион. 20 "
Диверсия 22 "
Политбандитизм 2 "
Угол.бандит. 15 "
Инколонии 24 "
Экон.вредит. 2 "
Нелег.перех.гран. 1 "
Соуч.в служ.дол. преступлениях....28 "
Ажиот.и спек. 324 "
Контрабанда 19 "
Проч.преступл. 25 "

Сведения о результатах следственных дел отсутствуют.

3. В 1929г. было привлечено 8.139 человек, в том числе:

Анархисты........ 1 чел.
Прав.эс-эры 1 "
Укр.к-р обществ. 92 "
Церковники 119 "
Сектанты 133 "
БЧПА 8 "
Сельск.к-р 4740 "
Сельск.террор 1402 "
Быв.помещики 16 "
Укр.к-р 566 "
Белая к-р 189 "
Поль.шпион. 57 "
Рум.шпионаж 10 "
Диверсия 10 "
Политбандитизм 3 "
Угол.бандит. 55 "
Инколонии 147 "
Экон.вредит. 2 "
Нел.перех.гран. 3 "
Соуч.в служ.дол. преступлен. 67 "

Ажиотаж и спекуляция - 380 чел.
Фальшивомонетчики 6 "
Контрабанда 3 "
Проч.преступления 129 "

Из этого количества Особым Совещанием было осу-
...ключению в концлагерь и ссылке - 1.103 человека
Сведения о результатах остальных дел - отсутству...

4. В 1930г. было привлечено 26.898 человек, в то...

Анархисты............. 24 чел.
Лев.с-р 2 "
Прав.с-р 7 "
П.С
"Третья Сила" 2 "
БЧПА 53 "
Укр.к-р обществ. 36 "
Русская к-р обществ. 191 "
Сельская к-р 7 "
Сельский террор 18427 "
Церковники 958 "
Сектанты 453 "
Укр.к-р 155 "
Белая к-р 3479 "
Политбандитизм 1224 "
Уголов.бандитизм 392 "
Диверсия 78 "
Поль.шпионаж 24 "
Румынск.шпионаж 153 "
Немецк.шпионаж 30 "
Разн.шпионаж 1 "
Польколония 4 "
Немколония 240 "
Чешск.колония 219 "
...вредит. 1 "

Укр.к-р
Белая к-р
Политбандитизм
Уголов.бандитизм
Диверсия
Поль.шпионаж
Румынск.шпионаж
Немецк.шпионаж
Разн.шпионаж
Польколония
Немколония
Чешск.колония 240
Проч.колонии 219
Экон.вредит.
Нелег.перех.границы 27
Соучаст.в служ.долж.пр. 25
Ажиотаж и спекуляция 85
Фальшивомонетчики 33
Валютчики 12
Контрабанда 3
Проч.преступления 134
11
409

Из этого количества:
Расстреляно - 1.033.чел.
Закл.в к-л. 4.858 "
Выслано 8.430 "
Осужд.к лиш.своб.- 414 чел.
Осужд.к др.мер. - 691 "
Переч.за суд.НКЮ - 2310 "
Освобождено - 7755 "

- 3. 52

5. За Январь-Май 1931 года было привлечено 13.255 чел. В том числе:

Меньшевики.............1 чел.
Лев.с-р 9 "
Прав.с-р 2 "
Т.К.П. 12 "
"Третья Сила" 3 "
БЧПА 63 "
Укр.к-р обществен. 64 "
Сельск.к-р 10915 "
Сельск.террор 275 "
Церковники 37 "
Сектанты 37 "
Укр.к-р 821 "
Белая к-р 322 "
Политбандитизм 157 "
Угол.бандитизм 13 "
Диверсия 11 "
Польшпионаж 42 "
Румынск.шпионаж 22 "
Немецк.шпионаж 1 "
Чешск.шпионаж 2 "
Разн.шпионаж 2 "
Польколония 33 "
Немколония 40 "
Чешская колония 22 "
Проч.колонии 29 "
Эконом.вредительство 12 "
Нелег.перех.границы 119 "
Соуч.в служ.дол.пр. 10 "
Ажиотаж и спекуляция 21 "
Проч.преступления 143 "

За Январь-Май Судебной Тройкой и Особым Совещанием из числа привлеченных к ответственности кулаков было осуждено - 4.971 человек, в том числе:

Расстреляно........328 чел.
Заключ.в к-л 1083 "
Выслано 3320 "
Осужд.к др.мер. 240 "

Сведения об освобожденных и перечисленных за судами НКЮ - отсутствуют.

ПОМ НАЧ УСО ГПУ УССР: /ГЕРЦОВС[illegible]/

"13" Июля 1931г.

№ 22. Довідка ДПУ УСРР щодо репресованих у 1928–1930-му та на початку 1931 року куркулів, усього 49 754 особи.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 51–52. Інформацію за справою див. на с. 234.

№ 23. Зі звіту про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1936 рік. Усього притягнуто до відповідальності 19 742 особи, з них УНКВС по Одеській області — 2028 осіб.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 26а. Арк. 1, 14, 22.
Інформацію за справою див. на с. 242, витяг зі звіту — у документі № 32 на с. 397–406.

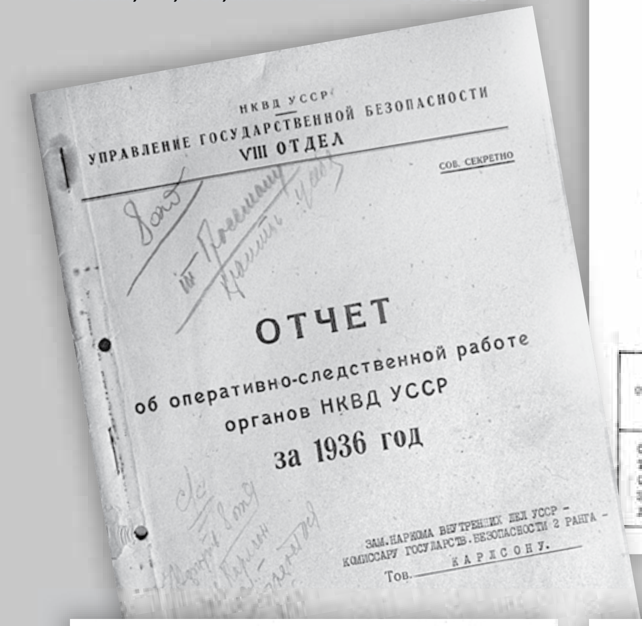

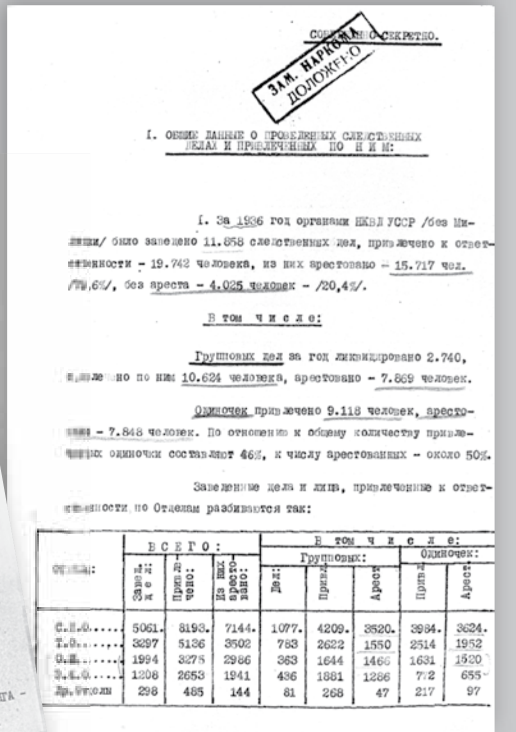

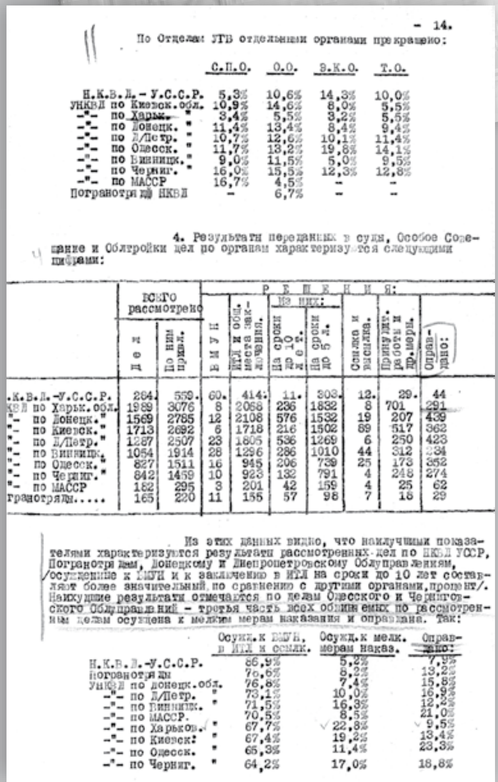

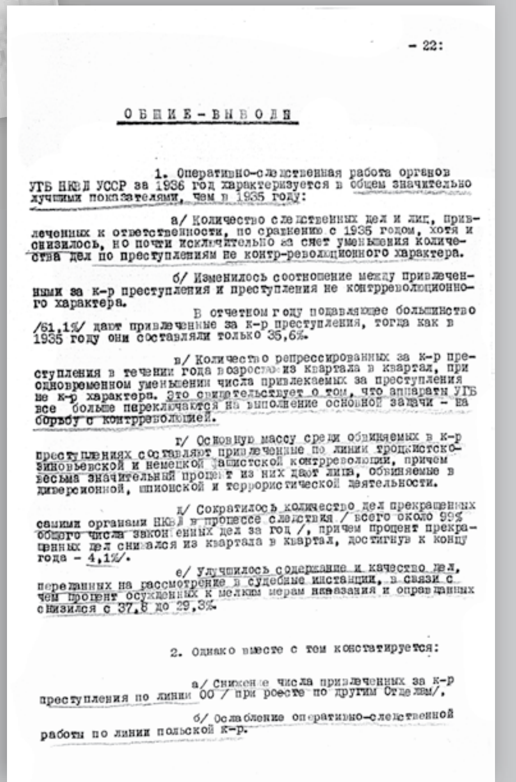

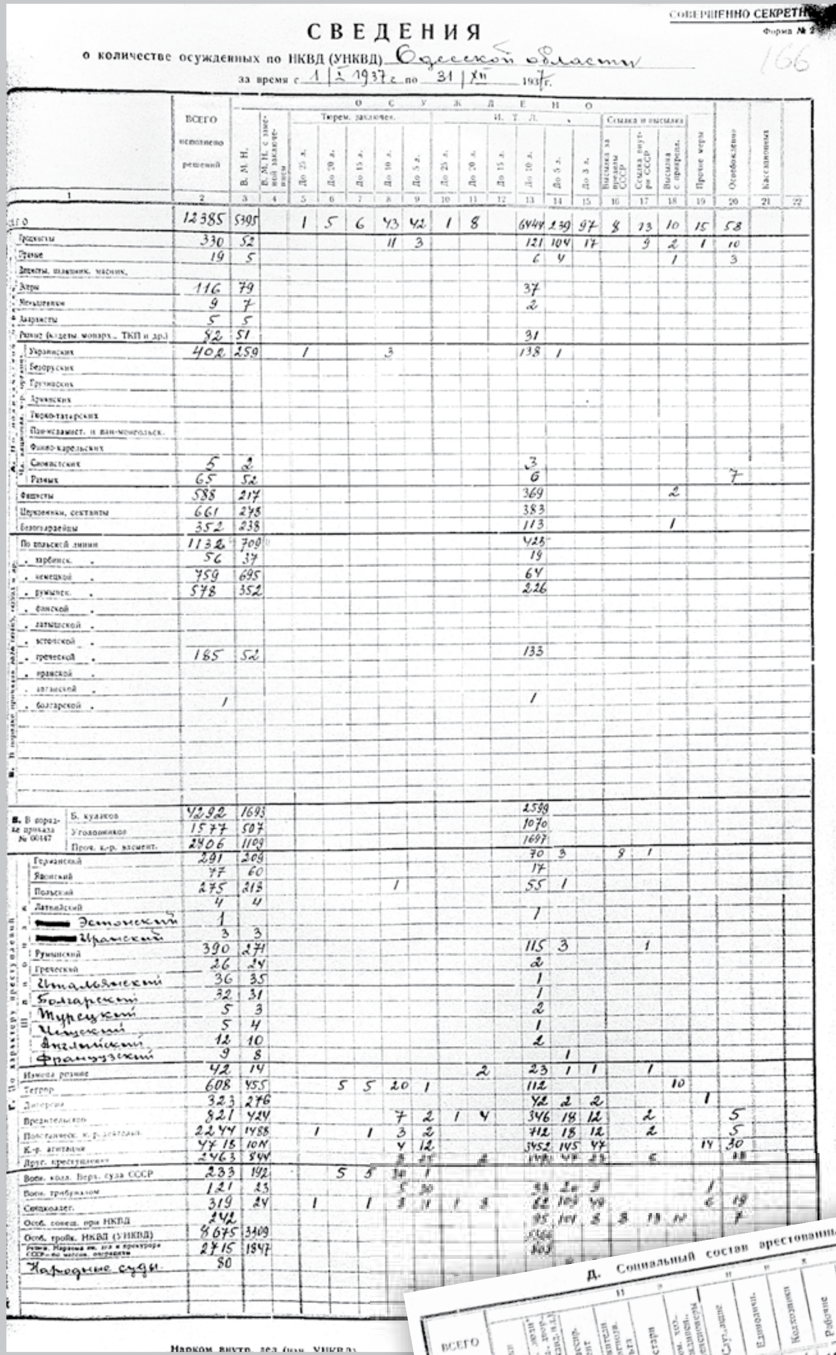

№ 24. Відомості про кількість репресованих в Одеській області за 1937 рік згідно з рішеннями судових та позасудових органів (усього 12 385 осіб) і соціальний склад заарештованих УНКВС по Одеській області за цей же період (усього 12 695 осіб).
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 166, 165.
Інформацію за справою див. на с. 243–244.

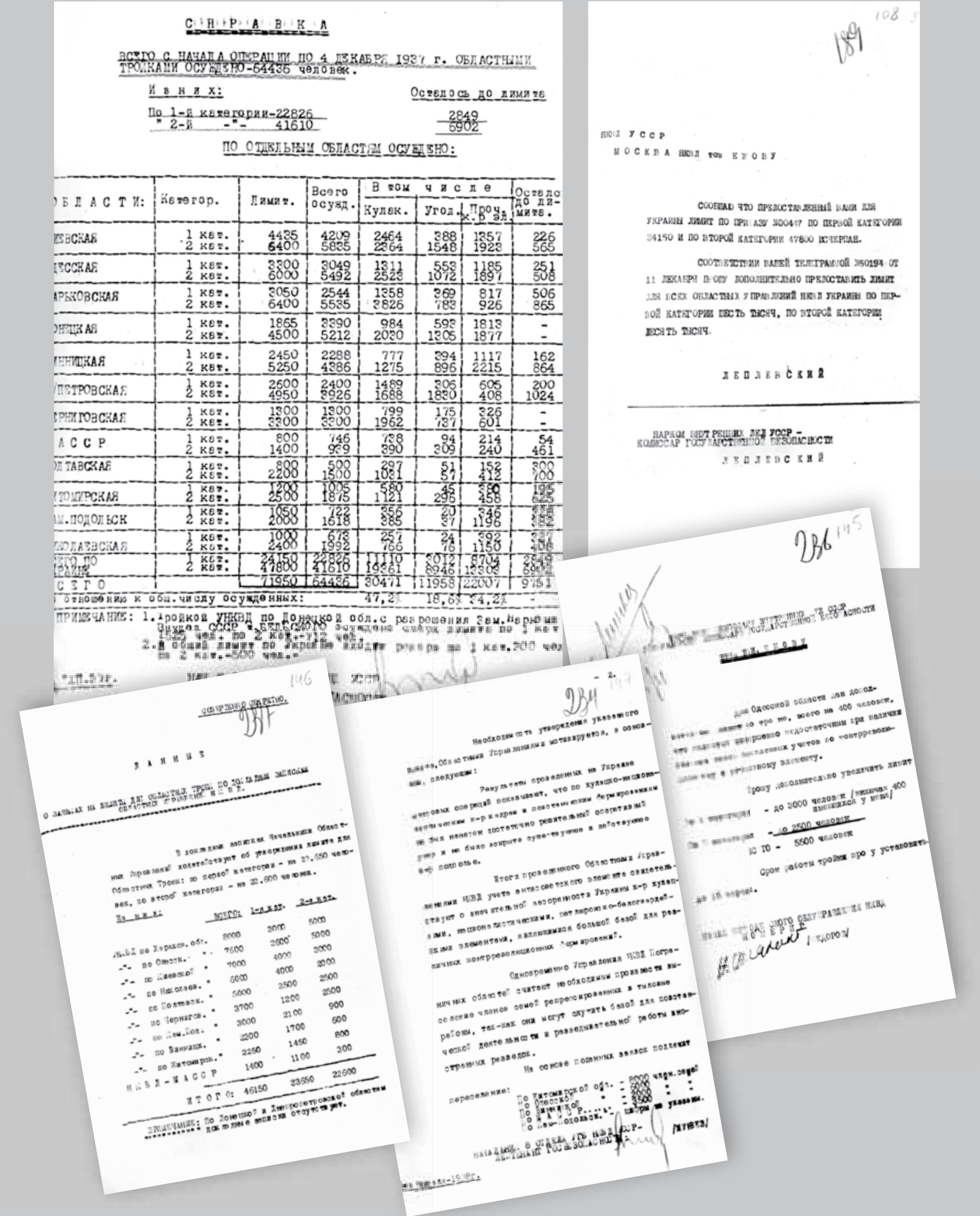

С П Р А В К А

ВСЕГО С НАЧАЛА ОПЕРАЦИИ ПО 4 ДЕКАБРЯ 1937 г. ОБЛАСТНЫМИ ТРОЙКАМИ ОСУЖДЕНО-64436 человек.

Из них:	Осталось до лимита
По 1-й категории-22826	2849
" 2-й -"- 41610	6902

ПО ОТДЕЛЬНЫМ ОБЛАСТЯМ ОСУЖДЕНО:

ОБЛАСТИ:	Категор.	Лимит.	Всего осужд.	В том числе: Кулак.	Угол.	Проч. к.р. эл.	Осталось до лимита.
[Ки]евская	1 кат.	4435	4209	2464	388	1357	226
	2 кат.	6400	5835	2364	1548	1923	565
[О]десская	1 кат.	3300	3049	1311	553	1185	251
	2 кат.	6000	5492	2523	1072	1897	508
[Х]арьковская	1 кат.	3050	2544	1358	369	817	506
	2 кат.	6400	5535	3826	783	926	865
[Д]онецкая	1 кат.	1865	3390	984	593	1813	-
	2 кат.	4500	5212	2030	1305	1877	-
[В]инницкая	1 кат.	2450	2288	777	394	1117	162
	2 кат.	5250	4386	1275	896	2215	864
[Днеп]ропетровская	1 кат.	2600	2400	1489	306	605	200
	2 кат.	4950	3926	1688	1830	408	1024
[Че]рниговская	1 кат.	1300	1300	799	175	326	-
	2 кат.	3300	3300	1962	737	601	-
[М]АССР	1 кат.	800	746	738	94	214	54
	2 кат.	1400	939	390	309	240	461
[П]олтавская	1 кат.	800	500	297	51	152	300
	2 кат.	2200	1500	1031	57	412	700
[Ж]итомирская	1 кат.	1200	1005	580	45	380	195
	2 кат.	2500	1875	1121	296	458	625
[К]ам.Подольск	1 кат.	1050	722	356	20	346	[illegible]
	2 кат.	2000	1618	385	37	1196	[illegible]
[Ни]колаевская	1 кат.	1000	673	257	24	392	[illegible]
	2 кат.	2400	1992	766	76	1150	[illegible]
[Все]го по [Ук]раине	1 кат.	24150	22826	11110	3012	8704	2849
	2 кат.	47800	41610	19361	8946	13303	6902
[В]СЕГО		71950	64436	30471	11958	22007	9751
[В] отношении к общ. числу осужденных:				47,2%	18,6%	34,2%	-

ПРИМЕЧАНИЕ: 1. Тройкой УНКВД по Донецкой обл. с разрешения Зам. Наркома Внудел СССР т. БЕЛЬСКОГО осуждено сверх лимита по 1 кат. 1525 чел. по 2 кат.-712 чел.
2. В общий лимит по Украине входит резерв по 1 кат. 200 чел. по 2 кат.-500 чел.

НКВД УССР

МОСКВА НКВД тов ЕЖОВУ

СООБЩАЮ ЧТО ПРЕДОСТАВЛЕННЫЙ ВАМИ ДЛЯ УКРАИНЫ ЛИМИТ ПО ПРИКАЗУ 00447 ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ 24150 И ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ 47800 ИСЧЕРПАН.

СООТВЕТСТВЕННО ВАШЕЙ ТЕЛЕГРАММОЙ 360194 ОТ 11 ДЕКАБРЯ ПРОШУ ДОПОЛНИТЕЛЬНО ПРЕДОСТАВИТЬ ЛИМИТ ДЛЯ ВСЕХ ОБЛАСТНЫХ УПРАВЛЕНИЙ НКВД УКРАИНЫ ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ ШЕСТЬ ТЫСЯЧ, ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ ДЕСЯТЬ ТЫСЯЧ.

ЛЕПЛЕВСКИЙ

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР - КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ЛЕПЛЕВСКИЙ

№ 25. Довідка про кількість репресованих в Україні за «куркульською операцією» НКВС СРСР (наказ № 00447) на початок грудня 1937 року (всього 64 436 осіб, у тому числі по Одеській області: 3049 за 1-ю категорією — розстріл і 5492 за 2-ю категорією — 8–10 років таборів). Звернення керівництва українських органів НКВС до керівництва НКВС СРСР про збільшення лімітів на арешти і подальші репресії.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 48, 108, 145–147.
Інформацію за справою див. на с. 244; тексти документів № 43 — на с. 424–436.

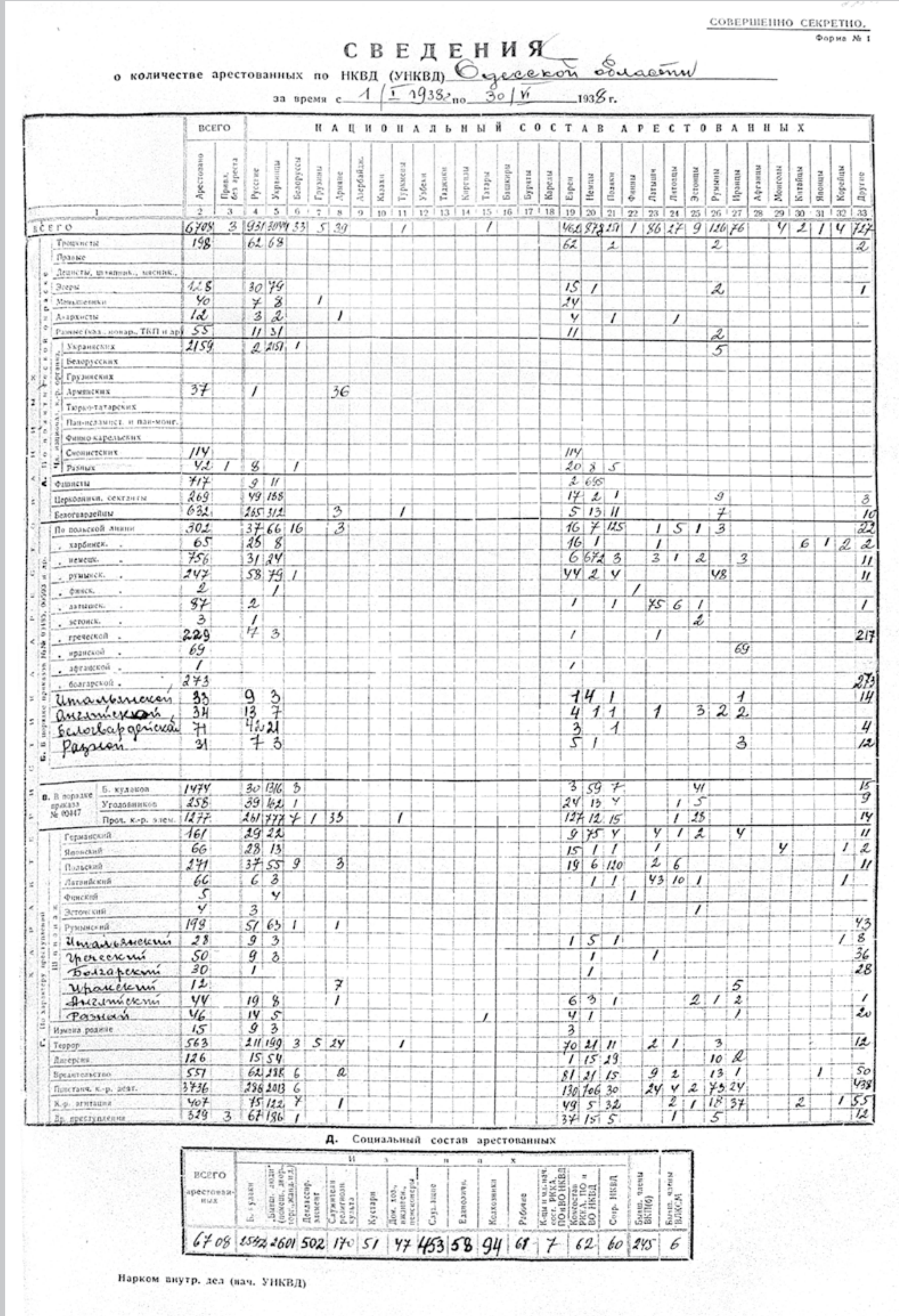

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.
Форма № 1

СВЕДЕНИЯ

о количестве арестованных по НКВД (УНКВД) Одесской области

за время с 1/I 1938 г. по 30/VI 1938 г.

1	Арестовано (2)	Превыш. без ареста (3)
ВСЕГО	6708	3
Троцкисты	198	
Правые		
Децисты, шляпник., мясник.		
Эсеры	128	
Меньшевики	40	
Анархисты	12	
Разные (каз., монар., ТКП и др.)	55	
Украинских	2159	
Белорусских		
Грузинских		
Армянских	37	
Тюрко-татарских		
Пан-исламист. и пан-монг.		
Финно-карельских		
Сионистских	114	
Разных	42	1
Фашисты	717	
Церковники, сектанты	269	
Белогвардейцы	632	
По польской линии	302	
" харбинск. "	65	
" немецк. "	756	
" румынск. "	247	
" финск. "	2	
" латышск. "	87	
" эстонск. "	3	
" греческой "	229	
" иранской "	69	
" афганской "	1	
" болгарской "	273	
Итальянской	33	
Английской	34	
Белогвардейской	71	
Разной	31	
В. В порядке приказа № 00447: Б. кулаков	1474	
Уголовников	258	
Проч. к.-р. элем.	1277	
Шпионаж: Германский	161	
Японский	66	
Польский	271	
Латвийский	66	
Финский	5	
Эстонский	4	
Румынский	199	
Итальянский	28	
Греческий	50	
Болгарский	30	
Иранский	12	
Английский	44	
Разный	46	
Измена родине	15	
Террор	563	
Диверсия	126	
Вредительство	551	
Повстанч. к.-р. деят.	3736	
К.-р. агитация	407	
Др. преступления	529	3

Д. Социальный состав арестованных

Всего арестованных	Б. кулаки	Бывш. люди (помещ., двор., торг., жанд. и т.д.)	Деклассир. элемент	Служители религиозн. культа	Кустари	Дом. хоз., иждивен., пенсионеры	Служащие	Единолич.	Колхозники	Рабочие	К-ры и нач. сост. РККА, ПО и ВО НКВД	Кр-цы РККА, ПО и ВО НКВД	Сотр. НКВД	Бывш. члены ВКП(б)	Бывш. члены ВЛКСМ
6708	2542	2601	502	170	51	47	453	58	94	61	7	62	60	245	6

Нарком внутр. дел (нач. УНКВД)

№ 26. Відомості про кількість заарештованих УНКВС по Одеській області за першу половину 1938 року (всього 6708 осіб).
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 200. Інформацію за справою див. на с. 246–248.

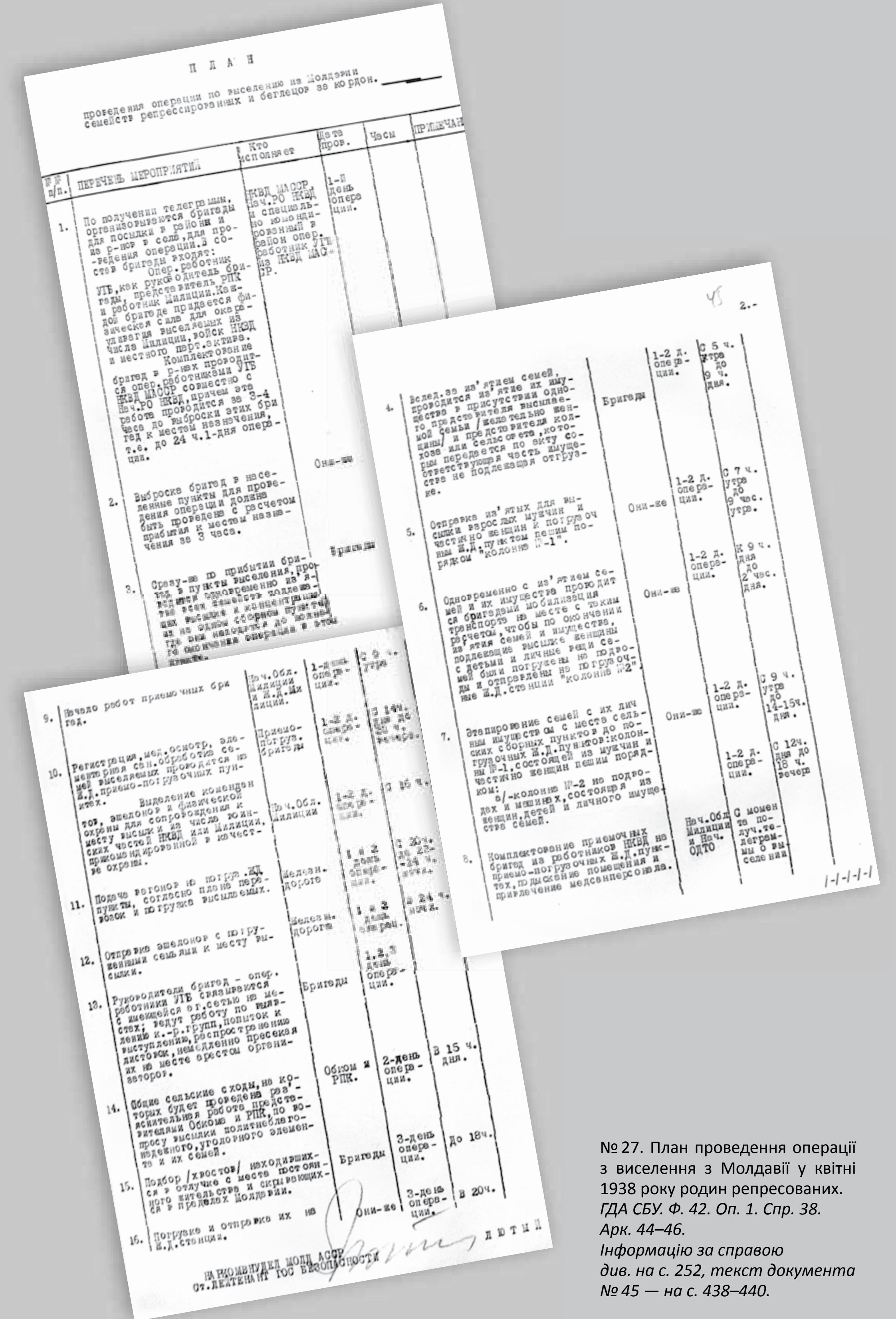

П Л А Н

проведения операции по выселению из Молдавии семейств репрессированных и беглецов за кордон.

НАРКОМВНУДЕЛ МОЛД АССР
Ст. ЛЕЙТЕНАНТ ГОС БЕЗОПАСНОСТИ

№ 27. План проведення операції з виселення з Молдавії у квітні 1938 року родин репресованих.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 44–46.
Інформацію за справою див. на с. 252, текст документа № 45 — на с. 438–440.

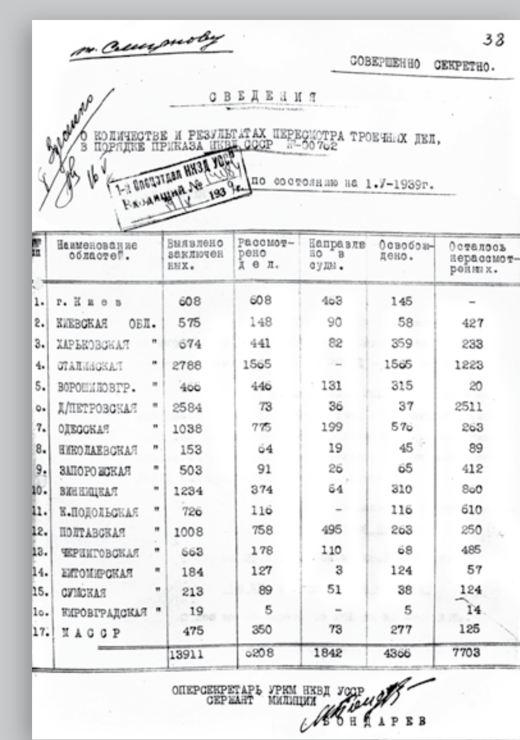

т. Смирнову

38

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

С В Е Д Е Н И Я

о количестве и результатах пересмотра троечных дел, в порядке приказа НКВД СССР №-00762

1-й Спецотдел НКВД УССР Входящий №

по состоянию на 1.V-1939г.

№№ пп	Наименование областей.	Выявлено заключенных.	Рассмотрено дел.	Направлено в суды.	Освобождено.	Осталось нерассмотренных.
1.	г. К и е в	608	608	463	145	–
2.	КИЕВСКАЯ ОБЛ.	575	148	90	58	427
3.	ХАРЬКОВСКАЯ "	674	441	82	359	233
4.	СТАЛИНСКАЯ "	2788	1565	–	1565	1223
5.	ВОРОШИЛОВГР. "	466	446	131	315	20
6.	Д/ПЕТРОВСКАЯ "	2584	73	36	37	2511
7.	ОДЕССКАЯ "	1038	775	199	576	263
8.	НИКОЛАЕВСКАЯ "	153	64	19	45	89
9.	ЗАПОРОЖСКАЯ "	503	91	26	65	412
10.	ВИННИЦКАЯ "	1234	374	64	310	860
11.	К.ПОДОЛЬСКАЯ "	726	116	–	116	610
12.	ПОЛТАВСКАЯ "	1008	758	495	263	250
13.	ЧЕРНИГОВСКАЯ "	663	178	110	68	485
14.	ЖИТОМИРСКАЯ "	184	127	3	124	57
15.	СУМСКАЯ "	213	89	51	38	124
16.	КИРОВГРАДСКАЯ "	19	5	–	5	14
17.	М А С С Р	475	350	73	277	125
		13911	6208	1842	4366	7703

ОПЕРСЕКРЕТАРЬ УРКМ НКВД УССР
СЕРЖАНТ МИЛИЦИИ
БОНДАРЕВ

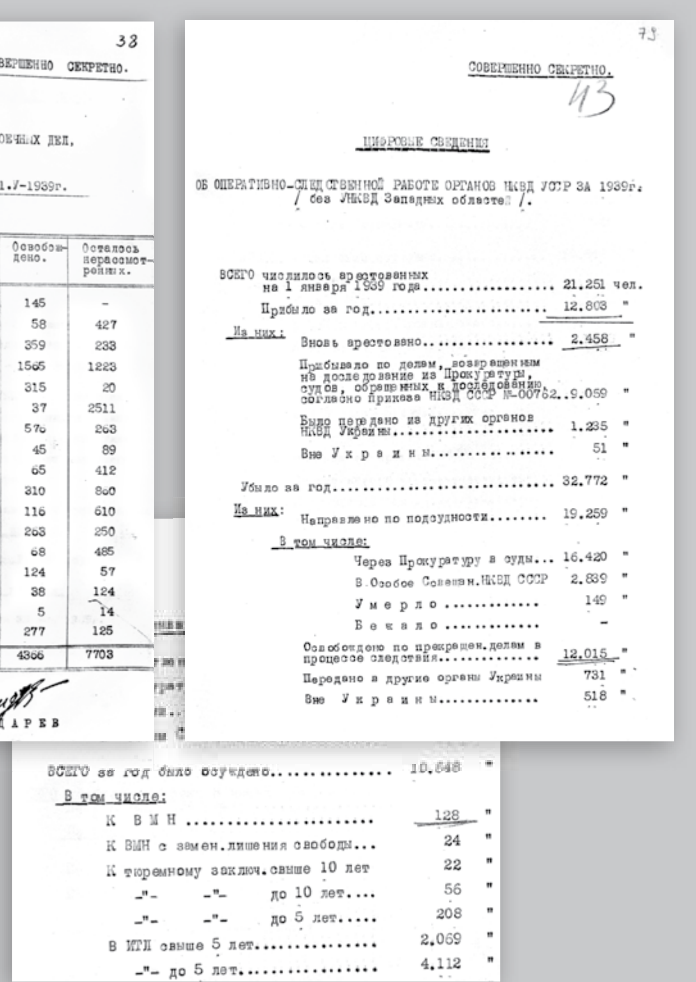

79

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

43

ЦИФРОВЫЕ СВЕДЕНИЯ

ОБ ОПЕРАТИВНО-СЛЕДСТВЕННОЙ РАБОТЕ ОРГАНОВ НКВД УССР ЗА 1939г.
/ без УНКВД Западных областей /.

ВСЕГО числилось арестованных на 1 января 1939 года .... 21.251 чел.
Прибыло за год .... 12.803 "
Из них: Вновь арестовано .... 2.458 "
Прибывало по делам, возвращенным на доследование из Прокуратуры, судов, обращенных к доследованию, согласно приказа НКВД СССР №-00762 .. 9.059 "
Было передано из других органов НКВД Украины .... 1.235 "
Вне У к р а и н ы .... 51 "
Убыло за год .... 32.772 "
Из них: Направлено по подсудности .... 19.259 "
В том числе:
Через Прокуратуру в суды ... 16.420 "
В Особое Совещан. НКВД СССР 2.839 "
У м е р л о .... 149 "
Б е ж а л о .... –
Освобождено по прекращен. делам в процессе следствия .... 12.015 "
Передано в другие органы Украины 731 "
Вне У к р а и н ы .... 518 "

ВСЕГО за год было осуждено .... 10.648 "
В том числе:
К В М Н .... 128 "
К ВМН с замен. лишения свободы ... 24 "
К тюремному заключ. свыше 10 лет 22 "
–"– –"– до 10 лет .... 56 "
–"– –"– до 5 лет .... 208 "
В ИТЛ свыше 5 лет .... 2,069 "
–"– до 5 лет .... 4.112 "

№ 28. Відомості про результати перегляду справ трійок та про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1939 рік: звільнено за припиненими справами у ході слідства 12 015 осіб, засуджено 10 648 осіб.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 38, 79–80. Інформацію за справою див. на с. 252–257.

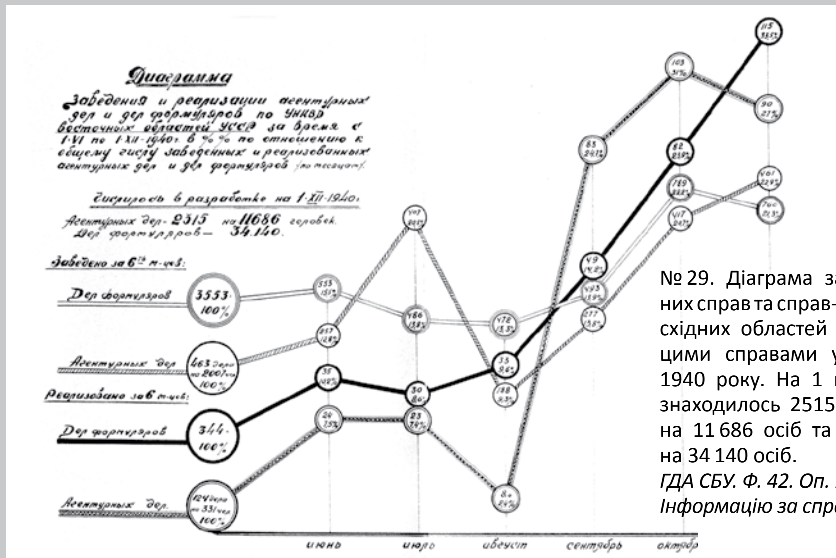

№ 29. Діаграма заведення агентурних справ та справ-формулярів УНКВС східних областей УРСР і арештів за цими справами у другій половині 1940 року. На 1 грудня у розробці знаходилось 2515 агентурних справ на 11 686 осіб та справ-формулярів на 34 140 осіб.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 44б. Арк. 13. Інформацію за справою див. на с. 258.

Совершенно секретно

СВЕДЕНИЯ

О агентурно-осведомительной сети органов НКГБ УССР.

За период :с момента освобождения Украины по 1-ое мая 1945 года

С момента освобождения Украины, органами НКГБ УССР было приобретено агентуры "109431" человек , из них:

	ВСЕГО	Восстановл. связь	Вновь завербовано	% вновь завербов. агентуры.
Резидентов	4186	578	3610	86,2
Агентов	8476	1657	6819	80,7
Осведомителей	96767	11439	85328	89,2
Итого:	109.431	13.674	95.757	87,5

2.

из них: За указанный период исключено " 7454 " человека,

Резидентов - 221 чел.
Агентов - 557 "
Осведомителей - 6676 "

На 1-ое мая 1945 года, числится агентурно-осведомительной сети 100234 человека, из них по УНКГБ:

	ВСЕГО	По категориям: Резидентов	Агентов	Осведомит.	Содер.к/к
Центральн.аппарат НКГБ УССР	1934	60	247	1567	60
Винницкой	3060	99	153	2753	55
Волынской	3634	75	305	3226	28
Ворошиловград.	5932	204	379	5255	94
Днепропетровск.	5428	223	290	4860	55
Дрогобычской	2588	47	348	2164	29
Житомирской	3575	111	285	3142	37
Запорожской	4049	227	329	3470	23
Измаильской	1705	36	118	1529	22
К.Подольской	3714	170	206	3266	72
Киевской	5641	213	381	5001	46
Кировоградской	4556	217	288	4023	33
Львовской	4054	125	516	3374	39
Николаевской	3064	129	163	2743	29
Одесской	4169	181	231	3729	28
Полтавской	4706	224	320	4093	69
Ровенской	3309	54	596	2642	17
Сталинской	7335	521	481	6142	189
Станиславской	3562	69	502	2966	25
Сумской	4780	332	322	4058	68
Тернопольской	3587	60	220	3302	5
Харьковской	5840	314	490	4951	85
Херсонской	2854	85	151	2607	11
Черниговской	4563	212	270	4010	71
Черновицкой	2597	91	212	2261	33
ИТОГО:	100234	4079	7798	87134	1223

Начальник Отдела " А"НКГБ УССР
Подполковник госбезопасности

/ПОДОБЕДОВ/

" 5 " мая 1945 года.

№ 30. Відомості про агентурно-інформаторську мережу органів НКВС УРСР за 1944 — початок 1945 року. У травні 1945 року перебувало у мережі 100 234 резиденти, агенти та інформатори, у тому числі в УНКВС по Одеській області — 4169 таких негласних співробітників.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 57в. Арк. 1–2. Інформацію за справою див. на с. 276–277.

Министр читал 17.2.47г

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

ЦИФРОВЫЕ ИТОГИ

оперативно-следственной работы органов МГБ УССР

За время с момента освобождения территории Украины - января 1943г. по 1-е января 1947 года.

I. ОБЩИЕ ДАННЫЕ

	ВСЕГО	1943 г.	1944 г.	1945 г.	1946 г.
1. Арестовано из них:	115.012	24.073	34.941	32.214	23.784
Прибыло по делам переданным из др. органов	8.797	1.332	3.987	1.719	1.759
2. Убито оперативно-чекистскими группами МГБ участников ОУН-УПА	33.431	-	13.659	15.650	4.122
3. Ликвидировано организаций и групп	5.452	свед. нет.	1.576	2.201	1.675
По ним арестовано	35.547	-"-	9.782	15.688	10.077

4.-

Количество арестованных по УМГБ разбивается:

	ВСЕГО	1943 г.	1944г.	1945 г.	1946 г.
Центр.аппарат	1.508	331	586	267	324
Винницкой	3.881	-	2.230	1.061	590
Волынской	4.264	-	1.502	1.533	1.229
Ворошиловград..	8.003	5.222	1.070	1.024	687
Днепропетровск.	5.012	1.560	1.477	1.177	798
Дрогобычской	6.875	-	1.598	3.628	1.649
Житомирской	3.329	-	1.855	705	769
Закарпатской	1.461	-	-	473	988
Запорожской	3.086	1.009	1.001	664	412
Измаильской	1.119	-	478	385	256
К.Подольской	3.815	-	1.720	1.240	855
Киевской	6.623	937	2.975	1.362	1.349
Кировоградской	3.435	299	1.893	637	606
Львовской	6.843	-	1.275	3.362	2.206
Николаевской	3.642	255	1.922	904	561
Одесской	4.061	-	2.604	894	563
Полтавской	4.910	2.227	1.158	851	674
Ровенской	5.702	-	2.060	2.143	1.509
Сталинской	6.026	3.111	1.041	1.124	750
Станиславской	5.361	-	958	2.636	1.767
Сумской	3.542	1.876	649	556	461
Тернопольской	5.933	-	1.390	2.150	2.394
Харьковской	7.872	5.435	929	779	729
Херсонской	2.082	-	574	948	560
Черниговской	4.206	1.811	1.182	743	470
Черновицкой	2.420	-	824	968	628
ИТОГО:	115.012	24.073	34.941	32.214	23.784

ДИАГРАММА

количества арестов, произведенных органами МГБ УССР

Всего арестовано - 115.012 чел.

В числе арестованных прибыло из других органов- 8.797 чел.

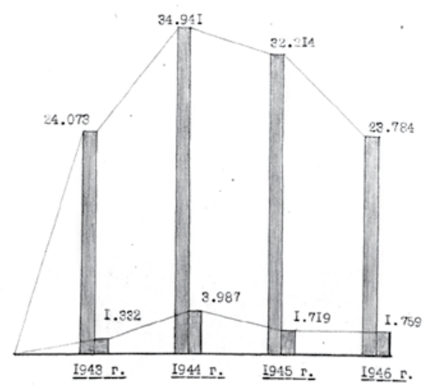

ДИАГРАММА

Результатов оперативно-следственной работы органов МГБ УССР

Прошло по законченным делам - 101.954 чел.

Осуждено - 80.201 чел.

Возвращено на доследование - 7.939 чел.

Освобождено в процессе следствия и оправдано - 10.096 чел.

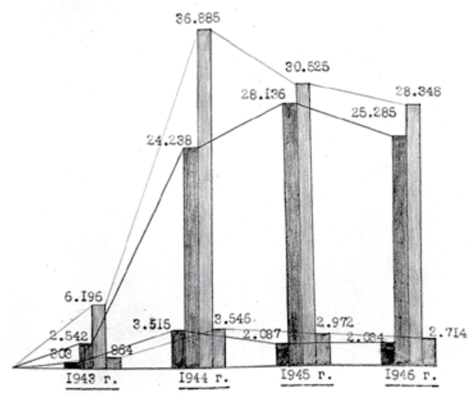

№ 31. З цифрового звіту органів МДБ УРСР про оперативно-слідчу роботу протягом 1943–1946 років: усього заарештовано 115 012 осіб (у тому числі УМДБ по Одеській області 4061), прийнято рішень судових та позасудових органів відносно 80 201 особи (у тому числі за справами УМДБ по Одеській області 2847).
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 62а. Арк. 1, 3а, 4, 7а. Інформацію за справою див. на с. 289–295.

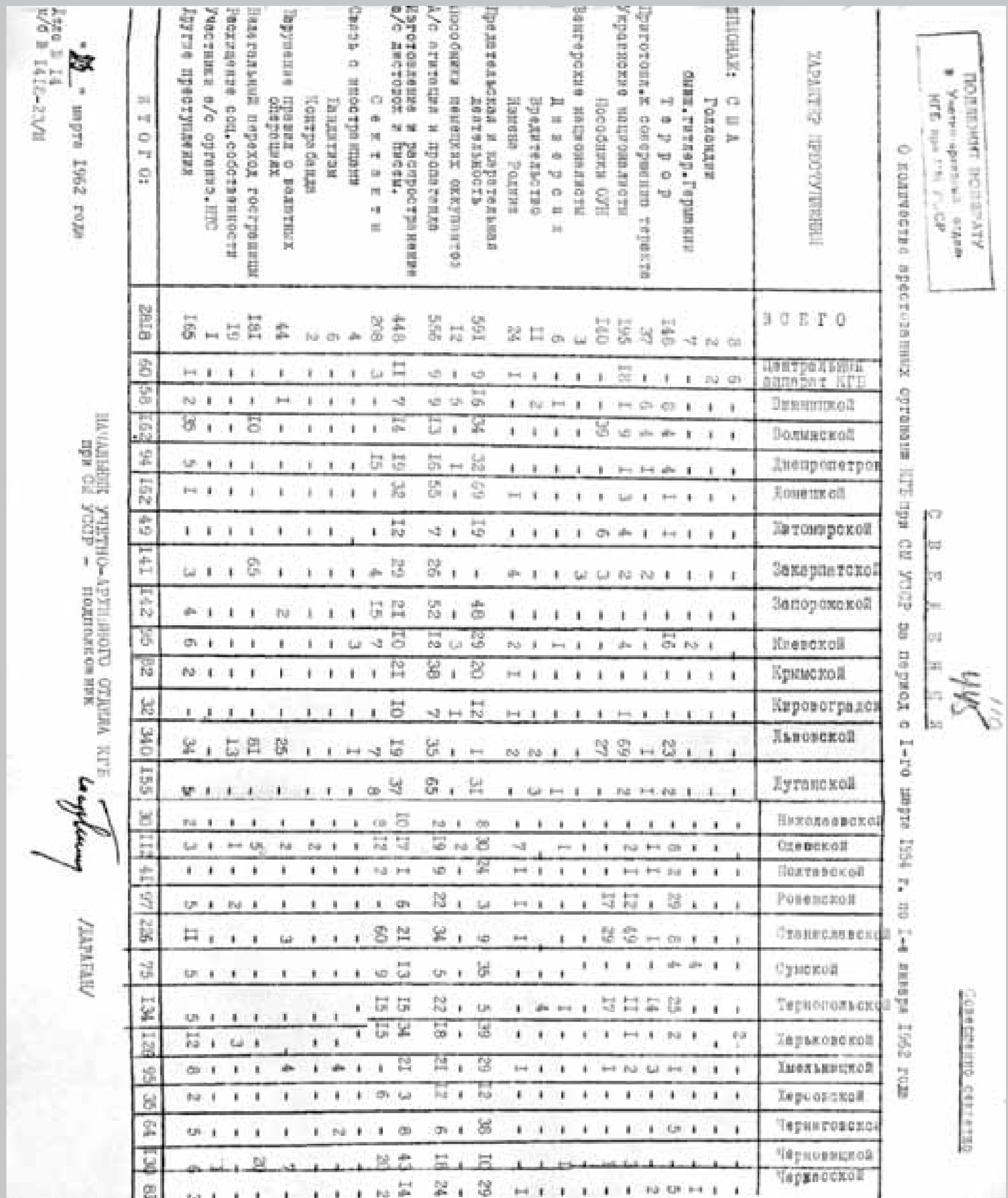

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

С В Е Д Е Н И Я

о количестве арестованных органами КГБ при СМ УССР за период с 1-го марта 1954 г. по 1-е января 1962 года

№ 32. Відомості про кількість заарештованих органами КДБ УРСР за період з 1 березня 1954 року до 1 січня 1962 року: усього 2818 осіб, у тому числі по Одеській області 112 ув'язнених.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 110. Інформацію за справою див. на с. 323–324.

УКГБ УССР по Одесской области

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

93

СТАТИСТИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ

о численности и движении агентуры

за весь 1987 г.

Гор. Одесса

№ 33. Статистичні відомості про кількість та рух агентури УКДБ по Одеській області у 1987 році.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 18. Інформацію за справою див. на с. 333.

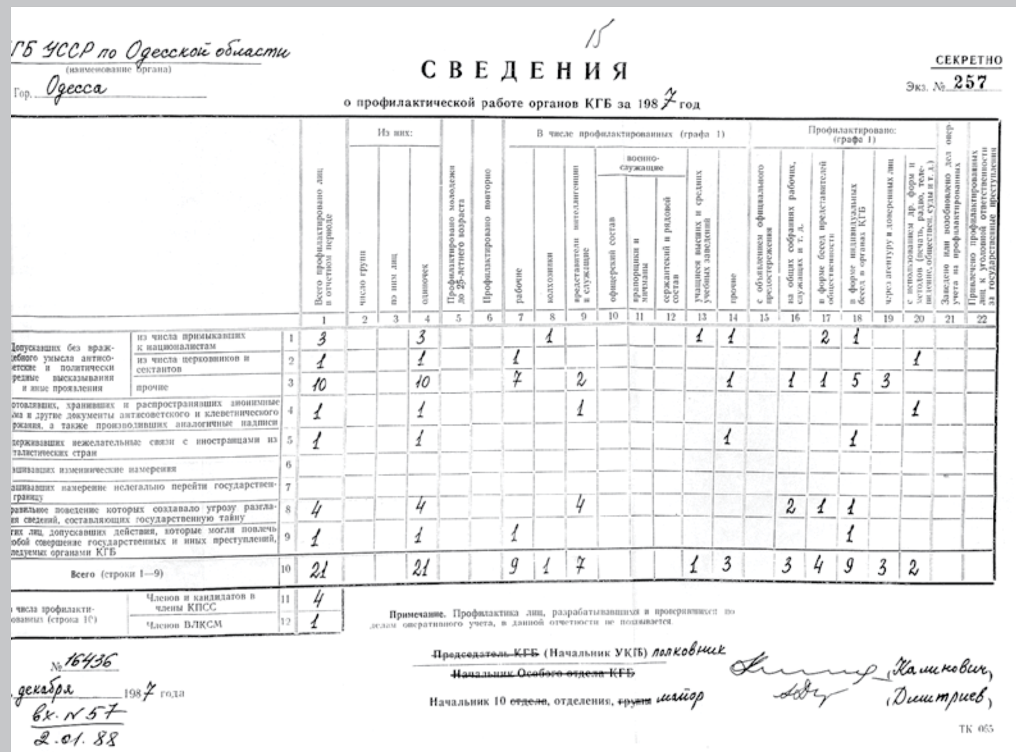

УКГБ УССР по Одесской области

СЕКРЕТНО

Экз. № 257

С В Е Д Е Н И Я

о профилактической работе органов КГБ за 1987 год

Гор. Одесса

№ 34. Відомості про «профілактичну роботу» УКДБ по Одеській області у 1987 році.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 320. Арк. 15. Інформацію за справою див. на с. 333–334.

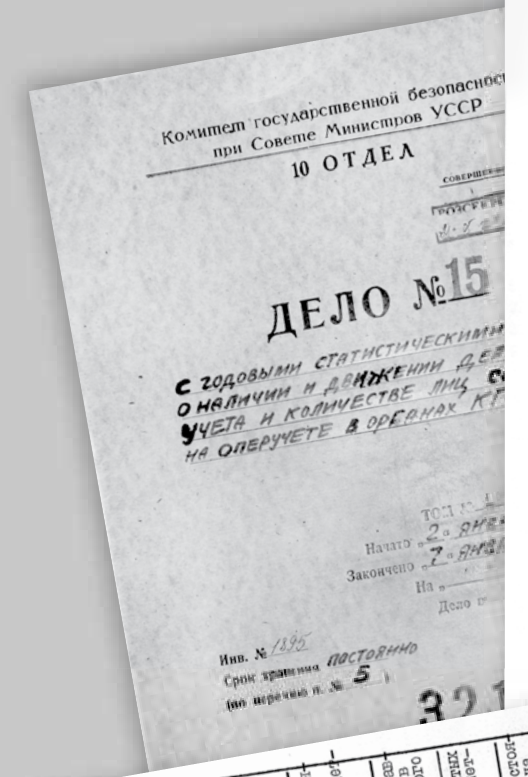

Комитет государственной безопасности при Совете Министров УССР

10 ОТДЕЛ

ДЕЛО №15

С годовыми статистическими о наличии и движении дел учета и количестве лиц на оперучете в органах КГБ

Инв. № 1395

Срок хранения постоянно

(по перечню п. № 5)

321

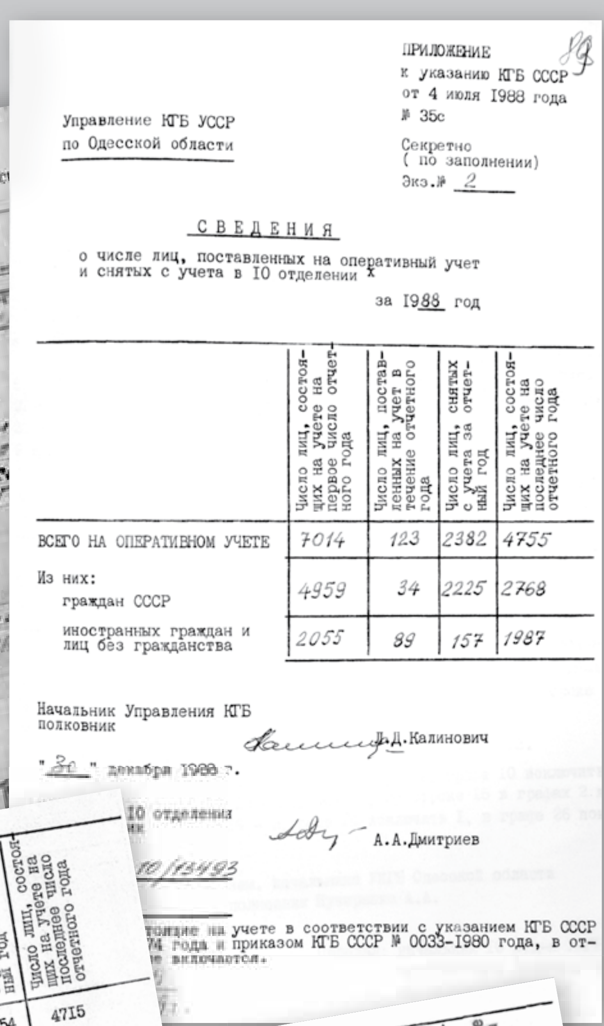

ПРИЛОЖЕНИЕ
к указанию КГБ СССР
от 4 июля 1988 года
№ 35с

Управление КГБ УССР
по Одесской области

Секретно
(по заполнении)
Экз.№ 2

СВЕДЕНИЯ

о числе лиц, поставленных на оперативный учет и снятых с учета в 10 отделении[x]

за 1988 год

	Число лиц, состоящих на учете на первое число отчетного года	Число лиц, поставленных на учет в течение отчетного года	Число лиц, снятых с учета за отчетный год	Число лиц, состоящих на учете на последнее число отчетного года
ВСЕГО НА ОПЕРАТИВНОМ УЧЕТЕ	7014	123	2382	4755
Из них: граждан СССР	4959	34	2225	2768
иностранных граждан и лиц без гражданства	2055	89	157	1987

Начальник Управления КГБ
полковник Н.Д.Калинович

"30" декабря 1988 г.

10 отделения А.А.Дмитриев

10/13493

...стоящие на учете в соответствии с указанием КГБ СССР ...74 года и приказом КГБ СССР № 0033-1980 года, в от... ...включаются.

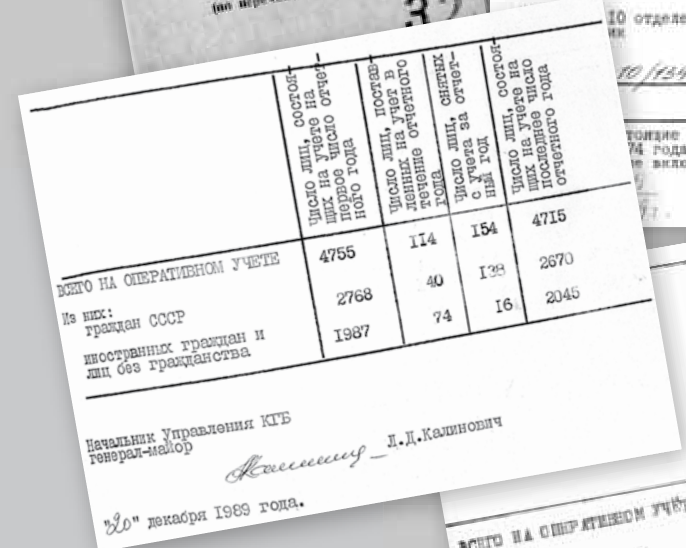

	Число лиц, состоящих на учете на первое число отчетного года	Число лиц, поставленных на учет в течение отчетного года	Число лиц, снятых с учета за отчетный год	Число лиц, состоящих на учете на последнее число отчетного года
ВСЕГО НА ОПЕРАТИВНОМ УЧЕТЕ	4755	114	154	4715
Из них: граждан СССР	2768	40	138	2670
иностранных граждан и лиц без гражданства	1987	74	16	2045

Начальник Управления КГБ
генерал-майор Н.Д.Калинович

"30" декабря 1989 года.

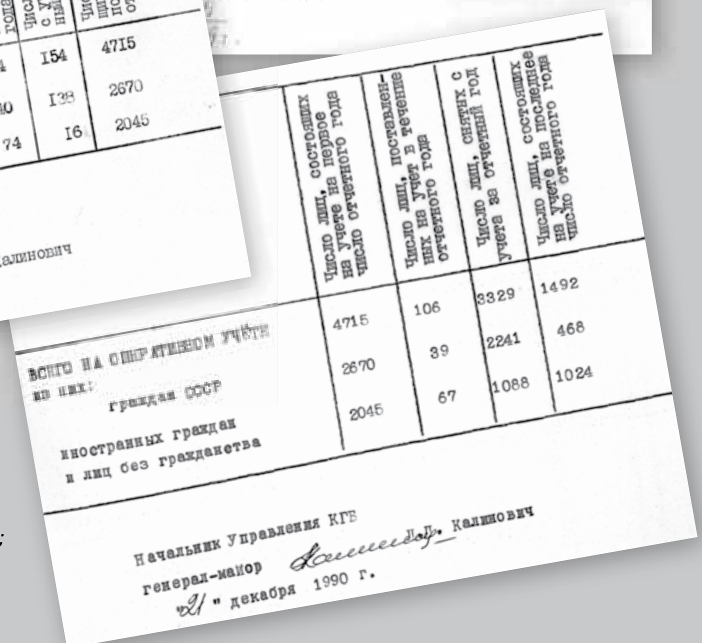

	Число лиц, состоящих на учете на первое число отчетного года	Число лиц, поставленных на учет в течение отчетного года	Число лиц, снятых с учета за отчетный год	Число лиц, состоящих на учете на последнее число отчетного года
ВСЕГО НА ОПЕРАТИВНОМ УЧЕТЕ	4715	106	3329	1492
из них: граждан СССР	2670	39	2241	468
иностранных граждан и лиц без гражданства	2045	67	1088	1024

Начальник Управления КГБ
генерал-майор Н.Д. Калинович

"21" декабря 1990 г.

№ 35. Відомості про кількість осіб, що знаходилися на оперативному обліку в УКДБ по Одеській області у 1988 році (7014), у 1989 році (4755) та у 1990 році (4715).
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 89; Спр. 323. Арк. 78; Спр. 325. Арк. 76.
Інформацію за справами див. на с. 334–336.

№ 36. Відомості про слідчу та профілактичну роботу органів КДБ УРСР за 1990 рік.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 2. Спр. 326; Спр. 326а. Арк. 2, 5, 6.
Інформацію за справами див. на с. 336.

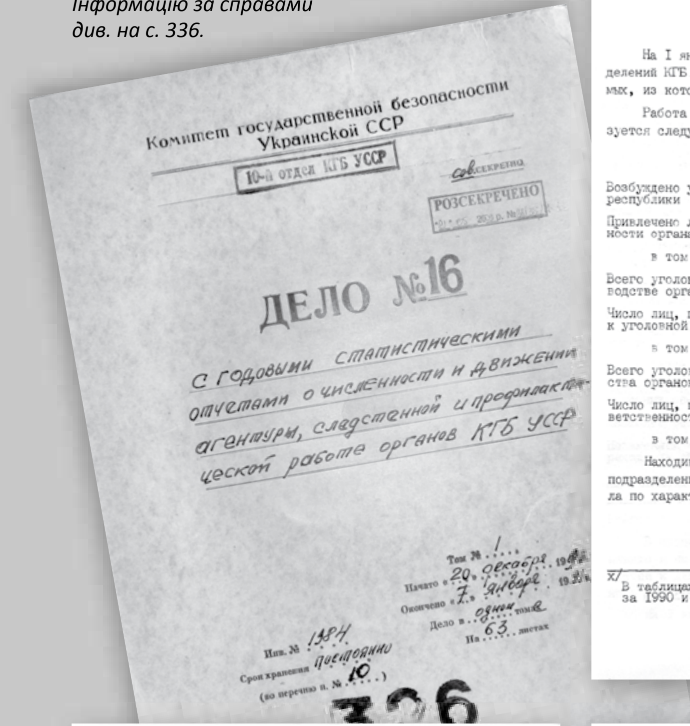

Комитет государственной безопасности Украинской ССР

10-й отдел КГБ УССР

РОЗСЕКРЕЧЕНО

ДЕЛО №16

С годовыми статистическими отчетами о численности и движении агентуры, следственной и профилактической работе органов КГБ УССР

Том № 1
Начато 20 декабря 1990 г.
Окончено 7 января 1991 г.
одном
На 63 листах

Инв. № 1384
Срок хранения постоянно
(по перечню п. № 10)

326

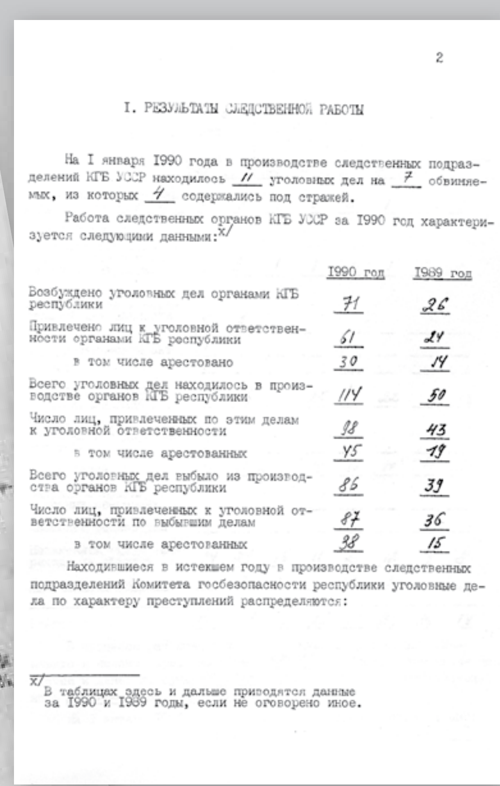

2

I. РЕЗУЛЬТАТЫ СЛЕДСТВЕННОЙ РАБОТЫ

На I января 1990 года в производстве следственных подразделений КГБ УССР находилось 11 уголовных дел на 7 обвиняемых, из которых 4 содержались под стражей.

Работа следственных органов КГБ УССР за 1990 год характеризуется следующими данными:[x]

	1990 год	1989 год
Возбуждено уголовных дел органами КГБ республики	71	26
Привлечено лиц к уголовной ответственности органами КГБ республики	61	24
в том числе арестовано	30	14
Всего уголовных дел находилось в производстве органов КГБ республики	114	50
Число лиц, привлеченных по этим делам к уголовной ответственности	98	43
в том числе арестованных	45	18
Всего уголовных дел выбыло из производства органов КГБ республики	86	39
Число лиц, привлеченных к уголовной ответственности по выбывшим делам	87	36
в том числе арестованных	38	15

Находившиеся в истекшем году в производстве следственных подразделений Комитета госбезопасности республики уголовные дела по характеру преступлений распределяются:

x/ В таблицах здесь и дальше приводятся данные за 1990 и 1989 годы, если не оговорено иное.

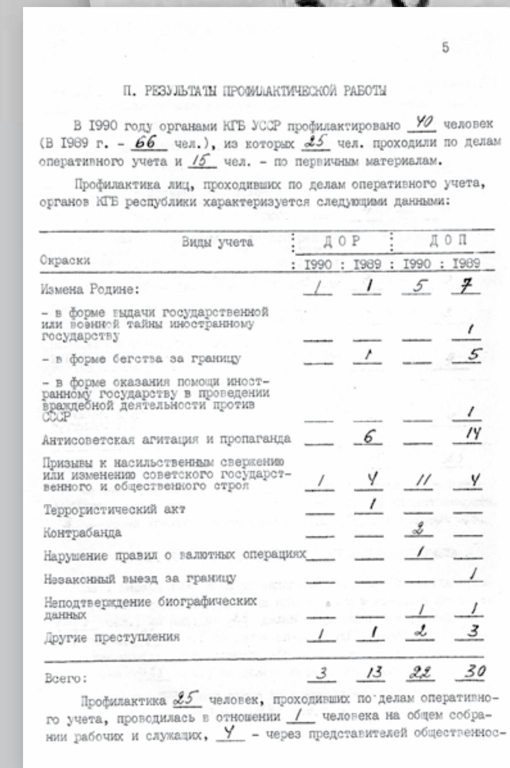

5

II. РЕЗУЛЬТАТЫ ПРОФИЛАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ

В 1990 году органами КГБ УССР профилактировано 40 человек (в 1989 г. - 66 чел.), из которых 25 чел. проходили по делам оперативного учета и 15 чел. - по первичным материалам.

Профилактика лиц, проходивших по делам оперативного учета, органов КГБ республики характеризуется следующими данными:

Окраски / Виды учета	ДОР 1990	ДОР 1989	ДОП 1990	ДОП 1989
Измена Родине:	1	1	5	7
- в форме выдачи государственной или военной тайны иностранному государству				1
- в форме бегства за границу		1		5
- в форме оказания помощи иностранному государству в проведении враждебной деятельности против СССР				1
Антисоветская агитация и пропаганда		6		14
Призывы к насильственному свержению или изменению советского государственного и общественного строя	1	4	11	4
Террористический акт		1		
Контрабанда			3	
Нарушение правил о валютных операциях			1	
Незаконный выезд за границу				1
Неподтверждение биографических данных			1	1
Другие преступления	1	1	2	3
Всего:	3	13	22	30

Профилактика 25 человек, проходивших по делам оперативного учета, проводилась в отношении 1 человека на общем собрании рабочих и служащих, 4 - через представителей общественнос-

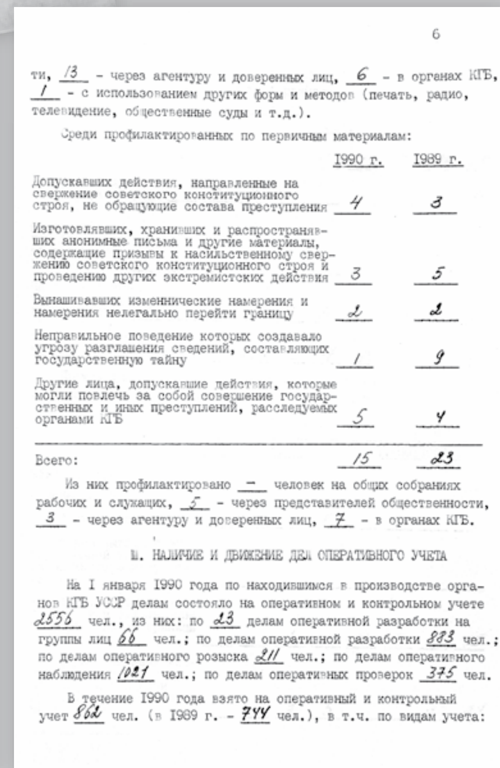

6

ти, 13 - через агентуру и доверенных лиц, 6 - в органах КГБ, 1 - с использованием других форм и методов (печать, радио, телевидение, общественные суды и т.д.).

Среди профилактированных по первичным материалам:

	1990 г.	1989 г.
Допускавших действия, направленные на свержение советского конституционного строя, не образующие состава преступления	4	3
Изготовлявших, хранивших и распространявших анонимные письма и другие материалы, содержащие призывы к насильственному свержению советского конституционного строя и проведению других экстремистских действий	3	5
Вынашивавших изменнические намерения и намерения нелегально перейти границу	2	2
Неправильное поведение которых создавало угрозу разглашения сведений, составляющих государственную тайну	1	9
Другие лица, допускавшие действия, которые могли повлечь за собой совершение государственных и иных преступлений, расследуемых органами КГБ	5	4
Всего:	15	23

Из них профилактировано - человек на общих собраниях рабочих и служащих, 5 - через представителей общественности, 3 - через агентуру и доверенных лиц, 7 - в органах КГБ.

III. НАЛИЧИЕ И ДВИЖЕНИЕ ДЕЛ ОПЕРАТИВНОГО УЧЕТА

На I января 1990 года по находившимся в производстве органов КГБ УССР делам состояло на оперативном и контрольном учете 2556 чел., из них: по 23 делам оперативной разработки на группы лиц 66 чел.; по делам оперативной разработки 883 чел.; по делам оперативного розыска 211 чел.; по делам оперативного наблюдения 1021 чел.; по делам оперативных проверок 375 чел.

В течение 1990 года взято на оперативный и контрольный учет 862 чел. (в 1989 г. - 744 чел.), в т.ч. по видам учета:

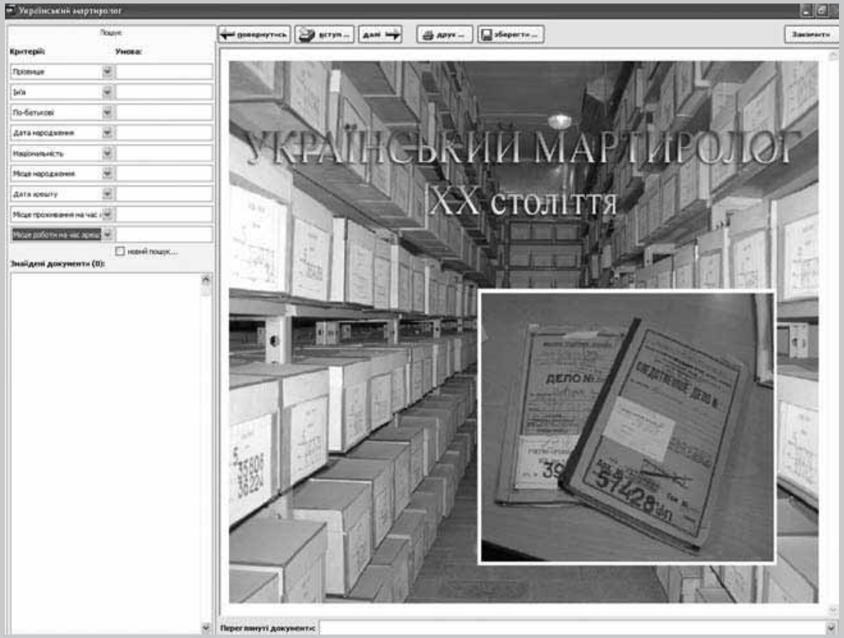

№ 37. З 2008 року створюється електронна база даних репресованих «Український мартиролог XX століття». На заставці ЕБД фотографії стелажів ГДА СБУ та слідчих справ з фонду припинених справ. База даних розміщена в інформаційно-довідкових залах СБУ у всіх обласних центрах України. Програма здійснює пошук даних про репресованого за 13 позиціями: прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, національність, місце народження, дата арешту, місце проживання, місце роботи на час арешту, № справи, архів зберігання, рік порушення справи та кваліфікація злочину.

№ 38. У приміщенні інформаційно-довідкового залу УСБУ в Одеській області (вулиця Єврейська, 43, на розі Покровського провулку). Лютий 2010 року.
Інформацію про ІДЗ див. на с. 337–338.

Додаток 3

Інформаційно-довідкові зали Служби безпеки України

У 2009 році на виконання указів Президента України В. А. Ющенка про увічнення пам'яті репресованих та розсекречення архівних документів у Києві та у всіх регіонах України в приміщеннях Служби безпеки України відкрито інформаційно-довідкові зали (ІДЗ). Документальна база цих залів формується на основі електронних копій документів з історії репресій радянського періоду, що зберігаються у ГДА СБУ та в інших архівах. В ІДЗ вільно, без додаткових звернень та заяв, можна ознайомитись з архівними матеріалами, представленими в електронному вигляді, вибрати матеріали за темою та записати на власний електронний носій. Достатньо представити свій паспорт і заповнити анкету відвідувача ІДЗ.

Інформаційна система в ІДЗ побудована за багаторівневим принципом і складається з наступних розділів і підрозділів:

I. Структура електронного архіву.

II. Документи (за підрозділами):

1. Український визвольний рух (українська державність 1917–1921 років, антибільшовицька боротьба 1917–1930-х років, визвольна боротьба ОУН і УПА в 1920-ті — 1950-ті роки, антитоталітарний рух опору в 1950-ті — 1980-ті роки).

2. Карально-репресивна система (становлення більшовицької влади (1917–1921); політичні репресії 20-х — першої половини 50-х років; голодомори; друга світова війна; боротьба з українським визвольним рухом (1940–1950-ті); депортації та переселення; боротьба з антитоталітарним рухом опору (1950-ті — 1991); боротьба з релігійними конфесіями та об'єднаннями; політичні репресії проти національних меншин; навчальні матеріали органів державної безпеки СРСР; діяльність органів державної безпеки СРСР за кордоном).

3. Громадсько-політичні рухи національних меншин (росіян, німців, поляків, кримських татар, євреїв, румун тощо).

4. Релігійні конфесії та об'єднання (програмні документи, особисті твори та листування, самвидав, у тому числі документи Української автокефальної православної церкви, Української греко-католицької церкви, Російської православної церкви, Римо-католицької церкви, протестантських церков).

5. Німецький окупаційний режим (нормативно-розпорядчі, звітно-інформаційні, пропагандистські документи; документи громадських організацій часів німецької окупації).

6. Бази даних (БД репресованих у 20–50-ті роки та реабілітованих прокуратурою України та Києва; списки військовополонених та інтернованих німців, австрійців, румун, угорців та ін., похованих на території України; списки репресованих українців, ув'язнених у таборах Казахстану; список репресованих, похованих у Биківні (станом на листопад 2009 року); список радянських військовополонених, похованих у Німеччині; перелік державних і відомчих архівів, установ та організацій, куди варто звертатися при проведенні пошукової роботи).

7. Тематичні підбірки (документи Карпатської України; документальні свідчення про голодомор 1932–1933 років в Україні; документи ОУН; матеріали Інституту національної пам'яті Республіки Польща; громадські слухання «НРУ в розсекречених документах ГДА СБУ» тощо).

III. Фотоархів (за підрозділами: українська державність (1917–1921); антибільшовицька боротьба (1917–1930-ті); визвольна боротьба ОУН і УПА (1920–1950-ті); антитоталітарний рух опору (1950-ті — 1991); становлення більшовицької влади (1917–1921); радянське та партійне керівництво; голодомори; друга світова війна; боротьба з українським визвольним рухом (1940–1950-ті); депортації та переселення; боротьба з антитоталітарним рухом опору (1950–1991); боротьба з релігійними конфесіями та об'єднаннями; громадсько-політичні рухи нацменшин; політичні репресії проти нацменшин).

IV. Наукові видання («З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ», № 1 — № 30/31, 1994–2008 роки; наукові видання ГДА СБУ та статті науковців за ці ж роки; видання Центру досліджень визвольного руху; «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття»; видання серії «Реабілітовані історією»: Кримська АР, Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Київська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська області; «Біла книга» тощо).

V. Виставки та презантації (виставки «Розсекречена пам'ять», «Роман Шухевич: Життя і доля», «Українська повстанська армія. Історія нескорених»; презентації видань ГДА СБУ, збірника документів про Р. Шухевича, розсекречених документів про голодомор тощо).

VI. Матеріали ЗМІ (статті про виставки і громадські слухання, проведені ГДА СБУ, та інші напрямки його роботи).

VII. Бази даних (аналогічно підрозділу «Бази даних» у розділі «Документи»).

VIII. Оголошення (розміщені дві бази даних німецького об'єднання «Саксонські меморіали», передані СБУ в рамках двостороннього співробітництва: БД «Радянські військовополонені, поховані у Цайтхайні» (20 214 осіб) і «Поховання радянських громадян у Саксонії» (15 649 осіб); а також адреси регіональних інформаційно-довідкових залів в обласних управліннях СБУ).

IX. Користувачі та групи.

X. Зворотній зв'язок (адреса і телефони ГДА СБУ) (див. на стор. 227. — *Ред.*).

В інформаційній системі представлені вибірки електронних документів з різних областей України, але даних з архіву УСБУ в Одеській області на 2010 рік ще немає.

На початку 2010 року матеріали інформаційної системи були оновлені і доповнені першою версією ЕБД **«Український мартиролог ХХ століття»** — зведеної автоматизованої бази даних на осіб, репресованих в Україні та за її межами. У ній представлено стандартні довідки на 236 044 репресованих (у тому числі 24 543 осіб за справами архіву УСБУ в Одеській області), складені співробітниками СБУ за матеріалами основного та припиненого фондів архівно-слідчих справ, що зберігаються в архівах обласних управлінь СБУ. У довідках вказуються прізвище, ім'я та по батькові репресованого, рік і місце народження, національність, партійність, місце роботи, посада та місце проживання на момент арешту, дата арешту та обвинувачення, яким органом, коли і яке прийнято репресивне рішення, яким органом і коли прийнято рішення про реабілітацію, номер архівно-слідчої справи та місце її зберігання.

У всіх регіонах України в ІДЗ виставлені ідентичні матеріали, підготовані співробітниками ГДА СБУ на основі фондів цього архіву та електронних копій документів, надісланих з архівів обласних управлінь СБУ. Доповнення та оновлення матеріалів відбувається також централізовано: у Києві та в областях готують електронні копії нових документів, у ГДА СБУ всі ці матеріали маркуються знаком СБУ, зводяться до єдиної програми і потім нова версія програми розсилається на місця.

Розпочато дуже важливу, масштабну й кропітку роботу. На 2010 рік велика кількість електронно оброблених архівних матеріалів вже представлена в інформаційній системі та «Українському мартирологі», але це лише самий початок, розкрита поки що надто незначна і вибіркова частка документів радянських спецслужб. Основний масив архівних документів про радянські репресії, що зберігаються в архівах СБУ, продовжує залишатися закритим для дослідження. Робота з розсекречення архівних документів, їхньої відцифровки та оприлюднення має продовжуватися незалежно від змін політичного керівництва країни і керівництва Служби безпеки України. Крім того, в архівах обласних управлінь СБУ має бути забезпечена робота читальних залів для дослідження першоджерел з історії репресій в Україні науковцями, краєзнавцями, студентами й всіма зацікавленими у цьому громадянами.

ІДЗ працюють щоденно у будні дні з 14.00 до 17.00. В Одесі — по вулиці Єврейській, 43, вхід на розі Покровського провулку, тел. 779-24-12. Довідки за телефоном 779-24-90.

Розділ II

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Другий розділ — суто документальний. В ньому наведені тексти документів з різних архівів та опублікованих збірок документів, які представляють еволюцію радянської репресивної системи від 1918-го до 80-х років. Вибрані переважно документи, пов'язані з репресіями на Одещині, але для розуміння історичного контексту та першопричин того, що відбувалось на даній території, наводиться також ряд документів республіканського та союзного рівня. Це укази, постанови, розпорядження центральних партійних і радянських органів щодо застосування різних репресивних заходів та відповідні накази, розпорядження, циркуляри ЧК — ОДПУ — НКВС — МДБ — КДБ. Так, у 4-му розділі «Репресивна політика періоду «великого терору» (1937–1938)» наводяться тексти оперативних наказів, директив і шифротелеграм НКВС СРСР, які стали нормативною базою для здійснення масових репресій у ті роки (стор. 406–424). В останньому розділі опубліковані тексти державних постанов та законів про реабілітацію (стор. 525–544).

Основний масив документів відображає репресії на Одещині. Це оперативні зведення, доповіді, огляди та звіти Одеського обласного відділу ДПУ УСРР та УНКВС по Одеській області, довідки по агентурних та слідчих справах, звітні документи за масовими операціями, обвинувальні висновки по справах місцевих «контрреволюційних організацій», вироки судів і трибуналів, постанови прокуратури при перегляді слідчих справ репресованих. Окремим підрозділом виділені документи зі справ колишніх працівників УНКВС по Одеській області, притягнутих в кінці 30-х — на початку 40-х років до кримінальної відповідальності за «порушення норм соціалістичної законності» (стор. 442–465). Значне місце в них займають показання свідків про застосування тортур, фізичні та моральні знущання над арештованими в УНКВС по Одеській області у роки «великого терору». Важливим інформаційно-аналітичним документом, що відображає специфіку роботи радянських спецслужб у 20–40-ві роки, є «Паспорт-характеристика Одеської області на 1950 рік», складений в обласному управлінні МДБ (стор. 473–505). Репресії останнього періоду радянської влади на Одещині показані на прикладі судових процесів за «інакомислення» (стор. 517–525).

У першій книзі «Реабілітовані історією. Одеська область» матеріали розділу «Мовою документів» представляють загальні тенденції радянської репресивної політики. Вони доповнюють вступну статтю з першого розділу, в якій подані посилання на більшість з цих документів. Персональні матеріали з архівно-слідчих справ репресованих, у яких відображено долі конкретних людей (протоколи допитів, обвинувальні висновки, постанови по справах, скарги і заяви репресованих), будуть публікуватися в наступних книгах серії паралельно з біографічними довідками на репресованих. Виняток — представлені в першій книзі оглядова довідка по архівно-слідчій справі колишнього секретаря Одеського обкому КП(б)У Є. І. Вегера, розстріляного у 1937 році, судові матеріали кінця 1960-х — 1970-х років та декілька інших документів з архівно-слідчих справ.

Більшість з опублікованих у даному розділі документів знаходиться у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Державному архіві Одеської області (ДАОО), архіві УСБУ в Одеській області. Тексти урядових та нормативних документів публікуються переважно за виданнями: «Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий» (М., 1993) та «История сталинского ГУЛАГа: В 7 томах» (М., 2004).

Розділ підготований Л. В. Ковальчук та Е. П. Петровським.

Перелік документів

1. Репресивна політика періоду «червоного терору» та переходу до непу (1918–1921)

№ 1

Наказ Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК) «Про червоний терор»

Москва *2 вересня 1918 р.*

На совместном совещании ВЧК, районных ЧК Москвы, в присутствии Наркома юстиции и представителя Президиума ВЦИК постановлено:

1. Арестовать всех видных меньшевиков и правых эсеров и заключить в тюрьму.
2. Арестовать, как заложников, крупных представителей буржуазии, помещиков, фабрикантов, торговцев, контрреволюционных попов, всех враждебных Советской власти офицеров и заключить всю эту публику в концентрационные лагеря, установив самый надежный караул, заставляя этих господ под конвоем работать.

При всякой попытке сорганизоваться, поднять восстание, напасть на караул — немедленно расстреливать.

3. Всех лиц, содержащихся за губернскими ЧК, уездными ЧК до сего времени и у которых было найдено огнестрельное оружие, взрывчатые вещества — расстрелять немедленно по постановлению ЧК на местах, а также расстрелять всех лиц, явно уличенных в контрреволюционных заговорах, восстании против Советской власти.
4. Впредь у кого будет найдено огнестрельное оружие, взрывчатые вещества, кто будет явно уличен в контрреволюции, заговорах, восстании против Советской власти — без проволочек по постановлению губернских и уездных ЧК — расстрелять.
5. Бывших жандармских офицеров, исправников — расстрелять немедленно.
6. Будьте сугубо аккуратны при приговорах с рабочими, крестьянами, солдатами, когда они являются хранителями оружия; с контрреволюционерами их не расстреливать, держа в тюрьме.
7. Данный приказ выполнить неуклонно, о каждом расстреле донести ВЧК.
8. За разглашение приказа привлекать к революционной ответственности.

ВЧК

ЦА ФСБ РФ. Ф. 66. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42.

Опубліковано: ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960. — М., 2000. — С. 14–15; История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 2. — С. 523.

№ 2–5

Вибірка зі збірника документів і матеріалів вищої школи КДБ СРСР «Утворення та діяльність місцевих надзвичайних комісій»

1918–1919 роки

№ 2

Циркуляр № 71 ВЧК всем губернским чрезвычайным комиссиям об укреплении аппаратов и работы местных ЧК

27 октября 1918 г.

После того как чрезвычайные комиссии достаточно успешно провели **красный террор** против буржуазии, объявленный пролетариатом буржуазии в ответ на убийство и покушение на вождей пролетарской революции, перед ЧК в настоящий момент, не ослабляя режима против буржуазии, выдвигается ряд практических задач, провести которые необходимо немедленно, для того чтобы следующий натиск контрреволюционной буржуазии принять успешно и сильнее.

Для чего предлагается немедленно приступить к налаживанию в организационном отношении аппарата чрезвычайной комиссии:

1. Необходимо организовать все уездные ЧК так, чтобы они отвечали той ответственной работе, на которую они предназначены.
2. Для чего губчрезкомы должны провести всюду однодневные конференции [чрезвычайных комиссий] всех уездов губернии.
3. Губернские чрезвычайные комиссии должны организовать свой аппарат более совершенно, чем он существует в настоящее время: наладить хорошо розыскной аппарат так, чтобы разного рода контрреволюционные проходимцы, взяточники не гуляли, а сидели, где им полагается.
4. Необходимо наладить как в губернских, так и в уездных ЧК следственное дело, канцелярию, отчетность, статистику, завести формы отчетных книг, ведомости и т. п.
5. Необходимо наладить теснейшую связь в смысле руководства высших инстанций низшими.
6. Все губернские чрезкомы должны быть сорганизованы в областные объединения, на которых выработать окружные деления в железнодорожном и пограничном отделах.
7. Обратить самое строгое внимание на железную дорогу, сорганизовав на крупных узлах отделения так, чтобы на деле помогали налаживать железнодорожный транспорт, и железнодорожные отделы должны быть действительно органами управления.
8. Привести в порядок вооруженные отряды так, чтобы они представляли силу как в количественном, так и в качественном отношении, как в губернских, так и в уездных чрезвычайных комиссиях.
9. Очередной работой ЧК в данный момент должно быть то, чтобы они всю силу своего авторитета и весь технический аппарат приспособили для помощи Комиссариату продовольствия и Военному комиссариату. Первому, главным образом, по продвижению грузов на железных дорогах, второму — при мобилизациях и т. п.
10. Установить теснейшую связь с массами в форме отчетов на митингах, в Советах и с партией.

Этот циркуляр отдать всем уездным чрезвычайным комиссиям, памятуя, что приведенные выше десять параграфов являются насущнейшей и неотложной задачей настоящего момента. Аппараты чрезвычайных комиссий должны быть готовы в каждый момент дать отпор.

Председатель комиссии (підпис)
Заведующий иногородним отделом (підпис)
Секретарь (підпис)

Еженедельник ЧК. № 6. 27 октября 1918 г. С. 13, 14.

Опубліковано: Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий. 1917–1921: Сборник документов и материалов / Высшая школа КГБ при СМ СССР. — М., 1965. — ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 545. Док. № 27. С. 46–48.

№ 3

Приказ № 94 президиума ВЧК губернским чрезвычайным комиссиям о борьбе с контрреволюцией в деревне

4 декабря 1918 г.

В связи с военным налогом, мобилизацией лошадей и людей в деревнях в глухих ее углах кулаки и разбежавшиеся от преследования чрезвычайных комиссий белогвардейцы организуют вооруженные выступления и восстанавливают темную массу крестьянства против Советской власти.

Предлагаем немедленно установить негласный надзор за всеми крупными селами и волостями, агитирующих арестовывать, выяснять личность и препровождать в уездные и губернские чрезвычайные комиссии.

При этом президиум ВЧК обращает внимание губернских и уездных ЧК на то, чтобы при этом не страдала и не озлоблялась деревенская беднота, которую арестовывать не надо, а необходимо разъяснить, что эти махинации кулаков и пришедших белогвардейцев направлены к тому, чтобы свалить власть рабочих и крестьян и восстановить власть помещиков и капиталистов.

Предписывается связаться со всеми партийными ячейками коммунистов, комитетами деревенской бедноты.

Этот циркуляр отдать по уездным чрезвычайным комиссиям.

О результатах наблюдений доносить по инстанции.

Из истории ВЧК. Сборник документов. М., 1958. С. 233–234.

Опубліковано: Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий. 1917–1921: Сборник документов и материалов / Высшая школа КГБ при СМ СССР. — М., 1965. — ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 545. Док. № 30. С. 49.

№ 4–5
Письмо В. И. Ленина председателю Украинской чрезвычайной комиссии М. Я. Лацису

4 июня 1919 г.

Дорогой товарищ! Письмо Ваше и приложения получил.

Уполномоченный Сов[ета] обороны говорит — и заявляет, что несколько *виднейших чекистов* подтверждают, — что на Украине Чека принесли тьму зла, быв созданы *слишком рано* и впустив в себя массу примазавшихся.

Надо построже проверить состав, — надеюсь, Дзержинский отсюда Вам в этом поможет. Надо подтянуть во что бы то ни стало чекистов и выгнать примазавшихся.

При удобной оказии сообщите мне подробно о чистке состава Чека на Украине, об итогах работы.

Привет! Ваш Ленин.

Ленинский сборник. XXXIV. С. 161.

Письмо председателя Всеукраинской чрезвычайной комиссии М. Я. Лациса В. И. Ленину о положении комиссии

[Июнь 1919 г.]

Дорогой Владимир Ильич!

Вы в своем письме настаиваете на чистке Украинской ЧК. К этой работе я приступил с самого первого дня своей работы, с 10 апреля. Из прилагаемого материала Вы это увидите.

Все наше несчастье в том, что не из чего строить. На Украине собрались те из сотрудников, которых мы выбрасывали в Москве, как малоспособных и малонадежных. Парткомы ничего не могут дать. Сравнить с другими учреждениями, так у нас все-таки втрое больший процент коммунистов. Сейчас мы порешили принимать только коммунистов (большевиков)...

Я пошел на очень большие уступки, чтобы улучшить состав чр. комиссий и избавиться от постоянных нареканий и погромов: упразднил уездчека и выбросил мелкую спекуляцию. Еще с первого дня мною запрещено забирать при аресте что-либо, кроме вещественных доказательств. Но наш русский человек рассуждает: «Я разве не заслужил тех брюк и ботинок, которые до сих пор носил буржуа. Ведь это моим трудом добыто. Значит, я беру свое. И греха тут нет». Отсюда частые поползновения. Не помогают даже расстрелы сотрудников. Смерть стала уже слишком обыкновенным явлением.

Сейчас послана инспекционная комиссия по всем губерниям в числе 6 человек специалистов по всем отраслям. Как видите, делаем, что можем...

С товарищеским приветом, Лацис.

ЦГАОР СССР. Ф. 130. Оп. 3. Д. 170. Л. 42.

Опубліковано: Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий. 1917–1921: Сборник документов и материалов / Высшая школа КГБ при СМ СССР. — М., 1965. — ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 545. Док. № 243, 244. С. 258–259.

№ 6
Білогвардійська відозва до селян

Київ *1919 рік*

Братья крестьяне!

Кончилась власть большевиков, кончились издевательства и насилие комиссаров. Скоро добровольцы, с помощью англичан и американцев, освободят всю Россию. Соберется Учредительное собрание и устроит жизнь так, как вы хотите, и **даст вам землю по закону в полную вашу собственность на веки вечные.** Большевики вас грабили и насильничали: заставляли работать в советских хозяйствах, принуждали идти в коммуны, запрещали свободно продавать хлеб, скотину и покупать все, что вам нужно в городе; отбирали хлеб у вас по твердым ценам, а в городе без их разрешения и гвоздя нельзя было купить; они присылали к вам отбирать хлеб рабочие отряды, а если вы не слушались, то карали расстрелами.

Теперь вы свободно можете продавать по какой угодно цене, везти, куда хотите, покупать, где угодно и что нравится.

Большевики учили грабить вас: *комитеты бедноты грабили помещиков, грабили и крестьян, теперь грабеж запрещен.* Пока не соберется Учредительное собрание и не даст вам по закону землю, — отнимать ни у кого ничего нельзя. Но труд ваш не пропадет даром. Верховный главнокомандующий генерал Деникин приказал, *чтобы никто у вас не отнимал того, что вы посеяли* на помещичьей земле. Кто сеял, кто работал, тот и собирает то, что он сеял. Но собственнику земли нужно дать за землю небольшую часть урожая — *нельзя даром* у чужого человека *отбирать землю, пока ее не получите по закону учредительного собрания.* Если вы сеяли картошку, свеклу, морковь или другие овощи, — из каждых шести пудов пять возьмите себе, а шестой отдайте тому, чья земля. Если сеяли хлеб — из каждых трех пудов два возьмите себе, а пуд отдайте собственнику земли. Если скосили траву на лугу, то половину возьмите себе за покос, а половину отдайте тому, чей луг. И будет это по закону, по справедливости. А потом вы выберете людей своих в Учредительное собрание, и они напишут закон о земле, как вы сами хотите, по совести: чтоб было все без драки, без грабежа, прочно на веки.

Итак, Бог в помощь! Собирайте, что посеяли, свободно возите в город и продавайте по цене, по какой купят у вас горожане.

Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 13570-п. Арк. 25 зв.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 531.

№ 7
Відозва атамана Заболотного до селян

Подільська губернія, Балтський повіт *13 серпня 1919 р.*

Брати селяне!

Нове лихо впало на нашу голову. Відколи світ та сонце, ми, селяне, терпіли найбільше мук і кривди, але такого лиха, як зараз ми ніколи не знали. Ви дивіться, що робиться. Куди не глянь — скрізь граблять, до чого не кинься — все дорого.

Ми сподівалися, що як прийдуть большовики, злучать нас знову з Росією, то вони дадуть нам все: і мануфактуру, і керосин, і сірники, і сіль, — і все, що потрібно для нашого обіходу. Але вони нічого нам не дали, навіть кревно потрібних кос та голок, а ще нас самих почали грабити, насильно забирати наші коні, наш хліб, все наше добро. Піднялась страшена дорожнеча і спекуляція. І больно от що. Всі оті большовицькі заправили заво-

дять тверді ціни на наш хліб, на муку, а от на свої обіцяні товари вони не заводять твердих цін і всілякі спекулянти шкуру деруть з нас за свої товари. Нічого не можна ні докупитися, ні навіть за великі гроші дістати, бо ніде нічого немає. Цього ще мало. Большовики-комуністи в своїх бешкетах безглуздих пішли ще далі. Вони знущаються над всіма нашими святинями, над церквами, та іконами і ногами топчуть все святе для нас, наш найкращий дар божий — наше життя. Відтак почався так званий «красний террор», в силу якого більшовики-комуністи без разбору вбивали всіх наших найкращих синів і борців за нашу волю і добробут, називаючи їх контрреволюціонерами й «буржуями». Почались облави, насильна мобілізація, самочинні арешти й розстріли. Цілими річками полялась неповинна кров, всю землю покрили трупи драгоцінних жертв. Запанувало повне безладдя, самочинство, грабіжництво, вбивства і разом з цим загальні муки і стогін... Та що ж це таке.

Брати селяне. Всі порядочні, чесні й роботящі хазяї. Ми вас питаємо, що це таке. Кому все це приносить найбільшу шкоду. Та тільки ж нам самим. Від цього ж гинемо ми ж сами. Від цього і таке лихо, яке зараз нас спіткало. І що ви думаєте. Коли все це продовжиться і надалі, то хто знає, чім воно кінчиться. Все буде знищено і затоптано ногами і ми сами пропадемо, бо здається все можна перетерпіти, зі всім можна миритися, але з таким лихом, як зараз, не можна миритися, таки муки, як зараз, не можна терпіти. І ми не повинні надалі терпіти більшовицького панування, яке ми зараз переносимо на своїй власній шкурі і добре бачимо, що воно таке.

Брати селяне! Цей урок большовизму, що заляв нам немало сала за шкуру, лишній раз повинен навчити нас, кого нам треба слухати й за ким тягнути руку. І зараз ми повинні ясно сказати, що ми не хочемо, аби нами правили кацапи та інші чужинці, а ми сами в особі найкращих людей. Зараз ми повинні сами між собою рішити, як все повинно бути, який повинен бути порядок, закон і державний лад. Зараз ми повинні голосно сказати, що ми і тільки ми, українці, являємся хазіями на своїй рідній землі, на своїй давній батьківщині, у своїй власній хаті. Зараз, коли на всій землі українській л'ється кров найкращих синів наших, які груддю своєю захищають нашу вітчину, наші права, нашу волю й землю від усіх ворогів, що оточили нас зі всіх боків і до щенту руйнують наш край і культуру. Ми теж повинні боротися зі своїми ворогами й боронити свої власні права, свою національну незалежність, свою землю й волю, бо коли ми цього не будемо робити, коли вороги наші побідять нас, то тоді спіткає ще більше лихо ніж тепер. Тоді ми знову станемо рабами й дійною коровою для своїх одновічних ворогів і гнобителів. Тоді знову почнеться та неволя й знущання, які ми терпіли вже цілих 300 років, під московським ярмом.

«Браття Українці. Ми даємо це вам не під розвагу. Нехай кожний з вас почитає уважно і нехай кожний думає як досягнути згадану мету і як все це найкраще зробити. Що голова, то разум, каже приповідка. Коли ви будете уважно над цім роздумувати, то тоді, коли настане слушна пора заговорити про це, бог пішле вам розум і мудрість».

Отаман селянського повстанчеського отряду Балтського повіту Заболотний
Начальник штабу Совенко
Губернський інструктор інформаційного бюро Директорії Нечиталюк

Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 12117-п. Арк. 323а.
Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 535–536.

№ 8
Доповідь про стан Одеського губернського концтабору

Одеса *16 липня 1920 р.*

Со дня организации концентрационного лагеря, то есть с 1 июня и по 15 июля сего года состоит заключенных в лагере мужчин — 763, женщин — 176. И с того момента начали поступать требования разных правительственных учреждений об отпуске людей на работы, а также разных заводских комитетов на специалистов. В первую очередь были посланы в курортное управление для приведения в порядок грязелечебные заведения, находящиеся на Куяльницком и на Хаджибеевском лиманах и в Холодной Балке.

С 3 июня и по 15 июля откомандировано на постоянные работы в распоряжение курортного управления 162 мужчины и 14 женщин; в исполком — 7 человек по специальностям; в ревтрибунал — 6 человек; в Одесскую губернскую чрезвычайную комиссию — на постоянных работах 56 человек и кроме того ежедневно отправляется от 30 до 80 человек; на кожевенном заводе (бывшем Брейтбурта) — 3 человека; в 15-м эпидемическом госпитале — 2 человека; в Киевском военно-окружном кинопросветительном отделе — 1 человек; в Одесском губземотделе — 1 человек; на постройке железной дороги Выгода — Беляевка — 11 мужчин и 1 женщина; в Одесском совнархозе — 1 человек; в Всероссийском закупочном союзе — 1 человек; в военном санитарном подотделе — 9 человек; в губздравотделе — 3 человека; в милиции — 51 человек; в Всероссийской чрезвычайной комиссии — 10 мужчин и 12 женщин; в тюремном подотделе — 9 человек; в бегах — 9 человек; остальные 342 мужчины и 27 женщин находятся на работах при лагере по специальностям. Заключенные пользуются отпусками один-два раза в неделю. В середине недели получают отпуска после окончания работы и утренней поверки следующего дня только те, которые особенно проявили себя трудоспособными и заслужили [доверие]. А обыкновенно увольняются в отпуск в субботу по окончании работы только те, которые [в течение] недели не проштрафились.

Среди заключенных имеется масса специалистов по разным специальностям и <...> благодаря этому можно было бы великолепно оборудовать всевозможные мастерские, но за отсутствием средств и материалов лагерь [лишен] возможности что-либо органи[зовать].

Среди лагерных большинство [тех], которые совершенно ходят буквально бо[сиком] и нагишом, и этим ставят л[агерь] в затруднительное положение [в ко]мандировании их куда-либо на раб[оту], кроме территории лагеря.

За отсутствием недостаточных средств передвижения ставит лагерь в весьма затруднительное и безвыходное положение и тормозит ход дела.

До настоящего времени пища для лагерных не готовилась при лагере вследствие отказа продуктов и овощей губпродкомом, а получали от ОГЧК только до 16 июля, и если не будут отпускаться продукты и овощи губревкомом, то лагерные обречены на голод.

Лагерь до настоящего времени не имеет положенных по штату ни делопроизводителя, ни секретаря, ни надзирателей, а все эти должности замещены содержащимися в лагере.

За последнее время в лагерь поступает много осужденных, одержимых заразными венерическими болезнями, причем значительное число женщин, на что следовало бы обратить особое внимание здравотдела. Вообще следовало бы, чтобы новопоступающие в лагерь подвергались тщательному медицинскому осмотру, а лица с болезнями, угрожающими здоровым, поселенным в лагере, направлялись не в лагерь, а непосредственно в госпиталь и т. п. учреждения.

Комендант концлагеря (підпис)

ДАОО. Ф. Р-73. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2.

№ 9
Постанова сільського сходу громадян селища Миколаївки Любашівської волості Ананьївського повіту під головуванням А. Коваленка про державну хлібну розверстку

15 травня 1921 р.

Мы, нижеподписавшееся общество граждан деревни Николаевки Любашевской волости, быв сего числа созваны на сельский сход, где председателем нашего сельсовета А. Коваленком было предъявлено к нам требование о выполнении причитающейся с нас государственной хлебной разверстки в количестве 1516 пудов, согласно предписания Любашевского волисполкома от 5 мая сего года за № 51. Выслушав это требование и принимая

во внимание, что при выполнении нами в сем году Государственной хлебной разверстки проходившей военной комиссией оставленного нами (в сем году Государственной) хлеба на харчи до нового урожая в ограниченном количестве и по семенам оставлено нам колосистого хлеба по числу 112 дворов всего лишь только 224 пуда, т. е. по 2 десятых каждому домохозяину, но мы несмотря на это старались обсеменить гораздо больше и для этого некоторые из нас высеяли последние свои харчи, а многие сбывали последние свои пожитки на покупку семян стараясь побольше обсеменить поля, и поэтому в счет требуемой разверстки мы даже сами части зерновых продуктов дать не можем.

Постановили: об этом записать в настоящее постановление, копию которого представить Любашевскому Волисполкому прося последнего сложить с нас требуемую Государственную хлебную разверстку ввиду нашей несостоятельности. Подлинный подписали граждане дер. Николаевки Любашевской волости.

Председатель сельсовета В. Хмель

ДАОО. Ф. Р-1774. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 23–23 зв.
Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 503.

№ 10
Антикомуністична листівка «Долой этих босяков гальфе»

Вознесенськ *Липень 1921 р.*

Долой этих босяков гальфе
Долой грабителей народа
Долой кровопийцев комисаров

Товарищи! Долой коммуну и советскую власть смело в бой идите за мирную жизнь России и как собак победите красных комиссаров.

Крестьяне не слушайте болтовни советских комисаров ибо они хотят закрепостить вас в ярмо гнета и насилия, ибо во власти сидят городские уличные босяки и жулики они хотят высосать всю кровь из вас. Они делают насилие над вами а вы молчите. Братья крестьяне! На нас сполчились враги наши, кровопийцы коммунисты сейчас идут против нас и льют нашу кровь, и чтобы мы стали молчать им? Бей коммунистов и коммисаров, громи коммуны и комсомолы и все эти грабительские учреждения босяков. Коммунисты есть разорители народного хозяйства всей страны. Большевики уничтожили порядок и безопасную жизнь, они несли мор и голод по стране, осквернили веру и храмы, ограбили и сожгли церкви, разорили фабрики и отняли у рабочего зароботок. Большевики ограбили крестьянина лишив его земли и хлеба. Землю они то дали и говорят, что земля народу безплатно оказывается что они берут за нее больше чем при власти помещиков. Они забрали весь хлеб до тла да еще и деньги им плати за землю. Это значит земля без выкупа. А еще будут грабить до того пока у крестьянина не хватит сил, пока крестьянин не останется совершенно голый и голодный. Снимут последнюю шкуру и тогда мы крестьяне будем вечными рабами этим босякам коммунистам. Нет им пощады от нас никакой.

Призываем вас товарищи крестьяне открывать тайную борьбу с этими гадами. Мы уже начали борьбу.

Правление

Все вышеизложенное собственноручно писал в отделе особого народного следователя по Вознесенскому уезду в городе Вознесенске, в чем собственноручно расписываюсь

М. Колесниченко

Настоящее написано для сличения почерка с имеющимся в деле контрреволюционным воззванием л. д. 5.

Особый народный следователь при Одесском губернском ревтрибунале Аксеньев

ДАОО. Ф. Р-1774. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 26.
Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 504–505.

№ 11
Звернення комісії з чистки особового складу Одеської губернської надзвичайної комісії «Ко всем сотрудникам и сотрудницам ОГЧК»

Одеса *15 грудня 1921 р.*

Чрезвычайная Комиссия, выдвинутая на арену истории развитием Революции и обострением классовой борьбы, выполняя прямое назначение — ограждение молодой Советской республики от скрытых замыслов и происков контрреволюции и применения к последним революционной расправы естественно сплотила вокруг себя лучшие слои пролетариата, кровно заинтересованных в конечном торжестве Революции. Вместе с тем надо сознаться, что период победоносного шествия Красной Армии и укрепления Соввласти, особенно на Украине, сопровождавшиеся потоком всевозможного рода авантюристов, политических спекулянтов и вообще любителей погреть руки, также не оставила в стороне боевого органа, выявляющего диктатуру пролетариата, оказавшегося захваченным также этой стихией. С одной стороны элемент безвредный стремящийся как-нибудь пристроиться, обеспечить свое повседневное прозябание, чуждый всяких не только революционных действий, но и мысли, проникнутый до мозга костей обывательской идеологией и способный из-за угла подло хихикать в кулак, радуясь нашим неудачам, с другой стороны элемент не только ничего общего с нами не имеющий, но готовый подчас встать нам на пути, не потерявший связи с враждебным нам классом, вышедший даже из его среды и быть может пролезший в форт пролетарской крепости, чтобы разлагать его гарнизон или даже взорвать его изнутри; и те и другие, оба одинаково вредны, оба одинаково опасны. Констатируя наличие такого элемента мы не можем обойти такой факт молчанием и мы говорим — Орган Революционной репрессии должен быть очищен от мусора, коренным образом должен быть проверен личный состав ОГЧК. Не имея возможности провести чистку подобно проведенной кампании чистки Партии с участием широких масс трудящихся, ибо по роду работы мы сделать этого не можем, мы ограничимся чисткой наших сотрудников с помощью собственных сил.

Все сотрудники члены Партии обязаны широко популяризировать среди беспартийных сотрудников смысл и значение чистки, а также принять самое горячее участие в самой чистке, все честные беспартийные сотрудники особенно призываются к оказанию помощи этой кампании. Железной метлой должны быть вычищены все негодные элементы. Все, кому дорога Революция, кто ценит орган охраны ее завоеваний и понимает все значение его, должны отнестись к чистке самым серьезным образом, обрушившись всей силой своего могущественного аппарата. Все тт., знающие о неблаговидных проступках тех или иных сотрудников или другие обличающие их сведения, направляют таковые в Комиссию по чистке личного состава (Маразлиевская, 40а, 3-й этаж). 15 декабря в 6 час. вечера в помещении клуба Дзержинского начинается чистка беспартийных сотрудников и сотрудниц, на которую обязаны явиться все без исключения сотрудники и сотрудницы, не исключая членов Партии. В Центральную Комиссию по чистке входят тт. Рог, Подзаходников и Турин.

Сотрудникам предлагается иметь на руках биографию не заверенную и 2 рекомендации коммунистов или соответствующего профсоюза (Губпрофсовета) кем был послан на работу в ЧК.

Биографии писать возможно более кратко, указывая, главным образом, следующие сведения: происхождение, образование, основная профессия, место работы до 1917 г., после 1917 г., до 1918 г., время белых, до 1919 г., работа при Советской власти до отступления, работа при белых до вступления Советских войск в 1920 г., каким образом поступил в ОГЧК, почему пошел на работу в ЧК, был ли на фронте, состоял ли членом профсоюза и какого, принадлежал ли к партиям и каким. Подвергался когда либо суду, за что и результаты.

Чистке подвергаются все беспартийные сотрудники и сотрудницы ОГЧК, кроме бывших коммунистов, оставленных на работе в ЧК, как подвергшихся партийной чистке.

Соответствующие распоряжения рассылаются по Уездчека, где учреждаются Комиссии:

1. По Тираспольской Учека и ООР — тт. Пейзнер, Смирнов и Карасев — уполномоченный Центральной Комиссии т. Люшков.

2. По Балтской Учека — тт. Ильин Ф., Волков и Юрьев — Уполномоченный Центральной Комиссии т. Рог.

3. По Первомайской УЧК — тт. Калиновский, Прохоров и Дозорис — Уполномоченный Центральной Комиссии т. Венгриженовский.

4. По Вознесенскому Политбюро — тт. Гипслис, Франц и Куницын — Уполномоченный от Центральной Комиссии т. Курочкин.

5. По Беляевскому ООР — тт. Кирносов, Кример и Вольский — Уполномоченный Центральной Комиссии т. Котик.

6. По ВПК-Порт — Уполномоченный Центральной Комиссии т. Снегов (сотр. ВКП чистятся при ОГЧК, Уполномоченный же проводит всю подготовительную работу и затем чистку подчиненных ВКП).

Наша задача в этой чистке выявить тот элемент, которому не место в боевом пролетарском органе и это обстоятельство должны твердо помнить те товарищи, которым поручено профильтровать беспартийную массу ОГЧК. Руководствоваться в этой ответственной работе только интересами Революции с полным сознанием ответственности и серьезности возложенной задачи. **Сведению личных счетов не должно быть места** и в этом отношении необходимо проявление сугубой осторожности и максимума сознательности.

Вридпредгубчека Дукельский

Члены комиссии: Подзаходников, Рог, Турин

ДАОО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 204. Арк. 27.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 505–506.

2. Репресивна політика періоду непу (1922–1928)

№ 12

Лист В. І. Леніна В. М. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б) про необхідність застосування жорстких репресій до духовенства

Москва *19 березня 1922 р.*

Строго секретно. Просьба ни в каком случае копий не снимать, а каждому члену Политбюро (тов. Калинину тоже) делать свои заметки на самом документе. Ленин.

Товарищу Молотову для членов Политбюро

По поводу происшествия в Шуе*, которое уже поставлено на обсуждение Политбюро, мне кажется, необходимо принять сейчас же твердое решение в связи с общим планом борьбы в данном направлении. Так как я сомневаюсь, чтобы мне удалось лично присутствовать на заседании Политбюро 20 марта, то поэтому изложу свои соображения письменно.

Происшествие в Шуе должно быть поставлено в связь с тем сообщением, которое недавно РОСТА переслало в газеты не для печати, а именно, сообщение о подготовлявшемся черносотенцами в Питере сопротивлении декрету об изъятии церковных ценностей. Если сопоставить с этим фактом, что сообщают газеты об отношении духовенства к декрету об изъятии церковных ценностей, а затем то, что нам известно о нелегальном воззвании патриарха Тихона, то станет совершенно ясно, что черносотенное духовенство во главе со своим вождем совершенно обдуманно проводит план дать нам решающее сражение именно в данный момент.

Очевидно, что на секретных совещаниях влиятельнейшей группы черносотенного духовенства этот план обдуман и принят достаточно твердо. События в Шуе лишь одно из проявлений и применений этого общего плана.

Я думаю, что здесь наш противник делает громадную стратегическую ошибку, пытаясь втянуть нас в решительную борьбу тогда, когда она для него особенно безнадежна и особенно невыгодна. Наоборот, для нас, именно данный момент представляет из себя не только исключительно благоприятный, но и вообще единственный момент, когда мы можем 99-ю из 100 шансов на полный успех разбить неприятеля наголову и обеспечить за собой необходимые для нас позиции на много десятилетий.

Именно теперь и только теперь, когда в голодных местностях едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов, мы можем (и поэтому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией и не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления. Именно теперь и только теперь громадное большинство крестьянской массы будет либо за нас, либо во всяком случае будет не в состоянии поддержать сколько-нибудь решительно ту горстку черносотенного духовенства и реакционного городского мещанства, которые могут и хотят испытать политику насильственного сопротивления советскому декрету.

Нам во что бы то ни стало необходимо провести изъятие церковных ценностей самым решительным и самым быстрым образом, чем мы можем обеспечить себе фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (надо вспомнить гигантские богатства некоторых монастырей и лавр). Без этого фонда никакая государственная работа вообще, никакое хозяйственное строительство в частности, и никакое отстаивание своей позиции в Генуе* в особенности, совершенно немыслимы. Взять в свои руки фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (а может быть, и в несколько миллиардов) мы должны во что бы то ни стало. А сделать это с успехом можно только теперь. Все соображения указывают на то, что позже сделать нам это не удастся, ибо никакой иной момент, кроме отчаянного голода, не даст нам такого настроения широких крестьянских масс, который либо обеспечит нам сочувствие этих масс, либо, по крайней мере, обеспечил бы нам нейтрализование этих масс в том смысле, что победа в борьбе с изъятием ценностей останется безусловно и полностью на нашей стороне.

Один умный писатель по государственным вопросам справедливо сказал, что если необходимо для осуществления известной политической цели пойти на ряд жестокостей, то надо осуществлять их самым энергичным образом и в самый кратчайший срок, ибо длительного применения жестокости народные массы не вынесут. Это соображение, в особенности, еще подкрепляется тем, что по международному положению России для нас, по всей вероятности, после Генуи окажется или может оказаться, что жестокие меры против реакционного духовенства будут политически нерациональны, может быть, даже чересчур опасны. Сейчас победа над реакционным духовенством обеспечена нам полностью. Кроме того, главной части наших заграничных противников среди русских эмигрантов за гра-

* 15 березня 1922 року населення м. Шуї Московської губернії на чолі з духовенством вчинило опір комісії по вилученню церковних цінностей. Місцева влада викликала на Соборну площу півроту солдатів 146-го піхотного полку і два автомобілі з кулеметами. Під час сутички було вбито 4 і поранено 10 осіб. Внаслідок операції було вилучено близько 13,5 пуда срібла, дорогоцінні камені, перлисті ризи та інші цінності.

* В. Ленін має на увазі Генуезьку конференцію, яка проходила в Італії (10 квітня — 19 травня 1922 року) за участю радянської делегації. Капіталістичні країни (28 країн, 15 англійських домініонів) намагалися добитися від радянської делегації ряду поступок, які вели б до реставрації капіталізму в Росії. Радянська делегація погодилася обговорити питання про компенсацію колишнім іноземним власникам націоналізованого майна, якщо капіталістичні країни визнають де-юре радянську державу і нададуть їй кредити. Водночас радянська делегація виставила контрпретензії про відшкодування радянській державі збитків, завданих інтервенцією і блокадою. Конференція не розв'язала цих питань. Під час Генуезької конференції радянським дипломатам вдалося укласти Рапальську угоду 1922 року з Німеччиною.

ницей, т. е. эсэрам и милюковцам, борьба против нас будет затруднена, если мы именно в данный момент, именно в связи с голодом, проведем с максимальной быстротой и беспощадностью подавление реакционного духовенства.

Поэтому я прихожу к безусловному выводу, что мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение черносотенному духовенству и подавить его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий. Самую кампанию проведения этого плана я представляю себе следующим образом:

Официально выступить с какими-то ни было мероприятиями должен только тов. Калинин, никогда и ни в коем случае не должен выступать ни в печати, ни иным образом перед публикой тов. Троцкий.

Посланная уже от имени Политбюро телеграмма о временной приостановке изъятий не должна быть отменена. Она нам выгодна, ибо посеет у противника представление, будто мы колеблемся, будто ему удалось нас запугать (об этой секретной телеграмме, именно потому, что она секретная, противник, конечно, скоро узнает).

В Шую послать одного из самых энергичных, толковых и распорядительных членов ВЦИК или других представителей центральной власти (лучше одного, чем нескольких), причем дать ему словесную инструкцию через одного из членов Политбюро. Эта инструкция должна сводиться к тому, чтобы он в Шуе арестовал как можно больше, не меньше, чем несколько десятков представителей местного духовенства, местного мещанства и местной буржуазии по подозрению в прямом или косвенном участии в деле насильственного сопротивления декрету ВЦИК об изъятии церковных ценностей. Тотчас по окончании этой работы он должен приехать в Москву и лично сделать доклад на полном собрании Политбюро или перед двумя уполномоченными на это членами Политбюро.

На основании этого доклада Политбюро даст детальную директиву судебным властям, тоже устную, чтобы процесс против шуйских мятежников, сопротивляющихся помощи голодающим, был проведен с максимальной быстротой и закончился не иначе как расстрелом очень большого числа самых влиятельных и опасных черносотенцев г. Шуи, а по возможности также и не только этого города, а и Москвы и нескольких других духовных центров.

Самого патриарха Тихона, я думаю, целесообразно нам не трогать, хотя он несомненно стоит во главе всего этого мятежа рабовладельцев. Относительно него надо дать секретную директиву Госполитупру, чтобы все связи этого деятеля были как можно точнее и подробнее наблюдаемы и вскрываемы, именно в данный момент. Обязать Дзержинского и Уншлихта лично делать об этом доклад в Политбюро еженедельно.

На съезде партии устроить секретное совещание всех или почти всех делегатов по этому вопросу совместно с главными работниками ГПУ, НКЮ и Ревтрибунала.

На этом совещании провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей, в особенности самых богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть проведено с беспощадной решительностью, безусловно ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционного духовенства и реакционной буржуазии удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше. Надо именно теперь проучить эту публику так, чтобы на несколько десятков лет ни о каком сопротивлении они не смели и думать.

Для наблюдения за быстрейшим и успешнейшим проведением этих мер назначить тут же на съезде, т. е. на секретном его совещании, специальную комиссию при обязательном участии т. Троцкого и т. Калинина без всякой публикации об этой комиссии с тем, чтобы подчинение ей всех операций было обеспечено и проводилось не от имени комиссии, а в общесоветском и общепартийном порядке. Назначить особо ответственных наилучших работников для проведения этой меры в наиболее богатых лаврах, монастырях и церквах.

Ленин

Прошу т. Молотова постараться разослать это письмо членам Политбюро вкруговую сегодня же (не снимая копий) и просить их вернуть секретарю тотчас по прочтении с краткой заметкой относительно того, согласен ли с основою каждый член Политбюро или письмо возбуждает какие-нибудь разногласия.

Ленин

Приняла по телефону М. Володичева

Известия ЦК КПСС. 1990. № 4. С. 190–193.

Опубліковано: Документи трагічної історії України (1917–1927 роки) / Ред.-упорядн. П. П. Бачинський. — К., 1999. — С. 427–431. Коментарі на с. 618–619.

№ 13
З огляду стану Одеської губернії, надрукованого у секретному інформаційному бюлетені ДПУ УСРР (№ 4: з 1 квітня по 1 травня 1922 року)

Харків *Травень 1922 р.*

Совершенно секретно

Одесская губерния

Общий обзор

Положение губернии в о. п. значительно ухудшилось в связи с обострившимся продкризисом. Продовольственные запасы на местах исчерпаны. Поступления из центра недостаточно. Население, как сельское, так и городское, голодает. Отмечен целый ряд смертных случаев на почве голода. Но наряду с этим есть ряд данных, говорящих за то, что он является переломным моментом и в самом ближайшем будущем положение сможет измениться к лучшему.

Настроение населения по-прежнему крайне неустойчивое, колеблющееся. Среди рабочих и беднейшего селянства ропот против Соввласти усиливается и временами проявляется в виде забастовок или выступлений с протестом по поводу того или иного мероприятия Соввласти.

Политически неустойчивое, привыкшее к весенним «сменам власти», живущее в атмосфере провокационных слухов и почти не затрагиваемое политработой, селянство является главной базой контрреволюции, преимущественно петлюровского толка. Сохраняя внешне полное спокойствие и относясь ко всем событиям как бы пассивно, селянство вместе с тем представляет собой горючий материал, готовый воспламениться при первом удобном случае. Помимо голода, укреплению контрреволюционных настроений на селе способствуют слабость советского аппарата, преступления отдельных представителей власти, отсутствие информации и т. д.

Со стороны рабочих недовольство выражается внешне в более активных формах. В о. п. забастовочные вспышки на предприятиях Одессы не прекращались. Причины возникновения их коренятся в общем экономическом кризисе, поразившем губернию. Ожесточение против Соввласти и компартии усиливается. Особенно ярко проявилось это при проведении подготовительной кампании к празднованию 1-го Мая.

Но злобствуя и негодуя по адресу Соввласти, рабочие в то же время питают надежду на улучшение своего положения и ждут помощи только от Соввласти, а не от врагов ее, раскинувших повсюду свои сети.

Эти враги, контрреволюционеры всех мастей пытаются использовать текущий момент, якобы неблагоприятный для Соввласти, дабы углубить общее недовольство. Распространение провокационных слухов носит прежний характер обывательских сплетен о войне, наступлениях, восстаниях и проч., и проч. Антисоветские партии, совсем было замершие, с приближением 1-го Мая дали знать о своем существовании, выпустив целый ряд листовок и воззваний к рабочим с шаблонными контрреволюционными лозунгами.

Что же касается экономического состояния губернии, то здесь прежде всего надо отметить резкое падение производительности в отдельных отраслях промышленности, совер-

шенно лишенных сырья и топлива. Значительную роль в этом играет и материальная необеспеченность рабочих, среди которых участились прогулы и «итальянские забастовки».

Торговля по губернии, как государственная так и частная, замерла. Нэп пустил в Одессе слабые ростки и внешние его проявления совершенно теряются на общем фоне нищеты и голода.

Политическое состояние

Настроение рабочих и служащих. В о. п. трудящиеся слои городского населения губернии подошли к тяжелому моменту продкризиса. Не вникая в суть дела, рабочие отдельных предприятий выступили с требованием выдачи продовольствия, угрожая прекращением работ, что и имело место на нескольких фабриках и заводах. К середине о. п. забастовочная волна прокатилась по госпредприятиям.

Непрерывное брожение наблюдалось на 1-м судоремонтном заводе Черноморттрана, в главных железнодорожных мастерских и на 2-й табачной фабрике.

Первомайский праздник и изъятие церковных ценностей послужили новым толчком к выявлению недовольства пролетариата. Рабочие завода б. Гена на общем собрании постановили не принимать участия в празднестве, мотивируя это тем, что они голодны. На заводе «Ораз» говорили: чем праздновать 1-е Мая лучше бы взялись за уборку трупов с улиц; на канатном заводе: с пустыми желудками мы не пойдем на парад и т. д.

Среди совслужащих царит столь же резкое недовольство, носящее, впрочем, более скрытый характер. Отношение к работе вялое, апатичное. Забастовочные тенденции наблюдаются лишь среди работников тел[еграфной] сети, где стачечное движение увлекло даже комячейку, высказавшуюся за предъявление администрации ультиматума с соответствующей угрозой.

Настроение селянства. В отношении селянства к Соввласти в о. п., как и прежде, сказывается влияние контрреволюционных элементов. Все лишения и невзгоды — голод, холод, развивающаяся уголовщина и проч. — служат поводом к новым нападкам на Соввласть.

Все надежды селянства связаны теперь с проведением посевной кампании, от успеха которой всецело зависит политсостояние деревни. Ход кампании пока не предвещает ничего хорошего. Разруха сельского хозяйства и недостаток посевного материала так велики, что ставят под угрозу выполнение намеченного плана обсеменения. В связи с этим селянство крайне подавлено и недавние иллюзии насчет грядущего богатого урожая сменяются унынием, чему немало способствуют непрекращающиеся дожди.

Брожение, возникающее среди селянства, ищет выхода в форме протеста против отдельных государственных мероприятий. В о. п. таким объектом недовольства явилось изъятие ценностей. В нескольких районах селяне и главным образом селянки активно выступили «на защиту божьих храмов от грабителей-коммунистов». Были случаи столкновения селян с вооруженными отрядами, содействовавшими изъятию.

Контрреволюционные явления. Организованная контрреволюция в о. п. ничем себя не выказала. Главной темой для агитации контрреволюционеры в о. п. избрали Генуэзскую конференцию и изъятие церковных ценностей. И то и другое является неисчерпаемым источником распространения всякого рода провокационных слухов. Иногда контрреволюционные вымыслы переплетаются с действительностью самым причудливым образом. Так, в целом ряде местностей говорили о том, что на Генуэзской конференции РСФСР изъявила согласие на уплату Антанте царских долгов, для чего и собираются церковные ценности. Прочие слухи по-прежнему твердят о войне, наступлениях и проч., в связи с этим в некоторых местностях имели место случаи отказа в приеме советских денег.

Антисоветские партии в лице эсеров и оставшихся на свободе меньшевиков в о. п. оживились и проявили усиленную деятельность. Эсерами выпущено две листовки и № 14 «Знамя труда», преисполненный бледной, шаблонной критики тактики компартии в связи с конференцией Третьего интернационала. В первомайских листовках выставляются лозунги: «уничтожение политического насилия, провозглашение свобод, власти народа и проч.». Вся эта литература обильно услащается сравнением Соввласти с царизмом, не в пользу первой.

Меньшевиками выпущен № 1 журнала «Пролетарская молодежь», посвященный вопросам профдвижения, усилению эксплуатации в связи с нэпом и т. п. К 1-му Маю молодые с.-д. также не замедлили издать листовку (литографированную), где трактуется на все лады о «казенных лозунгах», об интернационале, который «гремит по нотам», о выступлениях «по шпаргалке» и о том, что «в цепких руках комячейки первомайский праздник потерял свой пролетарский характер».

Духовенство и изъятие ценностей. Кампания по изъятию в о. п. только началась и до 1-го Мая еще не успела широко развернуться. Пока произведено изъятие ценностей из синагог, давших около 27 пудов серебра. В синагоге «Бейс-Гамедраш» комиссия подвергалась оскорблению со стороны духовенства. Большим подрывом кампании явились самочинные действия военкома частей, расположенных в Первомайском уезде. При попытке кр[асноармей]цев забрать ценности толпа пустила в ход камни, и подоспевшим частям едва удалось предотвратить побоище.

В некоторых церквях духовенство утаило и подменило ценности. Целый ряд священников передано суду. Староста украинской Дмитриевской церкви оштрафован в пользу голодающих на 100 000 000 рублей. Характерно, что все украинское духовенство вместе с прихожанами собрали в пользу голодающих 400 000 рублей.

Экономическое состояние

Промышленность. Состояние промышленности по отдельным отраслям ее рисуется в следующем виде: производительность металлообрабатывающей промышленности понижается, что объясняется главным образом материальной необеспеченностью рабочих и отсутствием материалов, необходимых для производства (2-й госзавод).

Работа на предприятиях электротехнической промышленности протекла без перебоев. После сокращения штатов материальное положение оставшихся рабочих улучшилось.

Усиленным темпом протекала работа текстильной промышленности. На некоторых предприятиях (1-я джутовая фабрика) перебои были вызваны недостатком топлива.

Работа суконных фабрик, сданных в аренду, несколько понизилась в связи с вздорожанием сырья и уменьшением спроса на вырабатываемое сукно.

Интенсивно работают предприятия кожтреста, где положение рабочих в о. п. улучшилось. На арендованных кожзаводах производство упало, несмотря на то, что положение рабочих здесь лучше.

На химзаводе работа протекала обычным темпом; на мыловаренном заводе ввиду отсутствия сырья производство сокращено.

Маслотрест работает удовлетворительно, выполняя производственные задания.

Продовольственное положение губернии в о. п. не улучшилось. Голод распространяется все больше и больше. В наиболее неурожайных уездах положение беднейших слоев населения исключительно тяжелое. Помощь настолько ничтожна, что говорить о ней не приходится. К концу о. п. прибыла делегация АРА для организации общественного и детского питания.

Продналог собран полностью. Окончание сбора проходило с большим нажимом со стороны продорганов. В одной из волостей комиссия по сбору предложила внести в течение суток всю недоимку. Когда же по прошествии указанного времени приказ не был выполнен, комиссия стала обходить все дома и забирать продукты, не считаясь с положением того или иного хозяйства. Отряд получил название «метла». В результате его действий целые семьи бедняков и середняков, лишившихся остатков в 2–3 пуда, умирали с голоду. Озлобленное селянство утверждает, что действия продотряда были незаконны и сбор произведен без санкции совorганов.

Посевкампания проводится очень вяло. Месяц т[ому] н[азад] селяне внесли взаимообразно на приобретение семян 300 000 р. за пуд. В о. п. получен был приказ о том, чтобы

эти деньги вернуть, а за семена брать золотом или советскими рублями по золотому курсу. Но такую сумму могли внести только зажиточные крестьяне, бедняки же и середняки остались без семян и до сего времени ими почти ничего не засеяно <...>

Опубліковано: Информационный бюллетень (с 1 апреля по 1 мая 1922 года). № 4 / НКВД УССР. Главное политическое управление. — Арк. 60–66. — ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 260. Т. 2. Арк. 60–66.

№ 14
Доповідна записка секретаря комісії допомоги голодуючим при Одеському губернському відділі охорони здоров'я про голод та хвороби в Одеській губернії у 1921–1922 роках

Одеса *1922 рік*

Язык цифр с чрезвычайной яркостью и неоспоримой непреложностью говорит о том отражении голодания на жизнь населения, которое сказывается на ходе заболеваний и умирания в 1922 году.

Известно, что истощенный организм всего легче подпадает под губительное действие заразного начала, мы видим, что в Одесской губернии, по данным только предварительного подсчета, всех острозаразных заболеваний за первые шесть месяцев 1922 года было зарегистрировано 135 560, а за весь 1921 год — 131 399. Нарастало не только количество заразных заболеваний, но в не меньшей мере нарастало число заболеваний не заразного происхождения. Так, по данным амбулатории Одессы с октября 1921 года по июнь 1922 года следующим образом росла амбулаторная работа:

Число амбулаторных больных

1921 год		*1922 год*			
Октябрь	13 740	Январь	15 412	Апрель	25 640
Ноябрь	2 890	Февраль	19 850	Май	21 912
Декабрь	13 219	Март	24 011	Июнь	17 815

Чрезвычайно показательны данные 1-й советской больницы Одессы по материалам ее работы за первые четыре месяца 1922 года. Так, за четыре месяца в больницу было принято 4228 больных, а в 1921 году с января по апрель — принято 3211 человек, то есть в 1922 году на 1,6 % больше. Из всех поступивших за январь — апрель 1921 года умерло 19,8 %, а за январь — апрель 1922 года — 38,4 %, таким образом, смертность была вдвое больше.

Если сравнивать больных обоих годов по отдельным формам болезни, то можно увидеть, что в 1922 году поступило больных сыпным тифом на 83,7 % больше, чем в 1921 году, а больных внутренними болезнями поступило в 1922 году на 132,0 % больше, чем в 1921 году. Венерические больные и сифилитики поступали в больницу в 1922 году в меньших количествах, чем в 1921 году, именно венерические — на 65 % меньше, а сифилитики — на 133,7 %. Это не говорит о том, что сифилитиков и венерических больных в населении стало меньше, а говорит о том, что даже крупные лечебные учреждения Одессы были настолько заполнены больными «голодными тифами» и больными «внутренними», что не в состоянии были принять венерических и сифилитических больных, оставшихся в силу этого среди населения и рассеивавших среди него заразу.

Из всех поступивших в больницу «внутренних» больных 25,3 % были с явлениями истощения от голода и 17,3 % — с различными кишечными заболеваниями от «голодного питания», а всего 42,6 % больных от голода. Среди всех умерших незаразных больных «внутренние» больные составили 90,4 % и среди них истощенные — половину. Среди умерших от заразных заболеваний умерло 60 % от сыпного и возвратного тифов, причем наибольшее число жертв пришлось на юные рабочие производительные возрасты.

При кишечных же страданиях погибли в большей мере дети и старики. Последние сведения настолько ярки, что приводятся в нижеследующей таблице:

Возраст	**Смертность от дизентерии у «голодных больных»** *(% умерших к поступившим)*	**От других кишечных заболеваний** *(% умерших к поступившим)*
0–4	91,5	89,5
5–9	81,2	85,7
10–14	100,0	66,6
15–19	40,0	43,0
20–29	67,0	52,6
30–39	75,0	60,0
40–49	97,0	71,0
50–59	100,0	80,0
60–69	100,0	100,0
70	100,0	100,0
и выше	100,0	91,0
Всего	94,0	73,2

Среди данных 1-й советской больницы особо выделен материал о группе детей, доставленных из интернатов: из них умерло 62,5 %, причем 10,1 % умерло в первый же день поступления в больницу, 16,5 % умерло между 2–5 днями пребывания в больнице, а остальные умирали в более поздние сроки, не имея шансов выжить, быть может, в силу скудного питания в самом лечебном учреждении.

Такое явление смертности больных, доставленных с явлением истощения, отмечается и для группы больных всех возрастов, из которых умерло 87 %, причем в первый день поступления — 15,1 %, между 2–5 днями умерло 23,5 %, а остальные — после 5–7 и более дней пребывания в лечебном учреждении.

Приходится констатировать, что вымирание населения достигло крайних величин, судя по тем материалам, которые об этом имеются.

Так по данным губстатбюро в Одессе в 1922 году:

	Родилось	**Умерло**
Январь	231	2271
Февраль	173	2825
Март	161	3606
Апрель	69	3749

Не менее яркую картину убыли населения дают и те сведения, которые поступили из уездов, особо показательны материалы по Одесскому уезду, наиболее пострадавшему от голода. Так, в волостях:

	Беляевской		**Ясской**		**Дальницкой**	
	родилось	**умерло**	**родилось**	**умерло**	**родилось**	**умерло**
Январь	24	38	36	39	15	28
Февраль	15	51	27	59	10	30
Март	21	106	24	66	10	60
Апрель	18	134	15	69	8	71
Май	8	71	10	128	5	68
Июнь	11	77	9	83	2	74

Все приведенные материалы, разумеется, не исчерпывают вопроса о влиянии голода, они отрывочны, но с достаточной определенностью говорят об уровне населения не только в силу большой заболеваемости и высокой смертности, но также и в силу того, что народные бичи, как сифилис и венерические болезни, вне всякого сомнения, туберкулез, трахома и другие не могли получить того внимания к себе, как это требуется их распространенностью и грязностью. В этом смысле перед органами здравоохранения встает огромной трудности работа по изучению последствий голода и борьбы с этими последствиями во всем его многообразии.

Секретарь комиссии помгол при Одесском губздрав, врач (підпис)

ДАОО. Ф. Р-702. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 22–23

Опубліковано: Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роки). Спогади, документи, дослідження / Державний архів Одеської області. — Одеса, 2005. — С. 77–79.

№ 15

Зі спецзведення економічного відділення Одеського окружного відділу ДПУ окружному комітету КП(б)У по хлібозаготівельній кампанії за станом на 20 січня 1927 року

Одеса *Січень 1927 р.*

Раздел I. Тормозы при хлебозаготовках объективного свойства

В нашей предыдущей спецсводке нами уже подчеркивалось, что в ходе хлебозаготовительной кампании в Одесском округе наступил значительный перелом в сторону снижения привозов крестьянского зерна. Привозы зерна почти что отсутствуют.

По данным нашего спецосведомителя некоторое увеличение привозов можно ожидать только к месяцам апрель-май, т. е. тогда, когда у крестьян будут определенные виды на урожай озимых. Таким образом, в течение ближайших месяцев следует ожидать продолжения затишья на хлебном рынке Одесского округа.

Основными причинами сокращения привозов являются те моменты, кои нами уже неоднократно подчеркивались, т. е. неустойчивость погоды, значительное невыполнение засева озимого клина и то, что держателями зерновых ресурсов является зажиточная часть крестьянства, не особенно заинтересованного в быстрой реализации последних.

Относительно успешно протекает заготовка кукурузы и последней благоприятствовали, в отношении их транспортировки, стоявшие в отчетном периоде морозы.

Раздел II. Настроение крестьянства

Каких-либо переломов в настроении крестьянства в их отношении к хлебозаготовительной кампании нами в отчетный период не отмечено.

Опубликованное обязательное постановление о предельных нормах помол[очной] платы должно произвести соответствующий эффект и вызвать благоприятное отношение к нему крестьян. Однако к моменту составления данной спецсводки мы еще конкретными данными не располагаем.

Среди зажиточной части крестьян, являющейся, как уже упомянуто выше, держателями зерновых ресурсов, существует убеждение в том, что в связи с прекращением привозов увеличение существующих цен неизбежно <...>

Начальник Одесского окротдела ГПУ (підпис) Леплевский
Начальник экономотделения (підпис) Лоев
Уполномоченный экономотделения (підпис) Кардаш

ДАОО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1029. Арк. 22–28.

№ 16

З Кримінального кодексу УСРР в редакції 1927 року

(Особлива частина. Розділ I. Контрреволюційні злочини)

54¹. Контрреволюційною вважається всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських Рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції.

В силу міжнародної солідарності інтересів усіх трудящих такі самі дії визнаються контрреволюційними і тоді, коли вони спрямовані проти всякої іншої держави трудящих, хоч би і такої, що не входить до Союзу РСР.

54¹а. За зраду батьківщини, тобто за дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканності його території, як-от: шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на сторону ворога, втеча або переліт за кордон, — вищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі на строк десять років з конфіскацією всього майна. (В редакції 20 липня 1934 р. — 33 УРСР, 1934 р., № 28, ст. 239).

54¹б. За ті самі злочини, вчинені військовослужбовцями, — вищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна. *(У редакції 20 липня 1934 р. 33 УРСР, 1934 р., № 28, ст. 239).*

54¹в. В разі втечі або перельоту за кордон військовослужбовця — до повнолітніх членів його родини, якщо вони чим-небудь сприяли готованій або вчиненій зраді, або хоча б знали про неї, але не довели про це до відома влади, — застосовується позбавлення волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна.

До всіх інших повнолітніх членів родини зрадника, що жили спільно з ним або були на його утриманні до моменту вчинення злочину, — застосовується позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на п'ять років. *(У редакції 20 липня 1934 р. — 33 УРСР, 1934 р., № 28, ст. 239).*

54¹г. За недонесення з сторони військовослужбовця про готовану або вчинену зраду — позбавлення волі на десять років.

За недонесення з сторони інших громадян (не військовослужбовців) — позбавлення волі на строк не менш як шість місяців. *(У редакції 20 липня 1934 р. — 33 УРСР, 1934 р., № 28, ст. 239).*

54². За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори, — застосовується вищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та вигнання за межі Союзу РСР назавжди з допущенням при пом'якшуючих обставинах зниження до позбавлення волі на строк не менш як три роки, з конфіскацією всього або частини майна.

54³. За зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також за сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним шляхом інтервенції чи блокади, — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54².

54⁴. За допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити, а також тим суспільним групам і організаціям, що є під впливом цієї буржуазії або безпосередньо організовані нею, здійснити ворожу проти Союзу РСР діяльність — застосовується позбавлення волі на строк не менш як три роки, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту — розстрілу, або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР і вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.

54⁵. За схиляння іноземної держави або будь-яких у ній суспільних груп через зносини з їхніми представниками, використовування фальшивих документів або іншими способами до оголошення війни, до збройного втручання в справи Союзу РСР або до інших

ворожих дій, зокрема: до блокади, захоплення державного майна Союзу РСР або союзних республік, розриву дипломатичних відносин, розриву укладених з Союзом РСР договорів тощо — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{6}. За шпигунство, тобто за передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що за змістом своїм є спеціально охоронюваною державною таємницею, іноземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам — застосовується позбавлення волі на строк не менш, як три роки, з конфіскацією всього або частини майна, а в тих випадках, коли шпигунство спричинило або могло спричинити особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР, — вищий захід соціального захисту — розстріл, або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна, з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та з вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.

За передачу, викрадення або збирання для передачі економічних відомостей, які за своїм змістом не є соціально охоронюваною державною таємницею, але які не підлягають оголошенню через безпосередню заборону закону або з наказу керівників відомств, установ і підприємств, за винагороду або безплатно організаціям і особам, зазначеним вище, — застосовується позбавлення волі на строк до трьох років.

54^{6}а. За розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, вчинене особами, яким були довірені ці відомості або які могли одержати ці відомості у зв'язку з своїм службовим становищем, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від восьми до дванадцяти років.

За розголошення приватним особам відомостей, які становлять державну таємницю, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від п'яти до десяти років.

За заяву або передачу за кордон винаходів, відкриттів і технічних удосконалень, які становлять державну таємницю, зроблених в межах СРСР, а також зроблених за кордоном громадянами СРСР, командированими державою, якщо ці злочини не можуть бути кваліфіковані як зрада батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від десяти до п'ятнадцяти років.

54^{6}б. За втрату службовими особами матеріалів, документів і видань, які містять відомості, що становлять державну таємницю, якщо ці дії за своїм характером не тягнуть за собою за законом більш тяжкої кари, — ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від чотирьох до шести років.

За той же злочин, якщо він спричинився до тяжких наслідків, — ув'язнення до виправно-трудових таборів строком від шести до десяти років.

54^{7}. За підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, вчинений з контрреволюційною метою через відповідне використання державних установ і підприємств або через протидіяння їх нормальній діяльності, а також за використання державних установ і підприємств або протидіяння їх діяльності, вчинене в інтересах колишніх власників або заінтересованих капіталістичних організацій, — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{8}. За вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників Радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій, і за участь у виконанні цих актів хоч би і особами, які не належать до контрреволюційної організації, — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{9}. За зруйнування або пошкодження з контрреволюційною метою через вибух, підпал або іншими способами залізничних та інших шляхів і засобів сполучення, засобів народного зв'язку, водопроводу, громадських складів та інших споруд або державного чи громадського майна — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{10}. За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення Радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів

(ст.ст. 54^{2}—54^{9}), а також за розповсюдження чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту — застосовується позбавлення волі на строк не менш як шість місяців.

За ті самі дії під час масових заворушень або з використанням релігійних чи національних забобонів мас, або у воєнній обстановці, або в місцевостях, оголошених на воєнному стані, застосовуються — заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{11}. За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених в цьому розділі злочинів, а також за участь в організації, утвореній для підготування або вчинення одного з злочинів, передбачених в цьому розділі, — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях цього розділу.

54^{12}. За недонесення про певно відомий підготовлюваний або про вчинений контрреволюційний злочин — застосовується позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців.

54^{13}. За активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху, проявлені на відповідальній або секретній (агентура) посаді за царського ладу або в контрреволюційних урядів у період громадянської війни, — застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54^{2}.

54^{14}. За контрреволюційний саботаж, тобто за те, що будь-хто свідомо не виконає певних обов'язків або навмисно недбало їх виконає з спеціальною метою послабити владу уряду і діяльність державного апарату, — застосовується позбавлення волі на строк не менш, як один рік, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту — розстрілу з конфіскацією майна.

Кримінальний кодекс УСРР в редакції 1927 року.

Харків, 1927. С. 21–25.

№ 17

Заява в'язнів — учасників троцькістської опозиції Одеському окружному комітету партії, начальнику окружного ДПУ і окружному прокурору

Одеса *Листопад 1928 р.*

11 часов утра. Срочно

Арестованные накануне XI годовщины и заключенные в ДОПР нижеподписавшиеся большевики-ленинцы помещены в корпусе уголовных, каждый в одиночку, и содержатся в условиях много худших по сравнению с уголовными, у которых камеры открыты целый день и разгуливают по коридорам. Мы требовали перевода в общую камеру нас всех, просили пригласить прокурора и начальника ГПУ. Нам не давали прогулки. Не дождавшись ответа, мы вынуждены были явочным порядком сойтись в одну камеру. На это начальник ДОПРа Матьяш осмелился прийти с целой оравой своих чиновников и пытался взломать дверь камеры. При этом он едва не выломал руку у одного товарища, искалечив ее основательно. Матьяш угрожал оружием.

Мы не допускаем мысли, чтобы такие гнусные и издевательские действия по отношению к нам были разрешены партийными и судебными инстанциями. Мы заявляем самый решительный протест против подобного положения вещей и требуем немедленного вмешательства окружкома, облпрокурора и начальника ГПУ. Мы не остановимся ни перед любой из мер, имеющихся в нашем распоряжении. Из совместной камеры нас вытащат только мертвыми. Мы требуем, чтобы и остальных товарищей, находящихся в других корпусах, перевели вместе с нами в одну общую камеру. Ряд товарищей арестованы и им не предъявлено никакого обвинения. Нам до сих пор не давали газет и книг. Повторяем, не давали и прогулок. Требуем прекратить такой позор, дискредитирующий партию. Требуем немедленной явки ваших представителей.

Большевики-ленинцы:
член ВКП с 1918 года и КСМ с 1917 года В. Горелов
член ВКП с 1917 года Л. Драновский
член ВКП с 1923 года и КСМ с 1917 года А. Файнберг
член ВКП с 1922 года и КСМ с 1918 года Г. Редько
Копия верна: Заведующий секретной частью (підпис) (Матьяш)
Верно: (підпис)

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7481. Арк. 8.
Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 542–543.

№ 18

Зі спогадів репресованих євреїв про перебування у тюрмах та на засланні у 20-ті роки

<...>

3. В тюрьме и в ссылке

Тернистый путь, которыми следовали арестованные, известен: сначала — предварительное заключение до окончания следствия и вынесения приговора. Продолжалось это заключение, как правило, около трех месяцев. Питание в тюрьме — 500 граммов хлеба в день, на обед — суп и каша. Политическим заключенным приходилось бороться за право находиться отдельно от уголовников, на этой почве было много столкновений с администрацией тюрем. Наиболее типичным оружием в этой борьбе были голодовки (6–7–10 дней), посредством которых добивались облегчений режима — например, часовой прогулки вместо получасовой или более вежливого обращения со стороны тюремщиков. С получением приговора (выносившегося административным отделом ГПУ заочно) в положении заключенного не наступало изменений к лучшему. Приговаривали обычно к ссылке на три года или к заключению в «политизолятор» на тот же срок.

«Политизоляторы» представляли собой особые тюрьмы для политических преступников и находилась в непосредственном ведении центрального ГПУ. Человек, попадавший туда, был полностью изолирован от внешнего мира в течение трех лет. Переписка разрешалась только с ближайшими родственниками (их имена следовало сообщить ГПУ), и то под строгим контролем.

Заключенные жили в камерах маленькими группами. Дверь была все время на запоре, и только раз в день их выводили на часовую или полуторачасовую прогулку. Каждой камере было выделено определенное время для прогулки, так что заключенные никогда не видели людей из соседних камер. На работы не выводили, и время тянулось в каменном мешке с чудовищной монотонностью. Нужно было исключительное напряжение внутренних сил, чтобы за три года не сойти с ума. Большинство узников выходили на свободу разбитыми и больными людьми. Тюремная администрация своими придирками часто провоцировала конфликты, которые затем использовались как предлог для ухудшения режима.

По окончании заключения в «политизоляторе» освобожденных отправляли в ссылку (снова на три года) административным порядком.

Немногим лучше были и условия жизни в ссылке. Дальние углы Сибири и Урала, пустынные степи Казахстана, раскаленная земля Туркменистана — таковы были «курорты», уготованные ссыльным. Жизнь там была невыносимо тяжелой. Ссыльным выдавали крохотное пособие — 6 рублей 25 копеек — которого не хватало даже на то, чтобы снять комнату. Были места, в которых и этих денег не получали. В большинстве мест работы не было, а там, где она была, ГПУ изо всех сил старалось помешать ссыльным получить ее и даже вынуждало работодателей увольнять ссыльных. Письма ссыльных проходили строгую цензуру ГПУ, а то и вовсе пропадали. ГПУ следило за каждым шагом ссыльного. Два-три раза в неделю (в некоторых местах — каждый день) нужно было отмечаться у местного уполномоченного ГПУ. Часто ссыльного переводили в новое место, еще более отдаленное, без причины, не заботясь даже о предлоге, — просто так, чтобы поиздеваться. Если ссыльный отказывался ехать, его избивали.

О медицинской помощи ссыльным нечего и говорить. Туберкулезники, сердечники, ревматики — посылались в места, способствовавшие развитию болезни, туда, где и здоровые заболевали. Во многих местах, находившихся в 500, 1000, 1500 километрах от железнодорожной станции, не было ни врача, ни пункта медицинской помощи. Люди, болевшие месяцами, не имели права на поездку в город для лечения. Если прибавить к этому постоянное нервное напряжение, издерганность, выдвигаемые ГПУ новые обвинения — не удивительно, что болели многие, а иные и кончали самоубийством. Сионистское движение в ссылке насчитывает немало жертв этой тяжелой борьбы, среди которых есть и члены нелегального Гехалуца. В Чимкенте (Южный Казахстан) 10 июля 1927 года покончил с собой член организации, 22-летний Авраам Шпилька; 24 февраля 1928 года умерла от туберкулеза в Свердловске 23-летняя Фрида Эвен-Тов; 10 августа 1928 года утонул в Шадринске, на Урале, 23-летний Элиэзер Голубь.

После ссылки был «минус»: вторая ссылка во внутренние районы страны. Ссыльному запрещалось жить в Московской, Ленинградской, Киевской, Харьковской, Одесской и Ростовской областях, в Белоруссии и на Украине. Разница между ссылкой и «минусом» состояла главным образом в том, что в «минусе» ссыльные не получали никакого пособия.

После провозглашения новой экономической политики положение ссыльных еще более ухудшилось. Их лишали возможности приобретать самые необходимые продукты, даже хлеб — ибо распределение хлеба было сосредоточено в руках кооперативов, а членство в них ссыльным запрещалось. К террору и нищете прибавился самый настоящий голод.

Не всегда удавалось воспользоваться возможностью выехать из России, даже когда такая возможность представлялась. За разрешение на выезд требовали от 220 до 330 рублей. Сумма устанавливалась произвольно местными властями. Из-за недостатка средств многие халуцим вынуждены были отказаться от мысли об алие даже после окончания ссылки и обречены были на безденежное, беспросветное существование <...>

Опубліковано: Мы начинали еще в России. Воспоминания / Сост. И. Эрез, под общ. ред. И. Минца. — Иерусалим: Библиотека — Алия, 1990. — С. 400–403.

3. Репресивна політика періоду колективізації та індустріалізації (1929–1936)

№ 19

Відозва, що стала приводом для репресій робітників Б. М. Блінова та М. П. Корнєва, звинувачених у «організованій контрреволюційній діяльності» (ст. 54-11 КК УСРР)

Одеса *1929 рік*

Ко всем трудящимся!

Пора покончить с той новой буржуазией, которая сидит у нас на шее.

Мы видим, что, когда прошло 12 лет со дня Октябрьской революции, мы переживаем еще больший гнет, чем при царском режиме, желая сказать слово тебе затыкают рот и сейчас же сажают в клетку или высылают за пределы республики, где ты находишься под точным надзором.

Сейчас, когда народ голодает, когда жены и дети днями пропадают в очередях, а на заводах последние соки выматывают соцсоревнованием, после чего придя домой ты не имеешь чего поесть, вот это все приводит к тем бунтам, которые возникают во всех частях города, где люди голодая выходят из терпения и готовы разнести магазины, лишь бы поесть.

Не напоминает ли вам бунт в Новороссийске на пароходе «Трансбалт», когда кочегары ушли с парохода из-за кормежки плохим мясом, не напоминает ли вам это о бунте на броненосце «Потемкин», где команда тоже взбунтовалась из-за плохого мяса.

Вот все эти факты показывают, что революция хотела не то, что есть. И как раньше когда народ голодал чиновники устраивали гуляния за награбленные деньги, так и теперь когда рабочий потом и кровью добивается поставить лишний станок на производстве, а в то же время члены правительства после закрытия каких-либо съездов устраивают пикники в несколько тысяч рублей, где как свиньи едят, пьют и гадят, шляясь с дамами. (Закрытие краеведческого съезда в Казахстане).

Товарищи, когда же мы действительно покончим с этим безобразием и в открытой борьбе выступим, не боясь увольнения с завода и фабрики, не боясь быть посаженым и высланным. Лишь в открытой коллективной, массовой борьбе залог к быстрой победе!

Одесский союз молодежи

Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 27238-п. Арк. 47.

№ 20
З наказу ОДПУ № 44/21 про заходи з ліквідації куркульства як класу

Москва *2 лютого 1930 р.*

В целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям Советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства, в первую очередь в районах сплошной коллективизации, в самое ближайшее время кулаку, особенно его наиболее богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопротивление кулака должно быть и будет решительно сломлено.

Осуществление этой исторической задачи потребует исключительного напряжения по всем основным линиям партийной и советской работы. Особо серьезны, сложны и ответственны задачи, возлагаемые партией на органы ОГПУ. От наших органов больше, чем когда-либо, потребуется исключительное напряжение сил, решительность и выдержка, исключительно строгая классовая линия, четкость и быстрота действий.

Поставленные задачи будут успешно осуществлены только при условии безусловной поддержки их основной батрацко-бедняцкой и середняцкой массы; только тогда, когда задачи эти будут органически связаны с процессом массовой коллективизации. Поддержка батрацко-бедняцких и середняцких масс будет наиболее полной при условии строгой классовой выдержанности наших мероприятий.

Удару должны подвергнуться исключительно кулаки. Удар по кулацкому активу должен дезорганизовать и обезвредить все кулачество. Мероприятия органов ОГПУ должны развернуться по двум основным линиям:

1) Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория).

2) Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всего кулацкого кадра, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискации их имущества. (Вторая категория).

Для наиболее быстрого и безболезненного проведения кампании по выселениям кулаков и их семейств в первую очередь необходимо, чтобы наши органы решительно и немедленно ликвидировали все действующие контрреволюционные кулацко-белогвардейские и бандитские кадры и особенно — созданные ими и оформленные контрреволюционные организации, группировки и банды.

Ликвидация таких контрреволюционных образований и отдельных наиболее активных лиц уже начата по всем основным районам Союза, согласно телеграфных директив ОГПУ. Операция эта должна быть в основном закончена к началу развертывания кампании по выселению кулаков и их семейств <...>

Арестованные по этой категории концентрируются в окружных и областных отделах ОГПУ. Дела на них заканчиваются следствием в срочном порядке и рассматриваются тройками по внесудебному рассмотрению дел, которые будут созданы при ПП ОГПУ. Основное количество таких арестованных заключается в концлагеря; в отношении наиболее злостного и махрового актива контрреволюционных организаций и группировок и одиночек должны применяться решительные меры наказания вплоть до ВМН.

Семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к ВМН, должны быть выселены в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств. Имущество таких семейств конфискуется в том же порядке, как и у выселяемых семейств кулаков.

Кампании по выселению кулаков и их семейств проводятся в первую очередь в следующих районах СССР:

Район	**Выселяются**
1) УССР	30–35 тыс. семейств
2) Северный Кавказ и Дагестан	20 тыс.
3) Средневолжский край	8–10 тыс.
4) ЦЧО	10–15 тыс.
5) Нижневолжский край	10–12 тыс.
6) Белоруссия	6–7 тыс.
7) Сибирь	25 тыс.
8) Урал	10–5 тыс.
9) Казахстан	10–15 тыс.

В отношении остальных областей и республик соответствующие расчеты будут произведены в ближайшее время по согласованию с ПП ОГПУ. Места отправления и количество могут быть изменены в зависимости от условий.

Места поселения для выселяемых кулаков и их семейств и семейств изъятого кулацко-белогвардейского контрреволюционного актива ориентировочно таковы:

а) из СКК	23 тыс. на Урал, 5 тыс. в Казахстан
б) из УССР	50 тыс. в Северный край
из ЦЧО	20 тыс. в Северный край
в) из НВК	18 тыс. в Сибирь
из СВК	14 тыс. в Сибирь
из БССР	12 тыс. в Сибирь

Ориентировочные сроки начала операции по выселению таковы:
по СКК, СВК, НВК — 10 февраля 1930 г.;
по УССР, ЦЧО — 15 февраля 1930 г.;
по БССР — 1 марта 1930 г.

Сроки начала отправки выселяемых со сборных пунктов эшелонами таковы:
по СКК, СВК, НВК — 15 февраля 1930 г.;
по УССР, ЦЧО — 20 февраля 1930 г.;
по БССР — 1 марта 1930 г.

Для выполнения всех указанных задач приказываю:

1. В кратчайший срок закончить ликвидацию всех действующих контрреволюционных организаций, группировок и активных контрреволюционных одиночек. Ликвидировать действующие банды. Обеспечить быстрое проведение следствия по всем таким делам и срочное рассмотрение дел во внесудебном порядке — в тройках ПП ОГПУ. Без малейше-

го промедления ликвидировать все возникающие дела подобных категорий в период кампании по выселению кулаков.

2. Для рассмотрения дел на лиц, проходящих по этим делам (первая категория), немедленно создать в ПП ОГПУ тройки с представителями от крайкома ВКП(б) и прокуратуры. Состав тройки выслать на утверждение коллегии ОГПУ.

3. Для непосредственного руководства операцией по выселению кулаков и их семейств (вторая категория) — во всей ее совокупности, для концентрации всех материалов по операции и для организации постоянной связи с центром и периферией — распоряжением ПП организовать оперативные тройки.

Для той же работы в округах (областях) в окротделах ОГПУ создать оперативные группы во главе с начальником отдела ОГПУ. В районах для непосредственного участия в операции создать районные оперативные группы. Для приема, учета, бесперебойной отправки выселяемых создать сборные пункты во главе с комендантом. При пунктах организовать агентурно-следственные группы. Комендантам сборных пунктов непосредственно связаться с ячейками органов ТО ОГПУ на местах, ведающими составлением и отправкой эшелонов.

4. При ПП ОГПУ на случай возможных осложнений обеспечить чекистско-военный резерв. В распоряжение окротделов ОГПУ, особенно в районах наиболее угрожаемых (в смысле возможных осложнений), организовать маневренные группы из частей ОГПУ <...>

6. Обеспечить (особенно в районах и округах) тщательное наблюдение за составлением списка кулаков и их семейств (для выселения и конфискации имущества), а также за самой кампанией по выселению. Принимать через рай- и окрисполкомы соответствующие меры по линии сигнализации и устранения замеченных дефектов, перегибов и т. п. Следить за точным исполнением сроков операции и размеров ее в соответствии с имеющимися директивами.

7. ТО ОГПУ организовать бесперебойную перевозку выселяемых в эшелонах; срочно разработать инструкцию о порядке следования и охране эшелонов.

При отправке выселяемых им разрешается брать с собой имущество и продовольствие в пределах нормы. Обязать выселяемые кулацкие семьи в части средств производства брать с собой топоры, пилы, лопаты, плотничьи инструменты, по возможности хомуты и шлеи и продовольствие из расчета на два месяца, общим весом не более 25–30 пудов на семью. При посадке топоры, пилы, лопаты и другие средства производства отбираются и грузятся в отдельные вагоны тех же эшелонов. Тара должна быть мягкой <...>

8. Принять меры к окончательной разгрузке мест заключения к началу массовой кампании по выселению.

9. ПП ОГПУ Северного края, Урала, Сибири и Казахстана в кратчайший срок закончить организацию приема и расселения выселяемых, а также представить свои соображения о порядке управления выселяемыми.

10. Всемерно усилить информационную и агентурную работу на протяжении всего периода указанных мероприятий, обеспечивающую глубокое и всестороннее освещение районов. Обеспечить особую бдительность в деле своевременного выявления всех готовящихся активных контрреволюционных выступлений и активных действий банд и контрреволюционных организаций с целью предупреждения таких выступлений, а в случае их возникновения — немедленной и решительной ликвидации.

ТО ОГПУ усилить информационно-агентурную работу по линии железных дорог. Особым отделам — в армии, особенно в территориальных формированиях и тех частях, которые могут быть привлечены к операции.

На время операции усилить перлюстрацию корреспонденции, в частности обеспечить 100-процентный просмотр писем, идущих в Красную армию, а также усилить просмотр писем, идущих за границу и из-за границы. Усиление аппаратов политконтроля провести за счет мобилизуемого чек[истского] запаса.

11. ПП ОГПУ, на территории которых не будут проводиться сейчас выселения кулаков, обеспечить информационно-агентурную работу со специальной задачей — наиболее полного выявления отражении проводящихся выселений.

12. Всемерно усилить охрану границ. Усилить охрану всех важнейших гос. сооружений и предприятий. Особое внимание обратить на элеваторы. Усилить охрану и агентурное обслуживание всех тех пунктов, где хранится оружие, арт. имущество и т. п.

13. Всемерно усилить работу наших органов в городе для полного выявления настроений городских прослоек, их связей с деревней и ликвидации проявлений организованной контрреволюционной активности.

14. Добиться всемерного усиления борьбы с уголовным бандитизмом и уголовщиной вообще по линии УГРО.

15. Установить четкую и бесперебойную связь всех ПП ОГПУ с центром. Связь эта должна полно и повседневно отражать ход операций. В деле связи руководствоваться изданными инструкциями. Установить тесную связь между территориально граничащими ПП ОГПУ для полной согласованности действий.

16. Принять все меры к полному уяснению всем составом наших органов исключительной серьезности и ответственности задач, возложенных на органы ОГПУ. Особенно заострить внимание на строжайшей классовой линии всех мероприятий. Уяснить наряду с этим, что выполнение всех важнейших линий текущей работы наших органов ни в коей степени не должно ослабляться в период кампании по выселениям.

Копии всех приказов и принципиальных директив, изданных ПП по периферии в связи с кампанией по выселениям, выслать в ОГПУ.

Ориентировочные инструкции об организационной структуре операции, о работе сборных пунктов и агентурно-следственных групп в этих пунктах, а также инструкции по линии ТО ОГПУ прилагаются.

Заместитель председателя ОГПУ Г. Ягода

ДАРФ. Ф. Р-9414. Оп. 1. Спр. 1944. Арк. 17–25.

Опубліковано: Трагедия советской деревни. 1927—1939 гг. — М., 2000. — Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930. — С. 163–167; История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 5. — С. 97–100, 717; Одесский мартиролог. — Одесса, 2006. — Т. 4. — С. 885–888.

№ 21

Пошто-телеграма Одеського окружного відділу ДПУ окружному комітету КП(б)У про хід розкуркулення в Одеському окрузі

Одеса *1 лютого 1930 р.*

Сельгруппа IV отделения Одесского окротдела ГПУ
Совершенно секретно. Серия «К»
Секретарю ОПК Одессы

В проведении быстрого темпа раскулачивания кулацкого элемента *и уничтожения его как класса* (выделенные курсивом слова вписаны от руки. — *Ред.*) отмечается в отдельных селах искривление классовой линии. Кулаки ухитряются сбывать тягловую силу за самые минимальные цены, дабы избавиться от раскулачивания и вступить в СОЗ и скрыть свою кулацкую физиономию. Были отдельные случаи, когда от раскулачивания защищали своих родственников не только подкулачники, а даже коммунисты (правый уклон на практике).

В ходе раскулачивания имеются случаи описи имущества и у отдельных середняков. Об этих моментах мы своевременно и неоднократно сигнализировали.

В с. Беляевке Червоно-Повстанческого района, когда было приступлено к раскулачиванию кулака Стельмака, то в его защиту вступился член партии Погребной, т. к. Стельмак-кулак является его родственником — тестем, которому был дан Погребняком совет всту-

пить в артель «Красный Маяк» и сдать в эту артель весь свой живой и мертвый инвентарь и таким путем избавиться от раскулачивания и высылки, что и было сделано кулаком Стельмаком, который сдал в артель 4 коровы и весь свой инвентарь.

Таким поступком партийца Погребного возмущалась вся бедняцко-середняцкая масса, в особенности члены партии, указывая на то, что Погребной все время поддерживал связь с кулаками.

В селе Александровка Овидиопольского района успешно проводится раскулачивание при большой активности со стороны бедняцко-середняцких масс. По настоящее время раскулачено 12 кулацких хозяйств. При раскулачивании никаких эксцессов не происходило, за исключением плача кулаков и их жен, причем сочувствия к кулакам со стороны бедняцко-середняцких масс не было за исключением отдельных подкулачников, которые высказывались не обижать детей кулаков.

Имеются сведения, что в селе Александрогильф Спартаковского района в ночь с 30 на 31 января с. г. в одном из обобществленных дворов СОЗа вспыхнул пожар в пустой комнате, где были задержаны трое молодых парней в возрасте до 19 лет, которые никакого отношения к обобществленному двору СОЗа не имели.

Указанные лица задержаны, и ведется расследование в этом направлении.

В Октябрьском районе поступает ряд заявлений от зажиточных и кулацких хозяйств, которые еще не раскулачены, о принятии их в СОЗ, дабы избежать раскулачивания и высылки. Отмечается некоторое сочувствие к раскулаченным кулакам со стороны отдельных середняков и подкулачников, как, например, Драгунов Кондрат Алексеевич, выразившийся так: *«Я член президии сельрады, а не знаю почему и за что и по чьему распоряжению описывают людей и делают изъятие имущества, а поэтому не пойду делать изъятие имущества, и кроме того дома за это на меня нападет жена и моя мать, и я не хочу обижать людей...»*

Гр-н Федоров Федор К., бедняк, говорит: *«Что это делают — не знаю, ну описали имущество, ну раскулачили... Изъять часть имущества, а часть оставить... чтобы человек мог работать и жить, зачем же выселять, да еще с детьми...»*

Фиксируются факты тенденциозности кулаков бросать свои хозяйства и уезжать на заработки. Так, например, в с. Барабои Овидиопольского района кулак Бесараб Николай говорит: *«После раскулачивания надо уезжать на Урал — на рыбные промыслы... Там можно стать хорошим рабочим...»*

Опись, изъятие и выселение кулаков производит среди некоторых середняков гнетущее впечатление, подпавших под влияние кулаков, высказывающих боязнь, что после раскулачивания кулаков возьмутся за середняков.

Наблюдается частичное проявление кулацкого актива, как, например, в Октябрьском районе, где кулаки выступают на собрании против коллективизации, которым беднота дает решительный отпор. Сельсоветы составляют акты и направляют в милицию с просьбой об административной высылке.

Фиксируются отдельные случаи в некоторых селах чрезвычайно пессимистического настроения среди кулачества, иной раз доходящего до самоубийства. Так, например, в с. Маяки Червоно-Повстанческого района 31 января 1930 года индивидуально обложенный и раскулаченный кулак Сычев сошел с ума во время раскулачивания. В том же селе Беляевке индивидуально обложенный и раскулаченный Норенко во время раскулачивания повесился.

О дальнейшем ходе раскулачивания будем своевременно информировать.

Начальник окротдела ГПУ (підпис) Емельянов
Начальник 4-го отделения (підпис) Гудзь
Старш. уполномоченный (підпис) Нилов

ДАОО. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 2452. Арк. 198–200.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 576–577.

№ 22
З обвинувального висновку по справі Одеської військово-офіцерської контрреволюційної організації

Одеса *30 квітня 1931 р.*

<...> Одесским оперативным сектором ГПУ УССР раскрыта и ликвидирована военно-офицерская контрреволюционная организация, ставившая своей целью свержение Советской власти путем вооруженного восстания в момент интервенции Союза Советских Республик враждебными СССР капиталистическими державами.

Следствием по настоящему делу установлено:

I. Зарождение и развитие организации

При отступлении белых войск с Украины в Одессе застряло значительное количество белого и царского офицерства, по различным причинам не успевшего эвакуироваться с белыми войсками.

Часть этого офицерства при организации в Одессе артиллерийских и пехотных курсов была привлечена в качестве военных специалистов. Так, по артиллерийским курсам — бывший генерал-лейтенант генерального штаба Родкевич Николай Александрович, бывший генерал-майор Аргамаков Николай Николаевич, бывший полковник Малинников и другие. По пехотным курсам — бывший полковник и директор Одесского кадетского корпуса Бернацкий Владимир Александрович, бывший генерал-майор и инспектор классов Одесского военного училища Путята, бывший генерал-майор Сушков, бывший полковник генштаба Майоров (расстрелянный в 1921 году Одесской ЧК за контрреволюционную деятельность) и бывший капитан — начальник карательного отряда контрразведки и председатель военно-полевого суда при белых Куприянов. Все они, пользуясь своим положением, сконцентрировали на курсах своих единомышленников из царского и белого офицерства, которое к 1921 году захватило все командные, строевые и преподавательские должности курсов.

Наиболее ярким выразителем идеологии и стремлений этих офицерских групп является обвиняемый Куприянов, показывающий: *«После того, как белая армия была разбита, я в силу обстоятельств остался на территории СССР, не эвакуировался с белыми за границу и очутился в Одессе. Несмотря на то, что белое движение потерпело крах в открытой вооруженной борьбе, я считал, что оно не погибло, и поэтому как бывший капитан и дворянин, сознательно боровшийся при белых с революционным движением, расстрелявший только в Литине, Хмельнике и Стрижевке свыше 200 революционно настроенных работников и крестьян, не мог мириться с Советской властью и стал на путь активной борьбы с ней»* (протокол от 22 января 1931 года).

Родкевич, Здоровченко, Бернацкий и другие, говоря о причинах, побудивших их войти в организацию, заявляют, что, потеряв при Советской власти все свое положение в обществе, пострадав материально и не видя перспектив в дальнейшем на перемену положения, они, как и все офицерство, считали невозможным примириться с существующим строем, принимая меры к быстрейшей реставрации монархии.

Такую политическую ситуацию среди сгруппированного бывшего офицерства в пехотной школе застал возвратившийся из эмиграции в 1921 году бывший гвардии полковник Зеленин Петр Евгеньевич, каковой вместе с белыми отступил в 1920 году. Зеленин немедленно был принят бывшим офицерством в пехотную школу, вначале комбатом, а к концу года стал во главе школы. В школе Зеленин сколачивает вокруг себя ядро из наиболее активно контрреволюционно настроенного офицерства, которое затем переросло в оформленную контрреволюционную организацию во главе с Зелениным.

Попутно с оформлением организации в пехотной школе такие же процессы консолидации контрреволюционных сил происходили и в артиллерийской школе под непосредственным руководством бывшего генерал-лейтенанта Родкевича Н. А.

Член организации Герасимов, отождествляя идеологию офицерства, показывает: *«Разгром Врангеля рассеял надежды на быструю реставрацию монархии и окончательно укрепил мысль о необходимости создания организации для борьбы с Советской властью...»* (протокол от 31 января 1931 года).

Гвардии полковник Зеленин, учитывая эти настроения, предпринимает шаги к установлению связи и объединению обеих контрреволюционных организаций под своим руководством, для чего в 1923 году через генерала Сушкова связывается с артшколой в лице руководителя организации последней Родкевича Н. А. и затем выделяет членов организации пехотной школы Бернацкого и Путяту, которые впоследствии контактируют деятельность обеих организаций, готовясь к свержению Советской власти <...>

II. Политическая платформа

В организации неоднократно обсуждались вопросы политической платформы. В основном она заключалась в установлении конституционной монархии во главе с императором Николаем Николаевичем, полной реставрации капиталистических отношений в стране путем свержения Советской власти вооруженным восстанием в момент интервенции.

Ввиду наличия двух группировок с монархическими тенденциями заграницей: кирилловцев и николаевцев, — организация высказывалась за то, что монархом должен быть Николай Николаевич, который пользуется большой популярностью среди бывших офицеров.

По этому поводу член организации Молодкин показывает: *«Форма управления государством после захвата власти должна быть монархической. Это было общее мнение. По вопросу о том, кто должен быть монархом, то высказывались сначала за Николай Николаевича...»* (протокол от 4 февраля 1931 года).

На период после вооруженного восстания и захвата власти должна быть установлена военная диктатура.

Среди членов организации в частях 6-го корпуса и интеллигенции вопрос о будущем политическом строе варьировался различно.

Руководитель корпусной организации Брамм показывает: *«Основная цель корпусной военной контрреволюционной организации являлась путем поднятия вооруженного восстания, при благоприятной политической обстановке и указаниях центральной организации, свергнуть Советскую власть и установить буржуазно-демократическую республику на первых порах через военную диктатуру»* (протокол допроса от 26 февраля [19]31 г.).

Член организации Александров показывает: *«В основном конечной политической целью организации является свержение Советской власти и установление буржуазно-демократического строя. Идея о реставрации монархии, по словам Иванова, могла бы только затруднить наши расчеты на успех...»* (протокол допроса от 16 марта 1931 года).

Организация в основном ориентировалась на вовлечение бывшего царского и белого офицерства, контрреволюционно настроенную интеллигенцию и бывших людей, ущемленных Октябрьской революцией в своих политических и экономических правах. Вместе с тем руководство организации, считая, что интеллигенция за такой реакционной программой как установление монархии не пойдет, пришло к мнению и дало установку Бернацкому при вовлечении интеллигенции в организацию заявлять, что будущий строй будет определен после свержения Советской власти, а на данном этапе важна консолидация всех контрреволюционных сил, направленных к свержению Советской власти <...>

IV. Тактика организации

Тактика организации определялась получаемыми общими установками от руководящего центра и развитием их организацией на месте, каковая сводилась к проведению вредительской деятельности в Красной армии, гражданских вузах и промышленности, дабы тем самым ослабить боевую мощь Красной армии и народного хозяйства и создать благоприятную обстановку для выступления интервентов.

Путем разбазаривания имущества из военных школ и безотказного удовлетворения законных и незаконных просьб комсостава и курсантов члены организации создавали себе авторитет, с тем чтобы впоследствии, используя свое влияние, в нужный момент повести массу против Советской власти.

Путем захвата руководящих должностей военной подготовки в вузах и Осоавиахиме, при наличии созданного уже авторитета и влияния, вовлекали из вузовской молодежи новых членов контрреволюционной организации, используя для этого одновременно материальную и служебную зависимость.

Член организации Липницкий показывает: *«Захват руководящих должностей военной подготовки в вузах, чтобы, используя свой авторитет и влияние, вовлечь из вузовской молодежи новых членов в организацию...»* (протокол допроса от 3 февраля 1931 года).

Члены организации, работающие в вузах, привлекали в качестве военных преподавателей бывших офицеров для обработки и вовлечения в организацию и проведения вредительских установок организации.

Член организации Рудницкий показывает: *«Как военрук института я принимал все меры к тому, чтобы привлечь на работу в качестве военных и гражданских преподавателей вузов медина и химфармина известных мне членов организации: Кашина, Мебуса, Костямина, Корнмана, Брациано, Герасимова... Вредительскую работу я проводил при их помощи, и которым я давал в этой области личные указания...»* (протокол допроса от 13 апреля 1931 года) <...>

V. Деятельность организации

Прибыв из Владивостока обратно в Одессу в конце 1928 года, Зеленин, ознакомившись с делами организации, вновь стал во главе ее. Имея установки центрального руководства о разворачивании работы по четырем основным линиям, а именно: 1) воинским частям; 2) военно-учебным заведениям; 3) гражданским вузам и 4) госучреждениям, — Зеленин приступил к оформлению создания ячеек.

а) По вузам оформил и усилил активность ячеек, внедряя туда частично старых членов организации, а где это необходимо было — вербуя новых лиц из преподавателей военных дисциплин, завводенкабинетами и других. Вузовские ячейки постепенно разрослись и охватили своим влиянием почти всех военруков, завкабинетами, военных преподавателей, частично профессуру и студенчество.

б) По советским учреждениям руководством организации одновременно было приступлено к созданию ячейки в Совторгфлоте. В течение непродолжительного периода Бернацким и Посоховым были вовлечены в организацию ряд капитанов и сотрудники Совторгфлота Сполатбог, Петров-Токарев, Черняк, Новопашенный, Бугаровский и другие, которые в свою очередь вовлекли других лиц, образовав таким образом многочисленную ячейку во главе с главным инженером Одесского порта Эккерле.

По линии Осоавиахима Бернацким и Зелениным были вовлечены в организацию ряд лиц, соприкасающихся с Осовской работой, и через старых членов организации — ответственных работников Осоавиахима Шумлянского, Розенблата, Лихарстова и других активно развернули работу по созданию ячеек организации в промышленных предприятиях и учреждениях и организации боевых групп из вовлеченных членов организации на случай вооруженного восстания. Организация делала ставку на использование всего аппарата Осоавиахима путем постепенной перестройки его для целей офицерской организации, главным образом исходя из приспособления военных подразделений Осоавиахима для нужд вооруженного восстания.

Член организации Бернацкий показывает: *«По отношению к Осоавиахиму ставились задачи... использование всего аппарата Осоавиахима для постепенного перерождения его в аппарат офицерской организации и для насаждения в учреждениях и на предприятиях внутри ячеек Осоавиахима ячеек организации...»* (протокол допроса от 1 февраля 1931 года).

Член организации Шумлянский, определяя проведенную работу организации в данной плоскости, показывает: *«Зная о директиве Всеукрсовета Осоавиахима, заключающей-*

ся в переводе существующих военно-стрелковых кружков на предприятиях по типу подразделений Красной армии, мы организовали данную директиву в интересах контрреволюционной организации, то есть, имея ввиду вооруженное восстание, создали систему учебно-строевых подразделений, которые выходили за пределы предприятия (что именно запрещалось Укрсоветом), прикрыв их формой создания секторов, участков и групп. Эта система давала организации возможность более концентрированной работы путем устройства в секторах членов организации и этим самым сосредоточить в их руках большие подразделения находящихся в полной от них зависимости...» (протокол допроса от 24 февраля 1931 года).

в) Руководство организации через членов организации священника Ширяева и б. действительного статского советника Белого распространило свое влияние, втягивая в организацию духовенство, царских чиновников и бывших людей. Разновременно были вовлечены протоиерей Любимский, Муретов и другие, которые, в свою очередь, втянули значительные группы прихожан.

Перед каждым членом организации ставились задачи о вовлечении новых членов организации, проведении вредительства в области их служебной работы, причем особо четко заострялись перед членами организации, находившимися в Красной армии, моменты вредительства.

г) Большую серьезную работу по сколачиванию разветвления контрреволюционной организации в немецких колониях провело руководство одесской организации.

Учитывая, что немецкие колонии, расположенные вблизи Одессы, в период 1917–19 года вели активную вооруженную борьбу против Советской власти, организация решила распространить свое влияние и на немецкие села с тем, чтобы при помощи последних достигнуть более реальных результатов в момент вооруженного восстания в Одессе.

Подходя к этому вопросу с практической стороны, руководитель организации Зеленин поручает в 1923 году одному из активных членов организации, бывшему капитану царской, петлюровской и белой армии Мебусу, приступить к созданию контрреволюционных ячеек в немецких колониях, делая при этом ставку на кулаков и бывших участников восстания против Советской власти. Мебусом были завербованы в контрреволюционную организацию два брата — Шперле и Гейзер (кулаки и бывшие активные повстанцы 1917 и 1919 года). Шперле и Гейзер на основе полученных указаний от Мебуса приступают к усиленной вербовке односельчан, бывших кулаков, в контрреволюционную повстанческую организацию, состоящую по своему социальному составу из бывших кулаков и участников восстания.

Руководство организации, убедившись в том, что немецкие колонии основательно насыщены кулачеством и охотно идут на борьбу с Советской властью, поручает активным членам организации Бернацкому и Куприянову усилить организационную контрреволюционную работу среди немцев.

Под видом налаживания ячеек Осоавиахима в Кляйн-Либентале Бернацкий как работник ОСО использовал легальную возможность в целях нелегальной контрреволюционной работы, вербуя в контрреволюционную организацию кулаков Циндлера и Наумова, засевших в президиуме ячеек ОСО.

Член организации Наумов в части получения директив от Бернацкого показывает: *«Не проводить четко выраженной классовой линии, втягивать в Осоавиахимовскую организацию всех желающих, в особенности кулацкий элемент, создание различных нелегальных кружков в целях образования контрреволюционной единицы на случай предстоящих политических событий...»* (протокол допроса от 11 апреля 1931 года).

Аналогичную контрреволюционную работу в этом же селе проводил Куприянов через завербованного им бывшего активного повстанца — кулака Гейзера Ивана. Вовлечение в организацию в немецких колониях происходило на почве разжигания классовой борьбы и экономического ущемления кулачества.

Член организации Гейзер показывает: *«При вербовке исходили, что Советская власть давит налогами немцев-колонистов, доводя их до нищеты и разорения, зажиточные колонисты потеряли своих отцов и братьев, расстрелянных Совվластью, за что все обязаны отомстить, недалек тот час, когда Советская власть будет свергнута, и что заграницей есть армия белоэмигрантов, которая готовится к выступлению против СССР на защиту народа...»* (протокол допроса от 20 апреля 1931 года).

VI. Вредительство

Исходя из общеполитических и тактических установок, организация с самого начала своего зарождения направляла свою деятельность на ослабление боевой мощи Красной армии путем вредительства по линии подготовки красных командиров в артиллерийской и пехотной школах, а впоследствии, с ростом, организация перенесла свою вредительскую деятельность на отдельные части Красной армии, в вузы и промышленные предприятия.

Вредительство в военных школах выражалось в основном в том, что курсантам не давалось всей суммы необходимых знаний как будущим командирам Красной армии — в общетактическом и строевом направлениях, и особо — самостоятельно ориентироваться в боевой обстановке. Система преподавания строилась и проводилась членами организации поверхностно, знакомя курсантов только с верхушками тех или иных дисциплин, не вдаваясь глубоко в суть самого предмета. Умышленно составлялись нереальные планы и дело преподавания срывалось путем умышленной затяжки в приобретении учебных пособий.

Член организации Бернацкий показывает: *«Мое вредительство в Одесской пехотной школе выражалось в: а) умышленном составлении нереальных учебных планов; б) умышленном срыве дела преподавания путем затяжки в утверждении учебных планов; в) умышленном несообщении курсантам в порядке учебы сведений, какие были необходимы»* (протокол допроса от 31 января 1931 года).

Член организации Герасимов, определяя преподавание предметов по тактике и артиллерии, показывает: *«...Сплошной теорией, испещренной ложными математическими формулами, остававшимися для большинства курсантов не только не усвоенными, но даже не понятыми. Молодые командиры писали, что чуть ли не половина моего курса школы им как артиллеристам не нужна, так как самых обыденных и нужных практических навыков они не имели. Математика в школе — стержневой предмет, весь курс артиллерии построен на знании соответствующих математических истин, постановка же преподавания математики не отвечала запросам артиллерии, а оставалась схоластической выкладкой старой гимназической программы...»* (протокол допроса от 31 января 1931 года).

При перестройке занятий на новый лабораторный метод по директиве руководителя организации Зеленина были даны указания членам организации в школах Бернацкому, Мебусу и другим всячески тормозить это начало, оттягивать введение новых методов преподавания и создавать ненужные дискуссии по данным вопросам. Новые советские молодые преподаватели, которые не поддавались общим направлениям, изживались из школ.

Член организации Зеленин показывает: *«В то время как во всех вузах расцвел лабораторный метод занятий, члены организации в школе продолжали читать лекции. Когда школа стала обновляться более молодым составом, присылаемым из военных школ, из «Выстрела», Педагогической школы, я старался подорвать доверие к знаниям молодых преподавателей, причем такую установку я давал всем членам организации. Если в школе появлялся какой-либо командир или преподаватель, желающий критически относиться к обстановке, то такое лицо я старался всеми силами убрать из школы...»* (протокол допроса от 29 января 1931 года) <...>

VII. Связь с другими организациями

Одесская военно-офицерская организация была связана с местной украинской контрреволюционной организацией в лице профессора Петруня через члена организации Бернацкого. Связь с украинской организацией была установлена по поручению руководителя организации Зеленина, им же поручено Бернацкому контактирование действий. Идя на блок с украинской организацией, которая в своей политической платформе исходит из са-

мостийности Украины, что противоречит идеологии офицерской организации, руководство организации, учитывая, что украинская организация является массовой, считало возможным использовать ее как попутчицу.

В состав украинской организации входят: профессор Загоровский, Петрунь, Комар и др.

Член украинской организации профессор Петрунь показывает: *«К весне 1930 года руководитель одесского филиала связался с одесской военной организацией через профессора Загоровского; именно посредствующим звеном был полковник Бернацкий, лицо популярное в академических кругах своей эрудицией и широким образованием. Профессор Загоровский был выделен для установления постоянной связи с руководящей верхушкой военной организации...»* (протокол допроса от 1 марта 1931 года).

Одесская военно-офицерская организация была также связана с контрреволюционной вредительской организацией ветеринаров-бактериологов в лице руководителей организации Бахтарова и Солнцева через члена военно-офицерской организации ветврача 51-й дивизии Никитина. Организация ветеринаров-бактериологов должна была на случай интервенции осуществить бактериологическую войну в тылу Красной армии, для чего должны были быть использованы вирусы: по линии ветеринарии сибирская язва, сап, цитаниус (столбняк); по линии медицинской азиатская холера, тиф и вирусы мясных отравлений.

Член организации ветеринаров-бактериологов Бахтаров показывает: *«Вопрос о применении вирусов и бактериологической войне в тылу Красной армии обсуждался в такой плоскости, чтобы иметь в бактериологических лабораториях запасы бактерий сибирской язвы и сапа. Этот запас должен был храниться у Брина как военного бактериолога. Баллоны с разведенными бактериями должны были приготовляться в бактериологической лаборатории; при случае надобности мы, как ветеринары, должны были заняться применением этого метода борьбы...»* (протокол допроса от 16 февраля 1931 года).

Для проведения биовойны в момент интервенции организацией был намечен ряд мероприятий и между отдельными членами распределены функции.

VIII. Вооруженное восстание

Организация располагала детально разработанным планом вооруженного восстания, которое должно было быть поднято при интервенции Союза Советских Республик враждебными СССР иностранными державами.

В начале 1930 года по получении указаний от центра о приближении срока интервенции и необходимости в связи с этим подготовиться к вооруженному выступлению, одесская организация разработала план вооруженного восстания, причем по плану общее руководство восстанием возлагалось на руководителя организации — гвардии полковника Зеленина. Начальником штаба был назначен генерал- лейтенант Родкевич. Начальником оперативной части штаба был назначен генерал-майор Стааль и начальником тыла полковник Бернацкий.

Планом город разбивался на шесть секторов: Пересыпский, Одесса-Товарная, Одесса-Главная, Порт, Чубаевка и Большой Фонтан. На каждый сектор были выделены начальники.

Член организации Бернацкий показывает: *«Начальником сектора Одесса-Товарная назначался капитан Мебус... Начальником сектора Одесса-Главная назначался полковник Дайминг... Начальником Пересыпского сектора назначался штабс-капитан Васенков, начальником Больше-Фонтанского сектора назначался полковник Иваненко... Начальником Чубаевского сектора назначался капитан Гуртих... Начальником портового сектора назначался подполковник Чистяков...»* (протокол допроса от 24 января 1931 года).

На члена организации Мебуса, который был связан с разветвлением организации в немецких колониях, возлагалось поднятие вооруженного восстания в этих колониях и совместно с повстанцами прийти на помощь организации в городе.

Член организации Мебус показывает: *«Зеленин, выслушав меня, указал мне, что в момент вооруженного выступления мне придется немедленно установить связь с завербованными мною в контрреволюционную организацию братьями Шперле и Гейзером, которые в свою очередь должны будут поднять восстание... Согласно указанию Зеленина повстанцы села Малая Аккаржа должны были прибыть в Одессу и поступить в его распоряжение...»* (протокол допроса от 13 апреля 1931 года).

Планом вооруженного восстания предусматривался захват наиболее важных объектов учреждений в городе: почты, телеграфа, вокзала, штаба корпуса, органов Государственного политического управления, парткома и исполкома. Захват должны были произвести начальники секторов, куда входят соответствующие объекты. Из числа членов организации военврач Кельвин назначался начальником санитарной части, военврач Рудницкий — помощником начальника санитарной части, которые должны были обеспечить санитарно-ветеринарное обслуживание при восстании <...>

Суммируя изложенное выше и принимая во внимание, что следствием вполне установлено, что обвиняемые:

Зеленин Петр Евгеньевич, 1875 года рождения, уроженец города Вильно, русский, подданства УССР, из дворян, военрук Рабочего индустриального института, женат, детей нет, со средним общим и высшим военным образованием, бывший гвардии полковник и помощник начальника Виленского военного училища, эвакуировавшийся в 1919 году с белыми заграницу, не судившийся, б-п:

1. При уходе белых войск с Украины эвакуировался вместе с ними в Болгарию, где находился до марта 1921 года.
2. По возвращении из эмиграции в 1921 году создал и руководил военно-офицерской контрреволюционной организацией, ставящей своей целью вооруженное свержение Советской власти, завербовал лично в нее 29 человек.
3. Будучи руководителем военно-офицерской организации, в 1923 году установил связь с подобной организацией в артшколе и в 1930 году в 6-м корпусе, руководя в целом организацией, направляя ее деятельность по линии вредительства и вовлечения новых членов в организацию, подготавливая вооруженное восстание.
4. Будучи командирован в конце 1924 года в Иркутск, а затем во Владивосток, принял участие в создании там военно-офицерских организаций, аналогичных одесской, где находился в руководстве до конца 1927 года.
5. Всю деятельность одесской военно-офицерской организации, как иркутской, так и владивостокской, он увязывал с московским центром, откуда получал необходимые директивы.
6. По директивам центрального руководства, захватив в руки организации руководство вневойсковой подготовкой в гражданских вузах, концентрировал там оружие для нужд организации.
7. Руководил созданием повстанчества в немецких колониях Одесщины с целью использования при вооруженном восстании.
8. Вошел в контакт с украинской к-р организацией во главе с профессором Загоровским для совместной борьбы с Советской властью при вооруженном восстании в момент интервенции.
9. Под руководством его был разработан план вооруженного восстания и распределены роли между членами организации, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Бернацкий Владимир Александрович, 1879 года рождения, уроженец Москвы, русский, подданный УССР, из дворян, преподаватель военных дисциплин в институте зерна и муки, женат, детей нет, с высшим юридическим образованием, бывш. полковник царской армии и бывший директор Одесского кадетского корпуса, б-п:

1. В 1921 году вступил в одесскую военно-офицерскую к-р организацию, завербовав в нее лично 14 человек, состоя все время в руководстве к-р организацией.

2. Являясь начальником учебной части Одесской пехшколы, начиная с 1921 по конец 1924 года, проводил вредительство в учебе.

3. Будучи демобилизован из армии, принял участие в деятельности Осоавиахима, стремясь к перерождению аппарата последнего для нужд организации, вербуя новых членов организации, проводя вредительство в самой работе Осоавиахима.

4. По поручению организации в период 1928–1929 гг. создал ячейку организации в Совторгфлоте и вовлек в нее ряд капитанов и служащих торгового флота.

5. Будучи назначен руководителем гражданской организации, вошел в контакт с украинской к-р организацией во главе с профессором Загоровским для совместной борьбы с Советской властью при вооруженном восстании.

6. Принимал участие в разработке плана восстания.

7. Являясь секретным сотрудником Одесского окротдела ГПУ с 1927 года, скрывал наличие военно-офицерской организации и свое участие в ней, дезинформируя органы ГПУ, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Брамм Михаил Евгеньевич, 1888 года рождения, уроженец Аккермана, русский, подданный УССР, из мещан, сын офицера, начальник артиллерии 6-го корпуса, с общим средним и высшим военным образованием, женат, один ребенок, бывш. штабс-капитан царской армии, не судившийся, б-п:

1. Будучи вовлеченным б. начштаба 6-го корпуса Кирпичниковым в 1925 году в военно-офицерскую организацию, вошел в состав руководства организации и совместно с ним усилил активность организации, создав разветвление ее в частях корпуса, находящихся вне Одессы. С отъездом Кирпичникова в 1928 году стал во главе корпусной организации, руководя всей ее деятельностью.

2. Им лично были вовлечены в организацию 10 лиц из кадрового состава Красной армии.

3. Им непосредственно проводилось вредительство и направлялась вредительская деятельность организации, имевшее своим следствием понижение вооружения, общетактической подготовки войск в частях 6-го корпуса с целью создания благоприятной обстановки для выступления интервентов.

4. Должен был осуществлять руководство вооруженным восстанием против Советской власти в момент интервенции.

5. Осуществлял связь с центром военно-офицерской к-р организации в Харькове и в 1930 году вошел в контакт с общегородской к-р организацией, координируя деятельность обеих организаций на случай вооруженного восстания, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Александров Евгений Васильевич, 1894 года рождения, уроженец Ленинграда, русский, подданный УССР, из крестьян, женат, комполка 153, со средним общим и военным специальным образованием, быв. штабс-капитан царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1918 года, быв. член ВКП с 1918 по 1921 год, выбыл механически, не судился, б-п:

1. Состоя членом военно-офицерской организации с осени 1926 года, лично завербовал в организацию семь человек, участвуя на ряде нелегальных совещаний организации.

2. По директивам и заданиям организации умышленно и вполне сознательно проводил вредительскую деятельность, направленную к ослаблению боеспособности части.

3. В целях вооружения ячеек к-р организации в вузах выдавал незаконно из полка оружие и боеприпасы.

4. По плану вооруженного восстания должен был руководить операцией по захвату органов и войск ГПУ, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Куприянов Алексей Алексеевич, 1878 года рождения, уроженец Саратова, русский, подданный УССР, из дворян, женат, со средним образованием, б. капитан царской и белой армий, служил в Красной армии в должности преподавателя Одесской пехшколы, в настоящее время преподаватель военных дисциплин ИЗО и химтехникума, б-п, не судившийся:

1. Во время гражданской войны принимал активное участие в борьбе с Советской властью в качестве начальника карательного отряда и члена военно-полевого суда при белых, и в результате его деятельности были совершены массовые расстрелы рабочих и крестьян, приверженцев Советской власти. После ликвидации белых Куприянов не прекращал дальнейшей борьбы с Советской властью, вступив в 1924 году в к-р организацию.

2. Занимался вредительством в боевой подготовке РККА и вовлечением членов в организацию.

3. Выполняя поручения организации, стал во главе Ленинского райсовета Осоавиахима с целью создания базы на случай вооруженного восстания.

4. Назначался начальником района на случай вооруженного восстания, —

т. е. в преступлениях, предусмотренных ст. 54-11 и 54-13 УК УССР.

Виновным себя признал.

Рудницкий Антон Антонович, 1889 года рождения, уроженец Киевского округа, русский, подданный УССР, из мещан, женат, имеет одного ребенка, военрук медицинского института и химфармина, с высшим образованием, по профессии врач, бывший военврач царской, гетманской, петлюровской и белой армий, не судился, б-п:

1. Проводил как военрук мединститута активнейшую вредительскую работу, направленную к срыву мероприятий Советской власти по военизации высшей школы.

2. Лично завербовал шесть человек в к-р организацию, участвовал в подпольных совещаниях организации.

3. На случай вооруженного выступления назначался пом. нач. санчасти, проводя подготовительную работу к вооруженному восстанию.

4. Состоя секретным сотрудником ГПУ, в своей работе дезинформировал органы ГПУ путем дачи заведомо ложных сведений, скрывая отдельных членов к-р организации и факт существования организации в целом, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Мебус Михаил Павлович, 1879 года рождения, уроженец Кишинева, украинец, подданный УССР, преподаватель пехотной школы и вузов, с средним образованием, женат, быв. капитан царской, гетманской и белой армий, б-п:

1. Вступил в к-р организацию в 1922 году, лично завербовав в организацию 19 человек; являлся участником ряда подпольных совещаний актива к-р организации.

2. Создал в немецких колониях крупную повстанческую ячейку, которая должна была под его руководством выступить против Советской власти.

3. Через завербованного им священника Любимского проводил организационную к-р работу среди местного духовенства и прихожан церквей.

4. На случай вооруженного восстания назначался начальником сектора Одесса-Товарная.

5. Занимался вредительством в области своей служебной работы.

6. Состоя секретным сотрудником ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Федотов Лев Константинович, 1892 года рождения, уроженец Кременчугского округа, украинец, подданный УССР, из крестьян, неимущий, военрук института зерновых культур, со средним образованием, бывш. штабс-капитан царской армии, в белых армиях не служил, бывш. член ВКП с 1920 по 1922 год, в Красной армии с 1918 года, не судился, женат, б-п:

1. Вступил в к-р организацию в 1923 году. Являлся одним из организаторов к-р ячейки в 153-м полку в Одессе, занимаясь вовлечением членов в организацию.

2. Работая в 30-й дивизии в должности пом. ком. див., занимался активной к-р деятельностью, участвуя на ряде совещаний руководства организации, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Шариков Михаил Федорович, 1890 года рождения, уроженец Московского округа, русский, подданный УССР, из крестьян, командир 6-го саперного батальона, со средним и военным специальным образованием, бывший поручик царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1918 года, женат, имеет пять детей на иждивении, не судился, б-п:

1. Вступил в к-р офицерскую организацию в 1926 г., и им вовлечены в организацию восемь человек.

2. По директивам организации умышленно и вполне сознательно проводил активную работу вредительского характера на постройках стратегического характера: стратегическая ветка Чернигов — Овруч, Остеровская переправа и в самом батальоне.

3. Участвовал на ряде совещаний к-р организации, выполняя в части подготовку взрывчатых веществ для совершения диверсионных актов в момент диверсионного восстания, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Никитин Григорий Михайлович, 1892 года рождения, уроженец Курской губернии, русский, подданный УССР, сын священника, дивветврач 51-й дивизии, с высшим образованием, женат, имеет одного ребенка, в белой армии не служил, в Красной армии с 1918 года, не судился, б-п:

1. Вступил в 1927 году в к-р организацию, сам вовлек в организацию 7 человек, обрабатывая еще ряд лиц для вовлечения в организацию.

2. Систематически занимался вредительством. Участвовал на совещаниях членов к-р организации.

3. Связался с к-р организацией ветеринаров-бактериологов, контактируя деятельность, дав задание члену организации Солнцеву об изготовлении бактерийных культур для применения в тылу Красной армии во время военных действий с интервентами.

4. Передавал сведения секретного военного характера в целях шпионажа.

5. На случай вооруженного восстания назначался начальником военно-ветеринарной части, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Грибов Иван Ефимович, 1897 года рождения, уроженец Ярославля, русский, подданный УССР, из рабочих, начштаба 151-го полка, со средним образованием, быв. подпоручик царской армии, в белых армиях не служивший, в Красной армии с 1918 года, женат, имеет одного ребенка, б-п:

1. Состоя членом к-р организации с 1927 года, созывал нелегальные совещания членов организации, на которых обсуждались вопросы практической деятельности к-р организации.

2. Являясь руководителем ячейки к-р организации в 151-м полку, завербовал в организацию двух человек, руководя в целом деятельностью к-р ячейки.

3. Занимался активным вредительством по линии вооружения полка, в результате чего оружие и материальная часть полка приведено в пониженное состояние.

4. Являясь секретным сотрудником ОО ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Нилов Иван Родионович, 1896 года рождения, уроженец Смоленской губернии, русский, подданный УССР, женат, со средним военным образованием, помкомполка 153 по хозчасти, прапорщик времени Керенского, в Красной армии с 1918 года, бывший член ВКП с 1919 по 1922 год, исключенный, по его заявлению, за несогласие с нэпом, ныне кандидат КП(б)У, не судился:

1. Являясь членом к-р организации с 1923 года, участвовал на ряде совещаний организации, занимаясь вербовкой новых членов в организацию, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Кашин Дмитрий Васильевич, 1889 года рождения, уроженец Калуги, русский, подданный УССР, из мещан, заввоенкабинетом медина, со средним образованием, быв. штабс-капитан царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1918 года, женат, имеет двух детей, не судился, б-п:

1. Состоя членом к-р организации с 1923 года, занимался вредительством, как в артшколе, так и в вузе, дискредитируя и подрывая работу по высшей военной подготовке студенчества.

2. Занимался обработкой студентов и профессоров с целью вовлечения их в к-р организацию.

3. В момент вооруженного восстания должен был командовать отрядом по захвату ДОПРа.

4. Поддерживал связь одесской к-р организации с московским центром, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Молодкин Михаил Иванович, 1886 года рождения, уроженец Тамбовской губернии, русский, подданный УССР, женат, имеет одного ребенка, военный преподаватель института зерновых культур, со средним образованием, быв. штабс-капитан царской и белой армий, не судившийся, б-п:

1. Состоя членом к-р организации с 1923 года, лично завербовал в к-р организацию шесть бывших офицеров.

2. Занимался подготовкой заготовления взрывчатых веществ для совершения диверсионных актов в момент вооруженного восстания.

3. Являлся активным участником ряда подпольных совещаний актива к-р организации, участвуя в разработке плана восстания.

4. На случай вооруженного восстания назначался командиром отряда по захвату штаба корпуса, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Герасимов Александр Леонидович, 1884 года рождения, уроженец м. Жмеринка, украинец, подданный УССР, бывший личный гражданин, военный преподаватель медина, с высшим образованием, женат, имеет одного ребенка, бывший прапорщик царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии в 1918 года, не судившийся, б-п:

1. Являлся одним из организаторов к-р организации в Одесской артиллерийской школе, лично вовлек в организацию трех человек.

2. Состоя в должности нач. учеб. части артшколы, в продолжение восьми лет вел вредительскую работу с целью максимального понижения теоретических и практических знаний курсантов, тем самым подрывая боевую мощь Красной армии.
3. Принимал участие в разработке плана вооруженного восстания, использовав секретные сведения мобилизационного характера.
4. На случай вооруженного восстания назначался начальником школьной группы, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Лавров Борис Петрович, 1894 года рождения, уроженец б. Нижегородской губернии, русский, подданный УССР, из служащих, женат, имеет одного ребенка, преподаватель артиллерии Московской артшколы имени Красина, со средним образованием, бывший подпоручик царской армии, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1924 года, занимался вербовкой бывших офицеров из кадров РККА в члены к-р организации.
2. Занимался вредительской деятельностью по линии артиллерии и технического имущества.
3. Участвовал на подпольных совещаниях актива к-р организации, на которых обсуждались важнейшие вопросы дальнейшей деятельности организации.
4. Способствовал установлению связи члена одесской к-р организации Александрова с к-р организацией при «Выстреле» в Москве через своего родственника, участника данной организации Медведкова, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя не признал.

Каркашвили Николай Степанович, 1891 года рождения, уроженец Кутаисской губернии, грузин, подданный УССР, из дворян, женат, начштаба 153-го полка, со средним военным специальным образованием, бывший поручик царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1922 года, не судился, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с осени 1928 года, завербовал в организацию б. белого офицера Романова Бориса.
2. Принимал активное участие в первомайской к-р организации и с приездом в Одессу связался с одесской к-р организацией через Шигарина, имея задание обеспечить оружием организацию в случае вооруженного выступления.
3. Занимался вредительской деятельностью, в результате чего оружие 151-го полка приведено в пониженное состояние.
4. Являясь секретным сотрудником особого отдела ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Крастилевский Георгий Георгиевич, 1881 года рождения, уроженец Рязани, русский, подданный УССР, из дворян, женат, преподаватель Одесской артшколы, со средним образованием, бывший полковник царской армии, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1923 года, принимал в ней активное участие, занимаясь вербовкой членов организации из кадров РККА.
2. Участвовал на ряде совещаний руководства к-р организации, находясь в курсе разработанного плана вооруженного восстания.
3. На случай вооруженного восстания назначался для захвата артшколы, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Здоровченко Виктор Ипполитович, 1896 года рождения, уроженец Бессарабской губернии, русский, подданный УССР, из личных граждан, сын бывшего офицера пограничной стражи, преподаватель артшколы, женат, имеет двух детей, со средним образованием, быв. капитан царской армии и белой армии вплоть до ее разгрома в Крыму, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1923 года, являлся активным участником ряда подпольных совещаний, на которых разбирались вопросы дальнейшей деятельности организации и подготовки вооруженного восстания.
2. Во время вооруженного восстания имел назначение командовать артиллерийской группой и способствовать выступлению артиллерийской школы.
3. Являясь секретным сотрудником особого отдела ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Шигарин Николай Матвеевич, 1888 года рождения, уроженец Ленинграда, русский, подданный УССР, сын торговца, заввоенкабинетом инархоза, со средним образованием, штабс-капитан царской армии, в белых армиях не служил, женат, имеет двух детей, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1924 года, занимался вредительской деятельностью в области преподавания военных дисциплин и обработкой бывших офицеров из кадров РККА в целях вовлечения их в к-р организацию.
2. Поддерживал связь с одним из руководителей киевской к-р организации — б. полковником Генштаба Ржечицким, взаимно информируя друг друга о деятельности и действиях организаций.
3. Получал из воинских частей разного рода оружие и боеприпасы, сохраняя его для использования при вооруженном восстании.
4. На случай вооруженного восстания назначался начальником оперативного отделения штаба руководства восстанием, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Шумлянский Иосиф Харитонович, 1900 года рождения, уроженец Бердичевского округа, украинец, подданный УССР, из крестьян, женат, имеет одного ребенка, заввоенотделом Осоавиахима, со средним образованием, в старой армии не служил, в Красной армии с 1919 по 1928 год, бывший член ВКП с 1919 по 1921 год, выбывший по чистке партии, судился военным трибуналом за халатное отношение к службе и осужден на три года, б-п:
1. Являясь членом к-р организации с 1928 года, занимался вербовкой новых членов к-р организации, привлекая их на работу в Осоавиахим с целью захвата командных высот членами организации.
2. Разрабатывал мероприятия для выступления к-р организации против Соввласти путем концентрации членов организации в ячейках Осоавиахима и сосредоточения в их руках отрядов Осоавиахима с целью использования при вооруженном выступлении.
3. Перестраивал в целом работу Осоавиахима для целей организации, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Чистяков Петр Иванович, 1879 года рождения, уроженец Одессы, из служащих, русский, подданный УССР, преподаватель военных предметов пищевого института, быв. подполковник царской и белой армий, со средним образованием, женат, б-п:
1. Во время гражданской войны принимал активное участие в вооруженной борьбе против Советской власти, состоя на службе в белых армиях Деникина и Врангеля, эвакуировавшись с ними заграницу, и затем, вернувшись в СССР, скрыл от Советской власти свое прошлое.

2. Являясь членом к-р организации, занимался вредительской деятельностью в части подготовки курсантов, имея целью понижение боеспособности Красной армии.
3. На случай вооруженного восстания назначался начальником портового сектора.
4. Состоя секретным сотрудником особого отдела ГПУ в течение ряда лет, дезинформировал органы ГПУ, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Смоленский Иван Григорьевич, 1878 года рождения, уроженец Черниговской губернии, русский, подданный УССР, из дворян, женат, имеет двух детей, военрук Строительного института, со средним и военным специальным образованием, б. полковник царской армии с 1916 по 1918 год, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1919 по 1927 год с перерывами, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1922 года, занимался активной обработкой лиц для вовлечения в к-р организацию.
2. Являлся участником еще в 1920 году к-р группировки офицеров, которая ставила перед собой задачу захвата города при приближении белых к Одессе.
3. В 1929 году в Москве связался с членом к-р организации Сулейманом — б. генералом Генерального штаба, и по его поручению связался с членом харьковского центра, быв. начштаба УВО Бежановым.
4. Находился в курсе разработанного плана восстания и лично должен был руководить оперативными действиями по охране общественного порядка, для чего под его руководством должны были быть захвачены милицейские участки и конный резерв милиции, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Сийлис Густав Христофорович, 1890 года рождения, уроженец г. Гозенгот (Курляндия), латыш, подданный УССР, из мещан, женат, имеет одного ребенка, начснаб 51-й див., со средним образованием, б. вольноопределяющийся старой армии, в белых армиях не служил, быв. член ВКП, по заявлению его механически выбывший, не судился, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1926 года, входил в состав руководства организации, занимаясь вербовкой членов организации в частях гарнизона.
2. На случай вооруженного восстания имел назначение руководить снабжением наступающей части, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Липницкий Евгений Игнатьевич, 1892 года рождения, уроженец Черкасс, русский, подданный УССР, из личных дворян, женат, преподаватель Одесской артшколы, быв. поручик царской армии, служил в частях Гетмана и Петлюры, со средним общим и специальным военным образованием, находился под следствием в 1929 году в органах ЧК, б. член ВКП, исключенный как чуждый элемент, б-п:
1. Являлся членом к-р организации с 1926 года в Владивостоке и впоследствии в Одессе, занимаясь активной вредительской деятельностью в области преподавания в артшколе и вузах.
2. При вооруженном выступлении назначался адъютантом штаба и должен был руководить арестами командно-политического состава Красной армии, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Осипов Иван Иосифович, 1895 года рождения, уроженец г. Луги Ленинградского округа, русский, подданный УССР, из крестьян-середняков, по профессии слесарь, комартдивизиона 151-го полка, бывш. прапорщик царской армии, женат, б-п:

1. Состоя членом к-р организации с 1926 года, занимался обработкой и вербовкой лиц в организацию и вредительской деятельностью по линии артиллерии.
2. На случай вооруженного восстания должен был использовать силы артдивизиона против Советской власти.
3. Состоя секретным сотрудником особого отдела ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Озеров Владимир Касторович, 1893 года рождения, уроженец г. Спасск, русский, подданный УССР, из почетных граждан, преподаватель Одесской артшколы, быв. поручик царской армии, в белых армиях не служил, женат, с высшим образованием, б-п:
1. Являясь членом к-р организации с момента ее зарождения в артшколе, проводил активную работу, путем вредительства в области боевой подготовки курсантов и вербовки членов организации.
2. На случай вооруженного восстания он назначался в штаб руководства, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Уманец Степан Иванович, 1902 года рождения, уроженец Зиновьевского округа, украинец, подданный УССР, женат, имеет одного ребенка, комвзвода 153-го полка, находился в прикомандировании к мобчасти штаба 51-й дивизии, в белых армиях не служил, участвовал в банде Железняка, с низшим образованием, не судился, б-п:
1. Состоя членом к-р организации с 1927 года, принимал в ней активное участие.
2. Представлял в распоряжение члена организации Чахотина секретные сведения о состоянии Красной армии.
3. Состоя секретным сотрудником особого отдела ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Васенков Николай Владимирович, 1883 года рождения, уроженец г. Ардагана, русский, подданный УССР, из дворян, военный преподаватель пехотной школы, бывш. штабс-капитан царской армии, в белых армиях не служил, имеет одного ребенка, со средним и военным специальным образованием, не судился, б-п:
1. Являясь членом к-р организации с 1924 года, проводил вредительскую работу в области преподавания военных дисциплин с целью подрыва боевой мощи Красной армии и занимался вовлечением членов в организацию.
2. На случай вооруженного восстания назначался начальником чубаевского сектора, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Троянов Иван Степанович, 1872 года рождения, уроженец Киева, украинец, подданный УССР, из дворян, женат, преподаватель Одесской артшколы, по профессии юрист, с высшим образованием, быв. прапорщик царской армии, в Красной армии в качестве преподавателя с 1921 по 1930 год, не судился, б-п:
1. Являясь членом к-р организации с 1924 года, на протяжении семи лет занимался активной вредительской деятельностью в области подготовки курсантов с целью понижения боевой мощи Красной армии.
2. Занимался вовлечением новых членов в к-р организацию, —
т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.
Виновным себя признал.

Есипов Александр Евгеньевич, 1884 года рождения, уроженец г. Кары, русский, подданный УССР, из дворян, женат, имеет троих детей, военный преподаватель пехшколы,

бывший подполковник царской армии, в белых армиях не служил, в Красной армии с 1919 года, с высшим образованием, быв. член ВКП с 1918 по 1919 год, не судился, б-п:

1. Состоя членом к-р организации с 1929 года, являлся руководителем к-р ячейки при пехшколе, занимаясь вовлечением новых членов в организацию.

2. На случай вооруженного восстания имел задание установить связь с к-р ячейкой при артшколе для совместного вооруженного выступления, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Крекнин Василий Михайлович, 1886 года рождения, уроженец г. Вильно, русский, подданный УССР, женат, старший топограф 4-го ВТО, штабс-капитан царской армии, проживал на территории белых до 1919 года, в Красной армии с 1919 по 1931 год в военно-топографических отрядах, со средним образованием, находился под следствием в 1926 году в Воентрибунале, бывший кандидат ВКП с 1921 года, выбыл по чистке, б-п:

1. Являясь членом к-р организации, создавал благоприятные условия для работы организации в области вредительства в 4-м ВТО.

2. Занимался обработкой и вербовкой новых членов в к-р организацию, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Минин Виталий Яковлевич, 1898 года рождения, уроженец Тюмени, русский, подданный УССР, из крестьян, военный топограф 4-го ВТО, юнкер белой армии, со средним общим и специальным военным образованием, разведен, не судился, б-п:

1. Являясь членом к-р организации с 1928 года, занимался вредительской деятельностью в своей служебной работе.

2. Занимался обработкой лиц для вовлечения в к-р организацию, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Кельин Сергей Николаевич, 1885 года рождения, уроженец Твери, русский, подданный УССР, женат, ст. врач Одесской пехотной школы, быв. военврач царской армии, с высшим образованием, не судился, б-п:

1. Являясь членом к-р организации с 1928 года, был в курсе плана вооруженного восстания, согласно которому назначался начальником санчасти.

2. Давал директивы своему помощнику по санчасти Рудницкому по подготовке к моменту вооруженного выступления, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Француз Александр Афанасьевич, 1901 года рождения, уроженец Житомира, украинец, подданный УССР, из служащих, сын быв. начальника Херсонской тюрьмы, расстрелянного органами ГПУ за к-р деятельность, комвзвода 6-го сапбата, в Красной армии с 1919 года, с низшим образованием, холост, б-п:

1. Являясь членом к-р организации с 1928 года, получал задания о проведении вредительской работы в 6-м саперном батальоне и обработке военнослужащих для вовлечения в организацию.

2. Скрывал свое происхождение за все время пребывания своего в Красной армии.

Т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Волков Дмитрий Владимирович, 1897 года рождения, уроженец Москвы, русский, подданный УССР, из крестьян, начальник боевого питания 151-го полка, в белых армиях не служил, со специальным военным образованием, женат, имеет двух детей, б-п:

1. Являясь членом к-р организации, проводил активную вредительскую деятельность, в результате чего вооружение 151-го полка приведено в пониженное состояние.

2. Занимался обработкой и вербовкой лиц в организацию.

3. Являясь секретным сотрудником особого отдела ГПУ, дезинформировал органы ГПУ, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

Окинчиц Владислав Казимирович, 1902 года рождения, уроженец г. Первиц, литовец, подданный УССР, из дворян, женат, имеет двух детей, адъютант комсапбата 6-го корпуса, в старой и белой армиях не служил, со средним и специальным образованием, не судился, б-п:

1. Являясь членом к-р офицерской организации с 1928 года, занимался вербовкой членов в организацию и вредительской деятельностью.

2. Не проявляет достаточной искренности и скрывает от следствия свою практическую деятельность, —

т. е. в преступлении, предусмотренном ст. 54-11 УК УССР.

Виновным себя признал.

А посему ***полагал бы:***

В отношении нижепоименованных обвиняемых применить следующие меры социальной защиты:

1. Зеленина Петра Евгеньевича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

2. Бернацкого Владимира Александровича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

3. Брамма Михаила Евгеньевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

4. Александрова Евгения Васильевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

5. Куприянова Алексея Алексеевича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

6. Рудницкого Антона Антоновича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

7. Мебуса Михаила Павловича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

8. Федотова Льва Константиновича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет. Однако, принимая во внимание чистосердечное раскаяние, долголетнюю службу в Красной армии, а также большие перерывы в к-р деятельности, считать возможным заключение его в концлагерь сроком на пять лет.

9. Шарикова Михаила Федоровича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

10. Никитина Григория Михайловича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на восемь лет.

11. Грибова Ивана Ефимовича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

12. Нилова Ивана Родионовича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

13. Кашина Дмитрия Васильевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь сроком на десять лет. Однако, принимая во внимание его чистосердечное раскаяние и долголетнюю службу в Красной армии, считать возможным заключение его в концлагерь на пять лет.

14. Молодкина Михаила Ивановича — высшую меру социальной защиты — расстрел.

15. Герасимова Александра Леонидовича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.

16. Лаврова Бориса Петровича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на восемь лет.

17. Каркашвили Николая Степановича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
18. Крастилевского Георгия Георгиевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на восемь лет.
19. Здоровченко Виктора Ипполитовича — высшую меру социальной защиты — расстрел.
20. Шигарина Николая Матвеевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
21. Шумлянского Иосифа Харитоновича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на восемь лет.
22. Чистякова Петра Ивановича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
23. Смоленского Ивана Григорьевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
24. Сийлиса Густава Христофоровича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
25. Липницкого Евгения Игнатьевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
26. Осипова Ивана Иосифовича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
27. Озерова Владимира Касторовича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
28. Уманца Степана Ивановича — высшую меру социальной защиты — расстрел.
29. Васенкова Николая Владимировича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на десять лет.
30. Троянова Ивана Степановича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
31. Есипова Александра Евгеньевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на шесть лет.
32. Крекнина Василия Михайловича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
33. Минина Виталия Яковлевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
34. Кельина Сергея Николаевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
35. Пранцуза Александра Афанасьевича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
36. Волкова Дмитрия Владимировича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на пять лет.
37. Окинчица Владислава Казимировича — применить меру социальной защиты — заключение в концлагерь на три года.

Следственное дело за № 6855 направить на рассмотрение Коллегии ОГПУ.

Ст. уполномоченный Роголь
Ст. уполномоченный Бещевский
«Согласен»: Зам. начальника опсектора Галицкий
«Утверждаю»: Начальник Одесского оперсектора ГПУ УССР Перцов
«Верно»: Уполномоченный (підпис)

ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 97. Арк. 1–109. (Архівно-слідча справа на П. Є. Зеленіна та інших у фонді припинених справ архіву УСБУ в Одеській області відсутня. Можливо, передана до ГДА СБУ. — *Ред.*).

№ 23
Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»

Москва *7 серпня 1932 р.*

За последнее время участились жалобы рабочих и колхозников на хищения (воровство) грузов на железнодорожном и водном транспорте и хищения (воровство) кооперативного и колхозного имущества со стороны хулиганствующих и вообще противообщественных элементов. Равным образом участились жалобы на насилия и угрозы кулацких элементов в отношении колхозников, не желающих выйти из колхозов и честно и самоотверженно работающих за укрепление последних.

ЦИК и СНК Союза ССР считают, что общественная собственность (государственная, колхозная, кооперативная) является основой советского строя, она священна и неприкосновенна, и люди, покушающиеся на общественную собственность, должны быть рассматриваемы как враги народа, ввиду чего решительная борьба с расхитителями общественного имущества является первейшей обязанностью органов Советской власти.

Исходя из этих соображений и идя навстречу требованиям рабочих и колхозников, ЦИК и СНК Союза ССР постановляют:

I. 1. Приравнивать по своему значению грузы на железнодорожном и водном транспорте к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этих грузов.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже десяти лет с конфискацией имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении грузов на транспорте.

II. 1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т. п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты — расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже десяти лет с конфискацией всего имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III. 1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилия и угрозы или проповедуют применение насилия и угроз к колхозникам с целью заставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять эти преступления к государственным преступлениям.

2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от пяти до десяти лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Председатель ЦИК Союза ССР М. Калинин
Председатель СНК Союза ССР В. Молотов (Скрябин)
Секретарь ЦИК Союза ССР А. Енукидзе

Опубліковано: Колективізація і голод на Україні. 1929–1933: Зб. док. і матер. / Упор.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. — К., 1993. — С. 499.

№ 24

Постанова Одеського обласного комітету КП(б)У про репресії «за саботаж хлібозаготівлі та зраду інтересів партії»

Одеса *27 грудня 1932 р.*

Сов. секретно
Особая папка
Подлежит возврату в месячный срок.
Т.т. Любченко, Балицкому, Леплевскому, Перцову, Капцану, Забудкину, Викторову, Горскому, Маркович, секретарям гор. и райпаркомов, уполномоченным обкома и ЦК — 51.
Т.т. Леонову, Бузинову.
ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), т.т. Кагановичу, Косиору, Чернову.

Постановление Одесского обкома КП(б)У от 27 декабря 1932 года

1. Выслать на север, в районы высылки кулаков, 50 человек, исключенных из партии за саботаж хлебозаготовок и предательство интересов партии и пролетарского государства. Высылку провести в пятидневный срок.

2. За организацию саботажа и злостное сопротивление хлебозаготовкам выслать в пятидневный срок на север с конфискацией имущества 500 хозяйств организаторов саботажа хлебозаготовок, проявивших себя саботажниками и при осеннем севе.

Высылку произвести из следующих районов: по одному наиболее злостному селу — Любашевского, Троицкого, Криво-Озерского, Ново-Украинского, Знаменского, Баштанского, Каховского, Снегуровского, Ново-Бугского, а в Первомайском, Зиновьевском, Больше-Александровском — из двух сел.

3. В пятидневный срок отправить в концентрационный лагерь 500 человек (без семей) кулацких контрреволюционных элементов, проявивших свою злостность и враждебность к Советской власти, в особенности в деле хлебозаготовок. Данное мероприятие распространить на районы, указанные в пункте 2 настоящего постановления, а также на районы: Цебриковский, Карл-Либкнехтовский, Калининдорфский и Скадовский.

Поручить тов. Леплевскому дать соответствующие указания по линии ГПУ.

4. Поручить т.т. Майорову и Леплевскому 28 декабря наметить несколько сел в различных районах со значительным числом единоличных хозяйств, в которых единоличники саботируют выполнение плана хлебозаготовок. Применить в отношении 500 единоличных хозяйств этих сел пункт 4 инструкции Совнаркома УССР от 11 ноября 1932 г. (лишение этих хозяйств земельных наделов, в том числе и усадебной земли, и конфискация всего имущества).

5. Поручить тов. Товаровской в течение 3 дней организовать 3 судебных процесса над расхитителями хлеба на элеваторах и пунктах Заготзерно. В первую очередь провести процесс по Рауховскому элеватору, на котором имело место наиболее злостное расхищение зерна, применив к виновным строжайшие наказания как к классовым врагам, срывающим хлебозаготовки.

6. Поручить т.т. Майорову и Леплевскому повседневное наблюдение за ходом судебной деятельности по линии хлебозаготовок.

Обязать т.т. Викторова и Товаровскую представить 28 декабря на рассмотрение и утверждение обкома 20 дел действительно крупных, имеющих политическое значение и подводящих обвиняемых под расстрел — для организации показательных процессов.

7. Поручить тов. Майорову выехать 28 декабря в Антоно-Кодинцевский район и проверить, как районное руководство выполняет данное им обкому обещание закончить план хлебозаготовок в принятый самим районом срок.

Поручить тов. Майорову взять под личное наблюдение село Суворово и, в случае, если в селе к 29 декабря не будет достигнут перелом в выполнении им хлебозаготовок, провести арест и предать суду счетовода колхоза; если перелома не будет и к 1 января — подвергнуть аресту и предать суду также и председателя колхоза.

Поручить тов. Майорову, на основе проверки ежедневных сводок, давать оперативные указания каждому району в зависимости от хода выполнения им плана хлебозаготовок.

8. Обязать тов. Капцана, редактора «Черноморской коммуны», на основе состоявшегося обмена мнений обеспечить оперативное освещение хода хлебозаготовок в Одесской области и в каждом районе в отдельности на страницах «Черноморской коммуны».

9. Поручить тов. Маркович в течение 28 декабря командировать в Доманевский район в помощь парторганизации еще одного уполномоченного обкома.

10. Поручить оргинструктору в трехдневный срок подготовить резерв в 5 кандидатур в качестве секретарей РПК.

Секретарь Одесского обкома КП(б)У (підпис) Майоров

Справка: Присутствовали на закрытом заседании бюро обкома КП(б)У 27 декабря 1932 г. тт. Каганович, Любченко, Балицкий, Майоров, Чернов, Леплевский, Горский, Леонов.

ДАОО. Ф. П-11. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 49–56.

Опубліковано: Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роки). Спогади, документи, дослідження / Державний архів Одеської області. — Одеса, 2005. — С. 71–72.

№ 25

Лист голови Первомайської районної контрольної комісії КП(б)У Полякова до члена Одеського обласного комітету КП(б)У Бейліна про стан громадського харчування та про голодування населення району

м. Первомайськ *26 лютого 1933 р.*

Шановний товаришу Бейлін!

...Змушений написати про стан громадського харчування, який вимагає вжиття негайних заходів. У нас трапились випадки отечності (опухання) на грунті недоїдання не тільки серед декласованого населення, а навіть і серед робітників. І хоч дещо було спущено харчовими продуктами та грішми, це не вирішує справу. По відомостям, які я зараз маю, на заводі ім. 25 жовтня від недоїдання опухло 13 робітників; в районній лікарні № 2 з 1 січня 33 року з 201 хворих 67 чоловік опухли від недоїдання, з них 17 чоловік померло. Тут відсутні відомості по іншій лікарні та дитячій консультації, крім того, є багато випадків захворювань, опухань та смертей людей, які не зверталися до лікарів. В більшості по соціальному стану вони з декласованих. Перевіряючи районну лікарню, я там застав хворих з набряками — одного колгоспника, одного сторожа МРК, одного водоноса, одного робітника шкірного заводу, одного інваліда та 4 чоловіки з арештованих.

Я вважаю, що необхідна негайна продуктова допомога не тільки для робітників та службовців, а насамперед для партактиву міста, який декілька місяців не одержує хліб — купують на базарі макуху, яка коштує понад 30 крб, і навіть в постачанні її є перебої. Для декласованого елементу відкрито їдальню та майстерню — «Труд-допомога», але ж цього зовсім замало. Я гадаю, що ти вживеш необхідних заходів.

Поляков

ДАОО. Ф. Р-710. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 4.

Опубліковано: Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роки). Спогади, документи, дослідження / Державний архів Одеської області. — Одеса, 2005. — С. 113.

№ 26
Довідка відповідального інструктора Одеської обласної контрольної комісії Робітничо-селянської інспекції про випадки смерті внаслідок недоїдання по Первомайському району

Одеса *15 березня 1933 р.*

На 14 марта по Первомайскому району зарегистрированы по селам следующие случаи смерти от недоедания: Крымка — 4 чел., Долгая Пристань — 4 чел., Степковка — 2 чел., Дорожинка — 15, из них 1 человек повесился, Витольдов Брод — 7 чел., в селе Конецполе — 60 случаев опухания. На заводе 15-летия Октября, со слов директора товарища Аттола, зарегистрировано 40 случаев опухания рабочих завода. Кроме того, зарегистрированы случаи смерти на станции железной дороги Голтянского участка — за 13 дней марта на станции Голта умерло 9 человек, за февраль умерло 17 человек. В первых числах марта 2 человека бросились под поезд, которые были перерезаны поездом. За февраль месяц было подброшено 40 человек детей. Со слов агента ГПУ ст[анции] Голта, все эти случаи были на почве недоедания.

Отв. инструктор Одесской обл. КК РКИ (підпис)

ДАОО. Ф. Р-710. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 30.

Опубліковано: Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 роки). Спогади, документи, дослідження / Державний архів Одеської області. — Одеса, 2005. — С. 118.

№ 27
Постанова президії ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку чи здійснення терористичних актів»

Москва *1 грудня 1934 р.*

1. Следственным властям — вести дела обвиняемых в подготовке или совершении террористических актов ускоренным порядком.
2. Судебным органам — не задерживать исполнение приговоров о высшей мере наказания из-за ходатайств о помиловании, так как Президиум ЦИК Союза ССР не считает возможным принимать подобные ходатайства к рассмотрению.
3. Органам Наркомвнудела — приводить в исполнение приговоры о высшей мере наказания в отношении преступников названных выше категорий немедленно по вынесении судебных приговоров.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 33.

№ 28
Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про внесення змін у чинні карно-процесуальні кодекси союзних республік»

Москва *1 грудня 1934 р.*

Внести следующие изменения в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик по расследованию и рассмотрению дел о террористических организациях и террористических актах против работников Советской власти:

1. Следствие по этим делам заканчивать в срок не более десяти дней.
2. Обвинительное заключение вручать обвиняемым за одни сутки до рассмотрения дела в суде.

3. Дела слушать без участия сторон.
4. Кассационного обжалования приговоров, как и подачи ходатайств о помиловании, не допускать.
5. Приговор к высшей мере наказания приводить в исполнение немедленно по вынесении приговора.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 33–34.

№ 29–31
Довідки УНКВС по Одеській області по агентурних та слідчих справах 1934-го — початку 1937 років

Квітень 1937 р.

№ 29
Довідка 3-го відділення 3-го відділу УНКВС по Одеській області по справах «польської націоналістичної контрреволюції» 1934–1936 рр.

Одеса *Квітень 1937 р.*

Совершенно секретно

Репрессировано к-р-националистов:
в 1934 год — 52 чел.; в 1935–36 годы — 27 чел.; из них к-р-церковников — 12 чел.

Конкретная деятельность к-р-националистов и церковников польских колоний области характеризуется следующими, проведенными в те же периоды, делами:

1934 год

По делу «ПОВ». По делу был вскрыт и ликвидирован филиал «Польской военной организации» («ПОВ») на Одесщине, готовивший вооруженное выступление к началу интервенции и проведение ряда диверсионных актов.

Ячейками организации были охвачены порт, ж. д. транспорт, з-д им. Январского восстания, з-д им. Марти, трамвай, джутовая ф-ка, з-д «Киномеханпром», «ВЗО», водный и индустриальный институты, Польский клуб, Интерклуб, польские школы.

По делу репрессировано 46 участников.

1935–1936 годы

Аг[ентурное] дело «Клерикалы». Репрессировано 4 ксендза и 5 костельных активистов, широко проводивших к-р националистическую обработку верующих и информировавших немецкое и итальянское консульства в Одессе о состоянии польских колоний и костельных общин области.

Аг[ентурное] дело «Сокольцы». Репрессирована группа польской к-р националистической молодежи (4 человека), в прошлом — воспитанников костела и участников молодежной к-р организации «Виарус».

Группа подготовляла уход за кордон. Двое участников связаны были с польскими разведорганами и по их заданию совершали нелегальные ходки в Польшу.

Аг[ентурное] дело «Сан-Франциско». Репрессированы поляк Белоусов, информировавший польское консульство в Харькове о деятельности Одесской польской колонии и по заданию консульства способствовавший, как подпольный адвокат, освобождению из концлагерей ряда лиц, репрессированных за к-р националистическую деятельность.

Нач. 3-го отделения 3-го отдела УГБ,
сержант государственной безопасности (підпис) Гольдюст

ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87. Арк. 120–121.

№ 30

Довідка 3-го відділення 3-го відділу УНКВС по Одеській області про ліквідацію справ «українських контрреволюціонерів-націоналістів»

Одеса *Квітень 1937 р.*

Репрессировано укр. к-р-националистов:
за 1934 год — нет; 1935–1936 годы — 18 чел.; 1937 год — 3 чел.

Ликвидированы дела:

1935–1936 годы

1. Аг[ентурное] дело «Кобзари». Были репрессированы Бильгольский, Шевчук, Гончаренко и другие, проводившие организованную к-р националистическую деятельность, стремившиеся к вооруженному отделению Украины от СССР.

Основной обвиняемый Бильгольский обрабатывал и вербовал к-р националистические кадры из числа студентов, актеров, молодых писателей и др.

2. Аг[ентурное] дело «Монархисты». Были репрессированы: Лященко, Пальченко, Бахматов, Грибка и др., являвшиеся членами украинской к-р националистической организации, ставившей своей задачей свержение Советской власти с помощью интервенции со стороны буржуазных государств.

Лященко, Бахматов и др. проводили активную вербовочную работу по созданию к-р ячеек в ряде сел и занимались вредительской деятельностью в мелиоративной системе Херсонщины.

3. Аг[ентурное] дело «Завеса». Репрессированы Гуменный и Бондаренко, которые проводили организованную контрреволюционную деятельность по насаждению к-р ячеек в совхозе «Циммервальд» и близлежащих селах, ставивших перед собой задачу свержения Совласти с последующим созданием украинского национально-демократического строя.

4. Аг[ентурное] дело «Лидер». Репрессированы Веселовский Р. П., Веселовский А. С. и Градицкий Г. И. — активные связи деятеля-оуновца Бараницкого, находящегося за кордоном.

5. Аг[ентурное] дело «Казаки-Распространители». Репрессирован Мизин — близкая связь террориста Чуйко-Матвейчука.

6. Одиночное дело. Репрессирован Бей Корней Емельянович, проводивший активную к-р националистическую, повстанческую работу.

1937 год

Аг[ентурное] дело «Противники». Арестованы: Гончар, Врочинский и Папостораки — участники украинской к-р националистической организации, насажденной в Одесском институте судебной экспертизы, широко проводившие агитационную к-р националистическую работу.

Следствие по делу не закончено.

Оперуполном. 3-го отдела УГБ УНКВД,
мл[адший] лейтенант госбезопасности (підпис) Горбонос

ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87. Арк. 122–123.

№ 31

Довідка «Про ліквідовані троцькістські справи по 4-му відділенню 3-го відділу УДБ НКВС»

Одеса *Квітень 1937 р.*

Совершенно секретно

Дело «Интриганы» — 1. В конце 1936 г. ликвидирована контрреволюционная троцкистская и шпионская группа итальянских политэмигрантов в Одессе в количестве 4 человек (Флего, Коста и др.), сознавшихся в проведении активной троцкистской контрреволюционной агитации, разложенческой работы среди актива интерклуба и политэмигрантов.

Обвиняемые Флего и Де-Лассар также сознались в том, что проводили шпионскую работу по заданиям итальянского консульства.

По делу проходят как троцкисты итальянские политэмигранты — Сенси и Бальдони, проживающие в Москве, которые в своей контрреволюционной деятельности поддерживали связь с закордоном. Бальдони был связан с редактором троцкистского журнала «Прометео» в Бельгии. Сенси в 1928 году поддерживал личную связь с Троцким, бывал у последнего на контрреволюционных совещаниях.

След[ственное] дело в ближайшее время будет слушаться военревтрибуналом.

Дело «Интриганы» — 2. В марте 1937 года дополнительно арестованы и привлечены к следствию итальянские политэмигранты Россети А. И. и Кассета Иринео, сознавшиеся в причастности к активной контрреволюционной троцкистской деятельности. Россети являлся руководителем троцкистской группы итальянских политэмигрантов в Одессе, систематически посещал итальянское посольство в Москве. Жена его была связана с итальянским консульством в Одессе.

Ожидается санкция на дополнительные аресты. Следствие продолжается.

Дело «Предатель». В январе 1937 года арестован Каружо Николай Яковлевич, 1900 г. р., быв. член ВКП(б), политэмигрант, прибывший в 1925 году из Югославии. Следствием установлено, что Каружо, будучи арестован в Югославии, выдал охранке ряд коммунистов. Находясь на учебе в КУНМЗе в Москве, выступал на собраниях с контрреволюционными троцкистскими заявлениями. В 1935 году, будучи рецензентом Одесской филии ВЗИМПО, протаскивал в рецензиях контрреволюционную троцкистскую пропаганду.

Спецколлегией облсуда Каружо осужден к 5 годам тюремного заключения и 2 годам поражения в правах.

Дело «Гараж». В январе 1937 года арестованы: Ридзевский Константин Афанасьевич — шофер горсовета и Уманский Ф. Я. — заместитель директора нефтебазы.

Следствием установлено, что Ридзевский проводил активную контрреволюционную троцкистскую агитацию среди служащих Горсовета и др. лиц. Уманский поддерживал и покрывал Ридзевского в его контрреволюционной деятельности.

Следдело находится в спецколлегии облсуда.

Дело «Британский спрут». В конце 1936 года нами был арестован Мустафа Илья Львович, политэмигрант, прибывший из Палестины, сознавшийся в том, что, являясь одним из руководящих работников компартии Палестины, проводил контрреволюционную троцкистскую и сионистскую работу внутри партии; будучи на работе в СССР, — зам. начальника политотдела МТС, — протаскивал контрреволюционную троцкистскую контрабанду в газете и партшколе.

Дело направлено в спецколлегию облсуда.

Начальник 4-го отделения 3-го отдела УГБ УНКВД,
сержант госбезопасности Раев

ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87. Арк. 117–119.

№ 32

Зі звіту про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1936 рік

Київ *Лютий 1937 р.*

Совершенно секретно
Зам. наркома внутренних дел УССР
комиссару госбезопасности 2-го ранга
тов. Карлсону

I. Общие данные о проведенных следственных делах и привлеченных по ним

За 1936 год органами НКВД УССР (без милиции) было заведено 11 858 следственных дел, привлечено к ответственности 19 742 человека, из них арестовано 15 717 человек (79,6 %), без ареста — 4025 человек (20,4 %).

В том числе, групповых дел за год ликвидировано 2740, привлечено по ним 10 624 человека, арестовано 7869 человек. Одиночек привлечено 9118 человек, арестовано 7848 человек. По отношению к общему количеству привлеченных одиночки составляют 46 %, к числу арестованных — около 50 % <...>

Контрреволюционных организаций за год органами НКВД УССР ликвидировано 141 с общим числом участников — 1825 человек (включая дополнительно арестованных по делам о контрреволюционных организациях, вскрытых в 1935 году, следствие по которым продолжалось в отчетном году) <...>

Характер организации	**Количество дел**	**Количество привлеченных**
Троцкистские контрреволюционные организации	30	336
Право-левые контрреволюционные организации	1	11
Правые контрреволюционные организации	1	6
Децистские контрреволюционные организации	1	4
«Рабочая оппозиция»	2	6
Эсеровские контрреволюционные организации	1	13
Дашнакские контрреволюционные организации	1	17
Немецкие контрреволюционные организации	46	794
Украинские контрреволюционные организации	26	284
Польские контрреволюционные организации	4	42
Русские (белогвардейские) контрреволюц. организации	3	40
Румынские контрреволюционные организации	2	6
Молодежные контрреволюционные организации	4	50
Кулацкие повстанческие контрреволюц. организации	3	47
Прочие повстанческие фашистские организации	6	39
Церковные контрреволюционные организации	5	52
Сектантские контрреволюционные организации	5	78

<...>

Основная масса привлеченных к ответственности и арестованных органами НКВД УССР за 1936 год падает на контрреволюционные преступления. Так:

Виды преступлений	Всего привлечено (чел.)	%*	Из них арестовано (чел.)	%**
Контрреволюционные преступления	12 070	61,1	11 418	72,6
в том числе:				
троцкистская контрреволюция	4327	21,9	4311	27,4
контрреволюционная агитация	2810	14,2	2488	15,8
фашистская националистическая контрреволюция	2412	12,2	2368	15,1
террористические проявления	826	4,2	748	4,8
церковно-сектантская контрреволюция	602	3,0	544	3,5
шпионаж и измена Родине	537	2,7	521	3,3
диверсия и вредительство	367	1,9	310	1,9
другие контрреволюционные преступления	189	1	129	0,8
Преступления не контрреволюц. характера	7672	38,9	4299	27,4
в том числе:				
служебные и воинские преступления	2126	10,8	605	3,8
хищения	1548	7,9	1018	6,5
хулиганы, уголовники, незаконный проезд (в основном по транспорту)	1350	6,8	953	6,1
аварии и порча государств. и общественного имущества	589	3,0	166	1,1
нелегальный переход границы	500	2,5	484	3,1
прочие преступления (побег из ИТЛ, подделка документов, сокрытие прошлого и др.)	1559	7,9	1073	6,8

* По отношению к общему числу привлеченных (19 742 человека).

** По отношению к общему числу арестованных (15 717 человека).

Приведенные цифры, если их сравнивать с данными за предыдущий год, свидетельствуют о значительных изменениях в направлении оперативного удара органов НКВД и о все большем переключении аппаратов УГБ на выполнение основной задачи — борьбу с контрреволюцией. Так:

а) Общее число заведенных органами НКВД следственных дел и лиц, привлеченных к ответственности, по сравнению с 1935 годом уменьшилось почти вдвое (в 1935 году было заведено 21 746 дел на 37 035 человек, в 1936 году 11 858 дел на 19 742 человек).

Однако число арестованных снизилось только в полтора раза (за 1935 год — 24 934 человека, за 1936 год — 15 717 человек) и тогда как в 1935 году процент привлеченных без содержания под стражей был равен 32,7, за 1936 год на неарестантские дела падает только 20,4 % общего числа.

Почти все это уменьшение в числе заведенных дел и привлеченных идет по линии преступлений не контрреволюционного характера. В 1935 году из общего числа 37 035 привлеченных органами НКВД в преступлениях не контрреволюционного характера обвинялось 23 852 человека, за 1936 год эта категория привлеченных составляет только 7672 человека, то есть снижена более чем в три раза <...>

в) Тогда как в 1935 году привлеченные за преступления не контрреволюционного характера в общей массе привлеченных органами НКВД составляли подавляющее большинство — 64,4 %, за отчетный год эта категория привлеченных дает только 38,9 %; по арестантским же делам удельный вес обвиняемых в преступлениях не контрреволюционного характера снизился с 50,8 % (за 1935 год) до 27,4 % (за 1936 год).

Соответственно этому резко возрос процент обвиняемых в контрреволюционных преступлениях — в 1935 году из общего числа привлеченных на контрреволюционные преступления падало только 35,6 %, за отчетный год — 61,1 %; из числа арестованных в 1935 году — 49,2 %, за 1936 год — 72,6 %.

Процент привлеченных за контрреволюционные преступления неуклонно повышался из квартала в квартал и уже в IV квартале 1936 года соотношение между количеством привлеченных за контрреволюционные преступления и числом привлеченных за преступления не контрреволюционного характера выражалось в цифрах 79 % и 21 % <...>

г) Общее число привлеченных за контрреволюционные преступления по сравнению с предыдущим годом несколько уменьшилось (привлечено меньше на 1113 человек или на 8,4 % по отношению к числу привлеченных за контрреволюционные преступления в 1935 году), причем в значительной мере за счет таких преступлений как контрреволюционная агитация.

Наиболее значительную группу среди обвиняемых в контрреволюционной деятельности за отчетный год составляют лица, принадлежащие к троцкистским, зиновьевским, децистским, правым, праволевацким группам (всего 4327 человек, что составляет 35,8 % всех привлеченных за контрреволюционные преступления или 21,9 % по отношению к общему количеству привлеченных органами НКВД по всем делам вместе, включая и преступления не контрреволюционного характера). В 1935 году эта категория привлеченных составляла только 690 человек, то есть имеет место увеличение почти в семь раз.

Отчетный год характеризовался также значительным усилением репрессий по немецким фашистским контрреволюционным элементам. Всего за 1936 год по линии немецкой контрреволюции органами НКВД репрессировано 1757 человек, что по сравнению с 1935 годом дает увеличение на 636 человек, то есть больше чем на 50 %. Почти все привлеченные к ответственности органами НКВД из числа немецкого фашистского контрреволюционного элемента являлись участниками контрреволюционных организаций и групп (всего ликвидировано контрреволюционных организаций и групп 255 с общим числом участников — 1510 человек); одиночек репрессировано только 247 человек.

В общем числе привлеченных за контрреволюционные преступления по линии троцкистской и немецко-фашистской контрреволюции составляют свыше 50 %.

Не показывают существенных изменений по сравнению с предыдущим годом цифры привлеченных по линии украинской националистической контрреволюции и церковно-сектантской контрреволюции.

Помимо уменьшения против 1935 года числа дел и привлеченных, относимых к рубрике контрреволюционная агитация (меньше на 2278 человек), большое снижение показывают также цифры привлеченных за вредительство (меньше на 511 человек).

Обращает внимание резкое уменьшение числа привлеченных по линии польской контрреволюции. В 1935 году по линии польской контрреволюции и польского шпионажа было привлечено 1531 человек, за отчетный год только 495 человек <...>

II. Результаты проведенных дел

За 1936 год органами НКВД УССР закончены следственные дела на 20 913 человек, из этого числа:

— передано в прокуратуру для привлечения к судебной ответственности — 9126 дел на 15 983 человек (76,4 %).

— передано в Особое совещание НКВД СССР — 1084 дела на 1501 человека (7,2 %).

— передано в тройки областных управлений НКВД — 536 дел на 539 человек (2,6 %).

— передано в милицию и другие органы НКВД, выдворено обратно за кордон, отправлено в различные пункты СССР в порядке расселения перебежчиков, возвращено к местам прежней ссылки, в лагеря, трудколонии и выбыло по другим причинам — 826 человек (3,9 %).

— уголовное преследование прекращено в отношении 2064 человек (9,9 %) <...>

При сравнении с цифровыми данными о результатах дел, проведенных в предыдущем году, отмечается:

а) Общее число законченных органами НКВД УССР за 1936 год дел, в связи со снижением числа заведенных дел, значительно меньше, чем в предыдущем году (в суды передано

меньше почти вдвое, в областные тройки — почти в три раза, в Особое совещание — меньше на 465 человек, в другие органы и выбыло по другим причинам меньше почти втрое).

б) Вместе с тем улучшилось качество проведенных дел: привлеченные по делам, переданным в суды и Особое совещание по отношению к общему числу привлеченных по законченным делам в отчетном году составляют 83,6 %, тогда как в 1935 году в эти инстанции было передано только 76,6 %.

в) Значительно снизилось количество привлеченных, в отношении которых уголовное преследование прекращено (с 4990 человек в 1935 году до 2064 человек). Процент прекращенных дел против 1935 года уменьшился с 13,2 % до 9,9 % <...>

Необходимо отметить, что основная масса прекращенных органами НКВД дел относится к I кварталу 1936 года (больше половины всех прекращенных дел). Это преимущественно дела, возникшие в 1935 году. Начиная со II квартала число прекращенных дел все время снижалось <...>

2. Из числа дел, переданных в суды и прокуратуру, Особое совещание и областные тройки было рассмотрено 9912 дел на 17 018 человек. Результаты этих дел представлены в следующем виде:

Органы	Всего рассмотрено		Высшая мера уголовного наказания	ИТЛ и лишение свободы в тюрьмах			Ссылка и высылка	Принудительные работы, условно и другие меры	Оправдано и освобождено
	дел	привлеченных		всего	на сроки от 5 до 10 лет	на сроки до 5 лет			
Судами и прокуратурой	8378	15116	177	9932	2398	7534	50	2464	2493
Особым совещанием	1003	1368	—	1186	—	1186	164	8	10
Областными тройками	531	534	—	515	—	515	4	8	7
Всего	9912	17018	177	11633	2398	9235	218	2480	2510

При сопоставлении этих цифр с данными о делах органов НКВД, рассмотренных судами, Особым совещанием и тройками за предыдущий год, устанавливается:

а) Общее число рассмотренных за отчетный год дел меньше, чем в 1935 году. Особенно резко снизилось количество дел, прошедших через областные тройки (почти в четыре раза).

б) Результаты заслушанных дел характеризуются однако значительно лучшими показателями, чем в 1935 году. Возросло общее количество лиц, осужденных к высшей мере уголовного наказания (за 1936 год 177 человек, за 1935 год 137 человек). Осужденные к высшей мере уголовного наказания, в исправительно-трудовые лагеря, к лишению свободы в общих местах заключения и к ссылке в общей сложности составляют 70,7 % всех привлеченных по рассмотренным делам, тогда как в 1935 году к этим мерам наказания было осуждено только 62,2 %.

Процент осужденных к мелким мерам наказания (к принудительным работам, условно и др.) снизился с 21,4 до 14,6, процент оправданных — с 16,4 % до 14,7 %.

в) Однако общий процент осужденных к мелким мерам наказания и оправданным надо считать все же довольно значительным и это свидетельствует о том, что ряд дел, проведенных органами НКВД УССР, возник по поводу мелких преступлений и что в суды еще продолжают передаваться дела с недостаточными доказательствами. Наиболее высок про-

цент осужденных к мелким мерам наказания и оправданным по линии экономического отдела и транспортного отдела. <...>

III. Общие данные о работе отдельных органов

1. Оперативные мероприятия, проведенные в 1936 году отдельными органами НКВД, характеризуются следующими цифрами: <...>

2. Привлеченные отдельными органами по отделам УГБ и преступлениям разбиваются так:

Органы НКВД	По отделам					По преступлениям						
						контрреволюционные преступления						
	секретно-политический	особый	экономический	транспортный	другие	всего	троцкисты	шпионаж, террористич. проявления, диверсия, вредительство	националистич. фашистская деятельность	церковно-сектантская контрреволюция	контрреволюц. агитация и др. преступления	преступления не контррев. характера
УНКВД по Одесской обл.	960	217	195	576	80	1174	631	128	141	30	244	854
УНКВД по МАССР	111	194	29	—	3	183	37	68	21	10	47	154
Погранотряды	—	579	—	—	17	104	5	87	5	—	7	492*

<...> По сравнению с предыдущим годом процент привлеченных по обвинению в контрреволюционных преступлениях возрос по всем органам <...> самый низкий процент в УНКВД по Одесской области (57,9 %)

3. Проведенные дела по отдельным органам получили следующее направление:

Органы НКВД	Всего закончено		Передано в суд		Передано в Особое совещание		Передано в областные тройки	Передано в другие органы и выбыло по другим причинам	Прекращено	
	дел	по ним привлечено	дел	привлечено	дел	привлечено			число привлеченных	из них содержалось под стражей
УНКВД по Одесской обл.	1321	2385	869	1695	176	247	35	75	333	114
УНКВД по МАССР	272	415	169	271	24	26	—	78	40	16
Погранотряды	502	672	137	198	36	37	—	390	47	39

Как показывают цифры, по количеству законченных дел впереди также идут УНКВД Харьковской, Донецкой и Днепропетровской областей. Ими же больше всего передано дел в суды. В Особое совещание больше других УНКВД представили дел Харьковское и Одесское облуправления; в областные тройки — Харьковское и Киевское облуправления...

* Из них 380 человек — нелегальный переход границы. *(Прим. зі звіту)*

По сравнению с 1935 годом почти по всем органам, за исключением Одесского и Черниговского областных управлений НКВД, процент прекращенных дел уменьшился. Так:

4. Результаты переданных в суды, Особое совещание и областные тройки дел по органам характеризуются следующими цифрами:

Органы НКВД	Всего рассмотрено дел	По ним привлечено	Высшая мера наказания	ИТЛ и лишение свободы в общих местах заключения			Ссылка и высылка	Принудит. работы и др. меры	Оправдано
				всего	до 10 лет	до 5 лет			
УНКВД по Одесской области	827	1511	16	945	206	739	25	173	352
УНКВД по МАССР	182	295	3	201	42	159	4	25	62
Погранотряды	165	220	11	155	57	98	7	18	29

Из этих данных видно, что наилучшими показателями характеризуются результаты рассмотренных дел по НКВД УССР, погранотрядам, Донецкому и Днепропетровскому областным управлениям (осужденные к высшей мере уголовного наказания и заключению в ИТЛ на сроки до 10 лет составляют более значительный по сравнению с другими органами процент). Наихудшие результаты отмечаются по делам Одесского и Черниговского областных управлений (третья часть всех обвиняемых по рассмотренным делам осуждена к мелким мерам наказания и оправдана). Так:

Органы НКВД	Осуждены к ВМУН, в ИТЛ и ссылки	Осуждены к мелким мерам наказания	Оправданы
УНКВД по МАССР	70,5 %	8,5 %	21,0 %
УНКВД по Одесской области	65,3 %	11,4 %	23,3 %

IV. Об оперативно-следственной работе по линии троцкистско-зиновьевской контрреволюции

1. За год органами НКВД по линии троцкистско-зиновьевской контрреволюции заведено 3020 следственных дел, привлечено к ответственности 4327 человек, из них арестовано 4311 человек. В том числе: ликвидировано контрреволюционных организаций и групп — 457 с общим числом участников 1764 человека; одиночек привлечено 2563 человека (59,2 % по отношению к общему числу привлеченных по линии троцкистской контрреволюции).

По отделам и органам заведенные дела и привлеченные по троцкистской контрреволюции разбиваются так: <...>

Органы НКВД	Всего		Контррев. организаций и групп		Одиночек	Разбивка привлеченных по отделам				
	заведено дел	привлечено	заведено дел	привлечено		секретно-политическим	транспортн.	особым	экономическим	особо-уполномоченными
УНКВД по Одесской области	464	631	73	240	391	449	108	50	24	–
УНКВД по МАССР	31	37	5	11	26	24	–	13	–	–
Погранотряды	5	5	–	–	5	–	–	5	–	–

Закончено по троцкистской контрреволюции 2221 дело на 3004 привлеченных, из них: передано в суды 1295 дел на 1685 человек; передано в Особое совещание 789 дел на 146 человек; передано в другие органы и выбыло по другим причинам 50 дел на 61 человека; прекращено 87 дел на 112 человек.

По отделам и органам следствием закончено:

Органы НКВД	Всего		Передано в Особое совещание		Передано в суд		Передано в др. органы		Прекращено	
	дел	привлеченных	дел	привлеченных	дел	привлеченных	дел	привлеченных	дел	привлеченных
УНКВД по Одесской области	336	452	160	242	133	158	13	15	30	37
УНКВД по МАССР	27	31	13	15	11	13	2	2	1	1
Погранотряды	5	5	1	1	4	4	–	–	–	–

<...>

Преобладают дела, представленные в Особое совещание по НКВД УССР, УНКВД по Харьковской, Одесской областям и МАССР; по остальным органам большая часть законченных дел направлена в суды. Привлеченные, в отношении которых дела прекращены, по отношению к общему числу обвиняемых, прошедших по всем законченным делам, составляют 3,7 % <...>

Из отдельных органов наибольший процент прекращенных дел дает УНКВД по Одесской области — 8,2 %.

3. Из числа дел, переданных в суды и Особое совещание, рассмотрено <...> 1373 дела на 1751 человек. Результаты рассмотренных дел следующие:

	Всего рассмотрено		Высшая мера наказания	Заключение в ИТЛ				Ссылка, высылка и другие меры	Оправдано и освобождено
	дел	по ним привлечено		всего	до 10 лет	до 5 лет	до 3 лет		
Суды	701	856	38	767	214	360	193	4	47
Особое совещание	672	895	–	879	–	696	183	13	3
УНКВД по Одесской области	183	246	–	230	7	162	61	1	15
УНКВД по МАССР	24	26	–	24	2	19	3	1	1
Погранотряды	5	5	–	4	–	4	–	–	1

Основная масса обвиняемых по рассмотренным делам (60,3 %) осуждена к заключению в ИТЛ на срок до 5 лет; осужденные к высшей мере уголовного наказания и в исправительно-трудовые лагеря на срок до 10 лет составляют 14,4 %, оправдано и освобождено 2,9 %...

Из отдельных УНКВД наибольший процент оправданных дают Одесское (6,1 %), Донецкое и Винницкое областные управления (по 3,8 %), по остальным органам оправданные составляют менее 2 %.

V. Об оперативно-следственной работе по немецкой контрреволюции

1. За год органами УГБ НКВД УССР по линии немецкой контрреволюции заведено 502 следственных дела на 1757 человек, из которых подвергнуто аресту 1746 человек. В том числе: контрреволюционных организаций и группировок ликвидировано 255 с общим числом привлеченных по ним — 1510 человек; одиночек привлечено — 247 человек, что по отношению к общему числу привлеченных по немецкой контрреволюции составляет 14 %.

Из общего числа привлеченных по немецкой контрреволюции обвинялись: в шпионаже и измене Родине — 114 человек; в диверсионно-вредительской деятельности — 475 человек; в террористических проявлениях — 41 человек; в националистической фашистской деятельности — 1127 человек.

По отделам и органам заведенные дела и привлеченные к ответственности по немецкой контрреволюции разбиваются так:

Органы НКВД	Всего		Контррев. организаций и групп		Одиночек	Разбивка привлеченных по отделам			
	заведено дел	привлечено	заведено дел	привлечено		особым	секретно-политическим	экономическим	транспортн.
УНКВД по Одесской области	56	135	18	97	38	70	43	6	16
УНКВД по МАССР	7	22	3	18	4	12	9	1	–
Погранотряды	1	1	–	–	1	1	–	–	–

Как видно из этих данных подавляющее большинство всех заведенных дел и привлеченных к ответственности (около 75 %) дают Донецкая и Днепропетровская области. На эти же области падают почти все привлеченные за диверсионно-вредительскую деятельность (466 человек из общего числа привлеченных 475 человек) и наиболее крупные контрреволюционные организации из числа вскрытых органами НКВД за 1936 год (дела «НСНУ», «Узел», «Кольцо» и др.).

По остальным областям цифры привлеченных по немецкой линии относительно незначительны. <...>

3. Из числа дел, переданных в суды и Особое совещание, рассмотрено 233 дела на 744 человека. Результаты дел следующие:

Органы НКВД	Всего рассмотрено		Высшая мера наказания	Заключение в ИТЛ				Ссылка, высылка и другие меры	Оправдано и освобождено
	дел	по ним привлечено		всего	до 10 лет	до 5 лет	до 3 лет		
УНКВД по Одесской области	28	102	1	84	53	25	6	3	14
УНКВД по МАССР	3	12	–	11	4	1	6	–	1
Погранотряды	5	5	–	4	–	4	–	–	1

Почти все обвиняемые по рассмотренным делам осуждены к различным мерам наказания, причем около 46 % — к высшей мере уголовного наказания и к заключению в испра-

вительно-трудовые лагеря на сроки до 10 лет. Оправдано из общего числа только 5,8 %. (Наибольшее число оправданных по Одесскому областному управлению — 13,7 %) <...>

Общие выводы

1. Оперативно-следственная работа органов УГБ НКВД УССР за 1936 год характеризуется в общем значительно лучшими показателями, чем в 1935 году:

а) Количество следственных дел и лиц, привлеченных к ответственности, по сравнению с 1935 годом, хотя и снизилось, но почти исключительно за счет уменьшения количества дел по преступлениям не контрреволюционного характера.

б) Изменилось соотношение между привлеченными за контрреволюционные преступления и преступления не контрреволюционного характера. В отчетном году подавляющее большинство (61,1 %) дают привлеченные за контрреволюционные преступления, тогда как в 1935 году они составляли только 35,6 %.

в) Количество репрессированных за контрреволюционные преступления в течение года возрастало из квартала в квартал, при одновременном уменьшении числа привлекаемых за преступления не контрреволюционного характера. Это свидетельствует о том, что аппараты УГБ все больше переключаются на выполнение основной задачи — на борьбу с контрреволюцией.

г) Основную массу среди обвиняемых в контрреволюционных преступлениях составляют привлеченные по линии троцкистско-зиновьевской и немецкой фашистской контрреволюции, причем весьма значительный процент из них дают лица, обвиняемые в диверсионной, шпионской и террористической деятельности.

д) Сократилось количество дел, прекращенных самими органами НКВД в процессе следствия (всего около 9,9 % общего числа законченных дел за год), причем процент прекращенных дел снижался из квартала в квартал, достигнув к концу года 4,1 %).

е) Улучшилось содержание и качество дел, переданных на рассмотрение в судебные инстанции, в связи с чем процент осужденных к мелким мерам наказания и оправданных снизился с 37,8 до 29,3 %.

2. Однако вместе с тем констатируется:

а) Снижение числа привлеченных за контрреволюционные преступления по линии особого отдела (при росте по другим отделам).

б) Ослабление оперативно-следственной работы по линии польской контрреволюции.

в) Относительно слабая, в сравнении с проведенной работой Харьковским, Донецким, Днепропетровским областными управлениями, работа остальных УНКВД.

г) Процент осужденных к мелким мерам наказания и оправданных все еще довольно высок, что говорит о недостаточной проверке в некоторых случаях материалов перед их реализацией и неудовлетворительном следствии по отдельным делам, переданным в суды.

Начальник 8-го отдела УГБ НКВД УССР,
лейтенант государственной безопасности (підпис) Умов

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 26а. Арк. 1–23.

4. Репресивна політика періоду «великого терору» (1937–1938)

А. Оперативні накази і директиви НКВС СРСР

№ 33

Оперативний наказ НКВС СРСР № 00439 «Про операцію з репресування німецьких підданих, що підозрюються у шпигунстві проти СРСР» від 25 липня 1937 року

Агентурными и следственными материалами последнего времени доказано, что германский Генеральный штаб и гестапо в широких размерах организуют шпионскую и диверсионную работу на важнейших, и в первую очередь оборонных, предприятиях промышленности, используя для этой цели осевшие там кадры германских подданных.

Агентура из числа германских подданных, осуществляя уже сейчас вредительские и диверсионные акты, главное внимание уделяет организации диверсионных действий на период войны и в этих целях подготавливает кадры диверсантов.

Для полного пресечения этой деятельности германской разведки приказываю:

1. В трехдневный срок со дня получения настоящего приказа точно установить и мне донести списки германских подданных:

а) работающих на всех военных заводах и на заводах, имеющих оборонные цеха, согласно прилагаемому списку заводов;

б) отдельно список германских подданных, в разное время работавших и уволенных с этих предприятий и цехов, но оставшихся на территории СССР, вне зависимости от того, где они в настоящее время работают;

в) отдельно список германских подданных, работающих на железнодорожном транспорте;

В списках указать: фамилию, имя и отчество германского подданного, занимаемую им должность и наименование предприятия, на котором он работает.

2. Начиная с 29 июля с. г. приступить к арестам всех установленных вами германских подданных, работающих на военных заводах и на заводах, имеющих оборонные цеха, железнодорожном транспорте, а также уволенных с этих заводов, в том случае, если они проживают на территории Вашей республики, края или области.

Всю операцию по арестам закончить в пятидневный срок.

3. Германских политических эмигрантов, работающих на военных заводах и заводах, имеющих оборонные цеха, арестовывать только в случае, если они сохранили германское подданство. На каждого из германских политических эмигрантов, принявшего советское гражданство, представить мне не позже 5 августа 1937 года подробный меморандум с изложением компрометирующих материалов для решения вопроса об аресте.

4. Следствие по делам арестованных вести особо тщательно. Добиваться исчерпывающего вскрытия неразоблаченной до сих пор агентуры германской разведки и окончательного разгрома диверсионной низовки, заложенной ею на промышленных предприятиях.

Дела арестованных по окончании следствия направлять в НКВД СССР для последующего рассмотрения их Военной коллегией или Особым совещанием НКВД.

5. Вновь выявляемых в процессе следствия германских агентов-шпионов, диверсантов и террористов, как из числа советских граждан, так и подданных других государств, немедленно арестовывать независимо от места их работы.

6. Одновременно с проведением операции приступить к проведению тщательного учета всех германских подданных, работающих на всех других промышленных предприятиях, в сельском хозяйстве и советских учреждениях, а также бывших германских подданных, принявших советское гражданство и работавших ранее на военных заводах и в оборонных цехах других промышленных предприятий.

К 1 сентября (Дальневосточный край и Восточно-Сибирская область к 5 сентября) с. г. представить мне на каждого из указанных лиц подробный меморандум с изложением в нем установочных данных и подробных компрометирующих материалов для решения вопроса об аресте.

7. Ежедневно к 12 часам за истекшие сутки доносить мне телеграфом ход и результаты операции и все добытые следствием материалы.

8. Приказ ввести в действие по телеграфу.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Спр. 253. Арк. 143–146.
Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 267–268.

№ 34

З оперативного наказу НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року

Материалами следствия по делам антисоветских формирований устанавливается, что в деревне осело значительное количество бывших кулаков, ранее репрессированных, скрывшихся от репрессий, бежавших из лагерей, ссылки и трудпоселков. Осело много в прошлом репрессированных церковников и сектантов, бывших активных участников антисоветских вооруженных выступлений. Остались почти не тронутыми в деревне значительные кадры антисоветских политических партий (эсеров, грузмеков, дашнаков, муссаватистов, иттихадистов и др.), а также кадры бывших активных участников бандитских восстаний, белых, карателей, репатриантов и т. п. Часть перечисленных выше элементов, уйдя из деревни в города, проникла на предприятия промышленности, транспорт и на строительство.

Кроме того, в деревне и городе до сих пор еще гнездятся значительные кадры уголовных преступников — скотоконокрадов, воров-рецидивистов, грабителей и др., отбывавших наказание, бежавших из мест заключения и скрывшихся от репрессий. Недостаточность борьбы с этими уголовными контингентами создала для них условия безнаказанности, способствующие их преступной деятельности.

Как установлено, все эти антисоветские элементы являются главными зачинщиками всякого рода антисоветских и диверсионных преступлений как в колхозах и совхозах, так и на транспорте и в некоторых областях промышленности.

Перед органами государственной безопасности стоит задача: самым беспощадным образом разгромить всю эту банду антисоветских элементов, защитить трудящийся советский народ от их контрреволюционных происков и, наконец, раз и навсегда покончить с их подлой подрывной работой против основ советского государства.

В соответствии с этим — **приказываю:** с 5 августа 1937 года во всех республиках, краях и областях начать операцию по репрессированию бывших кулаков, активных антисоветских элементов и уголовников. В Узбекской, Туркменской, Таджикской и Киргизской ССР операцию начать с 10 августа с. г., а в Дальневосточном и Красноярском краях и Восточно-Сибирской области — с 15 августа с. г.

При организации и проведении операций руководствоваться следующим:

I. Контингенты, подлежащие репрессии

1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.

2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или трудпоселков, а также кулаки, скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.

3. Бывшие кулаки и социально-опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористических и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность.

4. Члены антисоветских партий (эсеры, грузмеки, муссаватисты, иттихадисты и дашнаки), бывшие белые, жандармы, чиновники, каратели, бандиты, бандпособники, переправщики, реэмигранты, скрывшиеся от репрессий, бежавшие из мест заключения и продолжающие вести активную антисоветскую деятельность.

5. Изобличенные следственными и проверенными агентурными материалами наиболее враждебные и активные участники ликвидируемых сейчас казачье-белогвардейских повстанческих организаций, фашистских, террористических и шпионско-диверсионных контрреволюционных формирований.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, содержащиеся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

6. Наиболее активные антисоветские элементы из бывших кулаков, карателей, бандитов, белых, сектантских активистов, церковников и прочих, которые содержатся сейчас в тюрьмах, лагерях, трудовых поселках и колониях и продолжают вести там активную антисоветскую подрывную работу.

7. Уголовники (бандиты, грабители, воры-рецидивисты, контрабандисты-профессионалы, аферисты-рецидивисты, скотоконокрады), ведущие преступную деятельность и связанные с преступной средой.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, которые содержатся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

8. Уголовные элементы, находящиеся в лагерях и трудпоселках и ведущие в них преступную деятельность.

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингенты, находящиеся в данный момент в деревне — в колхозах, совхозах, сельскохозяйственных предприятиях и в городе — на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в советских учреждениях и на строительстве.

II. О мерах наказания репрессируемым и количестве подлежащих репрессии

1. Все репрессируемые кулаки, уголовники и др. антисоветские элементы разбиваются на две категории:

а) к первой категории относятся все наиболее враждебные из перечисленных выше элементов. Они подлежат немедленному аресту и, по рассмотрении дел на тройках, — *расстрелу;*

б) ко второй категории относятся все остальные менее активные, но все же враждебные элементы. Они подлежат аресту и *заключению в лагеря на срок от 8 до 10 лет,* а наиболее злостные и социально-опасные из них — заключению на те же сроки в тюрьмы по определению тройки.

2. Согласно представленным Вами учетным данным утверждаю Вам следующее количество подлежащих репрессии:

	1-я категория	2-я категория	Всего
Украинская ССР			
Харьковская область	1500	4000	5500
Киевская область	2000	3500	5500
Винницкая область	1000	3000	4000
Донецкая область	1000	3000	4000
Одесская область	1000	3500	4500
Днепропетровская область	1000	2000	3000
Черниговская область	300	1300	1600
Молдавская АССР	200	500	700

3. Утвержденные цифры являются ориентировочными. Однако наркомы республиканских НКВД и начальники краевых и областных управлений НКВД не имеют права самостоятельно их превышать. Какие бы то ни было самочинные увеличения цифр не допускаются. В случаях, когда обстановка будет требовать увеличения утвержденных цифр, наркомы республиканских НКВД и начальники краевых и областных управлений НКВД обязаны представлять мне соответствующие мотивированные ходатайства.

Уменьшение цифр, а равно и перевод лиц, намеченных к репрессированию по первой категории, во вторую категорию и наоборот — разрешается.

4. Семьи приговоренных по первой и второй категории, как правило, не репрессируются. Исключение составляют:

а) семьи, члены которых способны к активным антисоветским действиям. Члены такой семьи, с особого решения тройки, подлежат водворению в лагеря или трудпоселки;

б) семьи лиц, репрессированных по первой категории, проживающие в пограничной полосе — подлежат переселению за пределы пограничной полосы внутри республик, краев и областей;

в) семьи лиц, репрессированных по первой категории, проживающие в Москве, Ленинграде, Киеве, Тбилиси, Баку, Ростове-на-Дону, Таганроге и в районах Сочи, Гагры и Сухуми подлежат выселению из этих пунктов в другие области по их выбору, за исключением пограничных районов.

5. Все семьи лиц, репрессированных по первой и второй категориям, взять на учет и установить за ними систематическое наблюдение.

III. Порядок проведения операции

1. Операцию начать 5 августа 1937 года и закончить в четырехмесячный срок.

В Туркменской, Таджикской, Узбекской и Киргизской ССР операции начать 10 августа с. г., а в Восточно-Сибирской области, Красноярском и Дальневосточном краях — с 15 августа с. г.

2. В первую очередь подвергаются репрессии контингенты, отнесенные к первой категории.

Контингенты, отнесенные ко второй категории, впредь до особого на то распоряжения репрессии не подвергаются.

В том случае, если нарком республиканского НКВД, начальник управления или областного отдела НКВД, закончив операцию по контингентам первой категории, сочтет возможным приступить к операции по контингентам, отнесенным ко второй категории, он обязан, прежде чем к этой операции фактически приступить, запросить мою санкцию и только после получения ее начать операцию.

В отношении всех тех арестованных, которые будут осуждены к заключению в лагеря или тюрьмы на разные сроки, по мере вынесения приговоров доносить мне — сколько человек, на какие сроки тюрьмы или лагеря осуждены. По получении этих сведений я дам указания о том, каким порядком, в какие лагеря осужденных направить <...>

5. На начальников оперативных групп возложить руководство учетом и выявлением подлежащих репрессированию, руководство следствием, утверждение обвинительных заключений и приведение приговоров троек в исполнение. Начальник оперативной группы несет ответственность за организацию и проведение операции на территории своего сектора.

6. На каждого репрессированного собираются подробные установочные данные и компрометирующие материалы. На основании последних составляются списки на арест, которые подписываются начальником оперативной группы и в 2 экземплярах отсылаются на рассмотрение и утверждение наркому внутренних дел, начальнику управления или областного отдела НКВД.

Нарком внутренних дел, начальник управления или областного отдела НКВД рассматривают список и дают санкцию на арест перечисленных в нем лиц.

7. На основании утвержденного списка начальник оперативной группы производит арест. Каждый арест оформляется ордером. При аресте производится тщательный обыск. Обязательно изымаются: оружие, боеприпасы, военное снаряжение, взрывчатые вещества, отравляющие и ядовитые вещества, контрреволюционная литература, драгоценные металлы в монете, слитках и изделиях, иностранная валюта, множительные приборы и переписка. Все изъятое заносится в протокол обыска.

8. Арестованные сосредоточиваются в пунктах по указаниям наркомов внутренних дел, начальников управлений или областных отделов НКВД. В пунктах сосредоточения арестованных должны иметься помещения, пригодные для размещения арестованных.

9. Арестованные строго окарауливаются. Организуются все мероприятия, гарантирующие от побегов или каких-либо эксцессов.

IV. Порядок ведения следствия

1. На каждого арестованного или группу арестованных заводится следственное дело. Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке.

В процессе следствия должны быть выявлены все преступные связи арестованного.

2. По окончании следствия дело направляется на рассмотрение тройки. К делу приобщаются: ордер на арест, протокол обыска, материалы, изъятые при обыске, личные документы, анкета арестованного, агентурно-учетный материал, протокол допроса и краткое обвинительное заключение.

V. Организация и работа троек

1. Утверждаю следующий персональный состав республиканских, краевых и областных троек: <...>

2. На заседаниях троек может присутствовать (там, где он не входит в состав тройки) республиканский, краевой или областной прокурор.

3. Тройка ведет свою работу или находясь в пункте расположения соответствующих НКВД, УНКВД или областных отделов НКВД, или выезжая к местам расположения оперативных секторов.

4. Тройки рассматривают представленные им материалы на каждого арестованного или группу арестованных, а также на каждую подлежащую выселению семью в отдельности.

Тройки, в зависимости от характера материалов и степени социальной опасности арестованного, могут относить лиц, намеченных к репрессированию по второй категории — к первой категории и лиц, намеченных к репрессировании по первой категории — ко второй.

5. Тройки ведут протоколы своих заседаний, в которые и записывают вынесенные ими приговоры в отношении каждого осужденного.

Протокол заседания тройки направляется начальнику оперативной группы для приведения приговоров в исполнение. К следственным делам приобщаются выписки из протоколов в отношении каждого осужденного.

VI. Порядок приведения приговоров в исполнение

1. Приговоры приводятся в исполнение лицами по указаниям председателей троек, т. е. наркомов республиканских НКВД, начальников управлений или областных отделов НКВД.

Основанием для приведения приговора в исполнение являются: заверенная выписка из протокола заседания тройки с изложением приговора в отношении каждого осужденного и специальное предписание за подписью председателя тройки, вручаемые лицу, приводящему приговор в исполнение.

2. Приговоры по первой категории приводятся в исполнение в местах и порядком по указанию наркомов внутренних дел, начальников управления и областных отделов НКВД с обязательным полным сохранением в тайне времени и места приведения приговора в исполнение. Документы об исполнении приговора приобщаются в отдельном конверте к следственному делу каждого осужденного.

3. Направление в лагеря лиц, осужденных по 2-й категории, производится на основании нарядов, сообщаемых ГУЛАГом НКВД СССР.

VII. Организация руководства операциями и отчетность

1. Общее руководство проведением операций возлагаю на моего заместителя — начальника Главного управления государственной безопасности — комкора т. Фриновско-

го. Для проведения работы, связанной с руководством операцией, сформировать при нем специальную группу.

2. Протоколы троек по исполнении приговоров немедленно направлять начальнику 8-го отдела ГУГБ НКВД СССР с приложением учетных карточек по форме № 1.

На осужденных по 1-й категории одновременно с протоколом и учетными карточками направлять также и следственные дела.

3. О ходе и результатах операции доносить пятидневными сводками к 1, 5, 10, 15, 20 и 25 числам каждого месяца телеграфом и подробно почтой.

4. О всех вновь вскрытых в процессе проведения операции контрреволюционных формированиях, возникновении эксцессов, побегах за кордон, образовании бандитских и грабительских групп и других чрезвычайных происшествиях доносить по телеграфу — немедленно.

При организации и проведении операции принять исчерпывающие меры к тому, чтобы не допустить: перехода репрессируемых на нелегальное положение; бегства с мест жительства и особенно за кордон; образования бандитских и грабительских групп, возникновения каких-либо эксцессов.

Своевременно выявлять и быстро пресекать попытки к совершению каких-либо активных контрреволюционных действий.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

ЦА ФСБ РФ. Ф. 66. Оп. 5. Спр. 2. Арк. 155–174. АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Спр. 212. Арк. 59–78.
Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 268–275;
Одесский мартиролог. — Одесса, 2006. — Т. 4. — С. 919–926.

№ 35

Оперативний наказ НКВС СРСР № 00485 «Про операцію з репресування членів Польської військової організації (ПОВ) у СРСР» від 11 серпня 1937 року

Совершенно секретно

Рассылаемое вместе с настоящим приказом закрытое письмо о фашистско-повстанческой, шпионской, диверсионной, пораженческой и террористической деятельности польской разведки в СССР, а также материалы следствия по делу ПОВ вскрывают картину долголетней и относительно безнаказанной диверсионно-шпионской работы польской разведки на территории Союза.

Из этих материалов видно, что подрывная деятельность польской разведки проводилась и продолжает проводиться настолько открыто, что безнаказанность этой деятельности можно объяснить только плохой работой органов ГУГБ и беспечностью чекистов.

Даже сейчас работа по ликвидации на местах польских диверсионно-шпионских групп и организации ПОВ полностью не развернута. Темп и масштаб следствия крайне низкие. Основные контингенты польской разведки ускользнули даже от оперативного учета (из общей массы перебежчиков из Польши, насчитывающей примерно 15 000 человек, учтено по Союзу только 9000 человек). В Западной Сибири из находящихся на ее территории около 5000 перебежчиков учтено не более 1000 чел. Такое же положение с учетом политэмигрантов из Польши.

Недостаточно решительная ликвидация кадров польской разведки тем более опасна сейчас, когда разгромлен московский центр ПОВ и арестованы многие активнейшие его члены. Польская разведка, предвидя неизбежность дальнейшего своего провала, пытается привести, а в отдельных случаях уже приводит в действие, свою диверсионную сеть в народном хозяйстве СССР и в первую очередь на его оборонных объектах.

В соответствии с этим основной задачей органов ГУГБ в настоящее время является разгром антисоветской работы польской разведки и полная ликвидация незатронутой до

сих пор широкой диверсионно-повстанческой низовки ПОВ и основных людских контингентов польской разведки в СССР.

Приказываю:

1. С 20 августа 1937 года начать широкую операцию, направленную к полной ликвидации местных организаций ПОВ и прежде всего ее диверсионно-шпионских и повстанческих кадров в промышленности, на транспорте, в совхозах и колхозах.

Вся операция должна быть закончена в 3-месячный срок, т. е. к 20 ноября 1937 г.

2. Аресту подлежат:

а) выявленные в процессе следствия и до сего времени не разысканные активнейшие члены ПОВ по прилагаемому списку;

б) все оставшиеся в СССР военнопленные польской армии;

в) перебежчики из Польши, независимо от времени перехода их в СССР;

г) политэмигранты и политобмененные из Польши;

д) бывшие члены ППС и других польских антисоветских политических партий;

е) наиболее активная часть местных антисоветских националистических элементов польских районов.

3. Операцию по арестам провести в две очереди:

а) в первую очередь подлежат аресту перечисленные выше контингенты, работающие в органах НКВД, в Красной армии, на военных заводах, в оборонных цехах всех других заводов, на железнодорожном, водном и воздушном транспорте, в электросиловом хозяйстве всех промышленных предприятий, на газовых и нефтеперегонных заводах;

б) во вторую очередь подлежат аресту все остальные, работающие на промышленных предприятиях не оборонного значения, в совхозах, колхозах и учреждениях.

4. Одновременно с развертыванием операции по арестам начать следственную работу. Основной упор следствия сосредоточить на полном разоблачении организаторов и руководителей диверсионных групп с целью исчерпывающего выявления диверсионной сети.

Всех проходящих по показаниям арестованных шпионов, вредителей и диверсантов — **немедленно арестовывать.**

Для ведения следствия выделить специальную группу оперативных работников.

5. Все арестованные по мере выявления их виновности в процессе следствия подлежат разбивке на две категории:

а) первая категория, подлежащая расстрелу, к которой относятся все шпионские, диверсионные, вредительские и повстанческие кадры польской разведки;

б) вторая категория, менее активные из них, подлежащие заключению в тюрьмы и лагеря сроком от 5 до 10 лет.

6. На отнесенных в процессе следствия к первой и второй категории каждые 10 дней составляются списки с кратким изложением следственных и агентурных материалов, характеризующих степень виновности арестованного, которые направляются на окончательное утверждение в НКВД СССР.

Отнесение к первой или второй категории на основании агентурных и следственных материалов производится народным комиссаром внутренних дел республики, начальником УНКВД области или края совместно с соответствующим прокурором республики, области, края. Списки направляются в НКВД СССР за подписью народного комиссара внутренних дел республики, начальников УНКВД и прокурора соответствующих республик, края и области.

После утверждения списков в НКВД СССР и прокурором Союза приговор немедленно приводится в исполнение, т. е. осужденные по первой категории расстреливаются и по второй — отправляются в тюрьмы и лагеря, согласно нарядов НКВД СССР.

7. Прекратить освобождение из тюрем и лагерей оканчивающих срок заключения осужденных по признакам польского шпионажа. О каждом из них представить материал для рассмотрения на Особое совещание НКВД СССР.

8. Всю работу по разгрому ПОВ и всех остальных контингентов польской разведки умело и обдуманно использовать для приобретения новой агентуры по польской линии.

При отборе агентуры особо тщательное внимание обратить на меры, обеспечивающие органы НКВД от проникновения в сеть двойников — агентов польской разведки.

9. О ходе операции телеграфно доносить каждые пять дней, т. е. 1, 5, 10, 15, 20, 25 и 30 числа каждого месяца.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 275–277.

№ 36
Оперативний наказ НКВС СРСР № 00486 «Про репресування дружин та розміщення дітей засуджених „зрадників батьківщини“» від 15 серпня 1937 року

Совершенно секретно

С получением настоящего приказа приступите к репрессированию жен изменников Родины, членов правотроцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных Военной коллегией и военными трибуналами по первой и второй категориям, начиная с 1 августа 1936 года.

При проведении этой операции руководствуйтесь следующим:

Подготовка операции

1. В отношении каждой намеченной к репрессированию семьи производится тщательная ее проверка, собираются дополнительные установочные данные и компрометирующие материалы.

На основании собранных материалов составляются:

а) подробная общая справка на семью с указанием: фамилии, имени и отчества осужденного главы семьи, за какие преступления, когда, кем и какому наказанию подвергнут; именной список состава семьи (включая и всех лиц, состоявших на иждивении осужденного и вместе с ним проживавших), подробных установочных данных на каждого члена семьи; компрометирующих материалов на жену осужденного; характеристики в отношении степени социальной опасности детей старше 15-летнего возраста; данных о наличии в семье престарелых и нуждающихся в уходе родителей, наличии детей, по своему физическому состоянию требующих ухода;

б) отдельная краткая справка на социально-опасных и способных к антисоветским действиям детей старше 15-летнего возраста;

в) именные списки детей до 15 лет отдельно дошкольного и школьного возраста.

2. Справки рассматриваются соответственно наркомами внутренних дел республик и начальниками управлений НКВД краев и областей. Последние:

а) дают санкцию на арест и обыск жен изменников Родины;

б) определяют мероприятия в отношении родителей и других родственников, состоявших на иждивении осужденного и совместно с ним проживавших.

Производство арестов и обысков

3. Намеченные к репрессированию арестовываются. Арест оформляется ордером.

4. Аресту подлежат жены, состоявшие в юридическом или фактическом браке с осужденным в момент его ареста.

Аресту подлежат также и жены, хотя и состоявшие с осужденным, к моменту его ареста, в разводе, но:

а) причастные к контрреволюционной деятельности осужденного;

б) укрывавшие осужденного;

в) знавшие о контрреволюционной деятельности осужденного, но не сообщившие об этом соответствующим органам власти.

5. Аресту не подлежат:

а) беременные; жены осужденных, имеющие грудных детей; тяжело или заразно больные; имеющие преклонный возраст.

В отношении таких лиц временно ограничиваться отобранием подписки о невыезде с установлением тщательного наблюдения за семьей;

б) жены осужденных, разоблачившие своих мужей и сообщившие о них органам власти сведения, послужившие основанием к разработке и аресту мужей.

6. Одновременно с арестом производится тщательный обыск. При обыске изымаются: оружие, патроны, взрывчатые и химические вещества, военное снаряжение, множительные приборы (копирографы, стеклографы, пишущие машинки и т. п.), контрреволюционная литература, переписка, иностранная валюта, драгоценные металлы в слитках, монетах и изделиях, личные документы и денежные документы.

7. Все имущество, лично принадлежащее арестованным (за исключением необходимого белья, верхнего и нижнего платья, обуви и постельных принадлежностей, которые арестованные берут с собой), конфискуется. Квартиры арестованных опечатываются.

В случаях, когда совместно с арестуемыми проживают их совершеннолетние дети, родители и другие родственники, им помимо их личных вещей оставляются в пользование необходимые жилая площадь, мебель и домашняя утварь арестуемых.

8. После производства обыска арестованные жены осужденных конвоируются в тюрьму. Одновременно порядком, указанным ниже, вывозятся и дети.

Порядок оформления дел

9. На каждую арестованную и на каждого социально опасного ребенка старше 15-летнего возраста заводится следственное дело, в которое помимо установленных документов помещаются справки (см. пункты «а» и «б» ст. 1) и краткое обвинительное заключение.

10. Следственные дела направляются на рассмотрение Особого совещания НКВД СССР.

Начальникам управлений НКВД по Дальневосточному и Красноярскому краям и Восточно-Сибирской области следственных дел на арестованных Особому совещанию не высылать. Вместо этого сообщать по телеграфу общие справки на семьи осужденных (пункт «а» ст. 1), которые и будут рассматриваться Особым совещанием. Последние свои решения по каждой семье с одновременным указанием мест заключения (лагеря) сообщать начальникам перечисленных УНКВД также по телеграфу.

Рассмотрение дел и меры наказания

11. Особое совещание рассматривает дела на жен осужденных изменников Родины и тех их детей старше 15-летнего возраста, которые являются социально опасными и способными к совершению антисоветских действий.

12. Жены осужденных изменников Родины подлежат заключению в лагеря на сроки, в зависимости от степени социальной опасности, не менее как 5–8 лет.

13. Социально опасные дети осужденных, в зависимости от их возраста, степени опасности и возможностей исправления, подлежат заключению в лагеря или исправительно-трудовые колонии НКВД или водворению в детские дома особого режима Наркомпросов республик.

14. Приговоры Особого совещания сообщаются для приведения их в исполнение наркомам республиканских НКВД и начальникам Управлений НКВД краев и областей по телеграфу.

15. Следственные дела сдаются в архив НКВД СССР.

Порядок приведения приговоров в исполнение

16. Осужденных Особым совещанием жен изменников Родины направлять для отбытия наказания в специальное отделение Темниковского исправительно-трудового лагеря, по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД СССР.

Направление в лагеря производить соответствующим порядком.

17. Осужденные жены изменников Родины, не подвергнутые аресту в силу болезни и наличия на руках больных детей, по выздоровлении арестовываются и направляются в лагерь.

Жены изменников Родины, имеющие грудных детей, после вынесения приговора немедленно подвергаются аресту и без завоза в тюрьму направляются непосредственно в лагерь.

Так же поступать и с осужденными женами, имеющими преклонный возраст.

18. Осужденные социально опасные дети направляются в лагеря, исправительно-трудовые колонии НКВД или в дома особого режима Наркомпросов республик по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД для первой и второй группы и АХУ НКВД СССР — для третьей группы.

Размещение детей осужденных

19. Всех оставшихся после осуждения детей-сирот размещать:

а) детей в возрасте от 1–1,5 лет и до трех полных лет — в детских домах и яслях Наркомздравов республик в пунктах жительства осужденных;

б) детей в возрасте от 3 полных лет и до 15 лет — в детских домах Наркомпросов других республик, краев и областей (согласно установленной дислокации) и вне Москвы, Ленинграда, Киева, Тбилиси, Минска, приморских и пограничных городов.

20. В отношении детей старше 15 лет вопрос решать индивидуально. В зависимости от возраста, возможностей самостоятельного существования собственным трудом или возможностей проживания на иждивении родственников такие дети могут быть:

а) направлены в детские дома Наркомпросов республик в соответствии с п. «б» ст. 19;

б) направлены в другие республики, края и области (в пункты, за исключением перечисленных выше городов) для трудового устройства или определения на учебу.

21. Грудные дети направляются вместе с их осужденными матерями в лагеря, откуда по достижении возраста 1–1,5 лет передаются в детские дома и ясли Наркомздравов республик.

22. Дети в возрасте от 3 до 15 лет принимаются на государственное обеспечение.

23. В том случае, если оставшихся сирот пожелают взять другие родственники (не репрессируемые) на свое полное иждивение, — этому не препятствовать.

Подготовка к приему и распределению детей

24. В каждом городе, в котором производится операция, специально оборудуются:

а) приемно-распределительные пункты, в которые будут доставляться дети тотчас же после ареста их матерей, и откуда дети будут направляться затем по детским домам;

б) специально организуются и оборудуются помещения, в которых будут содержаться до решения Особого совещания НКВД социально опасные дети.

Для указанных выше детей используются, там, где они имеются, детские приемники отделов трудовых колоний НКВД.

25. Начальники органов НКВД пунктов, где расположены детские дома Наркомпросов, предназначенные для приема детей осужденных, совместно с заведующими или представителями Облоно производят проверку персонала домов и лиц политически неустойчивых, антисоветски настроенных и разложившихся — увольняют. Взамен уволенных персонал домов доукомплектовывается проверенным, политически надежным составом, могущим вести учебно-воспитательную работу с прибывающими к ним детьми.

26. Начальники органов НКВД определяют, в каких детских домах и яслях Наркомздравов можно разместить детей до 3-летнего возраста, и обеспечивают немедленный и безотказный прием этих детей.

27. Наркомы внутренних дел республик и начальники управлений НКВД краев и областей сообщают по телеграфу лично заместителю начальника АХУ НКВД СССР т. Шнеерсону именные списки детей, матери которых подвергаются аресту. В списках должны быть указаны: фамилия, имя, отчество, год рождения ребенка, в каком классе учится. В списках дети перечисляются по группам, комплектуемым с таким расчетом, чтобы в один и тот же дом не попали дети, связанные между собой родством или знакомством.

28. Распределение детей по детским домам производит заместитель начальника АХУ НКВД СССР. Он телеграфом сообщает наркомам республиканских НКВД и начальникам управлений НКВД краев и областей, каких детей и в какой дом направить. Копию телеграммы посылают начальнику детского дома. Для последнего эта телеграмма должна являться основанием к приему детей.

29. При производстве ареста жен осужденных дети у них изымаются и вместе с их личными документами (свидетельства о рождении, ученические документы), в сопровождении специально наряженных в состав группы, проводящей арест, сотрудника или сотрудницы НКВД отвозятся:

а) дети до 3-летнего возраста — в детские дома и ясли Наркомздравов;

б) дети от 3 до 15-летнего возраста — в приемно-распределительные пункты;

в) социально опасные дети старше 15-летнего возраста — в специально предназначенные для них помещения.

Порядок отправки детей в детские дома

30. Детей на приемно-распределительном пункте принимают заведующий пунктом или начальник детского приемника ОТК НКВД и специально выделенный оперработник (работница) УГБ.

Каждый принятый ребенок записывается в специальную книгу, а документы его запечатываются в отдельный конверт.

Затем дети группируются по местам назначения и в сопровождении специально подобранных работников отправляются группами по детским домам Наркомпросов, где сдаются вместе с их документами заведующему домом под личную его расписку.

31. Дети до 3-летнего возраста сдаются лично заведующим детскими домами или яслями Наркомздравов под их личную расписку. Вместе с ребенком сдается его свидетельство о рождении.

Учет детей осужденных

32. Дети осужденных, размещенные в детских домах и яслях Наркомпросов и Наркомздравов республик, учитываются АХУ НКВД СССР.

Дети старше 15-летнего возраста и осужденные как социально опасные дети учитываются 8-м отделом ГУГБ НКВД СССР.

Наблюдение за детьми осужденных

33. Наблюдение за политическими настроениями детей осужденных, за их учебой и воспитательной жизнью возлагаю на наркомов внутренних дел республик, начальников Управления НКВД краев и областей.

Отчетность

34. О ходе операции доносить мне 3-дневными сводками по телеграфу. О всех эксцессах и чрезвычайных происшествиях — немедленно.

35. Операцию по репрессированию жен уже осужденных изменников Родины закончить к 25 октября с. г.

36. Впредь всех жен изобличенных изменников Родины, правотроцкистских шпионов арестовывать одновременно с мужьями, руководствуясь порядком, устанавливаемым настоящим приказом.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 277–281.

№ 37
Оперативний наказ НКВС СРСР № 00593 «Про операцію з репресування колишніх службовців Китайсько-Східної залізної дороги та реемігрантів Маньчжоу-Го» від 20 вересня 1937 року

Совершенно секретно

Органами НКВД учтено до 25 000 человек так называемых «харбинцев» (бывшие служащие Китайско-Восточной железной дороги и реэмигранты из Маньчжоу-Го), осевшие на железнодорожном транспорте и в промышленности Союза.

Учетные агентурно-оперативные материалы показывают, что выехавшие в СССР харбинцы, в подавляющем большинстве, состоят из бывших белых офицеров, полицейских, жандармов, участников различных эмигрантских шпионо-фашистских организаций и т. п. В подавляющем большинстве они являются агентурой японской разведки, которая на протяжении ряда лет направляла их в Советский Союз для террористической, диверсионной и шпионской деятельности.

Доказательством этого могут служить также и следственные материалы. Например, на железнодорожном транспорте и промышленности за последний год репрессировано за активную террористическую и диверсионно-шпионскую деятельность до 4500 харбинцев. Следствие по их делам вскрывает тщательно подготовленную и планомерно выполнявшуюся работу японской разведки по организации на территории Советского Союза диверсионно-шпионских баз из числа харбинцев.

Рассылая при настоящем приказе закрытое письмо о террористической диверсионной и шпионской деятельности японской агентуры из харбинцев, в целях разгрома насажденных на транспорте и в промышленности СССР шпионских кадров из харбинцев **приказываю:**

1. С 1 октября 1937 г. приступить к широкой операции по ликвидации диверсионно-шпионских и террористических кадров харбинцев на транспорте и в промышленности.

2. Аресту подлежат все харбинцы:

а) изобличенные и подозреваемые в террористической, диверсионной, шпионской и вредительской деятельности;

б) бывшие белые, реэмигранты, как эмигрировавшие в годы гражданской войны, так и военнослужащие разных белых формирований;

в) бывшие члены антисоветских политических партий (эсеры, меньшевики и др.);

г) участники троцкистских и правых формирований, а также все харбинцы, связанные с деятельностью этих антисоветских формирований;

д) участники разных эмигрантских фашистских организаций («Российский общевоинский союз», «Союз казачьих станиц», «Союз мушкетеров», «Желтый союз», «Черное кольцо», «Христианский союз молодых людей», «Русское студенческое общество», «Братство русской правды», «Трудовая крестьянская партия» и т. п.);

е) служившие в китайской полиции и войсках как до захвата Маньчжурии японцами, так и после образования Маньчжоу-Го;

ж) служившие в иностранных фирмах, прежде всего японских, а также белогвардейских (фирма Чуприна и друг.);

з) окончившие в Харбине известные курсы «Интернационал», «Славия», «Прага»;

и) владельцы и совладельцы различных предприятий в Харбине (рестораны, гостиницы, гаражи и проч.);

к) нелегально въехавшие в СССР без установленных по закону советских документов;

л) принимавшие китайское подданство, а затем переходившие в советское гражданство;

м) бывшие контрабандисты, уголовники, торговцы опиумом, морфием и т. п.;

н) участники контрреволюционных сектантских группировок.

3. Аресты произвести в две очереди:

а) в первую очередь арестовать всех харбинцев, работающих в НКВД, служащих в Красной армии, на железнодорожном и водном транспорте, в гражданском и воздушном флоте, на военных заводах, в оборонных цехах всех других заводов, в электросиловом хозяйстве всех промпредприятий, на газовых и нефтеперегонных заводах, в химической промышленности;

б) во вторую очередь — всех остальных харбинцев, работающих в советских учреждениях, совхозах, колхозах и проч.

4. Харбинцев, не подпавших под перечисленные в пункте втором категории, независимо от наличия компрометирующих данных немедленно удалить из железнодорожного, водного и воздушного транспорта, а также из промышленных предприятий, приняв одновременно меры к недопущению впредь на эти объекты.

5. Следствие по делам арестованных харбинцев развернуть с таким расчетом, чтобы в кратчайший срок полностью разоблачить всех участников диверсионно-шпионских и террористических организаций и групп.

Выявляемую в процессе следствия харбинцев новую сеть шпионов, вредителей и диверсантов — **немедленно арестовывать.**

6. Всех арестованных харбинцев разбить на две категории:

а) к первой категории — отнести всех харбинцев, изобличенных в диверсионно-шпионской, террористической, вредительской и антисоветской деятельности, которые подлежат расстрелу;

б) ко второй категории — всех остальных, менее активных харбинцев, подлежащих заключению в тюрьмы и лагеря сроком от 8 до 10 лет.

7. На харбинцев, отнесенных в процессе следствия к первой и второй категории — ежедекадно составлять альбом (отдельная справка на каждого арестованного), с конкретным изложением следственных и агентурных материалов, определяющих степень виновности арестованных.

Альбом отправлять в НКВД СССР на утверждение.

Отнесение арестованных харбинцев к 1-й и 2-й категориям производится на основании агентурных и следственных данных — народным комиссаром внутренних дел республики — начальником УНКВД, области или края, начальником ДТО ГУГБ — НКВД, совместно с соответствующим прокурором республики, области, края, дороги.

8. После утверждения списков НКВД СССР и прокурором Союза приговор приводить в исполнение — **немедленно.**

9. Освобождение из тюрем и лагерей ранее осужденных харбинцев, отбывающих наказание за шпионаж, диверсию и вредительство — **прекратить.**

На этих лиц представить материалы для рассмотрения на Особом совещании НКВД СССР.

10. Операцию по харбинцам использовать для приобретения квалифицированной агентуры, приняв меры к недопущению в секретный аппарат двойников.

11. Операцию закончить к 25 декабря 1937 г.

12. В отношении семей репрессируемых харбинцев руководствоваться моим приказом 00486 от 15 августа 1937 года.

13. О ходе операции доносить мне по телеграфу каждые пять дней (5, 10, 15, 20, 25 и 30 числа каждого месяца).

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

АП РФ. Ф. 3. Оп. 58. Спр. 254. Арк. 223–228.

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 281–283.

№ 38

Оперативний наказ НКВС СРСР № 00693 «Про операцію з репресування перекинчиків — порушників державного кордону СРСР» від 23 жовтня 1937 року

Совершенно секретно

В результате операций, проведенных по полякам, немцам, корейцам, харбинцам и другим, следственным путем установлено, что разведки почти всех государств, наряду с методами вербовки шпионских, диверсионных и террористических кадров непосредственно на территории СССР, широко применяли метод переброски своей агентуры под видом перебежчиков. Эта агентура с заданиями насаждения шпионской и диверсионной сети, организации повстанческих ячеек и совершения диверсионных актов легально переходила нашу границу под видом:

— лиц, ищущих в СССР политического убежища в результате преследования полицейских властей за революционную деятельность,

— лиц, ищущих в СССР лучших материальных условий жизни вследствие безработицы и голодного существования в своей стране,

— дезертиров из частей армии и пограничной охраны, спасающихся от жестокого армейского режима, тяжелого материально-бытового положения или от наказания, грозящего за совершенные политические преступления,

— реэмигрантов и эмигрантов-кочевников сопредельных с нами стран среднего и ближнего Востока, идущих в СССР вследствие притеснений, голода, тяжелых экономических условий и т. п.

Показаниями арестованных агентов иностранных разведок, особенно поляков, устанавливается, что ныне арестованные предатели и шпионы, проникшие в органы НКВД, всю систему фильтрации и расселения перебежчиков построили таким образом, чтобы создать самые благоприятные условия для беспрепятственного внедрения и успешного оседания в нужных пунктах нашей территории агентуры иностранных разведок.

Следственная работа над перебежчиками и их фильтрация были превращены в простую формальность. Зачастую перебежчику было достаточно только заявить, что он ищет в СССР политического убежища, как его немедленно освобождали из-под стражи и направляли вглубь страны для свободного проживания.

Перебежчики расселялись на территории СССР группами. Учета их почти не велось. Агентурная работа среди них поставлена крайне скверно. Перебежчики получали все возможности перемещения из одного района в другой, беспрепятственно устраивались на работу в интересующие их предприятия и учреждения, безнаказанно устанавливали связи с закордоном.

Насколько слаба работа над перебежчиками и насколько беспечны в отношении их чекисты, показывают хотя бы такие факты. Из числа задержанных пограничной охраной в 1937 г. 6 тысяч перебежчиков и дезертиров разоблачены как агенты иностранных разведок только 244 человека. Из числа около 15 тысяч перебежчиков поляков учтено только 9 тысяч.

В то же время проведенными операциями из среды перебежчиков разоблачено огромное количество шпионов и диверсантов, вскрыты созданные ими крупные шпионские, диверсионные и повстанческие организации.

В целях решительной ликвидации возможностей проникновения к нам агентуры противника под видом перебежчика приказываю:

1. Всех перебежчиков, независимо от мотивов и обстоятельств перехода на территорию СССР, немедленно арестовывать и подвергать самой тщательной и всесторонней следственной проработке.

2. Перебежчиков, разоблаченных как агентов иностранных разведок, предать суду военной коллегии или военных трибуналов.

3. Всех остальных перебежчиков, подозреваемых как агентов иностранных разведок и оставшихся не разоблаченными, заключать в тюрьмы ГУГБ или лагеря через представление следственных дел на Особое совещание. Перебежчиков этой категории при нахождении их в тюрьмах или лагерях подвергать самой тщательной агентурной разработке с целью выявления их принадлежности к иностранным разведкам.

4. Начальнику 8-го отдела ГУГБ разработать и установить систему обязательной дактилоскопической регистрации всех задерживаемых перебежчиков и централизованный их учет.

Установить порядок рассылки начальникам пограничных отрядов и начальникам УНКВД списков перебежчиков, содержащихся в тюрьмах ГУГБ и лагерях и еще не разоблаченных.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 284–285.

№ 39

Шифротелеграма НКВС СРСР № 49990 «Про проведення операції з репресування латишів» від 30 листопада 1937 року

Совершенно секретно

Всем наркомам внутренних дел республик,
начальникам УНКВД, начальникам ДТО ГУГБ

В Москве и ряде областей вскрыты крупные шпионско-диверсионные и националистические контрреволюционные организации латышей, созданные латвийской разведкой и связанные с разведками других стран. Эти контрреволюционные формирования латышей в ряде случаев входили в состав правотроцкистских организаций и военно-троцкистского заговора в качестве националистических латышских филиалов и центров.

В целях ликвидации работы латвийской разведки и разгрома националистической, антисоветской деятельности латышей на территории СССР, **приказываю:**

1. 3 декабря 1937 года, одновременно во всех республиках, краях и областях произвести аресты всех латышей, подозреваемых в шпионаже, диверсии, антисоветской националистической работе.

2. Аресту подлежат все латыши:

а) находящиеся на оперативном учете и разрабатываемые,

б) политэмигранты из Латвии, прибывшие в СССР после 1920 года,

в) перебежчики из Латвии,

г) руководители, члены правлений и штатные сотрудники местных филиалов общества «Прометей» и латышских клубов,

д) руководители и члены бюро местных отделений Общества латышских стрелков при Осоавиахиме,

е) бывшие руководители и члены правлений ранее функционировавших акционерных обществ «Продукт» и «Лесопродукт»,

ж) латвийские подданные, за исключением сотрудников дипломатических учреждений,
з) латыши, прибывшие из Латвии в качестве туристов и осевшие в СССР.

3. При проведении операции особое внимание обратить на тщательную очистку от перечисленных выше контингентов предприятий оборонного значения, оборонных цехов, электросиловых предприятий и сооружений, всех видов транспорта, спецсекторов и отделов наркоматов и госучреждений, ведающих оборонными и мобилизационными вопросами и шифроработой армии, флота, войск НКВД, аппаратов органов НКВД, также колхозов, совхозов и населенных пунктов, располагающихся в пределах зон особого режима и запретных и прилегающих к укрепленным районам и оборонительным сооружениям.

4. Одновременно с развертыванием операции по арестам начать энергичную следственную работу с основным упором на разоблачение организаторов и руководителей контрреволюционной работы, исчерпывающее вскрытие всех ответвлений и участников шпионско-диверсионных и националистических контрреволюционных групп и организаций.

5. При необходимости производства арестов лиц командного и начальствующего состава, имеющих военные и специальные звания, а также лиц, входящих в номенклатуру ЦК, запрашивать санкцию НКВД СССР.

6. Оформление дел и их рассмотрение производить в порядке пункта 6 оперприказа 00485.

7. О результатах операции по арестам донести 5 декабря. О ходе следствия доносить пятидневными сводками с сообщением итоговых цифровых данных и наиболее существенных и важных показаний. Одновременно выслать списки арестованных с полными установочными данными.

Народный комиссар внутренних дел СССР, генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

РДАНІ. Ф. 6. Оп. 13. Спр. 4. Арк. 1–2.
Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 285–286.

№ 40
Директива НКВС СРСР № 50215 по грецькій операції від 11 грудня 1937 року

Материалами следствия устанавливается, что греческая разведка ведет активную шпионско-диверсионную и повстанческую работу в СССР, выполняя задания английской, германской и японской разведок <...>

Наряду с шпионско-диверсионной работой в интересах немцев и японцев греческая операция развивает активную антисоветскую националистическую деятельность, опираясь на широкую антисоветскую прослойку (кулаки-табаководы и огородники, спекулянты, валютчики и другие) среди греческого населения СССР.

В целях пресечения деятельности греческой разведки на территории СССР **приказываю:**

1. 15 декабря сего года одновременно во всех республиках, краях и областях произвести аресты всех греков, подозреваемых в шпионской, диверсионной, повстанческой и националистической антисоветской работе.

2. Аресту подлежат все греки (греческие подданные и граждане СССР) следующих категорий:

а) находящиеся на оперативном учете и разрабатываемые;
б) бывшие крупные торговцы, спекулянты, контрабандисты и валютчики;
в) греки, ведущие активную националистическую работу, в первую очередь из среды раскулаченных, а также все скрывшиеся от раскулачивания;
г) политэмигранты из Греции и все греки, нелегально прибывшие в СССР, независимо от страны, из которой они прибыли.

3. При проведении операции особое внимание обратить на тщательную очистку от перечисленных выше категорий предприятий и цехов оборонного значения, электросиловых предприятий и сооружений, всех видов транспорта, в особенности порты, армии, флота, войск НКВД и аппаратов органов НКВД <...>

6. Оформление дел и их рассмотрение производить в порядке пункта шестого оперприказа № 00485.

Народный комиссар внутренних дел СССР, генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

Опубліковано: Джуха И. Греческая операция. История репрессий против греков в СССР. — Санкт-Петербург, 2006. — С. 52. (Автор висловив вдячність членам Міжнародного товариства «Меморіал» А. Рогінському та М. Охотіну, які надали йому текст цієї директиви).

№ 41
Наказ НКВС СРСР № 00606 «Про створення особливих трійок для розгляду справ на арештованих в порядку наказу НКВС СРСР № 00485 та інших» від 17 вересня 1938 року

Совершенно секретно

1. В целях быстрейшего рассмотрения следственных материалов дел на лиц, арестованных в порядке приказов НКВД СССР № 00485, 00439 и 00593 — 1937 года и № 202 и 326 — 1938 г., создать при управлениях НКВД краев и областей особые тройки, на которые и возложить рассмотрение указанных дел.

2. Особые тройки образовать в составе: первого секретаря обкома, крайкома ВКП(б) или ЦК нацкомпартии, начальника соответствующего управления НКВД и прокурора области, края, республики. В Украинской и Казахской ССР и Дальневосточном крае особые тройки образовать по областям.

3. Особые тройки рассматривают дела в отношении лиц, арестованных только до 1 августа 1938 года, и заканчивают работу в 2-месячный срок.

4. Дела на всех лиц указанных национальных и контрреволюционных контингентов, арестованных после 1 августа 1938 года, направлять для рассмотрения в соответствующие судебные органы по подсудности (военные трибуналы, линейные и областные суды, военную коллегию Верховного суда), а также на Особое совещание НКВД СССР.

5. Особые тройки не рассматривают дел на иностранных подданных. Эти дела подлежат направлению в 3-й отдел 1-го управления НКВД СССР — для рассмотрения в центре и направления по подсудности.

6. Особые тройки рассматривают дела УНКВД (НКВД), а также ДТО НКВД и третьих отделов лагерей НКВД, находящихся в месте расположения соответствующих УНКВД (НКВД).

7. Особые тройки выносят приговоры в соответствии с приказом НКВД № 00485 от 25 августа 1937 года по первой и второй категориям, а также возвращают дела на доследование и выносят решения об освобождении обвиняемых из-под стражи, если в делах нет достаточных материалов для осуждения обвиняемых.

8. Решение Особых троек по первой категории приводить в исполнение **немедленно.**

9. Особые тройки ведут протоколы своих заседаний, в которые записывают вынесенные ими решения в отношении каждого осужденного. По каждой национальной линии (польской, немецкой, латышской и т. д.) ведутся отдельные протоколы. Протоколы подписываются в 2 экземплярах всем составом тройки. Один экземпляр протокола направлять в 1-й специальный отдел НКВД СССР.

10. К следственным делам приобщаются выписки из протокола в отношении каждого осужденного в отдельности. По исполнении приговоров как по первой, так и по второй категориям дела немедленно направлять в 1-й специальный отдел НКВД СССР.

Народный комиссар внутренних дел СССР, генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 286–287.

№ 42

Наказ НКВС СРСР № 00689 «Про зміни оперативного наказу СРСР № 00486 про порядок арешту дружин „зрадників батьківщини“» від 17 жовтня 1938 року

Совершенно секретно

Во изменение приказа НКВД СССР № 00486 от 15 августа 1937 года о порядке ареста жен изменников Родины, участников правотроцкистских организаций, шпионов и диверсантов, **предлагается:**

1. В дальнейшем репрессировать не всех жен арестованных или осужденных изменников Родины, врагов народа, правотроцкистских шпионов, а только тех из них:

а) которые по имеющимся материалам были в курсе или содействовали контрреволюционной работе своих мужей;

б) в отношении которых органы НКВД располагают данными об их антисоветских настроениях и высказываниях и которые могут быть рассматриваемы как политически сомнительные и социально опасные элементы.

2. Принять необходимые меры к усилению агентурного освещения настроений, поведений, связей и пр. жен и других членов семьи врагов народа, для чего:

а) наметить и провести вербовки среди жен арестованных и осужденных, подбирая из них для этой цели имеющих более или менее широкое знакомство с женами других арестованных и подходящих для вербовки;

б) наметить и провести вербовки среди их окружения — родственников, знакомых, сослуживцев, соседей и проч. (по месту работы, по квартирам и т. д.).

Насаждаемая сеть должна в первую очередь охватить жен наиболее активных злостных врагов народа, изменников Родины, правотроцкистских шпионов.

3. Вопрос об аресте и репрессировании жен врагов народа решается в каждом отдельном случае начальником соответствующего органа НКВД, исходя из полученного агентурного материала, степени причастности их к контрреволюционной работе своих мужей, продолжительности совместного проживания и проч.

4. Пункт 36 оперативного приказа № 00486 об обязательности ареста жен врагов народа одновременно с мужьями — отменяется. Вопрос этот решается в соответствии с п. 3 настоящего приказа.

5. Порядок ареста и дальнейшего направления жен врагов народа, а также порядок размещения их детей, установленный приказом № 00486 от 15 августа 1937 года — сохраняется.

Народный комиссар внутренних дел СССР,
генеральный комиссар госбезопасности Н. Ежов
Начальник ГУГБ НКВД СССР, комиссар госбезопасности 1-го ранга Л. Берия

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 287–288.

Б. Документи НКВС УРСР, УНКВС по Одеській області, НКВС МАРСР

№ 43

З планових та звітних документів за масовою операцією НКВС УРСР згідно з наказом НКВС СРСР № 00447 (оперативні плани, довідки про хід операції, повідомлення, телеграми)

Липень 1937 р. — лютий 1938 р.

Из оперативного плана изъятия кулаков и уголовников по 1-й категории

§ 1. По ориентировочным данным подлежит аресту по 1-й категории кулаков — 3 749 и уголовников — 1 234. По областям эти цифры распределяются следующим образом:

	Кулаков	Уголовников
Харьковская область	1631	352
Киевская область	840	255
Винницкая область	336	214
Донецкая область	257	209
Одесская область	310	90
Днепропетровская область	190	44
Черниговская область	174	70
МАССР	11	–

Работа по учету кулаков и уголовников, наиболее озлобленных, могущих быть отнесенными к первой категории, продолжается.

§ 2. Областные управления производят проверку на местах качества и полноты материалов, собранных на кулаков и уголовников, намеченных к аресту.

§ 3. Практически подготовительную работу и следствие по кулакам проводят органы УГБ, по уголовникам — органы милиции.

§ 4. Операция по изъятию активных кулаков и социально-опасных уголовников, могущих быть отнесенными к 1-й категории, проводится одновременно по всей Украине.

§ 5. Следствие по делам кулаков и уголовников проводится в 7-дневный срок.

В каждом деле должны быть следующие материалы:

1. Установочные данные о местонахождении лица, намеченного к аресту, состав семьи.

2. Справка и характеристика сельсовета и колхоза (о социально-имущественном положении, судимости, социальной опасности и т. п.).

3. Справка судебно-следственных и административных органов о судимости, регистрации.

4. Протоколы допросов свидетелей, очных ставок.

5. Справки, составленные по агентурным материалам.

6. Санкция прокурора на арест.

7. Заключение по делу.

§ 6. Операция проводится силами органов НКВД и мобилизованным активом, проверенных партийцев.

§ 7. Все арестованные содержатся: в тюрьмах согласно прилагаемого списка, в местах организации межрайопергрупп.

§ 8. По линии УМЗ отдается распоряжение о разгрузке тюрем для принятия необходимого количества арестованных <...>

§ 12. Арестованные кулаки и уголовники до принятия их в тюрьмы, опрашиваются лично начальником межрайопергруппы: сверяются объективные данные [арестованного] с материалами дела.

§ 13. Имеющееся до начала операции время используется на агентурную проработку, уже выявленных кулаков и уголовников, уточнения и углубления собранных на них компрометирующих материалов, довыявления кулаков и уголовников, еще не взятых на учет, и на уточнение учета.

§ 14. Выявленных в процессе этой работы наиболее озлобленных активных кулаков и социально-опасных уголовников немедленно арестовывать, проводить следствие и подготавливать дела для рассмотрения тройкой.

§ 15. Областные тройки выезжают к месту концентрации арестованных 1-й категории; дела рассматриваются с вызовом каждого арестованного <...>

Из оперативного плана изъятия кулаков и уголовников по 2-й категории

§ 1. Всего по ориентировочным данным подлежит изъятию кулаков и уголовников, вернувшихся из ссылки и проявляющих к-р активность по Украине и подлежащих аресту по 2-й категории — 18 953, в том числе: кулаков — 10 364, уголовников — 8 589. По областям эти цифры распределяются следующим образом:

	Кулаков	Уголовников
Харьковская область	2444	1636
Киевская область	2177	3404
Днепропетровская область	1752	219
Винницкая область	1550	1449
Одесская область	1000	400
Черниговская область	965	414
Донецкая область	288	1067
МАССР	248	–

Работа по учету кулачества и уголовного элемента, вернувшихся из ссылки и проявляющих к-р активность, по Украине продолжается.

§ 2. Операция по изъятию кулаков и уголовников проводится одновременно по всей Украине в сроки, которые будут предусмотрены НКВД СССР.

§ 3. Вся работа по подготовке к изъятию кулаков и уголовников проводится областными управлениями и районными отделениями НКВД.

Областные управления составляют план операции по области с учетом своевременной проверки материалов районных отделений по намеченным к аресту кулакам и уголовникам; оказывают практическую помощь районам; проверяют приспособленность помещений в соответствующих пунктах для приема арестованных по 2-й категории; организовывают вооруженную охрану; проверяют реальность намеченных планов районных отделений <...>

§ 8. Подготовительная работа к операции по изъятию кулаков и уголовников в основном заключается в следующих мероприятиях:

А) На каждого кулака и уголовника заводится личное дело <...> Дела на кулаков оформляются по линии УГБ, дела на уголовников оформляются по линии милиции.

Б) Разработка маршрутов следования из села к пунктам концентраций арестованных, с учетом необходимости обхода политически неблагонадежных пунктов, порядок конвоирования и т. п.

В) Обеспечение районов, сел соответствующим количеством партийного, комсомольского и колхозного актива.

Г) Создание вооруженного ядра при межрайопергруппах и на станциях погрузки.

Д) Создание летучих групп под руководством оперативных работников милиции, для задержания скрывающихся кулаков и уголовников <...>

§ 10. Отправка высылаемых из села должна обязательно проводиться рано утром. Маршруты следования арестованных к месту концентрации рассчитать таким образом, чтобы избегнуть передвижения в ночное время <...>

§ 13. Принять все меры к максимальному усилению информационно-агентурной работы, как в подготовительный период, так и в процессе операции, тщательно выявляя политические настроения села, недовольства, отрицательные реагирования, их причины и размеры.

Информационно-агентурная работа на этот период должна быть поставлена таким образом, чтобы она немедленно, со всей четкостью сигнализировала о нарастающих эксцессах, выявляя организаторов и зачинщиков таковых, немедленно пресекая к-р активность. Внимание агентуры направить по линии выявления тенденции к групповому уходу за границу, к-р выступлениям и т. д. Во всех случаях выявления активных тенденций к выступлениям или уходу за границу, органы НКВД немедленно принимают решительные оперативные меры.

§ 14. В целях предупреждения возможных попыток к уходу за кордон отдельных кулаков и уголовников, пограничным отрядам за 5 дней до операции перейти на усиленную охрану границы.

§ 15. Транспортным органам УГБ и УРКМ за 5 дней до операции выбросить на железную дорогу группы оперрозыска, в целях выявления и задержания беглых кулаков и уголовников <...>

§ 20. Для предупреждения попыток к совершению террористических и диверсионных актов начальникам УПВО, начальникам УРКМ, начальникам УАО разработать план мероприятий по усилению охраны промышленности, МТС, складов зерна, совхозного и колхозного имущества.

Органам УГБ мобилизовать сторожевую агентуру.

Из дислокации межрайонных оперативных групп

Одесская область

1. Одесса
2. Николаев
3. Херсон
4. Кирово
5. Первомайск

МАССР

1. Тирасполь
2. Балта

Всего 45 опергрупп

Контингенты, подлежащие репрессии

1. Бывшие кулаки, вернувшиеся после отбытия наказания и продолжающие вести активную антисоветскую подрывную деятельность.

2. Бывшие кулаки, бежавшие из лагерей или трудпоселков, а также кулаки скрывшиеся от раскулачивания, которые ведут антисоветскую деятельность.

3. Бывшие кулаки и социально опасные элементы, состоявшие в повстанческих, фашистских, террористических и бандитских формированиях, отбывшие наказание, скрывшиеся от репрессий или бежавшие из мест заключения и возобновившие свою антисоветскую преступную деятельность.

4. Члены антисоветских партий (эсеры, грузинские меньшевики, муссаветисты, дашнаки), бывшие белые, жандармы, чиновники, каратели, бандиты, банд. пособники, переправщики, реэмигранты — скрывшиеся от репрессий, бежавшие из мест заключения и продолжающие вести активную антисоветскую деятельность.

5. Изобличенные следственными и проверенными агентурными материалами, наиболее враждебные и активные участники ликвидируемых сейчас казачье-белогвардейских повстанческих организаций, фашистских, террористических и шпионско-диверсионных контрреволюционных формирований.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, содержащиеся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

6. Наиболее активные антисоветские элементы из бывш. кулаков, карателей, бандитов, белых, сектантских активистов, переправщиков и прочих, которые содержатся сейчас в тюрьмах, лагерях, трудовых поселках и колониях и продолжают вести там активную антисоветскую подрывную работу.

7. Уголовники (бандиты, грабители, воры-рецидивисты, контрабандисты-профессионалы, аферисты-рецидивисты, скотоконокрады), ведущие преступную деятельность и связанные с преступной средой.

Репрессированию подлежат также элементы этой категории, содержащиеся в данное время под стражей, следствие по делам которых закончено, но дела еще судебными органами не рассмотрены.

8. Уголовные элементы, находящиеся в лагерях и трудпоселках и ведущие в них преступную деятельность.

9. Репрессии подлежат все перечисленные выше контингенты, находящиеся в данный момент в деревне — в колхозах, совхозах, сельскохозяйственных предприятиях и в городе на промышленных и торговых предприятиях, транспорте, в совучреждениях и на строительстве.

Леплевский

Справка о ходе операции по кулакам, уголовникам и прочим контрреволюционным элементам по состоянию на 25 августа 1937 года

Совершенно секретно

1. Всего с начала операции по 25 августа органами НКВД по Украине в целом арестовано — 15 612 человек, в том числе:

	Всего	1-я категория	2-я категория
Кулаков	7141	5957	1184
Уголовников	3950	2931	1019
Прочие к-р элементы	4521	3790	731
Итого	15612	12678	2934

2. Осуждено областными тройками за этот период 6707 человек, из них:

	Всего	1-я категория	2-я категория
Кулаков	3115	2064	1051
Уголовников	1497	696	801
Прочие к-р элементы	2095	1296	799
Итого	6707	4056	2651

3. Из числа осужденных по 1-й категории 4056 чел. Уже приведены в исполнение приговора в отношении 2552 человек, в том числе: кулаков — 1322 чел., уголовников — 434 чел., проч. к-р эл. — 796 чел.

Имеющийся значительный разрыв между числом осужденных к ВМУН и числом уже расстрелянных объясняется с одной стороны тем, что на часть осужденных за последние дни еще не оформлены протоколы, с другой стороны тем, что основная масса осужденных из числа арестованных по операции находится в районах и еще не доставлена в областные центры.

4. В процессе операции было вскрыто 217 к-р формирований с общим числом арестованных — 1277 человек, в том числе к-р организаций — 91 с общим числом участников — 705 чел., к-р групп — 126 с общим числом участников — 572 чел.

5. У репрессированных по операции по неполным данным было изъято оружия — 391 единица, в том числе: огнестрельного — 339 един., холодного — 52 един.

Вр. нач. 8-го отдела УГБ НКВД УССР,
лейтенант госбезопасности Мунвез

Из сведений об осужденных областными тройками НКВД УССР — кулаках, уголовниках и прочих контрреволюционных элементах за время с начала операции по 25 августа 1937 года

Совершенно секретно

	Всего осуждено	Откуда изъяты осужденные									Из общего числа осужденных						
		из колхозов	из совхозов	с пром. предприятий	из обор. промышл.	с транспорта	из сов. аппарата	со строительства	лиц без опред. занятий	прочих	арестов по операции	ранее осужд., отбывших наказание	бежавших из лагерей, тюрем и т. д.	скрывшихся от репрессий	проход. по следств. делам УГБ	проход. по следств. делам УКРМ	осужд., содерж. в тюрьмах
Одесская область																	
Кулаков	651	30	35	33	2	58	25	6	143	47	628	193	245	190	23	–	–
Уголовн.	135	7	1	4	–	–	–	–	122	1	104	92	11	1	–	31	–
Прочие	340	127	4	21	8	19	38	6	58	59	167	79	9	79	173	–	–
Всего	1126	435	40	58	10	77	63	12	323	107	899	364	265	270	193	31	–
Итого по Украине																	
Кулаков	2894	1039	122	291	3	174	98	48	772	347	2850	1123	976	751	42	–	2
Уголовн.	1467	179	14	71	2	12	7	5	1047	130	1384	1125	133	26	–		20
Прочие	2047	562	40	296	15	160	186	26	348	414	879	612	41	326	1157	–	11
Всего	6408	1780	176	658	20	346	291	79	2167	891	5113	2860	1150	1103	1199	63	33

Из сводки 8-го отдела УГБ НКВД УССР об осужденных областными тройками НКВД УССР кулаках, уголовниках и прочем контрреволюционном элементе за время с начала операции по 7 сентября 1937 года

Совершенно секретно

1. Всего с начала операции по 7 сентября с. г. областными Тройками осуждено по Украине 11 790 человек, из них: по 1-й категории — 6012 человек, по 2-й категории — 5778 человек.

В общем числе осужденных:

	Всего	По 1-й категории	По 2-й категории
Кулаков	5132	2969	2163
Уголовников	3295	1204	2091
Проч. к-р элем.	3363	1839	1524

По отношению к установленному лимиту по Украине в целом (8000 чел. по 1-й категории и 20 800 чел. по 2-й категории) осужденные составляют: по 1-й категории — 75,2 %, по 2-й категории — 27,7 %.

2. По отдельным областям Украины осужденные областными Тройками разбиваются так:

	Категории	Лимит	Осуждено			
			всего	кулаков	уголовн.	проч. к/р элемент
Одесская область	1-я категория	1000	1192	590	334	268
	2-я категория	3500	1737	956	240	541
МАССР	1-я категория	200	44	27	7	10
	2-я категория	500	19	8	3	8
Всего по Украине	1-я категория	8000	6012	2969	1204	1839
	2-я категория	20800	5778	2163	2091	1524
	Итого	28800	11790	5132	3295	3363

Как видно из этих данных, наиболее интенсивно работают Тройки при УНКВД по Киевской, Одесской и Винницкой областям. По Киевской и Винницкой области количество осужденных по 1-й категории приближается к установленному лимиту, по Одесской области даже превышает лимит. По Киевской и Одесской областям также наиболее велико число осужденных по 2-й категории.

Отстают Тройки при УНКВД по Харьковской области и НКВД МАССР — осужденные по 1-й категории не составляют и 50 % лимита, число же осужденных по 2-й категории вообще незначительно.

По областям осужденные по 1-й и 2-й категориям по отношению к положенному лимиту составляют следующий процент: Одесская область — 119,2 % по 1-й категории и 49,6 % по 2-й категории; МАССР — 22,0 % по 1-й категории и 3,8 % по 2-й категории.

3. Как указано выше, больше всего осуждено Облтройками бывших кулаков. Наиболее значительную группу среди осужденного разного к-р элемента составляют участники ликвидируемых в настоящее время к-р организаций, среди уголовников — воры-рецидивисты <...>

4. Из числа осужденных Облтройками по состоянию на 1 сентября — 8687 человек арестованных по операции насчитывается 7052 человека, остальные распределяются так: проходящих по следделам УГБ — 1484 чел.; проходящих по следделам УРКМ — 76 чел.; осужденных, проявлявших себя антисоветски в тюрьмах — 75 чел. Основную массу среди осужденных составляют лица, без определенных занятий и изъятые из колхозов <...>

Из сведений об осужденных областными тройками НКВД УССР — кулаках, уголовниках и прочих контрреволюционных элементах за время с начала операции по 1 октября 1937 года

Совершенно секретно

	Всего осуждено	Откуда изъяты осужденные									Из общего числа осужденных						
		из колхозов	из совхозов	из пром. предприятий	из обор. промышл.	с транспорта	из сов. аппарата	со строительства	лиц без опред. занятий	прочих	арестов по операции	ранее осужд., отбывших наказание	бежавших из лагерей, тюрем и т. д.	скрывшихся от репрессий	проход. по следств. делам УГБ	проход. по следств. делам УКРМ	осужд. содерж. в тюрьмах
Одесская область																	
Кулаков	2627	1355	146	153	7	144	86	22	664	50	2536	683	947	670	76	–	15
Уголовн.	996	142	7	47	–	12	9	–	775	4	870	836	14	20	–	31	95
Прочие	1617	553	23	144	21	106	213	16	468	72	1139	444	35	68	475	–	3
Всего	5240	2050	176	344	28	262	308	38	1907	127	4545	1963	996	758	551	31	113
МАССР																	
Кулаков	244	61	3	2	–	–	2	7	154	15	244	179	42	22	–	–	–
Уголовн.	156	12	–	–	–	–	–	–	139	14	150	124	27	9	–	5	–
Прочие	170	25	1	1	–	-–	8	–	57	18	58	47	9	2	52	–	–
Всего	519	98	4	3	–	–	10	7	350	47	462	350	79	33	52	5	–
Итого по Украине																	
Кулаков	12086	4598	599	1099	19	496	337	249	3429	1260	11990	4627	2665	2819	80	–	16
Уголовн.	6852	845	57	378	7	54	55	49	4910	497	6540	5615	721	112	–	107	206
Прочие	6481	1758	110	838	47	398	646	68	1626	990	4444	2318	234	250	2021	–	16
Всего	25419	7201	766	2315	73	948	1028	366	9965	2747	22914	12560	4620	3181	2101	107	237

Из справки 8-го отдела УГБ НКВД УССР на 30 октября 1937 года

Совершенно секретно

Всего с начала операции по 30 октября 1937 года областными Тройками осуждено 38 820 человек.

Из них	Осталось до лимита
по 1-й категории — 14 542	5608
по 2-й категории — 24 278	13 522

По отдельным областям осуждено:

	Категории	Лимит	Осуждено			
			всего	кулаков	уголовников	прочий антисоветский элемент
Одесская область	1-я категория	2800	2076	913	507	656
	2-я категория	5000	4208	2124	760	1324
МАССР	1-я категория	800	277	172	54	51
	2-я категория	1400	464	181	190	93
Всего по Украине	1-я категория	20150	14 542	7370	2443	4729
	2-я категория	38700	24278	11325	7161	5792
Всего по СССР		57950	38820	18695	9604	10521
По отношению к общему числу осужденных				48,2 %	24,7 %	27,1 %

Сообщение наркома внутренних дел УССР Леплевского в НКВД СССР от 25 ноября 1937 года

Москва. НКВД СССР
тов. Фриновскому

Сообщаю результаты работы областных троек по приказу № 00447 с начала операции по 25 ноября сего года.

Всего осуждено с начала операции 56 296 человек, из них: по первой категории 20 554 человека, в том числе кулаков — 9997 чел., уголовников 2919, проч. к-р элемента — 7638,

по второй категории осуждено 35 742 человека, из них кулаков — 16 536, уголовников — 8546, проч. к-р элемента — 10 660.

По отдельным областям осуждено: <...> Одесской: 1-й категории — 2746, по 2-й категории — 5000; МАССР: 1-й категории — 560, по 2-й категории — 726.

Исчерпаны установленные лимиты полностью по УНКВД Киевской, Донецкой, Днепропетровской и Черниговской областях. Кроме того, исчерпали лимиты по первой категории — Винницкое, Полтавское и Житомирское УНКВД, по второй категории — Одесское УНКВД <...> Всего осталось до лимита 2937 человек. Из них: по первой категории — 651 человек, по второй категории — 2276 человек.

Разрешенный вами дополнительно лимит по первой категории 2000 и по второй категории 5000, по облуправлениям НКВД разверстан.

В соответствии с моим ходатайством от 11 ноября 1937 года № 89155, прошу вас дополнительно утвердить лимит еще по первой категории 2000 и по второй категории 5000.

Народный комиссар внутренних дел УССР,
комиссар государственной безопасности 2-го ранга Леплевский

Из справки 8-го отдела УГБ НКВД УССР на 4 декабря 1937 года

Совершенно секретно

Всего с начала операции по 4 декабря 1937 года областными Тройками осуждено 64 436 человек.

Из них	Осталось до лимита
По 1-й категории — 22 826	2849
По 2-й категории — 41 610	6902

По отдельным областям осуждено:

	Категории	Лимит	Осуждено				Осталось до лимита
			всего	кулаков	уголовн.	проч. к/р элемент	
Одесская область	1-я категория	3300	3049	1311	553	1185	251
	2-я категория	6000	5492	2523	1072	1897	508
МАССР	1-я категория	800	746	738	94	214	54
	2-я категория	1400	939	390	309	240	461
Итого по Украине	1-я категория	24 150	22 826	11 110	3012	8704	2849
	2-я категория	47 800	41 610	19 361	8946	13 303	6902
Всего		71 950	64 436	30 471	11 958	22 007	9751
По отношению к общему числу осужденных				47,2 %	18,6 %	34,2 %	–

Из справки об осужденных областными тройками НКВД УССР с начала операции по 9 декабря 1937 года

Совершенно секретно

	Категории	Лимит	Всего осуждено	Осталось до лимита
Одесская область	1-я категория	3300	3261	39
	2-я категория	6000	5992	8
МАССР	1-я категория	800	800	–
	2-я категория	1400	1400	–
Итого по Украине	1-я категория	24 150	22 627	1523
	2-я категория	47 800	44 337	3563
Всего		71 950	66 864	5086

Из сведений об осужденных областными тройками НКВД УССР в порядке приказа НКВД СССР № 00447 на январь 1938 года

Совершенно секретно

	Количество осужденных		
	всего	по 1-й категории	по 2-й категории
По общему лимиту	7365	2865	4500
По лимитам, предоставленным т. Бельским	5172	2565	2607
Итого	12 537	5430	7107
Одесская область	9650	3650	6000
МАССР	2300	900	1400
Всего по Украине	83 122	32 715	50 407
По общему лимиту	77 950	30 150	47 800
По лимитам, предоставленным т. Бельским	5172	2565	2607

Рапорт начальника УНКВД по Одесской области Федорова наркому внутрених дел УССР Леплевскому от 20 сентября 1937 года

На 20 сентября 1937 г. число арестованных, в связи с изъятием к.р. кулацкого и активно действующего к.р. элемента, по Одесской области составляет 2412 человек. Все они арестованы по конкретным материалам и делам о практической контрреволюционной деятельности.

Намеченный для Одесской области лимит по 2-й категории в 3500 чел. совершенно недостаточный и уже использован.

Между тем, имеется ряд серьезнейших по своим показателям районов, по которым дела еще вовсе не рассматривались или же произведенное изъятие ни в какой мере не обеспечивает очистку этих районов от активно действующего контрреволюционного элемента. К таким относятся: Баштанский, М.-Висковский, Н.-Воронцовский, Н.-Архангельский, Снегиревский и А.-Ивановский районы, исключительно засоренные повстанческими, петлюровскими, эсеровскими и украинско-националистическими кадрами; Благоевский, Октябрьский, Очаковский, Т.-Березанский районы, являющиеся пригранично режимными, со смешано-национальным (болгарским, немецким и украинским) составом населения, располагающие значительным количеством активно действующих контрреволюционных элементов и переправщиками; Владимирский район, в котором осел весь изгонявшийся из г. Николаева антисоветский, паразитирующий элемент.

Эти районы были заняты операцией по румынам и полякам и в операцию по кулачеству до сего времени не имели возможности включиться и значительно отстали.

Исходя из изложенного, прошу Вашего ходатайства перед народным комиссаром внутренних дел СССР, генеральным комиссаром государственной безопасности тов. Ежовым относительно увеличения лимита по 2-й категории для Одесской области на 1500 человек.

Начальник управления НКВД по Одесской области, полковник Федоров

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского начальнику УНКВД по Одесской области Федорову [октябрь 1937 года]

Сообщаю дополнительный лимит по первой категории — триста по второй — пятьсот. Форсируйте работу троек. Учтите что этот лимит является предварительным как по первой так и по второй категориям. Через несколько дней извещу об увеличении лимита. Обращаю ваше внимание что до сих пор вы по тройке осуждали в лагеря стариков непригодных для работы. Дальнейшей работе троек это необходимо устранить.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского начальнику УНКВД по Одесской области Федорову от 21октября 1937 года

Во изменение моей телеграммы № 89123 октября сообщаю, что приказу № 00447 вам выделяется дополнительный лимит по 1-й категории — 900, по 2-й категории — 1500. Таким образом, с ранее утвержденными лимитами всего по 1-й категории — 2800, по 2-й категории — 5000.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского наркому внутренних дел МАССР Ривлину от 21 октября 1937 года

Во изменение моей телеграммы № 89121 октября сообщаю, что приказу № 00447 вам выделяется дополнительный лимит по 1-й категории — 500, по 2-й категории — 900. Таким образом, с ранее утвержденными лимитами всего по 1-й категории — 800, по 2-й категории — 1400.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского наркому внутренних дел СССР Ежову от 11 ноября 1937 года

В связи с необходимостью окончания к 10 декабря операции по антисоветским, кулацким и уголовным элементам, мною 10 ноября сего года, с целью форсирования операции, проведено совещание с начальниками областных управлений. В результате совещания возникает необходимость просить вас увеличить лимит для рассмотрения дел на областных Тройках.

Увеличение лимита объясняется следующим: на 10 ноября по операции по кулакам и уголовникам имеется еще не рассмотренных дел на 11 000 человек; по украинским националистам под следствием содержатся 4868 человек, значительную часть которых предполагаю рассмотреть на областных Тройках. Кроме того, намечаются дополнительные аресты антисоветского, кулацкого и уголовного элемента по 7 областям (Донецкой, Киевской, Одесской и др.) до 15 000 человек.

В связи с этим прошу вас дополнительно увеличить лимит на 4000 человек по первой категории и 10 000 человек по второй.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского начальнику УНКВД по Одесской области Федорову от 26 ноября 1937 года

Приказу НКВД СССР № 00447 вам дополнительно выделяется первой категории — 300, второй категории — 600.

Телеграмма врид наркома внутренних дел УССР Лепина начальнику УНКВД по Одесской области Федорову от 1 декабря 1937 года

Приказу НКВД СССР № 00447 вам дополнительно выделен лимит по первой категории — 200, по второй — 400.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Леплевского наркому внутренних дел СССР Ежову [декабрь 1937 года]

Сообщаю что предоставленный вами для Украины лимит по приказу № 00447 по первой категории 24 150 и по второй категории 47 800 исчерпан.

Соответствии вашей телеграммой № 50194 от 11 декабря прошу дополнительно предоставить лимит для всех областных управлений НКВД Украины по первой категории — шесть тысяч, по второй категории — десять тысяч.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Успенского наркому внутренних дел МАССР Лютому [февраль 1938 года]

Приказу НКВД № 00447 Вам дополнительно утвержден лимит первой категории двести. Работу Тройки продлить по 15 марта с. г. Всю операцию рассмотрения дел закончить не позднее указанного срока.

Окончании операции донести итоговой запиской, схему которой сообщим дополнительно. При проведении операции особое внимание обратите на очистку транспорта соответствии директиве № 56. Операцию начать немедленно.

Телеграмма наркома внутренних дел УССР Успенского начальнику УНКВД по Одесской области Федорову [февраль 1938 года]

Приказу НКВД № 00447 Вам дополнительно утвержден лимит первой категории четыреста. Работу Тройки продлить по 15 марта с. г. Всю операцию рассмотрения дел закончить не позднее указанного срока.

Окончании операции донести итоговой запиской, схему которой сообщим дополнительно. При проведении операции особое внимание обратите на очистку транспорта соответствии директиве № 56. Операцию начать немедленно.

Из данных 8-го отдела УГБ НКВД УССР о заявках на лимиты для областных троек по докладным запискам областных управлений НКВД. 8 февраля 1938 года

В докладных записках начальники областных Управлений ходатайствуют об утверждении лимита для областных Троек: по первой категории — на 23 650 человек, по второй категории — на 22 600 человек.

Из них:

Органы НКВД	Всего	1-я категория	2-я категория
УНКВД по Одесской области	7600	2600	5000
НКВД МАССР	1400	1100	300
Итого по Украине	46 150	23 650	22 600

Примечание: По Донецкой и Днепропетровской областям докладные записки отсутствуют.

Необходимость утверждения указанного лимита областными управлениями мотивируется, в основном, следующим:

Результаты проведенных на Украине массовых операций показывают, что по кулацко-националистическим к-р кадрам и повстанческим формированиям не был нанесен достаточно решительный оперативный удар, и не было вскрыто существующее и действующее к-р подполье.

Итоги проведенного областными управлениями НКВД учета антисоветского элемента свидетельствуют о значительной засоренности Украины к-р кулацкими, националистическими, петлюровско-белогвардейскими элементами, являющимися большой базой для различных контрреволюционных формирований.

Одновременно управления НКВД пограничных областей считают необходимым произвести выселение членов семей репрессированных в тыловые районы, так как они могут служить базой для повстанческой деятельности и разведывательной работы иностранных разведок.

На основе поданных заявок подлежат переселению: по Одесской области — 6000 членов семей; по МАССР — 3500.

Начальник 8-го отдела УГБ НКВД УССР,
лейтенант госбезопасности Мунвез

Докладная записка начальника УНКВД по Одесской области Федорова наркому внутренних дел СССР Ежову от 15 февраля 1938 года

Для Одесской области дан дополнительный лимит по тройке всего на 400 человек, что является совершенно недостаточным при наличии больших вновь выявленных учетов по контрреволюционному и уголовному элементу.

Прошу дополнительно увеличить лимит: по 1-й категории — до 3000 человек (включая 400 имеющихся у меня); по 2-й категории — до 2500 человек. Всего: 5500 человек.

Срок работы тройки прошу установить до 15 апреля.

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 32. Арк. 2–4, 5, 6–14, 22–23, 24, 25–36, 37, 38–39, 40, 41–47, 48, 49–54, 61, 65, 67, 77, 79, 90–92, 96, 108–109, 112, 113, 122–123, 129–130, 134, 137, 145–148.

№ 44

З доповідної записки начальника УНКВС по Одеській області М. М. Федорова народному комісару внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевському «Про роботу з викриття і ліквідації контрреволюційного націоналістичного підпілля в Одеській області»

Одеса *Жовтень 1937 р.*

Совершенно секретно

В дополнение к нашему № 750183 от 5 сентября 1937 года сообщаем, что в процессе следствия по делам арестованных нами националистов вскрывается повстанческая низовка и контрреволюционное боротьбистское подполье, возглавляющее контрреволюционную националистическую деятельность на территории Одесской области.

Всего за период с 15 июня по 1 октября 1937 года нами арестовано 1437 украинских националистов, из коих: по городам (Одесса, Николаев, Херсон, Кирово) — 386 чел., по сельским районам области — 1051 чел. За этот же период нами ликвидированы 21 националистическая организация и 87 националистических повстанческих групп с общим количеством арестованных по ним 649 человек <...>

Из общего числа арестованных 1437 националистов по состоянию на 1 октября 1937 года осуждены Военной коллегией Верховного суда Союза ССР, спецколлегией областного суда, областной Тройкой и другими судебными инстанциями — 592 человека <...>

Таким образом, по состоянию на 1 октября 1937 года в стадии следственного производства имеются дела на 845 арестованных националистов, из коих 503 человека проходят по групповым делам: 14 националистических организаций и 66 контрреволюционных повстанческих групп.

Из числа ликвидированных групповых и одиночных дел, находящихся в стадии следствия, о части которых нами уже сообщалось № 750193 от 5 сентября 1937 года, следует отметить такие:

Дело «Рада» — г. Одесса. <...> По делу арестованы: Остапенко-Бовкун, Калиниченко и Малеванный. В ближайшие дни будут арестованы Подвиженко, Кваша и Писчаный. Кроме того, приняты меры к установке Шекеры для последующего ареста. Следствие по делу разворачиваем.

Дело «Летуны» — г. Одесса. Как нами сообщалось, по этому делу нами арестованы Юданович, Корой, Ващук и Качалава — педагоги средних школ, активные националисты, представляющие собой активно действующую националистическую группу, заложенную

националистом Музычко, сосланным за активную контрреволюционную деятельность <...> Устанавливаются другие участники указанной контрреволюционной националистической группы.

Дело «Стратеги» — г. Херсон. По делу уже арестовано 12 человек <...>

Дело «Рецидив» — г. Николаев <...> Кроме арестованных по делу 8 активных националистов, из коих 2 — бывшие боротьбисты, намечаются к аресту в ближайшие дни 11 бывших боротьбистов, проходящих по настоящему делу по показаниям Лагуты, Гудзя-Засульского и Кравченко. Приняты меры к установке и немедленному аресту Билика и Грачева <...>

Дело «Фашисты-весенние» — г. Одесса <...> Дело следствием закончено. Обвиняемые Новохатько, Захаров, Миколюк, Барабанчук, Кучма и Мальцев осуждены Военной коллегией Верховного суда СССР по первой категории <...>

Дело «Повстанцы» — Тишковский район. На территории Тишковского и Ольшанского районов Одесской области вскрыта контрреволюционная повстанческая организация, ставившая перед собой цель — подготовку и осуществление вооруженного восстания против Советской власти.

Пока установлены такие участники организации:

1. Белинский Кирилл Иосифович, сын попа, бывший петлюровец, учитель села Федоровка Тишковского района. Арестован.
2. Белинский Виктор Иосифович, сын попа, бывший активный петлюровец. Арестован.
3. Бессараб Иван Павлович, член колхоза в селе Бузинковатое Ольшанского района.
4. Супаковский Михаил Федосеевич, плотник колхоза в селе Бузинковатое Ольшанского района.
5. Фрединский Ефим Андреевич, инструктор РПК.
6. Ролинский Иван Севастьянович, член колхоза в селе Бузинковатое Ольшанского района.
7. Эренберг Анастасия Ивановна, служащая УНГО Тишковского райисполкома.
8. Новицкий Василий Степанович, машинист станции Дебальцево, связан с петлюровским эмиссаром.
9. Онищук Андрей, кулак, вернувшийся из ссылки, работает в колхозе села Бузинковатое Ольшанского района.
10. Лещинский Куприян Федорович, работник колхоза им. Кирова Одесского пригородного района <...>

Дело «Центр» — Песчано-Бродский район. Вскрыта и ликвидирована диверсионная ячейка в составе:

1. Шевелев Тихон Николаевич, начальник ж. д. почтового отделения станции Помошная, выдававший в 1918-1919 годах контрразведке коммунистов.
2. Хлестун Александр Акимович, пом. бухгалтера колхоза им. Горького, арестовывавшийся в 1930 году по делу СВУ.
3. Ващук Иван Моисеевич, референт болтового завода в Дружковке (Донбасс), арестовывавшийся в 1930 году по делу СВУ.
4. Бондарь Петр, бывший петлюровец, без определенных занятий.

<...> Следствием разворачиваем с упором на выявление руководителей этой диверсионной ячейки.

Дело «Запорожцы» — Коминтерновский район. Вскрыта и ликвидируется контрреволюционная националистическая организация, именовавшая себя «Запорізька січ».

По показаниям Леонова и Шаповалова, эта контрреволюционная организация возглавлялась арестованным Шаповаловым Петром Акимовичем, которого называли кошевым. Есаулом этой организации был избран Шаповалов Александр Акимович, а затем Вельченко Федор Родионович. Судьей «Запорізької січі» был избран учитель Богдан Алексей Михайлович.

Показаниями указанных арестованных устанавливается также, что организация имела свой устав, по которому каждый вновь вступающий в эту организацию должен был принимать присягу.

По делу проходит 12 человек, установленных нами, из коих 6 человек арестовано. Леонов, Шаповалов и Козловский направлены в Одессу. Приняты меры к установке всех участников этой повстанческой организации и их репрессированию.

Дело «Зброд» — Первомайский район <...> Арестованы и полностью сознались в принадлежности к повстанческой организации и в проведении контрреволюционной работы такие лица:

1. Килиянчук И. К., бывший кулак, бывший член партии украинских эсеров, руководитель указанной организации.
2. Руссов Г. И., бывший кулак, нелегально переходил румынскую границу, был арестован сигуранцей и переброшен в Советский Союз.
3. Салтановский Т. Н., владелец дома, где происходили нелегальные сборища участников повстанческой организации; проводил вербовку новых участников.
4. Джинтак Ф. И., бывший петлюровец, вел подрывную работу в колхозе; при обыске у него обнаружены ручные гранаты.
5. Титаренко Н. Ф., бывший петлюровец, вывел по заданию организации из строя 80 колхозных лошадей.
6. Левуцкий С. А., бывший петлюровец, в прошлом судимый, проводил вербовку в организацию и занимался вредительской деятельностью в колхозе.
7. Джинтак Е. И., бывший петлюровец, проводил вредительскую работу в колхозе.
8. Титаренко П. В., бывший петлюровец, проводил вербовку новых участников в повстанческую организацию.

Устанавливаем остальных 20 человек участников указанной повстанческой организации, проходящих по показаниям перечисленных выше арестованных <...>

Дело «Просвещенцы» — Добровеличковский район. Вскрытая контрреволюционная националистическая повстанческая ячейка, ставившая своей целью организацию вооруженного восстания против Советской власти <...> По делу арестовано 5 человек, являющихся активными участниками повстанческой ячейки и стоящих в ее руководстве:

1. Селевич Александр Парфентьевич, учитель.
2. Гуржий Иван Васильевич, заведующий педчастью средней школы.
3. Крыжановский Виталий Самсонович, директор школы.
4. Миц Фока Петрович, учитель.
5. Примха Дмитрий Тихонович, инспектор районо.

В следствии берем упор на выявление рядовых участников повстанческой ячейки и связей последней с повстанческими ячейками других сел и районов <...>

Приложение: копии протоколов допросов обвиняемых Остапенко-Бовкуна, Кандыбы, Бойко В., Яруты, Шевченко, Шевелева, Белинского и Ощана.

Начальник УНКВД по Одесской области полковник Федоров

ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 48. Арк. 1–22.

№ 45

План проведення операції з виселення з Молдавії родин репресованих

Тирасполь *Квітень 1938 р.*

№ п/п	Перечень мероприятий	Кто исполняет	Дата проведения	Часы
1	По получении телеграммы, организовываются бригады для посылки в районы и из районов в села, для проведения операции. В состав бригады входят: опер. работник УГБ, как руководитель бригады, представитель РПК и работник милиции. Каждой бригаде придается физическая сила для окарауливания выселяемых из числа милиции, войск НКВД и местного парт. актива. Комплектование бригад в р-нах проводится опер. работниками УГБ НКВД МАССР совместно с начальниками РО НКВД, причем эта работа проводится за 3–4 часа до выброски этих бригад к местам назначения, т. е. до 24 ч. 1-го дня операции.	НКВД МАССР, начальники РО НКВД и специально командированный в район опер. работник УГБ из НКВД МАССР	1-й день операции	
2	Выброска бригад в населенные пункты для проведения операции должна быть проведена с расчетом прибытия к местам назначения за 3 часа.	Они же	1–2-й день операции	3 ч. ночи
	Сразу же по прибытии бригад к пунктам выселения, проводится одновременно изъятие всех семейств подлежащих высылке и концентрация их на одном сборном пункте, где они находятся до полного окончания операции в этом пункте.	Бригады	1–2-й день операции	с 3 ч. ночи до 6–7 ч. утра
3	Вслед за изъятием семей, проводится изъятие их имущества в присутствии одного представителя высылаемой семьи (желательно женщины) и представителя колхоза или сельсовета, которым передается по акту соответствующая часть имущества, не подлежащая отгрузке.	Они же	1–2-й день операции	с 5 до 9 ч. утра
4	Отправка изъятых для высылки взрослых мужчин и частично женщин к погрузочным ж. д. пунктам пешим порядком «колонна № 1».	Они же	1–2 день операции	с 7 до 9 ч. утра
5	Одновременно с изъятием семей и их имущества проводится бригадами мобилизация транспорта на месте с таким расчетом, чтобы по окончании изъятия семей и имущества, подлежащие высылке женщины с детьми и личные вещи семей были погружены на подводы и отправлены на погрузочные ж. д. станции «колонна № 2».	Они же	1–2-й день операции	с 9 до 14–15 ч.
6	Этапирование семей с их личным имуществом с места сельских сборных пунктов до погрузочных ж. д. пунктов: колонны № 1, состоящей из мужчин и частично женщин пешим порядком; колонна № 2 на подводах и машинах, состоящая из женщин, детей и личного имущества семей.	Они же	1–2-й день операции	с 9 до 14–15 ч.
7	Комплектование приемочных бригад из работников НКВД на приемо-погрузочных ж. д. пунктах, подыскание помещения и привлечение медсанперсонала.	Нач. обл. милиции и нач. ОДТО	С получения телеграммы о выселении	с 12 до 18 ч.
8	Начало работ приемочных бригад.	Нач. обл. милиции и ж.д. милиции	1-й день операции	

9	Регистрация, медосмотр, элементарная сан. обработка семей выселяемых проводится на ж. д. приемо-погрузочных пунктах.	Приемо-погруз. бригады	1–2-й день операции	с 9 ч.
10	Выделение комендантов, эшелонов и физической охраны для сопровождения к месту высылки из числа воинских частей НКВД или милиции, прикомандированной в качестве охраны.	Начальник обл. милиции	1–2-й день операции	с 14 до 20 ч.
11	Подача вагонов на погруз. ж. д. пункты, согласно плана перевозок и погрузка высылаемых.	Железная дорога	1–2-й день операции	с 16 ч.
12	Отправка эшелонов с погруженными семьями к месту высылки.	Железная дорога	1–2-й день операции	с 20 до 23–24 ч.
13	Руководители бригад — опер. работники УГБ связываются с имеющейся агентурной сетью на местах; ведут работу по выявлению к-р. групп, попыток к выступлению, распространению листовок, немедленно пресекая их на месте арестом организаторов.	Бригады	1–3-й день операции	в 24 ч.
14	Общие сельские сходы, на которых будет проведена разъяснительная работа представителями Обкома и РПК, по вопросу высылки политнеблагонадежного, уголовного элемента и их семей.	Обком и РПК	2-й день операции	в 15 ч.
15	Подбор (хвостов) находившихся в отлучке с места постоянного жительства и скрывающихся в пределах Молдавии.	Бригады	3-й день операции	до 18 ч.
16	Погрузка и отправка их на ж. д. станции.	Они же	3-й день операции	в 20 ч.

Нарком внутренних дел Молдавской АССР,
старший лейтенант госбезопасности (підпис) Лютый

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 38. Арк. 43–46.

№ 46

Доповідна записка начальника УНКВС по Одеській області Д. Д. Гречухіна наркому внутрішніх справ УРСР О. І. Успенському щодо заходів з виселення родин репресованих з прикордонних районів Одеської області

Одеса *8 квітня 1938 р.*

Совершенно секретно
Народному комиссару внутренних дел УССР
комиссару государственной безопасности 3-го ранга
тов. Успенскому

В дополнение к нашей докладной записке № 755502 от 1 марта 1938 года сообщаю, что дополнительной проверкой по учету подлежащих выселению семей репрессированных за контрреволюционную деятельность и лиц, бежавших за границу, установлено:

Из приграничных Беляевского, Зельцского, Спартаковского, Фрунзовского, Коминтернского, Гроссуловского, Раздельнянского и Одесского пригородного районов подлежат выселению в Казахстан 2119 семейств, с общим количеством 7691 человек.

В числе выселяемых семей, бежавших за кордон — 62, и семейств репрессированных за контрреволюционную деятельность — 2057. В том числе: мужчин — 2868, женщин — 4823.

По возрастному составу выселяемые подразделяются: до 5 лет — 922; от 5 до 16 лет — 3013; от 16 до 60 лет — 3548; свыше 60 лет — 208.

У выселяемых имеется следующее имущество: крупного рогатого скота — 1638 голов, мелкого скота — 1857 голов, птицы — 13 570 штук, хлеба — 1025 тонн, домашних вещей — 1502 тонны. Для перевозки выселяемых и их имущества требуется 678 вагонов из следующего расчета: для людского состава (из расчета 40 человек на вагон) — 172 вагона; для крупного и мелкого скота (из расчета: крупный 8 голов на вагон и мелкий — 16 голов на вагон) — 341 вагон; для перевозки зерна (из расчета 16 тонн на вагон) — 67 вагонов; для домашних вещей (из расчета 16 тонн на вагон) — 98 вагонов.

Вагоны должны быть поданы для районов на следующие станции:

Беляевский район, станция Выгода	100 вагонов
Спартаковский район, станция Выгода	152 вагона
Одесский пригор. район, станция Выгода	60 вагонов
Фрунзовский район, станция Затишье	48 вагонов
Зельцский район, станция Еремеевка	89 вагонов
Коминтерновский район, станция Кремидовка	73 вагона
Гроссуловский район, станция Ивановка	96 вагонов
Раздельнянский район, станция Мигаево	25 вагонов.

Имея в виду, что мы продолжаем операцию по вскрытию военно-националистического подполья и производим дальнейшие аресты по немцам, кулакам и прочему антисоветскому элементу, к моменту выселения семей репрессированных количество их может увеличиться.

Начальник управления НКВД УССР по Одесской области,
капитан госбезопасности (підпис) Д. Гречухин

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 38. Арк. 65–68.

№ 47

Дані щодо кількості родин репресованих за контрреволюційну діяльність, що підлягали виселенню з прикордонної зони Одеської області до Казахстану

Одеса *21 квітня 1938 р.*

Совершенно секретно

Район	**Число семей**	**Число людей**			**Возраст**, *лет*				**Крупн. рогат. скота**	**Мелкого скота**	**Хлеба**, *т*	**Проч. имущества**, *т*	**Требуется вагонов**	**Намеченные погрузочные пункты**
		всего	**мужчин**	**женщин**	**до 5**	**от 5 до 16**	**от 16 до 60**	**свыше 60**						
Спартаковский	400	1493	561	932	185	602	649	57	317	327	55	256	116	Выгода
Зельцский	338	1407	556	851	161	581	643	22	234	267	82	82	91	Еремеевка
Беляевский	382	1252	428	824	106	494	571	81	257	191	71	80	85	Выгода
Коминтерновский	225	798	319	479	81	320	363	34	229	225	113	41	73	Кремидовка

Гроссуловский	188	692	248	444	73	279	318	22	192	277	127	119	96	Ивановка — Мигаево
Раздельнянский	146	535	195	340	61	239	227	8	159	209	49	54	60	Еремеевка — Мигаево
Фрунзовский	141	463	172	291	49	166	230	18	81	212	96	43	44	Затишье
Одесский пригородный	141	438	156	282	49	177	208	4	82	192	23	28	38	Выгода
Всего	1961	7078	2635	4443	765	2858	3209	246	1551	1900	616	703	603	

Инспектор при начальнике УНКВД,
сержант госбезопасности (підпис) Мягков

ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 38. Арк. 78.

5. Репресивна політика радянських установ в період Другої світової війни (1939–1945)

А. Документи про притягнення до відповідальності за «порушення норм соціалістичної законності» колишніх працівників УНКВС по Одеській області

№ 48

Оглядова довідка по архівно-слідчій справі № 975164 на колишнього начальника УНКВС по Одеській області М. М. Федорова, заарештованого за «участь в антирадянській змові в системі НКВС» у 1938 році

Федоров Николай Николаевич, бывший начальник ОО ГУГБ НКВД СССР, арестован 20 ноября 1938 г. по ст. ст. 58-1 «а», 17-58-8 и 58-11 УК РСФСР за активное участие в антисоветском заговоре в системе НКВД — к ВМН.

По обвинительному заключению Федорову, в частности, вменялось в вину то, что, будучи начальником УНКВД Одесской области, а затем Киевской, по заданию Успенского он занимался фальсификацией следственных материалов, необоснованными арестами, фальсификацией следственных документов по целому ряду несуществующих контрреволюционных организаций. В этом Федорова изобличал на очной ставке арестованный Успенский Н. И.

Бывший нарком внутренних дел МАССР Краевский по настоящему делу показал, что по указанию Федорова он допускал необоснованные аресты и фальсификацию следственных материалов в МАССР.

Виновным себя Федоров не признал, однако не отрицал, что в ряде случаев он избивал арестованных, например, «набил морду» арестованному Федько.

Арестованный Крафт на очной ставке с Федоровым показал о том, что последний на следствии избивал его.

Изобличали Федорова в участии в антисоветском заговоре в системе НКВД арестованные Ежов, Фриновский, Успенский, Красовский и др.

Военный прокурор отдела ГВП ст. лейтенант юстиции Кобцов
1 декабря 1955 г.

Копия верна: Пом. военного прокурора ОдВО полковник юстиции Быстрый
29 января 1958 г.
С копии верно: Пом. военного прокурора ОдВО полковник юстиции Гончарук
Верно: Следователь следотдела УКГБ по Одесской области
лейтенант (підпис) Хохлов
7 декабря 1972 г.

Справка: копия данного документа находится в архивно-уголовном деле № 10230-п в отношении Переяслава Н. Т. в 10-м отделении УКГБ по Одесской области (л. д. 89).

Следователь следотдела лейтенант (підпис) Хохлов

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 5793. Арк. 73.

№ 49

Оглядова довідка по архівно-слідчій справі № 354258 на колишнього начальника 2-го відділення 2-го відділу УНКВС по Одеській області М. М. Тягіна, засудженого за звинуваченням у посадовому злочині в 1939 році

Тягин Николай Михайлович, 1905 года рождения, кандидат КП(б)У, бывший начальник 2-го отделения 2-го отдела УНКВД Одесской области, был арестован 19 апреля 1939 года 2-м отделом УГБ НКВД УССР по признакам ст. 206-17 «б» УК УССР и 25 августа того же года осужден по этой статье военным трибуналом войск НКВД Одесской области к 7 годам лишения свободы.

Тягин был признан судом виновным в том, что он, работая в УНКВД Одесской области в 1938 году, фальсифицировал уголовные дела и таким образом создавал несуществующие контрреволюционные организации, в системе НКВД избивал арестованных и принуждал их таким образом признавать себя виновными в принадлежности к несуществующей контрреволюционной организации.

На допросах Тягин подтвердил, что по указанию начальника 2-го отдела УГБ Калюжного производились аресты [граждан] по фиктивным справкам об их принадлежности к контрреволюционной организации. Эти фиктивные справки составлялись по распоряжению Калюжного на всех тех лиц, которые когда-либо примыкали к антисоветским партиям.

«Калюжный прямо на совещании заявил, — показал Тягин, — *что мы должны арестовывать всех бывших участников антисоветских политических партий. Он говорил, что такую установку он получил на совещании в Киеве, на котором выступал Успенский, бывший нарком внутренних дел УССР».*

По распоряжению Калюжного работник НКВД Мельниченко ходил в Одесский обком партии и собирал данные о членах ВКП(б) — выходцах из других партий.

«Я и Мельниченко, — показал Тягин, — *заявили Калюжному, что на отдельных лиц у нас совершенно нет компрометирующих материалов, за исключением прошлого, однако Калюжный настаивал на их аресте».*

Далее Тягин показал, что на тех лиц, на которых органы НКВД не располагали компрометирующими данными, работники НКВД составляли фиктивные справки на их арест, указывая в справках, что эти лица до последнего времени (т. е. до дня ареста) состояли в антисоветских организациях и проводят контрреволюционную работу (том 1, л. д. 52–55, 72).

Калюжный давал указания применять к арестованным методы физического воздействия, и он сам, т. е. Тягин, применял такие меры (том 1, л. д. 99, 101).

Калюжный заявил ему, что по второму отделению должно быть арестовано 500–600 человек.

«Нарушение революционной законности, — говорит Тягин, — *как во всем управлении, так и во втором отделении имело место. Нарушались нормы УПК, физическое воздействие применялось во время первой операции, но с разрешения нач. УНКВД»* (том 1, л. д. 29).

Тягин признал себя виновным в том, что он по распоряжению Калюжного избивал арестованных Серебрякова-Ступницкого, Борисова и Закгейма по той причине, что они отрицали на допросах свою принадлежность к контрреволюционной троцкистской организации и свою троцкистскую деятельность (том 1, л. д. 99, 101).

11 марта 1939 года быв. пом. начальника отделения 2-го отдела УГБ УНКВД Бутович подал рапорт на имя особо уполномоченного НКВД УССР, которому он сообщил, что быв. нач. 2-го отделения Калюжный в его присутствии давал распоряжение начальнику 5-го отделения Львову начать производить аресты красных партизан, проживавших на территории Одесской области, и сообщил, что этим будет заниматься и третий отдел.

«Помню, — писал Бутович, — *Калюжный давал нашему отделению контрольное задание по арестам быв. красных партизан не менее чем до ста человек, несмотря на то, что подучетного элемента из числа красных партизан, антисоветски себя проявляющих, в отделе не было».*

Далее Бутович писал, что Калюжный давал установку производить аресты без материалов. Однажды он, т. е. Бутович, принес на подпись Калюжному 30 справок на арест бывших участников к/р восстания и кулаков, и Калюжный понуждал работников НКВД создавать несуществующие контрреволюционные организации (том 1, л. д. 162, 163).

Допрошенный 9 июня 1939 года нач. РО НКВД Сталинского района г. Одессы Мельниченко Анатолий Трофимович показал, что, работая у Тягина в отделении, он составлял справки на арест бывших членов антисоветских политических партий. В этих справках он писал то, что имелось в учетных материалах, т. е. если человек был участником сионистской организации до 1920 года, так он и писал.

«Составив таких справок несколько штук, — показал Мельниченко, — *я понес их Тягину, он, посмотрев, упрекнул меня и заявил: «Кто же вам даст санкцию на арест» и тут же скорректировал в справках, что является участником к/р организации и проводит к/р работу по настоящее время. «Так, — сказал Тягин, — в дальнейшем и надо составлять справки на арест», что мною в дальнейшем и выполнялось. При составлении справок я уже согласно распоряжению Тягина указывал, что является участником к/р организации и проводит антисоветскую работу, хотя материалов об этом в отделе и не было...»*

Далее Мельниченко показал, что он составлял справки на арест без всяких на них материалов, только по одному списку членов партии — выходцев из других партий, который был взят из спецсектора обкома партии, и поэтому арестовывались и непричастные к контрреволюционной деятельности люди.

Калюжный давал установку арестовывать всех бывших членов антисоветских политических партий и арестовывать как можно больше людей, ссылаясь на указания Успенского.

Ему лично, т. е. Мельниченко, Тягин давал контрольные цифры на арест. Мельниченко показал, что он вместе с Тягиным и Абрамовичем во время допроса избивал профессора Чернявского, после чего Чернявский дал показания о своем участии в к/р бундовской организации (том 1, л. д. 169, 170). Профессор Одесского педагогического института обратился с письмом к товарищу Сталину, в котором он писал о жестоких его избиениях и издевательствах над ним на допросах. Копия его письма прилагается (том 1, л. д. 130–134).

О том, что в УНКВД Одесской области массово применялись физические меры воздействия и что давались контрольные цифры на арест, сообщает в своем письме особо уполномоченный НКВД УССР Сальников, поступивший на работу в УНКВД Одесской области в апреле 1938 года. Копия его письма прилагается (том 1, л. д. 183–185).

В своем заявлении на имя наркома внутренних дел бывший работник НКВД Закгейм Михаил также сообщает, что Калюжный, Цирульницкий, Пташной и Тягин сильно избивали во время допроса и таким образом они принудили его оговорить себя. Выписка из его заявления прилагается к сему (том 1, л. д. 409–412).

О применении мер физического воздействия к арестованным дал показания Серебряков-Ступницкий Абрам Моисеевич, который заявил, что следователи Тягин и Абрамович подвергали его на допросе жестоким избиениям и таким путем они принудили его оговорить себя. Копия протокола допроса Серебрякова прилагается к сему (том 1, л. д. 205–214).

Свидетели Бараник, Пташной показали, что Тягин имеет кастет, который свидетели называли наручником. Пташной сам видел, как Тягин угрожал арестованному этим кастетом.

Свидетель Пышный Петр Алексеевич на допросе 9 июня 1939 года показал, что он составлял справки на арест. Первая часть этих справок составлялась на основании имевшихся в НКВД учетов о принадлежности в прошлом к сионистской организации, а вторая часть этих справок по распоряжению Тягина составлялась без всяких на то материалов. В этой части справки указывалось, что надлежащее к аресту лицо является и по настоящее время участником к/р организации и проводит контрреволюционную работу, о чем никаких материалов в УНКВД не было. Тягин дал ему контрольную цифру — арестовать 150 человек.

Когда свидетель допрашивал арестованного Тарловского, то Тягин предложил ему написать в протоколе допроса Тарловского показания о Лившице, о котором Тарловский фактически никаких показаний не давал (том 1, л. д. 186–188).

Пом. военного прокурора ОдВО, полковник юстиции Быстрый
15 августа 1955 года
Верно: пом. военного прокурора ОдВО,
подполковник юстиции Гончарук

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 5460. Арк. 267–270.

№ 50

Витяг з протоколу судового засідання виїзної сесії військового трибуналу військ НКВС Київського округу за справою колишнього начальника 4-го відділу УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного

Одеса *23–26 грудня 1940 р.*

Секретно
к арх.-след. делу № 019-370

Военный трибунал войск НКВД Киевского округа в выездной сессии, в здании УНКВД по Одесской области, в закрытом судебном заседании в составе: председательствующего — военного юриста 1-го ранга Васютинского и членов — сержанта госбезопасности Грачева и Лобунца, при секретаре Труше, рассмотрев дело № 44-1940 на Калюжного Владимира Филипповича без участия обвинения и защиты.

Судебное заседание открыто в 21 час 15 минут 23 декабря 1940 года.

Председательствующий объявил, что будет рассматриваться дело по обвинению бывшего начальника 4-го отдела УНКВД по Одесской области Калюжного Владимира Филипповича в преступлении, предусмотренном ст. 206-17 п. «б» УК УССР.

Председательствующий удостоверился в самоличности подсудимого, спросил его, который дал о себе такие сведения:

Калюжный Владимир Филиппович, 1905 г. р., уроженец Одессы, УССР, происходящий из семьи рабочего, по социальному положению — рабочий, член ВКП(б) с 1926 года, партбилет отобран при аресте, грамотный, гражданин СССР, по национальности украинец, не судим, женат, имею одного ребенка. В кадровых частях РККА не служил, при призыве был зачислен в терчасть, где и проходил терсборы. До органов НКВД работал в Одессе на паровой мельнице в качестве слесаря, затем работал в совхозе, рабочий стаж в общей сложности 4 года. В органах НКВД служил с 1929 года, первое время работал в райотделе НКВД Первомайска, затем был переведен на работу в областное управление НКВД Одес-

сы. Последнее время по день ареста работал начальником 9-го отдела НКВД УССР в Киеве. Имею специальное звание старшего лейтенанта госбезопасности.

Обвиняемый материал по делу читал 12 декабря 1940 года.

Подсудимый Калюжный: «*Виновным себя в предъявленном мне обвинении ни в чем не признаю. Показания суду давать желаю*».

Свидетель Бутович Александр Федорович, 1910 г. р., служащий, член ВКП(б) с 1939 года, не судим, до органов работал на заводе им. Петровского в Одессе, в органах НКВД служу с 1937 года, личных счетов с подсудимым не имею, показал: «*За период работы с 1937–1938 годов, будучи начальником 4-го отдела УНКВД по Одесской области, Калюжный давал целый ряд неправильных указаний своим подчиненным, как например: Калюжный давал установки и требовал от следователей о том, чтобы при допросе арестованного последний должен стоять все время на ногах, устанавливал контрольные цифры по отделам на аресты людей, заставлял писать справки на арест несмотря на то, что компрометирующими материалами на этих людей мы не располагали.*

Не помню какого числа Калюжный после прибытия со съезда выступил на оперативном совещании и сообщил нам о том, что якобы на политбюро ЦК ВКП(б) стоял вопрос о работе украинских чекистов; при этом сказал, что доклад бывшего наркома НКВД УССР Успенского был одобрен, и тут же от имени Успенского поставил перед нами задачу увеличения арестов.

Работая в 5-м отделении 4-го отдела мною было написано несколько справок на арест, а затем, когда эти справки начальник 5-го отделения Львов понес на подпись начальнику отдела Калюжному, то последний ругал меня за то, что я написал мало справок на арест, в то время как мы на большее число лиц материалами не располагали».

Свидетель Бутович на вопросы суда о показаниях на л. д. 23 в 1-м томе: «*Эти свои показания, данные на предварительном следствии, подтверждаю сейчас. Так называемые областные центры троцкистов и «правых» вскрывались очень часто. За период работы, то есть конец 1937 и начало 1938 годов, Калюжным было «вскрыто» около пяти областных центров, например: украинский националистический центр, правотроцкистская контрреволюционная организация и т. д., об этих центрах я дал показания на предварительном следствии как об искусственно созданных центрах, на основании как своего мнения, так и других сотрудников, так как лично я знать всех этих дел не мог.*

Я лично работал по украинскому националистическому центру, и сколько мы ни пытались добыть какие-либо материалы в отношении этого центра, материалов никаких не было; тогда нам предложили увязывать наши материалы о каждом в отдельности арестованном с большим протоколом показаний, добытых у одного арестованного кем-то по 4-му отделу, добиваясь показаний о связи с украинским националистическим центром наших арестованных, хотя об этом нам арестованные показаний не давали.

В связи с этим я говорил тогда и сейчас говорю о том, что эти центры Калюжным создавались искусственно. Был также случай, когда все руководство «Заготзерно» Одессы — заведующий «Заготзерно» Зубов и другие были исключены из партии за провал заготкампании, после этого сразу же все они были арестованы как участники правотроцкистской контрреволюционной организации, хотя на них никакими материалами мы не располагали, так, например: мною на основании ордера, полученного от начальника отделения Львова, и подписанной начальником 4-го отдела Калюжным справки на арест был произведен арест работавшего в то время в РЗО Шарейко, и несмотря на то, что с Шарейко мы работали очень много, никаких материалов о контрреволюционной деятельности мы не добыли, в результате чего последний, то есть Шарейко, был освобожден нами. Тогда же Калюжный ругал нас, и в частности меня, за то, что мы плохо работаем с арестованными, и тут же дал нам установку, чтобы мы покрепче «нажимали».

В части создания контрреволюционных повстанческих организаций из бывших красных партизан мне известно следующее: из НКВД УССР нами было получено указание о том, что в Одессе и в пограничных селах Одесской области организованы контрреволюционные повстанческие отряды из бывших красных партизан. Были также сведения о том, что руководителем этих повстанческих отрядов является некий Дьячишин, имеющий связь с Якиром, на основании этих данных был арестован Дьячишин.

Сначала следствие по этим делам велось 4-м отделом. Но никаких материалов об этих повстанческих отрядах 4-й отдел не добыл, тогда эти дела были переданы в 3-й отдел, там были добыты какие-то материалы по этому делу, в результате чего было очень много арестов. Калюжный грыз нас, что мы не умеем работать, то есть не сумели добыть никаких материалов по этому делу. Впоследствии все лица, обвиняемые в принадлежности к контрреволюционным повстанческим отрядам, из бывших красных партизан, были освобождены, дела о них прекращены <...>

Физические меры воздействия во время следствия к арестованным применялись. Я также их применял к арестованным. На применение физических мер воздействия к арестованным руководством УНКВД была дана общая установка, в том числе и Калюжного.

Секретарем партийного комитета в этот период, то есть конец 1937 и начало 1938 годов, был Калюжный, и он знал об этой установке.

Отдельно санкций на применение к тому или иному арестованному физических мер воздействия не бралось, они применялись согласно общей установке. В отношении бывших эсеров дело было таким образом: в нашем отделе было около 70 дел-формуляров на бывших эсеров, никаких других материалов в отношении этих лиц мы не имели. По распоряжению Калюжного я написал около двадцати пяти справок на арест, а когда эти справки попали на подпись к Калюжному, последний не подписал этих справок и сказал, чтобы в справках написать: является участником контрреволюционной эсеровской организации, тогда как никаких материалов об это мы не имели».

На вопросы подсудимого Калюжного свидетель Бутович ответил: «*По прибытии Калюжного с XIV съезда ВКП(б), куда он был избран делегатом как секретарь партийного комитета УНКВД, было созвано оперативное совещание, на котором выступил Калюжный и говорил о том, что политбюро ЦК ВКП(б) одобрило работу украинских чекистов, и от имени Успенского передал о том, что нужно больше арестовать, не считаясь с наличием имеющихся материалов, причем Калюжный тогда сказал, что лучшее отделение и лучший отдел тот, у которого больше арестованных*».

На вопросы суда Бутович ответил: «*На оперативном совещании Калюжный сказал, что нужно арестовать побольше, то есть брать и брать. На основе этого мы и начали усиленно готовить справки на арест, по коим затем и производились аресты. Во 2-м отделении 4-го отдела я работал около восьми месяцев, начальником отдела в это время был Калюжный*».

На вопросы подсудимого Калюжного свидетель Бутович ответил: «*На работу во 2-е отделение 4-го отдела был мобилизован некий Сальников, и работая в отделении он заявил о том, что у нас нарушаются нормы УПК в части ведения следствия, после чего Калюжный характеризовал Сальникова как плохого работника в своих выступлениях на оперативных совещаниях, а затем в конце концов Сальников был «выдвинут» на работу в район. Впоследствии шли разговоры, а также говорил об том и сам Сальников, о том, что Калюжный «выдвинул его из Одессы»*.

На вопросы суда свидетель Бутович ответил: «*Я выписал около тридцати справок на арест бывших эсеров и занес их начальнику отделения Тягину. На второй день Тягин вызвал меня и сказал: почему я не написал в справке о том, что эти лица являются участниками контрреволюционной повстанческой организации, затем при мне перечеркнул все эти справки, написал своей рукой «являются участниками контрреволюционной повстанческой организации», и затем все эти справки были перепечатаны на машинке.*

Было очень много случаев, когда мы составляли справки на арест согласно архивным материалам дел-формуляров, а когда приходили, чтобы арестовать человека, последний в Одессе не проживал, и тогда все эти справки шли в архив, а поэтому вполне возможно, что из выписанных нами справок арестовали всего лишь восемь человек, а остальных в Одессе не оказалось, так как справки на арест составлялись на основе дел-формуляров и без достаточного количества обвинительных материалов» <...>

Свидетель Калиховский Леонид Соломонович, 1904 г. р., рабочий, член ВКП(б) с 1929 года и в настоящее время работаю в обкоме КП(б)У Одессы, под судом и следствием не был. Работая в КПК по Одесской области партийным следователем, вел допросы по делу группы КПК, предупрежден об ответственности за дачу ложных показаний, с подсудимым личных счетов не имею, показал: *«По делу Калюжного на предварительном следствии я не допрашивался, и поэтому о нем мне ничего не известно.*

Работая партийным следователем при КПК Одессы, мне приходилось проверять поступающие компрометирующие материалы на отдельных работников КПК. После детальной проверки все эти материалы не подтверждались, в результате чего как на партийной коллегии, так и в парторганизациях эти лица были полностью реабилитированы. Так, например: дело Винника, на последнего поступили материалы о том, что он был связан с врагом народа — бывшим заместителем председателя облисполкома Каргой. После проверки оказалось, что Винник ехал в одном купе вагона вместе с Каргой и ели мандарины или апельсины, больше ни о какой связи Винника с Каргой и никаких других материалов по этому вопросу не было. Однако несмотря на все это Винник был арестован. Обвиняли его, как и других работников КПК, в том, что он участник правотроцкистской контрреволюционной организации, во главе которой стояли Носов и Степанов, между тем как последние выбыли в Москву, никогда не арестовывались и занимают ответственные партийные посты и до настоящего времени.

Аналогично было и с секретарем КПК по Одесской области Самариным, последний состоял членом ВКП(б) с 1907 года, был одним из лучших коммунистов, ничего плохого за последним не замечалось, а затем в один прекрасный день Самарин был арестован. На второй день после ареста Самарина была созвана партийная организация и второй секретарь обкома КП(б)У Солошин информировал нас о том, что Самарин — притаившийся враг и что он является провокатором царской охранки под кличкой «Никанор». В то время мы считали, что это факт, и все верили этому, однако впоследствии оказалось, что все это была неправда, все это было сфальсифицировано».

На вопрос суда свидетель Калиховский ответил: *«Кроме лиц, которых я уже назвал, из работников КПК были арестованы следующие: Агронский, Сороковик, Шпак, Васюренко, Александров и другие. Александров в результате применения к нему физических мер воздействия при следствии потерял рассудок. До ареста Александров был совершенно здоровым человеком. Все свои показания от 23 апреля 1940 года на л. д. 70–74 том 3-й я целиком и полностью поддерживаю <...>*

Васюренко осужден к 15 годам лишения свободы в ИТЛ как участник правотроцкистской контрреволюционной организации, которой будто бы руководил Носов, завербовавший якобы всех остальных арестованных работников КПК, но как потом было установлено, такой контрреволюционной организации не существовало, сам Носов никогда не арестовывался и работает по настоящее время на ответственной работе в Москве. В настоящее время я имею сведения о том, что дело Васюренко находится на пересмотре и сам Васюренко доставлен в одесскую тюрьму по этому поводу».

На вопрос подсудимого Калюжного свидетель Калиховский ответил: *«Мне известно о том, что Александрова избивали, ибо, когда последний был освобожден, он прибыл домой весь в синяках и ссадинах, кроме того, он был в больнице, где были составлены также соответствующие акты о его физическом и психическом состоянии. Эти документы видел я у его жены. Вскоре после того как Александров был арестован, меня позвали в УНКВД для того, чтобы я уличал Александрова, и когда показали мне Александрова, последний был уже настолько избит, что даже не мог разговаривать со мной. Работал ли в это время в УНКВД Калюжный или нет — я не знаю. Опознать Александрова вызывал меня в УНКВД Берензон. Последнего я знал хорошо, где он в настоящее время — я не знаю» <...>*

Свидетель Буркин Николай Иванович, 1898 г. р., рабочий, член ВКП(б) с 1919 года, в органах НКВД работал с 1920 по 1939 год, уволен из органов за то, что дал похвальную характеристику своему родственнику Залевскому, который впоследствии был разоблачен

как враг народа, под судом и следствием не был, личных счетов с подсудимым не имеет, показал: *«С подсудимым Калюжным в УНКВД по Одесской области я работал около двух месяцев с половиной, то есть это было примерно в первых числах мая 1938 года и до половины июля этого же года. Калюжный в это время был начальником 4-го отдела, я же был начальником 3-го отделения 4-го отдела, то есть я был подчинен непосредственно Калюжному.*

Точно времени не помню, но это было в бытность работы Калюжного в УНКВД по Одесской области. Последний приехал из Киева, созвал оперативное совещание всех работников 4-го отдела и там доложил нам о том, что на политбюро ЦК ВКП(б) Успенский докладывал о работе украинских чекистов, причем политбюро ЦК ВКП(б) одобрило политику украинских чекистов, тут же Калюжный передал нам возмущение Успенского тем, что, мол, до каких пор будут ходить по советской земле враги народа. Затем в конце совещания Калюжный установил контрольную цифру на арест и назвал эту цифру, как мне помнится, тысяча человек, кроме того, Калюжный дал установку арестовывать всех бывших красных партизан, мотивируя это тем, что они как будто бы уже все — участники контрреволюционной организации и завербованы в так называемую военно-повстанческую организацию, то есть отряды. Причем Калюжный говорил, что надо арестовывать всех бывших красных партизан, независимо от того, есть ли на них компрометирующие материалы или нет, после чего и пошли усиленные аресты, хотя достаточных материалов для этих людей и не было <...>

Однажды, уезжая в командировку в Киев, Калюжный оставил меня своим заместителем и уезжая дал мне установку: до его приезда нужно арестовать не менее 1500 человек. Я же к моменту возвращения Калюжного успел арестовать около 70 человек. За что Калюжный ругал меня, обвиняя в том, что я не веду борьбу с врагами народа.

Таким образом, я прихожу к заключению, что все аресты, и особенно аресты по лицам, примыкавшим к антисоветским политическим партиям, производились без достаточных материалов, то есть в погоне за выполнением лимитов никому не нужных, как только врагам».

На вопрос суда свидетель Буркин ответил: *«В отношении ЦАД (центральный арестный дом) мне известно со слов Фадеева, что там писались протоколы допроса заранее трафаретные, затем вызывались арестованные, и под угрозой применения физических методов избиения заставляли арестованных подписывать эти протоколы допросов. Натягивание дел состояло в том, что на предварительном следствии применялись к арестованным физические меры воздействия, чем вынуждали у арестованных любые показания» <...>*

Оглашается л. д. 165-й том 2-й — обзор по следделу № 103317 на Роднянского. Свидетель Буркин ответил: *«Были случаи, когда арестованный не сознавался в предъявленном ему обвинении на протяжении целого месяца, а затем начинал признаваться, и поэтому возможно, что Роднянский допрашивался и раньше, но протокол допроса не писался, а писался только лишь тогда, когда начал признаваться, то есть 21 июля 1938 года, то есть ровно через месяц после ареста.*

За искривление социалистической законности из партии меня не исключали. В решении об исключении меня из партии было записано: за потерю политической бдительности, за нереагирование на недопустимые методы следствия, имевшие место в отделе; сейчас я в партии восстановлен».

Оглашается л. д. 261-й том 1-й — показания Буркина. Свидетель Буркин ответил: *«Да, эти показания правильные, и я их подтверждаю. Содержание директив, полученных из НКВД УССР по вопросу арестов сионистов и бундовцев, я не помню, но такие директивы были. Уезжая в командировку, Калюжный давал мне задание арестовать 1500 человек. Это задание он мне давал один раз и сказал, что с этим нужно поторопиться, так как скоро начнет работать тройка. Цифра 1500 человек является не вымысел, ибо Калюжный ставил лично передо мной такое задание и называл мне эту цифру».*

На вопросы суда подсудимый Калюжный ответил: *«Никогда мы не получали такой цифры, то есть арестовать 1500 человек. Мы получили ориентировочную цифру для представления дел на тройку, но и эта цифра была значительно меньше. Одесской области разрешалось*

представить на тройку не более 400–500 человек. Буркину цифру 1500 человек я никогда не называл и такого задания перед ним я не ставил».

На вопросы суда свидетель Буркин ответил: *«...По распоряжению Гапонова я подбирал дела сионистов на тройку. В этом принимал участие Тягин и другие сотрудники. Все дела сионистов на тройку были подобраны в 1-м спецотделе в очень краткий срок, почти за один день. Дела на тройке я не докладывал, их докладывал Тягин, и ему помогал Пышный, я же только присутствовал. В тройке сидели секретарь обкома КП(б)У Телешов, облпрокурор и начальник УНКВД Киселев, Тягин докладывал там дела, я там присутствовал, но ничего не делал, только лишь сидел. После того как дела с тройки были возвращены, было постановление направить их на Особое совещание при НКВД СССР, но впоследствии все эти дела были переданы в суд, и там отказались от показаний».*

На вопросы суда свидетель Буркин ответил: *«Применение физических мер воздействия на следствии было как система. Тягин систематически применял эти меры. Калюжный как начальник 4-го отдела знал об этом и никаких мер в отношении этого не принимал. Без его ведома они в 4-м отделе применяться не могли, хотя они применялись без санкции. Прямых указаний лично мне избивать арестованных во время допросов Калюжный не давал, в отношении других об этом я также не знаю, но я знаю, что физические меры во время следствия применялись, и об этом знал также Калюжный — и как секретарь парторганизации, и как начальник 4-го отдела».*

Свидетель Цирульницкий Михаил Михайлович, 1904 г. р., служащий, не судим, член ВКП(б) с 1930 года, в органах НКВД работает с 1928 года, в настоящее время заместитель начальника ЭКО отдела Киевского областного УНКВД, лейтенант госбезопасности, с подсудимым личных счетов не имеет, предупрежден об ответственности за дачу суду ложных показаний, показал:

На вопросы суда свидетель Цирульницкий ответил: *«Да, Калюжный был требователен, он ставил перед начальниками отделений* [задачу] *ежедневно получать показания от арестованных в разрезе предъявленных им обвинений. Требования иметь за сутки несколько «расколов» Калюжный ставил не только перед начальниками отделений, а перед всеми сотрудниками».*

Свидетель Мошковский Владимир Антонович, 1911 г. р., уроженец с. Елисаветовка Коростышевского района Житомирской области, служащий, происходящий из крестьян-бедняков, в органах НКВД работал с ноября 1937 года по 1 июля 1939 года и уволен за халатное отношение к агентурным материалам, член ВКП(б) с 1939 года, под судом и следствием не был, предупрежден об ответственности за дачу суду ложных показаний. С подсудимым личных счетов не имеет, показал: *«В конце 1937 года я был мобилизован на работу в органы НКВД и зачислен на должность помощника оперуполномоченного 4-го отдела, начальником этого отдела в то время был Калюжный.*

Не помню точно даты и месяца, Калюжный по прибытии из Киева созвал оперативное совещание работников 4-го отдела, где проинформировал нас о состоянии работы отдела, довел до нас сведения о том, что скоро начнет обратно работать тройка, и в связи с этим поставил перед нами контрольную цифру на арест людей. Я работал в церковно-сектантском отделении, Калюжный как начальник отдела давал установку подобрать все архивно-учетные материалы на эту категорию лиц и составить справки на их арест. Выполняя распоряжение Калюжного, я подобрал все эти материалы и составил справки, которые затем были подписаны Калюжным, после чего по ним производились аресты...»

Оглашается л. д. 362-й том 2-й — показания свидетеля Мошковского. Свидетель Мошковский ответил: *«Контрольные цифры Калюжный устанавливал, сейчас я только не помню цифру, которую назвал Калюжный, но он назвал эту цифру и настойчиво требовал ее выполнения».*

Свидетель Гнесин Абрам Ефимович, 1917 г. р., служащий, кандидат ВКП(б), в органах работал с марта 1938 года, уволен из органов за извращения, допущенные при следствии, не судим, личных счетов с подсудимым не имеет, показал: *«В Одесском областном УНКВД я работал помощником оперуполномоченного в 3-м отделении, непосредственным моим начальником был начальник 3-го отделения Майский. Однажды был такой случай: я допрашивал одного участника контрреволюционной организации, бывшего офицера, и в это время зашел ко мне в кабинет начальник отделения Майский и сразу же начал избивать этого арестованного, затем поставил его в угол и сказал мне: «так нужно работать с арестованными, а не миндальничать с ними». Было также несколько случаев, когда во время производимого мной допроса арестованных заходил ко мне в кабинет начальник отдела Калюжный и давал установку любыми путями добиваться показаний и признаний арестованных. При этом ругал нас, молодых работников, за то, что мы плохо работаем.*

Несколько позже, видя, что я не имею достаточного успеха как следователь, то есть не могу получить достаточно в развернутом виде показаний от арестованных, меня почти совсем отстранили от непосредственного ведения следствия и использовали на технической работе, как например переписывание обвинительных заключений, оформление актов, составляемых комиссией в тех случаях, когда арестованные отказывались подписать протокол предъявления им ст. 200 УПК. Я, как молодой работник, сначала был ошеломлен такими ужасами, которые творились в нашем отделении, то есть крики, ругань, продолжающаяся с начала рабочего дня и до окончания его, избиение арестованных и т. д., но с этим я мирился, ибо я верил тогда старым работникам. О всех безобразиях, творившихся в нашем отделении, знал начальник отдела Калюжный, и последний никаких мер к устранению этого не принимал».

Свидетель Шпак Сруль Яковлевич. <...> *«...29 мая 1938 года проходила одесская городская партконференция, где я присутствовал не как делегат, а как гость. На конференции выступил с резкой критикой бывший работник КПК Иванов в отношении неправильного руководства обкома КП(б)У и, в частности, бывшего секретаря обкома КП(б)У Телешова. Затем выступил Телешов, назвал Иванова либералом и сказал: «Почему же ты ничего не сказал в отношении Шпака». После чего здесь же на конференции было объявлено мне политическое недоверие, и при выходе из зала заседания городской партконференции я был арестован работниками НКВД. В президиуме конференции рядом с Телешовым сидел Калюжный, который в это время, кажется, и председательствовал.*

В первые дни моего допроса подсудимый Калюжный прошел несколько раз возле меня и бросил мне несколько фраз: «Шпак этот тот враг» и «ничего, ты нам дашь показания», и еще, кроме того, какие-то фразы, сейчас уже не помню, после чего с Калюжным на следствии я больше не встречался.

На первом допросе по существу моего ареста я встретился с Абрамовичем; первое, что мне сделал Абрамович — это наплевал мне в лицо, затем начал ругать, называл меня самыми похабными словами. В этом Абрамовичу помогал Мошковский.

Несколько дней подряд повторялась эта картина, никакого конкретного обвинения мне не предъявляли. Затем через несколько дней вызвал меня на допрос и предложил мне подписать уже написанный протокол допроса, где было написано, что Оржель со слов Друца показывал о принадлежности как участника правотроцкистской контрреволюционной организации Шпака, то есть меня. Сколько я ни пытался доказать, что это клевета, неправда, сколько я ни просил Абрамовича и Мошковского, чтобы показали мне этих людей, то есть Оржель и Друца, наконец, дать мне с ними очную ставку, — во всем этом мне было отказано, а Абрамович тогда сказал мне: «Ничего, ты мне напишешь показания своей кровью».

Несколько позже Мошковский производил мне очную ставку с Васюренко, последний говорил на очной ставке о том, что он, то есть Васюренко, был завербован в правотроцкистскую контрреволюционную организацию Носовым и при вербовке Носов назвал как участника контрреволюционной организации Шпака. Я же отрицал эти показания Васюренко, а когда Васюренко узнал, что он был спровоцирован и что о нем я никаких показаний не давал, Васюренко расплакался и извинился передо мной за то, что он дал вымышленные показания, после чего Васюренко от меня увели».

На вопросы суда свидетель Мошковский ответил: *«Да, очную ставку между Шпаком и Васюренко я производил и Васюренко давал показания об участии Шпака в правотроцкист-*

ской организации, хотя Шпак это и отрицал. Такого случая, что Васюренко расплакался и извинился перед Шпаком, я не помню».

Свидетель Шпак продолжает свои показания: *«Васюренко — это один из честных большевиков, пользовавшихся большим авторитетом среди коммунистов парторганизации, Васюренко единогласно был избран секретарем парторганизации при КПК, и я могу сказать с полной ответственностью, что он, то есть Васюренко, никогда врагом не был, так как и не было никакой правотроцкистской контрреволюционной организации в КПК.*

Основанием для моего ареста были только лишь показания Оржеля, добытые от него в результате применения к нему жестоких мер физического воздействия. В настоящее время Оржель освобожден из-под стражи, восстановлен в партии, и последний рассказывал, что им были даны показания на восемь человек, то есть он фактически не давал эти показания. Эти показания были сфальсифицированы Березоном и, несмотря на то, что Оржель отказывался подписать эти показания, указывая на то, что он даже не знает вовсе этих лиц, и в частности меня, однако Березон, применяя физические меры, заставил Оржеля подписать эти показания.

В результате применения физических мер воздействия Киценко дал также показания на меня, несмотря на то, что последний меня также вовсе не знает. Примерно 14 июля 1938 года меня привезли из городской тюрьмы во внутреннюю тюрьму УНКВД, где находился арестованный некий Тарнавский. Последний был весь в синяках, в крови, и когда он узнал, что моя фамилия Шпак, он рассказал мне, что его три дня подряд избивали Березон и Абрамович, обвиняя его в том, что он был связан контрреволюционной деятельностью со мной, но Тарнавский об этом не говорил, так как вовсе не знал меня. Я, не желая больше запутывать себя, сказал Тарнавскому о том, что я обвиняюсь в шпионаже и терроре, чтобы таким образом помешать следователям искусственно связать со мной Тарнавского. После чего Тарнавский сказал: «Неужели меня хотят сделать террористом и шпионом». И только таким путем, обманув Тарнавского, я помешал ему дать обо мне вымышленные показания.

Будучи во внутренней камере, я лично видел молодого человека по фамилии Рено, которого Фадеев обвинил в участии в какой-то контрреволюционной организации «Молодая генерация»; когда последний отрицал это обвинение, Фадеев избивал его, вырывал ему волосы на голове, настаивая на том, чтобы последний сознавался, и несмотря на то, что Рено не был врагом, Фадеев сделал его врагом на бумаге. Куда впоследствии девался этот Рено, я не знаю».

Свидетель Шпак показал: *«Кроме перечисленных мною лиц из бывших работников КПК, был также арестован и Александров, который в результате применения к нему физических мер, в результате жестоких пыток потерял рассудок и в настоящее время является психически больным. Таким образом, посадив группу ни в чем не повинных лиц, учинив над ними кровавую расправу, никто не подумал о вербовщике этих лиц в правотроцкистскую контрреволюционную организацию — о Носове. Все исключительно арестованные давали показания и указывали как вербовщика — Носова, но никто этим Носовым не поинтересовался, последний находился все время в Москве и, как ничем не опороченный, продолжает работать на ответственных партийных работах, а ведь стоило только допросить этого Носова — и искусственно созданная контрреволюционная организация КПК развалилась бы».*

На вопросы суда свидетель Шпак ответил: *«Я лично делаю вывод такой, что Калюжный являлся основным истребителем — палачом одесских большевиков, ибо под его руководством работали Абрамович, Березон, Мошковский, Фадеев и другие, которые издевались над арестованными. Калюжный как начальник отдела знал обо всем этом и сознательно содействовал этому.*

Справка на мой арест была подписана Калюжным и Гапоновым, последний в настоящее время исключен из членов ВКП(б) за искривление методов следствия» <…>

На вопрос подсудимого Калюжного свидетель Шпак ответил: *«Ко мне лично на следствии применялись следующие меры. Следователь Абрамович плевал мне в рот, Мошковский в этом был помощником Абрамовича. Это было для меня самым унизительным, самым издевательским отношением ко мне. Затем меня заставляли сидеть на краю стула до тех пор, пока у меня не опухали руки и ноги. Меня морили голодом и не давали мне спать по целым суткам. Однажды я был болен, температура доходила до 40 градусов, врач хотела отправить меня в больницу, но Абрамович ей это не разрешил. Это я знаю потому, что, когда я спросил врача, почему меня не отправляют в больницу, я получил ответ: «не все от нас зависит», в это время я числился за следователем Абрамовичем. Фамилию этого врача я сейчас не помню, но я помню, что этот врач была женщина, и фамилию ее, вероятно, в УНКВД знают. Кроме того, в июле 1939 года меня привезли в «собачнике» (так называли автомашину для арестованных) на допрос к Абрамовичу, продержали меня в этом «собачнике» с часу ночи до шести часов утра и затем, не допросивши, снова отправили в тюрьму. Таким образом, я буквально задыхался эти шесть часов в такую июльскую жару. Несмотря на все эти издевательства надо мною, никаких показаний я не давал и не дал, хотя мне и угрожал Абрамович, выражаясь «посмотрим, если тебя поведут в подвал на расстрел, ты готов будешь писать показания своей кровью, но будет тогда поздно». Но я считал, что я коммунист и не должен поддаваться на провокацию врагов, какими я считал этих людей».*

Продолжение показаний Шпака: *«Будучи арестованным, Кордун мне сказал: «Враг вы или нет, отсюда вам не возвратиться, органы не ошибаются», «возвращенцев вы не видели и не увидите». Затем привел мне пример с профессором Крыжановским. Крыжановского я действительно знал, это был ярко выраженный антисоветский тип, следствие по делу коего вел Фадеев, последний и применял к нему физические меры, в результате чего Крыжановский умер в тюрьме. Я же виновным себя ни в чем не признавал. Написал очень много заявлений о том, как нарушаются законы в областном УНКВД во время допроса арестованных, как избиваются арестованные и т. д. Все эти заявления попали к тому, на кого я писал, то есть Абрамовичу. Последний однажды вызвал меня на допрос, вынул папку со всеми этими написанными мною заявлениями и сказал мне: «Ты будешь отвечать за каждую строчку своей кровью». В это время как раз зашел в кабинет военный прокурор Новиков, последний попросил Абрамовича оставить нас, и после этого я рассказал о тех ужасах, которые творятся в УНКВД. Новиков составил протокол, и этот протокол должен находиться в деле».*

Свидетель Чазова Ольга Ильинична, 1898 г. р., служащая, член ВКП(б) с 1918 года, не судима, инструктор органстра [отдела] обкома КП(б)У Одессы, личных счетов с подсудимым не имеет, показала:

«Мне очень трудно все вспомнить по порядку, то есть о тех показаниях, которые я давала на предварительном следствии, так как это было уже очень давно, и поэтому я заявляю в судебном заседании, что все мои показания являются правильными и сейчас я их полностью подтверждаю.

Я уже говорила и сейчас подтверждаю о том, что Калюжным была создана фиктивная правотроцкистская организация в КПК по Одесской области, которой никогда в природе не существовало. В частности, я хочу остановиться на тех обвинениях, которые предъявлялись отдельным сотрудникам КПК, например: Агронскому было предъявлено обвинение в том, что он, будучи в Кировограде, примыкал к правотроцкистской организации, выступал против линии ВКП(б) и вел контрреволюционные разговоры. С целью проверить все эти обвинения парторганизация КПК командировала в Кировоград Яворского с тем, чтобы последний на месте в парторганизации детально проверил все эти материалы. Но когда Яворский прибыл из Кировограда, он привез совершенно обратные документы, говорящие о том, что Агронский никогда к троцкистам не примыкал, наоборот, согласно выступлениям, зафиксированным в протоколах парторганизации, Агронский выступал всегда за линию ВКП(б), разоблачая и ведя жестокую борьбу с троцкистами.

Кроме того, Агронскому предъявлялось обвинение в том, что он был связан с врагом народа Туриным и в день самоубийства последнего был в квартире Турина. При проверке этого обстоятельства было установлено, что в день самоубийства Турина Агронский находился в командировке в Симферополе, что подтверждалось отметкой на командировочном удостоверении Агронского. Правда, Агронский был знаком с Туриным, бывал у него раньше в квартире, но

никаких данных о том, что Агронский был связан контрреволюционной деятельностью с Туриным, мы не имели, ибо таких связей у них не было.

Затем Агронскому предъявлялось обвинение в том, что он, работая секретарем контрольной комиссии, восстановил четырех троцкистов в партии, причем два человека из них были действительно троцкистами и были восстановлены в партии не Агронским, а областной контрольной комиссией, а два других члена партии были исключены не как троцкисты, а как допустившие служебные или хозяйственные преступления. Таким образом, и это обвинение Агронскому не подтвердилось. Кроме этих обвинений, Агронскому был предъявлен еще ряд обвинений, но все они, как и выше перечисленные мною, после длительной проверки, которую производила парторганизация, не подтвердились, и Агронский был полностью реабилитирован.

По делу Винника:

...В части того, что Винник состоял в сионистской организации, было установлено, что Винник в юношеские годы состоял в советском физкультурном кружке при клубе, руководителем коего был действительно сионист, но Винник с ним ничего общего не имел, он был ни больше ни меньше как участник физкультурного кружка, будучи в возрасте 15–16 летним юношей. В отношении связи Винника с Каминским также не установлено ничего, так как вообще никакой связи не было. Таким образом, Винник после детальной проверки всех этих материалов был полностью реабилитирован.

По делу бывшего контролера КПК Канфера-Берковича:

В отношении Канфер-Берковича в КПК поступило сообщение из УНКВД по Одесской области. Это сообщение я лично не видела, так как проверкой этих материалов должен был заняться секретарь первичной парторганизации КПК Иванов. Из разговоров я слышала, что по этим данным НКВД будто бы Канфер-Беркович в 1937 году был где-то на конспиративной квартире троцкистов и что он примыкал к троцкистам. Тогда же шли разговоры, что Шпак ходил проверять все материалы на Канфера-Берковича в областное УНКВД, а затем как будто бы эти материалы смотрел сам Самарин. Имея такое сообщение из областного УНКВД, Канфер-Беркович был отстранен от работы в КПК и задержан его партбилет. Затем, после того как никакие материалы о Канфере-Берковиче не подтвердились, последнему возвращен партбилет. Однако несколько позже, приблизительно через месяца три, Канфер-Беркович все же был арестован и осужден. Я считаю, что Канфер-Беркович был осужден на основании сфальсифицированных данных.

О бывшем секретаре КПК по Одесской области Самарине:

На Самарина парторганизация КПК не имела абсолютно никаких компрометирующих материалов. Последний был арестован совершенно без каких-либо компрометирующих материалов. На второй же день после ареста Самарина была созвана первичная парторганизация КПК, где нам было доложено о том, что Самарин по архивным материалам разоблачен как провокатор царской охранки под кличкой «Никанор». Это якобы подтверждается найденной в архиве тетрадью, где рукой Самарина занесены провокаторские данные о рабочем движении. В КПК официально никаких материалов прислано не было. После того как был арестован Самарин, никого из работников КПК даже не пускали в областное УНКВД, мотивируя тем, что в КПК засилье врагов народа.

О Васюренко:

На Васюренко парторганизация КПК не располагала буквально ни одним компрометирующим последнего материалом. Васюренко был честным большевиком, он был единогласно избран закрытым голосованием секретарем парторганизации. Был избран на Водно-транспортной районной партконференции делегатом Одесской городской парторганизации.

Васюренко, будучи на районной партконференции Водно-транспортного района Одессы, выступил против неосновательных обвинений Межерина, направленных против начальника политотдела Черноморского пароходства Ванюкова, что послужило мотивом отвода кандидатуры Васюренко в секретари Водно-транспортного РКП Одессы. Однако на этой же районной партконференции Васюренко был избран в члены пленума РПК, куда также был избран и Ванюков. Это и послужило поводом к тому, чтобы на городской партконференции Васюренко было выражено политическое недоверие, после чего Васюренко был лишен делегатского мандата и выведен из зала заседания городской партконференции.

Васюренко и Шпак, который получил пригласительный билет на городскую партконференцию, требовали, чтобы им предъявили обвинение, за что же выводят, дали возможность держать ответ перед конференцией, если предъявляют обвинение. Однако бывший секретарь обкома КП(б)У Телешов сказал, что конференции ясно, за что, и предложил немедленно удалиться из зала заседания конференции.

Шпак был арестован тут же при выходе, а Васюренко зашел еще в парторганизацию КПК, рассказал о том, что ему выражено политическое недоверие на конференции, и требовал, чтобы о нем сейчас же рассмотрели вопрос в парторганизации. Затем в эту же ночь Васюренко был арестован...»

Продолжение показаний Чазовой: *«В конце 1937 года к нам в КПК начали поступать сигналы об извращении методов следствия, имевшем место в самом областном УНКВД. Мне лично как партследователю пришлось вести дело некоей Бондаренко, которая была арестована Цебриковским РО НКВД. Бондаренко в своем заявлении писала о том, что на следствии во время допросов ее заставляли стоять на ногах по пять суток, в результате чего у нее опухали ноги и руки, истекала кровью, и только лишь после такого издевательства она была вынуждена дать вымышленные показания. Кроме того, такие же сигналы поступали и на следователей 4-го отдела УНКВД. Нами все эти материалы были подобраны и копии их были посланы в Москву бывшему наркому Ежову, а с подлинниками был командирован в Киев наш сотрудник Калиховский. Затем я лично несколько раз запрашивала Кравченко о результатах заявления Бондаренко, последний мне ответил, что все материалы были переданы Успенскому.*

Впоследствии Бондаренко была освобождена из-под стражи, следствие по ее делу вел Фролов, на которого она и жаловалась в своем заявлении; кто был тогда начальником Цебриковского РО НКВД, не знаю.

Мне пришлось вести дела на лиц из бывших сотрудников НКВД, искривляющих методы ведения следствия в одесском областном УНКВД, так, например, о Гапонове. Гапонов на бюро обкома КП(б)У при разборе его дела говорил о том, что дело о правотроцкистской контрреволюционной организации в КПК было сфальсифицировано Калюжным, что он, то есть Гапонов, был введен в заблуждение потому, что это дело было создано Калюжным и он получил от него только готовое наследство, с которым не сумел быстро распутаться, и что ему в этом остальные сотрудники не помогали, а наоборот, подводили, такие как Абрамович, Гнесин, Берензон и другие. Гапонов на обкоме КП(б)У заявил, что главным виновником этого дутого дела, никогда в природе не существовавшего, как правотроцкистская контрреволюционная организация, является Калюжный, он создал это дело, и под его руководством фальсифицировались показания, по коим затем были арестованы честные коммунисты, ни в чем никогда не опороченные.

Меня крайне удивляет только лишь одно, несмотря на то, что почти все арестованные указывали как на вербовщика в правотроцкистскую организацию на Носова, бывшего работника КПК по Одесской области, последний оставался в стороне. Последний, как ни в чем не опороченный, не арестовывался и продолжает работать на ответственных партийных работах. Мне прямо стыдно за Одесское УНКВД — слышать объяснения Калюжного о том, что они не могли установить место жительства и работы Носова, в то время, как в КПК и обкоме КП(б)У было известно о том, куда и на какую работу выбыл Носов, и стоило только лишь поднять телефонную трубку, как любой из сотрудников КПК или же обкома КП(б)У мог дать точную справку, куда выехал Носов.

Работая в настоящее время по разбору апелляций в обкоме КП(б)У, мне приходится очень часто слышать фамилии Берензона, Абрамовича, Гнесина, Мошковского, Шамис и других бывших работников Одесского УНКВД, которые во время следствия применяли к арестованным такие методы, которые даже не существовали в средневековье в период инквизиции, и я считаю, что эти люди не должны оставаться безнаказанными за их действия» <...>

Свидетель Баргер Михаил Борисович, 1900 г. р., уроженец Гомельского района БССР, рабочий, член ВКП(б) с 1921 года, находился под стражей с 6 июля 1938 года по 4 ноября 1939 года, в то время работал в обкоме КП(б)У заведующим совторготделом. В настоящее время работает начальником оргколхозотдела ОблЗУ Одессы, личных счетов с подсудимым не имеет, показал:

«Сам я рабочий, выходец из семьи рабочего, с малых лет работал на производстве, затем был призван в ряды РККА, где и прослужил 13 лет начиная от рядового красноармейца, и впоследствии был выдвинут на комиссара полка. Затем в 1933 году был отобран ЦК ВКП(б) и направлен на работу начальником политотдела, где и работал до момента расформирования политотделов, после чего работал около трех лет секретарем РПК.

В феврале 1938 года по решению ЦК КП(б)У я был направлен в Одесский обком КП(б)У на работу в качестве заведующего совторготделом. Работая в обкоме, я все это время честно, по-большевистски относился к выполнению своей работы. Работал, не считаясь со временем и силой. И вот с 5 на 6 июля 1938 года примерно в четыре часа ночи ко мне на квартиру ворвался Калюжный, скомандовал мне руки вверх и объявил, что я арестован. Для меня это было неожиданностью, и тогда же я заявил Калюжному: вы ищете врагов там, где не следует искать. Жена моя от испуга упала в обморок, и когда я хотел подойти к ней, Калюжный лишил меня и этого права, крикнув «собирайся», и сразу же, не дав мне одеться, забрал меня с квартиры. Через часа два после того как я был арестован меня вызвали на допрос. В комнату, куда я был приведен, зашел Кордун, подошел ко мне, ударил меня по лицу, затем начал оплевывать меня, и так на протяжении двух часов Кордун каждые 15 минут подходил ко мне, избивал и оплевывал, причем Кордун сказал мне: «С врагами будем относиться по-вражески». Несколько позже в этот же день зашел в кабинет Калюжный, Кордун, сидевший со мной, скомандовал мне «встать», после чего Калюжный сказал, чтобы я лучше сознался в контрреволюционной деятельности и этим я сделаю лучше для себя, после чего Калюжный мне больше ничего не сказал и вышел.

После первого допроса меня вызывали каждый день и каждый день избивали меня, требуя чтобы я сознавался в какой-то контрреволюционной деятельности, какой я в своей жизни никогда не занимался. Видя, что я никаких показаний не даю, Кордун начал провоцировать меня, показывая мне фиктивный ордер на арест моей жены, вынимал патрон и угрожал мне тем, что этот патрон предназначен для меня, но все это не помогло, тогда Кордун продолжал меня все время избивать, на помощь себе брал Савина, Абрамовича, Берензона и других. Таким образом, после шестнадцатидневного избиения меня на допросах, я уже не мог сам ходить на допрос, а приносили меня и уносили обратно в камеру на руках стрелки.

К моменту моего ареста никаких компрометирующих материалов на меня не было, все эти материалы были сфальсифицированы после моего ареста. Первые допросы проходили без какого-либо предъявления мне обвинения, заставляли меня написать самому на себя обвинение, и когда я никаких показаний не давал, я подвергался жестокому избиению и насилию. Будучи избит и приведен в тяжелое состояние, я вынужден был подписать все то, что было написано Кордуном первое время, а затем уже были случаи, когда я писал, оговаривал других лиц якобы в принадлежности их к контрреволюционной организации под диктовку следователей».

На вопросы суда свидетель Баргер ответил: *«Я отказался от данных ранее мной показаний в ноябре 1938 года, то есть тогда, когда мне предложили подписать протокол предъявления мне следственного материала. Следственный материал по делу мне предъявил Берензон, я не захотел подписать этот протокол и тогда же отказался от своих показаний. Кроме этого, я написал около двадцати заявлений о своем отказе от показаний; где эти заявления, я не знаю.*

Во время следствия я имел очную ставку с Сенкевичем. Очную ставку проводили Кордун и Абрамович. Когда нас вывели на очную ставку, то протокол очной ставки был написан уже заранее. Нам прочитали только лишь его и предложили подписать. Я возражал против всех показаний, которые там были написаны. Сенкевич тоже возражал. Тогда Сенкевича вывели сразу же, не дав ему ни слова сказать, а я подписал со своей допиской, что все эти показания я категорически отрицаю.

4 ноября 1939 года я был освобожден в связи с прекращением моего дела по ст. 4 п. «д» УПК УССР, а отказываться от ранее данных мною показаний я начал в ноябре месяце 1938 года и никогда их больше не подтвердил...».

Свидетель Сенкевич Иван Фомич, 1899 г. р., происходящий из крестьян-бедняков, служащий, член ВКП(б) с 1920 года, в настоящее время работает начальником областной конторы сельхозснаба Одессы, находился под следствием и под арестом с 3 июля 1938 года по 4 ноября 1939 года, с подсудимым личных счетов не имеет, показал:

«В ночь со 2 на 3 июля 1938 года органами НКВД я был арестован. В эту ночь привели меня на допрос к следователю Абрамовичу, о котором ничего другого, как о мерзком палаче, аферисте, сказать нельзя. На первом же допросе мне предъявили обвинение, что я участник контрреволюционной организации, один из членов областного контрреволюционного центра правых. А когда я отрицал все это, Абрамович оплевал меня, запрещая мне утираться, избивал меня, а когда я доходил до без сознания, Абрамович, Кордун и другие устраивали насмешки надо мной. Почти при всех этих допросах и издевательствах надо мной во время следствия заходил Калюжный, последний разрешал мне говорить только лишь о признании, больше никаких моих объяснений Калюжный не принимал и запрещал мне говорить о них. Каждый допрос сопровождался самой низкой похабной матерщиной со стороны Абрамовича, Кордуна. Я даже не могу сейчас припомнить этих слов, которыми они меня называли. Абрамович при допросах избивал меня по лицу, бил меня ногами в живот, ставил мне в ухо трубку и кричал в нее. Калюжный, как начальник 4-го отдела, заходил в кабинет и видел, как издевались эти обер-бандиты-фашисты Абрамович, Кордун и другие, и никаких мер не принимал, а наоборот — поощрял их.

Однажды Калюжный зашел вместе с бывшим начальником УНКВД — врагом народа Кисилевым, и когда я начал говорить, что я честный работник, никогда никакой контрреволюционной деятельностью не занимался, что в результате преданности моей работы делу партии и рабочего класса и честного большевика я был отобран ЦК ВКП(б) и послан на работу начальника политотдела, тогда Кисилев заявил мне, что все начальники политотделов арестованы, что это была подобрана специальная группа врагов народа и направлена для проведения вредительской деятельности в сельском хозяйстве. Я просил, умолял Калюжного и Абрамовича проверить меня, кто я, проверить мою работу и убедиться, что я никогда врагом не был и никогда никакой контрреволюционной деятельностью не занимался, но мне Калюжный сказал: «Мы знаем, что ты кадровый правый, что ты замаскировался и проводил контрреволюционную деятельность». Таким образом, в результате применения ко мне жестоких физических мер воздействия, избиения, лишения сна, морения голодом, запугивания меня тем, что вся моя жизнь восьмикопеечная, то есть стоимость одного патрона, и т. д. вынудили давать вымышленные показания как на себя, так и на других лиц.

Вскоре после ареста, дней через 4—5, мне сказали, что руководителем нашего центра является Баргер, и поэтому в своих показаниях я подтвердил, что Баргер является участником «областного контрреволюционного центра правых». Затем дней через пять мне произвели очную ставку с Баргером, очную ставку производили Абрамович и Кордун. Протокол очной ставки не писался, он был заготовлен заранее, где было написано, что я уличал Баргера как участника «областного контрреволюционного центра правых», и я подписал эти показания, после чего меня сразу же вывели из кабинета, а Баргер оставался еще и продолжал говорить о том, что данные мною показания являются неправильными.

Кроме того, я имел очную ставку также с Харченко, коего я также оговорил.

До тех пор, пока меня не направили в Киев, следствие по моему делу вели Абрамович и Кордун, и последние фальсифицировали часть материалов по моему делу, которые я потом подписывал под угрозами, а часть я сам оговаривал, давая такие показания, которые в любую минуту могли быть опровергнуты честным следователем.

Затем, когда меня возвратили обратно из Киева, примерно 25 августа 1938 года, следствие по моему делу вел Гапонов, последний в первый же день заявил мне: если я не буду сознаваться и дальше, меня сразу же расстреляют, но я решил все же продолжать отказываться от ранее данных мною показаний.

Примерно в сентябре 1938 года меня вызывали к следователю Мазур, где я также отказывался от своих показаний и не подписал протокола предъявления мне следственного материала, после чего меня не вызывали на допрос очень долго.

10 января 1939 года я был вызван к следователю Буркину, последний заставил меня подтвердить ранее данные мною показания, но я отказался подтвердить их, за что был посажен в карцер сроком на пять суток согласно резолюции Гапонова. После того как я отсидел пять суток в карцере, меня вызвали снова к Абрамовичу, последний требовал, чтобы я подтвердил свои показания, и в это время зашел Гапонов, а когда я категорически отказался подтвердить ранее данные мной показания, Гапонов и Абрамович избили меня, причем Гапонов взял меня за борты и ударил моей головой об стенку, в результате чего я истекал кровью.

Только лишь 16 января 1939 года Берензоном был составлен акт о том, что я отказываюсь от ранее данных мною показаний, и после этого я подписал ст. 200 УПК по моему делу, причем я указал проверить целый ряд фактов, просмотреть ряд документов, что в результате и послужило прекращению моего дела по ст. 4 п. «д» УПК УССР» <...>

На вопросы суда свидетель Сенкевич ответил: *«Мне очень стыдно за то, что я, будучи членом партии, в результате избиений и издевательств надо мной начал давать вымышленные показания как на себя, так и на других. Однако я еще раз заявляю, что все эти показания как от меня, так и от других были добыты исключительно в результате избиений, в результате пыток, применявшихся к нам...»*

Свидетель Васюренко Федор Филиппович, 1899 г. р., из рабочих, рабочий, уроженец Кривого Рога, до ареста работал в КПК по Одесской области, член ВКП(б) с 1919 года, в РККА служил с 1917 по 1924 год, арестован и осужден по ст. 54-7, -8, -11, -12 и -20 Военной коллегией Верховного суда Союза ССР к 15 годам лишения свободы в ИТЛ в ноябре 1938 года, предупрежден об ответственности за дачу суду ложных показаний.

На вопросы суда свидетель Васюренко ответил: *«...В 1938 году я был избран на Воднотранспортной районной партконференции делегатом Одесской городской партконференции, где и я выступил с резкой критикой к руководству обкома против секретаря обкома Телешова. Затем там же выступил Телешов, назвал меня врагом народа, обвиняя меня в том, что я якобы участник правотроцкистской контрреволюционной организации, после чего там же на городской партконференции мне было объявлено политическое недоверие, лишили меня делегатского мандата и попросили, чтобы я оставил городскую партконференцию.*

Все это было для меня неожиданностью, и я сразу же зашел в парторганизацию КПК, рассказал об этом парторганизации, а затем в ту же ночь был арестован. Шпаку, который имел пригласительный билет на городскую партконференцию, было также объявлено политическое недоверие, и Шпака сразу же в зале партконференции арестовали.

Мошковский, который вел следствие по моему делу, применял ко мне физические меры, плевал мне в лицо и рот, кричал мне в ухо через рупор, оскорблял меня нецензурными словами, и в результате такого издевательства надо мной я дал ложные показания.

Я писал и собственноручные показания. Были также случаи, когда мне диктовал Мошковский, а затем я подписывал эти показания. В своих показаниях я писал на себя, что состоял членом правотроцкистской организации, причем мне было очень трудно подобрать человека, которого можно было бы назвать как вербовщика в эту организацию. Тогда я вспомнил, что я занимался в кружке повышенного типа по изучению истории ВКП(б), которым руководил бывший работник КПК Носов, и поэтому я назвал Носова как вербовщика в отношении меня в эту организацию. Но так как Носова в это время в Одессе не было, то Мошковский перенес мне только лишь срок вербовки в соответствии с работой Носова в КПК.

Перед тем как должна была произойти очная ставка между мной и Шпаком, Мошковский вызвал меня и предупредил, чтобы я уличил Шпака, угрожая мне, что если я этого не сделаю, меня убьют, после чего я так и сделал на очной ставке и уличал Шпака в принадлежности его к контрреволюционной организации, а Шпак отрицал это.

Чем объяснить то, что не давал о себе и о других должных показаний Шпак, а я их дал, — я не знаю, но, возможно, что к Шпаку не применялись такие жестокие физические меры, как ко мне, а может, и потому, что у него, то есть у Шпака, сильнее воля.

Мною было подано несколько заявлений о том, что я оговорил себя и других, и в связи с этими заявлениями я доставлен обратно в одесскую тюрьму, дело мое в настоящее время находится в прокуратуре Одесского военного округа. В написанных мною заявлениях я указывал только лишь о Мошковском, так как другие сотрудники УНКВД следствие по моему делу не вели» <...>

Верно: Копия с копии (підпис) Лазарева

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2927. Арк. 39–66.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 616–634. (Вирок про розстріл В. Ф. Калюжного, винесений 26 грудня 1940 року військовим трибуналом військ НКВС Київського округу, виконаний не був. У справі № 2927 на М. А. Швухова є довідка про те, що Військова колегія Верховного суду СРСР замінила В. Ф. Калюжному розстріл на 10 років позбавлення волі, 3 роки поразки в правах та позбавлення звання старшого лейтенанта держбезпеки. — *Ред.*).

№ 51

З протоколу огляду архівно-слідчої справи на колишніх начальника 3-го відділу УНКВС по Одеській області О. Г. Шнайдера та начальника 1-го відділення 3-го відділу УНКВС по Одеській області Й. Ю. Рибакова, засуджених за звинуваченням у посадовому злочині в 1941 році

Следователь следственного отдела управления КГБ УССР по Одесской области капитан Костин в служебном кабинете № 10 здания УКГБ в присутствии понятых: Астанкевич Антонины Степановны, проживающей по адресу: Одесса, <...> и Рыбкиной Оксаны Трофимовны, проживающей по адресу: Одесса, <...> в связи с дополнительным расследованием архивного уголовного дела по обвинению Узельмана Антона Антоновича, с соблюдением требований ст. ст. 85, 190, 191 и 195 Уголовно-процессуального кодекса УССР, произвел осмотр архивного уголовного дела № 0177713.

Перед началом осмотра понятым разъяснено их право присутствовать при всех действиях следователя, связанных с настоящим осмотром, делать заявления и замечания, подлежащие занесению в протокол. Кроме того, на основании ст. 127 уголовно-процессуального кодекса УССР понятым разъяснена их обязанность удостоверить своими подписями соответствие записей в протоколе выполненным действиям.

Осмотром установлено: по архивному уголовному делу № 017713 проходят:

1. Начальник 3-го отдела УНКВД по Одесской области, организующий работу по лицам немецкой национальности, лейтенант госбезопасности Рыбаков Иосиф Ефимович, 1905 года рождения, еврей, уроженец г. Винницы, в органах НКВД с 1927 года и

2. Заместитель начальника 1-го отдела 2-го управления НКВД СССР, старший лейтенант госбезопасности Шнайдер Александр Григорьевич, 1908 года рождения, еврей, уроженец г. Одессы, в органах НКВД с 1928 года, —

которые 10 апреля 1941 года по приговору выездной сессии военного трибунала войск НКВД Киевского военного округа; первый по ст. 206-17 п. «б» приговорен к расстрелу, а второй по ст. 206-17 п. «а» УК УССР к 6 годам лишения свободы.

Следствием установлено, что Рыбаков и Шнайдер, будучи на руководящей работе, слепо следуя вражеской директиве врага народа Успенского, не располагая никакими данными, стали на путь массовых арестов... и фальсификации дел (л. д. 373–374, т. 5).

На допросе в качестве обвиняемого 28 мая 1939 года Рыбаков показал: *«Да, это так, я действительно принадлежал к той группе лиц, которая, работая в Одесском УНКВД, прово-*

дила преступную работу, фальсифицировала дела и создавала искусственные контрреволюционные организации» (л. д. 25, т. 1).

Шнайдер на допросе его в качестве обвиняемого 22 июля 1939 года показал: *«Да, я признаю, что нарушал УПК в отношении протоколов, однако с оперативных соображений такое мероприятие было необходимо»* (л. д. 25, т. 1).

В протоколе допроса от 25 июня 1939 года он же говорит, что *«я признаю себя виновным в том, что, работая врид начальника 3-го отдела УГБ в Одессе, я своим преступным отношением к работе допустил грубейшие искривления в следственной практике, повлекшие за собой фальсификацию «антисоветской повстанческой партизанской организации».*

Мое преступное отношение к работе выразилось в том, что я недостаточно проверял работников, проводивших следствие, и также получаемые от арестованных показания. Это в свою очередь привело к тому, что я в ряде случаев допустил по недостаточно проверенным и даже необоснованным материалам аресты людей» (л. д. 133–134, т. 1).

Свидетель Сироченко Михаил Константинович, 1905 года рождения, русский, член ВКП(б) с 1929 года, пом. нач. 1-го отделения 3-го отдела УГБ УНКВД по Одесской области, сержант госбезопасности на допросе 10 июня 1939 года показал: *«Основные массовые аресты по немцам в операцию 1937–1938 гг. приходились на немецкие национальные районы Одесской области и возглавлялись бывш. начальником 1-го отделения 3-го отдела Рыбаковым.*

Конкретное руководство Рыбаковым операциями в районах состояло в том, что он в течение дня по нескольку раз звонил по телефону в районы, осведомляясь о количестве арестованных в каждом из них, причем характерно то, что Рыбаков в каждом малом случае телефонных переговоров требовал от нач. районных отделений НКВД увеличения количества арестованных путем проведения новых арестов, независимо от наличия материалов.

Следует отметить, что в отличие от других нач. отделений 3-го отдела Рыбаков для этой цели пользовался предоставленным только ему паролем для беспрепятственного пользования междугородними переговорами по телефону.

Эти установки лимитов на аресты создали в немецких районах полную бесконтрольность действий начальников райотделений, в результате чего известны незаконные аресты по личным счетам, о которых знал Рыбаков, но не только не пресекал такого рода факты, а наоборот — старался скрыть их.

Система оформления следственных дел, представляемых на рассмотрение в особом порядке, Рыбаковым с ведома Шнайдера была установлена следующая. На арестованных, содержащихся в районах, начальниками райотделений привозились в обл. управление по одному, в лучшем случае по два небольших протокола допроса и анкета арестованного, и на основании этих документов составлялась справка для рассмотрения в особом порядке и отсылали в Москву, после чего нач. райотделения возвращались названные материалы для документации и надлежащего оформления. Следует указать, что такого рода «система» на практике приводила к тому, что на лиц уже осужденных, приговор в отношении которых был приведен в исполнение, отсутствовали следственные дела и показания свидетелей.

Необходимо указать на следующее обстоятельство, свившее себе прочное место в практике работы, которой руководил Рыбаков. Это вопрос о свидетелях по делам арестованных в районах Зельцский и К. Либкнехтовский. Речь идет здесь о так называемых «годовых» свидетелях.

Практически это выглядело так. В названных районах было по несколько человек таких, которые давали свидетельские показания на любого арестованного, независимо от места жительства, причем показания этих свидетелей в основном были стандартны. Несмотря на очевидно ложные показания этих свидетелей, что неоднократно высмеивал сам Рыбаков, однако им же представляемые из районов материалы такого рода всегда поощрялись.

Не менее важное значение приобретает вопрос установления кулацкого происхождения арестованных. Так практически делалось это следующим образом: кулацкое происхождение

устанавливалось на основании показаний тех же «годовых» свидетелей, и это было достаточно для того, чтобы написать в справке для рассмотрения в особом порядке — кулак.

Стиль работы Рыбакова состоял в том, что необходимо собрать материалы независимо от правдоподобности... Рыбаков мне заявил: «Что Вы думаете, что Ежов меньше нас понимает, там разберутся». Таковы факты практической деятельности Рыбакова. Все указанные факты мне известны по роду совместной работы с Рыбаковым в одном отделении» (л. д. 42–46, т. 7).

В показаниях от 10 марта 1939 года Сироченко М. К. рассказал: *«В 1-м отделении 3-го отдела я работаю с начала 1937 года, т. е. с момента прихода на практическую работу в органы НКВД после окончания Киевской школы УГБ. Общий стиль работы отделения, которое возглавлял Шнайдер, можно было бы характеризовать как практическое вредительство в органах НКВД, засевшие предатели, карьеристы и изменники.*

С первых дней моей работы с этими людьми, т. е. со Шнайдером и Рыбаковым, я убедился, что для них чекистская работа — это только средство для достижения положения, наград. Об этом я делаю вывод потому, что состояние дел в отделении прямо говорит о том, что эти люди на протяжении ряда лет работы в отделении отсиживались на работе. Только теперь после их ухода выявляется, что в прошедшей операции работа в отделении строилась не на разработанных материалах, имеющихся в отделении, а на личной памяти, т. е. знании отдельных лиц из подучетного элемента.

Наиболее характерным примером, подтверждающим этот вывод, является следующий факт.

В 1937 году, весной, когда началась развернутая операция, перед нами, работниками отделения, был поставлен вопрос о том, что в соответствии с решением ЦК ВКП(б) и СНК мы обязаны репрессировать все беглое кулачество, проживающее в городе. Когда конкретно каждый из работников столкнулся с практическим выполнением этого задания, то оказалось, что никаких материалов учета беглых кулаков в отделении нет.

Тогда же Шнайдер приказал допросить всех содержащихся под стражей арестованных, числящихся за нашими отделениями, кто каждому из них известен из беглых кулаков, проживающих как в городе, так и в районах области. Так, отделение, возглавляемое Шнайдером, включилось в эту работу. Спрашивается, что эти люди делали на протяжении 4–5 лет <...>

Основной упор по немцам был сконцентрирован в трех немецких районах области: Спартаковском, Зельцском и К. Либкнехтовском. Различные контрреволюционные, диверсионно-повстанческие формирования в этих районах вскрывались каждую неделю новые, причем поражало во всем этом то, что большинство вербовок в эти организации приходились на 1937–1938 годы, т. е. к периоду массового разгрома и арестов.

Особенно серьезного внимания заслуживает тот факт, что по таким районам, как Зельцский и К. Либкнехтовский, где начальниками были: в первом Леонтьев, а во втором Бренд — репрессировалось районное начальство по нескольку раз. Причем обращало на себя внимание то обстоятельство, что арестовывались районные работники, прибывшие на работу из других мест, по национальности русские, евреи, украинцы, и достаточно было им проработать в районе 2–3 месяца, как они арестовывались как участники немецких фашистских формирований.

О Бренде и Леонтьеве в областном управлении не говорили иначе как о матерых «липачах». Однако эти люди в своей работе находили поддержку у Шнайдера и Рыбакова <...>

Документация районных дел, направляемых на рассмотрение в особом порядке, особенно это относится к первым альбомам, была упрощена до крайности. Так, например, из районов привозились только протоколы допросов и анкеты арестованных, на основании которых составлялись справки, поэтому нередки были случаи, когда тот либо другой арестованный был осужден, приговор приведен в исполнение, а следственное дело еще не оформлено.

Упрощенность документации особенно рельефно выступала в районах по сбору компрометирующих материалов, свидетельских показаний и данных. Социально-имущественное про-

шлое утверждалось на основании показаний одного-двух свидетелей либо на основании справки сельского совета, причем следует отметить, что в таких районах как Зельцский и К. Либкнехтовский утверждались, как их называли, «годовые» свидетели, т. е. такие свидетели, которые давали показания по всем делам, независимо от того, в каком селе, районе жил обвиняемый, на которого собиралась документация.

***Об арестах.** В основном аресты в районах производились либо на основании личных заключений начальника райотделения, либо на основании полученных показаний. Как правило, работы с агентурой в процессе операции никакой не велось, поэтому получаемые в процессе операции показания не перепроверялись.*

***О методах следствия.** Как общий стиль работы отделения в этот период применялись так называемые «стойки» и «конвейер», т. е. такая система допроса, когда арестованный допрашивался беспрерывно двумя следователями по очередности до потери сознания. Физические меры воздействия, я лично помню, применялись только в отдельных случаях, эпизодически.*

Методы следствия, [которые] применялись в немецких районах, где концентрировались довольно большие группы арестованных, мне неизвестны, тем более что в районах по следствию привлекается аппарат милиции.

***О свидетелях.** В своих предыдущих объяснениях я указывал, что в таких районах как Зельцский и К. Либкнехтовский были так называемые «годовые» свидетели. Эти свидетели бросались в глаза потому, что они фигурировали чуть ли не в каждом следственном деле, представленном на рассмотрение либо в особом порядке, либо на тройку. К числу таких лиц, я помню, относилась свидетельница из Зельцского района, если не ошибаюсь, по фамилии Кунц Маргарита, других фамилий не помню».* (л. д. 272–304, т. 1).

Допрошенный по делу в качестве свидетеля Фомин Георгий Филиппович, 1905 г. рождения, уроженец села Любицкое Ново-Николаевского района Запорожской области, 9 июня 1939 года показал: *«Я начальником РО НКВД по Зельцскому району приступил к работе в июне 1938 года. Район этот был по национальности немецким, жители в районе жили преимущественно немцы. За время моей работы в районе я от Рыбакова лимитов на арест не получал, т. к. основная операция по аресту немцев проведена была до мая 1938 года.*

Со слов бывшего начальника РО НКВД Леонтьева, когда я принимал работы, последний мне говорил, что лимиты на арест немцев приходили из 3-го отдела немецкого отделения, начальником которого был Рыбаков. Эти лимиты, как заявил мне Леонтьев, он получал с осени 1937 года по май месяц 1938 года. Всего по району немцев было арестовано до моего прихода до 1000 человек» (л. д. 81–82, т. 4).

На следствии свидетель Шаповалов Николай Павлович, 1905 года рождения, русский, уроженец г. Одессы, 7 июня 1939 года показал: *«За время моей работы начальником Спартаковского национального немецкого района НКВД по Одесской области, с августа 1937 года по август 1938 года, я неоднократно от бывшего начальника 3-го отдела УНКВД Рыбакова имел упреки о том, что у меня в РО НКВД мало арестовано немцев, при этом ставил в пример районы К. Либкнехтовский и Зельцский, в которых в камерах при РО НКВД сидят арестованных по 100–150 человек, а у меня в районе всего было арестованных 30 человек. Такое же замечание я получил и со стороны бывших начальников 3-го отдела УНКВД Гришина и Шнайдера.*

Осенью 1937 года РО НКВД была получена из УНКВД директива об аресте в районах всех по национальности поляков, на которых имеются компрометирующие материалы. Рыбаков все время настаивал в своих указаниях как можно больше арестовывать по национальности поляков и немцев» (л. д. 83–84, т. 4).

Архивное уголовное дело № 017713 не пересматривалось и находится на хранении в 10-м отд[еле] УКГБ УССР по Одесской области.

Узельман Антон Антонович по материалам дела не проходит.

Осмотр производился при дневном естественном освещении с 9 часов 10 минут до 17 часов 30 минут.

Протокол нами прочитан, записано правильно.

Замечаний по поводу проведения осмотра и содержания протокола осмотра не имеем.

Понятые: (підпис) Астанкевич, (підпис) Рыбкина

Осмотр произвел и протокол составил:

Следователь следственного отдела управления УКГБ УССР по Одесской области
капитан (підпис) Н. Ф. Костин
17 ноября 1987 г.

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 5955. Арк. 245–255.

№ 52
Оглядова довідка по архівно-слідчій справі № 0889686 на колишнього співробітника УНКВС по Одеській області Л. С. Леонтьєва-Межерицького і колишнього начальника управління спецтабору № 0209 НКВС СРСР П. Г. Котягіна, заарештованих за звинуваченням у посадовому злочині в 1944 році

Особой инспекцией ОК НКВД СССР 31 марта 1944 года были арестованы:

Котягин Петр Григорьевич, 1902 года рождения, уроженец села Старое Батурино Рыбновского р-на Рязанской области, русский, гр-н СССР, с низшим образованием, бывш. член ВКП(б) с 1939 года, бывш. нач. управления спецлагеря № 0209 НКВД СССР, по обвинению в пр. пр. ст. 193-17 «а» УК РСФСР;

Леонтьев-Межерицкий Леонид Семенович, 1896 года рождения, урож. г. Староконстантинов Каменец-Подольской области, еврей, гр-н СССР, с низшим образованием, быв. член ВКП(б) с 1931 г., бывш. зам. нач. управления спецлагеря № 0209 НКВД СССР по обвинению в пр. пр. ст. 193-17 «б» УК РСФСР.

Произведенным предварительным следствием по делу установлено, что Котягин, будучи начальником управления спецлагеря № 0209 НКВД СССР, а Леонтьев-Межерицкий его заместителем, на протяжении длительного времени систематически пьянствовали, в служебное время, преступно халатно относились к исполнению своих служебных обязанностей, в корыстных целях систематически злоупотребляли служебным положением, разбазаривали фондовые продукты питания и материальные ценности лагеря, в результате чего нанесли государству материальный ущерб.

Кроме того, Леонтьев-Межерицкий, работая с января 1936 года по май 1938 года начальником Зельцского РО НКВД Одесской области, 23 сентября 1937 года, использовав случай ранения его 7-летнего сына 11-летним мальчиком Церром, представил его как террористический акт, направленный против его семьи со стороны антисоветского элемента. В результате чего, не имея никаких данных об антисоветской деятельности Иванова Виктора 13 лет, Брендель Августа 16 лет, Вальдт Антона 18 лет, Крафт-Побережного 20 лет, Брендель Николая 25 лет, 24 и 25 сентября подверг их незаконному аресту, оформив на них дело как на «активных участников контрреволюционной фашистской террористической повстанческой молодежной организации» в с. Зельцах.

В процессе следствия по этому делу Леонтьев-Межерицкий применял к арестованным меры физического воздействия и, нарушая нормы УПК, добился признательных показаний от Иванова, Вальдт, Брендель и Крафт, составил обвинительное заключение и доложил дело судебной тройке УНКВД по Одесской области, решением которой все эти лица были осуждены к ВМН.

Допрошенные в качестве обвиняемых Котягин виновным себя признал, а Леонтьев-Межерицкий не признал, однако оба достаточно изобличаются показаниями ряда свидетелей и документами дела.

Допрошенная бывш. секретарь Зельцского РО НКВД Одесской области Константинова Е. С. 1 августа 1939 года показала, что Леонтьев в сентябре 1937 года незаконно под-

верг аресту несовершеннолетних Иванова, Брендель и др., на которых сфальсифицировал следственное дело как на участников контрреволюционной террористической фашистской организации, по которому пять человек необоснованно были осуждены к ВМН. При допросе избивал Иванова, нарушая нормы УПК.

Константинова также показала, что ей известны факты незаконных методов работы Леонтьева по следствию: в августе 1937 года был арестован житель с. Мангейм Зельцского района Миллер Игнат Игнатьевич, который при допросе его Шаповаловым сознался, что он привлечен к контрреволюционной деятельности германским консульством в г. Одессе и назвал 5–6 человек участников контрреволюционной организации.

Далее Константинова показала: *«Шаповалов продолжал требовать назвать еще известных ему участников к/р организации. Обвиняемый Миллер долго отказывался, но после заявил: «Ну, если вы хотите целую организацию, тогда пишите, я вам буду говорить». После чего назвал еще человек 15. Шаповалов их также записал в показания, потом пошел к Леонтьеву за советом. Леонтьев дал ему установку взять от арестованного Миллера не меньше 70 человек участников организации. Арестованный Миллер Шаповаловым был взят в кабинет Леонтьева, где они вместе допрашивали последнего, добившись от Миллера участников «к/р организации» до 60 человек, которые впоследствии были арестованы и осуждены, часть по 1-й категории — Миллер, Шнайдер, Дексгеймер и др., остальные осуждены по 2-й категории.*

Кроме того, мне известно, что Леонтьевым в марте или апреле 1938 года работникам РО НКВД, занятым на следствии — Константинову, Беккеру, Шварцману давалась установка от каждого арестованного добиваться не меньше 20 человек участников к/р организации. Следователи в разрезе этих установок и проводили следственные действия по делам».

Допрошенный в качестве свидетеля бывший фельдегерь Зельцского РО НКВД Игнатьевский А. Н. показал, что ему поручали допрашивать арестованных, в частности, Брендель, которому по установкам Леонтьева не разрешалось садиться.

Свидетель Клещевский И. М., быв. пожарный инспектор РО НКВД, показал, что со слов сотрудников ему известно, что Леонтьев арестовал в 1937 году группу молодежи как участников террористической организации — Иванов, Брендель и др., которых допрашивали стоя. Он также показал, что в РО НКВД были штатные свидетели: Аксман (председатель Страсбургского с/с), Масинин — работает в с. Баден, Рихтер — председатель колхоза с. Кандель, Вайхель, Шмидт (арестованы) и др.

Шаповалов Н. П., будучи допрошен по делу, показал, что работая в Зельцском РО НКВД он допрашивал Миллера И. И., который назвал 60 участников к/р организации, что «стойки» при допросах применялись к некоторым арестованным. Он также показал, что в с. Страсбург была вскрыта к/р организация до 20 человек, некоторых из них он лично допрашивал.

По делу был допрошен бывш. оперработник Зельцского РО НКВД Балабин В. А., который показал о необоснованном аресте Леонтьевым в 1937 году группы молодежи как участников террористической организации, что Леонтьев путем допросов стоя и избиений арестованного Крафт-Побережного добился от него признательных показаний о том, что он являлся организатором к/р террористической молодежной организации.

В деле имеется копия показаний обв. Гейдта И. Д. от 21 июля 1938 года, который показал, что он находился в близких отношениях с Леонтьевым, последний рассказывал ему об оперативной деятельности РО НКВД и привлекал его для этой работы. Гейдт также показал, что несколько раз по поручению Леонтьева писал собственноручно свидетельские показания, не указывая фамилии допрашиваемого, и заготовленный протокол передавал Леонтьеву (Гейдт в 1938 году осужден к ВМН).

К настоящему делу приобщены заключения НКВД УССР и СССР по материалам расследования нарушения соцзаконности Леонтьевым и Балабиным во время их работы в Зельцском РО НКВД, материалы ареста Леонтьева и наложения взыскания (15 суток ареста) на Балабина (копия заключения прилагается).

Постановлением Особого совещания при НКВД СССР от 10 марта 1945 года Леонтьев-Межерицкий Л. С. осужден к 10 годам ИТЛ, а Котягин П. Г. — к 7 годам ИТЛ.

Ст. следователь следотдела УКГБ при СМ УССР по Одесской области, лейтенант Шевчук

Копия верна: Пом. военного прокурора ОдВО, подполковник юстиции Демченко

14 января 1958 г.

Подлинник обзорной справки находится в деле № 312406 по обвинению Штрайфеля и других, л. д. 486.

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2489. Арк. 48–50.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 673–675.

№ 53
Звернення сімнадцяти членів ВКП(б), репресованих у 1938 році, в комісію партійного контролю ЦК ВКП(б)

Дніпропетровськ, обласна тюрма, камера 114 *27 січня 1939 р.*

Скитаясь свыше года по тюрьмам, всюду и в камерах мы встречали массы людей, в том числе коммунистов, беззаветно преданных партии, работавших с неиссякаемой энергией на пользу социализма, а теперь брошенных в заключение.

Совершенно отчетливо зная, как фабриковались материалы о нашей так называемой контрреволюционной деятельности, мы, коммунисты, считаем своей партийной обязанностью обратиться к Вам — вождю партии товарищу Сталину, в Политбюро и ко всему Центральному Комитету партии, чтобы во весь голос заявить: над нами учинена жестокая расправа, неслыханный произвол. Честные, преданные партии большевики объявлены врагами народа и посажены в тюрьму.

Вам — Центральному Комитету должно стать до конца известно, что на протяжении 1937–1938 годов в тюрьму сажали множество честных, преданных партии и Советской власти людей. Вам — Центральному Комитету должно стать известно, что ряд работников областных отделов НКВД, с которыми нам приходится сталкиваться, по сплошь фальсифицированным материалам следствия провокационно представлял огромное количество коммунистов как врагов народа — троцкистов, правых националистов, террористов, диверсантов и прочих заговорщиков. Известно ли ЦК, что отдельные работники следственного аппарата областного отдела НКВД применяли совершенно невероятные в советских условиях зверские методы физического и морального насилия. Известно ли ЦК, что в следственном аппарате областного отдела НКВД каждому из нас многократно объявляли:

1. Что НКВД — это партия.
2. Что только НКВД, а не партийный орган, может навести порядок в партии и в стране.
3. Что вообще каждый коммунист, который имел хотя бы малейшее замечание, подлежит репрессированию.

Многих из нас перед арестом исключили из партии на основании заведомо организованных клеветнических провокационных заявлений с обвинением в притуплении бдительности, связи с врагами, двурушничестве. Некоторых же из нас вовсе не исключали до ареста, никакие партийные органы не имели вообще никакого суждения о нашем партийном поведении. Однако представитель НКВД, а подчас беспартийный работник милиции, с оружием в руках, издеваясь над уставом партии, нагло вырывал из наших рук партийные билеты.

Каждого из нас, начиная с первого допроса, следователи объявляли фашистами, агентами гестапо, маскирующимися врагами народа и пр. Все наши так называемые допросы сопровождались самой разнузданной, хулиганской площадной бранью, неописуемыми оскорблениями, циничными и антисоветскими выкриками вроде: «Признавайся, кур-

ва, в своей контрреволюционной деятельности. Здесь тебе не обком, не горком, не ЦК, где делали, что хотели, здесь будешь говорить так, как нам надо».

В следственном аппарате на каждом шагу подчеркивали, что партия им доверила проверять коммунистов. Каждый из нас по-партийному отвергал выдвинутые против него чудовищные, нелепые обвинения, насквозь лживые и клеветнические. Но следователи упорно повторяли заученные провокационные фразы: «Для вас — это ложь, для нас — правда. Подписывайте, так надо, так требует партия».

Сопротивление следствию в подписании предъявленной заведомо состряпанной провокации вызывало моральные и физические репрессии, измор голодом и бессонницей, 100–150 часов непрерывного сидения на стуле без движения, хлеба и воды, не говоря уже о другой пище, без отдыха и сна, что вызывало бред и галлюцинации, непрерывная стоянка на ногах при допросах по команде «смирно» — по 80 часов и больше без пищи, сна и оправки, избиение кулаком, ножкой от стула, резиновой палкой, тяжелым пресс-папье, ребром линейки и другими предметами, попадавшими под руку, что в свою очередь приводило к потере зубов от ударов, кровоизлияниям и другим мучительным болезням.

В садизме следователи пытались перещеголять один другого. Одни беспрерывно кричали подследственным в уши, в результате чего лопались барабанные перепонки, другие оплевывали своей грязной слюной лицо подследственного, третьи инсценировали вывод на расстрел, четвертые пускали в ход заряженные током провода. Следственных бросали в холодные сараи, карцеры либо в крохотную камеру «инкубатор», битком набитый людьми, откуда каждый раз выносили глубоко обморочных, обливали их холодной водой и немедленно тащили на допрос.

Можно было бы и дальше продолжить иллюстрацию проявленного в следственном аппарате садизма, но мы ограничимся только примерами наиболее распространенных пыток.

В Одесском областном отделе НКВД коммуниста Насакина Тимофея Никитича принудили при допросах сидеть непрерывно без движения, пищи и сна 130 часов на стуле и 80 часов подряд стоять на ногах. Следователь Черняк, издеваясь над ним, оплевывал ему лицо, бил по лицу, кричал в уши при сочувствии следователя Шнайдера, вследствие чего у Насакина поврежден слух.

Следователь Одесского областного отдела НКВД Кушнир применял на допросах гнусный омерзительный прием моральной издевки: подходя к подследственным комсомольцу Антоновскому и коммунисту Захарову, он задавал вопрос о месте работы и с исключительным остервенением оплевывал им все лицо, наносил хулиганские оскорбления, довершая это ударами ногой в живот или кулаком в зубы.

Следователь Одесского облотдела НКВД Казакевич использовал коммунистов из фармацевтического института Резника, Решетникова, Юкельсона и Гольбань для инсценировки расстрела бывшего директора этого же института коммуниста Захарова. Стоя под дверьми камеры-одиночки в одесской тюрьме, эта группа бряцала затворами винтовок и выкрикивала «Подготовляйся к расстрелу», и ночью с предупреждением о расстреле Захарова выводили в коридор <...>

В таких условиях проходило все наше следствие, с вызовом на допрос преимущественно ночью. Однако, несмотря на всю жестокость и мучительность следствия, многие из нас не подписали ни единой строки провокационных материалов, а другие, доведенные до изнеможения, почти в беспамятстве, подписывали некоторые материалы, сочиненные следователями или написанные под их диктовку.

В процессе следствия многие из нас требовали встречи с прокурором, но получали грубый, циничный отказ. Попытки обращаться к прокурору с письменными жалобами на явно извращенный ход следствия сопровождались объявлением голодовок для получения клочка бумаги. Но и в этом случае, когда удавалось изложить на бумаге жалобу, последняя, как правило, попадала в руки того же следователя, и за это репрессии резко усиливались. Положение у подследственных создавалось безвыходное. Мы знаем ряд случаев, когда, не выдерживая истязаний, подследственные пытались кончить жизнь самоубийством <...> У нас, глубоко убежденных в торжестве большевистской правды и революционного правосудия, была надежда на пролетарский суд, перед которым каждый собирался изложить всю правду о возведенной на него клевете, а также о совершенно нетерпимых методах следствия. На деле же оказалось, что и суды, в особенности Военная коллегия, работавшая на Украине на протяжении 1937–1938 годов, бюрократически грубо администрируя и не вникая в существо дела, в течение 2–4 минут завершала так называемое юридическое оформление следовательской провокационной стряпни. Это происходило на глазах присутствовавшего порой на заседаниях Военной коллегии представителя Прокуратуры СССР — прокурора Рагинского.

В присутствии Рагинского обвиняемые протестовали против клеветы и насилия, однако председательствующий по Военной коллегии Орлов беспрепятственно штамповал приговоры к 10, 15, 20, 25 годам тюремного заключения с поражением в правах и конфискацией имущества.

На судебных процессах, особенно по Военной коллегии, председательствующий Орлов никому не давал говорить по делу, хотя каждый из нас категорически отвергал свою какую бы то ни было виновность, представленную в материалах следствия. Те же из нас, которых вынудили истязаниями подписывать на себя приговор в процессе следствия, целиком и полностью отказались на суде от всех прежних показаний, вынужденно подписанных на предварительном следствии. Все же Орлов объявлял, что суду все ясно, и выносил приговор беззакония без права обжалования...

Мы считаем, что учиненная над нами расправа есть дело рук настоящих врагов советского народа, заинтересованных в уничтожении большевистских кадров, в ослаблении буквально всех участков промышленности, транспорта, сельского хозяйства, армии и партийно-советского аппарата. Это они нагло обманули партию и Советскую власть, весь трудовой народ. Это они провокационными приемами с помощью варварского физического и морального насилия возвели тягчайшее обвинение на множество партийных и непартийных большевиков...

Жалобу подписали:

1. Мирошников Алексей Гаврилович, член ВКП(б) с 1917 года;
2. Луцев Иван Яковлевич, член ВКП(б) с 1918 года;
3. Захаров Прокофий Борисович, член ВКП(б) с 1918 года;
4. Насакин Тимофей Никитич, член ВКП(б) с 1919 года;
5. Бесчастный Степан Александрович, член ВКП(б) с 1924 года;
6. Лекис Александр Эдуардович, бывший член ВКП(б) с 1925 года;
7. Винаров Наум Абрамович, член ВКП(б) с 1926 года;
8. Дмитриевский Александр Викторович, член ВКП(б) с 1927 года;
9. Кадура Даниил Григорьевич, член ВКП(б) с 1928 года;
10. Левченко Павел Евсеевич, член ВКП(б) с 1927 года;
11. Каз[акевич], член ВКП(б) с 1928 года;
12. Миронов Константин Федорович, член ВКП(б) с 1931 года;
13. Пясецкий Сигизмунд Кондратьевич, член ВКП(б) с 1930 года;
14. Троян Михаил Трофимович, член ВКП(б) с 1932 года;
15. Пурер Борис Израилевич, член ВКП(б) с 1932 года;
16. Антоновский Эмиль Маркович, комсомолец;
17. Зубенко Кузьма Васильевич, член ВКП(б) с 1928 года.

Выписка верна. Копия заявления находится в материалах расследования по данному заявлению.

Пом. военного прокурора ОдВО
полковник юстиции (підпис) Быстрый

Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 7008-п. Арк. 82–86.
Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 587–589.

№ 54

Повідомлення заступника наркома державної безпеки СРСР Б. З. Кобулова Й. В. Сталіну, В. М. Молотову та Л. П. Берії про хід операції по «вилученню антирадянського елементу» в Молдавській РСР, Чернівецькій та Ізмаїльській областях УРСР і доповнення до нього

Москва *13 червня 1941 р.*

ЦК ВКП(б) — т. Сталину
СНК СССР — т. Молотову
НКВД СССР — т. Берия

Докладываю о ходе операции по изъятию участников контрреволюционных организаций и других антисоветских элементов, а также выселению членов семей репрессированных и находящихся на нелегальном положении участников контрреволюционных формирований в Молдавской ССР и Черновицкой и Измаильской областях УССР.

Операция была начата в 2 часа 30 минут в ночь с 12 на 13 июня т. г. Всего подлежало изъятию 32 423 человека, в том числе аресту — 6250 чел. и выселению — 26 173 чел. Из них:

по Молдавской ССР — 19 575 чел. (в том числе аресту — 5033 и выселению — 14 542 чел.),
по Черновицкой области — 8868 чел. (в том числе аресту — 859 и выселению — 8009 чел.),
по Измаильской области — 3980 чел. (в том числе аресту — 358 и выселению — 3622 чел.)

По данным на 15 часов 13 июня с. г. изъято 24 345 чел., из них арестовано 4247 чел. В том числе:

по Молдавской ССР изъято — 13 119 чел. (из них арестовано — 3629 чел.),
по Черновицкой области изъято — 7611 чел. (из них арестовано — 452 чел.),
по Измаильской области изъято — 3615 чел. (из них арестовано — 166 чел.).

Изъятые члены семей погружаются в эшелоны. По сообщению наркомов госбезопасности Молдавской ССР тов. Сазыкина и Украинской ССР тов. Мешика операция закончена.

Задержка представления полных сведений о количестве изъятых объясняется отсутствием в большинстве сельсоветов Молдавской ССР, а также Черновицкой и Измаильской областей телефонно-телеграфной связи. Об окончательных результатах операции доложу дополнительно.

Зам. наркома госбезопасности СССР Кобулов

14 червня 1941 р.

В дополнение к сообщению от 13 июня 1941 года докладываю <...>:

Изъято всего — 29 839 человек, из них арестовано 5479 человек и выселено 24 360 человек <...>

Зам. наркома госбезопасности СССР Кобулов

Опубліковано: Пасат, 1994. — С. 164–166. № 19, 20. Со ссылкой: Центральный архив Федеральной службы контрразведки Российской Федерации. Коллекция документов. Копия; Сталинские депортации. 1928–1953 / Россия. XX век: Документы. Под ред. ак. А. Н. Яковлева. — М., 2005. — С. 210–212.

№ 55

Директиви наркома внутрішніх справ СРСР і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 року і № 185 від 29 квітня 1942 року щодо положення в'язнів таборів та спецпоселенців в роки Великої Вітчизняної війни

№ 221 от 22 июня 1941 г.

Всем наркомам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев, областей, начальникам исправительно-трудовых лагерей НКВД, начальникам оперативных отделов лагерей НКВД, прокурорам республик, краев и областей и прокурорам ИТЛ **приказываем:**

1. Прекратить освобождение из лагерей, тюрем и колоний контрреволюционеров, бандитов, рецидивистов и других опасных преступников.
2. Указанных заключенных, а также польские контингенты, немцев и иноподданных сосредоточить в усиленно охраняемые зоны, прекратив бесконвойное использование на работах. Содержащихся в лагере заключенных максимально законвоировать.
3. Арестовать заключенных, на которых имеются материалы в антисоветской деятельности.
4. Охрану лагерей, тюрем и колоний перевести на военное положение.
5. Прекратить отпуска всем сотрудникам лагерей, тюрем и колоний и работникам прокуратур ИТЛ, находящихся в отпусках немедленно вызвать.
6. Прекратить всякую переписку заключенных, а также содержащихся в спецпоселках с волей.
7. Исполнение донести в 24 часа.

№ 185 от 29 апреля 1942 г.

Во изменение директивы НКВД СССР и прокурора СССР за № 221 от 22 июня 1941 г. **приказываем:**

1. Заключенных, отбывших срок наказания, задержанных в лагерях, тюрьмах и колониях согласно директивы № 221 от 22 июня 1941 г., из-под стражи освободить, за исключением осужденных за измену, террор, шпионаж, диверсию, троцкистов, правых и бандитов, объявив последним, что они оставлены под стражей до окончания войны.
2. Всех отбывших сроки наказания заключенных, освобождаемых в соответствии с п. 1 настоящей директивы, оставлять для работы в лагерях НКВД на положении вольнонаемных без права выезда и с прикреплением до конца войны к районам работ лагеря/стройки.
3. Всем оставленным на работе в лагере по вольному найму объявить о закреплении их за строительством в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 декабря 1941 г. «Об ответственности рабочих и служащих предприятий военной промышленности за самовольный уход с предприятий». В случаях самовольного ухода с работы в лагере привлекать к судебной ответственности в соответствии с этим указом.
4. Предоставить право начальникам лагерей, в случае полной невозможности использования в лагерях освобождаемых в соответствии с настоящей директивой отбывших сроки заключения (полные инвалиды, нетрудоспособные, старики и женщины, имеющие детей), освобождать всех на общих основаниях.
5. В целях стимулирования высокой производительности труда задержанных в соответствии с п. 1 настоящей директивы заключенных разрешить начальникам лагерей, с санкции НКВД СССР, освобождать отдельных заключенных, наиболее добросовестно относящихся к труду, выполняющих в течение продолжительного времени нормы и не имеющих нарушений лагерного режима.
6. Начальникам лагерей и колоний НКВД оказать помощь в бытовом устройстве, закреплении и наиболее рациональном трудоиспользовании освобождаемых из лагерей отбывших сроки заключения и оставляемых на работе по вольному найму в районе лагеря/стройки.

Начальникам лагерей, колоний и тюрем НКВД в дальнейшем руководствоваться настоящей директивой.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 158–160.

№ 56
Постанова Державного комітету оборони № ГОКО-1926сс «Про членів родин зрадників батьківщини»

Москва *24 червня 1942 р.*

1. Установить, что совершеннолетние члены семей лиц (военнослужащих и гражданских), осужденных судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР к высшей мере наказания по ст. 58-1 «а» УК РСФСР и соответствующим статьям УК других союзных республик: за шпионаж в пользу Германии и других воюющих с нами стран, за переход на сторону врага, предательство или содействие немецким оккупантам, службу в карательных или административных органах немецких оккупантов на захваченной ими территории и за попытку измены Родине и изменнические намерения, подлежат аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет.

2. Установить, что аресту и ссылке в отдаленные местности СССР на срок в пять лет подлежат также семьи лиц, заочно осужденных к высшей мере наказания судебными органами или Особым совещанием при НКВД СССР за добровольный уход с оккупационными войсками при освобождении захваченной противником территории.

3. Применение репрессий в отношении членов семей, перечисленных в пунктах 1 и 2, производится органами НКВД на основании приговоров судебных органов или решений Особого совещания при НКВД СССР.

Членами семьи изменника Родине считаются: отец, мать, муж, жена, сыновья, дочери, братья и сестры, если они жили совместно с изменником Родины или находились на его иждивении к моменту совершения преступления или к моменту мобилизации в армию в связи с началом войны.

4. Не подлежат аресту и ссылке семьи тех изменников Родины, в составе которых после должной проверки будет установлено наличие военнослужащих Красной армии, партизан, лиц, оказывавших в период оккупации содействие Красной армии и партизанам, а также награжденных орденами и медалями Советского Союза.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 93–94.

№ 57
Витяг з положення про спеціальні комендатури НКВС, затвердженого постановою РНК СРСР № 34-14с від 8 січня 1945 року

1. В целях обеспечения государственной безопасности, охраны общественного порядка и предотвращения побегов спецпереселенцев с мест их поселения, а также контроля за их хозяйственно-трудовым устройством НКВД СССР создаются спецкомендатуры <...>

6. На комендантов спецкомендатур возлагаются следующие обязанности:

а) учет спецпереселенцев и надзор за ними в целях предотвращения побегов с мест поселения и выявления среди них антисоветских и уголовно-преступных элементов <...>

г) осуществление контроля за хозяйственным и трудовым устройством спецпереселенцев в местах их поселения <...>

е) выдача спецпереселенцам разрешений на право временного выезда за пределы района расселения <...>

9. Дела о побегах, бандитизме и контрреволюционных преступлениях направляются через соответствующие НКВД — УНКВД на рассмотрение Особого совещания при НКВД СССР. Все остальные — в судебные органы в обычном порядке.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 114.

№ 58
Директива НКВС СРСР № 181 про взяття на облік та оперативно-чекістське обслуговування репатрійованих радянських громадян німецької національності від 11 жовтня 1945 року

Совершенно секретно

Народным комиссарам внутренних дел союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей (по списку).

В связи с запросами НКВД — УНКВД о порядке учета и оперативно-чекистского обслуживания прибывших в места поселения репатриированных советских граждан немецкой национальности НКВД СССР разъясняет:

1. Все репатриированные советские граждане немецкой национальности, прибывшие в места постоянного поселения, являются спецпереселенцами, учитываются в спецкомендатурах НКВД и агентурно обслуживаются органами НКВД наравне с другими спецпереселенцами*.

2. На каждого репатриированного немца — гражданина СССР в возрасте от 10 лет и старше заполняется один экземпляр карточки персонального учета прилагаемого образца, которая по заполнении направляется в отдел проверочно-фильтрационных лагерей НКВД СССР в общесправочную картотеку репатриированных.

3. Указанные выше репатрианты-немцы в соответствии с инструкцией по учету спецпереселенцев, объявленной приказом НКВД СССР № 0170 1944 года, должны быть взяты на учет в спецкомендатурах НКВД по спискам установленной формы, а в РО НКВД и отделах (отделениях) спецпоселений НКВД — УНКВД — по учетным карточкам формы № 1, 2 и 3.

4. Репатриированные немцы регистрации и проверке в проверочно-фильтрационных комиссиях РО НКВД, созданных в соответствии с инструкцией о порядке учета и регистрации репатриированных советских граждан, объявленной приказом НКВД СССР № 00865 1945 года, не подлежат и фильтрационных дел на них не заводится.

5. Имеющиеся у репатриантов-немцев документы, подтверждающие их личность, в момент взятия их на учет отбираются, и выдача им новых документов производится на общих основаниях, как спецпереселенцам.

6. НКВД республик, УНКВД краев и областей по получении из фильтрационных лагерей и сборно-пересыльных пунктов материалов регистрации и проверки репатриированных направляют эти материалы для оперативного использования в соответствующие городские и районные отделы (отделения) НКВД по месту их поселения.

7. Прибывающий контингент репатриантов-немцев обязательно проверять по оперативным учетам НКВД — НКГБ по месту их прежнего жительства.

8. Всех лиц из числа репатриантов-немцев, вызывающих подозрение в причастности их к вражеской работе на стороне немецко-фашистских оккупантов, взять на оперативный учет и обставить квалифицированной агентурой.

9. На оперативный состав РО и спецкомендатур НКВД возложить выявление из числа репатриированных немцев:

а) немецких агентов, обучавшихся в разведывательных, диверсионных и контрразведывательных школах, и лиц, выполнявших задания немцев в советском тылу;

* Под репатриантами понимались граждане СССР немецкой национальности, ушедшие при отступлении немецкой армии и возвращенные на родину. В соответствии с постановлением ГКО № 9871 от 18 августа 1945 года и директивой НКВД СССР и НКГБ СССР № 240/134 от 14 декабря 1945 года те из них, кто не служил в вооруженных формированиях немецкой армии, направлялись на поселения в районы лесозаготовок, на стройки, на угольные шахты и в нефтяную промышленность сроком на 6 лет. (См.: ГАРФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 215. Л. 150).

б) агентов, завербованных другими иностранными разведками для разведывательной работы против СССР. Указанную категорию надлежит выявлять главным образом из числа репатриированных, переданных и прибывших с территории оккупационной зоны союзников;

в) изменников Родины, предателей и пособников немецким оккупантам.

10. Лиц, изобличенных в перечисленных преступлениях, арестовывать и привлекать к уголовной ответственности.

11. Отчетность по репатриированным немцам предоставлять объединенную вместе с другими спецпереселенцами-немцами в соответствии с приказом НКВД СССР № 001152 1944 года.

Заместитель наркома внутренних дел СССР, генерал-полковник Чернышев

ДАРФ. Ф. Р-9401. Оп. 12. Спр. 207. Т. 2. 1945 р. Арк. 20–20 зв.

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 5. — С. 473–474, 757; Одесский мартиролог. — Одесса, 2006. — Т. 4. — С. 893–894.

6. Репресивна політика у повоєнні роки (1946–1953)

№ 59

Указ президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддаленні місцевості СРСР» від 21 лютого 1948 року

1. Обязать Министерство внутренних дел СССР всех отбывающих наказание в особых лагерях и тюрьмах шпионов, диверсантов, террористов, троцкистов, правых, меньшевиков, эсеров, анархистов, националистов, белоэмигрантов и участников других антисоветских организаций и групп и лиц, представляющих опасность по своим антисоветским связям и враждебной деятельности, — по истечении сроков наказания направлять по назначению Министерства государственной безопасности СССР в ссылку на поселение под надзор органов Министерства государственной безопасности: в районы Колымы на Дальнем Востоке; в районы Красноярского края и Новосибирской области, расположенные в 50 километрах севернее Транссибирской железнодорожной магистрали; в Казахскую ССР, за исключением Алма-Атинской, Гурьевской, Южно-Казахстанской, Актюбинской, Восточно-Казахстанской и Семипалатинской областей.

2. Обязать Министерство государственной безопасности направить в ссылку на поселение государственных преступников, перечисленных в статье 1, освобожденных по отбытии наказания из исправительно-трудовых лагерей и тюрем со времени окончания Великой Отечественной войны.

Направление в ссылку на поселение этих лиц производить по решению Особого совещания при Министерстве государственной безопасности СССР.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 46. (Указ от 21 февраля 1948 г. отменен Указом от 10 марта 1956 г. — *Ред.*).

№ 60

Указ президії Верховної Ради СРСР «Про карну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддаленні райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 року

В целях укрепления режима поселения для выселенных Верховным органом СССР в период Отечественной войны чеченцев, карачаевцев, ингушей, балкарцев, калмыков, немцев, крымских татар и др., а также в связи с тем, что во время их переселения не были определены сроки их высылки, установить, что переселение в отдаленные районы Советского Союза указанных выше лиц проведено навечно, без права возврата их к прежним местам жительства.

За самовольный выезд (побег) из мест обязательного поселения этих выселенцев виновные подлежат привлечению к уголовной ответственности. Определить меру наказания за это преступление в 20 лет каторжных работ.

Дела в отношении побегов выселенцев рассматриваются в Особом совещании при Министерстве внутренних дел СССР.

Лиц, виновных в укрывательстве выселенцев, бежавших из мест обязательного поселения, или способствовавших их побегу, лиц, виновных в выдаче разрешения выселенцам на возврат их в места их прежнего жительства, и лиц, оказывающих им помощь в устройстве их в местах прежнего жительства, привлекать к уголовной ответственности. Определить меру наказания за эти преступления — лишение свободы на срок в 5 лет.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР Н. Шверник
Секретарь Президиума Верховного Совета СССР А. Горкин

ДАРФ. Ф. Р-7523. Оп. 36. Спр. 450. Арк. 87.

Действие данного Указа распространено: Указом от 6 апреля 1950 г. на лиц, выселенных по постановлению Совета министров СССР от 29 мая 1949 г. № 2214-856 (турок, греков, дашнаков и др.), а также на членов семей украинских националистов; Указом от 17 ноября 1951 г. на осужденных за особо опасные государственные преступления и направленных в ссылку на поселение после отбытия наказания по Указу от 21 февраля 1948 г.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 124–125; История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. Т. 1. — С. 585–586. (Указ от 26 ноября 1948 г. отменен указом от 13 июля 1954 г. — *Ред.*).

№ 61

Паспорт-характеристика Одеської області на 1950 рік (Огляд складено в обласному управлінні МДБ)

Одеса — *28 жовтня 1950 р.*

Совершенно секретно

1. Общие сведения

Одесская область образована в период установления областного деления на Украине, т. е. в феврале месяце 1932 года.

Область изменила свои границы и уменьшилась в размерах — первый раз в связи с образованием Николаевской области в октябре месяце 1937 года, второй раз в связи с образованием Кировоградской области в январе месяце 1939 года и третий раз в связи с образованием Херсонской области в мае месяце 1944 года.

Территория области равна 31,2 тыс. кв. км.

Границы области составляют: с юго-востока — Николаевская область, УССР; с северо-востока — Кировоградская область, УССР; с севера — Киевская область; с северо-запада — Винницкая область, УССР; с запада — Молдавская ССР; с юго-запада — Измаильская область и через Черное море — Румыния, Болгария; с юга — Турция — через Черное море.

2. Физико-географический обзор

Территория Одесской области представляет собой равнину, имеющую общий наклон к югу, охватывает часть южных склонов Волыно-Подольской возвышенности до 200 метров над уровнем моря, и только отдельные точки в северо-западной части области значительно превышают эту высоту.

В южной части области простирается обширная низменность, обрывающаяся крутым уступом (20–25 метров) к урезу Черного моря. Побережье изрезано лиманами, из которых лишь с Молдавской ССР Днестровский лиман сообщается с морем, остальные лиманы (Хаджибеевский, Куяльницкий и Тилигульский) представляют собой замкнутые соленые озера.

Гидрогеографическая сеть области очень бедна, крупнейшая река — Южный Буг протекает через область только средним своим течением, принимая на этом отрезке незначительные притоки: Синюху, Кодыму, Чичиклию справа, остальные реки незначительны. Тилигул и Большой Куяльник теряются в одноименных лиманах.

Северо-западная часть области в пределах Волыно-Подольской возвышенности сложена кристаллическими породами (гранитами и гнейсами), покрытыми неоленовыми морскими отложениями, к югу неоленовые толщи покрывают всю низменность, значительно увеличиваясь в мощности.

Климат области континентальный. Среднегодовая температура +11,4° на Ю-З (Одесса); минимальная июльская температура +34,1°, наименьшая годовая температура в многолетнем разрезе наблюдалась –29°.

Продолжительность зимы 87 дней (на Ю-З), количество дней в году с температурой выше +5° до 240 (на Ю-В), среднее многолетнее годовое количество осадков — 377 мм (Одесса).

Почвы и растительность: северная и средняя части области покрыты обыкновенными черноземами. В южной части — южные черноземы, сравнительно бедные перегноем. По побережью Черного моря темно-каштановые, слабо солонцеватые почвы.

Леса встречаются лишь в северной части области, преимущественно по долинам рек. Состоят из дуба, летнего и осеннего явора, клена, липы и др.

Город Одесса (областной центр) располагается на северо-западном берегу Черного моря. Северная часть города, Пересыпь, расположена на искусственной насыпи, не превышающей над уровнем моря 4–6 метров. Южная часть города представляет собой равнину с большим растительным покровом. Восточная часть города — возвышенность, прилегающая к берегу моря. Западная часть расположена на скале и лощине в направлении севера и запада. Центральная часть города расположена на возвышенном и ровных местах. Территорию города перерезает незначительная часть балок и оврагов, которые в большинстве спланированы и превращены с благоустроенные улицы и спуски. Неосвоенными балками являются: Аркадийская, Средне-Фонтанская и Больше-Фонтанская. Берег моря у Пересыпи пологий, а от Ланжерона до Люстдорфа — крутой с обрывами, местами имеются оползни.

Город Одесса — крупнейший порт Черноморского бассейна и курорт всесоюзного значения. В связи с большим наличием в черте города курортных мест, в летний период население увеличивается до 20 000 человек (приток ежемесячный за счет других областей СССР).

3. Полезные ископаемые

В Гайворонском районе имеется гранит, в Первомайском районе гранит, в Одесском пригородном районе строительные известняки. В Грушковском районе белая глина, в северо-восточной части района имеются залежи железной руды, графита, каолина, охры цветной, глины и гранита.

4. Краткая политическая характеристика

Одесская область в прошлом в большинстве своем была поражена повстанческими правотроцкистскими, меньшевистскими, эсеровскими, националистическими, сектантскими и др. к-р элементами.

Территория Одесской области в период август — октябрь месяц 1941 года была оккупирована немецко-румынскими захватчиками. В период временной оккупации немецко-румынскими захватчиками г. Одессы южные и западные районы Одесской области по реке

Буг находились с декабря месяца 1941 года оккупированными румынскими захватчиками и входили в так называемую Транснистрию.

Пять районов — Ольшанский, Голованевский, Грушковский и северная часть Гайворонского и Первомайского районов были оккупированы немецкими захватчиками. В Голованевском, Гайворонском и Первомайском районах дислоцировались окружные немецкие оккупационные власти.

В так называемой Транснистрии административным органом захватчиков являлось губернаторство. Губернаторство состояло из 10 дирекций. Территория Транснистрии административно разделялась на несколько уездов. В уездах административную власть представляли префектуры. В префектуры входили 3–4 района, в самом районе административной властью являлась притура, а в населенном пункте — примарии.

На территории Одесской области, оккупированной румынами, существовали Балтский, Ананьевский, Березовский, Голтянский, Овидиопольский и Одесский уезды (префектуры). В каждом уездном центре оккупантами были созданы полицейские органы и при них бюро сигуранцы. В уездных центрах дислоцировались также жандармские секции. В каждом сельском районе дислоцировались жандармские бригады. А в крупных селах по принципу примарии — жандармские посты, которые вели агентурно-разведывательную работу по выявлению партизан, коммунистов и советского актива.

На временно оккупированной территории Одесской области в районах немецких колоний были созданы оккупантами организации: так называемые «Мительштелле СС», организация «Фолькс-дойче».

Организации немецкой молодежи Транснистрии создавались особыми командами СС, прибывшими на территорию Транснистрии вслед за румыно-немецкими войсками. Установлено, что организация немецкой молодежи Транснистрии насчитывала 14 000 чел., из которых проживавшими в г. Одессе значилось около 1000 человек. Основная задача этой организации — культурно-хозяйственное обслуживание местных немцев. В то же время имелось отделение, которое занималось контрразведывательной работой в местах, где проживали местные немцы.

В районах, где существовали немецкие колонии, создавались также комендатуры СС, проводившие и контрразведывательную работу. Немецко-румынские захватчики широко использовали антисоветский элемент всех окрасок для создания и активизации деятельности антисоветских организаций. Особую активность проявляли ОУН, РОВС, УПА, Молдавское общество, НСС, «Церковники», «Сектанты» и др.

В отдельности районы Одесской области характеризуются следующим образом.

Ананьевский район

Город Ананьев и район характерен группированием к-р политпартий различных направлений. Наибольше себя проявила в 1917–1919 гг. партия эсеров и кадетов.

В период 1918–1919 гг. в районе оперировали банды Петлюры, Козакова и Тютюнника. Имелось также много уголовных банд. В период гражданской войны кулачество сел: Семеновка, Байталы, Точилово, Гандробуры и Михайловка с оружием в руках выступали против Советской власти. В этих селах значительная часть молодежи того периода служила у Петлюры.

В 1930 году кулачество во время коллективизации активно проявило себя в волынках, которые охватывали села Новогеоргиевка, Михайловка, Байталы, Гандробуры.

Район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками 7 августа 1941 года и освобожден 4 марта 1944 года. За время пребывания оккупантов в районе произведены большие разрушения и нанесен большой ущерб местной промышленности.

Город Ананьев в период оккупации являлся центром Ананьевского уезда, входящего в состав территории, оккупированной немецко-румынскими захватчиками. В районе дислоцировались уездные контрразведывательные и карательные органы оккупантов. Ок-

купантами широко привлекался местный антисоветский элемент на службу в полицию и другие органы оккупантов. В городе размещался немецкий военный комендант, проводивший работу среди немцев-колонистов, переселенных оккупационными властями из других областей. Среди немцев существовало общество «Фолькс-дойч». Указанное общество вовлекало в свою очередь также украинскую молодежь.

С областным центром имеется связь по железной дороге со станции Жеребково. От Ананьева до станции имеется шоссейная дорога. Имеется телеграфная и телефонная связь.

С момента освобождения района в порядке очистки его от предателей, изменников, пособников, шпионов арестовано 134 человека.

Андреево-Ивановский район

Территория района в прошлом — с Октябрьской революции — занималась петлюровскими и деникинскими бандами. В селах 2-я Николаевка, Софиевка, Васильевка и Капитоновка кулацкий элемент организовал восстание против Советской власти. В период коллективизации в 1930 году кулаками оказывалось активное сопротивление.

8 августа 1941 года район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками. Территория района освобождена от оккупантов 1 апреля 1944 года. В период оккупации района антисоветский элемент из местного населения принимал активное участие в разграблении хозяйства района, вследствие чего районное хозяйство разграблено и уничтожено на 90 %, причинено убытков на сумму 635 201 тыс. руб.

В районе существовали организации ОУН и фашистская партия среди местного немецкого населения.

Связь райцентра с областным и республиканским центром телеграфная и телефонная. Район отдален от железной дороги. Автодорожное хозяйство совершенно разрушено.

С момента освобождения района, т. е. с 1944 г. по 1 июля 1950 года арестовано и осуждено из числа предателей, шпионов и антисоветского элемента 60 чел. Установлено на жительстве в районе 274 чел. репатриантов.

Коминтерновский район

В период гражданской войны территория занималась деникинскими, греческими и немецкими частями. После разгрома интервентов войсками Красной армии значительная часть добровольцев из немецких частей возвратилась обратно в район и явилась в оперировавшую в тот период банду Шарова.

В период коллективизации в 1930 году кулаками были организованы массовые антиколхозные выступления. Широкие размеры эти выступления приняли в селах Кодинцево и Сычевка, где концентрировался актив эсеровского и кулацкого элемента.

В августе месяце 1941 года Коминтерновский район был оккупирован румыно-немецкими захватчиками и находился в оккупации до 5 апреля 1944 года. В этот период на территории района существовала румынская жандармерия, которая дислоцировалась в с. Кодинцево. Жандармские посты были расставлены по селам Петровка, Любаполь. В хуторе Келлера — ныне колхоз «Заря труда» — существовала школа СС, которая обучала молодежь немцев-колонистов. За период своего существования школа выпустила 200–250 человек немцев-колонистов, которые при окончании зачислялись в части СС. Антисоветский элемент с первых дней оккупации немцами был привлечен на службу к оккупантам в качестве пособников и агентуры контрразведывательных органов.

В порядке очистки района от предателей, пособников, шпионов и прочего антисоветского элемента за период с момента освобождения его и по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 75 человек, взято на учет 313 репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 150 семей переселенцев.

Район связан с республиканским и областным центром по железной дороге и грунтовым дорогам. Кроме того, имеется телеграфно-телефонная связь.

Балтский район

Сформирован в 1929 году, до 1929 года г. Балта являлся центром МАССР. До революции г. Балта являлся уездным центром с сосредоточением помещичье-торгового капитала.

В годы гражданской войны район был плацдармом революционной борьбы с разными контрреволюционными бандами. Через район проходили Петлюра и Тютюнник. В 1918 году в г. Балта размещался штаб и части 8-го корпуса галицийской армии, вытесненной польской армией генерала Галяра из областей Западной Украины. В районе действовали политические банды в селах Обжила, Лесничевка, Барсуки, Перейма и др. Была сформирована крупная банда Заболотного. В селах Пасицелы 1-й и 2-й части действовали крупные банды Пшеничного, Сороки и др., которые впоследствии окончательно ликвидированы органами НКВД в 1922 году.

Район засорен бывшими участниками политбанд, остатками кулачества, а в годы коллективизации эта категория проводила организованные выступления против колхозного строя. В 1930 году в селах Корытное, Казацкое, Гольма, Лесничевка кулачеством были организованы выступления и женские волынки против коллективизации. До начала коллективизации и ликвидации кулачества известную роль сыграло духовенство и сектантские формирования, которые имеются и в настоящее время.

Район оккупирован немецко-румынскими захватчиками в августе 1941 года и был освобожден 29 марта 1944 года. В период оккупации г. Балта являлся уездным городом так называемой Транснистрии. В г. Балте дислоцировались: уездная жандармерия, городская полиция и посты жандармерии, разбросанные по селам Балтского района. Кроме этих органов в г. Балте дислоцировались отделение сигуранцы, разведывательное бюро капитана Никулеску при военной комендатуре. В период своего существования румынские оккупанты весь оставшийся на оккупированной территории антисоветский элемент широко использовали на административных должностях и в качестве агентуры контрразведывательных органов. Значительная часть этого элемента при отступлении румыно-немецких захватчиков бежала с оккупантами.

Репатриантов в районе учтено 349 человек. В порядке очистки района от шпионов, изменников, пособников и антисоветского элемента с момента освобождения его от оккупантов по июль 1950 года арестовано и осуждено 162 человека.

Балтский район с областным центром связан по железной дороге, телефоном и телеграфом.

Березовский район

Местечко Березовка в 1918–1919 гг. было опорным пунктом петлюровских банд и штабом деникинской контрразведки. После их разгрома в местечке осело много быв. петлюровцев, которые в 1920 году из местного кулачества организовали повстанческий отряд для борьбы с Соввластью. Органами ЧК повстанцы были разгромлены, часть из них была арестована, а часть успела выехать за границу.

В 1919 году под руководством немца Шоки в селах Мариновка, Черногорка и Наково, а также в украинских селах Петровка и Раснополь кулаками организовывались массовые волынки, направленные к разгрому колхозного имущества.

В 1929–1930 гг. в период коллективизации в с. Новоселовка вспыхнуло кулацкое восстание под руководством Пыженко. Восстание было подавлено и ликвидировано.

С давних времен в селах Гуляевка, Златоустовка, Тарногорово существует секта баптистов.

Район был оккупирован 10 августа 1941 года и освобожден от немецко-румынских захватчиков 31 марта 1944 года. Во время оккупации района Березовка являлась уездным центром. В м. Березовка дислоцировалась уездная жандармерия, кроме того, территория района была усеяна постами жандармерии, охватывающими по 2–3 сельсовета. Кроме того, в м. Березовке существовала резиденция румынского разведывательного органа СС-И, которая занималась подбором кадров в агентурную сеть на оседание в нашем тылу.

За период с момента освобождения района от оккупантов по 4 августа 1950 года в порядке очистки от предателей, пособников, шпионов и прочего антисоветского элемента арестовано и осуждено 109 человек. В 1950 году в район переселилось 205 семей из западных областей Украины.

Березовский район, находясь на скрещении шоссейных дорог, имеет два направления связи с областным центром и одно направление по железной дороге. Имеется телеграфная и телефонная связь.

Беляевский район

Летом 1918 года были оккупированы немецкими войсками Беляевка, Ясски и Маяки. Весной 1919 года Беляевка была оккупирована французскими войсками. Летом 1919 года против Соввласти восстало немецкое население, возглавляемое кулацкой немецкой верхушкой, немецким офицерством, а также духовенством. Центром кулацкого восстания было немецкое село Выгода, где был создан повстанческий штаб. Летом 1920 года с румынской стороны было спровоцировано восстание против Советской власти в с. Маяки.

В 1930 году во время сплошной коллективизации в районе были большие восстания, коими были охвачены почти все села Приднестровья и часть глубинных немецких сел. Восстание возглавлялось кулаками, имеющими связь с Румынией, и организовано было по заданию румынских разведорганов.

После ликвидации кулацкого восстания в 1930–1931 гг. много кулаков из пограничных сел бежало в Румынию. Родственники бежавших использовались румынской разведкой для шпионской деятельности.

В 1937 году в с. Ясски была ликвидирована к-р шпионская организация, состоящая из родственников бежавших кулаков и возглавляемая председателем Ясскoвского сельсовета Николаевым. Эта группа имела связь по селам Граденица, Троицкое, Беляевское и г. Одесса.

Во время коллективизации было поднято восстание немцев в с. Мангейм, возглавляемое местным немецким кулачеством, имевшим связь с германским консульством в г. Одессе. В 1937 году в с. Мангейм была вскрыта к-р фашистская организация, заложенная немецким консульством г. Одессы.

В 1919–1921 гг. существовала нелегальная эсеровская группа, возглавляемая эсером Клименко.

В 1930 году существовала группа СВУ украинских боротьбистов, возглавляемая неким Ивановым.

Беляевский район был временно оккупирован румыно-немецкими войсками 15 августа 1941 г. и освобожден 10 апреля 1944 года. Во время прихода румыно-немецких войск немецкое население, проживавшее в колониях района, имело большие привилегии со стороны оккупантов. В период оккупации в районе дислоцировалась румынская жандармерия, а в немецких колониях — немецкая. Остатки антисоветского элемента оккупанты использовали в качестве своих прислужников: назначали их на административные должности и вербовали их в качестве агентов.

В районе учтено 171 чел. репатриантов. С момента освобождения района арестовано и осуждено 135 чел. из числа предателей, изменников и прочего антисоветского элемента.

Сообщение района с областным центром — г. Одессой связано шоссейными дорогами Одесса — Тирасполь и Одесса — Измаил, а также железной дорогой Одесса — Киев.

Район также связан с областным центром телеграфной и телефонной связью.

Больше-Врадиевский район

В период гражданской войны территория района занималась деникинскими и петлюровскими войсками. Район в прошлом был поражен бандитизмом.

В период коллективизации имели место террористические акты против советских и партийных работников. На территории района существовали сектанты евангелисты.

Район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками в августе 1941 года и освобожден 29 марта 1944 года. В период оккупации на территории района дислоцировались 4 поста румынской жандармерии по селам Новопавловка, Ивановка, Доброжановка и Б. Врадиевка. Румынская жандармерия активно использовала антисоветский элемент, проживающий в районе, часть из них была привлечена в руководящие органы сельского административного аппарата оккупантов.

Б.-Врадиевский район был местом массового расстрела советских граждан еврейской национальности. Всего в районе было расстреляно до 35 000 чел. Значительная часть антисоветского элемента привлекалась карательными органами в уничтожении и ограблении еврейского населения.

За период освобождения района от оккупантов, т. е. с 1944 года по 1 сентября 1950 года арестовано и осуждено разного антисоветского элемента 70 чел. Взято на учет 235 чел. репатриантов.

Связь района с республиканским и областным центром имеется телеграфная и телефонная, а также по грунтовым и шоссейным дорогам.

Водно-транспортный район г. Одессы

В прошлом, до 1927 года, территория района (за исключением портовых улиц) была заселена привилегированной частью населения города, в данное время там же проживают остатки «бывших людей» — помещиков, дворян, банкиров и проч. В прошлом было много разных «малин» и всевозможных притонов, мест концентрации уголовного к-р элемента.

С 16 октября 1941 года по 10 апреля 1944 года немецко-румынские захватчики оккупировали г. Одессу, в том числе и Водно-транспортный район. За период оккупации немецко-румынскими захватчиками полностью разрушены порт г. Одессы, занимавший второе место в СССР, судостроительный завод Марти, судоремонтный завод УЧП, хозяйство порта и значительная часть коммунального хозяйства Водно-транспортного района.

С момента освобождения района по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 100 человек разного антисоветского элемента. Взято на учет 379 человек репатриантов.

Долинский район

В период гражданской войны район продолжительное время был занят оккупантами — австрийцами и немцами, а также деникинскими войсками. Кулацкая к-р часть населения активно помогала, расправляясь с сельпартсовактивом.

В 1918–1922 гг. в районе оперировали петлюровская и тютюнниковская банды, имелось большое количество уголовных банд. Зажиточная и кулацкая часть населения поддерживала их, а села Переморы, Мардаровка, Качуровка (откуда вышел бандит Никитин) с оружием в руках выступали против Советской власти. В 1924 году на перегоне ст. Мардаровка — Чубовка диверсантами был спущен скорый московский пассажирский поезд им. Ильича под откос.

В 1930–1931 гг. на территории местечка Валегоцулово и прилегающих к нему сел Кондратовка, Кирилловка, Шляхетное и Федоровка была организована кулацко-повстанческая организация, которая в 1931 г. вооруженно выступила против Советской власти. Восстание органами НКВД было ликвидировано. В с. Федоровка в том же году была вскрыта к-р повстанческая ячейка «Смельчаки».

Долинский район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками 7 августа 1941 года и освобожден 2 апреля 1944 года. На территории района в с.с. Валегоцулово, Качуровка и Мардаровка были дислоцированы посты румынской жандармерии. В 1941 году установлено посещение района представителями ОУН из Западной Украины, которые проводили свою работу среди украинской части населения.

В настоящее время в районе взято на учет 163 репатрианта. В порядке очистки его от предателей, пособников шпионов и прочего а/с элемента арестовано и осуждено на 1 августа 1950 года — 71 человек.

Район связан с областным центром телефонно-телеграфной связью.

Ворошиловский район г. Одессы

В прошлом значительное количество населения занималось крупной и мелкой торговлей с преобладанием большого количества кустарных мастерских, которые, вырабатывая продукцию, сами реализовывали ее.

В прошлом существовали политпартии «Бунд», кадетов, меньшевиков, черносотенная и сионистская.

В 1917–1920 гг. район занимался: немцами, французами, греками, деникинцами, петлюровцами и другими.

В 1927–1929 гг. особенно усилила свою к-р деятельность троцкистская оппозиция, остатки которой не разгромленные имеются еще и до сего времени.

Большой процент населения района имеет родственные связи и др. с заграницей: Палестиной, Америкой, Германией, Румынией и т. д., а также имеется большое количество спекулятивного и уголовного элемента, которым в особенности поражены торговая сеть и промартели.

Территория была оккупирована немецко-румынскими захватчиками 16 октября 1941 года и освобождена 10 апреля 1944 года. В период оккупации существовали карательные органы: полиция 6-го района по ул. Перекопской победы, гестапо по ул. Островидова, № 64. На пл. Р. Люксембург, № 3 помещалась немецкая комендатура, при комендатуре находилось отделение жандармерии. Оставшийся на оккупированной территории антисоветский элемент использовался оккупационными властями на выявление коммунистов, подпольных организаций, еврейского населения и партизан.

В настоящее время в районе зарегистрировано репатриантов 603 человека.

Гайворонский район

В период гражданской войны отдельная часть населения принимала участие на стороне к-р войск Петлюры и Махно.

В годы коллективизации в районе активно проявляли участие отдельные группы украинских националистов.

В районе имели место случаи бандпроявлений. В июле 1944 года РО НКВД ликвидировало 4 группы в числе 18 чел., которые занимались грабежом и убийством. В 1944 году после освобождения района от немецких оккупантов транспортное отделение НКГБ ст. Гайворон ликвидировало 2 группы в числе 8 чел. участников ОУН.

В районе в прошлом имелись секты, как-то: евангелисты, штунды, секта богомолов, особенно были поражены сельские советы, как-то: Таужный, Бондуровский, Котовский, Казавчинский, Сломиевский, Юзефпольский, Солгутовский, которые сохранились и до настоящего времени (в с. Бондурово евангелисты отказывались платить государственные платежи).

В 1947 году антисоветская деятельность сектантов в основном ликвидирована, было арестовано и осуждено 20 чел., входящих разные секты.

Территория Гайворонского района была оккупирована румыно-немецкими захватчиками в августе 1941 года и освобождена 12 марта 1944 года. В районе в период оккупации существовали карательные органы гестапо, жандармерия, пограничная комендатура и полиция. В районе дислоцировалась школа полицейских. Г. Гайворон являлся окружным центром оккупационных немецких властей, где дислоцировались: гебетскомиссариат, бургомистрат и железнодорожная инспекция. В период изгнания немецких войск часть пособников из местного антисоветского элемента сбежала вместе с оккупантами.

С момента освобождения района по август 1950 г. арестовано и осуждено разного антисоветского элемента 81 человек. Взято на учет 1114 чел. репатриантов.

Голованевский район

До революции значительная часть района принадлежала польским помещикам Глинке и Березовскому. В годы гражданской войны население сел Семидубы, Клиново, Грузовское и др. принимало участие в петлюровском движении.

Кроме того, на территории района оперировал ряд банд как уголовного, так и политического характера (Бабий, Притуляк, Черный Ворон и др.), которые проводили активную диверсионную и террористическую деятельность.

В районе проживает около 300 семей польского населения, имеющих обширные родственные связи с заграницей.

Из числа населения в годы гражданской войны эмигрировало заграницу 50 человек.

Район был оккупирован немецкими захватчиками 1 августа 1941 года и освобожден 15 марта 1944 года. В период оккупации на территории Голованевского района создана представителями ОУНовского центра Христюком и Остапом националистическая организация. Руководителями этой группы в районе являлись Рудик и Хоменко. Ими была создана в селе Межеричка агротехшкола, которая являлась рассадником ОУНовского движения среди молодежи. В 1943 году ОУНовцы создали отряд УПА, насчитывающий до 100 человек, состоящий из молодежи, в основном из западных областей Украины.

Ранее район сильно был поражен сектантским движением. Имелось 6 сект. Наиболее активная была секта евангелистов в с. Трояновка, насчитывающая 30 человек. В настоящее время большинство активных сектантов арестованы и осуждены, организации сект не существует.

На территории района при оккупации немецкими захватчиками существовал ряд разведывательных и контрразведывательных органов: окружная и районная жандармерия, ГФП (полевая жандармерия) дислоцированная в м. Голованевск. ГФП дислоцировалась в с. Межеричка. Пограничная комендатура дислоцировалась в с. Мошневато, школа эсесовцев дислоцировалась в с. Свириево. Местечко Голованевск являлось окружным центром немецкой оккупационной власти. Здесь дислоцировались гебитскомиссариат, окружная и районная сельхозкомендатура.

В порядке очистки района от шпионов, предателей, пособников и прочего антисоветского элемента с 1944 года по 1 июля 1950 года арестовано и осуждено 219 человек, взято на учет 1000 чел. репатриантов.

Связь с областным центром имеется телеграфно-телефонная и по железной дороге.

Велико-Михайловский район

Район являлся хуторским, часть которого относится к столыпинской реформе, другая часть хуторов построена из переселенцев в период 1922–1928 гг. под руководством заводчика Фишера. В ряде сел района были вооруженные восстания против Советской власти. В ряде сел были организованы банды под руководством Кулакова, Барской и Кравченко, которые устраивали погромы местного населения.

В период коллективизации 1929–1930 гг. в ряде сел под руководством кулаков были организованы кулацкие волынки, в коих активное участие принимали большинство женщин, которые разбирали имущество в колхозах. В 1928 году в с. Кардамычево действовала петлюровская контрреволюционная группа, которая ликвидирована.

В 1937–1938 гг. были вскрыты и ликвидированы в с. Велико-Михайловке к-р сионистские повстанческие группировки. В ряде сел района были вскрыты и ликвидированы к-р кулацкие террористические группы.

Район оккупирован немецкими и румынскими захватчиками 23 августа 1941 года и освобожден Красной армией 6 апреля 1944 года. Во время оккупации на территории района существовали карательные и контрразведывательные органы румынских властей. В период захвата района немецко-румынскими оккупантами широко использовались местными оккупационными властями остатки антисоветского элемента, которым возвращали принадлежащее им ранее хозяйство и использовали как предателей и пособников.

С периода освобождения района по 1 августа 1950 года в порядке очистки района от предателей, изменников, пособников, шпионов и прочего антисоветского элемента арестовано и осуждено 137 человек. Репатриантов взято на учет 275 человек.

Связь с областным и республиканским центром имеется телефонная и телеграфная, а также линия железной дороги.

Ульяновский район

В период 1918—1919 гг. район был оккупирован немецкими войсками, позже деникинскими и петлюровскими войсками, проводилось формирование белогвардейских отрядов в с. Вильховата, Силтки, Лозовата, В. Тропцы, Шамраевка и др.

В 1920 году в селах Саботиновка, Синьки, В. Трояны, К. Криница и др. было к-р кулацкое восстание и организованы банды под названием «вильне казачество», возглавляемые офицерами царской и деникинской армии, выступали против частей Красной армии, устраивали еврейские погромы, убили 11 человек совпартактива.

В 1921 году в с. Старо-Александровке б. офицер Каминский организовал банду в 20 чел., которая произвела налет на Балковский волревком, где забрали 40 единиц оружия.

В 1927—1928 гг. в с. Молдованке кулаки Ильинский и Копровицкий организовали банду, проводили грабежи, налеты на местное население.

В 1930 году было несколько кулацких волынок, в то же время орудовала банда Белецкого, Подковы и Етока, которые органами НКВД репрессированы и банды ликвидированы.

В с. Саботиновке, Разношенцах, Мечиславке в годы коллективизации проповедники евангелисты-иеговисты Слиявский, Толпекин, Колесников проводили вербовку среди населения в секты.

1 августа 1941 года район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками. Территория освобождена от оккупантов 17 марта 1944 года. В период оккупации района немецкими захватчиками в с. Грушку прибыл из Западной Украины националист Хоманчук, который проводил националистическую к-р работу. В ОУН Хоманчуком была вовлечена значительная часть учителей и молодежи, часть из них разоблачена и арестована. Во время оккупации в районном центре существовал жандармский пост и в отдельных случаях приезжали в район отряды СД и полевой жандармерии. За период оккупации немцами угнано в Германию около 4 тысяч человек. В районе взято на учет 1085 репатриантов, арестовано и осуждено из числа предателей, пособников, шпионов и проч. а/с элемента 108 человек.

Район связан с областным и республиканским центром железной дорогой и телеграфно-телефонной связью.

Чернянский район

Во время гражданской войны в районе оперировали политбанды Пташникова, Мотогалова и Плешивого. В 1918 году помещики Кучер и Корчесакул призывали немцев отобрать землю у беднейшего крестьянства, отобранную у помещиков, что фактически и было сделано. Кулачество принимало активное участие в отборе земли у крестьян-бедняков. В карательных отрядах участвовали кулаки до 100 человек.

В районе в прошлом отмечалось религиозное течение православной церкви, а также секты евангелистов и субботников, и прекратили в основном свое существование лишь в 1936 году.

Территория района была оккупирована немецко-румынскими захватчиками с августа 1941 года и освобождена в апреле 1944 года. На территории района в период оккупации дислоцировалось два жандармских поста, из которых один находился в с. Черное, а второй — в с. Степановка. Румынские оккупационные власти широко использовали антисоветский элемент, вернувшийся в район в период временной оккупации. В районе проживает около 3000 молдаван, которые в период оккупации пользовались привилегиями у румын.

В порядке очистки района от шпионов, изменников, пособников и др. а/с элемента, с момента освобождения его, т. е. с 1944 года по 1 июля 1950 года арестовано и осуждено 28 чел. Учтено репатриантов 61 человек. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 150 семей переселенцев.

Связь района с областным центром — телеграфная и телефонная.

Николаевский район

Территория района до июня 1945 года входила в состав Андреево-Ивановского района.

Район в прошлом с Октябрьской революции занимался петлюровскими и деникинскими бандами. В селах Софиевка и Васильевка кулацкий элемент организовывал восстания против Советской власти.

В августе 1941 года район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками, а освобожден от оккупантов 1 апреля 1944 года. В период оккупации района антисоветские элементы принимали участие в разгроме хозяйства района. В районе существовало 5 постов жандармерии и полиции оккупантов, организация ОУН.

За период с 1944 года по 1 октября 1950 г. в порядке очистки района от предателей, пособников и прочего а/с элемента арестовано и осуждено по линии МГБ 52 чел.

Связь райцентра с областным и республиканским центром телеграфная и телефонная.

Ивановский район

Территория района была насыщена мелкопоместными помещиками и кулачеством (немецким и украинским). В период гражданской войны местное кулачество активно выступало с оружием в руках против Соввласти. Немецкий прапорщик старой армии Молый в 1919 году летом организовал кулачество на выступление, в результате чего восставшее кулачество ворвалось в с. Благоево и там зверски уничтожило отряд красноармейцев — 100 человек. В 1919 году восставшими кулаками были зверски убиты 18 человек чекистов. Особо контрреволюционно проявило себя кулачество и часть крестьян-середняков в период гражданской войны в селах: Коноплево (немцы), Волково и Гудедичево, Богунское (немцы), Севериновка, Адамовка, Александровка, хутор Н. Шомполы (украинцы) и Благоево (болгары). В этих же селах в 1929—1930 гг. были «волынки». В районе проживает много рядовых участников восстания.

Территория района с 9 августа 1941 года была оккупирована немецко-румынскими захватчиками и освобождена 4 апреля 1944 года. В период оккупации в районе было 3 немецких военных комендатуры и две районные организации румынской жандармерии, а также 6 жандармских постов.

В порядке очистки района от пособников, шпионов, предателей и проч. а/советского элемента с момента освобождения его по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 91 человек. Взято на учет 360 чел. репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 160 семей переселенцев.

Район с областным центром связан телеграфом и телефоном.

Ширяевский район

В период гражданской войны занимался бандой Петлюры. В 1919—1921 гг. на территории района были организованы кулаками и другим к-р элементом политбанды, возглавляемые кулаками Лотия, Поповым, Терновским и Гончаренко. В период коллективизации в ряде сел: Манки, Марьяновка, Чуйково, Малогоново и др. — были организованы кулацкие восстания с целью противодействия коллективизации.

Территория Ширяевского района была оккупирована немецко-румынскими захватчиками 8 августа 1941 года и освобождена 2 апреля 1944 года. Район в целом за время Отечественной войны имеет следующие изменения: экономика района во много раз снизилась вследствие разрухи и хозяйничания немецко-румынских захватчиков. Антисоветский кулацкий элемент активизировался и оказывал помощь захватчикам. В районе в период оккупации существовала организация ОУН, возглавляемая Гончар и Плеве. Часть членов ОУН в Ширяевском районе арестовано. В 1942 году немецкими властями была организована школа гитлеровского союза молодежи. Контингент школы набирался из местных немцев-колонистов. На территории района дислоцировалась румынская районная жандармерия, которая проводила свою работу в направлении насаждения агентуры и выявления советско-партийных работников.

В районе учтено репатриантов 227 чел., арестовано и осуждено с 1944 г. по 1 июля 1950 года пособников, изменников и прочего антисоветского элемента 120 чел. В 1950 году в район из западных областей Украины прибыло 144 семьи переселенцев.

Условия связи с областным и республиканским центром — по железной или грунтовой дороге, кроме того, имеется телеграфная и телефонная связь.

Цебриковский район

В 1918–1919 гг. район был оккупирован немецкими войсками.

В период 1920–1923 гг. в районе оперировали банды Лакино. В 1930 году в селах Березино, Цебриково, Антоновка, Катаржино и ряде других были кулацкие выступления, направленные к срыву мероприятий по коллективизации.

Цебриковский район до немецко-румынской оккупации являлся национальным районом, заселены были села исключительно немцами-колонистами. После изгнания оккупантов немецкое население выехало с оккупантами.

В районе имеется несколько сел, заселенных болгарами. Район был поражен сектантским движением.

Территория Цебриковского района была оккупирована немецко-румынскими захватчиками 8 августа 1941 г. и освобождена от оккупантов Красной армией 4 апреля 1944 г. На территории Цебриковского района во время оккупации существовали карательные и контрразведывательные органы: в с. Цебриково — немецкая комендатура, которая обслуживала исключительно немцев; румынская жандармерия в составе 4 постов, которые были расположены в селах Катаржино, Подколино и Гурьев. В с. Цебриково существовала специальная школа фашистской молодежи. Румынскими оккупационными властями использовались как актив молдавское население. Из этого населения вербовалась агентура и руководители местной власти района.

В порядке очистки района от предателей, пособников, шпионов и проч. а/с элемента арестовано и осуждено за период с 1944 года по 1 августа 1950 года 59 человек. Взято на учет 148 чел. репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 266 семей переселенцев.

Фрунзовский район

В 1921 году в районе имели место случаи кулацкого восстания с целью разгрома местных советов.

В период коллективизации в 1930–1931 гг. были отдельные антиколхозные выступления кулацкого элемента в Самойловском и Осиповском сельсоветах.

Территория Фрунзовского района была оккупирована румыно-немецкими захватчиками с августа месяца 1941 года по 2 апреля 1944 года. На территории района дислоцировалась районная жандармерия и полиция. Оставшийся на оккупированной территории антисоветский элемент активно стал на службу к оккупантам и использовался как пособники и агентура.

С момента освобождения района от оккупантов в порядке очистки его от шпионов, пособников и антисоветского элемента арестовано 178 чел. Учтено репатриантов 165 чел. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 97 семей переселенцев.

Троицкий район

В 1917 году быв. ссыльными была организована земская управа, в которой имели большое влияние меньшевики. В первые годы после Октябрьской революции, 1917–1918 гг., через Троицкий район прошли ряд банд повстанческого характера, которые организовали грабежи и разбой среди населения, совершали террористические акты над членами чрезвычайных продовольственных комиссий и советскими активистами. Ко всем проходящим бандам примыкали кулацкие элементы из сел Троицкого района.

В 1920 году в 4 селах района было организовано восстание против Советской власти, в результате в селе Николаеве было убито 4 чекиста, 10 красноармейцев вместе с командиром отряда Ожежко. Восстанием руководили эсер Рыбак и кулак Коваль. В с. Красный Яр в 1929 году группой кулаков был разрушен театр во время постановки.

В 1931 году местными кулаками под руководством бывш. белого офицера Ткаченко было организовано к-р восстание в селах Новоселовка и Кохановка. В 1930 году совершен террористический акт над заместителем директора по политчасти МТС — Пустовойт.

Троицкий район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками 8 августа 1941 года. В период оккупации на территории района существовали карательные и контрразведывательные органы: жандармерия, дислоцировавшаяся в с. Троицком, на периферии имела 3 жандармских поста; полиция дислоцировалась в с. Троицком. Район освобожден от немецко-румынских оккупантов 1 апреля 1944 года.

Всего по району с 1944 года по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено шпионов, предателей, изменников и прочего антисоветского элемента — 132 чел. Учтено репатриантов 240 чел.

Средством сообщения с республиканским и областным центром является железная дорога от ст. Любашевка и телеграфная и телефонная связь.

Сталинский район г. Одессы

Район занимает центральную часть г. Одессы с выходом к Черному морю. В прошлом здесь была большая скученность домовладельцев, торговцев, фабрикантов и т. д. Во время эмиграции белых за границу в 1920 г. с ними уехала большая часть так называемых «видных людей», оставив в Одессе различных родственников, которые впоследствии вели переписку с ними, получали инвалюту на Торгсин, посылки и т. д.

В 1927 году во время троцкистской оппозиции на предприятиях (швейная фабрика им. Воровского, 2-я гособувная) часть членов ВКП(б) разделяли троцкистскую платформу, подписывались и голосовали за эту платформу.

Следует отметить, что на территории района, как центрального г. Одессы, расположено большое количество магазинов разных торгующих организаций.

Сталинский район, как и г. Одесса, оккупирован румыно-немецкими захватчиками 16 октября 1941 года и освобожден от оккупантов Красной армией 10 апреля 1944 г. На территории района в период оккупации размещались контрразведывательные и разведывательные органы оккупантов; 1-й район полиции размещался по Красному пер., № 7, сигуранца — по улице Бебеля, № 12. Во время оккупации на территории Сталинского района существовало так называемое «Молдавское культурное общество» — находилось по ул. Троицкой. «Молдавское общество» пользовалось большими привилегиями у оккупационных властей.

Арестовано и осуждено за период с 1944 года по 12 августа 1950 года разного антисоветского элемента 43 человека. В районе взято на учет 458 человек.

Савранский район

Район в период гражданской войны занимался петлюровскими войсками. Кроме того, в районе оперировала банда Заболотного, которая формировалась в селах: Коштай, Капцебе, Байбузовка, Неделково, Полонецкое и Саврань.

В период коллективизации были антиколхозные «волынки», которыми были охвачены села: Бакша, Плоское, Неделково, Каменное, Капцебе, Байбузовка, Ольшанка и др.

Район оккупирован немецко-румынскими захватчиками 28 июля 1941 года и освобожден 28 марта 1944 года. В период оккупации на территории района существовали карательные и контрразведывательные органы противника: районная румынская жандармерия и полиция. Посты жандармерии дислоцировались в селах Ольшанка и Дубиново. Карательными и контрразведывательными органами широко использовался антисоветский элемент для выявления советского актива.

В процессе очистки района от шпионов, предателей, пособников и прочего антисоветского элемента с момента освобождения по 1 сентября 1950 г. арестовано и осуждено 88 человек, взято на учет 243 чел. репатриантов.

Раздельнянский район

В период гражданской войны район занимался петлюровцами, гайдамаками, оккупантами — немцами, греками и поляками. На территории Фрайдеровского, Понятовского, П. Евдокимовского, Буденновского и Н.-Дмитриевского сельсоветов формировался повстанческий отряд Ставрова и Соловьева.

Большинство сел бывш. Зельцского района вливается в Раздельнянский, в 1934 г. были охвачены немецкими повстанческими отрядами, которые формировались за счет немецкого населения района бывшим полковником царской армии Фольком. Из числа жителей района свыше 50 чел. добровольно служили в деникинских и немецких отрядах.

В период коллективизации почти весь район [был] охвачен антиколхозными «волынками» и разгромлены были все колхозы. 68 человек инициаторов «волынки» и прочий кулацкий элемент бежали за границу.

Район оккупирован немецкими и румынскими захватчиками 11 августа 1941 года и освобожден 10 апреля 1944 года. В период оккупации румынами в районе были созданы карательные и контрразведывательные органы: районная жандармерия с жандармскими постами в 4 населенных пунктах. В немецких селах существовала комендатура гестапо и команда СС. Оккупационными властями широко использовался антисоветский элемент, оставшийся и прибывший в район в период оккупации. Из этого элемента подбирались на руководящие посты в сельские управы и земельные общества. В немецких колониях комендатурой СС были созданы отряды «Сельбстмутц» из местных немцев, которые выполняли политические функции при комендатуре СС, принимали участие в арестах советских граждан.

В порядке очистки района от предателей, пособников, шпионов и прочего антисоветского элемента арестовано и осуждено 90 чел., взято на учет 359 человек репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 377 семей переселенцев.

Связь райцентр с областным центром имеет телеграфную и телефонную и по железной и шоссейной дорогам.

Песчанский район

В 1918–1922 гг. в районе оперировала политбанда Заболотного, которой были охвачены все села района, за исключением двух сел — Ухожаны и Шляховое, которые особой активности не проявляли. В 1919 году в селах Кринички, Чернече, Перейма были восстания против Советской власти, которые наступали на г. Балту.

В период коллективизации к-р элементом были организованы антисоветские «волынки» по всему району, в которых принимали активное участие женщины. В с. Перейма в 1929 году подняли «волынку» церковники. В годы коллективизации в с. Песчаном отмечены три случая террористических проявлений. Эти же проявления были в селах Саражинка, Ухожаны, Перейма. В эти же годы в селах района были ликвидированы повстанческие организации, ставившие целью свержение Соввласти.

Район оккупирован румыно-немецкими захватчиками 26 июля 1941 года и освобожден 26 марта 1944 года. В период оккупации на территории Песчанского района дислоцировались два органа румынской жандармерии, один в райцентре Песчана, а другой в с. Перейма. Оба органа непосредственно руководились жандармерией Балтского уезда. В последние месяцы оккупации с августа 1943 г. в районе был организован партизанский отряд Выходцева и Жуковского, который входил в состав партизанского отряда «Буревестник», действовавшего в лесах Савранского и Голованевского районов.

В порядке очистки района от агентуры противника и антисоветского элемента после освобождения района органами Советской власти арестовано 48 человек. Район засорен сектантским элементом, установлено более 50 сектантов, проводивших антисоветскую деятельность. Взято на учет 185 чел. репатриантов.

Связь с областным центром имеется телефонная и телеграфная, а также по железным и грунтовым дорогам.

Первомайский район

В годы гражданской войны район занимался петлюровцами и деникинцами. В феврале 1920 года после разгрома деникинцев установилась Соввласть, но в марте месяце появилась банда Тютюнника, затем банда Волынца, Соколова, Зеленого и Ангела. С разгромом перечисленных банд значительная часть бывших бандитов осела как в городе, так и в селах района, уйдя в глубокое подполье и проводя свою контрреволюционную деятельность.

В 1921 году органами ЧК в г. Первомайске была вскрыта крупная петлюровская подпольная организация, которая возглавлялась эмиссаром Бондаруком, специально прибывшим из-за границы. Позже нашими органами были вскрыты еще целый ряд националистических организаций и окончательно разгромлены в 1929 году.

В 1930 году во время коллективизации во многих селах Первомайского района были организованы «волынки», которые сопровождались террористическими актами.

В 1935 году в Первомайске были ликвидированы антисоветские формирования среди духовенства и сектантов. К началу 1935 года в Первомайском районе осела значительная часть админ. высланных из разных режимных городов Советского Союза. В связи с пребыванием в Первомайском районе этого элемента отмечена активизация антисоветской деятельности.

Первомайский район оккупирован немецко-румынскими захватчиками 4 августа 1941 года и освобожден 27 марта 1944 года. В период оккупации г. Первомайск разбивался на два административных центра. Левобережье реки Южного Буга и Синюхи являлся административным центром немцев. На этой территории размещались бургомистрат, гебетцкомиссариат и контрразведывательно-карательные органы немцев: гестапо, ГФП, жандармерия и полиция.

Южная часть Первомайска по реке Буг являлась уездным административным центром румынских оккупационных властей, так называемый Голтянский уезд Транснистрии. В этой части города размещались уездная румынская префектура, жандармерия и полиция. Установлено, что на территории города и района в период оккупации была организована и проводила свою работу ОУН, эта организация возглавлялась Пономарчуком. Установлено, что в 1942–1943 гг. в г. Первомайске размещалась разведрезидентура юга Украины под названием «Оберштелле».

В порядке очистки района от вражеского элемента с момента освобождения его по 1 августа 1950 г. арестовано и осуждено 314 чел. Взято на учет репатриантов 713 чел.

Доманевский район

Территория района была занята деникинскими войсками в период гражданской войны. В 1919 году к-р кулацкий элемент сел Богдановка, Марьин-Буг, Марьяновка организовал вооруженное восстание против Советской власти. В 1920–1921 гг. в с. Ахмачевка Первомайской ЧК была ликвидирована эсеровская организация, насчитывавшая 35 человек. До 1922–1923 гг. район был сильно поражен бандитизмом. На протяжении ряда лет в районе было развито сектантское движение, главным образом секта «трясуны».

В период коллективизации почти по всем селам района кулаками были организованы массовые антиколхозные «волынки».

5 августа 1941 года район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками и освобожден 28 марта 1944 года. С первого момента захвата территории по декабрь 1941 года власть принадлежала немецким оккупантам. За весь период пребывания в районе немецких оккупантов существовали контрразведывательные и разведывательные органы

немцев. С декабря месяца 1941 года всю контрразведывательную и разведывательную работу проводили румынские органы. Немецко-румынские оккупанты в целях выявления партийно-советского актива использовали антисоветский элемент, в частности бывших кулаков, молдаван, духовенство и украинских националистов.

В порядке очистки района от предателей, пособников и прочего антисоветского элемента с момента освобождения района по август 1950 года арестовано и осуждено 171 чел., взято на учет репатриантов 240 чел. В 1950 году из западных областей Украины в район прибыло 499 семей переселенцев.

Доманевский район с областным центром имеет телефонную связь, кроме того, имеется связь по железной дороге.

Жовтневый район

В период гражданской войны район занимался германскими и белыми войсками. На территории района оперировала банда Лотия и Попова, в состав которой входили коренные жители района из кулацкой прослойки. В 1920 году в м. Петроверовке, с. с. Петровка и Ново-Елизаветовка местными кулаками было поднято восстание против Советской власти, которое ликвидировано частями Красной армии.

В период коллективизации в селах Н.-Елизаветовка, Демидово кулацким элементом были организованы массовые «волынки».

8 августа 1941 года территория района была оккупирована немецкими захватчиками и освобождена 10 апреля 1944 года. Во время оккупации в районе находились карательные органы захватчиков — жандармерия с жандармскими постами в 4 селах. Осенью 1942 года в м. Жовтневе приезжал представитель ОУН из г. Львова с целью организации ОУН.

С момента освобождения района от оккупантов в период очистки его от вражеского элемента было арестовано и осуждено 158 человек, в районе взято на учет 95 репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переселилась 321 семья.

Связь с областным центром имеется железнодорожная и телеграфная.

Кодымский район

В прошлом на территории района оперировали долгое время целый ряд политических и уголовных банд, в частности местная петлюровская банда, в которую вовлечено изрядное количество местного населения, и после ее разгрома часть участников осела по селам Кодымского района.

Значительная часть кулачества в период коллективизации была выслана за пределы района и в порядке репрессий в лагеря. В 1937–1938 гг. по району было много разоблачено врагов народа, родственники которых проживают на территории района и в настоящее время.

Территория района была оккупирована немецко-румынскими захватчиками 22 июля 1941 г. и освобождена частями Красной армии 22 марта 1944 года. На территории района оккупантами установлены контрразведывательные органы — 5 жандармских постов по селам района.

По району учтено 270 репатриантов. С момента освобождения района от оккупантов арестовано из числа пособников, предателей и антисоветского элемента 110 чел.

Связь с областным центром осуществляется по железной дороге и телеграфу.

Котовский район

В период гражданской войны в г. Котовске располагался штаб петлюровской армии. В с. Липецком до 1922 года существовал Иннокентьевский монастырь «Рай». Большинство его обитателей после ликвидации монастыря осели в городе Котовске.

Из к-р течений имело место распространение среди населения петлюровского направления «Просвита». На территории г. Котовска и его окрестностей за прошлые годы, с 1932 по 1935 г., было вскрыто и ликвидировано несколько резидентур румынской агентуры. В 1933 году была вскрыта и ликвидирована резидентура чешской разведки.

Г. Котовск и территория района были оккупированы немецко-румынскими захватчиками 6 августа 1941 г., освобожден район от немецких оккупантов 30 марта 1944 г. В период оккупации г. Котовска существовали: жандармерия, полиция, резидентура, сигуранца и резидентура СС-И — Чабан. Посты жандармерии находились в 6 населенных пунктах. В немецких колониях существовали немецкие комендатуры.

В 1944 году вскрыто существование антисоветской организации, так называемое «молдавское общество», в с. Гедерим, ст. Кульна. В с. Нестоита вскрыто существование секты евангелистов, в с. Гедерим вскрыта оставленная агентура жандармерии, в г. Котовске выявлена антисоветская группа с ориентацией на власовскую армию.

В порядке очистки района от шпионов, пособников и антисоветского элемента с 1944 года по 1 июля 1950 года арестовано 93 человека. В районе учтено репатриантов 420 чел.

С областным центром и республикой центральная связь имеется по железной дороге и телеграфно-телефонная.

Кривоозерский район

В 1919 году петлюровским офицером Левантюк было организовано восстание (повстанческое движение) с целью свержения Соввласти. Восстанием были охвачены села района: Тридубы, Великая Мечетня, Секретарка. Восстание было подавлено частями Красной армии, а руководитель восстания Левантюк застрелился.

В 1921 году на территории района существовала бандитская группа, которой руководил Гулько. С начала ее организации группа занималась грабежами, а после приняла политический характер и занималась террором, убивала партийно-советский актив и в основном руководителей соввласти на селе. Группа были ликвидирована частями Красной армии.

В году коллективизации 1928–1929 г. было организовано кулацкое восстание, которое охватило села Лукановка, Березки и Секретарка. Восстанием руководили кулаки Ткачук и Люшенко.

Кривоозерский район полностью был оккупирован немецко-румынскими войсками 2 августа 1941 года, а освобожден от оккупантов Красной армией 28 марта 1944 года. В период оккупации район входил в Транснистрию и власть поддерживалась румынскими захватчиками. Карательные органы в районе имелись следующие: районная жандармерия, расположенная в м. Кривое Озеро, и 4 жандармских участка, расположенных в селах Великая Мечетня, Тридубы и Лукановка. Кроме того, как в райцентре, а также и в каждом селе имелась местная полиция, куда на службу вовлекалось местное население, в подавляющем своем большинстве — из антисоветского элемента.

С момента освобождения района от оккупантов по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 94 человека антисоветского элемента. В районе учтено репатриантов 204 человека.

Кагановичский район г. Одессы

В 1918 году в районе расположения Каховских казарм Центральной радой были организованы гайдамакские курсы, оказывающие вооруженное сопротивление отрядам Красной армии.

В первый период нэпа в районе произошло некоторое оживление мелкобуржуазных элементов, как в городе, так и в пригородных селах, которые в период коллективизации и ликвидации кулачества организовали ряд кулацких «волынок».

В 1933–1935 гг. среди местного населения немецкой национальности агентурой германского консульства в г. Одессе сильно распространялась гитлеровская помощь, а в 1936–1937 гг. в селе Люстдорф органами НКВД были вскрыты и ликвидированы ряд к-р фашистских формирований, а также вскрыто и ликвидировано ряд вредительских и троцкистских групп на предприятиях.

Район, как и весь г. Одесса, оккупирован румыно-немецкими захватчиками 16 октября 1941 года и освобожден 10 апреля 1944 года. За период оккупации городскому комму-

нальному хозяйству района нанесены крупнейшие разрушения и убытки. Разрушено свыше 132 крупных жилых домов. Полностью выведена из строя вся промышленность, расположенная на территории района.

С момента освобождения жилой фонд района восстановлен на 95 %, промышленные предприятия восстановлены все, за исключением вокзала. Санатории, дома отдыха функционируют все.

С периода освобождения района по 1 августа 1950 года в порядке очистки его от предателей, шпионов и прочего а/с элемента арестовано и осуждено 56 чел. Взято на учет репатриантов 800 чел.

Краснооknянский район

В начале революции в м. Красные Окны существовало несколько кружков эсеровского направления, организованных местным кулачеством и частично учительством. Участники этих кружков в большинстве репрессированы. До 1927 года существовала уголовная банда Гончарука и Пеменчака, которая была ликвидирована органами НКВД и милиции.

В районе имелись два крупных немецких села с большинством кулацкой прослойки, которые в 1918 году во время оккупации немцами Украины организовали комитеты самообороны для борьбы с Красной армией. В 1937–1938 гг. до 100 чел. немецкого населения были репрессированы за к-р деятельность.

Имеется чешский поселок, жители его до 1924 года были связаны с Чехословакией через приезжавшего пастора Шеды, который был связан с полковником чешской армии Радыховским. Шеды, уезжая в 1924 г. в Чехословакию, взял с собой на «воспитание» до 70 детей дошкольного и школьного возраста из чешских поселков Молдавской ССР и Одесской области.

Район был временно оккупирован немецко-румынскими захватчиками 4 августа 1941 года и освобожден 2 апреля 1944 года. В период оккупации на территории района существовали карательные органы: румынская жандармерия и полиция, жандармские посты размещались в 6 населенных пунктах. На территории района в период оккупации в немецких колониях была создана организация «Союз гитлеровской молодежи». Такие организации существовали в 3 населенных пунктах. Большинство из членов «Союза гитлеровской молодежи» эвакуировалось в Германию.

В порядке очистки района от агентуры иноразведок, пособников и антисоветского элемента арестовано и осуждено с 1944 г. по 1 июля 1950 года 24 человека. По району взято на учет 272 чел. репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переселилось 328 семей.

Связь с областным центром имеется телеграфная и телефонная, по железной и транспортной дорогам.

Ильичевский район г. Одессы

До Октябрьской революции в районе было незначительное количество предприятий, но было большое революционное влияние рабочих. В районе царской охранкой был организован «Союз русского народа», который втягивал в свою организацию неустойчивый элемент из отсталых групп населения и отдельных рабочих предприятий, железнодорожных мастерских и др. В период февральской и Октябрьской революций район был сильно разрушен, в особенности сахарный, мыловаренный и др. заводы. Но за годы сталинских пятилеток был восстановлен.

В районе имели место антипартийные группировки по заводам: Хворостина, Старостина, Январского восстания, Джутовой фабрике и др. В 1928–1929 гг. был случай, когда значительная часть рабочих присоединилась к восставшим кулакам с. Дальник-1.

На ряде предприятий были вскрыты и ликвидированы органами НКВД к-р группы на заводе Январского восстания, заводе Петровского, заводе «Кинап», заводе Калинина и др.

Ильичевский район, как и весь г. Одесса, оккупирован немецко-румынскими захватчиками 16 октября 1941 года и освобожден 10 апреля 1944 года. В период временной оккупации на территории района помещалась румынская полиция — 3 отделения и отделение сигуранцы.

В порядке очистки района от предателей, шпионов, пособников и прочего антисоветского элемента за период с момента освобождения его по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 76 чел., взято на учет 188 чел. репатриантов.

Ленинский район г. Одессы

В годы интервенции на территории района концентрировались интервенты: греки, французы, немцы, чехи. Так как район примыкает к порту, на территории его имеются две железнодорожные станции, основные хлебофуражные склады, мельницы, скотобойни и проч., а также выход шоссейных и мощеных дорог в другие города и районы области.

В доме попа Феохирия находился штаб греческой армии. В 1918–1920 гг. интервенты сконцентрировали в районе большое количество эшелонов с оружием и боеприпасами, которые при отступлении интервентов населением были большей своей частью разгромлены. В период пребывания в Одессе белых, петлюровских и др. банд к последним добровольно примкнуло большое количество религиозных элементов, уголовных элементов и членов «Союза русского народа». После разгрома белых многие участники их остались и проживают на территории в настоящее время.

В период гражданской войны и интервенции революционный пролетариат Пересыпи, скрываясь от белых и интервентов в катакомбах, вел с ними беспощадную борьбу. В разгар троцкистской оппозиции 1924–1928 гг. в Одессе район тогда был поражен к-р троцкистскими элементами, эсерами, меньшевиками и др.

За последние годы органами НКВД осуждены целый ряд наиболее активных троцкистов и др. контрреволюционеров. В настоящее время имеется еще значительная часть оставшегося к-р элемента.

Ленинский район, как и г. Одесса, оккупирован немецко-румынскими захватчиками 16 октября 1941 года и освобожден Красной армией 10 апреля 1944 года. При отступлении румыно-немецких оккупантов имевшиеся на территории района свыше 100 промышленных объектов разрушены. Только по госпредприятиям и учреждениям румынские оккупанты нанесли ущерб району на 555 млн рублей. В период оккупации на территории района находились 2 района полиции и сигуранцы. Кроме того, в селе Усатово дислоцировался батальон румынской полевой жандармерии.

В порядке очистки района от шпионов, предателей и прочего антисоветского элемента за период с 1944 года по 1 августа 1944 года арестовано и осуждено 83 человека. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 123 семьи переселенцев.

Любашевский район

В период гражданской войны территория района занималась деникинскими и петлюровскими войсками. На территории района оперировали банды Тютюнника, Заболотного и др. Имели место кулацкие восстания против Соввласти.

В период коллективизации в ряде сел кулацкий элемент организовал массовые «волынки», сопровождаемые разгромом колхозного имущества, а в отдельных случаях совершением террористических актов над представителями Соввласти.

В районе имеются остатки баптистов, евангелистов, пложитаевцев и иеговистов.

Любашевский район захвачен немецко-румынскими оккупантами 3 августа 1941 года и освобожден 30 марта 1944 года. За время хозяйничания в районе захватчиками уничтожено все коммунальное районное хозяйство и имущество колхозного сектора. Карательные и контрразведывательные органы в период оккупации существовали — 4 жандармских поста до 20 чел. и районная полиция до 50 чел.

В период румынской оккупации в 1942 году на территории Любашевского района была создана организация УПА, работу которой возглавлял от одесского краевого провода Арканов. В эту организацию завербовано было до 26 человек. Основная группа руководителей организации УПА вскрыта и арестована.

В районе взят на учет 131 репатриант; в порядке очистки его от предателей, пособников, шпионов и проч. а/с элемента с 1944 г. по 2 июля 1950 г. арестовано и осуждено 53 чел.

Мостовский район

В период гражданской войны территория была занята немецкими оккупантами. Оперировали банды Тютюнника, Зовдера, в составе которых принимало активное участие кулачество из местного населения. В 1919 г. в бывших немецких колониях было организовано восстание против Советской власти. Восстание также было организовано эсеровской организацией в с. Мостовое, Грибоносово, Веселое и Колосовка. Некоторая часть из участников восстания эмигрировала.

В 1930 году в период коллективизации по всему району кулаками были организованы антиколхозные «волынки».

Территория Мостовского района была оккупирована немецко-румынскими захватчиками 6 августа 1941 года и освобождена Красной армией 30 марта 1944 года. С момента оккупации в Мостовский район прибыли румынские хозяйственники, в результате их хозяйничания уничтожено колхозное имущество и коммунальное хозяйство района. Карательные и контрразведывательные органы состояли из жандармерии и жандармских постов в 4 селах и полиции.

В порядке очистки района от предателей, изменников, пособников с момента его освобождения по 1 августа 1950 года арестовано и осуждено 75 чел., учтено репатриантов 171 чел. В 1950 году из западных областей Украины в район переселилось 446 семей.

Овидиопольский район

В 1918 году во время оккупации района немецкими войсками кулацкая часть немецкого населения оказывала активную поддержку немецким властям. В 1919 году было восстание кулаков против Советской власти, часть повстанцев при ликвидации восстания бежала в Румынию.

Овидиопольский район был оккупирован немецко-румынскими захватчиками в 1941 году в сентябре месяце и освобожден Красной армией 13 апреля 1944 года. Село Овидиополь в период оккупации являлось уездным центром румынских оккупационных властей. На территории района существовали карательные и контрразведывательные органы: уездная румынская жандармерия, сигуранца и уездная полиция. Оккупантами широко использовались в интересах румын бывшие кулаки и семьи репрессированных органами Советской власти для выявления советско-партийного актива, партизан и лиц, враждебно настроенных к румынским оккупантам. Значительная часть этих пособников бежала с румынами.

В районе учтено репатриантов 186 чел. В порядке очистки района от шпионов, изменников, пособников и прочего антисоветского элемента с момента освобождения его от оккупантов по 1 июля 1950 г. арестовано и осуждено 105 чел., кроме того из района выслано 254 чел. немецкой национальности. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 54 семьи.

Овидиопольский район связан с областным центром телеграфно-телефонной связью, железной и шоссейными дорогами.

Одесский пригородный район

В период гражданской войны район занимался деникинскими и немецкими войсками, где формировалась отдельная немецкая дивизия, главным образом за счет немецкого населения сел Люстдорф, Гильдендорф и др. В 1919 году в с.с. Люстдорф и Гильдендорф

кулацко-немецкое население объединилось с кулаками-немцами сел Овидиопольского района, организовав восстание против Соввласти.

Территория Пригородного района г. Одессы оккупирована немецко-румынскими захватчиками 16 октября 1941 года и освобождена 10 апреля 1944 года. В период оккупации на территории района в 4 населенных пунктах: Ильинка, Новодухиновка, Дальник и Татарка — дислоцировались жандармско-полицейские посты численностью до 20 чел. Во время оккупации хутора Шевченко-2 Крыжановского сельсовета существовала организация ОУН в составе 3 человек. В с. Протопоповка существовала группа «молдавского общества». Эти члены пользовались большой привилегией у румынских оккупационных властей. Оккупационные власти широко использовали антисоветский элемент и бывших кулаков из местного населения в качестве шефов земельных общин и пособников.

В порядке очистки района от предателей, изменников, шпионов и проч. антисоветского элемента с периода освобождения его и по 1 августа 1950 года органами МГБ арестовано и осуждено 59 человек. Взято на учет 65 человек репатриантов. В 1950 году из западных областей Украины в район переехало 127 семей переселенцев.

Ольшанский район

В период гражданской войны район занимался войсками Петлюры, Деникина и оккупационными немецкими частями. Активное участие в петлюровском движении принимали жители сел Кузинковатое, Казимировка, Дорожинка, Овсяники и Коротко-Зубатовка. В с. Ольшанка в 1919 году перед приходом деникинских властей кулацкая верхушка села, совместно с местным офицерством, под руководством Станкова организовала комитет самообороны, ставивший своей целью оказание активного содействия белогвардейцам в борьбе против Красной армии. Станков после разгрома белых бежал в Болгарию.

На территории района оперировали банды Махно, Григорьева, Маруси, Адамовича и др.

Район образован в 1925 году, заселен преимущественно болгарами. С момента образования в район стали прибывать из Болгарии политэмигранты, которые занимали руководящие посты в районном аппарате. Впоследствии в большинстве своем были разоблачены как агенты иноразведок.

В 1930 году в период коллективизации по всему Ольшанскому району начались кулацкие волынки с привлечением середняцкой части населения. Очагом повстанчества были болгарские села, руководителями волынок были Стоянов и Стойков.

В 1937–1938 гг. в районе действовали секты евангелистов. Наиболее были заражены сектантством села Юзефполь, Казимировка, Ольшанка. Сейчас имеются одиночки этих сект.

До 1938 года в районе существовали группы ОУН, тогда же были ликвидированы, а участники арестованы, семьи остались проживать в районе.

Район немцами был оккупирован 2 августа 1941 года и освобожден от немецких захватчиков 18 марта 1944 года. В период немецкой оккупации в районе существовали контрразведывательные органы: жандармерия, полиция и СД из гг. Первомайска и Кировограда. Установлено существование в районе организации ОУН во главе с Пентовым, который бежал с немцами. Также установлено, что в конце 1943 года создалось болгарское национальное общество, руководитель которого проводил работу среди болгарского населения за выезд в Болгарию.

Немецкие оккупанты широко использовали антисоветский элемент как пособников для выявления коммунистов и активистов Советской власти и в качестве агентуры. При отступлении немцев значительная часть этих лиц бежала с ними.

В настоящее время в районе взято на учет 632 чел. репатриантов. В порядке очистки района от шпионов, предателей, пособников и прочего антисоветского элемента с 1944 года по 1 июля 1950 года арестовано и осуждено 222 чел.

Связь с областным центром и республиканским имеется по железной дороге, телефонная и телеграфная.

Город Одесса (областной центр)

Одесса до 1917 г.

Одесса до 1917 года являлась крупным торговым и портовым центром. Особенно развит был экспорт хлеба и импорт колониальных товаров из стран Ближнего Востока. Наряду с этим в Одессе большое место занимал иностранный капитал, как то: бельгийское акционерное общество (трамвай, электричество, газ), немецкие и французские фирмы.

Насыщенность города буржуазным и мелкобуржуазным населением питала многочисленные социалистические мелкобуржуазные партии (меньшевики, бундовцы, эсеры, анархисты), а также партии кадетов и сионистов среди еврейского населения. Большое количество купечества, домовладельцев, а также некоторая часть привилегированных прослоек из рабочих были охвачены влиянием «Союза русского народа». Этим влиянием наиболее была поражена часть рабочих железнодорожных мастерских — ныне Январский завод, завод РОПИТ — ныне завод Марти, несколько в меньшей степени завод Гена — ныне завод Октябрьской революции, а также частично строительные рабочие. Эта особенность города вызывала сосредоточение в нем большого количества торгового, маклерского и спекулятивного элемента.

Наличие большого оживленного порта привлекало в Одессу значительное количество безработных из разных мест России с преобладанием люмпен-пролетариата. Город был насыщен большим количеством преступного и авантюристского элемента, широко были развиты проституция и торговля «живым товаром». Промышленность города была слабо развита. Крупными заводами металлообрабатывающей промышленности считались предприятия, имевшие несколько сот рабочих. Преобладала промышленность полукустарного типа (мастерские обувные, портняжные, пищевые предприятия, пекарни и т. д.), в которых и были сосредоточены основные кадры рабочих. Наличием большого количества предприятий полукустарного типа объясняется значительное количество мелких хозяйчиков и подрядчиков, жестоко эксплуатировавших рабочих.

Меньшевики до революции пользовались известным влиянием среди работников свободных профессий — врачей, юристов и т. п., среди приказчиков и частично среди печатников.

В связи с наличием в городе большого количества буржуазного и мелкобуржуазного еврейского населения среди последнего широко было развито сионистское движение, в которое было втянуто большое количество кустарей-евреев. Бундовцы пользовались влиянием главным образом среди кустарей и рабочих кустарных предприятий.

Анархисты различных оттенков и направлений охватывали своим влиянием некоторую часть рабочих — пекарей, строителей, швейников и портовых рабочих.

Среди крупной буржуазии и привилегированных слоев интеллигенции большое влияние имели кадеты.

Одесса в период 1917–1920 гг.

В период гражданской войны, в связи с длительным пребыванием в Одессе петлюровцев, белых, иностранных оккупантов (немцев, греков, французов, поляков, чехословаков, колониальных войск и проч.), сконцентрировалось большое количество различного контрреволюционного элемента из остатков различных антисоветских армий, аристократии, буржуазии, не успевших бежать за кордон. Концентрация этого элемента в Одессе объясняется также тем, что бежавшие со всех сторон России офицеры, буржуазия и т. д. остались здесь как в последнем месте пребывания белых армий.

В этот же период большое распространение в Одессе получил уголовно-деклассированный элемент, насчитывающий в 1920 году до 40 000 чел. Уголовники организовались в отряд с анархистской окраской (полк Мишки Япончика).

Наличие оставшегося в Одессе контрреволюционного буржуазного элемента, сохранившего широкие связи с эмиграцией, а также существовавшие до этого связи Одессы с Бессарабией и иностранными портами, способствовали установлению организованной связи контрреволюционных кругов города с эмигрантами и иностранными разведками для проведения шпионажа, диверсий, контрреволюционных восстаний и проч. За этот период в Одессе был вскрыт и ликвидирован целый ряд контрреволюционных организаций — офицерских, петлюровских и других.

Необходимо отметить, что часть не успевших бежать белогвардейцев обосновалась наряду с городом также в близлежащих местностях, селах Большой Фонтан, Люстдорф, Дальник и др. Особенно в этой связи следует выделить кулацкие восстания в 1919 году немецких колоний вблизи Одессы (Гросс-Либенталь, Кляйн-Либенталь, Страсбург, Баден и др.) и восстание в Большом Буялыке Благоевского района, где было убито 120 красноармейцев.

Одесса после установления Советской власти

а) Меньшевики. Первые годы существования Советской власти меньшевики имели легальную организацию, клуб и насчитывали свыше 2000 чел. В 1923–1924 гг. произошла ликвидация меньшевистской организации в Одессе. Часть меньшевиков и социалистов была выслана, а часть осталась, концентрируясь в медицинских организациях, сов. учреждениях и среди инженерно-технического персонала предприятий. Меньшевистская организация в Одессе в период гражданской войны возглавлялась известным меньшевиком Гарви — редактором «Соц. вестника». Среди бывших меньшевиков отмечалась тенденция к связи с троцкистами.

б) Эсеры. Правые и левые эсеры в первые годы существования Советской власти в городе распространяли свое влияние на интеллигенцию сельхоз. учреждений, железнодорожников и быв. мелких чиновников, среди которых имелось сравнительно небольшое количество сторонников.

в) Анархисты. После разгрома легальных организаций часть из них выехала за границу, главным образом в Париж, поддерживая связь с одесскими анархистами (пекарями и швейниками).

г) Сионисты. В период 1924–1929 гг. пользовались большим влиянием среди деклассированной еврейской молодежи, кустарей и т. п. Начиная с 1924 года проходит ликвидация сионистских организаций различных оттенков, насчитывающих несколько сот членов.

После освобождения г. Одессы среди незначительной части еврейской интеллигенции стали распространяться идеи клерикального и сионистского направления. Органами МГБ за период с 1944 г. по 11 июля 1950 года было арестовано и осуждено 24 чел. наиболее активных представителей данных к-р течений.

д) Троцкисты. Разворот активной троцкистской деятельности в Одессе относится к периоду 1925–1929 гг., когда в Одессе существовала центральная организация с руководящим центром, районными и заводскими организациями. В этот период троцкистская организация Одессы насчитывала несколько сот человек и проводила широкую деятельность по вербовке новых лиц, распространению литературы, сбору денег и т. д.

Наиболее поражены троцкистским влиянием обувная фабрика, кожевенный завод, швейная фабрика, заводы им. Старостина и Хворостина. В институтах народного хозяйства и народного образования были большие троцкистские группы, которые посылали своих пропагандистов в существовавшие группы на фабриках и заводах г. Одессы. Имели влияние и своих сторонников среди грузчиков, кустарей, работников инвалидной пром. кооперации. Небольшие группы также существовали на заводе Октябрьской революции и в бывших мастерских Чижикова, на бойне и суперфосфатном заводе.

Небольшую организацию имели в Одессе также и децисты, состоящие главным образом из студентов Института народного хозяйства и Института народного образования (Строник, Файнгейбойм и др.).

После разгрома троцкистской организации и высылки актива, а также после отхода большинства троцкистов от оппозиции отмечается переход от тактики открытой борьбы с партией к тактике создания глубоко законспирированных групп и организаций, к тактике прикрытия подпольной деятельности формальным отходом от оппозиции, т. е. двурушничества.

Приход к власти фашистов в Германии и ряде других стран, проводимая ими агрессивная политика против СССР не могли не отразиться на состоянии контрреволюционного элемента, проживающего в г. Одессе, учитывая особенности Одессы как города, непосредственно граничащего с капиталистическим миром. Пребывание в г. Одессе на протяжении продолжительного времени иностранных консульств, нахождение большого количества лиц, осевших в Одессе с периода 1917–1920 гг. с территорий, ныне расположенных вне СССР, также не могло не сыграть определенную роль в деле организации к-р формирований для борьбы с ВКП(б) и советским правительством.

В результате успешного хода соц. соревнования и строительства полностью была ликвидирована надежда троцкистов на свержение существующего строя внутренними силами, после чего они изменяют тактику борьбы с ВКП(б) и Советской властью, делая ставку на открытую интервенцию как единственный метод борьбы. Для этой цели они блокируются с правыми и др. контрреволюционерами, связываются с иностранными разведками и превращаются в банду убийц, террористов, диверсантов, шпионов, действующих по заданию иноразведок.

В период 1937–1938 гг. в г. Одессе вскрыты и ликвидированы правотроцкистские центры, руководимые Вегером, Евтушенко, Кондаковым, Овчаренко, Бричкиным и др., действовавшими под непосредственным руководством московского правотроцкистского центра и иностранных разведывательных органов. Многие из троцкистов и правых, осужденные за к-р деятельность в 1937–1938 гг., после отбытия сроков наказания в послевоенный период возвратились в Одессу. Не отказавшись от своих к-р убеждений, продолжали среди окружения распространять антисоветские настроения, в результате чего органами МГБ арестовано и выслано в отдаленные места Советского Союза 48 человек.

Одесса в период захвата румыно-немецкими оккупантами

16 октября 1941 года г. Одесса был временно оккупирован немецко-румынскими захватчиками и освобожден от оккупантов 10 апреля 1944 года. За время оккупации немецко-румынскими захватчиками в г. Одессе полностью разрушена вся промышленность союзного и областного подчинения, большая часть коммунального хозяйства города, и кроме того фашистские захватчики уничтожили и замучили свыше 200 000 советских граждан г. Одессы.

В г. Одессе в период оккупации действовали ряд немецких и румынских разведывательных и контрразведывательных органов.

а) Немецкие разведывательные и контрразведывательные органы.

1. НБО. Установлено, что в городе Одессе существовала команда немецкой военно-морской разведки, именуемая «Нахрихтен-Беобахтен», сокращенно НБО. Эта разведывательная группа прибыла из Крыма в 1943 году и находилась в городе Одессе до марта 1944 года. Команда НБО состояла из немцев-офицеров и военнопленных, бывших военнослужащих Красной армии, в основном кавказских и среднеазиатских национальностей. НБО вела разведывательную работу на побережье Черного и Азовского морей, вербовала агентуру и перебрасывала в тыл Красной армии с разведывательными задачами, а также собирала военно-разведывательные данные путем допроса военнопленных, служащих военно-морского и торгового флотов СССР.

После изгнания немецких войск из г. Одессы команда передислоцировалась в г. Рени (Бессарабия), откуда перебрасывала агентуру в наш тыл. Из числа переброшенной агентуры арестованы Пономарчук, Уразалиев и Ибрагимов.

2. Разведкоманда «Цеппелин». Команда «Цеппелин» в декабре месяце 1943 г. прибыла в г. Одессу из г. Осипенко (Бердянск). Состав команды насчитывался до 60 чел., из которых 20 чел. офицеров, а остальной состав — военнопленные, бывшие служащие Красной армии. Известно, что команда «Цеппелин» готовила кадры и перебрасывала в тыл Красной армии с разведывательными, диверсионными и террористическими заданиями, собирала военно-разведывательные данные путем допроса военнопленных — бывших военнослужащих Красной армии.

3. Разведорган «Динст-Штелле». В г. Одессе дислоцировался также немецкий орган «Динст-Штелле во Транснистриен». Этот орган функционировал под видом трофейной комиссии, состав органа состоял из 15 офицеров немцев и 20 солдат. «Динст-Штелле» занимался изучением металлургической, цветной и др. видов оборонной промышленности, существовавшей до оккупации в г. Одессе, а также контролировал румынские власти в части вывоза оборудования в Румынию. Для выполнения этой работы «Динст-Штелле» привлекал советских инженеров, оставшихся на оккупированной территории, которые дополняли имевшиеся сведения по интересующим вопросам, собирали и систематизировали данные о состоянии оборудования, запасах сырья, годовой продукции и т. д.

4. ГФП. Немецкая тайная полевая полиция ГФП дислоцировалась в г. Одессе весь период оккупации. Состав ГФП состоял из немецких офицеров и частично из числа белых эмигрантов. ГФП свою деятельность направляла на выявление лиц, проводивших работу против немецких оккупантов. Выявленные лица, проводившие деятельность против румын, передавались в румынские контрразведывательные органы. Также известно, что деятельность ОУН находилась под контролем ГФП. Весь состав ГФП при отступлении немцев выбыл с оккупантами.

5. СД. Немецкая команда СД существовала в г. Одессе с марта по 8 апреля 1944 года, прибыла из г. Николаева. Состав команды состоял из немцев и частично из числа белогвардейцев и изменников Родины. Все лица, работавшие в СД, в том числе и обслуживающий персонал, при отступлении оккупантов выехали с последними. Из числа привлеченных для работы в вышеупомянутых разведывательных и контрразведывательных органах арестовано и осуждено 124 чел.

б) Румынские разведывательные и контрразведывательные органы.

1. Второй отдел штаба командования румынских войск. В период оккупации г. Одессы проводил свою работу 2-й отдел штаба командования румынских войск и Транснистрии. Филиалом второго отдела являлась специальная квартира, именуемая «квартира доктора Донеску». Из агентуры Донеску выявлено 26 человек. В подчинении 2-го отдела был орган «военной пропаганды». Характерной особенностью деятельности агентуры органа «военной пропаганды» является общая информация о настроениях населения и деятельности административных и хозяйственных учреждений.

2. Служба специальной информации (СС-И). СС-И является разведывательным и контрразведывательным органом. Для работы на временно оккупированной территории существовал филиал СС-И на Восточном фронте. Этот филиал имел три отряда, из которых один дислоцировался в г. Одессе. Одесскому отряду были подведомственны: Очаковский филиал, Балтский филиал и Тираспольский филиал. В самом городе Одессе существовали группы капитана Батезаку, Друмоша и Парамбеску. Кроме того, СС-И имел разведывательный отдел, именовавшийся «Бултру» (орел).

3. «Сигуранца статулуи». В период оккупации в г. Одессе существовал орган министерства внутренних дел Румынии — Одесская префектура полиции, которая осуществляла руководство деятельностью на территории Транснистрии полицейских органов. Основную контрразведывательную работу на территории Транснистрии по выявлению партизан, партийного подполья, советского актива и агентуры наших органов проводил орган «сигуранца-статулуи». В г. Одессе было создано 9 районных отделений полиции. При каждом районе полиции имелось бюро «сигуранцы».

4. Румынская жандармерия. В г. Одессе в период оккупации дислоцировалась инспектура румынской жандармерии, входившая в подчинение главного жандармского управления министерства внутренних дел Румынии. При инспекторе имелись жандармские легионы как воинские соединения, предназначавшиеся для выполнения заданий, требующих применения вооруженных сил. Полицейским районам г. Одессы были приданы жандармские бригады, которые проводили облавы, аресты, конвоировали арестованных и проч. Аппарат жандармерии состоял из румын.

Из агентуры органов «военной пропаганды», СС-И, сигуранцы и жандармерии с периода освобождения Одессы по 1 сентября 1950 года управлением МГБ Одесской области арестовано и осуждено 609 человек.

Организация украинских националистов (ОУН) (бандеровского направления).

Установлено, что в конце лета 1942 года в оккупированную румыно-немецкими захватчиками Одессу из западных областей Украины прибыла группа кадровых активных оуновцев, из которых был создан так называемый «юго-западный краевой провод», дислоцировавшийся в г. Одессе и призванный организовать и развить ОУНовскую деятельность на территории Одесской области. Наряду с «краевым проводом» в г. Одессе был создан «городской провод», а в районах «районные проводы».

Вначале деятельность ОУН по городу Одессе и Одесской области была в основном направлена:

— на выявление и вербовку националистически настроенных элементов;

— на распространение получаемой националистической литературы;

— на установление связи с «проводом восточно-украинских земель», находившимся в г. Днепропетровске.

С приездом в Одессу дополнительной группы проводников перед ОУН были поставлены новые задачи, которые сводились к следующему:

— вербовка новых членов в ОУН и их воспитание, организация типографии;

— организация ОУН в районных центрах и селах Одесской области;

— вербовка молодежи в украинскую повстанческую армию.

Приступив к осуществлению вновь поставленных задач, «краевому проводу» вскоре удалось организовать типографию и наладить массовый выпуск ОУНовских листовок, которые в большом количестве распространялись в городах и селах Одесской области.

Установлено, что бандеровские ячейки, именовавшиеся звеньями, были созданы среди студентов университета, консервного и медицинского институтов, морского, дорожного и пищевого техникумов, зубоврачебной школы, а также среди педагогического состава учебных заведений, артистов украинского театра им. Шевченко, работников порта и т. д.

Организация украинских националистов (ОУН) (мельниковского направления).

Установлено, что параллельно с ОУН бандеровского направления в г. Одессе существовала ОУН мельниковского направления. Создание ОУН этого направления относится также к лету 1942 года. Работа Одесского провода направлялась «буковинским краевым проводом» ОУН при посредстве эмиссаров, приезжавших из Бухареста в г. Одессу. В обращении, направленном в марте-апреле 1945 года «министру» восточных оккупационных земель Розенбергу и руководителю «буковинского провода» ОУН Бойко (Бухарест), одесским проводом заявлено об образовании национально-освободительного комитета и украинской националистической армии для борьбы с Советской властью. «Буковинский провод» ОУН снабжал через своих эмиссаров одесский провод ОУН организационной и пропагандистской националистической литературой и деньгами.

Легальные условия работы украинских националистов всех направлений во время оккупации Одесской области увеличили их число. С периода освобождения области от оккупантов органами МГБ арестовано и осуждено 90 человек активных членов из среды украинских националистов.

РОВС

В период временной оккупации г. Одессы немецко-румынскими захватчиками в конце ноября месяца 1941 года бывший полковник старой армии Пустовойтов на территории Одесской области создал антисоветскую организацию «Одесская группа бывших чинов старой и белой армий», сокращенно РОВС. В указанную группу вовлекались чины старой и белой армий, реакционно настроенная интеллигенция и торгашеский элемент. Цели и задачи группы подробно излагались в уставе организации, принятом участниками организации и утвержденном губернатором Транснистрии.

Основные задачи:

1. Группа содействует союзному командованию в его борьбе с большевизмом, коммунизмом и проч.

2. Активно и беспощадно проводит борьбу со всеми видами подрывной и враждебной деятельности коммунистов, евреев и лиц, сочувствующих им.

3. Принимает активное участие в вооруженной борьбе союзного командования против большевиков путем направления в распоряжение командования членов группы, способных носить оружие.

К началу 1944 года организация насчитывала в своих рядах 400 участников. Из этого числа значительное количество участников группы эвакуировалось в Германию и Румынию в период бегства немецко-румынских войск из г. Одессы.

НСС

В г. Одессе в период оккупации была создана антисоветская организация, именовавшая себя «Национал-солидаристский союз» (НСС), в прошлом известная под названием «Национально-трудовой союз нового поколения». Организация НСС в Одессе была создана в конце 1943 года прибывшими из-за границы по заданию центра «Национал-солидаристского союза» эмиссарами.

Выявлено, что в г. Одессу приезжало из-за кордона 13 эмиссаров «Национал-солидаристского союза». Установлено, что из 13 прибывших в Одессу эмиссаров — 7 чел. вели исключительно работу по созданию «Национал-солидаристского союза» среди молодежи. Помимо работы среди молодежи «Национал-солидаристский союз» ставил своей задачей вовлечь в организацию бывших коммунистов и комсомольцев, оставшихся на территории, оккупированной противником. Намечая вовлечение в организацию, НСС исходил из того, что коммунисты и комсомольцы — наиболее активная часть населения и они известны широким кругам, поэтому факт вступления их в НСС послужит стимулом для вовлечения в организацию более широкого круга лиц.

Аналогичную организационную линию занял НСС и в работе на не оккупированной противником территории. С этой целью НСС ставит перед собой задачу проникновения своих членов в ряды Красной армии, вербовку среди военнослужащих новых членов, обработку офицеров и бойцов Красной армии в антисоветском духе. Всю работу в Красной армии НСС намечал построить с расчетом ослабления в армии коммунистического влияния с конечной целью вызвать в армии брожение и направить ее оружие для свержения советского государственного строя.

Наряду с работой по вовлечению в «Национал-солидаристский союз» новых членов организации, центр НСС и эмиссары, прибывшие в Одессу, большое значение придавали массовой работе среди населения, обработке их в антисоветском духе, для чего создавались разного рода кружки и курсы по обучению ораторскому искусству и подготовке к публицистической деятельности. Эти кружки должны были готовить кадры агитаторов и вожаков из числа проверенных членов НСС.

После освобождения области от оккупантов органами МГБ из числа антисоветских организаций РОВС и НСС арестовано и осуждено на разные сроки 99 человек.

Общества и колонии

Румынскими властями вместе с консульствами других стран создавались среди иностранцев, проживавших в г. Одессе, колонии и всякого рода общественные организации.

Так, итальянский консул организовал Институт итальянской культуры, где изучался итальянский язык, культура, литература, организовывались вечера и доклады. Консул вел работу также среди греков, склоняя их к принятию итальянского подданства.

Прибывшим из Бухареста французским консулом была создана так называемая французская колония, избраны председатель и секретарь колонии. Известны случаи приезда французского посла из Румынии. После изгнания оккупантов из Одессы руководство колонии установило связь с французским посольством в Москве.

В Одессе был создан также польский комитет, являвшийся филиалом бухарестского польского комитета.

Румынами было организовано также «Молдавское общество», насчитывающее в своих рядах более 2000 молдаван, «Караимское общество» и др.

Установлено, что румынские разведывательные и контрразведывательные органы широко использовали национальные организации для вербовок и проведения через свою агентуру антисоветской и разведывательной работы.

Из членов «Молдавского общества» за антисоветскую деятельность органами МГБ арестовано и осуждено 9 чел.

Церковники

Установлено, что в г. Одессе активно проводили свою работу церковники и сектанты. В г. Одессе имелось 22 церкви, 3 монастыря и 2 старообрядческие общины.

Вскоре после оккупации г. Одессы румынскими войсками в город прибыла румынская православная миссия с задачей содействовать румынизации населения на территории так называемой Транснистрии. Враждебно настроенная часть русского духовенства и церковников с первых дней оккупации активно стали поддерживать румын в деле восстановления церквей и проведения антисоветской работы среди населения оккупированной территории. Наряду с антисоветской работой разведывательные органы противника среди духовенства православной церкви создали большую агентуру, через которую проводили разведывательную и контрразведывательную работу по выявлению коммунистов, партизан и советских патриотов.

После отступления оккупантов большинство румынского и часть русского духовенства бежали с оккупантами в Румынию, а на их место осели священники автокефальной украинской церкви, бежавшие при отступлении немцев из других областей Украины. Большинство этого контингента — лица украинской национальности. Значительная часть антисоветски настроенного духовенства и оставленная агентура противника проводят антисоветскую работу, группируют вокруг себя антисоветский элемент из числа верующих, восхваляют оккупантов и проводят агитацию за непрочность церквей в Советском Союзе.

Также установлено, что духовенство православной церкви г. Одессы принимало активное участие в период оккупации в организации РОВС, проводило большую работу по вовлечению мужского населения в добровольческую армию, призывало оказывать помощь оккупантам в борьбе против Красной армии.

После освобождения области от фашистских захватчиков, часть духовенства и особенно сектанты продолжали заниматься антисоветской деятельностью, в результате чего органами МГБ было арестовано и осуждено 13 чел. В числе арестованных 9 священников являлись агентами разведывательных и контрразведывательных органов противника.

В г. Одессе проводилась служба в двух католических костелах. Священники иностранноподданные Николаи Жан и Леони Петр прибыли в Одессу в период оккупации по уполномочию Папы Римского Пия XII для насаждения католицизма в России. В 1945 году оба за шпионскую деятельность органами МГБ арестованы и осуждены.

Фашистская печать

За годы своего хозяйничания румыно-немецкие оккупанты имели целью нанести вред также и на идеологическом фронте, пытались привить населению г. Одессы и Одесской области националистическую фашистскую разбойничью идеологию.

В период оккупации в г. Одессе издавалось до 30 антисоветских газет и журналов, проводивших фашистскую и прорумынскую пропаганду. Вокруг этих газет и журналов группировались антисоветски настроенные круги интеллигенции. Установлено, что через 10 дней после захвата румыно-немецкими войсками города Одессы начала издаваться «Одесская газета», выходившая вначале тиражом 3000 экземпляров, а в последнее время тиражом до 20 000 экземпляров. Редакция этой газеты с самого начала работы большое внимание уделяла связи с антисоветскими кругами одесской интеллигенции, в результате в газете стали регулярно печататься антисоветские статьи реакционно настроенной профессуры и др. научных работников.

В начале 1943 года в г. Одессе начала издаваться вторая газета под заголовком «Одесса» — орган бюро пропаганды при губернаторстве Транснистрии. Тираж газеты с 5000 экз. был доведен к концу оккупации до 30 000 экземпляров.

В конце 1942 года в г. Одессе начала издаваться третья газета под заголовком «Молва» — орган губернаторства Транснистрии с тиражом до 10 000 экз.

Наряду с газетами «Одесская газета», «Одесса» и газета «Молва» издавались газеты «Буг», «Немец Транснистрии», «Молдавская газета», «Голос Днестра», «Одесская газета на румынском языке», литературная газета и др. общим тиражом до 70–75 тыс. экземпляров.

Кроме того, в Одессе издавались и ряд журналов. Одним из наиболее реакционных журналов являлся «Колокол», издававшийся с весны 1942 года тиражом в 6000 экземпляров. Вся последующая деятельность этого журнала была направлена на популяризацию «идей» фашизма и восхваление порядков румынских оккупантов. Наряду с «художественными» журналами в г. Одессе издавались целый ряд религиозных журналов, на страницах которых восхвалялись фашистские «новые» порядки.

После изгнания оккупантов арестовано 22 человека корреспондентов различных газет и журналов, проводивших в период оккупации активную работу в фашистской периодической пропагандистской печати.

5. Административное деление

Одесская область имеет следующее количество административных единиц:

а) районов	34
б) сельсоветов	576
в) городов	6
г) поселений городского типа	5
Количество населения, *тыс. чел.*:	
сельского	858,51
городского	619,00
Итого	1,477,510

6. Сельское хозяйство

За годы сталинских и послевоенных пятилеток Одесская область превращена в крупную область социалистического земледелия, располагающую в 1950 году: колхозов — 1688, МТС — 71, совхозов — 61. На социалистических полях работает: комбайнов — 1843, тракторов — 4425, автомашин — 2644.

В 1950 году сельское хозяйство имеет следующую картину: посевная площадь по колхозному сектору составляет (в тысячах га) — 1,376,784, % коллективизации — 100 %, всего колхозов — 1688.

Машинная вооруженность: МТС имеется — 71, в них комбайнов — 1636, тракторов — 3829, занято рабочих и служащих по МТС — 8273.

Совхозы: посевная площадь (в тысячах га) — 115,7, совхозов в области — 61, машинная вооруженность их: комбайнов — 207, тракторов — 819, среднегодовой состав рабочих и служащих — 18064.

Посевная площадь по основным культурам в колхозах и совхозах в 1950 году составляет:

Культуры	Посевы, *тыс. га*		
	всего	в совхозах	в колхозах
Рожь	70249	2905	59196
Пшеница озимая	520113	30894	486051
Пшеница яровая	127202	3630	23256

Ячмень	130699	16426	109108
Кукуруза	254794	4215	199609
Просо	12807	1520	10867
Всего зерновых	1099862	67958	960183
Подсолнух	83981	1209	81445
Свекла	32335	1248	31087
Конопля	4694	4	4444
Соя	4694	2	5876
Лен	11311	–	11311
Табак	1304	–	1304
Картофель	46837	984	18745
Огородные культуры	21910	1833	17300
Бахча	15044	1087	13436
Кормовые культуры	265198	41037	210974
Всего	1609436	115705	1376784

Животноводство

Наличие скота в 1950 году характеризуется следующей таблицей:

	Поголовье скота, *тыс.*			
	лошадей	**крупного рогатого**	**овец и коз**	**свиней**
В колхозах	71563	277461	157015	193687
В совхозах	3317	12091	14168	29641
Всего	84800	486323	298871	365758

В начале 1941 года на колхозных полях области насчитывалось 180,4 тыс. лошадей. Конское поголовье в большей своей части и лучшее по качеству вывезено из области немецко-румынскими оккупантами. Фактическое наличие лошадей в области к концу 1950 года составляет 848 000 голов.

Крупного рогатого скота до войны было 200,2 тыс. голов, к 1950 году стадо крупного рогатого скота составляет 486 366 голов.

Количество овец до войны было 225,9 тыс. голов, на 1 октября 1950 года количество овец составляет 298 871 голов скота.

Свиней до войны насчитывалось 176,7 тыс. голов, а на 1 октября 1950 года — 365 758 голов.

7. Промышленность

Промышленность области за годы сталинских пятилеток из многочисленных мелких и неприспособленных предприятий возведена была в крупную социалистическую промышленность.

На 1 января 1940 года число крупных предприятий достигало 838 со средним годовым числом рабочих 73 610 чел. Валовая продукция этой промышленности выражалась 1 389 764 тыс. руб. в номинальном выражении цен 1926/1928 гг.

В результате 30-месячного хозяйничания немецко-румынских захватчиков в г. Одессе и Одесской области разрушены были все промышленные предприятия, а оборудование уничтожено или вывезено.

С первого дня освобождения г. Одессы и Одесской области начало восстанавливаться народное хозяйство, развернулись восстановительные работы, в основном по всем промышленным предприятиям, как союзного значения, так и местной промышленности.

Вся промышленность Одесской области на 1 января 1950 года составляет: предприятий — 10 133, в том числе, государственных — 1599, кооперативно-колхозных — 8534; электро- и гидростанций — 150, в том числе, государственных — 129, колхозно-кооперативных — 21. Электроэнергии в 1949 г. по сравнению с 1947 г. всеми электростанциями выработано больше на 90,7 %, валовой продукции — на 82,4 %, в том числе государственной промышленностью — на 95,8 % и колхозно-кооперативной — на 33,3 %.

На 1 января 1950 года валовая продукция государственных предприятий составила в неизменных ценах 1926/1927 гг. 1 214 340 рублей.

Численность всего персонала по всей промышленности возросла на 18,1 %, в том числе по государственной промышленности — на 19,2 %.

8. Транспорт и связь

а) Виды транспорта:

Железнодорожный транспорт

Через территорию области проходят железнодорожные магистрали Одесской железной дороги и Винницкой узкоколейной железной дороги в таких направлениях: Одесса — Харьков, Одесса — Бахмач, Одесса — Киев, Одесса — Москва, Одесса — Кишинев; ст. Подгородная — Винница (узкая колея), ст. Подгородная — Рудница (узкая колея), ст. Одесса — Овидиополь.

Широкая колея на Одесской ж. д. имеет протяженность 2409,1 км, узкая — 96,7 км.

Ближайшие железнодорожные станции к райцентрам:

1. Ананьевский район	от ст. Жеребково	15 км
2. Андреево-Ивановский район	от ст. Березовка	55 км
3. Коминтерновский район	от ст. Кремидовка	18 км
4. Балтский район	от ст. Балта	7 км
5. Березовский район	от ст. Березовка	2 км
6. Беляевский район	от ст. Карпово	35 км
7. Б. Врадиевский район	от ст. Врадиевка	0,5 км
8. Долинский район	от ст. Мардаровка	16 км
9. Гайвороновский район	от ст. Гайворон	0,5 км
10. Голованевский район	от ст. Голованевск	1 км
11. Ульяновский район	от ст. Грушка	0,5 км
12. В.-Михайловский район	от ст. Веселый Кут	15 км
13. Доманевский район	от ст. Вознесенск	35 км
14. Жовтневый район	от ст. Веселый Кут	30 км
15. Котовский район	от ст. Котовск	1 км
16. Кодымский район	от ст. Кодымо	0,5 км
17. Краснооknянский район	от ст. Чубовка	18 км
18. Кривоозерский район	от ст. Любашевка	16 км
19. Любашевский район	от ст. Любашевка	2 км
20. Мостовский район	от ст. Колосовка	16 км
21. Одесский пригородный район	от ст. Одесса	1 км
22. Овидиопольский район	от ст. Овидиополь	0,5 км
23. Ольшанский район	от ст. Сенюха	5 км
24. Первомайский район	от ст. Голта	0,5 км
25. Песчанский район	от ст. Балта	32 км
26. Раздельнянский район	от ст. Раздельная	0,5 км
27. Савранский район	от ст. Любашевка	35 км

28. Ширяевский район	от ст. Затишье	35 км
29. Цебриковский район	от ст. Веселый Кут	12 км
30. Троицкий район	от ст. Любашевка	27 км
31. Чернянский район	от ст. Котовск	22 км
32. Фрунзовский район	от ст. Затишье	12 км
33. Ивановский район	от ст. Буялык	14 км
34. Николаевский район	от ст. Трикраты	24 км

Оснащенность подвижным составом: паровозов — 679, грузовых вагонов — 19 081, пассажирских вагонов — 586, снегоочистителей — 48, машина Гавриченко — 1.

Рабочих и служащих на дороге — 56 526, из них: рабочих — 36 306, ИТР и служащих — 13 144, прочих — 7076.

Водный транспорт

Порт состоит из 3 основных участков:

1. Участок экспортно-импортный
2. Участок малокаботажный
3. Участок угольно-цементный

Для перевозки грузов Одесский порт оснащен механизацией: портальных кранов — 82, железнодорожных кранов — 2, гусеничных кранов — 9, автокранов — 7, стационарных кранов — 1, электротележек — 113, передвижных транспортеров — 20, автомашин — 70.

Вся береговая полоса разбита на 42 причала, кроме того, 4 причала в нефтеналивной гавани. Общая длина причальной линии — 6500 погон. метров.

Складской площади в Одесском порту имеется 58 422 кв. метра. Восстанавливается холодильник на 5000 тонн.

Порт оборудован железнодорожными путями, водопроводом и местной канализацией.

К управлению Черноморского пароходства — Одесскому порту приписано: всего судов — 227, из них: грузо-пассажирских — 12, сухогрузных — 52, нефтеналивных — 12, буксирных — 21, рыболовецких и китобойных — 47, несамоходных барж — 48, разных технических судов — 17, моторных баркасов — 18.

Среднесуточная пропускная способность причалов порта: по сухогрузам — 23 600 тонн, по наливным судам — 15 000 тонн. Среднесуточная погрузка вагонов — 250 тонн.

Личный состав порта: всего — 2972 чел., в том числе: рабочих — 2098, инженерно-технических работников — 430, служащих — 440.

Виды связи — электро-, почтовая и радиосвязь области характеризуются следующими данными:

Почтовая связь

Общее количество почтовых предприятий				Почтальонов	
всего	контор и отделов	агентств связи	отд. перев. почт.	пеших	конных
476	260	207	2	1906	–

Электротелеграфная связь

В г. Одессе имеется центральный телеграф с числом рабочих и служащих в нем до 600 человек и АТС на 5466 абонентов.

В период пребывания в г. Одессе немецко-румынских оккупантов здание центрального телеграфа полностью разрушено, магистральные линии и провода, идущие вдоль линии железной дороги по шоссе, — внутриобластные, внутрирайонные в значительной степени уничтожены. Только по городу Одессе нанесен убыток телеграфу на сумму 12 055 148 руб.

С момента освобождения г. Одессы и Одесской области от оккупантов быстро восстанавливается связь, и к 2 сентября 1950 года имеется телеграфов: в райцентрах области — 72, в сельских местностях — 2.

Телефонная связь

Сельсоветы		Совхозы, МТС		Колхозы	
всего	из них телефонир.	всего	из них телефонир.	всего	их них телефонир.
576	554	132	113	1688	214

Радио

Радиостанция в г. Одессе — 1, по области — нет. Трансляционные узлы имеют точек: по городу — 43 056, по селу — 21 044.

9. Культура и быт

1. Народное образование:

а) начальных школ — 735, в них учащихся — 47 569, неполных средних школ — 533, в них учащихся — 144 564, средних — 633, в них учащихся — 90 511, техникумов — 36, в них учащихся — 14 199; б) ВТУЗов и ВУЗов — 18, в них учащихся — 15 178.

2. Культурно-просветительские учреждения: клубов — 1724, кино — 272, театров — 7, музеев — 7, массовых библиотек и читален — 1948.

3. Печать. Имеется газет в области — 39, в том числе, низовой печати — 29.

4. Учреждения здравоохранения: поликлиники — 309, диспансеры — 18, врачебно-амбулаторные учреждения — 117, родильные дома — 16, детские консультации — 80, санатории — 47, дома отдыха — 17.

Зам. нач. УМГБ Одесской области по кадрам подполковник (підпис) М. Юферев

Начальник отделения ОК УМГБ, капитан (підпис) Стерхов

ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 465. Арк. 1–72.

7. Репресивна та реабілітаційна політика доби «хрущовської відлиги» і системної кризи тоталітарного ладу (середина 1950-х — кінець 1980-х)

№ 62

З листа міністра внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглова голові Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкову з пропозицією розглянути питання про відміну спецпоселення довічно, скорочення спецпоселень та про заходи з упорядкування надзорної роботи органів МВС у місцях поселень

Липень 1953 р.

Совершенно секретно

Министерство внутренних дел Союза ССР просит Президиум Совета Министров Союза ССР рассмотреть вопрос об отмене специальных поселений навечно, о значительном сокращении спецпоселений и о мерах по упорядочению надзорной работы органов МВД в местах поселений.

К началу Великой Отечественной войны в местах поселений под надзором органов МВД находилось 977 тысяч человек, подавляющее большинство которых (90,9 %) составляли бывшие кулаки с семьями. В последующие годы бывшие кулаки, в соответствии с отдельными постановлениями правительства, из спецпоселения освобождались, и под надзором органов МВД их осталось всего 24 686 человек. За годы войны и в послевоенный период за счет новых контингентов количество спецпоселенцев по сравнению с 1940 годом увеличилось в три раза, и в настоящее время на спецпоселении находится 2 819 776 человек.

В числе спецпоселенцев имеется 884 057 детей, состоящих на посемейном учете, которые по достижении 16-летнего возраста берутся на персональный учет. За период с 1945 по 1952 год включительно взято на посемейный учет 360 545 родившихся детей и на персональный учет 332 739 детей. Таким образом, несмотря на то, что направление на спецпоселение новых контингентов сокращается, количество спецпоселенцев с каждым годом возрастает за счет взятия на учет их детей.

Дети спецпоселенцев не призываются в ряды Советской армии и лишены права выезжать за пределы мест поселений: на учебу, для участия в спортивных соревнованиях и т. д. От детей спецпоселенцев поступает большое количество жалоб и заявлений с просьбами снять с них ограничение, дать возможность служить в Советской армии и приобретать желаемые специальности.

Как показывает осуществляемый органами МВД надзор, основная масса спецпоселенцев положительно относится к мероприятиям Советской власти, прочно осела на жительство в местах поселений, честно трудится и принимает активное участие в общественной и хозяйственной жизни.

Между тем на местах зачастую ущемляется правовое положение спецпоселенцев: без надобности создается излишне жесткий режим, запрещается свободное передвижение по жизненно необходимой для спецпоселенцев территории, устанавливается частая регистрация в спецкомендатурах, создаются препятствия к выездам в командировки, на лечение и учебу, что угнетающе действует на спецпоселенцев и влечет за собой подачу ими большого количества жалоб. В 1952 году от спецпоселенцев в МВД СССР поступило более 70 тыс. жалоб и заявлений. За последнее время поступление жалоб и заявлений от спецпоселенцев резко возросло. Только в мае и июне с. г. в МВД СССР поступило 27 363 жалобы и заявления.

Учитывая, что направление на спецпоселение было обусловлено интересами государственной безопасности, особенно в военный период, и что в настоящее время в результате упрочения советского общественного и государственного строя дальнейшее содержание под административным надзором большого количества спецпоселенцев не вызывается необходимостью, а также имея в виду, что проведенная в стране амнистия почти не коснулась спецпоселенцев, — МВД СССР вносит предложение:

Отменить специальные поселения навечно и без указания срока как особую административную меру, применяемую в отношении некоторых категорий граждан и отдельных лиц, установленную Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года.

Отменить постановление Совета Министров СССР от 6 апреля 1950 года №1398-508 сс об оставлении на спецпоселении навечно членов семей украинских националистов (оуновцев), бандитов и их пособников, высланных на поселение в 1944–1949 годы, и соответствующие пункты всех последующих постановлений Совета Министров СССР об оставлении на спецпоселении навечно других контингентов, выселенных в отдаленные районы страны в 1948–1952 годы.

Освободить из спецпоселения:

а) немцев — граждан СССР, выселенных во время войны... —1 016 543 человека;

б) бывших кулаков, выселенных в 1929–1933 годы из районов сплошной коллективизации, — 24 686 человек;

в) поляков, выселенных в 1936 году из пограничных районов Украинской и Белорусской ССР, — 36 045 человек; <...>

д) членов семей осужденных за антисоветскую деятельность... — 11 573 человека;

е) лиц, выселенных на основании Указов Президиума Верховного Совета СССР от 21 февраля и 2 июня 1948 года за антиобщественный и паразитический образ жизни в сельском хозяйстве, — 27 275 человек; <...>

з) снять с учета органов МВД всех не достигших 16-летнего возраста детей спецпоселенцев остальных категорий (516 608 человек) и в дальнейшем детей на учет спецпоселения не брать.

Всего предлагается снять с учета спецпоселения 1 643 741 человек.

Временно оставить на спецпоселении следующие контингенты, освобождение которых из-под надзора органов МВД в настоящее время считаем преждевременным:

<...> украинских националистов (оуновцев), бандитов, бандпособников и членов их семей, выселенных в 1944–1952 годы, — 134 816 [чел.];

членов семей бандитов, бандпособников и кулаков с семьями, выселенных из Прибалтики, западных областей Украины и Белоруссии и из Псковской области в 1945–1952 годы, — 124 802 [чел.];

<...> членов семей националистов и участников контрреволюционных и повстанческих организаций, выселенных в1940–1941 годы из Прибалтики, Молдавии, западных областей Украины и Белоруссии, — 25 630 [чел.];

немцев — граждан СССР, репатриированных в 1945 году из Германии, — 138 669 [чел.];

<...> предлагается временно оставить на спецпоселении 1 046 503 человека. К рассмотрению вопроса о дальнейшем содержании на спецпоселении этих категорий вернуться в 1954 году.

Предложение о временном оставлении на спецпоселении перечисленных выше контингентов обосновывается необходимостью постепенного их освобождения из спецпоселения с тем, чтобы не нарушить хозяйственной жизни районов мест поселений, дать возможность соответствующим министерствам провести ряд мер по закреплению освобождаемых в местах поселений, а также не допустить массового прилива освобожденных к прежним местам жительства, учитывая, что эти контингенты в значительной своей части еще непрочно осели на новых местах жительства и есть опасения, что в случае снятия с учета они будут возвращаться в места, откуда производилось их выселение <...>

Министр внутренних дел СССР С. Круглов

ДАРФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Спр. 611. Арк. 6–13.

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 5. — С. 708–712; Одесский мартиролог. — Одесса, 2006. — Т. 4. — С. 897–900.

№ 63
Доповідна записка міністра внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглова, Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка першому секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову про перегляд справ у відношенні осіб, репресованих особливою нарадою в 1934–1953 роках

Москва *Грудень 1953 р.*

Секретарю ЦК КПСС, товарищу Хрущеву Н. С.

Докладываем Вам предложения в отношении лиц, осужденных Особым совещанием при НКВД — МГБ СССР за время его существования.

Особое совещание при НКВД СССР было создано постановлением ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 года и существовало до 1 сентября 1953 года.

За это время Особым совещанием было осуждено 442 531 человек, в том числе к высшей мере наказания 10 101 человек, к лишению свободы 360 921 человек, к ссылке и высылке (в пределах страны) 67 539 человек и к другим мерам наказания (зачет времени нахождения под стражей, высылка за границу, принудительное лечение) 3970 человек.

Особым совещанием было осуждено:

Год	Человек	Год	Человек
1934	1003	1944	10611

1935	29452	1945	26581
1936	18969	1946	8320
1937	17911	1947	13393
1938	45768	1948	17257
1939	13021	1949	38460
1940	42912	1950	19419
1941	26534	1951	9076
1942	77548	1952	958
1943	25134	1953	204

Подавляющее большинство лиц, дела на которых рассмотрены Особым совещанием, осуждено за контрреволюционные преступления.

В практике работы Особого совещания имели место случаи недостаточно обоснованного осуждения граждан СССР. Этому способствовало то обстоятельство, что рассмотрение дел на Особом совещании проходило в отсутствие обвиняемых и свидетелей, чем создавались широкие возможности покрывать недостатки предварительного следствия, а иногда и грубейшие извращения советских законов.

Кроме того, грубые нарушения социалистической законности органами МГБ были допущены в связи с директивой б. МГБ СССР и Прокуратуры СССР от 26 октября 1948 года № 66/241сс. Согласно этой директиве, органы МГБ были обязаны вновь арестовывать государственных преступников, уже отбывших наказание за совершенные ими преступления и освобожденных из мест заключения после окончания Великой Отечественной войны.

Этим лицам предъявлялось обвинение в том же самом преступлении, за которое они отбыли наказание, и по их делам вновь проводилось следствие, причем указанной директивой было предусмотрено, что если в процессе следствия по делам этих лиц не будет получено каких-либо данных об их антисоветской деятельности после освобождения из тюрем и лагерей, то такие дела подлежали направлению на рассмотрение Особого совещания для применения к арестованным ссылки на поселение.

В целях выявления случаев необоснованного осуждения граждан и последующей их реабилитации считаем необходимым специально пересмотреть все архивные следственные дела, рассмотренные Особым совещанием за период с июня 1945 года по день его упразднения; пересмотреть также дела на лиц, которые по отбытии ими наказания в местах заключения были направлены в ссылку на поселение на основании директивы б. МГБ СССР и Прокуратуры СССР от 26 октября 1948 года № 66/241сс <...>

С. Круглов, Р. Руденко

РДАНІ. Ф. 89. Оп. 18. Спр. 33. Арк. 1–5.

Опубліковано: Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 — февраль 1956. — М., 2000. — С. 72–75; История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 598–600.

№ 64

З листа Генерального прокурора СРСР Р. А. Руденка, міністра внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглова та міністра юстиції СРСР К. П. Горшеніна першому секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову про перегляд справ на засуджених за контрреволюційні злочини

Москва *1 лютого 1954 р.*

Совершенно секретно

В связи с поступающими в ЦК КПСС сигналами от ряда лиц о незаконном осуждении за контрреволюционные преступления в прошлые годы Коллегией ОГПУ, тройками НКВД, Особым совещанием, Военной коллегией, судами и военными трибуналами и в соответствии с Вашим указанием о необходимости пересмотреть дела на лиц, осужденных за контрреволюционные преступления и ныне содержащихся в лагерях и тюрьмах, докладываем:

По имеющимся в МВД СССР данным, за период с 1921 года по настоящее время за контрреволюционные преступления было осуждено Коллегией ОГПУ, тройками НКВД, Особым совещанием, Военной коллегией, судами и военными трибуналами 3 777 380 человек, в том числе:

к ВМН — 642 980 человек,

к содержанию в лагерях и тюрьмах на срок от 25 лет и ниже — 2 369 220 человек,

в ссылку и высылку — 765 180 человек.

Из общего количества арестованных, ориентировочно, осуждено: 2 900 000 человек — Коллегией ОГПУ, тройками НКВД и Особым совещанием; 877 000 человек — судами, военными трибуналами, Спецколлегией и Военной коллегией.

В настоящее время в лагерях и тюрьмах содержится заключенных, осужденных за контрреволюционные преступления, — 467 946 человек и, кроме того, находятся в ссылке после отбытия наказания за контрреволюционные преступления, направленных по директиве МГБ и Прокуратуры СССР (за подписью Абакумова и Сафонова), — 62 462 человека.

Следует отметить, что созданным на основе постановления ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 года Особым совещанием при НКВД СССР, которое просуществовало до 1 сентября 1953 года, было осуждено 442 531 человек, в том числе к ВМН — 10 101 человек, к лишению свободы — 360 921 человек, к ссылке и высылке (в пределах страны) — 67 539 человек и к другим мерам наказания (зачет времени нахождения под стражей, высылка за границу, принудительное лечение) — 3970 человек <...>

Представляем при этом проект постановления ЦК КПСС... о пересмотре дел лиц, осужденных за контрреволюционные преступления Коллегией ОГПУ, тройками НКВД, Особым совещанием при НКВД — МГБ СССР, Военной коллегией, судами и военными трибуналами и ныне содержащихся в лагерях и тюрьмах МВД СССР, а также на лиц, находящихся в ссылке по отбытии наказания <...>

ДАРФ. Ф. 94016. Оп. 26. Спр. 4506. Арк. 30–37.

Опубліковано: ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960 / Россия. XX век: Документы. Под общ. ред. ак. А. Н. Яковлева. — М., 2000. — С. 147–151.

№ 65

Директива КДБ при РМ СРСР № 108сс «Про порядок відповідей на запити громадян про долю засуджених до вищої міри покарання в 30-ті роки»

Москва *24 серпня 1955 р.*

Совершенно секретно

Председателям Комитетов госбезопасности при Советах Министров Союзных и Автономных республик, начальникам управлений Комитета госбезопасности при Совете Министров СССР по краям и областям

Устанавливается следующий порядок рассмотрения заявлений граждан с запросами о судьбе лиц, осужденных к ВМН бывш. Коллегией ОГПУ, тройками ПП ОГПУ и НКВД — УНКВД, Особым совещанием при НКВД СССР, а также Военной коллегией Верховного суда СССР по делам, расследование по которым производилось органами госбезопасности:

1. На запросы граждан о судьбе осужденных за контрреволюционную деятельность к ВМН бывш. Коллегией ОГПУ, тройками ПП ОГПУ и НКВД — УНКВД и Особым совещанием при НКВД СССР органы КГБ сообщают устно, что осужденные были приговорены к 10 годам ИТЛ и умерли в местах заключения. Такие ответы, как правило, даются только членам семьи осужденного: родителям, жене-мужу, детям, братьям-сестрам. Гражданам, проживающим вне областных, краевых и республиканских центров, устные ответы даются через районные аппараты КГБ, а там, где таковых нет, — через районные аппараты милиции, согласно письменному уведомлению органа КГБ в каждом отдельном случае.

2. В необходимых случаях при разрешении родственниками осужденных имущественных и правовых вопросов (оформление наследства, раздел имущества, оформление пенсии, регистрация брака) и в других случаях по требованиям родственников производится регистрация смерти осужденных к ВМН в ЗАГСах по месту их жительства до ареста, после чего родственникам выдается установленного образца свидетельство о смерти осужденного.

В таком же порядке регистрируется смерть осужденных к ВМН, если они впоследствии были реабилитированы <...>

4. Указания ЗАГСам о регистрации смерти осужденных даются органами КГБ через управления милиции. В них сообщаются: фамилия, имя, отчество, год рождения и дата смерти осужденного (определяется в пределах десяти лет со дня его ареста), причина смерти (приблизительная) и место жительства осужденного до ареста.

5. Регистрация в ЗАГСах смерти осужденных Военной коллегией Верховного суда СССР производится по указаниям Военной коллегии Верховного суда СССР.

6. О данных заявителям ответах о смерти осужденных учетно-архивные отделы КГБ — УКГБ направляют письменные уведомления в первые спецотделы МВД — УМВД по месту ведения следствия для производства отметок в оперативно-справочных картотеках с обязательным указанием сообщенной заявителю даты и причины смерти <...>

7. Переписка по заявлениям граждан о судьбе осужденных к ВМН приобщается к архивно-следственным делам на осужденных.

Председатель Комитета государственной безопасности
при Совете Министров СССР генерал армии И. Серов

Опубліковано: «Мемориал-Аспект», № 10–11, сентябрь 1994 г. Архив НИПЦ «Мемориал». Коллекция документов; ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960 / Россия. XX век: Документы. Под общ. ред. ак. А. Н. Яковлева. — М., 2000. — С. 163–164.

№ 66

Оглядова довідка по архівно-слідчій справі № 967279 на засудженого Є. І. Вегера, складена помічником військового прокурора Одеського військового округу полковником юстиції Бистрим

Одеса *15 грудня 1955 р.*

Вегер Евгений Ильич, 1899 года рождения, член ВКП(б) с 1917 года, бывший секретарь Одесского обкома КП(б)У был арестован неизвестно каким органом 25 июня 1937 года. Постановление и санкция на его арест в деле отсутствуют.

27 ноября 1937 года дело по обвинению Вегера было рассмотрено в судебном заседании Военной коллегии Верховного суда СССР и Вегер был осужден к высшей мере наказания, в тот же день приговор был приведен в исполнение.

Суд признал Вегера виновным в том, что он с 1935 года являлся активным участником антисоветской террористической и шпионско-диверсионной вредительской организации правых, действовавшей в Одесской области. В эту организацию Вегер вовлек более десяти человек, при помощи которых он проводил вредительство в промышленности и сельском хозяйстве области.

В 1935 году он установил связь с одним из руководителей военно-фашистского заговора Якиром, с которым контактировал свою контрреволюционную деятельность.

Тогда же Вегер установил связь с консулом одного иностранного государства и передавал последнему секретные сведения о работе оборонной промышленности в Одесской области.

В 1936 году он создал террористическую группу с целью подготовки к совершению террористических актов против руководителей ВКП(б) и советского правительства.

Следствие по делу Вегера было начато с его заявления на имя Ежова. В этом заявлении он писал, что две недели он пытался уйти от ответственности перед партией за те величайшие преступления, которые он совершил, но теперь он решил рассказать о своей предательской деятельности.

Дальше Вегер признался в том, что он являлся руководителем контрреволюционной, правотроцкистской организации в Одесской области. В эту организацию он сам был завербован Якиром в 1936 году. (В каком месяце это было — Вегер не указывает, но по содержанию заявления видно, что это было позже марта месяца).

Якир дал ему задание найти в Одесской области действующие подпольные группки и недовольных и сколачивать, расширять эти группки.

«Я прежде всего, — говорит Вегер, — *по возвращении в Одессу вызвал к себе Брейтмана, который был в свое время связан с Шулькиным и — как я мог предполагать — не прекращал своей антисоветской деятельности. После немногих слов мы поняли друг друга и он прямо мне сообщил, что в Одессе действительно орудует троцкистская организация, в которую входят он, Брейтман, затем Манюрин, Голуб, Сахно, Дубов и ряд других»*.

Впоследствии он, т. е. Вегер, сам лично вовлек в к/р организацию Каргу, Погребного, Лянного и Исаева. Люди, которых он «обрабатывал», в свою очередь старались заводить связи, искать людей, однако очень быстро эта задача расширения связей превратилась в борьбу за то, чтобы хоть как-нибудь сохранить существующие кадры.

Первым провалился Брейтман. Под нажимом Косиора его пришлось исключить из партии. Вслед за Брейтманом удар пал на Манюрина, а затем на Голуба.

Во время Пленума ЦК КП(б)У Якир предложил ему, чтобы не быть самому разоблаченным, взять инициативу в свои руки. Следуя этому совету он, т. е. Вегер, предложил арестовать Тульского, Сахно и Беликова и некоторых других. После Пленума ЦК ВКП(б) начался разгром правых групп, были арестованы Погребной, Бурлаков и др.

«Таким образом, — писал Вегер, — *по существу вся организация были ликвидирована за исключением некоторых. Остались еще военные — Сидоренко и Бородин»*.

Вслед за заявлением Вегера в деле подшито 26 листов рукописи, озаглавленной «показания арестованного Вегера». Но никем не подписанная. В этой рукописи от имени Вегера сообщаются сведения об антипартийных, антисоветских его разговорах с Демченко, Розенгольцем, Шелехесом, Поповым, Саркисовым и Якиром.

После этого дополнительно сообщалось о членах правотроцкистской организации, и как участники этой организации названы: Кузнецов — секретарь Ворошиловского РПК г. Одессы, Сагайдак — зав. промышленно-транспортным отделом обкома партии, Иванченко — зав. сельхоз. отделом обкома, Исаков и Бабятинский — работники облЗУ, Хаскин — секретарь Раздельнянского РПК, Май — секретарь Гроссуловского РПК, Марьяновский и Юзевич — работники обл. профсовета, Кам — зам. председателя облисполкома, Бурлаков, Турин и Каргин — члены президиума облисполкома, Кадушин — секретарь облисполкома, Треппель — зам. председателя облисполкома, Большаков — директор швейной фабрики, Мустафин — зам. нач. Пуфлота, Плоткин — начальник военно-морского строительства, Барулин — нач. политического СЗ укрепрайона, Самойленко — вто-

рой секретарь обкома партии, Селезнев — секретарь Варваровского РПК, Букалов — председатель Одесского городского совета, Шапиро, Заславский, Коген — работники горсовета, Середа — директор электрокомбината.

На этом показания были закончены.

На допросах, состоявшихся 20 июля и 2 августа 1937 года, Вегер повторил все то, о чем он писал в своем заявлении на имя Ежова и о чем сообщалось в рукописи, никем не подписанной.

В деле подшита еще одна рукопись на 71 листах, также никем не подписанная. В этой рукописи от имени Вегера как от первого лица сообщается, что в контрреволюционную организацию его завербовал Якир весной 1936 года, повторяется все сказанное в предыдущих документах и дополнительно сообщается о том, что участниками к/р организации были также Козодеров и Переяслов.

На допросе, состоявшемся 8 октября 1937 года Вегер полностью изменил свои показания о времени вступления его в к/р организацию, о лице, завербовавшем его в эту организацию, об обстоятельствах создания в Одесской области контрреволюционной организации и о роли Якира.

«Я должен сообщить следствию, — показал Вегер, — *о том, что в своих первых показаниях я скрыл о том, что я являлся участником правотроцкистской контрреволюционной организации еще до встречи с Якиром в 1936 г., как я об этом ранее показал. Начало моей контрреволюционной деятельности в действительности относится к 1934 году. Окончательно же вовлек меня в правотроцкистскую организацию Рыков в начале 1935 года. С Якиром же я установил связь в конце 1935 года как с одним из руководителей к/р организации на Украине»*.

Вегер заявил на этом допросе, что указания об объединении всех антисоветских сил для борьбы со «сталинским руководством» он получил не от Якира, а от Рыкова, а Якир только одобрил его вредительские действия.

Этот допрос Вегера был последним.

В своих заявлениях и на допросах Вегер не называл как участников контрреволюционной организации Кондакова, Цуканова, Зусмана, Шувалова, Бойко, Клиновского, Починщикова, Злотко и Гай и совершенно никаких показаний о них не давал.

На судебном следствии Вегер не признал себя виновным и отказался от своих показаний, данных им на предварительном следствии, заявив, что в своих показаниях он уличал целый ряд лиц совершенно ложно и в этом он считает себя виновным.

Пом. военного прокурора ОДВО, полковник юстиции Быстрый

Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 5321-п. Арк. 143–145.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одесса, 1999. — Т. 2. — С. 661–662. (Справа Є. І. Вегера у фонді припинених справ архіву УСБУ в Одеській області відсутня. Наведена копія оглядової довідки знаходиться в архівно-слідчій справі П. М. Починщикова. — *Ред.*).

№ 67

З довідки відділу з підготування та розгляду клопотань про помилування при президії Верховної Ради СРСР про число засуджених судовими органами СРСР за період з 1940 року по червень 1955 року

Москва *29 грудня 1955 р.*

Совершенно секретно

По данным Министерства юстиции СССР за период с 1940 года по июнь 1955 года, т. е. за 15 с половиной лет, в Советском Союзе было осуждено 35 829 866 человек, за исключением лиц, осужденных Военной коллегией Верховного суда СССР и Особым совещанием при МГБ — МВД СССР. Из общего числа осужденных было приговорено: к высшей мере наказания — 255 781 человек (0,7 %), к лишению свободы 15 108 738 (42,2 %) и к исправительно-трудовым работам, штрафу, условному осуждению и к другим более мягким мерам наказания 20 465 347 человек (57,1 %).

Наибольшее число осуждений имело место в предвоенном 1940 году и во время Великой Отечественной войны — в 1942 году.

Так, в 1940 году было осуждено 3 401 703 человека. Такое большое число осужденных объясняется главным образом усилением в этот период борьбы с прогульщиками и нарушителями трудовой дисциплины на производстве. В целях укрепления трудовой дисциплины Президиум Верховного Совета СССР 26 июня 1940 г. издал указ «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». По этому указу в 1940 году было осуждено 2 091 438 человек, что составляет 61,5 процента к числу лиц, осужденных за год.

В 1942 году число осуждений достигло еще большей цифры — 3 405 134 человека, что может быть объяснено условиями военного времени и в дальнейшем усилением борьбы за укрепление трудовой дисциплины, особенно в промышленности, работавшей на нужды фронта. 26 декабря 1941 года Президиумом Верховного Совета СССР был издан Указ «Об ответственности рабочих и служащих за самовольный уход с предприятий». По данному указу и по указу за прогулы и опоздания на работу в 1942 году было осуждено 1 754 472 человека, что составляет 51 % к числу лиц, осужденных за год.

В послевоенный период наибольшее число осужденных было в 1947 году — 2 769 748 человек. В последующие годы число осуждений неуклонно шло на убыль: в 1951 году осуждено 1 536 791 человек, в 1953 году — 1 196 226, в 1954 году — 1 082 708 и за первое полугодие 1955 года — 542 991 человек.

По основным составам преступлений число осужденных за 15 с половиной лет распределяется следующим образом:

за антисоветские преступления	1 073 904 (3,1 %)
за бандитизм	89 949 (0,3 %)
за умышленное убийство	113 684 (0,3 %)
за разбой и грабеж	268 824 (0,8 %)
за хищения соц. собственности и личного имущества граждан	6 028 237 (16,9 %)
за изнасилование	52 696 (0,1 %)
за хулиганство	1 259 430 (3,5 %)
за воинские преступления	1 073 495 (3,0 %)
за самовольные уходы с предприятий и учреждений	15 744 652 (43,9 %)
за другие преступления	10 124 995 (28,1 %)

Анализ данных об осуждении за антисоветские преступления показывает, что наибольшее число лиц было осуждено в 1945 году — свыше 149 тыс. человек. В дальнейшем число осужденных за эти опасные преступления неуклонно снижалось и в 1947 году составило 72 767, т. е. в 2 раза меньше, чем в 1945 году, а за последние два с половиной года (1953–1955) осуждено всего около 16 тыс. человек, при этом в первой половине 1955 года осуждено 710 человек <...>

О высшей мере наказания. Как уже указывалось, по данным Министерства юстиции СССР за последние 15 с половиной лет к высшей мере наказания было приговорено 255 781 человек, из них больше половины — 168 463 человека были осуждены в 1941 и 1942 гг.

С 1950 по июнь 1955 года к высшей мере наказания приговорено 7301 человек. Кроме того, Военной коллегией Верховного суда СССР за этот же период осуждено 245 человек.

Президиум Верховного Совета СССР рассмотрел за 5 лет и 11 месяцев 5277 ходатайств о помиловании осужденных к высшей мере наказания, из которых 583 ходатайства были удовлетворены, а остальные — отклонены и приговоры приведены в исполнение.

Наряду с данными о числе осужденных в Советском Союзе нами при содействии Института права Академии наук СССР собраны материалы о числе осужденных мировыми, окружными судами и судебными палатами быв. царской России за период с 1900 по 1913 год. Из этих данных видно, что за период с 1900 по 1913 год, т. е. за 14 лет, в России было осуждено 1 985 422 человека <...>

Зав. отделом И. Бабухин

ДАРФ. Ф. Р-7523. Оп. 89. Спр. 4408. Арк. 1–5.

Опубліковано: История сталинского ГУЛАГа. — М., 2004. — Т. 1. — С. 603–607.

№ 68

Довідка про смертність в'язнів в системі Головного управління таборів за період 1930–1956 років

Годы	Число умерших	% умерших к среднестатистическому
1930*	7980	4,2
1931*	7283	2,9
1932*	13197	4,8
1933*	67297	15,3
1934*	25187	4,28
1935**	31636	2,75
1936**	24993	2,11
1937**	31056	2,42
1938**	108654	5,35
1939***	44750	3,1
1940	41275	2,72
1941	115484	6,1
1942	352560	24,9
1943	267826	22,4
1944	114481	9,2
1945	81917	5,95
1946	30715	2,2
1947	66830	3,59
1948	50659	2,28
1949	29350	1,21
1950	24511	0,95
1951	22466	0,92
1952	20643	0,84
1953*	9628	0,67
1954	8358	0,69
1955	4842	0,53
1956	3164	0,4
Итого	1606748	

* Только в ИТЛ.

** В ИТЛ и местах заключения (ИТК, тюрьмы).

*** Далее в ИТЛ и ИТК.

Справка подготовлена по материалам ОУРЗ ГУЛАГа (ГАРФ. Ф. 9414)

Опубліковано: ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960 / Россия. XX век: Документы. Под общ. ред. ак. А. Н. Яковлева. — М., 2000. — С. 441–442.

№ 69

Оглядова довідка по архівно-слідчій справі № П-409279 на Т. М. Слабченка, репресованого у 1929 та 1937 роках за звинуваченням у контрреволюційній діяльності (ст. ст. 54-8, 54-11 КК УРСР)

Одеса *15 вересня 1958 р.*

Дело хранится в КГБ СССР, а в данное время находится на проверке в военной прокуратуре Одесского военного округа. Справка составляется в связи с проверкой дела на Ралева Н. Д.

Слабченко Тарас Михайлович, 1904 г. р., уроженец Одессы, беспартийный, бывший исполнитель по снабжению завода в г. Первомайск, арестован 8 октября 1937 года.

23 октября 1937 года Слабченко предъявлено обвинение в том, что он являлся участником контрреволюционной украинской националистической террористической организации. Какие данные послужили основанием для ареста Слабченко и предъявления ему такового обвинения — из дела не видно.

На допросе 16 октября 1937 года Слабченко показал, что до 1930 года его идеология была контрреволюционной в том смысле, что «желал видеть самостийну Украину» и что единомышленником у него был Ралев Николай и другие. Высказывался о том, что было бы хорошо, если бы русский язык на Украине преподавался как иностранный.

Слабченко показывал, что вся эта работа (какая — не сказано) руководилась до 1929 года, то есть до ареста перечисленных им лиц <...>

Слабченко показывал, что в порядке реализации своей идеологии он задержал выпуск стенгазеты в школе № 13 в Одессе, где он работал преподавателем, а работая преподавателем на курсах украинизации он затянул чтение лекций по истории древнего и средневекового периодов.

Слабченко показывал, что в 1929 году отец начал его «оттягивать» от его идеологии, это было связано с большим идеологическим переломом, который пережил его отец в сторону большевизма, но, как показывал Слабченко, он не отступал.

Слабченко показывал, что в декабре 1929 года после ареста Арсения, Сикиринского, Грищенко Л. и Ралева он был арестован, но в июне 1930 года был освобожден.

Слабченко показывал, что насколько были осуждены Сикиринский и другие — он не знает, ибо после возвращения из харьковского ДОПРа в Одессу он поставил перед собой задачу ни с кем из них не встречаться, нигде не бывать и никого у себя не принимать.

* Без О. Л. (О. Л. — особые лагеря).

На втором допросе того же 16 октября 1937 года... на заданный следователем вопрос: что он знает о контрреволюционной деятельности Ралева, — Слабченко ответил, что со слов учительницы Цинк Раи ему было известно, что на конференции учителей Ралева уличали в национализме и конкретно в том, что в школе, в которой Ралев работал преподавателем, ученики лучше знают украинский язык и содержат в чистоте тетради, а русский язык знают плохо, пишут с ошибками.

Далее допрашивавшим был задан Слабченко такой вопрос: *«Следствию известно, что вы, проживая в Первомайске, поддерживали тесную связь с Ралевым и другими членами контрреволюционной организации. Расскажите подробно о вашей контрреволюционной деятельности после освобождения вас из тюрьмы».*

На этот вопрос Слабченко ответил: *«Контрреволюционной деятельностью после освобождения из тюрьмы я не занимался и по этому вопросу показать ничего не могу».*

На третьем и последнем допросе, состоявшемся 22 октября 1937 года, Слабченко был задан такой вопрос: *«Расскажите о вашем участии в украинской контрреволюционной националистической организации».*

На этот вопрос Слабченко ответил: *«Данные мною ранее по этому вопросу показания я полностью подтверждаю. Я действительно состоял участником украинской контрреволюционной националистической организации СВУ с 1925 по 1930 год. В организацию я был вовлечен прибывшим из эмиграции в Одессу Никовским Андреем Васильевичем»* <...>

На вопрос, какие разговоры с Ралевым он имел в части политических взглядов и убеждений, Слабченко ответил: *«До 1930 года мы взаимно обрабатывали друг друга в контрреволюционном националистическом духе. В частности, имело место, что я Ралеву говорил о том, что Горький отказался дать свои произведения для перевода на украинский язык. Об этом я в свою очередь слыхал от писателя Микитенко».*

На вопрос: *«Какие политические настроения высказывал вам Ралев при последней встрече»,* — Слабченко ответил: *«Никаких политических настроений он мне не высказывал. Его заявления об этом я считаю ложными».*

Больше Слабченко по делу на предварительном следствии не допрашивался и никаких иных показаний в отношении Ралева не давал <...>

В деле имеется протокол очной ставки между Слабченко Т. М. и Ралевым Н. Д. от 22 октября 1937 года, которого в деле Ралева также нет. В этом протоколе Ралев показывает, что Слабченко он знает с 1922 года по совместной учебе в институте, а затем по совместной работе в школе. Ралев показывал, что в процессе знакомства Слабченко Тарас и его отец, профессор истории, обрабатывали его в контрреволюционном украинском националистическом духе и в результате завербовали его в контрреволюционную националистическую организацию СВУ, и связь с ними была прервана арестом <...>

Других доказательств в деле нет, статья 200 УПК УССР по делу не выполнялась.

27 октября 1937 года Слабченко осужден Военной коллегией Верховного суда СССР по статьям 54-8 и 54-11 УК УССР к высшей мере наказания за то, что он являлся активным участником антисоветской националистической организации, в которую был вовлечен Никовским Андреем, по заданиям которого проводил вредительство на идеологическом фронте и завербовал в организацию Ралева. В протоколе судебного заседания записано, что Слабченко виновным себя полностью признает и полностью подтверждает все показания, данные им на предварительном следствии, и в последнем слове просил о снисхождении.

Следствие по делу вели бывшие сотрудники НКВД Зислин, который осужден как фальсификатор, Ястребов, Закгейм, Спектор.

Справка: В связи с поступившей жалобой дело Слабченко в настоящее время проверяется военной прокуратурой Одесского военного округа.

Проверкой установлено, что Никовский в 1930 году был осужден Верховным судом УССР за принадлежность к контрреволюционной организации СВУ, но он никаких показаний в отношении Слабченко Тараса не давал.

Этим же судом за это же преступление были в 1930 году осуждены Слабченко Тарас Михайлович на 3 года без поражения в правах и его отец Слабченко Михаил Елисеевич на 6 лет с поражением в правах на 2 года.

Установлено также, что органы госбезопасности в отношении Слабченко Тараса компрометирующими материалами не располагают, а его отец Слабченко Михаил в 1937–1939 годах аресту не подвергался.

Пом. военного прокурора ОдВО, подполковник юстиции (підпис) Гончарук

ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2878. Арк. 53–57.

Опубліковано: Одесский мартиролог. — Одеса, 2005. — Т. 3. — С. 687–690.

№ 70
З вироку народного суду Центрального району Одеси по справі О. А. Паламарчука та ін. (всього — 9 осіб), репресованих у 1969 році за приналежність до церкви євангельських християн-баптистів (ст. ст. 138 ч. 2, 209 ч. 1 КК УРСР)

Одеса *31 березня 1969 р.*

Именем Украинской Советской Социалистической Республики. 31 марта 1969 года народный суд Центрального района г. Одессы в составе: председательствующего — народного судьи — Горного, народных заседателей — Бондарь и Лопатникова, при секретаре — Савенко, с участием прокурора — Сусликовой, адвоката — Толпина, рассмотрев в открытом судебном заседании в клубе Промкомбината дело по обвинению:

1. Паламарчука Онуфрия Антоновича, рождения 12 июня 1900 г., уроженца села Волосковцы Острожского р-на Ровенской области, украинца, б/п, с образованием 4 класса, пенсионера, женатого, не судимого, проживающего в с. Усатово Беляевского р-на Одесской области;

2. Куприянова Павла Андреевича, рождения 8 сентября 1929 г., уроженца с. Албулка Цебриковского р-на Одесской обл., русского, б/п, с образованием 4 класса, женатого, работающего на заводе резиновых изделий кочегаром, не судимого, проживающего в г. Одессе по ул. 8 марта, № 96;

3. Родославова Евгения Константиновича, рождения 17 мая 1949 г., уроженца г. Одессы, б/п, холостого, с образованием 8 классов, работающего помощником кочегара на заводе резиновых изделий, не судимого, проживающего в г. Одессе по 6-му Соляному пер., № 4;

4. Шевченко Александра Николаевича, рождения 15 апреля 1942 г., уроженца г. Одессы, русского, б/п, со средним образованием, работающего трубоукладчиком в СМУ-33, не судимого, проживающего в г. Одессе по ул. 2-я Ильичевская, № 14;

5. Остапенко Ивана Моисеевича, рождения 18 февраля 1914 г., уроженца села Шевченково Килийского района Одесской области, украинца, б/п, с образованием 3 класса, женатого, работавшего в колхозе «Украина», не судимого, проживавшего в с. Шевченково Килийского р-на Одесской области;

6. Дубового Феофана Евтихнеевича, рождения 29 сентября 1912 г., уроженца с. Шевченково Килийского р-на Одесской обл., украинца, б/п, малограмотного, женатого, работавшего в колхозе «Украина» колхозником, проживавшего в с. Шевченково Одесской области, не судимого.

Всех шестерых в преступлениях, предусмотренных ст. ст.138 ч. 2 и 209 ч. 1 УК УССР.

7. Ковтуна Григория Ивановича, рождения 26 марта 1904 г., уроженца и жителя с. Усатово Беляевского р-на Одесской обл., украинца, б/п, малограмотного, женатого, не судимого;

8. Крутько Николая Федотовича, рождения 14 декабря 1926 г., уроженца села Гожули Полтавской обл., украинца, б/п, с образованием 6 классов, женатого, работавшего на станции Пересыпь слесарем, не судимого, проживавшего в г. Одессе по ул. Лиманная, № 27;

9. Онищенко Максима Григорьевича, рождения 13 августа 1892 г., уроженца г. Измаила, б/п, с образованием 5 классов, разведенного, не работающего и пенсии не получающего, не судимого, проживающего в г. Измаиле по ул. Гоголя, № 17.

Троих по ст. 138 ч. 2 УК УССР.

Руководители нелегальных сект евангельских христиан-баптистов села Усатово Беляевского района, Пересыпи г. Одессы, села Шевченково Килийского р-на и г. Измаила, пресвитер Паламарчук, проповедник Ковтун, освобожденные благовестники Месерик и Мовчан (двое последних находятся в бегах), руководитель общины Куприянов, проповедники Родославов, Шевченко, Крутько, пресвитер Остапенко, дьякон Дубовой, пресвитер Онищенко вступили между собой в преступную связь и длительное время занимались организационной деятельностью, направленной на игнорирование и непризнание советского законодательства о религиозных культах, руководили нелегальными сектантскими группами, куда вовлекли не только молодежь, но и школьников.

Куприянов, Крутько, Дубовой, Шевченко, Онищенко войдя в состав нелегального межобластного совета церквей Херсонской, Одесской, Николаевской областей, усилили противозаконную сектантскую деятельность — внушили верующим игнорировать и не соблюдать законодательство о религиозных культах.

Дубовой, Онищенко и др. руководители сект 23 мая 1965 г. приняли участие в нелегальном Всеукраинском совещании служителей церквей ЕХБ. На этом совещании было составлено, подписано и нелегально изготовлено для массового распространения «обращение ко всем слушателям, ко всем братьям и сестрам» зарегистрированных баптистских сект Украины с призывом об организации работы по усилению противозаконной деятельности, направленной против законодательства о религиозных культах. Это обращение было размножено на стеклографе и распространяется до сих пор.

Онищенко в конце 1965 г. принял участие в нелегальном Всесоюзном совещании баптистов, где подписал обращение к верующим, ориентирующее баптистов на непризнание действующего советского законодательства о религиозных культах. Обращение нелегально размножено и распространяется до настоящего времени среди верующих. В ноябре 1965 г. Куприянов, Крутько, Ковтун, Дубовой как руководящий состав сект и как члены межобластного совета баптистов на расширенном совещании составили, подписали заявление и обращение ко всем баптистам Одесской обл., призывающее требовать отмены советского законодательства о религиозных культах, не признавать его и всячески игнорировать. Эти документы нелегально размножены и распространяются до сих пор среди баптистов.

Нелегально изготовленные «издания» были обнаружены и изъяты на квартирах членов Пересыпской секты Соловьевой, Борушко, Трач, Нарцышко, Вознюк, Василенко (т. 1 л. д. 168, т. 7 л. д. 149—152, т. 8 л. д. 89—93, 28—29, т. 5 л. д. 18—21, 230—233).

Подсудимые Паламарчук и Онищенко как руководители сект, не ограничиваясь деятельностью в пределах области, 16 мая 1966 г. вместе с другими лицами сектантских групп собрались в г. Москве у здания ЦК КПСС и требовали отмены законодательства о религиозных культах, откуда были выдворены и предупреждены о прекращении противозаконной деятельности. Но из этого должных выводов для себя не сделали. По-прежнему Паламарчук вместе с Ковтуном, Куприяновым, Шевченко, Родославовым, Остапенко, Дубовым организовывали в сектах детские и молодежные кружки по изучению библии, религиозной догматики, хоровые и музыкальные, где обучали религии, религиозным обрядам. Занятия проводили нелегально по квартирам и под открытым небом. Подсудимые, разжигая у верующих религиозный фанатизм, призывали верующих, детей и молодежь не исполнять гражданских обязанностей, не называть представителям власти своих фамилий, не вступать в общественные организации, не принимать участие в общественной жизни. Школьникам — не вступать в пионеры, не носить галстуки, звездочки, не посещать кино и театры. Это подтвердили в суде сами подсудимые и допрошенные свидетели верующие.

Посягая на свободу совести, гражданские права и обязанности молодежи и детей, подсудимые своими действиями влияли на то, что в с. Шевченково Килийского р-на 93 учащихся, а в школе с. Усатово — 14 учеников из семей баптистов отказываются от выполнения общественных культурных мероприятий школы, не носят пионерских галстуков и звездочек, а некоторые доведены до такого состояния, что при просмотре программных школьных кинофильмов руками закрывают глаза. Об этих фактах в суде рассказали свидетели <...>

Подсудимые Паламарчук, Ковтун, Куприянов, Родославов, Шевченко, Крутько, Остапенко, Дубовой и Онищенко виновными себя не признали, заявив, что часть пунктов законодательства о религиозных культах противоречит их религиозному убеждению, и поэтому они не будут его выполнять.

Виновность подсудимых доказана находящимися в деле нелегально изданными и распространенными среди верующих «обращениями», ориентирующими на противозаконную деятельность по непризнанию законодательства о религиозных культах; наличием в деле многочисленной литературы клеветнического содержания с призывами об отмене и непризнания законодательства о культах, изъятой у членов нелегальных баптистских сект (том 4, 5, 6, 7), актами и свидетельскими показаниями о проведении 2 мая 1968 г. в лесопосадке хут. Шевченково нелегального собрания молодежи и детей, актами и свидетельскими показаниями о проведении молитвенного собрания с участием детей, о работе детских и молодежных кружков по изучению религии в сектах с. Шевченково, с. Усатово и Пересыпи, свидетельскими показаниями о проведении 25 августа 1968 г. на Хаджибеевском лимане обряда «крещения», наличием актов и показаний допрошенных в суде свидетелей, изобличающих Онищенко в обучении детей религии, в руководимой им нелегальной секте; заявлением подсудимого Онищенко на имя прокурора, в котором он заявляет о прекращении нелегальной организаторской деятельности в секте <...>

При определении наказания и определения режима содержания суд учитывает личность подсудимых, их активную роль в совершении преступления, степень опасности данного вида преступлений, возраст подсудимого Онищенко и его заверение о прекращении нелегальной деятельности. Руководствуясь ст. ст. 323, 324, 332 УПК УССР, **приговорил:**

Признать виновными Паламарчука Онуфрия Антоновича, Куприянова Павла Андреевича, Родославова Евгения Константиновича, Шевченко Александра Николаевича, Остапенко Ивана Моисеевича, Дубового Феофана Евтихнеевича по ст. ст. 138 ч. 2 и 209 ч. 1 УК УССР, Ковтуна Григория Ивановича, Крутько Николая Федоровича и Онищенко Максима Григорьевича по ст. 138 ч. 2 УК УССР.

Подвергнуть лишению свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях: <...> Ковтуна Григория Ивановича по ст. 138 ч. 2 УК УССР к двум годам лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима, так как прежняя судимость погашена <...>

Крутько Николая Федотовича по ст. 138 ч. 2 УК УССР к двум годам лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима <...>

Онищенко Максима Григорьевича по ст. 138 ч. 2 УК УССР к одному году лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима.

На основании ст. 42 УК УССР по совокупности совершенных преступлений окончательно определить наказание Паламарчуку 5 лет (пять) лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима без конфискации имущества.

Куприянову 5 лет (пять) лишения свободы с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима без конфискации имущества.

Родославову и Шевченко по 5 лет (пять) лишения свободы каждому с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима без конфискации имущества.

Остапенко и Дубовому окончательно определить наказание по 4 года (четыре) лишения свободы каждому с отбыванием в исправительно-трудовых колониях общего режима без конфискации имущества.

На основании ст. 27 УК УССР после отбывания наказания подвергнуть ссылке Паламарчука на 4 года, Куприянова, Родославова, Шевченко на 5 лет, Остапенко и Дубового на 3 года. Меру пресечения осужденных оставить прежнюю: содержание под стражей <...>

Народный судья (підпис), народные заседатели (підписи)

Старший народный судья Горный

Секретарь суда Гаранько

Опубліковано: Мы из ГУЛАГа / Серия «Одесского Мемориала». — Вып. 7. — Одесса, 1999. — С. 298–311.

№ 71

З документів по справі В. В. Ігрунова, репресованого у 1975 році за звинуваченням у «наклепах на радянський державний і суспільний лад» та «розповсюдженні антирадянських творів» (ст. 187-1 КК УРСР) (стаття «Суд над Вячеславом Игруновым» в самвидавському бюлетені «Хроника текущих событий», № 40 від 20 травня 1976 року)

Одеса *11–13 березня 1976 р.*

С 11 по 13 марта в Одесском облсуде слушалось дело о применении мер медицинского характера к Вячеславу Игрунову. Его действия квалифицировались по ст. 187-1 УК УССР (соотв. 190-1 УК РСФСР).

Согласно «Постановлению органов следствия о направлении дела в суд» (аналог обвинительного заключения):

Игрунов Вячеслав Владимирович, родился 28 октября 1948 г., русский, образование среднее, работавший до ареста электриком Облбытуправления, арестованный 1 марта 1975 г., — занимался в течение 1972–1975 гг. изготовлением и распространением «антисоветских клеветнических произведений».

В 1972–1974 гг. Игрунов распространял клеветнические произведения: более 10 выпусков «Хроники текущих событий», статью Л. Венцова «Думать!», работы Амальрика, Сахарова, книги Солженицына «В круге первом», «Раковый корпус», «Август Четырнадцатого» и «Архипелаг ГУЛаг».

В 1974–1975 гг. распространял, размножал или пытался размножить произведения Авторханова «Происхождение партократии» и «Технология власти» и Солженицына «Письмо вождям Советского Союза» и «Архипелаг ГУЛаг».

Ознакомил с «Архипелагом ГУЛаг» свидетеля Миролюбова. В беседах с Миролюбовым допускал клеветнические измышления, порочащие советский строй.

С целью распространения хранил у себя дома статью В. Мороза «Репортаж из заповедника им. Берия», которая в августе 1974 г. была передана в КГБ женой Игрунова С. Арцимович.

С целью распространения хранил 32-й выпуск «Хроники текущих событий», ознакомил с ним С. Арцимович. Совместно с Арцимович составил картотеку (именной указатель) к этому выпуску на 616 листах, куда перенес часть клеветнических сведений из «Хроники». И «Хроника», и картотека были изъяты у Игрунова на обыске 1 марта 1975 г.

С целью распространения хранил на квартире у родителей экземпляр «Технологии власти» Авторханова, а также антисоветские клеветнические произведения: «Проект основного закона России», автором которого является психический больной В. Харитонов, «Три русских революции», «Дисангелие от Марии Дементной».

Выступление прокурора Садиковой:

Установлено, что на протяжении длительного времени Игрунов занимался изготовлением, хранением и распространением клеветнической литературы, порочащей советский строй. Частью это была литература, изданная за рубежом, частью — произведения самиздата. Все они содержат клевету на наш строй, на марксистско-ленинское учение, на историю СССР. Игрунов хранил, распространял, размножал или пытался размножить «Технологию власти» Авторханова, его же «Происхождение партократии», «Письмо вождям» и «Архипелаг ГУЛаг» Солженицына. Во всех упомянутых произведениях содержится клевета на советский строй, «на возникновение Советской власти». Вина Игрунова подтверждается показаниями Резака, Кулаковой, Шкорбута, Миролюбова. Из показаний Миролюбова также следует, что Игрунов распространял клеветнические сведения в устной форме.

В 1972–74 гг. Игрунов распространял клеветнические антисоветские материалы, в том числе так называемую «Хронику текущих событий», с 32-м выпуском которой ознакомил жену и привлек ее к работе по созданию картотеки к этому выпуску. Из сопоставления протокола осмотра «Хроники» с протоколами уголовных дел, упоминаемых в ней, обнаруживается клеветнический характер этого бюллетеня. Кроме того, в нем содержится клевета на внутреннюю политику СССР, «на места лишения свободы», пропагандируется антисоветская литература.

Указанные факты подтверждены данными как предварительного, так и судебного следствия. Распространение «Архипелага ГУЛаг», более чем 10 номеров « Хроники» подтверждается показаниями Павловского (хотя он и отказался давать показания в суде), а также Алексеева-Попова. Показаниями Павловского также подтверждается распространение статьи Венцова «Думать!», где «с клеветнических позиций освещаются вопросы культуры, идеологической мысли».

Игрунов хранил дома статью Мороза, клевещущую на национальную политику СССР и на деятельность советской администрации. К делу приобщено определение суда о направлении на принудительное лечение в психбольницу В. Харитонова, автора одного из клеветнических материалов, хранимых Игруновым у родителей. Известно, что Мороз за свою статью также привлечен к уголовной ответственности.

Итак, доказано, что Игрунов совершил преступление. Однако следует выяснить еще ряд вопросов:

— было ли вменяемым лицо, совершившее преступление;

— если нет, то следует ли применить меры медицинского характера и какие именно.

Стационарная экспертиза показала, что Игрунов страдает душевным заболеванием в форме шизофрении и инкриминируемые деяния совершил в состоянии невменяемости. Игрунов нуждается в принудительном лечении. При этом следует учесть, что совершенное Игруновым преступление не отнесено законом к категории тяжких и не представляет большой опасности для общества.

Игрунов совершил деяния, предусмотренные ст. 187-1 УК УССР, и нуждается в принудительном лечении в больнице общего типа.

Выступление адвоката Нимиринской:

Прежде всего надо выяснить, имели ли место все те общественно опасные деяния, о которых идет речь в «Постановлении», и подпадают ли они под признаки диспозиции ст. 187-1 УК УССР.

По эпизодам:

1. Эпизод передачи Павловскому произведений Солженицына, Венцова, «Хроники» не подтвержден в судебном заседании. Мы лишены возможности перепроверить в суде его показания, данные на предварительном следствии.

Павловский заявил, что вводил следствие в заблуждение и отказывается от показаний. Показания Алексеева-Попова не проясняют дела — получил «Архипелаг ГУЛаг» от Павловского, а где взял эту книгу Павловский, не знает. Эти показания касаются только Павловского, но не Игрунова.

2. Показания В. Резака о том, что летом 1974 г. Игрунов передал ему через О. Курсу фотопленки с «Технологией власти», неубедительны и противоречивы. В суде выяснилось, что, вопреки показаниям на предварительном следствии и «Показанию о совершенном

преступлении» от 16 февраля 1975 г., Резак не знал, что он получил, сколько и от кого. Резак утверждает, что обо всем этом узнал от следователя. О том, что пленки с «Технологией власти» получены Курсой от Игрунова, Резак знал лишь со слов Курсы. С Игруновым он об этом не говорил. Пленки изъяты у Курсы. Здесь же рассматривается дело Игрунова, а не Курсы. Если Курсу не сочли нужным даже вызвать в суд, значит, показания Резака, виновного в общественно опасной деятельности, отражают лишь мнение следствия, а не установленные факты.

3. Эпизод передачи фотопленок Резаку в феврале 1975 г. защитой не оспаривается.

4. Необходимо исключить из обвинения эпизоды хранения «Репортажа из заповедника им. Берия» В. Мороза, «Хроники» № 32, а также обнаруженных у родителей Игрунова «Технологии власти», «Трех русских революций» и т. д.

Хранение не является преступлением, предусмотренным ст. 187-1. Ответственность за хранение антисоветской литературы предусматривает ст. 62 УК УССР, но не 187-1.

Материалы, изъятые на обыске у родителей Игрунова, не могут иметь отношения к данному делу, ибо нет прямых показаний, что они принадлежат Вячеславу Игрунову.

О 32-м выпуске «Хроники». Обвинение утверждает, что «Игрунов ознакомил с ним жену». Жена Игрунова С. Арцимович, начав давать показания в суде, внезапно отказалась продолжать. Но даже из сказанного ею ясно, что «Хроникой» она и муж владели вместе. Записи в картотеке частично исполнены ее рукой. Этот эпизод также надо снять.

5. Эпизод, связанный с передачей книги «Архипелаг ГУЛаг» Миролюбову, защита не оспаривает. Факт устных высказываний также доказан.

О заключении судебно-медицинской экспертизы. Защита не может спорить с диагнозом, поставленным специалистами. Но следует отметить, что данный случай достаточно сложен. К 25 мая врачи не смогли прийти ни к какому заключению и дали, так сказать, заключение о невозможности дать заключение. «Клиническая картина не ясна. Необходимо продлить наблюдение». Но 29 мая врачи почему-то отказались от дальнейшего наблюдения и от дачи заключения — из-за сложности случая. Правда, эксперт Лямина сообщила нам о колебаниях некоторых членов комиссии и о том, что были «сторонники» шизофрении, — но в акте сказано лишь о психопатической структуре личности. В Институте им. Сербского также не смогли сразу поставить диагноз — в акте от 28 июля был приведен ряд признаков, но диагноз поставлен не был. И лишь 1 сентября появилось категорическое заключение о невменяемости с диагнозом «шизофрения».

Уже и в этом заключении необходимость направления в больницу специального типа не была строго мотивирована, и по этому пункту защита и раньше готова была спорить с заключением. Дело в том, что ст. 187-1 карает не за особо опасные преступления; деяния, подпадающие под признаки этой статьи, не представляют большой опасности для общества. Но в суде эксперт Азаматов сам отказался от этого пункта; он считает, что достаточно помещения в больницу общего типа. Мнение эксперта, конечно, не обязательно для суда, но оно должно быть учтено.

Защита просит вынести определение о принудительном лечении в больнице общего типа.

Суд удаляется на совещание.

Объявляется перерыв, длившийся около двух часов.

После перерыва зачитывается Определение суда:

Игрунов в течение 1974—75 гг. распространял клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй. Суд счел доказанными: эпизоды, связанные с Миролюбовым; факт ознакомления С. Арцимович с «Хроникой» № 32 и составление совместно с ней картотеки.

Сняты обвинения в передаче Павловскому книги «Архипелаг ГУЛаг», выпусков «Хроники» и статьи Л. Венцова «Думать!» — за невозможностью перепроверить в судебном следствии показания Павловского.

За недоказанностью намерения к распространению сняты обвинения в хранении у родителей «Технологии власти» Авторханова, “Дисангелия от Марии Дементной”, статей «Три русских революции» и “Проект основного закона России”.

Исключено обвинение в хранении «Репортажа из заповедника им. Берия» В. Мороза.

Судебно-следственной психиатрической экспертизой установлено, что Игрунов страдает душевным заболеванием — хронической шизофренией.

Суд определил:

Игрунова Вячеслава Владимировича подвергнуть принудительному лечению в психиатрической больнице общего типа.

Суд вынес частное определение в отношении свидетеля Г. О. Павловского — о привлечении его к уголовной ответственности за отказ от дачи показаний в суде. (Санкция соответствующей статьи УК УССР — до трех месяцев исправительных работ. — *Хроника*...)

Нетрадиционной юридической корректности суда (если не принимать во внимание почти полного отсутствия доказательств криминальности рассматриваемых текстов) и необычному факту пересмотра экспертом рекомендаций психиатрической экспертизы — соответствовал тон ведения процесса. Судья Мешкова придерживалась установлений УПК (вплоть до того, что С. Арцимович, по паспорту литовке, и А. И. Полянской, по паспорту польке, предлагались переводчики. Впрочем, украинцам Миролюбову и Шкорбуту переводчиков не предлагали). И судья, и прокурор не обрывали свидетелей и не угрожали им (ср. с процессами Твердохлебова и Джемилева, наст. вып. «Хроники»). Процесс велся, в основном, в спокойном и деловом тоне. Всех желающих пропускали (и даже приглашали!) в зал суда. Работников КГБ и оперативников почти не было ни в зале, ни в коридорах суда. В последний день суда зал оказался заполнен молодыми людьми, назвавшимися студентами-медиками, и друзьям и родственникам Игрунова негде было сесть. Тогда председатель Одесского облсуда предоставил для слушания дела большой зал, где всем хватило места.

Кассационная жалоба не подавалась, и 25 марта В. Игрунов был перевезен из тюрьмы в Одесскую областную психиатрическую больницу № 1. Вплоть до этого момента Игрунов не знал ни о прошедшем суде, ни об окончании следствия, ни даже о результатах судебной экспертизы.

С момента ареста Игрунов последовательно отказывался от какого-либо участия в следствии и экспертизе.

В защиту Вячеслава Игрунова за рубежом выступали Королевская ассоциация психиатров (Англия), Международная комиссия психиатров против злоупотреблений психиатрией (Швейцария), некоторые представители эмиграции — Наталья Горбаневская, Леонид Плющ, Александр Солженицын, Марина Войханская, Виктор Файнберг. В СССР имя Игрунова упоминалось в заявлениях Инициативной группы, обращениях А. Сахарова, интервью Т. С. Ходорович и М. Н. Ланда.

Хроника текущих событий. — № 40, 20 мая 1976 года // Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950–1980-е. — М., 2005. — Т. 3. — С. 209–213; http://antology.igrunov.ru

№ 72

Постанова пленуму Верховного суду СРСР про перегляд справи членів екіпажу танкера «Туапсе» (4 особи), репресованих у 1958 році за звинуваченням у «зраді батьківщини»

Москва *20 червня 1990 р.*

Пленум Верховного суда СССР под председательством председателя Верховного суда СССР Е. А. Смеленцева, с участием и. о. Генерального прокурора СССР Я. Э. Дзенитис, при секретаре пленума, члене Верховного суда СССР Р. К. Брисе, рассмотрел протест Генерального прокурора СССР по делу Анфилова Л. Ф. и др.

По приговору Военной коллегии Верховного суда СССР от 14 мая 1959 г.

Анфилов Леонид Федорович, родившийся в 1924 г. в г. Одессе, исключен из членов КПСС в связи с делом, бывший электронавигатор танкера «Туапсе», арестованный 17 сентября 1958 г.;

Бенкович Владимир Дмитриевич, родившийся в 1932 г. в с. Заланчукское Ставропольского края, беспартийный, бывший матрос танкера «Туапсе», арестованный 17 сентября 1958 г.;

Гвоздик Павел Васильевич, родившийся в 1927 г. в с. Левченково Гельмязовского района Черкасской области, исключен из членов КПСС в связи с делом, бывший моторист танкера «Туапсе», арестован 3 ноября 1958 г.;

Зибров Николай Васильевич, родившийся в 1928 г. в с. Рыкань Рождественского района Воронежской области, беспартийный, бывший 4-й помощник капитана танкера «Туапсе», арестован 3 ноября 1958 г.

На основании ст. 1 Закона СССР «Об уголовной ответственности за государственные преступления» осуждены к лишению свободы в ИТК сроком: Анфилов и Бенкович на 15 лет каждый, Гвоздик и Зибров на 12 лет ИТК каждый, с конфискацией: у Бенковича аккредитива на сумму 5000 рублей, а в отношении остальных — без конфискации имущества, с лишением Зиброва воинского звания «младший лейтенант запаса».

Суд возбудил ходатайство перед Президиумом Верховного Совета СССР о лишении Анфилова ордена Славы 3-й степени и медали «За отвагу».

Анфилов, Бенкович, Гвоздик и Зибров признаны виновными в том, что они, являясь членами экипажа танкера «Туапсе», следовавшего с грузом в КНР, после незаконного захвата его чанкайшистскими военными кораблями в открытом море 24 июня 1954 г., поддавшись антисоветской обработке, изменили родине и написали на имя Чан Кай-Ши заявления, в которых отказывались возвратиться в СССР и просили предоставить им политическое убежище на Тайване <...>

Рассмотрев материалы дела, заслушав доклад члена Верховного суда СССР В. А. Ськина и выступление и. о. Генерального прокурора СССР Я. Э. Дзенитиса, поддержавшего протест, пленум Верховного суда СССР находит протест подлежащим удовлетворению по следующим основаниям.

Анфилов, Бенкович, Гвоздик и Зибров в судебном заседании показали, что после захвата танкера они длительное время подвергались запугиванию, шантажу и насилию со стороны чанкайшистов, которые принудили их подписать заранее подготовленные бланки заявлений об отказе возвратиться в СССР и предоставлении им политического убежища на Тайване с правом последующего выезда в США. Заявления они подписали по совету Анфилова для проведения патриотической работы среди экипажа танкера «Туапсе» и преследуя цель таким способом выехать с Тайваня, чтобы в дальнейшем возвратиться на родину. В марте 1955 г. они узнали о предстоящем отъезде в СССР 29 членов команды и тайно от чанкайшистов провели собрание, на котором 13 членов экипажа приняли подготовленную Бенковичем клятву отказаться от политического убежища и требовать выезда в СССР вместе с командой танкера. Узнавшие о собрании чанкайшисты подвергали их репрессиям, и попытка организовать коллективное выступление за возвращение в Советский Союз провалилась. Чтобы добиться поставленной цели возвратиться на родину, они вынуждены были сотрудничать с чанкайшистами и представителями различных антисоветских организаций, выступать с антисоветскими речами по радио, на приемах и пресс-конференциях, митингах, со статьями в печати. В мае 1958 г. они все-таки добились выезда с Тайваня и через Бразилию и Уругвай добровольно вернулись в Советский Союз. По прибытию в СССР на пресс-конференции и в советских органах госбезопасности они рассказали о тех репрессивных мерах, которыми чанкайшисты принудили их дать согласие на проведение враждебной деятельности против СССР <...>

Согласно заключению экспертизы сведения, разглашенные Анфиловым, Бенковичем и Гвоздиком о их сотрудничестве с советскими органами госбезопасности и о характере полученных ими заданий, государственной тайны не составляют.

Таким образом, судебным следствием установлено, что все осужденные по принуждению подписали заявление об отказе возвратиться в СССР, предоставлении им политического убежища на Тайване с правом последующего выезда в США, оказывали помощь чанкайшистам, различным антисоветским организациям в проведении враждебной пропагандистской деятельности против СССР и преследовали цель таким путем добиться выезда с Тайваня и возвратиться в СССР, что ими и было осуществлено.

Что же касается согласия Бенковича и Гвоздика сотрудничать с американской разведкой, то оно было ложным, они не намеревались осуществлять свое обязательство и после возвращения в СССР никаких враждебных действий против советского государства не совершали.

Руководствуясь п. 1 ст. 18 Закона о Верховном суде СССР, пленум Верховного суда СССР **постановляет:**

Приговор Военной коллегии Верховного суда СССР от 14 мая 1959 г. в отношении Анфилова Леонида Федоровича, Бенковича Владимира Дмитриевича, Гвоздика Павла Васильевича и Зиброва Николая Васильевича отменить и дело о них прекратить за отсутствием состава преступления.

Председатель Верховного суда СССР Е. А. Смеленцев
Секретарь пленума Р. К. Брисе

Опубліковано: Мы из ГУЛАГа / Серия «Одесского Мемориала». — Вып. 7. — Одесса, 1999. — С. 312–315.

8. Нормативні документи про реабілітацію, прийняті в СРСР, Україні та Росії (кінець 1980-х — 2000-ні)

№ 73

Указ президії Верховної Ради СРСР № 10036-XI «Про додаткові заходи з відновлення справедливості щодо жертв репресій, що відбувалися в період 30–40-х і початку 50-х років» від 16 січня 1989 року

В целях восстановления социальной справедливости и ликвидации последствий беззаконий, имевших место в период 30–40-х и начала 50-х годов, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Осудить внесудебные массовые репрессии периода сталинизма, признать антиконституционными действовавшие в 30–40-х и начале 50-х годов «тройки» НКВД — УНКВД, коллегии ОГПУ и «особые совещания» НКВД — МГБ — МВД СССР и отменить вынесенные ими внесудебные решения, не отмененные к моменту издания настоящего Указа Президиума Верховного Совета СССР. Считать всех граждан, которые были репрессированы решениями указанных органов, включая лиц, осужденных впоследствии за побег из мест незаконного спецпоселения, реабилитированными.

Это правило не распространяется на изменников Родины и карателей периода Великой Отечественной войны, нацистских преступников, участников бандформирований и их пособников, работников, занимавшихся фальсификацией уголовных дел, а также лиц, совершивших умышленные убийства и другие уголовные преступления. В отношении таких лиц действует установленный законом порядок обжалования вынесенных приговоров и иных решений.

Спорные вопросы, возникающие при применении положений настоящей статьи, рассматриваются Генеральным прокурором СССР, прокурорами союзных и автономных республик, краев, областей, городов Москвы и Ленинграда (в редакции Закона СССР от 31 июля 1989 года).

2. Совету Министров СССР рассмотреть в отношении лиц, реабилитированных в соответствии со статьей 1 настоящего Указа, вопросы, связанные с распространением на них действующих правил пенсионного, жилищного и иного обеспечения.

3. Министерству юстиции СССР и Прокуратуре Союза ССР совместно с Министерством внутренних дел СССР и Комитетом государственной безопасности СССР определить порядок сообщения гражданам о реабилитации в соответствии с настоящим Указом.

4. Местным Советам народных депутатов совместно с общественными организациями и органами общественной самодеятельности обеспечить оказание необходимой помощи реабилитированным в осуществлении их прав и интересов, а также в создании памятников жертвам репрессий, в содержании в надлежащем порядке мест их захоронения.

С этой целью при краевых, областных, городских Советах народных депутатов, Верховных Советах союзных и автономных республик могут создаваться Комиссии из числа народных депутатов и представителей общественности.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР М. Горбачев

Ведомости Верховного Совета СССР. — 1989. — № 3. — Ст. 19; Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1989. — № 9. — Ст. 202.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 186–187; http://infopravo.by.ru/fed1991/ch02/akt13062.shtm

№ 74
Декларація Верховної Ради СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що були піддані насильницькому переселенню, та забезпечення їхніх прав» від 14 листопада 1989 року

Сегодня, в период революционного обновления советского общества, когда начат процесс демократизации, очищения всех сторон нашей жизни от деформаций и искажений общечеловеческих принципов гуманизма, в стране усиливается стремление знать всю правду о прошлом, чтобы усвоить его уроки во имя будущего.

Память с особой горечью возвращает нас в трагические годы сталинских репрессий. Беззаконие и произвол не обошли стороной ни одну республику, ни один народ. Допущенные в прошлом массовые аресты, лагерное мученичество, обездоленные женщины, старики и дети в переселенческих зонах продолжают взывать к нашей совести, оскорбляют нравственное чувство. Об этом забыть нельзя.

Варварскими акциями сталинского режима явилось выселение в годы второй мировой войны из родных мест балкарцев, ингушей, калмыков, карачаевцев, крымских татар, немцев, турок-месхетинцев, чеченцев. Политика насильственного переселения отразилась на судьбе корейцев, греков, курдов и других народов.

Верховный Совет СССР безоговорочно осуждает практику насильственного переселения целых народов как тяжелейшее преступление, противоречащее основам международного права, гуманистической природе социалистического строя.

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик гарантирует, что попрание прав человека и норм гуманности на государственном уровне больше никогда не повторится в нашей стране.

Верховный Совет СССР считает необходимым принять соответствующие законодательные меры для безусловного восстановления прав всех советских народов, подвергшихся репрессиям.

Председатель Президиума Верховного Совета СССР М. Горбачев

Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1989. — № 23. — Ст. 449.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 189–190.

№ 75
Указ Президента СРСР № 556 «Про поновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років» від 13 серпня 1990 року

Тяжелым наследием прошлого явились массовые репрессии, произвол и беззаконие, которые совершались сталинским руководством от имени революции, партии, народа. Начатое с середины 20-х годов надругательство над честью и самой жизнью соотечественников продолжалось с жесточайшей последовательностью несколько десятилетий. Тысячи людей были подвергнуты моральным и физическим истязаниям, многие из них истреблены. Жизнь их семей и близких была превращена в беспросветную полосу унижений и страданий.

Сталин и его окружение присвоили практически неограниченную власть, лишив советский народ свобод, которые в демократическом обществе считаются естественными и неотъемлемыми.

Массовые репрессии осуществлялись большей частью путем внесудебных расправ через так называемые «особые совещания», коллегии, «тройки» и «двойки». Однако и в судах попирались элементарные нормы судопроизводства.

Восстановление справедливости, начатое XX съездом КПСС, велось непоследовательно и, по существу, прекратилось во второй половине 60-х годов.

Специальной комиссией по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, реабилитированы тысячи безвинно осужденных; отменены незаконные акты против народов, подвергшихся переселению из родных мест; признаны незаконными решения внесудебных органов ОГПУ — НКВД — МГБ в 30–50-е годы по политическим делам; приняты и другие акты по восстановлению в правах жертв произвола.

Но и сегодня еще не подняты тысячи судебных дел. Пятно несправедливости до сих пор не снято с советских людей, невинно пострадавших во время насильственной коллективизации, подвергнутых заключению, выселенных с семьями в отдаленные районы без средств к существованию, без права голоса, даже без объявления срока лишения свободы. Должны быть реабилитированы представители духовенства и граждане, преследовавшиеся по религиозным мотивам.

Скорейшее преодоление последствий беззаконий, политических преступлений на почве злоупотреблений властью необходимо всем нам, всему обществу, вставшему на путь морального возрождения, демократии и законности.

Выражая принципиальное осуждение массовых репрессий, считая их несовместимыми с нормами цивилизации и на основании статей 127^7 и 114 Конституции СССР, **постановляю:**

1. Признать незаконными, противоречащими основным гражданским и социально-экономическим правам человека репрессии, проводившиеся в отношении крестьян в период коллективизации, а также в отношении всех других граждан по политическим, социальным, национальным, религиозным и иным мотивам в 20–50-х годах, и полностью восстановить права этих граждан.

Совету Министров СССР, правительствам союзных республик в соответствии с данным Указом внести в законодательные органы до 1 октября 1990 года предложения о порядке восстановления прав граждан, пострадавших от репрессий.

2. Настоящий Указ не распространяется на лиц, обоснованно осужденных за совершение преступлений против Родины и советских людей во время Великой Отечественной войны, в предвоенные и послевоенные годы.

Совету Министров СССР внести в Верховный Совет СССР проект законодательного акта, определяющего перечень этих преступлений и порядок признания по суду лиц, осужденных за их совершение, не подлежащими реабилитации по основаниям, предусмотренным настоящим Указом.

3. Учитывая политическое и социальное значение полного решения всех вопросов, связанных с восстановлением прав граждан, необоснованно репрессированных в 20–50-е годы, возложить наблюдение за этим процессом на Президентский совет СССР.

Президент СССР М. Горбачев

Ведомости Верховного Совета СССР. — 1990. — № 34. — Ст. 647.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 187–189;
http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanah-doc/76221

№ 76

Закон України № 962-XII «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року (в редакції від 15 грудня 2009 року)

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1991, № 22, ст. 262)

(Вводиться в дію Постановою ВР № 963-XII (963-12) від 17 квітня 1991, ВВР, 1991, № 22, ст. 263)

(Із змінами, внесеними згідно з Законами № 2353-XII (2353-12) від 15 травня 1992, ВВР, 1992, № 32, ст. 456 № 2803-XII (2803-12) від 19 листопада 1992, ВВР, 1993, № 2, ст. 9) № 1760-VI (1760-17) від 15 грудня 2009, ВВР, 2010, № 8, ст. 62)

(У найменуванні і тексті Закону слова «Української РСР», «УРСР» та «Радою Міністрів УРСР» замінено відповідно словами «України» та «Кабінетом Міністрів України» згідно з Законом № 2353-XII (2353-12) від 15 травня 1992)

Після 1917 року, в період громадянської війни і наступні десятиріччя на землі України пролилося багато людської крові. Мільйони безвинних людей на підставі антигуманних і антидемократичних законів та внаслідок прямого беззаконня і сваволі зазнали переслідувань за свою політичну діяльність, висловлювання та релігійні переконання. Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30–40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах на підставі законодавства Союзу РСР, Верховна Рада України вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі,

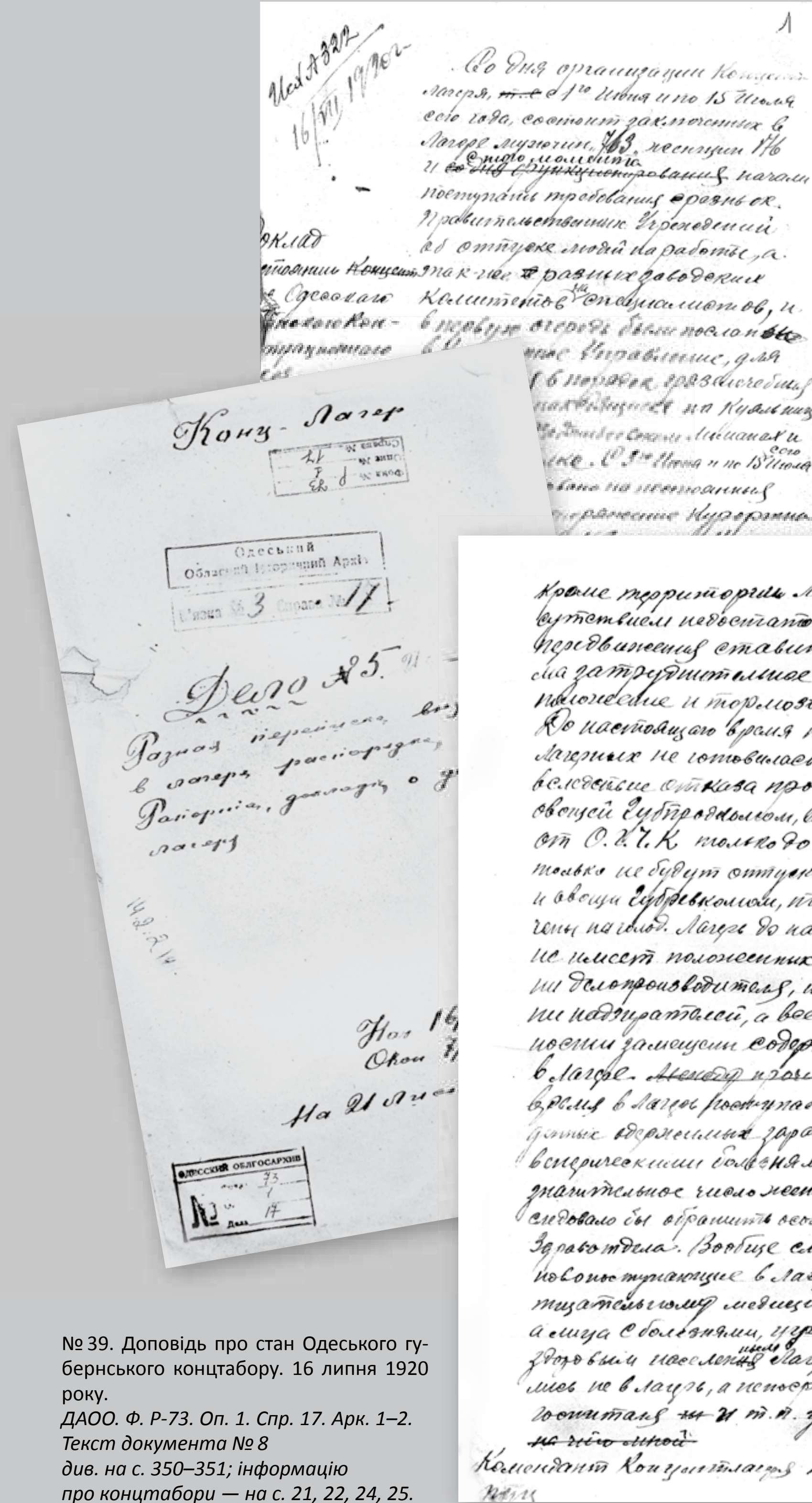

№ 39. Доповідь про стан Одеського губернського концтабору. 16 липня 1920 року.
ДАОО. Ф. Р-73. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2. Текст документа № 8
див. на с. 350–351; інформацію про концтабори — на с. 21, 22, 24, 25.

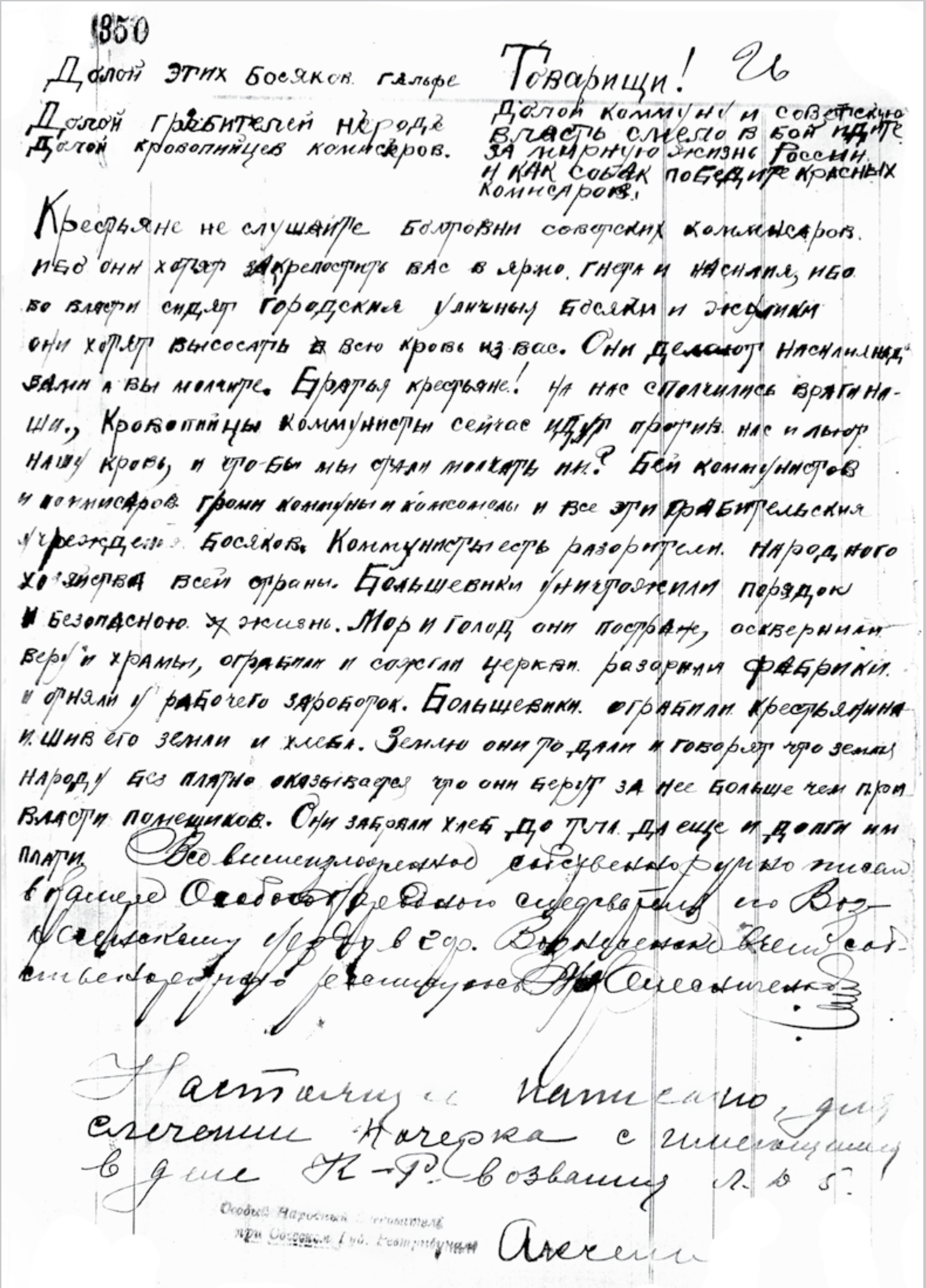

1850

Долой этих босяков гальфе

Товарищи!

Долой грабителей народа
Долой кровопийцев комисаров.

Долой коммуну и советскую власть смело в бой идите за народную жизнь России и как собак победите красных комисаров.

Кресьяне не слушайте болтовни советских коммисаров. ибо они хотят закрепостить вас в ярмо, гнета и насилия, ибо во власти сидят городския уличныя босяки и жулики они хотят высосать всю кровь из вас. Они делают насилия, а вы молчите. Братья кресьяне! на нас ополчились враги наши, Кровопийцы коммунисты сейчас идут против нас и льют нашу кровь, и что бы мы стали молчать им? Бей коммунистов и комисаров громи коммуны и комсомолы и все эти грабительския учреждения босяков. Коммунисты есть разорители народного хозяйства всей страны. Большевики уничтожили порядок и безопасною жизнь. Мор и голод они постраили, осквернили веру и храмы, ограбили и сожгли церкви разорили фабрики и отняли у рабочего заработок. Большевики ограбили кресьянина и лишив его земли и хлеба. Землю они подали и говорят что земля народу без платно оказывается что они берут за нее больше чем при власти помещиков. Они забирали хлеб до тла да еще и долги им плати.

№ 40. Антикомуністична листівка «Долой этих босяков гальфе». Липень 1921 року.
ДАОО. Ф. Р-1774. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 26. Текст документа № 10 див. на с. 352.

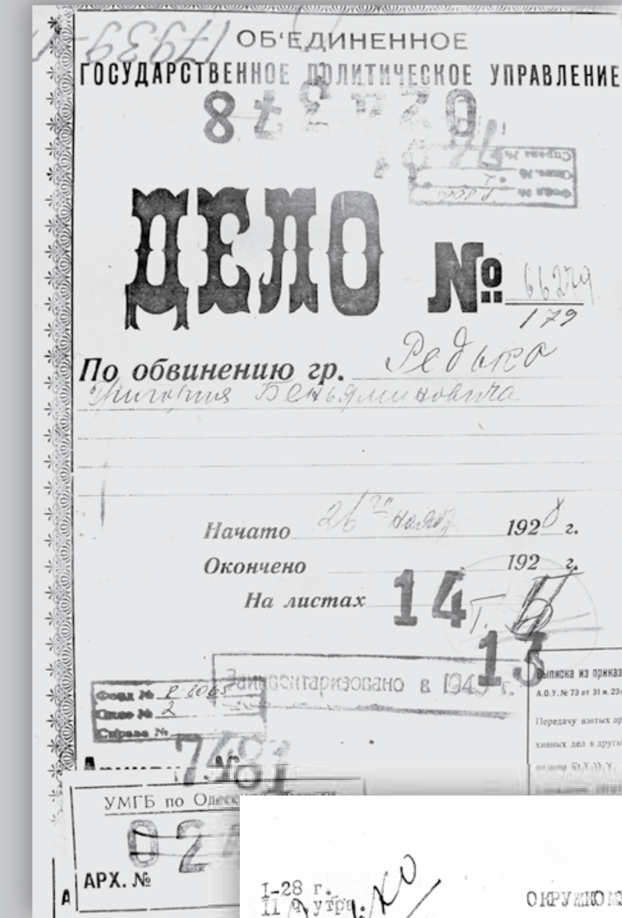

ОБ'ЕДИНЕННОЕ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

ДЕЛО № 66279/179

По обвинению гр. Редько

Начато 26 ноября 1928 г.
Окончено 192 г.
На листах 14 13

Инвентаризовано в 1949 г.

Фонд №
Опись № 2
Справа № 7481

УМГБ по Одесской

АРХ. №

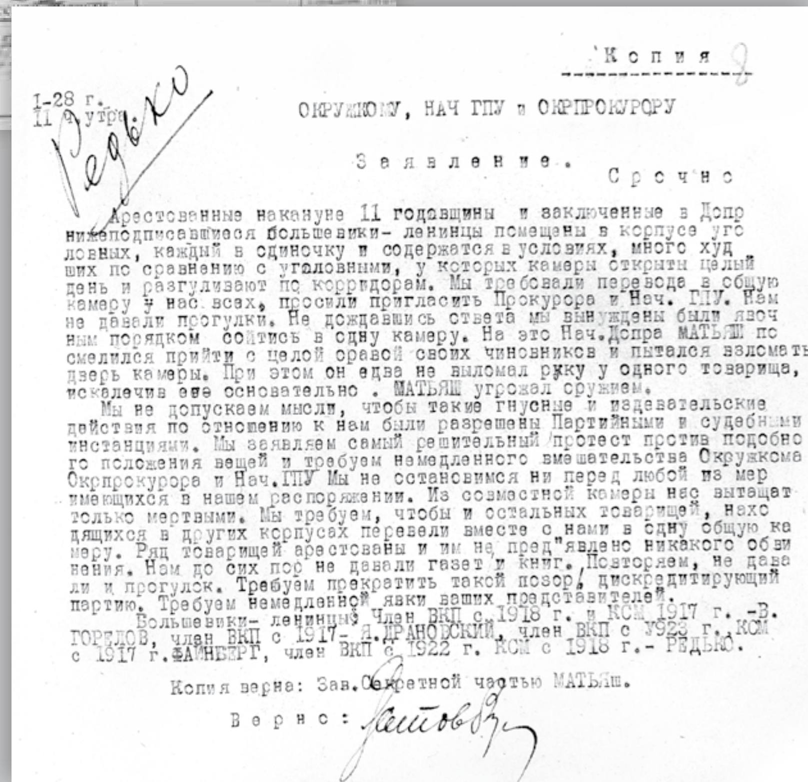

Копия

I-28 г.
II ч. утра

Редько

ОКРУЖКОМУ, НАЧ ГПУ и ОКРПРОКУРОРУ

Заявление.

Срочно

Арестованные накануне 11 годовщины и заключенные в Допр нижеподписавшиеся большевики- ленинцы помещены в корпусе уголовных, каждый в одиночку и содержатся в условиях, много худших по сравнению с уголовными, у которых камеры открыты целый день и разгуливают по корридорам. Мы требовали перевода в общую камеру у нас всех, просили пригласить Прокурора и Нач. ГПУ. Нам не давали прогулки. Не дождавшись ответа мы вынуждены были явочным порядком сойтись в одну камеру. На это Нач. Допра МАТЬЯШ посмелился прийти с целой оравой своих чиновников и пытался взломать дверь камеры. При этом он едва не выломал руку у одного товарища, искалечив его основательно . МАТЬЯШ угрожал оружием.

Мы не допускаем мысли, чтобы такие гнусные и издевательские действия по отношению к нам были разрешены Партийными и судебными инстанциями. Мы заявляем самый решительный протест против подобного положения вещей и требуем немедленного вмешательства Окружкома Окрпрокурора и Нач. ГПУ Мы не остановимся ни перед любой из мер имеющихся в нашем распоряжении. Из совместной камеры нас вытащат только мертвыми. Мы требуем, чтобы и остальных товарищей, находящихся в других корпусах перевели вместе с нами в одну общую камеру. Ряд товарищей арестованы и им не пред"явлено никакого обвинения. Нам до сих пор не давали газет и книг. Повторяем, не давали и прогулок. Требуем прекратить такой позор, дискредитирующий партию. Требуем немедленной явки ваших представителей.

Большевики- ленинцы Член ВКП с 1918 г. и КСМ 1917 г. -В. ГОРЕЛОВ, член ВКП с 1917- Я. ДРАНОВСКИЙ, член ВКП с 1923 г. КСМ с 1917 г. ФАЙНБЕРГ, член ВКП с 1922 г. КСМ с 1918 г.- РЕДЬКО.

Копия верна: Зав. Секретной частью МАТЬЯШ.

Верно:

№ 41. Заява в'язнів — учасників троцькістської опозиції Одеському окружному комітету партії, начальнику окружного ДПУ і окружному прокурору. Листопад 1928 року.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7481. Арк. 8. Текст документа № 17 див. на с. 365–366; інформацію про троцькістську опозицію кінця 20-х років та репресії 30–50-х років за колишню приналежність до неї — на с. 49, 71, 75–80, 90–100, 108, 112, 116, 137.

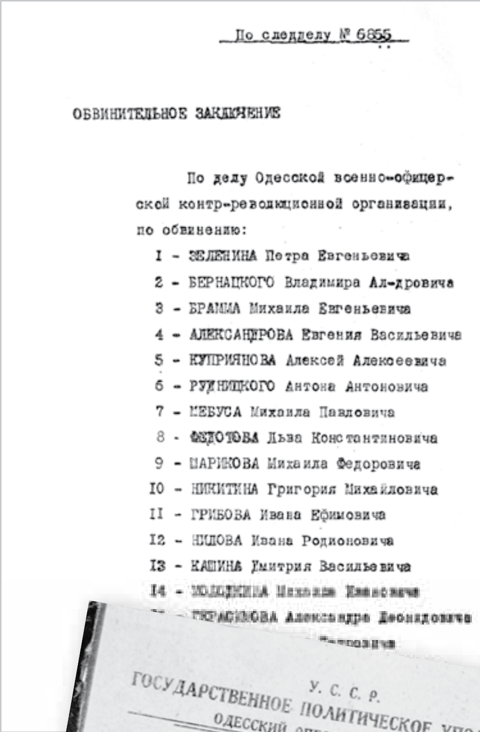

По следделу № 6655.

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

По делу Одесской военно-офицерской контр-революционной организации, по обвинению:

1 - ЗЕЛЕНИНА Петра Евгеньевича
2 - БЕРНАЦКОГО Владимира Ал-дровича
3 - БРАММА Михаила Евгеньевича
4 - АЛЕКСАНДРОВА Евгения Васильевича
5 - КУПРИЯНОВА Алексей Алексеевича
6 - РУДНИЦКОГО Антона Антоновича
7 - ЖЕБУСА Михаила Павловича
8 - ФЕДОТОВА Льва Константиновича
9 - ШАРИКОВА Михаила Федоровича
10 - НИКИТИНА Григория Михайловича
11 - ГРИБОВА Ивана Ефимовича
12 - НИЛОВА Ивана Родионовича
13 - КАШИНА Дмитрия Васильевича
14 - [illegible]
[illegible] - ГЕРАСИМОВА Александра Леонидовича
[illegible]

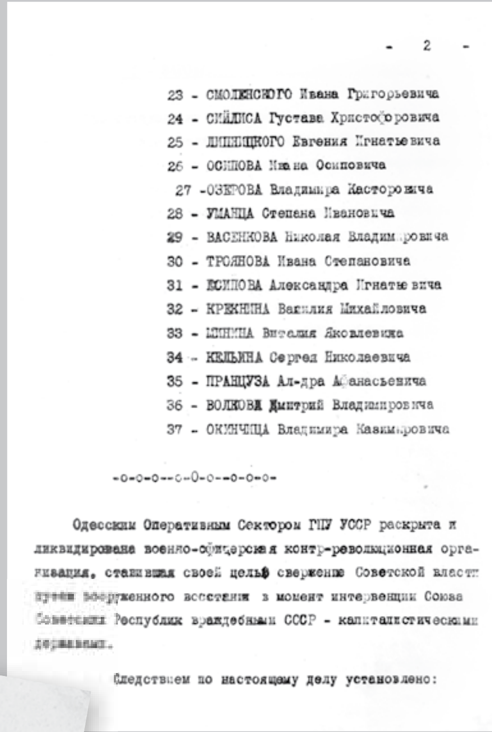

\- 2 -

23 - СМОЛЕНСКОГО Ивана Григорьевича
24 - СКИЛИСА Густава Христофоровича
25 - ЛИПНИЦКОГО Евгения Игнатьевича
26 - ОСИПОВА Ивана Осиповича
27 - ОЗЕРОВА Владимира Касторовича
28 - УМАНЦА Степана Ивановича
29 - ВАСЕНКОВА Николая Владимировича
30 - ТРОЯНОВА Ивана Степановича
31 - ЮСУПОВА Александра Игнатьевича
32 - КРЕКНИНА Василия Михайловича
33 - ШПИЛИНА Виталия Яковлевича
34 - КЕЛЬИНА Сергея Николаевича
35 - ПРАНЦУЗА Ал-дра Афанасьевича
36 - ВОЛКОВА Дмитрий Владимировича
37 - ОКИНЧИЦА Владимира Казимировича

-о-о-о-о-о-0-о-о-о-о-

Одесским Оперативным Сектором ГПУ УССР раскрыта и ликвидирована военно-офицерская контр-революционная организация, ставившая своей целью свержение Советской власти путем вооруженного восстания в момент интервенции Союза Советских Республик враждебными СССР - капиталистическими державами.

Следствием по настоящему делу установлено:

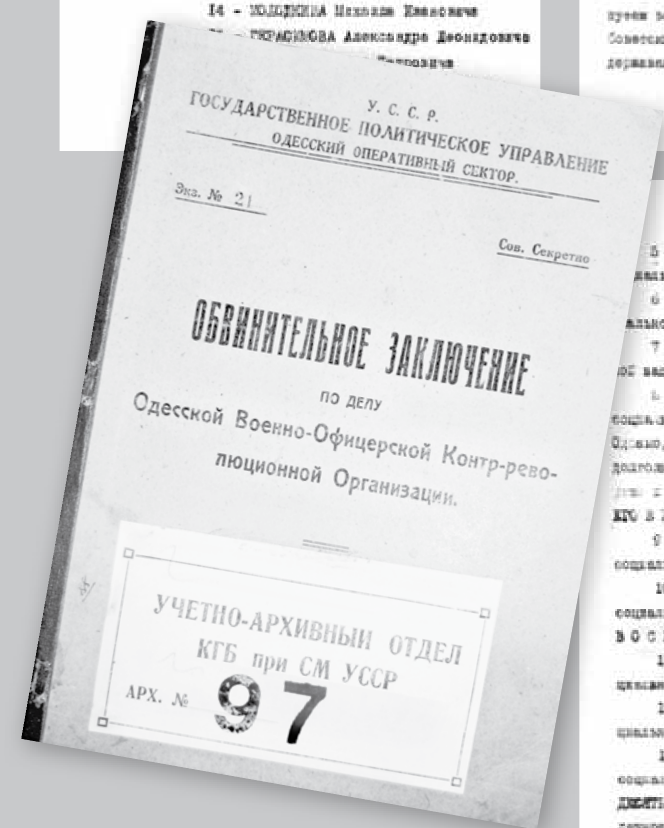

У. С. С. Р.
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ОДЕССКИЙ ОПЕРАТИВНЫЙ СЕКТОР.

Экз. № 21

Сов. Секретно

ОБВИНИТЕЛЬНОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ
по делу
Одесской Военно-Офицерской Контр-революционной Организации.

УЧЕТНО-АРХИВНЫЙ ОТДЕЛ
КГБ при СМ УССР
АРХ. № 97

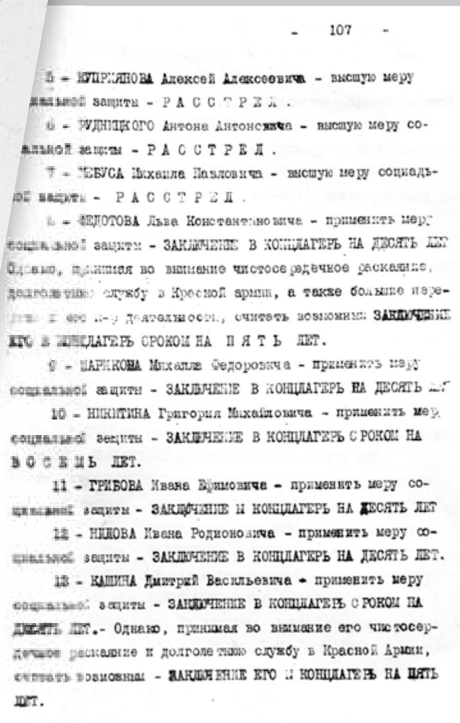

\- 107 -

5 - КУПРИЯНОВА Алексей Алексеевича - высшую меру социальной защиты - Р А С С Т Р Е Л.

6 - РУДНИЦКОГО Антона Антоновича - высшую меру социальной защиты - Р А С С Т Р Е Л.

7 - ЖЕБУСА Михаила Павловича - высшую меру социальной защиты - Р А С С Т Р Е Л.

8 - ФЕДОТОВА Льва Константиновича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ НА ДЕСЯТЬ ЛЕТ. Однако, принимая во внимание чистосердечное раскаяние, долголетнюю службу в Красной армии, а также [illegible] деятельности, считать возможным ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЕГО В КОНЦЛАГЕРЬ СРОКОМ НА П Я Т Ь ЛЕТ.

9 - ШАРИКОВА Михаила Федоровича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ НА ДЕСЯТЬ ЛЕТ.

10 - НИКИТИНА Григория Михайловича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ СРОКОМ НА В О С Е М Ь ЛЕТ.

11 - ГРИБОВА Ивана Ефимовича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ НА ДЕСЯТЬ ЛЕТ.

12 - НИЛОВА Ивана Родионовича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ НА ДЕСЯТЬ ЛЕТ.

13 - КАШИНА Дмитрий Васильевича - применить меру социальной защиты - ЗАКЛЮЧЕНИЕ В КОНЦЛАГЕРЬ СРОКОМ НА ДЕСЯТЬ ЛЕТ.- Однако, принимая во внимание его чистосердечное раскаяние и долголетнюю службу в Красной Армии, считать возможным - ЗАКЛЮЧЕНИЕ ЕГО В КОНЦЛАГЕРЬ НА ПЯТЬ ЛЕТ.

№ 42. Обвинувальний висновок Одеського оперсектору ДПУ за справою Одеської військово-офіцерської контрреволюційної організації. 30 квітня 1931 року.
ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 97. Текст документа № 22 див. на с. 373–390; інформацію про справу — на с. 64–65.

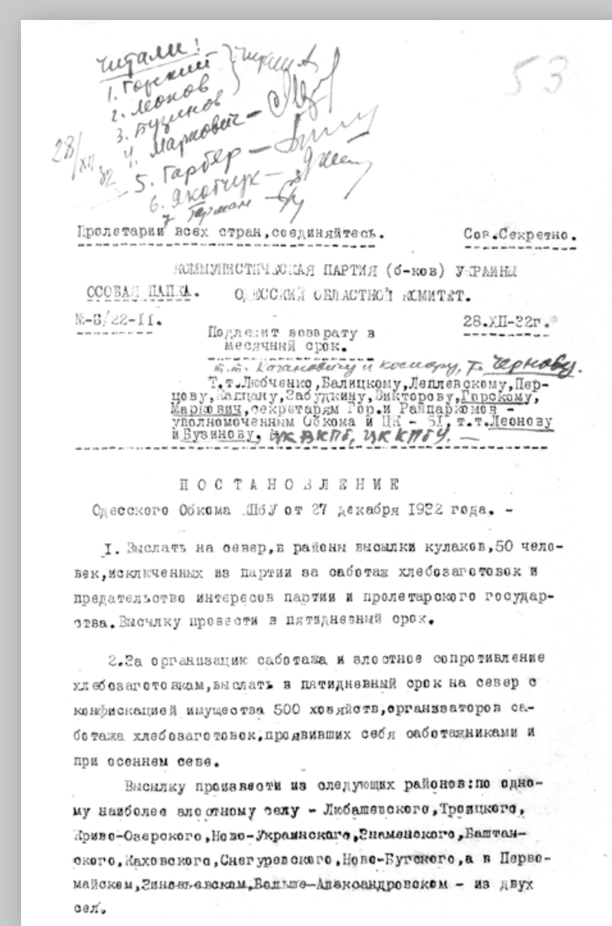

Читали!
1. Горский
2. Леонов
3. Бузинов
4. Маркович
5. Гарбер
6. Якотчук
7. Герман
28/XII 32

53

Пролетарии всех стран, соединяйтесь.

Сов. Секретно.

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ (б-ков) УКРАИНЫ

ОСОБАЯ ПАПКА. ОДЕССКИЙ ОБЛАСТНОЙ КОМИТЕТ.

№-С/22-II. 28.XII-32г.

Подлежит возврату в месячный срок.

т.т. Кагановичу и Косиору, т. Чернову.
Т.т. Любченко, Балицкому, Леплевскому, Перцову, Чанцану, Забудкину, Викторову, Горскому, Маркович, секретарям Гор. и Райпарткомов - уполномоченным Обкома и ЦК - 51, т.т. Леонову и Бузинову, ЦК ВКПб, ЦК КПбУ. —

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

Одесского Обкома КПбУ от 27 декабря 1932 года. -

1. Выслать на север, в районы высылки кулаков, 50 человек, исключенных из партии за саботаж хлебозаготовок и предательство интересов партии и пролетарского государства. Высылку провести в пятидневный срок.

2. За организацию саботажа и злостное сопротивление хлебозаготовкам, выслать в пятидневный срок на север с конфискацией имущества 500 хозяйств, организаторов саботажа хлебозаготовок, проявивших себя саботажниками и при осеннем севе.

Высылку произвести из следующих районов: по одному наиболее злостному селу - Любашевского, Троицкого, Криво-Озерского, Ново-Украинского, Знаменского, Баштанского, Каховского, Снегиревского, Ново-Бугского, а в Первомайском, Зиновьевском, Вольно-Александровском - из двух сел.

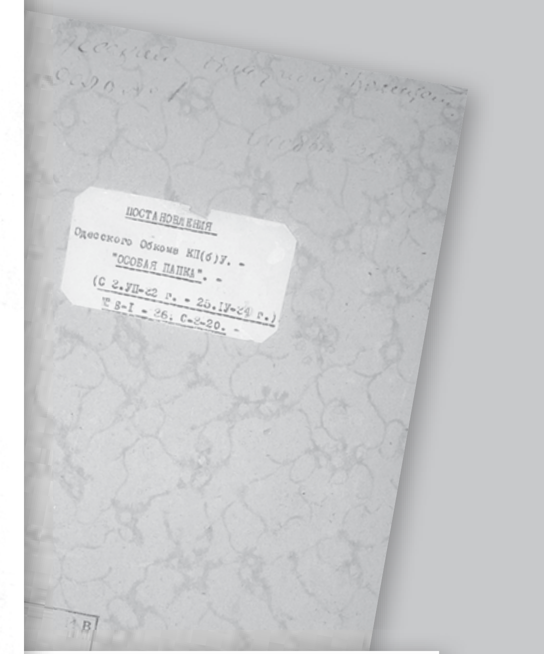

ПОСТАНОВЛЕНИЯ
Одесского Обкома КП(б)У.
"ОСОБАЯ ПАПКА".
(С 2.VII-32 г. - 25.IV-33 г.)
[illegible]

№ 43. Постанова Одеського обласного комітету КП(б)У від 27 грудня 1932 року про репресії «за саботаж хлібозаготівлі та зраду інтересів партії».
ДАОО. Ф. П-11. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 49–56. Текст документа № 24 див. на с. 392–393; інформацію про репресії на селі на початку 30-х років — на с. 56–63.

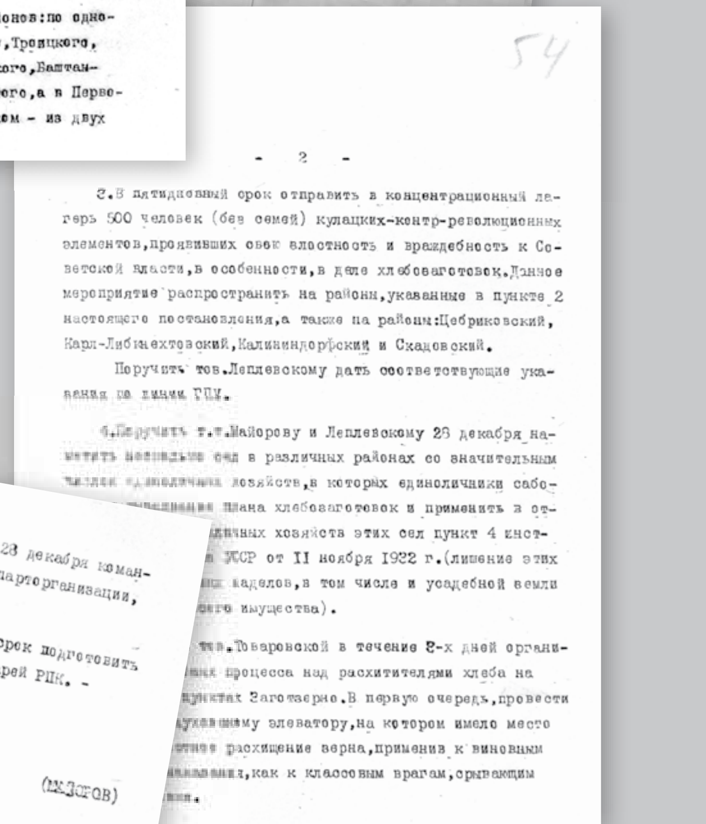

54

\- 2 -

3. В пятидневный срок отправить в концентрационный лагерь 500 человек (без семей) кулацких-контр-революционных элементов, проявивших свою злостность и враждебность к Советской власти, в особенности, в деле хлебозаготовок. Данное мероприятие распространить на районы, указанные в пункте 2 настоящего постановления, а также на районы: Цебриковский, Карл-Либкнехтовский, Калининдорфский и Скадовский.

Поручить тов. Леплевскому дать соответствующие указания по линии ГПУ.

4. Поручить т.т. Майорову и Леплевскому 28 декабря наметить несколько сел в различных районах со значительным числом единоличных хозяйств, в которых единоличники саботируют выполнение плана хлебозаготовок и применить в отношении единоличных хозяйств этих сел пункт 4 инструкции [illegible] УССР от 11 ноября 1932 г. (лишение этих [illegible] наделов, в том числе и усадебной земли [illegible] имущества).

[illegible] тов. Товаровской в течение 2-х дней органи[illegible] процесса над расхитителями хлеба на [illegible] пунктах Заготзерно. В первую очередь, провести [illegible] элеватору, на котором имело место [illegible] расхищение зерна, применив к виновным [illegible], как к классовым врагам, срывающим [illegible].

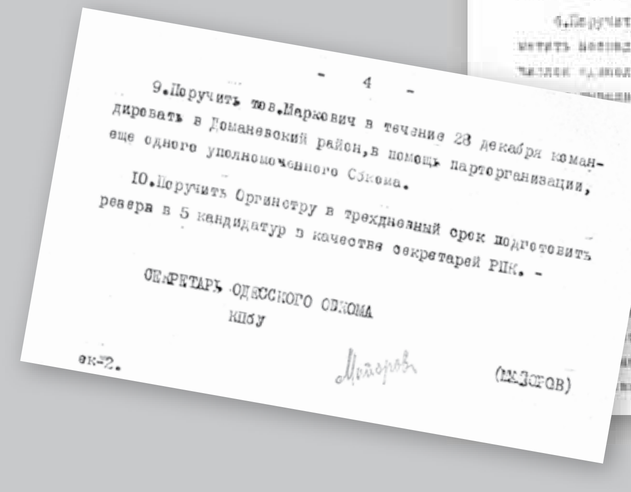

\- 4 -

9. Поручить тов. Маркович в течение 28 декабря командировать в Доманевский район, в помощь парторганизации, еще одного уполномоченного Обкома.

10. Поручить Оргинстру в трехдневный срок подготовить резерва в 5 кандидатур в качестве секретарей РПК. -

СЕКРЕТАРЬ ОДЕССКОГО ОБКОМА КПбУ

(МАЙОРОВ)

ек-2.

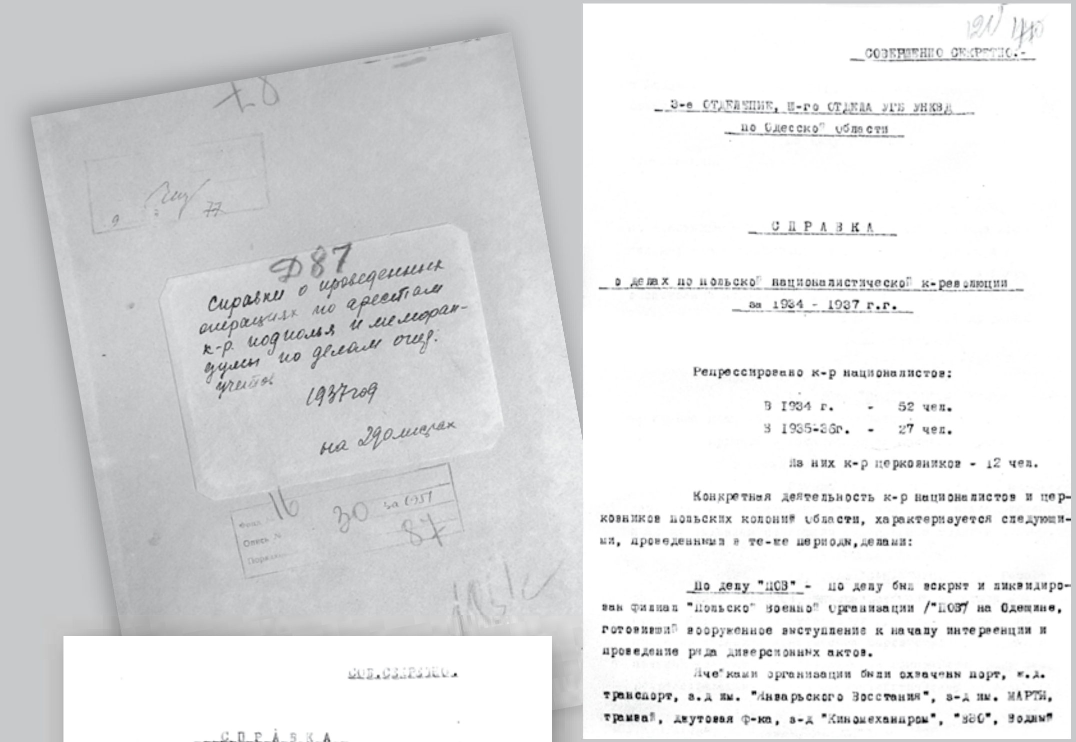

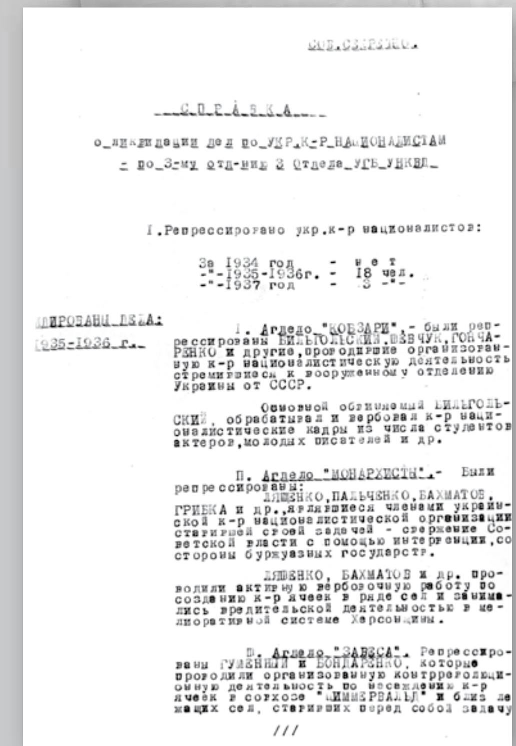

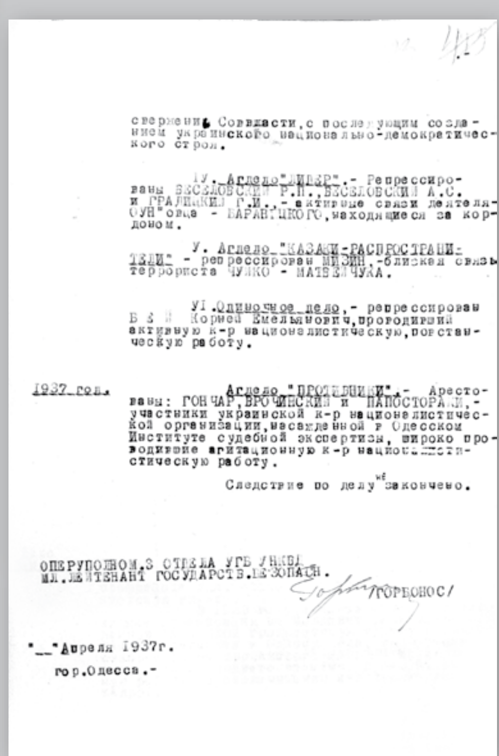

№ 44. Довідки УНКВС по Одеській області за агентурними та слідчими справами по троцькістах та націоналістичній і білій контрреволюції, заведені у 1934 — першій половині 1937 року.
ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87. Арк. 117– 141.
Текст документів № 29–31 див. на с. 395–397; інформацію про ці справи — на с. 70.

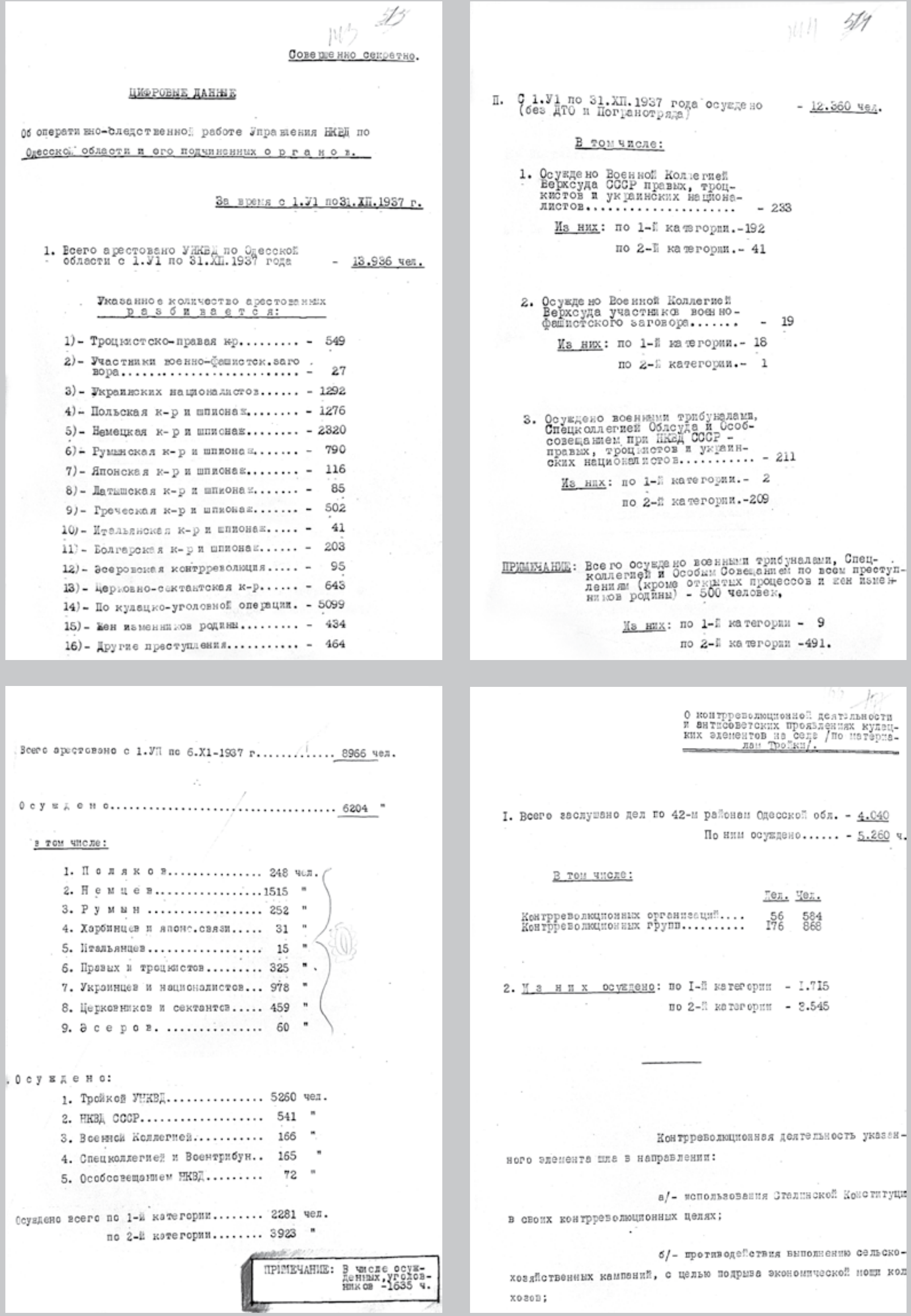

№ 45. Цифрові відомості про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Одеській області за другу половину 1937 року.
ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87. Арк. 142–171. Тексти документів про репресії на Одещині у другій половині 1937 року див. на с. 424–438; звітну цифрову інформацію за цей період — на с. 86.

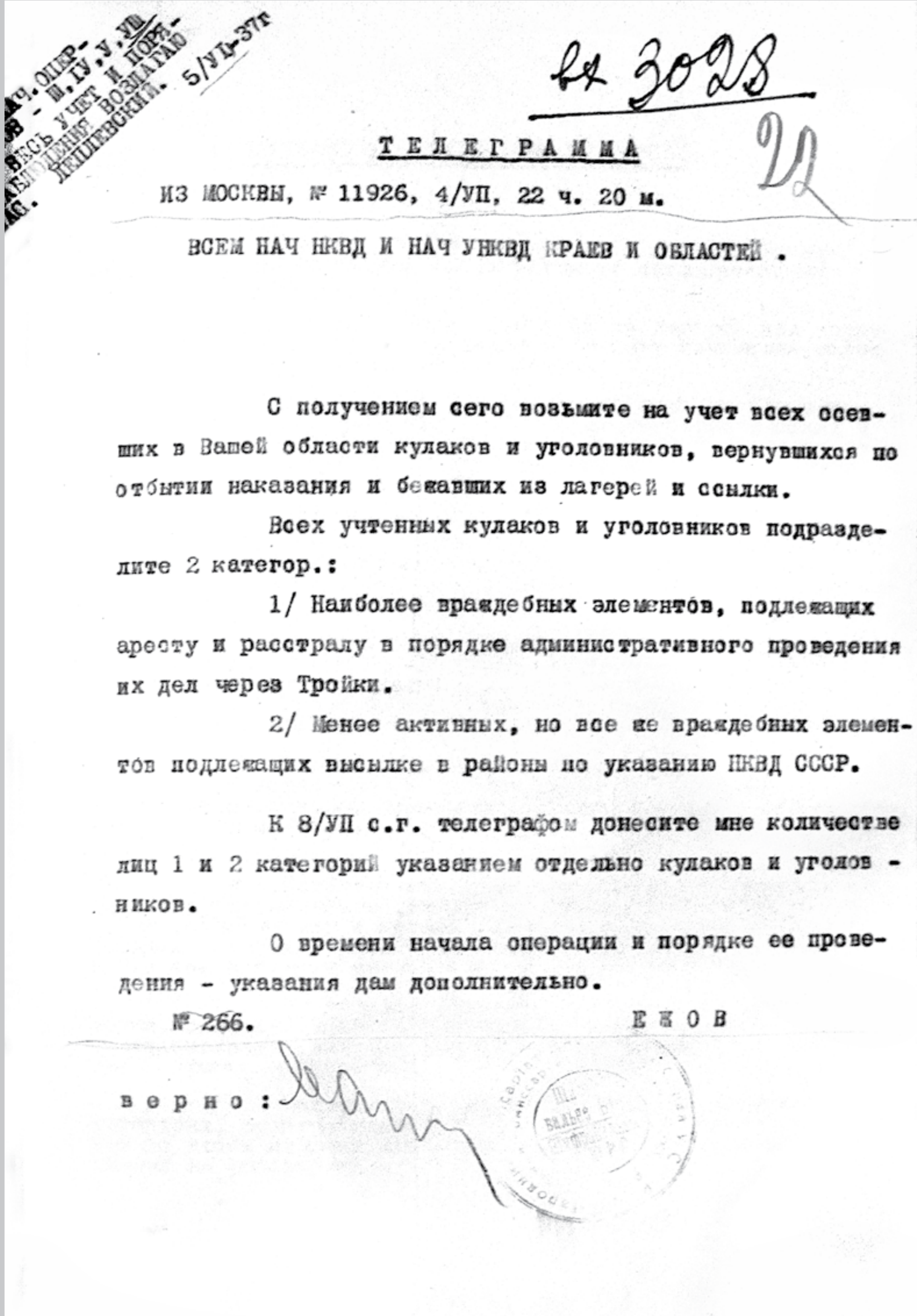

вх 3028

22

НАЧ. ОПЕР-
- III, IV, V, VII
ВЕСЬ УЧЕТ И ПОРЯ-
ВЕДЕНИЯ ВОЗЛАГАЮ
ЛЕПЛЕВСКИЙ. 5/VII-37 г.

Т Е Л Е Г Р А М М А

ИЗ МОСКВЫ, № 11926, 4/VII, 22 ч. 20 м.

ВСЕМ НАЧ НКВД И НАЧ УНКВД КРАЕВ И ОБЛАСТЕЙ.

С получением сего возьмите на учет всех осевших в Вашей области кулаков и уголовников, вернувшихся по отбытии наказания и бежавших из лагерей и ссылки.

Всех учтенных кулаков и уголовников подразделите 2 категор.:

1/ Наиболее враждебных элементов, подлежащих аресту и расстрелу в порядке административного проведения их дел через Тройки.

2/ Менее активных, но все же враждебных элементов подлежащих высылке в районы по указанию НКВД СССР.

К 8/VII с.г. телеграфом донесите мне количество лиц 1 и 2 категорий указанием отдельно кулаков и уголовников.

О времени начала операции и порядке ее проведения - указания дам дополнительно.

№ 266. ЕЖОВ

в е р н о :

№ 46. Телеграма наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова від 4 липня 1937 року керівникам республіканських НКВС, крайових та обласних УНКВС про підготовку до масової «антикуркульської операції». *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 22. Тексти документів № 43 за масовою операцією згідно з наказом НКВС СРСР № 00447 див. на с. 424–436; інформацію про початок операції — на с. 80.*

155 45

Н К В Д У С С Р

МОСКВА Н К В Д С С С Р тов. ЕЖОВСКОМУ.

СООБЩАЮ РЕЗУЛЬТАТЫ РАБОТЫ ОБЛАСТНЫХ ТРОЕК ПО ПРИКАЗУ № 00447 С НАЧАЛА ОПЕРАЦИИ ПО 25 НОЯБРЯ СЕГО ГОДА:

ВСЕГО ОСУЖДЕНО С НАЧАЛА ОПЕРАЦИИ 56296 ЧЕЛОВЕК.

ИЗ НИХ: ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ 20554 человека. В ТОМ ЧИСЛЕ КУЛАКОВ -9997 чел., УГОЛОВНИКОВ 2919, ПРОЧ. К-Р ЭЛЕМЕНТА - 7638. ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ ОСУЖДЕНО 35742 человека. ИЗ НИХ - КУЛАКОВ 16536, УГОЛОВНИКОВ - 8546, ПРОЧ. К-Р ЭЛЕМЕНТА - 10660.

ПО ОТДЕЛЬНЫМ ОБЛАСТЯМ ОСУЖДЕНО:

КИЕВСКОЙ 1-й категории 3935, по 2-й категории 5400;
ОДЕССКОЙ 1-й категории 2746, по 2-й категории 6000;
ДОНЕЦКОЙ 1-й категории 2930, по 2-й ...
ХАРЬКОВСК. 1-й категории 2475, по 2-й ...
ВИННИЦКОЙ 1-й категории 2200, по 2-й ...
Д/ПЕТРОВСКОЙ 1-й категории 2200, по 2-й ...
ЧЕРНИГОВСК. 1-й категории 1100, по 2-й ...
ЖИТОМИРСК. 1-й категории 8 0, по 2-й ...
НИКОЛАЕВС. 1-й категории 549, по 2-й ...
КАМЕН-ПОД. 1-й категории 559, по 2-й ...
ПОЛТАВСК. 1-й категории 500, по 2-й ...
М А С С Р 1-й категории 560, по 2-й ...

156 46

ИСЧЕРПАНЫ УСТАНОВЛЕННЫЕ ЛИМИТЫ ПОЛНОСТЬЮ УНКВД ПО КИЕВСКОЙ, ДОНЕЦКОЙ, ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ И ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТЯМ. КРОМЕ ТОГО, ИСЧЕРПАНЫ ЛИМИТЫ ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ - ВИННИЦКОЕ, ПОЛТАВСКОЕ И ЖИТОМИРСКОЕ УНКВД, ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ - ОДЕССКОЕ УНКВД.

ТРОЙКОЙ УНКВД ПО ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ, С РАЗРЕШЕНИЯ ЗАМ. НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР тов. БЕЛЬСКОГО ОСУЖДЕНО СВЕРХ УСТАНОВЛЕННОГО ЛИМИТА ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ - 1065 человек, ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ - 218 человек.

ВСЕГО ОСТАЛОСЬ ДО ЛИМИТА 2937 человек.

И З Н И Х : ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ - 661 человек
ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ - 2276 человек.

РАЗРЕШЕННЫЙ ВАМИ ДОПОЛНИТЕЛЬНО ЛИМИТ ПО ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ 2000 И ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ 5000, ПО ОБЛУПРАВЛЕНИЯМ ... РАЗВЕРСТАН.

В СООТВЕТСТВИИ С МОИМ ХОДАТАЙСТВОМ ОТ 11 НОЯБРЯ СЕГО ... № 69155, ПРОШУ ВАС ДОПОЛНИТЕЛЬНО УТВЕРДИТЬ ЛИМИТ ЕЩЕ ... ПЕРВОЙ КАТЕГОРИИ 2000 И ПО ВТОРОЙ КАТЕГОРИИ 5000.

Л Е П Л Е В С К И Й

... КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
... КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕН БЕЗОПАСНОСТИ 2 РАНГА
ЛЕПЛЕВСКИЙ.

235 148

З А Я В К А

ОБЛУПРАВЛЕНИЙ НКВД УССР НА ЛИМИТЫ ДЛЯ О Б Л Т Р О Е К

	ВСЕГО:	По 1-й кат.	По 2-й кат.
УНКВД по Харьковск. обл.	8000	3000	5000
-"- по Одесской "	7600	2600	5000
-"- по Киевской "	7000	4000	3000
-"- по Николаевск. "	6000	4000	2000
-"- по Полтавск. "	5000	2500	2500
-"- по Черниговск. "	3700	1200	2500
-"- по Кам-Подоль. "	3000	2100	900
-"- по Винницкой "	2300	1700	600
-"- по Житомирск. "	2250	1450	800
Н К В Д - М А С С Р...	1400	1100	300
И Т О Г О:..	46150	23650	22600

ПРИМЕЧАНИЕ: От УНКВД по Донецкой и Днепропетровской областям - заявки не получены.

НАЧАЛЬНИК 8 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР-
ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ: /МУНВЕЗ/

... февраля 1938 г.

№ 47. Телеграма наркома внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевського до НКВС СРСР від 26 листопада 1937 року та заявка обласних управлінь НКВС УРСР від 6 лютого 1938 року на «ліміти» для подальших репресій. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 45–46, 148. Тексти документів № 43 за масовою операцією згідно з наказом НКВС СРСР № 00447 див. на с. 424–436; інформацію про масові операції періоду «великого терору» за наказами НКВС СРСР — на с. 81–91.*

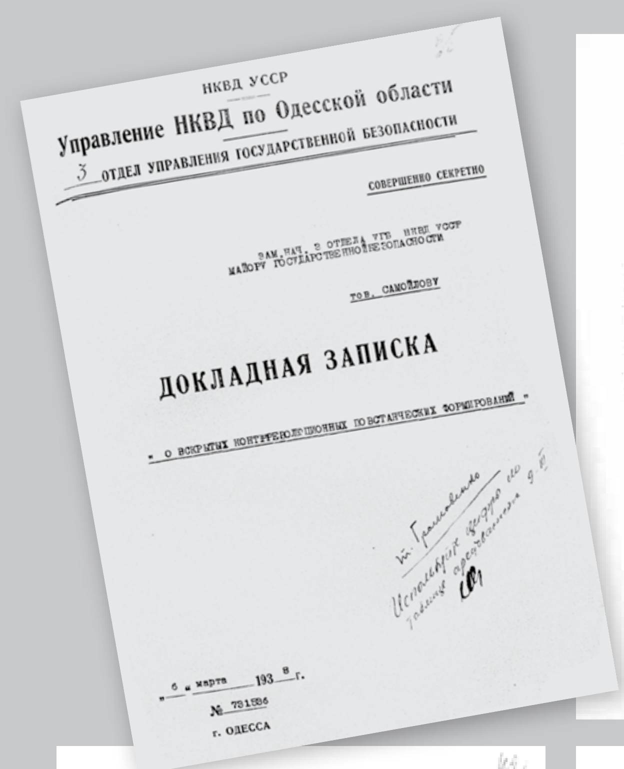

НКВД УССР

Управление НКВД по Одесской области

3 ОТДЕЛ УПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАМ. НАЧ. 3 ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР
МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. САМОЙЛОВУ

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

„ О вскрытых контрреволюционных повстанческих формирований "

„6„ марта 193 8 г.

№ 731986

г. ОДЕССА

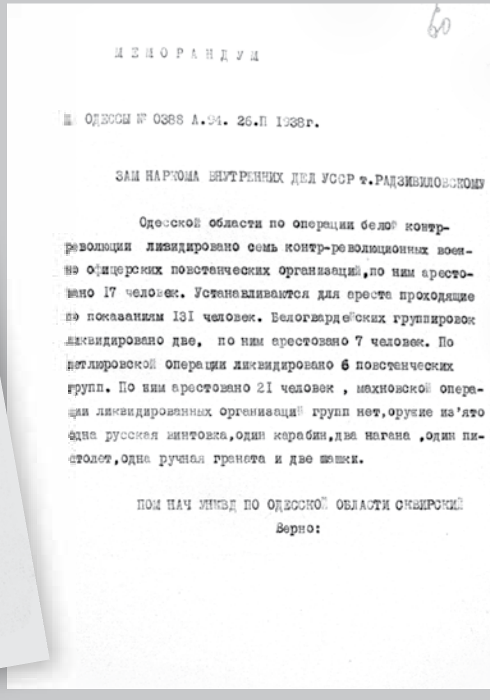

МЕМОРАНДУМ

Из ОДЕССЫ № 0388 А.94. 26.II 1938г.

ЗАМ НАРКОМА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР т. РАДЗИВИЛОВСКОМУ

Одесской области по операции белой контрреволюции ликвидировано семь контр-революционных военно офицерских повстанческих организаций, по ним арестовано 17 человек. Устанавливаются для ареста проходящие по показаниям 131 человек. Белогвардейских группировок ликвидировано две, по ним арестовано 7 человек. По петлюровской операции ликвидировано 6 повстанческих групп. По ним арестовано 21 человек, махновской операции ликвидированных организаций групп нет, оружие на'это одна русская винтовка, один карабин, два нагана, один пистолет, одна ручная граната и две шашки.

ПОМ НАЧ УНКВД ПО ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ СКВИРСКИЙ

Верно:

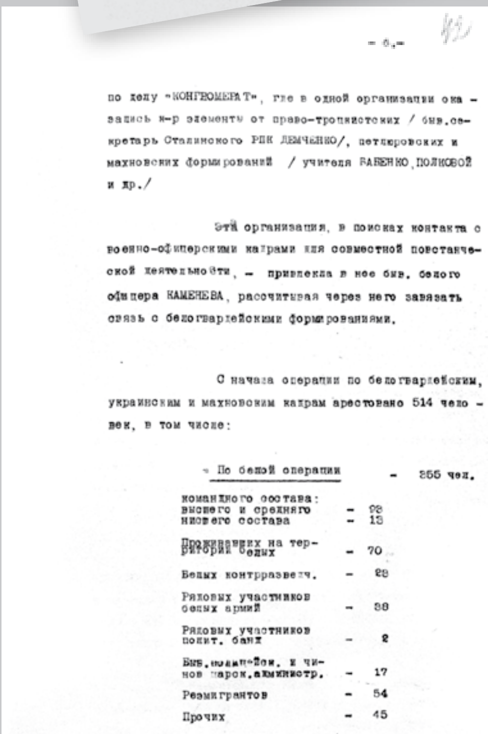

- 6. -

по делу "КОНГЛОМЕРАТ", где в одной организации оказались к-р элементы от право-троцкистских / быв. секретарь Сталинского РПК ДЕМЧЕНКО/, петлюровских и махновских формирований / учителя ВАНЕНКО, ПОЛИКОВОЙ и др./

Эта организация, в поисках контакта с военно-офицерскими кадрами для совместной повстанческой деятельности, — привлекла в нее быв. белого офицера КАМЕНЕВА, рассчитывая через него завязать связь с белогвардейскими формированиями.

С начала операции по белогвардейским, украинским и махновским кадрам арестовано 514 человек, в том числе:

По белой операции	-	255 чел.
командного состава: высшего и среднего	-	72
низшего состава	-	13
Проживавших на территории белых	-	70
Белых контрразвед.	-	22
Рядовых участников белых армий	-	38
Рядовых участников полит. банд	-	2
Быв. помещ-ков. и чинов царск. администр.	-	17
Реэмигрантов	-	54
Прочих	-	45

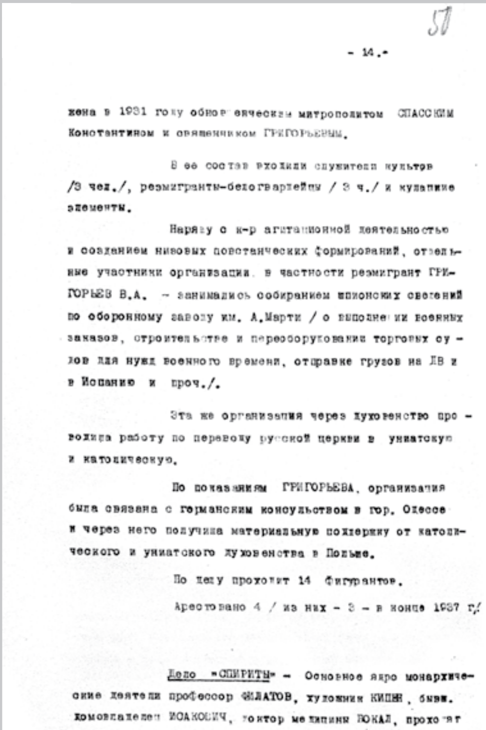

- 14. -

вана в 1931 году обновленческим митрополитом СПАССКИМ Константином и священником ГРИГОРЬЕВЫМ.

В ее состав входили служители культов /3 чел./, реэмигранты-белогвардейцы / 3 ч./ и кулацкие элементы.

Наряду с к-р агитационной деятельностью и созданием низовых повстанческих формирований, отдельные участники организации, в частности реэмигрант ГРИГОРЬЕВ В.А. — занимались собиранием шпионских сведений по оборонному заводу им. А. Марти / о выполнении военных заказов, строительстве и переоборудовании торговых судов для нужд военного времени, отправке грузов на ДВ и в Испанию и проч./.

Эта же организация через духовенство проводила работу по переводу русской церкви в униатскую и католическую.

По показаниям ГРИГОРЬЕВА, организация была связана с германским консульством в гор. Одессе и через него получала материальную поддержку от католического и униатского духовенства в Польше.

По делу проходят 14 фигурантов.

Арестовано 4 / из них - 3 - в конце 1937 г./

Дело "СПИРИТЫ" - Основное ядро монархические деятели профессор ФИЛАТОВ, художник КИПИН, быв. домовладелец ИСАКОВИЧ, контор ме...ппипин ВОКАЛ, проходят

№ 48. Доповідна записка УНКВС по Одеській області «Про вскриті контрреволюційні повстанські формування». 6 березня 1938 року.
ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 35–60. Опис справи 39 див. на с. 252; інформацію про справи контрреволюційних організацій періоду «великого терору» — на с. 91–98.

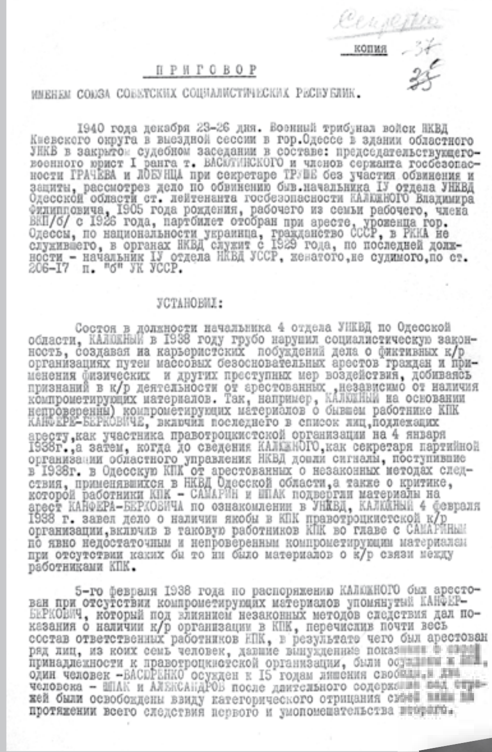

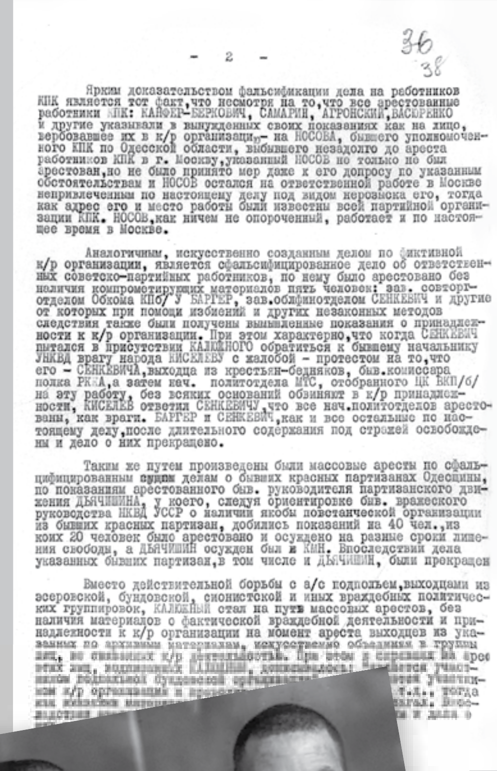

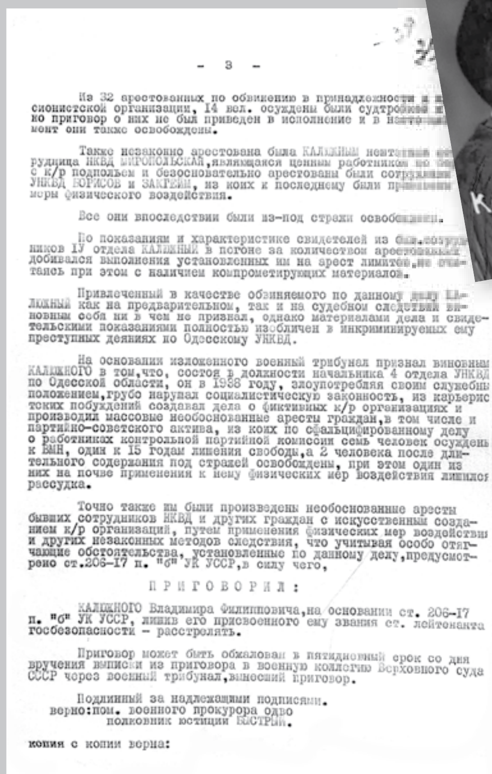

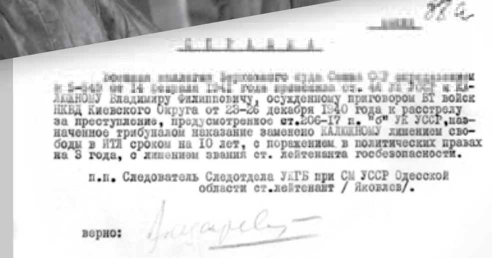

№ 49. Вирок військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 26 грудня 1940 року за справою колишнього начальника 4-го відділу УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного та довідка про заміну розстрілу на 10 років ув'язнення у табори.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2927. Арк. 37–39.
Текст документа № 50: витяг з протоколу засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 23–26 грудня 1940 року за справою В. П. Калюжного див. на с. 445–459; інформацію про Калюжного — на с. 97, 103, 114.

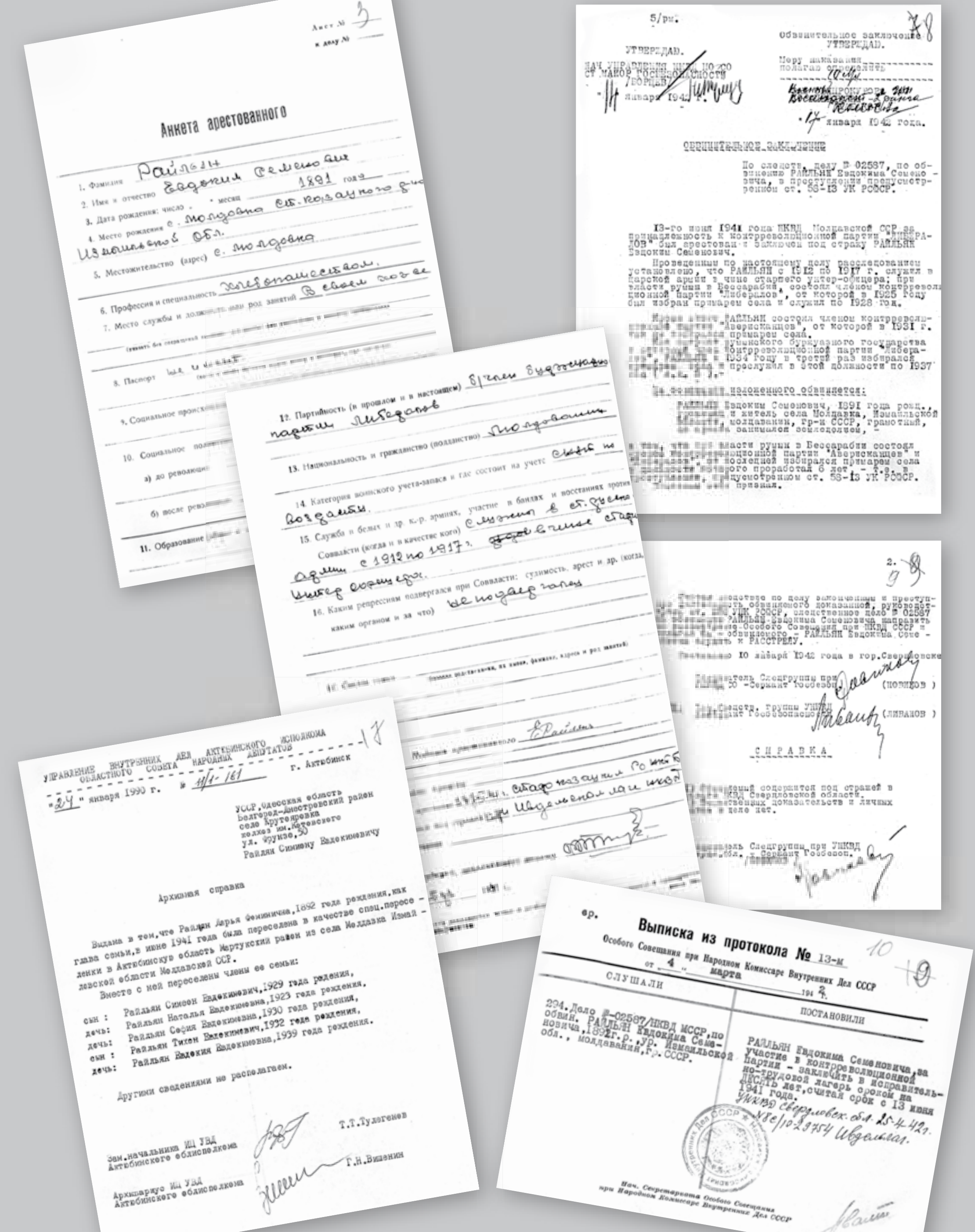

№ 50. Документи зі справи Євдокима Семеновича Райляна, репресованого у червні 1941 року за операцією по «вилученню антирадянського елементу» в Молдавській СРСР та Ізмаїльській області. Заарештований 13 червня, висланий на Урал і за постановою особливої наради при НКВС СРСР ув'язнений на 10 років у табори, відбував строк в Івдельському таборі НКВС (м. Івдель, Свердловська область). Дружина і п'ятеро дітей вислані на спецпоселення до Казахстану.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9865. 22 арк. Текст документа № 54 про хід операції див. на с. 468; інформацію щодо цих масових репресій — на с. 118.

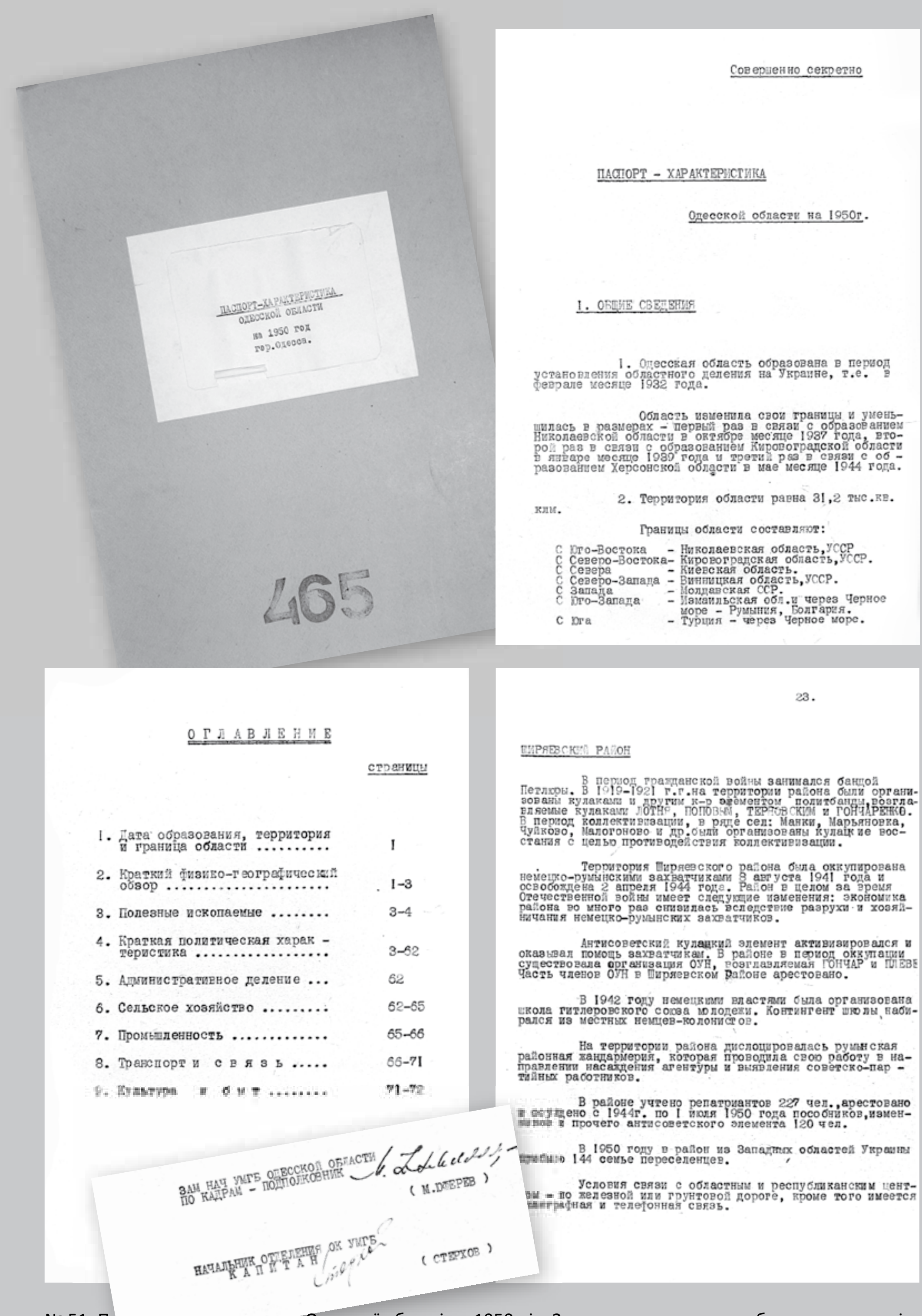

№ 51. Паспорт-характеристика Одеської області на 1950 рік. З огляду, складеного в обласному управлінні МДБ. 28 жовтня 1950 року.
ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 465. 72 арк. Текст документа № 61 див. на с. 473–505; інформацію про репресії 20-х — початку 50-х років — на с. 21–142.

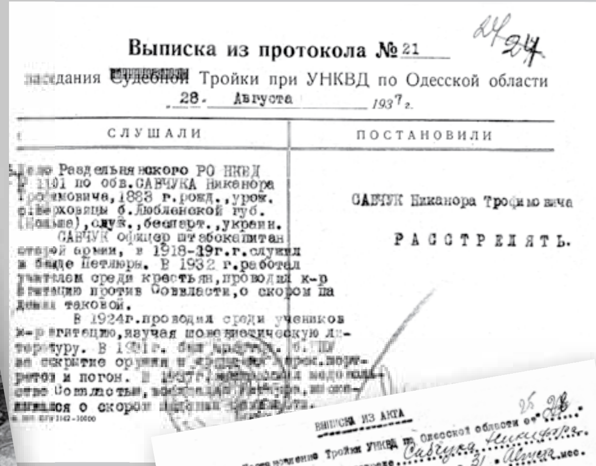

Выписка из протокола № 21

заседания Судебной Тройки при УНКВД по Одесской области

28 Августа 1937 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Дело Раздельнянского РО НКВД № 1101 по обв. САВЧУКА Никанора Трофимовича, 1883 г. рожд., урож. с. Верховцы б. Любленской губ. (Польша), служ., беспарт., украинц. САВЧУК офицер штабс-капитан старой армии, в 1918–19 г.г. служил в банде Петлюры. В 1932 г. работал учителем среди крестьян, проводил к-р агитацию против Соввласти, о скором падении таковой. В 1924 г. проводил среди учеников к-р агитацию, изучая националистическую литературу.	САВЧУК Никанора Трофимовича РАССТРЕЛЯТЬ.

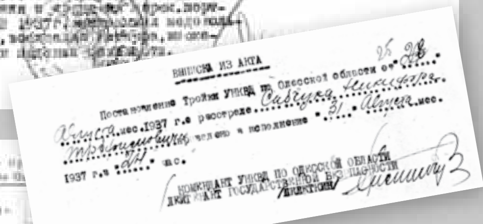

ВЫПИСКА ИЗ АКТА

Постановление Тройки УНКВД по Одесской области от ... 1937 г. о расстреле Савчука Никанора ... 31 августа 1937 г. ... приведено в исполнение ...

Комендант УНКВД по Одесской области лейтенант государственной безопасности

Управление КГБ ...

НАЧАЛЬНИКУ 1-го СПЕЦОТДЕЛА МВД УССР

НАЧАЛЬНИКУ 1-го СПЕЦОТДЕЛА УВД по Одесской области гор. Одесса

... УНКВД по Одесской области в ВМН — САНАТАРЧУКА Андрея Авксентьевича, 1894 года рождения ...

... умер от воспаления легких 17 марта 1942 года.

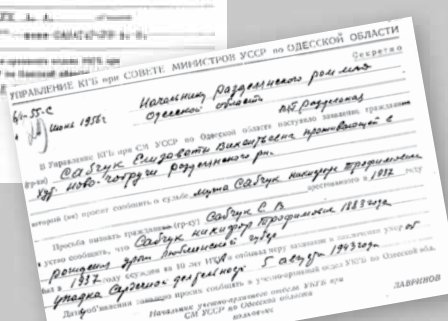

УПРАВЛЕНИЕ КГБ при СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УССР по ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

№ 52. Документи з архівно-слідчої справи Никанора Трохимовича Собчука, розстріляного 31 серпня 1937 року у 54-річному віці. У 1956 році на численні заяви дружини їй усно повідомили про його смерть, що сталася нібито у 1943 році в таборі. У протоколі трійки, в акті про розстріл та документах 1956 року його прізвище та ім'я вказані з помилками. У справі відсутній документ з посиланням на директиву КДБ СРСР № 108сс, згідно з якою у загальну довідкову картотеку МВС СРСР і документи ЗАГСу вносилась фіктивна інформація про час і причину смерті репресованих, які в дійсності були розстріляні, і ця ж брехня повідомлялась рідним. Тому наводимо такий документ з іншої справи — А. А. Санатарчука, Д. К. Вітвицького та М. Г. Бирлі, розстріляних 7 травня 1938 року.
На фотографії: Никанор Трохимович Собчук з дружиною Єлизаветою Вікентіївною. Середина 1910-х років.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 10083. 103 арк. Спр. 3225. Арк. 136. Текст документа № 65: директива КДБ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року «Про порядок відповідей на запити громадян...» див. на с. 509–510.

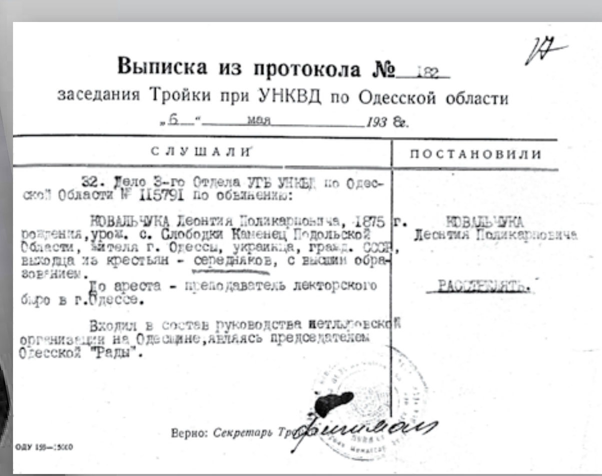

Выписка из протокола № 182

заседания Тройки при УНКВД по Одесской области

5 мая 1938 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
32. Дело 3-го Отдела УГБ УНКВД по Одесской области № 115791 по обвинению: КОВАЛЬЧУКА Леонтия Поликарповича, 1875 г. рождения, урож. с. Слободки Каменец Подольской области, жителя г. Одессы, украинца, гражд. СССР, выходца из крестьян — середняков, с высшим образованием. До ареста — преподаватель лекторского бюро в г. Одессе. Входил в состав руководства петлюровской организации на Одессщине, являясь председателем Одесской "Рады".	КОВАЛЬЧУКА Леонтия Поликарповича РАССТРЕЛЯТЬ.

Верно: Секретарь Тр...

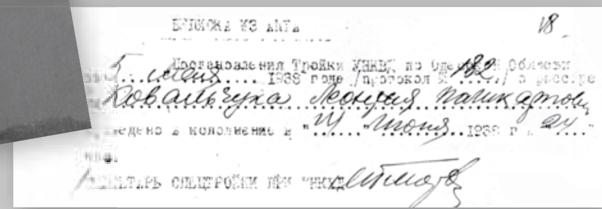

ВЫПИСКА ИЗ АКТА

Постановление Тройки УНКВД по Одесской области от 5 мая 1938 года (протокол № 182) о расстреле Ковальчука Леонтия Поликарповича приведено в исполнение "14" июня 1938 г. в 24 ч.

Секретарь спецтройки ...

№ 53. Документи з архівно-слідчої справи та сімейного архіву Леонтія Полікарповича Ковальчука, розстріляного 14 червня 1938 року у 63-річному віці. У 1961 році на заяву сина відмовлено в реабілітації та згідно з директивою КДБ при РМ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року видано фіктивне свідоцтво про смерть. У 1989 році за заявою онуків Л. П. Ковальчук реабілітований, сім'ї видані довідка про реабілітацію та дійсне свідоцтво про смерть. На фотографії: Леонтій Полікарпович Ковальчук. Початок 1910-х років.
ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 6470. 31 арк. Текст документа № 65: директива КДБ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року «Про порядок відповідей на запити громадян...» див. на с. 509–510.

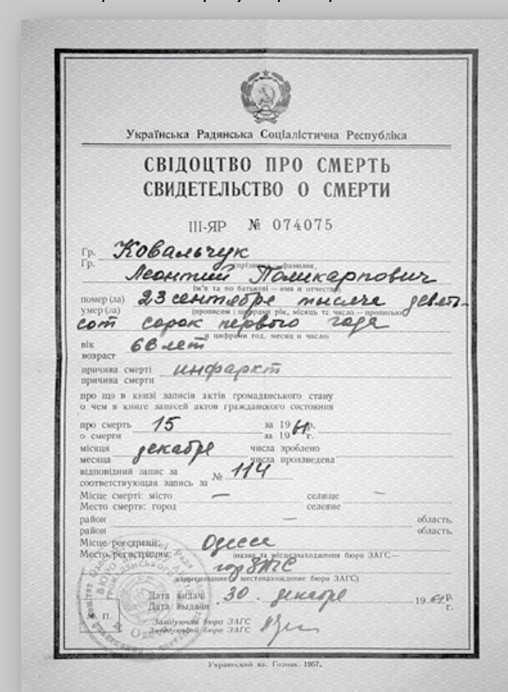

Українська Радянська Соціалістична Республіка

СВІДОЦТВО ПРО СМЕРТЬ
СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ

III-ЯР № 074075

Гр. Ковальчук Леонтий Поликарпович

помер(ла) 23 сентября тысяча девятьсот сорок первого года

возраст 66 лет

причина смерти инфаркт

про що в книзі записів актів громадянського стану ... 1961 года декабря ... 15 ... № 114

Місце реєстрації Одесса горЗАГС

Дата видачі 30 декабря 1961 г.

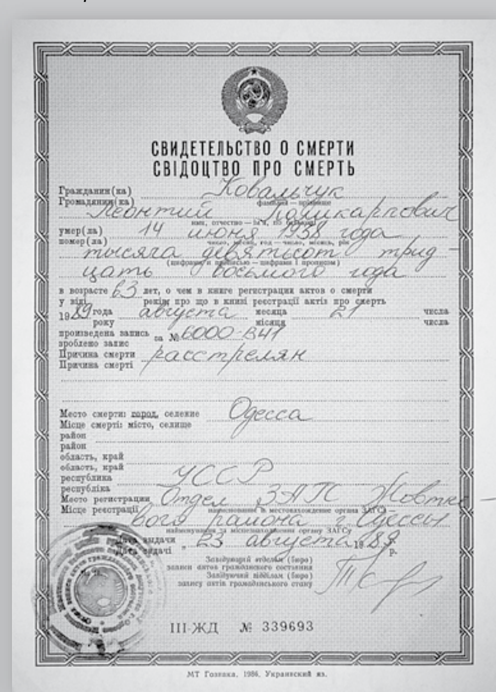

СВИДЕТЕЛЬСТВО О СМЕРТИ
СВІДОЦТВО ПРО СМЕРТЬ

Гражданин(ка) Ковальчук Леонтий Поликарпович

умер(ла) 14 июня 1938 года тысяча девятьсот тридцать восьмого года

в возрасте 63 лет

... 1989 года августа месяца 21 числа ... № 1000-В47

Причина смерти расстрелян

Место смерти: город, селение Одесса

Республика УССР

Место регистрации Отдел ЗАГС Жовтневого района г. Одессы

Дата выдачи 23 августа 1989 г.

III-ЖД № 339693

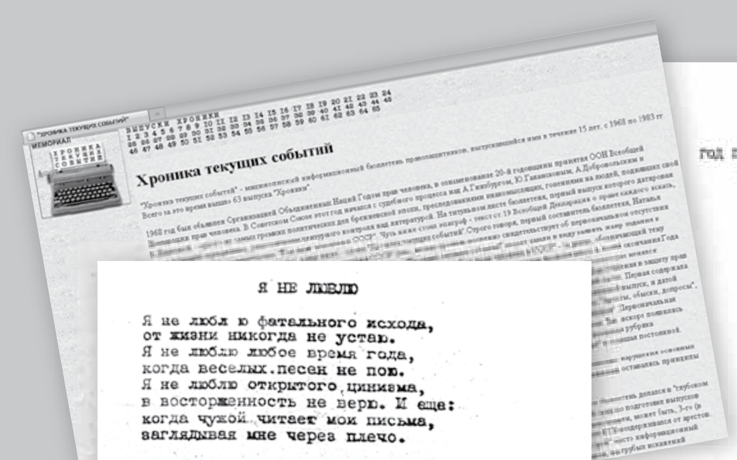

Хроника текущих событий

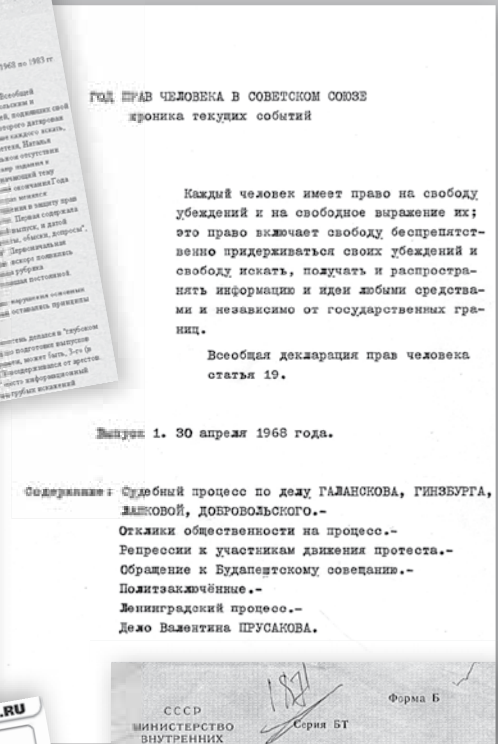

ГОД ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В СОВЕТСКОМ СОЮЗЕ

Хроника текущих событий

Каждый человек имеет право на свободу убеждений и на свободное выражение их; это право включает свободу беспрепятственно придерживаться своих убеждений и свободу искать, получать и распространять информацию и идеи любыми средствами и независимо от государственных границ.

Всеобщая декларация прав человека статья 19.

Выпуск 1. 30 апреля 1968 года.

Содержание: Судебный процесс по делу ГАЛАНСКОВА, ГИНЗБУРГА, ЛАШКОВОЙ, ДОБРОВОЛЬСКОГО.-
Отклики общественности на процесс.-
Репрессии к участникам движения протеста.-
Обращение к Будапештскому совещанию.-
Политзаключённые.-
Ленинградский процесс.-
Дело Валентина ПРУСАКОВА.

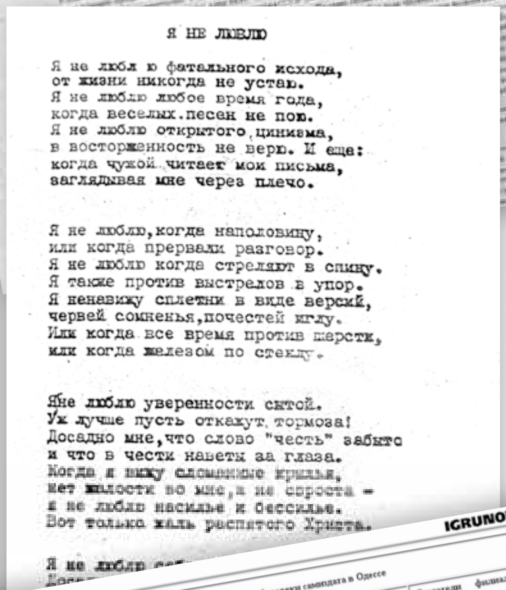

Я НЕ ЛЮБЛЮ

Я не люблю фатального исхода,
от жизни никогда не устаю.
Я не люблю любое время года,
когда веселых песен не пою.
Я не люблю открытого цинизма,
в восторженность не верю. И еще:
когда чужой читает мои письма,
заглядывая мне через плечо.

Я не люблю, когда наполовину,
или когда прервали разговор.
Я не люблю когда стреляют в спину.
Я также против выстрелов в упор.
Я ненавижу сплетни в виде версий,
червей сомненья, почестей иглу.
Или когда все время против шерсти,
или когда железом по стеклу.

Я не люблю уверенности сытой.
Уж лучше пусть откажут тормоза!
Досадно мне, что слово "честь" забыто
и что в чести наветы за глаза.
Когда я вижу сломанные крылья,
нет жалости во мне, и не спроста -
я не люблю насилье и бессилье.
Вот только жаль распятого Христа.

IGRUNOV.RU

Примерная структура библиотеки самиздата в Одессе

Связи в Москве:	Ключевые люди в Одессе:	Сеть хранителей и распространителей Одесса:	Создатели филиалов в других городах:
Лариса Богораз Татьяна Великанова Леонид Вуль Александр Гинзбург Наталья Горбаневская Александр Даниэль Вера Лашкова Нина Лисовская Кронид Любарский Ирина Максимова Борис Сторожев Татьяна Ходорович Юрий Шиханович Ирина Якир Петр Якир	Вячеслав Игрунов (организатор и руководитель до конца 70-х) Валерий Резак (размножение и хранение архивов) Александр Рыков (курьер) Петр Бутов (руководитель после ареста Игрунова в 1975 и начале 80-х)	Анатолий Альтман Игорь Авербух Илья Авербух Николай Бешнев Татьяна Белоконь Александр Бернштейн Анатолий Глаец Анна Голумбиевская Исидор Гольденберг Елена Дзюгин Юрий Зуев Белла Зверская Анатолий Канцер Виктор Ламовой Константин Ильницкий Глеб Павловский Николай Помогайбо (хранение бумажного архива и фотокопий) Зусь Тепер Дина Точиловская (хранение пленочного архива) Леонид Тымчук Борис Херсонский Шура Чернов Аврам Шифрин	Владимир Кирченко (Запорожье) Виктор Матвеев (Новосибирск)

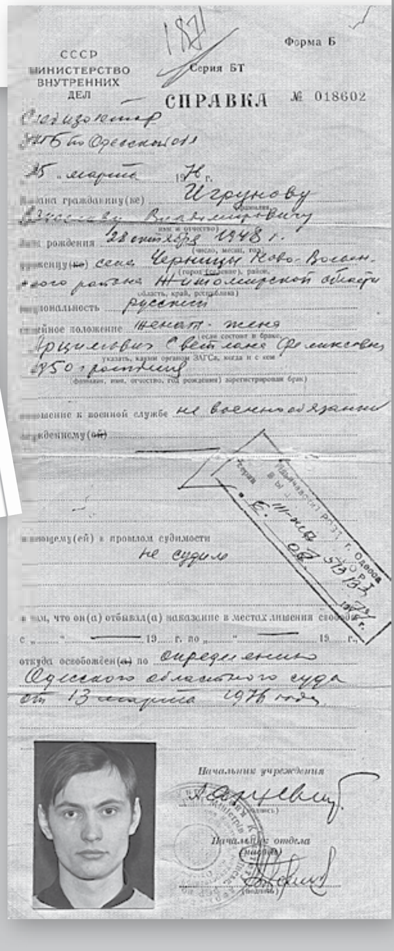

СССР
МИНИСТЕРСТВО ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Форма Б

Серия БТ

СПРАВКА № 018602

Игрунову

не судим

Начальник учреждения

Начальник отдела

№ 54. Матеріали про одеську бібліотеку самвидаву. Перша сторінка першого випуску «Хроники текущих событий» від 30 квітня 1968 року та інформація про бюлетень на сайті Міжнародного товариства «Меморіал» (www.memo.ru/history/diss/chr). Сторінка з самвидавського збірника пісень Володимира Висоцького, у 2000-ні роки переданого до Одеського літературного музею. Сторінка з сайту засновника одеської бібліотеки самвидаву В'ячеслава Ігрунова, засудженого у 1975 році за дисидентську діяльність, і довідка про його звільнення у 1976 році (http://igrunov.ru/cv/odessa/dissident_od/samizdat/).
Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16166-п (у 12 томах). Інформацію про справу В. В. Ігрунова, бібліотеку самвидаву та дисидентський рух в Одесі див. на стор. 159–160; текст документа № 71: «Суд над Вячеславом Игруновым» — на стор. 520–523.

переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Верховна Рада України засуджує репресії і відмежовується від терористичних методів керівництва суспільством, висловлює співчуття жертвам необґрунтованих репресій, їх рідним і близьким, проголошує намір неухильно добиватись відновлення справедливості, усунення наслідків сваволля і порушень громадянських прав, прагне забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їх сім'ям, та гарантує народу України, що подібне ніколи не повториться, що права людини і законність будуть свято додержуватись.

Цим Законом ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсація за незаконні репресії та пільги реабілітованим.

Стаття 1. Вважати реабілітованими осіб, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі «двійками», «трійками», особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку, за вчинення на території України діянь, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством України до набрання чинності Законом СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року, за винятком осіб, зазначених у статті 2 цього Закону.

Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за:

— антирадянську агітацію і пропаганду за статтею 7 Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» від 25 грудня 1958 року і статтею 62 Кримінального кодексу Української РСР (2001-05, 2002-05) в редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 жовтня 1989 року «Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР»;

— поширення завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто за статтею 187-1 Кримінального кодексу України;

— порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу та права громадян під приводом справляння релігійних обрядів, якщо вчинені дії не були поєднані з заподіянням шкоди здоров'ю громадян чи статевою розпустою.

Дія цієї статті поширюється на осіб, громадян України, які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього Радянського Союзу, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами. *(Статтю 1 доповнено частиною третьою згідно із Законом № 2353-12 від 15 травня 1992).*

Підлягають реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру.

Стаття 2. Реабілітації не підлягають особи, щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за:

— зраду батьківщини, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, терористичні акти;

— злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення, вбивства, мордування громадян і пособництво в цьому окупантам у період Великої Вітчизняної війни;

— збройні вторгнення на територію України, організацію збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства, та особисту участь у вчиненні цих злочинів.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані з застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій.

Стаття 3. Реабілітувати всіх громадян, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпособниками та їх сім'ями.

Стаття 4. Поновити реабілітованих в усіх громадянських правах, у тому числі в праві проживання в населених пунктах і місцевостях, в яких вони постійно проживали до репресій, поширивши це право на членів їх сімей.

Визнати недійсними пов'язані з застосуванням репресій рішення про позбавлення державних нагород, учених ступенів, військових, спеціальних і почесних звань, пенсій та інших прав.

За бажанням реабілітованого або його родичів у разі смерті реабілітованого повідомлення про реабілітацію має бути безкоштовно опубліковано в пресі чи іншим способом доведено до відома громадськості за місцем роботи або проживання реабілітованого.

Стаття 5. Встановити для осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі або примусового поміщення у лікувальні заклади і згодом реабілітовані відповідно до статті 1 цього Закону, грошову компенсацію у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожний місяць позбавлення волі, але не більш як 75 мінімальних заробітних плат. Одноразово як грошова компенсація реабілітованій особі виплачується до 15 мінімальних заробітних плат, а решта належних грошей — протягом наступних п'яти років. У разі можливості, на вимогу реабілітованого, вся нарахована грошова компенсація може бути виплачена одноразово. Виплата компенсації спадкоємцям не провадиться, крім випадків, коли компенсація була нарахована, але не отримана реабілітованим. *(Частина перша статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2353-12 від 15 травня 1992; № 2803-12 від 19 листопада 1992).*

Вилучені будівлі та інше майно по можливості (якщо будинок незайнятий, а майно збереглося) повертаються реабілітованому або його спадкоємцям натурою. При відсутності такої можливості заявнику відшкодовується вартість будівель та майна.

Не підлягають поверненню (компенсації) будівлі та інше майно, що було націоналізовано (муніципалізовано) на підставі відповідних нормативних актів.

Заяви про компенсацію та повернення майна подаються не пізніше трьох років з моменту набрання чинності цим Законом або з дня одержання особою довідки про реабілітацію згідно з цим Законом.

Порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим регулюється Положенням, затверджуваним Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Реабілітованим громадянам відповідно до статті 1 цього Закону час тримання під вартою, відбування покарання в місцях позбавлення волі, заслання або перебування на примусовому лікуванні зараховується у потрійному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій.

Реабілітованим громадянам, які потребують поліпшення житлових умов, надається право на першочергове одержання житла.

В разі смерті реабілітованої особи це право зберігається за одним з подружжя, якщо вони не створили нову сім'ю, а також за батьками і дітьми, які проживали спільно до арешту і у зв'язку з застосуванням репресій втратили право на займане жиле приміщення та потребують поліпшення житлових умов.

Реабілітовані особи, які проживають у сільській місцевості, мають право на одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Якщо реабілітована особа згідно з статтею 1 цього Закону стала інвалідом внаслідок репресій або є пенсіонером, їй надається також право на:

— одержання пільгових путівок для санаторно-курортного лікування та відпочинку;

— за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і відсутності протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем безоплатно, за наявності медичних показань для забезпечення автомобілем і протипоказань до керування ним — забезпечення автомобілем з правом передачі керування автомобілем члену сім'ї на пільгових умовах, що визначаються Кабінетом Міністрів України *(абзац третій частини п'ятої статті 6 в редакції Закону № 1760-VI від 15 грудня 2009)*;

— безплатний проїзд всіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі) та на автомобільному транспорті загального користування (за винятком таксі) в сільській місцевості в межах адміністративного району;

— зниження оплати жилої площі та комунальних послуг на 50 процентів в межах норм, передбачених чинним законодавством;

— позачергове надання медичної допомоги і 50-процентне зниження вартості ліків за рецептом;

— переважне право на вступ до садівницьких товариств, першочергове право на вступ до житлово-будівельних кооперативів;

— першочергове встановлення телефону.

Особи, реабілітовані відповідно до цього Закону, мають право на безплатну консультацію адвокатів з питань, пов'язаних з реабілітацією.

Реабілітованим, які мають право на передбачені цим Законом пільги, видається посвідчення єдиного зразка, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Видача цього посвідчення проводиться за місцем проживання виконавчими комітетами відповідних місцевих Рад народних депутатів.

Чинність статей 4, 5 та 6 цього Закону поширюється на жертви політичних репресій, що були реабілітовані до прийняття цього Закону.

Стаття 7. Встановити такий порядок застосування статей 1 і 2 цього Закону.

Органи прокуратури у взаємодії з органами державної безпеки проводять перевірки та складають відповідні висновки щодо всіх кримінальних справ, зазначених у статтях 1 і 2 цього Закону, рішення по яких не були скасовані до моменту його прийняття.

На реабілітованих осіб органи прокуратури видають відповідні довідки.

При наявності підстав для визнання особи такою, що згідно з статтею 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор надсилає справу з висновком:

щодо засуджених судами — до тих же судів, які виносили останнє судове рішення. Справи, по яких вироки, ухвали, постанови було винесено ліквідованими або розформованими судами, а також військовими трибуналами щодо цивільних осіб, передаються на розгляд тих судів, до підсудності яких ці справи віднесено чинним законодавством. Територіальна підсудність справи визначається за місцем винесення останнього судового рішення;

щодо підданих покаранню за рішенням позасудових органів — до Верховного Суду України, обласних та Київського міського судів, військових трибуналів округів, Чорноморського флоту, на території яких застосовувались репресії.

Внаслідок розгляду справи суд може прийняти одне з таких рішень:

— визнати, що особу обґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і на неї не поширюється дія статті 1 цього Закону;

— визнати, що особу необґрунтовано засуджено або піддано покаранню позасудовим органом і вона підлягає реабілітації згідно з статтею 1 цього Закону.

При розгляді справи суд може також внести зміни до раніше винесених вироку, ухвали і постанови судів чи до рішення позасудових органів.

Надати Верховному Суду України повноваження щодо перегляду в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальних справ, розглянутих Верховними Судами Української РСР, Союзу РСР, військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами територій колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент

застосування репресій були громадянами України. *(Статтю 7 доповнено частиною сьомою згідно із Законом № 2353-12 від 15 травня 1992).*

Надати право судам поширювати дію статей 4–6 цього Закону на осіб, реабілітованих в загальному порядку, коли є підстави розглядати факт притягнення їх до кримінальної відповідальності за статтями 58-1 та 80 Кримінального Кодексу Української РСР (2001-05, 2002-05) 1927 року як політичну репресію. *(Статтю 7 доповнено частиною восьмою згідно із Законом № 2353-12 від 15 травня 1992).*

Стаття 8. Особі, яку визнано судом чи військовим трибуналом такою, що не підлягає реабілітації, вручається копія ухвали (постанови), а в разі визнання необгрунтовано засудженою або підданою покаранню за рішенням позасудового органу — довідка про реабілітацію.

Ухвалу (постанову) суду чи військового трибуналу може бути опротестовано прокурором або головою відповідного суду чи оскаржено особою, якій відмовлено в реабілітації.

Протести в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами розглядаються у звичайному порядку, передбаченому нормами Кримінально-процесуального кодексу України.

Стаття 9. Вирішення питань, пов'язаних з встановленням факту розкуркулювання, адміністративного виселення, з відшкодуванням матеріальних збитків, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав громадян, реабілітованих відповідно до цього Закону, покласти на обласні, міські і районні Ради народних депутатів. З цією метою Радам народних депутатів утворити штатні комісії, положення про які затверджується Кабінетом Міністрів України.

За дорученням цих комісій органи внутрішніх справ встановлюють факти безпідставності заслання і вислання, направлення на спецпоселення, а також конфіскації і вилучення майна у зв'язку з необгрунтованими репресіями і матеріали перевірки надсилають комісіям.

Голова Верховної Ради України Л. Кравчук

Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 22. — Ст. 262; 1992. — № 32. — Ст. 456; № 49. — Ст. 9; http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=962-12

№ 77

Постанова Верховної Ради України «Про тлумачення Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні“» від 24 грудня 1993 року

У зв'язку з численними запитами реабілітованих громадян, комісій по поновленню прав реабілітованих, інших посадових осіб та в інтересах єдиного поняття і вірного застосування Закону Верховна Рада України постановляє:

1. Роз'яснити, що політичний мотив репресій (стаття 1) — це застосування державою примусових заходів щодо противників Радянської влади у вигляді пред'явлення обвинувачення у вчиненні політичного (контрреволюційного) злочину або визнання особи соціально небезпечною у політичному відношенні за наявності достовірних матеріалів, застосування на цих підставах репресій у судовому порядку відповідно до статей 33–34 Кримінального кодексу Української РСР у редакції 1927 року та в адміністративному порядку.

2. Територія Української РСР (стаття 1) — територія України на час прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (962-12) — 17 квітня 1991 року.

3. Громадяни України — особи, які постійно проживали на території України до застосування щодо них незаконних репресій, і також такі, які з різних причин були переміщені за межі України.

4. Застосування (піддання) репресій (стаття 1):

— оголошення вироку, ухвали (постанови) судом першої інстанції або рішення (постанови) позасудовим органом про застосування кримінального покарання, відправлення у заслання та вислання без пред'явлення обвинувачення у конкретному злочині;

— винесення судом або позасудовим органом рішення про необгрунтоване застосування примусових заходів медичного характеру;

— винесення постанови про арешт та тримання під вартою в разі закриття справи на попередньому слідстві чи у судовому порядку;

— прийняття рішення місцевими органами влади, службовими особами чи громадськими організаціями про застосування репресії в адміністративному порядку.

5. Не підлягають реабілітації особи (стаття 2, частина перша), щодо яких у матеріалах кримінальних справ є сукупність доказів, які підтверджують їх зраду батьківщині у формах, передбачених Кримінальними кодексами Української РСР 1922, 1927 та 1961 років (2001-05, 2002-05).

Злочини проти миру та людства (стаття 2, частина друга) — злочини, кваліфіковані за Законом № 10 Контрольної Ради у Німеччині від 20 грудня 1945 року «Про покарання осіб, винних у військових злочинах, злочинах проти миру та проти людства» (стаття 11-1, пункти «а», «в» і «с») та згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 року «Про міру покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах та мордуваннях радянських цивільних громадян та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників батьківщини з боку радянських громадян та їх пособників».

Виходячи із загальноприйнятих принципів міжнародного права та на підставі наведених нормативних актів не можуть бути реабілітовані за Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» засуджені громадяни колишнього СРСР, іноземні громадяни та особи без громадянства, які під час другої світової війни служили у військових формуваннях фашистської Німеччини та її сателітів, охоронних військах СС, поліції, адміністративних органах окупантів.

Підлягають реабілітації громадяни, які займали адміністративні посади в період тимчасової німецької окупації території України, якщо буде встановлено, що вони подавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Радянської Армії чи саботували виконання вимог окупаційної влади, допомагали населенню в приховуванні запасів продовольства та майна чи іншим шляхом сприяли боротьбі з окупантами.

6. Збройні формування (стаття 2, частина третя) — стабільні озброєні угруповання осіб, які об'єдналися для боротьби проти державної влади, незалежно від кваліфікації дій їх організаторів та членів.

7. Направлення у заслання, вислання та спеціальні поселення в адміністративному порядку (стаття 3) — застосування репресій на підставі рішень місцевих органів влади, адміністративних органів, посадових осіб чи громадських організацій з політичних мотивів до сімей осіб, репресованих за обвинуваченням у контрреволюційних злочинах; до осіб, визнаних соціально небезпечними у політичному відношенні, противниками колективізації; до обвинувачених у зв'язках з так званими «ворогами народу», у приналежності до політичних партій тощо.

8. Особи, які були незаконно вислані чи заслані і згодом реабілітовані, поновлюються в усіх громадянських правах, але на них не поширюються пільги, передбачені статтею 6 цього Закону.

Не підлягають реабілітації відправлені в адміністративному порядку на спецпоселення радянські громадяни, які перебували під час війни у полоні, а також репатрійовані громадяни, які служили у стройових формуваннях німецької армії, поліції, спеціальних німецьких формуваннях та брали участь у розвідувальних, каральних та бойових діях проти Червоної Армії, партизанів, армій антигітлерівської коаліції та мирного населення, за винятком тих, хто пізніше брав активну участь у складі Червоної Армії або партизанських заго-

нів, а також у лавах Руху Опору інших держав у бойових діях проти німецько-фашистських військ та їх сателітів.

Довідки про реабілітацію згідно із статтею 3 цього Закону видаються реабілітованим на їх вимогу органами внутрішніх справ за наявності у них відповідних документів (постанови про вислання, особистих справ на виселених осіб тощо), а за відсутності таких документів — районними комісіями по поновленню прав реабілітованих після встановлення ними факту виселення.

Особи, які були засуджені неодноразово або по сукупності за політичні (контрреволюційні) та загальнокримінальні злочини і згодом реабілітовані відповідно до статті 1 Закону за діяння як політичні (контрреволюційні) злочини із зниженням міри покарання в частині реабілітації, мають право на грошову компенсацію, передбачену статтею 5 Закону, за кожну репресію на підставі довідок про реабілітацію.

9. Реабілітовані згідно із статтями 1 та 3 цього Закону особи (їх спадкоємці першої черги) мають право на повернення (відшкодування вартості) вилучених у них будинків, майна (стаття 5).

Можливість повернення реабілітованому будинку (його частини) в натурі вирішується з урахуванням конкретних обставин: правомочного проживання там громадян, більшого порівняно з його вартістю розміру затрат на перебудову, потреби у продовженні його використання для соціальних потреб (дитячих закладів, лікарень тощо).

Не можуть бути повернені жилі будівлі, будинки реабілітованому (його спадкоємцям першої черги), якщо первинному набувачу вони були передані правомірно і знаходяться у його власності або перебудовані у нежилі будівлі чи суттєво перебудовані.

В разі неможливості повернення будівель чи майна у натурі реабілітованому (його спадкоємцям першої черги) їх вартість відшкодовується установами, організаціями та їх правонаступниками громадянам та їх спадкоємцям, а якщо ці фізичні та юридичні особи та їх правонаступники невідомі — фінансовими органами з коштів місцевого бюджету у розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України.

Склад майна, яке підлягає поверненню реабілітованому, встановлюється на підставі документів про його вилучення і реалізацію з архівів та інших установ. Майно (або його компенсація) повертається спадкоємцям першої черги реабілітованого в разі подання свідоцтва про право на спадщину, яке відкривається з дня прийняття про це рішення районною Комісією з питань поновлення прав реабілітованих. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення.

Свідоцтво про право на спадщину видається нотаріальними конторами достроково на підставі відповідного рішення Комісії з питань поновлення прав реабілітованих, яке має містити відомості про склад спадкового майна (або суму його відшкодування у мінімальних заробітних платах), перелік документів, на підставі яких встановлена належність громадянина до кола спадкоємців першої черги, та документів, згідно з якими встановлено факт смерті спадкодавця.

В разі появи спадкоємців першої черги реабілітованого вони мають право отримати свою частку (відшкодування вартості) у спадкоємця, який оформив на своє ім'я спадкове майно (компенсацію), а при невирішенні цього питання між собою — звернутися до суду.

Питання про спадкування жилого будинку при появі інших спадкоємців першої черги вирішується у судовому порядку.

10. Право на безкоштовне забезпечення автомобілем (стаття 6) встановленого для інвалідів класу мають тільки реабілітовані згідно із статтею 1 цього Закону особи, які стали інвалідами внаслідок репресій і мають відповідні медичні показання.

11. Довідки або посвідчення про реабілітацію, видані у державах — республіках колишнього СРСР або його державними органами, є чинними на території України. В разі необхідності органи прокуратури та внутрішніх справ України роблять відповідний запит до органів держав — республік колишнього СРСР, які видали такі документи, щодо офіційних документів про підставу реабілітації та інших необхідних даних.

Правоохоронні органи, архівні та інші державні установи України за запитом державних та громадських установ, а також приватних осіб з держав — республік колишнього СРСР подають правову допомогу у питаннях, пов'язаних з реабілітацією.

12. Відповідно до частин четвертої та сьомої статті 7 цього Закону обласні і Київський міський суди, військові суди регіонів і Військово-Морських Сил України вправі переглядати в порядку нагляду і за нововиявленими обставинами кримінальні справи, розглянуті в минулому військовими трибуналами та позасудовими органами, в тому числі за межами території колишнього Радянського Союзу, щодо осіб, які на момент застосування репресій були громадянами України, останні судові рішення по яких винесені військовими трибуналами фронтів, військ МВС Українського округу та інших військових трибуналів, за винятком Військової колегії Верховного Суду колишнього СРСР.

13. Якщо відповідно до частини четвертої статті 7 і статті 8 цього Закону особа визнається такою, що згідно із статтею 2 цього Закону не підлягає реабілітації, прокурор складає відповідний висновок і повідомляє про це заінтересованих осіб. Прокурор надсилає справу на розгляд суду тільки за заявами, зверненнями заінтересованих осіб, які не погоджуються з висновком про відмову в реабілітації.

14. Особам, які реабілітовані у встановленому порядку до прийняття цього Закону (до 17 квітня 1991 року) і не мають або втратили довідки про реабілітацію, такі довідки можуть бути видані органами Служби безпеки України та Державного архіву України за умов, що рішення про це судових органів або прокуратури про їх реабілітацію є в архівних кримінальних справах.

15. Реабілітовані або за їх згодою чи в разі їх смерті близькі родичі мають право знайомитись з матеріалами закритих провадженням кримінальних та адміністративних справ і одержувати копії документів непроцесуального характеру. Знайомитися з такими справами вони можуть тільки в разі, якщо в них немає даних, які можуть негативно вплинути на гідність, законні права та інтереси як самих потерпілих, їх рідних, так і інших громадян.

Реабілітовані особи та їх спадкоємці мають право на одержання рукописів, фотокарток, інших особистих речей, які збереглися у справах. Державні органи зобов'язані повідомити рідних реабілітованого про місце його загибелі (смерті) при наявності таких даних.

Голова Верховної Ради України І. Плющ

Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 15. — Ст. 88;
http://uazakon.com/document/tpart06/isx06588.htm

№ 78
Закон Російської Федерації № 1761-1 «Про реабілітацію жертв політичних репресій» від 18 жовтня 1991 року (в редакції від 1 липня 2005 року)

(С изменениями согласно Законам РФ от 26 июня 1992 № 3130-1, от 22 декабря 1992 № 4185-1, от 3 сентября 1993 № 5698-1; Указу Президента РФ от 24 декабря 1993 № 2288; Федеральным законам от 4 ноября 1995 № 166-ФЗ, от 7 августа 2000 № 122-ФЗ, от 9 февраля 2003 № 26-ФЗ, от 23 октября 2003 № 132-ФЗ, от 22 августа 2004 № 122-ФЗ (ред. 29 декабря 2004), от 1 июля 2005 № 78-ФЗ, с изменениями, внесенными Постановлением Верховного Совета РФ от 22 мая 1992 № 2822-1, Постановлением Конституционного Суда РФ от 23 мая 1995 № 6-П, Указом Президента РФ от 8 июня 1996 № 858,

*Определением Конституционного Суда РФ от 18 апреля 2000 № 103-О,
Федеральными законами от 27 декабря 2000 № 150-ФЗ,
от 30 декабря 2001 № 194-ФЗ, от 24 декабря 2002 № 176-ФЗ,
от 23 декабря 2003 № 186-ФЗ, от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

За годы Советской власти миллионы людей стали жертвами произвола тоталитарного государства, подверглись репрессиям за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и иным признакам.

Осуждая многолетний террор и массовые преследования своего народа как несовместимые с идеей права и справедливости, Федеральное Собрание Российской Федерации выражает глубокое сочувствие жертвам необоснованных репрессий, их родным и близким, заявляет о неуклонном стремлении добиваться реальных гарантий обеспечения законности и прав человека. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1, Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Целью настоящего Закона является реабилитация всех жертв политических репрессий, подвергнутых таковым на территории Российской Федерации с 25 октября (7 ноября) 1917 года, восстановление их в гражданских правах, устранение иных последствий произвола и обеспечение посильной в настоящее время компенсации материального ущерба. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1, Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Оглавление

I. Общие положения

Статья 1. Политическими репрессиями признаются различные меры принуждения, применяемые государством по политическим мотивам, в виде лишения жизни или свободы, помещения на принудительное лечение в психиатрические лечебные учреждения, выдворения из страны и лишения гражданства, выселения групп населения из мест проживания, направления в ссылку, высылку и на спецпоселение, привлечения к принудительному труду в условиях ограничения свободы, а также иное лишение или ограничение прав и свобод лиц, признававшихся социально опасными для государства или политического строя по классовым, социальным, национальным, религиозным или иным признакам, осуществлявшееся по решениям судов и других органов, наделявшихся судебными функциями, либо в административном порядке органами исполнительной власти и должностными лицами и общественными организациями или их органами, наделявшимися административными полномочиями. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 1.1. Подвергшимися политическим репрессиям и подлежащими реабилитации признаются: дети, находившиеся вместе с репрессированными по политическим мотивам родителями или лицами, их заменявшими, в местах лишения свободы, в ссылке, высылке, на спецпоселении; дети, оставшиеся в несовершеннолетнем возрасте без попечения родителей или одного из них, необоснованно репрессированных по политическим мотивам. *(Статья 1.1 в редакции Федерального закона от 9 февраля 2003 № 26-ФЗ)*

Статья 2. Настоящий Закон в части порядка реабилитации распространяется: на граждан Российской Федерации, граждан государств — бывших союзных республик СССР, иностранных граждан и лиц без гражданства, подвергшихся политическим репрессиям на территории Российской Федерации с 25 октября (7 ноября) 1917 года; на лиц, постоянно проживающих на территории Российской Федерации, репрессированных советскими судебными и административными органами, действовавшими за пределами СССР, либо военными трибуналами, либо центральными судами Союза ССР и внесудебными органами (Верховным Судом СССР и его коллегиями, Коллегией ОГПУ СССР, Особым совещанием при НКВД — МГБ — МВД СССР, Комиссией НКВД СССР и Прокуратуры СССР по следственным делам); на иностранных граждан, репрессированных по решению судов Союза ССР или внесудебных органов за пределами СССР по обвинению в деяниях против граждан СССР и интересов СССР. Вопросы реабилитации иностранных граждан, репрессированных по решению судов Союза ССР или внесудебных органов за пределами СССР на основании международных законов за деяния против интересов Объединенных Наций во второй мировой войне, решаются в соответствии с международными соглашениями Российской Федерации с заинтересованными государствами. *(Статья 2 в редакции Закона РФ от 22 декабря 1992 № 4185-1)*

Статья 2.1. Пострадавшими от политических репрессий признаются дети, супруга (супруг), родители лиц, расстрелянных или умерших в местах лишения свободы и реабилитированных посмертно.

Часть вторая утратила силу. *(Федеральный закон от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 3. Подлежат реабилитации лица, которые по политическим мотивам были:

а) осуждены за государственные и иные преступления;

б) подвергнуты уголовным репрессиям по решениям органов ВЧК, ГПУ — ОГПУ, УНКВД — НКВД, МГБ, МВД, прокуратуры и их коллегий, комиссий, «особых совещаний», «двоек», «троек» и иных органов, осуществлявших судебные функции;

в) подвергнуты в административном порядке ссылке, высылке, направлению на спецпоселение, привлечению к принудительному труду в условиях ограничения свободы, в том числе в «рабочих колоннах НКВД», а также иным ограничениям прав и свобод;

г) необоснованно помещены по решениям судов и несудебных органов в психиатрические учреждения на принудительное лечение; *(в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

д) необоснованно привлечены к уголовной ответственности и дела на них прекращены по нереабилитирующим основаниям; *(п. «д» введен Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

е) признаны социально опасными по политическим мотивам и подвергнуты лишению свободы, ссылке, высылке по решениям судов и внесудебных органов без предъявления обвинения в совершении конкретного преступления. *(п. «е» введен Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 4. Не подлежат реабилитации лица, перечисленные в статье 3 настоящего Закона, обоснованно осужденные судами, а также подвергнутые наказаниям по решению несудебных органов, в делах которых имеются достаточные доказательства по обвинению в совершении следующих преступлений:

а) измена Родине в форме шпионажа, выдачи военной или государственной тайны, перехода на сторону врага; шпионаж, террористический акт, диверсия; *(в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

б) совершение насильственных действий в отношении гражданского населения и военнопленных, а также пособничество изменникам Родины и фашистским оккупантам в совершении таких действий во время Великой Отечественной войны;

в) организация бандформирований, совершавших убийства, грабежи и другие насильственные действия, а также принимавших личное участие в совершении этих деяний в составе бандформирований; *(п. «в» в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

г) военные преступления, преступления против мира, против человечности и против правосудия. *(п. «г» в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Кроме того, не подлежат реабилитации направленные в административном порядке на спецпоселение лица из числа репатриированных советских граждан (военноплен-

ных и гражданских лиц), служивших в строевых и специальных формированиях немецко-фашистских войск, полиции, если имеются доказательства их участия в разведывательных, карательных и боевых действиях против Красной Армии, партизан, армий стран антигитлеровской коалиции и мирного населения, за исключением тех, кто впоследствии принимал участие в боевых действиях против немецко-фашистских войск в составе Красной Армии, партизанских отрядов или в движении Сопротивления. *(Часть вторая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 5. Признаются не содержащими общественной опасности нижеперечисленные деяния и реабилитируются независимо от фактической обоснованности обвинения лица, осужденные за:

а) антисоветскую агитацию и пропаганду;

б) распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный или общественный строй;

в) нарушение законов об отделении церкви от государства и школы от церкви;

г) посягательство на личность и права граждан под видом исполнения религиозных обрядов,

д) побег из мест лишения свободы, ссылки и спецпоселения, мест привлечения к принудительному труду в условиях ограничения свободы лиц, которые находились в указанных местах в связи с необоснованными политическими репрессиями *(п. «д» введен Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*, то есть по статьям 70 *(в редакции, действовавшей до Указа Президиума Верховного Совета Российской Федерации от 11 сентября 1990 года)*, 190-1, а также по статьям 142 и 227 Уголовного кодекса Российской Федерации и аналогичным нормам ранее действовавшего законодательства *(в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*.

II. Порядок реабилитации

Статья 6. Заявления о реабилитации могут быть поданы самими репрессированными, а равно любыми лицами или общественными организациями. Заявления подаются по месту нахождения органа или должностного лица, принявшего решение о применении репрессий, либо по месту жительства заявителя, в отношении лиц, указанных в пункте «в» статьи 3 настоящего Закона, — в органы внутренних дел, в отношении прочих репрессированных — в органы прокуратуры. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Срок рассмотрения заявлений о реабилитации не может превышать трех месяцев.

Статья 7. Органы внутренних дел по заявлениям заинтересованных лиц или общественных организаций устанавливают факт применения ссылки, высылки, направления на спецпоселение, привлечения к принудительному труду в условиях ограничения свободы и иных ограничений прав и свобод, установленных в административном порядке, и составляют заключение и выдают справку о реабилитации или сообщают об отказе в выдаче такой справки. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Часть вторая утратила силу. *(Федеральный закон от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Решение органов внутренних дел об отказе в выдаче справки о реабилитации может быть обжаловано в суд в порядке, предусмотренном для обжалования неправомерных действий органов государственного управления и должностных лиц, ущемляющих права граждан.

Статья 8. Органы прокуратуры с привлечением по их поручению органов государственной безопасности и внутренних дел устанавливают и проверяют все дела с неотмененными до введения в действие настоящего Закона решениями судов и несудебных органов на лиц, подлежащих реабилитации в соответствии с пп. «а», «б», «г», «д», «е», статьи 3 и статьей 5 настоящего Закона. Порядок указанной работы и распределение обязанностей определяются Генеральным прокурором Российской Федерации. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

По материалам проверки органы прокуратуры составляют заключения и выдают справки о реабилитации заявителям, а при отсутствии таковых периодически представляют сведения о реабилитированных для публикации в местной печати.

При отсутствии оснований для реабилитации органы прокуратуры по указанным в пункте «д» статьи 3 настоящего Закона делам составляют заключение об отказе в реабилитации, а по указанным в пунктах «а», «б», «г» и «е» статьи 3 настоящего Закона делам в случае поступления заявлений заинтересованных лиц или общественных организаций направляют эти дела с заключениями в суд в соответствии со статьей 9 настоящего Закона. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

В отношении лиц, обвинявшихся в контрреволюционных, особо опасных государственных преступлениях по совокупности с другими видами преступлений, либо когда в действиях лиц усматриваются признаки не контрреволюционных, особо опасных государственных, а других видов преступлений, пересмотр дел и материалов производится в общем порядке, установленном уголовно-процессуальным законодательством Российской Федерации. *(Часть четвертая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 8.1. По заявлениям заинтересованных лиц или общественных организаций о признании подвергшимися политическим репрессиям и подлежащими реабилитации лиц, указанных в статье 1.1 настоящего Закона, либо пострадавшими от политических репрессий детей, супругов, родителей репрессированных лиц, указанных в статье 2.1 настоящего Закона, органы прокуратуры и внутренних дел проверяют материалы уголовных и административных дел, составляют заключения и выдают справки о признании лиц подвергшимися политическим репрессиям и подлежащими реабилитации либо пострадавшими от политических репрессий или сообщают об отказе в их выдаче соответственно:

органы прокуратуры — в случаях, когда репрессии осуществлялись по решениям судов и внесудебных органов;

органы внутренних дел — в случаях, когда репрессии осуществлялись в административном порядке органами исполнительной власти, должностными лицами, общественными организациями или их органами, наделявшимися административными полномочиями. *(В редакции Федерального закона от 9 февраля 2003 № 26-ФЗ)*

Решения об отказе в выдаче справок о признании лиц подвергшимися политическим репрессиям и подлежащими реабилитации либо пострадавшими от политических репрессий могут быть обжалованы в порядке, предусмотренном Законом Российской Федерации «Об обжаловании в суд действий и решений, нарушающих права и свободы граждан». *(В редакции Федерального закона от 9 февраля 2003 № 26-ФЗ). (Статья 8.1 введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 9. Решения по делам, предусмотренным частью третьей статьи 8 настоящего Закона, принимаются:

а) на осужденных — судами, которыми выносились последние судебные решения. Дела, по которым приговоры, определения, постановления были вынесены упраздненными или расформированными судами, а также военными трибуналами в отношении гражданских лиц, передаются на рассмотрение тех судов, к подсудности которых эти дела отнесены по действующему законодательству. Территориальная подсудность дела определяется по месту вынесения последнего судебного решения;

б) подвергнутых внесудебным репрессиям:

в отношении гражданских лиц — Верховными Судами автономных республик, областными, краевыми судами, судами автономных областей, автономных округов,

а в отношении военнослужащих — военными трибуналами округов и флотов, на территории которых действовали соответствующие несудебные органы.

В случае спора о подсудности дела могут передаваться из одного суда в другой по распоряжению Председателя Верховного Суда Российской Федерации. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Дела, предусмотренные частями третьей и четвертой статьи 8 настоящего Закона, разрешенные бывшим Верховным Судом СССР, пересматриваются Верховным Судом Российской Федерации:

разрешенные судебными коллегиями Верховного Суда СССР — судебными коллегиями Верховного Суда Российской Федерации,

разрешенные Пленумом Верховного Суда СССР — Президиумом Верховного Суда Российской Федерации.

Президиум Верховного Суда Российской Федерации может также пересматривать дела данной категории, по которым им же принимались решения ранее. *(Часть введена Законом РФ от 22 декабря 1992 № 4185-1, в редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 10. Дела, поступившие в суд с отрицательным заключением прокурора, рассматриваются в судебных заседаниях по правилам пересмотра судебных решений в порядке надзора, установленном действующим уголовно-процессуальным законодательством Российской Федерации с изъятиями, предусмотренными настоящим Законом. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

В результате рассмотрения дела суд признает лицо не подлежащим реабилитации либо признает, что лицо репрессировано необоснованно, отменяет состоявшееся решение и дело в отношении него прекращает. Суд может также внести изменения в ранее состоявшееся решение.

В отношении лица, признанного судом не подлежащим реабилитации, заявителям вручается копия определения (постановления) суда, а в случае признания его необоснованно репрессированным — справка о реабилитации.

Определение (постановление) суда может быть опротестовано в вышестоящий суд по заявлению заинтересованных лиц или общественных организаций. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

При пересмотре дела и внесении изменений в ранее принятые решения (в том числе о частичной реабилитации) заинтересованным лицам или общественным организациям по их просьбе выдается справка о результатах пересмотра дела. *(Часть четвертая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

В отношении других лиц, подвергшихся репрессиям в уголовном, административном порядке и ограничениям в правах и не указанных в статьях 3 и 5 настоящего Закона, действует установленный законодательством Российской Федерации общий порядок обжалования, опротестования и пересмотра решений судов или административных органов. *(Часть пятая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 11. Документы о реабилитации или признании лиц пострадавшими от политических репрессий, выданные в государствах — бывших союзных республиках СССР или бывшими государственными органами СССР, имеют силу на территории Российской Федерации.

При необходимости органы прокуратуры и внутренних дел Российской Федерации запрашивают у соответствующих органов государств — бывших союзных республик СССР, выдавших эти документы, сведения об основаниях реабилитации и дают заключение по запросам соответствующих ведомств при решении вопросов, указанных в части второй статьи 12 настоящего Закона. *(Часть первая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Суды, органы прокуратуры и внутренних дел Российской Федерации, федеральные органы государственной безопасности, государственные архивы и органы, осуществляющие архивное хранение дел, связанных с репрессиями, по просьбам государственных и общественных организаций, а также граждан государств — бывших союзных республик СССР оказывают правовую помощь в вопросах, связанных с реабилитацией, включая пересылку выписок из дел, копий документов и других материалов по установлению фактов применения репрессий, конфискации, изъятия и утраты имущества. *(Часть вторая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Реабилитированные лица, а с их согласия или в случае их смерти — родственники имеют право на ознакомление с материалами прекращенных уголовных и административных дел и получение копий документов. Ознакомление других лиц с указанными материалами производится в порядке, установленном для ознакомления с материалами государственных архивов. Использование полученных сведений в ущерб правам и законным интересам проходящих по делу лиц и их родственников не допускается и преследуется в установленном законом порядке. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Реабилитированные лица и их наследники имеют право на получение сохранившихся в делах рукописей, фотографий и других личных документов. По ходатайству заявителей органы, осуществляющие архивное хранение дел, связанных с репрессиями, обязаны, если располагают соответствующими сведениями, сообщить им время, причины смерти и место погребения реабилитированного. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

III. Последствия реабилитации

Статья 12. Реабилитированные лица восстанавливаются в утраченных ими в связи с репрессиями социально-политических и гражданских правах, воинских и специальных званиях, им возвращаются государственные награды, предоставляются меры социальной поддержки, выплачиваются компенсации в порядке, устанавливаемом настоящим Законом и законами субъектов Российской Федерации. *(В редакции Закона РФ от 22 декабря 1992 № 4185-1, Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Восстановление в правах лиц, репрессированных за пределами Российской Федерации, но постоянно проживающих на ее территории, предоставление им мер социальной поддержки и выплата компенсаций производится в том случае, если принятые в отношении их уполномоченными на то органами государств — бывших союзных республик СССР решения о реабилитации не противоречат законодательству Российской Федерации. *(Часть вторая введена Законом РФ от 22 декабря 1992 № 4185-1;в редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

При признании лица необоснованно репрессированным только в части предъявленного обвинения осуществляется восстановление тех прав, которые были нарушены в связи с необоснованными политическими обвинениями.

Реабилитированным лицам и их наследникам возмещается причиненный в связи с репрессиями материальный вред за счет федерального бюджета. *(Часть четвертая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1; в редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 13. Признается право реабилитированных лиц, утративших жилые помещения в связи с репрессиями, возвращаться для проживания в те местности и населенные пункты, где они проживали до применения к ним репрессий. В случае возвращения на прежнее место жительства реабилитированные лица и члены их семей принимаются на учет и обеспечиваются жилыми помещениями в порядке, предусмотренном законодательством субъектов Российской Федерации.

Это право распространяется также на членов их семей и других родственников, проживавших совместно с репрессированными лицами до применения к ним репрессий, а также на детей, родившихся в местах лишения свободы, в ссылке, высылке, на спецпоселении. При отсутствии документального подтверждения факт вынужденного переселения, связанного с репрессиями родственников, может устанавливаться судом. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1, Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 14. Восстанавливаются в гражданстве Российской Федерации все жители Российской Федерации, лишенные гражданства без их свободного волеизъявления. Восстановление в гражданстве осуществляется в порядке, предусмотренном законодательством Российской Федерации. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Статья 15. Лицам, подвергшимся репрессиям в виде лишения свободы, помещения на принудительное лечение в психиатрические лечебные учреждения и впоследствии реабилитированным, органами социальной защиты населения по месту их жительства на основании документов о реабилитации и о времени нахождения в местах лишения свободы и психиатрических лечебных учреждениях единовременно выплачиваются денежные компенсации из расчета 75 рублей за каждый месяц лишения свободы или пребывания в психиатрических лечебных учреждениях, но не более 10 000 рублей. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1, Федерального закона от 7 августа 2000 № 122-ФЗ)*

Часть вторая исключена. *(Закон РФ от 26 июня 1992 № 3130-1)*

Выплата компенсации наследникам не производится, кроме случаев, когда компенсация была начислена, но не получена реабилитированным. Лицам, на которых распространяется действие Указа Президиума Верховного Совета СССР от 18 мая 1981 года «О возмещении ущерба, причиненного гражданину незаконными действиями государственных и общественных организаций, а также должностных лиц при исполнении ими служебных обязанностей», компенсация производится за вычетом сумм, выплаченных на основании этого Указа.

Порядок выплаты компенсаций, предусмотренных настоящей статьей, распространяется на лиц, репрессированных за пределами Российской Федерации, но постоянно проживающих на ее территории. Выплата компенсаций этим лицам производится на основании документов о реабилитации и о времени пребывания в местах лишения свободы, выданных в государствах — бывших союзных республиках СССР или государственными органами бывшего Союза ССР. Выплата или перерасчет размеров компенсаций лицам, получившим ее в государствах — бывших союзных республиках СССР, не производится. *(Часть четвертая введена Законом РФ от 22 декабря 1992 № 4185-1)*

Лицам, которым при пересмотре дел и в связи с признанием необоснованности обвинений по политическим мотивам была изменена мера наказания, производится за время их пребывания в местах лишения свободы сверх срока, назначенного при пересмотре дел, выплата денежных компенсаций. Денежные компенсации в этих случаях выплачиваются на основании справок о результатах пересмотра дел. *(Часть пятая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Лицам, проживающим за пределами Российской Федерации, денежные компенсации выплачиваются по месту их жительства в Российской Федерации до применения репрессий, а в случаях, когда место жительства определить невозможно, — по месту применения репрессий. *(Часть шестая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

Финансирование расходных обязательств по выплате денежных компенсаций, предусмотренных настоящей статьей, осуществляется за счет средств федерального бюджета в порядке, определяемом Правительством Российской Федерации. *(Часть седьмая введена Федеральным законом от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 16. Реабилитированные лица и лица, признанные пострадавшими от политических репрессий, обеспечиваются мерами социальной поддержки в соответствии с законами субъектов Российской Федерации.

Расходные обязательства по обеспечению мерами социальной поддержки реабилитированных лиц и лиц, признанных пострадавшими от политических репрессий, являются расходными обязательствами субъектов Российской Федерации.

Российская Федерация обеспечивает софинансирование мер социальной поддержки указанным категориям граждан путем предоставления бюджетам субъектов Российской Федерации субсидий, исходя из их фактической численности, в пределах объемов средств, выделяемых на эти цели в федеральном бюджете на очередной финансовый год. *(Статья 16 в редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 16.1. Реабилитированным лицам возвращается конфискованное, изъятое и вышедшее иным путем из их владения в связи с репрессиями имущество, либо возмещается его стоимость, либо выплачиваются денежные компенсации.

Не подлежит возврату, возмещению или компенсации:

— имущество (в том числе жилые дома), национализированное (муниципализированное) либо подлежавшее национализации (муниципализации) в соответствии с законодательством, действовавшим на момент конфискации, изъятия, выхода имущества из владения иным путем;

— имущество, уничтоженное во время гражданской и Великой Отечественной войн, а также в результате стихийных бедствий;

— земля, плодово-ягодные насаждения, неубранные посевы;

— имущество, изъятое из гражданского оборота.

Часть третья утратила силу. *(Федеральный закон от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Реабилитированным лицам возмещается стоимость конфискованного жилого дома в порядке и размерах, предусмотренных частью шестой настоящей статьи. *(Часть четвертая в редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122- ФЗ)*

Имущество возвращают государственные и общественные организации, у которых оно находится, без возмещения износа имущества и взыскания расходов на его хранение. При невозможности возврата реабилитированным лицам сохранившегося имущества возмещается его стоимость в соответствии с произведенной в установленном порядке оценкой, но в размере не более 4000 рублей за имущество без жилых домов или 10000 рублей за все имущество, включая жилые дома. В таких же размерах возмещается стоимость несохранившегося имущества. *(В редакции Федерального закона от 7 августа 2000 № 122-ФЗ)*

В случаях, когда факт конфискации, изъятия или выхода имущества из владения иным путем установлен, но отсутствуют или утрачены документы о характере, состоянии и количестве этого имущества, выплачиваются денежные компенсации в размере до 4000 рублей за имущество без жилых домов или 10000 рублей за все имущество, включая жилые дома. *(В редакции Федерального закона от 7 августа 2000 № 122-ФЗ)*

В случае смерти реабилитированных лиц возврат имущества, возмещение его стоимости или выплата денежных компенсаций производится их наследникам по закону первой очереди. *(В редакции Федерального закона от 1 июля 2005 № 78-ФЗ)*

Возврат имущества, возмещение его стоимости или выплата денежных компенсаций производится реабилитированным лицам по месту нахождения или реализации этого имущества на момент применения репрессий независимо от того, где были репрессированы и проживают в настоящее время реабилитированные лица.

Вынесенные решения соответствующих органов о возврате имущества, возмещении его стоимости или выплате денежных компенсаций не подлежат пересмотру, а выплаченные суммы — перерасчету. *(В редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Заявления о возврате имущества, возмещении его стоимости или выплате денежных компенсаций должны быть поданы в течение трех лет после введения в действие настоящего Закона, а в случае более поздней реабилитации — в течение трех лет с момента получения документа о реабилитации.

Решения о возврате имущества, возмещении его стоимости или выплате денежных компенсаций принимают органы исполнительной власти субъектов Российской Федерации, органы местного самоуправления на основании заключений комиссий по восстановлению прав реабилитированных жертв политических репрессий, образованных в соответствии с Постановлением Президиума Верховного Совета Российской Федерации «О комиссиях по реабилитации жертв политических репрессий». *(В редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Споры, связанные с возвратом имущества, возмещением его стоимости или выплатой денежных компенсаций, разрешаются судом.

Финансирование расходных обязательств по выплате денежной компенсации, предусмотренной настоящей статьей, осуществляется за счет средств федерального бюджета в порядке, определяемом Правительством Российской Федерации. *(Часть четырнадцатая вве-*

дена Федеральным законом от 22 августа 2004 № 122-ФЗ). (Статья 16.1 введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)

Статья 17. Действие статей 12–16 настоящего Закона распространяется на жертвы политических репрессий, которые были реабилитированы до принятия настоящего Закона.

Порядок выплаты денежных компенсаций, возврата конфискованного имущества или возмещения его стоимости устанавливается специальными положениями, утверждаемыми Правительством Российской Федерации. *(Часть вторая введена Законом РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1; в редакции Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Статья 18. Списки лиц, реабилитированных на основании настоящего Закона, с указанием основных биографических данных, обвинений, по которым они признаны реабилитированными, периодически публикуются органами печати. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1, Федерального закона от 22 августа 2004 № 122-ФЗ)*

Признанные в установленном порядке виновными в преступлениях против правосудия работники органов ВЧК, ГПУ — ОГПУ, УНКВД — НКВД, МГБ, прокуратуры, судьи, члены комиссий, «особых совещаний», «двоек», «троек», работники других органов, осуществлявших судебные полномочия, лица, участвовавшие в расследовании и рассмотрении дел о политических репрессиях, несут уголовную ответственность на основании действующего уголовного законодательства. Сведения о лицах, признанных в установленном порядке виновными в фальсификации дел, применении незаконных методов расследования, преступлениях против правосудия, периодически публикуются органами печати. *(В редакции Закона РФ от 3 сентября 1993 № 5698-1)*

IV. Заключительные положения

Утратил силу *Федеральный закон от 22 августа 2004 № 122-ФЗ (редакция 29 декабря 2004).*

Президент Российской Федерации Б. Ельцин

Ведомости Съезда народных депутатов РСФСР и Верховного Совета РСФСР. — 1991. — № 44. — Ст. 1428; Ведомости Съезда народных депутатов Российской Федерации и Верховного Совета Российской Федерации. — 1992. — № 28. — Ст. 1624.

Опубліковано: Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М., 1993. — С. 194–204; http://www.memo.ru/rehabilitate/laws/2004/rea-law4.htm

Розділ III

НАРИСИ, СПОГАДИ, СТАТТІ

Третій розділ книги містить розповіді про репресованих одеситів і мешканців Одещини. Це різні за жанром матеріали, більшість з них — біографічні нариси: документальні, публіцистичні, художні; декілька — спогади самих репресованих чи їхніх рідних; кілька — статті, в яких на прикладі архівно-слідчих справ окремих осіб аналізуються закономірності репресивної політики певного періоду.

В цих публікаціях представлені люди різного віку, статі, національностей, освіти, професій, посад, репресовані у всі періоди існування радянської влади. Серед них науковці, лікарі, вчителі, священики, викладачі вузів, актори, інженери, юристи, письменники, бібліотекарі, залізничники, торговці, селяни, ремісники, партійні та радянські працівники; українці, росіяни, євреї, німці, болгари, молдавани, поляки, грек, італієць, білорус, литовець. Вони дуже різні, але всі — яскраві особистості.

Послідовність матеріалів хронологічна — за часом здійснення репресій. Починають розділ публікації про людей, репресованих у 20-ті роки, завершують — спогади про 70–80-ті. Але багато героїв нарисів були репресовані неодноразово, тому в межах одного життєпису можуть відображатися різні періоди радянської історії і притаманні їм особливості репресивної політики. По-різному склалися долі заарештованих: деяких звільнили, більшість відправили до концтаборів, у висилку, розстріляли, дехто пережив тортури в'язниць і таборів та пішов з життя незабаром після звільнення.

Редколегія не мала на меті представити в цьому розділі біографії найвидатніших і найвідоміших одеситів та мешканців Одещини, які зазнали репресій. Така задача могла б бути поставлена, якщо були б відомі імена всіх репресованих і доступні всі архівні документи. На жаль, це далеко не так. Але кожний постраждалий, кожна історія загубленого життя варта не лише пам'яті, а й дослідження і повернення з небуття. Саме тому поруч з такими відомими в історії Одеси родовими іменами як Анатра, Петрококіно, Цомакіон, такими видатними діячами науки і мистецтва двадцятого століття як Михайло Слабченко, Ноте Лур'є, Михайло Гордієвський, Микола Савченко представлені біографії багатьох інших людей, які всі разом дають можливість сучасному читачеві уявити та відчути трагедію нещодавнього минулого.

Автори, як і герої нарисів, теж яскраві особистості, і в публікаціях звучать голос, інтонації кожного. Це автори книг з історії репресій: кандидат філологічних наук Віра Олександрівна Фабіанська — автор книги «Из небытия», кандидат історичних наук Галина Леонідівна Малинова — автор книги «Из-под завесы тайны…», кандидат технічних наук Володимир Олександрович Смирнов — автор п'ятитомного «Реквиема ХХ века», кандидат історичних наук Едуард Петрович Петровський і магістр історії Ігор Васильович Бринош — автори книги «Біль минулого», колишній репресований Володимир Михайлович Гридін — автор книги «Мы, которых не было». Це доктор історичних наук Микола Іванович Михайлуца — автор монографій і статей з історії церкви на Одещині, кандидати історичних наук Лілія Григорівна Білоусова — автор-укладач багатьох випусків «Трудів Державного архіву Одеської області», Олег Борисович Бриндак — автор монографії про ліквідацію більшовиками політичної опозиції, Валерій Валерійович Левченко — автор монографії про Одеський інститут народної освіти, кандидат медичних наук Борис Григорович Херсонський — автор наукових монографій і поет. Це автори численних статей з історії Одеси наукові співробітники Одеського літературного музею Ганна Олександрівна Місюк та Лілія Олексіївна Мельниченко, журналіст Олександр Йосипович Бірштейн, молоді науковці-історики Олена Іванівна Сирота і Дмитро Олегович Трибушний.

У наступних книгах серії «Реабілітовані історією. Одеська область» публікація нарисів про долю репресованих та їхніх спогадів буде продовжена.

Олег Бриндак

Війна без переможця: репресивна діяльність радянських каральних органів на Одещині в 1920–1930-ті роки

(За матеріалами справи 37 «Українська контрреволюція» архіву УСБУ в Одеській області)

Війна без переможця — це війна проти власного народу. Саме її вели більшовики в Україні, намагаючись впровадити власну тоталітарну модель суспільства. Широкомасштабні переслідування та репресії проти усіх верств населення були єдиним засобом встановлення побудованої на насиллі диктатури меншості. Основним знаряддям такої політики стали новостворені каральні органи радянської держави.

Залучення для дослідження архівів НК — ДПУ — НКВС дасть можливість правдивіше окреслити трагічну історію того періоду. Водночас коли дослідники зможуть звернутися до архівів каральних органів 20–30-х років, вони стикнуться з цілою низкою труднощів, пов'язаних як із специфікою діловодства НК — ДПУ, так і з особливостями часу їхнього складання. Зокрема при роботі з матеріалами оперативно-секретного відділу одеської надзвичайки, а пізніше — політуправління, основну проблему становлять фрагментарність відомостей та несистематизованість матеріалів в архіві.

Ці обставини зумовлені об'єктивно. В перші роки свого існування каральні органи діяли в оперативному режимі, їхні дії документувалися вже по слідах операцій або ж взагалі не документувалися. На початку 20-х величезна кількість репресій здійснювалася ситуативно і не планувалася, як, наприклад, у 30-ті роки. Задокументовувалися лише окремі справи з сотень. Особливо безконтрольними були репресії в сільських районах, де панувало повне свавілля міліцейських, армійських та чекістських ко-

Від редколегії. Розділ починається з цієї статті як показової для дослідження історії репресій. За сучасними офіційними заявами архіви радянських каральних органів в Україні відкриті для широкого дослідження. Але в дійсності це не так. В кінці 90-х років О. Б. Бриндак, який на той час був співробітником УСБУ в Одеській області і мав доступ до архівних джерел, запропонував цю статтю обласній редколегії «Реабілітовані історією», і в 1999 році вона була опублікована у 2-му томі «Одеського мартиролога». Але продовжити дослідження цього історичного джерела виявилося неможливим. Одеська обласна редколегія неодноразово зверталася до керівництва УСБУ в Одеській області з запитами щодо справи 37 «Українська контрреволюція» та інших справ фонду оперативно-розшукових матеріалів, де вона знаходиться. Але кожного разу отримувала відмову. Протягом 2000-х років змінилося багато начальників управління і начальників архіву, але ніхто з них не зважився надати ці матеріали для опису і публікації, і унікальні джерела, конче необхідні для історичних досліджень, досі залишаються закритими. Навіть для обласної редколегії, яка має вести ці дослідження за своїм призначенням, не кажучи вже про широке коло науковців. Гриф секретності і нині не знятий з більшості документів радянських спецслужб. Проблема доступу до архівних джерел про злочини радянської влади проти власного народу поки що залишається в Україні не вирішеною, і комплексне глибинне вивчення історії репресій все ще неможливо. Всупереч всім офіційним деклараціям.

мандирів, які на власний розсуд розправлялися з повстанцями. У переважній своїй більшості репресії тут взагалі були анонімні, і в кращому випадку в звітах каральних загонів вказувалася лише кількість арештів та розстрілів. Однак саме фрагментарні звіти з місць, а також окремі плани каральних акцій з рознарядкою на засоби покарання та резолюціями про виконання надають певний матеріал, що дозволяє визначати масштаби каральної діяльності НК — ДПУ.

Фрагментарність наявної інформації пояснюється також втратою багатьох матеріалів архівів НК — ДПУ, які з різних причин не були систематизовані пізніше. Так, матеріали репресій 20–30-х років архіву управління СБУ в Одеській області умовно об'єднані в справі 37 «Українська контрреволюція»*. Однак тут нагромаджений найрізноманітніший і різноплановий матеріал, який перебуває у розсипу (не описані томи, в більшості з них не пронумеровані сторінки, а в багатьох — випадковий підбір документів). Все це створює величезні труднощі для дослідження.

Подібні обставини не дають змоги викладеному матеріалу претендувати на повноту, однак вони дозволяють хоча б частково заповнити ту прогалину, яка утворилася при дослідженні початкового періоду репресій в радянській державі.

Встановлення тоталітарного режиму управління країною було багатоступеневим та багаторівневим процесом. Воно вміщувало грандіозні економічні перетворення та перерозподіл власності на користь держави, абсолютну етатизацію суспільної та монополізацію ідеологічної сфери тощо. З огляду на масштабність трансформацій та їхню недостатню обумовленість, впровадження в Україні комуністичної моделі з першої спроби — у 1917–1919 роках — зазнало краху і призвело до сплеску національно-визвольної та громадянської воєн.

Для досягнення своєї мети більшовикам була необхідна надзвичайна концентрація політичної влади та її монополізація. За наявних на той час умов це можна було здійснити тільки силовими методами, тому основним інструментом і методом політичної боротьби більшовиків стали терор та репресії.

Боротьба більшовиків за абсолютну владу означала не лише знищення збройної опозиції, але й ліквідацію усіх політичних партій і повне одержавлення так званого третього сектора — громадських і національних організацій, засобів масової інформації, профспілок тощо. Будь-які прояви альтернативного офіційному політичного та громадського життя вважалися проявами «контрреволюції», що в тих умовах означало фактично репресії або смерть. В Україні, де соціально-політичні перетворення ускладнювалися національним та державним відродженням, синонімом контрреволюції стали також слова-антиподи соціалізму — «нація» та «державність». Тому кожен національно свідомий українець підпадав під визначення «контрреволюціонер» та «ворог народу».

Головним супротивником більшовиків в Україні стало селянство, яке, згідно з марксистською ідеологією, було контрреволюційним середовищем. Насправді селяни намагалися будь-що захистити своє життя і домівки від грабунків та насилля влади, в тому числі повного беззаконня і сваволі каральних органів. Як наслідок, повстанський рух на Півдні, зокрема на Одещині, набув широкого розмаху.

Постановою ЦВК Рад України від 8 листопада 1921 року Одещина була оголошена «на становищі загрозливому по бандитизму». Найбільш численні загони отаманів Волинця, Кошового, Солоненка, Підкови, Залізняка та інших діяли в Балтському та Первомайському повітах *[1]*. Точних цифр кількості повстанців та їхніх загонів немає, во-

* Далі посилання на цю справу даються в тексті статті.

ни організовувалися селянами переважно стихійно для протидії тим чи іншим акціям влади та швидко розпадалися. Більш-менш організованими були лише загони, що підпорядковувалися уряду та військовому командуванню УНР і умовно об'єднувалися у так звану Наддністрянську дивізію, якою командував отаман Заболотний.

У боротьбі з «бандитизмом», тобто з повстанцями, радянська влада використовувала найжахливіші методи. Родини, члени яких перебували у повстанських загонах, зазнавали переслідувань, їхнє майно конфісковувалось, а старих та дітей виганяли з домівок. Але найстрашнішим і найпідступнішим методом боротьби стало використання інституту відповідачів. Групи так званих відповідачів з числа заможних і впливових громадян створювалися у кожному селі. В разі поранення або смерті представника радвлади розстрілювалась вдвічі більша кількість відповідачів. А якщо його тіло не знаходили, то ця цифра збільшувалась ще вдвічі. Більшовики не мали на меті таким чином покінчити з повстанцями. Справжня мета створення інституту відповідачів, як свідчить таємна інструкція до наказу № 2 Київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, — «внесення чвар і розшарування в село», створення атмосфери страху і доносів. З цією метою незаможникам, які працювали інформаторами, роздавалося майно відповідачів *[2: 5]*.

Однак самими тільки репресіями, навіть найжорстокішими, більшовики не змогли покінчити з повстанським рухом. Лише введенням непу в 1921 році вони зуміли розколоти селянство та відхилити значну його частину від смертельно небезпечної боротьби. В той же час економічна лібералізація була лише тактичною поступкою, що засвідчив новий виток репресій проти селянства у 1921–1922 роках. Саме в цей час було завдано основного удару опозиційному руху на селі.

«Радянський збірник», що виходив у Харкові у 1921 році, наводить цифру в 6000 розкритих на той час контрреволюційних організацій і груп *[3: 397]*. А за перше півріччя 1922 року чекісти ліквідували по Україні ще 40 партизанських загонів та 29 підпільних організацій *[4: 13]*.

Про цю діяльність свідчать і щомісячні звіти надзвичайної комісії по Одещині за 1921 рік та документи Одеського оперативно-секретного відділу НК — ДПУ. Лише в листопаді — грудні на станції Бірзула було заарештовано 168 «петлюрівців», в Первомайську — 100 «петлюрівців», 180 арештів проведено у Вознесенську (54 з них завершилися смертними вироками), в Тирасполі — 120 арештів, з них 40 розстрілів, в Березовці відповідно 30 арештів і 21 розстріл, в Рибниці — 40 і 21 тощо. Загалом було проведено більше 1000 арештів. *[Доповідь політвідділу за листопад — грудень 1921 р. — Спр. 37, ч. 3]*

В грудні 1921 року чекісти провели ліквідацію обласної петлюрівської організації на чолі з Одеським повстанським комітетом Південної групи військ УНР: було заарештовано 50 осіб. В Тирасполі надзвичайна трійка розстріляла публічно 168 «бандитів», в Балті — 242. Були проведені розстріли в Первомайську та інших населених пунктах. *[Спр. 37, ч. 3]*

У жовтні 1922 року в ході доліквідації «петлюрівської» організації у Первомайському повіті, яка, за даними ДПУ, нараховувала до 400 членів, було заарештовано 700 осіб, серед них навіть 5 комуністів, хоча комісія по боротьбі з антирадянськими партіями визначила «норму» арешту — «максимум 50 осіб». Це було забагато навіть для більшовицьких масштабів розправ, тому керівника операції — начальника повітового політвідділу Калиновського — було покарано *[5: 78]*. Проте і через кілька років на обліку ДПУ перебувало 1008 членів петлюрівської організації Первомайська. *[Спр. 37, т. 1, ч. 1, арк. 2734]*

Зміна економічної політики, величезні масштаби каральної діяльності, невдалий рейд на територію радянської України загонів Ю. Тютюнника, захоплення завдяки агентурній роботі отамана Заболотного та куратора повстанців Півдня генерала УНР А. Гулого-Гуленка в серпні 1922 року спричинили послаблення, а згодом і знищення селянського повстанського руху на Одещині. До 1923 року одеська міліція відзвітувала про знищення останньої «банди» *[1].*

Однак покінчивши з основними організаційними структурами опозиції, каральні органи радянського режиму, і в першу чергу — ДПУ, не припинили переслідувань опонентів. Новостворена каральна система, як і весь лад, могли ефективно існувати лише за умов максимального напруження, а це вимагало постійного продукування ворогів. Ними, за відсутності явних, стали вороги уявні — в першу чергу колишні громадські і політичні діячі. Переслідування за переконання засвідчили початок вирішального етапу боротьби за абсолютну владу компартії, яка передбачала тотальний контроль над населенням країни.

Передумовою наступних трагічних подій став детальний облік «антирадянських елементів». В цей час на обліку в губернських політуправліннях, згідно з циркулярами центру, знаходилися усі колишні діячі і службовці Центральної Ради, Директорії, гетьманату, українські партійці й активісти культпросвітницького руху, члени інших «антирадянських» партій, колишні офіцери, царські чиновники, поліцейські, члени Союзу хліборобів, церковники, активні кулаки, а також колишні комуністи і комсомольці. *[Спр. 37, т. 4, ч. 2, арк. 2789]*

Цей перелік постійно поповнювався. До нього були занесені кандидати до Установчих зборів, а також усі особи, що стояли на обліку по політичних справах ще в царській поліції. Для цього ДПУ підняло архіви «охранки». *[Спр. 37, т. 4, ч. 1, арк. 150]*

Для пошуку «контрреволюції» використовувалися також архіви установ. Таким чином, наприклад, ДПУ з'ясувало 271 телеграфного працівника, які у 1918 році були мобілізовані в армію Петлюри. *[Спр. 37, ч. 2, арк. 548]*

Для перевірки виявлених таким чином громадян на благонадійність застосовувалися різні методи: на них збирали характеристики, відгуки колишніх колег, а при необхідності вдавалися до провокацій — підсилали сексотів для розмов на актуальні теми (головним чином про репресії відомих діячів) або підкидали «неблагонадійну» літературу. *[Спр. 37, т. 4, ч. 1, арк. 1021]*

Використовуючи детальний облік антирадянських елементів, політуправління готували широкомасштабні операції проти них. Для кожної операції складалися списки, в яких вказувалися не лише відомості про об'єкти операції, але й наперед, без будь-якого звинувачення та суду, визначались засоби покарання для них: обшук, арешт, виселення тощо. Проти декого операція провадилась як засіб морального тиску. *[Спр. 37, т. 4, ч. 2, арк. 2568]*

Боротьба каральних органів із залишками опозиції була на постійному контролі у керівництва країни. Всі уповноважені ДПУ на місцях повинні були давати в центр повну картину «засміченості» кожного населеного пункту «контрреволюційними елементами». *[Спр. 37, т. 4, ч. 2, арк. 2789]*

Центр також постійно вимагав активізації роботи і покращення цифрової звітності щодо боротьби з антирадянськими елементами. Так, циркуляр № 31620 від 12 квітня 1926 року вказував на недоліки у роботі одеського політвідділу, який виявляє мало контрреволюційних елементів. Вказувалось, що «Одеський округ має дати значно більшу кількість об'єктів, що нас цікавлять». *[Спр. 37, т. 3, ч. 2]*

Виконуючи ці розпорядження, Одеське окружне управління ДПУ помітно «покращило» показники своєї роботи з середини 1926 року, незважаючи на те, що основні центри опозиції були ліквідовані ще у 1924–1925 роках. Якщо в лютому 1926 року на обліку перебувало 83 колишні чини УНР і гетьманату, 84 учасники повстань та 99 фігурантів по розробках, серед яких працювало 3 інформатори, то в серпні відповідно — 113, 104 і 106 фігурантів та 5 інформаторів. *[Спр. 37, т. 3, ч. 2].* На час проведення масової операції влітку 1927 року кількість чинів УНР та гетьманату «зросла» до 165, а кількість повстанців — до 143. За цей час було завербовано кілька десятків нових інформаторів. Кількість справ, що знаходились у розробці окружного ДПУ, збільшилась з 3–4 до десятка щомісяця. *[Спр. 37, т. 3, ч. 2]*

Щоб виконати вказівки керівництва, політуправління часом місяцями вело нагляд за об'єктами зацікавленості, намагаючись спіймати їх на проступках. Так, «розробка» переселенців з Волині — колишніх членів УКП «Укапіст» в Цебриківському районі безрезультатно велась більше року (з літа 1925 року), але ніякого компромату знайти не вдалось. І все ж вони були заарештовані під час масової операції в серпні 1927 року. Працівники ДПУ не домоглись від них визнання вини, тому їхні справи були передані для подальшої розробки в особливу нараду ОДПУ в Харків. *[Спр. 37, т. 3, ч. 2]*

Масштабні операції не припинялися і в кінці 20-х років. Так, 29 березня 1929 року по Одеській губернії ДПУ заготувало списки на 99 громадян, 73 з яких — до арешту. Заарештовано ж було 47 осіб, з них 21 «український контрреволюціонер», 13 «білих», 5 «польських колоністів» і т. ін. *[Спр. 37, т. 1, ч. 1, арк. 2570–2575]*

Технічні результати таких операцій вражають не менше. Ніяких компрометуючих документів, крім листування польських та німецьких колоністів з закордоном, знайдено не було. Вилучено було лише кілька незареєстрованих мисливських рушниць. Однак на всіх арештантів були заведені справи. Більш того — була проведена повторна операція, яка лише в одному Первомайську дала ще 59 арештів. *[Спр. 37, т. 1, ч. 1, арк. 2577, 2580]*

Особлива увага приділялася національним діячам. Ставлення влади і каральних органів до українства було характерним: слово «українець» ставало синонімом до слова «петлюрівець».

Уповноважений представник голови ДПУ УСРР В. Балицький в директиві від 30 серпня 1923 року вказав місцевим апаратам як на значний недолік на те, що по Україні немає жодної розробки по петлюрівцях. Наказувалось негайно вжити заходів, взяти на облік усіх петлюрівців, членів українських партій (крім УКП, яка на той час працювала легально), всю українську інтелігенцію і ліквідувати «бандитизм», як у 1921 році. *[Спр. 37, т. 4, ч. 2, арк. 67–68]*

Центр направляв секретним відділам завдання «систематично висвітлювати ставлення до українізації «щирих» українців». *[Спр. 37, т. 3, арк. 1635]* Основна увага тут приділялася викладачам української мови. Практично всі вони знаходилися на обліку політуправлінь і відслідковувалися ними. *[Спр. 37, т. 1, ч. 1, арк. 558, 609, 740]*

Певної довершеності та системності переслідування українства набувають з середини 20-х років. Так, в директиві від 15 березня 1927 року начальник секретного відділу ДПУ Рахліс наказує підлеглим структурам губполітуправління відслідковувати і висвітлювати:

а) настрої серед української інтелігенції, її ставлення до подій внутрішнього життя країни і зовнішньої політики СРСР, до радянських свят і відомих українських діячів;

б) українські товариства, комісії (по українізації), установи;

в) українські партії (осіб, які перебували в «українських антирадянських партіях» — УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ, партії «хліборобів»). *[Спр. 37, т. 3, арк. 1962–1963]*

І це незважаючи на впровадження українізації! Складається враження, що сама політика коренізації була задумана для виявлення залишків національних рухів, які були загрозою так званому інтернаціоналізму більшовиків.

Керуючись подібними циркулярами, Одеське політуправління провадило активну роботу серед української громадськості міста. Співробітники ДПУ розподілили українське товариство Одеси на три групи: прогресивну більшість, яка стояла на радянських позиціях; міщансько-обивательську, яка мала релігійний ухил і боролась за автокефалію української церкви; шовіністичну (з 6 осіб, у більшості колишніх українських партійців). *[Спр. 37, т. 2, ч. 2, арк. 1251–1278]*

ДПУ працювало головним чином з другою і третьою групами, але агентура постійно доповнювала списки першої групи, вважаючи її також неблагонадійною.

Визначення неблагонадійності часом були досить цікаві. Тут поряд з визначеннями типу «вороже ставиться до радянської влади» знаходимо, наприклад, «антисеміт», «полюбляє випити», «незадоволений подовженням робочого дня», «халатно ставиться до своїх обов'язків».

Однією з ознак, за якою секретні співробітники відшукували опозиціонерів, була така: «в повсякденному спілкуванні віддає перевагу українській мові». *[Спр. 37, т. 4, ч. 1, арк. 530]* Тому не дивно, що списки українського «антирадянського елемента» лише по Одесі нараховували кілька сотень осіб. *[Спр. 37, т. 1, ч. 2]*

Не дивно й те, що з часом навіть лідери прорадянської групи української інтелігенції Одеси — професори М. Гордієвський, М. Слабченко та інші потрапили в «чорні списки» і були репресовані як члени фашистської організації колишніх українських есерів, есдеків та боротьбистів. *[Спр. 37, том за 1935 рік]*

Керівництво ДПУ УСРР і протягом 30-х років не припиняло бомбардувати місцеві політуправління вказівками на кшталт циркуляра «Про чергові задачі роботи по українській контрреволюції» (від 28 березня 1932 року) чи телеграми № 83794 від 30 серпня 1937 року «Про рішуче розгортання оперативної роботи щодо боротьбистів з наступним викриттям їхньої підривної повстанської діяльності». Відповідно до них в розробках Одеського політуправління у 30-ті роки постійно було кілька справ по українській контрреволюції. *[Спр. 37, том за 1935 рік]* Переважна більшість з них була сфабрикована слідчими ДПУ — НКВС, які фальсифікували факти або змушували репресованих свідчити проти себе й інших. Не можна спокійно читати, наприклад, матеріали щодо професора Ф. Петруня, який по справі Українського національного центру змушений був свідчити проти себе, М. Грушевського, Й. Гермайзе та інших українських діячів. *[Спр. 37, ч. 3, арк. 58–59]*.

Спираючись на подібні неправдиві свідчення, а також повідомлення сексотів, ДПУ розкручувало нові справи. Таким чином у 1935 році, наприклад, було сфальсифіковано справу колишніх боротьбистів в місті Кірово, дві справи щодо залишків ліквідованої в 1931 році боротьбистської організації — «Літератори» та «Задаток», дві справи на «колишніх членів УВО». *[Спр. 37, том за 1935 рік, арк. 37]*

Процеси та репресії, які виникали на основі цих справ, не були зумовлені боротьбою за владу: у такий спосіб підтримував своє існування тоталітарний режим, одним із «стовпів» якого був репресивний апарат ДПУ — НКВС. Пріоритетним його завданням залишалося недопущення демонополізації влади. Досягалася ця мета як ідейною

дискредитацією, так і безпосередніми репресіями проти опозиції, причому переважна більшість з них здійснювалася у позасудовому порядку, оскільки для їхнього легітимного проведення в більшості випадків у режиму не було ніяких підстав.

Попри всю фрагментарність наявної інформації про діяльність радянських каральних органів, комплексне дослідження їхніх архівів (не лише НК — ДПУ — НКВС, але й міліції, трибуналів, судів, а також партійних комітетів) дасть змогу висвітлити і цю сторінку нашої історії.

Джерела та література

1. Боган С. Повстанський рух в Одеській губернії // Чорноморські новини. — 1998. — 8 вересня.
2. Зборовський А. Літав Орлик, літав мужній // Час. — 1997. — 6 березня.
3. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Визвольний шлях. — 1956. — № 4.
4. Демарев Г. Кровь за кровь (Об антибольшевистском подполье на Подолии в двадцатые годы) // Наша республика. — 1995. — 31 марта.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 29. — Оп. 1. — Спр. 390.

Наталя Литвиненко

Розстріляні у двадцятому

Мій дідусь **Костянтин Трохимович Литвиненко**, купець другої гільдії, і племінник моєї бабусі **Семен Михайлович Шульгін** у травні 1920 року були заарештовані Одеською надзвичайкою і через два тижні розстріляні.

Про трагедію нашої родини ми довідалися, коли стали достатньо дорослими, щоб розуміти, що можна говорити, а чого не можна. Тому відомості наші про дідуся мають, на жаль, фрагментарний характер.

Був дідусь з бідних селян, народився у 1874 році в Київській губернії, українець, ніде не вчився (освіта домашня, як сказав він на допиті), але, мабуть, мав природні здібності і займався самоосвітою (його дочка згадувала згодом, що десь близько сорока років він почав вивчати алгебру із учителем математики, що приходив до них додому). Приїхав він до Одеси спробувати щастя приблизно у 1895 році, двадцяти років від роду, і пішов у торгівлю. Шлях до статку був важким — багатогодинна робота забирала всі сили (бабуся розповідала, що на його долонях були рубці від опіку: якось після роботи він, гріючи руки над плитою, заснув стоячи й опустив руки на розпечену поверхню).

К. Т. Литвиненко з дружиною

Познайомилися дідусь із бабусею у 1902 або 1903 році. Він був тоді вже прикажчиком, працював у гастрономічному магазині на Садовій, 19. Бабуся, покоївка в родині доктора медицини, приходила туди за покупками. Походила вона із селян Курської губернії, росіянка; у її метриці написано, що батько — колишній дворовий. Потрапила вона до Одеси випадково, її бариня-купчиха, переїжджаючи до Одеси, взяла бабусю з собою.

Напевно, весілля була дуже скромним, тому що весільної фотографії немає. Але незабаром після весілля дід придбав на виплату магазин у свого хазяїна, коли той купив собі більший.

Справи в магазині йшли успішно: по-перше, тому що Садова — це вулиця, де жили забезпечені люди; по-друге, поруч Новоросійський університет, і студенти були його постійними покупцями (бабуся згадувала, що вони могли постукати пізно вночі, і дід вставав з постелі й відпускав товар). До того ж товари були високої якості й різноманітні, дід навіть почав конкурувати з Дубініним, магазин якого знаходився на Дерибасівській. Виділявся український асортимент, не випадково у вітрині магазина був напис «Найкраща птиця — то українська ковбаса».

У 1908 році народилася дочка (у її метриці записано, що батько із селян), у 1911 році — син (у його метриці вже записано, що батько — купець другої гільдії). Сина

назвали Тарасом на честь Тараса Григоровича Шевченка. Дідусь щиро любив неньку Україну, ця любов була для нього святою. Він розмовляв українською, бабуся — російською, але це їм нітрохи не заважало: у родині панували мир, згода і любов.

За натурою дідусь був доброю людиною й, треба думати, гідно оплачував працю своїх робітників. У нас довгі роки зберігалася фотографія куховарки (вона готувала кулінарні вироби) з дочкою: дочка — у гімназичній формі, а куховарка одягом й зачіскою була схожою на купчиху (кілька років тому ми передали фотографію її онучці).

Звістка про те, що син Трохима Литвиненка в Одесі став хазяїном магазина, поширилася Маньківкою, і ті односільчани, які наважувалися приїхати до Одеси за щастям, обов'язково зверталися до діда. А знаходили вони його за допомогою візника — ім'я діда зробилося популярним в Одесі, і його магазин знали всі візники. Дідусь брав участь у долі своїх односельців, допомагав влаштовуватися їм на роботу.

Із трьома працівниками магазина знайомство нашої родини тривало аж до їхньої смерті, і всі вони дуже тепло згадували про дідуся.

Особливо теплими були відносини нашої родини з Надією Федорівною Шевченко. Коли мені (онучці) було років дванадцять-тринадцять, вона передала мені «Кобзар» у шкіряній палітурці 1914 року видання за редакцією Доманицького, пояснивши, що це був подарунок їй від мого дідуся. Пізніше моя мати передала його в шкільний музей Т. Г. Шевченка в селі Ясинів Любашівського району, де вчителював її однокласник. Туди ж вона віддала ювілейну медаль із зображенням Кобзаря, певно, випущену «Просвітою». Дочка знала, що батько був членом «Просвіти», і говорила, що він робив туди пожертвування.

У родині зберігся переказ, що дід під час єврейських погромів переховував у своєму будинку родину єврея-купця.

Дід був музично обдарованою людиною, грав на бандурі. Родина прагнула культури; наша бабуся, незважаючи на малограмотність, любила читати — її ми запам'ятали вже на схилі віку, вона читала за допомогою збільшувального скла, відвідувала театри, у тому числі й оперний (як вона казала, Міський театр). У 1916 році дочку віддали вчитися в українську гімназію Пашкової.

Під час революції через безлад на міських вулицях торгувати було небезпечно, тому магазин на Садовій, 19 продали, родина переїхала на Великий Фонтан, і дідусь відкрив там гастрономічний магазин між 13-ю і 14-ю станціями (близько до дачі Шишкіна). У числі постійних покупців цього магазина був письменник Купрін. Але у жовтні 1918 року родина знову переїжджає на Садову, купивши приміщення для магазина в будинку № 11. Постійні зміни влади в Одесі 1918 і 1919 років будинку Литвиненка не торкнулися. Трагедія відбулася на початку літа 1920 року, після остаточного встановлення в місті радянської влади.

Заарештували дідуся на Трійцю, здається, у ніч на понеділок (бабуся говорила: «Не люблю свято Трійці, у цей день заарештували мого чоловіка»). Чи почував він себе винним перед новою владою або вважав, що це непорозуміння? Що було в ті страшні два тижні після арешту: чи були катування й знущання? Про що думав він, коли вели на розстріл?

Сьогодні можна тільки запитати: за що?

Про його розстріл написала одеська газета. Бабуся розповідала, що вона йшла двором, а сусіда-«доброзичливець» (вона називала його прізвище), сидячи на ослоні, голосно, щоб усі чули, читав повідомлення про розстріли надзвичайки і назвав прізвище Литвиненка.

Семен Шульгін (стоїть ліворуч)

Одночасно з дідом заарештували бабусиного племінника Семена Шульгіна. У той день він був у них у гостях і залишився ночувати. Приводом для арешту, можливо, стало те, що при обшуку він не захотів відкривати свою скриньку (що там було — можливо, лист від дівчини?). Був він юнаком товариським і, мабуть, подобався дівчатам.

Коротке життя Семена почалося трагічно: мати вмерла у пологах у 1899 році. Жили бідно. Батько так і не одружився; маля і його сестру виховала бабуся по материнській лінії.

Коли наша бабуся Марія Костянтинівна Литвиненко стала на ноги, вона багато допомагала матері й дітям померлої сестри. Про це нам розповідали троюрідні сестри зі слів своєї мами.

Біля тринадцяти років Сеня переїхав до тітки в Одесу: вирішено було прилучити його до торгівельної справи. Але потім він змінив спеціальність і пішов служити у прожекторну команду. Може, через це його й звинуватили в контрреволюції?

Він розділив долю свого дядька. Чи були вони поруч у трагічний момент, коли йшли з життя?

Через багато років наша, тоді вже дуже літня, сусідка говорила онукові, що діда розстріляли в підвалах будинку на Єкатеринінській (наріжний будинок, що виходить на площу). Про цей будинок розповів Катаєв у своїй повісті «Вже написаний Вертер».

Залишившись одна із двома дітьми без засобів до існування, не маючи спеціальності, бабуся могла працювати тільки домробітницею. Можливо, їй допомогли влаштуватися знайомі діда по «Просвіті», тому що спочатку вона працювала в якогось самотнього літнього професора, а потім — у родині акторів Гаккебуш-Василько.

Дітям вона дала середню фахову освіту. Син хотів учитися далі, але його не прийняли до інституту як сина «ворога народу».

Бабуся пережила чоловіка на тридцять вісім років. Їй дано було ще одне трагічне випробування: поховати сина, що вмер у сорок п’ять від нерозпізнаного запалення легенів. Вона шанувала пам’ять про чоловіка: у кімнаті, де вона спала, висів його портрет з бандурою.

Від редколегії. В архіві УСБУ в Одеській області знаходяться справи розстріляних Костянтина Трохимовича Литвиненка та Семена Михайловича Шульгіна (відповідно № 24529-п та 25070-п). Обидва вони проходять по так званій справі «Просвіти». Заарештовані в ніч на 30 травня 1920 року, звинувачені в «контрреволюції», розстріляні 15 червня 1920 року. Реабілітовані перший у 1991-му, другий у 1992 році.

Вера Фабианская

«Бывшие люди»

(По материалам архивно-следственных дел № 12701-п, 25562-п и 26912-п архива УСБУ в Одесской области)

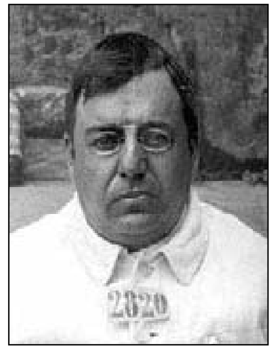

Володимир Анжелович Анатра народився у 1880 році в Одесі, італієць, освіта вища, юрист, позапартійний. Заарештований у 1926 році за звинуваченням в «участі в контрреволюційній організації». Розстріляний 2 лютого 1927 року за постановою колегії ОДПУ від 11 жовтня 1926 року. Реабілітований у 1994 році.

Його дружина **Віра Миколаївна Анатра**, 1883 року народження, у 1949 році звинувачена в «антирадянській агітації» та засуджена до ув’язнення на 10 років у виправно-трудових таборах. Реабілітована у 1992 році.

Владимир Анатра по достижении совершеннолетия нарушил семейные традиции. Он не стал финансистом, промышленником или негоциантом, как его отец и ближайшие родственники. Он поступил на юридический факультет Новороссийского университета. Диплом юриста получил в 1905 году и на протяжении трех лет, совпавших с периодом реакции после поражения первой русской революции, подвизался в роли кандидата на какую-нибудь судебную должность в одесском окружном суде. Когда же пришло время занять место судьи, он уехал за границу, не чувствуя себя способным приговаривать людей к смертной казни, введенной в России Петром Столыпиным. Возвратиться домой заставила смерть отца — Анжело Анатра, известного одесского миллионера.

С 1910 года Владимир Анжелович — владелец 300-тысячного капитала, двух городских домов, загородного особняка-дачи, имения в селе Кошарка Тираспольского уезда, где его избирают мировым судьей. В 1914—1917 годах он принимает на себя обязанности уполномоченного по делам беженцев из районов, охваченных войной. Ему по душе было мирить и спасать.

В 1917 году его ближайшие родственники эмигрируют в Западную Европу. Владимир Анатра отказывается следовать их примеру. «...Муж считал, что он сможет работать при советской власти», — так пояснила его отказ Вера Николаевна Анатра 10 мая 1949 года на допросе в управлении госбезопасности. По-видимому, сын миллионера принадлежал к довольно многочисленной группе российских интеллигентов, которым социалистическая революция представлялась по Н. Г. Чернышевскому — «невестой всех невест». Этот образ не смогли разрушить ни события гражданской войны, ни экспроприация почти всего принадлежавшего ему имущества. Он не примкнул к белым. В 1920 году, когда советскому правительству понадобился опыт «старых спецов», пошел служить в Губвоенпродснаб.

Делопроизводитель — командир транспортного отряда — заведующий аграрным отделом в Цувоенпромхозе — заведующий базовыми складами карантинно-

Повністю нарис опублікований у книзі В. О. Фабіанської «Из небытия» (Одеса, 2003).

пограничного пункта — таков послужной описок В. А. Анатра за три года сотрудничества с новой властью. Но наступило время, когда в хозяйственной сфере началось вытеснение «старых спецов» спешно подготовленными кадрами с партбилетами, и потомственный почетный гражданин Одессы остался без работы. «Несмотря на все свои старания и хорошие аттестаты, я целый год не мог устроиться и вынужден был жить продажей вещей, которых у меня было немного, — писал он в своих показаниях ГПУ 15 июня 1925 года. — Больше всего меня заедали налоги, и все деньги, вырученные от продажи, я тратил на выплату налогов» (взимаемых за владение дачей — *В. Ф.*).

Так дипломированный юрист, свободно говоривший на шести языках, вполне лояльно относившийся к советской власти, прочно занял место в социальной группе, именуемой «бывшие люди». Иллюзии развеялись: «невеста всех невест» по отношению к некогда привилегированным сословиям обернулась жестоким Молохом.

Осознав допущенную ошибку, Владимир Анатра попытался возвратиться в лоно покинутого им семейства, но разрешения на выезд за границу не получил. Счастливый финал старой притчи о блудном сыне в новой ситуации отменялся. Отчаяние подтолкнуло к поискам нелегальных способов пересечения границы, и вскоре он попал в поле зрения работников ГПУ.

Как ни странно, его не торопились арестовывать.

В середине 20-х годов чекисты «разрабатывали» в Приднестровье группу монархистски настроенных зажиточных крестьян. Внедрившись в их ряды, агенты ГПУ должны были изолировать заговорщиков, не навлекая на себя подозрений. Фигура бывшего помещика из Кошарки, пожелавшего покинуть страну, показалась им подходящей для ведения сложной игры.

Через одного из приятелей Владимира Анатра ему предложили сопровождать депутацию крестьян за границу, к великому князю Николаю Николаевичу. «Сопровождающего» даже снабдили деньгами на дорожные расходы. Переход границы назначили на весну 1924 года, сборы — в селе Гроссулово. Затем разыграли инсценировку якобы не состоявшегося по объективным причинам побега.

Ничего не подозревая, Владимир Анатра описывал на допросе в одесском окружном отделе ГПУ свой неудавшийся побег: «На мой вопрос, кто нас перевезет, мне сказали, что в селе Дойбанах на Днестре живет некто Сандул, который часто бывает в Бессарабии и нас перевезет, что там все готово... Когда мы приехали в Дойбаны, то оказалось, что там никого нет... Через час Трофимов привел Ткаченко, который нам сказал, чтобы мы ехали в Гояны и что он туда приедет с Сандулом. Вскоре после нашего приезда в Гояны пришел Ткаченко без Сандула и сказал, что Сандула нет, но что к ночи он придет. Часов в 11 вечера пришел Сандул, который показался мне полупомешанным. На мой вопрос, есть ли лодка, он сказал, что нет, и предложил переправиться вплавь. Я отказался, так как со мною был чемодан со всеми моими вещами. Я его спросил, имеет ли он разрешение, как мне говорил Ткаченко, перевезти нас через Бессарабию. Он сказал, что не имеет и что нас там арестуют. Несмотря на все уговоры я отказался ехать без разрешения и решил вернуться в Одессу. Сандул переговорил с Ткаченко, обещал на следующую же ночь привезти разрешение и переплыл Днестр. На следующую ночь Сандул не пришел; так как нам опасно было оставаться в пограничной полосе, Ткаченко предложил нам поехать к его знакомым на хутор и подождать Сандула там. Мы согласились. Хутор оказался не в 40–50 верстах, как говорил Ткаченко, а гораздо дальше, так что мы ехали целый день и только поздно вечером приехали на хутор Крушельницкий, в 5 верстах от станции Слободка. Там мы прождали Сандула 10 или 12 дней, наконец он приехал и заявил, что румыны категорически отказываются пропустить нас через Бессарабию. Я решил ехать домой».

Вскоре члены крестьянской депутации вместе с Сандулом были арестованы. Владимир Анатра оставался на свободе, и среди членов крестьянского земского союза поползли слухи о его предательстве.

В августе — сентябре 1924 года Ткаченко безвозмездно поселился на даче Анатра на Французском бульваре и за его счет принимал курс морских ванн и массажа, а через пару месяцев Владимир Анжелович узнал, что его постоялец и некоторые другие знакомые из Приднестровья — тайные агенты ГПУ. Связанные с этим эпизодом показания достойны войти в сценарий детектива.

«В первых числах декабря я шел вечером по Пироговской улице и заметил, что какой-то человек с поднятым воротником в военной шинели усиленно за мною следит. Я подошел вплотную к этому человеку и узнал в нем Тита Ивановича Крушельницкого (одного из владельцев хутора — *В. Ф.*). Я очень удивился и спросил его, что это за таинственность и почему если он в Одессе, то не зашел ко мне, а идет за мною следом вот уже полчаса. Тит Иванович ответил, что он давно хотел со мною о многом поговорить, но не решался, и если бы я его не узнал, то он так бы мне ничего не сказал. Но раз я его встретил, то он просит назначить ему время и место для разговоров. Мы с ним тогда же вечером пришли на Куликово поле, и около разрушенной станции трамвая он сказал мне следующее: «Владимир Анжелович, дайте мне слово, что то, что я сейчас скажу вам, останется между нами, и вы никому ничего не скажете». Я дал ему обещание, и он мне рассказал, что Емельян Ткаченко, он же Боровский, провокатор, что его, Крушельницкого, хутор служит Боровскому надежным убежищем для его провокационных целей, что Крыжановский (человек, связавший Анатра с монархистами и ссудивший его деньгами для побега, — *В. Ф.*)... тоже провокатор, и что я попал в сети провокаторов и он меня очень жалеет».

После показаний В. А. Анатра 15 июня 1925 года у окротдела ГПУ было достаточно оснований для его ареста. Но он оставался на свободе еще около года, поскольку чекисты, продолжавшие операции в Приднестровье, все еще нуждались в нем как в прикрытии.

По показаниям Т. И. Крушельницкого (архивно-следственное дело № 12701-п), надобность в его хуторе у чекистов отпала в 1926 году. Тогда же, 13 мая, был арестован В. А. Анатра: «материал» считался «отработанным».

В одесском окротделе ГПУ знали, с чьей подачи Анатра стал членом контрреволюционной организации (статья 60 УК УССР в редакции 1922 года), и с первых же дней его заключения оформляли его на трехлетнюю высылку в Соловки — по тем временам стандартная мера пресечения для «социально опасных элементов». После ареста составляется акт медицинского обследования, в котором говорится, что заключенный жалуется на ревматические боли и на болезнь сердца и почек. «При обследовании обнаружено: правая граница сердца отодвинута вправо за пределы нормы. Тоны сердца глуховаты... Изложенное не может служить препятствием к высылке в Соловки при условии предоставления возможности лечения».

Протокол допроса В. А. Анатра от 18 мая 1926 года — во многом повторение его собственноручных показаний, врученных Владимиром Анжеловичем следователю 15 июня 1925 года. Но теперь тот же следователь прибавил в конце две фразы: «Я должен был ехать за границу как представитель местного крестьянского съезда... основной задачей данного союза было свержение советской власти».

Почему поставил свою подпись под этим протоколом бывший юрист Анатра? Видел ли то, что подписывал? А может быть, он предпочел обвинение в контрреволюционном заговоре той неприглядной роли, которую его обманом заставили сыграть в деле о крестьянском союзе? Кто знает?..

Свидетели по делу, естественно, не допрашивались.

Заключительное постановление по делу, датированное 23 июня 1926 года, производит странное впечатление. Кажется, будто его составляли два разных человека. В констатирующей части содержатся плоды неуемной следовательской фантазии: якобы в период гражданской войны Анатра «по агентурным данным, принимал участие в формировании крестьянских антибольшевистских отрядов», «при установлении советской власти скрывался», «в начале 1924 года вступил в контрреволюционную организацию, именовавшую себя крестьянским земским союзом». В постановляющей же части предлагается «возбудить ходатайство перед особым совещанием при Коллегии ГПУ УССР о высылке гр-на Анатра из пределов г. Одессы и его округа в Соловки, сроком на 3 года». Наказание явно не соответствует якобы установленному преступлению.

Здесь же приводятся мотивы, по которым судебное разбирательство по делу нежелательно: разработка контрреволюционного подполья «велась нашим закордонным агентом через Анатра» и предание суду «вызвало бы расшифрование методов нашей закордонной агентуры», что признано было «нецелесообразным». Нецелесообразность судебного процесса над В. А. Анатра была в тот же день подтверждена и одесской окружной прокуратурой.

20 июля 1926 года особое совещание при Коллегии ГПУ УССР возбудило ходатайство перед ОГПУ «о заключении Анатра Владимира Анжеловича в концлагерь на 3 года». Замена высылки концлагерем несколько сглаживала контраст между констатирующей и постановляющей частями постановления, поступившего из Одесского окротдела ГПУ.

Принятое решение отправили на утверждение в Москву. Но на Лубянке не сочли возможным оставлять в живых человека, знавшего имена агентов их ведомства, и 20 сентября 1926 года особое совещание при Коллегии ОГПУ обратилось с ходатайством в Президиум ЦИКа СССР о предоставлении ему «права вынесения внесудебного приговора по настоящему делу». Через три дня ходатайство было удовлетворено.

11 октября 1926 года Коллегия ОГПУ на своем судебном заседании приняла внесудебный приговор о расстреле Владимира Анжеловича Анатра. Приведен в исполнение 2 февраля 1927 года комендантом ГПУ УССР в Харькове, куда был этапирован заключенный. При казни присутствовали помощник прокурора Харьковского округа и дежурный помощник коменданта.

В. А. Анатра реабилитирован прокуратурой Одесской области 25 июля 1994 года в соответствии со статьей 1 Закона УССР «О реабилитации жертв политических репрессий на Украине» от 17 апреля 1991 года. В заключении облпрокуратуры говорится: «Никаких доказательств участия в контрреволюционной организации В. А. Анатра в деле нет».

Дело в отношении Владимира Анжеловича Анатра представляет интерес не только с точки зрения методов расправы над одним из «бывших людей». В нем имеются материалы, которые указывают на пренебрежение, выказываемое органами ГПУ в адрес органов юстиции. Возглавлявший Генпрокуратуру и Наркомат юстиции УССР

Н. А. Скрыпник был против расстрела В. А. Анатра. Отражением споров по этому вопросу между ним и председателем ГПУ УССР Балицким явился следующий документ, подписанный последним 17 января 1927 года и направленный заместителю председателя ОГПУ Ягоде: «Тов. Скрыпник сообщил мне, что в бытность его в Москве он с Вами договорился о новом рассмотрении дела Анатра Владимира Анжеловича в Чрезсессии Харьковского суда. Прошу подтвердить настоящее».

Подтверждение в деле отсутствует. В нем не было необходимости при наличии в деле двукратных напоминаний, направленных из ОГПУ при Совете народных комиссаров СССР в Харьков: «поспешить исполнением постановления о расстреле, принятого Коллегией 11 октября 1926 года». О поражении в споре с председателем республиканского ГПУ генпрокурора и наркома юстиции УССР свидетельствует и дальнейший ход событий: в 1927 году Н. А. Скрыпник был переведен на должность наркома просвещения Украины. Вскоре он будет объявлен «врагом народа» и расстрелян. Член коммунистической партии с 1897 года, один из организаторов КП(б)У переживет одного из «бывших людей» на каких-нибудь шесть лет.

Галина Малинова

Смолянка

(Из истории одесского Музея книги:
по материалам Государственного архива Одесской области)

Олександра Миколаївна Тюнєєва народилася у 1888 році в Могильові, росіянка, освіта вища, позапартійна. З 1910-х років мешкала в Одесі. Книгознавець та бібліофіл, науковий працівник Одеської публічної бібліотеки. У 1930 році «вичищена» без права працювати в радянських закладах. В роки Другої світової війни рятувала від знищення та вивезення окупантами фонди публічної та університетської бібліотек. Після війни працювала завідувачем наукової бібліотеки інституту ім. Главче. Після смерті академіка В. П. Філатова у 1956 році була зберігачем його літературного архіву. Протягом всього життя займалася теософією. Померла у 1984 році.

Музей книги при Одесской городской публичной библиотеке (ныне Научная библиотека имени Горького) был создан в 1907 году. Целью музея было показать на памятниках старины историю и эволюцию книги как предмета графики, искусства и техники и раскрыть историческую роль книги. Деятельность музея была ориентирована на научную и просветительскую работу.

В 1922 году на базе музея появился отдел редких изданий и рукописей, один из первых в стране. В 20-е годы его возглавляла Александра Николаевна Тюнеева, выдающийся украинский книговед и библиофил.

А. Н. Тюнеева была высокообразованным человеком. Она родилась 26 февраля 1888 года в Могилеве, в семье директора гимназии, статского советника Н. Н. Кравченко. Образование получила в Петербурге, в Смольном институте, по окончании которого в 1905 году прослушала при нем же педагогические курсы. Затем прошла дополнительный двухлетний курс усовершенствования при Лозаннском университете.

В 1909 году Александра Николаевна вышла замуж за Бориса Дмитриевича Тюнеева, известного в Одессе музыковеда, сотрудника «Русской музыкальной газеты», преподавателя Одесской государственной консерватории. И с этой поры ее жизнь неразрывно связана с Одессой, библиотечным делом, просвещением. В 1918–1919 годах она преподавала в Одесском женском институте, а затем перешла на работу в Одесскую публичную библиотеку. Результатом изучения редкой книги был ряд опубликованных ею работ.

В 1925 году в журнале «Библиотечное обозрение» вышла статья «Отдел редких изданий Одесской государственной библиотеки», в которой она пишет: «В настоящее время отдел имеет 3760 томов (1801 название) заинвентаризованных книг. В отдел вошли первоиздания и старопечатные книги, издания, которые вышли и (или) со-

Нарис опублікований у книзі Г. Л. Малинової «Из-под завесы тайны» (Одеса, 2002).

хранились в ограниченном количестве экземпляров, издания особой художественности или богатства оформления, книжки с автографами или экслибрисами известных владельцев прошлого, издания, что имеют особое историческое или политическое значение, рукописи и автографы исторического или историко-литературного значения, альбомы оригинальных рисунков».

Музей книги при Одесской городской публичной библиотеке

Другие работы А. Н. Тюнеевой: обзор деятельности отдела редких изданий (опубликован в Москве, Киеве и Париже), статьи о коллекции миниатюрных изданий Одесской публичной библиотеки (Лейпциг, 1928), о музеях книги в Западной Европе («Бібліотечні вісті», 1930).

Ее перу принадлежит экслибрис публичной библиотеки, печатавшийся в 20–30-е годы на всех бланках библиотеки.

Но над головой А. Н. Тюнеевой уже сгущались тучи. В 1927–1928 годах во всей стране начали срочно перетряхивать архивные и библиотечные фонды, создавать секретные отделы, стараясь отлучить людей от правдивой информации. По указанию ОГПУ выдача литературы из секретных фондов не должна была производиться ни в коем случае.

В Харькове в газете «Пролетарий» в 1929 году появилась издевательская статья «Библиотека испанского короля», где об Одесской публичной библиотеке говорилось следующее: «В библиотеке работают пахнущие мертвечиной дамы... Дамочки стараются, чтобы библиотека носила приличный вид, а потому старательно охраняют ее от советских эмблем и девизов». В декабре того же года библиотеку обследовала комиссия Окросвиты, пришедшая к выводу: «Укрывание сугубо секретных материалов в библиотеке, не уведомляя о том соответствующие органы советской власти, комиссия считает недопустимым явлением, граничащим с преступлением».

Тут же президиум Одесской окружной контрольной комиссии принимает решение о внеочередной чистке библиотеки со следующей формулировкой: аппарат и руководство библиотеки недопустимо плохо работают. От советской общественности укрывались ценные архивы разных партий, в том числе совершенно секретного характера.

О чем шла речь?

В 1918 году при отступлении большевиков ряд учреждений и частных лиц оставили в библиотеке на хранение много ценных документов. Среди них были архив Румчерода, Совета солдатских депутатов за 1917–1918 годы, протоколы заседаний меньшевистского Совпрофа за 1917 год, дела по выборам в Думу, исполкома кадетской

партии Измаила за 1917–1918 годы, архив архиепископа Одесского и Херсонского, переписка Александра III, Николая II и великого князя Николая Николаевича, а также ряд личных собраний (В. В. Шульгина, графов Толстых, Де-Рибаса, Мордовцева, Киселева, Витте и других). Позже к ним прибавился архив немецкого командования, ряда белых офицеров, планы некоторых военных крепостей и многое другое (среди прочего оказались знамена одесского общества «Союза Михаила Архангела»). Приказано было все эти материалы изъять и передать частично в окружной архив, а частично — в окружной отдел ГПУ.

Только немногие из этих документов сохранились в Государственном архиве Одесской области, в основном личные фонды. Большая же часть — архивы Румчерода, Бунда, меньшевистских организаций — забрала Москва. Многое безвозвратно кануло в тайниках ОГПУ.

По результатам чистки Тюнеева была уволена без права работать во всех советских и общественных организациях «за злостное перепрятывание ценных архивных материалов и как человек, не пользующийся политическим доверием». Ей в вину были поставлены даже ее библиографические труды, опубликованные во французских журналах.

Вместе с ней были уволены еще семь человек, откровенно высказывавших несогласие с закрытием церквей и раскулачиванием.

Некоторое время А. Н. Тюнеева работала в библиотечном коллекторе, а затем, вплоть до 1941 года, заведовала медицинской библиотекой института им. Главче. Свой главный подвиг она совершила во время румынской оккупации, по собственной инициативе спасая фонды публичной и университетской библиотек. Ее окружили почетом в 1945-м и забыли в 1947-м.

Олександр Біршт ейн

Батько за сина, син за батька

Михайло Єлисейович Слабченко народився у 1882 році в селі Нерубайському під Одесою, українець, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Історик, голова соціально-історичної секції Комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. Арештовувався двічі: в 1930 та 1937 роках за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності». У 1930 році засуджений до 6 років ув'язнення у концтаборах (відбував строк на Соловках), у 1937-му — до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах (відбував строк на Колимі, в Башкирії та Астраханській області). Звільнений у 1947 році. Помер у 1952 році.

Тарас Михайлович Слабченко народився у 1904 році в Одесі, українець, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Історик, аспірант Одеського інституту народної освіти. Арештовувався двічі: в 1929 та 1937 роках за звинуваченням в «участі в контрреволюційній українській націоналістичній терористичній організації». У 1930 році засуджений до 3 років ув'язнення у концтаборах, у жовтні 1937-го розстріляний.

Наукові школи виникають і... знищуються. Саме так відбулося з видатною українською історичною школою, що виникла на початку двадцятого століття і була повністю знищена до кінця 30-х років.

Значну роль у становленні цієї школи відігравала Одеса. Вже на початку двадцятих років вона стала центром історичної науки не тільки в Україні, але, мабуть, у всій радянській імперії. В Одесі тоді працював Олександр Сергійович Грушевський, видатний історик, який довгі роки перебував в тіні свого знаменитого брата. Ще у 1908 році в Новоросійському університеті він почав викладати курс історії України. Тут же працював Олександр Петрович Оглоблін, який у 1926 році першим серед вітчизняних істориків захистив в Одеському університеті докторську дисертацію. В ті ж роки в Одесі працювали Євгеній Олександрович Загоровський, Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський,

Справ М. Є. Слабченка та Т. М. Слабченка в фонді «П» архіву УСБУ в Одеській області немає. Можливо, вислані до Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Київ). Але в деяких справах діячів української культури є оглядові довідки по справах Слабченків, дані з яких наведені у цьому нарисі. У монографії В. М. Заруби «Історик держави і права України академік Михайло Слабченко» (Дніпропетровськ, 2004) надані посилання на слідчі матеріали 1930 року відносно Слабченків, що зберігаються у ГДА СБУ: фонд ФП, справа 67098, томи 152–155 і 225.

Федір Євстафієвич Петрунь, Павло Григорович Клепацький, Михайло Іванович Гордієвський, Юліан Григорович Оксман, Саул Якович Боровий... І багато інших.

А в 30-ті роки всі вони були репресовані, як і більшість інших діячів науки і мистецтва. Показова в цьому сенсі історія Одеського будинку вчених. Він був створений у 1922 році і став осередком культури і наукової думки міста. Та протягом наступних десятиліть з шестисот діячів науки й культури, що були його членами, репресовані більше 80 %.

Безумовним лідером, засновником одеської історичної школи був Михайло Єлисейович Слабченко. Він народився 9 липня 1882 року на Нерубайських хуторах під Одесою. Саме там був центр видобутку й обробки черепашнику, який добували з одеських каменоломень, подовжуючи й подовжуючи знамениті катакомби.

Родина муляра Єлисея Слабченка була бідною, і з малих років хлопчик почав допомагати батькові в обробці каменя. Це була тяжка й невдячна праця. Розуміючи, що, займаючись такою працею, його син приречений на жебрацтво й безправ'я, батько прагнув дати йому освіту. Михайло Єлисейович закінчив початкову школу і вступив до духовної семінарії, звідки, втім, був виключений за висловлення революційних ідей. За це батько вигнав його з дому. Але Михайло хотів учитися! Здавши екстерном іспити в 3-й одеській гімназії, він у 1903 році вступив до Новоросійського університету, до того ж відразу на два відділення: історико-філологічне і юридичне. Вступ до університету Михайло Єлисейович ознаменував ще однією радісною подією: він одружився. А в 1904 році народився син Тарас.

На закінчення університету М. Є. Слабченко написав монографію «Малоросійський полк в адміністративному відношенні»: проблеми економічної історії України хвилювали його вже тоді.

Ще в роки студентства Михайло Єлисейович познайомився і спілкувався з Миколою Федоровичем Сумцовим, Дмитром Івановичем Багалієм і Михайлом Сергійовичем Грушевським. Правда, з останнім через кілька років стався розрив, і після повернення Грушевського з еміграції вчені не контактували. Зате Михайло Єлисейович тісно й плідно працював із братом академіка — Олександром Сергійовичем Грушевським, допомагаючи йому у створенні кафедри й курсу української історії. Цей курс Олександр Сергійович уперше в історії Новоросійського університету читав українською мовою, за що одержав догану від міністра народної освіти й був відставлений.

У 1911 році Михайло Єлисейович Слабченко був направлений у наукове відрядження до Німеччини, після повернення з якої був призваний в армію. Військова служба затяглася, тому що почалася Перша світова війна. З 1914 по 1918 рік Михайло Єлисейович знаходився на фронті і був демобілізований тільки після поранення. Відразу ж після демобілізації він виїхав у Петроград, де відвідував лекції у Військово-юридичній академії. А потім — знову Одеса. І активна наукова діяльність.

Ще на початку 20-х Михайло Єлисейович Слабченко й Олександр Петрович Оглоблін, розглядаючи результати Переяславської ради, визначали Україну як колонію Російської імперії. Саме існування України й у період царату, і в початковий період більшовизму повністю ігнорувалося. Це призвело до катастрофічних наслідків: унікальна українська культура, запозичена Москвою в часи Петра I і Анни Іоанівни, на Україну вже не повернулася, ставши надбанням культури російської. «Після Петра відбулася українізація великоросійської духовної культури...» — писав Микола Сергійович Трубецькой, один з видатних мислителів російського зарубіжжя, засновник і лідер напрямку, названого «євразійським».

Самої ж української культури нібито й не існувало. Можливості її розвитку ставилися під сумнів. М. С. Трубецькой писав про це так: «...Але головне — можна дуже сумніватися в тому, що ця культура буде дійсно національна. Повно втілювати в культурних цінностях дух національної особистості можуть тільки дійсні таланти, що працюють зовсім не для якихось побічних політичних цілей, а лише в силу ірраціонального внутрішнього потягу. Таким талантам в описаній вище злобно-шовіністичній обстановці не виявиться місця. Політиканам же потрібно буде головним чином одне — якомога скоріше створити свою українську культуру, неважливо яку, тільки щоб не була схожа на російську... І в результаті створена за таких умов «українська культура» не буде органічним вираженням індивідуальної природи української національної особистості й мало чим буде відрізнятися від тих «культур», які наспіх створюються різними «молодими народами», статистами Ліги Націй».

Давайте повернемося до слів «повно втілювати в культурних цінностях дух національної особистості можуть тільки дійсні таланти, що працюють зовсім не для якихось побічних політичних цілей». Знайшлися, знайшлися такі таланти! І особливе місце серед них займає Михайло Єлисейович Слабченко.

На початку 20-х років кремлівська влада стала впроваджувати ідеї інтернаціоналізму, засновуючись на тезі В. І. Леніна: «Інтернаціоналізм з боку пригноблюючої або так званої «великої нації» повинен втілюватися не тільки в дотриманні формальної рівності націй, але й у такій нерівності, що відшкодовувала б з боку нації пригноблюючої... ту нерівність, що складається фактично». Для України це означало примусову, грубу, чиновницьку «українізацію». Розпочався цей «захід» у 1923 році й практично закінчився у 1933-му.

Спочатку «українізацією» займався нарком освіти Олександр Шумський, який сам не розмовляв українською. Допомагав йому письменник-комуніст Микола Хвильовий, який до цього служив заступником начальника Харківської надзвичайної комісії. Взагалі чекісти в питаннях народної освіти й культури грали найпомітнішу роль. Так, замість Олександра Шумського, що не впорався з партійним завданням, наркомом був призначений колишній начальник відділу по боротьбі з контрреволюцією Микола Скрипник, що прославився фразою: «Ми заперечуємо будь-яке право буржуазії на моральний протест проти розстрілів, які проводить надзвичайна комісія».

Природно, «українізація» пішла по-чекістські. Та навіть таке грубе дійство мало свої позитивні сторони. Воно уможливило викладання українською мовою і сприяло відродженню української культури й розвитку наукової думки. Але це відродження не могло піти шляхом, визначеним більшовиками.

Так, у серпні 1923 року при Одеському будинку вчених була створена комісія краєзнавства при Всеукраїнській академії наук (ВУАН). Фактично це була Одеська філія академії наук. Очолив комісію професор Михайло Іванович Гордієвський, а головою соціально-історичної секції став Михайло Єлисейович Слабченко. Його син — аспірант Інституту народної освіти Тарас Михайлович Слабченко був обраний секретарем комісії.

Секція, очолювана Михайлом Єлисейовичем, стала центром з вивчення української історії і культури. У секції був свій друкований орган — наукові записки. За період 1927–1930 років вийшли п'ять випусків «Записок». Всі члени секції викладали історію України українською.

Влада по-своєму відреагувала на діяльність секції та й всієї комісії. Коли була сфабрикована багатотомна слідча справа Союзу визволення України (СВУ), багато томів

були саме на її членів... А вже з кінця 20-х років все частіше стали висуватися звинувачення у створенні антирадянської української націоналістичної організації або участі в ній. І якщо існування такої організації сумнівно, то духовна опозиція радянському режиму в Україні безумовно була. І в першу чергу серед інтелігенції, особливо наукової й творчої.

Незадовго до арешту Михайло Єлисейович Слабченко стає академіком ВУАН. Незабаром після цього, 19 січня 1929 року, заарештували його сина Тараса Михайловича. А через рік, 19 січня 1930 року, заарештували й самого Михайла Єлисейовича. На допитах свою провину він визнав. Виходу у нього не було — ціною його зізнання було життя сина.

Пройшли арешти й інших членів Одеської комісії краєзнавства. Величезна кількість учених була заарештована по всій Україні. Процес над членами СВУ відбувався у Харкові в будинку оперного театру. «Театр у театрі» — назвали його тоді.

Вироки на початку 30-х років часто були ще не дуже тяжкими, велика кількість обвинувачуваних звільнялися, деякі одержували 3–5 років адміністративного заслання. Так бувало в більшості випадків, але не з Михайлом Єлисейовичем Слабченком. Його присудили до шести років позбавлення волі й ще двох років поразки в правах.

Свій строк ув'язнення Михайло Єлисейович відбував спочатку в Ярославлі, а потім у страшному Саватеївському ізоляторі на Соловках. Це місце стало сумнозвісним через катування й знущання, що чинили тут над в'язнями. «...У карцерах на Секирній горі були обладнані «жердинки», сидячи на яких в'язень не діставав підлоги, треба було утримати рівновагу й не зірватися, інакше наглядачі арештанта били. Улітку в'язня ставили «на пеньки», тобто повністю роздягненого залишали на поживу комарам...» — так розповідає про це місце Олександр Ісайович Солженіцин.

Разом з Михайлом Слабченком там перебували Лесь Курбас, Йосип Гермайзе, Мирослав Ірчан, академік Степан Рудницький, Матвій Яворський, ректор КНДУ Михайло Баран, Сергій Грушевський, Михайло Лозинський... І багато інших представників української інтелігенції.

Після звільнення в січні 1936 року Михайло Єлисейович Слабченко зміг улаштуватися бухгалтером у трест «Апатит» у місті Кіровську Ленінградської області.

Напевно, останньою радістю в його житті була поїздка до Первомайська, де жив після звільнення його син Тарас. Син одружився, у Михайла Єлисейовича народилася онучка... Незабаром Тарас Михайлович Слабченко був знову заарештований, а в жовтні 1937 року розстріляний. Сам Михайло Єлисейович Слабченко теж був повторно заарештований і ув'язнений на 10 років. Строк відбував на Колимі, у Башкирії, а потім — в Астраханській області. Після звільнення у 1947 році повернувся до Первомайська. Там він довідався, що під час окупації в Одесі загинула його друга дружина й син Борис.

Він працював учителем, голодував, а 27 листопада 1952 року вмер прямо на вулиці.

Так завершився життєвий шлях видатного вченого Михайла Єлисейовича Слабченка. Вічна йому пам'ять.

Едуард Петровський

Справа професора Сухова

(За матеріалами архівно-слідчих справ № 12022-п, 14225-п архіву УСБУ в Одеській області)

Олександр Опанасович Сухов народився у 1881 році в Кронштадті, росіянин, освіта вища, в 1910-ті роки член РСДРП(м). Мешкав в Одесі. Професор Одеського державного університету, завідувач кафедри фізичної географії. Арештовувався двічі: у 1923 році за справою колишніх меншовиків (звільнений) та у 1938 році за звинуваченням у «керівництві контрреволюційною меншовицькою організацією в Одесі». За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 17 листопада 1939 року ув'язнений на 5 років у виправно-трудові табори. Відбував строк у сибірських таборах. Помер у 1944 році. Реабілітований у 1959 році.

Двадцяті — тридцяті роки були часом великих випробувань для українського народу: громадянська війна, розкуркулення, голодомори, масові політичні репресії тощо. Терор, влаштований державою, торкнувся всіх без винятку верств населення. Не оминув він і інтелігенцію. Як пише Г. В. Касьянов, «в атмосфері загальної параної обвинувачень і взаємозвинувачень, пошуків «шкідників», «шпигунів», «диверсантів» і т. п., створеній Сталіним та його бюрократичною армадою, інтелігенція стала об'єктом так званого «класового підходу» і понесла найтяжчі втрати» *[1: 162]*.

У вирі тотального терору опинилася і одеська інтелігенція, яка після встановлення радянської влади зазнавала постійних переслідувань. Професори, доценти, наукові співробітники, вчителі, студенти і навіть учні ставали «учасниками» різноманітних міфічних контрреволюційних, антирадянських, шпигунських, терористичних, націоналістичних організацій. У більшості випадків всі ці епітети поєднувались у один. Представники інтелігенції мусили розплачуватись за злочини, яких не тільки не здійснювали, а часто й не могли собі навіть уявити. Найбільш видатні з них, відомі своєю громадською і науковою роботою не лише в Одесі, а й далеко за її межами, були покликані органами ДПУ — НКВС очолити неіснуючі злочинні осередки.

Однією з таких організацій стала «контрреволюційна меншовицька організація в Одесі», яку нібито очолював завідувач кафедри фізичної географії Одеського державного університету, викладач Одеського педагогічного інституту професор Олександр Опанасович Сухов (1881–1944) *[2]*.

Професор О. О. Сухов був широко відомий одеській громадськості як автор наукових праць з економічної та фізичної географії, статистики, атеїзму, історії революційного руху, сходознавства, біології, ботаніки і дарвінізму. Він написав також низ-

Нарис опублікований в журналі «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ», 2004, № 1/2.
У 2008 році справа № 14225-п передана з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області, де зберігається у фонді Р-8065, оп. 2, № 4887. Справа № 12022-п залишається в УСБУ.

ку віршів, одну поему та підготував до друку дві фундаментальні книги з лінгвістики. До цього слід обов'язково додати, що Олександр Опанасович знав близько 20 іноземних мов, чудово грав у шахи (проводив сеанси одночасної гри на 30 дошках), займався колекціонуванням, багато подорожував. Арешт на 56-му році життя докорінно змінив його долю, що і стало причиною відсутності відомостей про нього у словниках та енциклопедіях, виданих у післявоєнний час.

О. О. Сухов брав активну участь у революційному русі з 1903 року, перебуваючи на меншовицьких позиціях. Він був одним з відомих діячів партії, входив до Центрального комітету її одеської організації, їздив по містах України і Росії, де проводив агітацію на зборах і мітингах, зокрема у 1917 році виступав з критикою «Квітневих тез» В. І. Леніна. Проте слід сказати, що починаючи з 1920 року Олександр Опанасович відійшов від меншовицьких позицій і, вибувши остаточно з лав партії у середині 1922 року, залишався безпартійним до кінця свого життя.

Після того як остаточно була встановлена радянська влада, більшовики розпочали винищення своїх колишніх опонентів, представників інших лівих партій — меншовиків та есерів. Не могли вони не згадати і про О. О. Сухова. 12 квітня 1923 року його заарештували по одній справі з 120 іншими колишніми меншовиками (більшість з них на той час вже відійшли від меншовицьких позицій) *[3]*.

Саме в цей час Олександр Опанасович проводив велику наукову роботу в одеському відділенні Державного видавництва України, де займав посаду відповідального редактора. Його керівництво направило 14 квітня 1923 року в ДПУ прохання про дозвіл передавати арештованому Сухову на перегляд і коректуру відбитки книг, що готувалися до друку, оскільки відсутність його редактури затримувала видання цих книг і завдавала видавництву великих збитків.

У згаданій архівній справі є два протоколи допиту — від 15 та 25 квітня 1923 року (перший Сухов написав власноруч), в яких він підтверджує свій вихід з партії, обіцяє в майбутньому ніколи з нею не співпрацювати і підписується під даною обіцянкою. 26 квітня того ж року Олександра Опанасовича було звільнено під підписку про невиїзд *[3, т. 2: 236]*. Через деякий час після звільнення він опублікував у місцевій пресі заяву про свій розрив з меншовизмом. Відтоді, за його власним висловом, «працював весь час чесно як позапартійний більшовик» *[4: 439]*.

Після звільнення Сухов продовжив працювати професором в Одеському інституті народної освіти, потім — в Одеському інституті народного господарства. Коли останній було реорганізовано, він разом з родиною переїхав до Новосибірська, де працював у такому ж навчальному закладі. Після відновлення в Одесі в 1934 році університету його ректор І. П. Шмідт запропонував професору Сухову очолити кафедру фізичної географії, пообіцявши надати простору дво- чи трикімнатну квартиру з кухнею. Проте обіцянку не було виконано: родина професора мешкала в складних умовах на вулиці Щєпкіна, 12 (квартира № 23). Це стало приводом для конфлікту між ними *[4: 467]*.

Наприкінці 1934 року О. О. Сухову знову пригадали його меншовицьке минуле. 26 листопада в газеті «Молода гвардія» з'явилася стаття під назвою «Вище більшовицьку пильність», в якій критикувалась робота деяких викладачів університету як така, що не відповідає принципам комуністичного викладання предметів у вищій школі та належному вихованню молоді. Значна увага була приділена і контрреволюційності та дворушництву професора Сухова. «Після довгорічної відлуки, після багатьох покаянь, визнань помилок на сцену знов з'являється один з давніх знайомих одеського

пролетаріату, колишній член меншовицького ЦК — професор Сухов... Не встигнувши навіть ознайомитись зі всіма студентами, Сухов видав себе» *[5: 3]*. Далі йшли звинувачення в пропагуванні меншовизму, заперечуванні революційної боротьби пролетаріату під керівництвом компартії проти імперіалізму, виправданні загарбницької політики японської вояччини, нехтуванні у лекціях революційним значенням СРСР, його боротьби за мир на Далекому Сході, переможної боротьби радянського Китаю. Згодом подібна стаття з'явилась і в університетській багатотиражці.

Очевидно, що саме ця стаття та конфлікт із ректором І. П. Шмідтом спричинили звільнення О. О. Сухова з роботи. Через два місяці конфлікт вдалося владнати, і Олександр Опанасович знову почав викладати. Проводячи величезну наукову роботу, він не займався політикою, проте органи НКВС зберігали компрометуючі матеріали про його політичне минуле і, коли настала слушна нагода, скористалися цим.

У 1937 році тотальна репресивна політика сталінського керівництва охопила і Одеський університет *[6: 82–83]*. Почастішали арешти викладачів, доноси в органи НКВС, недовіра та підозріливість, шельмування по партійній та викладацькій лінії. В газетах «Чорноморська комуна» та «Молода гвардія» з'явився ряд статей про «ворожу» діяльність в Одеському держуніверситеті та супутніх установах *[7]*. Олександра Опанасовича було зараховано до неблагонадійних осіб з темним минулим, якими буцімто був «засмічений» професорсько-викладацький склад; його звинуватили також у приналежності до старої консервативної професури, яка перетворювалась у «незамінних» та виживала молодих спеціалістів з наукової роботи *[8: 2]*.

Хмари навколо професора Сухова все більше згущувались. 30 грудня в газеті «Молода гвардія» було надруковано статтю під назвою «Сухову не місце в радянському виші», в якій проголошувалось, що підготовка висококваліфікованих учителів-географів є завданням географічних факультетів педінституту та університету, до якого в обох вузах підходять легковажно і байдуже. Зокрема в статті було сказано: «Завідуючим кафедри географії в обох цих навчальних закладах працює Сухов. Запеклий ворог — меншовик. Людина, що не заслуговує і краплини довір'я, щоб йому доручити радянську кафедру... Цей знахабнілий ворог, не маючи меж у своїй люті до радянської влади, пише злобні книги і вірші, сповнені отрутою ненависті до радянської влади і до керівників більшовицької партії і уряду» *[9: 4]*. Олександра Опанасовича звинуватили у виступах проти радянської влади та засновників марксизму-ленінізму, у наклепах на героїчний баскський народ (починаючи з 1936 року він читав численні лекції про події в Іспанії, про боротьбу іспанського народу та його звичаї, де вказував, що серед басків було поширене заняття контрабандою). Йому закидали також, що в лекціях він не наголошував на досягненнях радянських дослідників в Арктиці, розповідав контрреволюційні анекдоти. В кінці статті містився своєрідний наказ: «Дирекція університету та педінституту мусить негайно вигнати Сухова. Ворогові радянської влади виховувати пролетарських студентів доручати не можна». Очевидність замовленого характеру відбилася в тому, що поява статті стала причиною звільнення з університету, керівництво якого поквапилося виконати вимогу газети.

Знаючи, що може з ним статися в недалекому майбутньому, Олександр Опанасович вирішив з'ясувати, в чому його звинувачують. Увечері 2 січня він, «прихопивши з собою чемоданчик з речами, пішов в обласне управління НКВС. Там він заявив, що якщо його вважають винним, то хай негайно заарештують і проведуть слідство. Якщо ж він ні в чому не винен, то нехай його реабілітують перед університетом» *[10: 101]*. Це був надзви-

чайно мужній, але наївний як на ті часи вчинок. В управлінні НКВС на вулиці Маразліївській, 40-А, за словами О. О. Сухова, його прийняли за ненормального, сказали, що проти нього ніяких матеріалів немає, і запропонували піти з приміщення *[4: 429]*.

Однак ніяких покращень в житті Олександра Опанасовича не відбулося. 12 січня 1938 року редакція «Молодої гвардії» опублікувала нову статтю під назвою «„Покровителі“ з педіну», в якій звинуватила дирекцію українського педінституту у тому, що та не зняла з посади Сухова і навіть не повідомила редакцію про вжиті заходи. Директор педінституту Луньонок та декан Стамеров звинувачувались у відмові боротися з ворогами *[11: 3]*. Після цього звільнення О. О. Сухова з роботи відбулося дуже швидко.

Не бажаючи миритись зі своїм становищем, професор Сухов почав боротись. Він поїхав до Москви, де у відділі шкіл ЦК ВКП(б) і в комітеті у справах вищої школи був поновлений на роботі у вищих навчальних закладах *[4: 470]*. Проте це не врятувало його від арешту. Згодом син Олександра Опанасовича засвідчив: «У ніч з 17 на 18 березня 1938 року в квартиру подзвонили. Прийшли четверо з ордером на обшук та арешт. Олександр Опанасович зовні зберігав повний спокій. Він був абсолютно впевнений, що все те, що відбувається, є повним непорозумінням і в найближчі дні він повернеться додому. Поки проводили обшук, Фаня Григорівна (його дружина. — *Е. П.*) зібрала необхідні речі, зігріла чай, зажарила яєчню, і Олександр Опанасович ситно поїв. Його впевненість у перемозі справедливості була непорушною. Це було в його характері. Олександра Опанасовича забрали, і з тієї пори ми його більше не бачили...» *[10: 102]*

Саме активна участь Сухова у революційних процесах стала головною причиною того, що органи НКВС обрали його головою міфічної меншовицької організації 30-х років. Постанова про початок слідства була прийнята 16 березня. Перший протокол допиту датовано 22 березня 1938 року. В ньому на 64 аркушах Олександр Опанасович Сухов визнав себе винним у тому, що він є «керівником контрреволюційної меншовицької організації, яка активно діє в Одесі з 1934 року». Організація мала на меті «знищення радянської влади та встановлення буржуазно-демократичного ладу на території України, проведення підривної роботи, шкідництва, диверсій, терористичних актів, розпалювання невдоволення серед населення, влаштування аварій» *[4: 106–107]*. У всіх наступних протоколах допитів — від 20 і 21 квітня, 9 травня, 17 вересня — та протоколах очних ставок з іншими «членами меншовицької організації» Сухов підтвердив свою причетність до названої організації, а згодом визнав і те, що проводив шпигунську роботу на користь турецької та японської розвідок, яким «передавав важливі дані про розвиток Радянського Союзу через представників консульств цих держав» *[4: 270]*.

О. О. Сухова звинуватили також у тому, що він був одним з тих, хто у 1918 році зірвав суд над редакцією газети «Южный рабочий». Це видання критикувало на своїх шпальтах політику більшовиків, а коли ті закріпилися при владі, то намагалися закрити газету й організувати показовий процес над її редакцією. Проте дана спроба не мала успіху, оскільки громадськість Одеси підтримала обвинувачених, а вони самі виявилися розумнішими та спритнішими за своїх обвинувачів. Процес перетворився на висміювання і критику більшовицької політики. Як член Центрального комітету Одеської організації меншовиків виступав і О. О. Сухов *[12: 60–64]*. Врешті-решт сторони дійшли компромісу і революційний трибунал виніс рішення не закривати газету та надалі налагоджувати співробітництво між політичними партіями. Отож матеріали цього судового процесу свідчать, що він зірваний не був і дане звинувачення слідчих — теж фікція. Разом з тим можна стверджувати, що місцеві більшовики пам'ятали колишню поразку і тепер намагалися розрахуватися за неї.

Як свідчать архівні матеріали, підбір учасників «контрреволюційної меншовицької організації» органи НКВС розпочали ще задовго до арешту О. О. Сухова. Наприкінці 1937 і на початку 1938 років було заарештовано і об'єднано по двох групових справах 19 осіб, які в минулому належали до меншовицької партії *[13]*. Багато з них у 20-ті роки вже були в ув'язненні чи на засланні, дехто притягався до відповідальності кілька разів. Допити проводились у лютому та березні, коли слідчі активно «формували» організацію, її склад, цілі та завдання. Знайти керівника не становило труднощів, оскільки кандидатура професора Сухова підходила якнайкраще. Більшість заарештованих назвали його своїм керівником. Кілька осіб знали колись Олександра Опанасовича особисто, хтось чув про нього, а декому довелося дізнатися про свого керівника вже перебуваючи в камері. І коли слідство у справі О. О. Сухова лише почалося, долю решти «учасників» організації було вирішено. Трійка при УНКВС по Одеській області в постанові від 31 березня 1938 року прийняла рішення про розстріл О. І. Флейшмахера, М. Й. Заславського, С. К. Астахова, А. І. Заславського, Г. Л. Соколовського, Б. С. Трахтенберга, Д. С. Роткопа, С. М. Роткопа, Р. С. Вакс та В. О. Фельдман. У п'ятьох з них слідчі так і не змогли вибити зізнання у скоєних злочинах. За відповідною постановою трійки від 20 квітня 1938 року були розстріляні ще дев'ять «учасників» меншовицької організації: Х. І. Сендерихін, М. С. Хусид, Л. Г. Гофман, З. Д. Хаскін, С. А. Рисс, К. Г. Грінблат, А. І. Гольдман, М. А. Камергородський та Г. Ф. Фетисов.

Не викликає сумніву, що протоколи допитів та написана Суховим заява на ім'я народного комісара внутрішніх справ СРСР від 15 серпня 1938 року не відбивають того, що відбувалося насправді. Яскраво це доводить касаційна скарга О. О. Сухова від 16 квітня 1939 року, яка зберігається у його архівно-слідчій справі. У ній він показує реальний хід слідства та свою поведінку на ньому. «...Я став різко заперечувати. Тоді почався тиск на мене. Мені плювали в лице, кричали через рупор у вуха, посадили в теплому одязі перед розпеченим калорифером, від чого я, будучи серцево хворим (Олександр Опанасович був хворий на міокардит. — *Е. П.*), втрачав свідомість. Спати звичайно не давали, як і ходити в туалет. Занадто не били, тому що я заявив, що від побоїв відразу можу померти (так я говорив зі слів лікарів на волі). Далі йшли погрози відносно арешту моєї дружини за моє уявне некаяття... Я виявився слабким морально і фізично і після всього 60 годин безсоння і знущань у вигляді плювків та матірноїругані здався і написав маривне свідчення, яке значиться під датою 22 березня 1938 року» *[4: 440–441]*.

Слідчі НКВС дали завдання Олександру Опанасовичу якомога сильніше скомпрометувати себе та інших колишніх меншовиків, пишучи про них як про підпільників у останній час, дали ряд імен меншовиків (за даними 1917–1920 років) і змусили назвати їх членами підпільної організації у 1934–1938 років, підкинули також імена людей, які ніколи не були меншовиками. Йому постійно погрожували розстрілом у разі невиконання цих вимог. Повернувшись до камери, Сухов побачив, що багатьох ув'язнених також били довго і жорстоко, перш ніж змусити дати неправдиві свідчення. Він зробив для себе висновок, що «потрібен рідкісний героїзм і велика фізична витривалість, щоб відмовитись від того, що я вже написав» *[4: 442]*. Після «зізнання» до О. О. Сухова почали ставитися поблажливо, дозволили два рази зустрітися з дружиною, орієнтуючи його на 3–5 років таборів.

27 липня 1938 року було видано постанову, за якою професора Сухова у зв'язку з закінченням справи направляли у розпорядження 3-го відділу УДБ НКВС УРСР *[4: 9а]*. Проте у Києві справу одразу ж було передано на дослідування. Київський слід-

чий почав вимагати від Сухова визнати шпигунською всю організацію українських сходознавців, а себе — шпигуном турецької та японської розвідок. Цей же слідчий від імені Олександра Опанасовича написав заяву-зізнання наркому внутрішніх справ М. І. Єжову.

У обвинувальному висновку від 13 грудня 1938 року справу О. О. Сухова було об'єднано із справами К. Ф. Штепи (викладач Київського університету), К. М. Грушевської (дочка М. С. Грушевського), С. Г. Майліса (викладач Київського пединституту) і підкреслено, що усі вони визнали себе винними. Олександр Опанасович отримав звинувачення у зраді батьківщини (ст. 54-1 ч. 1 п. «а» Кримінального кодексу УРСР), збройному повстанні або вторгненні на радянську територію (54-2), терористичному акті (54-8), організаційній діяльності, спрямованій на вчинення контрреволюційних злочинів (54-11).

Закрите судове засідання військового трибуналу відбулося лише 15–16 квітня 1939 року; професор Сухов виконав обіцянку слідству і підтвердив «меншовизм і шпигунство» *[4: 444]*. Суд виніс вирок: ВМП (розстріл) з конфіскацією всього особистого майна. І далі йшло доповнення: «Вирок може бути оскаржений в касаційному порядку у військову колегію Верховного суду СРСР, через військовий трибунал КОВО у 5-денний термін з моменту вручення засудженим копії даного вироку» *[4: 436]*.

Олександр Опанасович вже 16 квітня 1939 року написав касаційну скаргу, яка стала причиною відміни вироку і повернула справу на дослідування зі стадії попереднього слідства.

На кожному з наступних допитів Сухов відкидав усі звинувачення слідчих, доводячи за допомогою фактів свою чесність перед державою, відданість імені вченого і викладача. На аргумент слідчого про несистематичне читання лекцій і відхилення від теми Олександр Опанасович вказав на наявність у навчальному обігу конспекту студента Бейзера. Цей конспект у 1937 році був відредагований і розмножений на друкарській машинці у вигляді підручника для студентів педагогічного інституту і повною мірою відбивав погляди і зміст курсу *[4: 477]*.

Хтозна яким був би хід слідства і його результат, якби не одна типова риса характеру Олександра Опанасовича. Навіть залишаючись у надзвичайно важких умовах існування, важкому психологічному стані, він продовжував ділитися з людьми своїми знаннями.

Перебуваючи у камері Лук'янівської в'язниці разом з іншими в'язнями, він розповідав різні епізоди з історії, історичні легенди та байки, анекдоти. Це і лягло в основу написаної одним з ув'язнених скарги на Сухова із звинуваченнями на його адресу у контрреволюційних антирадянських висловлюваннях і проведенні прямих паралелей з партійним керівництвом країни. Даремно прагнучи «вислужитись», автор скарги поглибив і без того важке становище професора Сухова. У справі було допитано також ряд свідків (студентів, аспірантів, колег), деякі з яких дали негативну оцінку діяльності Олександра Опанасовича. В новому обвинувальному висновку формулювання такі ж самі, як і в попередньому (відсутня лише стаття про збройне повстання або вторгнення на радянську територію): він як керівник підпільної меншовицької організації проводив вербування нових кадрів, був агентом двох іноземних держав, здійснював шкідництво на науковому фронті *[4: 552–557]*. Але цього разу винним себе він не визнав. Особлива нарада при народному комісарі СРСР прийняла постанову від 17 листопада 1939 року про ув'язнення О. О. Сухова у виправно-трудових таборах терміном на 5 років, рахуючи з дати арешту *[4: 559]*.

Олександр Опанасович відбував покарання у різних таборах Сибіру, останній з яких був у місті Маріїнську Новосибірської області. Відбувши весь термін покарання, він так і не був звільнений вчасно, оскільки тривала війна. У 1944 році його таки звільнили, але залишили працювати як вільнонайманого в навчально-дослідному комбінаті Сибірського табору НКВС у Маріїнську ботаніком по збору лікарських трав. На засланні О. О. Сухов продовжував писати вірші, які пересилав у листах до своїх рідних. Там же він написав і «Посібник по збору лікарських трав», який був виданий Сиблагом. В умовах воєнного часу, коли бракувало найнеобхідніших медикаментів, це допомогло врятувати життя багатьом людям.

Дружина професора Сухова Фаня Григорівна не втрачала надії. Починаючи з дня арешту чоловіка, вона писала прохання, скарги, добивалась зустрічі зі слідчими, які вели справу, допомагала Олександру Опанасовичу передачами *[10: 18]*. Після початку війни сім'я Сухових була змушена евакуюватися до Самарканда, проте і звідти надходили такі посилки. У 1942 році Фаня Григорівна померла від голоду.

У серпні 1944 року здоров'я Олександра Опанасовича було підірване настільки, що він опинився в Маріїнському центральному шпиталі, де помер 25 листопада 1944 року від запалення легенів *[4: 562]*.

Лише у 1958–1959 роках відбувся перегляд справи професора Сухова, здійснений за заявою його сина Сергія Олександровича. Знову було допитано тих, хто знав О. О. Сухова по спільній праці в університеті, слухав його лекції або був його аспірантом. І кожен з допитаних характеризував Олександра Опанасовича як видатного вченого, висококваліфікованого спеціаліста, талановитого лектора, чудову людину. Кожен зі свідків вказував на те, що під час ведення слідства слідчі перекрутили свідчення; а дехто вказував і на тиск з боку слідства.

26 червня 1959 року постановою військового трибуналу Одеського військового округу О. О. Сухова було посмертно реабілітовано за відсутністю складу злочину *[4: 650–651]*. 1 липня про це повідомили його сина.

Прагнучи зберегти пам'ять про свого батька — людину незвичайної вдачі, видатного вченого, поліглота, лектора, доброзичливу і чуйну людину, Сергій Олександрович Сухов написав у 1975–1976 роках присвячений батькові біографічний нарис, який, на жаль, досі не опублікований. Вивчення та оцінка життя і діяльності Олександра Опанасовича Сухова ще чекають на свого дослідника.

Джерела та література

1. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. — К., 1992.
2. Амброз Ю. О. Олександр Опанасович Сухов // Географічна енциклопедія України. — К., 1993. — Т. 3. — С. 225; Сухов С. А., Ноткина О. Ю. В словарях не значится (профессор А. А. Сухов) (1881–1944) // Одеський університет. — 1994. — 24 травня. — С. 7; Сухов Олександр Опанасович // Вчені вузів Одеси. — Вип. 1. — Ч. 1. — Одеса, 1994. — С. 80–81; Сухов С. А., Ноткина О. Ю. Профессор Александр Афанасьевич Сухов // Видные ученые Одессы. — Вып. 6. — Одеса, 1995. — С. 61–67; Амброз Ю. О. Сухов Олександр Опанасович // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 4. — Одеса, 2000. — С. 182–185.
3. Архів УСБУ в Одеській області. — Фонд П (припинених справ). — Спр. 12022-п. — Т. 1–3.
4. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 4887. (До передачі в ДАОО — спр. 14225-п архіву УСБУ в Одеській області).

5. Рувинський Л., Дікштейн Ю. Вище більшовицьку пильність // Молода гвардія. — 1934. — 26 листопада.
6. Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2000.
7. Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані // Чорноморська комуна. — 1937. — 30 вересня; Лохматюк М., Дрізліх А., Теплицький Ю. Ворожий клубок у держуніверситеті ще не розплутано // Чорноморська комуна. — 1937. — 27 грудня; Бондаренко, Нудельман Д. Ще раз про історичний музей // Молода гвардія. — 1937. — 20 грудня.
8. Лохматюк М., Дрізліх А., Теплицький Ю. Ворожий клубок у держуніверситеті ще не розплутано // Чорноморська комуна. — 1937. — 27 грудня.
9. Калінов М. Сухову не місце в радянському виші // Молода гвардія. — 1937. — 30 грудня.
10. Сухов С. А. А. А. Сухов. Биографический очерк.
11. «Покровителі» з педіну // Молода гвардія. — 1938. — 12 січня.
12. Процесс «Южного рабочего» в Революционном трибунале: Стенографический отчет. — Одесса, 1918.
13. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 5922; спр. 1315. (До передачі в ДАОО — спр. 16337-п, спр. 5445-п архіву УСБУ в Одеській області).

Димитрий Трибушный

Под другой звездой

(По материалам архивно-следственного дела № 20255-п
архива УСБУ в Одесской области)

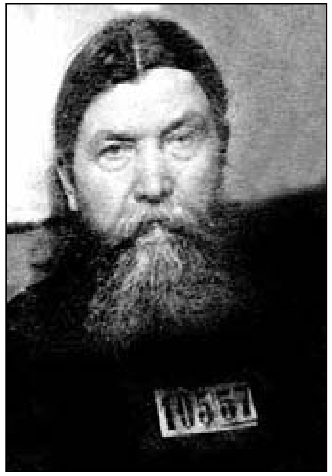

Григорій Матвійович Ребеза (архімандрит Геннадій) народився у 1880 році в Подільській губернії, українець, освіта початкова, позапартійний. З 1920-х років мешкав в Одесі. Православний монах. Арештовувався у 1927, 1932, 1936 та 1937 роках за звинуваченням у «антирадянській діяльності». Після декількох місяців ув'язнення перші два рази звільнений. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 13 червня 1937 року засланий на 5 років до Казахстану. 2 грудня 1937 року розстріляний за постановою трійки при УНКВС по Східно-Казахстанській області від 1 грудня 1937 року. Реабілітований у 1956 та 1989 роках. Канонізований російською православною церквою у 2000 році.

Преподобномученик Геннадий (в миру Григорий Матвеевич Ребеза) родился 22 апреля 1880 года в селе Янкулово Винницкого уезда Подольской губернии. Родители преподобного, Матвей Григорьевич и Соломония Игнатьевна, были крестьянами-середняками. Однако Григорий, в отличие от своих братьев, не пошел по родительским стопам. Уже в отрочестве он избрал тернистый и узкий путь монашеского сораспятия Христу. Согласно следственным материалам, архимандрит Геннадий (Ребеза) «служитель религиозного культа с 1895 года. Монах с природы неженатый» *[1]*.

К сожалению, отсутствие материалов не позволяет установить время монашеского пострига Григория Матвеевича. Известно только, что в сан архимандрита он был возведен еще до революции. В 1906 году он подвизался в знаменитой Глинской пустыни, затем служил при архиерейском доме в Кишиневе и в Свято-Григорьевском Бизюковом монастыре на Херсонщине.

В 1919 году архимандрит Геннадий переехал в Одессу, где служил при местном правящем архиерее митрополите Платоне (Рождественском). С этого времени жизнь и служение подвижника неразрывно связаны с одесской епархией. Архимандрит Геннадий служил в храме святителя Димитрия Ростовского на Втором христианском кладбище. Жил он в Одессе с престарелой матерью.

Из скупых характеристик современников воссоздается образ архимандрита Геннадия как человека «в высшей степени замкнутого, осторожного и несловоохотливо-

Повністю життєпис Г. М. Ребези та нарис «Под другой звездой» опубліковані в Пастирсько-богословському журналі Одеської духовної семінарії «Андреевский вестник», 2002, № 2 (6). У 2008 році справа № 20255-п передана з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області, де зберігається у фонді Р-8065, оп. 2, № 9774.

го» *[2: 20]*. Аскетический настрой его не был понят многими священнослужителями и его окружением: «Мы были уверены, что своим безмолвием он замалчивает скудность или убожество свое» *[2: 20]*. Однако одесский период жизни подвижника убедительно опровергает подобные мнения.

Вот что говорит об архимандрите Геннадии священник Владимир Здетовецкий: «Очень популярный священник. Опекал монашество в Одессе и имел большой круг почитателей-мирян» *[3]*. В число духовных чад архимандрита Геннадия входил выдающийся ученый офтальмолог академик В. П. Филатов. Постриженицы архимандрита Геннадия, монахини Евникия и Трифена, вспоминали о нем как о монахе высокой духовной жизни, «духовном столпе» *[4]*. Подвижник отличался дарами любви и особо проникновенной, возрождающей к духовной жизни исповеди: «Мог человека понимать и под кожей у него быть. О чем это говорит? О том, что духоносный. Может один дух из человека забрать, а новый дух поставить. Вот так матушка Евникия рассказывала. Были у меня такие скорби большие, болезни, а он говорит: «Деточка, деточка, по годам юные, а скорби старые». Жалел очень» *[4]*.

Скудные сведения об особенностях пастырского служения архимандрита Геннадия сохранились в его архивно-следственном деле в показаниях свидетелей-священнослужителей. «В своих церковных богослужениях и при совершении других треб Ребеза ориентировался именно на наиболее реакционный церковный элемент. На исповедях он очень долго задерживал верующих, особенно детей, богослужения долго затягивал, словом, старался выдавать себя за большого и чистого молитвенника» *[2: 58–59]*. «Свои богослужения в церкви он проводил в отличие от богослужений всех остальных священников, стараясь показать себя в глазах верующих молитвенником, сохранившим все порядки и обычаи старой царской церкви в России. Наблюдаем, что Ребеза очень часто секретничает с подходящими к нему мирянами, дает им какие-то советы, наставления и нравоучения» *[2: 64–66]*.

«Высоко» оценила пастырскую деятельность почитаемого священнослужителя и карательная машина молодой советской власти. Приведем фрагмент из постановления прокурора на арест. Архимандрит Геннадий (Ребеза) признается виновным в совершении преступления, «выразившегося в том, что он является руководителем наиболее реакционной части духовенства и мирян в городе Одессе, возглавляя также весь монашествующий контрреволюционный элемент, считаясь у них святым пастыреммолитвенником» *[2: 4]*. Следует отметить, что это единственный известный нам случай, когда репрессированный священнослужитель именуется в официальном документе «святым пастырем-молитвенником».

Архимандрит Геннадий общался со многими архиереями. Он состоял в переписке с митрополитом Анастасием (Грибановским), архиепископом Прокопием (Титовым), был лично знаком с архиепископом Онуфрием (Гагалюком) и епископом Парфением (Брянских), служил при архиерейских домах в Кишиневе и Одессе. Но особенно близко был он связан с митрополитом Анатолием (Грисюком). Из показаний архимандрита Геннадия (Ребезы): «С бывшим одесским митрополитом Грисюком Анатолием все время его пребывания в Одессе с 1928 года я находился в очень близких отношениях, всегда посещал его дом и был его духовником. Часто Анатолий делился со мной о тех или иных своих переживаниях, давал читать свою переписку с архиереями и экзархатом» *[2: 24]*. По свидетельству современников, митрополит Анатолий относился к своему духовнику с особым почтением: «Всегда и везде ставил его на более высокое положение, чем остальных местных священников» *[2: 64–66]*.

Священномученик Анатолий Одесский известен как архиерей «высокой, чисто монашеской жизни» *[5: 153]*. На протяжении всего жизненного пути он искал среди окружающих людей подвижников, близких по духу. По всей вероятности, и в архимандрите Геннадии он увидел прежде всего монаха высокой духовной жизни. Не случайно к его советам и молитвам митрополит Анатолий прибегал в течение всего архипастырского служения на одесской кафедре.

Архимандрит Геннадий разделял заботы одесского святителя о возвращении и сохранении подлинно монашеской жизни, о воцерковлении молодежи и подготовке достойных священнослужителей. Свидетели единогласно утверждают, что архимандрит Геннадий — «личность враждебная советской власти. Он старается сохранить монашество и создать новые кадры монахов и монашек из числа молодых людей» *[2: 54]*. «Известно, что Ребеза всегда окружал себя монашествующими церковниками в Одессе, считаясь у них идеологом и руководителем» *[2: 58–59]*.

Восстанавливая монашескую традицию в Одессе, преподобномученик совершал тайные постриги у себя на квартире и при закрытых дверях в храме.

Священное предание православной церкви всегда понимало монашеский подвиг как добровольное мученичество ради Христа. В условиях же невиданных гонений на христианство тайное монашество в миру становилось добровольным мученичеством вдвойне. Решение принять постриг фактически означало готовность засвидетельствовать свою веру в концлагере, ссылке или под прицелом. Тем не менее день пострига, как рассказывали монахини Евникия и Трифена, воспринимали как самый светлый день жизни, а память об архимандрите Геннадии многие его постриженики пронесли через все тяготы безбожного времени. По воспоминаниям одной из монахинь, «матушки Евникия и Трифена просто жили одним воспоминанием об архимандрите Геннадии» *[4]*.

Исходя из материалов следствия можно предположить, что, не поддерживая политики безбожной власти, архимандрит Геннадий тем не менее не стремился к открытому конфликту с существующим строем. Возможно, именно поэтому духовник одесского святителя отказался от перехода в истинно-православную церковь (ИПЦ).

В то же время он не скрывал своего отношения к советской власти. Приведем фрагмент протокола допроса. Вопрос следователя: «Следствию известно, что к вам как к священнику обращалось много реакционных, враждебных к власти мирян за различными советами, прямо высказывая свои контрреволюционные убеждения, и недостойно, с руганью, улично выражались по адресу советской власти. Расскажите следствию об этих фактах». Архимандрит Геннадий: «Должен сознаться, что такие явления имели место, правда, нечасто, причем я не искал специально встреч и общества таких антисоветски настроенных людей-верующих, а они сами ко мне иногда обращались. Помню даже, незадолго до моего ареста был случай, когда ко мне обратилась одна церковница с бранью по адресу советской власти, выражаясь, что она проклинает советскую власть за какие-то причиненные ей представителями соворганизаций неприятности. Фамилии этой церковницы я не помню. Я ей на это сказал, что мы — христиане, должны терпеть, и что соввласть послана Богом как наказание за грехи, и что, очевидно, она тоже грешная, поэтому подверглась наказанию» *[2: 43–45]*.

Преподобномученик прекрасно понимал, что только претерпев многие скорби безбожного времени, можно сохранить православную веру. Необходимость терпения — ведущая тема наставлений архимандрита Геннадия.

Предоставим слово свидетелям. «Помню из одного постороннего разговора фразу, брошенную Геннадием: „Больше терпения, меньше осталось терпеть. Избавление

не за горами. Я сейчас же после переворота отправляюсь в Кицкановский монастырь на богомолье“» *[2: 20]*. «Помню также такой случай. Как-то раз осенью после богослужения я с Ребезой возвращался домой. Идя по кладбищу к выходу, к Ребезе каждый раз подходили монашки и кликуши, с которыми Ребеза останавливался и высказывался в антисоветском духе. Подошедшим трем женщинам Ребеза сказал так: „Мы, христиане, должны еще немного потерпеть. Скоро откроют церкви, и над нами воссияет звезда, только не пятиконечная“» *[2: 77]*.

Во время репрессий пастыри высокой духовной жизни привлекали к себе внимание не только верующих христиан, но и следственных органов. В июле 1927 года архимандрит Геннадий был впервые арестован Одесским ГПУ. После трех месяцев заключения без предъявления обвинения он был освобожден. В 1932 году Ребеза проходил по делу о сдаче церковных ценностей; в этот раз он отсидел два месяца. В 1931–1932 годах сотрудники Одесского ГПУ арестовали 22 священнослужителя, предъявив им обвинение в «участии в контрреволюционной организации» *[6: 698]*. На допросах обвиняемые неоднократно упоминали имя архимандрита Геннадия. Впрочем, их показания противоречили друг другу. Одни причисляли Ребезу к «руководящей верхушке» *[7: 37]*, другие вообще сомневались в его причастности к организации. «Я не могу определенно утверждать, чтобы к нашей организации принадлежал архимандрит Геннадий» *[7: 33]*. Только чудом Божиим можно объяснить тот факт, что во время следствия карательные органы забыли об отце Геннадии. Все арестованные священнослужители были признаны виновными и репрессированы.

Но Господь не зря готовил архимандрита Геннадия к суровым испытаниям. После ареста митрополита Анатолия, 9 декабря 1936 года был арестован и его духовник. В постановлении о привлечении в качестве обвиняемого говорилось, что «поп Ребеза Геннадий проводил систематически контрреволюционную агитацию среди мирян верующих, прививая им свои враждебные отношения к Советской власти. Ребеза группировал вокруг себя церковный контрреволюционный элемент — бродячее монашество, направляя его на активную антисоветскую деятельность» *[2: 8]*. В вину отцу Геннадию вменялись также его связи с руководителями контрреволюционного подполья, то есть представителями ИПЦ. Во время допросов вспомнили о близости архимандрита Геннадия к одесским архиереям — митрополитам Платону и Анатолию.

Свидетели упорно отказывались признать духовные дарования отца Геннадия, объясняя особое положение необразованного архимандрита иными причинами: «В период пребывания в городе Одессе белогвардейских властей Деникина здесь орудовал известный черносотенец-монархист митрополит Платон, проклинавший с амвона церкви большевиков и имевший большое влияние на белое командование. С этим митрополитом Платоном был очень близок архимандрит Геннадий (Ребеза). Я считал, что Платон приблизил к себе малограмотного Ребезу только в силу общности их взглядов, в силу его враждебности ко всему новому, революционному. На этого Ребезу, не имеющего никакого духовного образования, опирался бывший одесский митрополит академик Анатолий (Грисюк), ныне находящийся в концлагере за какие-то антисоветские действия. Он приблизил к себе Ребезу, избрал его своим духовником и даже включил в число кандидатов на епископский сан. Считалось, что сближение Анатолия с Ребезой также образовано на почве обоюдной ненависти к советской власти, на почве общности старых реакционных убеждений» *[2: 79]*.

Сам архимандрит Геннадий практически не отрицал обвинений: «Я действительно отдельных лиц подготавливал к монашеской жизни, совершая процедуру пострига

и благословения на ношение рясы» *[2: 40]*. «К подпольным организациям церковников, так называемых истинно-православных, я не примыкал, но с отдельными представителями этого нелегального антисоветского течения я своих связей не порывал и, конечно, их не разоблачал. Что касается своих контрреволюционных убеждений, якобы сохранившихся у меня, то должен отметить, что я в политические дела страны не вникал особенно, и такие вопросы меня мало интересуют. Однако сознаюсь, что в отдельных случаях, когда затевался разговор на политические вопросы, как то о последних международных событиях, о фашистском режиме в Германии, я высказывал свои взгляды не в пользу советской власти. Не могу только припомнить подробности этих разговоров и лиц, принимавших участие в них» *[2: 43–45]*.

13 июня 1937 года особое совещание при НКВД СССР постановило: «Ребезу Геннадия (Григория Матвеевича) за контрреволюционную деятельность сослать в Казахстан сроком на пять лет, считая срок с 9.12.1936 года» *[2: 90]*. Сохранился акт медицинского обследования архимандрита Геннадия. Главврач признает, что священник «одержим неврозом сердца, но следовать в ссылку может» *[2: 87]*. Так начался последний период жизни архимандрита Геннадия, завершающий его восхождение на мученическую Голгофу в сораспятии Господу нашему Иисусу Христу.

Местом ссылки преподобномученика Геннадия в Казахстане стал поселок Майское Бескаргайского района Павлодарской области. Вероятно, несмотря на свою болезнь, подвижник работал на руднике. Однако не прошло и полгода, как 25 ноября 1937 года ссыльный архимандрит был вновь арестован по обвинению в контрреволюционной деятельности. Отвечая на обвинения следователя, он заявил: «Контрреволюционной работой при нахождении в ссылке я не занимался, но всех ссыльных служителей религиозного культа, проживающих в поселке Майское, я знаю по личности, но фамилий не припоминаю» *[8]*.

28 ноября в городе Семиярске было составлено обвинительное заключение, согласно которому «вышеперечисленные служители религиозного культа (12 человек), находясь в ссылке на Майском руднике, под руководством Мишутина и Ребезы проводили контрреволюционную работу, направленную против советской власти, а именно: распространяли агитацию, что конституция в СССР существует только на бумаге для обмана трудящихся, на деле она не выполняется. При объявлении перевыборной кампании с целью компрометации избирательного закона говорили: «Пишут широкую демократию, что все выборы будут проводиться трудящимися, а в действительности выдвигают кандидатов сами, и не того, кого хотят трудящиеся». Не примиряясь с советской властью, они распространяли слухи, что советская власть — это временное явление и вскорости она должна пасть, восстановится власть старых порядков, где религия будет развита в широкой мере, поэтому сейчас надо усиливать религиозные служения» *[8]*.

1 декабря 1937 года тройка при УНКВД по Восточно-Казахстанской области постановила: Ребезу Геннадия (Григория Матвеевича) расстрелять. Постановление исполнено 2 декабря 1937 года в 2 часа ночи *[8]*. Место погребения неизвестно.

Архимандрит Геннадий (Григорий Матвеевич) Ребеза реабилитирован постановлением президиума Павлодарского областного суда от 17 мая 1956 года. Значительно позже он был реабилитирован и в Одессе.

Слова о недолговечности советской власти, которые свидетели и в Одессе, и в Майском приписывали архимандриту Геннадию, оказались пророческими. Наступило время, когда многие поняли, что пятиконечная звезда большевиков — всего лишь жалкая пародия на звезду, ведущую волхвов, а за ними и весь мир к Воплотившейся Истине. На

Поместном соборе 2000 года архимандрит Геннадий был прославлен в лике святых новомучеников и исповедников российских. Материалы для канонизации предоставили исследователи из Алма-Атинской епархии *[9: 7]*.

Следственное дело 1936 года, хранящееся в Одессе, позволяет уточнить существенный факт биографии преподобного. В нем находится справка из ЗАГСа, свидетельствующая, что архимандрит Геннадий родился в 1880 году, а не в 1872-м, как это указано в акте о канонизации. Приведем текст справки полностью: «Посвідка (свидетельство про рождение) № 6. Народный комиссариат внутренних дел УССР. Отдел актов гражданского состояния. Ребеза Григорий Матвеевич родился в тысяча восемьсот восьмидесятом году двадцать второго апреля (1880 22/IV), о чем в книге записей актов гражданского состояния села Янкулово Ямпольского района Винницкой области за 1880 год за 30 апреля произведена соответствующая запись. Отец Ребеза Матвей Григорьевич. Выдана Ямполь. отдел НКВД. Подписи» *[2: 18]*.

Протокол допроса архимандрита Геннадия от 1 февраля 1937 года также свидетельствует о подлинном годе его рождения: «Я хочу сознаться, что в этой части я действительно совершил злоупотребление и увеличил свой возраст на 8 лет... Этот подлог я совершил для того, чтобы избегнуть трудовой и прочей повинности, и впоследствии это мне дало возможность получить пятилетний паспорт с указанием возраста старого человека — 64 года» *[2: 39]*.

Надеемся, что это жизнеописание пополнится новыми сведениями. Однако уже сейчас ясно, что речь идет о неординарной личности — о наследнике духовных традиций благодатного глинского старчества, об опытном духовнике архипастырей и мирян, ангеле-хранителе монашества в одесской епархии, мудром собеседнике представителей самых различных ориентаций времен церковной смуты 20–30-х годов XX века.

Источники и литература

1. Казахстанский мартиролог // www.svetorthodoxy.ru/epr/mart4.htm
2. Государственный архив Одесской области (ГАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Д. 9774. (До передачи в ГАОО — дело 20255-п архива УСБУ в Одесской области).
3. Там же. — Д. 582. (До передачи в ГАОО — дело 4012-п архива УСБУ в Одесской области).
4. Из беседы с монахинями Евникией и Трифеной. Магнитофонная запись.
5. Иулиания (Новакович), игуменья. Из воспоминаний // Русский пастырь. — 2000. — № 3738.
6. Малинова Г. Дело церковной контрреволюционной организации (1931 год) // Одесский мартиролог. — Одесса, 1997. — Т. 1.
7. Государственный архив Одесской области (ГАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Д. 5908. (До передачи в ГАОО — дело 16327-п, т. 1 архива УСБУ в Одесской области. Остальные четыре тома этого дела хранятся в ГАОО под номерами 5909–5912).
8. Архив ДКНБ по г. Павлодару и Павлодарской области. — Д. 0789.
9. Деяние Юбилейного Освященного Архиерейского собора Русской Православной Церкви о соборном прославлении новомучеников и исповедников российских XX века // Православная Москва-2000. — № 17 (227), сентябрь.

Валерій Левченко

Замовчуване життя

(За матеріалами фондів ДАОО та архівно-слідчих справ № 13964-п, 28242-п архіву УСБУ в Одеській області)

Валентин Іванович Селінов народився у 1876 році в Таврійській губернії, росіянин, освіта вища, позапартійний. З 1919 року мешкав в Одесі. Професор Одеського інституту народної освіти та Одеського державного університету. Директор Одеського історико-археологічного музею. Арештовувався двічі: у 1931 році за звинуваченням в «участі в підпільній контрреволюційній націоналістичній організації» (звільнений) та у 1945 році, звинувачений у «зв'язках з окупантами та антирадянських виступах». Військовим трибуналом військ НКВС Одеської області 15 жовтня 1945 року засуджений до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Помер у 1946 році. Реабілітований у 1997 році.

До переліку професорів, які мали класичну університетську освіту та набули викладацького досвіду в дореволюційні часи, а потім працювали у вищих навчальних закладах Одеси 20–40-х років і потрапили у вир репресивної політики радянської влади, входить ім'я Валентина Івановича Селінова. Його доля віддзеркалює драматичну долю всієї дореволюційної української інтелігенції.

Батько В. І. Селінова Іван Якович (помер у 1907 році), за національністю вірменин, все своє життя займався орендою землі. Мати — Василіса Василівна (померла у 1938 році) була народною вчителькою *[1: 6]*. На формування педагогічних здібностей В. І. Селінова та його двох братів значний вплив мала саме вона. Мати була першою вчителькою для своїх дітей. У тридцяті роки його брати працювали викладачами: Леонід (1865 року народження) в Орлі, Володимир (1880) у Москві. Сестри Елеонора (1886) і Німфидора (1884) працювали і мешкали відповідно у Москві та Ленінграді *[2: 6]*.

До 1890 року В. І. Селінов жив з батьками, а потім вступив до Феодосійської гімназії, яку закінчив у 1897 році. Освіту доводилось здобувати з великими труднощами — заробляв гроші приватними уроками. 1897 року вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира, який закінчив у 1907-му, отримавши диплом першого ступеня *[1: 14]*. Згодом, розповідаючи про своє навчання в університеті, він згадував лекції видатних професорів: істориків Довнар-Запольського, Лучицького і Бубнова, політекономістів Булгакова і Железньова, філософів Гілярова і Чалпанова *[3]*. Він також відзначав суттєву різницю між університетською освітою у дореволюційні та післяреволюційні часи: в імператорському університеті професори підходили до викладання предметів критично, а в радянські часи — догматично і тенденційно.

В студентські роки Селінов приєднався до лівого студентського крила, яке виступало проти політики царського самодержавства.

Повністю стаття опублікована в історико-краєзнавчому альманасі «Юго-Запад. Одессика», вип. 2 (Одеса, 2006).

По закінченні університету Валентин Іванович працював педагогом на приватних курсах у Києві. У 1908 році переїхав до Катеринослава, де викладав російську мову і літературу в комерційному училищі та народному (робітничому) університеті до 1910 року. Того ж року повернувся до Києва, де працював у середніх навчальних закладах та на різних курсах до 1919 року. У 1917 році після видання наукової роботи «Сучасні питання теорії історичного знання у зв'язку з задачами методики історії» [*4]* його запросили читати курс лекцій «Методика історії» на вищих педагогічних курсах Києва, де він працював до закриття курсів у 1919 році. Водночас він був членом університетського історичного товариства імені Нестора Літописця *[2: 59].* Паралельно з викладацькою діяльністю, ще в 1909 році, молодий вчений захопився мистецтвом античного світу й того ж року поїхав до Парижа, де протягом двох місяців навчався у музеї Лувра *[1: 15].*

У бурхливому політичному житті початку XX століття В. І. Селінов участі не приймав. Обидві революції 1917 року він зустрів «як довгоочікуване звільнення від розпутного самодержавства та початок кінця війни», яку вважав безпідставним кровопролиттям мільйонів людей *[2: 59 зв.].* У 1917 році одружився з двадцятирічною Ольгою Олександрівною Жилтановською, яка народилася в Бухарі (Туркестан) *[1: 40].*

Наприкінці осені 1919 року В. І. Селінов у пошуках працевлаштування та в надії перезимувати у кращих кліматичних умовах зупинив свій вибір на університетському місті півдня — Одесі. Після переїзду він оселився разом з дружиною та її батьками на вулиці Короленка, 20, квартира 3 *[2: 1].* Із встановленням у місті радянської влади працював у педагогічному відділі губернського комітету професійної освіти, викладачем латинської мови на акушерських курсах, організував курси з підготовки вчителів трудових шкіл.

На початку 1921/22 навчального року за рішенням кваліфікаційної комісії його як методиста було включено викладачем четвертої групи до штатного складу Одеського інституту народної освіти (ОІНО), створеного влітку 1920 року *[2: 59 зв.].* У першому академічному році йому доручили читати лекції з курсу «Техніка викладання історії» на історичному відділенні факультету професійної освіти *[5: 14 зв.].* В тому ж році до професорсько-викладацького складу інституту були введені фахівці гуманітарного напрямку, що мали досвід роботи у вищих навчальних закладах Одеси (Б. В. Варнеке, М. І. Гордієвський, Є. О. Загоровський, М. Є. Слабченко, А. В. Флоровський), Києва (С. С. Дложевський і О. Я. Шпаков), Харкова (Є. П. Трифільєв), Санкт-Петербурга (Ю. Г. Оксман) *[6: 1–7; 7: 57–58 зв.].* У наступному 1922/23 навчальному році його зарахували до складу викладачів інституту позаштатним викладачем історії.

З 1924/25 академічного року на історично-соціальному відділі факультету професійної освіти, поряд з професорами Б. В. Варнеке («Історія первісної культури»), Й. Л. Вайнштейном («Історія Західної Європи»), К. П. Добролюбським (семінар з курсу «Історія Західної Європи»), М. Є. Слабченком («Історія України») та іншими, курси лекцій «Практичні питання викладання історії», «Загальний курс історії культури», «Екскурсійний та образотворчий метод викладання історії» та практичні заняття з курсу «Економічна історія Англії» вів викладач першої групи В. І. Селінов *[5: 16–17].* Як досвідченому викладачу йому доручили керувати двома дипломними роботами одних з перших випускників інституту: О. Варнеке — «Відділ давньогрецької культури Одеського обласного історико-археологічного музею як матеріал для екскурсій з учнями профшкіл» (рецензія від 1 січня 1925 року) та Ф. Співак — «Музей міста Одеси як місце історичних екскурсій, запроваджених з учнями профшкіл» (рецензія від 15 березня 1925 року).

16 квітня 1927 року штатний викладач першої групи В. І. Селінов, який викладав курс «Методика суспільствознавства» вже на всіх трьох відділеннях інституту, звернувся до правління ОІНО з проханням про переведення його до більш вищої категорії — професора другої групи. 17 червня 1927 року правління, додавши копію заяви про те, що на викладання В. І. Селінова в інституті припадає більш ніж 18 годин лекцій на тиждень, порушило клопотання перед управлінням професійної освіти Народного комісаріату освіти (НКО) про переведення його до категорії професорів другої групи. 1 липня 1927 року правління, у відповідь на прохання учбового розподілу НКО, надіслало окремим списком праці В. І. Селінова та рецензії на деякі з них. Рецензентами цих праць були С. С. Дложевський («Історія та археологія в краєзнавчій праці») та А. Г. Готалов-Готліб («Прийоми та методи у комплексних заняттях» і «Принцип науковості в заняттях з культурознавства»). 27 липня 1927 року на підставі пропозиції ОІНО та постанови кваліфікаційної комісії при державному науково-методичному комітеті НКО від 13 липня того ж року, за розпорядженням управління професійної освіти НКО з 1 жовтня 1926 року В. І. Селінов був затверджений штатним професором другої групи з методики суспільствознавства *[8: 43, 53–54, 56–58, 61].* До 1930 року він постійно викладав в ОІНО методику суспільствознавства, а також займав посаду професора кафедри педагогіки (завідувач професор Д. Г. Елькін).

Викладацька діяльність в ОІНО сприяла плідній науковій роботі, яку Валентин Іванович розгорнув у методичному та краєзнавчому напрямку. В розробці методичного напрямку він підготував курс нових програм з суспільствознавства як зовсім нового предмета, а також ряд окремих питань методики викладання історії. В аспекті краєзнавчих інтересів він працював над архівними та археологічними матеріалами, а також взявся за розробку екскурсій в історико-археологічному музеї для студентів та вчителів, що на той час було новим в практиці шкільного навчально-виховного процесу *[2: 60].* Результатом цієї роботи були публікації, одна з яких — «Культурознавство в краєзнавчій роботі» *[9]* отримала схвальні відгуки на сторінках центральної періодичної преси та наукових збірок. У московському журналі «Суспільствознавство у трудовій школі» з'явилася стаття «Про суспільствознавство на Україні», в якій праці вченого як методиста надавалася позитивна оцінка *[2: 60].*

В. І. Селінов також плідно займався в ОІНО громадською роботою. Він входив до соціально-педагогічного комітету, який за наказом ректора П. О. Самулевича був організований при інституті 10 травня 1924 року у складі 18 викладачів, представника спілки робітників освіти, чотирьох представників методичних комітетів окружного комітету народної освіти та трьох студентів *[10: 17].* Протягом чотирьох навчальних років його обирали заступником голови педагогічної предметної комісії з 14 викладачів (у 1926–1927-му головував С. Л. Рубінштейн, у 1927–1930-му — А. Г. Готалов-Готліб), яка була затверджена 9 жовтня 1926 року та охоплювала 14 навчальних дисциплін *[11: 112, 124; 12: 28].*

Паралельно з викладацько-громадською діяльністю в ОІНО В. І. Селінов також активно займався громадськими справами за його межами. У 1927 році його призначили головою осередку «Друзі дітей» при груповому комітеті спілки робітників освіти та завідувачем окружного методичного комітету. 1929 року він безкоштовно читав лекції з краєзнавства у вечірньому робітничому університеті, редагував екскурсійний відділ збірника «Одеса та Одещина» *[13: 28].*

Наприкінці 20-х років В. І. Селінов приймав активну участь у науково-академічних осередках Одеси як вчений секретар Державної бібліотеки (директор С. Л. Рубін-

штейн) та комісії краєзнавства при ВУАН (голови: Р. М. Волков — 1929, С. С. Дложевський — 1930, І. А. Хмельницький — 1930–1931), за дорученням якої у лютому 1930 року був у відрядженні в Ленінграді у місцевому бюро краєзнавства. Завдяки його зусиллям комісія у 1929 році була переведена на бюджет відділу народної освіти *[2: 60, 63 зв.]*. Був також головою дидактично-методичної підсекції педагогічної секції наукового товариства при ВУАН, керівником та головою яких був М. І. Гордієвський. На засіданні секції виступив з доповіддю «Нормальна постановка викладання суспільствознавства в старших громадах трудшколи» *[14: 15, 20]*.

Після розформування у 1930 році ОІНО на три навчальні заклади В. І. Селінов протягом 1930–1933 років працював в інститутах професійної освіти (професор кафедри науки про поведінку та педагогіки) та соціального виховання *[15: 20 зв.; 16: 3]*.

25 жовтня 1930 року за призначенням сектора науки НКО В. І. Селінов зайняв посаду завідувача відділа феодалізму та торговельного капіталізму в надчорноморських країнах Одеського історико-археологічного музею (ОІАМ). Працюючи в музеї, чимало займався розробкою проблем минулого краю та методологічними питаннями історії *[13: 27 зв., 31]*. Цю посаду він займав до серпня 1941 року.

11 лютого 1931 року В. І. Селінов був заарештований Одеським окрвідділенням ДПУ за підозрою в приналежності до підпільної контрреволюційної організації українських націоналістів (так звана справа «Весна»). Підставою для арешту стали свідчення одного з арештованих професорів про «реакційну сутність» Селінова, тобто про взаємовідносини із вченими М. І. Гордієвським, Є. О. Загоровським, Б. М. Комаровим, О. О. Рябініним-Скляревським, та згадана вище поїздка до Ленінграда, де нібито «знаходився стик контрреволюційних течій півночі і півдня». Після шестимісячного ув'язнення в одеській тюрмі та кількох десятків допитів, в серпні того ж року справу було закрито з висновком, що слідством не зібрано достатньо даних про контрреволюційну діяльність. Валентина Івановича звільнили з-під варти та поновили на посаді *[2: 1, 158–159]*.

З 1939/40 навчального року В. І. Селінов читав лекції з археології в Одеському державному університеті (ОДУ). 16 грудня 1940 року вища атестаційна комісія при Всесоюзному комітеті у справах вищої школи, враховуючи вагомість друкованих наукових праць Валентина Івановича, допустила його до захисту докторської дисертації без наявності вченого ступеня кандидата наук. На початку 1941 року вчений підготував до захисту дисертацію «Давні поселення Північно-Західного Причорномор'я IV–III ст. до нашої ери», але війна зруйнувала мирні плани *[1: 15–15 зв.]*.

У 1941–1944 роки, під час німецько-румунської окупації Одеси, В. І. Селінов залишився у місті. У серпні 1941-го за наказом обласного відділу народної освіти науковця призначили директором ОІАМ. Його попередник на цій посаді Т. Г. Сискова після початку війни всі золоті та платинові цінності здала до Одеського відділення держбанку. Решта цінностей залишилася в музеї. У відповідь на звернення В. І. Селінова до обласного відділу народної освіти та обласної прокуратури щодо евакуації музейних скарбів та його співробітників з'ясувалось, що на залізниці для вирішення цього питання відсутні вагони, а в порту немає тари. Тоді новий директор прийняв рішення упакувати цінності та сховати їх від бомбардування у підвальному приміщені музею. Із вступом в Одесу німецько-румунських військ 16 жовтня 1941 року була встановлена нова міська влада — примарія з відділом дирекції культури, який затвердив В. І. Селінова директором музею та залишив всіх інших співробітників на попередніх посадах *[1: 16–17]*.

У відкритому 20 вересня 1942 року ОІАМ (згодом з 1 квітня 1943 року ввійшов до складу науково-дослідницьких інститутів університету) В. І. Селінов керував роботою всіх відділів: стародавнього Єгипту, первісного суспільства, давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я, середньовіччя, нумізматики та бібліотеки, яка нараховувала понад 20 000 томів. В музеї постійно тривала реставрація давніх ваз, теракотових статуеток та великої кількості керамічного матеріалу. Регулярно проводились практичні заняття студентів історико-філологічного факультету університету. Співробітники музею підтримували зв'язки з музеями і університетами Бухареста і Ясс, звідки отримували наукову історичну літературу. Під керівництвом В. І. Селінова проводили дослідження О. І. Занчевський — упорядковував матеріали первісного суспільства, С. В. Донич — нумізматика, Л. О. Кузнєцова і М. А. Москетті — науковий опис та укладання каталогів давніх світильників та чаш. Сам Валентин Іванович під час роботи в музеї підготував праці «Філія Ольвії на території Одеси» (зачитана 15 лютого 1943 року під час наукової сесії, присвяченої річниці університету), «Ольвійські монети римського періоду» (співавтори Скорупко, Куцегеоргіу, Донич) та «Давні причорноморські поселення між Бугом та Дністром за часів торгового розквіту Ольвії у IV–III ст. до Різдва Христова», яка стала темою дисертації *[17: 20; 18]*.

Після реєстрації дирекцією культури губернаторства Трансністрії всіх вчених Одеси, які залишилися у місті, В. І. Селінова було призначено професором кафедри російської історії історико-філологічного факультету в новоствореному Румунському королівському університеті (університеті Трансністрії) поряд з професорами Б. В. Варнеке, В. Ф. Лазурським, І. Я. Фаасом, П. Г. Часовниковим (ректор) *[1: 16 зв., 19]*. 28 серпня 1943 року йому доручили завідувати кафедрою російської історії. Захист дисертації «Давні причорноморські поселення між Бугом та Дністром в період розквіту Ольвії» відбувся 30 жовтня 1943 року у приміщенні інституту соціальних наук (вул. Петра Великого, 1). А 7 січня 1944 року дирекція культури примарії Одеського муніципалітету затвердила постанову сенату університету про присвоєння В. І. Селінову вченого ступеня доктора історичних наук *[19: 95 зв.; 20: 75; 21]*. У вересні 1943 року при університеті було поновлено діяльність Одеського товариства історії та старожитностей (до того діяло з 1839 року до закриття у 1922-му); віце-президентом обрали В. І. Селінова, секретарем — О. Б. Варнеке *[18]*.

Після призначення у 1943 році завідувачем історичної секції науково-дослідницького інституту Трансністрії Валентин Іванович поринув у дослідження історії регіону. У співавторстві з асистентами О. І. Занчевським, Л. О. Кузнєцовою та М. А. Москетті він підготував до друку праці «Процес колонізації Трансністрії» та «Історико-етнографічна карта Трансністрії» (художник Чернявський). До видання були подані також роботи М. Ф. Болтенка «Легенди про походження скіфів», Добровольського «Поселення трипільської культури у селі Сабанівка на Південному Бузі» та ще декілька *[18]*. Надалі співробітники інституту планували розробку за архівними даними історії муніципального управління міста за весь час його існування.

Вчений плідно працював також в історичному архіві, де спільно з О. І. Занчевським — асистентом кафедри російської історії вони обробляли матеріали фонду канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора часів князя М. С. Воронцова (1823–1854). Під його керівництвом в одеському історичному архіві студенти проводили практичну роботу по ознайомленню з архівними матеріалами щодо історії одеського міського управління, зокрема міського магістрату початку XIX століття, а також історії друкарства у місті. Одним з його учнів був студент

четвертого курсу, майбутній професор П. Й. Каришковський, який разом із студентом В. В. Яковлевим збирав матеріали до 60-річчя існування типографії Фесенка *[3]*. Ще Валентин Іванович редагував науково-історичну частину часопису «Давня Одеса» та співробітничав з редакціями газет «Літературна газета», «Одеська газета», «Молва» і «Одеса».

Досліджені архівні матеріали Розпорядчої думи, Міської управи (відносилися до діяльності реформованого міського Управління часів Г. Г. Маразлі), будівничого комітету, митниці, канцелярії попечителя учбового округу під час діяльності М. І. Пирогова Валентин Іванович використав у підготовці ювілейного видання до 150-річчя Одеси у 1944 році. Написання історії будівництва міста в історико-архітектурному аспекті було доручено саме йому, тому що, на думку С. Я. Борового, «він виконав та опублікував декілька праць, які свідчили про його велику ерудицію у цьому напрямку» *[22: 280–281]*.

У березні 1944 року, під час відступу окупаційних військ, В. І. Селінов з родиною виїхав до Румунії, але у січні 1945 року повернувся до Одеси. Мешкав на вулиці Преображенській, 21, квартира 17. А 17 серпня за співробітництво в період окупації з німецько-румунською владою його заарештували органи НКВС з висуванням звинувачення за статтями 54-1 п. «а», 54-10 ч. 2 КК УРСР. 15 жовтня 1945 року військовий трибунал військ НКВС Одеської області засудив його до 10 років виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна *[1: 23 зв., 76]*.

Помер В. І. Селінов 16 лютого 1946 року в місцях ув'язнення Дніпропетровської області (довідка Головного інформаційно-аналітичного центру МВС Російської Федерації).

Тривалий час ім'я Валентина Івановича Селінова замовчувалося. Лише 17 липня 1997 року на підставі статті 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року В. І. Селінов був реабілітований у зв'язку з відсутністю сукупності доказів, які б підтверджували обгрунтованість притягнення до відповідальності *[1: 81]*.

На жаль, через внутрішні та зовнішні історичні обставини більшість творчих задумів ученого залишилися не реалізованими. Незважаючи на це, аналіз наукової спадщини В. І. Селінова свідчить про її плідність та багатогранність. На даний час нами виявлено 58 наукових праць, опублікованих у період з 1913 по 1944 рік. Перш за все вчений приділяв увагу новому напрямку в науці, що органічно розвивався у контексті загальних наукових досліджень — теоретико-методологічним питанням історичної науки, а також новій історії початку XIX століття, соціально-економічним питанням півдня України та краєзнавству. В. І. Селінов двічі потрапляв у вир репресивної політики радянської влади; йому була інкримінована зрада батьківщини тільки за те, що, отримавши відповідальну посаду директора музею, він залишився на ній і в роки окупації. Натомість він не тільки зберіг своє доброчесне ім'я, нікого не зрадивши ані морально, ані фізично, але й врятував людей, на яких чекала відправка у гетто, і у важких економічних умовах зберіг культурні, історичні та матеріальні цінності нації для нащадків. Це варто глибокої пошани і світлої пам'яті.

Джерела та література

1. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П (припинених справ). — Спр. 28242-п.
2. Там само. — Спр. 13964-п.
3. Молва. — 1943. — № 311 (16 грудня).

4. Селинов В. И. Современные вопросы теории исторического знания в связи с задачами методики истории. — Петроград, 1915.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 301.
6. Там само. — Спр. 3.
7. ДАОО. — Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 15.
8. Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 10.
9. Селинов В. И. Культуроведение в краеведческой работе. — Л., 1928.
10. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 429.
11. Там само. — Спр. 427.
12. Там само. — Спр. 434.
13. Там само. — Ф. Р-39. — Оп. 1. — Спр. 62.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 5944.
15. ДАОО. — Ф. Р-1647. — Оп. 1. — Спр. 1.
16. Там само. — Спр. 4.
17. Одесская газета. — 1943. — № 35 (12 февраля).
18. Там само. — № 206 (5 сентября).
19. ДАОО. — Ф. Р-2255. — Оп. 1. — Спр. 73.
20. Там само. — Ф. Р-2274. — Оп. 1. — Спр. 1.
21. Молва. — 1944. — № 337 (21 января).
22. Боровой С. Воспоминания. — М. — Иерусалим, 1993.

Галина Малинова

Справа викладачів німецького педагогічного інституту

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 15879-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Роберт Карлович Міквиц народився у 1889 році в Тарту, німець, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Професор Одеського педагогічного інституту.

Альфред Миколайович Штрем народився у 1898 році в Санкт-Петербурзі, німець, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Професор Одеського педагогічного інституту.

Герберт Данилович Штейнвандт народився у 1896 році в Херсонській губернії, німець, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Завідувач відділу центральної наукової бібліотеки.

Заарештовані у 1933 році за звинуваченням в «контрреволюційній діяльності». За постановою судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 року ув'язнені на 5 років кожний у виправно-трудові табори, ще дев'five звинувачених за цією справою — ув'язнені або вислані на 3 роки кожний. Реабілітовані у 1968 році.

У тридцяті роки одним з головних обвинувачень була участь у підпільних національних антирадянських організаціях. В історії Одеси й усього нашого регіону велику роль відігравали німецькі колоністи, і чимало сіл носило німецькі назви. Чекісти не шкодували сил, одна німецька справа виникала за одною, багато хто зізнавався, одержував свій строк (на початку десятиліття) або кулю (наприкінці його). Органи не гидували ніким: німецькими шпигунами й терористами ставали й малограмотні колгоспники, і вчителі, і священики, і студенти, і викладачі вузів, і робітники заводів.

Однією з таких справ, що охопила численний склад обвинувачених, був процес 1934 року, головне обвинувачення якого було спрямовано проти викладачів німецького відділення Одеського педагогічного інституту. У процес були залучені видні вчені, аж до всесвітньо відомого ленінградського академіка В. М. Жирмунського.

Повністю нарис опублікований російською мовою у 1-му томі «Одеського мартиролога» (Одеса, 1997).

З початку 2000-х років після чергової зміни керівництва УСБУ справа № 15879-п була знову закрита для дослідників через наявність в ній агентурних матеріалів та даних про співробітництво громадян з органами ДПУ, які й досі вважаються «секретними». Це стало приводом для того, щоб не передавати цю справу до ДАОО. Всупереч тому, що справи реабілітованих громадян, репресивні рішення відносно яких були прийняті позасудовими органами, мають бути передані на державне зберігання. На численні звернення обласної редколегії видати цю справу для дослідницької роботи — в УСБУ традиційна відповідь: «не можна, справа не видається».

На початку 1934 року Одеське обласне відділення ДПУ заявило про ліквідацію «німецько-фашистської контрреволюційної організації, що мала за мету насадження повстанських осередків, відрив німецького населення від совєтизації, проведення шкідницько-диверсійної діяльності й підготовку збройного повстання проти радянської влади».

Керівниками організації були названі професори педінституту Роберт Карлович Міквиц, Альфред Миколайович Штрем і завідувач відділа Центральної наукової бібліотеки й співробітник археологічного музею Герберт Данилович Штейнвандт. У справі проходили також науковець, зять відомого одеського професора й винахідника І. Ю. Тимченка Франц Францевич Мазур-Мазов, викладачі одеських вузів і шкіл Франц Петрович Адлер, Герман Іванович Бахман, Едуард Готлібович Бейтельспахер, Альберт Іванович Райх, Едгар Людвігович Тромпетер, Севастіан Йосипович Унгемах, Вільгельм Михайлович Фріц, Отто Якович Цвиккер і калькулятор заводу «Червоний сигнал» Альберт Еммануїлович Фіхтнер. Справу вели слідчі Бриннер, Нилов, Шперлінг, Шаєв, Маркевич й інші. Рішення, прийняте 26 лютого 1934 року судовою трійкою при колегії ДПУ УРСР, було відносно м'яким — 3–5 років виправно-трудових таборів.

Однак історія на цьому не закінчилася: багато в'язнів одержали додаткові строки й померли в засланні. Клубок розмотувався усе далі й далі, арешти по цій справі були відновлені в 1937–1938 роках, загальне число притягнутих дійшло до 100 чоловік, 19 з них були розстріляні. Серед останніх — 24-літня викладачка Едіта Едмундівна Фольмер-Кюнель (справа знаходиться в ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 2280 — *Ред.*). Більшість обвинувачуваних складали німці, однак у їхню компанію потрапив і Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський, науковий співробітник крайового архіву, що працював у ньому з моменту заснування. Колишній офіцер, він одержав 10 років таборів, з яких не вийшов (справа знаходиться в ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 5150 — *Ред.*).

У 1941 році за таким же звинуваченням у Ленінграді був удруге заарештований академік Віктор Максимович Жирмунський. Вперше Ленінградський обласний відділ ДПУ заарештував його 25 лютого 1933 року як учасника й керівника контрреволюційної фашистської організації, що існує нібито серед студентства й творчих працівників Ленінграда. Жирмунський утримувався під вартою до 22 березня 1933 року, а потім був звільнений під підписку про невиїзд. 20 квітня 1933 року справу відносно нього припинили за відсутністю вини. По суті справи Жирмунського не допитували й обвинувачення проти нього не висували. Історія повторилася у 1941 році. Мабуть, занадто вже очевидною була абсурдність обвинувачень, а популярність вченого — занадто великою. До кінця життя академік Жирмунський був почесним доктором чотирьох університетів, включаючи Оксфорд, і членом-кореспондентом чотирьох академій наук.

Майже всі ці люди зараз реабілітовані, а деякі зі слідчих засуджені. Одеський обласний суд 25 грудня 1968 року визнав, що всі учасники німецької справи були репресовані необгрунтовано, і скасував постанову судової трійки «за недоведеністю обвинувачення».

Але давайте вдивимося в обличчя фігурантів і познайомимося з аргументами слідства.

Ініціативу створення організації слідство приписало німецькому підданому Георгу Лейбрандту, уродженцеві села Торосово Цебриківського району Одеської області, що виїхав до Німеччини у 1918 році. Там він закінчив богословський факультет, одночасно займаючись вивченням філології та історії. Лейбрандт приїжджав до СРСР у 1926, 1928 і 1929 роках. Під час перших приїздів він значився доктором філософії, ас-

пірантом і професором історії Лейпцігського університету, співробітником інституту з вивчення закордонних німців («Дойче Ауслaнд Інститут») у Штутгарті.

Відзначимо, що Г. Лейбрандт залишається особистістю до кінця не розгаданою. За іронією долі, він виявився першим закордонним дослідником в Одеському обласному архіві та, певно, однією з причин трагічної долі О. О. Рябініна-Скляревського.

Офіційною метою приїздів Лейбрандта було вивчення історії розвитку німецьких колоній Чорноморського узбережжя й збирання історичних відомостей про них. У 1928 році він об'їхав німецькі колонії Одещини, Криму й Кавказу, побував у Ростові-на-Дону, у німецьких колоніях Донецької області, у Республіці німців Поволжя, у німецьких колоніях Азербайджану. Висловлював думку, що жителі цих колоній є заможними, а часом і багатими людьми, але вони незадоволені радянською владою, вважаючи, що вона позбавила їх прав. Лейбрандт назвав ці претензії необґрунтованими й заявив одного разу, що німецьким колоністам тут живеться набагато краще, ніж селянам у Німеччині. Антирадянських висловлень під час поїздок він собі не дозволяв.

Результатом роботи Лейбрандта стала видана в Німеччині книга про емігрантський рух німців.

У 1929 році Лейбрандт приїхав до Радянського Союзу вже не як представник «Дойче Ауслaнд Інституту», а як член комітету з видання енциклопедії про німців, що проживають поза Німеччиною. Зі слів арештованих, притягнутих до справи, він запропонував співробітничати в цьому виданні декільком одеським вченим, зокрема Штрему, Міквицу, Штейнвандту і Таубергеру. Штрем пообіцяв Лейбрандту статтю про діалекти німецьких колоній. Штейнвандт повинен був підготувати бібліографію робіт про російських німців. Міквиц же від участі в енциклопедії відмовився, вважаючи, що в Німеччині не знайде підтримки ідея наукового співробітництва з СРСР. Цікаво, що до арешту Міквиц відзначав «радянські симпатії» Лейбрандта, який, зі свого боку, озивався про Міквица не зовсім схвально, говорячи, що той працює «за марксистським методом».

Перед від'їздом до Німеччини Лейбрандт проявляв нервозність, підозрюючи стеження з боку ДПУ. Разом з тим він розповів, що одержав гарне місце в берлінському архіві, і похвалився, що вивіз з Одеси такі архіви й бібліографічні видання про німецькі колонії, яких тут більше ніколи не буде. Серед них Лейбрандт назвав рукопис про ощадну справу в німецьких колоніях, твори Проханова про бессарабські колонії, три церковні хроніки починаючи з 1825 року, історію німецьких колоній Мелітопольщини за 100 років, архів газети «Одессер Цайтунг» за 1859–1914 роки тощо.

При реабілітації обвинувачених по німецькій справі особистість Георга Лейбрандта вивчалася дуже скрупульозно: були направлені запити до багатьох московських й українських архівів, у тому числі надсекретного Особливого, в якому зберігаються трофейні матеріали; допитувалися свідки. Було встановлено, що за документами Міністерства закордонних справ Німеччини, НСДАП і Міністерства зі справ східних областей проходив якийсь Георг Лейбрандт, доктор філософії, референт МЗС у 1931 році, начальник відділу НСДАП у 1934–1935 роках, начальник відділу «Схід» НСДАП у 1940–1941 роках, начальник 1-го головного відділу Міністерства зі справ східних областей у 1941–1943 роках, автор антирадянських статей.

Однак всі секретні відомства підкреслили, що не можуть ідентифікувати згаданого нацистського чиновника з нашим фігурантом. Дійсно, подібність дуже велика, однак в одному з документів французької контррозвідки вказувалося, що Лейбрандт-чиновник одержав освіту в Америці (невелике, але істотне розходження!).

Зате вдалося встановити, що «наш» Лейбрандт вивіз архіви з СРСР цілком законним шляхом, маючи дозвіл спеціальної комісії при Наркомпросі. Звичайно, він виявив заповзятливість, однак це був період, коли радянська влада розпродавала не тільки архівні документи, але й цінності Ермітажу.

Відомостей же про ворожу діяльність на території СРСР «Дойче Ауслaнд Інституту» в архівах не було виявлено.

Не можна засуджувати людей, що побували в катівнях ДПУ, але факти такі: першим заговорив Міквиц. Обмовив себе й багатьох інших. Його доповнили Штейнвандт, Бахман, Фріц та інші. Міквиц показав, що з 1929 року належав до контрреволюційної організації пангерманського напрямку, залучений до неї Лейбрандтом, і утягнув туди біля двадцяти осіб. Невідомо, чому Міквицу спало на думку ім'я академіка Жирмунського (можливо, підказав слідчий), проте він заявив, що Жирмунський дав обіцянку працювати на Лейбрандта, про що йому відомо безпосередньо від останнього.

У дійсності ж було так. У 1926 році в складі Одеської комісії краєзнавства було утворено німецьку секцію, яка запросила до співробітництва засновника радянської германістики В. М. Жирмунського — тоді професора німецької філології Ленінградського університету. Жирмунський брав активну участь у роботі секції, побував в Одесі разом зі своїм асистентом Штремом, здійснив велику наукову подорож німецькими колоніями України, намагаючись залучити до краєзнавчої роботи місцеву інтелігенцію, в першу чергу з учителів.

У «Віснику Одеської комісії краєзнавства при УАН» за 1929 рік було надруковано доповідь В. М. Жирмунського з викладом завдань і методики краєзнавчої роботи з таких напрямків: історія колоній, нове село, говори, народні пісні й народне мистецтво. У цьому ж збірнику були опубліковані роботи Р. К. Міквица, на той час — голови німецької секції, про складання карти німецьких поселень в Україні, Г. Д. Штейнвандта — про російський і український вплив на пісні німецьких колоністів і А. М. Штрема — про розвиток німецьких народних пісень в Україні. Ця карта неодноразово буде згадуватися слідством як доказ шпигунської діяльності Міквица, а Жирмунський через багато років у процесі реабілітації дасть Міквицу позитивну характеристику.

Крім збору інформації йому нібито доручалося зовсім вже не властиве вченому завдання: підрив сільського господарства шляхом шкідницьких актів.

Але найголовніше специфічне «завдання» — шкідництво в процесі викладання. Воно повинно було виражатися, за формулюванням слідства, у такий спосіб: «1) у підборі невідповідного матеріалу (антиреволюційні настанови, у яких революційність як така заперечувалася); 2) у надмірному виділенні німецької літератури; 3) у представленні українських і російських творів і розборі їх тільки в німецькому перекладі — це мало на меті перешкоджати ознайомленню німецьких дітей з новою соціалістичною культурою братніх народів (через незнання мови); 4) у перебільшеній увазі до німецької буржуазної літератури і висвітленні її в націоналістичному дусі на шкоду пролетарській літературі та ідеології».

«Цінні» для слідства свідчення дав і Герберт Штейнвандт. Справа в тому, що він був секретним співробітником ОДПУ й зробив, так би мовити, посадовий злочин, не інформувавши чекістів про наявність контрреволюційної організації. В обвинувальному висновку слідчий зажадав для нього розстрілу. Але Штейнвандт одержав 5 років таборів, а потім був удруге арештований в Ухто-Іжемському таборі (1938 рік) у зв'язку з тим, що «у процесі розслідування першої справи він не розповів про всі скоєні злочини й утаїв своїх співучасників».

Знову Штейнвандт зізнається: «До мого завдання входило повідомляти в ОДПУ про політичні настрої німецької інтелігенції в Одесі... Однак, даючи свою згоду бути секретним співробітником ОДПУ, я вирішив не повідомляти нічого такого, що компрометувало би близьких мені людей, тому що я стояв на націоналістичних позиціях. Підписку ж про співробітництво я дав тільки для того, щоб уникнути репресій».

На початку 1939 року Штейнвандта етапують до Одеси для продовження слідства. І тут він робить несподіваний крок — відмовляється від усіх раніше даних показань: «Показання, які я дав на допиті 15 жовтня 1938 року, і мої власноручні показання, наявні в справі, я категорично заперечую, тому що ці показання я дав тому, що стосовно мене було вжито незаконні методи ведення слідства. Працюючи секретним співробітником ОДПУ, я давав точні й правдиві відомості про дії всіх осіб, мені відомих, головним чином про німців. Контрреволюційною роботою й шпигунством я ніколи не займався... Мені сказали, що якщо я повністю не зізнаюся, то мене розстріляють, а відносно моєї родини будуть застосовані репресії».

Подальше було теж несподіваним: постановою УНКВС по Одеській області від 31 жовтня 1939 року Штейнвандта з-під варти звільнили. Можливо, зіграло роль співробітництво з ОДПУ.

Одеський професор С. Боровий у своїх спогадах, що вийшли в 1993 році, дуже шанобливо озивається про Штейнвандта, автора видатного, на його думку, бібліографічного опису одеської періодичної преси часів революції. За словами Борового, незадовго до війни Штейнвандт став науковим співробітником археологічного музею, продовжував працювати в роки окупації й багато зробив для того, щоб запобігти вивозу одеських музейних цінностей до Румунії. Незадовго до звільнення Одеси Штейнвандт з родиною як «фольксдойче» виїхав до Німеччини.

Докладні показання відносно «ідеологічних злочинів» Жирмунського та Штрема дав і Герман Іванович Бахман, викладач Цебриківської німецької школи. За його словами, у своїй «нібито науковій поїздці» Жирмунський спілкувався з куркулями, проповідниками й окремими вчителями, які збирали молодь і організовували співи націоналістичних і релігійних пісень. Особисто він, Бахман, зробив знімки старих домів у колоніях і землянок бідняків та відіслав їх до Ленінграду.

Під виглядом наукової праці професор Жирмунський нібито вів націоналістичну агітацію. Звертаючись до молоді, зібраної для пісень, він підкреслював цінність старих німецьких пісень, що втілюють справжній німецький дух. Він вказував на зв'язок німців-колоністів з німецьким народом у Німеччині як однієї родини. Деякі вчителі, у тому числі й він, Бахман, поширювали ці ідеї серед школярів і селян, розпалюючи націоналістичні настрої.

Називаючи голод 1933 року «загостренням у харчуванні», обережний Бахман так характеризує настрої у вчительському середовищі: «Хоча в самому Миколай-полі й у всіх прилеглих німецьких селах ніхто не вмер від голоду, мені навіть не відомо, щоб хто з німців-менонітів пухнув від голоду, а були лише одиничні випадки гострої недостачі в деяких ледарів, — створювалися й підтримувалися постійні розмови про повальний голод населення».

Твердіше інших тримався Штрем, хоча й він зізнався: вербував, займався шкідництвом і шпигунством. Але визнання Штрема не спричинили нових жертв.

У своїх працях він нібито «протаскував націоналістичну й антирадянську пропаганду». До числа таких робіт Штрем відніс методичний лист «Викладання німецької мови в I і II концентрах» і «Програму німецької мови та літератури для I і II концентрів», видані у 1931—1932 роках і призначені для викладачів. «Кримінал» був у тім, що в них підкреслювалася необхідність чистоти німецької мови та літератури як засобів об'єднання всіх німців, говорилося про боротьбу з впливом російської мови, «що розстроює окремі елементи німецької лексики», вказувалося на «необхідність пильної охорони німецької мови як знаряддя національного захисту».

Не визнав себе винним тільки О. Я. Цвіккер, викладач технікуму механізації сільського господарства. За це в обвинувальному висновку була підкреслена його соціальна небезпечність й запропоновано засудити його до 10 років таборів. Дали 3 роки.

«Керівники організації» Міквиц і Штрем одержали по 5 років. В Одесу вони не повернулися. Міквиц помер у засланні ще до війни, а Штрем — восени 1944 року в селі Мордіно Комі АРСР, куди до нього приїхала дружина Альма Яківна Штрем.

У 1968 році вона подає заяву про реабілітацію чоловіка. Під час допиту А. Я. Штрем показала, що всі наукові праці в них із чоловіком були спільними й ніяких антирадянських ідей у них не було. Більш того, їх дуже лаяли в закордонній пресі, де називали Штрема не німцем, а євреєм.

Дуже теплі свідчення про Штрема дав його учень, у 1968 році завідувач кафедри іноземних мов Одеського державного університету, Я. Я. Нейдорф. Він підтвердив, що Штрем користувався популярністю серед студентства: «Ми любили його лекції, насичені величезною кількістю цікавих прикладів. Штрем був активним діячем радянської науки, він видав ряд книг і навчально-методичних посібників, головним чином з питань викладання німецької граматики, у ті роки заслужено вважаючись великим фахівцем у цій області». Нейдорф був ознайомлений з показаннями Штрема, у яких той назвав свої праці шкідницькими, і от його реакція: «Не можу повірити, що ці слова належать Штрему, оскільки вони не відповідають дійсності». «Я ніколи не чув, щоб Штрем у своїх лекціях або в спілкуванні зі студентами «протаскував націоналістичні погляди», щоб він вихваляв німецький фашизм або висловлював йому співчуття. Навпаки, Штрем завжди засуджував фашизм. Я добре пам'ятаю Штрема і як активного учасника громадського життя інституту... Судження його завжди були правильними й політично витриманими. Арешт Штрема у 1933 році був для нас, студентів, незрозумілою несподіванкою».

Об'єктивну характеристику Нейдорф дав й Міквицу: «На противагу Штрему, який любив спілкуватися з молоддю, професор Міквиц тримався осторонь й замкнуто. Він цурався студентів і в суспільному житті ніякої участі не брав. Лекції Міквица з історії німецької літератури були змістовними, цілеспрямованими, з посиланнями на висловлення Маркса й Енгельса про тих або інших німецьких письменників... Я не чув, щоб Міквиц у своїх лекціях і друкованих працях протаскував антирадянщину й елементи нацизму... Оголошені мені зараз «визнання» Міквица... по-моєму, як і показання Штрема, є надуманими».

Добрі слова знайшлися у Нейдорфа й про інших учасників німецької справи.

Нарешті, не можна не згадати листа академіка В. М. Жирмунського прокуророві Одеської області. Переживши сам два арешти за безглуздими обвинуваченнями, Жирмунський демонструє в ньому високі людські властивості (нагадаємо: справа відбувається у 1968 році, з відлигою покінчено, відомий філолог Ю. Г. Оксман виключений із Союзу письменників, піддається допитам і обшукам). «Вже на університетській лаві, — пише Жирмунський, — Штрем виявив видатні наукові здібності в області лінгвістики й був залишений при моїй кафедрі як аспірант. У той час я почав роботи з вивчення діалектів німецьких поселень Радянського Союзу... питання, що представляє

великий науковий інтерес, тому що діалекти ці були до того зовсім не вивчені... Я організував щорічні літні експедиції, у яких мене супроводжували мої учні й насамперед Штрем, який проявив у цій роботі великі наукові здібності й невтомну енергію. Доповіді, представлені Штремом у науково-дослідному інституті після цих поїздок, отримали високу оцінку фахівців (академіків Л. В. Щерби й В. Ф. Шишмарьова) і відкрили перед ним можливість самостійної наукової роботи.

У 1927 році А. Штрем переїхав на Україну викладачем німецького педагогічного технікуму в Хортиці, щоб мати можливість вивчати німецькі народні діалекти в постійному спілкуванні з місцевим населенням. Його педагогічна робота в Хортиці велася на великій науково-методичній висоті. Він видав книгу німецькою мовою в Харкові «Викладання німецької мови в діалектному оточенні» (1929), у якій вперше було поставлене й розроблене питання про спеціальні методи викладання орфографії, вимови й граматики літературної мови учням, рідною мовою яких є місцевий діалект... Я бачив у Штремі молодого вченого-лінгвіста, надзвичайно здібного, ентузіаста своєї справи, який мав стати великим дослідником і вже багато в чому виправдав ті надії, які покладали на нього його вчителі...

В експедиціях я часто розмовляв з ним з самих різних і загальних питань і завжди вважав його людиною радянських поглядів, активним учасником будівництва нової радянської культури. За походженням він був ленінградський німець, з родини, що сильно обрусіла, без будь-яких ознак специфічно німецького національного шовінізму... Свою педагогічну і наукову роботу серед німців УРСР він розглядав як частину загальнорадянської культурної справи. Я був дуже здивований, коли довідався про його арешт, і хотів би сподіватися, що новий розгляд обставин його справи приведе до його політичної реабілітації».

Але надзвичайно здібний молодий лінгвіст не зміг здійснити всіх надій відомих академіків — його відправили на лісоповал у Комі АРСР. Навряд чи там його здібності знадобилися. Помер він передчасно. І якщо б не віддана його пам'яті дружина, може, і дотепер чекав би черги на реабілітацію.

Так Одеське відділення ДПУ завершило розгром німецького наукового краєзнавства в Україні. Втім, аналогічна доля спіткала й краєзнавство в цілому.

Віра Фабіанська

Звільнення

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 8548-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Олена Львівна Грушевська, вона ж **Петрова**, народилася у 1889 році в Полтаві, українка, освіта вища, член ВКП(б). Мешкала в Одесі. Педагог-україніст. Заарештована в лютому 1935 року за звинуваченням в «участі у контрреволюційній націоналістичній організації». У липні 1935 року справа припинена «за недостатністю доказів віддання до суду».

Чергове питання слідчого, що заповнював анкету арештованої, приголомшило її: тюремник цікавився станом здоров'я ув'язненої! Розгубившись, Олена Львівна в простоті щиросердній відповіла:

— У мене порок серця.

Слідчий заповнив відповідну графу: «Зі слів хвора». Закінчивши опитування, він дістав з шухляди стола бланк із машинописним текстом постанови про ув'язнення О. Л. Грушевської (підпільне прізвисько революціонерки Петрової) у тюрму, дописав від руки: «4-й корпус, камера № 23». Це була камера-одиночка в спецкорпусі УНКВС.

В архівах обласного управління СБУ зберігся опис цієї камери, зроблений одним із в'язнів, поміщеним сюди в тому ж лютому 1935 року, що й Грушевська, — тільки тижнем пізніше. Пояснюючи прокуророві причини, з яких він обмовив себе й інших, автор скарги розповідав: «23 лютого мене вивозять у в'язницю... Був посаджений у 23-ю камеру. Тут було в несправності вікно (у всіх місцях дуло), опалення не відчувалося, метал завжди був холодним. На ліжку голі матраци без усякої постільної білизни казенної чи моєї... Я пішов шляхом фантазій і брехні».

Як не дивно, хвора немолода жінка виявилася твердіше міцного, здорового чоловіка, вона не пішла «шляхом фантазій».

За даними слідчого, що переглядав групову слідчу справу репресованих «боротьбистів», у зв'язку з якою була арештована й відомий педагог-україніст О. Л. Грушевська, її допитували тричі. Потім всі допити оформили одним протоколом, датованим 1 березня 1935 року. У дійсності допити з невеликими перервами тривали майже тиждень: між 23 лютого, коли Грушевська поступилася своїм «крижаним будинком» новій жертві, і першим днем весни, який ледве не став останнім днем її життя. І жодного разу мужність, почуття власної гідності не залишили Олену Львівну. На пропозицію слідчого розповісти автобіографію вона спокійно повідомила, що вона — дочка «крупного куркуля» із села Інгульська Каменка на Кіровоградщині, закінчила гімназію в Єлисаветграді, училася на Вищих жіночих курсах в Одесі. Вона пишалася тим, що замолоду знайшла в собі сили відмовитися від привілеїв свого стану, від комфорту, ставши народною заступницею, членом Української компартії (боротьбистів); коли ж ця партія перестала існувати — членом компартії України (більшовиків). Що ж у цьому було для радянської влади злочинного, якщо навіть Ленін із трибуни IX партз'їзду заявив: «Все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання»? Це було сказано й про неї, Олену Петрову-Грушевську, і про

її чоловіка Арсенія Клочка, і про їхніх товаришів... За які ж гріхи її хапають серед ночі, риються в її листах, саджають в одиночну камеру, катуючи холодом? Олена Львівна, навіть сидячи перед столом слідчого, не могла без захоплення розповідати про свою педагогічну діяльність, про організацію Державних курсів з українізації радянського апарату, про те, як прилучалися до духовних цінностей її народу ті, хто ще не володів українською мовою...

На цьому місці слідчий перервав Грушевську:

— Чи визнаєте себе винною у приналежності до контрреволюційної націоналістичної української організації в Одесі?

Тільки тепер зрозумівши безглуздість, недоречність спроби донести до функціонера, що сидів навпроти, свою правду, Олена Львівна твердо відповіла:

— Ні, винною себе не визнаю, і про існування контрреволюційної націоналістичної групи в Одесі я не знала.

На цьому допит був перерваний.

Не стаючи на хиткий ґрунт здогадів щодо того, що сталося після відмови обвинувачуваної «щиросердно покаятися» і «допомогти слідству», наведемо документи, що збереглися в архівно-слідчій справі № 8548-п.

Між аркушами протоколу допиту від 1 березня 1935 року підшитий рапорт слідчого на ім'я начальника секретно-політичного відділу обласного управління НКВС, позначений тим же числом. У ньому повідомляється, що «подальша слідча робота з арештованою Грушевською О. Л. в умовах утримання її під вартою неможлива», оскільки «заява лікаря санчастини свідчить про можливу смерть арештованої Грушевської щогодини». Слідчий дещо пом'якшив ситуацію: в «Акті лікарського обстеження» від 2 березня 1935 року говориться, що «загальний стан її такий, що загрожує смертю щохвилини».

Інтерес до підслідної був на деякий час втрачений, і 2 березня 1935 року в секретно-політичному відділі була прийнята постанова: «Обраний раніше стосовно обвинувачуваної запобіжний захід утримання під вартою в спецкорпусі облуправління НКВС скасувати, звільнивши її під розписку про невиїзд з Одеси». Того ж дня Олена Львівна була звільнена.

Вдома на неї чекали невтішні вісті: тільки тепер вона дізналася, що арештовано її чоловіка і брата. Арсеній Парфентійович Клочко, професор, завідувач кафедри історії Одеського університету, вигнаний звідтіля «Товариством істориків-марксистів» за те, що «протаскував ідеї української контрреволюційної історіографії Грушевського», був узятий під варту в купе поїзда на шляху до Москви, де він знайшов роботу простого вчителя на одному з робітничих факультетів. Брата, учителя української мови школи № 71 Полікарпа Львовича Петрова, який щойно переніс важку хірургічну операцію, помістили до тюремної камери ледве не з лікарняного ліжка. Господи, а його-то за що? Адже він не перебував у партії «боротьбистів»...

Пережите у в'язниці й дома після звільнення під підписку перетворило Олену Львівну, талановитого педагога, загальновизнану розумницю, в пацієнтку психіатричної клініки, де вона провела більше місяця.

А в облуправлінні НКВС продовжували цікавитися «станом здоров'я Грушевської О. Л.», слали запити в лікувальні установи. Для слідчих відповідь медиків був мало втішною: хвора, крім пороку серця, придбала ще й амнезію. Але навіть цією обставиною слідчі органи зуміли скористатися: не дуже розбираючись у медичній термінології, слідчий, що допитував А. П. Клочка, повідомив йому, що його дружина втратила розум і мову. Хвороба близької людини була включена в арсенал засобів впливу на ув'язненого. За визнанням Арсенія Парфентійовича, він, одержавши страшну звістку, «став несамовитим». До того він непохитно відстоював свою невинність і непричетність своїх друзів до контрреволюційної організації, тепер погодився навіть на роль керівника українських націоналістів і не дивлячись підписував будь-які протоколи, які підсовував йому слідчий, що пообіцяв звільнення. Адже треба було рятувати від голодної смерті дружину-інваліда й 13-літню дочку...

14 вересня 1935 року спецколегія Одеського обласного суду винесла А. П. Клочку вирок: 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, розташованих «у далеких місцевостях СРСР», і конфіскацію всього майна. Відбуваючи покарання в Сибірському таборі НКВС СРСР, він був розстріляний 20 грудня 1937 року. А місяцем раніше в Одесі був розстріляний брат Олени Львівни Полікарп Львович Петров. Точна дата його смерті не відома, у витягу з акту розстрілу вказані 28–29 листопада. Випущений з в'язниці у 1935 році за відсутністю компромату й заробивший у катівні відкриту форму туберкульозу, він був позбавлений права вмерти у власному ліжку.

Та ж доля чекала й О. Л. Грушевську, якби не самовідданість і феноменальна енергійність її дочки від першого шлюбу Ірини, тоді — московської студентки, нині — відомої письменниці Ірини Іванівни Ірошникової. Перервавши навчання в інституті, вона приїхала до Одеси, щоб домогтися дозволу на виїзд із міста для хворої матері, що потребувала догляду. І домоглася!

У 1937-му органи НКВС розшукувати Грушевську не стали — чи то подумки поховали її, чи то були «завантажені іншою роботою». Так і вийшло, що в першому томі «Одеського мартиролога» поруч із прізвищем О. Л. Грушевської стоїть слово «звільнена»...

Олена Сирота

Репресії німців за одержання іноземної допомоги: 1934–1935 роки

(За матеріалами ГДА СБУ та архівно-слідчих справ УСБУ в Одеській області)

Священики римо-католицької та лютеранської церкви в селах Гросулівського, Зельцького та Спартаківського районів Одеської області: **Іван Антонович Альберт**, 1875 року народження, **Валентин Вікентійович Бехлер**, 1874 року народження, **Йосип Йосипович Вольф**, 1882 року народження, **Теобольд Семенович Копп**, 1892 року народження, **Вільгельм Іванович Франк**, 1888 року народження.

Селянки, мешканки села Зельці: **Маргарита Іванівна Брендель**, 1891 року народження, **Роза Петрівна Роттекер**, 1883 року народження, **Марія Готфридівна Суппес**, 1874 року народження.

Заарештовані у 1934–1935 роках за звинуваченням в отриманні іноземної допомоги та ув'язнені у виправно-трудові табори чи вислані на Північ на строк від 5 до 10 років. Реабілітовані у 90-ті роки.

Боротьба з «контрреволюційними злочинцями» в СРСР займала важливе місце в діяльності органів державної безпеки. Як свідчать архівні матеріали, потенційним ворогом радянського ладу могла стати людина будь-якої національності, віри чи професії. На багатонаціональній Одещині одними з найбільш постраждалих від різного роду репресій були німці. Особливо у тридцяті роки, коли після утвердження при владі в Німеччині нацистів радянські німці почали сприйматися органами влади як потенційні вороги сталінського режиму.

Одним з частих приводів до репресій в першій половині 30-х років було отримання допомоги від родичів й різних організацій з-за кордону. Звернення радянських німців про допомогу значною мірою було пов'язано з катастрофічними наслідками «розкуркулення», масового вилучення майна заможних селян, примусового виселення, голодомору 1932—1933 років. Але органами влади ця конче необхідна допомога розцінювалася як «фінансування фашистської агентури в соціалістичній державі». Вважалося, що люди, які писали листи з проханнями надіслати їм допомогу, «наносять удар по міжнародному авторитетові СРСР». Для протидії цьому і для створення в суспільстві негативного відношення до такої практики в газетах все частіше стали з'являтися матеріали про відмову німців від «гітлерівських грошей» *[1: 3]*.

Повністю стаття опублікована у науковому журналі «Перспективи», серія «Філософія, історія, політологія», 2006, № 4 (36).

Проте, найбільш оперативно в даній ситуації діяли каральні органи. Так, ДПУ УСРР повідомило ЦК КП(б)У, що станом на 22 травня 1934 року заарештовано 85 осіб — активних організаторів «гітлерівської допомоги» й фашистської агентури та намічено до арешту ще понад 60 *[2: 23]*. У наступному році органи НКВС підбили підсумки своєї роботи у цьому напрямку. Про це свідчить доповідна записка «По німцям — активним учасникам фашистського німецького підпілля», відправлена В. Балицьким 19 січня 1935 року на адресу секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора *[3]*. В ній він повідомив, що «під виглядом допомоги злиденним» відбувається «нахабне й відкрите фінансування фашистських симпатиків» серед німецького населення України. Саме посилення фашистської діяльності, на думку В. Балицького, призвело до того, що за одинадцять місяців 1934 року з Німеччини на Україну (лише через мережу Торгсину) було переведено 417 794 карбованці золотом, тоді як за той же період минулого року (по всіх системах і в межах СРСР) — 390 000 карбованців. Причому грошові надходження від німецьких фашистських організацій з Америки, Польщі, Латвії, Литви, Швейцарії та ряду інших країн в дані розрахунки не увійшли *[3: 5]*. А за два місяці 1934 року (листопад та грудень) співробітниками НКВС виявлено 11 123 листи антирадянського змісту, надіслані німцями з національних німецьких районів УСРР. Відзначалось, що фашистська агентура не гребувала залучати до написання листів навіть дітей з метою поширення за кордон нібито неправдивої інформації. Приміром, в одному з них писалось таке: «...Я ще маленька і ходжу до школи. Мої батьки хворі від голоду, вони вже спухли. Пожалійте нас, ми голодні, голі і босі». Повідомлялось також, що під час обшуків у заарештованих за «контрреволюційну діяльність» було вилучено більш ніж 400 адрес різних організацій та окремих осіб, які проводили роботу проти СРСР, збираючи компрометуючу інформацію *[3: 10]*.

Разом з тим, реальна складність економічного становища також відзначається у цих документах. Так, 22 липня 1934 року голова Одеського облуправління ДПУ Леонюк на нараді при народному комісарі внутрішніх справ УСРР з питань роботи підзвітного йому відомства докладав, що «загальне політичне становище Одеської області не є блискучим. В більшості районів — недорід. Особливо це відчувається в двох національних німецьких районах...» *[4: 2—7]*. Однак те, що більшість населення існувала на межі життя й смерті і мізерні перекази від родичів чи благодійних організацій були чи не єдиним порятунком, не вважалось суттєвим. Навпаки, матеріали оперативних зведень органів держбезпеки з посиланнями на агентурні розробки цього періоду свідчать, що каральні органи проводили широкомасштабну операцію по виявленню причетних до іноземних переказів. Наведемо найбільш характерні з них по Одещині за 1934 та 1935 роки.

За агентурною розробкою «Гітлерівці» в колгоспі Перекрестівської сільської ради Фрунзівського району Одеської області відслідковувалась група німців у складі трьох чоловік, які поширювали серед колгоспників адреси комітетів допомоги *[5: 238]*. За агентурною розробкою «Шукачі» в колгоспах Ольгінської та Мар'янської сільрад Каховського району Одеської області розроблялась «контрреволюційна група», до складу якої входило десять осіб. Їхня діяльність зводилась до організації отримання грошей з Німеччини через німецьке консульство в Одесі. Як повідомлялось далі, розробка забезпечена внутрішньою агентурою, але для її форсування на місце був командирований оперативний працівник *[6: 496]*. У 1935 році в оперативних зведеннях проходила агентурна розробка «Зв'язківці». За її даними, в селі Кляйн-Мендорф Гросулівського району Одеської області виявлена «фашистська група». До неї зачис-

лили завідувача школи В. К. Клодта, його дружину, сина куркуля Ф. Я. Бітнера, учителя Рейхта і працівників кооперації Лейхта та Шауера. Вказана група нібито проводила контрреволюційну фашистську роботу — організовувала та поширювала «гітлерівську допомогу». Окрім того, Бітнер мав в Одесі зв'язок з Густавом Лейбрандтом, якому систематично направляв листи «провокаційного змісту». Як зазначалось далі, було віддано розпорядження про арешт учасників цієї групи *[7: 171–172]*. Можливо, що ця інформація стала основою для заведення кримінальних справ на цих людей.

У фонді припинених справ архіву управління Служби безпеки України в Одеській області та Державному архіві Одеської області виявлено ряд архівно-слідчих справ на німців, звинувачених у контактах з консульством та написанні провокаційних листів за кордон. В деяких з таких справ зберігаються докази «вини» репресованого — листи, поштові картки, списки людей, які потребували допомоги, часто іноземною мовою.

Однією з таких справ є справа Рози Петрівни Роттекер, 1883 року народження, уродженки села Зельці Зельцького німецького національного району Одеської області, що була заведена місцевим райвідділенням ДПУ *[8]*. Жінку арештували 23 квітня 1934 року, звинувативши у тому, що вона збирала адреси злиденних односельчан і передавала фашистським організаціям Німеччини через німецьке консульство в Одесі, при цьому «обмовляла та викривляла положення в СРСР» (ст. 54-11 КК УСРР) *[8: 1–1 зв.*]. Єдиний допит, що є в справі — це допит заарештованої від 8 травня 1934 року, його провів оперуповноважений особливого відділу Одеського облуправління ДПУ Зелений. З нього та доданої до справи довідки сільської ради дізнаємось, що подружжя Роттекерів мешкало в селі Кандель Зельцького району і мало п'ятьох дітей — трьох синів та двох доньок. У 1930 році родина була «розкуркулена», всі позбавлені виборчих прав й виселені з села. Чоловік заарештований і висланий на Урал, де невдовзі помер, а мати з дітьми — в Архангельськ, звідки вони повернулись через два місяці. Зі слів Рози Петрівни, один із синів, Йосип, втік на румунську територію, інший — Антон був заарештований з невідомих їй причин. У січні 1934 року, провідуючи Антона в одеській в'язниці, жінка, на прохання односельчанки, відвідала німецьке консульство, аби передати заяви від злиденних німців. Представник консульства, з'ясувавши її важке матеріальне становище, запропонував написати заяву на отримання допомоги. Грошей з Німеччини Роза Петрівна так і не дочекалась, натомість одержала чотири перекази від сина Йосипа. Своєї вини в «контрреволюційній діяльності» вона не визнала, але це не завадило слідчим скласти звинувачувальний висновок й передати справу на розгляд позасудового органу — особливої наради при Колегії ДПУ УСРР. Згідно з випискою з рішення цього органу від 13 травня 1934 року Р. П. Роттекер мали вислати до Північного краю терміном на три роки *[8: 19]*. Її подальша доля, як і доля інших членів родини, залишається невідомою. Реабілітована Роза Петрівна Роттекер 24 червня 1993 року.

До поля зору каральних органів потрапило чимало німецьких священиків, які на думку слідчих були опорою фашизму серед німецького населення та організаторами закордонних звернень. В більшості архівно-слідчих справ 1934–1935 років на німецьких священиків неодмінним пунктом звинувачення були контакти з німецьким консульством та закордонними комітетами допомоги голодуючим і нужденним німцям. Так, Гросулівське райвідділення НКВС 9 січня 1935 року заарештувало Вільгельма Івановича Франка, пастора лютеранської церкви села Касель. Наступного дня йому пред'явили звинувачення у тому, що він систематично отримує з Німеччини, Швейцарії та Америки грошову допомогу, а також організовує надсилання листів та поширює закордонні адреси серед односельчан з метою отримання гітлерівської допомоги (ст. 54-4 ч. 1 КК УСРР) *[9: 10]*. Під час обшуку у Франка вилучили 9 листів та 7 номерів газети «Штатс Анцайгер» за 1934 рік. На допиті 11 січня пастор розповів, що газету отримує поштою з Америки. Редактора цього видання, Брандта, знає особисто. Той у 1926 чи 1927 році приїздив до Каселю, де зупинявся у його родині. Тесть Франка, Каuптер, деякий час працював кореспондентом цієї газети, проте у 1930 році його вислали на Північ, де він у тому ж році помер. В звинувачувальному висновку від 10 травня 1935 року вказано, що протягом 1932–1934 років в німецькі колонії Гросулівського району Одеської області з-за кордону поступала велика кількість переказів від різних закордонних фашистських організацій — «Комітетів допомоги голодуючим німцям СРСР». Далі зазначається, що організаторами проведення «контрреволюційної фашистської діяльності», як і в ряді інших районів, виступало духовенство, а безпосередньо в Каселі цим нібито займався пастор лютеранської церкви Франк. Розглянувши матеріали справи, спеціальна колегія Одеського обласного суду 28 травня 1935 року засудила В. І. Франка до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, з конфіскацією майна та позбавленням виборчих прав терміном на 5 років. Подальша доля засудженого невідома. Реабілітований Вільгельм Іванович Франк 17 травня 1992 року.

Наступна кримінальна справа виникла внаслідок спільної роботи Зельцького райвідділення НКВС та особливого відділу УДБ УНКВС по Одеській області. Протягом січня — березня 1935 року заарештовано двох священиків римо-католицької церкви в Зельцькому районі й двох її прихожанок. Згодом матеріали щодо них об'єднали у групову справу й почали слідство *[10]*.

Це були Іван Антонович Альберт, 1875 року народження, мешканець села Кандель. Йосип Йосипович Вольф, 1882 року народження, мешканець села Зельці (раніше засуджений до 1 місяця примусових робіт за викладання у школі закону божого), Марія Готфридівна Суппес, 1874 року народження, та Маргарита Іванівна Брендель, 1891 року народження, мешканки села Зельці.

19 січня 1935 року Альберту пред'явили звинувачення у тому, що він, як фашистський агент, поширював гітлерівську допомогу у Канделі, писав листи за кордон, аби отримати допомогу, і займався антирадянською агітацією (ст. ст. 54-4, 54-10 КК УСРР) *[10: 9–9 зв.]*, Вольфу — в проведенні організованої контрреволюційної роботи та поширенні фашистського впливу на німецьке населення (ст. ст. 54-4, 54-11 КК УСРР) *[10: 16]*. Прихожанок звинуватили у сприянні діяльності священиків і зв'язках з фашистськими комітетами допомоги. Розглянувши слідчі матеріали, спеціальна колегія Одеського обласного суду 10 травня 1935 року засудила католицьких священиків до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах кожного, а прихожанок — Брендель та Суппес — відповідно до 4 та 5 років таборів, усіх з конфіскацією майна. Всі четверо репресованих реабілітовані 7 серпня 1991 року.

Ще одна справа цього райвідділення НКВС відноситься до середини 1935 року. Так, 6 червня 1935 року був заарештований настоятель католицької церкви села Страсбург Теобольд Семенович Копп *[11]*. Лише через два тижні йому пред'явили звинувачення: нібито в кінці листопада 1934 року він передав до німецького консульства в Одесі пакунок з секретними матеріалами, а також проводив церковні проповіді та окремі розмови з місцевими жителями, в яких прогнозував прихід німецьких фашистів і знищення комуністів (ст. ст. 54-6, 54-10 КК УСРР) *[11: 3 зв.]*. В матеріалах архівно-

слідчої справи вміщено копію зі звинувачувального висновку по справі диверсійно-розвідницької діяльності німців-фашистів на Україні, однак слідчі чомусь вирішили «не залучати» Коппа до участі в ній *[11: 19]*. Натомість зацікавились листуванням заарештованого. Зрештою, не витримавши тиску слідчого, він заявив на допиті від 29 липня 1935 року: «Стосовно отримання грошей від буржуазних організацій — винним себе визнаю, а щодо відповіді патеру Аберле про неприйняття мною 92 доларів, без вказування видимої причини цього — вважаю своїм прорахунком, помилкою, так як недостатньо обдумав цю справу» *[11: 49 зв. — 50 зв.]*. В звинувачувальному висновку від 5 вересня 1935 року зазначено, що Копп починаючи з 1919–1920 років проводив серед населення колонії Карлсруе Карл-Лібкнехтовського району і колонії Страсбург «контрреволюційну роботу», передбачав прихід фашистів, а також на сповідях агітував дітей не йти в піонери та комсомол; починаючи з 1923 року налагодив зв'язки з закордонними організаціями, такими як «Карітас-Фербанд» і організація Святого Іосифа, від яких отримував гроші для роздачі нужденним (ст. ст. 54-10, 54-4 КК УСРР). Розглянувши матеріали кримінальної справи, спеціальна колегія Одеського обласного суду 8 жовтня 1935 року засудила Т. С. Коппа до 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах з конфіскацією майна та позбавленням прав терміном на 5 років. Засуджений оскаржив вирок, проте Верховний суд УСРР ухвалою від 11 листопада 1935 року клопотання відхилив. Як склалося подальше життя репресованого — невідомо. Реабілітований Теобольд Семенович Копп 16 грудня 1991 року.

Спартаківське райвідділення НКВС 14 квітня 1935 року почало слідство у справі патера села Кляйн-Лібенталь В. В. Бехлера. В постанові зазначалось, що він у своїх проповідях займався «антирадянською агітацією», намагаючись зірвати усі заходи радянської влади на селі (ст. 54-10 КК УСРР) *[12: 1]*. Валентин Вікентійович Бехлер, 1874 року народження, уродженець колонії Карлсруе Карл-Лібкнехтовського району Одеської області, закінчив духовну семінарію в Саратові. На допитах священик визнав, що зі своїми прихожанами вивчав закон божий та отримував матеріальну допомогу з Німеччини й Англії. Обвинувачення йому не пред'являли, а в звинувачувальному висновку, що не має дати, зазначено, що Бехлер, як «вороже налаштований», використовував церкву для «боротьби з радянською владою та компартією» й «розкладницьким чином впливав на колгоспні маси» *[12: 51]*.

Розглянувши матеріали кримінальної справи, спеціальна колегія Одеського обласного суду 27 травня 1935 року засудила В. В. Бехлера до 7 років ув'язнення у виправно-трудових таборах та позбавлення виборчих прав терміном на 5 років. Подальша доля засудженого невідома. Реабілітований Валентин Вікентійович Бехлер 9 лютого 1993 року.

Наведені приклади свідчать, що у 1934–1935 роках органи держбезпеки проводили широкомасштабну операцію по виявленню й покаранню організаторів звернень і отримувачів іноземної допомоги. Причому здійснювали це шляхом перлюстрації кореспонденції та відслідковування настроїв людей за допомогою місцевої агентури. Німці, які отримували іноземні перекази, ставали фігурантами численних агентурних розробок, піддавались кримінальному переслідуванню, проходили по групових та одиночних справах. Методами слідства часто ставали залякування та шантаж, грубо порушувалися норми процесуально-слідчої дії: на багатьох документах не проставлена дата й відсутні необхідні підписи, не всім арештованим пред'являли звинувачення, часто залишали без розгляду скарги та звернення людей. У цей період значну частину

репресивних рішень приймали суди, і у порівнянні з наступним періодом «великого терору» 1937–1938 років та масовими спецопераціями вироки були відносно м'якими. Людей відправляли до виправно-трудових таборів терміном від 3 до 5, рідше до 10 років, позбавляли виборчих прав, конфісковували майно. Реабілітовані вони були лише через 60 років — згідно з законом України від 17 квітня 1991 року «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Невідомо, скільки з них загинули в таборах чи після звільнення, так і не дочекавшись відновлення свого чесного імені та офіційного визнання злочинності здійсненої репресії.

Джерела та література

1. Фашисти брешуть! Ми, німці, у колгоспах живемо заможно. На дворі у кожного — корова, свині... // Чорноморська комуна. — 1933. — 21 серпня.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6426.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 24.
4. Там само. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 5.
5. Там само. — Спр. 10.
6. Там само. — Спр. 9.
7. Там само. — Ф. 16. — Оп. 28. — Спр. 8.
8. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1798.
9. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П (припинених справ). — Спр. 25286-п.
10. Там само. — Спр. 24560-п.
11. Там само. — Спр. 24821-п.
12. Там само. — Спр. 4412-п.

Ганна Місюк

Шляхи Рабіновичів

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 450-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Лазарь Мойсейович Рабінович народився у 1880 році в Бессарабській губернії, єврей, малописьменний, розвізник хліба, позапартійний. Мешкав в Одесі. Заарештований у 1937 році за звинуваченням у «шпигунстві». Через два з половиною місяці звільнений як «неправильно арештований».

Все рішучіше сучасність протиставляє вигадане документальному і фактичному, віддаючи перевагу саме останньому. Разом з тим широко розповсюджуються і публікуються різноманітні фальсифікації, псевдодокументи, які використовуються у певних ідеологічних і політичних цілях. Тим більш важливо звертатися до справжніх документів і особливо тих, що довгий час були закритими, засекреченими, в тому числі архівів колишніх радянських спецслужб. Вони по-новому представляють не лише недавню історію, а й художню літературу, розкриваючи її реальні основи. Герої повістей, притч, поем знаходять в цих архівних документах паспортні дані, конкретні адреси, родини...

Одним з таких типових прикладів є архівно-слідча справа Лазаря Мойсейовича Рабіновича, який мешкав в Одесі по вулиці Червоноармійській в будинку за номером 19 із дружиною Бетею Абрамівною й двома синами Срулєм і Григорієм і був у 1937 році арештований за обвинуваченням у «нелегальному переході кордону зі шпигунськими цілями».

Отже, сидить 57-літній хліборозвізник контори «Пищевкус» (назва наче з книг Ільфа і Петрова вискочила) і розповідає на допиті, хто він й звідкіля. Народився в Бессарабії, у маленькому містечку, батько був кравцем, а син досить рано оволодів професією вуличного чистильника чобіт. «В 1903 році я утік з Кишинева, де проживав, тому що там був єврейський погром. Приїхав до Одеси й займався чищенням чобіт до 1905 року. В 1906 році я повинен був призиватися в армію, тому вирішив виїхати. Пішов у порт, сховався на одному англійському пароплаві і виїхав з Одеси. На цьому пароплаві я доїхав до Роттердама, де зійшов на берег і з'явився в єврейську громаду, там одержав гроші на квиток і поїхав поїздом до Антверпену. Там я мешкав з 1906 по 1914 рік, тобто до початку імперіалістичної війни. В Антверпені я займався також чищенням чобіт і в 1914 році переїхав у Лондон, де мешкав до 1917 року, тобто до жовтневого перевороту. А після цього приїхав через Архангельськ (!) в Одесу».

Далі в протоколі питання слідчого, здається трохи ошелешеного цим епічним маршрутом: «Чому ж ви не залишилися в Роттердамі?» Відповідь була лаконічна: «Там не дозволяють чистити взуття на вулицях». І знову слідчий: «Чим ви займалися в Лондоні?» А відповідь знову цілком очікувана: «У Лондоні я чистив взуття на вулицях».

Так хто ж це такий, кошлатий, обірваний і не надто грамотний, сидить в одеській в'язниці, очікуючи, як на вулиці Енгельса (колишній і зараз знову Маразліевській) незрозумілі букви УДБ УНКВС будуть вирішувати його долю?

В Одесі, в Антверпені і в Лондоні він, можливо, чистив взуття Менделю Мойхер-Сфориму, Шолом-Алейхему, Жаботинському і Ахад-Гааму. Він — молодший брат Фішки Кульгавого з повісті Мойхер-Сфорима й «невдалий» дядько Бені Крика, він їхав і так і не доїхав до Америки разом із Хлопчиком Мотлом (а за датами міг в Антверпені бачити його автора), він випередив у поневіряннях Лазика Ройтшванеца, відправленого Іллею Еренбургом в однойменному романі майже за тим же маршрутом, але вже в радянську епоху.

Всього два листочки протоколу, а мені бачиться в них половина єврейської літератури й публіцистики, створених на межі останніх століть тисячоліття. Усього три місяці в'язниці для «бузистого кіоскера» Рабіновича, що, напевно, ні сторінки жодною мовою зі всієї цієї літератури і публіцистики не прочитав, але вже в радянській Одесі здійснив шалену кар'єру від вуличного чистильника до хліборозвізника в «Пищевкусі».

«Бузистим кіоскером» обвинувачуваного Рабіновича назвали свідки — його безпосередні начальники-«пищевкусівці», що зафіксовано в протоколі їхніх допитів. Чимало, видно, крівці попсував їм цей візник із приватною ініціативою — відвели ж душеньку, даючи свідчення про його морально-політичне обличчя...

А закінчилася справа тим, що був відпущений на волю цей візник Рабінович, в минулому кустар-чистильник, який бігав від погромів і війн по всій Європі. Він повернувся до дружини своїй Беті Абрамівни і синів, і навіть при обшуку «вилучені й у фінвідділ здані» облігації соціалістичної позики 2-ї п'ятирічки в кількості одинадцяти штук були йому «у руки повернуті». Не просто легко, а взагалі «нічим» відбувся. А може, в 1937 році два з половиною місяці в'язниці — це навіть менше ніж «нічого».

Але залишається питання: а навіщо ж взагалі брали, тримали, допитували? Звичні відповіді типу «ні за що» і «за зарплату» не підійдуть, адже його відпустили, а «ні за що» давали, як відомо, від п'яти до десяти років табору.

Виявляється, помилочка вийшла. Іншого шукали Рабіновича Лазаря Мойсейовича. Шукали того, хто в 1923 році зійшов з пароплава в Одеському порту і був прямо перепроваджений у Дім громадських примусових робіт (фактично у в'язницю). На допиті він повідомив про себе, що від роду йому 21 рік, що він уродженець Волинської губернії, що в 1920 році, не бажаючи брати участь у громадянській війні й рятуючись від погромів (знову!), виїхав до Палестини. У Палестині юний Лазик (знову пригадується герой книги Еренбурга) «працював на будівлях» (так у протоколі), а в 1923 році, довідавшись, що в Болгарії організований Союз повернення на батьківщину, відправився до Варни, звідки й прибув до Одеси. Рабіновичеві вдалося тоді переконати чекістів, що ніяких доручень і документів з Палестини він не везе, що на пароплаві пропагандою не займався, а розмови на палубі вів тільки про економічну ситуацію в Росії. Тоді й того Рабіновича відпустили і валізу йому повернули, а в 1937-му саме його заповзялися розшукувати «за нелегальний перехід кордону і шпигунство». А зіткнулися з однофамільцем, тезкою й таким же утікачем по закордонах. А що цей на двадцять років старший, що закордони не ті і не тоді, що не та особа і не та освіта — то на з'ясування цих «деталей» три місяці ув'язнення й пішли.

Зосередимося тепер на «потрібному» органам НКВС Рабіновичі, молодому й освіченому. Його навіщо шукають? Що в гарячому 1937-му вважали нелегальним: втечу в двадцятому або божевільне повернення в двадцять третьому? Поки не відомо, але можна уявити, що саме йому «учинили» як шпигунство, якщо все ж таки знайшли.

У тому самому році, коли розчарований «роботою на будівлях у Палестині» молодий освічений Рабінович повернув свої стопи назад в українські палестини, в одеське

ДПУ прийшла з Москви телеграма за підписом товариша Рикова такого змісту: заборонити діяльність сіоністських організацій, заарештувати всіх учасників.

Так і зробили. Заарештували всіх, чоловік чотириста, допитали, зняли анкети й випустили (адже у телеграмі не було сказано судити, розстрілювати тощо). Але анкети залишилися. Звичайно, багато хто виїхав, але тих, хто залишився, за тими ж анкетами наприкінці 20-х висилали як «небезпечних елементів» років на три на Північ. А тих, хто відтіля все-таки повернувся, в 1937-му брали вже за «шпигунство» і «антирадянську агітацію», що проявлялася в основному в умінні читати на івриті. І саджали їх вже на довгі терміни, а то й до стінки ставили. Впевнена, що для прилучення до цієї кампанії й розшукували «справжнього» Рабіновича, того, хто побував у Палестині, цього невдалого сіоніста, що самим своїм поверненням розкрив себе як шпигун. Адже, хто б ще повернувся, як не шпигун? От так і в «органах» міркували.

Рабінович номер два — знайомий персонаж радянської єврейської літератури і молодого, тоді у двадцятих, івритського тель-авівського оповідання. Цей блукач палестинами у пошуках правильного життя й економічної теорії буде з'являтися на сторінках книг Семена Гехта, Давида Гофштейна, Натана Шахама тощо. На відміну від Рабіновича номер один він, напевно, не тільки читав книги свого покоління, але може й сам писав. Якщо вижив, звичайно, зі своїм літературним прізвищем.

Факт і література. Їх не доводиться протиставляти. У тканину культури сплітаються разом долі й образи, документи й тексти. Якщо вдивитися — вони не є взаємним запереченням. Навпаки, тільки разом, доповнюючи й пояснюючи одне одного, вони здатні утримати для нас справжній образ минулого, що йде все далі й далі. І, між іншим, охоронити розум від «історичних» фальшивок і псевдодокументів.

P. S. В домашніх архівах часто зберігаються листи, картки, щоденники, інші документи минулого. Багато хто може згадати і розповісти про своїх предків, рідних, знайомих справжні, дійсні історії. Добре б зібрати такий народний архів в Музеї євреїв Одеси. Таке зібрання оригіналів здобуває найважливіше значення в наш час, коли масовість і віртуальність дружно готові розмити межі між «так було» і «я хочу, щоб було так».

Володимир Смирнов

Репресований лікар

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 5736-п архіву УСБУ в Одеській області)

Станіслав Адамович Загрецький народився у 1891 році в Керчі, литовець, освіта вища, позапартійний. З 1910 року мешкав в Одесі. Головний лікар пологового будинку. Заарештований у 1937 році за звинуваченням у «антирадянській агітації». За постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 30 листопада 1937 року ув'язнений на 10 років у виправно-трудові табори. Відбував строк у Каргопольському ВТТ (Архангельська область). Помер у 1944 році в таборі. Реабілітований у 1994 році.

28 серпня 1937 року була прийнята постанова про арешт головного лікаря 2-го пологового будинку Станіслава Адамовича Загрецького — нібито за «шпигунство на користь Польщі». 30 серпня в його квартирі на вулиці Петра Великого (Комінтерну), 12 було проведено обшук і сам він заарештований.

Із протоколу допиту доктора Загрецького від 22 листопада 1937 року й інших документів справи можна представити його життєвий шлях.

Народився С. А. Загрецький у 1891 році в Керчі в родині кравця, литовця за національністю. Батько його походив із селян Ковенської губернії. У п'ятдесят два роки він відбував військову повинність і в 1902 році помер. Станіславові йшов тоді дванадцятий рік, і з цього віку він почав самостійно забезпечувати своє існування.

У 1910 році він оселяється в Одесі і практично нікуди більше не виїжджає. Вступив до Одеського медінституту (у той час — факультет Новоросійського університету) і в 1917 році його закінчив. У 1915 році зі студентської лави його призвали на фронт як військового лікаря. Служив він в російській армії тільки рік і потім повернувся до університету. У 1922 році одружився з дочкою колишнього військового чиновника царської армії Раїсою Гаврилівною. У них народився син Дмитро. Разом з ними жила також молодша сестра дружини — Галя.

Діяльність С. А. Загрецького не обмежувалася роботою в пологовому будинку. Одночасно він працював в інституті охорони материнства й дитинства (ОХМАТДЕТ), з 1929 року — у відділі раціоналізації цього інституту. Талановитий лікар винайшов чимало медичних приладів, застосовував нові спеціальні методи знеболювання пологів. З 1931 року Станіслав Адамович працював старшим лікарем 2-го пологового будинку, а з 20 грудня 1935 року міський здравврідділ призначив доцента Загрецького директором цього пологового будинку. Надалі список винаходів розширюється, Станіслав Адамович надрукував 20 праць зі спеціальних питань гінекології. У газеті «Со-

Повністю нарис опублікований російською мовою у 1-му томі книги В. О. Смирнова «Реквием XX века» (Одеса, 2001).

У 2007 році справа № 5736-п передана з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області, де зберігається у фонді Р-8065, оп. 2, № 1427.

ціалістична охорона здоров'я» за № 18 від 15 квітня 1936 року було надруковано статтю під назвою «Трибуна відмінника. Винаходи лікаря Загрецького» з описом його авторських робіт. Цінність цих винаходів визнала й Вчена рада Наркомату охорони здоров'я України.

Однак спокійно працювати лікареві-винахідникові не довелося. Після чергової комісії, що виявила розвал у роботі, Станіслава Адамовича було призначено головним лікарем. Він домігся того, щоб пологовий будинок став зразковим, але при цьому, природно, нажив ворогів серед колег. Зокрема, він звільнив завідувача господарства А. А. Сокальського (якого рекомендував райздрав) за те, що той одержував гроші під звіт і не надавав рахунків, а також привласнив здані на зберігання гроші хворих. Сокальський заявив, що посадить його за ґрати. 21 серпня 1937 року санітарка Рушак попередила Станіслава Адамовича, що на нього написано донос, а вже через тиждень він був заарештований.

На допиті 22 листопада 1937 року слідчий намагався довести «шпигунську діяльність» арештованого. Наведемо цитати з протоколу допиту:

«*Питання:* Ви одержували кореспонденцію з-за кордону?

Відповідь: У 1929 році я одержав з Відня від професора Брауде лист із проханням вислати йому копію моєї наукової праці за назвою «Про фіброми яєчника». Я послав йому цю роботу й більше листів з-за кордону не мав. Можу додати, що праця, яку я послав у Відень професорові Брауде, була надрукована у московському журналі «Гінекологія й акушерство» за 1928 рік, причому редактором роботи був також професор Брауде...

Питання: Ви клопотали перед консульством про виїзд у Польщу?

Відповідь: Ніколи не цікавився виїздом...

Питання: Ви знаєте Марію Володимирівну Лозинську?

Відповідь: Ні.

Питання: Ви брешете! Слідство знає, що ви були у зубного лікаря Шалацького й знайомі з його дружиною-полькою Лозинською. Ви відвідували Лозинську з метою спільної шпигунської роботи.

Відповідь: Я не знаю Лозинську і шпигунською роботою не займався...

Питання: Слідству відомо, що ви проводили антирадянську агітацію серед медичних працівників, провокували службовців з приводу матеріальних труднощів. Ви визнаєте це?

Відповідь: Ні, заперечую це. Я не маю потреби в грошах і багато працюю...

Питання: Костя Данькевича знаєте?

Відповідь: Знаю, Данькевич — композитор Одеського оперного театру...

Питання: Ви відвідували квартиру Туманова?

Відповідь: Так, його дружина була моєю пацієнткою. Я заходив кілька разів до них на квартиру.

Питання: Ви там проводили контрреволюційні бесіди?

Відповідь: Ніколи не проводив. Цього я не визнаю...

Питання: Слідство вимагає від вас щиросердих показань. Ви знаєте Миколу Васильовича Комаринського? У 1933 році ви відвідували квартиру Комаринського, листоноші, по вулиці Тодорова, 1?

Відповідь: Я навіть такої вулиці не знаю й ніколи не чув прізвища Комаринського!

Питання: Ви говорите неправду. Ви вихваляли фашистський лад у Польщі. Кілька разів висловлювали бажання втекти до Польщі. Ви обмовляли заходи радянського уряду.

Відповідь: Я це заперечую!..

Питання: Захарова знаєте? Він був у вас на квартирі в 1933 році квартирантом!

Відповідь: Квартирантів у мене взагалі ніколи не було!»

За п'ять днів до цього, 17 листопада, були допитані свідки: двірник будинку, де мешкав Загрецький, Матрьона Трохимівна Львова і управдом житлово-експлуатаційної контори № 584 Зайвель Давидович Ейдис. На їхніх свідченнях було засновано обвинувальний висновок у справі.

У чому ж свідки «викрили» лікаря? Відповідно до протоколів, двірник «чула, що в дружини Загрецького Раїси Гаврилівни є родичі в Польщі... дружина Загрецького має бажання поїхати до Польщі, тому що тут все дорого й немає можливості щось купити». Вона показала також, що у травні 1937 року Загрецький організував у себе «вечір, на якому були троє чоловіків і три жінки». Другий свідок пригадав, що якось Загрецький у нього запитував, чи є в магазинах дитячі пелюшки, а коли платив за квартиру, то «можна було чути антисемітизм».

Співробітник УНКВС Закович, який склав обвинувальний висновок у справі, повинен був мати певну фантазію, щоб на підставі цих показань обвинуватити С. А. Загрецького в тім, що він «має в Литві родичів і нерухоме майно... проводить контрреволюційну націоналістичну пропаганду, прагне виїхати до Польщі, пропагує окупацію Польщею Радянського Союзу, займається антисемітизмом... Викритий показаннями свідків Львової і Ейдиса».

30 листопада 1937 року рішенням трійки при УНКВС по Одеській області сорокашестирічний С. А. Загрецький мав бути ув'язнений на 10 років у виправно-трудові табори. Його відправили етапом на Північ, в Архангельську область, до Каргопольського табору. Так відомий у місті лікар був відірваний від родини й улюбленої справи й без будь-яких причин відправлений практично на неминучу загибель. Та у концтаборі його досвід знадобився, і він став працювати лікарем санітарного відділу.

Станіслав Адамович і його дружина, не втрачаючи надії на перегляд справи, пишуть у різні інстанції з проханням про відновлення справедливості: начальникові УНКВС, прокуророві Одеської області, а також у ЦК КП(б)У «тов. Хрущову». Загрецький пише: «Ніякої нерухомості ні за кордоном, ні на батьківщині в СРСР я не мав і не маю. Мої земляки керчане можуть підтвердити, що я — син бідняка. Ніяких фактів, що підтверджують, що я намагався виїхати за кордон, що я підтримував зв'язки з людьми, підозрюваними в шпигунстві, немає. Я домігся поліпшення роботи 2-го пологового будинку. Коли я довідався, що лікарі беруть гроші від хворих, я жорстко обірвав це. Але цим я викликав відразу кілька доносів у Наркомат охорони здоров'я... Перші кроки мої після реабілітації будуть спрямовані на якнайшвидше втілення в життя моїх винаходів, що мають величезне значення для нашої соціалістичної Батьківщини...». Раїса Гаврилівна Загрецька, у свою чергу, пише: «Мій чоловік взагалі нічого не мав спільного з тим, у чому його обвинувачують. Він завжди був відданий Батьківщині, своїй роботі. 16 років я прожила із чоловіком і раділа його досягненням. Благаю розслідувати матеріали справи...»

Лист до М. С. Хрущова мав певні наслідки. Справа Загрецького була відправлена на контроль ЦК КП(б)У.

Почався тривалий період збору нових документів у справі. Направили запит й отримали лист завідувача міського відділу охорони здоров'я, у якому підтверджувалося, що Загрецький займався винахідництвом. 13 і 19 лютого 1940 року повторно допитали двірника Львову і управдома Ейдиса. Цього разу обидва свідка заявили, що їх змусили

підписати показання у справі й що їм «ніколи не доводилося чути антирадянські розмови з боку Загрецького». Ейдис навіть заявив, що той ніколи не запитував його, чи є в магазині дитячі пелюшки. На запит до інституту охорони материнства і дитинства на доцента Загрецького отримали позитивну характеристику. З 14 по 21 квітня 1940 року допитали працівників 2-го пологового будинку: головного лікаря Н. Д. Шапіро, завідувачів відділень Р. Н. Майберга, С. І. Штейна, санітарку О. І. Лінкевич. Всі вони підтвердили, що їм нічого не відомо про «контрреволюційну діяльність» С. А. Загрецького. Санітарка показала, що Станіслав Адамович завжди суворо вимагав від співробітників виконання обов'язків, через що були конфлікти. Направили запит до Каргопольського табору, чи є на в'язня Загрецького якісь компрометуючі матеріали. Але й звідти прийшла довідка, що у керівництва табору нічого поганого на нього не має.

Результатом перегляду справи став протест прокурора Одеської області Тернівського, направлений до особливої наради при НКВС СРСР, з проханням скасувати рішення трійки при УНКВС по Одеській області від 30 листопада 1937 року. Однак у секретаріаті особливої наради підстави для скасування рішення трійки були визнані недостатніми.

Почався новий етап перегляду справи.

Переписка тривала ще три довгих роки. 4 лютого 1943 року С. А. Загрецький був звільнений як інвалід, але залишений працювати в таборі як вільнонайманий лікарем-гінекологом. Лише 1 березня 1944 року особлива нарада при НКВС прийняла постанову про припинення його справи і відміну рішення колишньої трійки УНКВС по Одеській області від 30 листопада 1937 року. На той час С. А. Загрецький пробув у Каргопольському таборі вже 7 років. А через місяць після цього рішення 29 березня 1944 року там же в таборі він помер.

21 квітня 1959 року важко хвора Раїса Гаврилівна Загрецька під розписку одержала довідку, у якій говорилося: «Рішенням особливої наради при НКВС від 1 березня 1944 року справа у відношенні Загрецького Станіслава Адамовича припинена за відсутністю складу злочину. Начальник відділу УКДБ по Одеській області Лавринов».

А 26 грудня 1994 року прокуратура Одеської області видала довідку про реабілітацію Станіслава Адамовича згідно з постановою особливої наради 1944 року.

Едуард Петровський

Трагічна доля

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 5503-п архіву УСБУ в Одеській області)

Іван Іванович Погорілий народився у 1899 році в Кременчуці, українець, освіта вища, член ВКП(б). Мешкав в Одесі. У 1934–1937 роках — завідувач кафедри історії України Одеського державного університету. Заарештований у 1937 році за звинуваченням в участі у «контрреволюційній українській націоналістичній організації». Військовою колегією Верховного суду СРСР 27 жовтня 1937 року засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 28 жовтня 1937 року в Києві. Реабілітований у 1956 році.

В історії Одеського університету 30-х років є чимало білих плям, нез'ясованих сторінок та суперечностей, які є наслідком, в першу чергу, відсутності необхідних джерел для їх реконструкції. Репресивна діяльність органів держбезпеки тривалий час залишалася під грифом «цілком таємно». Архівно-слідчі справи мільйонів жертв беззаконня колишнього СРСР зберігають архіви і зараз, проте зміна політичної ситуації дозволила, хоча й повільно і вибірково, вводити ці джерела до наукового обігу. Несправедливо викреслені імена багатьох людей, які жили і творили у той складний час, повертаються в історію.

До таких людей належить завідувач кафедри історії України Одеського державного університету у 1934—1937 роках Іван Іванович Погорілий. В архівно-слідчій справі зберігаються матеріали про останній період його життя. У сучасних виданнях можна знайти лише згадку про те, що поряд з багатьма викладачами Одеського університету був репресований керівник кафедри історії України І. І. Погорілий *[1]*.

Іван Погорілий народився 20 березня 1899 року в місті Кременчуці у родині робітників. Батько працював вантажником, і сім'я жила бідно. Відомостей про час переїзду до Одеси та місце навчання Івана Івановича немає. У 1922 році він працював педагогом-вихователем 2-го дитячого містечка, де познайомився з майбутньою дружиною Софією Борисівною Міркіною — вона завідувала одним з дитячих будинків. У 1923 році вони одружилися. Того ж року дитяче містечко було розформоване, і Іван Погорілий перейшов викладати до 82-ї школи залізничників. В подальшому він працював завідувачем районного відділу народної освіти, завідувачем відділа культури і пропаганди редакції газети «Чорноморська комуна», науковим співробітником Одеського музею революції, викладачем, завідувачем кафедри.

У 1928 році Іван Іванович спромігся здобути вищу освіту та вступити до аспірантури при Одеській філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія. У 1930 році за клопотанням колишнього ректора Інституту народної освіти Т. М. Внукова до наукової роботи в інституті залучили

Повністю нарис опублікований у збірнику наукових праць «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки», вип. 12 (Київ, 2004).

І. І. Погорілого та Г. М. Трачевського. Після реорганізації ІНО вони працювали в Інституті професійної освіти.

Аспірантський стаж він набував спільно з майбутнім деканом історичного факультету І. Сєроглазовим, викладачем університету і педагогічного інституту, науковим співробітником історичного музею Г. Трачевським та викладачем Київського університету Г. Германом. Після публікації в журналі «Пролетарська революція» листа Й. В. Сталіна вони разом написали кілька статей ідеологічного характеру в газету «Чорноморська комуна» *[2]*. Саме з «викриття» помилок інших починалося сходження нагору багатьох представників робітничо-селянської інтелігенції.

З 1925 року в Одесі діяло товариство істориків-марксистів, яке об'єднувало дослідників історичного процесу, що перебували на марксистських позиціях. На початку 30-х років Іван Іванович активно включився в роботу товариства і за свідченнями колег завжди послідовно відстоював марксистську точку зору. Разом з іншими членами він часто виступав з гострою критикою істориків, які не дотримувалися таких позицій. 5 липня 1933 року на засіданні товариства звинувачення у шкідливих націоналістичних помилках у викладанні історії висунули проти ректора інституту народної освіти та інституту професійної освіти (1930–1933) Арсенія Парфентійовича Клочка *[3: 342–343]*. І. Погорілий і Г. Трачевський отримали доручення висвітлити в місцевій пресі виявлені націоналістичні перекручення *[4: 3]*. В інституті професійної освіти А. П. Клочко також завідував кафедрою історії України і перебував в опозиції до товариства істориків-марксистів, яке постійно намагалося звинуватити його у використанні теорій Яворського, Винниченка, Скрипника, Волобуєва, Слабченка при викладанні курсів та у власних наукових працях.

Після організації у 1933 році Одеського університету лише через рік у його складі з'явився як самостійна одиниця історичний факультет. Керівні посади зайняли представники радянської школи. Кафедру історії України очолив Іван Іванович Погорілий. До неї входили також С. М. Ковбасюк, Г. М. Трачевський, М. І. Межберг, Шульман.

Це був період розгортання ідеологічного тиску на історичну науку; особливо він посилився після згортання українізації і поширення боротьби з так званим українським буржуазним націоналізмом. Дослідники історії України виявилися затиснутими в жорсткі рамки офіційної ідеології. Звузилась тематика історичних досліджень; науковий аналіз документів набував усе більшої поверховості та схематизму. Ідеологічна боротьба змушувала керівництво та викладачів навчальних закладів виступати з критикою колег, підозрюваних у приналежності до антипартійних течій або у немарксистському викладанні предметів. Серед представників інтелектуальної праці поширювалися доноси, «проробляння», політична дискредитація колег. Крім «викриття» недоліків у роботі інших, велике значення надавалося самокритиці.

Вихованець того середовища, в якому жив, навчався і працював, Іван Погорілий теж не уник подібної «роботи». В місцевій пресі досить часто з'являлись його статті відповідної спрямованості *[5]*.

Крім завідування кафедрою історії України, І. І. Погорілий брав активну участь у житті факультету, викладав на курсах обласного відділу народної освіти, читав лекції для партактиву, пропагандистів, агітаторів та учасників теоретичних конференцій, проводив консультації, робив політичні доповіді. В газеті «Чорноморська комуна» часто з'являлись повідомлення про подібні заходи під його керівництвом. Тематика лекцій і консультацій була досить різноманітною, проте майже виключно ідеологічного характеру: «Тематика та література з історії КП(б)У», «КП(б)У в боротьбі проти контрреволюційного блоку троцькістів і націоналістів», «Контрреволюційні націоналістичні партії на Україні», «Хто такі укапісти та боротьбисти», «Боротьба більшовиків проти чорносотенної політики Тимчасового уряду та контрреволюційної Центральної Ради», «Боротьба за більшовицьку програму в національному питанні на Україні» та інші.

У 1935 році І. І. Погорілий отримав науковий ступінь кандидата історичних наук. На історичному факультеті він читав курс історії України XX століття для студентів старших курсів, керував роботою аспірантів. Предметом його наукових досліджень були події революції та громадянської війни 1917–1920 років, історія робітничого руху та більшовицької партії. У 1931 році в журналі «Літопис революції» з'явилась його стаття, присвячена розвитку робітничого руху в Одесі за часів денікінської окупації *[6]*. Вона написана за матеріалами газет та інших періодичних видань і фонду спогадів Одеського істпарту. Проте помилки та суперечності у документах фонду спогадів не дозволили використати значну їх частину для написання статті через неможливість їхньої перевірки. Інші архівні джерела представлені мало, оскільки, за словами самого ж автора, в Одесі вони були надзвичайно обмежені. Вчений намагався детально відтворити картину подій, що розгорнулися з приходом Білої армії, та посилення боротьби робітників міста проти денікінського окупаційного режиму. Звичайно, в епіцентрі боротьби і керівництва робітничим рухом І. Погорілий поставив партію більшовиків, до дій якої тісно прив'язане викладення інших подій. Значну увагу він приділив критиці дій партії меншовиків, яких звинувачував у співробітництві з окупаційною владою. Автор прагнув зробити аналіз політики денікінців та аргументовано викласти причини їхньої поразки. Ця праця відрізняється від пізніших його статей значно меншим рівнем ідеологізації подій та звеличення ролі більшовицької партії.

До 1937 року Іван Іванович написав ще низку наукових статей на зазначену тематику *[7]*. Окреме місце в його науковому доробку займають статті, присвячені Т. Г. Шевченку та питанням краєзнавства *[8]*.

Як свідчать документи, історичний факультет, редакція «Чорноморської комуни» та Одеський обком КП(б)У прагнули бачити Івана Погорілого своїм працівником. Адміністрація факультету, вбачаючи у ньому знавця історії України, створювала можливості для наукової роботи, надавала наукові відрядження, в тому числі до Москви. Він користувався протекцією завідувача пропагітвідділа обкому КП(б)У О. М. Манюріна-Броварського, був знайомий з багатьма партійними та освітянськими діячами.

До 1937 року І. І. Погорілому вдавалося уникати критики своєї роботи і прямих зіткнень з парторганізацією університету. Після арешту О. М. Манюріна-Броварського у 1936 році органи НКВС почали фабрикувати групову справу. З вибухом масових репресій у 1937 році вона поклала початок «контрреволюційній правотроцькістській організації». Число її «учасників» зростало в геометричній прогресії, вбираючи в себе керівників і працівників всіх ланок управлінських структур Одеси і області. Складовою частиною цієї організації слідчі визнали «контрреволюційну українську націоналістичну організацію».

У серпні 1937 року управлінням НКВС по Одеській області по слідчій справі № 46243 були заарештовані: начальник облуправління у справах мистецтв М. Ф. Шостацький та його заступник Д. І. Солтус, перший проректор у наукових справах ОДУ П. О. Самулевич (на момент арешту — співробітник музею революції), завідувач кафедри історії України ОДУ І. І. Погорілий, проректор з учбової роботи Вищої комуністичної сільськогосподарської школи ім. Л. Кагановича П. С. Дмитрашек, директор Одеського обласного будинку колективістів С. Л. Будівський, голова Сталінської рай-

ради Є. Т. Остапенко-Бовкун, доцент українського педінституту В. І. Бойко, директор Українського театру Ф. Р. Гопак, а також І. С. Ярута, Г. О. Алексєєнко, Г. Ф. Шейниченко. Лише в другій половині жовтня матеріали на кожного арештованого виділили в окреме провадження.

Івана Івановича Погорілого заарештували у ніч з 13 на 14 серпня 1937 року. Безпосереднім приводом стало те, що більшість раніше арештованих назвали його серед учасників організації. При арешті в нього вилучили два револьвери з патронами до них, гроші, книги, листи, фотоапарат та інші особисті речі. З усього конфіскованого тільки гроші повернули дружині арештованого.

У справі наявні лише три протоколи допиту, але у жодному з них І. І. Погорілий не визнав себе винним. Не вдалося слідчим домогтися від нього наклепницьких свідчень на себе та інших і під час зведення арештованих віч-на-віч.

27 вересня 1937 року на засіданні бюро обкому КП(б)У слухали питання про учасників контрреволюційних організацій. Тоді ж постановили виключити з лав партії та звільнити з роботи як «ворога народу» І. І. Погорілого *[9: 11]*. Вже 30 вересня в газеті «Чорноморська комуна» з'явилась огульна стаття, в якій значне місце приділялось завідувачу кафедри історії України. Його віднесли до «банди» буржуазних націоналістів, які керували в університеті підготовкою кадрів істориків *[10: 2]*. В провину ставили низку недоліків у роботі кафедри та керівництва факультету, перетворюючи їх на свідомі і цілеспрямовані злочини. Зазначалося, що деякі курси ніколи не дочитувались до кінця, зокрема радянський період історії СРСР та історії України. Ця теза продубльована в багатьох інших документах *[11: 41]*.

23 жовтня 1937 року щодо більшості звинувачених у справі був складений обвинувальний висновок. У ньому наголошувалось, що організація нібито стояла на позиціях терору і мала на меті скинути радянську владу, відділити Україну і створити з неї самостійну державу буржуазно-націоналістичного характеру.

27 жовтня 1937 року в Києві виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР засудила І. І. Погорілого до розстрілу з конфіскацією особистого майна *[9: 139]*. 28 жовтня він був страчений у Києві. А прізвище Івана Івановича надалі зробилося своєрідним тавром, яке намагались прилаштувати до інших пізніше заарештованих викладачів, щоб прив'язати їх до вже сфабрикованої справи. 20 березня 1938 року університетська багатотиражка «За більшовицькі кадри» писала: «Тривалий час серед професорсько-викладацького складу знаходили собі місце тричі мерзенні вороги народу, усякі меламеди, петринські, погорілі» *[12]*.

11 листопада 1937 року органи НКВС заарештували дружину Івана Івановича Погорілого Софію Борисівну Міркіну, яка працювала директором Одеської обласної дитячої бібліотеки. За статтями 54-10 і 54-11 КК УРСР її звинуватили у співучасті в «українській націоналістичній організації» та обізнаності з контрреволюційною діяльністю чоловіка. Оформивши всього два протоколи допиту, за 14 днів попереднє слідство закінчили. 26 березня 1938 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити С. Б. Міркіну як «члена сім'ї зрадника батьківщини» на 8 років до виправно-трудових таборів *[13: 19]*. Чекаючи етапу в Усть-Уса-буд (Комі АРСР), їй довелося просидіти в одеській в'язниці ще близько 5 місяців.

Двох неповнолітніх дітей репресованої сім'ї Погорілих забрали на виховання сестри Софії Борисівни. Вони написали десятки скарг в усі можливі вищі інстанції, намагаючись відновити справедливість, але успіхом їхні дії не увінчалися. Лише у другій половині 50-х років відбувся перегляд справ. Наслідком стала ухвала військової колегії Верховного суду СРСР від 14 квітня 1956 року про припинення справ І. І. Погорілого та С. Б. Міркіної за відсутністю складу злочину. Проте і тоді всю правду рідним не повідомили. Їх сповістили, що І. І. Погорілий помер 3 липня 1940 року, відбуваючи покарання. Діти змогли дізнатися про розстріл батька лише у 1992 році.

Отже, більшовизація історичної науки у тридцяті роки супроводжувалася не тільки посиленням адміністративного впливу на істориків, а й репресіями. Влада вважала терор головним засобом вирішення ідеологічних проблем. Позбавлена будь-якої логіки діяльність каральних органів у 1937–1938 роках призводила до винищення навіть тієї частини інтелігенції, яка сама була частиною існуючої державно-бюрократичної системи і надійно служила їй. До цієї категорії належав Іван Іванович Погорілий, який став жертвою безпідставних звинувачень. Поряд з багатьма іншими він слухняно виконував партійні вказівки, вважав обов'язком боротьбу проти «ворогів народу», проти викривлення офіційної лінії партії; але в період «самоочищення» система поглинула і його.

Ім'я Івана Івановича Погорілого викреслили з історії Одеського університету, написані ним твори вилучили з наукового обігу. В історії репресій — це одна з безлічі безглуздих ситуацій з миттєвим перетворенням «відданого комуніста» у злісного «ворога народу» з поквапливим фізичним знищенням та ліквідацією навіть згадки про його існування. Наша справа — повернути нащадкам забуті імена.

Джерела та література

1. Історія Одеського університету (1865–2000) / Гол. ред. В. А. Смнтина. — Одеса, 2000. — С. 82; Історія Одеси / Колектив авторів. Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002. — С. 328.
2. Сєроглазов І., Погорілий І., Трачевський Г. Троцькістська контрабанда в програмах Одеської наросвіти // Чорноморська комуна. — 1932. — 6 січня. — С. 2; Сєроглазов, Герман, Погорілий, Трачевський. Під машкарою ленінізму — клясово-ворожі теорії // Чорноморська комуна. — 1932. — 10 січня. — С. 2; Герман, Сєроглазов, Погорілий, Трачевський. Революційний рух на Одещині в троцькістському висвітленні // Чорноморська комуна. — 1932. — 16 січня. — С. 2.
3. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П (припинених справ). — Спр. 10682-п. — Т. 1.
4. Погорілий І., Трачевський Г. З ворожих позицій // Чорноморська комуна. — 1933. — 10 липня.
5. Загострити класову пильність у вихованні нового покоління // Чорноморська комуна. — 1934. — 18 вересня. — С. 2; Нещадно трощити уламки контрреволюційних націоналістів і троцькістів // Чорноморська комуна. — 1934. — 17 листопада. — С. 2; Перемога більшовицької стратегії // Чорноморська комуна. — 1935. — 6 лютого. — С. 3; Більшовицька українізація // Чорноморська комуна. — 1935. — 9 червня. — С. 2; Ворог не склав зброю // Чорноморська комуна. — 1935. — 12 червня. — С. 2; Великий союз // Чорноморська комуна. — 1935. — 6 липня. — С. 3; Найцінніший вклад у скарбницю марксизму-ленінізму (Нова книга «Й. Сталін. Статті і промови про Україну») // Чорноморська комуна. — 1936. — 2 березня. — С. 2; Про що не сказав пропагандист // Чорноморська комуна. — 1936. — 27 червня. — С. 2; Невід'ємна частина великого союзу // Чорноморська комуна. — 1936. — 8 липня. — С. 2; Погорілий І., Трачевський Г. Проти націоналістичних перекручень у викладанні літератури // Чорноморська комуна. — 1934. — 18 лютого. — С. 2; Погорілий І., Трахтенгерц М. Якими шляхами знищується протилежність між містом і селом // Чорноморська комуна. — 1934. — 11 квітня. — С. 2; Столярський П. С., Брусиловський Р., Погорілий І. Музика пафосу соціалізму. «Трагедійна ніч» К. Данькевича в Одеському оперному театрі // Чорноморська комуна. — 1935. — 29 травня. — С. 3.

6. Робітничий рух в Одесі за денікінщини (23 серпня 1919 р. — 8 лютого 1920 р.) // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 61–84; № 4. — С. 35–55.
7. У боротьбі за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську // Чорноморська комуна. — 1934. — 1 серпня. — С. 3; Боротьба за Жовтень на Україні // Чорноморська комуна. — 1935. — 1 листопада. — С. 2–3; Революційний рух у царській армії // Чорноморська комуна. — 1935. — 22 грудня. — С. 2; Тридцятиріччя IV з'їзду РСДРП (23 квітня — 8 травня 1906 р.) // Чорноморська комуна. — 1936. — 27 квітня. — С. 2; Більшовики України напередодні квітневої конференції РСДРП(б) 1917 р. // Чорноморська комуна. — 1937. — 12 березня. — С. 3–4; До двадцятиріччя квітневої конференції (7–12 травня (24–29 квітня) 1917 року) // Чорноморська комуна. — 1937. — 9 травня. — С. 3; Історичний з'їзд. До ХХ-річчя VI з'їзду більшовицької партії (8–16 серпня 1917 року) // Чорноморська комуна. — 1937. — 8 серпня. — С. 2.
8. Пам'яті Т. Г. Шевченка // Чорноморська комуна. — 1935. — 9 березня. — С. 3; Поету, революціонеру, демократу // Чорноморська комуна. — 1935. — 30 березня. — С. 3; Таганрозька нарада // Чорноморська комуна. — 1935. — 21 квітня. — С. 2; Друзі Тараса Шевченка // Чорноморська комуна. — 1936. — 10 березня. — С. 3–4; «Сорочинський ярмарок» в театрі Революції // Чорноморська комуна. — 1936. — 26 березня. — С. 3; «Потьомкін» в Одесі // Чорноморська комуна. — 1937. — 27 червня. — С. 3.
9. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5503-п.
10. Штеренберг С. Очистити Одеський університет від буржуазно-націоналістичної погані // Чорноморська комуна. — 1937. — 30 вересня.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 1236.
12. За більшовицькі кадри. — 1938. — 20 березня.
13. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 223. (До передачі в ДАОО — справа 3576-п архіву УСБУ в Одеській області).

Едуард Петровський

Фатальний щоденник

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 22689-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Петро Ілліч Мусяков народився у 1914 році в Кременчуці, українець, освіта незакінчена вища, позапартійний. Мешкав у Балті. Артист українського музично-драматичного театру Молдавської АРСР. Заарештований у 1937 році за звинуваченням у «антирадянській агітації». Спецколегією Верховного суду Молдавської АРСР 30 грудня 1937 року засуджений до 8 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Реабілітований у 1989 році.

На початку XXI століття події вітчизняної історії тридцятих років активно досліджуються науковцями. Розсекречено великі масиви документальних джерел, написано тисячі наукових праць — від невеликих статей до грунтовних індивідуальних та колективних монографій. Вагоме місце займають публікації спогадів тих, кому довелося жити в ті страшні часи і вдалося їх пережити. Більшість таких спогадів написані через десятиліття після трагічних подій і, не втрачаючи історичної цінності, все ж несуть на собі відбиток суб'єктивності, оскільки «факт-подію» і «факт-джерело» розділяє значна часова дистанція. Тим цінніші свідчення про подію, чим ближче вони до моменту, коли вона відбулася. Зміст таких джерел (листів, щоденників тощо) нерозривно пов'язаний з історичною дійсністю та діями людей. І хоча на авторів значною мірою впливали різноманітні чинники суспільного й приватного життя, ідеологія та власний світогляд і розуміння подій, проте безперечною цінністю таких джерел є відбиття дійсності через призму індивідуальної свідомості і людських почуттів. Для радянської дійсності 30-х років це тим більш актуально, що з партійних трибун, на зборах і мітингах, у засобах масової інформації проголошувалося одне, а насправді коїлося зовсім інше. Суспільство жило своїм життям, іншим ніж те, в реальності існування якого влада намагалася всіх переконати. Тому занотовані роздуми про справжній стан речей є унікальним джерелом, і не лише з огляду на небезпеку такого писання для їх автора.

Серед тисяч архівно-слідчих справ фонду «П» архіву УСБУ в Одеській області є справа за номером 22689-п, в якій зберігається щоденник репресованого актора театру П. І. Мусякова, долучений свого часу як головний доказ його вини.

Коротко про біографію автора щоденника.

Петро Ілліч Мусяков народився у вересні 1914 року в Кременчуці в сім'ї робітників залізниці. Його дитячі й юнацькі роки — бурхливий післяреволюційний час, епоха безоглядного руйнування старого суспільного ладу, надій на краще життя в уже недалекому, як багато хто тоді вірив, майбутньому.

З раннього дитинства Петро проявляв підвищений інтерес до знань, виділявся серед ровесників допитливістю і заповзятливістю. В усьому прагнув бути першим, кращим. І це йому, як правило, вдавалося. Незважаючи на бідність сім'ї і повсякденні кло-

Нарис опублікований в історико-краєзнавчому альманасі «Юго-Запад. Одессика», вип. 2 (Одеса, 2006).

поти, пов'язані з вирішенням побутових проблем, мав сильний і стійкий потяг до прекрасного. Під прекрасним він розумів єдине — театр. Саме в ньому вбачав можливість самовираження, миттєвого перевтілення в різні образи і характери, поринання в інший світ, прискіпливе спостереження сотень очей, аплодисменти, схвальні відгуки... Театр манив його, а бажання стати актором перетворилось у найзаповітнішу мрію.

Після успішного закінчення середньої школи він вирішив їхати до Одеси випробовувати сили у вступі до музично-драматичного інституту. Починалося нове життя, перспективи і переживання. Все це він вирішив записувати у спеціально заведений щоденник. Перший запис зробив у вагоні поїзда, відправляючись до Одеси.

Вступити до муздрамінституту виявилося легше, ніж там навчатись. І це було пов'язано не з браком знань чи небажанням вчитись. Навпаки, талановитого студента одразу помітили і почали просувати по партійній і громадській лініях: прийняли в комсомол та призначили редактором інститутської стіннівки. Проблема полягала в постійній нестачі матеріальних засобів до існування — гроші з дому присилали рідко, стипендії не вистачало, а численні громадські справи не давали можливості десь підробляти.

Швидко змінювалась ситуація в країні. Розпочата індустріалізація промисловості, а слідом за нею колективізація сільського господарства різко вплинули на рівень життя населення і особливо на забезпечення продовольством. Насувався голод 1932–1933 років. Успіхи, про які скрізь писали і говорили, ніяк не вкладались у ту картину життя суспільства, яку бачив в реальності Петро Мусяков. Для нього також почалися довгі дні голодування, пошуку грошей, кожна копійка з яких витрачалася на їжу. Отримання допомоги з дому ставало святом, але воно швидко закінчувалось. Певні проблеми почалися і в громадській роботі. Через критику у стінній газеті роботи окремих активістів, хист до написання віршів, які він іноді читав у студентській аудиторії, з'явилися ображені і заздрісники, що тільки й чекали можливості позбутися конкурента.

Погіршення умов життя і відсутність друзів, з якими міг би довірливо поділитись наболілим, все частіше підштовхували Петра звертатись до свого щоденника, який був відрадою у складному злиденному житті. На його сторінки лягали роздуми про радянську дійсність, життя, проблеми і свої переживання з цього приводу. Були і власні вірші. Буденне життя поставало в записах зовсім не в таких яскравих фарбах, як його зображали шпальти газет або партійні активісти, тож щоденник доводилось приховувати від стороннього ока.

Доведений до відчаю голодним життям, Мусяков вчинив злочин, викравши в студентському гуртожитку примус і сорочку. Він продав їх на базарі, а на отримані гроші купив собі обід. Певний час про це ніхто не знав, але незабаром факт злочину сплив на поверхню і «друзі» з оточення попіклувались про поширення цієї інформації, виключення з комсомолу і погрози влаштувати громадський суд. Сторінки переживань, картання за здійснений вчинок і пошуків як виправити ситуацію також знаходимо у щоденнику. На разі нагадаємо, що Петру Мусякову тоді було лише вісімнадцять років.

Ситуацію залагодили, але через тяжкий матеріальний стан навчання в музично-драматичному інституті довелося перервати і повернутись назад до Кременчука. До 1935 року Петро працював в Українфільмі та в місцевому клубі, листувався з директором театрального колективу в Балті. Отримавши запрошення, переїхав до Балти і влаштувався актором українського музично-драматичного театру. Протягом двох театральних сезонів 1935–1937 років він виступав з театром на гастролях в багатьох містах Молдавії (Тирасполь, Балта, Ананьїв, Рибніца, Котовськ, Кодимо), України (Київ), Білорусії (Слуцьк, Бобруйськ, Полоцьк, Вітебськ, Мінськ, Городок), Росії (Ленінград,

Петрозаводськ, Мурманськ, Поляр'є, Кіровськ, Орша). Він зіграв низку ролей у виставах «Маруся Чурай», «Східний батальйон», «Сорочинський ярмарок», «Аристократи», «Платон Кречет», «Назар Стодоля», «Пошились у дурні», «Запорожець за Дунаєм», «Далеке», «Глитай», «Вій». Під час подорожей Петро робив короткі замітки у свій щоденник про всі пережиті враження.

Працюючи в театрі, Петро Мусяков знову вступив до комсомолу. І все б нічого, та серед нових колег теж з'явились недруги. З одним із них у Петра був конфлікт через жінку, а інший виявився колишнім однокурсником по інституту, який пам'ятав розміщену в стіннівці критичну замітку про себе. В 1937 році доноси, скарги і заяви до партійних і каральних органів знайшли благодатний ґрунт — на них миттєво реагували. Написав донос в органи НКВС і ображений закоханий. Викладені ним факти лягли в основу обвинувачень порушеної проти Мусякова слідчої справи. З'ясувалося, що, дізнавшись про існування щоденника, один з керівників комсомольської організації театру створив комісію і за відсутності хазяїна перевірив його речі. Знайдений зошит із записами передали до НКВС.

Після оформлення необхідних документів у Балтському райвідділенні НКВС, 13 вересня 1937 року Петра Мусякова заарештували. У справі наявні лише два протоколи його допиту. Крім біографічних відомостей, у них читаємо тільки заперечні відповіді на всі звинувачення слідства. Підслідний визнав лише те, що всі записи в щоденнику зроблені ним власноруч і є результатом особистих тяжких переживань. На очних ставках зі свідками він також відкидав усі звинувачення. Проте свідки пригадували найменші подробиці поведінки свого колеги, які трактували як контрреволюційні прояви. Так, йому ставили у вину антирадянські висловлювання; проведення розкладницької роботи в колективі; зв'язок з ворогом народу — директором дитячого будинку; ведення щоденника, куди записував замітки і вірші антирадянського змісту, спрямовані проти партії, уряду і вождя народів; декламування віршів перед колегами з театру; приховування виключення з комсомольської організації під час повторного вступу до неї; висловлювання проти служби в Червоній армії та невдоволення умовами життя в СРСР («що це за життя, якщо отримуєш за день 5 карбованців та й ті авансом»); відмову підписатись на оборонну позику і купувати білети 11-ї лотереї Тсоавіахіму. І хоча заарештований спростовував звинувачення і давав пояснення, чому на нього намагаються звести наклеп колеги, проте слідчих це мало цікавило. Вони поспіхом формували справу і навіть «забули» проставити дату в складеному обвинувальному висновку.

30 грудня 1937 року відбулося засідання спецколегії Верховного суду Молдавської АРСР, на якому без участі сторін обвинувачення і захисту, але з викликом свідків заслухали справу П. І. Мусякова. Вирок був жорстокий: позбавлення волі в далеких виправно-трудових таборах НКВС на 8 років та з позбавленням прав на 5 років. Розглянувши касаційну скаргу засудженого, цей же орган вирішив, що підстав для пом'якшення вироку немає, а вина цілком доведена.

Перегляд справи відбувся лише у 1989 році. Пленум Верховного суду УРСР, керуючись п. 2 ст. 6 КПК УРСР, своєю постановою від 29 вересня 1989 року припинив справу за відсутністю складу злочину. Зазначалося, що ніхто зі свідків не дав свідчення, що П. Мусяков закликав до знищення, підриву або ослаблення радянської влади. Антирадянських закликів у щоденнику також немає. Так викладені на папері критичні роздуми юнака про радянську дійсність обернулися проти нього самого, зігравши злий жарт, що перекреслив молоде життя. Як і тисячі інших в'язнів, він зник безвісти у сталінських таборах.

Наводимо уривок з щоденника. Особливості стилю оригіналу збережено.

3 февраля 1933 г., Кременчуг

СССР (в настоящее время) — страна строящегося социализма, а вернее — страна голода, угнетения, ничтожества и мучительной жизни «свободных» граждан СССР. Да. Мы свободны. Мы имеем право голоса на всех заседаниях, собраниях и пр. Но наши руки от истощения сил поднимаются как раненый ворон. Мы пишем в газетах, кричим на собраниях, что успешно выполнили первую пятилетку. Правильно. Мы ее выполнили. Но наряду с этим ходим как тени, голодные, оборванные, измученные.

Свобода! Ха-ха. А сотни крестьян, гноящихся по тюрьмам. Каждый день по несколько раз можно увидеть, как по улицам города ведут под охраной толпу «свободных граждан». Сейчас у нас безлюдные деревни стали. Часть крестьян разъехалась, не зная даже куда (искать счастья), часть сидит в ДОПРах, а часть с голоду пухнут. Я недавно был в одной деревушке. Меня очень удивило, когда во всей деревне я увидел шесть старух, восемь стариков и несколько маленьких детей. Этой деревне был план дать 30 тысяч пудов зерна, но крестьяне всего собрали 24 тысячи. Значит, все собранное отдали, да еще получили штраф за невыполнение плана, ну а сами начали из половы печь хлеб.

Свобода... А в городе... Рабочий получает по 200–300 грамм хлеба в день. Иждивенцы совсем не получают. На месяц дают кило мяса. И все. А если где-нибудь что появится, скажем, соевый пряник, так создаются такие очереди, что душат один другого, ломают двери, душат стекла и прочее.

А дети... Трудно даже вспоминать о них. Маленькие, худенькие, оборванные, еле дышащие, в грязи и холоде, валяются по баракам, улицам и особенно на вокзалах. Проходишь улицей, и вот из-под забора еле-еле доносится тоненький жалкий голосок: «Дяденька, хоть копеечку дайте». Это наше поколение. Это наше будущее. Это наша смена. Это будущие строители социализма. И мы живем! Мы люди... И мы чего-то ждем. Наша жизнь — это постепенное (продолжительное) умирание.

Вот мне сейчас 18 лет. Из них я только несколько минут родился, и... с первого же дня меня опутала не жизнь, а смерть. 1914 год — война, а там революция, банды, погромы, голод и наконец — советская власть. Из 14 года по 20-й я болел, но с 20-х годов для меня уже была приготовлена могила. Что я видал за 18-летнюю жизнь? (не хочу даже называть жизнью). Кроме голода, нужды, ежедневных забот, стояния в очередях за $^1/_2$ фунта хлеба — ничего. Но я жду!!! Я еще не умер. Нет! У меня еще хватит сил бороться и победить...

Соціаліст — не соціаліст,
Та все ж таки політик,
А може справді, що фашист,
Лише з притворством комуніста,
Ідучи першим до соціалізму,
Нас робить всіх засохлим тістом.

5 февраля 1933 г.

Что делается? Ужас! Сегодня, проходя через базар, я увидел ужасную картину. Юноша, оборванный, почти босой, худой, начал собирать лушпайки из картошки и сырыми кушал, запивая водой, которая была в ямках от растаявшего снега. Это люди страны, в которой нет рабства, страны свободы. Социалистической страны. Браво! Бис! Браво, социалисты!!! Вы побеждаете... Но ведь уже и картошки нет, а поэтому и лушпаек из нее не будет. Но что ж, еще много собак есть, детей родных тоже. Да здравствует любимый вождь пролетариата т., как припоминаю, то в газете читал, что Сталин.

Ты погибаешь — ерунда,
Ведь ты поклонник коммунизма.
Зато твой сын на твоем трупе
Построит дух социализма.
Но только дух, один лишь дух,
Дунешь — его не станет.
И на трупе сына твоего
Труп внука тоже ляжет.
Пойми загадку ты мою,
Повыше лезь на гору,
А я тебя давно понял,
Понял одно лишь горе.

13 февраля 1933 г.

Как жить дальше? Что делать? Какой искать выход? Голод, грязь, вши обсели Украину. На улицах валяются десятки умирающих, пухнущих с голоду. Сегодня один деповской рабочий ходил по квартирам и просил хлеб. А недавно он выступал на собрании и кричал, что страна советов — единственная страна во всем мире, где рабочий живет как человек, где рабочий вольный, где рабочий управляет страной. Ну что ж, поздравляю тебя, управитель, хозяин страны. Интересно знать, сколько ты за сегодняшний день выпросил кусочков хлеба?

Какая головоломная загадка эта страна советов. Вот мы плохо живем. А раз плохо, значит, нужно бороться с этим плохим. Но против кого ты будешь выступать? Сам против себя? О! Какой ужас.

А крестьяне?.. Каждый день по улицам их гонят в ДОПР. А за что? Эх, политика, политика! А какой народ стал ничтожный и низкий. Вот пример. В наш клуб почти никто не ходит. Всегда в нем пусто. Но позавчера был вечер с ужином. Что делалось! Негде было повернуться. Каждый рабочий бежал с женой, тащил всех детей за собой, чтобы поужинать бесплатно. А ужин... Четыре конфетки, два пряничка, стакан чаю и все. Вот какой народ теперь. Он за кусок хлеба может перепрыгнуть море. Ну что ж... Социализм строим...

Галина Малинова

И меньший из всех будет велик...

(По материалам архивно-следственного дела № 3725-п
архива УСБУ в Одесской области)

Людмила Георгіївна Цомакіон народилася у 1907 році в Одесі, росіянка, освіта середня, позапартійна. Мешкала в Одесі. Перекладач-консультант медичної бібліотеки. Заарештована у 1937 і 1941 роках за звинуваченням у «контрреволюційній агітації». У 1937 році ув'язнена у табори Комі АРСР, у 1941-му вислана до Новосибірську. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 16 травня 1942 року ув'язнена на 5 років у виправно-трудові табори Казахстану. Реабілітована у 1957 році. Померла у 1988 році.

Есть в Одессе Строгановский мост — по Греческой улице, над Польским спуском. Назван он так в честь новороссийского генерал-губернатора графа Александра Григорьевича Строгонова («а» в фамилии и названии моста появилось ошибочно — сам граф подписывался именно так — «Строгонов», четко и разборчиво). Управлял он Одессой не так долго: с 1855 по 1865 год, нравом своим фамилию оправдывал, но заслужил звание первого «вечного гражданина города Одессы», — его стараниями был открыт Новороссийский университет.

А в 20–30-е годы в Одесском мединституте кафедрой гинекологии заведовал профессор Георгий Федорович Цомакион. Он был к тому же художником-графиком и скульптором — его творчеству посвящена специальная экспозиция в Рижском музее истории медицины. Несколько произведений Г. Ф. Цомакиона представлены и в Одесском музее имени А. В. Блещунова — непривычное, фантасмагорическое видение мира, творения, напоминающие Гойю или Босха, но, безусловно, талантливые.

Казалось бы, что общего между этими двумя фигурами? А вот интриганка история соединила их кровной связью и, может, создала бы новый высший талант, если бы не трагические события 30–40-х, навсегда оборвавшие один из славных одесских родов.

Родственница генерал-губернатора Марфа Викторовна Строгонова стала женой профессора Цомакиона. Очевидно, основой их сближения были художественные интересы. Уже будучи замужем, Марфа Викторовна окончила Одесское художественное училище, специализировалась на прикладном искусстве. Она увлекалась также фило-

---

Нарис опублікований у книзі Г. Л. Малинової «Из-под завесы тайны» (Одеса, 2002).

У 2007 році справа № 3725-п передана з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області, де зберігається у фонді Р-8065, оп. 2, № 366.

У родині також були репресовані Борис Федорович Цомакіон, 1879 року народження, професор Одеського інституту зв'язку, заарештований у 1931 і 1938 роках і висланий у 1940-му на 5 років до Красноярського краю, та його син Георгій Борисович Цомакіон, 1903 року народження, викладач Одеського політехнічного інституту, заарештований у 1930 році і позбавлений на 5 років права проживання у 12 пунктах СРСР (ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 1863 і 7961; архів УСБУ в Одеській області, спр. № 13936-п).

софией, и в доме Цомакионов на улице Ясной всегда собиралось большое культурное общество. Скульптурное изображение Марфы Викторовны в виде Медузы Горгоны, выполненное Г. Ф. Цомакионом, можно увидеть в музее имени А. В. Блещунова.

Из воспоминаний дочери Цомакионов Людмилы Георгиевны: «Мамина бабка или прабабка была грузинкой, и мама унаследовала от нее восточный облик. В ее тонком, чуть горбатом носе, больших зеленых глазах, полураскрытом рте было что-то напоминающее царицу Савскую на картине дю Люка, едущую на белом верблюде. Мамочке особенно шли восточные покрывала и украшения...

Мамочка, нежная мамочка, радующаяся, как дитя, каждому цветку, каждому лучу солнца, каждому лакомству, мамочка, игравшая с китайскими дракончиками и древнеегипетскими кремневыми коровами, мамочка, увлекающаяся блеском разноцветных камней и шелков, изучила и поняла всю мудрость, все философские системы Востока и Запада и знала так много, как редкая женщина в мире... У нас дома всегда было много растений и животных, и мамочка ухаживала за ними со всей своей нежностью и любовью. Обласканные ею котята расцветали в пышных пушистых котов, на колючих кактусах появлялись волшебные цветы с дивным ароматом, цвели какие-то экзотические растения, цветущие раз в сто лет, разрастались папоротники.

...И я тоже, как эти цветы папоротника, звери и статуэтки, жила и росла обласканная мамочкиной любовью, самая дорогая из всего этого мира для маминого сердца... Мама страшно любила папу. Это была всегда живая, всегда восторженная, всегда такая чуткая любовь... Ее душа была неустанно открыта, чтобы принимать каждое его слово, чтоб его понять, чтоб излить на него всю ласку и нежность. Все папочкины идеи, фантазии, все глубины его странного, страшного порой, но мощного и величественного духа были поняты ею, и каждая из его химер, рожденных его мучительной и могучей фантазией, становилась живой и для нее... [мама] научила меня быть «рыцарем», необычно сильным в своих правилах чести и морали, строгим и бесстрашным. Она приучила меня, не пугаясь, ходить в темные комнаты, держать твердо данное слово, и никакая ложь с раннего детства не приходила мне в голову... Она знала хорошо языки и читала легко на французском и английском. Мир Запада был ей так же открыт, доступен и свойственен, как и благовония Востока. Древний мир был ей открыт, как новый. Она знала так же древнее халдейское и египетское искусство, философию Платона, жизнь Древнего Рима, как и современность. Художница-искусствовед по образованию, она знала, понимала и любила все искусство — от первых древних храмов Вавилона до наших дней... Когда она, поправившись, стала работать как художник-керамист, она увлеклась с жаром своей работой, и каждая ваза, созданная ею, оживала в ее руках... То, что нас связывало с мамочкой всегда, это мамочкина неизменная нежность, ласка, мамочкина живая любовь, издали понимающая то, чего не было сказано, и заставлявшая ее относиться мягко к тому, что ей непонятно».

В такой любящей и одаренной семье в 1907 году родилась и выросла Людмила Георгиевна Цомакион, увлекшаяся живописью, языками и работавшая несколько лет переводчиком с четырех языков в НИИ редких сплавов. Ее записи свидетельствуют, как сильна была в ней тяга к духовности, к «неземной любви», к гармонии человеческих отношений, к бессмертию души, — наверно, это побудило ее, воспитанную в православии, в 1928 году принять католичество и стать открытой приверженкой католицизма. А время этому не способствовало. После неоднократных бесед и предупреждений со стороны «соответствующих организаций» Людмилу Георгиевну арестовали и в 1937 году сослали в Коми АССР. «В 1937 году была наша первая серьезная разлука

с мамочкой, — вспоминает Людмила Георгиевна. — Взглядом, полным тоски и скорби, и поцелуем, полным любви, проводила она меня в то раннее утро, когда я должна была оторваться от ее объятий и покинуть ее. Два года спустя в далекую-далекую землю, в глубь тайги, пробираясь по рекам, она приехала повидать меня! Нам дали повидаться всего несколько часов. Сидя на вахте, где происходило все наше свидание, она держала меня на руках, как маленькую, обнимала и целовала меня».

Итак, из атмосферы взаимной любви, высокой духовности, обожания родных — в Усть-Куломский район Коми АССР, Локчимлаг, в среду уголовников. Как же повел себя в неволе «стойкий рыцарь», которым, по словам Людмилы Георгиевны, старалась воспитывать ее мама? Сохранилось довольно много писем Людмилы Георгиевны из Коми. Что прежде всего бросается в глаза? Сердечная, заботливая любовь к родителям, нежелание огорчать их суровыми подробностями своего существования: «Я не унываю и не поддаюсь тоске, хотя очень, очень, очень хочется увидеть папу и маму... Настроение бодрое... работа у меня хорошая, и работу мою я люблю, больные мои меня любят и уважают, начальство меня ценит за добросовестную работу и хорошее поведение в быту». И в том же письме она пишет, что весит 45 килограммов 400 граммов.

Это потом, незадолго до смерти, она поведает подруге подробности лагерного быта. О том, что перенесла пеллагру. О том, как падали люди при выгрузке с баржи (старый больной Петрушевский — переводчик опер по пушкинским сюжетам на украинский язык — упал, когда конвоир его ударил, и к вечеру скончался). О том, как несколько дней она пролежала в сильном жару, наконец ее довезли до больницы и хотели оставить на снегу. Спасибо конвоиру, что не разрешил! О том, как старушка с Волги пешком отправилась навестить сына. Пришла босая. Разрешения на свидание у нее не было, но начальник лагеря сжалился и послал сына чинить дорогу в лесу, где мать смогла его повидать. Об иностранцах — итальянцах и немцах, бежавших от фашистов и попавших в советский концлагерь. О турчанке Муазет, вышедшей замуж за русского профессора истории. Его арестовали в 1937 году и на следствии спросили: «Кто организатор вашей группы?» — «Остап Бендер», — ответил профессор; так и записали. А Муазет взяли в 1941-м. О воспитателе, который должен был читать наставления заключенным. Он сам был заключенный — убийца. Единственное требование, предъявляемое воспитателю — не быть политическим или рецидивистом. О бунте уголовников на барже, которые перебили часть охраны. Их встретил катер, облил керосином и поджег.

Родителям же она пишет: «Уркаганки даже извиняются, если случайно выругаются при мне. У этой публики есть одна хорошая черта: воры и проститутки очень уважают честных женщин, если те не относятся к ним высокомерно и умеют быть благодарными за хорошее отношение... Ты знаешь, что у меня характер решительный и твердый при самых трудных испытаниях, но в душе я тяжело переживаю. Как-то надо уметь проявить и максимум твердости, и максимум мягкости, быть непоколебимо честной, но при этом неизменно доброй и так, чтобы одно не пошло в ущерб другому. Мои нервы стали гораздо крепче за последнее время, но душа все та же — и твердая, и ласковая одновременно».

В ее письмах, нередко написанных на обертках от ваты, аккуратно обрезанных ножницами, все так же бушует личность, восторг перед красотой природы и всяческой красотой: «Лес изумительно красив летом. Есть место, где он стоит неприступной стеной по обоим краям дороги, могучий и гордый, с темными глубинами, усеянными буреломом и устланными сплошным тонким мягким ковром мхов — звездчатых и коралловидных, ярко-зеленых, темно-зеленых, красноватых, желтых, серебристо-белых, лиловатых. Потом стены леса сменяются солнечными просеками, где ветер звенит в кустах, где среди молодых елочек поднимаются высокие лиловые цветы зонтиками на высоких стеблях, где краснеет брусника, чернеет черника, порхают пчелы и огромные темно-красные бабочки с белыми и бирюзовыми узорами на крыльях».

Говоря о посылках, она в первую очередь восхищается присланными фигурками зверей: «Все чудно, может быть, это большое детство. Но самое большое удовольствие доставляют зверьки. Маленький каменный мишка и песик (вылитая Карака) — прямо одна прелесть... Вообще зверьки для меня большое развлечение... И самое главное — очаровательные дусики, зверушки из белого камня: свинка, слоник и зайчик. Я как получила их, так тут на месте и поцеловала каждого зверька в носик».

Одному из вольнонаемных в лагере принадлежал медведь, с которым Людмила Георгиевна поддерживала дружбу: «Вчера я подошла к нему и покормила пряником и булочкой. Мишук съел с жадностью, а все кругом удивлялись, что он меня не трогает и позволяет ласкать себя. Через некоторое время после этого бедный Мишук тихонечко подошел ко мне и полизал мне руку. Дусик!»

Лагерный рисунок Людмилы Цомакион

Из писем Людмилы Георгиевны мы узнаем о ее работе, оказавшейся серьезным увлечением: «Что мне очень хочется из посылочного... это резиновые перчатки для перевязок, а то мне приходится иметь дело с гнойными ранами (между прочим, это моя самая любимая и интересная работа). Я писала тебе, что уже 3 месяца ежедневно вожусь с одним больным казахом с гнойными ранами, и сейчас очень довольна, что раны, из которых ручьями тек гной (туберкулезного происхождения), уже затягиваются... и очень много дает удовлетворения знать, что я делала все возможное, чтобы вылечить этого человека. Я вожусь так с этим Канатбаем, как возилась бы со своими родными... Но это не единственный мой пациент, на каждом шагу меня во дворе окликает кто-нибудь из моих пациентов, ко мне же приходят со всякими царапинами, нарывами, расстройствами желудка и т. д.». Несколько позже мы снова встречаем упоминание об этом больном: «Дня три тому назад закончила перевязки моему старому пациенту Канатбаю, которому я 8 месяцев подряд все время делала перевязки. Юноша совершенно выздоровел, а между тем я видела, как другой больной умер (прямо заживо разложился от такого туберкулезного лимфаденита). В этом же случае я приложила все возможное, всю энергию, и результаты налицо. Говорят, что я спасла ему жизнь исключительно тщательным уходом, и сам он, видимо, того же мнения. Но сколько больных проходят через мои руки, для которых, казалось бы, надо было бы еще что-то сделать, и как-то не знаешь что».

Много огорчений доставила Людмиле Георгиевне несостоявшаяся встреча с родителями, которые по дороге к ней вернулись из Котласа в связи с болезнью отца:

«Больше всего мне грустно, когда я себе представляю, как вы с папочкой, мои бедные дусики, были огорчены, что пришлось вернуться с полпути, не добравшись до вашей крысы». Поездка эта кончилась трагически: по возвращении в Одессу Георгий Федорович умер от воспаления легких. Случилось это в 1939 году.

Хлопоты родных и близких принесли результаты: в 1940 году Людмила Георгиевна была освобождена и вернулась в Одессу. Но заключение не изменило ее веры и привычек: она, не скрываясь, продолжала посещать костел.

Через месяц после начала войны Людмилу Георгиевну снова арестовали. Она провела год в новосибирской тюрьме («год почти неподвижного сидения в углу камеры был годом мысли») и была приговорена к пяти годам ИТЛ за контрреволюционную агитацию. Еще четыре года она провела в Казахстане, возле Караганды.

Самым тяжелым было то, что на целых три года оборвалась связь с матерью. «Это были годы большего внешнего одиночества, еще большего, чем в Новосибирске или тайге, — вспоминает Людмила Георгиевна. — ...Со мной была только возлюбленная Св. Франциска — Прекрасная Дама Нищета. У меня была только та одежда, которая была на мне, и кружка, которую потом украли. Ни матраса, ни одеяла у меня вначале не было, потом мне дали уже после первой зимы. Так как меня из-за моей физической слабости посылали... работать ночным сторожем, то у меня порой не было даже крыши над головой ночами, кроме звездного или сумеречного неба».

Но узницу не покидает чувство преклонения перед красотой и величием всего сущего: «У меня не было книг, но природа тех мест, где я была, была до того красива, что являлась самой дивной книгой, где прославлялось величие Бога и рассказывались дивные сказки о юности нашей земли... Мне попадались иногда средь диких красных и розовых скал, где ожидаешь встретить игуану или бронтозавра, действительно яркие небесно-голубые колокольчики. У меня не было часов, но я с точностью до одного часа узнавала время по Большой Медведице; лишайники, покрывавшие скалы, казались царскими коврами, замки в облаках — картинами-фресками. Глыбка розового камня с успехом в свое время заменила стол». В самой суровости природы Людмила Георгиевна находила величие: «Зимы бывали грозные, морозы доходили до минус 53 градусов, все время дули сильные холодные ветры, иногда поднимались бураны. Обычной работой зимой было задержание снега или очистка помещения от снега, и тогда лопаты грели больше, чем печка. Снежные стены, которые мы воздвигали на полях, сверкали на солнце, как драгоценные камни, и были сказочно красивы».

А в это время в Одессе Марфа Викторовна писала дочери страстные письма, не имея возможности их отправить: «Дитя мое, девочка моя, безумно, бесконечно любимая, тоскую без тебя, смертельно. Если б я могла тебе передать всю силу моей любви, мне было бы легче... Когда увидимся, тогда поймешь, кем ты была и есть для меня... Душа с тобой, моя любимая. Ты одна — все для меня на свете. Лишь бы найти тебя, лишь бы дожить...»

«Через три года мне удалось разыскать мамочку, — вспоминает Людмила Георгиевна, — написать ей и получить ее ответ. Как долго я смотрела на первую открытку, полученную тогда от мамы, на знакомый, похожий на клинопись, почерк, радуясь, что я нашла ее. С тех пор постоянные письма, полные ласки, полные ожидания... Лишь бы дожить до минуты, когда я увижу тебя, лишь бы держать твою ручку в моей руке. В посылках каждая вещь говорила о маминой ласке и заботе, маленькие пакетики изюма, мишка из уральского камня, когда-то уже раз побывавший у меня в тайге, тетрадки...»

В письмах, относящихся к 1945–1946 годам, Людмила Георгиевна, как правило, не жалуется на судьбу, но отдельные фразы позволяют представить обстановку, в которой она жила: «моя шубка изорвалась, мне ведь приходится работать в ней, иногда на грязной работе, белить, таскать корзины с навозом, солому, сено, ягнят и т. д.». «8 мая 1946 г. я опять на своем прежнем пахотном участке, опять начинается борьба с саранчой, опять бегаю по полям и сопкам, лопатой проверяю залежи яичек саранчи». «Медкомиссия меня признала инвалидом ввиду порока сердца и прочего... На физической работе мне очень трудно, и я на ней зарабатываю мало при большой потере сил». В своих записях Людмила Георгиевна вспоминает: «...Когда я лежала в той же больнице, соседки по палате рассуждали, кому достанется мой хлеб, когда я умру. Нетронутые пайки хлеба, видимо, кого-то прельщали. И даже вне этих приступов больного сердца я была физически настолько слаба, что только большим трудом и упорством зарабатывала себе дневное пропитание».

Круг ее интересов не изменился. В просьбе о посылке она первым делом указывает «книжку (или две), какую-нибудь художественную монографию с воспроизведением любимых картин. Моя мечта — монография Донателло».

В 1946 году подходил срок освобождения, но у Людмилы Георгиевны появились подозрения, что ее могут оставить в Казахстане. Однако такая возможность не страшит ни мать, ни дочь. Марфа Викторовна планирует приехать к дочери, успокаивает ее, заверяет, что, будучи художником-прикладником, легко найдет работу. А дочь просит: «Мамочка... привези мне прежде всего несколько книг, я ведь без них изголодалась. Кое-что из моих старых любимых книжечек, несколько книг старых любимых поэтов, кое-что из новых книг. Привези кое-какие картинки из моих любимых, чтобы сразу устроить уютный уголок».

Тем не менее Людмила Георгиевна верила, что попадет в Одессу, «в царство всего любимого». И вера ее сбылась: «Еду в поезде! Тот поезд, который, проходя мимо полей пахотного участка, где я искала и травила саранчу, кричал мне: «Жду!» — теперь подхватил меня и понес домой».

Людмиле Георгиевне разрешили вернуться в Одесскую область, где она семь лет проработала секретарем и медстатистиком в лепрозории. Вот что вспоминает она об этой поре своей жизни: «Вначале были многие трудности, зима была очень суровая в тот год, комната в полупустом доме холодная, освещалась я лишь керосиновым каганцом... Сидя в своей холодной комнатке, которую я едва отапливала, в основном камышом, я фиксировала в своих стихах образы святых, носившиеся вокруг меня...» «Лепрозных я увидела лишь через год... Потом мне поручили читать вслух нескольким особо тяжелым больным, которые не могли читать сами из-за слепоты, что-нибудь из литературы по их выбору. Я долго занималась этим, и больные меня любили, сама не знаю, за что, может быть, потому что я не принимала с ними официального тона и смотрела на них не как на больных, а как на людей... Мне приходилось иметь дело с самыми тяжелыми и разрушенными формами. Один из таковых страстно любил чтение, и приходилось иногда читать специально для него одного. Он был самым тяжелым и обезображенным из всех».

В 1953 году Людмила Георгиевна смогла вернуться в Одессу насовсем, но реабилитирована была лишь в 1957-м. Девять лет до пенсии она проработала на Одесской станции скорой помощи, в свободные часы подрабатывая переводами медицинской литературы.

Она оставалась ревностной католичкой, активной прихожанкой костела св. Петра. Настоятель костела отец Тадеуш прекрасно помнит эту женщину стойкой души, которая переводила для него итальянскую газету «Унита», освещавшую и религиозную жизнь.

Сама Людмила Георгиевна оставила в своих заметках такую запись о своем духовнике: «Благословение моему духовному отцу Тадеушу. Не всегда я его понимаю, не всегда он меня понимает, но я знаю, что он горячо любит Христа, а он знает, что я горячо люблю Христа. Благословение ему за его великую любовь к Христу. Он святой человек, и за это благословение ему».

Вспоминая о своих друзьях, Людмила Георгиевна упоминает академика Филатова: «Другим нашим другом стал покойный В. П. Филатов, с которым мы были давно знакомы, но с которым мы особенно сблизились и подружились в последние годы его жизни. Утомленный своей усиленной медицинской работой, он оживлялся и радовался возможности бесед на другие темы, он показывал нам свои пейзажи, рассказывал интересные случаи из истории и парапсихологии, показывал цветы в своем садике, читал свои стихи и по-детски радовался, когда мы приносили показать ему какую-нибудь старинную книгу или рисунок... перед смертью сказал мне и маме: «Мистика есть святая реальность. Блаженны мистики, им открыт вход туда, куда не войдет ученый, у них иная апперцепция».

Приближающаяся старость не пугала Людмилу Георгиевну: «Чувствуется вечер жизни, но не чувствуется старость, мысль о вечности дает вечную юность, любовь дает вечную энергию жить... И здесь я могу... обратиться к Христу с мольбой... даровать мне: 1. Веяние воздуха. 2. Пение соловья. 3. Лес и его чудеса. 4. Спокойную ночь. 5. Пламя, которое жжет, не причиняя страданий. Все это, конечно, поэтические символы».

В 1977 году она потеряла свою нежно любимую мамочку. Но и эта утрата не лишила ее радости жизни. Остаток дней (Людмила Георгиевна умерла в 1988-м) она посвятила церкви, размышлениям на религиозные и философские темы, стихам и своим любимым четырем котам.

Насколько незаурядно было ее мировоззрение, доказывает тот факт, что в самый последний год жизни она переписывалась с москвичом и одесситом, поэтом и литературоведом Станиславом Айдиняном, в письме которого мы находим любопытные строчки о том, что он помогает редактировать роман Анастасии Ивановны Цветаевой «Amor», в «котором тема одной из линий Вам жизненно знакома — лагерная реальность 40-х годов...»

Вот короткая история судьбы, прошедшей, кажется, через все возможные горнила, но не сломленной, нашедшей опору в Вере, Любви и Мечте. «Жизнь — это мечта о весне. И земной, и небесной».

Из стихов Людмилы Георгиевны Цомакион:

Так жизнь моя прошла в жестокой битве
С холодным темным складом небытья,
Мой меч был — моя вера и молитва
И тайный опыт Божьего огня.

Валерій Левченко, Едуард Петровський

Забуте ім’я

(За матеріалами фондів ДАОО та архівно-слідчих справ № 1056-п, 25243-п архіву УСБУ в Одеській області)

Михайло Іванович Гордієвський народився у 1885 році в Київській губернії, українець, освіта вища, позапартійний. З 1905 року мешкав в Одесі. Видатний українознавець, професор історії Одеського державного університету, провідник українізації на Одещині. Заарештований у 1938 році за звинуваченням у «контрреволюціїйній діяльності». Виїзною сесією військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі 11 жовтня 1938 року засуджений до вищої міри покарання та конфіскації майна. Розстріляний того ж дня. Реабілітований у 1992 році.

Одним із професорів дореволюційної генерації, що працювали у вищих навчальних закладах Одеси за радянських часів і потрапили у вир репресивної політики, був Михайло Іванович Гордієвський *[1]*.

Він народився 23 травня (6 червня) 1885 року в селі Зеленьки Київської губернії в родині священика *[2: 1, 10]*. Після закінчення у 1905 році Київської духовної семінарії вступив на історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету, де повною мірою проявилися його здібності до філософії *[3: 5, 17, 29; 4: 1, 4, 10.]*. Будучи студентом, він постійно брав участь в організованих професором кафедри філософії ІНУ М. М. Ланге філософському студентському гуртку та філософському товаристві. Для доповідей на гуртку він підготував кілька рефератів з історії філософії та історії педагогіки, які згодом були опубліковані у редагованому професорами М. М. Ланге і Є. М. Щепкіним журналі «За свободу». По закінченні у 1910 році університету молодого дослідника залишили на кафедрі філософії для підготовки до отримання звання професора під керівництвом М. М. Ланге. По закінченні аспірантури в 1915 році М. Гордієвський склав магістерський екзамен і був зарахований приват-доцентом та магістрантом по кафедрі філософії історико-філологічного факультету ІНУ. Водночас він працював учителем історії в реальній школі та жіночій гімназії.

Незабаром, згідно зі штатним розкладом в університеті, він замінив професора О. П. Казанського, який виїхав до Москви. У весняному півріччі 1917 року в зв’язку з кадровими проблемами факультету (нестачею професорів) приват-доцентам М. І. Гордієвському і І. М. Калініну доручили вести курс та практичні заняття з філософії *[5: 187а зв., 187б зв.]*. 20 вересня 1917 року, керуючись постановою Тимчасового уряду від 24 червня того ж року, в університеті прийняли рішення про надання права брати участь у засіданні історико-філологічного факультету з дорадчим голосом молодим вченим магістрантам М. І. Гордієвському, О. Л. Коцеовському, Є. О. Загоровському та Ф. Г. Александрову. Такий демократичний підхід дав можливість М. Гордієвському активно включитися у громадське і педагогічне життя факультету *[6: 24]*. В перші роки викладацької діяльності на історико-філологічному факультеті він набуває досвіду,

Повністю стаття опублікована в журналі «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ», 2008, № 1/2.

авторитету й довіри серед старших колег. У 1918/19 навчальному році він стає вже доцентом по кафедрі філософії *[7: 39, 47; 8: 4]*.

До літа 1920 року (у 1916–1920) паралельно з викладанням в Новоросійському університеті М. Гордієвський також працював на Одеських вищих жіночих курсах. У 1916/17 навчальному році він перебував на посаді приват-доцента і викладав дві години «Вступу до філософії» для слухачів першого курсу природничого відділення. Основні лекції з курсу «Філософія» вів його вчитель М. М. Ланге. В той час для отримання можливості вести самостійні курси було необхідно провести два спецкурси: один за дорученням факультету, а другий за власним вибором. Тому у 1917/18 академічному році до основного курсу М. Гордієвському спочатку доручили вести одну годину з спецкурсу «Столітні проблеми етики», а в 1918/19 — для всіх бажаючих одну годину загального курсу «Філософія релігії». Того ж року він зайняв посаду доцента і отримав доручення викладати дисципліни свого колеги — приват-доцента І. М. Малініна. У 1919/20 навчальному році на словесному та історичному відділеннях він викладав курси «Логіка», «Педагогіка» та «Історія педагогіки», які у подальшому стали головними в його викладацькій кар'єрі.

Ще в юнацькі роки, починаючи з 1903-го, М. Гордієвський захопився політикою. Як діяч української студентської громади брав участь у студентських вічах товариства, де познайомився з М. Слабченком, А. Ніковським та П. Клепацьким *[9: 60]*.

У буремні роки Першої світової війни, двох революцій і громадянської війни М. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху і послідовно відстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. Починаючи з весни 1917 року в Одесі під редакцією В. Чеховського почав виходити часопис «Українське слово», який видавало товариство «Українська хата» спільно з «Просвітою». Поряд із М. Слабченком, І. Липою, С. Шелухіним, В. Боровиком та П. Клепацьким там друкував свої праці М. Гордієвський *[9: 44]*. Навесні 1917-го товариство «Українська хата» делегувало його на Український національний з'їзд, який надав повноваження Центральній Раді представляти і захищати український народ *[10: 99]*.

8 січня 1918 року відбулося відродження одеського осередку «Просвіти». Розпочався процес утворення українських шкіл для дітей та дорослих, відкриття і функціонування книгарень, читалень, різноманітних гуртків, дитячих притулків. Члени «Просвіти» та запрошені гості проводили публічні читання, лекції, доповіді й бесіди. Активно почали функціонувати різноманітні хорові, театральні та музично-драматичні студії. На любительській сцені товариства грали п'єси «Солоха» та «Бувальщина». При «Просвіті» планувалось створити власний кооператив для видачі харчів членам товариства, влаштувати технічні й загальноосвітні курси. М. Гордієвський також був її активним членом *[11: 195]*.

За гетьманства П. Скоропадського у 1918 році опозиційно налаштована до влади група осіб організувала видання часописів «Наше село», «Вільне життя» і «Молода Україна». Редактором «Вільного життя» був М. Слабченко, який публікував щодня по кілька статей під численними псевдонімами. В цих виданнях разом з І. Луценком, І. Липою та Ю. Грищенком свої статті відкрито підписував М. Гордієвський *[9: 45]*. У грудні 1918 року місто захопив французький експедиційний корпус, хоча фактично керували в місті й далі офіцери Добровольчої армії. В цей час українські партії есерів та соціал-демократів об'єдналися в блок боротьби з білогвардійцями та окупантами. Есер М. Гордієвський та соціал-демократ М. Слабченко написали дві листівки-відозви французькою мовою до експедиційних військ. У них автори викривали авантюризм французів, які, щоб утримати владу, намагалися загравати з українцями, пропонуючи повернути гетьмана *[9: 74–75]*.

Як член української партії соціалістів-революціонерів М. Гордієвський у 1917 році був кандидатом до Установчих зборів по Херсонському округу від губернських комітетів селянських депутатів, а в січні 1919-го — делегатом Трудового конгресу *[12: 223]*; редагував одеський журнал «Основи» *[13: 94]*.

З приходом у квітні 1919 року в Одесу більшовиків М. Гордієвський входив до редакції газети «Боротьба», що була органом Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), до міського і губернського комітетів якої належали відомі згодом діячі КП(б)У О. Шумський, В. Блакитний, П. Любченко та Є. Щепкін. Можна припустити, що в той час есер М. Гордієвський все більше схилявся до боротьбистів, тобто «полівішав». У співавторстві з М. Слабченком вони написали «Відкритого листа», спрямованого проти більшовицької політики «воєнного комунізму» у питанні національного відродження *[9: 77]*.

У березні 1920 року УКП(б) була розпущена більшовиками, а її члени, часто не без тиску на них, перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у своїх партійних переконаннях М. Гордієвський відмовився це зробити. Лише у 1925 році (за іншою версією — у 1926-му) він офіційно оголосив у пресі про вихід з партії боротьбистів і відмовився від попередньої політичної позиції. Зволікання з цим рішенням призвело до ведення за М. Гордієвським постійного негласного нагляду з боку органів ДПУ.

Після остаточного встановлення 7 лютого 1920 року в Одесі більшовицької влади М. Гордієвський разом з провідними вченими Є. О. Загоровським, О. О. Рябініним-Скляревським, М. Є. Слабченком та іншими намагався відновити діяльність Одеського товариства історії і старожитностей, історико-філологічного і бібліографічного товариств, які через часту зміну влади декілька разів закривалися. При цьому існувало бажання зробити їх українознавчими. Проте радянська влада бачила в цих організованих осередках українства кубла буржуазних професорів контрреволюційного настрою і жодним чином не сприяла продовженню їхньої діяльності. Незабаром всі вони окрім бібліографічного взагалі були ліквідовані *[9: 125]*.

Влітку 1920 року в Одесі, згідно з інструкцією Народного комісаріату освіти УСРР (НКО), були реорганізовані всі існуючі вищі навчальні заклади та створені нові *[14: 1]*. У 1920/21 навчальному році М. Гордієвський працював одразу в трьох інститутах. У відкритому в 1921 році інституті народного господарства — професором третьої категорії, викладав «Історію суспільних наук». В Одеському гуманітарно-суспільному інституті (1920–1921) йому як магістру філософії на посаді доцента доручили вести курси лекцій «Логіка», «Історія педагогіки», «Методологія суспільних наук». За ним залишили також вісім студентів з числа випускників закритого Новоросійського університету для самостійних досліджень *[15; 16]*. Третім місцем його роботи був Одеський інститут народної освіти (ОІНО): 29 липня 1920 року М. Гордієвського зарахували лектором українського відділення разом з багатьма представниками закритого університету, такими як Р. М. Волков, М. М. Ланге і М. Є. Слабченко *[17: 37–38]*. На першому засіданні викладачів ОІНО 31 липня 1920 року М. Гордієвського обрали членом ради інституту. На посаді доцента магістранту філософії доручили викладати «Історію педагогіки», «Психологію дошкільного віку» та «Історію педагогічних ідей у дошкільному вихованні». У 1921/22 навчальному році він отримує посаду професора *[18]*.

У 1922 році за відсутності можливості друкувати наукові праці М. Гордієвський разом з професорами В. Ф. Лазурським, А. В. Флоровським та П. А. Бузуком на власні

кошти здійснили випуск другого тому «Вчених записок вищої школи». В цій збірці була надрукована і його праця «До питання про соціальну педагогіку Платона» *[19: 91–96]*.

Будучи передостаннім учнем М. М. Ланге (останній, Г. В. Флоровський, емігрував у 1920 році), М. Гордієвський залишився єдиним продовжувачем цієї філософської школи в Одесі у 20-ті роки. Жоден з учнів М. М. Ланге у галузі філософії більше не викладав в Одесі *[20: 491–511]*. Останнім виступом М. Гордієвського на філософську тему була промова 4 грудня 1922 року на урочистому засіданні ОІНО, присвяченому двохсотій річниці з дня народження Г. С. Сковороди; через рік вона увійшла до збірки «Пам'яті Сковороди (1722–1922)» *[21: 1 зв.]*. Ця робота здобула позитивні відгуки спеціалістів *[22: 347–349]*.

Влітку 1922 року відбулась чергова реорганізація вищих навчальних закладів. У результаті реформувань до складу ОІНО увійшли фізико-математичний інститут та історико-філологічний факультет гуманітарно-суспільного інституту, що склали новий факультет професійної освіти, де й здійснювалась до 1930 року головна науково-педагогічна діяльність М. Гордієвського — професора вищої, шостої групи по кафедрі «Історія педагогіки» *[23]*.

На 1923/24 навчальний рік вчений підготував програми з курсів «Історія виховання в соціологічному висвітленні», «Історія педагогічної теорії і практики», «Основи соціального виховання», «Історія огляду педологічних вчень» та «Історія педагогічних вчень» *[24]*.

У 1924/25 навчальному році М. Гордієвський став членом соціально-педагогічного комітету при ОІНО, організованого у травні 1924 року; до його складу входило вісімнадцять професорів. Того року він вів курс «Огляд педагогічних вчень» на третьому семестрі першого курсу літературного та історичного відділів факультету професійної освіти *[25]*.

З 14 січня по 1 листопада 1926 року М. Гордієвський займав адміністративну посаду декана факультету соціального виховання. Заява з проханням звільнити його від виконання обов'язків у зв'язку з хворобою, яку заслухали на засіданні правління ОІНО, була врахована, і з 1 листопада на посаду декана призначили Р. М. Волкова. 9 жовтня 1926 року була затверджена педагогічна предметна комісія ОІНО. Вона охоплювала такі предмети: педологія, експериментальна психологія, педагогіка колективу, анатомія та фізіологія дитини, шкільна гігієна, система освіти, дидактика, історія педагогіки, праця в майстернях, малювання, співи, методика викладання суспільствознавства і методика викладання математики. М. Гордієвський постійно входив до її складу.

1926/27 навчальний рік був черговим роком реформи вищої освіти: відбувся перехід факультету професійної освіти на чотирирічний курс навчання. У зв'язку з цим випуск фахівців відклали та збільшили навантаження по всіх відділах. М. Гордієвському доручили викладати «Сучасні педагогічні течії» — по 20 годин на тиждень у першому і другому триместрах та 12 годин на тиждень у третьому *[26: 6–12]*. Таке навантаження потребувало великої кількості часу і величезного фізичного напруження.

У 1927/28 навчальному році М. Гордієвський працював штатним професором другої групи, викладав лекції з курсу «Педагогічні течії» на громадознавчому відділі та вів курс «Історія педагогіки» на українському відділенні факультету соціального виховання *[27]*.

За роки праці в ОІНО Михайло Іванович зарекомендував себе дуже відповідальною і працездатною людиною. На початку 1930/31 навчального року ОІНО реорганізували — розподілили на три інститути. В двох із них — Інституті соціального виховання та Фізико-хіміко-математичному у 1930–1933 роках викладав М. Гордієвський.

У 20-ті роки паралельно з багатогранною та плідною діяльністю в ОІНО вчений приділяв велику кількість часу науково-громадській роботі. У 1924–1926 роках він очолював науково-методичну комісію Губернського комітету політичної освіти в справах українізації. У 1927–1930-му Михайло Іванович керував науково-дослідною кафедрою педагогіки і педології при ОІНО.

У 1926 році за сприяння М. Є. Слабченка було створено перший академічний осередок — Одеське наукове товариство (ОНТ), що діяло як філія Всеукраїнської Академії наук, у складі п'яти секцій: соціально-економічної, історико-філологічної, природничо-математичної, медичної і педагогічної з двома підсекціями — історія педагогіки і дидактично-методична. Членами товариства стали понад 150 вчених. Провідну роль в товаристві — як науковець і адміністратор — відігравав М. Гордієвський. Він займав одразу три керівні посади: був головою товариства, педагогічної секції і підсекції історії педагогіки. Члени ОНТ вели активну громадсько-просвітню діяльність. За п'ять років під керівництвом М. Гордієвського було організовано прилюдне вшанування академіків С. Єфремова, Д. Багалія, М. Грушевського, К. Студинського і професора В. Лазурського, а також читання лекцій, присвячених пам'яті видатних діячів культури — Д. Дьюї, І. Ньютона, Й.-Г. Песталоцці, О. Кониського, Т. Шевченка, А. Скальковського, Л. Толстого, М. Комарова, М. Коцюбинського, М. Ланге та І. Линниченка. На ювілейному вечорі, присвяченому сотій річниці з дня народження швейцарського педагога Йоганна-Генріха Песталоцці, Михайло Іванович виголосив доповідь «Філософські підвалини педагогіки Й.-Г. Песталоцці». Завдяки його наполегливості рада ОНТ ухвалила постанову педагогічної секції про видання творів Песталоцці, до кожного з них Михайло Іванович особисто планував додати вступну статтю, аналіз твору й коментарі *[28: 14–22]*.

На засіданнях Одеського бібліографічного товариства вчений протягом 1926–1930 років виступав з доповідями на різноманітні теми: «Критичний огляд радянської ювілейної літератури про Песталоцці», «Література з історії педагогіки за 10 років революції», «М. І. Пирогов і „Одесский вестник“». Статті на основі цих доповідей були надруковані у записках товариства *[29]*.

В середині 20-х років у середовищі наукової інтелігенції виникла конфронтація у зв'язку з двома поглядами на розвиток національної історичної науки. Лідерами напрямків були С. Єфремов та М. Грушевський. В Одесі сторону першого підтримували В. Герасименко, Т. Слабченко, В. Ралєв, Л. Грищенко на чолі з М. Слабченком. Альтернативну позицію займали А. Музичко, Є. Загоровський, В. Чудновцев, Ф. Петрунь, Б. Комаров, К. Копержинський та О. Рябінін-Скляревський. М. Гордієвський у цьому протистоянні тримався окремо *[13: 94–96]*.

Про роль М. Гордієвського у процесі українізації в 20-ті роки читаємо у спогадах І. Майстренка, редактора газети «Чорноморська комуна» 1929–1931 років. В «Історії мого покоління» він згадував: «До редакції «Чорноморської комуни» тулилися і старі корифеї одеського українства — академік Михайло Слабченко, професор Михайло Гордієвський». І якщо М. Слабченка «цікавило нове покоління українців, яке українізовувало одеську пресу і одеське життя», то «Гордієвський став навіть співробітником і надрукував у «Шквалі» кілька статей на педагогічні теми. Він був блискучий стиліст, і його українська мова була ясна й прозора, а зміст статей глибокий і цікавий» *[30: 238]*.

У 1933 році на базі Інституту професійної освіти та Фізико-хіміко-математичного інституту було відновлено роботу Одеського університету. Однією з п'яти створених на історичному факультеті кафедр була кафедра історії стародавнього світу, на якій посаду професора стародавньої історії віддали М. Гордієвському. Він продовжував також залишатись професором педагогіки. Та партійне керівництво ОДУ прагнуло якнайшвидше замінити професорів дореволюційної школи новими радянськими кадрами. Дедалі частіше на партійних зборах університету лунали прізвища М. Гордієвського, Є. Загоровського, М. Розенталя, О. Сухова, Б. Варнеке та інших. Їм закидалося їхнє «сумнівне» минуле як спеціалістів дореволюційних часів, діяльність у напрямку українізації, навішувались різноманітні політичні ярлики. У зв'язку з цим постійно наголошувалося на необхідності пильно слідкувати за ними і їхнім викладанням. Наприклад, на партзборах ОДУ 25–27 лютого 1937 року при обговоренні рішень лютневого пленуму ЦК КП(б)У знову пролунало прізвище Михайла Івановича як колишнього есера і націоналіста *[31: 25]*. Загальні партзбори університету на засіданні 23 вересня 1937 року вказували на особливу засміченість викладацького складу історичного факультету, називаючи серед інших і М. Гордієвського як колишнього члена Центральної Ради, українського есера-націоналіста *[32: 44]*; далі зверталася увага на викладання історії в умовах критики схеми історичного процесу М. Покровського та пропонувалося пильно стежити за викладачами І. Сєроглазовим, М. Петринським, Є. Загоровським і М. Гордієвським *[33: 6]*.

Якщо до 1937 року кадрові чистки торкалися професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів переважно у вигляді виключення з лав партії та звільнення з роботи, то з початком «великого терору» 1937–1938 років сумнозвісна більшовицька фільтрація призвела до фізичного винищення багатьох «непотрібних» радянській владі викладачів, яких вважали реальними або потенційними ворогами. Репресії охопили і Одеський університет. Десятки його викладачів були заарештовані як буржуазні націоналісти, шпигуни, шкідники тощо. Декого з професорів слідчі НКВС перетворювали на керівників сфабрикованих контрреволюційних організацій, а маніакально хвора уява породжувала безглузді вигадки про ворожість до радянської влади і постійне бажання завдати їй шкоди.

Трагічна доля спіткала і Михайла Івановича Гордієвського.

Розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР за № 83798 від 1 вересня 1937 року зобов'язувало органи НКВС «негайно приступити до рішучого розгрому антирадянського есерівського підпілля, ліквідувати всі агентурні справи по есерах...» *[34: 38]*.

У 1938 році слідчі почали фабрикацію «контрреволюційної військово-націоналістичної есерівської організації». Одними з перших за цією справою в Одесі заарештували викладача історії університету М. Петринського та викладача історії підінституту Л. Стрижака *[35]*. Організацію нібито заснував ще в 1933 році завкабінетом історії мединституту В. Арнаутов *[36]*. Під тиском слідчих М. Петринський «зізнався», що завербував до організації лікаря обласної лікувальної комісії викладача мединституту Ю. Каплана *[37]*, а той у свою чергу — що завербував викладача історії, колишнього есера У.-Л. Б. Вічика *[38]*. Одночасно до цієї організації зарахували й М. Гордієвського.

Органи НКВС заарештували його 27 березня 1938 року «як учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації та за проведення шпигунської роботи». Приводом для арешту стала приналежність у минулому до РСДРП та свідчення ряду осіб, яких слідчі також зробили членами сфабрикованої організації *[39: 169–185]*. Відомого професора педагогіки і стародавньої історії примусили підписати протоколи

допитів з десятками прізвищ уявних членів різних організацій. У справі зосередилася велика кількість імен представників одеської інтелігенції, особливо викладачів підінституту; значна частина з них була репресована. У своїй непомірній фантазії слідчі приписали М. Гордієвському та «його організації» зв'язок з правотроцькістами, українськими націоналістами, меншовиками, боротьбистами, російськими есерами, білогвардійською організацією РОВС, проведення шпигунської діяльності, створення повстанських загонів, встановлення зв'язку з Польщею і польською військовою організацією, зв'язок з іноземними консульствами через Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців та ще низку всіляких контрреволюційних злочинів. У матеріалах слідства есерівська організація Одеси нібито організаційно була пов'язана з Херсоном, Миколаєвом, Ленінградом, Москвою, Ялтою, Харковом, Воронежем, а також з Сибіром та Середньою Азією.

Для підтримки своїх вигадок у групову справу «контрреволюційної есерівської організації» слідчі зокрема підшили протоколи допитів і очних ставок А. П. Клочка зі справи 1935 року, хоча той був уже засуджений на 10 років за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі»; справу переглянули на засланні в Кемеровській області у 1937 році і його розстріляли. У 1938 році як «учасник есерівської організації» був заарештований інший Клочко — Гаврило Кіндратович, слідчі не взяли до уваги таку «дрібничку», що ці дві особи окрім однакових прізвищ нічого спільного не мали.

Окремим блоком у справі йшли звинувачення вченого у шкідницькому викладанні на історичному факультеті: він не посилався у лекціях на класиків марксизму, начебто намагався наповнити курс стародавньої історії шкідливими настановами; до того ж з метою заплутати студентів у матеріалах курсу затримував надання програм *[39: 63–64]*.

11 жовтня 1938 року виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі на засіданні, що тривало лише п'ятнадцять хвилин, прийняла рішення про розстріл М. І. Гордієвського з конфіскацією майна. Того ж дня він був розстріляний *[39: 216]*.

Відомо, що дружина Михайла Івановича — Олена Оттівна, яка викладала німецьку мову в державному університеті та інституті зв'язку, теж була репресована *[40]*. Як склалося життя сина М. І. Гордієвського Ігоря, який на момент арешту батька був студентом фізичного факультету ОДУ, та доньки Наталії, учениці дев'ятого класу, невідомо.

Питання про реабілітацію видатного професора порушив у 1989 році його колишній студент, викладач філологічного факультету ОДУ, пенсіонер Ф. П. Смагленко, який крізь десятиліття проніс пам'ять про свого талановитого наставника, яскравого і неординарного науковця і педагога.

4 червня 1992 року Генеральна прокуратура України своїм висновком нарешті припинила його справу за відсутністю доказів, які підтверджували б обгрунтованість притягнення до відповідальності *[39: 296]*. Довідку про реабілітацію М. І. Гордієвського нікому не надіслали.

Професор Михайло Іванович Гордієвський належить до числа тих осіб, чиї імена тривалий час невиправдано замовчувались і перебували під забороною. Наявні документальні матеріали не дають змоги повною мірою розкрити всі віхи його біографії. Але навіть упереджені рядки архівних справ характеризують його як яскраву, видатну особистість, невтомного й сумлінного працівника, талановитого викладача і науковця і взагалі доброчесну і порядну людину, яка доклала чимало зусиль для становлення освіти і науки в тих навчальних закладах, що після численних трансформацій склали Одеський університет. Паралельно з розвитком і становленням демократичної про-

світньої думки в рідній державі попри всі життєві реалії відбувалося усталення його особистих поглядів як педагога і громадянина. Почавши свій творчий шлях з вивчення філософії, в двадцяті роки через різко негативне ставлення радянської влади до цієї науки він був змушений перейти на стезю педагогіки, і відтоді плідно працював на педагогічній ниві, залишивши по собі чимало учнів і вагомий науковий доробок. Ідеологічна цензура та обмеження тридцятих років спонукали митця зосередитися на вивченні історії стародавнього світу; але влада не дала йому змоги працювати, повністю розкрити свій творчий потенціал.

Ідеї та праці Михайла Івановича Гордієвського заслуговують на детальне вивчення. Його ім'я має повернутись до широкої громадськості України.

Джерела та література

1. Гордиевский Михаил Иванович // Наука и научные работники СССР. — Л.: АН СССР, 1928; Розвиток філософії в Українській РСР. — К., 1968; Гордієвський М. І. // Енциклопедія українознавства: В 10 т. — Т. 2. — Львів, 1993; Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995. — С. 503–507; Зленко Г. Д. Життя і смерть Михайла Гордієвського // Чорноморські новини. — 1997. — 22 жовтня; Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх огнів в історії «Просвіти». — Одеса, 2005.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 112.
3. Там само. — Ф. 45. — Оп. 19. — Спр. 23.
4. Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 112.
5. Там само. — Ф. 45. — Оп. 11. — Спр. 13.
6. Там само. — Ф. 45. — Оп. 4. — Спр. 2017.
7. Там само. — Ф. Р-1359. — Оп. 1. — Спр. 8.
8. Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 112.
9. Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004.
10. Мисечко А. І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Записки історичного факультету. — Вип. 7. — Одеса, 1998.
11. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П (припинених справ). — Спр. 21703-п.
12. Там само. — Спр. 25243-п.
13. Антипов Ю. Ф. Интеллигенция Одессы в «угаре нэпа» // Юго-Запад. Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 2. — Одесса, 2006.
14. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 404.
15. Там само. — Ф. Р-129. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 17; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 49.
16. Там само. — Ф. Р-849. — Оп. 3. — Спр. 5. — Арк. 1а; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 319, 386.
17. Там само. — Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 2.
18. Там само. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9 зв. — 10; Спр. 399. — Арк. 17.
19. Гордиевский М. И. К вопросу о социальной педагогике Платона // Ученые записки высшей школы г. Одессы. — 1922. — Т. 2.
20. Сумарокова Л. Н. Философия в Одессе // Очерки развития науки в Одессе. — Одесса, 1995.
21. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 112.
22. Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. — Харків, 1926.
23. Там само. — Спр. 404. — Арк. 1, 22; Ф. Р-5432. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 57–58 зв.

24. ДАОО. — Ф. Р-1593. — Оп. 1. — Спр. 430. — Арк. 1; Спр. 432. — Арк. 42–44.
 Педологія (*грецьк*. — наука про дитину) предметом вивчення вважала дитину й охоплювала своїм змістом анатомію, фізіологію, біологію, психологію та соціологію дитини. Постановою ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 року була заборонена.
25. ДАОО. — Ф. Р-1593 — Оп. 1. — Спр. 429. — Арк. 17; Спр. 490. — Арк. 1–24.
26. Там само. — Спр. 590.
27. Там само. — Спр. 9. — Арк. 1–3; Спр. 17. — Арк. 1; Спр. 583. — Арк. 65.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 7. — Спр. 5944.
29. Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — 1928. — Ч. 1. — С. 17–29; 1929. — Ч. 2–3. — С. 3-56; 1930. — Ч. 4. — С. 3–22.
30. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985; «Шквал» — додаток до газети «Чорноморська комуна», виходив у 1920–1933 роках.
31. ДАОО. — Ф. П-20. — Оп. 4. — Спр. 44.
32. Там само. — Спр. 94.
33. Там само. — Оп. 3. — Спр. 67.
34. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 42. — Оп. 1. — Спр. 312.
35. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1153. (До передачі в ДАОО — справа 5161-п архіву УСБУ в Одеській області).
36. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 5175-п.
37. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 2773 (попередній номер — 10014-п).
38. Там само. — Спр. 1641 (попередній номер — 6835-п)
39. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 25243-п.
40. Там само. — Спр. 1056-п.

Лілія Білоусова

Справа Федора Петрококіно

(За матеріалами фондів ДАОО та архівно-слідчої справи № 6277-п архіву УСБУ в Одеській області)

Федір Миколайович Петрококіно народився у 1890 році в Одесі, грек, освіта середня, позапартійний. Мешкав в Одесі. Начальник державної інспекції управління «Торгнафти». Заарештований у 1938 році за звинуваченням у «шпигунстві». Розстріляний 31 березня 1938 року в Одесі за постановою трійки при УНКВС по Одеській області від 23 березня 1938 року. Реабілітований у 1957 році.

В архіві управління Служби безпеки України в Одеській області довгі роки зберігалась справа під номером 6277-п. У 2007 році разом з частиною інших архівно-слідчих справ її було передано з УСБУ до Державного архіву Одеської області *[1]*. 53 аркуша пожовклих від часу документів, складених чиновниками силових відомств. Серед них анкета арештованого — Федора Миколайовича Петрококіно. З неї дізнаємося: рік народження — 1892 (за іншими документами 1890. — *Л. Б.*), місце народження — Одеса, мешкав за адресою — вулиця Горького (колишня Спиридонівська), 14, помешкання 7. За професією нафтовик, працював начальником державної інспекції нафтобази № 1, освіта середня. Грек, громадянин СРСР, до 1924 року — грецький підданий. В армії не служив. Відомості про родину: дружина Анастасія Миколаївна й дві дочки — восьмирічна Світлана й трирічна Вариса. Дата арешту — 26 лютого 1938 року. Але справа Петрококіно почалася раніше.

Ще 8 лютого 1938 року прокурор Одеської області Воробйов, «вивчивши матеріали», дійшов висновку, що скромний інспектор нафтобази — антирадянська особа, і постановив заарештувати його з утриманням під вартою за звинуваченням згідно зі статтею 54-10 Кримінального кодексу УРСР *[1: 6]*. Про які ж «матеріали» йшла мова?

У тому чорному 1938 році державна репресивна машина перебувала на піку напруги. Уже нікого не можна було здивувати арештами, вони проходили часто, регулярно й масово. Забирали людей, як правило, ночами, відвозили на чорному «воронку» на довгі роки невідання для рідних і близьких. Справа Петрококіно — одна з типових слідчих справ років «великого терору» з чітко вибудуваною хронологією подій у межах усього лише одного місяця.

20 лютого начальник 5-го відділення 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенант держбезпеки Орловський підписав постанову «про початок слідства у справі Ф. М. Петрококіно, звинуваченого у здійсненні злочинів, передбачених статтею 54-10 КК УРСР, і застосування такого запобіжного заходу як утримання під вартою в одеській в'язниці» *[1: 4]*.

22 лютого виданий ордер на його арешт і обшук його помешкання *[1: 7]*. 26 лютого провели ретельний обшук помешкання Федора Миколайовича, але компрометуючих матеріалів не знайшли. У протоколі обшуку зафіксовано вилучення лише декількох особистих документів — паспорта, профспілкового квитка, 5 фотографій (у справі відсутні — *Л. Б.*), листування, а також малокаліберної гвинтівки № 5322 з 79 патронами, на які в нього був дозвіл *[1: 8]*. У той же день хазяїн квартири покинув свій дім як арештований.

Жодного документа за наступні два тижні у справі немає. Зате 11 березня до анкети Петрококіно приєднують ще один документ, названий «довідкою», хоча по суті це звинувачення, підписані начальником спецсектора Одеського обласного відділення Головнафти Георгієм Йосиповичем Масальцевим. Той пише, що в червні 1937 року на нафтобазу № 1 надійшло 1306 тонн піробензолу, який під виглядом поліпшення якості продукту був змішаний з бензином другого гатунку, а насправді, на думку Масальцева, «ця операція була винятково шкідницькою, котрою державі нанесено матеріальний збиток у сумі 475 000 карбованців». Вважаючи Петрококіно безпосереднім організатором шкідництва, начальник спецсектора наводить ще кілька вагомих «аргументів»: «Піробензол є гостродефіцитним авіаційним пальним, що йде на оборону країни. Отже, змішанням піробензолу з бензином другого гатунку переслідувався Петрококіно, крім матеріального збитку, також і зрив постачання для військових частин». Далі автор «довідки» ремствує про жалюгідний стан лабораторій нафтобаз, які під керівництвом Петрококіно нібито доведені до розвалу: «У цих лабораторіях у період весняної сівби 1937 року давалися неправильні висновки про якість нафтопродуктів, працювали свідомо на неправильних лабораторних приладах». Масальцев також повідомив, зі слів директора нафтобази Морозова, що «Петрококіно мав відношення до грецької церкви, у якій органами НКВС знайдено багато зброї», і що він був у добрих стосунках з особами, вже арештованими НКВС, — зокрема з керівником одеського обласного відділення Головнафти Блазнівським *[1: 1]*.

У той же день допитали ще одного «колегу» Федора Миколайовича — помічника директора нафтобази № 2 Василя Федоровича Решетниченка. Він дав свідчення, що знає Петрококіно з 1920 року, тому що працював на нафтобазі з 1909 року. Повідомив деякі подробиці дореволюційної біографії Федора Миколайовича: «працював завідувачем нафтобази в капіталіста Нобеля, який зараз знаходиться за кордоном. Користувався в Нобеля великою довірою». Решетниченко згадав також слова Петрококіно про те, що до революції той мав «гарні коні, власну бричку, піаніно тощо». Як члена колективу нафтобази характеризував Федора Миколайовича як людину, яка «нехтувала усякими зборами, нарадами, а якщо де-небудь він був присутній на зборах, то тільки й слідкував, як хто говорить... А особливо глузує з євреїв, тобто він дуже ненавидів євреїв, прагнув, щоб ніхто з євреїв не потрапив працювати до нього і завжди намагався влаштувати своїх по національності. Дуже радів, якщо були якісь недоліки в роботі, говорив, що не вміють комуністи хазяйнувати, і, як видно, Петрококіно очікував на переворот» *[1: 2–3]*.

Через два дні після отримання таких свідчень, 13 березня, було прийнято постанову про залучення Ф. М. Петрококіно як обвинувачуваного. Співробітник 3-го відділу НКВС Альтман знайшов, що Петрококіно займався шкідництвом, був пов'язаний з білоемігрантами і проводив антирадянську агітацію; тому обвинувачується згідно зі статтею 54-10 за «контрреволюційну діяльність» *[1: 5]*.

Перший запротокольований допит Федора Миколайовича відбувся лише 17 березня 1938 року *[1: 10–16]*. Невідомо, що з ним відбувалося протягом 20 днів від дня арешту й до дня цього допиту, але зміст протоколу не залишає ніяких сумнівів у застосуванні до нього крайніх засобів насильства.

Вже перше питання слідчого свідчить, що допити тривали й раніше, хоча їхні протоколи у справі відсутні (а можливо, вони й не протоколювались):

«*Питання:* Ви заявили, що є учасником контрреволюційної диверсійної шпигунської організації. Хто, коли й за яких обставин вас завербував для проведення розвідувальної й диверсійної діяльності?

Відповідь: Я завербований в 1928 році двоюрідним братом моєї першої дружини Яковлевим Миколою».

Далі Федір Миколайович показав, що знав Яковлева з 1905 року й проживав з ним в одному будинку, знав, що його брат Яковлев Коко (скорочене грецьке ім'я) — великий скотопромисловець, до революції проживав у Ялті. У період перебування в Криму Білої армії мав великі підряди з постачання м'яса для військових. Разом з білими утік у Туреччину, де оселився в Константинополі й відкрив там велике комерційне підприємство з забезпечення пароплавів колоніальними товарами. Сестра дружини Яковлева Аспазія до революції й у період громадянської війни жила зі старшим помічником військового прокурора Чорноморського флоту Харшавіним, який у своїх політичних переконаннях був затятим монархістом. Аспазія жила в Криму й часто приїжджала до Одеси. Харшавін був вхожий у родину братів Яковлевих, які були його однодумцями. Після розгрому білих Харшавін емігрував до Туреччини й оселився в Константинополі.

Далі в протоколі йдуть записи про контрреволюційну діяльність арештованого. Що треба було зробити з людиною, щоб вона підписала такі свідчення, можна лише здогадуватися. А записано так: «Ще в 1923 році Яковлев розповів мені, що з якихось джерел йому відомо про існування в Туреччині контрреволюційної організації, яка складається переважно з колишніх офіцерів Білої й царської армій, які хотіли відновити капіталістичний лад, і що учасники цієї організації — Харшавін і Коко. Яковлев Коко просив Миколу зайнятися збором статистичних відомостей для однієї іноземної фірми й запропонував мені передавати йому відомості про рух нафтопродуктів. Я двічі не давав згоди, але, оскільки був вороже налаштованим до радянської влади, дав згоду на збір таких відомостей. Зв'язок здійснювався через одного зі співробітників турецького консульства в Одесі» *[1: 11–12]*.

Основними моментами так званої контрреволюційної діяльності Петрококіно нібито були такі: для користі справи й розширення зони для збору інформації він переїхав у Туапсе на посаду виконуючого обов'язки начальника товарної частини Туапсинської нафтобази, у 1930 році повернувся до Одеси; давав відомості Яковлеву раз на 2–3 місяці, хотів вийти зі справи, але його залякували видачею органам НКВС. «Зізнався» також і в тому, що Яковлев примусив його зайнятися диверсійними актами, щоб зірвати посівну навесні 1937 року, і він не тільки погодився, але й залучив до справи механіка Карпанова і заступника директора нафтобази Кирюченка, тому що вони теж виражали невдоволення радянською владою. «Визнав», що вони змішували бензин до самого арешту Яковлева в грудні 1937 року.

В другому протоколі допиту, від 21 березня, повторюються ці ж свідчення.

Певно, того ж дня складено обвинувальний висновок, дата в якому не проставлена *[1: 19а–19б]*. В ньому Федір Миколайович Петрококіно звинувачений вже згідно зі статтею 54-1 пункт «а» КК УРСР, нібито він був притягнутий білоемігрантами в контрреволюційну організацію РОВС («Російське товариство військового союзу») у Туреччині; надавав ворогам відомості оборонного характеру про рух нафтопродуктів

по Одеському нафтосиндикату, наявність мобілізаційних запасів і нафтобаз і здійснив два диверсійних акти. Далі вказано, що Петрококіно «у всьому визнав себе винним повністю», хоча в протоколах допитів цього немає. Обвинувальний висновок підписали начальник 5-го відділення 3-го відділу УДБ Орловський, начальник 3-го відділу лейтенант держбезпеки Шнайдер з резолюцією «Згідний» і заступник начальника обласного управління НКВС по Одеській області капітан держбезпеки Спектор з резолюцією «Затверджую». Саме вони ухвалили направити справу на розгляд трійки при УНКВС по Одеській області, що означало вірну й швидку смерть.

23 березня 1938 року трійка винесла коротку постанову: розстріляти *[1: 19в]*. А вже 31 березня 1938 року Федір Миколайович Петрококіно був страчений. Акт про розстріл 48-річного в'язня підписав секретар спецтрійки НКВС Фішман *[1: 20]*.

Дружині розстріляного Анастасії Миколаївні Темелі нічого не повідомили. Довгих вісімнадцять років вона й дочки не знали про його долю. На її запити відповідали традиційною неправдою. Коли 19 серпня 1955 року Верховна Рада СРСР прийняла Указ про перегляд справ репресованих, Анастасія Миколаївна знову почала писати. У справі Ф. М. Петрококіно підшиті чотири її запити в прокуратуру Одеської області і Головну військову прокуратуру з проханням реабілітувати чоловіка. Вона пише, що тільки «тепер мені повідомили, що він помер в ув'язненні 19 серпня 1945 року від запалення кишечника, а раніше на мої запити відповіли, що він висланий на 10 років без права переписки». Вона просить також допитати свідків у справі чоловіка й надає його послужний список *[1: 21–24]*.

З нього видно, що Федір Миколайович Петрококіно почав свою трудову біографію в шістнадцять років. У 1908 році він улаштувався на службу до роздрібного товариства «Брати Нобель», де й трудився до самої революції, ставши першокласним фахівцем. Починав він як конторник (1908–1913), потім працював сідельцем роздрібного складу (1913–1916), вагарем і заливальником на Наливній станції (1916–1920). У 1920 році товариство «Брати Нобель» було націоналізовано радянською владою й реорганізовано в Нафтосиндикат. Федір Миколайович не емігрував, як більшість його численних родичів, а вирішив залишитися й продовжував працювати на рідному підприємстві, у 1920–1922 роках був завідувачем господарської частини, у 1921–1927 роках — агентом з морських перевезень, у 1927–1929 — старшим агентом. Після дворічної роботи в Туапсе знову повернувся до Нафтосиндикату, де працював приймальником нафтопродуктів (1930) й інспектором з якості (з 1931-го). У 1936 році керівництво нафтобази пропонувало вищим інстанціям відзначити 30-річчя його відмінної трудової діяльності в нафтовій галузі *[1: 25]*. «Відзначили» розстрілом.

У жовтні 1956 року почався перегляд справи Ф. М. Петрококіно. Прокурор Одеської області зробив запит про надання справи для перевірки. Викликали свідків — колишніх колег Петрококіно по роботі на нафтобазі: начальника планового відділу Володимира Дрознеса, головного інженера Йосипа Гешеля, диспетчерів Віктора Самойловича Гнатовського і Федора Федоровича Жигиля. Всі вони дали йому найпозитивніші характеристики. Так, Гешель сказав, що знав Петрококіно з 1913 року, вважав його гарним і чесним співробітником; підкреслив, що Федір Миколайович був людиною аполітичною, на зборах ніколи не виступав і в суспільному житті участі не брав. Дрознес знав його з 1923 року й назвав авторитетним, досвідченим і знаючим фахівцем. Жигиль був знайомий з Федором Миколайовичем з 1931 року й відзначив, що головними його властивостями були висока вимогливість до себе й до підлеглих при ви-

конанні виробничих обов'язків, порядність, чесність, відмінна кваліфікація. Усі без винятку свідки підтвердили, що ніколи не чули з вуст Петрококіно антирадянських висловлень. Більш того, навіть чуток про шкідництво на нафтобазі в той час не було. А змішування бензину відбувалося досить часто з технічних причин — через зношеність устаткування, а також через недбалість робітників. Гнатовський, наприклад, згадав випадок, коли на його очах ледве не відбулася аварія на нафтобазі через те, що робітники захопилися грою в доміно й не стежили за надходженням бензину.

Справу Ф. М. Петрококіно направили до військового трибуналу Одеського військового округу, і 31 травня 1957 року було прийнято ухвалу: «Обвинувачення Петрококіно Федора Миколайовича засновано лише на сумнівних визнаннях самого обвинувачуваного, які ніким не перевірялися. Інших доказів винності немає. Визнати, що Петрококіно Ф. М. був репресований необґрунтовано. На підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 19 серпня 1955 року постанову трійки при УНКВС по Одеській області від 23 березня 1938 року у відношенні Петрококіно Федора Миколайовича скасувати й справу на підставі пункту «д» статті 4 Кримінально-процесуального кодексу УРСР виробництвом припинити за відсутністю складу злочину». Ухвалу підписали голова військового трибуналу ОдВО полковник юстиції Коваленко і члени трибуналу підполковники юстиції Яровенко і Півень *[1: 46–47]*.

Копію цього документа Анастасія Миколаївна Темелі одержала 19 червня 1957 року. Довідку про реабілітацію їй видав заступник начальника трибуналу полковник юстиції Н. Горбачов. Відтепер честь і гідність чоловіка були відновлені, і його родина більше не вважалася родиною «ворога народу». Анастасія Миколаївна мешкала в тій же квартирі, звідки Федір Миколайович Петрококіно пішов назавжди, — по вулиці Горького, 14. Тепер вона могла одержати двомісячну зарплату загиблого чоловіка по колишньому місцю його роботи. Така «компенсація» передбачалася постановою Ради Міністрів УРСР від 8 вересня 1955 року.

Могили Федора Миколайовича Петрококіно немає. Напроти одеської в'язниці, що стала останньою його обителлю на один місяць і п'ять днів, знаходиться Другий міський християнський цвинтар. Саме туди співробітники НКВС звозили у 1937 році рештки безневинних жертв і заривали в землю без трун і саванів, а у 1938-му — на 6-й кілометр Овідіопольської дороги. Довгі роки ніхто не знав, де саме ховали «ворогів народу».

У 1989 році в Одесі за громадською ініціативою було створено історико-просвітницьке, правозахисне й благодійне товариство «Одеський Меморіал», що головним своїм завданням поставило відновлення трагічних сторінок історії тоталітаризму й увічнення пам'яті жертв репресій. На 2-му Християнському цвинтарі пошукова група «Меморіалу» під керівництвом М. М. Данилова виявила кілька могильників з рештками розстріляних у 1937 році. Вони були ексгумовані й ритуально поховані. На цьому місці встановлено хрест, біля підніжжя якого ніколи не в'януть квіти. На пам'ятній стелі написано: «Тут поховані жертви масових репресій, розстріляні у 30–40-х роках. Ексгумація 1991–1993 років. Вічна пам'ять...» Напис на стилізованому хресті говорить: «Невідомим розстріляним у роки сталінських репресій. Імена ж їх, Господи, Ти відаєш».

З середини 90-х років велику дослідницьку роботу з історії репресій веде Одеський академічний центр. Результатом багаторічних досліджень в архівах обласних управлінь СБУ, МВС і Державному архіві Одеської області стала публікація науково-документальної серії книг «Одеський мартиролог». Видано чотири томи серії, у яких

представлені списки більше 80 тисяч громадян Одеси й області, репресованих з політичних і національних мотивів за так звану антирадянську та контрреволюційну діяльність. Частина з них реабілітовані, деякі й досі ні. У цьому списку є ім'я і Федора Миколайовича Петрококіно. За попередньою й далеко ще не повною статистикою «Одеського мартиролога» (на основі фонду припинених справ УСБУ) було репресовано 574 греки — 475 чоловіків і 99 жінок, що складає 2 відсотки від загальної кількості відомих репресованих. 149 греків і 15 грекинь були розстріляні *[2: 93]*. У 50–90-х роках більшість з них реабілітовані.

Ім'я Федора Миколайовича Петрококіно увічнено ще в одній книзі. В 2005 році опублікована робота одеської журналістки Ірини Голобородько-Лінардато за назвою «Національність: грек. Винен!» *[3: 339]*. Вона присвячена історії репресій греків, що проживали в Україні у 1920–1958 роках, дискримінації за національною ознакою, історії депортацій і репатріацій.

Не збереглося, на жаль, жодної фотографії Федора Миколайовича Петрококіно. Але деякі уточнення до його біографії можна зробити на підставі документів Державного архіву Одеської області.

Один з них виявлений зовсім випадково. Так, в особистій справі учня одеського реального училища Святого Павла Федора Євстратієвича Петрококіно виявилися документи двох Федорів — не тільки зазначеного на обкладинці справи, але й Федора Миколайовича *[4: 2–3]*. Це прохання його матері — грецької підданої Марії Феодорівни Петрококіно директорові училища такого змісту: «Бажаючи дати освіту моєму синові Феодору Петрококіно, що народився 29 серпня 1890 року, православного віросповідання, у довіреному Вам навчальному закладі, маю честь просити розпорядження Вашого про те, щоб він був підданий належному випробуванню й медичному огляду і поміщений у той клас, у який він, по своїх пізнаннях і віку, може поступити. При сьому маю честь повідомити, що він готувався до вступу до першого класу і дотепер навчався вдома». Марія Феодорівна зобов'язувалася оплачувати навчання, одягати сина за встановленою формою й забезпечувати всіма підручниками. Прохання датоване 28 квітня 1903 року. У ньому зазначена адреса Петрококіно — вулиця Градоначальницька, будинок 35, помешкання 1.

Федір Миколайович вчився в училищі три роки. 20 лютого 1906 року Марія Феодорівна розписалася в тім, що всі документи сина, здані при вступі — свідоцтва про народження, звання, фотографічні картки — по закінченні їм чотирьох класів їй повернуті.

Зберігся й актовий запис про його народження в метричній книзі Сретенської церкви Одеси (до речі, теж заснованої греками) під № 198 за 1890 рік: 29 серпня народився, а 7 жовтня хрещений «Феодор, батьки — грецькопідданий уродженець міста Одеси Микола Євстратієвич Петрококіно і його законна дружина Марія Феодорівна, обоє православні. Воспреемники — грецькопідданий Георгій Евстратієвич Петрококіно й грецькопіддана, дівиця Єлисавета Євстратієвна Петрококіно» *[5]*.

Долю дружини Федора Миколайовича Петрококіно Анастасії Миколаївни Темелі та його дочок Світлани і Вариси після 1957 року прояснити не вдалося. Але в Державному архіві Одеської області виявилися відомості ще про одну жінку, що носила це прізвище і проживала в Одесі в період німецько-румунської окупації. У матеріалах Дирекції постачання примарії Одеського муніципалітету у табелі обліку видачі хлібних карток мешканцям окупованої Одеси значиться Олена Петрококіно, що прожи-

вала одна у помешканні № 49 по вулиці Пироговській, 5. У цьому ж будинку у помешканні № 58 проживали ще дві самотніх жінки з подібною долею — Віра Миколаївна Анатра та її родичка Олександра Іванівна Драго. Вони також пам'ятали стару дореволюційну Одесу, у розвитку якої кілька поколінь Анатра й Петрококіно зіграли досить помітну роль. Їх зв'язувало й те, що обидві родини постраждали від репресивної політики радянської влади *[6: 23 зв.]*.

Джерела та література

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1553. (До передачі в ДАОО — справа № 6277-п архіву УСБУ в Одеській області).
2. Одесский мартиролог. — Т. 3. — Одесса, 2005.
3. Голобородько И. Национальность: грек. Виновен! — Одесса, 2005.
4. ДАОО. — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 3749.
5. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 13. — Спр. 155.
6. ДАОО. — Ф. Р-2276. — Оп. 4. — Спр. 20. (Див. також нарис В. О. Фабіанської «Колишні люди», с. 557–561).

Ігор Бринош

Заручник системи

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 5064-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Борис Матвійович Малчев народився у 1876 році в Болгарії, болгарин, політемігрант, освіта вища, член БКП та ВКП(б). З 1930-х років мешкав в Одесі. Викладач Одеського педагогічного інституту. Заарештований у 1938 році за звинуваченням в «участі в антирадянській націоналістичній організації». За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 3 травня 1940 року засланий на 5 років до Красноярського краю. Помер у 1943 році на засланні. Реабілітований у 1956 році.

Болгарська політична еміграція першої половини XX століття має свою історію, пов'язану переважно з комуністичним рухом. У 1919 році в Болгарії на базі партії «тісняків» (ліві соціал-демократи) була утворена комуністична партія. В тому ж році під егідою Москви був сформований центральний орган міжнародного комуністичного руху — Комуністичний Інтернаціонал (Комінтерн). До його складу на правах окремої секції увійшла Болгарська комуністична партія (БКП). З цього часу починається широка еміграція болгарських комуністів до Радянського Союзу. Після поразки в Болгарії прокомуністичного Вересневого повстання 1923 року та невдалого виступу у 1925 році в країні почалися репресії проти членів БКП. Це відразу суттєво збільшило потік болгарських політемігрантів — їх переважно нелегально переправляв Комінтерн через порубіжні країни до СРСР. Координуючу роль у цьому процесі відігравала створена у 1922 році Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР). Не припинялася політична еміграція і після встановлення в Болгарії у 1934 році військової диктатури, хоча мала вже значно менші масштаби.

Таким чином, в Союзі опинилася велика кількість болгарських комуністів з солідним стажем партійної роботи і досвідом революційної боротьби. По чисельності болгарські емігранти були в СРСР на третьому місці після вихідців з Польщі та Угорщини, у 20–30-ті роки їх нараховувалося понад три тисячі *[1: 135]*. Обмінявши свої партійні квитки на білети членів ВКП(б) та отримавши радянську комуністичну освіту, вони активно включилися до партійно-державного життя своєї другої батьківщини. Багато з них були відряджені Москвою до України, в національні болгарські райони та інші місця компактного проживання болгарського населення.

Всього у 20–30-ті роки понад 200 болгар-політемігрантів працювало на різних відповідальних посадах у південних районах України, що були одним з найбільших центрів зосередження політичної еміграції з Болгарії в СРСР *[2: 46]*. Вони відіграли зна-

Повністю стаття про справу «болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації» опублікована у книзі І. В. Бриноша та Е. П. Петровського «Біль минулого» (Одеса, 2006).
У 2007 році справа № 5064-п передана з архіву УСБУ в Одеській області до Державного архіву Одеської області, де зберігається у фонді Р-8065, оп. 2, № 1083.

чну роль у процесі швидкого економічного та соціально-політичного розвитку болгарських поселень України. До того досить відсталі, болгарські національні райони зусиллями переважно політемігрантів до середини 30-х років перетворились на центр болгарської діаспори та зайняли вагоме місце в південному регіоні України.

У 1924—1926 роках за вказівкою закордонного бюро ЦК БКП в Москві, Ленінграді, Харкові, Одесі та інших містах виникають клуби та секції політемігрантів. В Одесі болгарські політемігранти об'єднувалися в рамках Одеського центрального інтернаціонального клубу імені К. Маркса, створеного у лютому 1924 року. Спочатку при клубі функціонувала Балканська комуністична федерація, потім у січні 1925 року з'явилася окрема болгарська секція, і нарешті у 1926 році виник болгарський політемігрантський клуб. В той час в рамках одеського болгарського «дружества» (найчисленнішого в Україні) об'єднувалося 204 особи. З них 133 були політемігрантами, решта — місцеві болгари *[3: 17—18]*.

У 1934 році з ініціативи представництва ЦК БКП при Комінтерні та за підтримки ЦК ВКП(б) в Благоївському болгарському районі Одеської області було організовано політемігрантську групу. Початкова кількість болгарського товариства становила 36 членів, та за рік склад організації майже подвоївся. Подібне політемігрантське об'єднання існувало у 30-ті роки і на території Катаржинської болгарської сільради Цебриківського району Одеської області — щоправда, із значно меншою кількістю учасників.

Болгарські «дружества» були створені з метою надання допомоги політемігрантам, культурно-освітньої роботи з ними. У таких товариствах політемігранти обговорювали події в СРСР та Болгарії, спільно вирішували проблеми культурного та соціально-побутового характеру. При товариствах працювали різноманітні культурні та суспільно-політичні гуртки, функціонувала загальноемігрантська каса взаємодопомоги, існувала практика збирання членських внесків на користь БКП.

Тим часом в СРСР відбуваються кардинальні, доленосні зміни. З кінця 20-х років політика українізації поступово згортається. У 1933 році Й. В. Сталін оголосив «місцеві націоналізми» основною загрозою для єдності Радянського Союзу. Це означало остаточний кінець українізації, коренізації і взагалі усьому національному. Відтоді політичні репресії в СРСР та зокрема в Україні набули чіткої національної спрямованості. Протягом 1930—1937 років органи ДПУ — НКВС «викрили» в Україні 15 великих «підпільних терористичних і диверсійних національних організацій» (менш гучні справи просто загубилися серед свавілля тридцятих).

Такі зміни не передвіщували нічого доброго болгарським політемігрантам, які стали заручниками системи. Впродовж другої половини 30-х років політемігранти в очах влади перетворились у злісних націоналістів, почалися масові партійні чистки серед них та політичні репресії. Від рук сталінських чекістів у Радянському Союзі протягом 30-х років загинуло близько тисячі болгарських політемігрантів, тобто кожний третій *[1: 163]*. Очевидець масових репресій 30-х років болгарський письменник Михайло Хаджийський у книзі «Бьлгари вь Таврия» (Софія, 1943) пише про арешти у 1936—1938 роках лише у Таврії близько п'яти тисяч болгар, серед яких були представники інтелігенції, радянської адміністрації, діячі науки і культури *[1: 130]*.

Одним з болгарських політемігрантів, якому судилося стати заручником радянської тоталітарної системи, був Борис Матвійович Малчев. Складною, яскравою і водночас трагічною була його доля як на батьківщині, так і в роки еміграції в Радянському Союзі.

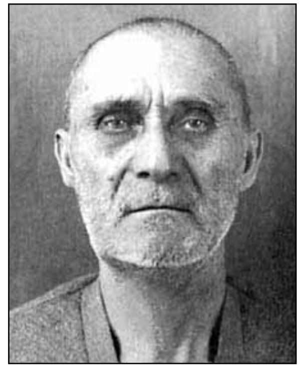

Народився Борис Матвійович в невеликому болгарському містечку Фердинанд 15 липня 1876 року в бідній батрацькій сім'ї. Після закінчення у Болгарії педагогічного інституту почав викладацьку діяльність. Із вступом у 1909 році до соціал-демократичної партії «широких соціалістів» починається його політична робота під псевдонімом Генко Кристєв. У 1919—1920 роках він організаційний секретар Болгарської партії меншовиків. У жовтні 1920 року стає членом Болгарської комуністичної партії, активно включається у революційну діяльність. Після поразки Вересневого повстання 1923 року емігрує до Югославії, а два роки по тому — до Радянського Союзу. В Болгарії Борис Матвійович залишив дружину, синів Веселина та Славчо (останній під псевдонімом Красинський згодом став досить відомим болгарським поетом).

В Москві Малчев отримав квиток члена ВКП(б) та направлення до Харкова для партійної роботи. Тут за рішенням ЦК КП(б)У він очолив у вересні 1925 року Центральне болгарське бюро, згодом став завідувачем болгарської секції нацменвідділу ЦК КП(б)У та редактором головного друкованого органу Центрального болгарського бюро України — газети «Съветско село». Займався вивченням болгарської філології, писав підручники з мови *[4]*. У 1929—1930 роках був інструктором нацменвідділу Мелітопольського окружного партійного комітету. У 1930 році Борис Матвійович переїхав до Одеси, де займався викладацькою діяльністю: читав лекції з політекономії, діалектичного матеріалізму та болгарської мови студентам болгарського сектора радпартшколи, інституту соціального виховання, педагогічного інституту; був деканом болгарського відділення Одеського педагогічного інституту. У 1937 році під час партійної чистки його звільнили з посади. Останнім часом викладав політекономію, збирав матеріали для кандидатської дисертації *[5, ч. І: 11—15]*.

У 1937—1938 роках, коли систему НКВС лихоманило розкриттям антирадянських організацій, політемігрантські товариства перетворилися на «контрреволюційні організації». За таким сценарієм, болгарські політемігрантські «дружества» в Харкові, Одесі, болгарських національних районах стали осередками надуманої «болгарської націоналістичної диверсійно-терористичної повстанської організації», яка нібито існувала на всій території України.

Документи архівно-слідчих справ репресованих представників болгарської інтелігенції свідчать, що згадана «болгарська націоналістична диверсійно-терористична повстанська організація» була сфабрикована слідчими Харківського, Одеського та Дніпропетровського обласних управлінь НКВС під контролем київських та московських колег у січні — березні 1938 року. Штатні «літератори» НКВС, спираючись на агентурні розробки «Балканці» і протоколи допитів заарештованих болгарських партійних та радянських функціонерів, створили міфічну антирадянську організацію націоналістичної спрямованості з конкретною кількістю учасників, цілями та завданнями.

Одним із «місцевих керівників» організації слідство зробило Бориса Матвійовича Малчева. В постанові про обрання запобіжного заходу від 25 січня 1938 року значилося, що «Малчев являється керівником болгарської націоналістичної контрреволюційної організації на Одещині» (ст. ст. 54-10, 54-11 КК УРСР) *[5, ч. І: 2]*.

Окрім Малчева, до «керівного центру» нібито входили завідувач болгарського сектора Укрнацменвидаву і керівник болгарської секції Харківського балканського клубу Волчан Волчанович Радєв, болгарський політемігрант, директор Харківського історичного музею та завідувач виставки винахідництва і раціоналізації у Харкові, радянський правознавець 20–30-х років, автор монографій з кримінального права Серафим Іванович Міцев і завідувач болгарської секції Балканського клубу, болгарський радянський письменник Микола Петрович Фуклєв. Всі вони були заарештовані 11 лютого 1938 року та розстріляні за постановою трійки при УНКВС по Харківській області від 28 жовтня 1938 року *[5, ч. І: 230, 232, 235]*.

Створення організації слідство приписало колишньому державному арбітру при Раднаркомі УРСР, члену ВКП(б) з 1904 року, поляку Самуїлу Генріховичу Лазоверту. 25 вересня 1937 року він був розстріляний за участь у «Польській організації військовій» (ПОВ) відповідно до постанови наркома внутрішніх справ СРСР Єжова і прокурора СРСР Вишинського від 22 вересня 1937 року *[6: 84–85]*.

Борис Матвійович Малчев був заарештований 3-м відділом УДБ УНКВС по Одеській області 5 лютого 1938 року в Одесі, слідча справа № 115193. Після арешту формально жодних процесуальних слідчих дій не проводилось, у всякому разі в матеріалах архівно-слідчої справи такі документи відсутні.

Натомість протягом місяця тривала фізична і психологічна обробка заарештованого Малчева, в результаті чого він підтвердив і підписав все, що заздалегідь підготувало слідство. Той факт, що група слідчих НКВС саме в цей час фабрикувала справу болгарської націоналістичної організації, майже не викликає сумніву. По-перше, більшість «зізнавальних» протоколів допитів так званих керівників болгарської націоналістичної організації датовано лютим 1938 року: Фуклєва — 19 лютого, Міцева — 20 лютого та ін. По-друге, в архівно-слідчій справі Малчева знаходиться близько 70 аркушів своєрідних чернеток «майбутнього» протоколу його допиту. Без дат, без місця проведення, без прізвища слідчого — просто фрагменти тексту з уточненнями й нотатками на полях, зі своєрідними схематичними планами складу організації, її керівників та напрямків діяльності *[5, ч. ІІ: 12–83]*.

Залишалося лише примусити звинуваченого підтвердити створену фабрикацію, обмовити себе, своїх друзів та колег. На факти застосування до нього незаконних методів слідства вказує сам Малчев у протоколах допитів від 28 вересня та 14 жовтня 1939 року. За його словами, насправді участі в контрреволюційній організації він не приймав і нікого не вербував, а неправдиві свідчення дав унаслідок застосування моральних та фізичних методів впливу і безперервних погроз з боку слідчих *[5, ч. І: 66 зв., 71 (копія)]*.

Так з'явилися два типові документи, характерні для попереднього (досудового) слідства тридцятих років: заява-«каяття» та «зізнавальний» протокол допиту.

У власноручно написаній заяві арештованого Бориса Малчева слідчому НКВС від 6 березня 1938 року на 11 сторінках «розкривалося» створення і діяльність болгарської націоналістичної організації, називалося понад 60 імен її учасників. В копії протоколу його допиту від 16 березня 1938 року на 38 сторінках надруковані ще більш розширені свідчення, які стали псевдодокументальним підтвердженням існування такої «організації». Надалі виписки з цього протоколу як обвинувальні матеріали фігурували у справах майже всіх арештованих «учасників» організації. Допит проводили начальник 3-го відділу УДБ УНКВС по Одеській області лейтенант держбезпеки О. Г. Шнайдер та його заступник, сержант держбезпеки Б. І. Раєв. У 1941 році за фабрикацію кримінальних справ 1937–1938 років і застосування незаконних методів отримання

зізнань від арештованих їх обох засуджено до ув'язнення у виправно-трудових таборах: Шнайдера на 6 років, Раєва на 10 років.

В протоколі допиту Малчева від 16 березня 1938 року наводяться основні цілі й завдання «організації», етапи розвитку та практична діяльність, яка зводилася до відриву болгарського населення України від радянської влади та виховування націоналістичних кадрів, здатних підірвати міць Радянського Союзу і сприяти його поразці в майбутній війні. Слідчі виділили і певні етапи у діяльності організації, якої ніколи не існувало: 1926–1930 роки — захоплення керівних нацменівських посад у партійних та радянських органах, а також на ідеологічному фронті (література, преса, школа). Оскільки більша частина «членів організації» була пов'язана з системою освіти, домінуючі завдання формулювалися в цьому фарватері: «Забезпечити розстановку своїх кадрів у органах наросвіти і на педагогічній роботі з тим, щоб здійснювати відрив болгарської молоді від радянської влади, формувати націоналістичну замкнутість і запроваджувати націоналістичне виховання, перешкоджати оволодінню російською та українською культурою» *[5, ч. І: 39]*.

Розгортання масової колективізації та загострення класової боротьби поставили перед «болгарською націоналістичною організацією» питання переходу до більш масових і дієвих форм антирадянської боротьби. Новий «етап діяльності» організації, яка існувала лише в документах слідства, ознаменувався директивою керівного центру про необхідність зірвати колективізацію в болгарських селах (1930 рік). З 1936 року, коли по всьому Радянському Союзу почався справжній бум викриття різноманітних «контрреволюційних організацій», «болгарська націоналістична організація» переходить у глибоке підпілля, ретельно конспіруючись. Це нібито дало поштовх диверсійній, терористичній та шпигунській роботі членів організації. В цей час у болгарських національних районах створюються повстанські бойові групи. З найбільш відданих «контрреволюціонерів» сформовано бойову терористичну групу з конкретною метою — здійснення терористичного акту в Москві над Георгієм Димитровим. В документах слідства організація мала вигляд розгалуженої багатоступеневої контрреволюційної мережі і для безпосередньої антирадянської роботи серед болгарського населення створила місцеві «контрреволюційні осередки» (міста Харків та Одеса, Коларівський болгарський район Дніпропетровської області, Вільшанський та Благоївський болгарські райони Одеської області, Катаржинська болгарська сільрада Цебриківського району Одеської області).

Сталінський тоталітарний режим жорстоко розправився з «членами» неіснуючої болгарської націоналістичної організації. По цій справі було репресовано понад 200 представників болгарської інтелігенції, переважно політемігрантів, що завдало відчутного удару болгарській діаспорі України. Особливої шкоди зазнала система народної освіти — адже близько половини обвинувачених працювали в болгарських школах, спеціальних та вищих навчальних закладах, центральних та місцевих відділах органів народної освіти.

Більшість вироків та репресивних рішень були розстрільними, лише декому з політемігрантів вдалось тоді вижити. Один з них — Борис Малчев. Його справа два з половиною роки перебувала в Одеському обласному управлінні НКВС. Спочатку Борис Матвійович повністю визнав свою вину, але потім категорично відмовився від усіх звинувачень. Зрештою матеріали його справи були передані до особливої наради при НКВС СРСР, яка 3 травня 1940 року постановила Б. М. Малчева «за участь в антирадянській націоналістичній організації» вислати на 5 років до Красноярського краю *[5, ч. І: 176]*.

Для болгарського політемігранта Бориса Малчева вирок пролунав не вперше. В Болгарії та інших країнах його вже засуджували за активну революційну діяльність. Зокрема, лише за участь у Вересневому повстанні 1923 року він був засуджений болгарськими властями до смертної кари. Тоді від переслідувань врятувала втеча до СРСР. Чи міг тоді болгарський політемігрант припустити, що і в цій країні він знову буде репресований? Напевно, що ні.

Важко сказати, чому до «керівника» контрреволюційної організації застосували невеликий як на той час термін ув'язнення, тоді як десятки «рядових» членів отримали вищу міру покарання. Можливо, старого партійця врятувало втручання Закордонного бюро ЦК БКП та інших центральних комуністичних органів. Від імені болгарської комуністичної партії та Комінтерну Георгій Димитров і Василь Коларов неодноразово звертались з листами безпосередньо до Сталіна, Берії, цивільної та військової прокуратур. Вони ручалися за арештованих, ставили під сумнів їхні самовизнання та просили переглянути справи засуджених, які стали жертвами помилок, інтриг або наклепів. Інколи такі звернення мали наслідки. Незадовго до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР за наполяганням Г. Димитрова звільнили з таборів і тюрем 150 болгарських політемігрантів, 50 з них направили в Болгарію для активізації партизанського руху *[1: 164]*. В матеріалах архівно-слідчої справи присутній документ за особистим підписом Г. Димитрова, в якому той ручався за Малчева, знаючи його як відданого і активного члена партії *[5, ч. І: 176]*. Очевидно, таке заступництво зберегло Малчеву життя у 1938 році, але не врятувало від смерті в сталінських ГУЛАГах. Відповідно до повідомлення органів держбезпеки Красноярського краю, Борис Матвійович помер на засланні 5 січня 1943 року *[5, ч. І: 84]*.

Перегляд справи «болгарської націоналістичної організації» стався лише в кінці 50-х років. За дорученням ЦК КПРС Головна військова прокуратура СРСР, військова прокуратура Одеського військового округу та управління КДБ по Одеській області провели додаткове розслідування. В процесі слідства було перевірено матеріали 30-х років, допитано велику кількість свідків та проведено інші слідчі дії. В результаті виявлено, що на території України не існувало ані болгарської контрреволюційної організації, ані болгарської націоналістичної організації. Існували політемігрантські дружества (товариства), які в 1937–1938 роках були розцінені як контрреволюційні націоналістичні групи, внаслідок чого їхні члени були безпідставно притягнуті до кримінальної відповідальності. В протестах прокурорів, винесених по цих справах, зазначається, що зізнання обвинувачених отримані внаслідок фізичного та психологічного тиску на них із боку співробітників НКВС. Цим свідченням притаманні численні протиріччя, вони схематичні, позбавлені необхідної конкретності, ніякими іншими доказами не підтверджені. Практична контрреволюційна діяльність обвинувачених не доведена. Показання свідків мали формальний та загальний характер. Очні ставки майже не проводились. Паралельно виявлено численні порушення інших правових норм, в тому числі і процесуального характеру: висунуті обвинувачення пред'являли не всім, багатьох звинувачених з матеріалами справи не ознайомлювали, в обвинувальному висновку не завжди вказані дата і статті Кримінального кодексу тощо.

Протест Генеральної прокуратури СРСР до Верховного суду СРСР у відношенні Б. М. Малчева датований 24 березня 1956 року. В документі зокрема вказувалось, що зізнавальні свідчення Малчев дав в результаті застосування фізичних засобів впливу, інші докази — вкрай неконкретні та суперечливі. На основі цього військова колегія Верховного суду СРСР своєю ухвалою від 7 квітня 1956 року відмінила постанову особливої наради при НКВС СРСР від 3 травня 1940 року у відношенні Малчева і припинила провадженням справу за відсутністю складу злочину.

У партійному відношенні репресовані болгарські політемігранти (в тому числі Б. Малчев) були реабілітовані за поданням комісії партійного контролю на засіданнях бюро Одеського обласного комітету Комуністичної партії України у 1989–1990 роках. Але повна громадська реабілітація представників болгарської інтелігенції, репресованих по справі болгарської націоналістичної організації, можлива лише з оприлюдненням відповідних документів ВКП(б) та НКВС, а також матеріалів архівно-слідчих справ репресованих. Лише весь комплекс архівних документів (нормативних, агентурних, слідчих, оглядових, звітних) наочно продемонструє, як тоталітарна держава віддячила болгарським комуністам за їхню самовіддану працю на ниві радянського господарства, культури та освіти.

Джерела та література

1. Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. — К., 1995.
2. Сохань П. С. Георгій Димитров і Україна. — К., 1982.
3. Дихан М. Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. — К., 1973.
4. Малчев Б. Граматика по български език. Синтаксис: Ръководство за семилетките и учителите. — Харьков, 1927.
5. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 1083.
6. Свідницький А. І. Запам'ятаймо їх живими // Комуніст України. — 1990. — № 4.

Едуард Петровський

Репресований начальник залізниці

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 4522-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Аркадій Іванович Крихун народився у 1905 році в Одесі, білорус, освіта вища, член ВКП(б). Мешкав в Одесі. Інженер-механік, начальник Одеської залізниці. Арештований у 1938 році за звинуваченням у належності до «антирадянської право-троцькістської терористичної, диверсійної організації». За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 4 березня 1940 року ув'язнений на 5 років у виправно-трудові табори. Відбував строк на Північному Сході (Владивосток, Магадан). Звільнений у 1946 році. Реабілітований у 1957 році.

Політичні репресії торкнулися всіх без винятку соціальних верств, професійних і національних груп. Пошук так званих ворогів охопив найрізноманітніші галузі промисловості, транспорту, сільськогосподарського виробництва, науки і культури. В епіцентрі цих подій опинилися і працівники однієї із стратегічних господарських галузей — залізничного транспорту. Міфічні організації націоналістів, шпигунів, троцькістів «викривалися» органами НКВС не тільки на столичних магістралях, а й на інших залізницях країни. Метою цієї спланованої акції було знищення кращих інженерно-технічних і робітничих кадрів *[1]*. Як правило, найбільш непоправної шкоди в ході цих кампаній завдавали чистки апаратів доріг і окремих експлуатаційних районів, представлених найбільш досвідченими і кваліфікованими фахівцями. Одним з них був начальник Одеської залізниці Аркадій Іванович Крихун. У 1938 році його репресували, як і його попередників на цій посаді — П. І. Суслова, Л. Р. Мілха, А. В. Бодрова. У матеріалах архівно-слідчої справи є відомості щодо його біографії.

Батько А. І. Крихуна, Іван Семенович, був уродженцем Бобруйського повіту Мінської губернії, білорусом за національністю. Певний час перебував на військовій службі в Санкт-Петербурзі в чині старшого унтер-офіцера. Після звільнення в запас 1897 року переїхав до Одеси, де почав працювати на станції Одеса-Товарна Південно-Західної залізниці: стрілочником, з'єднувачем, складачем потягів. У період першої російської революції 1905—1907 років брав активну участь у страйках залізничників, які домагалися покращання своїх політичних та економічних прав. В період Першої світової війни за багаторічну сумлінну працю був нагороджений медаллю. Під час наступу на Одесу німецько-австрійських військ організував швидке формування потягів із вагонів з продовольством, які стояли на станції Одеса-Товарна, для того щоб відігнати їх в безпечне місце і врятувати від вивозу до Німеччини. Помер І. С. Крихун 1932 року, віддавши роботі на залізничному транспорті 35 років свого життя.

Аркадій — молодший син Івана Крихуна народився у 1905 році. Протягом 1913–1920 років навчався в нижчому і вищому початковому залізничному училищі на станції Одеса-Товарна, потім до 1925 року в технікумі залізничного транспорту. Працював кочегаром, слюсарем, помічником машиніста, машиністом, майстром, потім інструктором з ремонту паровозів, черговим по депо. Без відриву від виробництва закінчив у 1930 році Дніпропетровський транспортний інститут (інженер-механік) та у 1932-му — Одеський енергетичний інститут (інженер-енергетик). У 1930 році став членом ВКП(б). Після здобуття освіти почав працювати на відповідальних керівних посадах на залізничному транспорті в місті Вознесенську: спочатку начальником паровозного відділення, з липня до листопада 1934 року — заступником начальника депо, з листопада 1934 до жовтня 1935 року — начальником депо, з жовтня 1935 до липня 1936 року — начальником паровозного відділу.

У травні 1936 року на виконання постанови Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) № 858 від 13 травня 1936 року Південно-Західна залізниця поділилася на дві: Південно-Західну з управлінням у Києві й Одеську з управлінням в Одесі. Експлуатаційна довжина новоствореної Одеської залізниці становила 2507 км *[2: 118]*. Відбувалося формування органів керування, перекомутація зв'язку для забезпечення стійкого зв'язку з наркоматом, між відділками, підрозділами й підприємствами залізниці. Формувалися локомотивне, вагонне, вантажне господарства, соціальна інфраструктура, створювалися пасажирські відділи. Перший начальник Одеської залізниці П. І. Суслов запропонував очолити паровозну службу всієї залізниці саме А. І. Крихуну. Після зняття з посади, а згодом арешту начальника Одеської залізниці Л. Р. Мілха на його місце наприкінці липня 1937 року призначили А. І. Крихуна. До 8 червня 1938 року він працював начальником Одеської залізниці. За самовіддану працю Аркадій Іванович 1936 року нагороджений орденом «Знак пошани», а 1938 року отримав з рук наркома шляхів сполучення Л. Кагановича відзнаку «Почесний залізничник» за перевезення продуктів нафтової промисловості.

А. І. Крихун, як і двоє його попередників на посаді начальника Одеської залізниці П. І. Суслов та Л. Р. Мілх, очолив цю надзвичайно важливу ланку народногосподарського комплексу в складний і суперечливий для країни час. «Шкідництво» стало простим і зрозумілим поясненням причин аварій на виробництві, нестачі товарів повсякденного попиту, труднощів із продовольчим забезпеченням... Спочатку в усьому винними були «куркулі» та «буржуазні спеціалісти»; потім — представники експлуататорських класів, що «пробралися» на відповідальні посади; далі — численні національні групи, «завербовані» іноземними розвідками; наостанок — комуністи, прихильники ідей Троцького. І універсальним «засобом боротьби» з численними соціально-економічними негараздами стали масові репресії.

У січні 1938 року, саме в розпал репресій, у газеті «Чорноморська комуна» з'явилася стаття «Ланцюг тягнеться з Помічної», в якій А. І. Крихуна звинувачували у шкідництві на залізничному транспорті. В цей час вже були заарештовані десятки керівних кадрів різних структурних підрозділів Одеської залізниці. Використовуючи фізичні методи впливу на заарештованих, слідчі НКВС домагалися від них зізнань у нескоєних злочинах, визнання участі у контрреволюційних організаціях, шкідництві, диверсіях, антирадянській агітації. Внаслідок жорстоких тортур ув'язнені підписували протоколи допитів, в яких називали десятки прізвищ співучасників міфічних організацій, створюючи тим самим підґрунтя для нових арештів.

Очоливши Одеську залізницю, А. І. Крихун навіть не здогадувався, що в цей час у застінках УНКВС по Одеській області на нього збирають компромат, роблять копії з протоколів тих допитів, в яких колишні колеги називали його учасником правотроцькістської контрреволюційної організації. Спільними зусиллями органів НКВС, партійної організації і преси почала формуватись громадська думка про те, що Аркадій Крихун знав про так звану злочинну діяльність своїх попередників в управлінні Одеської залізниці, проте не зробив нічого, щоб їх зупинити. Крім того, він сам навіть допомагав проводити шкідницьку роботу. Кілька статей в місцевих газетах, перевірок на замовлення за допомогою спеціально створених комісій, які складались виключно із «товаришів», відданих радянській владі й справі пошуку ворогів, — і справу було оформлено. Органи НКВС отримали чергову жертву. Не останню роль у формуванні підґрунтя для арешту А. І. Крихуна відіграли написані на нього доноси.

3 червня 1938 року на засіданні парткомітету управління Одеської залізниці слухали питання про начальника А. І. Крихуна *[3: 445]*. Звинувачення у шкідництві і запитання про зв'язок з попереднім складом керівництва залізниці захопили Аркадія Івановича зненацька, і він попросив відкласти розгляд питання на наступний день, аргументуючи це відсутністю у нього на момент засідання необхідних матеріалів, які б продемонстрували безпідставність всіх висунутих обвинувачень. На тому ж засіданні парткомітету прийняли рішення про виключення з лав партії М. Т. Ситника й І. П. Борисова як ворогів народу, які були заарештовані органами НКВС. А наступного дня виключили з партії й Аркадія Крихуна, до того ж за його відсутності.

7 й 8 червня 1938 року ДТВ УДБ НКВС Одеської залізниці оформив документи на арешт А. І. Крихуна: постанову про обрання міри запобіжного заходу, постанову і ордер на арешт. Діяли швидко й оперативно — сам арешт відбувся 8 червня 1938 року. У документах зазначено, що Аркадій Крихун заарештований за звинуваченням у належності до антирадянської правотроцькістської терористичної, диверсійної організації на Одеській залізниці. Статті звинувачення: 54-1, 54-8, 54-9, 54-11 КК УРСР. Під час обшуку в помешканні А. І. Крихуна по вулиці Чорноморській, 7 у нього вилучили велику кількість особистих речей, зокрема гроші — 505 карбованців, орден «Знак пошани» і книжку до нього, кандидатський білет, 43 аркуші листування, 12 різних документів, посвідчення на право носіння зброї, його особову справу, книги й інструкції з залізничного транспорту, фотографії, шкіряний портфель, браунінг і набої до нього, а також низку інших речей. Порушуючи норми кримінально-процесуального кодексу, слідчі НКВС затвердили постанову про притягнення як звинуваченого лише 14 серпня 1938 року, тобто більш ніж через два місяці після арешту. У цьому документі склад статей КК УРСР дещо змінений: 54-1 пункт «а», 54-6, 54-7, 54-8, 54-11.

Загальний обсяг архівно-слідчої справи А. І. Крихуна складає 686 аркушів, підшитих у два томи. Ознайомлення з усіма документами дає можливість уявити, що саме довелося пережити заарештованому під час слідства і які методи використовувалися слідчими для того, щоб отримати від нього необхідні зізнання. Кілька десятків сторінок справи — це власноручні зізнання звинуваченого, датовані 8 липня 1938 року. Зміст і характер цих зізнань цілком типовий для такого роду тогочасних документів. Вони починаються словами: «Я прийшов до висновку про необхідність припинити мовчання на слідстві й вирішив щиро та правдиво розповісти про свою контрреволюційну діяльність. Боротьбу проти партії почав з 1935 року, більшовиком ніколи не був, а вступив у партію із кар'єристських міркувань...» *[3: 28]*. Далі йде розповідь заарештованого про його контрреволюційну роботу, участь в організації, зв'язки

з іншими учасниками, приклади шкідницької роботи на залізничному транспорті тощо. Його біографія й інформація про родину записані так, наче все життя сім'я Крихунів свідомо і цілеспрямовано вела боротьбу проти радянської влади, навіть тоді, коли цієї влади ще й не було. В протоколах допитів звинуваченого від 8 серпня, 25 і 26 вересня, 2 листопада 1938 року підтверджені попередні зізнання і додано ще й зізнання у проведенні шпигунської роботи на користь польської розвідки, якій начебто Аркадій Крихун передавав через свого заступника М. К. Пукста відомості про пропускну спроможність Одеської залізниці.

10 грудня 1938 року слідчі оформили протокол закінчення слідства, а вже 14 грудня склали обвинувальний висновок, підписаний начальником 3-го відділення ДТВ ГУДБ НКВС по Одеській залізниці сержантом держбезпеки Шашковим і заступником начальника ДТВ ГУДБ НКВС по Одеській залізниці старшим лейтенантом держбезпеки Кірєєвим *[3: 223–227]*. Зазначено, що всі свідки у справі А. І. Крихуна є звинувачуваними, яких вже засудили, тому викликати їх на засідання суду неможливо. Іншими словами, всі звинувачення на адресу начальника Одеської залізниці були отримані з протоколів допитів інших заарештованих, які ті дали під брутальним тиском слідства.

Слабкість звинувачення А. І. Крихуна як ворога народу одразу проявилася на судовому засіданні військового трибуналу Київського особливого військового округу, яке відбулося 21 квітня 1939 року. Підсудний почав заперечувати свою провину, відкидати всі звинувачення і заявив, що писав зізнання від 8 липня 1938 року в надзвичайно тяжких умовах. Стверджував, що Одеська залізниця за результатами роботи мала перше місце і саме за це від наркома Л. Кагановича він отримав відзнаку «Почесний залізничник». Розгляд справи закінчився прийняттям рішення про її відправлення на дослідування.

Очевидно, такий поворот подій не влаштовував слідчих, які вже у квітні 1939 року сподівалися покінчити з цією справою, а разом з тим і з А. І. Крихуном. Наступні місяці перебування у в'язниці свідчать, наскільки було важко, а фактично неможливо, домогтися відновлення правди про себе і вирватися з лабет карально-репресивної системи. За відмову на засіданні військового трибуналу від зізнання заарештованому створили справжнє пекло. З квітня до 30 червня 1939 року Аркадій Крихун перебував у Лук'янівській в'язниці Києва. 1 липня його перевели до карантинної камери другого корпусу одеської в'язниці, а з 3 липня — в 95-ту камеру-одиночку четвертого корпусу. Це була камера смертників. Важка психологічна атмосфера змусила А. І. Крихуна 10 липня написати заяву начальнику в'язниці з проханням перевести його в іншу камеру, оскільки він на грані божевілля, не знаючи своєї долі. Останній допит був сім місяців тому, в Одесі він знаходиться вже 10 днів, однак нічого не відбувається. Наостанок просив дозволити хоча б користуватися бібліотекою в'язниці. Того ж дня в заяві до начальника ДТВ ГУДБ НКВС по Одеській залізниці А. І. Крихун написав: «Врятуйте! Доведіть слідство до кінця» *[3: 259]*.

Намагаючись врятувати Аркадія Івановича, заяви у різні інстанції писали і його рідні. Так, його мати подала заяву транспортному прокурору, а дружина — прокурору Вишинському і наркому внутрішніх справ Берії. Дружина відзначала у своїх заявах обізнаність із безчинствами, які коїлись в одеській в'язниці. Про це їй розповідав співкамерник чоловіка, якому пощастило вийти на волю. Але всі апеляції Аркадія Крихуна і його рідних у вищі інстанції виявилися марними.

Після відправлення справи на додаткове слідство постановою від 29 травня 1939 року було створено експертну комісію для перевірки роботи А. І. Крихуна. Комі-

сія провела технічну експертизу, розглянула різноманітні питання, проаналізувала пояснення самого заарештованого. Та при перегляді справи у 50-х роках члени цієї комісії свідчили, що їхня експертиза відзначалась тенденційністю, ідеологічною заангажованістю і наперед визначеним ставленням до заарештованого. Вони мали діяти за інструкцією від органів НКВС, що він є ворогом народу.

Переважна більшість проблем залізничного транспорту абсолютно не залежала від начальника залізниці, вони були притаманні всій галузі. Наближення умов функціонування залізничного транспорту в 30-х роках до військової організації, жорстка централізація управління і шалена гонитва за результатами в умовах індустріального прориву зумовили постійне невиконання планів вантажних та пасажирських перевезень, збільшення аварій та катастроф, зростання простоїв потягів, перебої в постачанні продовольства, запчастин, палива тощо. Так, 1936 року різко зменшились поставки на Одеську залізницю жирного вугілля. Виникла потреба переходу на опалення паровозів антрацитом, що потребувало їхнього технічного переоснащення. Для зменшення утворення шлаків почали змішувати антрацит з бурим вугіллям. Вознесенське депо перейшло порівняно легко на новий вид палива, а ось у інших депо, зокрема в Котовську і Миколаєві, досить часто були проблеми: паровози виходили з ладу, ставали на ремонт, збільшувались простої. Навряд чи міг самотужки виправити цю ситуацію А. І. Крихун, однак для каральних органів радянської держави справжній стан речей значення не мав.

Щоправда, 17 жовтня 1939 року таки була прийнята постанова, в якій зазначалось: слідчі дії з питання документації шкідницької діяльності звинуваченого Аркадія Крихуна в період його керівництва Одеською залізницею припинити. Акти експертної комісії спростовуються показаннями заарештованого і свідків, тому немає підстав їх використовувати. Того ж дня був складений новий обвинувальний висновок, в якому звинувачення і статті Кримінального кодексу практично залишились без змін. Була вилучена лише стаття 54-6. У висновку зазначалося, що на А. І. Крихуна здобуто 16 показань арештованих учасників антирадянської правотроцькістської організації, з них одного звільнили, один від показань відмовився, а з 14, що залишились, 11 чоловік вже засуджені до вищої міри покарання. Оскільки слідство не здобуло викривальних матеріалів, крім показань засуджених, то справу не можна передавати на розгляд в судовому засіданні. Пропонувалося відправити її на розгляд особливої наради при НКВС СРСР *[3: 568–570]*. Лише 14 лютого 1940 року прокурор затвердив обвинувальний висновок.

4 березня 1940 року особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення про ув'язнення А. І. Крихуна у виправно-трудових таборах на 5 років. Відбував він покарання у Північно-Східному таборі, спочатку у Владивостоці, у першому табірному пункті шостого кілометра, потім у Магадані, в будівельній конторі четвертого кілометра центрального табору.

Написані у різні інстанції Аркадієм Івановичем і його дружиною Оленою Костянтинівною скарги залишились без бажаних результатів. Постановою від 8 квітня 1941 року в перегляді справи було відмовлено.

Із поданих А. І. Крихуном скарг дізнаємося подробиці слідства. Вів його співробітник транспортного відділу Шашков. Методи слідства були незаконними, ні Шашков, ні начальник відділу Кірєєв не звертали уваги на те, що показання брехливі. Під час слідства Шашков постійно лаявся на адресу А. І. Крихуна, погрожував розстрілом, репресіями проти родини. Допит проводили безперервно протягом п'яти діб різні слідчі, влаштувавши так званий конвеєр. З 14 до 26 червня, крім вихідного дня, Аркадія Крихуна викликали на допит кожен день без відпочинку. Частину прізвищ для протоколу допиту назвав сам слідчий, частину вигадав А. І. Крихун, оскільки від нього постійно вимагали, щоб в зізнаннях було якомога більше прізвищ. Шашков змушував на слідстві переписувати складені ним «власноручні зізнання» з фантастичними злочинами. Пізніше, вже наприкінці 1955 року, повернувшись до Одеси, Аркадій Іванович свідчив на допиті під час перегляду його справи: «Два тижні підряд я знаходився у кабінеті Шашкова. Допит проводився безперервно, був влаштований конвеєр, Шашков відпочиває, ставлять іншого — Рябінова чи Кускова. Мене змушували стояти. Ноги на стійках розпухали, я втрачав свідомість. Один раз через день мені давали щось поїсти. Ходити в туалет дозволяли, але з великими труднощами. Я бачив, що потрапив у якусь інквізицію, й ось у такому напівсвідомому, ледве не божевільному стані я молов усіляку нісенітницю, а іноді під диктовку слідчого Шашкова писав про неіснуючі злочини. Потім мене відправили у в'язницю. Відправка у в'язницю й назад на допит відбувалася безперервно в нелюдських умовах. Так продовжувалося ще два тижні. Хотілося смерті, хотілося кінця тортурам» *[3: 618–619]*. Лише наприкінці березня 1939 року дозволили написати заяву на ім'я військового прокурора.

Нелюдські умови перебування А. І. Крихуна в ув'язненні, жахливі знущання, важка психологічна атмосфера і голод призвели до того, що за два роки в'язниці у нього розвинулась цинга. Із здорового і сильного чоловіка він перетворився на інваліда. Борючись за нього, дружина добилась навіть прийому у прокурора СРСР Панкратьєва, але все марно.

У важкий період Великої Вітчизняної війни Аркадій Іванович продовжував залишатись у таборі. Його звільнили лише 11 березня 1946 року, однак повернутись до рідної Одеси не дозволили, був змушений мешкати у селищі Уптар Магаданської області. Там він знаходився і на момент подання заяви першому секретарю ЦК КПРС М. С. Хрущову в липні 1954 року. Реформування табірної системи ГУЛАГу після смерті Сталіна, звільнення багатьох в'язнів, дозвіл повертатися на батьківщину спецпоселенцям принесли зміни як в цілому для країни, так і особисто для А. І. Крихуна. У 1955 році він повернувся до Одеси.

Під час перегляду справи в 1955–1956 роках було допитано 11 свідків, які дали виключно позитивну характеристику Аркадія Крихуна. Старший інженер вагонної служби залізниці О. М. Гаврилов відзначав: «Я знав А. Крихуна як енергійного, здібного і чесного працівника залізничного транспорту» *[3: 624]*. Аркадій Іванович свого часу навіть брав участь у випробуваннях нових паровозів серії «СОК». При перегляді справи відзначалось, що у матеріалах слідства відсутні постанови про порушення кримінальної справи і прийняття справи до провадження, була порушена стаття 143 КПК УРСР про пред'явлення звинувачення більш ніж через два місяці після арешту, заарештований не був ознайомлений з усіма матеріалами слідства. В результаті перегляду справи 20 березня 1956 року військовий трибунал Одеського військового округу своєю ухвалою скасував постанову особливої наради при НКВС СРСР від 4 березня 1940 року і припинив справу «за недоведенням звинувачення» *[3: 667–668 зв.]*. Таке формулювання не задовольнило А. І. Крихуна, і він звернувся до голови військового трибуналу з проханням ще раз переглянути справу і змінити формулювання на «за відсутністю складу злочину». Аркадій Іванович зазначив, що хотів би повної реабілітації, щоб не було жодних невірних трактувань. У часи «відлиги» така зміна виявилася можливою. За ухвалою військового трибуналу Одеського військового округу від 15 січ-

ня 1957 року справа А. І. Крихуна була припинена на основі пункту «д» статті 4 КПК УРСР «за відсутністю складу злочину». Решту свого життя він прожив в Одесі на вулиці Богдана Хмельницького, 78.

Трагедія Аркадія Івановича Крихуна, який майже двадцять років перебував в ув'язненні та на спецпоселенні, типова для радянської історії. Мільйони громадян пройшли той же шлях. Зазнали репресій і чимало представників Одеської залізниці, проте імена більшості з них до сьогодні залишаються невідомими і чекають на повернення з небуття.

Джерела та література

1. Скляренко Є. «Заложниками стали залізничники». Працівники управління Південно-Західної залізниці, репресовані у 1937–1938 роках // З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1994. — № 1. — С. 177–188; Постали із забуття. Репресовані залізничники (1919–1953) / Л. М. Абраменко (уклад.) — К., 2001; Нікольський В. М. Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — Вип 7. — К., 1999. — С. 349–353; Бондарчук Ю. П. Каральні операції органів НКВС України по вилученню «троцькістсько-зінов'євських елементів» на залізничному транспорті // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). — Вип. 3. — К., 1998. — С. 125–136; Бондарчук Ю. П. Залізничний транспорт України в умовах утвердження адміністративно-командних методів управління народним господарством (кінець 20-х — 30-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999; Петровський Е. П. З історії національних репресій 1937 року на півдні України: справа «німецької організації на Одеській залізниці» // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2005. — № 6 (18). — С. 143–155.
2. Линюк Ю. С. Сторінки історії Одеської залізниці. 1865–2005. — Одеса, 2005; Профсоюзная организация одесских железнодорожников. Документы и материалы. 1878–2001. — Т. 2 (1936–2001) / Автор-составитель В. Уржанов. — Одесса, 2001.
3. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П (припинених справ). — Спр. 4522-п. — Т. 1; Т. 2.

Катерина Крушевська

Дорогий мій дідусь Сигізмунд

Мій дідусь **Сигізмунд Вікентійович Клещовський**, лікар-невропатолог, в 1941 році був заарештований у Миколаєві; відбуваючи ув'язнення в одному з таборів Новосибірської області, помер через рік після арешту.

Скільки я себе пам'ятаю, завжди знала, що в мене був дідусь, якого «не стало» за певних трагічних обставин. Це горе одного разу, задовго до мого народження, оселившись у моїй родині, більше вже не залишало її, не йшло із сердець рідних людей, що виростили мене — мами, бабусі й дядька. Їх уже немає зі мною, але залишилися в пам'яті їхні уривчасті спогади про гаряче любиму людину. Залишилися документи й фотографії дідуся, збережені в ті часи, коли сам факт їхнього зберігання вже був для родини подвигом. Залишилося горе, передане мені.

Групова фотографія 1917–1918 років. Це службовці зведеного польового госпіталю 912-го Єлисаветградського гарнізону. У центрі фотографії — парубок з голеною головою, мій дідусь, молодший ординатор госпіталю. Праворуч у цьому ж ряді — красуня-грекиня в білій накидці сестри милосердя, моя бабуся. На її пальці блищить обручка: виходить, вони вже повінчані. Здійснив таїнство священик госпіталю; очевидно,

Сигізмунд Клещовський — третій зліва, а Віра Дорожи — друга справа у середньому ряді

Спогади опубліковані російською мовою у 4-му томі «Одеського мартиролога» (Одеса, 2006).

на фотографії він поруч із бабусею. За випискою з метричної книги: «10 листопада 1917 року бракосочеталися дворянин Сигізмунд-Юстин Вікентійович Клещовський, римо-католицького віросповідання, першим шлюбом, 31 рік, і громадянка Віра Артеміївна Дорожи, православна, першим шлюбом, 22 роки; дійсний випис зі справжнім записом у метричній книзі Церков Єлисаветградського гарнізонного благочиння відповідна». Дві долі зустрілися й з'єдналися до пори...

Молодий чоловік — з польської шляхетної родини міста Петрокова (Пьотркув-Трибунальський). Народився Сигізмунд-Юстин 25 вересня 1886 року (за старим стилем). Батько — Вікентій Миколайович Клещовський, старший бухгалтер Петроковського казначейства Петроковської губернії, колезький регістратор; мати — Ядвіга Станіславівна Ренбальська.

Про пройдений життєвий шлях довідаємося з архівних довідок — «активна участь у страйку школярів у 1905 році, у зв'язку із чим був виключений з VII класу Пьотрківської гімназії». Потім — закінчення восьми класів гімназії екстерном. А далі, як збереглося в родинній пам'яті, уникаючи переслідування поліції, він приїхав в Росію.

З 1908 року — навчання в Одесі на медичному факультеті Новоросійського університету. Значиться в списку студентів, арештованих на університетській сходці 8 грудня 1914 року, у зв'язку із чим перебував місяць під арештом. 1914 рік — закінчення університету. З 21 червня 1914 року — молодший лікар 136-го піхотного полку; молодший, а потім старший ординатор 912-го зведеного госпіталю, де почалося його сімейне життя.

У 1918 році демобілізований і зарахований на цивільну службу епідемічним лікарем Єлисаветградського земства. З 1919 по 1925 рік — помічник завідувача бараку на станції Помошна, де від тифу пішла з життя мама моєї бабусі; потім завідував Ольгопольською ділянкою. У 1919 році народився й через п'ять років пішов з життя їхній первісток Женєчка.

У 1925 році переведений на лікарську дільницю до села Кисляковка Миколаївської губернії. Тут у 1926 році народилася моя мама Маргарита. У 1929 році родина переїхала до Миколаєва, на вулицю Набережну, 3. У 1931 році народився мій дядько Вікентій.

Судячи зі збереженого військового квитка, виданого 3 жовтня 1940 року, дідусь був військовим лікарем 2-го рангу запасу другої черги і ще в 1925 році був зарахований для проходження служби до змінного складу полку легкої артилерії 47-ї тердивізії. Кілька разів брав участь у зборах. У родині розповідали, що його було мобілізовано для участі у фінській війні.

У Миколаєві дідусь працював невропатологом 2-й поліклініки й лікарем-експертом в експертній комісії. Колеги, як говорила бабуся, ставилися до нього з великою повагою й цінували його як фахівця.

За її ж словами, дідусь був зразковим сім'янином, відданим і люблячим чоловіком і батьком, інтелігентною, шляхетною й мужньою людиною, рівним і делікатним з усіма. Він ніколи не підвищував ні на кого голос, ніколи не лаяв і не карав дітей, заспокоював бабусю в моменти їхніх провин.

Крім основної роботи, він був зайнятий, як правило, у всіляких комісіях, приходив додому пізно, втомленим. Якщо вдома заставав гостей — вітав їх і, вибачившись, ішов відпочивати. Друзів поза родиною в нього не було. Бабуся називала його ласкаво Зигою, Зигунею. Із сімейних реліквій тієї пори збереглися дідусин медичний молоточок невропатолога, книга W. Bieganski «Logika medycyny czyli krytyka poznania

lekarskiego» 1908 року видання й мармуровий ведмідь із його письмового стола. З миколаївського періоду згадували випадок, як у квартиру ввірвався чоловік з «органів» і, погрожуючи зброєю, зажадав наркотик, і як дідусь зумів його заспокоїти.

Говорили, що він був атеїстом. Зв'язок з батьківщиною у дідуся був майже перерваний. В анкеті за 1926 рік батьки дідуся значаться як померлі. Була у Варшаві тітка, яка одного разу допомогла родині в голодний час через Торгсін. Цей факт фігурував потім в обвинуваченні. У родині обговорювалася можливість переїзду до Польщі, але бабуся не погодилася на цей крок.

Наскільки тужив дідусь за батьківщиною, можна судити з епізоду, що не раз згадували рідні: про зустріч дідуся зі своїм співвітчизником, таким же емігрантом, і про те, як вони ридали, обійнявшись, і насолоджувалися звуками рідної мови. У сімейних розмовах періодично повторювалася та сама фраза: «Прізвище Клещовський пишеться через «о», як іноземне прізвище, що не підкоряється у своєму написанні правилам російської орфографії».

23 червня 1941 року, наступного дня після початку війни, дідуся заарештували. Його відвезли до управління НКВС прямо з роботи, перервавши прийом пацієнтів, не давши можливості попрощатися з родиною. Більше рідні його не бачили.

У ті дні в місті заарештували багатьох радянських німців, поляків, румун, греків, інших громадян різних національностей. Між собою люди говорили, що це робиться з метою «знешкодження внутрішнього ворога». На допити викликали й бабусю, на одному з них їй показали донос від жінки, що приходила до них як кравчиня.

Передач для дідуся не приймали і нічого про нього не повідомляли. У проміжок часу, коли Миколаїв залишали радянські війська і входили німецькі, родичі арештованих кинулися до в'язниці шукати своїх рідних. Серед них були й бабуся з мамою. Який жах вони там побачили! Але про дідуся нічого не довідалися.

Через якийсь час бабуся, корінна одеситка, за материнською лінією — з родини Скарлато, переїхала з дітьми у рідне місто, зайняте румунами.

Через багато років на мамині наполегливі звернення до різних інстанцій (за одне з них, до глави польського уряду, її ледве не посадили) про долю дідуся були отримані такі відповіді:

у 1954 році з Новосибірська — повідомлення про кончину дідуся 7 липня 1942 року в місцях ув'язнення Новосибірської області, а з Миколаївського міського архіву ЗАГСа — свідоцтво про смерть;

у 1959 році з прокуратури Миколаївської області — повідомлення про припинення обласним судом справи відносно дідуся «за відсутністю складу злочину»;

у 1975 році з Миколаївського обласного суду — довідка про реабілітацію дідуся;

у 1975 році з Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС — підтвердження про наявність прізвища дідуся в списку студентів, арештованих на сходці в Новоросійському університеті 8 грудня 1910 року, з додатком архівної довідки з Варшави, що підтверджує участь дідуся в страйку школярів у 1905 році, й повідомлення про відсутність будь-яких інших відомостей;

у 1976 році від виконавчого комітету Союзу товариств Червоного Хреста й Червоного Півмісяця — повідомлення про спроби навести довідки про родичів дідуся в Польщі; однак з тих пір з цього питання більше ніяких повідомлень не було;

у 1989 році з УКДБ по Миколаївській області — лист, у якому, крім уже відомих даних, повідомлялося, що «ув'язнення Клещовського С. В. у виправно-трудовий табір строком на 5 років сталося за постановою особливої наради при НКВС СРСР від 11 квітня 1942 року згідно з частиною І статті 58-10 КК РСФСР (контрреволюційна агітація)».

У ході своїх пошуків у Миколаєві мама зустріла людину, що нібито перебувала в одному таборі з дідусем і бачила його там узимку скудно одягненого, з жіночим трико на безволосій голові (адже його заарештували влітку в білому парусиновому костюмі); за його словами, у дідуся була голодна дизентерія, що й стала причиною його смерті. Офіційною ж причиною був зазначений туберкульоз легенів.

Чомусь мама не довіряла свідоцтву цієї людини про дідуся. А як же прожитий був рік між арештом і кончиною? Що відбувалося з ним і довкола нього? На ці питання, що багато років мучили моїх рідних, відповідей немає.

Так звершилося життя й доля людини, частку якого, несучи в собі, я й передаю своєму синові; життя й доля, що відобразили в певній мірі дух, переживання, протиріччя й події часу і що закінчилися, як і для мільйонів, у чужому холодному краї, насиченому насильством, страхом, болем і тугою. «Часи не вибирають, у них живуть і помирають...»

Бабуся, що пішла з життя у 1962 році, до останніх хвилин своєї гаснучої свідомості чекала на дорогого чоловіка й вірила в диво: що відкриються двері, і ввійде він, і поставить на ноги її, важко хвору.

На Другому християнському цвинтарі, примикаючи до місця поховання Віри Артеміївни Клещовської й зливаючись із ним в одне ціле, позначене ще одне поховання, на скромному обеліску якого написано: «Клещовський Сигізмунд Вікентійович, 1886–1942, помер у місцях ув'язнення»...

Хай упокоїть Господь ваші душі, мої дорогі, любі, рідні!

Микола Михайлуца

Репресії духовенства на Одещині в першій половині 1940-х років

(За матеріалами архівно-слідчих справ УСБУ в Одеській області)

Реальна кількість репресованих служителів православної, католицької, протестантської церкви, іудаїзму, мусульманства, буддизму, різних релігійних сект, а тим більш реальна кількість віруючих, репресованих саме за свої релігійні переконання, невідома. Більшість архівних фондів колишніх НКВС — КДБ, що зберігаються в Службі безпеки України, архіви Міністерства внутрішніх справ України, а тим більш воєнні архіви, де також знаходяться численні документи про репресії радянських часів, залишаються закритими. В Одесі частково відкритий лише один з багатьох фондів архіву УСБУ — фонд припинених архівно-слідчих справ, і за попередніми підрахунками по цих справах на Одещині за роки радянської влади були репресовані більше 380 представників кліру, в тому числі у 40-ві роки — близько 50 *[1: 95]*.

На самому початку 40-х років найбільше постраждали за свою віру в Бога й служіння Церкві священики, які жили на території Південної Бессарабії, що відійшла від королівської Румунії до складу УРСР у червні 1940 року і входила на той час до Одеської області (по інших територіях основна хвиля репресій пройшла ще в 20–30-ті роки). Представники духовенства звинувачувалися у тому, що за румунського володарювання були активними членами контрреволюційних партій (наприклад, «кузистів»[1], «цараністів»[2], «жоржистів»[3], «Фронту національного відродження»[4]), пропагували серед прихожан краю неприйняття комуністичних ідей, закликали в проповідях до єврейських погромів і вигнання євреїв з Бессарабії, наводили приклади з румунської преси про голод та стан релігії в СРСР.

[1] «Кузисти» — румунська національно-християнська партія, заснована в 1890-ті роки професором юридичного факультету Ясського університету Олександром Кузом; належала до розряду правих організацій, пропагувала теорію расової та національної виключності під гаслом «Король, Христос і нація». Панувала у грудні 1937 — лютому 1938 років. Сприяла встановленню монархо-фашистської диктатури.

[2] «Цараністи» — румунська націонал-цараністська партія, утворена у 1926 році шляхом об'єднання національної та цараністської (селянської) партій. Остання була утворена ще у 1918 році. В основі програми була ідея побудови селянської держави. Ліве крило партії разом з комуністами утворювало антифашистський фронт, а праві цараністи сприяли приходу до влади фашистів у Румунії і втягуванню держави у війну проти СРСР.

[3] «Жоржисти» — ліберальна партія Румунії, утворена у 1930 році після відокремлення від національно-ліберальної партії групи на чолі з Георгом Братіану (назва походить від імені лідера партії). У внутрішній політиці дотримувалися лінії на створення фашистської корпоративної держави, а в зовнішній — орієнтувалися на Німеччину та на боротьбу з комуністичною небезпекою.

[4] «Фронт національного відродження» — єдина дозволена профашистська організація в Румунії, утворена за указом короля Кароля II після розпуску і заборони усіх політичних партій у грудні 1938 року. ФНВ сприяв зближенню Румунії і фашистської Німеччини у 1939–1940 роках.

Повністю стаття опублікована у 3-му томі «Одеського мартиролога» (Одеса, 2005).

Процеси проти представників різних румунських партій почалися з перших місяців встановлення на території Південної Бессарабії радянської влади і тривали до початку війни. Але й після війни до нових звинувачень в «антирадянській діяльності» часто додавалася згадка про минулу приналежність репресованого до однієї з румунських партій.

Одним з перших за хронологією був груповий процес над членами румунської націонал-християнської партії («кузистами»), розпочатий у липні 1940 року *[2]*.

Члени молодіжної кузистської організації Ізмаїльського повіту восени 1937 року: на передньому плані Мунтяну (ліворуч) та Руссу, у третьому ряді другий праворуч Георгіу

Ізмаїльський повітовий комітет партії був створений у вересні 1937 року Авакумом Руссу. Його заступником став колишній священик сільської церкви села Нерушай (нині Одеська область), професор духовної семінарії в Ізмаїлі Георгій Мунтяну (у слідчих документах його справжнє прізвище змінювалось на Мунтянов). Виходячи з матеріалів слідства і свідчень самих обвинувачених, в організації Ізмаїльського повіту на грудень 1937 року налічувалося 910 членів. Партія мала молодіжну організацію — так званих ланчієрів, очолювану в повіті Іваном Георгіу, яка займалася передвиборчою пропагандою ідей та переслідуванням людей, які не співчували їхнім поглядам. У січні 1938 року партія прийшла до влади, а вже у лютому була розпущена.

Ось за цими мотивами — за декілька місяців перебування в «кузистській» партії — опергрупою УДБ НКВС в липні 1940 року й були заарештовані:

Георгій Прокопович Мунтяну, 1909 р. н., молдаванин, румунськопідданий, священик;

Іван Савич Георгіу, 1909 р. н., молдаванин, громадянство не вказано, вчитель початкової школи;

Семен Васильович Георгієв, 1905 р. н., болгарин, громадянство не вказано, безробітний.

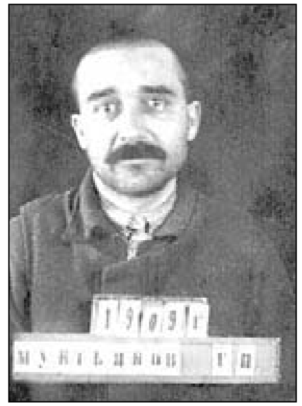

Георгій Мунтяну

Вони звинувачувались за ст. 54-13 КК УРСР в тому, що, будучи членами партії, «провадили політику реакційної буржуазії, направлену проти інтересів робітників та селян» *[2: 7]*. Слідство (безперервні допити, тиск на заарештованих, звинувачення в усіх гріхах) продовжувалося близько трьох місяців і закінчилося постановою про направлення справи на розгляд воєнного трибуналу. Обвинувальний висновок від 28 вересня 1940 року оснований саме на оцінках партійної діяльності підслідних і фактично повторює звинувачення, за якими вони були заарештовані. Рішення по справі прийнято майже через рік після арешту.

3 червня 1941 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити у виправно-трудові табори Мунтяну і Георгіу на 8 років кожного, а Георгієва — на 5 років. Спочатку направлені до Північно-Східного ВТТ (Хабаровський край, Магадан); потім Георгієв переведений до Воркутстрою (Комі АРСР), де помер 20 листопада 1942 року. Мунтяну, перебуваючи у 1944 році в Унженському таборі (Горьківська область), за «контрреволюційну діяльність у таборі» отримав новий термін ув'язнення — 10 років ВТТ, у 1953 році звільнений та відправлений на заслання до Красноярського краю. Георгіу завершив термін ув'язнення у Воркуто-Печерському ВТТ (Комі АРСР) і в 1948 році також був відправлений на заслання до Красноярського краю. Всі троє репресованих за цією справою реабілітовані 12 січня 1990 року.

Іван Георгіу

Семен Георгієв

Ще однією румунською партією, колишні члени якої, в тому числі священики, зазнали репресій, була партія «царанистів». У липні 1940 року, паралельно з процесом в Ізмаїлі над «кузистами», в Болграді було розпочато процес над «царанистами» *[3]*.

Партія націонал-царанистів діяла в Румунії з 1926 по 1937 роки (розпущена в 1938 році). В Болграді комітет цієї партії організував у 1925 році вчитель гімназії Христофоров, він же його й очолив.

З 6 липня по 1 серпня 1940 року опергрупою НКВС УРСР в Болграді заарештовано дванадцять румунськопідданих, членів колишнього міського комітету партії «царанистів»:

Христофор Христофорович Христофоров, 1888 р. н., болгарин, вчитель математики, голова комітету;

Борис Пилипович Камбуров, 1896 р. н., болгарин, адвокат, заступник голови комітету;

Георгій Іванович Дімов, 1898 р. н., болгарин, вчитель гімназії, секретар комітету;

Василь Іванович Агура, 1899 р. н., росіянин, регент церковного хору та голова судозберігального та торгово-кооперативного банку;

Петро Миколайович Болгаров, 1892 р. н., болгарин, власник ресторану;

Олександр Трохимович Гладков, 1892 р. н., росіянин, вчитель гімназії;

Василь Агура

Іван Дмитрович Желязков, 1884 р. н., болгарин, адвокат;

Христофор Степанович Калєв, 1883 р. н., болгарин, поміщик;

Іван Миколайович Каракулаков, 1892 р. н., болгарин, адвокат;

Микола Володимирович Княжевич, 1874 р. н., серб, поміщик;

Іван Каракулаков (праворуч)

Микола Панасович Тетрадов, 1891 р. н., болгарин, вчитель гімназії;

Павло Васильйович Фрунзе, 1886 р. н., молдаванин, директор початкової школи № 3.

На численних допитах, що тривали протягом півроку, заарештовані визнали, що входили до комітету партії, вели боротьбу проти інших румунських партій, в тому числі і комуністичної, розповіли про свою партійну діяльність, більшість визнали, що з 1938 року увійшли до «Фронту національного відродження». 11 грудня 1940 року слідчий УНКВС в обвинувальному висновку написав, що всі вони «...входили до складу міського комітету буржуазної націонал-царaністської партії, провадили активну боротьбу з революційним рухом і комуністичною партією, перебуваючи на службі у буржуазного уряду, всіляко пригнічували робітників та селян Бессарабії... розповсюджували наклепницькі вигадки щодо нібито поганого життя в СРСР» (ст. ст. 54-13, 54 11 КК УРСР) *[3: 308]*.

За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 року всі дванадцять ув'язнені у виправно-трудові табори на 8 років. Відбували ув'язнення в Карагандинському таборі НКВС (Казахська СРСР), Північно-Східному таборі НКВС (Хабаровський край, Магадан), Інтинському таборі НКВС (Комі АРСР), Воркутинському таборі НКВС (Комі АРСР). У 1948 році Агура, Дімов та Каракулаков були відправлені на спецпоселення до Красноярського краю. Реабілітовані Агура та Желязков 26 січня 1959 року, решта репресованих по справі — 22 лютого 1960 року.

Серед численних справ священиків, репресованих за колишню приналежність до різних румунських партій, виділяється справа Антона Титовича Вустяна, 1912 р. н., росіянина, священика села Матроска Ізмаїльського повіту та Ізмаїла *[4]*. Після закінчення духовної семінарії він служив священиком до жовтня 1940 року, а після закриття церкви, не маючи можливості продовжувати служіння, поїхав до села. 26 червня 1941 року заарештований Саратським РВ НКВС Ізмаїльської області без пред'явлення звинувачення та в зв'язку з воєнними діями етапований до Вологодської області. Його справу, як і багато інших, втратили і в жовтні 1941 року поновили слідство у вологодській тюрмі № 1. Вустян розповів свою біографію, сказав, що завжди виконував свої обов'язки священика, в партії

Антон Вустян у 1941 та 1949 роках

«Фронт національного відродження» мав перебувати як державний службовець, але ніякої роботи не провадив, антирадянською діяльністю ніколи не займався і ні в чому винним себе не визнає. Повторював це постійно на численних допитах. Але в обвинувальному висновку від 29 листопада 1941 року слідчий НКВС написав інакше: «Вустян був членом фашистської партії «Фронт національного відродження», провадив роботу у напрямку виховання румунської молоді у фашистському дусі. Після приходу та встановлення радянської влади в Бессарабії виявляв незадоволення існуючим ладом та розповсюджував брехню про Радянський Союз, критикував окремі заходи радянської влади, провадив агітацію проти колгоспного ладу. Висловлював пораженські настрої по відношенню до СРСР, вихваляв гітлерівську Німеччину. Винний за ст. 58-10 ч. 2 КК РРФСР» *[4: т. 1, 55–56]*. Доказів цих звинувачень у справі немає.

Рішення по справі Вустяна прийнято через півтора роки після його арешту. 10 жовтня 1942 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити його у виправно-трудові табори на 10 років. Був направлений до Ухтинського ВТТ (Комі АРСР), але вже 25 квітня 1944 року актований через захворювання (важка форма дистрофії) та звільнений з табору. Повернувся додому, служив священиком у молдавському місті Бєльці.

Але в 1949 році все почалося знову. 12 травня Вустян був заарештований відділом «О» МДБ МРСР за звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР. Формула звинувачення при арешті та в обвинувальному висновку, складеному вже 18 травня, повторює звинувачення, сформульовані вологодським слідчим. На підставі цих «документів» 18 червня 1949 року особлива нарада при МДБ СРСР постановила: Вустяна «за приналежність до контрреволюційної організації» вислати на поселення (безстрокове). Відбував він покарання в Красноярському краї. Завдяки його численним зверненням справа була переглянута, і 6 березня 1954 року судова колегія з кримінальних справ Верховного суду СРСР прийняла ухвалу про припинення справи 1949 року. У мотивуючій частині документу значиться: «Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року в заслання на спецпоселення можуть направлятися особи, яких звільнено з таборів після завершення Вітчизняної війни. Вустян же звільнений з табору під час війни у 1944 році. Тому він повторно у 1949 році направлений в заслання на спецпоселення незаконно» *[4: 63 зв.]*. Після звільнення Вустян продовжував домагатися повної реабілітації. 30 травня 1960 року він був реабілітований за справою 1941 року, 29 листопада 1991 року — за справою 1949 року.

У всіх цих численних випадках переслідування ми спостерігаємо покарання за погляди і діяльність не тільки не кримінальні, а й взагалі не підсудні законам СРСР, тому що вони здійснювались за часів приналежності цих територій іншій державі — Румунії. За політичне волевиявлення в минулому, за право на свободу совісті люди карались вже в іншій державі і в інші історичні часи. Для радянської репресивної системи таке положення було цілком природнім, в тому числі і стосовно громадян іноземних країн.

Окремою групою репресованих на початку 40-х років були священнослужителі, які не знайшли собі місце в радянському суспільстві і, розуміючи всю безперспективність і небезпечність церковної пастирської служби після входження Бессарабії до СРСР, намагалися виїхати до Румунії. Як свідчать матеріали справ, особливо в період з червня 1940 по червень 1941 року, таких бажаючих було досить. Так, у грудні 1940 року на Ізмаїльщині було заарештовано двох колишніх священиків, які декілька місяців були вже без приходу, не могли влаштуватися на світську службу, не мали на що жити і тому намагались оформити документи на виїзд до Румунії, де мешкали їхні рідні *[5]*.

23 грудня Ізмаїльським РВ НКВС заарештований Василь Миколайович Спанакі, 1885 р. н., молдаванин, колишній священик села Менжир Кагульського повіту. 27 грудня Болградським РВ НКВС заарештований Христофор Петрович Бейлікчі (в постанові особливої наради при НКВС — Бейдікчі), 1902 р. н., молдаванин, румунськопідданий, колишній священик села Куза-Воде Кагульського повіту. Спочатку на них завели різні справи, але постановою від 17 березня 1941 року справи об'єднали і обох звинуватили за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР в тому, що, приїхавши до Ізмаїлу, вони нібито «спільно провадили антирадянську агітацію, спрямовану на розповсюдження емігрантських настроїв серед населення, на підрив і дискредитацію заходів партії і радянського уряду, були ініціаторами і керівниками надіслання колективної телеграми на адресу радянського уряду і румунського консульства з клопотанням про виїзд до Румунії» *[5: 1]*.

Христофор Бейлікчі до і після арешту

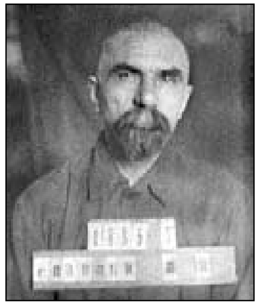

Василь Спанакі

Бажаючих виїхати з радянської Бессарабії до Румунії, за свідченням заарештованого Спанакі, було близько 90 осіб. Переважну більшість становили етнічні румуни та молдавани, хоча були й болгари та українці. Певний відсоток становили колишні священики Ізмаїльщини та Аккерманщини — крім Спанакі і Бейлікчі, Теодор Думбрава, брати Давид та Костянтин Манолеску, Іон Якобан, Василь Градинару, Феодосій Богач, Василь Бондаренко, Михайло Михайлович та інші. Мотиви й причини були різні: бажання з'єднатися з родиною, втеча від розправи та репресій; однак основною, на нашу думку, була відсутність перспектив пастирської діяльності. Звичайно ж, влада не могла дозволити, щоб з першої в світі соціалістичної держави виїжджали люди, не згодні з соціально-політичним устроєм; тому й фабрикувалися справи про антирадянщину.

Обвинувальний висновок по справі Спанакі та Бейлікчі підписано 27 березня 1941 року (вже через десять днів після об'єднання їхніх справ), і хоча текст звинувачення той самий, до ст. 54-10 додана ст. 54-11 КК УРСР. До початку війни рішення по справі прийняте не було. Влітку їх етапували на Урал, в село Нова Тура Свердловської області, де ще майже рік вони чекали вирішення своєї долі.

6 травня 1942 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Спанакі і Бейлікчі у виправно-трудові табори на 10 років кожного. Відбували термін ув'язнення в уральських таборах, 3 жовтня 1943 року Бейлікчі помер у Східно-Уральському ВТТ, подальша доля Спанакі невідома. Реабілітовані 10 травня 1989 року.

Це окремі приклади того, як переслідувались представники християнської церкви в передвоєнні роки на території, щойно приєднаній до СРСР.

У 1944–1945 роки, після визволення Одещини від німецько-румунської окупації, масові репресії продовжились, в тому числі і проти церковнослужителів та віруючих.

Однією з причин арештів і потім засуджень до різних термінів ув'язнення було співробітництво одеського православного духовенства з Румунською православною

місією в Трансністрії (Misiunea ortodoxâ română in Transnistria). Місія діяла з 15 серпня 1941 року і до початку весни 1944 року. Вона була направлена патріархом Румунії Никодимом з метою «пробудження християнського духу і релігійного ентузіазму» *[6]*. Як зазначалося в грудневому номері газети «Молва» за 1942 рік (виходила в окупованій Одесі), призначений на керівництво місією у грудні 1942 року митрополит Віссаріон (Пую) наголошував: «Сучасна війна ведеться не тільки проти більшовицьких вождів, але, перед усім, проти ідеології, яка руйнує цивілізацію і Церкву» *[6]*.

Після поновлення радянської влади репресивна система та її ідеологія почали знову набирати обертів. Почалися арешти священиків, які прибули на територію Трансністрії з Румунії для виконання тут пастирської служби, і тих, що залишалися в роки війни на окупованій території та отримали приходи з рук румунської місії. З офіційної точки зору всі вони вважалися посібниками окупантів. Спершу їх заарештовували за підозрою в шпигунстві (ст. 54-6 КК УРСР), ближче до кінця війни та в повоєнні роки повернулися до звинувачень в контрреволюційній та антирадянській пропаганді (ст. 54-10 КК УРСР), а декого — в зраді батьківщини (ст. 54-1 КК УРСР). Головна відміна в репресивній процедурі цього періоду від попереднього в тому, що рішення по справах приймала вже не особлива нарада при НКВС СРСР, а військові трибунали, як правило, місцевих військ НКВС. І в термінах покарання відбуваються деякі зміни: до основних термінів ув'язнення минулих років — 8 та 10 років ВТТ (так звана друга категорія) додається новий — 15 років ВТТ або каторжних робіт. Крім того, як правило, визначається термін поразки в політичних правах після відбуття ув'язнення в таборах та конфіскації майна.

Скільки всього представників кліру було репресовано в 1944–1945 роках на Одещині — невідомо. Багатьох священиків репресували саме за їхню пастирську місію, яку офіційна влада кваліфікувала як «антирадянську діяльність і агітацію» та звинувачувала цих людей одразу за ст. 54-10 КК УРСР. Серед них:

протоієрей Митрофан Георгійович Остапчук, 1882 р. н., українець, священик одеської Входо-Ієрусалимської церкви (на 2-й Заставі), заарештований 5 жовтня 1944 року *[7]*;

Олексій Тимофійович Пасічник, 1889 р. н., росіянин, священик церкви села Бірзула Котовського району Одеської області, заарештований 21 жовтня 1944 року *[8]*;

Гаврило Андрійович Хреновський, 1878 р. н., українець, священик одеського Ільїнського кафедрального собору, заарештований 27 листопада 1944 року *[9]*;

Зосим Сафронович Черкез, 1884 р. н., молдаванин, настоятель чоловічого монастиря в місті Балті Одеської області, заарештований 15 грудня 1944 року *[10]*;

Георгій Олексійович Сагайдачний, 1885 р. н., українець, священик одеської церкви святого Григорія Богослова, заарештований 13 січня 1945 року *[11]*;

Олексій Пасічник

Георгій Сагайдачний

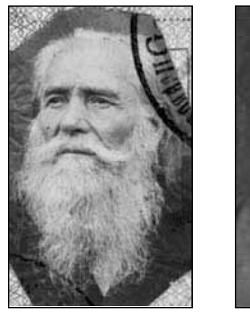

Пахомій Шкарупін

Андрій Голоносов

Пахомій Іванович Шкарупін, 1876 р. н., українець, священик одеського Ільїнського кафедрального собору, заарештований 24 лютого 1945 року *[12]*;

Андрій Іванович Голоносов, 1891 р. н., українець, священик одеського Успенського собору, заарештований 16 березня 1945 року *[13]*;

Антон Терентійович Грудко, 1893 р. н., українець, священик одеської Христо-Різдвяної церкви, заарештований 13 червня 1945 року *[14]*.

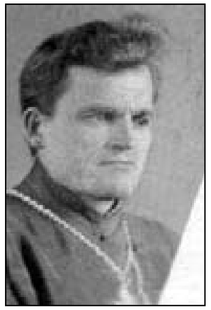

Антон Грудко

Петро Гдешинський

Всі ці арешти провадились 2-м відділом УНКДБ по Одеської області за звинуваченням по ст. 54-10 ч. 2: перебував на тимчасово окупованій німецько-румунськими військами території, під час проповідей провадив антирадянську агітацію, вихваляв окупантів, називав їх визволителями від більшовиків, здійснював наклепи на радянську дійсність тощо. Слідство, як правило, тривало близько двох місяців, в обвинувальному висновку повторювались звинувачення, пред'явлені під час арешту, з незначними доповненнями, взятими з протоколів допитів самих заарештованих. Вироки виносив військовий трибунал військ НКВС Одеської області (по справі Шкарупіна — Миколаївської області), засідання були закритими, без участі сторін обвинувачення та захисту, вироки у більшості засуджених також однакові — 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років та конфіскацією майна.

20 січня 1945 року такий вирок винесено Остапчуку, 31 січня — Пасічнику, 14 березня — Хреновському, 12 квітня — Черкезу, 15 травня — Сагайдачному, 14 вересня — Грудку. Шкарупін засуджений 31 травня до 8 років ВТТ, 5 років поразки в правах та конфіскації майна, Голоносов 11 червня — до 8 років ВТТ, 3 років поразки в правах, без конфіскації майна за його відсутністю. Подальші долі невідомі. Реабілітовані у 1992–1993 роках.

Трагічно склалася доля родини Гдешинських *[15]*. 25 жовтня 1944 року 2-м відділом УНКДБ по Одеській області за традиційним звинуваченням за ст. 54-10 ч. 2 КК УРСР («в період тимчасової окупації Одеси, працюючи священиком, провадив пораженську антирадянську агітацію в церкві...») заарештований Григорій Петрович Гдешинський, 1886 р. н., українець, священик одеської церкви св. Григорія Богослова. В ході слідства виявилося, що 27 липня додому повернувся його старший син Михайло, який вже 2 серпня був заарештований як «член організації українських націоналістів (ОУН), закинутий ворожою контррозвідкою в тил Радянської армії з завданням шпигунського характеру»*. На цій підставі всю родину Гдешинських звинувачують у тому, що вони переховували декілька днів свого сина та брата, і за цим звинуваченням 30 жовтня заарештовують молодшого сина — Петра (1919 р. н., українець, псаломник одеського Ільїнського кафедрального собору) та 20 грудня — доньку Марію

* Справа, за якою проходять Михайло Григорович Гдешинський, Святослав Йосипович Каранський та Микола Григорович Коваль, залишається «секретною», не переведена до фонду припинених справ і дослідникам не видається. Копії деяких документів цієї справи є в справі № 25307-п (опубліковані в 3-му томі «Одеського мартиролога», стор. 671–677).

(1925 р. н., українка, студентка Одеського університету). Всі діти Гдешинських звинувачуються у«зраді Батьківщини», Михайло за ст. ст. 54-1 «б», 54-11 УК УССР, Петро — ст. 54-1 «б» УК УССР, Марія — ст. 54-1 «а» УК УССР.

27 грудня складений обвинувальний висновок, згідно з яким батько, молодший син і дочка винні у тому, що не донесли на старшого сина та брата. 8 січня 1945 року трибунал відкладає розгляд справи трьох Гдешинських до винесення вироку Михайлові Гдешинському. 7 лютого військовий трибунал Одеського гарнізону засуджує Михайла до 20 років ВТТ, 5 років поразки в політичних правах та конфіскації майна. А 13 лютого 1945 року той самий трибунал виносить вирок його родині: Григорій Петрович та Марія Григорівна Гдешинські визначаються винними за ст. 54-12 КК УРСР («за невиказування»), Петро Григорович — за ст. 54-1 «г» (за те, що у 1942 році в битві під Сталінградом потрапив у оточення і полон до німців). Всі троє засуджені до ув'язнення у виправно-трудових таборах на 10 років з подальшою поразкою в політичних правах на 5 років. Батько відбував термін у Сибірському таборі НКДБ (звільнений 22 вересня 1954 року), діти — в таборах Магаданської області (Петро звільнений 11 березня 1952 року, Марія — 28 лютого 1953 року). Реабілітовані 17 лютого 1993 року. Михайло Гдешинський відбував термін ув'язнення в таборах Красноярського краю, звільнений 27 червня 1956 року, на 2005 рік не реабілітований.

Жертвами радянської репресивної системи стали й представники католицької церкви, не такої численної в нашому регіоні, як православна. Боротьба саме зі священиками-католиками була безкомпромісною і жорстокою, як у довоєнні десятиліття, так і після визволення від фашистів. Попри те що на Одещині навіть за румунської окупації було небагато католиків (переважно німці, поляки, французи), все ж римо-католицькі клірики вважалися органами НКДБ найнебезпечнішими. Єзуїтів, які слугували пастві у католицьких приходах, називали носіями антирадянщини, агентами Ватикану, що нібито дискредитували діяльність державно-партійного керівництва і навіть виступали проти створення фонду оборони СРСР.

Показовим є процес над двома католицькими священиками — єзуїтом, військовим капеланом П'єтро Леоні (1909 р. н., італієць, італійськопідданий, настоятель Одеського католицького костьолу) та ассумпціоністом (монах-католик, який проповідує у східному обряді) Жаном Ніколя (1901 р. н., француз, французькопідданий, священик Одеського французького католицького костьолу) *[16]*.

Кілька років тому український історик Юрій Данилюк описав трагічну долю цих людей. Цікаві біографічні матеріали викладені також в книзі дослідника католицизму Антуана Венгера «Рим і Москва» *[17: 540–543]*.

Леоні та Ніколя були заарештовані 29 квітня 1945 року 2-м відділом УНКДБ по Одеській області, звинувачені за ст. ст. 54-6 та 54-10 ч. 2 КК УРСР («...провадять профашистську агітацію, розповсюджують антирадянську літературу, ведуть розвідувальну роботу на користь іноземної держави»).

Леоні був особисто знайомий з Папою Римським Пієм XII і перед від'їздом в 1943 році до Одеси мав з ним розмову про призначення на службу в Одеський католицький костьол. На допиті в обласному управлінні НКДБ він заявив, що вважає, що його заарештували лише як католицького священика, що ніякого ворожого до радянської влади ставлення він не виявляв, а спростовував безбожність, захищав католицьку церкву і Папу Римського від звинувачень у контактах з фашистами. На запитання, чому він відмовлявся від активної пропаганди серед прихожан підписання на Державний грошовий займ і збирання грошей на оборону СРСР, відповів, що вважав таку

пропаганду в стінах церкви недоречною, не духовною справою, — проте у фонд оборони прихожани костьолу здали 1000 карбованців. Леоні також сказав, що підтримував збирання серед прихожан коштів для Червоного Хреста, для сімей фронтовиків та інвалідів війни *[16: 61–61 зв.]*.

У ході слідства справа була передана до Москви, і 13 вересня 1945 року затверджено обвинувальний висновок на обох заарештованих за ст. ст. 58-6, 58-10 ч. 2 КК РРФСР: «...були агентами Ватикану, вели на території СРСР шпигунську роботу та антирадянську агітацію...» 12 листопада 1945 року особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити обох католицьких священиків у виправно-трудові табори: Леоні — на 10 років, Ніколя — на 8. Останній відбував термін покарання у Воркуті (Комі АРСР) і лише у 1954 році, витримавши страждання й муки, зміг таки повернутися на батьківщину, до Франції.

Отже, нові хвилі репресій — напередодні Вітчизняної війни і в період її закінчення (на визволених територіях) — по суті не відрізнялися від масових репресій 30-х років. Причини, методи та наслідки терору залишалися незмінними, змінювалися й страждали лише люди, нові й нові люди, що потрапляли до лабетів репресивно-каральної системи.

Джерела та література

1. Одесский мартиролог. — Одесса: ОКФА, 2005. — Т. 3.
2. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12148. (До передачі в ДАОО — справа 22646-п архіву УСБУ в Одеській області).
3. Там само. — Спр. 3585 (попередній номер — 11314-п, справа у 3 томах; зараз — справи 3584, 3585, 3586).
4. Там само. — Спр. 3609 (попередній номер — 11340-п, справа у 2 томах; зараз — справи 3609, 3610).
5. Там само. — Спр. 6612 (попередній номер — 17051-п).
6. «Молва». — 1942. — 8 грудня.
7. Архів УСБУ в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 8489-п.
8. Там само. — Спр. 9048-п.
9. Там само. — Спр. 8960-п.
10. Там само. — Спр. 8650-п.
11. Там само. — Спр. 8700-п.
12. Там само. — Спр. 25157-п.
13. Там само. — Спр. 25027-п.
14. Там само. — Спр. 25123-п.
15. Там само. — Спр. 25641-п.
16. ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 12333 (попередній номер — 22851-п).
17. Венгер А. Рим и Москва. 1900–1950. — М., 2000.

Віра Фабіанська

Подвійна гра

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 15566-п архіву УСБУ в Одеській області)

Олександр Павлович Петровський народився у 1896 році в Одесі, українець, освіта початкова, член ВКП(б). Мешкав в Одесі. Партійний працівник. В період окупації Одеси за часів Великої Вітчизняної війни — секретар Одеського підпільного обкому КП(б)У. Заарештований у 1944 році, звинувачений у «зраді Батьківщини». Військовим трибуналом військ НКВС Одеської області 28 червня 1945 року засуджений до вищої міри покарання. Розстріляний 5 вересня 1945 року в Одесі. Реабілітований у 1966 році.

Олександр Павлович Петровський, секретар підпільного обкому компартії України в роки окупації Одещини румуно-німецькими військами, був розстріляний 5 вересня 1945 року як зрадник батьківщини згідно з вироком військового трибуналу військ НКВС Одеської області. Через двадцять років, 28 квітня 1966 року, він був посмертно реабілітований за ухвалою військової колегії Верховного суду Союзу РСР «за відсутністю в його діях складу злочину». З ініціативи й за прямої участі працівників Одеського обкому КПУ наприкінці 60-х — початку 70-х років у місцевому видавництві «Маяк» вийшло кілька книг про одеське підпілля в роки Великої Вітчизняної війни. У них Петровський представлений героєм, талановитим організатором опору окупантам.

Ким же в дійсності була ця людина, чиї вчинки так суперечливо трактували в різні роки, залежно від політичної ситуації в країні? Відповідь на це питання можна знайти в матеріалах його слідчої справи.

21 серпня 1941 року Одеський обком КП(б)У оприлюднив звернення «До громадян Одеси». По радіо, у газетах і листівках населення завіряли: «У радянського народу, вихованого партією Леніна, вистачить сили, волі, мужності, щоб захистити своє рідне місто». У цей же час за умов суворої таємності, виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 року, секретарі обкому Г. С. Сенін і Д. І. Найдек підбирали кадри підпільників, санкціонували закладення баз зі зброєю та продовольством, готуючись до здачі міста ворогу.

Кандидатура Петровського на роль секретаря підпільного обкому ні в кого з відповідальних партійних працівників сумніву не викликала: із пролетарів, закінчив Вищі курси при ЦК КП(б)У, любив керувати — хоч цехом консервного заводу, хоч завкомом кінофабрики, партосередком колгоспу або райпарткомом. У 1937–1938 роках, коли за надуманими обвинуваченнями знищувалися тисячі комуністів, Петровський не тільки уцілів — він зробив кар'єру, був переведений зі скромного заводського парткому до обкомівського відділу кадрів, а потім, відслуживши політруком у частинах Червоної армії

Повністю нарис опублікований російською мовою у книзі В. О. Фабіанської «Из небытия» (Одеса, 2003).

під час приєднання до СРСР західних земель України й Білорусії, став першим секретарем одного з найбільш престижних райпарткомів Одеси — Водно-Транспортного.

Він був безоглядно відданий доктрині, що згодом знайде переконливе підтвердження. Навесні 1944 року доля зведе Петровського у бухарестській королівській в'язниці з резидентом англійської розвідки Рікою Джоржеску; називаючи себе союзником СРСР, англійський розвідник проте критикував державний устрій цієї країни. Д. А. Нестерова (вона ж радянська парашутистка Віра Сіренко) згадує: «Жоржеску вважав, що Росія має занадто твердий режим, що заважає розвитку демократії, але Петровський його переконував, говорячи, що інакше Росію ніколи не можна поставити на ноги...»

Потрапивши під арешт у перші дні окупації Одеси, Петровський за інструкцією, отриманою від органів НКВС, дав підписку про співробітництво з румунською контррозвідкою. Ті, хто розслідував причини провалу в Одесі партійного підпілля, версію про інструкції відкинули з порога. Проте така інструкція існувала. От що про це розповів секретар підпільного Приміського райкому партії С. Ф. Лазарєв: «На останньому інструктажі в останніх числах вересня 1941 року або 1 жовтня 1941 року в приміщенні санаторію імені Дзержинського, проведеному групами по 4–5 чоловік, були зазначені завдання діяльності залишених у підпіллі працівників. Інструктаж проводив працівник одеського УНКВС, що повідомив, як треба поводитися у випадку арешту окупантами, а також про те, що якщо іншого виходу не буде, можна «співробітничати» з окупантами на користь нашої батьківщини. Тоді ми всі заявили, що краще пустити собі кулю в чоло, ніж співробітничати з окупантами. Інструктуючий на це сказав, що якщо не буде іншого виходу, а справа буде на користь нашої батьківщини, як виключення можна буде на це піти». На жаль, автор інструктажу залишився безіменним.

У безвихідну ситуацію Петровський потрапив незабаром після вступу румуно-німецьких військ у місто. Передумови для подібного розвитку подій були закладені ще в липні — жовтні 1941 року. Першою ланкою в ланцюзі драматичних обставин, що призвели до арештів і загибелі людей, був принцип, яким керувалися Сенін і Найдек при створенні підпільного секретаріату: не замислюючись про наслідки, вони залишили всіх райкомівських працівників на своїх місцях, в окремих випадках підвищуючи їх в «посаді». Схоже, організаторам партійного підпілля не спадало на думку, що на окупованій території залишається якась частина населення, знедолена радянською владою в роки громадянської війни, голодомору, єжовщини, і що серед цих людей можуть знайтись такі, хто забажає помститися комуністам. Спроби членів райкомів, яких прирікали на заклання, пояснити це сприймалися начальством як відхилення від мобілізації у воєнний час. Так сприймав це й Петровський, у якого ніколи не було розбіжності з думкою «верхів».

Розповідає колишній партсекретар ЦК на заводі імені Андре Марті І. Н. Вєдєнєєв: «У вересні 1941 року Петровський запросив мене до себе в райком партії і сказав, що він залишається секретарем підпільного обкому, а мені запропонував посаду секретаря Водно-Транспортного райкому партії. До цього в нас ніякої розмови не було, і я готувався до евакуації. Я відмовився і заявив, що готов працювати в тилу ворога у будь-якій місцевості, але не в Одесі, Херсоні, Миколаєві, де мене знають як керівного партійного працівника. Петровський наполягав на своєму і сказав, що я Одесі потрібний... Я направився до секретаря обкому Найдека. Останній підтримав Петровського. Я й тут не погодився... Через кілька днів мене викликав до себе секретар обкому Сенін, який тоді виконував обов'язки першого секретаря. Він оголосив мені, що за рішенням обкому партії я залишаюся секретарем Водно-Транспортного підпільного

райкому партії, і щоб я прийняв справи від Петровського. Я підкорився рішенню обкому і пішов приймати справи».

За роки роботи в партійних органах силовий підхід до прийняття рішень у сполученні з побожним відношенням до циркуляра й анкети ввійшли в плоть і кров Петровського. Військова обстановка давала простір для прояву такого стилю керівництва: часу на роздуми обмаль, команда зверху обговоренню не підлягає.

Немає виправдання партійному керівництву, що наказало залишитися на окупованій території комуністам-євреям. З часу приходу до влади фашистів у Німеччині та Італії радянські засоби масової інформації повсякденно повторювали про геноцид, якому піддається єврейське населення всюди, де з'являються кати зі свастикою на прапорах. Невже партійне керівництво області й міста так мало вірило тому, у чому переконувало маси? Чи знову життя людини не мало ніякого значення? Так чи інакше, але факти такі: першими жертвами окупантів, незважаючи на зміну помешкання й фальшиві паспорти, стали євреї-комуністи. У довідці, переданій Одеським обкомом компартії України в органи держбезпеки восени 1944 року, читаємо: «Крейнер С. повішений румунською контррозвідкою в жовтні 1941 року, Шестель І. Я. вивезений у Румунію в 1942 році... Ольшанецький розстріляний у листопаді 1941 року як єврей». Серед страчених і загнаних до гетто виявилися й зв'язкові Петровського: доцент Одеського університету Р. М. Сойфер, співробітник наукової бібліотеки Р. С. Кухар, секретар парткому університету Б. І. Малкіна.

У середині жовтня 1941 року підпільний обком складався з чотирьох міських і двох сільських райкомів. Причому останні об'єдналися на одній базі — в Усатівських катакомбах — і по суті представляли одну організацію. За твердженням секретаря Приміського підпільного райпарткому С. Ф. Лазарєва, вона діяла автономно: «Після окупації Одеси на пункти явок... від підпільного обкому ніхто не приходив... Райком діяв самостійно... Всім необхідним забезпечували себе самі».

Останньою ланкою в ланцюзі помилок, допущених напередодні окупації організаторами партійного підпілля, було закладення бази зі зброєю й продовольством, а також облаштованість конспіративної квартири для першого секретаря у дворі артілі «Інхімкомбінат» на вулиці Болгарській, 72, за два кроки від будинку № 74, де мешкала родина Петровського: мати, сестра з чоловіком і дитиною, інші родичі. Тут Олександра Павловича знали всі сусіди й ставилися до нього по-різному. З'являтися в цих місцях для партійного лідера було рівнозначно явці з повинною в румунську поліцію. Не врятував би Петровського й вибух цехів артілі, що планувався в ніч з 15-го на 16 жовтня. Він міг спричинити руйнування сусідніх будинків, а це ще більше ускладнило б становище секретаря підпільного обкому. Але сапери з невідомої причини не виконали наказ, будинок уцілів й автоматично підпадав під контроль окупаційної влади. Петровському залишалося терміново покинути це житло у перший же день окупації міста — 16 жовтня 1941 року. Він вирішив перейти на конспіративну квартиру, призначену для його дублера, Сергія Семеновича Сухарєва, на Ближніх Мельницях, по Другій Табірній вулиці, 15, у будинку комуніста з «Январки», що евакуювався, Георгія Закушняка. Поклавши до валізи речі першої необхідності, записну книжку зі структурою підпільного обкому, шифрами, паролями і явками, залишені для потреб підпілля 600 золотих царських рублів і 9 масивних золотих хронометрів, Петровський вручив її своїй сестрі Вірі Павлівні Судник і велів їй іти на Ближні Мельниці. Сам він ішов віддалік. Він сподівався, що молода жінка з валізою не приверне уваги румунських патрулів. Обоє благополучно досягли цілі. Олександр Павлович щиро радів удачі. Він і не підозрю-

вав, що зробив перший крок до провалу підпілля, показавши сестрі свій новий притулок. Віра Павлівна не мала поняття про існування підпільного обкому. Вона думала, що її брат й інші комуністи просто не встигли евакуюватися. Її візити на Табірну вулицю були регулярними. За дорученням брата вона віднесла додому й приховала в мішку із сіллю заповітну записну книжку й більшу частину золотого запасу. Вона ж приносила для брата гарячу їжу, тому що за час перебування на відповідальних посадах він відзвичаївся від консервів із сухарями, припасених у схованці для нелегалів. Так конспіративна квартира перестала бути такою.

20 жовтня 1941 року, вертаючись додому після чергового візиту на Ближні Мельниці, Віра Павлівна побачила, як румуни ведуть під конвоєм її чоловіка. Вона кинулася до нього, бажаючи довідатися про причину арешту, і відразу була схоплена жандармами. У школі-новобудові на Болгарській вулиці, перетвореній у в'язницю для заручників, Вірі пред'явили ультиматум: або вона вкаже місцезнаходження брата, або буде розстріляна вся родина: мати, чоловік, чотирирічний син і вона сама. І жінка зробила свій вибір...

21 жовтня 1941 року о другій годині дня до будинку, де продовжували ховатися Петровський і Марков, під'їхала вантажна машина з румунськими жандармами. Вони оточили будинок і наказали Петровському вийти з укриття. А. М. Марков згадує: «Петровський, не говорячи ні слова, відразу ж через запасний хід вийшов у двір. Я пішов за ним. Бачачи, що він вийшов на вулицю, Віра Судник стала кричати йому: «Сашенька, іди, тобі нічого не буде». Піднявши руки вгору, Петровський пішов до машини. Його запитали: «Де шофер?». Не чекаючи його відповіді, я теж вийшов до машини».

Петровський мав зброю, але, як записано в його свідченнях, даних в органах держбезпеки в 1944 році, він непомітно викинув браунінг у високий бур'ян.

Маркову призначено було стати також свідком початку подвійної гри, що повів після арешту секретар підпільного обкому. «У ніч на 23 жовтня 1941 року, — розповідав він, — Петровський, повернувшись з допиту, заявив мені, що він у зв'язку з певними обставинами, про які не сказав, зізнався румунам у причетності до підпільної партійної організації й виявив згоду на співробітництво з румунською контррозвідкою». Ставкою Петровського в затіяній ним відповідно до пам'ятної інструкції грі з ворожою контррозвідкою була таємниця складу зброї на Табірній, в підвалі дому, де він ховався. Заради справедливості треба відзначити, що склад потрапив до рук окупантів зовсім не з подачі Петровського. Трофейні румунські документи свідчать, що їх видав колишній бригадир майстрів під'їзних колій з «Январки», незадоволений радянською владою, — Михайло Чаюк (Чиолак).

Про інші поступки, зроблені Петровським румунській контррозвідці в процесі вербування, говориться в протоколі допиту капітана Пеунеску (він же Олександр Фулга): Петровський передав «нам шифр, що був у нього, який ми сфотографували й відправили до центру «Б», указав місцезнаходження рації, але вона до нас була знайдена румунськими солдатами».

Петровського звільнили 25 жовтня 1941 року, коли вулиці й сквери Одеси являли собою ешафоти. Капітан знав, коли найкраще «у виховних цілях» відпустити завербованого в'язня. Після вибуху будинку УНКВС на Маразліївській (Енгельса), де розмістилися штаб 6-ї румунської армії й адміністрація Трансністрії, «румунські й німецькі окупаційні частини і каральні органи, — свідчив Пеунеску, — приступилися до масового безладного знищення радянських громадян в Одесі. Не було такого кута і стовпа в місті, де не валялися й не висіли розстріляні... Убивали й вішали радянських громадян всі, кому тільки цього хотілося».

Олександр Павлович вдивлявся в обличчя страчених, пізнавав багатьох, з ким доводилося працювати, спілкуватися. Але не страх сковував йому душу, а жадоба помсти. Зв'язним Катерині Кагальській і Зінаїді Мойсейчик дав завдання зв'язати його із своїм заступником Сухарєвим і секретарями підпільних райкомів. З'ясувалося, що на багатьох конспіративних квартирах хазяї відсутні, секретар Водно-Транспортного райкому Вєдєнєєв осліп, а попереджений про вербування Петровського Сухарєв зустрічей з ним уникає, посилаючи на явки свою зв'язну Франческу Левенець. Кагальській вдалося встановити зв'язок з Олексієм Карачевцевим, який і був призначений секретарем райкому замість Вєдєнєєва.

Одночасно Олександр Павлович зустрічався з Пеунеску, вручав йому липові шифровки, нібито отримані з ЦК.

Секретар підпільного обкому розумів, що так довго тривати не може, і після довгоочікуваної зустрічі із Сухарєвим, що запропонував передати йому керівництво партійним підпіллям, Петровський, не погодившись, вирішив перейти на нелегальне положення. У першій половині березня 1942 року він відправив капітанові Пеунеску похлоп'ячому зухвалий лист із погрозою організувати вибухи румунських адміністративних будинків у випадку арешту його родини і став ховатися на вцілілих конспіративних квартирах.

Він був твердо переконаний в успіху цієї акції. Однак румунський контррозвідник був не настільки наївний, як того хотілося Олександрові Павловичеві. Капітан заарештував усю родину «резидента-втікача» і продовжував вести стеження за його зв'язковими, про що Петровський не здогадувався. «Я не допускаю думки, — стверджував він у судовому засіданні військового трибуналу військ НКВС, — що Пеунеску, звільнивши мене 25 жовтня 1941 року, встановив за мною спостереження й цим шляхом виявив усіх людей, з якими я був зв'язаний». Але є й інші дані — заява самого Пеунеску, зроблена ним на допиті 28 січня 1948 року: «Не довіряючи Петровському, я встановив за ним спостереження».

Після вербування Петровський відвідував своїх зв'язкових за місцем їхнього мешкання, а не на явках, чим порушив елементарні правила конспірації. У доповіді секретної служби інформації (ССІ) від 12 червня 1943 року, представленій у військовий кабінет при голові Ради міністрів Румунії, говорилося: «Один з наших внутрішніх агентів зумів засікти одного з керівників підпілля. За цією персоною було встановлене спостереження. За допомогою цього методу крок за кроком виявлені й ліквідовані керівники партійного підпілля». Чи не про Петровського йшлося в доповіді?

З перших днів окупації на жителів Одеси обрушилися шквал репресій і потоки дезінформації. Існує погляд, що окупаційний режим на території, зайнятій румунськими військами, був відносно м'яким. Проте, за даними обласної комісії, наявними в архівно-слідчій справі, за період панування загарбників на Одещині були розстріляні, повішені, спалені або закопані в землю заживо, заморожені, доведені до голодної смерті, загнані у гетто 52 696 радянських громадян, з них 4928 дітей. Населення вбивали й морально: «Молва», «Одеська газета», місцеве радіомовлення дружно сповіщали, що «у найближчі дні» у Москві відбудеться парад німецьких військ, а на Далекому Сході наступають японські війська. Правда, розмови про паради незабаром вщухли, але й про контрнаступ Червоної армії під Москвою помовчували. А люди хотіли знати правду, адже на Великій землі жили, боролися рідні й близькі.

З двох завдань, поставлених ЦК перед партійним підпіллям, — вести агітацію серед населення і чинити диверсії, — Петровський на перше місце поставив пропаганду. «Пе-

тровський давав вказівку ніяких активних дій проти окупантів не проводити, а займатися активним залученням нових осіб у підпільні організації», — показували в 1944 році свідки на слідстві в справі підпільного обкому. В органах держбезпеки це розцінили як зраду батьківщини. Але той, хто поквапився застосувати до секретаря підпільного обкому статтю 54-1 «а» КК УРСР, не ходив у жовтні 1941 року вулицямих, перетвореними в ешафоти, не читав наказів окупантів, де говорилося, що «мешканці й двірники будинків відповідають своїм життям за зникнення, псування або знищення військових матеріалів... що перебувають на їхній дільниці...» («Одесская область в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов. Документы и материалы». Одеса, 1970. Документ № 88).

Вступаючи в конфлікт із максималістами, які виношували плани знищення електростанції і військових шпиталів, Петровський прагнув уникнути невиправданих жертв. Він мріяв про підготовку в місті збройного повстання при наближенні радянських військ. За його розрахунками, це повинне було відбутися не пізніше 1943 року. І листівки з відомостями від радянського інформбюро служили, на його думку, зімкненню однодумців. Оселившись на вулиці Ясній, 4, він, незважаючи на найсуворішу заборону румунської влади, зберігав радіоприймач, слухав Москву, організував виготовлення листівок на друкарській машинці.

Ряд обставин змусив Петровського переглянути анкетний принцип відбору людей для підпільної боротьби. Благополучні анкетні дані підвели його при призначенні Олексія Карачевцева секретарем райкому. Той виявився авантюристично настроєною, необережною і слабкою людиною. З весни 1942 року Петровський всі частіше покладається на інтуїцію. Він не побоюється призначати керівниками підпільних організацій комуністів, які в 30-ті роки зазнали необґрунтованих репресій, а те й безпартійних патріотів. Так до керівництва підпільними райкомами прийшли Михайло Решетников, Марко Євстратенко, Леонід Ковальський, Володимир Добровольський.

Однак повністю відійти від стереотипів, що сформувалися у нього в минулому за часів перебування на керівних постах, Петровський так і не зумів, хоча цього вимагали неординарні умови діяльності в підпіллі. І в роки окупації він залишався адміністратором, що не мислить себе без паперової метушні. Він «увів письмову звітність про проведену підпільну роботу кожного місяця 15 числа», — показував на слідстві Решетников. Петровський зажадав від Сухарєва при врученні йому частини золотого запасу розписки, складеної за всією формою, яка, потрапивши згодом у руки румунської контррозвідки, допоможе їй установити роль Сергія Семеновича в одеському партійному підпіллі. І педантизм Петровського коштував життя його дублерові.

Петровський безперестанно піклувався про зміцнення свого авторитету, навіть якщо для цього була потрібна неправда. У лютому 1943 року він призначає Решетникова своїм заступником «за рішенням ЦК», зв'язок з яким був відсутній, дискредитуючи тим самим Сухарєва, до якого прислухалися багато комуністів. Щоб спілкування секретаря підпільного обкому «з товаришем з ЦК» виглядало правдоподібним, Олександр Павлович доручає своїм підлеглим підготувати до його прибуття конспіративну квартиру, у яку ніхто так і не з'явився.

Петровський, видаючи бажане за дійсне, редагує відомості від радянського інформбюро. 25 серпня 1942 року в інструкції, складеної ним для сільських підпільних райкомів (з якими не було зв'язку), він повідомляє про те, що «союзники — Англія та Америка — створили другий фронт у Франції, союзні війська форсували... Сену».

Закінчивши два курси залізничного училища, Петровський вважав себе досить компетентним і в технічних питаннях. В одній з інструкцій він рекомендує «простий спосіб» пускати під укіс військові ешелони: «відгвинчують гайки на стику двох рейок, виймають з 3–4 шпал костилі, закріплюють мотузку, кілька метрів, і коли наближається поїзд, відтягають мотузку...» Інженер з вищою технічною освітою Добровольський розкритикував ці рекомендації: «Цей метод я вважав небезпечним, тому що він пов'язаний з шумом і тривалою роботою на полотні залізниці, тому мною був сконструйований клин... Петровський застосування клина тимчасово призупинив». Чи міг вдіяти інакше партійний діяч, що підписував свої розпорядження псевдонімом Г. В. Плеханова — Валентинов? Авторитет ставленика ЦК КП(б)У повинен був залишатися непорушним навіть на шкоду справі.

У березні 1943 року, після розгрому німецьких армій під Сталінградом і у зв'язку з розкладанням, що почалося у військах загарбників, румунські каральні органи, зібравши, як їм здавалося, досить оперативних даних, провели масові арешти серед підпільників Одеси. Усього заарештували приблизно 400 осіб (за іншим даними — близько 600). З них тільки невелика частина була безпосередньо пов'язана з підпільним обкомом партії. Інші входили до стихійно виниклих груп і організацій. Петровського заарештували 19 (за іншими свідченнями — 21) квітня 1943 року.

Група одеських підпільників, заарештованих румунською сигуранцею в березні 1943 року

Карателі зробили все, щоб скомпрометувати секретаря підпільного обкому: підписана ним у жовтні 1941 року згода співробітничати з румунською контррозвідкою пред'являлася арештованим під час допитів і вводила їх у стан шоку; у місцях ув'язнення тюремники створювали для нього поліпшені умови утримування; серед ув'язнених була пущена чутка, начебто його невдала спроба самогубства при арешті — не більш ніж інсценівка. Ув'язненим пред'являлася й записна книжка зі структурою підпільного обкому й записами про виконувані підпільниками завдання. При цьому, звичайно, замовчували, що схованку із записною книжкою видав Петро Лошкарєв, не витримавши тортур своєї дитини. Так створювалася легенда про Петровського-провокатора, підкріплена ще й тим, що його не судили разом з усіма «обкомівцями», а відправили як заручника до Бухареста.

Матеріали архівно-слідчої справи свідчать про те, що далеко не всі повірили в легенду про Петровського-провокатора. Але вона сіяла сумніви в душах змучених катуваннями людей, а це було не кращим засобом для зміцнення їхньої волі й мужності...

А заарештований удруге Олександр Павлович знову повів «гру» як умів: ішов на компроміси зі слідством, підтверджував причетність до партійного підпілля вже викритих, говорив одне — робив інше. З нього брали приклад рядові комуністи, теж не дуже обізнані в подібній справі...

Більше півроку катувань, яким піддавалися підпільники, дали румунській контррозвідці значно менше відомостей, ніж записник Петровського. Співвідносячи показання ув'язнених із нотатками, що були в ній, начальник румунського розвідувального відділу центру ССІ капітан Аргир (він же Микола Галушкін) дійшов висновку, що обком існував тільки на папері й діяльності ніякої не проводив: «жодна з осіб, записаних у книжці, не працювала, вони були записані по розсуду Петровського... У цьому записнику були занотовані інструкції й вказівки з області фантазії з метою створити собі алібі для майбутнього... В Одесі я констатував, що ані Петровський, ані інші не мали необхідної бази для того, щоб служити своїй справі».

Однак, звітуючи перед високим начальством, одеське відділення румунського юридичного бюро ССІ відтворило саме «фантазії» із записника Петровського, проілюструвавши їх колективним фото всіх заарештованих навесні 1943 року членів підпільних організацій — і обкомівських, і виниклих стихійно. Бажаючи підкреслити свої заслуги в боротьбі з більшовиками, співробітники з ССІ писали в повідомленні: «Сукупність усього викладеного свідчить, що підпільний обком партії через свого секретаря Петровського Олександра, залишеного в Одесі з підривною місією, і через своїх членів проводив інтенсивну діяльність, завербовуючи до організації численних нових членів, розгорнув широку більшовицьку пропаганду, поширюючи інформаційні й підривні листівки, що писалися після таємного прийому передач московської радіостанції, відомостей радянського інформбюро і містили відомості про положення на фронтах і про події, несприятливі для окупантів».

Румунська влада проводила в окупованій Одесі політику батога і пряника, тому восени 1943 року амністувала кілька сотень ув'язнених. У військову прокуратуру були передані справи на 101 особу. З них 87 проходили в справі підпільного обкому. У порівнянні з костоломами із сигуранци спілкування з прокурором здалося підслідним майже гуманним: він кожного запитував, чи не піддавалися ув'язнені катуванням, чи не обмовили вони себе й інших. Ще ліберальніше повелися судді з «Курце марціалє», прозваного одеситами «Палацем смерті». Цього разу тільки один з «обкомівців» був присуджений до страти — Р. М. Сойфер, доцент кафедри марксизму-ленінізму, єврей, комуніст. На допитах він поводився героїчно, за що кати перебили йому в декількох місцях руки залізним прутом. С. С. Сухарєва присудили до 10 років каторжних робіт, вбивши його пізніше «при спробі втечі». Більшість тих, хто представ перед військовим судом, були присуджені до порівняно невеликих термінів ув'язнення. Секрет цього «лібералізму» розкрив Марко Євстратенко: «Були підкуплені члени суду, взявши... за зм'якшення вироку значну суму грошей».

29 березня 1944 року Петровського під охороною відправили до Бухареста, у військово-політичну в'язницю, звідки 5 квітня 1944 року перевели у табір для військовополонених. Коли Румунія вийшла з війни з Радянським Союзом, німецькі військові підрозділи обстріляли табір. Полонені розбіглися. 15 вересня 1944 року Петровський разом із співтабірником Бантюком (колишнім капітаном ЧМП, який у період окупації Одеси працював на ремонті Успенського собору, того самого, на якому 7 листопада 1943 року був піднятий червоний прапор) повернувся додому. У ніч на 16 вересня Олександр Павлович склав тези звіту про роботу підпільного обкому і вранці з'явився в обласний комітет КП(б)У, прихопивши з собою залишок золотого запасу: дві пари золотих годинників і 15 золотих рублів.

Всі секретарі обкому, що готували в Одесі партійне підпілля, повернулися з евакуації і знову перебували на своїх робочих місцях. Жоден з них не побажав прийняти Петровського. У приміщенні обкому Петровський і був арештований. Органи державної безпеки заарештували також майже всіх учасників одеського підпілля, які були репресовані окупантами — як партійних, так і безпартійних. Вони представлять перед судом військового трибуналу військ НКВС Одеської області й будуть присуджені до різних термінів ув'язнення в спецтаборах для зрадників батьківщини. Їхня провина полягала в тому, що вони під тортурами в сигуранці визнали себе причетними до підпільних груп і після цього залишилися живі.

Суд над Петровським відбувся 28—29 червня 1945 року. Напередодні суду, 13 червня, Олександр Павлович написав записку на ім'я голови трибуналу — відмову від адвоката: «Я не вважаю себе злочинцем перед Батьківщиною, повернувшись із румунських катівень, не збираюся захищати себе від радянського правосуддя, а тому відмовляюся від захисника».

Суд присудив його до вищої міри покарання — розстрілу.

Через двадцять років в Інституті історії партії ЦК КП України почнуть розбирати трофейні румунські архіви й знайдуть звіти ССІ з характеристиками масштабної діяльності підпільного обкому на Одещині. 27 червня 1964 року ЦК КПУ направив до Одеського промислового обкому партії листа, у якому запропонував разом із сільським обкомом розглянути матеріали про діяльність партійного підпілля «на основі матеріалів, що надійшли в ЦК з Інституту історії партії ЦК КПУ».

Справа про підпільний обком переглядалася в органах держбезпеки області і республіки, у військовій прокуратурі Одеського військового округу. 28 травня 1965 року УКДБ по Одеській області направило військовому прокуророві листа такого змісту: «Аналіз матеріалів попереднього слідства і додаткової перевірки дає підставу зробити висновок, що в діях Петровського не вбачається навмисна зрада радянській державі й комуністичній партії, його дії не перебувають у причинному зв'язку з арештами учасників одеського підпільного обкому. Дача згоди Петровським співробітничати з румунською контррозвідкою у 1941 році з'явилася вдаваною, за допомогою чого він мав на меті вирватися з рук ворога, щоб згодом продовжити боротьбу проти окупантів. Таким чином, у діях Петровського немає суб'єктивної сторони складу злочину, що передбачає зраду батьківщини, притягнутий він до кримінальної відповідальності й засуджений по даній справі необґрунтовано, підлягає реабілітації».

18 квітня 1966 року після ретельного розгляду матеріалів справи був поданий протест головного військового прокурора. У ньому говориться: «Не вбачаючи в діях Петровського, поставлених йому за вироком, зради батьківщини, треба разом з тим відзначити, що Петровський у практичній роботі зробив ряд помилок і неправильних дій, які у сукупності з іншими обставинами негативно позначилися на організації та діяльності партійного підпілля і у певній мірі полегшили діяльність румунської розвідки по встановленню учасників підпілля».

28 квітня 1966 року ухвалою військової колегії Верховною суду Союзу РСР смертний вирок було скасовано...

Володимир Смирнов

«О дайте, дайте мені волю...»

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 8592-п архіву УСБУ в Одеській області та спогадів дочки)

Микола Петрович Савченко народився у 1899 році в Курській губернії, росіянин, освіта незакінчена вища, позапартійний. З кінця 30-х років мешкав в Одесі. Соліст Одеського театру опери та балету. Заарештований у 1944 році за звинуваченням у «антирадянській діяльності». Звільнений через чотири місяці ув'язнення. Помер у 1970 році.

Хто хоч раз слухав Миколу Петровича Савченка, не може забути тембру його проникливого голосу. Незабутнім був і його дует з відомим одеським тенором Нилом Георгійовичем Топчієм. Голос Савченка неодноразово порівнювали з голосом Шаляпіна.

Як відомо, Шаляпіну в пошуках свободи довелося емігрувати з Росії. Документи архівно-слідчої справи, що зберігається в одеському управлінні СБУ, і спогади дочки співака свідчать про те, що Савченку також завжди було притаманне прагнення до свободи, яку у нього намагалися відняти в буквальному сенсі слова. Протест проти дріб'язковості навколишньої партійно-обивательської дійсності вилився у нього в пагубну пристрасть до алкоголю, про що знали багато одеситів.

Микола Петрович Савченко народився 14 серпня 1899 року в селі Герцовка Рокитянського повіту Курської губернії в родині священика. (Батько — П. І. Савченко помер у 1932 році.) Після закінчення духовної семінарії у 1917 році майбутній співак працював псаломником у селі Слобода Курської області й одночасно вчителював. У 1920 році його призвали до Червоної армії; і там він продовжував працювати вчителем у 15-й Сиваській дивізії. У 1923–1924 роках Савченко навчався у Харківському музично-драматичному інституті, як у той час називали консерваторію. Одночасно він продовжував учителювати, працюючи в харківському Будинку інвалідів. 1925–1931 роки він проводить у Москві, де вчиться сценічному мистецтву в студії К. С. Станіславського.

Згодом Микола Петрович писав, що тільки завдяки Станіславському і його системі в Радянському Союзі зберігся «аромат справжнього мистецтва». Саме Станіславського Савченко вважав своїм головним вчителем. Після закінчення студії Микола Петрович працює оперним артистом у театрах Свердловська (1931–1932), Харкова (1932–1933), Одеси (1933–1934), Києва (1934–1936). І скрізь, де йому довелось працювати, у нього залишалося багато друзів і шанувальників.

Повністю нарис опублікований російською мовою у 1-му томі книги В. О. Смирнова «Реквием ХХ века» (Одеса, 2001).

У 1926 році відбулося весілля Миколи Петровича й Олени Іллівни Николаєнко, 1909 року народження, дочки майстра з обробки шкір. Псаломником на вінчанні виступав батько Миколи Петровича. У 1932 році в родині Савченків з'являється дочка Галина, а в 1938 році — син Валерій. 1936–1939 роки родина Савченко проводить у Свердловську, де молодий вокаліст виконує перші ролі у Свердловському оперному театрі.

Як згадує Галина Савченко, до батька часто зверталися із самими різними проханнями: про влаштування на роботу, з побутовими питаннями тощо. Оскільки він мав незмінний авторитет, до його дзвінків у міський комітет партії й інші інстанції прислухалися. Тому багато прохань виконувалися. Він зберіг віру у Бога й допомагав бідним, віддаючи гроші, їжу, одяг.

У 1939 році родина Савченків переїхала до Одеси, де до 1959 року Микола Петрович працював прем'єром оперного театру і одержав звання заслуженого артиста.

Савченко важко пережив прийнятий у 1940 році типово радянський захід влади: закріплення артистів обласних театрів тільки за сценою даного театру. У такий спосіб публіка мала слухати тільки тих самих закріплених за провінційними театрами артистів. У театрах ставилися тільки «політично витримані» спектаклі. Так «радянське панування», як писав потім Микола Петрович, призвело до падіння театру.

Початок війни різко змінив звичний хід життя. Савченко хотів евакуюватися разом з родиною, про що заявляв заступникові директора театру Линському. Але той не зміг організувати евакуацію артистів у тил Радянського Союзу. До того ж хворів син співака Валерій. Микола Петрович разом із бригадою артистів виступає на летучих концертах і кілька разів чудом врятовується від бомб. Так, відразу після концерту на залізничному вокзалі туди впали німецькі бомби.

Якось улітку 1941 року, направляючись додому на 12-ту станцію Великого Фонтана, де на дачі знаходилася його родина, Микола Петрович встиг вийти на своїй зупинці — і отут у трамвай потрапив снаряд, були жертви.

Після того як Одеса була здана румуно-німецьким окупаційним військам, родина Савченків ховалася у червоному куточку оперного театру. Вважалося, що стіни «храму мистецтва», як називав театр Микола Петрович, збережуть життя. Більшість будинків навколо були перетворені в руїни, і тільки щасливий випадок врятував театр від бомб.

Із приходом окупаційних військ перед жителями Одеси встала нагальна проблема пошуків заробітку. Для артистів єдиною можливістю існування було поновлення роботи театру. Але крім чисто матеріальної існувала й інша причина швидкого поновлення роботи театрів, газет, вузів після здачі Одеси. Для багатьох представників інтелігенції, потерпілих від радянських репресій, втомлених настирливою пропагандою будівництва ефемерного комуністичного суспільства, у нових умовах наступив період своєрідної ейфорії «рятування від більшовизму». Про це багато хто в той час заявляв цілком відкрито.

Як згадує Галина Миколаївна, незабаром надійшов донос у сигуранцу, що Савченко — заслужений артист, залишений для підривної роботи. Проте Микола Петрович стає режисером-постановником Одеського оперного театру. По 12–15 разів на місяць він виступає у головних ролях. Їм були поставлені «Борис Годунов», «Царська наречена», «Демон», «Євгеній Онєгін». Родина Савченків оселилася у Театральному провулку, 16, квартира 3, поруч із оперним театром. Але пристрасть Миколи Петровича до алкоголю заважала його роботі, і періодично він перебував під домашнім арештом, щораз за два-три дні до нової постановки. Бувало що до театру на спектакль Миколу Петровича конвоювали румунські солдати. Навесні 1942 року Савченко разом з бу-

фетницею театру Сорокіною навіть був доставлений до 9-го району поліції. Йому було пред'явлене обвинувачення «у зриві спектаклів шляхом випивок»; буфетницю ж обвинуватили в споюванні прем'єра. Але незабаром обох звільнили.

Як провідному артистові, Савченку доводилося брати участь у концертах на різного роду офіційних банкетах. Так, у травні 1943 року в Одесу на відпочинок приїхав румунський маршал Антонеску. Він був присутній на постановці опери «Царська наречена». Після спектаклю директор відділу мистецтв примарії Руссу відвіз артистів на трьох машинах на дачу до Антонеску. У концерті разом з Миколою Петровичем брали участь провідні артисти: Тетяна Михайлівна Єгунова, Ольга Костянтинівна Сильсіна, Василь Іванович Случановський, Методій Семенюта, Олена Попова й інші. Савченко виконував арію Мизгіря, романси «На теплому синьому морі», «Прощай, радість моя» тощо.

Згодом у Будинку вчених був улаштований ще один закритий концерт, де була присутня меценатка графиня Гога. Після концерту в присутності губернатора Алексяну, міського голови Пинті і графині Миколі Петровичеві та іншим артистам були вручені подарунки від Антонеску за участь у концерті на його дачі. Прем'єр тоді одержав золотий годинник, який щоправда потім був «націоналізований».

За призначенням дирекції оперного театру Савченко зі своїми колегами брав участь у різних банкетах з приводу приїзду румунських міністрів і гостей з інших країн. Одного разу на банкеті, де були присутні міський голова і губернатор, вибухнув скандал. Микола Петрович посперечався з губернатором, кричав «Ми вас переможемо» і зрештою показав йому дулю. Присутня на банкеті сусідка Савченка, акторка Віра Адамівна Губерт, передала його дружині, що після того, що відбулося, його можуть розстріляти. На це Олена Іллівна відповіла: «А ось він спить!»

Часто доводилося Миколі Петровичеві використовувати свій авторитет для допомоги самим різним людям. Чергова оперного театру Орлова просила допомогти своїй колишній сусідці по квартирі Герус, яку румуни тричі заарештовували. Савченко разом з Орловою відвідав претора Одеси підполковника жандармерії Нікулеску і говорив з приводу Герус з його ад'ютантом Чабану. Хоча Микола Петрович особисто нічого не знав про Герус, він двічі підтвердив, що вона не є комуністкою.

Улітку 1943 року Савченко разом з Топчієм звернулися до відділу праці з проханням зняти з обліку військовополоненого інженера Бориса Лихницького. (Надалі Лихницький працював в облвиконкомі.) Тоді ж Савченко виступив свідком на суді над робітником оперного театру Обуховим. Микола Петрович дав позитивну характеристику Обухову, і той після суду був звільнений з-під стражі.

Перед вступом частин Червоної армії прем'єра спробували вивезти до Німеччини. За ним був посланий німецький солдат, який конвоював його в Малий провулок, 10. Виявилося, що конвоїр мав намір здатися в полон і привів Миколу Петровича на свою квартиру, де й був узятий у полон ад'ютантом полковника Червоної армії Рябовим. Савченко тоді просив червоноармійців, щоб з полоненим солдатом нормально поводилися.

Після 10 квітня 1944 року на Миколу Петровича посипалися листи від знайомих евакуйованих артистів із усілякими дорученнями: доглянути за залишеною квартирою і речами, сприяти в одержанні дозволу на в'їзд до Одеси тощо. Однак виконати всі ці доручення він не встиг.

24 травня 1944 року в УНКДБ по Одеській області була прийнята постанова щодо його арешту у зв'язку з обвинуваченням у роботі в оперному театрі в роки окупації Одеси, публікацією антирадянських статей у газеті «Молва» і службі в німецькій розвідці. Останнє обвинувачення засноване на заяві, поданій в УНКДБ далеким родичем Миколи Петровича Л. Ф. Барановським. У заяві переплутані по батькові Савченка й назва театру, але сказано, що той «хвастав, що 10 років працював у німецькому гестапо», передавав потрібні відомості, а при царській владі був офіцером.

29 травня Миколу Петровича Савченка заарештували. Допити відбулися 29 травня, 3 червня, 19 і 20 липня. Допити свідків М. В. Чикіної (Герус) і М. Г. Орлової — 26 і 27 липня. Арештований категорично заперечував усі звинувачення, але положення його було досить серйозним. Судячи з результатів аналогічних справ «викритих» представників одеської інтелігенції, йому реально загрожував 10-літній тюремний термін і ймовірна загибель у таборах. Але друзі змогли його врятувати. Як згадує Галина Миколаївна Савченко, київська співачка Зоя Гайдай мала доступ до М. С. Хрущова. У результаті її клопотання вночі 18 вересня 1944 року за розпорядженням начальника УНКДБ по Одеській області полковника держбезпеки Лебіна Микола Петрович був звільнений з-під варти й доставлений до себе додому. У справі є датована 19 вересня 1944 року постанова про припинення карного переслідування через відсутність «компромату».

Надалі одеська партійна влада проявляла помірну прихильність до популярного співака. Йому була надана квартира у відбудованому будинку на Грецькій вулиці, він одержав орден Трудового Червоного Прапора. У 1959 році Микола Петрович вийшов на пенсію. Останнім спектаклем, у якому він виступав, була «Царська наречена». Напевно, він згадував тоді на сцені слова зі своєї статті «Царська наречена», опублікованої 3 березня 1942 року: «Мистецтво не робить поступок тим, хто здійснює насильство над ним. За насильство мистецтво згодом жорстоко мстить. Артист на сцені втілює життя людської душі, по-справжньому вільної».

16 лютого 1970 року Миколи Петровича Савченка не стало. У той день відомий хормейстер Д. С. Загрецький на репетиції хору в оперному театрі сказав: «Сьогодні вмер другий Шаляпін. Прошу встати! Репетиції сьогодні не буде!» Як згадує дочка співака, ховали його з Будинку актора, а не з його рідного театру. Не був виконаний його заповіт про виконання його улюбленої увертюри до «Царської нареченої» Римського-Корсакова. Заупокійну службу вів регент собору М. Вірановський. На закінчення наведемо слова зі статті в газеті «Молва»: «М. П. Савченко, як і всі великі артисти, не впливає на глядачів, а робить щось більше: він відкриває дійсність і вселяє в глядачів щось з Абсолютного... Він завойовує глядача навіть тоді, коли не співає. Це означає, що він передає драму, її зміст тільки рухами або простими жестами... Він не просто співак, а оперний артист, тому що просто співак співає, щоб співати, у той час як М. П. Савченко співає, щоб втілити биття життєвого пульсу».

Володимир Смирнов

Засуджений ректор університету

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 24648-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Павло Георгійович Часовников народився у 1877 році в Саратовській губернії, росіянин, освіта вища, позапартійний. Хірург, професор Одеського університету. В роки Другої світової війни емігрував до Румунії. Заарештований у 1946 році радянськими військами за звинуваченням у «зраді Батьківщини». Військовим трибуналом 26 травня 1947 року засуджений до 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Помер у 1954 році. Реабілітований у 1991 році.

Долі людей переплітаються вигадливим, але частіше трагічним павутинням. Лікар, що врятував від смерті тисячі людей, вчений, що організував роботу університету й декількох одеських вузів в умовах, коли навколо в буквальному значенні слова палахкотіло полум'я найжорстокішої війни, у сімдесятирічному віці отримав вирок — 25 років виправно-трудових таборів і ще додатково 5 років поразки в правах (яких радянські люди й так практично не мали).

На перших сторінках слідчої справи, заведеної в 1946 році на відомого одеського хірурга Часовникова, ректора Одеського університету, з 14 лютого 1942 року по 20 березня 1944 року, зазначено: «Я, співробітник особливої інспекції СКК капітан Суслов, щодо Часовникова Павла Георгійовича, 1877 року народження, уродженця села Балтай Саратовської області (губернії), що походить з родини священика, росіянина, громадянина СРСР, з вищою освітою, колишнього професора Одеського медіну, позапартійного, несудимого, який мешкає в місті Бухаресті на вул. Порумбару, 74, знайшов...»

Далі йде перелік «злочинів», що нібито свідчать про зраду батьківщини. Але при цьому виявилась забутою та серйозна обставина, що люди, які залишилися в Одесі після здачі її окупаційним військам, продовжували жити, тобто повинні були чимось харчуватися, десь працювати, лікуватися; продовжували думати і навіть прагнули одержати освіту; продовжували сподіватися на краще майбутнє, — тобто мали право залишатися людьми.

Початок життєвого шляху професора Часовникова, як і багатьох представників старої російської інтелігенції, ніяк не провіщав трагічної розв'язки. Після закінчення медичного факультету університету в січні 1907 року молодого лікаря призначили понадштатним ординатором хірургічного факультету Новоросійського університету. У тому ж році він став штатним ординатором клініки хірургічного факультету.

Повністю нарис опублікований російською мовою у 1-му томі книги В. О. Смирнова «Реквием XX века» (Одеса, 2001).

У 1910 році — наступний крок службовими сходами. Часовников стає спочатку понадштатним асистентом, а потім виконуючим обов'язки асистента тієї ж клініки. Одночасно він викладає і працює як лікар-хірург у клініці медичного факультету. У 1915 році його затверджують на посаді асистента-ординатора клініки хірургічного факультету. У грудні 1922 року він уже старший асистент клініки.

Одночасно росте популярність Павла Георгійовича як хірурга і педагога. У лютому 1923 року його обирають приват-доцентом факультету; продовжує він працювати й у клініці хірургії. У 1929 році його затверджують професором і виконуючим обов'язки завідувача госпітально-хірургічної клініки, а в 1931 році — завідувачем факультетської хірургічної клініки. На цьому посту Часовников перебував аж до початку війни. За цей період написав більше 60 наукових праць.

Під час оборони Одеси з ініціативи професора Часовникова було організовано великий клінічний госпіталь для поранених і хворих, що поступали з фронту. Після евакуації хірургів госпіталю по інших фронтових об'єктах і в тил Червоної армії йому довелося працювати самому з численними хворими і пораненими. Згодом, в ході одного з допитів, Павло Георгійович скаже: «Я залишався у госпіталі один, працюючи під час осади Одеси день і ніч». Перебуваючи у в'язниці, він дізнається, що за працю з організації госпіталю вдостоївся нагороди від радянського уряду; але цієї нагороди він так і не одержав.

Популярність Часовникова як хірурга, мабуть, зіграла вирішальну роль у несподіваному й фатальному для нього призначенні після окупації Одеси.

22 жовтня 1941 року в штабі румунської армії, що розташувався на вулиці Маразліївській, 22, стався вибух, влаштований партизанами, в результаті якого загинуло більше 100 осіб. Після цього румуни розпочали масові репресії проти мирного населення, сотні людей були повішані та розстріляні. Для припинення терору професори політехнічного інституту Ніколаї і Стефанський направили листа на адресу окупаційного командування, в якому висловлювалось співчуття жертвам вибуху, але також вказувалося, що «населення Одеси в диверсії не винне». Як відзначає на одному з допитів Часовников, репресії проти мирного населення були припинені третього дня після вручення румунському генералові цього листа, написаного румунською. А 5 грудня 1941 року від губернатора Трансністрії професора Г. Алексіану Павло Георгійович одержав листа наступного змісту: «Пане професоре П. Г. Часовников! Маю честь повідомити Вам, що постановою маршала І. Антонеску № 5118/941 Ви призначаєтеся на посаду ректора університету. Просимо Вас вислати список кандидатур на посади деканів факультетів і інститутів».

От як розповідає про ці події сам Часовников. «Чиновникові, що прийшов до мене, я заявив, що займатися адміністративною роботою у великих масштабах мені важко. Але наступного дня мене викликав губернатор Алексіану й підтвердив, що я не маю права відмовлятися від призначення і не виконати наказ. Потім я зібрав у приміщенні університету професорів, які залишилися, і викладачів і оголосив про наказ Антонеску. Я намагався запропонувати на посаду ректора професорів Ніколаї і Стефанського. Але вони обидва обіцяли надавати мені активну допомогу як ректорові. І ніхто тоді не говорив про те, що відкриття університету — це антирадянське діяння!»

В іншим місці в протоколі допиту читаємо: «При окупації я готував фахівців — лікарів, інженерів, агрономів — і для Радянського Союзу. Я вірив, що це — для користі держави... Я хотів, щоб російська молодь могла вчитися, і говорив про це. Для цього я комплектував кадри професорів...» Дійсно, серед кращих викладачів універси-

тету в 50-ті роки були колишні студенти університету часів ректорства Часовникова: С. Н. Кіро, О. П. Філянська, Б. І. Солдатов й інші. Слухачем ліцею при університеті та студентом університету в ті роки був і лікар Л. І. Юрдик, який поділився з автором своїми спогадами.

2 лютого 1942 року було прийнято статут університету. Відповідно до нього керуючим органом університету став Сенат, пов'язаний з дирекцією освіти і культури губернаторства. Статут регламентував внутрішнє життя університету, визначав правила поводження студентів у громадських місцях, забороняв будь-які студентські громадські організації тощо.

14 лютого 1942 року відбулося офіційне відкриття університету. Були відкриті рідний для Часовникова медичний факультет, політехнічний інститут як факультет університету, а також агрономічний інститут. 27 вересня 1942 року відбулося відкриття юридичного, історико-філологічного і фізико-математичного факультетів університету (останні називалися тоді літературно-філософським факультетом і факультетом точних наук). При політехнікумі існували два відділення: будівельний і харчовий інститути; при медфакультеті університету — фармацевтичне відділення.

Як показали свідки по справі, Часовников у промові при відкритті університету говорив, що «він і його співробітники будуть виховувати молодь у дусі християнської моралі й знання чистої науки». В університеті було введене викладання богослов'я на всіх курсах і всіх факультетах, хоча в румунських університетах цей предмет не був обов'язковим. У головному корпусі університету була відкрита церква.

Разом з тим, за свідченнями Часовникова, програми навчання змінилися лише на богословському і філософському факультетах університету. На інших факультетах програми навчання залишилися тими ж, що були за радянських часів. На допитах Павло Георгійович казав, що «Алексіану не вимагав як губернатор, а радив як професор, щоб у викладанні не було політики».

У роки окупації всі одеські вузи були у веденні університету, і після арешту Часовникову особливо ставилася в провину та обставина, що в травні 1943 року він був присутній на відкритті інституту антикомуністичної пропаганди. «У 1943 році, — говорив колишній ректор, — директор освіти і культури губернаторства запропонував організувати при Одеському університеті інститут, завданням якого мала бути наукова критика марксизму-ленінізму шляхом організації публічних лекцій. Але вводити у навчальний процес політику ми не хотіли. Після переговорів дирекція погодилася створити незалежний від університету інститут. Зв'язок був тільки територіальний: інститут знаходився у колишньому приміщенні консервного інституту. Представники університету не були постійними співробітниками цього інституту». Але Павло Георгійович прекрасно розумів, що його чекає надалі. Так, він писав Г. Алексіану: «...моя робота потім буде коштувати мені життя...»

Після арешту в Бухаресті на допитах 10 і 26 жовтня 1946 року, 9 і 27 січня,14, 19, 21, 22 і 24 лютого 1947 року, відповідаючи на питання слідчого, він відверто розповідав про перипетії університетського життя за часів окупації.

На одному з допитів, глибокою ніччю 27 січня 1947 року, відповідаючи на обвинувачення у зв'язках з румунськими офіцерами, арештований Часовников, оголошений «резидентом румунської розвідки», свідчив: «Я був зв'язаний по діяльності Одеського університету з полковником Василіу, який давав матеріали для роботи клінік і ремонту університетських будівель, рентгенівську апаратуру, давав автотранспорт для юридичного і філологічного факультетів. Василіу був і моїм пацієнтом, я його лікував...

Василіу був дуже освіченою особою. Ми розмовляли з ним про культуру, медицину. На політичні теми не говорили, особливо в стінах університету. Подібні суперечки могли б призвести до політичної боротьби між існуючими партіями і стати приводом для закриття Одеського університету. Тим більше що, як говорив Василіу, у Румунії не було стійкого уряду.

...В Одесі Василіу провів два роки й загинув в авіаційній катастрофі. На його місце було призначено полковника Касяна. Він займався питаннями устаткування політехнічного факультету і агрофаку. Я був знайомим і з полковником Поповичем — префектом Одеси. Зустрічав його в губернатора, у префектурі в 1942/43 роках. У зв'язку з арештом директора бібліотеки медфакультету Барташевської спілкувався із префектом. Перед цим прийшов її брат, доктор, і просив втрутитися, тому що з нею погано поводилися. Я телефонував Поповичу. Він відповів, що Барташевську арештовано як єврейку. Я сказав, що Барташевська — з російської купецької родини, просив розібратися. Перед нею вибачилися і відпустили... Ще раз я звертався до Поповича із приводу арешту ординатора хірургічної клініки доктора Поля. Через місяць доктор Поль на моє прохання був звільнений. Його заарештували тому, що він дав гроші одному зі своїх приятелів, який втік з-під варти в префектурі, а потім при арешті про це розповів. Більше зустрічей з Поповичем, крім зустрічей на прийомах у губернатора, в мене не було».

Природно, що з метою самозахисту Павло Георгійович, як і багато інших професорів одеських вузів, шукав порятунку від неминучого арешту й загибелі в ГУЛАГу. Саме тому він прийняв румунське громадянство. От як він сам це пояснював: «В Одесі ще в 1942 році Алексіану просив мене прийняти румунське громадянство. Тоді ж було зроблене подання румунському урядові. Але я утримався від цього, і питання не було вирішено. 10 березня 1944 року я прибув до Румунії за запрошенням міністра охорони здоров'я і заступника міністра освіти, щоб організувати прийом 250 викладачів, які записалися на евакуацію до Румунії. У мерії мені говорили, що маршал Антонеску обіцяв гостинність і роботу евакуйованим. Була обіцяна в Бухарестському університеті робота дванадцяти професорам. Повернення до Одеси тоді вже було заборонено, і я залишився у Румунії. Я прийняв румунське підданство тому, що боявся мого вивозу з родиною до Німеччини. Я мав намір у майбутньому повернутися на батьківщину».

У Румунії Часовников був мобілізований і працював хірургом у військовому госпіталі в Тимишоаре з 15 червня по 15 вересня 1944 року. З 15 вересня 1944 року він через хворобу був звільнений і оселився в Бухаресті під власним прізвищем, не ховаючись.

При подальших допитах Павло Георгійович все частіше скаржився на нездоров'я й на неможливість продовження допитів. Спеціально призначена лікарська комісія констатувала, що підслідний занедужав на міокардіодистрофію і хронічний коліт. Проте 5 березня 1947 року обвинувальний висновок по справі було затверджено. На засіданні військового трибуналу Павло Георгійович говорив: «Я 40 років працював вірою і правдою, служив своїй батьківщині. Я оперував і врятував від смерті тисячі людей. За 30 років я навчив 12 000 студентів, підготував трьох професорів і двох доцентів...»

І вирок військового трибуналу групи радянських військ у Бухаресті від 7 березня 1947 року виявився порівняно м'яким: 10 років ВТТ і 5 років поразки в правах. Часовникова направили у польову в'язницю № 1 МДБ південної групи військ для «подальшого етапування». Однак 20 березня 1947 року було подано прокурорський протест у порядку нагляду з проханням «скасувати вирок «за м'якість» і передати справу на новий розгляд».

7 квітня 1947 року Павло Георгійович був етапований до в'язниці № 1 УМВС по Одеській області. А 26 травня 1947 року за «зраду Батьківщини» йому був оголошений новий вирок: 25 років позбавлення волі й ув'язнення у таборах, 5 років позбавлення прав і конфіскація майна. Касаційна скарга не допомогла, вирок було залишено без зміни. І в 1954 році в результаті перегляду справи старший слідчий з особливо важливих справ Пікалов залишив цей вирок чинним.

За спогадами Л. І. Юрдика, незабаром після цієї події Павла Георгійовича Часовникова не стало. Він помер 2 вересня 1954 року в місцях позбавлення волі Донецької області. Так відповіли на наш запит з ГІЦ МВС Росії.

Цікавий ще один спогад Юрдика. Коли Часовников у повоєнні роки перебував у одеській в'язниці, його відвідував і приносив передачі відомий офтальмолог академік В. П. Філатов. Тюремне начальство внаслідок цих відвідувань мало неприємності, хоча Філатов був депутатом Верховної Ради.

І такий факт. Одного разу тюремного лікаря викликали до важко хворого професора Часовникова для встановлення діагнозу. Лікар, що колись був студентом Павла Георгійовича, написав діагноз: «склеротична кровотеча». На це ув'язнений, пізнавши свого колишнього студента, сказав йому: «Колега, ви невірно поставили діагноз». Насправді кровотеча була викликана побиттями сімдесятирічної людини, але записати справжній діагноз було в той час неможливо.

А на Донеччині, куди Часовникова направили відбувати строк покарання, він продовжував головну справу свого життя — лікував людей. Про це згадує Ольга Емануїлівна Оксман, племінниця відомого філолога П. Г. Сербського. У 1950 році після закінчення Одеського політехнічного інституту її направили на роботу до Донецьку (тоді — Сталіно) на металургійний завод. Незабаром вона дізналася, що в місцевій в'язниці є в'язень-хірург, якого привозять до міських лікарень на особливо складні операції або коли треба провести операцію когось з «великих начальників». Цим хірургом був Павло Георгійович Часовников. Так, навіть втративши свободу, він продовжував лікувати й рятувати людей до останніх днів свого життя.

Реабілітація професора Часовникова сталася лише 30 серпня 1991 року за ухвалою прокуратура Одеської області «у зв'язку з відсутністю в справі сукупності доказів» його вини.

А от докази його мужності, талановитості, відданості покликанню, авторитетності, сили духу є. І вони переважають абсурдність звинувачення, яке коштувало йому свободи і життя.

Лілія Мельниченко

Без суду

До біографії письменника Ноте Лур'є

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 8898-п
архіву УСБУ в Одеській області)

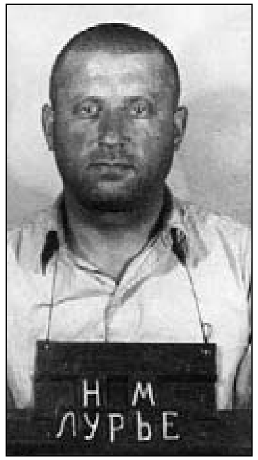

Натан Михайлович Лур'є народився у 1906 році в селі Розкішне Катеринославської губернії, єврей, освіта вища, позапартійний. Єврейський письменник. З 1931 року мешкав в Одесі. Заарештований у 1950 році УНКВС по Одеській області за звинуваченням у «шпигунстві та антирадянській націоналістичній діяльності». За постановою особливої наради при МДБ СРСР від 14 квітня 1951 року ув'язнений на 15 років у виправно-трудові табори. Звільнений і реабілітований у 1955 році. Помер у 1987 році.

Слідча справа про «антирадянську діяльність» представників одеської єврейської інтелігенції складається з семи томів. В одному з них зібрані документи слідства відносно Натана Михайловича Лур'є, заарештованого 14 травня 1950 року, які значно розширюють відомості про його біографію.

Обвинувачення, на підставі якого були заарештовані, а потім засуджені Ноте Лур'є та інші вісім осіб, які проходили з ним по цій справі, досить характерно для того часу. В обвинувальному висновку від 16 грудня 1950 року їхня провина сформульована так: «Будучи вороже налаштованими до радянського ладу і прихильниками створення у Палестині єврейської буржуазної держави з орієнтацією на Америку, проводили активну агітацію за виїзд євреїв з СРСР, виступали проти національної політики ВКП(б) і радянського уряду, зводили наклеп на радянську дійсність і поширювали всілякі провокаційні наклепницькі антирадянські вигадки, у той же час вихваляли буржуазний лад у капіталістичних країнах і буржуазну демократію».

Подібного роду обвинувачення висувалися проти всіх, хто підпадав під поняття «космополіт» (у трактуванні радянської влади) і був заарештований у роки боротьби з космополітизмом. Кампанія по боротьбі з «космополітами-антипатріотами» почалася наприкінці 40-х років. Однією з її ключових ланок стало вбивство у січні 1948 року актора і режисера Державного єврейського театру, голови Єврейського антифашистського комітету Соломона Міхоелса. За місяць, у лютому 1948 року, на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) було ухвалено рішення про розпуск єврейських письменницьких об'єднань і про закриття єврейських альманахів. У листопаді 1948 року був розпущений Єврейський антифашистський комітет (ЄАК), до якого входили в основному діячі культури. Після чого почалися арешти всіх, хто мав до нього будь-яке відношення. Спочатку в Москві, а потім і по всій країні.

Повністю стаття опублікована російською мовою у матеріалах наукової конференції «11-ті Запорізькі єврейські читання» (Запоріжжя, 2007).

Ноте Лур'є був одним з тих, хто співпрацював з ЄАКом, посилаючи до Москви свої нариси і статті. Спочатку вони друкувалися в московській газеті, а потім деякі з них відсилалися до комуністичних видань інших країн. У справі знаходиться список авторів Єврейського антифашистського комітету в СРСР, де під № 71 записано: «Лур'є Ноте (Одеса) — демобілізований червоноармієць, письменник», тут же вказано, що оригінал документу знаходиться в слідчій справі № 2354 за обвинуваченням Лозовського, Фефера та інших. Мається на увазі справа ЄАКу, що проходила у Москві. В основному це були єврейські письменники, але для більшої переконливості їхні справи поєднували у групові, залучаючи представників інших професій.

За такою ж схемою була організована й одеська справа. В ній об'єднані слідчі справи одеських єврейських письменників Ханана Вайнермана, Ірми Друкера і Ноте Лур'є, викладачів Хаїма Хейфеца, Хаскеля Ташлицького, Зельман-Арона Мерхера і Максима Минделя, завідувача клуба Ізраїля Пясецького і голови артілі Соломона Алека. Щоправда, головою артілі він був на момент арешту, а до війни редагував одеську єврейську газету «Одессер Арбейтер», з якою у свій час співпрацювали й одеські єврейські письменники.

Всі вони до арешту були знайомі, й їхні справи об'єднали в одну слідчу справу під № 5025, звинувативши їх в участі в «антирадянській групі єврейських націоналістів» і у тому, що «підтримуючи між собою зв'язок, проводили спільно активну антирадянську націоналістичну діяльність».

Основні факти біографії Ноте Лур'є викладені в анкеті арештованого. Вона складається з 14 пунктів, де в лаконічній формі зафіксовані відповіді письменника. Головні з них доповнимо інформацією з інших документів справи: протоколів допитів арештованого та свідків, автобіографії, написаної ним в ув'язненні, листів з проханням про перегляд справи і звільнення, направлених ним до міністрів юстиції і внутрішніх справ СРСР.

1) Прізвище, ім'я, по батькові — *Лур'є Натан Михайлович.*

2) Рік і місце народження — *1906, село Розкішне Гуляйпольского району Запорізької області.*

У листі до міністрів від 10 червня 1953 року Лур'є пише: *«Народився я в маленькому і дуже бідному єврейському селі в 30-ти кілометрах від Гуляйполя. Батько був рабином. Жили зі свого вбогого господарства. Мали город, корову, птахів. Землі не мали. Один рік навчався в школі. Почалася махновщина. Цілі єврейські села були спалені, населення по-звірячому знищене. На моїх очах діялися жахи. З 13 років я змушений був почати самостійне життя...»*

3) Постійне місце проживання — *вул. Чижикова, 101, кв. 6.*

4) Професія і спеціальність — *єврейський письменник.*

Ноте Лур'є писав на їдиш, як і інші одеські єврейські письменники. Даний факт став однією з головних причин для порушення справи і арешту.

5) Останнє місце роботи, посада — *Одеське відділення Союзу радянських письменників, письменник.*

В інших документах можна знайти додаткову інформацію щодо його професійної діяльності. Із середини 20-х років на Україні існувала Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (ВУСПП), що об'єднувала багатьох письменників. *«З 1931 по 1941 рік — секретар єврейської секції ВУСППу і секретар єврейської секції Одеського відділення СРП»* (з протоколу допиту Лур'є від 23 травня 1950 року). *«З 1934 року перебував членом Союзу радянських письменників СРСР (членський квиток № 164). Брав активну участь у громадському житті. Був обраний делегатом 1-го Всесоюзного з'їзду радянських письменників, делегатом 1-го і 2-го з'їздів радянських письменників України. Був членом редколегії журналів «Літературний Жовтень» — Одеса, «Штерн» («Зірка») — Київ, членом секретаріату Одеської обласної організації Союзу радянських письменників України тощо...*

За роки літературної роботи опубліковані мої книги: «Степ кличе» (роман), «Пасажир», «Любов у моря», «Брати», «Останній одноосібник» (оповідання), «Вибрані оповідання», «У моїй країні» (художні нариси), «Син народу», «Хана Вусань», «Елька Руднер» (п'єса), «Дорога до щастя».

Роман «Степ кличе» і деякі інші твори видані єврейською, російською, українською, молдавською й іншими мовами декількома виданнями. Уривок з роману включений до збірки «Письменники СРСР — Великому Жовтню».

У всіх своїх творах я намагався показати нову радянську людину, патріота своєї Батьківщини, людину з новими властивостями, для якої інтереси держави вище над усе. Я намагався показати радість соціалістичної праці, дружби народів, щасливе життя радянських людей, їхню відданість Комуністичній партії і радянському уряду...» (з листа до міністрів).

У 1946, 1947 і 1948 роках Лур'є брав участь в українських письменницьких пленумах. *«На прийомі учасників пленуму СРП України у 1946 році у ЦК КП(б)У я дійсно виступив і у своєму виступі допустив неточні висловлення, заявивши, що у нас нібито немає типографської бази для єврейського видавництва і тому єврейські радянські письменники друкуються зараз в основному в Америці. Мені зробив зауваження Мануїльський, а в Одеському обкомі КП(б)У секретар по пропаганді»* (протокол допиту Лур'є від 11 вересня 1950 року). Лур'є не приховував і ні для кого не було таємницею, що радянські єврейські письменники через ЄАК публікують свої твори у зарубіжних виданнях, і відбувалося це легально. Але часи змінилися, і це стало злочином. Їх звинуватили у тому, що у своїх нарисах про відбудову народного господарства після війни вони нібито передавали секретну інформацію для іноземних розвідок.

Крім того, він був звинувачений в тісних зв'язках з московськими єврейськими письменниками, в основному з тими, хто працював в ЄАКу й хто у цей час перебував там під слідством. У листі до міністрів Лур'є писав: *«Будучи членом секретаріату Одеської обласної організації Союзу радянських письменників і секретарем єврейської секції обласної письменницької організації, я організував літературні вечори за участю письменників Маркіша, Квітка, Добрушина, Фефера, Гофштейна і Галкіна, які зараз перебувають в ув'язненні. До війни в Одесі дійсно відбулися літературні вечори за участю названих письменників. Я брав участь в організації цих вечорів. Але це було в той час, коли всі ці письменники одержали нагороди від радянського уряду за літературну діяльність (Маркіш — орден Леніна, Квітко — орден Трудового Червоного Прапора, Галкін — «Знак Пошани» тощо)».*

Далі в анкеті йдуть графи:

6) Національність — *еврей.*

7) Громадянство — *громадянин СРСР.*

8) Партійність — *безпартійний.*

9) Освіта — *у 1931 році закінчив 2-й Московський університет.*

У листі до міністрів Лур'є писав: *«У 1926 році вступив до 2-го Московського державного університету на єврейське відділення педфаку. Займаючись в університеті, я в той же час працював. З 1927 по 1929 рік — відповідальний секретар журналів «Піонер» і «Юнгвальд» («Молодняк»), орган ЦК ВЛКСМ єврейською мовою, з 1929 по 1931 рік —*

випускаючий газети «Эмес» («Правда») єврейською мовою. Закінчивши в 1931 році університет, я переїхав до Одеси. Працював викладачем літератури в машинобудівельному технікумі (1932–1935 роки), власкором газети «Эмес» по Одеській області, завідувачем відділу єврейських літературно-художніх передач Одеського обласного радіокомітету, завідувачем літературного відділу газети «Одессер Арбейтер» («Одеський робітник»). З 1938 року займався виключно літературною роботою».

10) Соціальне й політичне минуле: *з родини рабина*.

Про своє минуле Лур'є докладно розповів у листі до міністрів: «*З 13 років я змушений був почати самостійне життя. Разом з іншими односільчанами я потрапив до Ростова-на-Дону. Працював на миловарному заводі чорноробом. Працював там до 1921 року. З 1921 по 1922 рік. працював у Запоріжжі на маслоробці чорноробом. Була посуха. Маслоробка закрилася. Напівбезпритульником, мандруючи різними містами, дійшов до Мінська. Мене направили на сільськогосподарську ферму «Курасовщина». На фермі був комсомольський осередок. Проводилася виховна робота. Переді мною відкрився новий світ. У травні 1922 року я вступив до комсомолу і став активним учасником бурхливої комсомольської роботи. Виконував різні навантаження, писав у стінну газету. Удень ми — робітники ферми — працювали, увечері вчилися. Восени 1923 року комсомол направив мене на підготовчий курс у Мінський єврейський педагогічний технікум. У технікумі я приймав ще більш активну участь у комсомольській роботі, друкував статті, нариси в газетах*».

11) Судимість — *під судом і слідством не був*.

12) Участь у Вітчизняній війні: *з 16 жовтня 1942 року по листопад 1945-го служив у Радянській армії на території Ірану*.

Сам Лур'є про військовий період написав у листі до міністрів так: *«24 липня 1941 року за рішенням обкому партії разом з письменницькою організацією евакуювався з Одеси у Середню Азію. До жовтня 1942 року працював у евакогоспіталі в Самарканді. З жовтня 1942 року до кінця 1945 року перебував у Радянській армії, у 89-й окремій стрілецькій бригаді. Перший час рядовим бійцем, потім відповідальним секретарем дивізіонної газети «Радянський воїн»*.

Н. М. Лур'є був нагороджений медаллю «За Перемогу над Німеччиною», вилучену при арешті.

13) Чи був на окупованій території — *не був*.

14) Склад родини:

Батько — Лур'є Мендель Вульфович — убитий під час війни в м. Рига;

Мати — Лур'є Любов Михайлівна — убита під час війни в м. Рига;

Дружина — Лур'є Єва Григорівна, 1916 р. н., уродженка м. Гомель;

Син — Лур'є Доля (Давид) Натанович, 1932 р. н., уродженець м. Одеса;

Сестра — Ревзін Хана Менделєвна — мешкає у м. Ташкент;

Сестра — Кац Феня Менделєвна — мешкає у Палестині.

Про своїх родичів докладніше Лур'є розповів на допиті 9 серпня 1950 року. Тоді з'ясувалося, що у Лур'є був ще й брат, хоча в графі «брати» в анкеті стоїть прочерк. Зі слів Лур'є виявляється, що його старший брат — Лур'є Борух-Лейзер Менделєвич у 1934 або 1935 році разом з батьком і матір'ю переїхали до Риги. До війни Латвія не входила до складу Радянського Союзу, тому, мабуть, їхній переїзд зацікавив слідство. Лур'є пояснив їхній від'їзд тим, що його батько-рабин і брат дуже релігійні люди і що життя в Ризі більше відповідало їхнім релігійним потребам. У листі до міністрів є додаткова інформація про долю брата: *«Від розбійницьких рук гітлерівців загинули батько мій, мати, брат з родиною»*.

З такої ж причини і у ті ж роки з Могильова до Палестини виїхала і його сестра Феня Менделєвна Кац — її чоловік служив там у синагозі. За твердженням Лур'є, з цією сестрою він останнім часом не листувався. А новини про неї дізнавався від своєї другої сестри Хани Менделєвни Ревзін, яка мешкала у Ташкенті. Те, що він дотримувався принципу *«приватно не мати ніяких зв'язків із закордоном»*, неодноразово підтверджується матеріалами справи.

Одним з обвинувальних документів стала рецензія на статті Лур'є, що були опубліковані в американському журналі «Морнінг Фрайгайт», написана начальником Одеського обласного управління у справах літератури і видавництв при облвиконкомі Гордієнком: «...Автор статей — запеклий сіоніст — нагло, у відкритій (нітрохи не завуальованій) формі пропагує серед американських читачів ідеї сіонізму, доводячи американським читачам, що в Одесі серед численного єврейського населення ідеї націоналізму живуть і процвітають».

19 жовтня 1950 року тим же управлінням був виданий наказ: «Вилучити з бібліотек громадського користування і книготорговельної мережі всі друковані твори таких авторів: 1) Лур'є Натан Михайлович, 2) Друкер Ірма Хаймович, 3) Вайнерман Ханан Аврумович, 4) Кеммель Генріх Абрам».

А от що записано у висновку прокурора Одеської області старшого радника А. Неганова: «...Троє з учасників вищевказаної групи єврейських націоналістів — Вайнерман, Друкер і Лур'є є агентами американської розвідки, які систематично передавали через єврейський американський антифашистський комітет, перетворений його ватажками у ворожу Радянській владі організацію, інформаційні матеріали про СРСР, що мали шпигунський і наклепницький характер. Всі обвинувачувані винними себе визнали... Виходячи з вищевикладеного й з огляду на особливу суспільну небезпеку вчиненого всіма обвинувачуваними по даній справі, вважав би: справу з обвинувачення Вайнермана, Друкера, Лур'є за ст. ст. 54-1 «а», 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР... направити на розгляд особливої наради при МДБ СРСР... Із застосуванням до обвинувачуваного Лур'є міри покарання, запропонувати — 25 років ВТТ...»

14 квітня 1951 року особлива нарада при МДБ СРСР постановила ув'язнити Натана Михайловича Лур'є на 15 років у виправно-трудові табори. 4 травня було видане направлення в особливий табір № 5 Магадану (табір Береговий).

Відтіля він писав листи в різні інстанції, починаючи від секретаря Союзу письменників СРСР О. О. Фадєєва і закінчуючи головою Ради міністрів СРСР Г. М. Маленковим. З Одеси за цими ж адресами писала його дружина. Та лише через три довгі роки справа була закрита.

27 грудня 1955 року Центральна комісія з перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які знаходяться у таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР, а також у висилці на поселенні, протоколом № 80 вирішила: «Постанову особливої наради при МДБ СРСР від 14 квітня 1951 року у відношенні Лур'є Натана Михайловича скасувати, справу за недостатністю доказів (п. «б» ст. 204 КПК РРФСР) у карному порядку припинити, Лур'є з-під стражі звільнити».

Після звільнення Натан Михайлович повернувся до Одеси. Писав нові твори, був членом редколегії журналу «Совєтиш Геймланд» («Радянська Батьківщина»), що виходив у Москві. Його роман «Степ кличе», за який у 1950 році він був звинувачений у націоналізмі, в наступні десятиліття чотири рази перевидавався великими тиражами і різними мовами. Останнє прижиттєве видання вийшло у 1984 році.

Помер Натан Михайлович Лур'є 28 листопада 1987 року в Одесі.

Віра Фабіанська

Сказання про будівника комунізму

(За матеріалами архівно-слідчої справи № 23566-п
архіву УСБУ в Одеській області)

Панас Андрійович Плешко народився у 1915 році в селі Бакша Подільської губернії, українець, освіта вища, член компартії України, учасник Великої Вітчизняної війни. Мешкав в селі Бакша Савранського району Одеської області. Вчителював у сільській школі. Заарештований у 1957 році за звинуваченням в «антирадянській агітації». Одеським обласним судом 17 липня 1957 року засуджений до 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах. Реабілітований у 1989 році.

Панас Андрійович Плешко народився в селі Бакша Балтського повіту Подільської губернії (нині — Савранського району Одеської області) у 1915 році. У дитячій пам'яті поруч зі страшними казками закарбувалися розмови дорослих про революції, про громадянську війну. Юність запам'яталася радісною, ситою. Вона збіглася з періодом непу. У школі Панас виявився досить розумним, тямущим учнем, і вчителі радили продовжити навчання. Син селянина-бідняка, він одержав вищу освіту. І хоча в студентські роки Плешко таки зазнав лиха, він залишився навіки вдячним радянській владі за те, що вивела його в люди. Після закінчення Тираспольського педагогічного інституту Панас Андрійович вчителював у рідному селі.

«Сорокові вогневі» зробили із сільського вчителя бійця — спочатку у партизанському загоні «Буревісник», потім у військах 3-го Українського фронту. Там він став комуністом.

По закінченні війни Панас Плешко спробував поставити на ноги рідний колгосп. Не вийшло. З почуттям гіркоти поступився місцем голови своєму спадкоємцеві — на жаль, не більш успішному...

Учительська робота лікувала душевні рани. За свідченням колег по Бакшанській середній школі, Панас Андрійович був вчителем «від Бога». Незабаром його призначили завучем, обрали секретарем шкільної парторганізації, висунули в народні засідателі. Савранський райком компартії України довірив йому керівництво гуртками з вивчення історії партії та політекономії. Вдало склалося й сімейне життя.

Однак комуніст Плешко не вмів бути щасливим поодинці. Начинений доверху небезпечною сумішшю ідей марксизму-ленінізму і творів російської класики, які викладав юним бакшанцям, він мріяв про розквіт культури і загальний матеріальний статок. А для цього, за його найглибшими переконаннями, необхідно було якнайшвидше побудувати комунізм.

«Що зроблю я для людей?» — питав улюблений герой Панаса Андрійовича, горьківський Данко, який вирвав із грудей своє серце, щоб освітити в лісі дорогу одноплемінникам. Вчитель Плешко вирішив прокласти шлях у світле майбутнє своїми знаннями в сполученні з особистим життєвим досвідом. У 1952 році він почав роботу над книгою «Теоретичні основи комунізму». Працював несамовито. За три роки, підписавши рукопис символічним псевдонімом — Алов, відправив його на рецензію до Академії наук СРСР.

Нарис опублікований російською мовою у книзі В. О. Фабіанської «Из небытия» (Одеса, 2003).

Відповіді не було.

Другий варіант, виправлений і доповнений, був відісланий до Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Безрезультатно.

Останній, третій варіант Алов-Плешко представив на суд учених з Академії наук УРСР. І звідти з відповіддю не квапилися.

Сільський інтелігент не страждав надлишком самовпевненості, хоча йому один раз і наснилося, що він — лауреат Ленінської премії. Від науковців він чекав порад, запрошення на навчання, критики... Але щоб на вистраждані ним ідеї зовсім не звернули уваги — такого він і уявити собі не міг. І написав скаргу в ЦК компартії України. Скарга досягла мети: Інститут економіки при АН УРСР в особі трьох своїх співробітників звернув нарешті увагу на рукопис А. А. Алова. Вже краще б не звертав...

До партійних органів Одещини надійшов лист у жанрі доносу за підписом трьох членів КПРС (учені ступені і наукові звання не зазначені), де «Теоретичні основи комунізму» іменувалися «багатослівною писаниною», «злісним пасквілем на державний і економічний лад СРСР»; відзначалось, що у рукописі «цитати із класиків марксизму-ленінізму служать маскуванням антирадянських і антипартійних поглядів», співзвучних передачам «Голосу Америки» і «Бі-бі-сі». Автор «волає про голод у 1933 році, хвалить неп. Допускає ворожі випади проти Сталіна».

Улітку 1956 року в Одеському обкомі КПУ з Алова-Плешка взяли слово більше не писати на політичні теми, а у вересні виключили з партії і як політично неблагонадійного звільнили з посади завуча школи. Невдатний теоретик благав партійне начальство спалити його рукопис, але його передали в органи держбезпеки.

Ветерана Великої Вітчизняної війни заарештували 23 лютого 1957 року, у день Радянської армії, доставили до Одеси, де помістили до внутрішньої в'язниці УКДБ.

У постанові УКДБ по Одеській області про початок слідства працю П. А. Плешка йменували «анонімним документом» (тут завжди з підозрою ставилися до літературних псевдонімів), автор якого «заявляє про деградацію радянського суспільства, деградацію продуктивних сил», чорнить «досягнення в області культури», «вихваляє приватну власність» і «поширює провокаційні вигадки про неминучу загибель соціалізму».

На допитах П. А. Плешко визнав своє авторство, якого ніколи й ніде не приховував, і продовжував наполягати на тому, що соціалізму в СРСР загрожує загибель. Слідство почало готувати автора «Теоретичних основ комунізму» до ув'язнення в «психушці»: його тричі — у квітні, червні й липні 1957 року — піддавали судово-психіатричній експертизі: у тюремному психіатричному стаціонарі (одеська в'язниця № 1) і Центральному науково-дослідному інституті судової психіатрії імені професора Сербського в Москві. Всюди визнали осудним.

В акті експертизи від 17 червня 1957 року комісія ЦНДІ, вивчивши «Теоретичні основи комунізму» і особистість їхнього автора, уперше об'єктивно оцінила працю Алова. Судмедексперти визначили головну ідею твору — пропозицію замінити колгоспи комунами, а ринок — споживкооперацією, і дійшли висновку, що в дослідженні «не міститься будь-яких даних, які б указували на наявність у випробуваного хворобливих розладів мислення, а висунуті ним положення про економічну перебудову

не можуть розглядатися як маячні ідеї». У відсутності парадоксів історію життя Панаса Андрійовича Плешка не дорікнеш...

17 липня 1957 року Одеський обласний суд визнав будівельника комунізму винним за статтею 54-10 частина 1 КК УРСР і присудив до 5 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, поразки в правах на 3 роки після відбуття покарання, а також позбавлення права на медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».

Засуджений відмовився подавати касаційну скаргу на вирок і тільки просив скоріше відправити його в табір із внутрішньої в'язниці УКДБ. Прохання про помилування подавала родина П. А. Плешка. У відповідь одержала відмову. Сам же репресований у листі до Центральної контрольної комісії при ЦК КПРС 29 липня 1959 року завіряв партійних лідерів у тому, що, незважаючи ні на які випробування, він, як і раніше, залишається комуністом-ленінцем.

5 січня 1960 року судова колегія з кримінальних справ Верховного суду УРСР змінила вирок Одеського обласного суду, знизивши комуністові-ленінцеві термін покарання до 3 років ув'язнення у виправно-трудових таборах без поразки в правах.

Реабілітували Панаса Андрійовича Плешка тільки 11 серпня 1989 року (ще при соціалізмі). Пленум Верховного суду УРСР припинив його кримінальну справу за статтею 6 пункт 2 КПК УРСР — за відсутністю в діях будівельника комунізму складу злочину.

Владимир Гридин

(бывший заключенный № 310375)

Заключенные хрущевского ГУЛАГа

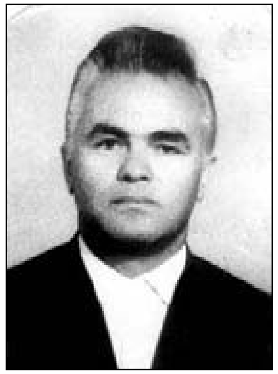

Володимир Михайлович Гридін народився у 1924 році в Одесі, росіянин, освіта вища, позапартійний. Мешкав в Одесі. Літератор, журналіст. Заарештований у 1958 році за звинуваченням в «антирадянській агітації». Одеським обласним судом 2 лютого 1959 року засуджений до 3 років позбавлення свободи. Відбував строк у мордовських виправно-трудових таборах. Реабілітований у 1989 році.

Так уж повелось, что большинство воспоминаний о ГУЛАГе посвящено судьбам заключенных 30—40-х годов, условиям их жизни, обстановке в лагерях. Подробно описано, что происходило в Воркуте и на Колыме, в Мордовии и Тайшете, на шахтах Караганды и строительстве Байконура. Но, пожалуй, ничего не рассказано (или слишком мало) о составе заключенных второй половины 50-х годов и начала 60-х, то есть периода хрущевской «оттепели».

Между тем тогдашние зэки существенно отличались от сталинских. Если посаженные в послевоенные годы при Сталине — это большей частью жертвы (бывшие военнопленные, остатки «ежовского набора» или же пострадавшие за распространение анекдотов и обывательских листовок, недовольные жизнью), то лицо «послесталинского набора» определяли люди, вставшие на путь нарушения советских законов в силу своих убеждений — политических, социальных или культурных. Зачастую это были сознательные борцы против режима Хрущева, который, с одной стороны, посягнул на основы сталинской системы, с другой же — не оправдал надежд «оттепельной» оппозиции. Конечно, такое противопоставление заключенных сталинского и послесталинского времени достаточно условно — они были крайне разношерстными...

Наиболее широким пластом «хрущевских» заключенных были националисты. Они продолжали традиции тех лагерников, которые сидели еще при Сталине и были частично освобождены после его смерти. Ведь известно, с каким размахом органы госбезопасности боролись в 40-е и в начале 50-х годов с деятелями национального сопротивления в советских республиках.

О национализме на Украине я узнал еще до прихода Красной армии, весной 1944-го, из листовки, подписанной «Союз украинских националистов». Спустя год, когда я служил в армии, о бандеровцах и их борьбе мне много рассказывал один «западенец» из нашего музвзвода. Этот юноша доверчиво выкладывал разнообразные факты борьбы с «москалями» и, похоже, сам порывался вступить в такую борьбу. С концом же войны пошли слухи о неспокойной обстановке в западных областях Украины: так, один знакомый чекист жаловался на ранение, которое получил там «при ликвидации банд», по-

Повністю спогади опубліковані у 1-му томі «Одеського мартиролога» (Одеса, 1997).
Архівно-слідча справа В. М. Гридіна продовжує зберігатися в архіві УСБУ в Одеській області, № 24171-п.

том стали переселять к нам целыми селами тамошних жителей. Летом 1949-го прошла знаменитая акция «прочесывания» лесов Украины, о которой широко рассказывал «Голос Америки». И сколько пойманных боевиков УПА пошло тогда в зоны ГУЛАГа!

Одновременно проводилась ликвидация «лесных братьев» в Прибалтике. Через год мне рассказывала об этом сокурсница по Литинституту — эстонская поэтесса. Правда, из ее близких никто не сидел в лагерях (отец успел уехать с немцами на Запад и жил в Штатах, а жених погиб в эстонском легионе СС под Сталинградом), но Веста Паас хорошо знала обстановку из первых рук — от своего друга, главы писателей Эстонии Юхана Смуула. Что касается латышских националистов, то мне довелось узнать их позже: сначала в камере Краснопресненской пересыльной тюрьмы, а затем в лагерных зонах. А с литовскими националистами мы сблизились, работая в рязанской каменной командировке; встречались и позже — на слетах бывших зэков в Питере, пока нас не развели по разным странам перестроечные времена.

Из всех зэков-националистов наиболее сильное впечатление производили западные украинцы. Это были стойко державшиеся, непримиримые и честные лагерники, хоть и не отличавшиеся высокой общей культурой. Среди них встречались и бывшие боевики, и убежденные до фанатизма «идеологи» — униатские священники, студенты или поэты, и простоватые сельчане, попавшиеся на «самостийнической» болтовне, даже не особенно ненавидевшие «москалей». Многие из них были достойны глубокого уважения за неутомимое трудолюбие и готовность помочь другим (не забыть, как один помог мне справиться с тяжеленным бревном, выпавшим из повозки на зимней дороге), а главное — за душевную цельность и порядочность (говорили, среди них не было ни одного стукача). Поэтому я старался быть по мере сил полезным: писал за них письма домой или в официальные киевские органы (и, что их особенно трогало, на украинском, к тому же литературном, языке). А вечерами слушал, как они, собравшись кружком в дальнем углу, пели свои песни — от заунывных (тосковали по дому) до воодушевленно-бравых (вспоминали походы). Хотя тут же одергивал себя: ведь раньше они, говорят, отчаянно враждовали с русскими из числа власовцев, нередко вырезая их целыми бараками...

Вызывали симпатию и эстонцы: они тоже не были стукачами, работали мастерски, к тому же выглядели как настоящие европейцы — опрятные и подтянутые. По культуре к ним были близки литовцы — тоже внутренне подтянутые и глубокие, хотя и расколотые на «советских» и «несоветских». Латыши же казались кичливыми, но держались по-своему достойно, с трудом скрывая неприязнь к русским.

А вот чем все прибалты отличались от западных украинцев — так это попытками выработать какую-то националистическую платформу. Тогда, похоже, у них не было четкого представления о том, что делать на другой день после свержения советской власти. Ну прогнали большевиков, ну заняли их кабинеты — а что дальше? Этим вопросом их особенно донимали наши лагерные марксисты, и прибалтийские националисты не всегда могли вразумительно ответить.

Меньше всего интересовались идеологией, а просто стояли решительно против России, считая это достаточным, кавказские националисты. Их было немного, но каждый невероятно колоритен: и режиссер Тбилисской киностудии Гиви — лысый чернобровый красавец, и бывший армейский капитан Вано из танковой дивизии Шавгулидзе, с которым я корчевал пни («большевики — это плохо, понимаешь?»), и сын старого большевика Пачулии, и тат — кавказский еврей, проклинавший русский язык за то, что вынужден на нем говорить...

Из националистов ГУЛАГа запомнились еще якут Николай — остряк с налетом московской культуры, избегавший политических дискуссий, и экзотический чуваш, который ел живьем рыбу, поймав ее в пруду.

Особый разговор — о еврейских националистах. Лагерные сионисты сразу бросались в глаза и своей шумливостью, и нарочито небрежным видом, и золотистыми звездами Давида в петлицах. Но стоило с ними сойтись поближе, как делались явственными резкие различия. Самой активной была рижская группа во главе с бывшим фотографом из «Ригас фото» Иосифом Шнайдерсом. Мы вместе работали на вывозке леса, а потом на торфяном болоте, и он доверительно рассказывал о своем «буржуазном» воспитании в богатой семье (с немецким повседневным языком), об эвакуации за Урал в начале войны, об изобретении пистолета для израильской армии, за что и получил свой срок. Талантливый рассказчик, Шнайдерс был истово влюблен во все израильское: язык! природа! народ! экономика — собственность профсоюза! высокая наука — вплоть до атомной станции в пустыне Негев! лучшая мировая киноактриса — Хая Хэрарит!.. «Железный Джо», как его называли, пожалуй, наиболее ярко воплощал в себе национальную идею, и рядом с ним блекли другие сионисты — харьковские синагогальные деятели, местечковые старики из Белоруссии и даже блестящие эстеты из Москвы и Питера.

Полной противоположностью еврейским националистам были немцы («русские» немцы — прежде всего поволжские) — скромные и деловитые, много пережившие и державшиеся с достоинством. Среди них встретился мне предприимчивый и энергичный Николай Миль, сосланный в 1941-м и тогда же попавший впервые в лагерь, где подвизался нарядчиком даже в самые страшные годы — 1942 и 1943-й. Он был повторно осужден за попытку уехать в Германию. Но более типичными представлялись старый Шнель и молодой Беккер из Казахстана, работавшие истово и молча, так что их надо было останавливать. У большинства не было выраженной национальной идеи: только бы в Германию — и всё; лишь зычный и туповатый Лорер из Запорожья умел и поговорить, и даже подраться за свою Германию, хотя по культуре явно не дотягивал до нее.

А вот носителей русских национально-освободительных идеалов не было тогда в ГУЛАГе совсем. Словно в природе не существовало такого явления — русского национализма, словно даже власовцы с их глубоко русским вождем и андреевским флагом не выражали эту идею. Я не раз заговаривал об этом с выходцами из российской глубинки. Меня беспокоило, что русские со своими блатными, стукачами, пьяницами — это вроде бы нация подонков, а не страдальцев и тем более героев... Мне возражали: а кто всегда первый, если завязывается бунт? Кто из лагерников идет на смерть, когда наказывают виновных? И кто в конце концов скинет большевиков, хоть и сами породили их?! К счастью, последний довод, казавшийся самым фантастическим, оказался справедливым...

Уже будучи в лагере, я встретил своих земляков-одесситов, осужденных за участие в уличном бунте на Молдаванке в декабре 1960 года. Это было стихийное выступление жителей крупного городского района, населенного преимущественно рабочими и ремесленниками, против произвола властей. Если конкретней — бунт уличных прохожих из-за издевательства над беззащитным подвыпившим солдатом в одном из магазинчиков на Дальницкой.

Я узнал обо всем из первых рук — от одного из участников этих событий, попавшего в лагерь спустя почти год после них, когда я уже собирался выходить на волю.

Это был замкнуто державшийся, пожалуй, напуганный всей обстановкой вокруг моложавый худощавый брюнет. Он сам нашел меня в 17-й зоне, едва прибыв туда, поскольку работал рядом с облрадиокомитетом, где я служил в середине 50-х годов, и к тому же захаживал в отделение Союза писателей на литературные консультации, которые я проводил. Я слушал его с недоверием, как водится в зоне, но и с огромным любопытством. По его словам, в этой резкой вспышке ненависти толпы против милицейских чинов и пригнанных военных сил (бросали камни и палки, опрокидывали павильоны и будки, останавливали троллейбусы, даже грозя их перевернуть, а потом гонялись за отдельными милиционерами, чуть ли не выбрасывая их из окон) среди безумной и вроде бы неуправляемой стихии вертелись два-три человека — спокойные, четко действующие, которые придавали организованный смысл всем этим событиям, превращая их в политическое выступление. «Это были люди оттуда, — многозначительно заявлял мой собеседник-одессит, — из такой организации... из НТС!» При этом признании он не просто беспокойно озирался по сторонам и понижал голос, а давал понять, что сам является одним из таких заведомых подстрекателей: мол, неспроста его осудили по политической статье, а не за хулиганство, как многих других.

В обвинительном заключении по этому делу на тридцати с лишним страницах, которое мне удалось потом прочитать, описывались многочисленные факты хулиганских, даже бандитских действий, тем не менее многих из обвиненных привлекли к уголовной ответственности не застигнув на месте происшествия, а «вычислив» по старой картотеке преступников. Но, с другой стороны, известны подробности о вылазках настоящих агентов НТС — боевиков, подбрасывавших листовки в центре города, отключавших электричество на важных объектах, похищавших оружие в расположении воинских частей. Такие участники «массовых беспорядков», согласно лагерным легендам, подолгу не выходили на свободу: они сидели в спецлагерях, принадлежавших не МВД, а КГБ — где-то на Таймыре, в местах, куда можно было попасть лишь на вертолете...

Стоит вспомнить и одесских евреев, боровшихся за свое право выехать в Израиль. К примеру, Анатолий Надель, попавший в руки чекистов в начале 1959 года, всегда саркастически высмеивал все советское. Понятно, что он не задерживался ни на одном месте работы. Напирал на то, что его гонят отовсюду из-за «пятого пункта» — как еврея, а не просто из-за неуживчивого характера. В конце концов его познакомили с приехавшим из Москвы представителем посольства Израиля, и тот предложил ему «в случае необходимости» опустить израильские монеты в чашу с водой у памятника Пушкину на Приморском бульваре. Не удивительно, что оперативники из КГБ поймали Наделя за руку (и буквально!), когда он опускал монету... Когда мы были соседями по камере, он делился со мной своими «просионистскими» симпатиями, развлекал (как и следователей) остроумными анекдотами, вообще держался весьма непринужденно и в конце концов получил четыре года заключения, которые отбывал на Севере. Потом я встречал его в Одессе: он досрочно освободился и благополучно работал на одном из заводов. Умер он, так и не уехав в Израиль...

В одесской внутренней тюрьме КГБ я познакомился также с Райнгольдом Мюллем — бывшим жителем села Вормс (ныне Виноградное) под Березовкой, у которого в ежовщину был расстрелян отец — председатель колхоза и который, когда пришли оккупанты, рассчитался с коммунистом, выдавшим отца. Потом он даже участвовал в расстрелах евреев, которых пригоняли туда из Одессы. Я пробыл с ним в одной камере около трех месяцев, наслушавшись всяких рассказов — интересных и страшных, пока он, уже осужденный на 25 лет и даже отбывший в лагере часть этого срока, находился здесь как свидетель по делу других карателей — целой группы из отряда сельской самообороны («зельбсшютц») и голландского батальона СС (туда он попал позже, и за это ему пришлось поработать на Коксохиме под Норильском). Позже я узнал, что он был расстрелян со всеми...

Недели три провел с нами в камере парень из западноукраинского села, отсидевший двенадцать лет, изуродованный на допросах (окосевший, с вывернутым ухом и навсегда отбитой почкой) за то, что убил милиционера. И лишь тогда, весной 1959-го, нашелся настоящий убийца, и этого безграмотного Омеляна, за которого я писал «на мове» письма его любимой дивчине, освободили...

Впрочем, и этот бедолага, и Рейнгольд принадлежали еще сталинской эпохе. Однако мне попался в камере внутренней тюрьмы и «свеженький» борец с режимом. Этот нелюдимый парень держался настороженно и напряженно, в нем ощущалась скрытая злоба. Вскоре он устроил скандал с надзирателями и угодил в карцер, после чего я, кажется, больше не видел его. Лишь постепенно, из обрывочных разговоров, я узнал: работая на заводе имени Октябрьской революции, он разглагольствовал о «тираничности» советской власти, не скрывал того, что хотел бы удрать из страны — в Турцию, что ли. Оказывается, он потому и очутился в Одессе, что отсюда можно перебраться морем за границу. «Всю преступность Советов» он осознал, работая по комсомольской путевке на строительстве Куйбышевской ГЭС: был свидетелем того, как ковш с бетоном накрыл парнишку, но никто не стал откапывать его, — заживо замурованная в плотине «великой стройки коммунизма» человеческая жизнь... Этот парень стал для меня примером развития антисоветчика в классических советских условиях — из-за разложения самой системы.

Еще один одессит — бывший моряк с танкера «Туапсе» Володя Бенкович наперекор нажиму со стороны своих товарищей по чанкайшистскому плену на острове Тайвань подался к американцам («узнать наконец, что такое настоящая жизнь!»), потом рванул в поисках достойного куска хлеба еще дальше — в Южную Америку («правда, на такую вшивую работу, что стыдно сказать: механик-ремонтник на киностудии»), а когда совсем там разочаровался, то вместе с напарником решил вернуться на родину. Ему пришлось тайком перейти из Уругвая, где не было советского посольства, в Бразилию, где и получил нужное разрешение. Непоседливому моряку сначала дали выступить по московскому телевидению с рассказом о «покаянии», а на одесском — с описанием заморских «ужасов», а через три месяца посадили «за измену», сунув ему положенный четвертак. Правда, и в лагере Володя не унывал: весело рассказывал о своих мытарствах, был судьей на лагерных футбольных матчах...

Было в лагере и немало представителей рабочей среды, попавших сюда из-за рассказанных на работе анекдотов или пьяного дебоша, где ругали «Никиту». Сажали также людей, на которых в органах госбезопасности накопилось слишком много доносов за долгие годы — и дело надо было «закрыть».

Конечно же, встречались в зоне и такие ничтожества, которые легко становились стукачами («ходили к куму»). Были среди них и бывшие студенты, дрогнувшие от пережитого, и колхозные сторожа-бездельники, и военные. Вряд ли справедливо поэтому утверждать, что при Хрущеве в ГУЛАГе находилась лучшая часть народа. Но самые достойные, безусловно, заслуживают благодарной памяти.

Борис Херсонский

Памяти семидесятых

Борис Григорович Херсонський народився у 1950 році в Чернівцях. Лікар-психіатр, поет, перекладач. Завідувач кафедри клінічної психології Одеського національного університету. Автор монографій і наукових статей в галузі психології і біблеїстики, а також багатьох поетичних збірок, виданих в Україні та Росії, лауреат стипендії Бродського.

1

Эпохи не сменяют друг друга, как часовые у Мавзолея. Настоящее наслаивается на прошлое — где совсем прозрачным, где мутноватым, где и вовсе непроницаемым слоем. Не многие могут вспомнить и вновь ощутить, как семидесятые годы наслаивались на условную вольницу шестидесятых, погребая ее, делая почти бездыханной, почти безгласной, почти незаметной. Но она, эта неполная и непрочная свобода, жила — и выжила. Выжила, потаенная, сжавшаяся в комок. О чем бы на площадях кричать — говорили по углам; вместо зала выставочного — квартира, на свой страх и риск, вместо типографского станка — пишущая машинка, вместо граммофонной пластинки — магнитофонная лента ТМП-2б, десятая перезапись, в которой сквозь шумы и помехи едва слышен голос. Она выжила, а людей шестидесятых годов — раз-два и обчелся. Она выжила и стоит, горемычная, думая, не лучше ли ей было умереть...

И все же у людей семидесятых, как и у всех советских, была собственная гордость. Нам казалось, что «камерность» диссидентства и самиздата есть нечто достаточное для того, чтобы сохранить драгоценное семя свободы. «Есть магнитофон системы „Яуза" — и этого достаточно»; «„Эрика" берет четыре копии — и этого достаточно» — пел Александр Галич. Достаточно для чего? Нелепо считать, что крушение коммунистической системы готовилось на диссидентских кухнях вместе с крепким чаем («Полагерному заварка крепка до черноты. Я знаю, какого подарка дождешься сегодня ты»). И все же четырех (в десятой степени) копий доставало, чтобы вырастить особое поколение людей, под тяжелым государственным прессом изживших остатки хрущевского «романтического коммунизма» («Очень Сталина ты ненавидишь, очень Ленина любишь, дурак» — Тимур Кибиров). Людей, которые смотрели в лицо режиму со страхом и ненавистью (иногда было больше первого, иногда — второго), понимая, что перед ними — враг, с которым нет сил тягаться и нет сил подчиниться. Людей с прочным

Повністю спогади опубліковані у книзі Бориса Херсонського «Вне ограды» (М., 2008).
Згідно з існуючими у КДБ правилами на Б. Г. Херсонського мали бути заведені так звані агентурна справа і справа-формуляр. Можливо, вони й зараз зберігаються в архіві УСБУ в Одеській області, але такі справи продовжують залишатися «секретними» й для дослідження чи хоча б ознайомлення з ними тих, на кого вони були заведені, не видаються.

хребтом, который «квалифицированные специалисты» вывихивали всеми возможными способами. Людей с изломанным характером, особой подозрительностью и вместе с тем чрезмерной открытостью и незащищенностью. Людей, разучившихся сотрудничать с властями, какими бы эти власти ни были, а позднее и друг с другом. Эту разноголосицу когда-то предрекал Александр Исаевич Солженицын в статье «На возврате дыхания и сознания». Да и как ждать взаимопонимания на руинах Вавилонской башни?

Эти заметки — не попытка целостного анализа. Это личные воспоминания: пишу о том, что пережил, что знаю наверняка. И все же в большинстве случаев не называю имен действующих лиц: за прошедшие годы их судьбы складывались по-разному. Многих уже нет. А живые не изжили еще ни страха, ни подозрительности, ни неприязни. Это в полной мере относится и к автору этих строк.

«Семидесятые» — термин условный. Это время началось раньше и вступило в полную силу в августе 1968 года, когда мы провожали встревоженными взглядами поезда с военной техникой и солдатами. Поезда шли на Запад. Солдаты улыбались, пели песни, махали руками нашим девушкам, приглашая их в путь. Знали ли, куда и зачем едут?

В одном из вагонов ехал мой школьный друг. Вернувшись через два года, он доказывал мне, что в Праге мы на два часа (о, эти два часа!) опередили вторжение войск НАТО... Как-то мы смотрели у него дома хоккейный матч между командами СССР и Чехословакии. Когда нам забросили шайбу, я сказал: «Гол в Спасские ворота». Друг строго указал мне на то, что в его доме от подобных шуток нужно воздерживаться. Спустя еще два года он эмигрировал в США...

Надломились эти времена, когда Горбачев над гробом Черненко (у нас всегда преемник должен был похоронить предшественника, в прямом или в переносном смысле) заявил, что будет бороться с празднословием, парадностью и всем тем, что мешает нашему продвижению вперед. «К краю пропасти, — добавил мой друг, кивнув в сторону телеэкрана. — А ведь он замахивается на основы существующего строя!»

Мой друг шутил. Михаил Сергеевич Горбачев говорил серьезно. Как и все генсеки, он не был склонен шутить публично. Зато история несколько раз пошутила с ним, в последний раз — на президентских выборах, где М. С. не набрал и процента голосов. Шутка довольно жестокая. И, увы, первый реформатор коммунистической системы сам выставил себя на посмешище. Он не был виноват в бедствиях граждан России. Он просто надоел им... Смерть любимой жены вернула ему нечто вроде народного сочувствия. Но знаю, что, будь его воля, никогда бы не заплатил М. С. за эмоциональную реабилитацию такую ужасную цену.

И еще кошмар недавнего времени: М. С. то начитывает «Петю и волка», то рекламирует пиццу...

Париж стоил обедни. Союз нерушимый стоил обеда в пиццерии.

Спустя почти сорок лет после Пражской весны сбылись страхи престарелых американофобов времен моей юности. Вот они, натовцы — и в Афгане, и в Ираке; и в Праге, конечно, тоже они. И братских православных сербов разбомбили. И много чего еще сделают.

2

Летом 1974 года мне неожиданно позвонил на работу незнакомец и назначил свидание. Он не назвал своего имени — только должность и наименование своего Учреждения... Мы встретились в сквере. Невысокий, безукоризненно одетый мужчина (о, это умение носить пиджаки и галстуки как военную форму!) предложил мне зайти

в гостиницу. Администратор, протягивая ключ от номера, посмотрела на меня как на девушек, которых приводят в номер на часок-другой, — с любопытством и презрением. Представитель Учреждения открыл дверь в номер и предложил мне пройти. Номер был обставлен как служебный кабинет. Он и был служебным кабинетом. Диалоги в моих заметках — из той памятной беседы и других подобных ей бесед. С тех пор в гостинице силами иностранных специалистов провели многолетний ремонт и реконструкцию. Говорят, некоторое время в том «номере» находился офис «Австрийских авиалиний». Потом австрийцы освободили помещение. И, проходя по Приморскому бульвару, я, грешным делом, часто думаю: как там поживает потаенная комнатка?

— Вы бываете в доме у И.?

— Очень редко.

— Необходимо бывать там чаще.

— Почему?

— Вы сами знаете. В этом доме ведутся разговоры, в которых порочится советский государственный строй.

— И вы хотите...

— Да.

— Это невозможно.

— Почему? Ведь такие разговоры преступны, они караются нашими законами. Долг советского гражданина — сообщить о преступлении.

— Это невозможно.

— А если бы вы узнали о готовящемся преступлении, об убийстве, — сообщили бы?

— Сообщил.

— Вы, значит, не считаете антисоветские разговоры таким же преступлением, как убийство?

— Не считаю.

— А вы знаете, что с такими убеждениями вам будет нелегко жить в нашей стране?

— Вы советуете мне эмигрировать?

— А как вы относитесь к эмиграции?..

Инициал И. — один из тех, которые можно расшифровать. Это Вячеслав Игрунов, или попросту Вячек. Ныне гражданин России, бывший депутат Государственной Думы от партии «Яблоко», создавший потом свою мини-партию СЛОН. Неужели забыл, что СЛОН — это аббревиатура: Соловецкий Лагерь Особого Назначения? Или позднее — Смерть Легавым От Ножа?

В то время, когда мы познакомились, Вячек — недоучившийся студент-экономист, рабочий и — тайный библиотекарь. Библиотека у Игрунова была специфическая. Все, что прокатилось в толстых журналах в конце восьмидесятых, было в той библиотеке уже тогда (кроме, разумеется, тех книг, которые в те годы только писались). Давая книгу из личной библиотеки, мы обычно ставим два условия: никому не передавать и как можно скорее возвратить. Принципы работы библиотеки Вячека были прямо противоположные: держи книгу как можно дольше и передай ее как можно большему количеству надежных людей. Надежность человека определялась интуитивно, на глазок, и, увы, не всегда удачно. Приведу два характерных эпизода из собственной «библиотечной практики».

— Большое спасибо! — говорил отец одной из знакомых, возвращая толстую пачку фотографий («В круге первом» Солженицына). — Я получил огромное удовольствие! Для меня эта книга особенно интересна. Я ведь сам работал в системе ГУЛАГа. И как раз в такой вот «шарашке». В охране. Это была тяжелая работа. Особенно трудно было в столовой. Я там следил, чтобы они не очень между собой разговаривали. Осуществлял общее наблюдение. Вы себе не представляете, что у них было на столах. Гречневая каша. Вы не имеете понятия, что это было тогда — гречневая каша. Один раз я там видел лимон... Вы опять-таки не знаете, что это тогда было — лимон. Мы, конечно же, могли бы взять, но мы были честные люди. А сидели вредители, подонки. Там был один академик, так он специально заклепки для крейсера перепутал. Которые на подводную часть — пошли на надводную. А те, что на надводную, пошли на подводную, понимаете?..

Никаких роковых последствий прокол не имел. Отец знакомой не только не сообщил «куда следует», но и просил приносить что-нибудь интересное и впредь. А выражение «заклепки для крейсера» еще долго переходило из уст в уста в нашем узком кругу...

Некоторые знакомцы приходили в ужас при виде неофициальной книжной продукции. Среди немногих сохранившихся у меня от тех лет книг — «Дьяволиада» Булгакова («Недра», 1922). Ксерокопия, разумеется, но печать двусторонняя, с соответствующим подбором бумаги и даже цвета обложки. Короче, книга была сделана со вкусом, «как живая». Один из приятелей взял ее у меня почитать, приняв за оригинал. Но в процессе чтения страшная истина дошла до него: он держал в руках самиздат! А он был как-никак коммунист, принимал активное участие в жизни первичной партийной организации. В тот же день (а может быть и час) в состоянии аффекта он вернул мне книгу, приложив обвинение в «провокации».

Где он сейчас? Угадайте. Ну конечно, в США. Принимает активное участие в жизни конгрегации. Ему за восемьдесят...

3

Чем длиннее была цепочка, по которой передавалась книга, тем вероятнее становился провал. Но тем вероятнее было, раскручивая цепочку, натолкнуться на прочное звено, которое оказывалось последним: «Книгу купил на Староконном рынке, — пояснял крепкий орешек, — продавца не помню. О том, что книга антисоветская, не знал. Сам прочитать ее не успел».

Подобное объяснение не было фантастичным. На Староконке в те времена продавалось все что угодно — от старинных и даже древних икон до литературы, «порочащей советский общественный и государственный строй». Несколько раз видел на руках двухтомный (третий том не вышел тогда) «Архипелаг ГУЛАГ». Цена колебалась от восьмидесяти до ста рублей. Обойтись же покупка могла еще дороже. Среди «читательского клуба» книги для конспирации (а больше — шутки ради) получали псевдонимы. Так, «Архипелаг ГУЛАГ» назывался «Острова в океане», «Доктор Живаго» — «Медработник Юра» или просто «Айболит»...

И вот очередная толстая пачка фотографий (речь шла все о том же «Архипелаге») передана Библиотекарем Студенту. А Студент дал ее прочитать Доценту. А от Доцента попала книга «куда следует». Он рассказывал, что к нему просто подошли двое в штатском и сказали: «Нам известно, что у вас есть такая-то книга. Отдайте». И он отдал. И назвал имя Студента. А тот — Библиотекаря. Потом Студент отказался от своих показаний, уехал из города, плотничал, писал статьи в самиздатские журналы. Потом последовали арест и ссылка... Медицинская фракция «круга» изобрела диагноз: «Несчастный случай. Множественные переломы судьбы». Те, кто ломал, те и «лечи-

ли» — наложением «гипса»: не пошевелиться, не вздохнуть... На доме, где жил Доцент (он скончался много лет назад), теперь мемориальная доска в его честь.

А тогда в доме у Вячека был произведен обыск, а вскоре последовал арест, психиатрическая экспертиза в Одессе с неопределенным результатом, затем в Москве — с определенным и даже предопределенным. Конспираторы мы были слабые. Когда к Игрунову постучались «гости», он сидел за столом, со всех сторон обложившись «крутым» самиздатом, и печатал на машинке статью для «Хроники текущих событий». «Входите, — сказал Вячек, — дверь не заперта».

В промежутке между обыском и арестом мы с Вячеком встретились у Оперного театра. Он прекрасно понимал, что его ждет. Беседа напоминала чтение завещания. Мне были даны известные поручения, большинство из которых выполнить удалось...

А Вячека ждала обычная для того времени цепочка: арест — экспертиза — еще одна экспертиза — суд в отсутствие обвиняемого (диагноз, конечно же, вялотекущая шизофрения) — принудительное лечение (по счастью, здесь же, в Одессе). Воздадим должное моим коллегам: Вячека практически не «лечили», попробовали было дать несколько таблеток трифтазина, а потом отступились. Работал он в больничной библиотеке, то есть по специальности. Вот только встречи с друзьями не поощрялись. Но то была больница общего типа. Иначе было в специальных больницах, попросту «на спецу». Одесситка Анна Михайленко провела в такой больнице около семи лет. Там и «лечения» хватало, и охрана была надежная, не говоря уже о врачах. Анну обязательно нужно было «лечить», уж больно опасные были у нее идеи. Например, она упорно высказывала «бредовые идеи о якобы наличии голода на Украине в начале тридцатых годов»...

— Ну а шедевр солженицынский вы читали? «Архипелаг ГУЛАГ»?

— Нет.

— Почему же вы так часто цитируете его в беседах с вашими друзьями?

— Я цитирую только те отрывки, которые были опубликованы в советской печати.

— Нет, те отрывки, на которые вы ссылались в беседе, в нашей печати не публиковались.

— А вы, конечно, наизусть помните и все отрывки, которые публиковались, и все мои разговоры?

— У нас специфическая специальность...

4

Особый вопрос — откуда черпали органы сведения о наших мыслях и «заблуждениях»... В предперестроечном 1984 году «Новый мир» опубликовал стихотворение под названием «Архив». Речь шла о некоем хранилище, где рядком стоят серые папки, в которых много чего сложено, в том числе и «сомнений твоих крутизна». Дальнейшие строки процитирую полностью:

Ты, наверное, думал, что мелочь, сойдет,
от досужего взгляда сокрыта.
Но и мелочь в картонный взята переплет
и суровою нитью прошита.

Это были весьма торжественные стихи. Архив политического сыска отождествлялся с апокалиптической «Книгой жизни», которую должны были читать ангелы на Страшном суде. Да, «голос единицы тоньше писка», но и этот критический голосок нужно было уловить в общем хоре славословий, идентифицировать и поставить на «профилактический учет». Это требовало особой технологии.

Английский политолог Эрнст Геллнер писал, что экономически отсталое «государство, подпираемое заимствованной извне технологией контроля, вступает в противоречие с обществом и подавляет его. Всегда легче позаимствовать технологию подавления, а не производства, к тому же позаимствовать в первую очередь всегда хочется опыт насилия».

Да, на полках магазинов в те годы не сыскать было нормальной электронной техники. А вот в стенах строящегося посольства США в Москве была такая густая «начинка», что легче показалось американцам разобрать здание «по кирпичику», чем выковыривать микрофоны из кирпичиков, как изюм из булочки. Если верить «Голосу Америки» (а «Маяк» в те времена о ситуации с американским посольством по понятным причинам помалкивал), история была любовной. Охранявшие стройку американские морские пехотинцы не устояли перед чарами наших «простых девушек». А девушки несколько ранее не устояли перед «чарами» органов. Морские пехотинцы дорого заплатили за кратковременную страсть к нашим соотечественницам.

Посольство США, конечно, объект особого значения. Но не забывали и простых советских людей... Один из моих питерских приятелей во время ремонта натолкнулся на какие-то странные предметы (их называли «жучками») и извлек их из стены. Ровно через двадцать минут к нему приехали с ордером на обыск. И санкция прокурора была! Обыск проводился на предмет «обнаружения электронного оборудования». Было конфисковано «два неизвестных предмета размером...»

Технология, впрочем, была не только электронной, но и психологической. Ею вовсю (в меру способностей) пользовались те, кто вел профилактические беседы. Кое-что тут было из теории (специальная инструкция, скажем, рекомендовала найти «общие точки соприкосновения» с подшефным и даже указывала, как это сделать), кое-что — из практического опыта. Например, к одному обрабатываемому подключалось несколько следователей, работающих в разном стиле: один выражал справедливый официальный гнев (плюс неофициальное хамство и агрессивность), второй — холодность и подчеркнутую вежливость (очевидно, свойственные законности), третий — понимание и даже сочувствие. Опыт этот известен с памятных тридцатых и актуальности своей не утратил и в начале восьмидесятых...

Когда со мной «работали» — был и четвертый. К нему меня просто отвели для того, чтобы выслушал почти нечленораздельный начальственный крик. Человек, плотный, с густыми бровями и залысинами, кричал непрерывно, минут десять. Затем меня увели.

Недавно навещал могилу друга на втором кладбище — и вдруг вздрогнул. С черной гранитной стелы справа от аллеи на меня смотрело знакомое лицо...

5

Был еще один характерный прием. В отношении «подшефного» добывалась не очень криминальная, но зато очень личная информация. Такую информацию удавалось получить очень легко именно в силу ее безобидности. Затем в беседе с подшефным звучало что-то вроде: «Мы знаем даже, за кого вышла замуж Таня Петрова, с которой вы встречались на втором курсе». И человек скисал: уж если и это знают, то все остальное и подавно...

Или: «Вот вы жалеете детей Николая Второго...» Потом неделю вспоминаешь, был ли такой разговор, кто из самых близких тебе друзей донес... Успокойся, друг, никто не доносил. Просто из опыта оперативной работы известно, что бородатые интеллигенты, которых по воскресеньям можно увидеть в храме, склонны жалеть убитых

детей вообще — и в частности детей Николая Второго. Вот и ловят тебя на этой, столь естественной, жалости.

«Вот, ваш старый друг говорил...» — рефреном звучит на профилактических беседах и допросах. Но не сразу начинай думать, кто этот близкий друг. Обрати внимание: та информация, которую о тебе сообщили, во-первых, вполне нейтральна, а во-вторых, совершенно обезличенна. Такое можно сказать о любом человеке. Прием, заимствованный из психологической практики: существует особый эффект — иллюзия «совершенно верного психологического заключения» при предъявлении стандартного текста. Подобным приемом широко пользуются гадалки.

И все же оставалась вероятность того, что именно твой ближайший друг и есть стукач. И подозрение это на десятилетия отравляло отношения людей.

Помню веселую песенку на консерваторском капустнике:

Звери дятла уважают
и всегда молчат при нем.
Птичку нежно называют
нашим милым, нашим умным,
нашим славным стукачом!

Анекдот о том, как гебист распекает дирижера за то, что во время исполнения симфонии мало работает ударник, общеизвестен. Дирижер пытается оправдаться: «У каждого музыканта своя партия...» «Партия у нас одна, — поправляет оперативник, — а стучать надо больше!» В реальной жизни было не до песенок и не до анекдотов. Вот вам небольшая задача. К Б. приходит его друг Л., приносит портфель, набитый литературой, «содержащей клеветнические измышления, порочащие советский общественный и государственный строй», и просит подержать литературу день-другой. Но на другой день приходят незваные гости и приносят ордер на обыск. Б. арестован, Л. — нет. И хотя по всему ясно, что дела и у Л. должны быть плохи (и у него был обыск, и тоже небезрезультатный), он даже работу не теряет. Перебирается в другой город, а затем эмигрирует. И десятки друзей думают: зачем Л. приносил портфель? Почему его не тронули? И что он поделывает сейчас за рубежом?

Мой друг Х. был исключен из института с подачи КГБ за публичное исполнение на одесской свадьбе песенки: «Если в кране нет воды, воду выпили...»

— Присутствующие на свадьбе стукачи резко оживились, — печально шутил друг, — они эту песенку раньше слышали только в записи на протоколы.

Несколько лет спустя другу предложили восстановиться в обмен на определенный вид услуг. И друг не устоял, подписал бумагу. После чего честно предупредил нас, чтобы в его присутствии мы держали язык за зубами, иначе...

— А ты не можешь просто промолчать и ничего не сообщать им?

— Не могу. Вдруг еще кто-то сообщит, и они поймут, что я не работаю. Тогда — конец.

Вскоре он уехал из города. Удалось ли ему «оборвать хвост», или его нашли и по новому месту жительства?

Логика оперативника ясна: твой близкий друг рассказал о тебе — ты можешь рассказать о нем. «Ничего не говори, — учила безымянная самиздатовская инструкция, — они ничего не знают, но даже если и знают, им все еще нужно доказывать, переводить с языка неофициальной информации на язык протоколов. Не будь переводчиком! Доказать для них — труднее, чем узнать».

— Я не понимаю, почему вы отказываетесь говорить. Мы ведь просим только о том, чтобы вы помогли нам понять, что за люди ваши друзья. Вот посмотрите: Л. ведет настоящую двойную жизнь.

— Ничего об этом не знаю. Л. — прекрасный профессионал, очень много работает, занимается наукой. Думаю, у него просто нет времени на двойную жизнь.

— А его связь с Н. при живой-то жене? А еще в храм похаживает.

— Ничего об этом не знаю.

— Но вы же с ними в одной компании за столом сидите!

— Не помню.

— У нас с вами много общего... У нас с вами даже жены — из Белоруссии, из одного местечка, из Речиц.

— Вот тут уж вы ошиблись. Моя жена и впрямь из Белоруссии, но из Добруша. А из Речиц — жена доктора К., который недавно расспрашивал меня о семье. Не по вашему ли заказу?

Дальше крик:

— Он подготовлен! Он подготовлен! Я говорил, он подготовлен!

6

Несколько слов о цензуре-редактуре тех лет. Ничего по-настоящему достойного цензуры и идеологического редактирования в издательства и редакции в те годы не носили. Прислать в доперестроечный журнал перестроечную статью значило добровольно рискнуть своей свободой. Опять же, в отделении судебно-психиатрической экспертизы, куда меня допускали до поры, своими глазами видел письма на официальном бланке журнала «Знание — сила»: начальнику управления КГБ по городу Москве. При сем препровождаем вам статью М., в которой автор излагает сомнительные, на наш взгляд, теории этногенеза. Зам. редактора имярек. Вот так господа: сомнительная теория — в кутузку его! Разберитесь. И действительно «разбирались»...

— Ваш друг, находясь в заключении, разрабатывает некие математические доказательства существования Бога. Как вы к этому относитесь?

— Я не математик. Думаю, что существование Бога в доказательствах не нуждается. Все, что я знаю о доказательствах существования Бога, я почерпнул из «Мастера и Маргариты».

— А вот я не читал этот роман. Все работа, знаете ли... Кстати, а вы какое издание читали? Наше или то, мюнхенское, где пропущенные места выделены курсивом, а?

Да, вспоминаю я то мюнхенское издание. По нему можно было изучать принципы работы советской цензуры. Из романа были изъяты две большие главы — сон Никанора Ивановича (сдавайте валюту!), а также сцена в торгсине (опять-таки валюта). Тщательно вымарывались фразы о том, как людей уводили под звуки свистков. Но одна правка поистине символична. «Невидима! Невидима!» — кричала Маргарита, вылетая из сада около своего дома в выправленном варианте романа. «Невидима! — кричала она в «неотредактированном» варианте. — Невидима и свободна!» Слова этого — «свободна» — оставлять было нельзя никак...

По собственному небогатому опыту тех лет могу судить: занималась редактура поиском каламбуров, двусмысленных словосочетаний, подтекста и намеков. Две строчки из стихотворения о детстве: «Мир был так удивителен и нов. В нем было много кошек и жуков». Последняя строчка изъята, ибо каждому известно, что «жуки» —

это спекулянты, а «кошки» — проститутки. Для нашего мира явления нехарактерные. А тут они не просто есть — их много... В стихотворении об одесском дворике: «Между врытыми в землю столбами две веревки для сушки белья. Развевается платье над нами государственным флагом жилья». Каждому понятно, что уж здесь упоминание о государственном флаге совершенно неуместно. Стихи о Пушкине: «В его руке гусиное перо, белейшее перо в крылах России». Эко, братец, загнул! Этак получается, что у тебя Россия — гусыня...

Огромное внимание цензора привлекала символика цветов. Особенно раздражало сочетание голубого и желтого. И как назло — вокруг столько соблазнов! Желтый пляж и голубое море. Желтое поле и голубое небо. Наконец, мотылек, садящийся на одуванчик. И в бабочке усмотрели буржуазный национализм! А уж когда в банальнейшем милицейском очерке появилась фраза «незабаром під'їхала жовто-блакитна машина», автору пришлось объясняться официально... Странно, что не отдали приказ перекрасить милицейские автомашины.

А вот история, граничащая с легендой. Наши архитекторы всегда были озабочены тем, как город смотрится с моря: Одесса должна понравиться подплывающим к ней интуристам (а при случае — интервентам). Для улучшения облика Одессы на Комсомольском бульваре были воздвигнуты три бетонные коробки (новая архитектурная доминанта). Все довольны. И тут на стол «главного» ложится донос: три дома символизируют буржуазный украинский трезубец. Ой, испугу! Чуть было не пристроили четвертый дом. Но потом опомнились и водрузили на крыши огромные буквы. Теперь дома были увенчаны дорогими сердцу словами: «Ленин», «Народ», «Партия». «Пойду вступлю в партию», — говорил мой друг. У него девушка жила в соответствующем доме.

— Вы знаете Ф., Б., Г., М.?

— Нет, а кто это?

— Это украинские буржуазные националисты, последыши Бандеры, которые хотят отторгнуть Украину от СССР.

— Но я еврей. Какие у меня могут быть связи с украинскими националистами?

— Вы должны знать, что на сегодняшний день украинский национализм блокируется с сионизмом.

— Но я не знаю этого.

— А если бы знали?

— Ко мне это все равно не относится. Я еврей, но не сионист. Так бывает.

— А почему вы переписываетесь с Б-м?

— Он мой школьный друг.

— По нашим данным, он поддался сионистской пропаганде.

— Это его дело.

7

Еще бы мне не знать, что украинские националисты нашли общий язык с сионистами! Первый год я проучился в Ивано-Франковске. На Западной Украине в конце шестидесятых еврей в принципе мог поступить в медин. А вот в Одессе о том речи не было... Там, в Ивано-Франковске, я впервые увидел диво дивное — еврейских и немецких профессоров (Мельман, Машталер), читающих лекции на прекрасном украинском языке. Там сутулый мальчик Яша Лернер тоже говорил на двух языках — на украинском и на идиш. А на русском — не хотел. А самый «крутой» украинский националист медина, латинист Иван Думка, по слухам, во время Шестидневной войны

передвигал флажки на карте и говорил: «А наші вже ось де!» И имел он в виду отнюдь не арабов...

И еще забавная история: гуляю я под ручку с двумя дівчинами — Ганкою и Марийкою. Марийка ругательски ругает советскую власть. Ганка явно тревожится. Наконец она отзывает Марийку в сторону и говорит тихо (но я-то слышу!): «Кому ти це кажеш? Він же єврей!» А Марийка отвечает громко, так чтобы я слышал (и я таки да слышу!): «Добре знаю, хто він є. Але у євреїв та українців зараз спільний ворог».

Что за дівчина была эта Марийка — подтянутая, разумная, с длинной русой косой. Она говорила мне: «Боря, не розмовляй українською мовою. Бо ти її псуєш!» Да, в начале моего пребывания на Западной Украине мой украинский оставлял желать лучшего. Но за год я достаточно продвинулся. И поныне пользуюсь тем запасом...

Но, разумеется, были и отрицательные стороны. Жил я тогда на улице Московской. Очень непопулярное название. И хлопцы с соседних улиц часто ходили на Московскую проучить тех, кто там живет (чи мешкає). Пару раз досталось и мне.

Теперь та улица носит правильное название — Степана Бандеры. И теперь, думается, уже хлопцы с этой улицы поколачивают зрадників з вулиці Льва Толстого.

Беда моя была в том, что я слабо идентифицировал себя с еврейским народом (издержки воспитания), ходил в церковь, говорил по-русски. И отдаться освободительному движению всем сердцем не мог никак. Конечно, диссидентов-националов в Одессе я знал. Но даже тогда они держались особняком.

Читал я и Солженицына, который в «Архипелаге» писал, что Украине обязательно быть независимой. Но всерьез не принимал. А теперь часто вспоминаю последние строки того абзаца: «Что ж, пусть поживут своим домом. Быстро поймут, что не все проблемы решаются независимостью».

Если уж совсем честно, то в среде националов я чаще встречал враждебность. Не стоило бы писать об этом, но... В последний раз мне кричали «Ганьба!» на митинге во время Оранжевой революции. Кричали зря — я голосовал за Ющенко. Чего мне не могли простить мои друзья из другого лагеря...

Помню, как писал информацию по поводу того, что Вася Барладяну ворочает камни в лагере, имея проблемы с позвоночником. Если уж быть совсем точным, переводил информацию на доступный медицинский язык. А с самим Васей — украинским монархистом, противником смешанных браков, одержимым странными идеями о своем происхождении от древнего племени бырладников и о несомненном украинском происхождении Иисуса Христа, я познакомился уже в начале девяностых. Радости от этого знакомства мне было мало. И все же я всегда уважал Васю гораздо больше, чем вчерашних преподавателей научного коммунизма, которые быстро разучили слова нехитрой Васиной песенки, да и запели ее хором так, что Васин голос в том хоре совсем потерялся.

Еще один эпизод, связанный с украинской темой. Беседую с сельским парнишкой, призывником. Беседа идет на предмет выявления интеллектуальной недостаточности. Парень не знает совсем ничего. Наконец я теряю терпение и спрашиваю:

— А в какой стране ты живешь, знаешь?

— Знаю. На Украине.

— А столица?

— Киев.

— А что такое СССР?

— ???

Дело было в 1975 году. Парнишка был пророком.

8

Тот день — на самом исходе семидесятых — помню как сейчас. Пришел домой поздно, после тяжелого рабочего дня. В комнате было темно. Из радиоточки доносился голос женщины-диктора. Услышав слова, произносимые ею, я так и остался стоять посредине комнаты, не раздеваясь. Раздался телефонный звонок. Звонил отец. «Ты слышал?» — спросил он. «Слышал», — ответил я. Отец повесил трубку. Дальнейшее обсуждение — не по телефону. Мы ввели войска в Афганистан... Нет, это не укладывается в голове. Первое движение — к книжной полке. Снимаю том Киплинга, читаю стихотворение, которое так часто будут цитировать «гнилые интеллигенты» в запретных своих разговорах, которое и само станет почти запретным: «Брод, брод, брод через Кабул, брод через Кабул и темнота!»

Вечером у меня гостил художник-иконописец, огромный, смуглый, с курчавой шевелюрой и такой же бородой. Он ходил по комнате, размахивая руками. Речь его была приблизительно такова:

— Никогда не думал, что быть пророком — такое простое занятие. Никакого интеллектуального и духовного напряжения. Одевай вретище и иди к Брежневу на прием. И говори следующее: «О, гениальный, то бишь генеральный секретарь! Я, раб Господень, видел во сне льва, который запустил лапу в муравейник и не смог вытащить ее, пока муравьи ее не обглодали. Тогда лев ушел, хромая...» Так придешь и сразу загремишь в психушку, хотя там место самому Леониду Ильичу. В геронтологическом отделении.

А через день в ту больницу, которую поминал друг, пришел лектор — пожилой, дородный, в пиджаке с многочисленными орденскими планками. Нас собрали на «неофициальную лекцию», где «по секрету» разъяснили, что США вступили в сговор с Хафизуллой Амином, давним агентом ЦРУ, — и уже совсем было изготовились оккупировать Афганистан, но наши чекисты разгадали коварный замысел, опередив НАТО на этот раз уже не на два (как в 68-м), а на целых двенадцать часов! Впрочем, в некоторых учреждениях разъяснители говорили — на три часа, на два... Мы перешептывались «на галерке», пытаясь в тусклом свете различить, краснеет ли оратор по ходу изложения. Вопросов не задавали. Кто-то чуял ложь. Кто-то изо всех сил старался верить всему. Но и те и другие понимали: вопросов задавать не следует.

Прав был Александр Исаевич Солженицын: ложь и насилие всегда идут рука об руку. Ложь семидесятых годов не могла не разрешиться трагедией Афганистана, как ложь девяностых не могла не разрешиться кровью в Чечне. Но кровь Афганистана требовала все новой и новой лжи. «У лжи ноги коротки», — гласит известная пословица. Но у пословицы есть менее известное продолжение: «...да руки длинны». И до каждых уст, могущих сказать слово правды, дотянулись эти руки. И заставили замолчать. И на тех немногих, кто не молчал, нашли управу.

— Запомните одно. Здесь у вас нет будущего. Вообще нет. И у вашего сына нет будущего.

— Вы угрожаете ребенку?

— Это вы сами угрожаете ему. Даже если вы намеренно не воспитываете его в духе антисоветизма, он все равно будет находиться под вашим влиянием. У него будут ваши убеждения. А у человека с вашими убеждениями у нас будущего нет.

Началось новое десятилетие, но ничего не менялось. Шла зимняя кампания 1980 года, которой посвятил цикл стихотворений будущий нобелевский лауреат поэт Иосиф Бродский, против которой протестовал другой будущий нобелевский лауреат — Андрей Дмитриевич Сахаров. И вот уже новый эмиссар лжи приехал с разъяснительной лекцией и проводит с нами душеспасительную беседу. С огромным воодушевлением говорит он о «патологическом упрямстве» академика Сахарова, о его маскообразном лице, застывшем взгляде, паралогических идеях реформаторства. «Я думаю, — вещает лектор, — что если бы этого, с позволения сказать, борца за права человека показать на клинической конференции, врачам не понадобилось бы много времени для того, чтобы установить правильный диагноз: шизофрения». И хотя лектор, в отличие от нас, слушателей, не имел ни психиатрического, ни психологического образования, никто не стал оспаривать государственную диагностику: мели, Емеля, твоя неделя. Твое десятилетие, столетие. Похоже, вся вечность твоя. Мели, перемалывая человеческие судьбы. Мы помолчим, пока сами не окажемся между жерновами...

Все те же потаенные разговоры по углам, все те же фотографии, распечатки, самиздат, тамиздат. И все тот же страх. Нет, не тот же, более сильный. Ибо государству уже надоели «инакомыслящие», «националистическое отребье», «наемные агенты», «псевдодемократические демагоги». В Одессе шли обыск за обыском. Был арестован Петр Бутов, в то время — душа «библиотечного дела». Каждое произнесенное слово становилось известным в органах. Хорошим тоном было вызвать приятеля «подопытного кролика» и сказать ему: «Что же это ваш друг делает? Зачем ему эта авоська с самиздатом? (Или сбор денег в помощь семьям арестованных. И еще написание информаций в самиздатские журналы. И, уж конечно, связи с неблагонадежными или иностранцами...) Вы ему подскажите: пусть придет к нам и покается».

9

Тогда, в 1981 году, кто жег книги, кто прятал. В самое горячее время — звонок от приятеля: «Боря, забери книги, мама не соглашается их держать».

И — о чудо! Книги удается забрать. Значит, не все прослушивают. Или лень внимательно изучить сделанную запись.

И друга, который позвонил, не упрекнешь. Уже то, что он согласился держать у себя подрывную литературу хотя бы некоторое время, говорит о многом. А книги нельзя было держать у него по причинам самым прозаическим. Мама друга была врачом-гинекологом. Больные часто «благодарны» врачам. Но гинекологам и стоматологам обычно благодарны больше, чем, скажем, невропатологам и терапевтам. Бывало так. Даст больная врачу конверт с деньгами, а второй, с доносом, отправит в ОБХСС. И тут-то начинается свистопляска: проверки, допросы, обыски, а когда-никогда и арест, и отсидка. Именно такая беда и приключилась с мамой моего друга. Там тоже ждали обыска. И не хотелось им, чтобы к экономической статье добавилась и политическая. Звонить по телефону не нужно было. Но — сдали нервы...

Ах, нервы, нервы! Ждешь, пытаешься успокоиться, шутишь, например, напевая песенку:

И тогда наверняка
Вас зацапает ЧК
За участие в движении протеста.
С голубого ручейка
Начинается река,
А отсидка начинается с ареста...

Хороши шуточки. Не приведи Господь.

Через день сумка переселилась в город Николаев, где и провела около шести лет. Каким-то чудом телефонный звонок был пропущен мимо всеслышащих ушей. Обычно по телефону говорили нечто вроде: «Приходили работники библиотеки, забрали две книги, обещали зайти еще...» В Питере самиздат назывался «ватой», поэтому в междугородных диалогах звучало: «У меня взяли несколько кило ваты, передайте Боре и Лене, чтобы ждали покупателей». Думается, это было скорее игрой в конспирацию, чем реальными мерами предосторожности. По крайней мере, во время допросов господа оперативники проявляли исключительную осведомленность. Попытки передать информацию по телефону в зашифрованном виде были чем-то вроде детской игры. Вообще в деятельности тех лет много было ребяческого...

Играли не только мы, но и с нами. Вот эпизод 1975 года. Возвращаюсь из Овидиополя в Одессу на попутке. В машину подсаживается мужчина. Он внимательно смотрит на меня и говорит: «Вам нельзя быть в Сибири. Вы там умрете!» Я отвечаю, что в Сибири бывал и особого страха перед местным климатом не испытываю (в то время я подумывал о том, чтобы перебраться в Томск). Мужчина улыбается: «Я не о том говорю. Вы знаете, что такое — звезды шепчут? Это когда воздух искрится от мелких льдинок. Вы этого не выдержите...» Затем останавливает машину и выходит. До сих пор не понимаю, что это было. Совпадение — или так иногда пугали? Ни от кого о похожем опыте не слышал.

Игра в антисоветчину была иногда вполне бытовой. Мы отмечали советские праздники, но старались эти посиделки как-то разнообразить. На праздник Октября кто-то начал произносить тост: «За столетие советской власти, чтобы мы все до него дожили!» «...А она — нет!» — добавил автор этих строк. С тех пор тост стал традиционным.

Никогда не думал, что вторая часть этого тоста сбудется. Что касается первой, то, увы, уже сейчас несколько человек сошли с дистанции. И оставшиеся без особого энтузиазма взирают в грядущее. Где ты, 7 ноября 2017 года? Пересечемся ли мы с тобой, красная дата?

Иногда к празднику сочинялась целая оратория. И довольно неплохо исполнялась. Вот вступительный хор:

Октябрь шагает по планете!
Топ-топ-топ-топ!
Октябрь шагает по планете!
Стоп-стоп-стоп-стоп!
Осторожно, дети, берегитесь, дети:
Октябрь шагает по планете!
Он все ближе, вот он — рядом,
Он стучит к нам в дверь прикладом —
Всех в психушку заберем!
Поздравляем с Октябрем!

Помню арию оттуда же. Обращение к Крупской.

Гоп-стоп, Надя!
Что ходишь, на ночь глядя,
В пальтишке, что кайзер подарил?
Немецкая подкладка,
В кармане шоколадка,
Соси, чтоб было сладко,
Володя говорил...

Еще хорошо было петь «Смело, товарищи, в ногу» с припевом: «Так громче, музыка, играй победу... Так за царя, за Родину, за веру мы грянем громкое „ура“!»

Или спеть на мотив «Интернационала» ломоносовский псалом:

Хвалу всевышнему Владыке
Потщися, дух мой, воссылать!
Я буду петь в гремящем лике
Ему, пока могу дыхать!

Можно и сегодня грянуть. Звучит неплохо.

Самиздат придавал совершенно неожиданный оттенок банальным семейным драмам. А. Л. в то время собрался уходить от своей слишком уж активной красавицы жены. Помню, в пасхальную ночь она легко преодолела милицейский кордон и кричала нам, уже изнутри церковной ограды: «Копуши! Вот что значит не ходить на толкучку! Если бы не вы, я бы зашла в собор впереди митрополита!» У А. Л. был альманах «Метрополь» с рассказами Аксенова, Искандера, стихами Вознесенского и Окуджавы... Почему-то этот вполне невинный альманах был тогда предметом яростных критических атак и считался антисоветчиной. Жена А. Л. применила неожиданный аргумент для того, чтобы удержать мужа: «Уйдешь — отдам книгу в КГБ!» Другой мой друг — С. отправился к ней, уговаривал ее отдать книгу мужу... КГБ был полностью в курсе этого деликатного дела. Перепутали только имя неудачливого визитера. Его заслуги были несправедливо приписаны товарищем майором автору этих строк... Кольцо сужалось. Ожидание длилось достаточно долго, оно не могло быть бесконечным.

В один прекрасный день в психологической лаборатории зазвонил телефон. Звонил Областной Специалист. Он просил срочно заехать к нему в психоневрологический диспансер «по делу». Я предупредил коллег, что скоро вернусь, и, не захватив портфеля, отправился на Свердлова, 27. В кабинете шел обычный консилиум. Меня усадили, попросили подождать. Ждал я, впрочем, недолго. Теперь уже телефон зазвонил на столе Областного Специалиста. «Да он уже здесь», — сказал в трубку Областной Специалист. Через пять минут в дверях появились двое и предъявили мне при всем честном народе свои удостоверения.

Когда спускались по лестнице, один шел впереди меня, второй «прикрывал» сзади. Белая «Волга» ждала у крыльца. Короткая поездка на заднем сиденье между двумя сотрудниками, петляние по лестницам и коридорам Учреждения — и, наконец, я в кабинете. Портрет «железного Феликса», письменный стол, несколько стульев, маленькая металлическая табуретка в углу, намертво привинченная к полу. Именно это «почетное место» предназначалось для меня. Один из сотрудников снял трубку внутреннего телефона: «Товарищ майор! Гражданин Херсонский доставлен!»

Те тридцать минут, которые я провел в ожидании, по всем канонам следственной психологии должны были повергнуть меня в полную растерянность, но на самом деле помогли собраться. Нет, это не арест. Именно потому, что все так похоже на арест, так демонстративно, грубо, — не арест. Переживем. Вспоминаю отцовское наставление: «Ты поставил семью в ужасное положение. Но пусть они не услышат от тебя ни слова против твоих друзей! Ни одного слова!» Смотрю в окно. Оно выходит во внутренний двор. Ничего интересного не видать. Кусок стены, ветка дерева, небо...

В тот вечер я пришел домой поздно. Жена в командировке, ребенок у родителей. Включаю проигрыватель, достаю пластинку. И тут звонят в дверь. Неужели опять? Но нет, на пороге мой друг С. В руках у него — мой портфель и бутылка коньяка.

— Ну, старик, — говорит С., — выпьем, и расскажешь, как оно там.

— Откуда ты знаешь?
— Загадка простая. Куда еще может запропаститься приличный человек в наши дни?
Рассказ был долгим. Друг покачал головой.
— Да, ты был там не в последний раз.
И его предсказание сбылось.

— Вы знаете А.?
— Да.
— Вы знаете, что она ведет подрывную работу?
— Нет.
— Вы знаете, что у нее был обыск?
— Да.
— Знаете, какие материалы были изъяты?
— Нет.
— Но вы же читали все эти книги!
— Нет.
— Вы диссидент!
— Нет, поверьте, нет.
— Вы знаете З.
— Да.
— Вы всех подонков знаете!
— З. не подонок.
— Ну, это еще как посмотреть. Знаете, что против него возбуждено уголовное дело?
— Нет.
— Вы знаете, что К. получил срок за дачу заведомо ложных показаний?
— Нет.

Некоторые даты по прихоти писателей приобретают символическое значение. Дж. Оруэлл, подбирая название для своей антиутопии, поменял местами две последние цифры текущего года: вместо 1948 — 1984. С тех пор «1984» — символ всемогущего тоталитарного государства, для которого нет ни прошлого, ни будущего. Государства, где «Незнание — сила», «Война — это мир», «Свобода — это рабство». Уж не знаю, как это получилось (каламбур? случайная оплошность?), но выполненные в бетоне цифры «1984» оказались высоко вознесенными над историческим центром Одессы. И украшают они тот самый Большой Дом на улице Еврейской (в то время — Бебеля), с высоты которого, согласно анекдоту, можно было увидеть Магадан. Теперь — нельзя, ибо Магадан хоть и за «прозрачной», а все же за границей. Проходя мимо этого здания, иногда смотрю: не изменилась ли дата? Но бетонный барельеф — не световое табло.

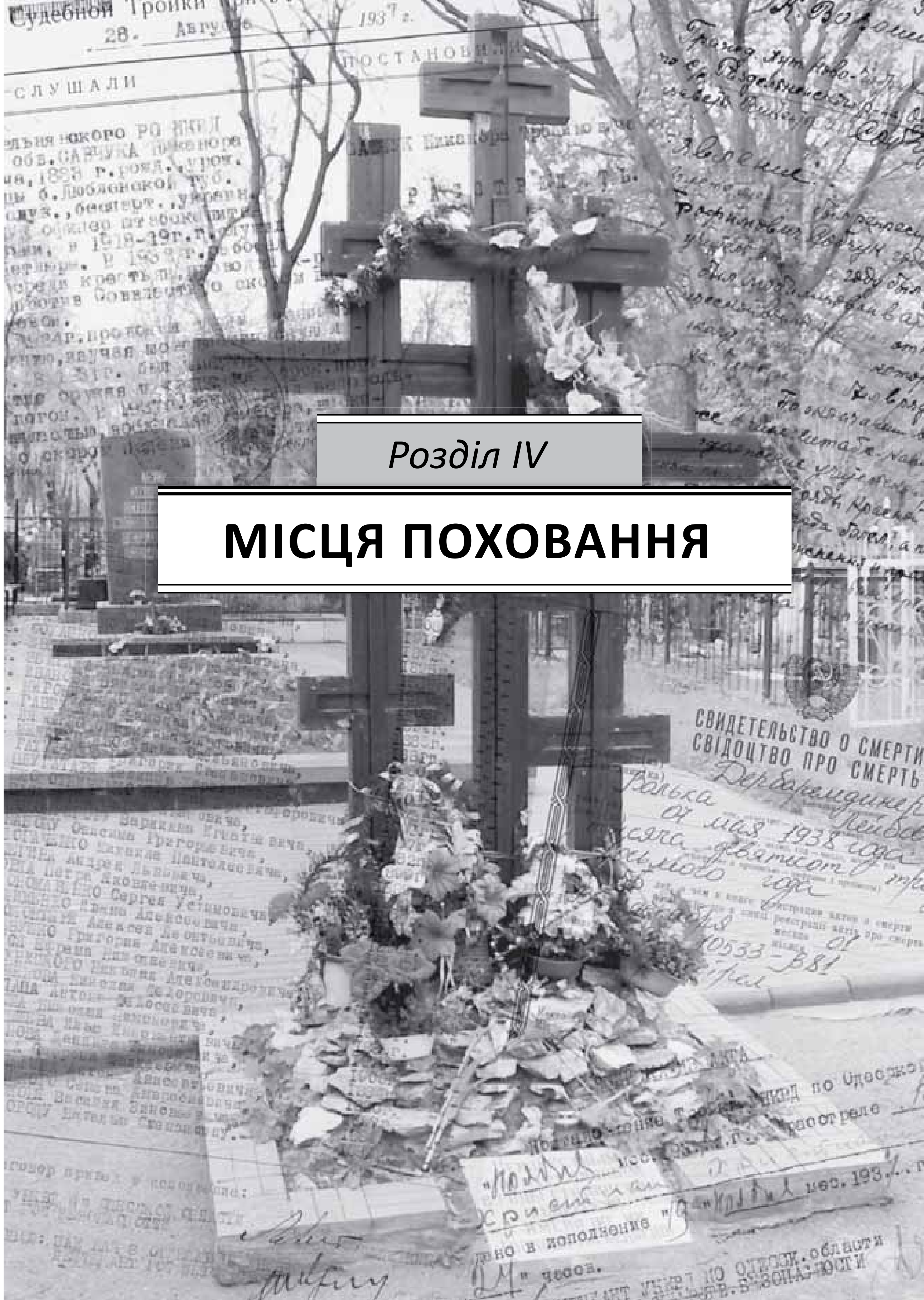

Розділ IV

МІСЦЯ ПОХОВАННЯ

Останній розділ книги — меморіальний. У ньому поставлено проблеми пошуку місць розстрілів і масових могильників репресованих, проведення розкопок та судово-медичної експертизи знайдених останків, по можливості їхня ідентифікація, ритуальне поховання та встановлення пам'ятників і пам'ятних знаків на місцях розстрілів і захоронень.

Згідно з державною програмою «Реабілітовані історією» у цьому розділі кожного з обласних видань серії має бути представлений анотований перелік місць поховання громадян — жертв репресій періоду радянської влади в кожному регіоні України. У методичних рекомендаціях з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», розроблених відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України Національної Академії наук України і схвалених Головною редколегією видання 14 вересня 1993 року, зазначається: «В останньому розділі тому необхідно представити анотований перелік місць поховань громадян — жертв репресій, виявлених в процесі опрацювання документальних матеріалів колишніх спецслужб, опитування свідків тощо. Відомості про могили репресованих подаються лише після їх дослідження правоохоронними органами спільно зі спеціально утвореною комісією за участю представників обласної державної адміністрації, обласної редколегії, громадських організацій. В анотації необхідно відобразити такі основні моменти: місце знаходження поховання; по можливості точну або приблизну кількість загиблих (чоловіків, жінок, дітей); час та обставини поховання; час дослідження місця поховання правоохоронними органами та спеціальною комісією, місце зберігання, реквізити документів про наслідки дослідження; опис пам'ятника або пам'ятного знака (якщо встановлений), його фотоілюстрацію».

Але не дивлячись ні на Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», ні на численні укази та постанови різних державних інстанцій, ні на процитовані положення державної програми «Реабілітовані історією», ні на існування державної Міжвідомчої комісії з виявлення місць поховання жертв Великої Вітчизняної війни та жертв репресій, інформація щодо місць, де закопані останки жертв репресій продовжує залишатися «державною таємницею». Встановлені лише найвідоміші за народною пам'яттю місця масових трагедій, такі як Биківня під Києвом, Куропати під Мінськом, Левашово під Петербургом, Сандормох у Карелії тощо. Інформація ж про місця повсякденного знищення громадян радянськими репресивними органами та подальшого таємного закопування їхніх останків у масові могильники по всій території СРСР та зокрема в Україні досі не оприлюднена.

На регіональному рівні така ситуація склалася й на Одещині. На численні запити родичів репресованих про місце поховання їхніх рідних, запити громадських організацій і товариств УКДБ по Одеській області (надалі — УСБУ в Одеській області) незмінно відповідає: «відомостей немає». Де зберігаються відповідні документи, чи вже знищені — невідомо. Створені згідно з держаними указами і постановами обласна і міська комісії з пошуку місць масових поховань репресованих також не вирішили ці проблеми. На 2010 рік ми все ще не виконали свій громадянський обов'язок перед жертвами репресій — не здійснили ритуальні поховання всіх загиблих.

Проблему пошуку місць масових могильників в Одесі ще в кінці 1980-х років поставила громадська організація «Одеський Меморіал». Була організована пошуководослідницька група, роботу якої очолив юрист за фахом, колишній в'язень брежнєвської психіатричної спецлікарні МВС СРСР М. М. Данилов. Публікації одеської преси про роботу групи та численні перешкоди її діяльності представлені у цьому розділі. Фотоілюстрації розкопок — членів групи В. О. Сироти та О. Г. Андросова.

Розділ підготований І. В. Бриношем та Л. В. Ковальчук.

Проблеми пошуку масових могильників жертв радянських репресій на Одещині

(За матеріалами одеської преси 1990–2000-х років)

За радянських часів були розстріляні, закатовані, померли, знаходячись під слідством, завершили життя самогубством у тюрмах і таборах, загинули в ході масових насильницьких кампаній комуністичної влади тисячі мешканців Одещини. У 1920–1940-ві — масово, у наступні десятиліття — поодиноко. Поховані вони не були, їхні тіла таємно закопували, місця могильників зрівнювали з землею чи маскували під одиночні поховання вигаданих людей. Мали бути знищені не лише самі репресовані, а й пам'ять про них. На кінець 2010 року офіційної документованої інформації щодо місць таємних могильників органів ЧК — ДПУ — НКВС — МДБ — КДБ на Одещині все ще немає. За народною пам'яттю у 30-ті роки тіла розстріляних в Одесі закопували на Другому Християнському цвинтарі та на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги (колишня спецдільниця НКВС). Де в інші десятиліття — невідомо. Де закопані тіла загиблих на Одещині під час розкуркулення та голоду у 20–30-ті роки і на приєднанних бессарабських землях у 40-ві — невідомо. Де останки мешканців Одещини, розстріляних у тираспольській та балтській в'язницях — невідомо. Прах усіх загиблих все ще не поховано, душі не упокоєні...

«...Дуже можливо, що одне з місць поховань розташоване на 6-му кілометрі Овідіопольського шосе, так званому західному секторі аеропорту.

28 січня 1990 року

Влітку 1961 року... я працював мотористом на щойно створеному тоді аеродромі «Центральний». Літаки стояли у західному секторі, на колишній військовій смузі. В один з днів на південь від стоянок за кілька десятків метрів від них працював стрічковий екскаватор по прокладанню кабелю. І раптом на наших очах екскаватор почав вивертати з землі людські останки: кістки, черепи, — і все це десь протягом тридцяти метрів, доки рив екскаватор. На цьому траншея з похованнями не закінчувалась, під кутом 15–20 градусів ішла у південному напрямку. З цього можна судити, що за площею поховання було досить великим. Щільність же його була така, що в одному кубічному метрі землі ми нараховували по 5–6 черепів. Причому всі черепи прострілені у потилицю.

Про поховання ми доповіли керівництву аеропорту; ті, мабуть, повідомили міську владу, але ніяких заходів вжито не було. Кілька днів траншея простояла відкритою, потім поклали кабель і закопали. Ті з нас, хто мешкав поблизу, розмовляли з місцевими жителями. Більшість з них були впевнені, що сюди привозили розстріляних з в'язниці у 1937–39 роках. За версією інших — це жертви фашистської окупації під час Великої Вітчизняної війни. Думаю, що і в тому, і в іншому випадку наш з вами синівський обов'язок установити істину, перепоховати рештки людей з належними почестями» *(Г. Орлов, ветеран праці, пенсіонер).*

«У районі 6-го кілометра Овідіопольської дороги (західний сектор аеропорту «Центральний») на території колишнього 1-го міського звалища при ритті траншеї вручну (глибина — 0,8 м, ширина — 0,5 м) під електрокабель було виявлено місце поховання людей. Знайдені були частини людських скелетів, черепи з отворами, схожими на кульові, у потилиці і збоку. Черепи з нестаречими зубами. Кістки були білого

кольору і перемішані із сміттям звалища. Серед сміття траплялись гвинтівкові і пістолетні кулі і гільзи. Траншея перетинала місце поховання приблизно на відрізку 5 метрів. Дату розкопки точно не пам'ятаю, але, мабуть, після 70-го року» *(Я. Школьник, головний інженер аеропорту).*

«Влітку 1961 року я працював начальником зв'язку Одеського аеропорту «Центральний», керував роботами по прокладанню кабелю високої напруги у західному секторі аеропорту. Для риття траншеї, на моє прохання, командуючий ОдВО генерал-полковник Бабаджанян виділив роторний траншеєкопач на всюдиході-тягачі з командою військовослужбовців з п'яти солдат строкової служби на чолі з молодшим лейтенантом.

Під час роботи траншеєкопач почав викидати на поверхню разом із землею людські кістки і черепи у великій кількості. Роботи були припинені. Мені про це повідомив інженер Левченко (помер у 1988 році). Я виїхав на місце і побачив, що траншея перетнула якісь масові поховання людей. Визнавши, що це може бути поховання вбитих під час фашистської окупації, я подзвонив в управління КДБ по Одеській області. Незабаром звідти в автобусі приїхала група співробітників, більше десяти чоловік, з яких я знав Куварзіна, який їх очолював. Вони були на цьому місці години дві, уважно оглянули останки, порадились між собою і звеліли закопати. З їхніх розмов між собою я зрозумів, що це останки не жертв окупації, а ті, що належать до довоєнного періоду. Якби це були жертви окупаційного періоду, то їх би тоді перепоховали з почестями. Тут же було виявлено повну байдужість і дано вказівку засипати, що і було зроблено.

Траншея перетинала поховання на відрізку 10—15 метрів. Глибина траншеї була приблизно 1,5 метра. Це місце — у західному секторі аеропорту, за межами нинішньої бетонної огорожі із західного боку, в районі перетину високовольтного кабелю з паливопроводом, на схід від складу аеропорту, що тоді там був» *(Ю. Овчарек, пенсіонер).*

«Ми з подругою (і мама, і брат) ходили на базар через звалище. Бували дні, коли там стояло оточення. Вдень бачили вириту траншею, але близько до неї не підпускали. Мої подруги — Волошенко Катя, її сестра Фрося розповідали, що якось ішли з нічної зміни із джутової фабрики вночі. Раптом їде машина, дівчата попросили підвезти. Шофер зупинився, дівчата через колеса влазять на машину і бачать, що там трупи. Вони злякались, зійшли, а машина поїхала на звалище.

Під час окупації Одеси у 1941 році я бачила розкопані рови, і на пагорбах лежали скелети. Куди їх діли, не знаю. Траншей було багато. Це місце було в кінці звалища» *(Л. Головерда, жителька села Прилиманського, колишньої Татарки).*

«Десь з 1934 по 1941 рік я працювала на джутовій фабриці. Якось вночі йшла з нічної зміни. У тому місці, де зараз селекційно-генетичний інститут, мене обігнала вантажна машина. Їхала повільно, а я була одна і боялась, тому на ходу ззаду влізла у кузов і побачила труп. Далі було накрито брезентом. Відхилила, помацала, а там також трупи, всі холодні. Я злякалась, але самій іти було також страшно. Біля звалища машина повернула з дороги, а я зістрибнула і пішла у Татарку» *(К. Волошенко, жителька села Прилиманського Овідіопольського району).*

«Наприкінці 60-х — початку 70-х років я лежав у військовому госпіталі № 411. З нами був чоловік років 70... він розповів, що брав участь у роботі трійки. Засуджених до розстрілу знищували у підвалі будинку на вулиці Радянської Армії, а трупи вивозили на звалище за місто рано-вранці або вночі. Розповів про такий випадок. Повернувшись зі звалища, один з учасників «поховання» розповів йому, що, коли трупи вивалили з машини, один піднявся, та він його добив лопатою...» *(В. Бурундуков, капітан у відставці).*

Газета «Чорноморська комуна»,
з публікації «Де поховані жертви репресій» (спогади очевидців)

1 квітня 1990 року

...Багатьом здається, що це справа проста, адже в архівах НКВС є всі дані: дати розстрілів, кількість розстріляних, маршрути вивезення трупів, точні місця поховань... Якби ж то так! Нинішнє керівництво КДБ розводить руками: немає у нас таких документів, а де їх шукати, не знаємо... А як же живі ще люди — колишні конвоїри, вивідні, шофери, стрілки, копачі, охоронники? Не всіх же перестріляли, не всі померли. Адже хтось з них, тоді двадцятилітніх, зараз ще живий, рахується пенсіонером КДБ чи МВС, ходить на збори ради, ветеранів-чекістів. Невже і зараз не розкажуть правду? Ні. Мовчать, пам'ятаючи про тих, розстріляних. «Нічого не знають», — так відповідають нам їхні наступники.

Тому, доводиться шукати самим. «Меморіал» має вже багато свідчень одеситів, які вказують на Друге Християнське кладовище як на місце поховання жертв великого терору. Є повідомлення про те, що в період тимчасової окупації Одеси у 1943 році румунські власті проводили на цьому кладовищі розкопки і виявили місця довоєнних масових поховань. В облархіві і у колекціонерів збереглися номери одеських газет «Молва» (№ 121 за 30 квітня 1943, № 137 за 20 травня1943) і «Одесская газета» (№ 92 за 20 квітня 1943, № 103 за 5 травня 1943, № 189 за 17 серпня 1943) з цими повідомленнями...

Газета «Чорноморська комуна»,
зі статті М. Данилова «На Другому Християнському»

21 липня 1990 року виконавчим комітетом Одеської обласної ради народних депутатів (за № 218) і **6 жовтня 1990 року** виконавчим комітетом Одеської міської ради народних депутатів (за № 331) прийняті рішення про організацію робіт з пошуку місць таємних поховань жертв масових репресій. У рішенні міськвиконкому конкретизовано місце — Другий Християнський цвинтар та зазначена участь у цих роботах пошуково-дослідницької групи «Одеського Меморіалу».

11 вересня 1990 року

...О том, что в безымянных могильниках, в болотах, в тайге, по всему Союзу лежат кости миллионов расстрелянных, замученных, умерших от голода, знают все из сообщений печати и телевидения. У нас в Одессе основные места, где зарывали (а не хоронили) расстрелянных и замученных — это Второе кладбище и шестой километр Овидиопольского шоссе — бывшая свалка.

На кладбище и сейчас, копая новые могилы между старыми, находят скелеты со связанными колючей проволокой руками и дыркой в затылке, а под стеной на улице Парашютной, где по рассказам стариков закапывали трупы в общих ямах, и сейчас встречаются провалы в грунте...

Для определения мест захоронений... была создана специальная группа. Не раз она обращалась к различным должностным лицам. Начальник УКГБ по Одесской области генерал Л. Д. Калинович рад бы помочь, даже работника выделил, да вот не знает... где захоронения и все тут... Первый секретарь обкома партии Р. Б. Боделан несколько раз давал слово помочь, даже на кладбище выезжал, провалы смотрел и на том все кончалось. А прокуратура вообще ни при чем.

Кто же в этом виноват? И здесь, как во всем остальном, умеем говорить, а не умеем что-то сделать. Потому и не определен твердый срок исполнения решений и постановлений по этому вопросу. А главное — это то, что не определен правопреемник тех, кто творил беззаконие в прошлые годы. Но как бы нынешние представители власти и комитетчики за это время не изменились, они — правопреемники бывших дел НКВД, НКГБ. Это они должны указать места захоронений, а власти привести в порядок каждую могилу...

Газета «Знамя коммунизма», из комментариев председателя Одесской ассоциации жертв политических репрессий Ф. Е. Бергера решения облисполкома об установлении мест захоронения жертв массовых репрессий

18 вересня 1990 року

...Годы «энтузиазма» прошли, оставив нам неоплаченные долги, кости незахороненных соотечественников в укромных местах, на свалках. Кто-то уже писал, что, может быть, потому так неспокойно, так сложно нам всем в этом мире живется, что витают над нами втайне оплаканные, но непогребенные, бесконечно дорогие, но и забытые души замученных, растерзанных прадедов, дедов, отцов, сестер и братьев. Они, взывая к нашим душам, просят малого — памяти...

Газета «Вечерняя Одесса», из статьи Л. Бурчо «Всех поименно!»

17 грудня 1990 року

...Один из вариантов поиска мест массовых захоронений на кладбище подсказали ветераны кладбищенской службы. Они рассказывали, что расстрелянных в ГПУ — НКВД по ночам закапывали в общих могилах, которые рыли в тех же линиях и на тех же участках, где днем хоронили обычных покойников.

А что же в кладбищенских книгах? Какие фамилии значатся в строках, обозначающих эти места захоронений? Продолжая их изучать, я установил, что в 30-е годы хоронили на 81-м, 82-м участках, налево и направо от аллеи, ведущей от «католических» ворот. И вот именно в этих двух «участковых» книгах многие строчки оказались незаполненными, а на месте фамилий умерших стояли непонятные сегодняшним работникам кладбища аббревиатуры: н. к., к. н., н. и. з., Н. К. В., Д. В. К.

Когда я увидел в записи за 1934 год строчку «Г. П. У.пойленко», то только покачал головой. Ну, конспираторы! Конечно же, по архивам загса среди умерших в этом году Упойленко не значится. Но не этой ли уловкой кладбищенский регистратор зашифровывал название ГПУ — НКВД (варианты — Н. К. В., Н. К., Д. В. К., К. Н.)? (У статті Р. Шувалова «Война продолжается», опублікованій 30 жовтня 1993 року в газеті «Юг» є варіант розшифровки деяких аббревіатур: НК — не копать, КН — копать нельзя, НИЗ — неизвестные. — *Ред.*).

Из всех мест, обозначенных в кладбищенских книгах аббревиатурами, мы с энтузиастом-поисковиком Валерьяном Александровичем Сиротой выбрали одно: «29/IV — 1934, Н. Г. П.». Эти буквы... были проставлены... на 20-й и 21-й могилах 19-й линии.

23 октября начались раскопки могилы 20. В них приняли участие и ученые: геолог В. Ф. Петрунь и археолог В. Г. Петренко. На глубине 1 метр 40 сантиметров лопата землекопа наткнулась на что-то твердое. Оказалось — кости. Обкопали глубже — под ними еще... Пришлось остановить раскопки, свое слово должны были сказать судмедэксперты...

Крупное воронкообразное отверстие над правы надбровьем первого найденного черепа развеяло сомнения: выходное пулевое. Входное пулевое отверстие — в самом низу затылка... Все черепа со схожими отверстиями. «Почерк» расстрела один и тот же: то ли стреляли в затылок снизу, то ли ставили на колени и очень низко пригибали голову. А, может, и лежащих расстреливали...

Запрос-уточнение личности расстрелянных направлен в УВД и УКГБ по Одесской области...

Газета «Вечерняя Одесса», из статьи Н. Данилова «Загадка „Н. Г. П.“»

17 січня 1991 року

...«ВО» получила ответ из УКГБ: «...В результате поиска в архивных документах УКГБ... обнаружены два документа, имеющие непосредственное отношение к данному захоронению: приказание начальника облотдела ГПУ коменданту... и акт о расстреле... Дальнейшей проверкой выяснено, что уголовное дело на Дорошенко К. Л. и других находится на хранении в УВД Одесского облисполкома. Как следует из материалов дела, эти лица принадлежали к бандгруппе в количестве 28 человек... и были расстреляны 29 апреля 1934 года...»

Из ответа-комментария Н. Н. Данилова: «...Не наша вина, что поиск ведется почти вслепую, в то время как УВД и УКГБ бдительно хранят свои тайны... Чтобы преступное прошлое не повторилось... его нужно знать. И тут даже раскопка «не той» могилы нам многое дает... Из документов видно, что уже в апреле 1934 года был налажен механизм осуществления внесудебных решений о смертной казни... стало известно место содержания «смертников» — спецкорпус промзоны одесской тюрьмы... наконец, три фамилии исполнителей и участников тайных ночных расстрелов. И поскольку органы госбезопасности сегодня широко декларируют свое прямое участие в поисках мест захоронений жертв репрессий, хотелось бы у них узнать: были ли найдены и опрошены эти люди, а также и другие «свидетели и исполнители», как, например, водители спецавтотранспорта ГПУ — НКВД — МГБ, которые знали маршруты своих «труповозок» и места ночных захоронений?.. почему заурядных бандитов, о которых нам сообщает Одесское УКГБ, судил не городской, не областной суд, а судебная тройка при Коллегии ГПУ? Вопросов много, ответов пока нет.

Газета «Вечерняя Одесса», из статьи «Загадка „Н. Г. П.“ , или Разгадка с некоторыми выводами из отрицательного результата»

16 травня 1991 року

Еще в ноябре минувшего года, когда решение Одесского горисполкома о раскопках предполагаемых мест захоронений жертв массовых репрессий дошло до всех обозначенных в нем должностных лиц, заместитель заведующего Вторым Христианским кладбищем Н. И. Кулик спросил: «Так, где будем копать: где вы скажете или где мы знаем?» Вопрос озадачил, и хотя были собственные планы, мы попросили сначала показать, что именно они знают.

Члены комиссии горисполкома были приведены на 79-й участок католической части кладбища, где в нескольких шагах от дорожки землекоп разрыл две небольшие ямки. В них оказались... человеческие останки. Пересчитав и рассортировав их, судмедэксперты пришли к заключению, что все обнаруженное принадлежит семи покойникам. В каждом из 7 черепов в затылочной и височной частях были сквозные пулевые отверстия.

Кто же и когда закопал здесь останки расстрелянных, откуда они? Историю нам рассказали такую. Лет 20 назад при рытье могилы землекопы наткнулись на эти семь скелетов, лежавших под метровым слоем земли без гробов, вповалку, головами на восток и на запад. Время поджимало, вот-вот должны были привезти покойника, для которого рыли могилу, и они поспешно выкопали рядом по ямке, в одну сложили черепа, в другую кости.

...Надмогильный холмик, весь поросший плющом, незаметно приютился между двумя высокими оградами. Ни креста, ни памятника, ни таблички. И в регистрационных книгах на этом месте захоронений не значится...

Из рабочего дневника поисково-исследовательской группы:

«6 декабря 1990 года, четверг, 79 участок, 18 линия, шурф 21... На глубине 0,8 м обнаружен купол черепа затылком кверху, вниз лицевой частью. При дальнейшей рас-

чистке грунта обнаружено еще два черепа: второй лежит на правой стороне, третий виднеется под первыми двумя... Гробов не обнаружено... На глубине 0,7 м обнаружен череп, лежащий кверху затылком...

7 декабря 1990, пятница, участок 79, линия 18. Шурф 21 расширен и углублен. С южной стороны шурфа на глубине 0,7 м обнаружен пятый череп, ориентированный лицевой стороной на север. Рядом, южнее, обнаружен еще один скелет...»

Дальше идет подробное описание каждого из черепов. У всех явно видны входные (маленькие, круглые) и выходные (крупные, неровные) пулевые отверстия...

Но продолжим чтение дневника:

«19 декабря 1990... При расчистке северной стороны первой ямы... обнаружены остатки черного кожаного пальто. Взяты его фрагменты.

...У одного из скелетов на плечевых костях, выше локтевых суставов, имеются путы из электрического провода, которым руки были стянуты за спиной...»

Во второй яме — тоже четверо расстрелянных. У троих руки сведены кистями за спиной, у четвертого точно такие же, как в первой яме, путы из электропровода выше локтей... Один череп прострелен семь раз (вся обойма!).

Судмедэксперт Ю. В. Загоруйко на одном из черепов второй ямы обнаружил следы обугливания костной ткани, так бывает при пытках электротоком...

...Среди множества вопросов напрашивается и такой: кто мешает прокуратуре возбудить уголовное дело по факту обнаружения неизвестного группового захоронения с явными следами насильственной смерти и провести официальное расследование, которое какие-то версии исключит полностью, а какие-то или какую-то оставит неопровергнутыми?..

Газета «Вечерняя Одесса», из статьи Н. Данилова «Тайны 79-го участка»

1 листопада 1991 року

Год назад на Втором Христианском кладбище поисково-исследовательская группа городского общества «Мемориал» нашла одно из мест тайных захоронений восьми человек, расстрелянных органами ГПУ.

УКГБ по Одесской области факт подтвердило и назвало всех восьмерых пофамильно. При этом отмечалось, что все они — члены бандитской группировки, что подтверждалось ксерокопией архивного уголовного дела за 1934 год, состоявшего из обвинительного заключения со странной припиской: «При сдаче дела в архив материалов в деле не оказалось. 15 мая 1934 г.»; выписки из решения несудебного органа — «Тройки Коллегии ГПУ СССР» и акта о приведении решения в исполнение — акта о расстреле восьми «бандитов» и «убийц».

Беру эти слова в кавычки потому, что по делу не было судебного следствия, не было и суда, который проверил бы материалы обвинения, как не было адвокатов и законного приговора...

В августе все материалы по обнаруженной «тайне 79-го участка» городская прокуратура переслала в прокуратуру военную, к компетентности которой относится следствие в отношении противоправных действий сотрудников органов госбезопасности. В сентябре военная прокуратура переслала все полученное в областную прокуратуру с замечанием, что в присланных материалах нет данных о причастности сотрудников органов госбезопасности к этому расстрелу и захоронению. Наконец, сейчас, в октябре, областная прокуратура определила, кому заниматься следствием: все той же городской прокуратуре. Все материалы, описавшие пустой треугольник, вернулись в исходное положение...

И все-таки еще вовсе не исключено, что после проведения квалифицированного следствия городской прокуратурой дело снова попадет к военному прокурору. Дело в том, что на 79-м участке Второго Христианского кладбища нами обнаружено еще два захоронения. Второе — десятью метрами южнее первого, третье на таком же расстоянии от второго. Во втором захоронении — четверо, все — без гробов, все убиты молодыми... На костях ног одного — остатки сапог, подошвы прибиты деревянными шпильками. Сохранились остатки шерстяных носков, ржавые брючные застежки. На другом — остатки одежды, похожей на форменную, и шерстяного свитера. Ржавые металлические пуговицы. Все расстреляны в затылки, в одном из черепов застряла пуля — такая же, свинцовая, без оболочки, как те, что побывали на экспертизе из первой ямы. Третье захоронение еще до конца не раскопано.

А пока прокуроры «футболят» наши материалы, Одесская научно-исследовательская лаборатория судебной экспертизы (не путать с судмедэкспертизой) быстро дала заключение по пулям из первого захоронения на 79-м участке: калибр 5,6 — и... целый список стрелкового оружия, отечественного и зарубежного, в котором применяются патроны с пулями такого калибра...

Газета «Вечерняя Одесса», из статьи Н. Данилова «Тайны 79-го участка, или Читают ли в прокуратуре „Вечернюю Одессу“»

17–24 вересня 1993 року

Поисково-исследовательская группа «Одесского Мемориала» обнаружила... на Втором Христианском кладбище... 13 тайных захоронений с останками 125 уничтоженных людей... После ознакомления с представленными первичными материалами зам. прокурора города В. Васильев констатировал: «Причастность органов ОГПУ — НКВД — МГБ к указанному захоронению очевидна»...

Уголовное дело было возбуждено, им занялась старший следователь городской прокуратуры Т. Ломинская. Однако два месяца спустя дело было прекращено «за отсутствием события преступления» (ст. 6, п. 1 КПК УРСР, постанова прокуратури від 31 грудня 1991 року. — *Ред.*). Можно было бы ожидать от следователя розысков всех причастных к расстрелам в Одессе людей, начиная от надзирателей тюрем и заканчивая водителями гужевого транспорта, как того требовали мемориальцы, но, ознакомившись с делом, члены группы пришли к выводу: Т. Ломинская вообще не читала даже заключения судмедэкспертов.

Несмотря на такой оглушающий удар, как формулировка «отсутствие события преступления», «Мемориал» продолжал свою работу. Исследователи Н. Данилов, В. Сирота и Р. Шувалов разгадали энкаведистскую схему захоронений. В кладбищенских книгах участки с расстрелянными обозначались странными аббревиатурами: «КН», «НК», «ДВК», «НКВ» (не правда ли, очень уж напоминает НКВД?), «ГПУ», «НГП» и т. д.

Как только закипела по-настоящему продуктивная робота, последовал самый страшный удар: управление жилищно-коммунального хозяйства, по указанию зампредгорисполкома Э. Белых, запретило продолжать раскопки...

На сегодняшний день обнаружены останки 171 человека, ныне прекращенное уголовное дело было возбуждено только по первым двадцати. В списках же КГБ, в 1990 году переданных «Мемориалу», насчитывается свыше 6 тысяч расстрелянных. Так неужели пришло уже время предать все забвению?..

Газета «Слово», из статьи О. Белецкого «Докопаться до истины пытается „Одесский Мемориал“»

...Раскопки предполагают синхронную работу многих различных ведомств: для эксгумации необходимо постановление прокуратуры, затем останки должны проходить судебно-медицинскую экспертизу. В «такт» проведению раскопок должны работать и иные «заинтересованные» организации, имеющие архивы, данные которых смогли бы пролить свет на проблему тайных захоронений. А этого не было.

19 жовтня 1993 року

...Многие люди считают, что тревожить прах почивших безнравственно. Кто-то ссылается на церковные установления. Но делают это — по неведению. Я обратился к протоиерею Александру Кравченко. Вот что он сказал: «Безнравственно убивать без вины. Да и виновных убивать не очень-то нравственно. Безнравственно лишать людей подобающего погребения... Безнравственно забывать о совершенном всенародном грехе, а все, кто жил и молчал в то время, косвенно ли прямо, а в ответе перед Господом. Если не будем помнить об этом — гнев Божий будет тяготеть над нами.

Что до эксгумации останков, Церковь не видит в этом ничего особенного. Мощи святых неоднократно обретались и переносились в иные города... И если работа проводится с целью восстановления пусть даже чисто человеческой справедливости — Церковь благословит такие труды»...

Газета «Одесский вестник», из статьи Б. Херсонского «Мы не умрем?»

...Еще в 1990 г. при изучении записей в кладбищенских регистрационных книгах среди многих других загадок я обнаружил: между фамилиями двух покойников, похороненных на 88 участке 26 апреля (8-е место) и 7 мая 1937 года (10-е место), одна фамилия (9-е место) записана другим почерком, другими чернилами и датирована 2 ноября то ли 1950, то ли 1956 года. На соответствующем этой записи месте стоит памятник с датами: 1907–1956.

18 грудня 1993 року

Возвращаясь с участка, пытался понять: в кладбищенской книге до 1956 года в строке, отведенной для 9-го места, ничего не было записано. Почему же после похорон 26 апреля 1937 г., очередного усопшего 7 мая похоронили не на следующем 9-м месте, а пропустив его? Не потому ли, что здесь лежит кто-то из безымянно расстрелянных, чьи места тайных захоронений мы ищем? Если так, то кто же эти люди, сгинувшие тогда, в одну из одиннадцати ночей между 26 апреля и 7 мая?

В имеющемся у нас кратком списке из УКГБ посмертно реабилитированных в Одессе как раз в этом промежутке дат значится один человек: «Лефлер Курт Францевич, 1894 г. р.; ур. Гибельшверт (Германия), немец, б/п, работал редактором газеты в Спартаковское районе Одесской области. Арестован 17.09.1936 Спартаковским РО ННВД Одесской области за антисоветскую деятельность, ст. 54-4, 54-11 УК УССР. По приговору военного трибунала 6-го стрелкового корпуса от 1.02.1937 расстрелян с конфискацией имущества 27.04.1937. Реабилитирован 4.02.1958 определением военной коллегии Верховного суда СССР». В том же списке, очевидно, его жена — Лефлер Мария Рейнгольдовна, 1895 г. р...

Мне не довелось видеть их дела, но в одной из «книг расстрельных актов» я прочитал несколько документов, которые не предназначались для следственного дела. Это приказ начальника Одесского УНКВД Розанова (чекистский псевдоним ст. майора госбезопасности А. Б. Розенбардта) коменданту о расстреле К. Ф. Лефлера и акт о расстреле, подписанный комендантом УГБ УНКВД Одесской области ст. лейтенантом госбезопасности Лелеткиным и прокурором, военюристом I ранга Румянцевым. Последняя фраза акта перед подписями: «Труп погребен в окрестностях Одессы, следов могилы не оставлено».

Да, Одесса тогда заканчивалась вокзалом. Дальше все, в том числе и тюрьма, и кладбище напротив, считалось окраинами города... В ночь с 27 на 28 апреля 1937 года К. Ф. Лефлер был тайно зарыт на 88-м участке Второго Христианского кладбища...

Газета «Юг», из статьи Н. Данилова «„Одесский Мемориал“ возвращает имя останкам еще одного из безымянных расстрелянных, тайно зарытых на Втором Христианском кладбище»

...На протяжении трех последних лет на Втором Христианском кладбище были извлечены останки 171 расстрелянного из групповых и одиночных тайных могильников. Пока удалось установить восемь имен погибших. У одних дата захоронения проставлена в сохранившейся кладбищенской регистрационной книге. Места, где зарыты другие, были вычислены точно так же, как в случае с Лефлером: по датам соседних могил. Судебно-медицинские экспертные исследования установили возраст каждого, и это совпало с информацией из УКГБ о числе расстрелянных и возрасте каждого из них...

12 березня 1994 року

Не обсуждая сейчас, кто из этих людей был расстрелян «за дело», а кто безвинно (данный вопрос к прокуратуре, чье заключение, приходилось убеждаться, не всегда оказывается верным и окончательным), перечислю ниже лишь имена тех, кто с нашей помощью не остался безымянным и чьи останки родственники могли бы похоронить отдельно, а не в братской могиле неизвестных расстрелянных.

Да и относительно братской могилы... Это должен быть склеп, в котором останки каждого после погребального ритуала будут находиться в отдельном гробу с обозначением участка, ряда и места эксгумации по схеме кладбища и условным порядковым номером этих останков на случай, если уже после захоронения удастся датировать раскопанные ямы, а значит, получить возможность установить, кто именно был зарыт в них. Уже можно назвать имена восьми расстрелянных, их останки находятся на исследовании в бюро судмедэкспертизы. И еще восьмерых, что лежат под землей до сих пор: поверх них позже были похоронены «обыкновенные покойники», поставлены памятники, ограды...

Для выявления новых имен, сопоставления с имеющимися данными необходимо продолжение раскопок на Втором Христианском кладбище по предложенной нами методике, без повреждения соседних захоронений. Должно быть отменено абсурдное решение Одесского горисполкома № 971 от 16.09.93 г., в котором сказано: «определение места захоронения расстрелянных на Втором Христианском кладбище считать выполненным, дальнейшие работы на Втором Христианском кладбище прекратить».

Ибо задачей раскопок было и остается выявление не «места», а «конкретных мест» тайных захоронений жертв репрессий в Одессе...

Газета «Юг», из статьи Н. Данилова «Нам удалось узнать их имена»

...В конце сентября 1992-го перед завершением сезона раскопок мест тайных захоронений НКВД на Втором Христианском кладбище в Одессе начатый землекопом В. М. Швайко на дорожке между 5 и 6 рядами могил 84-го участка шурф № 209 показал: между 29 и 30 местами 6 ряда на глубине 1,5 и 1,7 м находятся крайние точки двух черепов, а следы ямы уходят еще глубже. Член поисково-исследовательской группы «Мемориала» В. А. Сирота нанес это место на схему, все шурфы на зиму были засыпаны, дорожка между рядами приведена в надлежащий вид. Весной 1993-го раскопки возобновили с это шурфа. Яма, не выходившая за

9 грудня 1994 року

пределы могильного ряда, оказалась шире, длиннее (за счет скошенной формы) и глубже обычных могил. При послойной расчистке грунта, которую провел археолог М. М. Фокеев, оказалось, что обнаруженный при торцевом почвенном срезе ямы череп № 1 вовсе не является верхним: его удалось эксгумировать только после четырех лежавших поверх него скелетов. Второй по обнаружению оказался семнадцатым по возможности его эксгумировать работавшими вместе с нами экспертами-медиками Е. Е. Смирновой, Ю. В. Загоруйко, В. Н. Чернявским, В. С. Собченко и Ю. Г. Сидневым.

Всего в яме оказались зарытыми 21 человек, некоторые в сохранившейся резиновой или кожаной обуви, почти у всех руки за спиной, в черепах — пулевые отверстия. Масштабные зарисовки ямы и каждого обнаруженного скелета делали художницы В. А. Семак и Л. И. Крутикова, фотосъемки положения костей каждого скелета в яме — Т. В. Южакова.

Начальник криминалистического отделения бюро судмедэкспертизы В. С. Собченко участвовал в эксгумации останков всего двух безымянных расстрелянных из этой ямы: первого и восьмого. Но на находку ему повезло больше всех... Из рабочего дневника... за 9 июля 1993 г. «При эксгумации костей скелета № 8 в остатках одежды обнаружены фрагменты сложенной в несколько раз квитанции... — „Фондовый ордер № 1 на оприходование ценностей, полученных от лишенного свободы“».

Были ли «приняты» у неизвестного, «лишенного свободы», а потом и жизни, еще какие-то ценности, кроме 20 рублей, сказать трудно: сохранились не все строки рукописного текста. Но есть окончание фамилии, инициалы арестованного, дата «получения» от него этих ценностей: «... именко Г. У., 22 сентября 1937»...

Компьютерная программа «Расстрелы в Одессе» разработана Я. Г. Гольдфедибом в этом году. ...я не считал достаточными для достоверной выборки те две с половиной тысячи фамилий, которые уже введены им в этот компьютер... но вдруг задал Гольдфедибу вопрос: «А возможно ли будет по фрагменту фамилии найти человека из нескольких тысяч?» — «Попробуем», — ответил он, и когда вскоре продемонстрировал первые ответные компьютерные шаги новой программы, я ахнул: «Берлименко Георгий Ульянович, 1895 г. рождения, расстрелян 13 октября 1937 г. без суда. Решение о смерти приняли нарком внутренних дел СССР Ежов Н. И. и прокурор СССР Вышинский А. Я.: протокол № 2 от 8 октября 1937 г. Приказание о расстреле отдано 13.10.1937 г. начальником УНКВД по Одесской обл. Федоровым Н. Н.; расстрелял его «в 24 часа» в числе еще 39 человек комендант УГБ Одесского УНКВД ст. лейтенант госбезопасности Лелеткин Л. И.; при расстреле единственного из сорока, осужденного облсудом, присутствовал пом. облпрокурора В. Бойко; при расстреле еще двоих — начальник 3-го (оперативного) отдела УГБ УНКВД по Одесской обл., лейтенант госбезопасности Шаев (Шнайдер) А. Г., а при расстреле остальных 37-ми, в том числе Берлименко Г. У., к Лелеткину и Шаеву-Шнайдеру присоединился начальник 8-го (учетно-архивного) отделения УГБ УНКВД по Одесской обл. мл. лейтенант госбезопасности Фишман». Так безымянному скелету № 8 из ямы 84-6-29/30 было возвращено имя.

...Не одна яма была вырыта к ночи 13 октября 1937-го на Втором Христианском кладбище: рядом надо искать другую. Но только ли две относятся к этой дате? Сегодня я еще не уверен в этом. В тех расстрельных актах на 40 человек (1+2+37) только две женщины. А все ли казненные в эту дату названы там? Есть достаточные основания предполагать, что не все. И все же из новой информации уже можно сделать предварительные выводы. Сравнив установленные экспертными методиками возрасты трех женщин из смертной ямы с двумя расстрелянными в ту же дату, что и Г. У. Берлименко, еще невозможно сказать ничего определеннее того, что из двух скелетов: № 5 и № 11 — один принадлежит 35-летней Александре Карловне Костенко, а другой — № 11 или № 17 — 40-летней Изабелле-Марии Семеновне Брусниковой. Имя третьей расстрелянной пока неизвестно...

Газета «Слово», из статьи Н. Данилова «Снова о наших расстрелянных»

11 березня 1995 року

...На сегодняшний день обнаружены останки 174 расстрелянных. На Втором Христианском кладбище существует несколько мест тайных массовых захоронений людей. Все люди (теперь об этом можно судить по их скелетам) были сброшены грудой, у большинства руки скручены шнуром или электропроводом, в затылочной и височной частях черепов зияют пулевые отверстия: входные — маленькие, круглые: выходные — крупные, неровные.

По факту первоначального обнаружения на кладбище места захоронения 20 неизвестных лиц со следами насильственной смерти городской прокуратурой по требованию «Одесского Мемориала» было возбуждено уголовное дело № 523/0006. Но вскоре его прекратили «за отсутствием **события** преступления»... А объяснения следуют такие: на территории данного кладбища в 30–40-х годах проводились захоронения и иных категорий лиц, как-то: расстрелянных грабителей, бандитов, убийц. И при раскопках «Мемориал» мог наткнуться не только на репрессированных. А что-либо установить точно невозможно...

Знаете, господа, героями или бандитами в нашей стране можно считаться в зависимости от обстоятельств. К большому сожалению. Я не правомочна сейчас разбираться в том, как голод толкает человека на грабеж и прочее. Просто никто — ни человек, ни государство не вправе отнимать жизнь у другого человека. И любой труп, достоин он того или нет (по чьему-то разумению), но он должен быть погребен в земле, а не зарыт в ней. Судить мертвых — не наше право...

Сейчас останки 174 человек находятся в деревянных ящиках на Втором Христианском кладбище возле сторожки, куда их привезли из судмедэкспертизы. «Одесскому Мемориалу» горисполком своим распоряжением передал часовню Маразли на этом же кладбище для того, чтобы в ее склеп были помещены останки расстрелянных. Часовня эта находится в плачевном состоянии, на ее восстановление и реставрацию потребуются время и не один миллиард карбованцев. Хотелось бы, чтобы власти при всей нашей нищете не забывали, что часовня является памятником архитектуры и восстанавливать ее должны не только энтузиасты из «Мемориала». (Про ситуацію з часовнею писали Р. О. Шувалов та М. М. Данилов, газета «Вечерняя Одесса», 16 липня і 6 серпня 1994 року. — *Ред.*)

...Останки людей продолжают ждать своей участи. И кто знает, может, потому нам всем так неспокойно и неуютно живется, что их души витают над нами и не дают успокоения в этом бренном мире?

Газета «Одесский вестник», из статьи З. Казанжи «„Прости им, Господи, все грехи, вольные и невольные“. Еще раз о массовых захоронениях неизвестных лиц на Втором Христианском кладбище»

7 липня 2007 року

Говорят, война не закончена, пока не захоронен последний убитый солдат. В этом смысле коммунистический режим до сих пор воюет с народом. И войне не видно конца. Число жертв семидесятилетней трагедии не могут оценить приблизительно даже профессиональные исследователи. Расхождение в цифрах — десятки миллионов.

К сожалению, архивы демократического государства Украина продолжают хранить тайны рухнувшего режима, и далеко не все документы рассекречены. Поэтому каждое свидетельство — на вес золота. А раскопки с целью установления мест массовых погребений расстрелянных большевиками людей имеют большое общественно-политическое и государственное значение.

В Украине правовой базой раскопок является Закон о реабилитации жертв политических репрессий (1991 г.), ряд постановлений Кабмина об утверждении и выполнении Комплексной программы поиска и упорядочения захоронений жертв войны и политических репрессий, а также инструкции Госкомстроя и Министерства строительства, архитектуры и жилищно-коммунального хозяйства Украины.

В Одессе и Одесской области все это подкреплено распоряжениями облгосадминистрации. Но распоряжения висели бы в воздухе, если бы реально раскопками не занимались энтузиасты. В частности — поисково-исследовательская группа общественной организации «Одесский Мемориал» и ее руководитель председатель правления «ОМ» Николай Данилов.

В 1991—1993 годах и после перерыва в 2004 году этой группе совместно с археологами и судмедэкспертами удалось выявить на Втором Христианском кладбище семнадцать групповых и одиночных захоронений жертв террора. Было эксгумировано и подвергнуто медико-криминалистическому исследованию сто семьдесят семь останков расстрелянных. С привлечением документальных данных из этого числа удалось определить принадлежность останков сорока шести конкретным лицам. То есть полностью идентифицировать.

К сожалению, из-за отсутствия средств в местных бюджетах и специфики места раскопок (действующее кладбище) продолжить работы не удалось. Хотя, по оценке Данилова, на Втором Христианском зарыто не мене пяти тысяч посмертно реабилитированных граждан. Большинство — жертвы так называемого «большого террора в СССР», его первого периода — с августа 1937-го до середины марта 1938 года.

Жертвы второго периода террора (с середины марта и почти до конца 1938 года) в Одессе, скорее всего, зарыты на спецучастке НКВД, известном как «свалка» южнее 6-го километра Овидиопольской дороги в направлении села Татарка. Об этом «участке» впервые стало известно в период оккупации Одессы, когда по образцу Винницы и Катыни румынские оккупационные власти организовали международную комиссию (1943—1944 гг.) по расследованию результатов большевистского террора в Одессе. После войны один из членов комиссии немецкий биолог Макс Гартман опубликовал на Западе подробные воспоминания. Но для украинской общественности они стали доступны только в период горбачевской гласности. Правда, в ряду страшных подробностей в заметках Гартмана не было такой, которая указала бы конкретные места ям, заполненных трупами.

Впрочем, «тайна спецучастка» неожиданно вышла наружу в 1961 году. Во время рытья траншей на территории Одесского аэропорта экскаваторщик «выдал на гора» человеческие останки. Прибывшие на место сотрудники «органов» велели все зарыть и всем забыть об увиденном. Один из присутствующих, однако, не забыл. Сотрудник аэропорта Геннадий Григорьевич Орлов в девяностом году рассказал об этом случае Николаю Данилову, историю опубликовала газета «Черноморская коммуна».

Рассказ помог делу. Но для того чтобы под грудами мусора на свалке отыскать ямы, понадобились немалые усилия. Они увенчались успехом только в мае 2007 года, когда поисково-исследовательская группа «Одесского Мемориала» совместно со специализированным исследовательским предприятием «Мемориалы Украины» нашли то, о чем писал Гартман, — первую яму с останками людей — простреленные черепа, части одежды, обуви, ряд предметов.

Территория, на которой находился «спецучасток НКВД», теперь принадлежит коммунальному предприятию «Международный аэропорт „Одесса“» или прилегает к нему. Аэропорт развивается... Эту работу раскопки могут затормозить и удорожить. Но ничего не поделаешь. Любое строительство на территории Украины законодательно и нормативно связано с работами такого рода. То есть одесский горисполком на своем заседании 14 июня сего года, принимая решение № 550, всего лишь выполнил долг. Но выполнил, на мой взгляд, поспешно.

В решении исполкома четыре пункта. Два из них вызывают вопросы по сути. Во-первых, неясно, кто и с кем будет «согласовывать проведение работ по эксгумации и экспертизе останков жертв политических репрессий, массовое захоронение которых обнаружено в районе 6-го километра Овидиопольской дороги»...

Во-вторых, произвольно, по моему мнению, горисполкомом решен вопрос «перезахоронения» останков жертв политических репрессий. В скобках замечу: слово «перезахоронение» не отражает суть события. Расстрелянные большевиками люди никогда похоронены не были. Они были зарыты. Говорить можно о единственных предстоящих похоронах. Причем место погребения имеет большое значение. ...Решение горисполкома (захоронение и строительство большого мемориала на Западном кладбище) могло бы показаться оправданным. Если бы...

Если бы такой мемориал в Одессе *уже не существовал* на Втором Христианском кладбище (автор мемориального комплекса скульптор Земский). Там же находится могила ста семидесяти семи расстрелянных в годы террора. В ней захоронены останки, собранные и исследованные в начале девяностых годов. У могилы всегда цветы. К могиле приходят родственники жертв репрессий. Приходят родственники жертв «большого террора» — людей, убитых в других городах и в другие годы. Приходят те, кому неизвестно место смерти и погребения их отцов, матерей, дедов и прадедов. Могила и мемориал на Втором Христианском стали символом.

Было бы логично и правильно захоронить в той же могиле останки людей, расстрелянных и зарытых в 1938 году на 6-м километре. Ссылка на отсутствие места звучит неубедительно — земля глубока. До сих пор никому в погребении она не отказывала. Все дело в желании тех, кто хранит память. Или хочет забыть о прошлом, вытеснить трагедию на периферию сознания, а памятник — на глухую окраину...

Будем надеяться на то, что со временем с помощью документов и свидетелей удастся разыскать все места массовых захоронений, тайное станет явным, обнаружены и захоронены будут останки последних жертв коммунистического террора — и тогда... Тогда самая долгая война двадцатого века кончится. Как на земле, так и в умах людей.

Газета «Юг», из статьи Л. Заславского «Пока не захоронен последний»

22 липня 2010 року

В месте, прозванном «Одесской Катынью» (на шестом километре Овидиопольской дороги), в металлическом контейнере находятся фрагменты... человеческих тел. Их извлекли из земли сотрудники киевского предприятия «Мемориалы Украины». Эксгумацию останков проводили по заказу государства. Однако дело так и не было завершено...

«В затылочной части черепов есть характерные пулевые отверстия. Вон в том опечатанном контейнере — кости и черепа более тысячи человек, — показывает частный

предприниматель Лариса Елагина, которой принадлежит склад. — Осенью 2008 года сотрудники предприятия «Мемориалы Украины» попросили меня на полгода разместить пакеты с прахом на этом складе, в контейнере. Гарантировали, что в положенное время приедут, все заберут, а власти с почестями захоронят останки на кладбище. Я удивилась: разве можно хранить человеческие кости в металлической коробке? Мне ответили: он будет работать, как холодильник. Ну, я подумала, — впереди зима, холода, и разрешила. А учредители нашего предприятия велели мне оказать максимальную помощь в таком важном государственном деле и не брать платы за хранение. Однако прошло около двух лет, а за останками никто так и не вернулся. Они не преданы земле. Куда только мы ни обращались, везде получали отписки. Подрядчики, нанятые государством, будто испарились»...

О выявленных массовых захоронениях жертв политических репрессий на окраине города мэр Одессы Эдуард Гурвиц информировал на заседании исполкома еще в июне 2007 года. Тогда же было принято решение о перезахоронении праха.

В сентябре 2008 года сотрудники специализированного предприятия «Мемориалы Украины» приступили к работам на этом участке. Команда из десяти человек, во главе с Юрием Федоровым и его заместителем Сергеем Денисенко трудилась полтора месяца. Помогали им активисты историко-просветительской, правозащитной и благотворительной организации «Одесский Мемориал». «В каждой братской могиле было похоронено от 30 до 100 человек, — вспоминает член «Одесского Мемориала» Александр Андросов. — Всего мы обнаружили останки 1086 человек». «Черепа имели характерные пулевые отверстия в затылочной части, — добавляет председатель правления «Одесского Мемориала» Николай Данилов. — Руки заключенных были связаны. Об этом свидетельствуют частично сохранившиеся узлы веревок. Найдены вещи с надписями: мундштук с выбитой на нем датой — 1938 год, еще один — с выцарапанными инициалами «Д. К.», расческа — «Миша Г.», футляр для зубной щетки с буквами «А. Э.», полулитровые бутылки с аббревиатурой НКЛП (народный комиссариат легкой промышленности). А также сапоги, обувные подметки, пуговицы от шинели... Все это поможет определить личности жертв»...

«Если у государства нет денег на постройку мемориала, нужно похоронить останки людей в братской могиле и поставить там деревянный крест, — считает предприниматель Лариса Елагина, обратившаяся с таким предложением к новому губернатору Одесской области Эдуарду Матвийчуку».

В управлении по вопросам охраны объектов культурного наследия Одесского горсовета сообщили, что планируется торжественно перезахоронить останки на отведенном мемориальном участке городского кладбища «Западное». «По этому вопросу давно принято распоряжение мэра, — говорит руководитель управления Владимир Мещеряков. — Однако перезахоронить останки мы сможем только после экспертизы по идентификации. Ее должна провести киевская комиссия. Когда она будет создана, пока не известно. Минфин пообещал выделить необходимые средства в течение года»...

Тем временем тревогу бьет не только возмущенная общественность, а и специалисты, утверждая, что хоронить, весьма вероятно, уже будет нечего. Ведь кости, уложенные в герметичные полиэтиленовые мешки и запертые в металлическом контейнере, который стоит под открытым небом и в летний зной, и в сильные морозы, — вряд ли сохранились...

Всеукраинская газета «Факты»,
из статьи А. Левита «Забвению не подлежит» (Одесса)

№ 55. Одеса, Єкатерининська площа (за радянських часів — площа Карла Маркса, у 60–80-ті роки — площа Потьомкінців). *Поштова листівка початку XX століття.*
У 1919 та на початку 1920 року тут розмістилась Одеська ЧК. Праворуч (за знесеним пам'ятником Катерині II, заміненим у 1920 році на бюст К. Маркса), у реквізованому будинку К. Б. Жданової (№ 8), знаходилась Одеська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами («одеська надзвичайка»). У сусідньому будинку в бік Сабанєєва мосту (№ 6), що належав М. А. Бродській, розмістились лазарет і санітарна частина ОГЧК. Сусідній будинок у бік моря (№ 10) — колишній готель «Кримський» був зайнятий під чекістські казарми. Зліва, у реквізованому будинку С. В. Левашова (№ 7), розміщувались комендатура та тюрма ОГЧК. Саме цей дім залишився в пам'яті одеситів як місце масових розстрілів періоду становлення радянської влади в Одесі.
Інформацію про цей період діяльності ОГЧК див. на с. 19–26.

№ 56. Мітинги на площі.
Фотографії з колекції А. О. Дроздовського.

1920 рік, відкриття пам'ятника Карлу Марксу (скульптори М. Гельман та М. Шехтман).

Травень 1919 року.

№ 57. Одеса, вулиця Маразліївська (за радянських часів — Енгельса). *Збільшений фрагмент фотографії 1918 року.*
На задньому плані — будинки баронеси Л. К. Гойнінген-Гюне (№ 40–42): чотири п'ятиповерхові будинки, розміщені у формі прямокутника, що займали основну частину кварталу і межували з будинком № 29 по вулиці Канатній, який також належав Л. К. Гойнінген-Гюне.
Після встановлення радянської влади всі будівлі було реквізовано, і протягом 1920–1941 років тут розміщувалась Одеська губЧК, потім губернський (окружний, обласний) відділ ДПУ, пізніше УНКВС по Одеській області, їхня комендатура та внутрішня тюрма. У внутрішньому дворі знаходився гараж з червоної цегли, в якому, за спогадами одеситів, під шум працюючих моторів розстрілювали людей.
На передньому плані — будинки В. С. Петрової (№ 38) та І. І. Гена (№ 36), у реквізованих квартирах яких мешкали співробітники цих органів. Також був зайнятий будинок Г. А. Маргуліса (№ 34).

№ 58. Одеса, вулиця Маразліївська № 34а–42 (перспектива від Сабанського провулку з боку Олександрівського парку). *Фотографія 1918 року.*
На передньому плані — Селянський банк (№ 34а), зайнятий з 1920 року під клуб ОГЧК, клуб імені Ф. Е. Дзержинського. На задньому плані — фасад будинку баронеси Л. К. Гойнінген-Гюне (№ 40–42).

№ 59. Одеса, вулиця Канатна (за радянських часів — Свердлова) № 37–29, перспектива від вулиці Троїцької (за радянських часів — Ярославського). *Фотографія 1910-х років.*
Біла будівля на задньому плані (№ 29) — будинок баронеси Л. К. Гойнінген-Гюне, реквізований ОГЧК. Протягом 20–30-х років тут розміщувалась комендатура, пізніше адміністративно-господарський відділ (рос. — АХО) та інші структури ДПУ — НКВС. Саме сюди, за спогадами одеситів, привозили заарештованих і звідси вивозили трупи розстріляних, які потім везли по Канатній у бік Водопровідної вулиці та Першого і Другого Християнських цвинтарів.
У перспективі (правий верхній кут фотографії) видно дах будинку з башточкою по Маразліївській № 40–42, з 1920 року зайнятого Одеською губЧК.
Інформацію про цей період діяльності ОГЧК — УНКВС див. на с. 25–123.
Фотографії з колекції А. О. Дроздовського.

№ 60. Розвалини будинків № 40–42 по Маразліївській (Енгельса) після вибуху 22 жовтня 1941 року (з 20 жовтня, після взяття Одеси німецько-румунськими військами, тут розміщувалася комендатура румунського військового гарнізону).

Один з внутрішніх бокових будинків по Маразліївській (Енгельса) № 40–42 після вибуху.

№ 61. Сучасні залишки цокольної частини одного з будинків, де у 1920–1941 роках розміщувались ОГЧК — ОДПУ — УНКВС по Одеській області (внутрішній двір між Канатною № 29 та Маразліївською № 40–42, прохід з Канатної).
Фотографія 1997 року
С. В. Калмикова.
Саме тут, на думку багатьох одеситів, має бути встановлена одна з меморіальних дощок у пам'ять про репресованих 20-х — початку 40-х років.

У повоєнні роки структури УНКДБ — УМДБ — УКДБ по Одеській області зайняли багато історичних будівель Одеси, у тому числі на Приморському бульварі, вулиці Жуковського, вулиці Бєлінського тощо. Серед них — дім Л. М. Лівшиця по вулиці Преображенській № 62, дім М. К. Ксиди по вулиці Єврейській № 12 та дім Г. А. Маргуліса по вулиці Маразліївській № 34.

№ 62. Одеса, вулиця Преображенська (за радянських часів — Радянської Армії) № 62. *Фотографія 2010 року.*
У 1944 році тут знаходилось Одеське обласне управління НКВС. Зараз — житловий будинок.

№ 63. Одеса, вулиця Єврейська (за радянських часів — Бебеля) № 12. *Фотографія 2010 року.*
У 20–30-ті роки ХХ століття тут знаходився Дім Євробмолу (єврейської робітничої молоді): дитячий притулок для сиріт, школа та майстерні. У роки війни та окупації будівля зайнята румунською комендатурою та сигуранцею. З середини 40-х років тут розміщувались одеські управління МВС і НКВС — НКДБ — МДБ, з другої половини 50-х років — УВС Одеського облвиконкому, з 2000-х років — ГУ МВС України в Одеській області. У будинку напроти (№ 13) у роки війни знаходилася в'язниця сигуранци, де загинули численні одесити, а в повоєнні роки — транспортний відділ НКДБ — МДБ.

№ 64. Одеса, вулиця Маразліївська № 34 / Сабанський провулок № 1 (за радянських часів — провулок Суворова). *Фотографія 2010 року.*
У кінці 40-х — першій половині 50-х років будинок зайнятий УНКДБ — УМДБ по Одеській області. З 1956 року, після виїзду цієї організації на Бебеля № 43, — знову житловий будинок.

Інформацію про діяльність одеських органів НКДБ — МДБ з середини 40-х до середини 50-х років див. на с. 123–147.

№ 65. Одеса, вулиця Єврейська (за радянських часів — Бебеля) № 43. Комплекс будівель між вулицею Єкатерининською та Покровським провулком (за радянських часів — вулицею Карла Маркса та провулком Грибоєдова). *Фотографії 2010 року.*
Побудований у 1949–1956 роках спеціально для УМДБ — надалі УКДБ по Одеській області. З 90-х років — Управління Служби безпеки України в Одеській області. За спогадами ветеранів служби, у будівництві брали участь військовополонені.

На розі Єкатерининської та Єврейської.

Центральний вхід.

На розі Єврейської та Покровського провулку. Бюро перепусток та інформаційно-довідковий зал УСБУ в Одеській області *(про ІДЗ див. на с. 337–338).*

Інформацію про діяльність одеських органів МДБ — КДБ з другої половини 50-х до кінця 80-х років див. на с. 146–169.

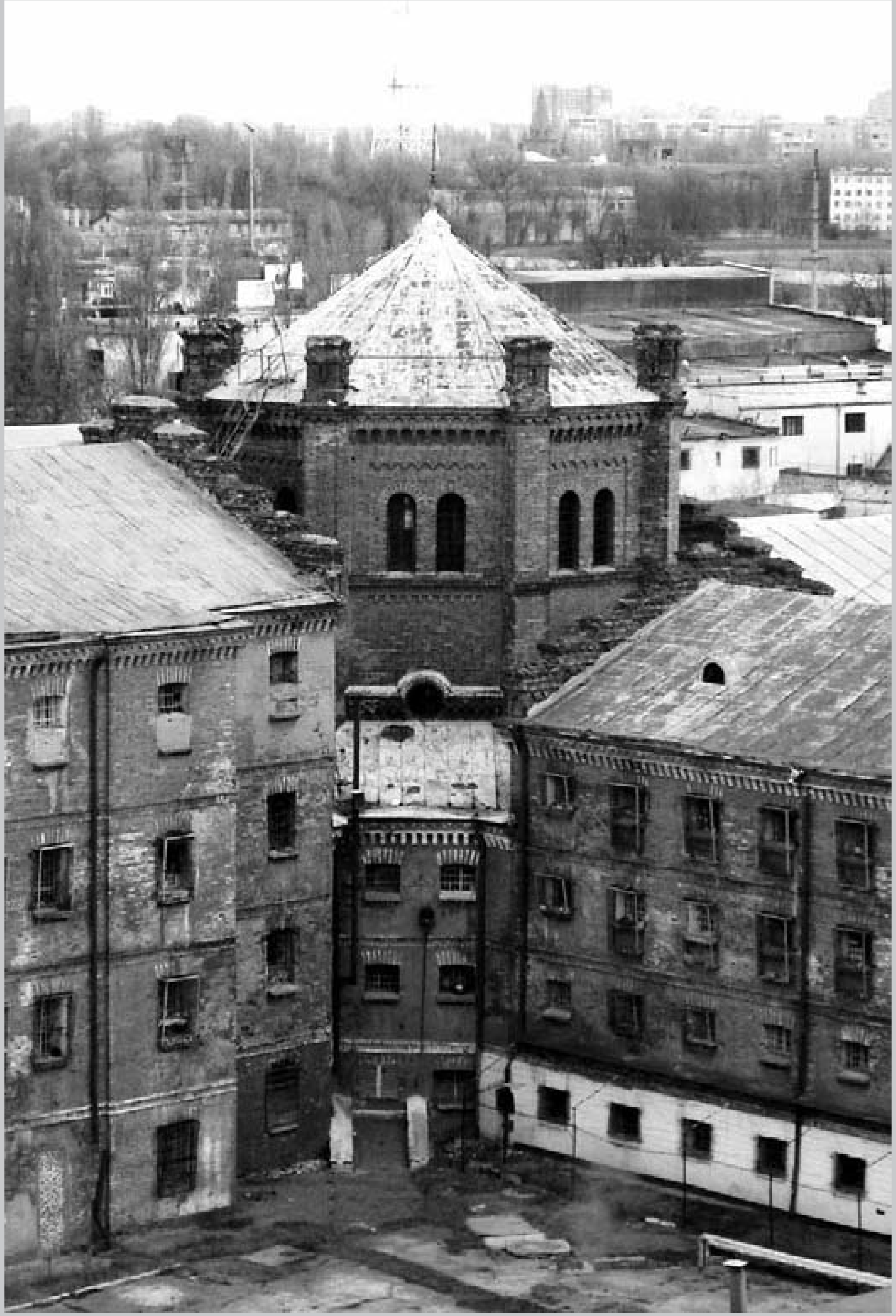

№ 66. Одеський тюремний замок (Люстдорфська дорога № 9–11), побудований у 1891–1894 роках. У всі часи, при всіх владах функціонував за призначенням. У 2000-ні роки — Південна виправна колонія № 51.

№ 67. Розкопки місць таємних групових могильників НКВС на Другому Християнському цвинтарі. В ямах знайдено останки людей, не записаних у цвинтарних книгах, з простріленими черепами і руками, зв'язаними дротом.
Фотографії розкопок на 79-й та 88-й дільницях, травень — серпень 1991 року.

Місця для розкопок визначені керівником пошуково-дослідницької групи товариства «Одеський Меморіал» М. М. Даниловим і членом товариства пошуковцем В. О. Сиротою за шифрованими записами у цвинтарних книгах і розповідями цвинтарних старожилів.
Інформацію про розкопки на Другому Християнському цвинтарі див. на с. 724–735.

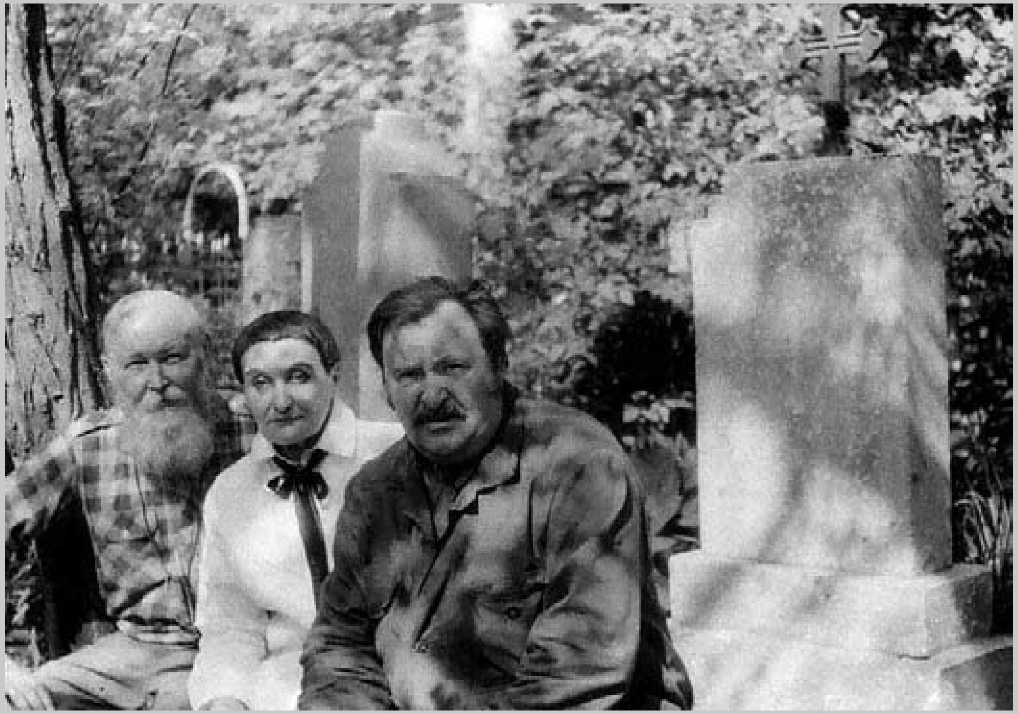

№ 68. Учасники розкопок на Другому Християнському цвинтарі. Травень 1991 року.
На нижній фотографії — Микола Миколайович Данилов (зліва) і Валеріан Олександрович Сирота (праворуч) із гостею з Києва скульптором Адою Федорівною Рибачук.
Інформацію про розкопки на Другому Християнському цвинтарі див. на с. 724–735.

№ 69. 6-й кілометр Овідіопольської дороги у бік села Татарки (нині Прилиманське). Спецдільниця Одеського обласного управління НКВС — одне з місць, де наприкінці 30-х років таємно закопувались тіла розстріляних. Розкопки проводились восени 2008 року київським спеціалізованим підприємством «Меморіали України» в рамках державної програми пошуку місць масових поховань репресованих.
Інформацію про розкопки на 6-му кілометрі див. на с. 723–724, 734–736.

12 ФАКТЫ · ЧЕТВЕРГ · 22 ИЮЛЯ, 2010

СИТУАЦИИ

ЗАБВЕНИЮ НЕ ПОДЛЕЖИТ

В 1937 ГОДУ ОДЕССКОЕ НКВД ОБРАТИЛОСЬ К МОСКВЕ С ПРОСЬБОЙ УВЕЛИЧИТЬ НА ПОЛТОРЫ ТЫСЯЧИ ЧЕЛОВЕК ПЛАН ПО АРЕСТАМ «ВРАГОВ НАРОДА»

Останки более тысячи жертв сталинского режима уже около двух лет(!) тлеют на одесском складе в контейнере для китайского ширпотреба — по соседству с международным аэропортом и толкучкой

В месте, прозванном «Одесской Катынью» (на шестом километре Овидиопольской дороги), в металлическом контейнере находятся фрагменты… человеческих тел. Их извлекли из земли сотрудники киевского предприятия «Мемориалы Украины». Эксгумацию останков проводили по заказу государства. Однако дело так и не было завершено, а занимавшиеся им люди… попросту исчезли.

Фото автора

Именно в этом контейнере уже два года лежат кости и сохранившиеся личные вещи людей, расстрелянных в 1937—38 годах

№ 70. З публікації Олександра Левіта у всеукраїнській газеті «Факты» про розкопки місць масових могильників НКВС на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги у вересні 2008 року, їхню незавершеність та злочинну байдужість суспільства і влади до останків репресованих і пам'яті про них. Газета від 22 липня 2010 року, с. 12.

Інформацію про розкопки на 6-му кілометрі див. на с. 723–724, 734–736.

№ 71. Одеса, Люстдорфська (за радянських часів — Чорноморська) дорога № 6. Другий Християнський цвинтар (діючий). Центральні ворота та меморіальні дошки загиблим репресованим на цвинтарній стіні зліва від входу.

У 1990 році зусиллями товариства «Одеський Меморіал» та Одеської Асоціації жертв політичних репресій за рішенням Одеського міськвиконкому урочисто відкрито першу меморіальну дошку: «На цьому цвинтарі покоїться порох жертв сталінських репресій, замучених та розстріляних у 1930–1940-х роках, людей різних національностей, позапартійних та комуністів. Вічна пам'ять безневинним жертвам сваволля».

У середині 2000-х років за вказівкою Одеської обласної державної адміністрації встановлено другу дошку: «На цьому цвинтарі поховано понад 5000 жертв голодомору 1921 року».

№ 72. Пам’ятник розстріляним у 30–40-ві роки і таємно закопаним одеськими органами ДПУ — НКВС на Другому Християнському цвинтарі. Пам’ятник встановлено у 1997 році за ініціативою громадської організації «Діти жертв незаконних політичних репресій» і за проектом Гіпрограду. Роботи профінансовані Одеським міськвиконкомом.
Меморіальний комплекс розташовано біля входу на католицьку частину цвинтаря на місці поховання останків 174 людей, ексгумованих у 1991–1993 роках. 46 з них ідентифіковані пошуково-дослідницькою групою під керівництвом М. М. Данилова.

№ 73. Другий Християнський цвинтар. Листопад 2006 року. Поминальні заходи біля братської могили розстріляних одеськими органами ДПУ — НКВС у 30–40-ві роки, ексгумованих на початку 90-х і ритуально похованих у 1996 і 1997 роках.
На задньому плані — пам’ятний хрест загиблим, встановлений 30 жовтня 1996 року за ініціативою товариства «Одеський Меморіал» і Одеської Асоціації жертв політичних репресій на пожертвування В. О. Оплачка. Архітектор В. Д. Земський. У березні 2000-го хрест було підірвано, але через рік зусиллями Асоціації відновлено.

№ 74. Поминальна екуменічна служба на Другому Християнському цвинтарі біля братської могили розстріляних одеськими органами ДПУ — НКВС у 30–40-ві роки, ексгумованих на початку 90-х і похованих у 1996 і 1997 роках. Листопад 2006 року.

Вічний спокій та вічна пам’ять!

Додатки

Іменний покажчик

А

Прізвища у покажчику надані у відповідності до матеріалів і документів, де вони вказані. Прізвища та ініціали з документів та нарисів, опублікованих російською мовою, перекладені українською.

Б

В

Г

Д

Е

Є

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ш

Щ

Ю

Я

Географічний покажчик

Назви у покажчику надані у відповідності до матеріалів і документів, де вони вказані. Назви з документів та нарисів, опублікованих російською мовою, перекладені українською. Умовні скорочення:

б-ка — балка
вол. — волость
г. — гора
губ. — губернія
кол. — колонія
м. — місто
м-ко — містечко
обл. — область
о-в — острів
оз. — озеро
окр. — округ
пов. — повіт
р. — річка
р-н — район
с. — село
смт — селище міського типу
с/р — сільрада
ст. — станція
х. — хутір

А

Б

В

Г

Д

Е, Є

Ж

З

І

К

Л

М

Н

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Ю

Я

Табори НКВС — МДБ СРСР, вказані в книзі

Абревіатури та скорочення
(російські та українські)

АН — Академія наук
АО *(рос.)* — акціонерне товариство
АРА (American Rebuff Administration) — американська організація допомоги, що діяла в СРСР в період голоду 1921–1924 років, організовувала пункти харчування
АХО *(рос.)* — адміністративно-господарчий відділ
АХЧ *(рос.)* — адміністративно-господарча частина
БАМ — Байкало-Амурська магістраль
ББ — Біломоро-Балтійський
ББК — Біломоро-Балтійський комбінат
БРСР, БССР *(рос.)* — Білоруська радянська соціалістична республіка
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія більшовиків
ВЛКСМ — Всесоюзний ленінський комуністичний союз молоді
ВМН *(рос.),* **ВМП** — вища міра (кримінального) покарання — розстріл
ВНО — відділ народної освіти
ВНУС — війська внутрішньої служби
ВО — військовий округ
ВОХР — війська внутрішньої охорони
ВР, ВС *(рос.)* — Верховна Рада
ВСНХ *(рос.)* — Всесоюзна рада народного господарства
ВТ — воєнний трибунал
ВТТ — виправно-трудовий табір
ВУЦВК, ВУЦИК *(рос.)* — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (1918–1922 роки)
ВЦВК, ВЦИК *(рос.)* — Всеросійський центральний виконавчий комітет
ВЦСПС *(рос.)* — Всесоюзна центральна рада професійних союзів
ВЧК *(рос.)* — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами (1917–1922 роки)
ГАРФ *(рос.)* — Державний архів Російської Федерації
ГБ *(рос.)* — державна безпека
ГВП — Головна військова прокуратура
ГИЦ *(рос.),* **ГІЦ** — Головний інформаційний центр
ГКО *(рос.)* — Державний комітет оборони
ГО *(рос.)* — міський відділ (у тому числі, НКВС, НКДБ, МДБ, КДБ)
ГПК *(рос.)* — міський партійний комітет
ГПУ *(рос.)* — Державне політичне управління (1922–1923 роки)
ГУГБ НКВД СССР *(рос.),* **ГУДБ НКВС СРСР** — Головне управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (з 1934 року)
ГУИТК *(рос.)* — Головне управління виправно-трудових колоній
ГУЛАГ *(рос.)* — Головне управління виправно-трудових таборів і колоній
ГУМЗ *(рос.)* — Головне управління місць ув'язнення
ГУО — Головне управління охорони
ГУПВИ *(рос.)* — Головне управління у справа військовополонених та інтернованих
ГУПР — Головне управління примусових робіт
ГЭС *(рос.)* — гідроелектростанція

ДА — Державний архів
ДВК *(рос.),* **ДСК** — Далекосхідний край
ДОПР *(рос.)* — дім суспільно-примусових робіт, тюрма
ДПУ — Державне політичне управління (1922–1923 роки)
Д. С. П. *(рос.)* — черговий залізничної станції
ДТЧК *(рос.)* — дорожно-транспортна Надзвичайна комісія
ЕПО *(рос.)* — єдина споживча спілка, єдиний споживчий союз
ЕСХН *(рос.)* — єдиний сільськогосподарський податок (введений після відміни продподатку в 1923 році)
ЗАГС *(рос.)* — (бюро) записи актів громадянського стану
ЗО — збройна охорона
ЗСО — Західно-Сибірський округ
ИНО *(рос.),* **ІНО** — Інститут народної освіти
ИНХ *(рос.),* **ІНГ** — Інститут народного господарства
ИТК *(рос.)* — виправно-трудова колонія
ИТЛ *(рос.)* — виправно-трудовий табір
ИЦ *(рос.),* **ІЦ** — інформаційний центр
ІДЗ — інформаційно-довідковий зал (-и)
КБ — конструкторське бюро
КВП *(рос.)* — каса взаємодопомоги
КГБ *(рос.),* **КДБ** — Комітет державної безпеки
КК — Кримінальний кодекс, контрольна комісія (при партійному комітеті)
КНС — комітет незаможних селян
КПБ — комуністична партія Болгарії
КП(б)У — Комуністична партія більшовиків України (організаційно оформлена 5–12 липня 1918 року)
КПЗ *(рос.)* — камера попереднього ув'язнення
КПК — Кримінально-процесуальний кодекс, комісія партійного контролю
КПЮ — комуністична партія Югославії
КРД — контрреволюційна діяльність (детальніше див. «Обвинувачення в СРСР за літерними статтями» на стор. 788)
КРО *(рос.)* — відділ контррозвідки
КСМ — Комуністичний союз молоді
КСМУ — Комуністичний союз молоді України
КУНЗ — Комуністичний університет національних меншин Заходу (Москва)
ЛКСМУ — Ленінський комуністичний союз молоді України
ЛО *(рос.)* — табірне відділення
ЛП *(рос.)* — табірний пункт
МАРСР — Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка
МВД *(рос.),* **МВС** — Міністерство внутрішніх справ
МГБ *(рос.),* **МДБ** — Міністерство державної безпеки
МГУ *(рос.)* — Московський державний університет
М. К. — місцевий комітет (у тому числі комуністичної партії)
МО — Міністерство оборони
МРСР — Молдавська Радянська Соціалістична Республіка
МТС — машинно-тракторна станція
МЮ — Міністерство юстиції
НАН — Національна Академія наук
НВК — Нижнєволзький край

НДІ, НИИ *(рос.)* — науково-дослідний інститут
НКВД *(рос.),* **НКВС** — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКГБ *(рос.),* **НКДБ** — Народний комісаріат державної безпеки
НКО — Народний комісаріат оборони
НКЮ — Народний комісаріат юстиції
Н. С. — Народний суд
ОББ *(рос.)* — відділ боротьби з бандитизмом
ОГИК *(рос.)* — Одеський губернський виконавчий комітет
ОГПУ *(рос.),* **ОДПУ** — Об'єднане державне політичне управління (1923–1934 роки) (керувало роботою ДПУ союзних республік)
ОГЧК *(рос.)* — Одеська губернська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами
ОдВО — Одеський військовий округ
ОДТЧК *(рос.)* — відділення дорожньо-транспортної надзвичайної комісії
ОИК *(рос.)* — окружний виконавчий комітет
ОИТК *(рос.)* — відділ виправно-трудових колоній
ОкрФО, ОФО *(рос.)* — окружний фінансовий відділ
ОЛМЗ *(рос.)* — відділ таборів і місць ув'язнення
ОЛП *(рос.)* — окремий табірний пункт
ОЛТПиМЗ *(рос.)* — відділ таборів, трудпоселень і місць ув'язнення
ОМЗ *(рос.)* — відділ місць ув'язнення
ОМИ *(рос.),* **ОМІ** — Одеський медичний інститут
ОНО *(рос.)* — відділ народної освіти
ОНУ — Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
ОО *(рос.)* — особливий відділ
ОПИ *(рос.),* **ОПІ** — Одеський політехнічний інститут
ОПК — окружний партійний комітет
ОРТЧК *(рос.)* — відділення районної транспортної надзвичайної комісії
О. С., ОСО *(рос.)* — особлива нарада
Осоавиахим, ОСО *(рос.)* — товариство сприяння армії, авіації та хімічним військам
ОСХИ *(рос.),* **ОСГІ** — Одеський сільськогосподарський інститут
ПЗ — прикордонний загін
ПП — повноважне представництво, повноважний представник
ППО — протиповітряна оборона
ПСР — партія соціалістів-революціонерів, есерів (існувала у 1901–1923 роки)
ПФЛ *(рос.)* — перевірочно-фільтраційний табір
ПФП — перевірочно-фільтраційний пункт
РВ — районний відділ, районне відділення
РВК — районний військовий комісаріат
РВК, РИК *(рос.)* — районний виконавчий комітет
РК, РКП, РПК — районний комітет комуністичної партії
РКИ *(рос.),* **РСІ** — Робітничо-селянська інспекція — місцевий орган Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (1920–1934 роки)
РККА *(рос.)* — Робітничо-селянська Червона армія
РКП(б) — Російська комуністична партія більшовиків
РНК — Рада народних комісарів
РО *(рос.)* — районний відділ, районне відділення
РОПИТ *(рос.)* — Російське товариство пароплавства і торгівлі (створено до революції)
РОСТА — Російська телеграфна агенція

РПК — районний партійний комітет
РРФСР, РСФСР *(рос.)* — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія
РТЧК *(рос.)* — районна транспортна надзвичайна комісія
РЦХИДНИ *(рос.)* — Російський центр зберігання та вивчення документів новітньої історії
СБУ — Служба безпеки України
СВК — Середньоволзький край
СВЭ *(рос.)* — соціально-шкідливі елементи (детальніше див. «Обвинувачення в СРСР за літерними статтями» на стор. 788)
СКК *(рос.)* — Північно-Кавказький край
СМ *(рос.)* — Рада міністрів
СНК *(рос.)* — Рада народних комісарів
СНХ *(рос.)* — Рада народного господарства (у 1917–1932 роки орган управління промисловістю і будівництвом у губерніях, краях, областях і округах, місцевий орган Всесоюзної ради народного господарства)
СОЗ *(рос.)* — (товариство) спільної обробки землі
СОЧ — секретно-оперативна частина (структурний підрозділ надзвичайної комісії)
СОЭ *(рос.)* — соціально-небезпечні елементи («контрреволюціонери») (детальніше див. «Обвинувачення в СРСР за літерними статтями» на стор. 788)
СПО *(рос.)* — спеціальний відділ
СРСР, СССР *(рос.)* — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СТО *(рос.)* — Рада Праці та Оборони
СУ *(рос.)* — будівельне управління
ТЕЦ, ТЭЦ *(рос.)* — теплоелектроцентраль
ТО *(рос.)* — транспортний відділ
ТСОавіахім, ТСО — товариство сприяння армії, авіації та хімічним військам
УАО *(рос.)* — обліково-архівний відділ
УВД *(рос.),* **УВС** — Управління внутрішніх справ
УВО — Український військовий округ
УГБ *(рос.),* **УДБ** — Управління державної безпеки
УИТК *(рос.)* — Управління виправно-трудових колоній
УИТЛ *(рос.)* — Управління виправно-трудового табору (таборів)
УИТЛК *(рос.)* — Управління виправно-трудових таборів і колоній
УК *(рос.)* — Кримінальний кодекс
УКГБ *(рос.),* **УКДБ** — управління Комітету державної безпеки
УЛАГ *(рос.)* — Управління таборами ОДПУ
УМВД *(рос.),* **УМВС** — управління Міністерства внутрішніх справ
УМЗ *(рос.)* — Управління місць ув'язнення
УМЮ — управління Міністерства юстиції
УНКВД *(рос.),* **УНКВС** — управління Народного комісаріату внутрішніх справ
УНКГБ *(рос.),* **УНКДБ** — управління Народного комісаріату державної безпеки
УПВО *(рос.)* — управління протиповітряної оборони
УПК *(рос.)* — Кримінально-процесуальний кодекс
УРКМ *(рос.)* — управління Робітничо-селянської міліції
УРСР, УССР *(рос.)* — Українська Радянська Соціалістична Республіка (після 1936 року)
УСБУ — управління Служби безпеки України
УСВИТЛ *(рос.)* — управління Північно-Східних виправно-трудових таборів
УСЛОН *(рос.)* — управління Соловецьких таборів особливого призначення

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1936 року)
УТЧК *(рос.)* — повітова транспортна надзвичайна комісія
УЧОСО *(рос.)* — облікове відділення секретного відділу
ФЗУ — фабрично-заводське училище
ФСБ — Федеральна служба безпеки
ЦА — центральний архів
ЦАД — центральний арештний дім
ЦВК, ЦИК *(рос.)* — Центральний виконавчий комітет
ЦГА *(рос.)* — Центральний державний архів
ЦГАОР *(рос.)* — Центральний державний архів Жовтневої революції
ЦК — Центральний комітет
ЦКК — Центральна контрольна комісія (при ЦК КПРС)
ЦК КПРС, ЦК КПСС *(рос.)* — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу
ЦРК — Центральна робітнича кооперація
ЦУПЧРЕЗКОМ — Центральне управління Надзвичайної комісії
ЦЧО — Центральночорноземна область
ЧК *(рос.)* — Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами
ЧК РВС *(рос.)* — Надзвичайна комісія революційної воєнної ради, армійський орган
ЭКО *(рос.)* — економічний відділ

Адмиралтейство Черномортрана *(рос.)* — структурна частина обласного управління Чорноморського транспорту
ар. — аршин
арк. — аркуш
арх.-слід. справа, арх.-след. дело *(рос.)* — архівно-слідча справа
а/с, а-с, антирад., антисов. *(рос.)* — антирадянський (-а, -е)
а/я *(рос.)* — абонентська скринька
адм., админ. *(рос.)* — адміністративний
арт., арт- — артилерійський
Б. *(рос.)* — Великий (-а, -е, -і)
б., быв., бывш. *(рос.)* — колишній (-я, -і)
бб, ББ — боротьба з бандитизмом (відділ у структурі ДПУ — НКВС)
б-ка — балка
б/п, б-п, бесп., беспарт. *(рос.)* — безпартійний (-а)
бух. — бухта
В. — Великий (-а, -е), Верхній (-я, -є)
ВерхРевТриб — Верховний революційний трибунал
Верхсуд — Верховний суд
вет- — ветеринарний
вещдоки *(рос.)* — речові докази
Внешторг *(рос.)* — (у СРСР) система торгівлі із зарубіжними країнами
внз — вищий навчальний заклад
в. о. — виконуючий обов'язки
воен- *(рос.)* — військовий, воєнний
военком *(рос.)* — військовий комісар
военкомат *(рос.)* — військовий комісаріат
военрук *(рос.)* — керівник з військового навчання
вол., вол- — волость, волосний

волвиконком, волисполком *(рос.)* — волосний виконавчий комітет
волкомнезаможн — волосний комітет незаможних селян
волкомъячейка — волосний осередок комуністичної партії
волревком — волосний революційний комітет
в/п, в-п — військовополонений (-а, -і)
вр. *(рос.)* — тимчасовий
врид *(рос.)* — тимчасово виконуючий справи
вридпредгубчека *(рос.)* — тимчасово виконуючий справи голови губернської надзвичайної комісії
врио *(рос.)* — тимчасово виконуючий обов'язки
Всорабис *(рос.)* — Всеросійське товариство працівників мистецтва
вуз *(рос.)* — вищий навчальний заклад
Вукопспілка — Всеукраїнська кооперативна спілка
вул. — вулиця
выс. кв. *(рос.)* — вища кваліфікація
г. *(рос.)* — рік, місто, гора
г., г.г. *(рос.)* — рік, роки
г., гор., г.г. *(рос.)* — місто, міста, міський
ген. — генерал, генеральний
гл., глав- *(рос.)*, **гол.** — головний
г/л — генерал-лейтенант
г/м — генерал-майор
гос., гос- *(рос.)* — державний
госбезопасность *(рос.)* — державна безпека
госкожзавод *(рос.)* — державний шкіряний завод
госполитупр *(рос.)* — державне політичне управління
госстрах *(рос.)* — система державного страхування
гр., гр-н, гр-ка — громадянин (-ка)
губ., губ- — губернія, губернський
губздраввідділ — губернський відділ охорони здоров'я
губком — губернський комітет комуністичної партії
губпродком — губернський продовольчий комітет
губпрофсовет *(рос.)* — губернська рада професійних союзів
губревком — губернський революційний комітет (тимчасовий надзвичайний орган диктатури пролетаріату, попередник Рад, призначався зверху; в Україні формально ліквідований 2 січня 1920 року)
губсовнарсуд *(рос.)* — губернський радянський Народний суд
губсовнархоз *(рос.)* — губернська рада народного господарства
губсоюз — губернський союз споживчих товариств
губЧК *(рос.)* — губернська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем та посадовими злочинами
д., дер. *(рос.)* — село
д. *(рос.)* — справа
дес. — десятина
див. — дивись
див., див- — дивізійний (-а, -е, -і)
дивинж *(рос.)* — дивізійний інженер
доп. *(рос.)* — додатковий (-а, -е, -і)
д-р — доктор

др., друг. *(рос.)* — інші
д/х *(рос.)* — домашнє господарство, домашня господиня
екон., економ. — економічний (-а, -е, -і)
ел.-ст. — електростанція
есдек, эсдек *(рос.)* — член партії соціалістів-демократів
есер, эсер, эс-эр *(рос.)* — член партії соціалістів-революціонерів
ж. д., ж/д *(рос.)* — залізниця, залізничний (-а, -е, -і)
зав. — завідувач, завідуючий
завком — заводський комітет
заврайналогбюро *(рос.)* — завідуючий районним податковим бюро
зам. *(рос.)* — заступник
зв. — зворот, зворотній
з-д, зав. — завод
зем- — земельний
з/к *(рос.)* — в'язень
им. *(рос.),* **ім.** — імені
ін. — інші
Инархоз *(рос.)* — Інститут народного господарства
индовцы *(рос.)* — співробітники Індо-Європейського телеграфу
инж. *(рос.)* — інженер, інженерний
инт. *(рос.)* — інтендант, інтендантський
ин-т *(рос.),* **ін-т** — інститут
интерклуб — інтернаціональний клуб
и. о. *(рос.)* — виконуючий обов'язки
Истпарт *(рос.)* — Інститут історії комуністичної партії
к., кол. — колонія
кав. корпус — кавалерійський корпус
канд. — кандидат
кап. — капітан
кв. — квартал
комакадемія — комуністична академія
комб. — комбінат
комбриг — командир бригади
комдив — командир дивізії
комен. — комендант
Комінтерн — Комуністичний інтернаціонал (міжнародний рух)
комнезам, комнезамож — комітет незаможних селян
комоператор ОГЧК — комісар-оператор, рядовий співробітник Одеської губернської надзвичайної комісії, що здійснював обшуки, арешти, розстріли
компартія — комуністична партія
комсомол, КСМ — комуністична спілка молоді
комсостав *(рос.)* — командний склад
комъячейка *(рос.)* — первинна організація комуністичної партії
концлагерь *(рос.),* **концтабір** — концентраційний табір
коринж *(рос.)* — корпусний інженер
кр. — край
к/р, к-р, к.-р. — контрреволюція, контрреволюційний (-а, -е)
к-ра — контора
кр-н, крест. *(рос.)* — селянин

кр-ц *(рос.)* — червоноармієць
ктр — засуджений до каторжних робіт
кул. *(рос.)* — куркуль, куркульський
куст. — кустар
л. — лист (у тому числі, справи)
-лаг *(рос.)* — табір, виправно-трудовий табір
л/д *(рос.)* — особиста справа
лейт. — лейтенант
літ. — літерний
л. с. *(рос.)* — особовий склад
М. — Малий (-а, -е)
м. — місто (-а), міський, море
мат. — матеріали
мед., мед- — медичний
медін — медичний інститут
мес. *(рос.),* **м-ц** — місяць
местхоз *(рос.)* — місцеве господарство
мех. — механічний
м-ко — містечко
мл. *(рос.)* — молодший
млн, міл., мил. *(рос.)* — мільйон
моб- — мобілізаційний (-а, -е)
мобплан — мобілізаційний план
м-р — містер
Н. — Новий (-а, -е, -і), Нижній (-я, -є, -і)
напр. — наприклад
нарком — народний комісар, міністр
Наркомат — Народний комісаріат, міністерство
нарком внутр. дел (внудел) *(рос.)* — народний комісар внутрішніх справ
Наркомюст, НКЮ — Народний комісаріат юстиції
нарслед *(рос.)* — Народний слідчий, співробітник ревтрибуналу
нарсуд — народний суд
нач. — начальник
начснаб *(рос.)* — начальник постачання
н/вх — номер вхідний (при регістрації документів)
н. ок., н. окр. — національний округ
н. п. — населений пункт
нэпм. эл. *(рос.)* — непманський елемент — приватники, торговці періоду непу
о. — острів
об. *(рос.)* — зворотній
обв. — обвинувачений (-а), звинувачений (-а)
об-во *(рос.)* — товариство
обком — обласний комітет (у тому числі, комуністичної партії)
обл., обл- — область, обласний
облЗУ — обласне земельне управління
облсуд — обласний суд
облфо *(рос.)* — обласний фінансовий відділ
о-в — острів
Одгубвідділ — Одеський губернський відділ (у тому числі, ДПУ)

ОдгубЧК — Одеська губернська надзвичайна комісія
Одокрпрокуратура — Одеська окружна прокуратура
оз. — озеро
окр., окр- — округ, окружний (-а, -е, -і)
окрвідділ — окружний відділ (у тому числі, ДПУ)
окркомунвідділ — окружной відділ комунального господарства
окружком — окружний комітет (у тому числі, комуністичної партії)
о. п. *(рос.)* — зазначений період
оп. — опис (у тому числі, справ архівного фонду)
опер., опер- — оперативний (-а, -е, -і)
оперработник *(рос.),* **опер** — оперативний працівник
оперуполномоч. *(рос.)* — оперативний уповноважений
осведом *(рос.)* — інформатор, секретний співробітник
оснарслед *(рос.)* — особливий Народний слідчий (співробітник революційного трибуналу)
особ- — особливий
особотдел *(рос.)* — особливий відділ
отд. *(рос.)* — відділ, відділення, окремий
оф., офіц. — офіційний (-а, -е, -і)
п. — пункт
парком, партком — партійний комітет
парт-, парт. — партійний
парттисяча — партійна тисяча, 1000 членів ВКП(б), що вступили у партію за закликом після смерті Леніна
п/б *(рос.)* — партійний квиток
пер. *(рос.)* — провулок
племзаготконтора — контора по заготівлі племінної худоби
п/о *(рос.)* — почтове відділення, політичний відділ
п-ов — півострів
пов. — повіт
погран- *(рос.)* — прикордонний
подр. *(рос.)* — підрозділ
політ., політ- — політичний
політком — політичний комісар
політпом — помічник з політичної частини
політпросвіт — політична просвіта
политрук *(рос.)* — політичний керівник
полк. — полковник
пом. — помічник
Помгол *(рос.)* — Комітет допомоги голодуючим
пос. *(рос.)* — селище міського типу
посев- *(рос.)* — посівний (-а, -е, -і)
пост. — постанова
поч. гр. — почесний громадянин
п/п — підполковник
пр., пр-ние *(рос.)* — злочин, наказ
пр., проч. *(рос.)* — інші (-е)
пр. пр. ст.ст. *(рос.)* — злочин, що передбачений статтями (Кримінального кодексу)
пред. *(рос.)* — голова
предкомнезамож *(рос.)* — голова комітету незаможних селян

прим., примеч. *(рос.)* — примітка (-и)
пров. — провулок
прод., прод- — продовольчий
продармійці — члени Продовольчої армії, створеної у 1917–1918 роках формально для боротьби з голодом, фактично — для здійснення продрозверстки
продналог *(рос.)* — продовольчий податок (введено після відміни продрозверстки, стягувався з селянських господарств у 1921–1923 роках)
продполитработник *(рос.)* — працівник, що роз'яснював продовольчу політику партії більшовиків
продрозверстка — продовольча розверстка, система державних заготівель сільськогосподарських продуктів у 1918–1921 роках, при якій всі надлишки продуктів підлягали обов'язковій здачі державі
прож. *(рос.)* — той, хто проживає (мешкає)
пром., пром- — промисловість, промисловий (-а, -е, -і)
промколонія — промислова колонія, місце відбуття покарання
проф., проф- — професор, професійний (-а, -е, -і), профсоюзний (-а, -е, -і),
профробота — профсоюзна робота
п/т — поштово-телеграфний
п/уполномоченного *(рос.)* — помічник уповноваженого
п/х *(рос.)* — пароплав
п/я *(рос.)* — поштова скринька
р. — річка
р., р.р. — рік, роки
рабочком *(рос.)* — робітничий комітет на підприємствах
рабфак *(рос.)* — робітничо-селянський факультет (для підготовки до вищих учбових закладів)
Раднарком, Совнарком *(рос.)* — Рада народних комісарів
разд. *(рос.),* **розд.** — розділ
рай- — районний (-а, -е, -і)
райвідділ — районний відділ
райВНО, райОНО *(рос.)* — районний відділ народної освіти
райЗО, райземвідділ — районний земельний відділ
райЗУ — районне земельне управління
райособком — районний особливий комітет
райпродком — районна продовольча комісія
расп. *(рос.)* — розпорядження
реввійськком, реввоенком *(рос.)* — революційний військовий комісаріат
реввоєнрада, реввоенсовет *(рос.)* — революційна воєнна рада
реввоєнтрибунал — революційний воєнний трибунал
ревізком — ревізійна комісія
ревком — революційний комітет
ревтриб — революційний трибунал
Ред. — редакційна колегія, редакція
рем., рем- — ремонтний (-а, -е, -і)
реорг. — реорганізація, реорганізований (-а, -е, -і)
р-н — район
р. п. *(рос.),* **р. с.** — робітниче селище
рос. — російський (-а, -е, -і)
руб., рб., р. *(рос.)* — карбованець (рубль)
Румграница *(рос.)* — кордон з Румунією

румконсул — румунський консул
с — секретно
с., с.с. — село, села
с., стор. — сторінка (-и)
сан- — санітарний (-а, -е, -і)
свящ. — священик
с. г., с/г. *(рос.)* — цього року
С.-Д., с.-д. — соціал-демократи, члени соціал-демократичної партії, соціал-демократичний
сд — стрілецька дивізія
Севкузбасс *(рос.)* — Північний Кузнецький басейн
секр. — секретар (у тому числі партійного осередка чи комітету)
сексот *(рос.)* — секретний співробітник
сел. — селище міського типу
сель- *(рос.),* **сіль-** — сільський
сільгосп- — сільськогосподарський (-а, -е, -і)
сільгоспвідділ — відділ сільського господарства при партійному комітеті
сількомъячейка — сільський осередок комуністичної партії
сількор — кореспондент сільської газети
сл. — служба
следдело *(рос.)* — слідча справа
следотдел *(рос.)* — слідчий відділ
см. *(рос.)* — дивись
смт — селище міського типу
Собес *(рос.)* — відділ соціального забезпечення (при органах місцевої влади)
сов., сов- *(рос.)* — радянський (-а, -е, -і)
соваппарат *(рос.)* — співробітники радянських органів влади
соввласть *(рос.)* — радянська влада
Совнарком, СНК *(рос.)* — Рада народних комісарів (у СРСР і народних республіках)
Совнархоз *(рос.)* — Рада народного господарства
Совторгфлот, СТФ *(рос.)* — радянський торговий флот
сотр. *(рос.)* — співробітник
соц., соц- — соціалістичний (-а, -е, -і)
соцвос *(рос.)* — система соціалістичного виховання
соцзаконность *(рос.)* — соціалістична законність
соцобес, собес *(рос.)* — система соціального забезпечення, відділ соціального забезпечення місцевих органів державного управління
сп — стрілецький полк
спец-, спец. — спеціальний (-а, -е, -і)
спр. — справа
сс *(рос.)* — зовсім секретно
с/р, с/с, сельсовет *(рос.)* — сільська рада (депутатів трудящих)
ст. — станція
ст., ст.ст. — стаття (-і) (у тому числі, закону)
ст., стар. — старший (-а, -е, -і)
ст., студ. — студент (-ка, -и)
старміл — старший міліціонер
стар. стиль, ст.ст., с. с. — старий стиль літочислення
стачком *(рос.)* — страйковий комітет
стр-во *(рос.)* — будівництво

судтрійка — судова трійка
с. х., с/х *(рос.)* — сільське господарство, сільськогосподарський (-а, -е, -і)
т. д. — таке далі
т. е. *(рос.)* — тобто
т., тис., тыс. *(рос.)* — тисяча (-і)
т., тов., т.т. — товариш (-і)
телегр. — телеграфний (-а, -е, -і)
теракти — терористичні акти
тех. — технік, технічний (-а, -е, -і)
т-кум — технікум
торгсин *(рос.)* — система магазинів у СРСР для торгівлі на іноземну валюту
т. п. — тому подібне
тюрпод *(рос.)* — тюремний підвал
Уездчека, Учека *(рос.)* — повітова надзвичайна комісія
укр. — український (-а, -е, -і)
ул. *(рос.)* — вулиця
упарком *(рос.)* — повітовий партійний комітет (комуністичної партії)
упов., упол. *(рос.)* — уповноважений
упр. — управління
-управ, управ. *(рос.)* — керуючий
упродком *(рос.)* — повітова продовольча комісія
ур., урож. — уродженець (-ка)
утройка *(рос.)* — повітова трійка
уч. *(рос.)* — дільничний
ф. — фонд, фунт
фінагент — співробітник фінансових органів
фінвідділ — фінансовий відділ
ф-ка — фабрика
ф-т — факультет
х., хут. — хутір
хоз., хоз- *(рос.)* — господарство, господарський (-а, -е, -і)
хозобслуга *(рос.)* — господарчий обслуговуючий персонал
центр. — центральний (-а, -е, -і)
Церабкооп — Центральна робоча кооперація
цирк. — циркуляр
цит. — цитується
ч. — частина (у тому числі, статті закону)
ч., чел. *(рос.)* — людина
Черномортран *(рос.)* — обласне управління Чорноморського транспорту
чл. — член
чл. парт. — член партії
чрезкомиссия *(рос.)* — надзвичайна комісія
шт. — штук
Ю-З. ж. д. *(рос.)* — Південно-Західна залізниця

Обвинувачення у СРСР за літерними статтями (російські абревіатури)

СВЭ — соціально шкідливі елементи (кримінальники)
СОЭ — соціально небезпечні елементи («контрреволюціонери»)
НЭП — покарання за економічні злочини

Підкатегорії соціально небезпечних елементів за видом «діяльності»:

АСА — антирадянська агітація
АСВЗ — антирадянська військова змова
ВАД — вихваляння американської демократії (після 1945 року)
ВАТ — вихваляння американської техніки (також після війни)
ВНТ — вихваляння німецької техніки (у роки війни 1941–1945)
КРА — контрреволюційна агітація
КРГ — контрреволюційне угрупування
КРД — контрреволюційна діяльність
КРТД — контрреволюційна троцькістська діяльність
КРТЗД — контрреволюційна троцькістсько-зиновьєвська діяльність
ПЗ — преклоніння перед Заходом (після 1945 року)
ПЛКРД — право-лівацька контрреволюційна діяльність
ПС — промисловий саботаж
ПШ — підозра у шпигунстві
СВПШ — зв’язки, що ведуть до підозри у шпигунстві
СИ — зв’язки з іноземцями
СПБФ — здача у полон білофінам (1940 рік)
СХВ — сільськогосподарське шкідництво
ТН — терористичні наміри

За приналежністю:

АСЭ — антирадянський елемент
ЖВН — дружина ворога народу
ЖИР — дружина зрадника батьківщини
ООЭ — суспільно небезпечний елемент
РВН — родич (-ка) ворога народу
ЧСВН — член сім’ї ворога народу
ЧСИР — член сім’ї зрадника батьківщини
ЧСР— член сім’ї репресованого

Див.:

Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу. Ч. 1. М., 1991. С. 40–43;
http://antisoviet.narod.ru/rossi_gulag.pdf, с. 28–30

Александр Меленберг:
http://www.novayagazeta.ru/data/2008/gulag04/06.html

Перелік ілюстрацій

До розділу I. З історії політичних репресій на Одещині за часів радянської влади: вступна стаття

Фотокопії документів ДАОО, ГДА СБУ, ЦДАГО України, УСБУ в Одеській області *(перша вкладка між стор. 112 і 113)*

№ 1. Документи зі справи М. І. Ебелова — начальника Одеського військового округу в 1914–1917 роках, розстріляного у 1919 році. *Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 12250-п.*

№ 2. Протоколи Одеської губернської надзвичайної комісії за 1920–1921 роки та алфавітні книги до них. *ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 281 (у 5 томах), 282–287.*

№ 3. Початок протоколу Одеської губЧК від 14 червня 1920 року з репресивними рішеннями за справою 2575 «підпільної петлюрівської організації». *ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282.*

№ 4. Спеціальне повідомлення ДПУ УСРР про масовий виступ проти колективізації у селі Богданово Фрунзівського району Одеського округу 4 січня 1930 року. *ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3191.*

№ 5. Документи з групових справ селян Цебриківського району Одеської області, розкуркулених у 1930 році та заарештованих у 1932-му за звинуваченням в участі у повстанській контрреволюційній організації. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 12583; Спр. 12825.*

№ 6. Документи з групової справи 17 одеських робітників та службовців, арештованих у 1936 році за звинуваченням у троцькізмі. Більшість повторно репресовані за цим же обвинуваченням у 1949–1950 роках. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 3587–3593.*

№ 7. Початок «великого терору» на Одещині. Протокол № 1 засідання трійки при УНКВС по Одеській області від 8 серпня 1937 року з рішеннями про розстріл 100 репресованих і перший акт про масові розстріли, здійснені 9 і 10 серпня 1937 року на основі цього протоколу. *ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 135; Спр. 12; Спр. 182.*

№ 8. Національні операції періоду «великого терору» на Одещині. Протокол № 42 засідання наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова та прокурора СРСР А. Я. Вишинського від 23 вересня 1937 року за матеріалами, наданими УНКВС по Одеській області за «польською операцією» (згідно з наказом НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 року). Прийняті рішення про розстріл 61 репресованого та ув’язнення на 8–10 років у табори 18. *ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 128.*

№ 9. Зі списків репресованих у 1937–1938 роках, підписаних Й. В. Сталіним, В. М. Молотовим, Л. М. Кагановичем та іншими членами політбюро ВКП(б) на розстріл чи ув’язнення на 8–10 років у табори. Серед них близько 500 мешканців Одещини, у тому числі понад 415 осіб засуджено до розстрілу. *Архів Президента Російської Федерації. Ф. 3. Оп. 24. Спр. 409–419; http://stalin.memo.ru/index.htm*

№ 10. Протокол № 113 засідання трійки при УНКВС по Одеській області від 5 березня 1938 року з постановами про розстріл репресованих, відносно яких у вересні — грудні 1937 року цією ж трійкою були прийняті рішення про ув’язнення на 8–10 років у табори. *ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 70.*

№ 11. Документи зі справи О. К. Містакідіс, розстріляної 8 березня 1938 року згідно з протоколом № 113. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9772.*

№ 12. Документи з групової справи мешканців міста Кілія Ізмаїльської області, заарештованих у липні 1940 року за колишню приналежність до румунської ліберальної партії. Наприкінці 40-х років за цим же звинуваченням репресовані вдруге. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9756.*

Ілюстрації розміщено на чотирьох вкладках по 16 сторінок: в І розділі — перша і друга, в ІІ розділі — третя, в IV розділі — четверта.

№ 13. Документи зі справи колишнього члена партії анархістів І. С. Рикова, протягом 20–30-х років тричі репресованого і вбитого на Колимі 23 лютого 1942 року при спробі втечі з табору. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9769.*

№ 14. Документи зі справи бессарабського селянина М. К. Касаджика, заарештованого влітку 1941 року та етапованого до Новосибірської області без слідчих документів. Звинувачений в «антирадянській агітації в таборі» та ув'язнений на 8 років. 10 лютого 1943 року помер від пелагри в Красноярському таборі НКВС. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9769.*

№ 15. Документи про репресії мешканців Одеси за отримання ними в роки Великої Вітчизняної війни від окупаційної влади свідоцтв фольксдойч. І. Г. Нагель з дружиною вислані на 5 років до Сузунського району Новосибірської області з конфіскацією майна. Мати і дочка Аболіни, заарештовані у червні 1944 року, того ж року померли: дочка — 19 вересня в таборі у Красноярську, мати — 18 жовтня в одеській тюрмі. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7948; Спр. 2305; Спр. 12798.*

№ 16. Документи з фонду фільтраційних матеріалів УНКВС по Одеській області про репресії репатріантів. Військовополонений, в'язень Бухенвальду П. П. Горюха після перебування у радянському фільтраційному таборі направлений на будівництво заводу № 511 у Воронезькій області, остарбайтер Є. А. Абель — на спецпоселення до Казахстану, трудмобілізований І. А. Шмідт — на спецпоселення до Омської області. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 1. Спр. 10915-Д та фільтраційна картотека.*

№ 17. Документи зі справи П. Д. Калиниченка, репресованого за «троцькістську діяльність» у 1936 році та повторно за цим же звинуваченням у 1949 році. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 4.*

№ 18. Документи зі справи єврейських письменників та представників творчої інтелігенції Одеси, репресованих у 1950 році за обвинуваченням у «шпигунстві та участі в антирадянській єврейській націоналістичній групі». *Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 8898-п (у 7 томах).*

№ 19. Типові документи 90-х років з висновками прокуратури про реабілітацію на основі указу Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року та закону України від 17 квітня 1991 року. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 9911; Спр. 10059; Спр. 10307.*

До розділу І. Додатки до вступної статті

Фотокопії документів ГДА СБУ *(друга вкладка між стор. 336 і 337)*

№ 20. Сторінки з «Путівника по Галузевому державному архіву Служби безпеки України». *Повний опис путівника див. на стор. 218–227. Електронну версію розміщено за адресою:* http://library.khpg.org/index.php?id=1261634362

№ 21. Зведена таблиця обліку роботи органів ДПУ УСРР за 1928 рік. На обліку знаходилось 60 776 політично неблагонадійних осіб, з них 2163 — в Одеському окружному відділі ДПУ. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 3.*

№ 22. Довідка ДПУ УСРР щодо репресованих у 1928–1930-му та на початку 1931 року куркулів, усього 49 754 особи. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 8.*

№ 23. Зі звіту про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1936 рік. Усього притягнуто до відповідальності — 19 742 особи, з них УНКВС по Одеській області — 2028 осіб. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 26а.*

№ 24. Відомості про кількість репресованих в Одеській області за 1937 рік згідно з рішеннями судових та позасудових органів (усього 12 385 осіб) і соціальний склад заарештованих УНКВС по Одеській області за цей же період (усього 12 695 осіб). *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 31.*

№ 25. Довідка про кількість репресованих в Україні за «куркульською операцією» НКВС СРСР на початок грудня 1937 року (всього 64 436 осіб, у тому числі по Одеській області: 3049 за 1-ю категорією: розстріл і 5492 за 2-ю категорією: 8–10 років таборів). Звернення керівництва українських органів НКВС до керівництва НКВС СРСР про збільшення лімітів на арешти і подальші репресії. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32.*

№ 26. Відомості про кількість заарештованих УНКВС по Одеській області за першу половину 1938 року (всього 6708 осіб). *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 35.*

№ 27. План проведення операції з виселення з Молдавії у квітні 1938 року родин репресованих. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 38.*

№ 28. Відомості про результати перегляду справ трійок та про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УРСР за 1939 рік: звільнено за припиненими справами у ході слідства 12 015 осіб, засуджено 10 648 осіб. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 40.*

№ 29. Діаграма заведення агентурних справ та справ-формулярів УНКВС східних областей УРСР і арештів за цими справами у другій половині 1940 року. На 1 грудня у розробці знаходилось 2515 агентурних справ на 11 686 осіб та справ-формулярів на 34 140 осіб. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 44б.*

№ 30. Відомості про агентурно-інформаторську мережу органів НКВС УРСР за 1944 — початок 1945 року. У травні 1945 року перебувало у мережі 100 234 резиденти, агенти та інформатори, у тому числі в УНКВС по Одеській області — 4169 таких негласних співробітників. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 57в.*

№ 31. З цифрового звіту органів МДБ УРСР про оперативно-слідчу роботу протягом 1943–1946 років: усього заарештовано 115 012 осіб (у тому числі УМДБ по Одеській області — 4061), прийнято рішень судових та позасудових органів відносно 80 201 особи (у тому числі за справами УМДБ по Одеській області — 2847). *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 62а.*

№ 32. Відомості про кількість заарештованих органами КДБ УРСР за 1954–1961 роки: усього 2818 осіб, у тому числі по Одеській області — 112. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 178.*

№ 33. Статистичні відомості про кількість та рух агентури УКДБ по Одеській області у 1987 році. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 319.*

№ 34. Відомості про «профілактичну роботу» УКДБ по Одеській області у 1987 році. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 320.*

№ 35. Відомості про кількість осіб, що знаходилися на оперативному обліку в УКДБ по Одеській області у 1988 році (7014), у 1989 році (4755) та у 1990 році (4715). *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 2. Спр. 321; Спр. 323; Спр. 325.*

№. 36. Відомості про слідчу та профілактичну роботу органів КДБ УРСР за 1990 рік. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 2. Спр. 326; Спр. 326а.*

№. 37. На заставці електронної бази даних «Український мартиролог ХХ століття» фотографії стелажів ГДА СБУ та слідчих справ з фонду припинених справ. ЕБД розміщена в інформаційно-довідкових залах СБУ у всіх обласних центрах України.

№. 38. У приміщенні інформаційно-довідкового залу УСБУ в Одеській області (вулиця Єврейська, 43, на розі Покровського провулку). *Інформацію про ІДЗ див. на стор. 337–338.*

До розділу ІІ. Мовою документів

Фотокопії документів ДАОО та ГДА СБУ *(третя вкладка між стор. 528 і 529)*

№ 39. Доповідь про стан Одеського губернського концтабору. 16 липня 1920 року. *ДАОО. Ф. Р-73. Оп. 1. Спр. 17.*

№ 40. Антикомуністична листівка «Долой этих босяков гальфе». Липень 1921 року. *ДАОО. Ф. Р-1774. Оп. 1. Спр. 337.*

№ 41. Заява в'язнів — учасників троцькістської опозиції Одеському окружному комітету партії, начальнику окружного ДПУ і окружному прокурору. Листопад 1928 року. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 7481.*

№ 42. Обвинувальний висновок Одеського оперсектору ДПУ за справою Одеської військово-офіцерської контрреволюційної організації. 30 квітня 1931 року. *ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 97.*

№ 43. Постанова Одеського обласного комітету КП(б)У від 27 грудня 1932 року про репресії «за саботаж хлібозаготівлі та зраду інтересів партії». *ДАОО. Ф. П-11. Оп. 21. Спр. 1.*

№ 44. Довідки УНКВС по Одеській області за агентурними та слідчими справами по троцькістах та націоналістичній і білій контрреволюції, заведені у 1934 — першій половині 1937 року. *ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87.*

№ 45. Цифрові відомості про оперативно-слідчу роботу УНКВС по Одеській області за другу половину 1937 року. *ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 30. Спр. 87.*

№ 46. Телеграма наркома внутрішніх справ СРСР М. І. Єжова від 4 липня 1937 року керівникам республіканських НКВС, крайових та обласних УНКВС про підготовку до масової «антикуркульської операції». *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32.*

№ 47. Телеграма наркома внутрішніх справ НКВС УРСР І. М. Леплевського до НКВС СРСР від 26 листопада 1937 року та заявка обласних управлінь НКВС УРСР від 6 лютого 1938 року на «ліміти» для подальших репресій. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 32.*

№ 48. Доповідна записка УНКВС по Одеській області «Про вскриті контрреволюційні повстанські формування». 6 березня 1938 року. *ГДА СБУ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 39.*

№ 49. Вирок військового трибуналу військ НКВС Київського округу від 26 грудня 1940 року за справою колишнього начальника 4-го відділу УНКВС по Одеській області В. П. Калюжного — до розстрілу та довідка про заміну розстрілу на 10 років ув'язнення у табори. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 2927.*

№ 50. Документи зі справи Є. С. Райляна, репресованого у червні 1941 року за операцією по «вилученню антирадянського елементу» в Молдавській СРСР та Ізмаїльській області. Ув'язнений на 10 років у табори, дружина і п'ятеро дітей вислані на спецпоселення до Казахстану. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2.* Спр. 9865.

№ 51. Паспорт-характеристика Одеської області на 1950 рік. З огляду, складеного в обласному управлінні МДБ. 28 жовтня 1950 року. *ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 465.*

№ 52. Документи з архівно-слідчих справ Н. Т. Собчука (розстріляний 31 серпня 1937 року) і А. А. Санатарчука, Д. К. Вітвицького та М. Г. Бирлі (розстріляні 7 травня 1938 року). Згідно з директивою КДБ при РМ СРСР № 108сс від 24 серпня 1955 року рідним надавали брехливу інформацію про час і причину смерті репресованого. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 10083; Спр. 3225.*

№ 53. Документи з архівно-слідчої справи та сімейного архіву Л. П. Ковальчука (розстріляний 14 червня 1938 року). Фіктивне свідоцтво про смерть, видане сім'ї у 1961 році та дійсне, видане у 1989. *ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Спр. 6470.*

№ 54. Матеріали про одеську бібліотеку самвидаву та сторінки з сайту її засновника — В. В. Ігрунова, засудженого у 1975 році за дисидентську діяльність. *Архів УСБУ в Одеській області. Ф. П. Спр. 16166-п; www.memo.ru/history/diss/chr; www.igrunov.ru/cv/odessa/dissident_od/samizdat.*

До розділу IV. Місця поховання

Фотографії будинків, які займала Одеська губЧК та її правонаступники. Фотографії розкопок на Другому Християнському цвинтарі та 6 км Овідіопольської дороги. Поминання репресованих на Другому Християнському цвинтарі *(четверта вкладка між стор. 736 і 737)*

№ 55. Єкатерининська площа. У 1919 та на початку 1920 під ОГЧК, її комендатуру, тюрму, лазарет, казарми реквізовані будинки № 6, 7, 8, 10.

№ 56. Мітинги на Єкатерининській площі у 1919 та 1920 роках. Відкриття пам'ятника Карла Маркса (скультори М. Гельман та М. Шехтман).

№ 57. Вулиця Маразліївська (за радянських часів — Енгельса) № 40–42: чотири п'ятиповерхові будинки, розміщені у формі прямокутника, що займали основну частину кварталу і межували з будинком № 29 по вулиці Канатній. Протягом 1920–1941 років тут розміщувалась Одеська губЧК, надалі — губернський (окружний, обласний) відділ ДПУ, потім УНКВС по Одеській області, їхня комендатура та внутрішня тюрма.

№ 58. Вулиця Маразліївська № 34а — клуб ОГЧК, клуб імені Ф. Е. Дзержинського.

№ 59. Вулиця Канатна (за радянських часів — Свердлова) № 29 — комендатура, надалі — адміністративно-господарський відділ (*рос.* — АХО) та інші структури ДПУ — НКВС.

№ 60. Розвалини будинків № 40–42 по Маразліївській (Енгельса) після вибуху 22 жовтня 1941 року (з 20 жовтня, після взяття Одеси німецько-румунськими військами, тут розміщувалась комендатура румунського військового гарнізону).

№ 61. Сучасні залишки цокольної частини одного з будинків, де у 1920–1941 роках розміщувались ОГЧК — ОДПУ — УНКВС по Одеській області (внутрішній двір між Канатною № 29 та Маразліївською № 40–42, прохід з Канатної).

№ 62. Вулиця Преображенська (за радянських часів — Радянської армії) № 62. У 1944 році тут знаходилось Одеське обласне управління НКВС.

№ 63. Вулиця Єврейська (за радянських часів — Бебеля) № 12. З середини 40-х років тут розміщувались одеські управління МВС і НКВС — НКДБ — МДБ, з другої половини 50-х років — Управління внутрішніх справ Одеського облвиконкому.

№ 64. Вулиця Маразліївська № 34 / Сабанський провулок № 1 (за радянських часів — провулок Суворова). В кінці 40-х — першій половині 50-х років будинок зайнятий УНКДБ — УМДБ по Одеській області.

№ 65. Вулиця Єврейська (за радянських часів — Бебеля) № 43. Комплекс будівель між вулицею Єкатерининською та Покровським провулком (за радянських часів — вулицею Карла Маркса та провулком Грибоєдова). Побудований у 1949–1956 роках спеціально для УМДБ — надалі УКДБ по Одеській області. З 90-х років — Управління Служби безпеки України в Одеській області.

№ 66. Одеський тюремний замок (Люстдорфська дорога № 9–11), побудований у 1891–1894 роках. У всі часи, при всіх владах функціонував за призначенням. У 2000-ні роки — Південна виправна колонія № 51.

№ 67. Розкопки місць таємних групових могильників НКВС на Другому Християнському цвинтарі. В ямах знайдені останки людей, не записаних у цвинтарних книгах, з простріленими черепами і руками, зв'язаними дротом. Місця для розкопок визначені керівником пошуково-дослідницької групи товариства «Одеський Меморіал» М. М. Даниловим і членом товариства пошуковцем В. О. Сиротою за шифрованими записами у цвинтарних книгах і розповідями цвинтарних старожилів. Фотографії розкопок на 79-й та 88-й дільницях, травень — серпень 1991 року.

№ 68. Учасники розкопок на Другому Християнському цвинтарі. Травень 1991 року. На нижній фотографії — Микола Миколайович Данилов (зліва) і Валеріан Олександрович Сирота (праворуч) з гостею з Києва скульптором Адою Федорівною Рибачук.

№ 69. 6-й кілометр Овідіопольської дороги у бік села Татарки (нині — Прилиманське). Спецдільниця Одеського обласного управління НКВС — одне з місць, де наприкінці 30-х років таємно закопувались тіла розстріляних. Розкопки проводились восени 2008 року київським спеціалізованим підприємством «Меморіали України» в рамках державної програми пошуку місць масових поховань репресованих.

№ 70. З публікації О. Левіта у всеукраїнській газеті «Факты» про розкопки місць масових могильників НКВС на 6-му кілометрі Овідіопольської дороги у вересні 2008 року, їхню незавершеність та злочинну байдужість суспільства і влади до останків репресованих і пам'яті про них. *Газета від 22 липня 2010 року, стор. 12.*

№ 71. Люстдорфська (за радянських часів — Чорноморська) дорога № 6. Другий Християнський цвинтар, діючий. Центральні ворота та меморіальні дошки загиблим репресованим, розміщені на цвинтарній стіні зліва від входу. У 1990 році зусиллями товариства «Одеський Меморіал» та Одеської Асоціації жертв політичних репресій за рішенням Одеського міськвиконкому урочисто відкрито першу меморіальну дошку: «На цьому цвинтарі покоїться прах жертв сталінських репресій, замучених та розстріляних у 1930–1940-х роках, людей різних національностей, позапартійних та комуністів. Вічна пам'ять безневинним жертвам свавілля». У середині 2000-х років за вказівкою Одеської обласної державної адміністрації встановлено другу дошку: «На цьому цвинтарі поховано понад 5000 жертв голодомору 1921 року».

№ 72. Пам'ятник розстріляним у 30–40-ві роки і таємно закопаним одеськими органами ДПУ — НКВС на Другому Християнському цвинтарі. Встановлено у 1997 році за ініціативою громадської організації «Діти жертв незаконних політичних репресій». Меморіальний комплекс розташовано біля входу на католицьку частину цвинтаря на місці поховання останків 174 людей, ексгумованих у 1991–1993 роках. 46 з них ідентифіковані пошуково-дослідницькою групою під керівництвом М. М. Данилова.

№ 73. Другий Християнський цвинтар. Листопад 2006 року. Поминальні заходи біля братської могили розстріляних одеськими органами ДПУ — НКВС у 30–40-ві роки, ексгумованих на початку 90-х і ритуально захоронених у 1996 і 1997 роках.

№ 74. Поминальна екуменічна служба на Другому Християнському цвинтарі біля братської могили розстріляних. Листопад 2006 року.

№ 75. Пам'ятний хрест розстріляним у роки сталінських репресій. Архітектор В. Д. Земський. Пам'ятник встановлено 30 жовтня 1996 року за ініціативою товариства «Одеський Меморіал» і Одеської Асоціації жертв політичних репресій на пожертвування В. О. Оплачка. У березні 2000-го хрест було підірвано, але через рік зусиллями Асоціації відновлено.

Вічний спокій та вічна пам'ять!

Сайти з документами щодо радянського тоталітаризму та історії репресій (вибірка)

http://www.reabit.org.ua
Головна редколегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»

http://www.memo.ru
Міжнародне історико-просвітницьке, правозахисне і благодійне товариство «Мемориал»

http://www.alexanderyakovlev.org/db-docs
База даних документів на сайті «Архив Александра Н. Яковлева»

http://memory.sakharov-center.ru
Музей і громадський центр «Мир, прогресс, права человека» імені Андрія Сахарова

http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=9BB00DBE91AB45B6CD49046D23F04364?art_id=48479&cat_id=39212
Галузевий державний архів СБУ на сайті Служби безпеки України

http://www.memory.gov.ua
Український інститут національної пам'яті

http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=projects/select.php&seriaName=ri
Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією» на сайті Інституту історії України Національної академії наук України

http://history.org.ua/index.php?urlcrnt=projects/select.php&seriaName=gpu
http://www.reabit.org.ua/magazine
Науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ»

http://memorial.kiev.ua
Київська міська організація Українського добровільного історико-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» імені Василя Стуса

http://www.narodnaviyna.org.ua/about.html
«Народна війна»: проект Українського добровільного історико-просвітницького правозахисного благодійного товариства «Меморіал» імені Василя Стуса

http://www.khpg.org
Харківська правозахисна група

http://prison.memo.ru
Недержавна правозахисна організація «Донецький Меморіал»

http://poshuk.lviv.ua
Львівське товариство «Пошук»

http://www.visz.nlr.ru
Північно-Західний координаційний центр проекту «Возвращенные имена» на сайті Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург)

http://www.memorial.krsk.ru
Красноярське історико-просвітницьке, правозахисне і благодійне товариство «Мемориал»

http://www.hrono.ru
«Хронос: всемирная история в интернете»

http://urokiistorii.ru/about
«Уроки истории. XX век»: проект міжнародної програми «Learning from history» німецького фонду «Erinnerung. Verantwortung. Zukunft» («Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»)

http://www.bukovsky-archives.net/buk-rus.html
«Советский архив». Секретні документи політбюро ЦК КПРС, зібрані Володимиром Буковським

http://www.perpetrator2004.narod.ru
«Документы советской власти и советско-коммунистического террора»

http://www.pseudology.org/Documets/index.htm
Розділ «Документы» на сайті «Псевдология»

http://antisoviet.narod.ru
«Антисоветская электронная библиотека: исторические материалы и книги»

http://libngo.memo.ru
Мережева бібліотека громадських організацій. Література з історії тоталітаризму XX століття, прав людини та інших актуальних питань суспільно-політичного життя

http://antology.igrunov.ru
«Антология самиздата» на сайті В'ячеслава Ігрунова

http://www.opentextnn.ru
«Открытый текст». Електронне періодичне видання

http://www.gulagmuseum.org/start.do;jsessionid=4019E50CF9910BCFAEB3F5F3D1A9CA33
«Виртуальный музей ГУЛАГа»: проект науково-інформаційного центру «Мемориал» (Санкт-Петербург)

http://www.perm36.ru
«Пермь-36. Музей политических репрессий»

http://www.gulag.ipvnews.org/index.php
«ГУЛАГ: с фотокамерой по лагерям». Сайт Сергія Мельникофф

http://museum.gulagmemories.eu/ru
Міжнародний сайт «Sound Archives. European Memories of the GULAG» («Звукові архіви. Європейська пам'ять про ГУЛАГ»)

Зміст

Наукове видання

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

Одеська область

Книга перша

Упорядники
Лідія Всеволодівна Ковальчук,
Едуард Петрович Петровський

Редактори *О. М. Лобач, О. Л. Ляшенко*
Оформлення *Д. О. Кобринський*
Технічний редактор *С. Б. Мітіна*
Комп'ютерна верстка *С. Б. Кобринська*
Коректори *Л. В. Ковальчук, Н. П. Угольникова*

Видавнича організація АТ «ПЛАСКЕ»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 3673 від 21.01.2010
вул. Академіка Заболотного, 12, Одеса, Україна, 65001;
тел. (048) 7-385-385, 7-288-288; e-mail: odessa@plaske.ua

Оригінал-макет виготовлено
в Академічному центрі «Наука та освіта»
вул. Троїцька, 17/13, Одеса, Україна, 65125;
тел. (048) 722-18-67, 700-69-50; e-mail: razum@ukr.net

Підписано до друку 27.12.2010. Формат $70\times100^{1}/_{16}$
Гарнітура NewtonC. Друк офсетний. Папір офсетний
Умов. друк. арк. 69,66. Ум. фарб.-відб. 69,66. Облік.-вид. арк. 81,42
Тираж 1000 пр. Зам. № 185 КЛ

Надруковано з оригінал-макету у типографії «Коло»
Реєстраційне свідоцтво ДК № 498 від 20.06.2001
вул. Індустріальна, 8, Дрогобич, Україна, 82100;
тел. (0324) 41-71-96; e-mail: kolodruk@gmail.com